

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् मत्यै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १३, अंक २.

[भासिक]

माघ, संवत् १९७०.

तन्त्री—ऑन. रा. भ. रमणुभाष भट्टीपतराम नीलकंठ. पी. जे. जे. जे. पी.	
सन्तर्भा सुधारा वधास.	१
(रा. रा. तन्त्री.)	
महोपाध्याय सादृश्यत.	२
(रा. रा. नरसिंहराव भोगानाय, पी. जे. सी. जे.)	
शामयिद्वे.	१७
(रा. रा. नरसिंहराव भोगानाय, पी. जे. सी. जे.)	
आयः मंडलीया अने तेथी जेती अने जेदुतोना यतो सुधारा.	२९
(रा. रा. गोपीकाश्रि दायीकाश्रि देसाई पी. जे. जे. जे. पी.)	
मिस्त्रुं पुतळुं	५१
(रा. रा. गान्धर्व नाताकाश्रि प्रभाकर)	
इति इयानं अस्त्वती.	५६
(रा. रा. देवीकाश्रि जे. कापडीया)	
पणी विभाषीया	६६
(रा. रा. रमणुभाष बाबाकाश्रि पी. जे.)	
सिद्ध.	७३
(रा. रा. नरसिंहराव भोगानाय, पी. जे. सी. जे.)	
जेवनां 'जे. जे. ६३३३' तुं बापांतर	
(रा. रा. हिममतवात गणेश अन्विता जे. जे. जे. पी.)	
मिस्त्रु नोथ	७८
(श्री आनंदराव बापुभाष मु. जे. जे. जे. पी.)	

ममदायाद—'पी युनीयन' प्रिन्टिंग प्रेस कं. ली. भां भातीकाश्रि सामगरीसे अर्थुं,

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આદિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આદિસ” અને વ્યવસ્થાપ જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવ શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યન ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમેતે લખી જણાવવું. -તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સંવળા જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કં હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સાથે બીજે મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રી મુનસફી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

બુઝો યાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એચ્યુમીક્ષયર બાદુ જેવો ઇલાજ કડવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એચ્યુ પીડસ રૂ. ૧ બાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧૧—બાટલીવાળા દુધ પાઉ દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪ બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલી સાફ કરે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

હો ૦ લી ૦ બાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેબોરેટરી મુંબઈ

છપાઈ જલદી પ્રસિદ્ધ થશે.

ઉષાનન્દિની.

મોદેસર બેઈનકૃત A Heifer oft he Dawn નામની રંગીમય વાત્સાંનું
શુજ્વલતી ભાષાન્તર.

રવ. સૌ. ઉમિલાનું કરેલું.

પ્રગટ કરનાર એક્સર્સિટ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि मृतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાય પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માય પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાય પ્રમદિતવ્યમ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૧.

[માસિક]

માધ, સંવત ૧૯૭૦.

વસન્તમાં સુધારા વધારા.

વસન્ત—પરે આજ ખાર વર્ષ પૂરાં કર્યાં. કાળની ગતિ સાથે, એના શારીરિક કદમાં અને માનસિક ગુણમાં જોઈ અને સમૃદ્ધિ થવાં જોઈએ તે માટે આજથી એવું કદ મોટું થાય છે. માથું, વૈશાખ, શ્રાવણ અને કાર્તિકના અંદા ૭ ને બદલે ૧૦ દૈર્ઘ્યના બહાર પડશે. તે સાથે એના આન્તર ગુણો સુધારવા તરફ પણ વિશેષ લક્ષ આપવા ધાર્યું છે. કદ વધવાથી આ પત્રની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર બોલે વધી પડે છે, પરંતુ વાચકો તરફથી ઉત્તેજન મળશે તો એ બોલે ખુશીથી સહી શકશે. વધારે મુશ્કેલી એના આન્તર ગુણો સુધારવાની છે. એ મહાન કાર્યમાં અમે ચૂનચાલના નિહાનોનું—ગ્રીહ તેમ જ સુવક નિહાનોનું—માલ પામીએ છીએ, અને અમને ખાતરી છે કે તેઓ તરફથી એ સાલ અમને જરૂર મળશે—મરણ કે માગે છે તેને મળે છે. એ સૂત્રમાં અમને અપૂર્ણ શંકા છે.

વસન્તનું નવું વર્ષ, જરા અમારી અતવધાન દશા (absent-mindedness) માં આવી પહોંચ્યું, તેથી અમે જોઈતા સર્વ સુધારા આ અંકથી શરૂ કરી શક્યા નથી. પરંતુ યોગ્ય મામતી અંદર કેટલાક સુધારા સ્પષ્ટ દેખી આવશે—અને ધીમે ધીમે ઇન્ધરકૃપાથી અમારી ધારેલી યોજના અમે ખર પાકી શકીશું એમ આશા છે.

તન્વી.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આદિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આદિસ” અને વ્યવસ્થા જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાયાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળ શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાયાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થ બાગનું કે લેખનું બાયાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લે પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સઘળી જવાબદારી બાયાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ દાઈ પશુ લેખકનું અસહ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કે હોય કે ન હોય-પશુ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વખન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સાથે બીજા મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રી મુનસરી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

જુઓ પાઠે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એન્થ્રુસીસચર બહુ જેવો ઇલાજ છે કહવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરે બાટલીવાળા એન્થ્રુ પીડસ રૂ. ૧-૦ બાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૦-૧૫—બાટલીવાળા દુધ પાઉકા દાંતનો દુખાવો નરમ પાકી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪— બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલી સાફ કરે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

હા. લી. બાટલીવાળા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી મુંબઈ.

છપાઈ જલદી પ્રસિદ્ધ થશે.

ઉપાનન્દિની.

પ્રોફેસર બેઈનક્રુત A Heifer off the Dawn નામની રંગમય વાત્તાનું
શુજરાતી ભાષાન્તર.

રવ. સૌ. ઉર્મિલાનું કરેલું.

પ્રગટ કરનાર આંકરડું મુનિવર્સિટી પ્રેસ, મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૧.

[માસિક]

માધ, સંવત ૧૯૭૦.

વસન્તમાં સુધારા વધારા.

વસન્ત—પરે આજ બાર વર્ષ પૂરાં કર્યાં. કાળની ગતિ સાથે, એના શારીરિક કદમાં ને માનસિક શુભુમાં વૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ થવાં નોંધએ તે માટે આત્મથી એનું કદ ઘટું થાય છે: માધ, વૈશાખ, શ્રાવણ અને કાર્તિકના અંદા ૭ ને બદલે ૧૦ ફાર્મના ધાર પડશે. તે સાથે એના આન્તર શુભે સુધારવા તરફ પણ વિશેષ લક્ષ આપવા ધાર્યું છે. વધવાથી આ પત્રની આર્થિક કિયતિ ઉપર બોળે વધી પડે છે, પરંતુ વાચકો તરફથી તેજન મળશે તો એ બોળે ખુશીથી સહી શકશે. વધારે મુશ્કેલી એના આન્તર શુભે ધારવાની છે. એ મહાન કાર્યમાં અમે ચૂસ્તાતના વિદ્વાનોનું—પ્રૌઢ તેમ જ યુવક વિદ્વાનોનું—લ્લ પાત્રીએ છીએ, અને અમને ખાતરી છે કે તેઓ તરફથી એ સાલ અમને જરૂર પશે—મરણ કે મારે છે તેનું મને છે. એ સૂત્રમાં અમને અપૂરૂ અક્ષ છે.

વસન્તનું નવું વર્ષ, જરા અમારી અનવધાન દશા (absent-mindedness) માં પડી પહોંચ્યું, તેથી અમે નોંધતાં સર્વ સુધારા આ અંકથી રાફ કરી રાખ્યા નથી. પરંતુ કાક માસની અંદર કેટલાક સુધારા સ્પષ્ટ દીસી આવશે—અને ધીમે ધીમે ઈશ્વરકૃપાથી ખારી ધારેલી યોજના અમે પાર પાડી શકીશું એમ આશા છે.

તન્ત્રી.

“ સ્નેહીઓનાં સહજવન. ”

આ મથાળાનો એક વિચારપ્રેરક લેખ “શુભશતી” ખતના સંવત ૧૯૬૯ ની દીવાળીના અંકમાં રા. ચન્દ્રસંકર નેમ્દાસંકર પંચાંગો લખેલો પ્રગટ થયેલો વાંચી ગમ્ભીર આનંદ થયો. એ લેખના પેઠામાં જ દાખલ કરેલી “જ્ઞાલાંતે આમન્વણ” કરનારી ગરબી ઉચિત રથાને આવી છે. લેખમાંની વિસ્તારેલી ચર્ચાને અર્કેરે અને કવિત્વના અધિકારમાં રહેલા મંગેગીકરણ વ્યાપારથી રૂપાન્તર આપીને આ કાવ્ય સસિકર્મર્તિ ધરીને જોખું છે. ચર્ચામાં રસ-તત્ત્વના મર્ત દાખલા દીક ઉપસ્થિત કર્યા છે. માત્ર “ધારો કે ત્હમ્હારી પત્ની અભણ હોય અને હેને ત્હમારા રસની સહભોગિની કરી લેય, ” “ધારો કે ત્હમે આકુસની ફરી ખાતા હો અને હેનો સ્વાદ ત્હમારાં જ્ઞાલાંતે અનુભવગોચર કરાવવાને ઉત્કંઠિત હો, ”—ઇત્યાદિ દૃષ્ટાન્તોમાં “ધારો કે” નો પદિતાનો શિથિલ અંશ ભેજખાથી વાસ્તવિકતાની તદ્દુપતા, ઝાંખી પડે છે, પ્રત્યક્ષતાની છાપ પરી જાતી નથી. તેમ જ એ ચર્ચામાં ઇશારો કરેલા ‘સહજવન’ ના સ્વરૂપના બાલતત્ત્વો જ સ્પર્શ થયો જણાય છે; હેના અંતર્ગત તત્ત્વનું અન્વીક્ષણ— મહેતુક જ—પણ મરુ જાગે છે.

આ જે જનતાઓની પૂરવણી કરવાના હેતુથી એ લેખે ત્હારા મનમાં સ્ફુરિત કરે વિચારોની રેખાએ નોંધ કરવાની ઇચ્છાથી આ લેખ લખું છું.

એક તો એમ જાગે છે કે સહજવન—સહભોગ—ની ભાવનાના સૌન્દર્યની છાપ ખાત્ર મરે ઉદાહરણો કાઢ કથારતાન્તોમાંથી, ઇતિહાસ નાટકાદિમાંથી, આખ્યાં હોત, તો વધારે ચિત્રકર થાત. સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં લઈને લંકાથી રાગ જપડે છે તે વખતે સહજવન માન્દર્યની મર્તિ સીતાને નીચેનાં આમવાસનાં દરેયો બતાવે છે એ “સ્થુવશ” નું સા સૌન્દર્યવાણુ વર્ણન અદિ સુરથાને આવશે:—

वैदेहि पश्यामलयाद् विभक्तं

मत्सेतुना फेनिलमम्बुशिखाम् ।

छायापयेनेव शरत्प्रसन्न-

माकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ ૨ ॥

७	४	૬	૫	૪	૬
૬	૫	૬	૫	૬	૫
૬	૫	૬	૫	૬	૫

‘૪’ રા. ચન્દ્રસંકરના શબ્દે શબ્દ અથવા દાખલે દાખલા ઉતાર્યા નથી, પણ આ દાખલ સ્વરૂપસંકે કરીને મુખ્ય છે.

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्-
 मार्गे मृगप्रेक्षणि दृष्टिपातम् ।
 एषा विदूरीभवतः समुद्राद्
 सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥
 कचिद् यथा संचरते सुराणां
 कचिद् धनानां पततां कचिच्च ।
 यथाविधो मे मनसोऽभिलापः
 प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥
 असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धी
 त्रिमार्गगात्रीचिद्विदर्दशीतः ।
 आकाशवायुर्दिनयौवनोत्था
 नाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥
 करेण वातायनलम्बितेन
 स्पष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
 आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीय-
 मुद्भिन्नविद्युद्दलयो घनस्ते ॥ २१ ॥
 सैषा स्पन्नी यत्र विनिन्वता त्वां
 भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
 अट्टइयत त्वच्चरणारविन्द-
 विश्लेषदुःखादिव बद्धमोनम् ॥ २२ ॥
 एतद् गिरेमाल्यवतः पुरस्ता-
 दाविर्मवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
 नत्वं पयो यत्र घनैर्मया च
 त्वद्विप्रयोगाश्रुसमं विमृष्टम् ॥ २६ ॥*

(' रघुवत्, ' सर्ग १३ मे।

આ વર્ણનમાં સૃષ્ટિના સૌન્દર્યના દર્શનની સાથે, સીતાના સહભોગના ઉદ્ઘાસ (મેઘને હાયથી અડકતાં પ્રગટ થતાં વીજળીનાં કંકણ ઇત્યાદિ), સીતા ખોવાઈ તે કાળના જ્ઞાતાનો નો સ્મરણો—જનકાળના બળે આરતા - પ્રાપ્ત કરનારાં સ્મરણો—ઇત્યાદિ ગૂંથવાથી સહ-ભોગની રમણીયતા હૃદયને વિશેષ સ્પર્શ કરેછે; કેવળ સૃષ્ટિસૌન્દર્યના આનન્દ ભોગ ઉદયનાં મુખરૂપના અનુભવોનો આનન્દ મિત્ર થાયછે.

હાવાં અનેક ઉદાહરણો સાહિત્યમાંથી જડી આવશે. ‘ ઉત્તરરામચરિત ’ માંના ‘ ચિત્ર-દર્શન ’ ના પ્રસંગમાંથી જોઈએ ત્હેવાં ઉદાહરણો મળશે. લંબાણ થાય તેથી ઉતારા મૂક્યા નથી.

રા. મણિરાકર રતનજી લક્ષ્મીના અનુપમ સૌન્દર્યવાળા “ દેવયાની ” કાવ્યમાં પ્રસ્તુત વિવિધ મારેનું પ્રત્યુદાહરણ બહુ જ હૃદયસ્પર્શી બનનારું આપી સમગ્ર જોમ છે. ક્યંતો ગુરૂની કન્યા દેવયાનીના હૃદયમાં કય તરફ પ્રેમનો ઉલ્ભવ થી રીતે થયો તે દર્શાવવા, હેના આરમ્ભ-કાળમાં કેવળ સ્નેહભાવમાં સહભોગની ઇચ્છા, સૃષ્ટિના સૌન્દર્યમાં સાથે આનન્દ ભોગવવાની તૃષ્ણા, દેવયાનીને થયાથી ક્યંતે તે જોવાને મંજોરથી બોલાવતી દેવયાની ક્યંતી ઉમેશ્વાથી આનાદરથી, કેવી નિરાશ થાયછે, તે વર્ણન રસિક કવિની કલમથી ચીતરામજી જેતાં સ્નેહીનો મહભોગ ના હોવાથી

‘ એકદ્વવાયાં જોડવું મુજને ના ગમે,
આહે આત્મા સ્નેહીના સહચાર જો;
જણાં જણાં મુખ સહ મુજને લાગનાં,
સ્નેહીજન ના સાથે ભોગવનાર જો. ’

એ રા. ચન્દ્રસંકરનાં રમણીનાં વચનોનું હાલે ઝટ સમગ્રશે. પણ તે સાથે એક નવું તત્ત્વ એ પણ જણાશે કે સ્નેહ પછી સહભોગ છે, તેમ સહભોગ પછી સ્નેહ છે; સ્નેહનું ફળ સહભોગ છે, તેમ જ સહભોગનું ફળ પણ સ્નેહ છે.

રા. મણિસંકરના એ સુન્દર કાવ્યમાંથી કેટલોક ભાગ ઉતાર્યાથી આ ચર્ચાની સ્પષ્ટતા થશે. ક્યંતે આંદની રાત્રમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યના સહભોગ માટે બોલાવતી મુખ્યા દેવયાની હેતી મળીપ આવેછે અને ધ્યાનરથ ક્યંતી નજર મગન તરફ ના હોવાથી

કરસાહી કહે મીઠું:—“ બોમસાગરને તરે
મુખ તો વિધુલદમ્ભિનું જો સખે ! આમ તા ધરે. ”

અધ્યાત્મચિન્તનમાં નિમગ્ન કય કોમળ દેવયાનીનો કર તરછોડી નાંખેછે, અને એથી

સાચંક બીરુ નિરખી રહ્યો આસવામ,
જ્ઞાનું દૌસે મુખ આનાદરથી ઉદામ;

એમ અવસ્થા દેવયાનીની થાયછે, તે સખે

જાંખા જેવો શરૂ પશુ થયો દૈન્ય, દેખી નબે ત્યાં.

દેવયાની લગ્નમથી નીચાં નયન હાળેછે; કંચ હેને મૃદુભાવે કપડો દેછે:—

અવરથાબેદતું દેવી ત્હને જ્ઞાન દીસે નહિ;

મુખે, શું સમજેછે તું ? બાલકભાવ બધોમહિ ?

હાવાં મૃદુતાથી કહેલાં પશુ કડોર વચન પ્રિય સખા કનેથી કહી ના સાંભળેલાં તેથી
આજ દેવયાનીને

આંસુ આંખ્યાં નહિ પશુ બની બાલિકા છેક જાંખી,

જીભી યત્ને વિવશ મરણે મર્મનિઃશ્વાસ નાંખી.

આ રીતે આનન્દભોગમાં મહત્વાર ના મળવાથી થયેલી દુઃખ કવિએ ચારતાથી આવેખી-
છે. પછી મહાભોગના આનન્દમાં મંદમુલ્ય થાયછે તે વર્ણન પણ લાવણ્યબદ્ધ છે; કંચનો
રોષ કંચો નહિ; મૃદુભાવ આદરતાના ઉપમાં આવ્યો, પોતાને આમ પ્રિય મખીને દબ્યા
માટે પત્તાપ થયો,—અને અંતે હેને પ્રેમથી લઈને કંચ બોલ્યો:—

ખાશે ! શું છે ? વદ નમ વિગે ? સન્ન હું સર્વ જોવા

ત્હારી સાથે, અધિક મુગે તો પછી માથ રોવા.

આ મહાભોગનું અર્કશ્વ દર્શન કરાવેછે; માથે જોવાનું સુખ અને માથે રોવાનું પણ
સુખ સ્વીકારવા કંચ તત્પર છે.

રાક્ષસ અશ્રુદય જે હૃદયે જડીને

બીજો કપોલ કચના હમણાં પડી તે;

છાયું હતું ધનપટે સુખ ખેડનાએ

ત્યાં એ મુદાત્મ વિધુના સમ અદ્ય થાએ.

ધરી હેમા સાથે સદમ મૃદુ આલિશ્વન ક્યું,

વલીને જોઈથી મધુરુ વદને સુખ્યન ક્યું;

દરી નીચી હાવાં મનઃ નયને એ નિરખતો,

જવાયેલું હવે વદન દીમ્પાં હર્ષિત થતો.

મહાભોગથી થતું સુખ, તેમ જ એકનું કૃષ્ણ મહાભોગ અને મહાભોગનું કૃષ્ણ એક,
એ મત્સ્યે આ વર્ણનમાંથી આપોઆપ જણાઈ આવશે.

§ મહાભારતમાં દેવયાની અને કચની કથામાં દેવયાનીનો પ્રેમ નિષ્ફળ ગયાનું, કંચે
હેને શાપ દીધાનું, અને દેવયાની દાક્ષિણ(યવાનિ)ને પરણ્યાનું કહેલું છે. આ કાવ્યના
કવિએ પોતાનો કવિત્વરૂપ સાધવાને આ અંગે દેવયાની દેવયાનીના પ્રેમનો સ્વીકાર કરી
પ્રતિજ્ઞા આપ્યાની વાત રચી છે.

આ સહજવન—સહભોગ—થી થતા આનન્દનું નિવાન શું હશે ? હેતુ અન્તર્ગત, સ્વરૂપસાધક, તત્ત્વ શું ? એ વિશે કાંઈક અન્વેષણ કરીશું, પરંતુ રહસ્ય પ્રાપ્ત થાઓ કે ના થાઓ, પણ અન્વેષણ દરવાથી લાભ જ થશે એક ઉદાહરણ લખીએ, આપણને સુંદર લાગતું ચિત્ર દ્રક્તા આપણને જ સુંદર લાગ્યાથી તપ્ત ના થઈને આપણે ચિત્ર, પત્તી પુત્રાદિકને હેતુ સૌન્દર્ય જતાવી હેમને આપણા આનન્દમા ભાગ લેનારાવીશું તે વખત શું જોડા જોડા એક મતોપ હોવો નથી થતો—કે આ સૌન્દર્યતત્ત્વ મ્હને જણાયછે હેમા જુએ નથી, મ્હારા ભાવને પ્રતિધ્વનિ આપનારા બીજા સ્નેહીજનો પણ એ જ અનુભવ લેછે ? આમ હૃદયના પ્રતિધ્વનિદ્વારા પરીક્ષાના સત્યથી થતી તપ્તિ, પોતાના સુખબીજની સારતાના નિશ્વાસની દહતગતા,—એ કાંઈક આ સુખભોગનું બીજા જણાયછે આથી આગળ વધીએ, એમ પણ નથી લાગતું કે આ સત્ય—સૌન્દર્યના સ્વરૂપનું તત્ત્વ—મ્હને જરૂર એમ કાંઈક ગૂઢ આત્મ-મતોપ (અભિમાન નહિ, પણ હસ્તબ્ય આત્મમતોપ) હૃદયના સ્ફુરોને આનન્દ થાયછે ? આ પણ સુખાનુભવનું કાંઈક બીજા હશે

પરંતુ આ બીજાદર્શનમા હૃદયગુણની કાંઈ નીચી કક્ષા પ્રગ્ન થનાની સાથે, હજી હેતું પણ જોડું બીજા, બીજાનું બીજા, અથવા તો એ બીજાને ખોડું પાડનારુ બીજા સાથે બીજા મોધવાનું મન થાયછે વિચાર કરી જોઈએ,—શું સત્યદર્શનનો પ્રતિધ્વનિ મન્યો માટે જ આ આનન્દ ? જો એવું જ તત્ત્વ હોત, જો એ ખરું તત્ત્વ જ હોત, તો તો એ પ્રતિધ્વનિનું ઉપતિસ્થાન સ્નેહીઓનું હૃદય થાય એમ માગણી થાય જ નહિ સ્નેહી હૃદય—એ અનસ્ય અગ જણાયછે ત્હારે એ ‘સ્નેહ’ ના તત્ત્વમાથી આપણને ખરું બીજા જરૂર એમ લાગેછે પ્રતિધ્વનિમા *sympathy* સમભાવ, સહાનુભવ, એ સમાવતો જ છે, અને એ સમભાવ સ્નેહ હોય ત્હા જ સમયે જાતે રસાદિ થાય તો સહભોગનું જોડું જોડું બીજા સમભાવ (*sympathy*) મા નજરે પડેછે બૌદ્ધ મતમા મૈત્રી, કરુણા, અને મુદિતા એ માથના એ (હૃદયના ભાવના સ્રોતના વહનની પ્રણાલી) કટીએ ત્હવું સ્વરૂપ જેના જણારો કે અન્યના દુઃખમા સમભાવ તે કરુણા અને સુખમા સમભાવ તે મુદિતા એ બંનેનું મગ મૈત્રીમા છે, અને મૈત્રી એટલે અન્ય બંધુઓ તરફ—સર્વ માનવબંધુઓ તરફ—સ્નેહ અર્થાત્ સમભાવનું બીજા સ્નેહ ”.

આ ભાવનાઓ બૌદ્ધ મત પ્રમાણે છે યોનસૂત્ર (સમાધિપાદ, સૂ. ૩૩) જોઈશ તો મોગમતની ભાવનાઓનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદું જણારો, અને ઉપર જતાવેલી પણ ભાવના ઓની પરમપરમકથના પણ જુદી પરંતુ એ મોગસૂત્ર પ્રમાણે તો તુખી પ્રાણી તરફ મોહાર્દ (દેવાભાવ) તે મૈત્રી દુઃખિત તરફ આત્મત્ત દુઃખ કાદનાની ધ્રુષ્ટા તે કરુણા, પુણ્યાત્મક તરફ હર્ષ (રોકનિવર્તિ) તે મુદિતા, (અને અપુણ્યાત્મક તરફ માધ્યસ્થ્ય તે ઉપેક્ષા) આ બે મરખાસના મૈત્રી, કરુણા અને મુદિતા—એ ત્રણ ભાવનાઓના અર્થ અને પરમપરમકથના બૌદ્ધ મત પ્રમાણે મ્હોદર્શાવ્યાએ તે, વધારે સ્પષ્ટિપૂર્ણ અને મતોપકારક મ્હને તો લાગે

(મેધાતિથિ બદ—મનુભાષ્યમા—મૈત્રી—દેવાભાવ કહેછે, એમ મુદત્તનેહ એમ અર્થ

આ સમભાવનાં સ્વરૂપ પરમ કરણનાં, સમભાવના, સાગરરૂપ પ્રભુની સૃષ્ટિમાં ૪૩ ચેતન સર્વમાં પ્રગટ થાયછે, અને સૌન્દર્યના ભાનનું કારણ એ સમભાવગનિત સંવાદમાં ૪ છે. ૪૩ પ્રકૃતિમાંનું એક સ્વરૂપ હ્યો. મધુર સ્વરવાળી વીણાને પ્રતિનાદ—સંવાદી નાદ—આપનારી બીજી વીણા બજે તો મધુરતા ડેંવી દિગુણ—દિગુણ નહિ પણ બદુગુણ—થાયછે. એટલું ૪ નહિ, પણ મંગીતનું માધુર્ય ૪ સ્વરોના મંવાદમાં રહેલુંછે; મંવાદ ન હોય તો બેસુરાપણું—અર્થાત્ માધુર્યભંગ—થઈ કહ્યુંને ઉદ્ભવ થાય. આ ૪ પ્રમાણે માનવ-હૃદયમાં ભાવોર્મિના સંવાદનું જાણવું.

માનવહૃદયના સહચારનું એક વિવક્ષણ સ્વરૂપ હેવું છે કે દુઃખમાં સહભાગી થવાથી દુઃખીનું દુઃખ ઘટેછે, પણ સુખમાં સહભાગી થવાથી સુખીનું સુખ ઘટતું નથી, પણ ઉલટું વધેછે. હેવું કારણ અંગમ્ય નથી; અને પ્રકારમાં બીજા સમભાવ (sympathy) છે, અને સુખનું ઊંડું મૂળ સમભાવમાં છે. આ કારણથી સુખનું સ્વરૂપ જ્યોતિ જેવું છે; હેમાં ભાગ પડતાં જનતા, આપતી નથી; એટલું નહિ પણ એક જ્યોતિમાંથી બીજી જ્યોતિ સગમ્યાવનાં જેમ પ્રકાશ વધે, તેમ ૪ સુખમાં ભાગ લેવાયાથી સુખ વધે.

આ સહચાર અને સમભાવ માનવહૃદયમાં જિંદી આકાશરૂપે મદા રોપાયયાં તત્ત્વ છે; હેને અંકુરિત કરી પછી ખીવાવવાનું કામ સ્નેહનું છે. આ આકાશરૂપ સહચાર માનવહૃદયની ઘટનામાં હોવાનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય મહચારી પ્રાણી છે, સ્વભાવથી ૪ સહચારી છે. જેમ ઘણાં પક્ષી, પશુ, એકચારી, મુગચારી, અને જન્દચારી હોયછે; તેમ મનુષ્યનું સ્વભાવજન સ્વરૂપ જોતાં હેવા જુદા જુદા વિભાગ માનવ જાતિમાં પડતા નથી. મનુષ્ય તો સહચારી ૪ હોયછે. પછી એ સ્વભાવનો નિરોધ કરીને કોઈ એકવંચી વ્યક્તિ હોય તેથી આ મહ-ચારી સ્વરૂપનું સ્વાભાવિક લક્ષણ હુમ થતું નથી. અને સહચાર સમભાવના જિંદા બીજા વિના મંભવે ૪ નહિ, એટલે માનવહૃદયમાં સમભાવની ભાવના તે ૪ પરસ્પર જોડનારુ તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વમાં સ્નિગ્ધતા—ચીકાસ તેમ ૪ સૌન્દર્યના અર્થમાં સ્નિગ્ધતા—ને પ્રવેશ આપનાર સ્નેહ છે. તેથી ૪

“સાહે આત્મા સ્નેહિતા સહચાર જો.”

સહચાર અને સ્નેહ—એ જોતો પરસ્પર સંગમ્ય તપાસવા માટે અને જોતી સ્વરૂપ-તુલના કરવા માટે એક બીજી દૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરિયે. નાટક ભજવાનું જોનાર પ્રેક્ષક મંજી

લેતાં સ્નેહ બન્ધાત્મક થાય; સુદિતા—ચોક્કનિરૂતિ કહેછે, કેમકે હવે એમ અર્થ લેતાં હવે તે રાગનું કારણ હોવાથી અનિષ્ટતા આવે.—આમ અભાવાત્મક અર્થ યોગમતે બંને સુમંગત હો; પણ બૌદ્ધમતના અર્થમાં ભાવાત્મક વૃત્તિયો હોવાથી વધારેરુચિકર સ્વરૂપ સધાયછે એમ માનુંછું.)

મેર્જીનો સમોનતત્ત્વમાંથી કલ્પના અને સુદિતા એ તત્ત્વના કાંઈ નીકળ્યા—એ મંકસના મ્હારા અનીશ્વરુથી ઊપજતીછે. તેથી હેમાં દ્રવ્ય હોય તો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તનું નગા.

આનન્દમુખ અનુભવેછે તેવું ખરું સ્વરૂપ અને કારણ શું હશે ? પ્રેક્ષક મંડળમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિને અભિનયકલાના દર્શનથી આનન્દ થાયછે તે વ્યક્ત રૂપનો જ હોત, એકના આનન્દનો મંડળની બીજાના આનન્દ નેડે બિલકુલ ના હોત, તેા તેા બીજા પ્રેક્ષકનેવામાં શામિત્ર ના હોત અને એક વ્યક્તિ જ જોનાર હોત તો પણ તે પ્રકારનો જ આનન્દાનુભવ થાત. પરંતુ તેમ થતું નથી. નાટકગ્રન્થ વાંચીને એકલી એક વ્યક્તિને જ આનન્દ થાયછે તે જ અનુભવ રમણિ ઉપર નાટક બજવાનું જોનાર પ્રેક્ષક મંડળમાંની જુદક વ્યક્તિને નથી થતો; એ અનુભવમાં ભેદ છે. અભિનયની કળાથી નાટકગ્રન્થની ખૂબીમાં નવો અંશ ઉમેરાયછે એ ખરું; પણ પ્રેક્ષક મંડળના મુખાનુભવમાં અને એકલા વાંચનાર વાચકના મુખાનુભવમાં ભેદ છે તેવું એ કારણ નથી. એ ભેદનું ખરું કારણ તો એ જ છે કે એકલા વાંચનારો વાચક સહભોગી નથી, એકલોગી છે; ત્હારે નાટક જોનારા મંડળમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિના આનન્દ નેડે સહભોગી થાયછે, અને એ રીતે સ્વ એકજ ભમેછે. આ તત્ત્વ મમ્મટના ‘ કાવ્યપ્રકાશ ’ માં અભિનયકળાચાર્ય પ્રતિપાદન કરેલું સ્પષ્ટશીલ દર્શન્યુંછે તેમાં સખ્ય રીતે પ્રગટ કરાયુંછે. એ લક્ષણ સભ્ય સ્વરૂપે બિતારતું અનાવસ્થક છે. તેમાંથી પ્રમંગાનું ફક્ત ભાગ ઉતારુંછું:—

સામાનિકાનાં વાસનાત્મતયા સ્થિતઃ સ્થાયી રત્યાદિકો નિયતપ્રમાનનૃગતત્વેન સ્થિતોઽપિ સાધારણોપાયવલાત્તત્કાલવિગલિતપરિમિતપ્રમાતૃભાવવશોન્મિપિતવેદાન્તરસંપર્કશૂન્યા-પરિમિતભાવેન પ્રમાત્રા સકલસહૃદયસંવાદભાજા સાધારણ્યેન સ્વાકાર ઇવાભિન્નોઽપિ ગોચરોઽક્રુતઃ

[સાર—સામાનિકો એટલે પ્રેક્ષકોના અન્તરમાં વાસનારૂપે (મૂલ મંદકારરૂપે, બીજા રૂપે) સ્થાયીભાવ (રતિ, ક્રોધ, દર્પ, હિ, નવ સ્વ જે બાવમાંથી ચિત્રિત થાયછે તે સ્થાયીભાવ) રોયછે; તે પ્રથમ ક્રમે તેા એક પ્રેક્ષક વ્યક્તિમાં રહેલો હોવાથી નિયત પ્રમાના (અનુભવ જોનાર) માં વશેલો જણાયછે; છતાં રમતું પ્રત્યક્ષીકરણ થવાનાં સાધન (ઉપાય) મર્થ મંડળને સાધારણ—અસુક વ્યક્તિનાં નહિ પણ સામાન્ય મનુષ્યત્વનાં એમ સહિયારાં—હોવાને લીધે પ્રમાતા (સ્વાનુભવ કરનારા) નું તત્કાલ માટે પરિમિત પ્રમાતાપણું (હું એક મર્થાદિત વ્યક્તિ છું એ હુદિ) હુમે થઈ જવાથી અન્ય કરતું પ્રણ, વેદ (જ્ઞેય, જ્ઞાનવિષય) સ્પર્શ ના કરે હેવો અપરિમિત ભાવ—મર્થાદાથી બંધાયેલો નહિ હેવો સામાન્યપણુનો વ્યાપક ભાવ—પ્રેક્ષકનામાં (પ્રમાતામાં) પ્રગટ થાયછે; અને હેથી સ્થિતિમાં સર્વ સહૃદય (પોતાના હૃદય જેવા સ્વતત્ત્વ અનુભવનારાં હૃદયગણા અન્ય પ્રેક્ષકો) ની તરફથી (હેમનાં હૃદયમાંથી—અદ્વય, અજ્ઞાત રૂપે) મળતા સંવાદ (સમજાવના પ્રતિધ્વનિ) પ્રાપ્ત કરીને એ પ્રમાતા—જેમ પોતાનો આકાર પોતાનાથી ભિન્ન ન હોવા છતાં પોતાપણુનો પોતે પ્રત્યક્ષાનુભવ કરેછે તેમ—સ્વ પોતાનાથી ભિન્ન ન છતાં સર્વ સાધારણભાવે—પોતાની વ્યક્તિથી ભિન્ન વ્યાપક રૂપે—એ રમને અનુભવગોચર કરેછે].

આ ઉતારામાં ખેડોટાં ટાઇપમાં મૂકેલા શબ્દો 'આપણી યત્નાને ખાસ ઉપયોગના છે. પ્રેક્ષક મંડળનો આનન્દ સહભોગને બળે વ્યક્ત રૂપ તથા સર્વસાધારણ વ્યાપકરૂપ શી રીતે પામે છે તેનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ અભિનવયુગમાર્ચના આ રસવજ્રાણુમાં સમજાવી રીતે કરાયું છે.

આ સહભોગનું સામાન્ય સ્વરૂપ થયું; કેવળ સહચારના પ્રભાવનો જ આ સહભોગ થયો. સહભોગનું અન્ય ભાવથી અસ્પૃશ્ય, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સહકરણના શિવાય અન્ય અંગત અંગનું જોડાયા વિનાનું જ અર્થ સ્વરૂપ બોલે. એ સામાન્ય રૂપના સહભોગમાં મનુષ્યના અંગત સંબંધોનું મિશ્રણ થતાં આનન્દની તીવ્રતા તેમ જ સ્વરૂપ વિશેષ બળ અને વિલક્ષણતા પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રેક્ષકમંડળમાં એકબીજાને ઓળખાણ પણ નહિ હોવાં અનેકાનેક સ્ત્રી-પુરો હોવાનાં; હેમની સાથેના આ સહભોગ કેવળ હૃદયભાવનો મંપર્ક ના થયેયો, કાંઈક માનસિક આનન્દપાત્રો જ, રસિક છતાં માનસિક રૂપે જ રસિક, હોય છે. પરંતુ એ જ સહભોગ કરનારાં પરસ્પર સ્નેહી હોય છે તદ્વારે એ સહભોગનો આનન્દ વિશેષ તીવ્ર થાય છે એટલું જ નહિ પણ સ્નેહનો અંશ હમેશાથી એ આનન્દનું સ્વરૂપ પણ એવા આનન્દ કરતાં જુદી તરેહનું થાય છે; આ વાત માટે અનુભવ એ જ છેવટનું પ્રમાણ છે. એ સ્નેહને સ્થળે પ્રેમ મૂકીશું તો વળી આનન્દની તીવ્રતા અને સ્વરૂપ એથી પણ વિશેષ અને વિલક્ષણ થવાનાં. મિત્ર બન્યું છતાંકિને જોડનારો સ્નેહ, અને પતિપત્ની જેવા અંગનું આંધનામે પ્રેમ, જોડે અંશે એકબીજાના મિત્ર છે તેટલે અંશે સ્નેહીઓના સહભોગ અને પ્રેમીઓના સહભોગ પરસ્પરમિત્ર છે.

બીજી રીતે બોલિયે. સહભોગથી સહભોગીઓ વચ્ચે એક પ્રકારનું અદ્વૈત મધાય છે. નાટક જોનાર પ્રેક્ષકમંડળના સહભોગમાં જે વ્યક્તિતાનો દોષ થાય છે તે આ અદ્વૈતનું પ્રથમ પ્રગટ છે; પછી સહભોગથી, સહભોગ મૂકી જઈ સમગ્ર એકરૂપ ભોગ થઈને, અદ્વૈતભાવના પ્રગટ થાય છે. પરંતુ આ ભાવનામાં ભોગીમંડળમાં આ રોન્ય વચ્ચે સ્નેહનો અંશ ના હોવાથી સહભોગમાં પણ શુદ્ધ અદ્વૈતભાવ જ વ્યાપે છે. એ જ સહભોગીઓ વચ્ચે પ્રેમ-અંગનું હોય તો એ સહભોગનું સ્વરૂપ એકભોગનું બનવાની માથે એ સહભોગમાં અદ્વૈતતા જાય છે, અને તેથી એ શુદ્ધ અદ્વૈતભાવ ના બનતાં રસિક—આર્દ્ર—અદ્વૈતભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ અદ્વૈતભાવ સુખમાં તેમ જ દુઃખમાં હોય તદ્વારે ભોગીઓના પ્રેમની પૂર્ણ ક્ષા પ્રગટે. હાવા અદ્વૈતભાવનું સ્તુતિગાન મહાકવિ હસવજીતિયે ચાર જ પંક્તિમાં સચોટ રીતે ગાયું છે:—

અદ્વૈતં સુલલુપ્તયોરનુગતં સર્વાસ્વવસ્થાસુ યદ્
ત્રિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નહાર્યો રસઃ ।
કાલેનાવરણાત્યયાત્પરિણતે યસ્નેહસારે સ્થિત્
મદ્રં નસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે ॥

(વસન્તનિવસ)

અદ્વૈત જે મહુ દશા મહિ બાપો રહેછે,
 વિશ્રાન્તિ બ્રહ્માં હૃદયને જ સદા મળેછે,
 જેનો હરે રસ નહિં વળી જલતા એ,
 અદ્વૈત હેતું સુખદુઃખ વિગે સદા એ,
 મોઝાયાનાં પડ મરી પરિપક્વ થાતું,
 જે દીર્ઘકાળમદવાસ બળે સંધાતું,
 તે પ્રેમભાવ મહિ જે વર્ણને રહેછે
 અદ્વૈત દુઃખસુખનું, અણુમય જે છે,
 છે ધન્ય તે મનુજ, જે કદો બાગ્યધોગે
 અદ્વૈત એ મળી સદે અહિં મર્ત્યલોકે.

આ વિશ્રા અદ્વૈત આ જગતમાં દુર્લભ છે તેથી આપણે ભવંજનિના રાગચન્દ્રની સાથે
 હિંગાર વાજગી રીતે કરી સકીશું કે

સુલેવા દુઃલેવા વવ નુ સલુ તદૈવયં હૃદયયોઃ

(મુખે દુઃખે ક્યાં એ હૃદયતણું અદ્વૈત વિરહ ?)

આ અદ્વૈતની કીમત આંક્યાની એક બીજી કસોટી અભાવપદ્ધતી સંબંધ રીતે થઈ
 મળેછે. મનુષ્યહૃદયનું બંધારણ જ હેતું છે કે અણુક પ્રિયવસ્તુ પોતાની સમીપ હોય તે વળી
 જેનો રસાભ્યાસ કરતે આનન્દ થાય ત્યેના કરતાં તે વસ્તુ દૂર હોય ત્યારે એ આનન્દન
 કીમત, કમ, વિશેષ થાય. એ જ રીતે સહભોગના સુખની કીમત સહભોગ ના મળે, એક-
 ભોગ જ હોય, ત્યારે તીવ્રરૂપે યઈ મળેછે. દેવયાનીને સદ્વિમોર્ત્યથી ચતા આનન્દમાં બા
 લેવાની કૃત્રની ઉપેક્ષાને લીધે થયેલા દુઃખની વાત આપણે પાછળ કહી, તે દુઃખદાસ
 એકલભોગની અનુભાવરથા અને સહભોગની સુખની તીવ્રતા એ બે વચ્ચે સખજ પડછો પ્રગ
 થાયછે. ગ. ચન્દ્રગકરતા કાવ્યમાં આ બંને દશાના, ઇચારાછે; પણ ચચોમાં એકપક્ષી મુખન
 બનતા અને સહભોગના સુખમાં પૂર્ણતા એ બે દર્શનથી સહભોગની ખરી કીમત અંકાય
 એ દર્શન પ્રત્યક્ષ કરાવ્યું નથી તેથી તે ઉપર અહિં ભાર દઈશું. રામને વિશે પણ સીતા
 આમીધ્ય વખત મદ્વૈત સુખદુઃખયોઃ ઇત્યાદિ હિંગાર કરતાં પણ સીતાના વિરહ ન .

સુલેવા દુઃલેવા વવ નુ સલુ તદૈવયં હૃદયયોઃ

એ હિંગારમાં હૃદયના અદ્વૈતની તીવ્રતા વિશેષ બજવાળી દેખાયછે.

આ અદ્વૈતભાવના અસૌકિક પ્રેમનું જ આમ ધન છે. અંગેજ મહાકવિ શેકીએ પોતાના

pipsyohidion નામના દ્રવ્યમાં હેવટના ભાગમાં આ બાવના અદ્ભુત વાણીમાં
યક્ષ કરીછે:—

And we will talk, until thought's melody
Become too sweet for utterance, and it die
In words, to live again in looks, which dart
With thrilling tone into the voiceless heart,
Harmonizing silence without a sound.
Our breath shall intermix, our bosoms bound,
And our veins beat together; and our lips,
With other eloquence than words, eclipse
The soul that burns between them; and the wells
Which boil under our being's inmost cells,
The fountains of our deepest life, shall be
Confused in passion's golden purity,
As mountain springs under the morning sun.
We shall become the same, we shall be one
Spirit within two frames, Oh wherefore two?
One passion in twin hearts, which grows and grew
Till, like two meteors of expanding flame,
Those spheres instinct with it become the same,
Touch, mingle, are transfigured; ever still
Burning, yet ever unconsumable;
In one another's substance finding food,
Like flames too pure and light and uninbued
To nourish their bright lives with baser prey,
Which point to heaven and cannot pass away:
One hope within two wills, one will beneath
Two overshadowing minds, one life, one death,
One heaven, one hell, one immortality,
And one annihilation!

આમ સહભોગ અને સહચાર એ મનુષ્યના હૃદયનું ઊંડુ તત્ત્વ છે, તદ્દારે તત્ત્વજ્ઞાની,
વિ, યોગી પ્રત્યાદિ વર્ગ એકસસુરો કેમ હશે? એકાન્ત ચિન્તન અને એ ચિન્તનના આ-
ન્દનો એકલવાયો ઉપભોગ એ હેમનું વિશેષક લક્ષણ છે; એમ કેમ? હેના ખુલાસા એ રીતે
ગપાય: એક તો એ કે મનુષ્ય એ સહચારી પ્રાણી છે એ નિયમના હેમને અપવાદ મળવા,
પરો બીજને ખુલાસો એ કે એ વર્ગ ને સત્યાન્વેષણનું મુખ ભોગવેછે તે ગમે એટલું તત્ત્વ-
જ્ઞોત્તી, દ્રવ્યપ્રતિદિધી, મર્મોપદેશ આધ્યાત્મી બીજને આપી કંઈક અંગે સહભોગી થવાય

એમ છે, તથાપિ હેમના હૃદય મધ્યમથી જે આનંદ ભોગવાય છે તેમના તે અનન્યભોગી અનન્યતા જ મેવની પડે છે,—હેમા હેમનો ઉપાય જ નથી માનવ માનવની વચ્ચે પણ એક વિનક્ષણ હૃદયભેદ છે તે વાત જૂની ના બોધે, સ્નેહી, પ્રેમી,—સર્વમા હૃદયભાવના, વિચારના, સુખભોગના પરસ્પર વિનિમય થાય તે માનવ લક્ષણને પણ અમુક બીમાની મર્યાદા છે, તે સીમાની પેલી પાર પ્રત્યેક વ્યક્તિનું હૃદય એક વિનક્ષણ સાગરથી વીંટાયના બેઠ જેવું બને છે, જ્યાં પોતાના શિશ્ય અન્ય કોઈને પ્રવેશ માટે અધિકાર નથી, સાંમર્થ્ય પણ નથી, શક્તિ પણ નથી આ મિથિતા એકલમુરાર્ણભૂતો દોષ નથી, માનવના હૃદય અને બુદ્ધિની તકિતમા જ હેવો મર્યાદા, હેની મર્યાદિતતા છે કે આ જગતમા તો એ જાડું વ્યક્તિસ્વરૂપ આમ પ્રેમીજનનથી પણ જુદુ વશેલુ રહેનાતું એમજ ખરુ કે જે સાગર પ્રત્યેક વ્યક્તિને વીંટાઈ વળી જગતના સર્વ લોકથી જુદા બેઠ જેની મિથિતા મરે છે, તે પ્રેમ, સ્નેહ, એ સમન્વયો જોવાની વ્યક્તિઓ વચ્ચે સાકંકી સામુદ્રધુની જેવો બની એમલી સરતતા દરી આપે છે જેની પ્રત્યેક વ્યક્તિ મહામહાભે મિત્રથી પોતાના હૃદયના પ્રતિધ્વનિ એક બીજાને મળાણી મ છે પરંતુ તે પ્રતિધ્વનિ અનન્ય આજ તો મળાણાના જ, એ આજપણુ પરસ્પર નેહમનન્ધની, અધિમરની, અધિકતા અથવા અ પતા ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ જ એક બીજાને આપનાની વિચાર, ભાર, આનંદ, દુષ્ટ ઇત્યાદિ સામગ્રીના સ્વરૂપ ઉપર પણ આધાર મળે છે, એમ કેવીક સામગ્રી તો માનવ મનના મુચિત સ્વરૂપને લીધે એકલભોગથી જ ભોગવાય હેરી દોષ છે

માનવહૃદય અને માનવબુદ્ધિના આ વિશિષ્ટતા એક લેખકે યોડા પણ અર્થગર્ભ વચનોમા દર્શાવી રહેલ (Sir) પ્રન્ અને બીજા બાજુ સેક્સન અને લેટિન પ્રન્—એ બે નામે હૃદયના આત્મનરનતુ, અતર દર્શાવતા એ લેખકે કહે છે —

“The ‘echoing straits’ which separate the souls of all men and men are at their widest in such a case, the echoes that sound across them are not only faint but mysterious—the echoes of an unknown civil and of unfamiliar modes of thinking”

(“પરંપ અચર જી સર્વમા પ્રત્યેક વ્યક્તિના આત્માને પરસ્પર જુદા પાડનારી જે ‘પ્રતિધ્વનિ આપનાની સામુદ્રધુનીઓ’ હોય છે તે આ પ્રન્ઓના પ્રમગમા વિશાળમા વિશાળ દોષ છે, એ સામુદ્રધુનીને એમગ્રીને અમુચોચર થતા પ્રતિધ્વનિ આજ દોષ છે એટલુ જ નહિ, પણ ગૂઢરૂપ દોષ છે,—અનુદયા સુધારાના અને અપરિચિત વિચારવદ્ધિના પ્રતિધ્વનિ એ દોષ છે”)

અહિં ઇશારો કરેલી અનન્યતા મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે અતોષ અતર મ્થાપે છે, એ અતર મળાણથી પૂરેપૂરુ તૂટેલુ નથી, જ્ઞાનસહચારથી લુપ્ત થતું નથી, સ્નેહથી કે પ્રેમથી છતાલુ

§ “The Fortnightly Review,” June 1910, Page 1071, Article on Tour-

guentiff by Francis Gribbl

નથી; (કેમકે એલીએ વર્ણવેલી અદ્વૈતાવસ્થા આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે અદ્વૈતિક ન ગણવી પડશે). આ સ્વરૂપે માનવ વ્યક્તિ એક બીજાની સમીપ હોવા છતાં દૂર હોઈ તદ્દદ્વૈરે તદ્દંદન્તિકે * એ શ્રુતિને અર્થાન્તરે અનુભવેછે. આ ત્ર્યક્વાંકદશા કર્ણે અને હૃદયકાવક છે. આ અવસ્થાને કીધે ન, વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે હૃદયધ્વનિ—સામુદ્રધુની ઉપર થેંધને પેલી પાર ધોયતા ધોયતામાં—જાંખા થવાથી, બદલાઈ જવાથી, એકબીજા વિશે પૂર્ણ સમજ ના થવાને કીધે પરસ્પર ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ અનેક મંસારકલહ માનવજીવનમાં કડતા રેડેછે, તે વાત તો એક છે ન; પરંતુ એ ગેરસમજ જેવી અપ્રિયતા ઉત્પન્ન ના થાય ત્યાં પણ, મૂઝા માણસને પોતાના વિચાર દર્શાવવાની ઇચ્છા અને શક્તિ વચ્ચે વિરોધ થતાં જે મૂઝવણ થાયછે તેવી મૂઝવણ આ વ્યક્તિ વચ્ચે વિચાર, ભાવ, સુખ તેમ ન દુઃખના ઉપભોગ—એ મર્ચનો વિનિમય કરવાના, સહભોગના, અમાનર્થકથી એ વ્યક્તિયોને થાયછે.

નાની, કવિ, યોગી,—એ વર્ગને આ દશાની મૂઝવણ મવિશેષ થાયછે; એક પક્ષે અન્યને પોતાના હૃદયની વાત સમર્પવાની શક્તિ સામાન્ય વર્ગ કરતાં આધિક અને ઇચ્છા તીવ્ર, અને બીજી પક્ષે સમર્પવાની વસ્તુની અવાસ્થતાનું જ્ઞાન, એ એના ક્ષોબથી આ મૂઝવણ તીવ્ર થાયછે. લોઈ કર્કને એક પ્રમંગે એક બાપણમાં પોતાની વાહસદોમની પદવીને પરિણામે અનુભવેલી “Splendid isolation” નો ગિથિતિ—દેદીપ્યમાન વિચિત્ર દશા—વિશે શોધાદ્ગાર કાઢ્યો હતો એમ સ્મરણમાં આવેછે. એ મહાપદની ઉપર ખેડેલા અધિકારીએ તો કાંઈક અન્તર્ગત મર્ચથી ન એ કંઈક દશા માટે શોક દર્શાવ્યો સાગતો હતો. પરંતુ માનવ રાજપદથી કરનાં વધારે ઉચ્ચ અધિકારના ગિરિશૃંગ ઉપર રોકેલા તત્ત્વજ્ઞાની વગેરેની “દેદીપ્યમાન વિચિત્ર દશા” અંગેની એક દિશામાં કંઈક દશા ન અનેછે—અનેતે તેઓને મૂઝવણમાં ન નાંખેછે.

માનવને મંચ-ધે આ સ્થિતિછે, તો પરમ પરમ ઉચ્ચ અધિકારને વિરાજમાન પરમેશ્વરને વિશે શું કહેવું ? એ મહાન્ પુરપની “દેદીપ્યમાન વિચિત્ર દશા” વધી “ભવ્ય વિચિત્ર દશા” હોવી જોઈયે. હેને એ એકજવાઈ સ્થિતિની મૂઝવણ કેટલી થતી હશે ?

* ઈશોપનિપદ, ૫.

†

સરસિ નલિનીપત્રેણાપિ ત્વમાયુતવિગ્રહાં

નનુ સહચરીં દૂરે મત્વા વિરોપિ સમુત્સુકઃ ।

(“વિક્રોર્વશીય” નાટક, અંક ૪ થો.)

નિજ મહચરી દંકાએલી મરોજતણા દબે

સરસર વિશે જાણી છેડી મયુત્સુક તું રડે.

અકવાંકજોડાની રાગિતા નિત્યવિરહની દશાનું આ વર્ણન વાચકના સ્મરણમાં આવતાં

‘અકવાંકદશા’ શબ્દને મર્મ પ્રત્યક્ષ થયે.

થી કાલક્રમે કોમા અને સેમીકોલન; ઉમેરામાં, અને કોકે તો કોમા અને પૂર્ણ બિન્દુને વાંકા—તિરકસ—છેકા દાખલ કર્યા હતા.‡

The Century Dictionary માં Punctuation શબ્દ નીચે આ

હકીકત આપીછે:—

"The modern system of punctuation was gradually developed after the introduction of printing, + primarily through the efforts of Aldus Manutius and his family. In ancient writing the words were at first run together continuously; afterwards they were separated by spaces, and sometimes by dots or other marks, which were made to serve some of the purposes of modern punctuation, and were retained in early printing. Long after the use of the present points became established, they were so indiscriminately employed, that, if closely followed, they are often a hindrance rather than an aid in reading and understanding the text. There is still much uncertainty and arbitrariness in punctuation but its chief office is now generally understood to be that of facilitating a clear comprehension of the sense. *Close punctuation*, characterized especially by the use of many commas, was common in English in the eighteenth century, and is the rule in present French usage; but *open punctuation*, characterized by the avoidance of all pointing not clearly required by the construction, now prevails in the best usage. In some cases, as in certain legal papers, title pages & c., punctuation is wholly omitted."

અંગ્રેજીમાં હાયમાં પૂર્ણ વિરામ પછી આરંભાતા વાક્યના પ્રથમ શબ્દનો પ્રથમ અક્ષર મોટા કદનો લખાયછે, એ વિરામનું પરિણામી ચિહ્નછે. એથી લાભ એક એ કે પૂર્ણ વિરામચિહ્ન રહી ગયું હોય અથવા બિનકાંઈ ના હોય તો આ ફૂંચીથી પકડી કઢાય; અન્યર ક્યારી નય તે ઢીમડાથી પકડી કઢાય તેમ.

એશિયા ખડમાં આવતાં, અરબી અને ફારસી ભાષાના અન્યોમાં વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ થતો જ નહોતો એમ જણાયછે. હિબ્રુમાં કાંઈક અંશે ચિહ્નો હતાં, તે વિરામ કરતાં સ્વરભાર દર્શાવવા માટે વધારે હતાં. ખર્મીઝ ભાષામાં સંસ્કૃતની પેઠે જ. અને # એ બે ચિહ્નો છે, પણ હમણાં હમણાં અંગ્રેજી વિરામચિહ્નો દાખલ થવા લાગ્યાંછે. ચીન અને જાપાનની ભાષાઓમાં ફક્ત full point જેવું ટપકુ છે. બીજા વિરામચિહ્નો નથી; પત્રવ્યવહારમાં તો તે પણ લુપ્ત કરાયછે.

‡ Encyclopædia Britannicaમાંથી ઉપરની ઇતિહાસની માહિતી તારવી કાઢીછે.

+ યુરોપમાં છાપેલું પુસ્તક પ્રથમ જર્મનીના મેઇન્ઝ નામના શહેરમાં ઈ. સ. ૧૪૫૬ માં પ્રગટ થયું.

આપણા દેશમાં આવિયે પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતમાં કે. મધ્યકાલીન પૌરાણિક ઇત્યાદિક સંસ્કૃતમાં વિરામચિહ્નો જેવા જરૂરિયે તે માત્ર જ ન જરૂર પડેછે.—૧ અને ૥ * ; અને આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં તે અંગ્રેજી બધાં ચિહ્નોની રેલ રેલાઈછે. પ્રાચીન આર્યોને વચ્ચે પણ ગણતર જો હતાં,—ધોતિયુ અને પ્રાવરણ (ઉત્તરીય, ઉપરણું), તેમ વિરામચિહ્નો પણ જો જ બસ થતાં. આપણે હાલ વચ્ચે વધ્યાંછે,—કોટ, વેસ્ટકોટ, રાઈ, કૉલર, નેકટાઈ, પાટલન, હેટ; તેમ વિરામચિહ્નો પણ વધ્યાંછે,—કોમા, સેમીકોલન, કોલન, પૂર્ણ બિન્દુ, ઇત્યાદિ આપણામાં પાંચ વચ્ચે ગણાયછે તે પ્રાચીન જો વચ્ચનાં વધીને થયાં, પરંતુ આ તે પાશ્ચાત્ય પ્રકારના અનુકરણને પ્રભાવે અનેક વચ્ચ થયાં. જેમ જો વચ્ચેની પણ ઉપયોગિતાછે, તેમ આ ચિહ્નોની પણ ઉપયોગિતાછે. જો બંને નવીન અંશો આવ્યાછે તે હવે પાછા જવાના નથી. સ્વ. નારાયણ હિમચન્દ્ર કહેતા કે—“ મહાશય ! અભાવ (= want, બંગાળી, ગુજરાતી શબ્દ,—અભાવ) વધારિયે તેટલા વધારાય.”—જેમ કહી પોતાની ફરી જીવન પદ્ધતિના ગુણ ગાતા હતા. જો ફરી પદ્ધતિ ફરી દશા માટે પર્યાપ્ત છે. પણ આપણુ મામાનિક છવન સંકેત થયુછે; તેમ જ ભાષાની જરૂરિયાતો વધીછે, એટલે જો બંને નવીન અંશો,—વચ્ચો અને વિરામચિહ્નો—ત્યાજ્ય ગણવામાં સાર નથી.

અંગ્રેજી વિદ્યાની સાથે આ નવીન વિરામચિહ્નોની પલટનઆવી જો નિઃસંશય છે. આપણે ગામડી નિશાળમાં બહુતા હતા ત્યારે “ ક : ॥ આવે જો મોડાં જો નકેરી ” જેમ શીખતા હતા તે વખતે વિસર્ગચિહ્ન પછીના વિરામચિહ્નની જો નકેરી (લકીર—લોટી-ઓ) થી વિશેષ ચિહ્ન જાણ્યાં નહોતા, જો કે જો નકેરીનો અર્થ આપણે જાણતા નહોતા અને બહુવચનારા મહેતા પણ જાણતા નહોતા, વિસર્ગને અંગે જ જાણે જો મોડાં અને જો નંખી હોય જેમ જ બંને સમજતા હતા, ગુરુ અને શિષ્ય પછી સરકારી નિશાળમાં ચોપડિયો બહુલા લાગ્યા ત્યારે આ વિરેથી ચિહ્નોની પવટન નજરે પડી હુ નથી ધામ્તો કે પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના હિમાયતીઓ પણ જેમ કહેવાની હિમ્મત ધરે કે પ્રેમાનન્દના મમયમા આ નવીન વિરામચિહ્નો હતાં.

જૂના વખતના પારમીઓ (આજથી ૪૦—૫૦ વર્ષ ઉપરના પારસીઓ) મજે શબ્દે ટપકાં મૂકતા હતા, આમ—“ આપની. પાસે. માશી. માગરા. આવવાનો છું. ” તે જોઈને ધણકને હસવું આવે. પરંતુ પાછળ કહેલી જૂના યીક હસ્તલેખોમાં શબ્દો છટા પાડવાની તે એપોસ્ટ્રોફી મૂકવાની પદ્ધતિ પણ જો જ નમૂનાની જણાયછે, અને બંનેનો હેતુ શબ્દો મૂળ એકસા શેળમેળ લખાતા હતા તે છટા પાડવાનો છે તે ધ્યાનમાં રાખવાનુછે. બાકી જો તે બંને કે આમ શબ્દે શબ્દે ટપકાં મૂકવામાં, ડગલે ડગલે, અટકનારા અડિયવ ટૂંના જેવો દેખાવ થાયછે.

* અધ્યાય પૂર્ણ થતે કે હેવા મહોટા વિભાગને અંતે ॥ છ ॥ છ ॥ છ ॥ જેમ લખાયછે, તે અર્થને હું જાણતો નથી, કોઈ વિદ્વાન જતાવશે તે ઉપકાર થશે.

વિરામચિહ્નો વિના લખવામાં તો પ્રણીવાર અર્થનો અનર્થ થવાનો ભય છે. ઉદાહરણ:—

(૧) “ મ્હં ગોપાળને બોલાવ્યો નથી, બોલાવ્યો એ ખોટી વાત.”

(૨) “ મ્હં ગોપાળને બોલાવ્યો, નથી બોલાવ્યો એ ખોટી વાત.”

આ બેમાં અર્થ તદ્દન વિરુદ્ધ છે, તે

(૩) “ મ્હં ગોપાળને બોલાવ્યો નથી બોલાવ્યો એ ખોટી વાત.”

એમ વિરામચિહ્ન વિના લખ્યાથી એક અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો બીજો અર્થબોધ થાય એમ ભ્રમ થાય.

તેમ જ સખ્તો છૂટા ના પાડવાથી પણ ભ્રમ થાય એમ સંભવ છે:—

(૧) “ ગોપાળના બોલાથી મ્હને ખોટું લાગ્યું.”

(૨) “ ગોપાળ ના બોલાથી મ્હને ખોટું લાગ્યું.”

આ બેનો સમાવેશ—

(૩) “ ગોપાળનાબોલાવાથીમ્હનેખોટુલાગ્યું.”

એ અક્ષરોની બીડ સ્વચ્છ થશે.

માટે સમ્રો બધા સગમ સખ્તે જવાથી તેમ જ વિરામચિહ્ન ન નૂકવાથી અગત્યક ધણી છે એ નિર્વિવાદ છે. આ પ્રકારમાં સમાયલા તત્ત્વનો અનાદર કરવાનું એક, અન્ય ૧, અતિશય સખ્ત ઉદાહરણ યાદ આવે છે. એક બાર્ધ ધરમાં બગ્ગર વગેરેનો દિમાળ લખી રાખતી હતી તે આ પ્રમાણે:—

“ એક પૈસાની કોથમીર આણી ચાર પૈસા દળનારીને આપ્યા બે આનાનાં મરચાં લીધાં ચાર આના દૂધના આપ્યા ”—ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

આમ રોજ રોજ લખી મહિનાની આખરે પોતાના ધણીને કહેતી ?—“ હ્યો, આ દિસાજ બધો મેળવો આપો.”

જરાક વિષયાન્તરતા જેવું થયું તાત્પર્ય એ છે કે વિરામચિહ્નનું મહત્ત્વ અને હેતુ વિચારતાં આ વિદેશી પદ્ધતિને આપણે આપણી કેરી દીધી છે તે યથાન્યાય જ છે.

વિરામચિહ્નના બે હેતુ કયાં સકારો:—

(ક) અર્થબોધની સરલતા કરવી,

અને (ખ) વાચને આસ લેવાનો વખત મળીને વિગ્રાન્તિ ક્ષણબર મેળવવી.

સંસ્કૃત ભાષાની શરીરધટના જ હોય છે કે વિવક્ષિતના પ્રત્યયો ઇત્યાદિથી વાક્યના શબ્દો વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ આપોઆપ પ્રગટ થાયછે, એટલે એ ભાષામાં વિરામચિહ્નો નથી. અને ॥ શિવાય ખીજાં ઉત્પન્ન જ નથી થયાં. એટલે (ક) પ્રાણ હેતુ ત્યાં પ્રવર્તેતો નથી; જે ન્યાયે અમુક દવામાં અમુક વનસ્પતિ પેદા થાય તે જ તરફનો ન્યાય આમ ભાષાની બાબતમાં પણ પ્રવર્તેછે. સંસ્કૃતભાષાની શબ્દોની જોડણી નિશ્ચિત—દૃઢ—હોવાને લીધે છન્દસ્વરનાં નામ કોઈપણ શ્લોક ઉપર બતાવાતાંનથી, તેમ હોતી શરીરધટનાને લીધે વિરામચિહ્નો વાક્યની અંદર સંટકાયતાં નથી. સંસ્કૃત ભાષાનું જોડણીનું સ્વરૂપ, તેમ શુન્નરાતી ભાષાની એ બાબતમાં શિથિલતા, એ બંનેનું વિસ્મરણ કરીને કેટલાક શોકો શુન્નરાતી પદોને અંગે પણ છન્દસ્વરનાં નામ દર્શાવતા નથી, અને કહે છે કે—શું શુન્નરાતી પ્રજા કાંઈ બાળક છે કે છંદોનાં નામ શીખવવાં પડે ? તેમ સંસ્કૃત ભાષાની ધટના પૂર્ણ જણવા છતાં ખીજા કેટલાકો, ખીજે છેડે જઈ, સંસ્કૃત શ્લોકોમાં પણ કોમા, સેમીકોલન, ઇત્યાદિ વિરામચિહ્નો પેસાડે છે; આ નિરર્થક છે, તેટલું જ આસંગન અને હસવા જેવી રચના પ્રગટ કરનારું બનેંછે.

વિરામચિહ્નનો ખીજો હેતુ, (કિ)—વાંચને વિશ્રાન્તિ, તે પણ સંસ્કૃત ભાષાને લાગુ નથી પડતો. જે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો વેદનાં જડા તથા ધન પાક અવિનિષ્ઠન પ્રવાહમાં ઉચ્ચારી જતા હતા, જે આપણા મધ્યકાલીન પૂર્વજો પ્રચલિતકરિષ્કૃત્તિર્વ્યન્તચચ્ચ-પાસાઘાતમિન્નેન્દુનિષ્ચન્દમાનામૃતક્રયોત—ઇત્યાદિ મેલ ટૂંનની ગતિપાળાં દણ્ડો ગમડા-થી જતા હતા, તેમને વળી શ્વાસ લેવો શો ? અને વાક્યમાં વિશ્રાન્તિ શી ? એ વિશ્રાન્તિ તો આપણા હાસના અસ્પશ્યમશક્તિવાળા જમાનાને જ બેઠ્યો. આ રીતે પણ વિરામચિહ્નની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વાતાવરણ સંસ્કૃતકાળમાં નહોતું. સંસ્કૃતકાળના આપણા પૂર્વજોએ વિરામ માત્ર એક પ્રસંગે સીકાર્યોછે; પદચયનામાં યતિસ્થાનનો વિરામ. પણ તે માટે પણ તેઓ ચિહ્ન નહોતા મૂકતા. તેમ જ એ વિરામનો હેતુ ઉપર બતાવેલા બેમાંનો એકે ના હોઈ, માત્ર કલાતત્ત્વની માગણીનું જ એ પરિણામ હતું.

શુન્નગતીમાં પદમાં યતિ દર્શાવવા માટે આજથી આધરે પચીસ વર્ષ ઉપર ચિહ્નો મૂકવાની પદ્ધતિ હતી. એ પદ્ધતિમાં સરલતા એટલી બધી હતી, હેમાં બુદ્ધિને શ્રમ એટલો તો, અત્યંત પડતો હતો, કે સંચાની માફક એ ચિહ્નો મૂકતાં; કોઈ યાત્રિક યોજનાને પ્રભાવે, અથવા તો વિરામચિહ્નોમાં જ અવૈકલિક બુદ્ધિઆપાર પ્રવર્તનિ એ ચિહ્નો આપો-આપ જ ગોડવાઈ જતાં હોય એમ બનતું. પ્રથમ ચરણને અંતે કોમા, ખીજને અંતે સેમી-કોલન, ત્રીજને અંતે કોમા, તે ચોથાને અંતે પૂર્ણવિરામ;—એ આ પદ્ધતિનું સ્વરૂપ હતું; નીચે પ્રમાણે:—

નૂતની પદ્ધતિ
(યતિચક્ષણ પદ્ધતિ)

નવી પદ્ધતિ
(અર્થેવક્ષણ પદ્ધતિ)

જોમાં નીચે
પ્રમાણે
ગોડવાશે:—

(ઉપાર છન્દ)

* સકળ નરેશમાં ધનરાય,
 શ્રેષ્ઠ મહીપતિ કહેવાય;
 તેહનું તપ્ત પણ નભ માંય,
 ધર્મસિન સમાન જણાય.
 વૃષ્ણો સૂચવે અધિકાર,
 વૈજ્ઞાની રૂપી જે તલવાર;
 તે ધર્મી મેધરાજે રાજ,
 કરવા માંડિયું છે આજ.

સકળ નરેશમાં ધનરાય
 શ્રેષ્ઠ મહીપતિ કહેવાય;
 તેહનું તપ્ત પણ નભ માંય
 ધર્મસિન સમાન જણાય.
 વૃષ્ણો સૂચવે અધિકાર,
 વૈજ્ઞાની રૂપી જે તલવાર;
 તે ધર્મી મેધરાજે રાજ
 કરવા માંડિયું છે આજ.

આ યાત્રિક પદ્ધતિ યાત્રિક સંક્રિતાના પૂજક વર્ગ—પ્રેરના કંપોઝિટો—ને એટલી બધી દામી ગઈ હતી કે અર્થલક્ષણ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચિહ્નો મકેલાં પડ્યાં પણ એ ચતુરવર્ગે યતિલક્ષણ પદ્ધતિમાં ગોઠવીને આરમ્ભમાં રહેને બહુ હેરાન કર્યો છે. એ હેરાનગતિના બદલામાં એ યર્ગની કીર્તિ આ રચે છે ગાંધી. હું ધારુ છું એ યાત્રિકલક્ષણ પદ્ધતિનો અગ્રાત સિદ્ધાન્ત એમ હશે કે યતિ માટે ચિહ્નોનું અસ્તિત્વ માન્ય, અને અર્થબોધ માટે એ ચિહ્નો છપાયાં જ નથી એમ કદાચી લેવું. દિવ્ય ચક્ષુ અર્જુનને મળ્યા પછી ભગવાનનું વિરાટ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયું, તેથી વિપરીત ચમત્કાર વડે અપૂર્વ ચક્ષુ મેળવીને આપણે યતિચિહ્નોના અદૃશ્ય બનાવવાં એમ એ સિદ્ધાન્તનો આશય હશે.

બહુ થયું. હવે વિરામચિહ્નો—નવીન વિરામચિહ્નો—ના દરુપયોગ વિશે વિચાર કરીએ એક દરુપયોગ તો આ યતિ લક્ષણ પદ્ધતિમાં જ રહ્યો. અલગબત, સંજ્ઞા અચુક સંકેત ઉપર જ આધાર રાખે છે, અને યતિ માટે કોઈ વગેરે ગોળવામાં પાતક તો નથી જ. પરંતુ એ ચિહ્નોનો સાંકેતિક અર્થ વિચારપ્રેરણીનો વિરામ સ્પર્શવવામાં પ્રવર્તે છે એ કારણથી યતિમાં હોતા ઉપયોગ કરવાથી ભ્રમ, અર્થબોધમાં ક્ષતિ, ઇત્યાદિ અનિષ્ટ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય; અને તેથી જ યતિમાં પ્રયોગ તે આ ચિહ્નોનો. દરુપયોગ જ ગણવે એક છે.

ખીન્ને દરુપયોગનો પ્રકાર પાછળ Century Dictionaryમાંથી આપેલા ઉત્તારામાં એક વાક્યમાં સૂચવાયો છે. તે એ કે વિરામચિહ્નો ગમે તેમ અપ્રસંગે વાપરવાનો પ્રચાર ઈંગ્લાંડમાં એક કાલે હતો, અને તેથી અર્થબોધમાં સુગમતાને બદલે વિદ્વ થતું અને દુર્ગમતાને પ્રવેશ મળતો. અર્થાત્, વિરામચિહ્નોનો ભિન્નોપયોગ એ તત્વનો અનાદર તે આ ખીન્ન પ્રકારનો દોષ છે.

એક ખીન્ને દરુપયોગનો નમૂનો શુદ્ધ વિરામચિહ્નને અંગે નહિ પણ ગૌણ વાક્ય-ચિહ્નોમાંના એક—કાંકિસ—ને અંગે આ અંશમાં લેખનકૌશલની ખામી હોવાને લીધે પ્રગટ થાય છે. ઉદાહરણથી સમજાવું પડશે:—

* “વર્ધાનચિહ્ન”, ન. પુ. સંપત્તી, શુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ ૧૮૮૪,

(૧) “ એ નાવતું રક્ષણ કરનારી ‘ચુષિ’ (રક્ષણની યોજના—જેને જાને,
‘મનોચુષિ’, ‘વામ્—ચુષિ’, ‘અમચુષિ’ કહેછે) સર્વ પ્રભુની જ કૃતિ છે.”
(‘ચુષિછિરતુ અસત્યકથન’, ‘વસન્ત’,
શાસ્ત્રી, ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૧૧૧)

(૨) “ અને ‘ચિતાન્ધ્યાસ’ એમ ‘આ’ (‘તા’ નો) ઉપર ‘આ’ ચહાવીને
બિર્ધગામી નવાળાનું દર્શન કરાવીને ”
(‘અન્ધ્યાસલોકન’, ‘વસન્ત’, ચૈત્ર, ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૧૨૪)

(૩) “ ઋષ્યશ્રંગ આપ્યાનમાં બહુ યોડા ને બહુધા માત્રામેળ (છઠ્ઠા શબ્દમાં માત્રા-
મેળાજોને ન્વતિ કહેછે તે તથા અક્ષરમેળ જેને વિશેષે કરીને જ્ઞાત કહેછે તે
બંનેનો સમાવેશ થાયછે) વપરાયાછે.
(“ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો ”, ‘વસન્ત’, ચૈત્ર, ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૧૪૩).

(૪) “ જુઓ સાક્ષર મનઃસુખ કિરત્તચ્ચ મહેના—(કે જોયે જુદી જુદી દીપોપરથી
લખેલી) કૃત જાન રાસમાયા ”
(“ શ્રી આનન્દકાવ્યમહોદધિ ”, “ શૈક્ષિક ૧ હ,
અન્ધવિવેચન, પૃષ્ઠ ૩, પક્ષ ૨, ૩).

(આ ત્રીજું તથા ચોથું ઉદાહરણ દુરુપયોગના ઉત્કટ નમૂના છે.)

આ પ્રકારના અનેક ઉદાહરણો મળે. આટલા બસ છે. એ સર્વમાં કાંઈમ કદગા
ખોરી દેવાથી વામ્યરચનામાં કેવી ક્ષતિ થાયછે તે મ્હણે

વળી એક જુદી જ તરેહનો દુરુપયોગ ગૌણચિહ્નોમાંના એ ન્વત્યનાં ચિહ્નો—પ્રશ્ન-
ચિહ્ન અને ઉદ્ગારચિહ્ન, એ એ ચિહ્નો—ના અનેકત્વમાં અને સમૃદ્ધિમાં જોવામાં
આવેછે. હેવા હાઅજનક અને મભવવિશેષી પ્રયોગોનો આરમ્ભ મ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય
ધ્રુવે કર્યો હતો, અને હેતુ અનુકરણ કરનારા પણ કેટલાક નીકળ્યા હતા. એ વિચિત્ર પ્રકારનું
પૂર્ણ રીતે વિવેચન મ્હં એક લેખમાં આજથી વીમ વર્ષે ઉપર કર્યું હતું ૧૧૧, ૧૧૨,
૧૧૩, ૧૧૪, —આમ બહુત્વ અને મિશ્રણમાં જેમ અર્થહીનતા છે તેમ હસનીયતા પણ છે.

ગૌણ ચિહ્નોમાં inverted commas (ઉપરોક્ત કોમાં ચિહ્નો)—અવતરણ-
ચિહ્નો—વિશે કેટલાક વિચાર સ્ફુરી આવેછે. આ ચિહ્નો કેટલાંક અતિસૂક્ષ્મ અવતરણ-
વ્યવસ્થામાં બહુ ગંડબડ કરાવી દેનારાં થઈ, હેમનો મૂળ ઉદ્દેશ, ‘અર્થસુગમતા, નદ થઈ
નળેછે. ઉદાહરણ લખ્યે:—

* ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના જૂનમાં એ લેખ લખેલો તે ભરચમાં પ્રસિદ્ધ થતા ‘જ્ઞાન-
દર્શન’ નામના માસિકમાં પ્રગટ થયો હતો એમ યાદ છે.

મગનલાલ બોલ્યા:—“હું અમદાવાદ ગયો ત્યારે જંગલવનદાસ મહેને મળ્યા તે કહે:—‘મગનભાઈ! ત્હમે તો બહુ જ મોંઘા થયા દેખું’ મહેને ચપ્પતરાય કહેતા’તા કે:—“મગનભાઈ તો અભિમાનમાં તણાયાછે !”, તે મ્હે માન્યુ નહિ. ’જીવે લોકો કે’વાછે !”

આ કરતાં પણ “એ ચિહ્નથી આરંભાઈ, “‘‘વચમાં આવી, છેવટે’’” અને “બધાં એકઠાં આવે ત્યારે બે ત્રણ પતંગો પેચમાં ગૂચવાઈ ગયા હોય ત્યેવી સ્થિતિ થઈ જાય.

પરંતુ આ વાત આટલે મૂઝી, અવતરણચિહ્નો હાલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં શી શી રીતે વપરાયછે તે જ્ઞેવામાં આનન્દ મજે એમ છે. સ્વ. ‘હ. હ. ધ્રુવને પોતાનાં જ વચનોત્ત અવતરણ કરવાનો શોક હતો, અને હેમનાં અવતરણચિહ્નો એ કામમાં આવતાં હતાં. કેટલાક લોકો અવતરણવચનનો જસ હેના મૂળ માલિકને આપવાના હેતુથી, તો કેટલાક પોતાની વિદ્વાતાના પ્રમાણ તરીકે, તો વળી કેટલાક અવતરણવચનનો અપજસ ત્હેના માલિકને માથે નાંખવા માટે, એ ચિહ્નોનો છૂટથી ઉપયોગ કરેછે. કોઇ લેખક તો હેવા પણ દોહા છે કે તે આ અવતરણચિહ્નો “ ” તે શબ્દો પકડવાના ચીપિયા છે એમ માની, પોતાને અનિષ્ટ, અન્યના પ્રયોગિત, શબ્દોવાચ્યોને અન્યજ જેવાં અન્યુસર ગણીને એ ચીપિયા વડે પકડીને પોતાનાં લખાણમાં અહર અહર હાથે ગોઠવેછે. કોઇક વળી પોતાના તખ્તપુસને આ અવતરણચિહ્નોમાં પૂરેછે, જાણે અધોજમાં વળગણીએ સકવેલુ ધોતિયું, અથવા ખીલા ઉપર ભરેલું કાંટા-બોરડું (નામનુ પાટિયું) હોય નહિ ? આમ તખ્તપુસને અવતરણચિહ્નમાં પૂરેલાં બહુ વાર, જ્ઞેવાને પરિણામે એક બે વખત ‘વસન્ત’ માં “બાનુ” એમ લેખનીચે નામ દીઠું ત્યારે મહેને થયું કે આ વળી એક તખ્તપુસ જ હશે, પણ લેખમાંના વચનોથી જણાયું કે સાનુસુખરાખનો જ આ લેખ છે. આ પ્રકારેમાં કોઇકમાં ચિહ્નનો દુરુપયોગ, તો કોઇકમાં સદુપયોગ એમ વિવિધતા તજરે પડેછે અને તે જ્ઞેધને સાહિત્યની વાડીનાં વિવધરંગી ફૂલની રચનાનો જ ભાસ થાયછે.

હવે સમાપ્તિ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યોછે, તો હાલની ગુજરાતી રગભૂમિ ઉપર નાટકને અતે આખા નાટકનાં સર્વે પાત્રો રગભૂમિ ઉપર જાલાં રહીને છેવટનું ગીત ગાયછે તે નમૂનાનું અનુકરણ કરવાને હું લોભાઉંછું; માટે મ્હારા લેખમાં આવેલાં સર્વે ચિહ્નો (પ્રત્યક્ષ તેમ જ સૂચિત-સર્વે ચિહ્નો) ની પચ્છન સમાપ્તિમાં ગોઠવીને હેમની પાસે ઉચિત ગીત પણ ગવડાવવાનું ધારુછું. આમ:—

, ; , ? ! “ ” ‘ ’ () [] { }

હેમનુ ગીત સાંભળો:—

(ચોખાઈ.)

- § (,)—કોખા કહેતાં અલ્પવિરામ,—(,)
 (;)—સેમી કોલન અર્ધવિરામ;—(;)
 (:)—કોલન કહિયે બિનવિરામ,—(:)
 (.)—બિન્દુ એકલું પૂર્ણવિરામ.—(.)
 (?)—પ્રશ્નચિહ્ન મંકોડાકાર,—(?)
 (')—રેખાચિહ્ન તે ઉદ્ગાર;—(')

(“ ”)—ઉલટા કોખામાં પૂરાય

અન્યવચન સાચાં જુદાં ય.—(“ ”)

([] () { }) કાઉસતણાં બદ ૩૫ ૯૮ બાણુ,
 વાચ્ય વિગે પાડે બગાણુ;—([] () { })
 પ્રયોગ કરશે જોઈ પ્રમગ,
 તે ચિહ્નો સદુ રાખે રગ.

(શાર્દૂલચિકીટિત.)

વળી,

આવી સર્વ વિદેશથી જ વચ્ચિયાં, વર્ષો ઘણાં વીતિયાં,
 આખા બારનવર્ષમાં પ્રસરેને બાપા ધણી હતિયાં,
 પામી સ્થાન ફેડું હવે સ્થિર થઈ મેના, ન તે છોડતી,
 ગર્જાયે જ વિરામચિહ્નદળનો જે-જે-ધ્વનિ જોરથી.

અપિચ

માહ-ચોખાઈ-ગ મુરંગ જેહ પસરે બાપાવિગે જોળો,
 પાડેપાદ રસાળતા જ ભરીને જે અર્થ ઘોતે ઘણો,
 હેવાં આજ ‘વિરામચિહ્ન’ પ્રભુને થાયે જ ભાવે કરી:—
 ‘પામી કીર્તિ, સુદીપ્તિ, રિદ્ધિ સધળી, વાધો મિશ શુદ્ધરી.’

(પડે પડે).

વાંદરા

તા. ૧૪-૮-૧૩

અમનવાદ

તા. ૯-૧૦-૧૩

નરસિંહરાય સોળાનાથ.

§ આ પંક્તિયો બોલતે પોતપોતાનું નામ નીકળવાની સાથે તે તે ચિહ્ન પલટનમાંથી
 જરાક આગળ આવે અને પોતાની પંક્તિ પોતે બોલે, તે વખતે બીજાં ચિહ્નો મૌન રાખે,
 અને બાકીની પંક્તિયો સર્વને સહિયારી છે તે તે જ્યાં સાથે બોલે-આમ યોજના છે.

સહાયકારી મંડળીઓ અને તેથી ખેતી અને ખેડૂતોને યતો સુધારો.*

૧ આપણા (વડોદરા) રાજ્યની આબાદીનો મુખ્ય આધાર ખેતી ઉપર છે. વસ્તી પૈકી મુમારે ૭૦ ટકા જેટલા લોકો ખેતીના કામમાં રોકાયા છે અને રાજ્યની આબાદી રાજ્યની ઉપજનો મુખ્ય ભાગ પણ ખેતીમાંથી આવે છે. ખેતીવાડીની ખેતીવાડી ઉપર છે આબાદી ઉપર ખીજા ઉદ્યોગોની ખીલવણીનો પણ આધાર રહેલો છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ સારી હોય તો તેઓ પહેરવા, ઝોટવા તથા ખાવાની ચીજો વધારે ખરીદ કરે છે. અને તેથી આવી ચીજોની માગણી વધારે થઈ તેનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. વળી કપાસ વગેરે ખેતીનો માલ સારો પાકે તોજ તેની ચીજો બનાવવાનાં કારખાનાં સારી રીતે ચાલી શકે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ખેતીવાડી ખીલવવા અને ખેડૂતોને આબાદ કરવા એ દેશની આબાદી અને ઉત્પત્તિ માટે સૌથી અગત્યનું કામ છે.

૨ આપણા દેશમાં તપાસ કરીશું તો સાધારણ રીતે ખેડૂતોની સ્થિતિ ખીજા લોકો કરતાં સારી જણાશે નહીં. ખેડૂત લોકોને મોટો ભાગ અમલજી હોય ખેડૂતોની સ્થિતિ છે, અને તેમાંના ઘણાખરા જુના વિચારના હોય છે. નવીન સુધારા ખરાબ છે. વધારા કરવાને બદલે પોતાની જુની રીતને તેઓ વળગી રહે છે. ધર્મ મંબધી વહેમ પણ નેમનામાં ઘણા હોય છે, અને તેથી પોતાને ચતું લાખો રૂપિયાનું નુકસાન તેઓ સોસે છે. તેઓ નાનપણમાં પોતાનાં છોકરાંને ખેતીવાડીના કામમાં ઉપયોગમાં લે છે, અને બણાવવાનો વખત મુમારે છે; તેથી છંદગી સુધી તેઓ અમલજી રહે છે. પોતાની અગાતતાને લીધે ખીજા લોકોના કહેવાપર તેમને આધાર રાખવો પડે છે; અને તેથી દરેક કામમાં તેઓ ઘણું કરી ઠગાય છે. એકલા ગળી કામ કરવાનો તથા એક જીજીને સહાય કરવાનો જુરસો બરાબર ખીલેલો ન હોવાથી દરેક ઇસમ પોતાનું કામ છુટકે છુટકે કરે છે, અને તેથી મહેનતનો બદલો પુરતો મળતો નથી; માલ

* મેં ગયે વર્ષે 'આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય' એ નામથી વસન્તમાં એક પ્રાસંગિક નોંધ લખી હતી : તેમાં આપણું ગામડાંની સ્થિતિ ઉપર લક્ષ આપવા વાંચકને વિનંતિ કરી હતી. મારા કરતાં જ વિદ્વાનો આ સ્થિતિનો વધારે સાક્ષાત્-અને વિશાળ અનુભવ હોય એઓ તરફથી ગામડાંના અબુદ્યને લગતા વિષયો ઉપર લેખ લખવામાં આવે તો વધારે સારું એટલા માટે મેં રા. બ. ગોવિન્દભાઈ-જેઓથી ખેડૂતોનું શ્રેય કરવાના ઉમદા કામમાં બહુ ઉત્સાહી ભાગ લે છે-તેમને મેં વસન્તમાં એક લેખ લખવા વિનંતિ કરી હતી. તે યાદ રાખી એમણે વડોદરા રાજ્યની કોઓપરેટિવ સોસાયટી ટ્રાન્સરન્સ માટે તૈયાર કરેલો લેખ વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ કરાવવા મારા ઉપર મોકલ્યો છે તે માટે હું વસન્તના વાંચક તરફથી એમનો ઉપકાર માની વસન્તના તબ્દી માહેબ ઉપર એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલું છું.

અ. બા. ધ્રુવ,

વેચવામાં પૂરી કિંમત મળી શકતી નથી, અને ખરીદવામાં વધારે આપવી પડે છે. લહેલુ-
દેણના હિસાબમાં ખેડૂતોને સમજ પડતી નથી, તેથી લહેલુદારના કરેલા હિસાબ ઉપર
આધાર રાખવો પડે છે. ખેતીના ધંધામાં ડગલે ડગલે નાણાંની જરૂર પડે છે, અને રોકા-
વવા પૈસાનો ખર્ચો તાત્કાળ મળતો નથી; આથી દરેક ખેડૂતે હમેશાં પૈસાની તાલુમાં
રહે છે અને તેમને શાદુકારનું ધર ખોળવું પડે છે. ખેતીની મોસમ સર થતાં ખાતર માટે,
ખીજ માટે, નિંદામણ માટે અને પાક તૈયાર થતાં સુધી ખોરાકને માટે પણ શાદુકારનું
કરજ તેમને કાઢવું પડે છે. કરજવાન હોવાથી તેમની સાખ થોડી હોય છે અને તેથી
લીધેલાં નાણાંનું બારે વ્યાજ આપવું પડે છે; અને તે ઉપરાંત વ્યારે જમીનગિરી આપવી
પડે છે, ત્યારે જમીન ચનારને પણ કાંઈ આપવું પડે છે. મોસમમાં પાક તૈયાર થાય ત્યારે
શાદુકાર તેમનો મોટો બાગ લાઇ જાય છે. આથી પહેલા વર્ષે કરતાં બીજે વર્ષે શાદુકારનો
આશ્રય વહેશે અને વધારે લેવો પડે છે, અને દેવાનો દગનો વધનો જથ્થો આખરે જમીન
ગીરે કે વેચાણ લખી આપવી પડે છે શાદુકારને જાતે જમીન ખેડતા નહીં હોવાથી બારે
મળત લાઇ ખેડૂતનેજ ખેડવા આપે છે. ખેતીનાં જનવર વગેરે પણ શાદુકાર લઈ આપે છે.
આરી સ્થિતિમાં જમીન ઉપર બોજો વધે છે, અને પાક તૈયાર થયે ધરોખરો શાદુકાર
લાઇ જાય છે. પછી આખું વર્ષ ખેડૂતોને શાદુકારપર આધાર મળવો પડે છે, આમ ચવાથી
તેમની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ખરાડતી જાય આખરે એક ગુનામ કરતા બાબેજ સારી રહે છે.

૩ ઉપર પ્રમાણે હોવા છતાં ખેડૂનો ધણી ઉચોગી અને પ્રમાણિક હોય છે, તેથી જો
તેમને કેળવી મારો માર્ગ જતાવવામાં આવે તથા જોઈતી સવડાકરી
ખેડૂતોની તથા ખેતી- આપવામાં આવે, તો તેમની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થઈ શકે તેમ
જાડીની સ્થિતિ મુજબ છે. ખેતીવાડી અને ખેડૂતોની સ્થિતિ અધમ થવામાં જોય ધણાં
રવાના ઉપાય. કારણે છે; તેમ તે સુધારવાના ઉપાય પણ ધણા છે. એક જ ઉપાય
કામે લાગાડવાથી ખેતી સુધરે એવી આશા રાખવી ફાટાઈ જાય. જમીન
નવી જાત સુધારવી, તેમાં ચનારા પાક સુધારવા, ઢોર સુધારવા, ઝોળરો સુધારવા, નાણાં
મેળવવાની સવડાકરી આપવી, કેળવણીનો વધારો કરવો વગેરે અનેક ઉપાયો સાથે અગર
એક પછી એક સેવામાં આવે તોજ ખેતી અને ખેડૂનો સુધરે તેમ છે.

૪ ખેતીવાડીના સુધારાંતી જુદી જુદી જાખતોમાં સહકારી મંડળો સ્થાપવાથી કેવા
મોટા ફાયદા થાય છે, તે પૂરોપખંડમાં આવેલા ડેન્માર્ક દેશમાં ખેતી-
સરકારી મંડળોની વતા વાડી સંબંધી જુદી જુદી પ્રકારની સહાયકારી મંડળોએ રૂપાઈ છે,
સાધના સંબંધમાં તે ઉપરથી ધણી સારી રીતે સમજાય તેમ છે, ડેન્માર્કમાં ચાલતી
ડેન્માર્કનો સાખેલો પદ્ધતી જોવા તથા શીખવાને પૂરોપખંડના બીજા દેશોમાંથી દરમિયાન
વિદ્યાર્થીઓ જાય છે, તેમને કાચે થયાં પુસ્તક લખાઈ પ્રસિદ્ધ થયાં
છે. આપણી હાલની ખેતીવાડી સંબંધી અધમ સ્થિતિમાં ડેન્માર્કમાં થયેલા સુધારાનો કંઈ
દેવાય ઉપયોગી થશે. એમ જાણી આ કોન્ફરન્સમાં બેગા થયેલા ખેડૂત બંધુઓ તથા દેશ-
સિતચિંતક શ્રદ્ધાળુ આગળ તે કુંકામાં રજુ કરવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે.

ઝોગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં નેપોલિયન બોનાપાર્ટની ચઢાઈઓથી ડેન્માર્ક દેસ તદ્દન તૂટી ગયો હતો. ખેતીવાડી છેક ભાંગી ગઈ હતી, અને ગાયો વિગેરે ખેતીનાં જન-વર હલકી પ્રતનાં થઈ ગયાં હતાં. વળી સન ૧૮૬૦ પછી પ્રશિયા તથા ઓસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ થઈ તેમાં ડેન્માર્ક પોતાના બે ક્ષેત્ર અને સુંદર પ્રાંતો ખોવા. જે ભાગ બાકી રહ્યો તે પાણીથી બોળાણમાં ગયેલો હોવાથી, ખેતી કરવા લાયક સારો ભાગ થોડો જ રહ્યો હતો. વળી સન ૧૮૭૦ ના અરસામાં અનાજના ભાવ ખેતી ગયા; અને મુખ્ય પાક અનાજનો હોવાથી ખેડૂતો તદ્દન પાવમાલ થઈ ગયા. આવા મુશ્કેલ પ્રસંગમાં ખેતીવાડી સંબંધીનાં જુદાં જુદાં કામ માટે સહકારી મંડળીઓ રચાવી ખેતીવાડીના ઉદ્યોગને ખીલવી ડેન્માર્કના ખેડૂતોએ પોતાની આર્થિક સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર કર્યો છે, ખેતીવાડીની પાવ-માલીને લીધે ખેડૂતોની અને એકંદરે દેશની જે ગંભીર સ્થિતિ થઈ હતી, તે આ ચોગ-નાથી અટકી; એટલું જ નહિ પણ ઘણી મુશ્કેલી છે, અને હવે એ દેશમાં જ્યાં ત્યાં આખાની જોવામાં આવે છે.

ખેતીવાડીને લગતા જુદાં જુદાં ઉદ્યોગો માટે જુદી જુદી મંડળીઓ સહકારીને ધોરણે ડેન્માર્કમાં સ્થાપન કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ પ્રસંગે એક જ યથા કામ કરવાની જરૂર જણાય અગર એક જ યથા કામ કરવાથી અરસપરસ ફાયદો મળવાનો સભવ હોય, ત્યાં ડેન્માર્કના લોકો પોતાની ધમ્મિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને તરતજ એકઠા થઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે દરેક મંડળી પોતાનો હેતુ પાર પાડવા સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે અને જુદા જુદા હેતુ માટે જુદી જુદી મંડળીઓ હોય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જે એક કરતાં વધારે ખાખ-તોમાં પોતાનું હિત રહેલું હોય તે ખેડૂત એક કરતાં વધારે મંડળોમાં દાખલ થાય છે. આવી રીતે એક માણસ જુદી જુદી દસ અગર તે ઉપરાંત સહકારી મંડળીઓમાં સભા-સ હોવાના દાખલા મળી આવે છે.

૫ ડેન્માર્કના મુખ્ય ઉદ્યોગ માખણ, ઈંડાં, અને હુફરનું માંસ છે; અને તેનો કસોડો રપિયાનો એ માલ પરદેશ જાય છે. સહકારી તાવ દાખલ કરી એ કસોડી મંડળીમાં માખ-તણે ઉદ્યોગ ડેન્માર્કના લોકોએ છેલ્લાં પચીસ, ત્રીસ વર્ષમાં ઘણું જ બતાવવાના શરૂઆતનાં. ખીલવા છે અને તેના દાખલાનું ઇટાલી, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, સ્વિટ-ઝિટન અને યુરોપના બીજા દેશોમાં વ્યવહાર થાય છે.

પ્રથમ જે માખણ પરદેશ રવાના કરવામાં આવતું, તે એક જ જાતનું નહતાં જૂદા જૂદા માખણનું મિશ્રણ હતું. જૂદાં જૂદાં ખેડૂતો તે પોતાને ધેર બનાવતા અને પછી તે વેચારી ખરીદી એકઠું કરતાં આથી સ્વચ્છતાપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવતું નહોતું. તાજું તથા વાણી માખણ મેળું કરવામાં આવતું. આવી રીતે જૂદા જૂદાં ખેડૂતોએ બનાવેલા માખણનું મિશ્રણ કરી પરદેશ મોકલવામાં આવતું તેથી તે વેચાણ શખનાર સંતુષ્ટ થતા નહોતે તેથી કિંમત કમી ઉપજતી; એટલું જ નહોતું પણ દરેક ખેડૂતને પોતાનું માખણ જૂદું બતાવવાથી ખર્ચ વધારે થતો, અને તેથી નફો થોડો રહેતો. દરેક ખેડૂતને ધેર માખણ

બનાવવાને બદલે ગામના ઘણા ખેડૂતો ભેગા મળી પોતાનું કારખાનું કાઢે અને ત્યાં પોતાનું દૂધ મોકલી મજાણાઈ માખણ કરાવે તો માખણ એક સરખું અને સાફ થાય, તેમ ખર્ચ પણ કમી લાગે, તેવા વિચારથી સન ૧૮૮૨ માં પહેલવહેલું સરકારી માખણ બનાવવાનું કારખાનું કાઢવામાં આવ્યું. આના દાખલાથી પાછળથી એવાં બીજાં ઘણાં કારખાનાં ઉઘડ્યાં, અને હાલ નાનાં ગામડામાં પણ ઓછામાં ઓછું એક માખણ બનાવવાનું કારખાનું બેવામાં આવે છે. રાધકિર હેગર્ડ “રૂરલ ડેન્માર્ક” નામના પોતાના પુસ્તકમાં “ટ્રીફલિયમ ડેધરી” નામથી ઓળખાતા આવા એક કારખાનાનું વર્ણન આપે છે, તે જાણવા જેવું લાગવાથી આ નીચે તેનું દુંકું વર્ણન આપવામાં આવે છે.

આ કારખાનું ખેડૂતોએ મજાણારી મુડી કાઢી બંધાવેલું છે, અને તેથી હાલની કિંમત છ લાખ રૂપિયાની છે. તેમની ૧૨૦૦૦ ગાયોનું દૂધ ત્યાં દરરોજ આવે છે. દરેક ખેડૂત ગાયો દોઢી દૂધ પોતાના આંગણમાં સીડબંધ ડગા બરી મૂકે છે. કારખાનાનાં ગાડાં ત્યાંથી તે ડગા ઉઠાવી કારખાને લઈ જાય છે ત્યાં તે તોલવામાં આવે છે, અને જેનું જેટલું દૂધ આવ્યું હોય, તેને ખાતે તેની દરાવેલી કિમત જમા કરવામાં આવે છે. ખાલી ડગા બરાબર સાફ કરી કારખાના તરફથી જેને તેને ચેર પહોંચાડવામાં આવે છે; અને જેના તેના મોકલેલા દૂધના વરાડે પીલેલું દૂધ (સ્કીમ્ડ મિલ્ક) તેને ત્યાં પરત મોકલે છે. આ દૂધ ડુકરોને પાવામાં આવે છે. તેથી તે પુષ્ટ થાય છે દરેક ભાગદાર તરફથી કારખાનામાં આવતા દૂધની તપાસણી પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત થાય છે, અને જો તેમાં ચરખીનો ભાગ કમી માણુમ પડે તો ઢોરના ખોરાક તરફ વધારે લક્ષ આપવા સૂચના કરવામાં આવે છે. બધા દૂધને સાથે પીલી મગાઈ જુદી કાઢવામાં આવે છે; અને મલાઈમાંથી શાસ્ત્રીય રીતે માખણ બનાવી તેની પેટીઓ તથા ડગા બરી પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. મલાઈ કાઢી લીધા પછી જે પીલેલું દૂધ રહે તે ભાગીદારોને ત્યાં તેમના ભાગના વરાડે મોકલતાં બાકી રહે તેનું પત્તીર બનાવવામાં આવે છે, અને તે પણ પરદેશ ડગા બરી મોકલવામાં આવે છે. આથી રીતે ચાલતા સરકારી કારખાનામાં જે નફા રહે તેમાંથી ઘસારા ખર્ચ માટે રકમ અલગ કરી બાકીની ભાગદારોને વહેંચી આપવામાં આવે છે. આથી ખેડૂતોને દૂધની કિંમત તેમજ તેમાંથી બનાવેલા માખણના વેચાણનો નફો મળે છે. અને પોતાની ગાયો સાચવવા તથા દોહવા શિવ્યાય બીજી કાંઈ તકલીફ પડતી નથી.

૬ માખણ બનાવવાનાં સહકારી કારખાનાં સ્થાપન થયા પછી ડુકરનું માંસ તૈયાર કરવાનાં સહકારી કારખાના સ્થાપવામાં આવ્યાં. પહેલાં ખેડૂત લોકો ડુકરનું માંસ તૈયાર પોતાના ડુકર કસ્ટાઈને છુટક છુટક વેચતા, આથી તેમને બરાબર કરનારાં સહકારી કિંમત મળતી નહીં, અને જનાવર વેચવા માટે બજારમાં ફેરા ખાવામાં ઘણો વખત જતો. આ તકલીફ મટાડવા માટે સન ૧૮૮૭માં ડુકરનું માંસ તૈયાર કરવાનું પહેલવહેલું સહકારી કારખાનું ઉઘાડવામાં આવ્યું. આ કારખાનાથી ખેડૂતોને એટલો બધો ફાયદો જણાયો કે, એક પછી એક એવાં ઘણાં કારખાના ઉઘાડવામાં આવ્યાં કાપવા માટે તૈયાર થએલા ડુકરો ખેડૂતો પોતાના સહકારી કારખાનામાં મોકલે છે, અને ત્યાં તેની બજારબાવ પ્રમાણે કિંમત જેને તેને

છે. મુખ્ય મંડળ પોતાના તરફ આવી રીતે રથાનિક નાની મંડળીઓ તરફથી અંદાજ આપ્યા હોય, તેનું એકંદર કરી માલ જયાબંધ ખરીદ કરે છે. અને જે તે મંડળી તરફ તેની માગણી પ્રમાણે માલ મેલવી આપે છે. મોટા જયામાં માલ ખરીદ કરવાથી તે કિશ્ન-યત અને સારો મળે છે. અને રેલ્વે નુર વગેરે ખરાબત ખર્ચ પણ ઓછું થાય છે. આવીજ રીતે માલ વેચવાનો હોય તે છુટક છુટક ન વેચતાં, એકઠો કરી રથાનિક મંડળી કે મુખ્ય મંડળ મારફતે વેચવામાં આવે છે, તેથી તેનો ભાવ સારો મળે છે. વળી પ્રત્યેક ઇસિમને માલ છુટો છુટો વેચતાં જે મહેનત લેવી પડે તથા વખત ગુમાવવો પડે તે બચે છે.

૧૦ સહકારી ધોરણે મંડળો સ્થાપી માલ તૈયાર કરવાથી ડેન્માર્કના લોકોને કેટલો બધો ફાયદો થયો છે, તેનો માત્ર એક દાખલો અને જણાવવો બસ મેકન યર્ષ કામ કરવાથી થશે. સન ૧૮૮૨ પહેલાં જ્યારે દરેક નાનો ખેડૂત પોતાની ગાયોના ચરવા ફાયદા દૂધનું માખણ પોતે ઘેર બનાવતો ત્યારે તેના માખણની કિંમત જે ઉપજતી તેના કરતાં ઘણા ખેડૂતો એકઠા મળી જયાબંધ માખણ બનાવવાથી ૩૩ ટકા વધારે ઉપજવા લાગી છે; અને બીજા વર્ગનું ત્રીજા વર્ગનું એવા હલકા નામથી ડેન્માર્કનું જે માખણ વેપારી મંડળમાં પહેલાં ઓળખાતું તે બંધ થઈ ડેન્માર્કનું બધું માખણ પહેલાં વર્ગનું ગણાવા લાગ્યું છે.

૧૧. ઈંગ્લેન્ડ ઉત્પન્ન કરનાર મરઘાંની જાત સુધારવા તથા તેમની ઈંગ્લેન્ડ પેદાસ વધારવા ડેન્માર્કમાં મરઘાંની મંડળીઓ પણ ઘણી રચનાઈ છે. કેટલીક મરઘાં ઉછેરવાની સદ મંડળીઓમાં જેથી ત્રણ હજાર સુધી સભાસદ હોય છે. આ મંડળીઓ કારી મંડળીઓ આપસપાસમાં ઉધરાણું કરી તથા સરકારની મદદ લઈ મરઘાંના સંર્જનમાં શાસ્ત્રીયગાન ધરાવનારા નોકરો રાખે છે. તેઓ ગામે ગામ જઈ ખેડૂતોમાં બાપણો આપે છે તથા પોતાના મરઘાંની જાત સુધારવા તેમને સમજ આપે છે. વળી સારી જાતનાં મરઘાં બીજા દેશમાં વેચતાં હોય ત્યાંથી મંગાવી આ મંડળીઓ ખેડૂતોને વહેંચે છે જૂઠા જૂઠા દેશમાં મરઘાંની જાત સુધારવા શા ઈલાજ લેવાય છે, તે જોવા ઉત્સાહી પુરુષોને મદદ આપી પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. આ લોકો પરદેશમાં માહિતી મેળવી આવ્યા પછી તેનો લાભ પોતાના દેશના ખેડૂતોને આપે છે. આવી રીતે ખેડૂતોમાં શાસ્ત્રીયગાન વધારવા સહાયકારી ધોરણે તજવીજ ચાલે છે.

૧૨. ઢોર એ ખેડૂતને પોતાના ઇર્ધધો કરવાને મુખ્ય સાધન છે. રોગ વગેરે કારણથી ઢોર મરી જાય છે, ત્યારે ખેડૂત લાચાર બની જાય છે, અને નહું ઢોરના વિમા ઉતાર- જનનવર ખરીદવા બારે બાજ આપી તેને ટરજ કાઢવું પડે છે. બારે નારી સહકારી મંડ- બાજ આપતાં પણ નહું ઢોર ખરીદવા તેને પૈસા ન મળે તો તે તદ્દન નીચે તુટી જાય છે. આના પ્રત્યક્ષ દાખલા આપણે આ દેશમાં ગામેગામ જોઈએ છીએ. ખેડૂતને આવી સુસ્કેલીમાંથી બચાવવા ઢોરનો વિમા ઉતારનારી, સહકારી મંડળી ડેન્માર્કમાં પહેલવહેલી ઉભી થઈ હતી હાલમાં એ દેશમાં ઢોરનો વિમા ઉતારનારી એક હજાર ઉપરાંત સહકારી મંડળીઓ છે; અને તે ધોડા, ગાય, બ-

કરાં, ઘેટાં, હુકર વગેરે ખેડુતના જનવરોના વિમા ઉતારે છે, અને પોતાના નિયમોને અનુસરી મુદતે જુજ રકમ લઈ હરવેલી રકમ દોરતું મરણ થતાં માલીકને આપે છે. પોતાની મંડળીમાંથી વિમાના પૈસા મળવાથી ખેડુત નવીન દોર લાવી પોતાનો ધંધો હમેશ પ્રમાણે ચલાવી શકે છે અને તેથી હમેશ સારી સ્થિતિમાં રહે છે.

૧૩. એવીજ રીતે દોરની જાત સુધારનાર મંડળીઓ પણ સ્થાપિત થઈ છે, અને તે ગાયોની જાત કેમ સુધરે તથા દૂધ શાથી વધારે આપે એ વગેરે દોરની જાત સુધારનારી બાબત તજવીજ કરે છે. સન ૧૯૦૯ માં એવી મંડળીઓ લગભગ મંડળીઓ. બે હજાર જેટલી હતી. સ્થાનિક નાની નાની મંડળીઓ ઉપર “કે. ટ્રોલ સોસાયટી” એટલે કે દેખરેખ રાખનાર તથા સલાહકાર મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યા છે. આ મંડળો પોતાના સભાસદોની પ્રત્યેક ગાય કેટલું દૂધ આપે છે, તેના દૂધમાં ચરખાનો ભાગ કેટલો છે; આધેલા ખોરાક અને દીધેલા દૂધનું પ્રમાણ કેટલું આવે છે, એ વગેરે બાબત ચોક્કસ હિસાબ રાખી અવલોકન કરે છે; અને જે ગાય નફાદારક દૂધ આપતી ન હોય તે કાઢી નાખવા સલાહ આપે છે. આવી કેટલાક સોસાયટી પહેલવહેલી સને ૧૮૯૫ માં સ્થાપવામાં આવી હતી. સને ૧૯૦૯ માં તેની સંખ્યા ૫૧૯ જેટલી થઈ હતી. સને ૧૯૦૭ માં જ ગાયો આવી સોસાયટીની દેખરેખ નીચે હતી, તેના વાર્ષિક દૂધની સરેરાસ ૫૭૫૬ રતલ આવી હતી. એથી ઉલટ જે ગાયો દેખરેખ નીચે નહોતી, તેના દૂધની સરેરાસ દર ગાય દાંડ ૫૧૨૦ પૈંડ આવી હતી. આ પ્રમાણે દેખરેખ રાખનારી મંડળીઓ સ્થાપવાથી દર ગાયદાંડ ૧૭૬ પૈંડ દુધનો વધારો થયો છે બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો દેખરેખવાળી ગાય, દેખરેખ વગરની ગાયના કરતાં કે દુધ વધારે આપે છે. દેખરેખ રાખનાર મંડળ પોતાના તરફથી પ્રતિષ્ઠાને રાખી તેમની પાસે સભાસદોની ગાયો પખવાડીઆમાં એક વખત તપાસાવે છે, અને તેને કેવો ખોરાક આપે તે એ વિશે સલાહ આપે છે.

૧૪. આપણા દેશમાં મધમાખો જંગલમાં પોતાની મેળે મધ બનાવે છે અને વાઘરી વગેરે લોકો તે લાવી વેચે છે. આ શિવાય મધ બનાવવાને માટે મધમાંખો સખનારી ખીંછ કૃત્રિમ તજવીજ થતી નથી. પણ કેન્નર્ક વગેરે યુરોપખંડના મંડળીઓ. દેશમાં મધ બનાવવા માટે મધમાંખોઓ ઉછેરી તેમની પાસે મધ બનાવવાનો ઉદ્યોગ વસાવે છે. કેન્નર્કમાં આવી મંડળીઓ ૧૯ ઉપરાંત સ્થપાઈ ચુકી છે, અને તેમાં પાંચ હજાર ઉપરાંત સભાસદો છે. આ નાની નાની સ્થાનિક મંડળીઓ એકલા નેકાર્ક એક મુખ્ય મંડળ રચાઈ છે. આ મુખ્ય મંડળ પ્રયોગો કરે છે, વખતો વખત પ્રદર્શન-જરે છે, ભાષણો આપવાની ગોઠવણ કરે છે, અને “બી કોર્પોરેશન” નામનું એક ચોખાનીયું કાઢે છે. આ પ્રમાણે મધમાંખોઓને ઉછેરવાના તથા મધ બનાવવાના ઉદ્યોગની ખીંચવણી માટે જે ધ્યાન લેવા જોઈએ તે અન્યોઅન્ય સહાય કરવાના તત્વો ઉપર મંડળીઓ કાઢી લેવામાં આવે છે.

૧૫. હવામાં જેવા મળેલા આંકડા પ્રમાણે કેન્નર્કમાં મુખ્ય સહકારી મંડળીઓ નીચે પ્રમાણે છે.—

અનુક્રમ નંબર.	મંડળીનો પ્રકાર.	મંડળીઓની સંખ્યા.	મંડળીમાં સભા-સદોની સંખ્યા.	શેરો.
૧	૨	૩	૪	૫
૧	માંખણ બનાવનારી.	૧૧૫૭	૧,૫૭,૦૦૦	
૨	હુકરું માંસ બનાવનારી	૩૪	૮૫,૦૦૦	
૩	ખેતી ઉપયોગી ચીજો ખરીદનારી.	૧૫	૭૦,૦૦૦	
૪	ઢોર વેચનારી.	૮,૪૦૦	
૫	છાં વેચનારી.	૫૨,૦૦૦	
૬	ધેણા ઉઠેરનારી.	૨૭૦	૨૧,૫૦૦	
૭	ઢોર ઉઠેરનારી	૧૨૬૦	૩૧,૩૦૦	
૮	હુકર ઉઠેરનારી	૨૫૩	૬,૪૩૦	
૯	ધેણા ઉઠેરનારી	૧૦૨	૮૫૦	
૧૦	દેખરેખરાખનાર તથા સલાહ આપનાર (કેટલાં) મંડળીઓ.	૫૧૮	૧૨,૦૦૦	

૧૬. માત્ર ખેતીવાડી કરનારા લોકોએ પોતાનો ધંધો ખીલવવા સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી છે. એટલું જ નહીં પણ મજુરોએ પણ પોતાનાં મંડળ સ્થાપી મજુરોના સહકારી બનાવે છે. આ મંડળોનો હેતુ તેના ધરસસાર સુધારવાનો, કરકસર કરી મંડળ સંચય કરવાને ઉત્તેજન આપવાનો અને એવી બીજી બાબતોમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવાનો હોય છે. પોતાનો હેતુ પાર પાડવા તેઓ સભાઓ બોલાવે છે, બાપલો આપે છે, સેવિંગ બેંકો ઉઘાડે છે, અને તંગીમાં આવેલા સભાસદોને કામ જોધી આપે છે. નાની મંડળીઓ પોતાના જગ્યાની એક મોટી મંડળી સ્થાપે છે, અને આવી મોટી મંડળીઓ મળી એક મોટું મંડળ બાંધે છે. આવી રીતે આખા દેશના મજુરો એકઠા જોડાવવાથી તેમની ઐક્યતા વધે છે, અને તેમનું હિત સચવાય છે.

૧૭ આવી રીતે સહકારી મંડળીઓ સ્થપાયાથી ડે-માર્કની આર્થિક સ્થિતિમાં મોટો

ફેરફાર થઈ ગયો છે, અને તેની સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ છે. કેન્દ્ર-ખીલ દેશોમાં સહકારી કેન્દ્ર અનુકરણ કરીને સ્થાપિત રીતે સુરોપના ખીલ દેશોમાં પણ મંડળીઓ સ્થાપવા 'ખેડીવાડીનો ઉપયોગ ખીલવવા તથા 'ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવા મં-યથેલી તત્ત્વોનો. ડળીઓ સ્થાપવામાં આવી છે. જર્મનીમાં રસાયણી ખાતરો, જન-વરોને ખોરાક તરીકે આપવાની ઓળો, સાંચાકામ, જોગ્ય વગેરે એકત્ર થઈ ખરીદવા માટે ખેડુતોએ સહકારી મંડળીઓ કાઢેલી છે. ખીટ રૂટમાંથી ખાંડ કાઢવા માટે ખેડુતોએ સહકારી ધોરણે મોટાં કારખાનાં ઉઘાડ્યાં છે. ખારખોળ જમીન સુધારવા તથા કાંસ અને નહેરો કાઢવા પણ ખેડુતોએ પોતાનાં સહકારી મંડળો સ્થાપી તત્ત્વોળ કરી લીધી છે. રાજ્ય તરફથી થયેલી ખેતીવાડી સંબંધી કેળવણીની કેળવણીની સંપૂર્ણ ચોળનાયી, અને ખેડુતોની જૂદા જૂદા પ્રકારની સહાયકારી મંડળીઓથી જર્મનીના ખેડુતોની સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ છે, અને તેથી આખા દેશને મોટા ફાયદો થયો છે.

ફ્રાન્સમાં ખીલ સહકારી મંડળીઓ ઉપરાંત ત્રીતીધોડા, તીડ વગેરે જીવોના ઉપદ્રવથી પાકનું રક્ષણ કરવા ખેડુતોએ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી છે; વળી હીમથી પાકનું રક્ષણ કરવા માટે પણ મંડળીઓ સ્થાપી છે. એજ પ્રમાણે ખેડુતોના ધરોનો વિશેષ ઉતારવા માટે પણ મંડળીઓ સ્થાપાઈ છે. વળી ખેડુતોને અગ્રયણ પ્રદેશો મદદ કરવાની મંડળીઓ પણ સ્થાપવામાં આવી છે. આ મંડળીઓએ એવી જોડવણ રાખી છે કે, તેમાંના કાઈ ગરીબ સભાસદ મોંઘા યાવ અગર તો તેને કોઈ અકસ્માતથી નુકસાન થાય ત્યારે ખીલ સભાસદો વારાફરતી તેના ખેતરમાં જઈ એક એક દિવસનું કામ કરે છે. ખીલ કેટલીક મંડળીઓએ પૈસા એકઠા કરી પોતાના સભાસદોને જરૂર વખતે વૈદ્યકીય મદદ અગર નાણાંની મદદ આપવા જોડવણ કરી છે. કેટલીક મંડળીઓએ સભાસદ ધરડા યાવ, ત્યારે તેમને પેન્સન આપવાની જોડવણ કરી છે. કેટલીક મંડળીઓએ સભાસદોનાં માથાપ વગરનાં પ્રોકરાંતું પોપણ ૨-૧ પણ તત્ત્વોળ કરી છે. આ ઉપરથી જુદા જુદા હેતુ પાર પડવા માટે લોના લોકો વા ઉત્સાહથી એકત્ર થઈ મંડળીઓ સ્થાપી કામ કરે છે, તે જણાઈ આવે છે.

ખેલજયમ દેશમાં સરકાર તથા 'ધર્મશુર'ઓના પ્રયાસથી ખેતીવાડીને સંબંધ કરતી દરેક બાબતમાં ઘણા પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ ઉભી થઈ છે, આ મંડળીઓ સ્થાપવામાં મુખ્ય બે તત્ત્વો ધ્યાનમાં રાખેલાં છે.

(૧) દરેક નાના ગામવાર મંડળી-સ્થાપવી, અને આવી ઘણી મંડળીઓ મુખ્ય મંડળ સાથે જોડવી; (૨) સ્થાનિક મંડળીઓને પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર રાખવી, અને મુખ્ય મંડળે તેમને સલાહ અને મદદ આપવી. આથી રીતે ખેતીવાડીને સંબંધ કરતી બાબતોમાં સંકટો સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી એ દેશના ખેડુતો યોગ્ય મહેલ વધારે પાક નીપજવવા લાગ્યા છે, અને પોતાની સ્થિતિ તેમણે ઉછેરા પંદર વીસ વર્ષમાં ઘણી સુધારી લીધી છે.

સન ૧૮૭૦ નાં અરસામાં ઈટાલીની ખેતી સંબંધી સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. ખેડુતો કાઠુકારના દેવામાં દટાઈ ગયા હતા. સરકારનો ધારો તથા સાહુકારનું કરજ નહીં આપી

શકયાથી ખેડૂતોની માલમિલક હરાજ કરી નાંખવામાં આવતી. આથી ઘણી જમીન પડત-
રમાં જવા લાગી અને ધંધા વગરના લોકો આમકામાંથી શહેરમાં બરાવવા લાગ્યા, અગર પર-
દેશ જવા લાગ્યા. આવી વખતે કેટલીક દીર્ઘદીવાળા પરોપકારી પુરુષોને એવો વિચાર મુઝયો
કે દેશને આબાદ કરવો હોય તો ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ અને રસાયણી
શાસ્ત્રની મદદથી શીધી કાઢેલાં ખાતરો તથા સુધારેલી દબ્બનાં ઓળરો વાપરવાં જોઈએ, પણ
આ કામને માટે પૈસા કેવી રીતે મેળવવા તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તેનો ફરજો તેમણે એવી
રીતે કાઢ્યો કે લોકોને દરકસર કરવા હતેજન આપવું, અને એમ કરવાથી તેમની કમાઈ-
માંથી જ પૈસો બચે તે એક પેઢીમાં રાખી તેમાંથી ખેડૂતોને વાળખી દરથી પૈસા ધીરવા
અને ણયત કરીને થાપણ મુકનારને મુકરર કરેલા દરથી વ્યાજ આપવું. ખેડૂતોને કરજ પૈસા
મળવા સવડ થયા પછી ઓછા ખર્ચે ખેતીવાડીની જરૂરિયાત ચીજો પૂરી પાડવા મંડળીઓ
રચાંપવામાં આવી ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીયગાનનો ફેલાવો કરવા ખેતીવાડીના નિષ્ણાત માણસોને
સુધારેલી રીતની ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવા માટે રાખી ફરતા રાખવામાં આવ્યા. આથી વ-
ધારે જમીન ખેડાણમાં આવવાની સાથે ખાતર, સાંચાકામ વગેરેની મદદથી પાક ધણો વધ્યો
છે અને ખેડૂનોની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો છે.

હોલાંક દેશમાં અમેરિકા વગેરે પરદેશોની હરિશામને લીધે ખેતીવાડીની સ્થિતિ સન
૧૮૮૦ ના આરસામાં ઘણી નબળી થઈ હતી. તે સુધારવા કેવા ઇલાજ લેવા એ બદલ
એક કમિશન નિર્ધારિત તપાસ કરાવ્યા પછી સરકાર એવા નિશ્ચય ઉપર આવી હતી કે, સરકાર
મદદ તથા ખેડૂતોની જાન મદદ એ બંનેનો ઉપયોગ થાય, તોજ સુધારો થાય. આ ઉપરથી
સરકારે ખેતીવાડી ગર્બધે કેળવણી આપવા માટે એક ખાતું સ્થાપી તેની મારફતે લોકોને
ખેતીને લગતું ખાસ શિક્ષણ આપવા માટે તજવીજ કરી. સરકારે પોતાની ફરજ ઉપાડી
લીધી તેમ ખેડૂતોએ પણ સહકારી મંડળીઓ રચાવી ખેતીનો પાક વધારે ફાયદાકારક રીતે
કેવી રીતે વેચવો, જોઈતા માલ કિંદાપને કેમ મેળવવો, દોરની જાત કેમ સુધારવી, પોતાના
માલની પ્રતિષ્ઠા કેમ વધારવી, વગેરે બાબતો વિશે તજવીજ કરી. ઉદાહરણ તરીકે સહકારી
માખણ બનાવનાર મંડળ માલની રવચ્છતા બદલ ખાત્રી કરી તે ઉપર મંડળીની છાપ મારે
છે, અને દેશના જગરોમાં પોતાના માલની સારી છાપ પાડે છે.

માલ તૈયાર કરનારાની સહકારી મંડળી માલ વેચવા કાઢતાં પહેલાં નિષ્ણાત માણસો
પાસે તે તપાસાવે છે અને જો માલ મુકરર કરેલા ધોરણ કરતાં હલકો માણમ પડે તે પાછો
કાઢે છે. અને ધોરણ પ્રમાણે હોય તે ખસાર કરી તે ઉપર મંડળીનું નિશાન કરાવે છે. આ
પ્રમાણે કર્યા પછી મંડળીની દુકાનમાં તે માલ હરરાજથી વેચવામાં આવે છે. હરરાજ કર-
નાર સાધારણ રીતે તે સ્થાનિક મંડળના પ્રમુખ હોય છે. વેચાણ મુકરર કરેલા દિવસે કર-
વામાં આવે છે. અને માલ લેવા નજીકના શહેરોમાંથી વેપારીઓ તથા તેમના આડતિયા
આવે છે. વેચેલા માલના પૈસા રોકડા લેવામાં આવે છે. ફક્ત ચોડી કમિશનની રકમ કાઢી
લઈ સમાસદોને તેમના માલના પ્રમાણમાં ઉપજેલા પૈસા વહેંચી આપવામાં આવે છે. આવી
રીતે જુદા જુદા માલ માટે સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યા છે અને તે પોતાના સમા-
મદોનો માલ એક જગેએ એકઠો કરી સારો દોવા વિશે ખાત્રી કરી જવાબંધ વેચે છે,

આથી કરીને માલ વેચનારને સારી કિંમત મળે છે. વેચાણુ બેનારને જીદી જીદી જગોએ આમડતું ન પડતાં એક જગોએ જગ્યાખંધ માલ મળે છે અને રેલ્વેમાં એક ટેકાણુથી જગ્યાખંધ માલ ચલાવવાની સવડ થવાથી બાણમાં પણ કિંમત પડે છે.

હંગરી દેશમાં માલ વેચવા માટે ખેડુતોએ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી છે. તે ધણી બોધકારક છે. કયો માલ કયા જાતનામાં સારા બાવથી વેચાશે, તેમજ તેલાવવા પેક કરવા અને પરદેશ રવાના કરવા સંબંધી પોતાના સભાસદોને આ મંડળીઓ ઉપયોગી સૂચનાઓ આપી છે. પોતાના સભાસદોને માલ એકઠો કરીને સામગ્રી વેચવામાટે અને તેમને ભેદિતો માલ એકઠો ખરીદવા માટે શેકડો મંડળીઓ એ દેશમાં ઉભી કરવામાં આવી છે. પહેલાં ખેડુતો પોતપોતાનો માલ છુટો છુટો વેચતા હાલે તેમને ઘણા ગેરફાયદા થતા. માલ ખરીદ કરનાર એકમંથી કરી કિંમત ચડવા દેતા નહોં અને મરજીમાં આવે તે ભાવે માલ પડાવી બેતા. આવી એકસંથી તોડવા તથા નુકસાનમાંથી બચવા ખેડુતોએ સહકારી મંડળીઓએ રેલ્વે નજીક સવડ પડતી જગ્યાએ પોતાની વખારો ખાંધી છે. આ વખારોમાં તેના સભાસદો માલ મોકલે છે, ત્યાં તે એકઠો કરવામાં આવે છે અને સારો ભાવ આવે ત્યાં સુધી સખી મુકવામાં આવે છે. આથી જગ્યાખંધ માલ રાખનારાઓને પણ એકંદર જગ્યાખંધ માલ મળવાની અને રેલ્વેમાં કમી ભાડે જગ્યાખંધ મોકલવાની સવડ થઇ છે વખારમાં ખેડુતો માલ કોઈ વખત વધારે વખત રોકાઈ રહે તો તેમને પૈસાની તંગી પડે નહોં. તેજા માટે માલના પ્રમાણમાં તેમને પૈસા ધીરવાની જોડવણુ પણ કરવામાં આવી છે. આથી ખેડુતો પોતાનો માલ જલદી કાઢી નાંખવા ઇતેમજ ન રહેતાં સારો ભાવ આવે ત્યાંસુધી નિરાંત બેગી રહે છે, અને આખરે બ્યારે માલ વેચાય છે ત્યારે વેચનાર તથા ખરીદનાર બંનેને ફાયદો થાય છે.

સ્વીડન અને નોર્વેમાં ડેમાર્કને પીરણે ખેતીવાડીનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં ખરખર અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. સહકારી માખણ બનાવવાનાં કારખાનાં, ખેતીવાડીની સીએ ખરીદ કરનારી મંડળીઓ, દોરની જાત સુધારનારી મંડળીઓ ઇંધાં-એકઠાં કરનારી અને વેચનારી મંડળીઓ અને એવાજ પ્રકારની બીજી ઘણીજ મંડળીઓ એ દેશમાં સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ મંડળોથી ખેતીના માલ તૈયાર કરવાનું ખર્ચ કમી થયું છે અને તૈયાર થએલા માલની વધારે કિંમત ઉપજે છે. આ સિવાય બીજી કેટલીક મંડળીઓ વખતોવખત પ્રદર્શન ભરે છે, પરદેશથી સારી જાતનાં દોર લાવે છે, અને તે હરરાજ કરી ખેડુતોને વેચે છે અગર દોરની ઓછાદ સુધારવા તેમને જીદી જીદી જગોએ રાખે છે.

ફિન્લેન્ડ દેશ યુરોપ ખંડમાં રશિયાની છેક ઉત્તરે આવેલો છે. તેમાં મુખ્ય પાક બાવડાનો થતો; પણ સન ૧૮૮૦ પછી રશિયામાંથી જગ્યાખંધ બાવડો (નાગલી) આવવા લાગ્યો. તેથી તેની કિંમત ધરી ગઇ, પણ આથી હિંમત ન હારતાં તેમ બાવડાના વખતથી માલતા આવેલા નફા વગરના નાગલીના વાવેતરમાં જારી ન રહેતાં ફિન્લેન્ડના લોકોએ સુજનાનનું જીવંજ સાધન શોધી કાઢ્યું. ઇંગ્લાંડ સાથે ડેમાર્કને માખણનો વેપાર

વધતો જતો હતો, તે ઉપરથી તેમને વિચાર થયો કે આપણે પણ ઉત્પાદક સાથે માખ-
જીનો વેપાર કેમ ન કરીએ. આ ઉપરથી તેમણે નામલીનું નકશા વગરનું વાવેતર કરવાનું
છાડી દઈ તેને બદલે મોટી સંખ્યામાં દોર રાખી તેમને માટે સારો ચારો પેદા કરી
તેમના દૂધનું માખણ બનાવી પરદેશ ખાતે મોકલવાનો કરાવ કર્યો; અને તે અમલમાં
લાવવા ઉન્નાઈના જેવાં માખણ બનાવવાનાં સહકારી દારખાનાં ઉઘાડ્યાં. ફિન્લેન્ડની પાઠ-
શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના દેશની 'ખેતીવાડી ખીલવવા જે તજવીજ' કરી છે, તે
અનુકરણીય છે. સન ૧૮૯૫ માં હેલ્સિંગ્લોર્મ યુનીવર્સીટીના ગ્રેફિસર ખેતીવાડીની સહ-
કારી મંડળીએ રચાવવા કેટલાંક માખણ આપ્યાં હતાં. આ માખણો સાંભળવા પાઠશાળાના
વિદ્યાર્થીઓ જતા અને એક ચિતથી સાંભળતાં. ખેતીવાડી મંબંધી અને ખેતીવાડીની સહ-
કારી મંડળી સંબંધી જે જે પુસ્તક મળી આવતાં તે તેઓ ઉત્સાહથી વાંચતા. પાઠશાળાની
રમમાં તેઓ ઘેર જતા સારે ખેતીવાડીનાં સહકારી મંડળો રચાવવા પ્રયત્ન કરતા. પોતાના
પ્રિય દેશને પાચમાલીમાંથી બચાવવા ખાતર, તેનાં કુદરતી આર્થિક સાધનોની ખીલવણી
કરવી અને લોકોમાં એકસંધી વધારવી એજ ઉત્તમ માર્ગ છે, એમ તેઓ સમજ્યા અને
તે વિચારો લોકોમાં તેમણે ફેલાવ્યા. પછી બીજા વધારે પુખ્ત અને સુધરેલા વિચારવાળા
લોકો તેમને મળ્યા, વર્તમાનપત્ર ચોપાનીઆ તથા પુસ્તકોદ્ધાર આ વિષય ચર્ચાવા લાગ્યો,
તેથી તે સમધી માહિતી આપ્યા દેશમાં પ્રસરી. સન ૧૮૯૯ માં "પેલ્વો" નામની એક
મંડળી ખેતીવાડીની સહકારી મંડળીએ રચાવવાના હેતુથી દબી યધ તેનો ઉદ્દેશ એ હતો
કે ખેડુતોને લાભ થાય એવાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાં, સહકારી માખણ બનાવવાનાં દાર-
ખાનાં, આંટ વધારનારી ગામડાંની પેટીઓ અને ખરીદ કરી આપનારી મંડળીઓ રચાવવી;
આવી મંડળીઓના કાયદા, કાનુનતા તથા કરી આપવા; આપ્યા દેશમાં માખણ કરનારા,
ગ્રીક્ષણ આપનારા અને મંડળીઓ ઉભી કરનારા મોકલવા, ટુંકામાં દેશની ખેતીવાડીનું દિન
સાચવવા તથા તે વધારવા ઉપાય યોજવા. આ ધોરણે આ મંડળીએ કામ શરૂ કર્યું.
મરકારે તેને દરસાલ ૮૦૦ પૌંડ મદદ તનોકે આપી, આ હિલચાલ પ્રત્યે પોતાની પર્મંદો
ખતાવી. આ મંડળીના પ્રયાસથી ઘણી મંડળીઓ ઉભી યધ છે અને તે પોતાના સમા-
સદોની માગણીઓ એકઠી કરી ખાતર, દોરને ખાવાની ચીજો, દાણા, અનાજ, મીઠું,
સંચાકામ, આમલેટ વગેરે જયાબંધ માલ ખરીદ કરી આપે છે.

સર્વોચ્ચમાં વરસાદ અનિયમિત આવતો હોવાથી પાક વખતોવખત નિષ્ફળ જતો;
તેથી ખેડુતો કરજઅસ્ત યધ ગયા હતા, અને તેમને બારે વ્યાજ આપતાં છતાં પણ નાણો
મળતાં નહોં. આ પ્રભાણે હોવાથી ખેડુતોની મુખ્ય જરૂરીઆત સરળ રીતે પૈસા મળે
એવાં સાધન કરી આપવાની હતી. આ જરૂર પુરી પાડવા આંટ વધારનારી સહકારી મંડ-
ળીઓ રચાવન શરૂ હતી; પણ પૈસા મેળવવાના સાધન ઉપરાંત પોતાની ખેતીનો માલ
વેચવા તથા ખેતીના સરસામાન ખરીદ કરવામાં તેમને મદદની જરૂર હતી. ઉન્નાઈ, ફાન્મ
વગેરે દેશોની પેટે જુદા જુદા હેતુસર જુદાં જુદાં મંડળો રચાવી રાકાય એવી દેશની સ્થિતિ
ન હોવાથી માલ ખરીદ કરી આપવાનું તથા વેચી આપવાનું કામ ખેતીવાડીની આંટ
વધારનારી મંડળીઓ દોર, બીજ, ખાતર, એજર વગેરે વસ્તુઓ ખરીદ કરી આપે છે,

ખેતીનો પાક વેચી આપે છે અને મંદવાડ, દુષ્કાળ વગેરે કારણોથી ચતાં તુકસાનનો વિમો ઉતારવા ગોઠવણ કરે છે આ મંડળીઓ જોડાઈ તેમનું એક મધ્યમંડળ (સેન્ટ્રલ યુનિયન) સ્થાપવામાં આવ્યું છે તે ખેતીવાડી સંબંધે વર્તમાનત્રણે, ચોપાનિયાં અને વ્યવહારિક જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરે છે.

આયર્લેન્ડની ખેતી સુધારવા માટે તે દેશના હિતચિંતકોએ પરદેશના ખેડૂતોએ એકત્ર મળી મંડળીઓ બાંધી જે આધનોથી પોતાની સ્થિતિ સુધારી હતી, તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા કસ્ટ કરી જે તજનીજ કરી છે, તે આ દેશમાં ખાસ અનુકરણ કરવા જોઈ છે. સર હોરેઆલ-કેટ નામના એક ગૃહસ્થે ખરા દિલથી આ કામમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. તેનું તથા ખીજા સુધારકોનું ધોરણ એવું હતું કે, દેશના સુધારા માટે દેશના લોકોએ શરૂઆત કરવી જોઈએ, અને તેમની જાત મદદને પાછળથી અગર જાત મદદ શરૂ થાય કે તુરંત સરકારની મદદ મળવી જોઈએ. જાત મદદ શિવાય સરકાર મદદથી લોકોને કાયદો ન ચતાં તેઓ ઉદાસીન અને પાત્રા ઉપર આધાર રાખતાં શીખે છે, અને પરતંત્ર બની જાય છે. સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાનો હિતચિંતક સન ૧૮૮૯ ના અરસામાં તેમણે શરૂ કરી. ડેન્માર્કનો દાખલો લઈ માખણનો ઉદ્યોગ સુધારવા પ્રથમ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. માખણ બનાવવાનાં કારખાનાં સહકારી ધોરણે કાઢવા બાબત જુદી જુદી પચાસ જગ્યાએ બાપણ આપવામાં આવ્યાં, સારે રૂકા એક કારખાનું ઉધડી રાખ્યું. આ કારખાનું નિકળ્યા પછી બાર માસે ખીજું કારખાનું નિકળ્યું. બાપણો સાંભળવા આવવાને પણ લોકો દરકાર રાખતા નહોં. એક સભામાં ગમના ડોહર, ચાળામારતર અને પોલિસ જમાદાર શિવાય ખીજું કોઈ આવ્યું નહોતું એક વખતે સભા એકઠી કરવાને ઘણી જાહેરાતો આપ્યા છતાં બાપણકર્તા શિવાય ખીજું કોઈ દાનર નહોતુ. તોપણ નિરાશ ન ચતાં સુધારકોએ પોતાનો પ્રયત્ન જરૂરી રાખ્યો અને સન ૧૮૯૩ સુધીમાં ધીમે ધીમે ચાર, પાંચ વર્ષના સતત પ્રયાસથી ૩૩ માખણ બનાવવાનાં કારખાનાં અને ખીજા સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી. આ સહકારી કારખાનાંથી ખેડૂતોને કા ચી ૩૫ ટકા વધારે કાયદો થયો અને એકઠા મળી કામ કરવાના કાયદા ખેડૂતો સમજવા લાગ્યા. સુધારકોનું કામ પ્રતિદિન વધતું ગયું, તેથી છુટાછવાયા સુધારકો તેને પહોંચી શક્યા નહોં; એટલા માટે સન ૧૮૯૪ માં ડબ્લીનમાં એક સભા મળી, તેમાં ‘આઈરીશ ઈમ્પ્રુવિંગ ઓર્ગેનીઝેશન ઓફ ઈડી’ (આયર્લેન્ડનું ખેતીવાડીની મંડળીઓ સ્થાપનાર મંડળ) સ્થાપવામાં આવી આ મંડળીના મુખ્ય હેતુ નીચે પ્રમાણે છે —

- (૧) ખેતી અને તેની સાથે સંબંધ કરતા ઉદ્યોગોને લાગુ પડે તેવા સહકાર્યનાં તત્વો અને રીતીઓ શિખવી આયર્લેન્ડના ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવી.
- (૨) કાયદાકારક નિવડે તેવાં કામો માટે ઓદ્યોગિક મંડળો વધારવાં.
- (૩) અને ખેતીવાડીના ધંધામાં જે લોકો લાજેલા હોય તેમને મલાહ આપવી.

આ મંડળ સ્થાપન થયા પછી નવ વર્ષની મુદતમાં જુદાં જુદાં કામ બાબત આઠસો

કરતાં વધારે મંડળીઓ સ્થપાઈ સન ૧૯૦૩ માં આ મંડળીઓમાં લગભગ ચાર લાખ સભાસદ હતા અને તેમાં વીસ લાખ પૌંડ (૩ કરોડ રૂપિયા)ની ઉચ્ચપાયેલું થઈ હતી. ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં એ કરતાં પણ વધારે મંડળીઓ સ્થપાઈ હતી અને હવે જુદા જુદા રહી કામ કરવા કરતાં એકઠા મળી કરવાથી કામ સારું અને કિંદ્રાયતે ચાલુ છે, એ તત્વ આપવડના ખેડૂતો સારી રીતે સમજ્યા છે. આ તત્વ ધ્યાનમાં રાખી નાની મંડળીઓ એકઠી મળી મોટાં મંડળો સ્થાપે છે. નાની મંડળીઓમાં તેના બધા સભાસદો એકઠા મળી કામ કરે છે, પણ મોટાં મોટાં મંડળોમાં નાની નાની મંડળીઓના સભાસદોના પ્રતિનિધિઓ, એકઠા મળી કામ કરે છે. આપવડની કેટલીક સહાયકારી મંડળીઓ ખેડૂતોને વ્યાપારી દૃષ્ટિથી મદદ કરવા ઉપરાંત તેમની સાંસારિક સ્થિતિ મુદ્દારવા માટે પણ પ્રયત્ન કરે છે. કેટલીક મંડળીઓએ પોતાના મકાનમાં યુરતકાલથી ઉધાખાં છે, કેટલેક ઠેકાણે મંડળના મકાનમાં ભેગા મળી રમતગમત કરવાની અને આરામ લેવાની સવડો કરવામાં આવી છે. આથી મંડળી તરફ લોકોનું વલણ સારું રહે છે અને તેમની સાંસારિક બાબતો ઉપર ધણી સારી અસર થવા લાગી છે.

આપવડની પેઠે ઇંગ્લાંડમાં પણ “એગ્રિકલ્ચર ઓરગેનીઝેશન મોસાઈટી” સન ૧૯૦૦ માં સ્થાપન કરવામાં આવી છે; અને બ્રિટન દેશની માફક ત્યાં સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવા ઘણા પ્રયત્નો તજવીજ ચાલે છે. જેતીવાડીની જરૂરીઆત ચીજો ખરીદ કરવા માટે જેતીનો માલ વેચી આપવા માટે, ખેડૂતોની આટ વધારતારી સરારી પેઢીઓ અને વિ-માની મંડળીઓ સ્થાપવા માટે, અને જેતીવાડીના કાયદા માટે, ખીજી હરેક પ્રકારની મંડળીઓ સ્થાપવા માટે, જમીન સાથે સંબંધ કરતા બધા સોંકા જેવા કે જમીનદાર, ખાતે-દારો અને મજૂરોએ એકઠા થઈ કામ કરવું, અને જેતીવાડીની સહકારી મંડળીઓ અને તેટલી વધારે સ્થાપવી, એ આ સોસાયટીનો મુખ્ય હેતુ છે. આ સોસાયટી પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા નીચે પ્રમાણે તજવીજ કરે છે:—

૧ સ્થાનિક મંડળીઓ સ્થાપવા માટે કેવા રસ્તા લેવા તે બદલ સલાહ આપવા માટે પોતાના તરફથી વાકેફગર માણસોને જુદે જુદે ઠેકાણે મોકલે છે.

૨ અનુભવથી જે કાયદા કાનુન ઉપરથી જાણવા હોય તેવા નમુનાના કાયદાકાનુન સ્થાનિક મંડળીઓને ફરી આપે છે.

૩ મુખ્ય મંડળી સાથે જોડાયેલી અને ખીજી મંડળીઓની માગણીથી બાપણ કરનાર મોકલે છે.

૪ જોડાયેલી મંડળીઓને જરૂર હોય તેવી મદદતો આપે છે.

૫ જોડાયેલી મંડળીઓમાં તકરાર પડે તો તેને નિવેડો લવાઈ તરફી કામ કરીને કરે છે.

૬ વેપાર સંબંધનાં કામ કરવામાં બધા જોડાયેલી મંડળીઓએ એકત્ર થઈ કામ કરવાને દરેક રીતે મદદ કરે છે.

૭ જુદી જુદી જાતનાં સહકારી મંડળોના સંબંધમાં વખતોવખત જાહેર ખર્ચ આપીને તેમને પ્રસિદ્ધિમાં લાવે છે.

૧૮. ઉપર જણાવેલી એકદર હકીકતથી અત્રે એકા ચએલા ગૃહસ્થોના જાણુવામાં આવ્યું હશે કે, પરદેશના ખેડૂતો એકત્ર મળી કામ કરવાનું ધોરણ પરદેશમાં ચએલી ત-સારી રીતે સમજ્યા છે. તેઓ પોતાને જરૂર હોય એવાં ખીજ, જીવજનો સાર. જોનર, ખાતર વગેરે પોતાની મંડળી મારફત ખરીદ કરે છે. આ મંડળી કોઇ ખીજ મધ્ય મંડળી સાથે જોડાયેલી હોય છે; અને તેની મારફતે માલ કીફાયત બાવે અને હયા પ્રકારનો મગાવે છે. ખેતીવાડીને ઉપયોગી જો-જરો તેમનાથી ખરીદ કરવાનું બની શકે નહીં, એવાં કિંમતી હોય તે, જોનર મંબંધી ખીજ મંડળી મારફતે ભાડેથી મેળવે છે. વળી કોઇ ત્રીજી મંડળીમાં જોડાઈ ખેતીના કા-મમાં શાસ્ત્રીય જાળતોની માહિતી પ્રવીણ પુરૂષો પાસે મેળવે છે. દોર સુધારવા માટે ઉભી ચએલી મંડળીમાં સામીક ધર્મ તે મંડળીની મદદથી તે પોતાના દોરની જાત સુધારે છે. દૂધ, માખણની મંડળીમાં સામીક ધર્મ તે પોતાની માથોના દુધનું પૃથક્કરણ કરાવે છે, અને વધારે દૂધ થવાને કેવા પ્રકારનો ખોરાક આપવો એ વિષે સલાહ મેળવે છે. વળી સહકારી ધોરણે સ્થપાએલા કારખાનામાં પોતાનું દુધ મોકલી દુધની પુરી કિંમત અને કારખાનાના નફામાં યોગ્ય હિસ્સો તેઓ મેળવી શકે છે. દોરનો વિષો ઉતરાવે છે. અને દૈવ્યયોગે દોર મરી જાય તો તું ખરીદવાને પૈસા ક્યાંથી લાવવા એ વિષેની ફિકરમાંથી મુક્ત રહે છે. હુકામાં હરેક પ્રકારનું કામ કરવા મંડળો સ્થાપી સુધારેલા દેશના લોકો પોતાના મંડળ મારફત કામ કરે છે. આથી ખેતીનો માલ ધણા જોખા ખર્ચે વધારે પ્રમાણમાં તેઓ પેદા કરે છે, અને પોતાની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન સુધારે છે.

૧૯ ડેન્માર્ક અને યૂરોપખંડના ખીજ દેશોમાં ખેડૂત અને ખેતીના સુધારા માટે સહકારી મંડળો સ્થાપી કરવામાં આવેલી તજવીજ વિષે ઉપર ને હકીકત આપણે શું કહ્યું છે દર્શાવી છે, તે ઉપરથી હવે આ દેશમાં આપણે શો બોધ લેવો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રથમ એ દેશોમાં સુધારાની તજવીજ થઈ તે પહેલાં ખેડૂતોની સ્થિતિ જેવી અસતોષકારક હતી, તેવીજ આપણે અહીં પણ હાલ છે, માટે સુધારાને માટે તેજ ધોરણે તજવીજ કરવી જરૂર છે. છેલ્લાં ઇસ વર્ષમાં યુરોપનું અનુકરણ કરી ખેડૂતોની આંટ વધારનારી સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાની હિલ-ચાલ આ દેશમાં શરૂ થઈ છે; અને તેનું પરિણામ ધારવા કરતાં સાફ આવેલું છે. આ-પણા રાજ્યમાં પણ શીર્ષત સરકાર મહાસભા સાહેબ એમના ઉદ્દાર આશ્રય તથા ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાની મુખ્ય પ્રમાણે કેટલાક વખતથી તજવીજ શરૂ થઈ લગભગ અઢીસો જેટલી સહકારી મંડળીઓ સ્થાપન થઈ છે, પરંતુ હજુ રાજ્યનો ફક્ત ભાગ મંડળીઓ સ્થપાયા વગરનો રહેલો છે. જે થોડી મંડળીઓ સ્થાપન થઈ છે, તેમાં સભાસદોની મંબ્યા થોડી છે, તેમ તેમનું ભડોળ પણ જુજ છે. વળી આ મંડળીમાં નાણાં મળવાની સવસત શિવાય ખીજનું કામ બાજેજ નાય છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ પરદેશમાં ખે-તીને લગતાં જુદી જુદી જાળતોમાં સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી છે, તેવી તજ-

વીજ આ દેશમાં હજી વિશેષ થયેલી નથી. એકાદ મંડળીએ પોતાનો કપાસ એકત્ર કરીને વેચ્યાનો અગર નેહતો ગોળ અગર ખીજો માલ એકત્ર થઈને મંગાવ્યાના બે ત્રણ દાખલા બનેલા છે, પણ હજી એ સંબંધમાં ખેડુતોનું કે તેમની મંડળીઓનું પુરતું લક્ષ્ય ગયેલું નથી.

૨૦. ખીજ દેશોની પેટે આ દેશમાં પણ ખેડુતોએ એકઠા મળી કામ કરી ફાયદો લેવાની ઘણી બાબતો છે; જેમાંની થોડી અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

આપણે કરવાની તજવીજો.

(૧) માલ સામટો વેચનારી તથા સામટો લેનારી સહકારી મંડળીઓ.

પોતાના ખેતરની પેદાસનો માલ જોવો કે, ઘઉં, સરસવ, એરડા, કપાસ વગેરે હાથ જે તે ખેડુત ગામમાં વેપારી માલ લેવા આવે તેને અગર નજીકના કરખામાં ગાડાંમાં બરી જઈ વેચે છે, સરકાર ધારે બરવાને, શાહુકારને પૈસા આપવાને, અને ખીજ કારણોને લીધે તેને નાણાંની જરૂર હોય છે, અને તેથી મોસમમાં બાવ કમી હોયતો પણ તેને માલ વેચી દેવો પડે છે ગામડે ગાડું લઈને માલ વેચવા ગયા હોય, સારે તો જે કિંમત ઉપજે તે લઈ માલ આપી દેવો પડે છે, કારણ કે તેમ ન કરે તો ઘેર બરેલુ ગાડુ પાછુ લઈ આવવાની ફાકટ મહેનત કરવી પડે. જો સહકારી મંડળી સ્થાપી તેના સભાસદો પોતાનો માલ બરાબર ચોખ્ખો કરી એકઠો કરે અને એકઠો વેચે તો બાવ સારો આવે; અને છૂટકતોલ કરવાની અને ગાડાં બરી કરખામાં જવાની કડાકૂટ નીકળી જાય. મંડળીને દફતરક માલ હોવાથી કોઈને નાણાંની તરત જરૂર હોય તો તેને માલને દિસાએ વધી આવેજ પણ તે આપી શકે વળી હાલ જરૂર કરવાની તેમ જ બાવ આવે તે લઈ છૂટક છૂટક માવ વેચવાની રીતથી ખેડુતો લાખો રૂપીઆનું નુકસાન સોસે છે. તે અટકે, એજ પ્રમાણે કપાસીઆ, ખોળ, ગોળ ખીજ ખાતર વગેરે પોતાને માટે નેહતો માલ છૂટક લેવાને બાંધે મંડળીને માટે જયાબંધ મંગાવવામાં આવે તો દરેકને છૂટક છૂટક કરખામાં જવાનું ટાંપ કરવું પડે છે, તે બધે અને માલ સારો અને કીકાયતે મળે.

(૨) સહકારી કરખાનાં ઉધાડવાં.

આપણે અહીં જે કાંઈ કરખાનાં ઉધાડવા છે, તે સહકારી ધોરણે નહીં પણ બાગ (શેર) થી ઉધાડવામાં આવ્યાં છે. ડે-માર્ક અને ઈતર દેશોની પેટે સહકારી ધોરણથી કારખાનાં ઉધાડવાથી દરેક સભાસદ તેનો માલ બનાવવામાં અને તેની અપત કરવામાં હિત ધરાવે છે, અને જે નફો થાય તે તેનેજ મેળે છે. બાગ (શેર) થી કારખાનાં કાઢવાથી બાગદારોને તેમાં હિત લઈ કામ કરવા સવક હોતી નથી. બધો કારખાર આડતીઆ (એન્ટ) અને કારખારી (ડાયરેક્ટર) તેમની મરજી પ્રમાણે કરે છે, અને બાગદારને તો તેઓ જે નફો વહેંચે તેજ મળે છે. માટે જેમ અને તેમ વધારે સહકારી કારખાનાં ઉધાડવાં નેહએ, માલ પેદા કરનાર ખેડુતોના હિતની આ વાત છે. ;

(૩) દૂધ વેચવાનાં અને ધી બનાવવાનાં સહકારી કારખાનાં.

દૂધ અને ધી આ દેશના લોકોનો ખોરાકનો એક અંગભૂત ભાગ છે. તે પૂરો પાડવાને ખેડત લોકો ગાયો, ભેંસો રાખે છે; પરંતુ દરેક ખેડુત પોતાનું દૂધ અગર દૂધનું ધી બનાવી છૂટકે છૂટકે વેચે છે, તેથી થોડો માલ તૈયાર કરવામાં તથા તેનું વેચાણ કરવામાં તેનો ઘણો વખત જાય છે. વળી ધાંચી, કુંદારા, કંદોઈ, ધીયા વગેરે દહો કરવા દૂધમાં પાણીનો અને ધીમાં તેલ કે ચરબીનો ભેગ કરે છે, તેથી લોકોને ચોખ્ખું ધી કે દૂધ મેળવવા ઘણી અડચણો પડે છે. વળી દૂધ, માખણ વગેરે શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર કરી લાંબો વખત રાખી શકાય એવું બનાવવાનું જ્ઞાન તથા સાધન નહીં હોવાથી પરદેશી લાખો રૂપીઆનાં દૂધ અને માખણના ડબ્બા આ દેશમાં લાવવામાં આવે છે, અને તેથી આ દેશ ખેતીનો અને ઠેરનો છતાં પૈસા અહીંના ખેડુતોને મળવાને બદલે પરદેશ તરફ જાય છે. ઇતર દેશોનો પણ એકઠા મળી કામ કરવાનો જુસ્સો ખેડુતોમાં પેદા થાય અને તેઓ પોતાનું દૂધ પોતાની સહકારી ડેપો કે કારખાનામાં મોકલી તેની ગારફતે વેચાવે અગર તેનું જથ્થાબંધ ધી કે માખણ કરાવરાવે તો દૂધ વેચવા ઘેરઘેર તાંબડી લઈ રખડવાની તેમ થોડા ધી માટે ઘેરઘેર વહોણું વહોવવાની કડાકૂટ નીકળી જાય. માલ સારો થાય અને પૈસા પણ વધારે મળે. વળી તાલ છોશ વગેરે ઉપયોગી ચીજો પણ પોતાના કારખાનામાંથી જરૂર તથા હક પ્રમાણે મળી શકે.

(૪) સરકારી તંબાકુની મંડળીઓ.

વડોદરા રાજ્યના કેટલાક ભાગમાં અને વિશેષે કરી વડોદરા પ્રાંતના પેટલાદ તાલુકામાં તંબાકુનું ધણું વાવેતર થાય છે. તંબાકુના પડા બાંધી દરેક ખેડુત પોતાની તંબાકુ પોતે વેપારીને વેચે છે. આવી તંબાકુનો બાવ ધણુમાં ઘણો મજા પાંચથી સાત રૂપીઆ સુધી ઉપજે છે. જો કારખાનું કાઢી તેની સીગારેટ અથવા સીગાર બનાવવામાં આવે તો ખર્ચ બદલ રકમ બાદ કરતાં મજુના ઝોછામાં ઝોછા ૪૦ રૂપીઆ ઉપજે; પરંતુ કારખાનું કાઢી શકે એવા ખેડુતોમાં કોઈ માતબર નહીં હોવાથી તેમ આખા ગામના અથવા પાંચ ગામના ખેડુતો ભેગા મળી મજુઆઈ કારખાનું કાઢે એવો તેમનામાં સંપ તથા જુસ્સો નહીં હોવાથી લાખો રૂપીઆનું તુકસાન હાલ ખેડુતો સોસે છે. જો તેઓ ભેગા મળી જુજુજુજ રકમ કાઢે તો એક કારખાનું યથા શકે એટલું બેડોળ સહેજમાં ઉઠું થાય. શરૂઆતમાં કારખાનું ચલાવનાર અમેરિકા કે બીજી રચણેથી લાવી શકાય, અને આગળપર પોતાના પૈકી કોઈને મંડળીને ખર્ચે શીખવા મોકલી તૈયાર કરી શકાય. મંડળીના સભાસદો પોતાની તંબાકુ કાપ્યા પછી કારખાનામાં મોકલે અને લાં તેના વર્ગ પાડી તેની કિંમત જે તે ખેડુતને ખાતે જમા થાય. આ પ્રમાણે બધા સભાસદની તંબાકુનાં પાંદડાંના વર્ગ પાડી તેની કિંમત જોને તેને નામે દાખલ થયા પછી કારખાનું ચલાવવા નિમેશો માણસ બધાં પાંદડાંને શાસ્ત્રીય રીતે કેળવી તેની બીડીઓ વગેરે પદાર્થ બનાવે, અને તેમ કરવાનું ખર્ચ જતાં જે નફો રહે, તેમાં દરેક સભાસદને ભાગ મળે. આ પ્રમાણે એકત્ર થઈ કામ કરવાથી કાચા માલની કિંમત ઘરાબર મળે એટલું જ નહીં, પણ તેમાંથી જે પદાર્થ અને તેના નફામાં પણ ભાગ મળે. વળી જોખએ તેવા પદાર્થો બનાવવા તંબાકુના વાવેતરમાં જે સુધારો કરવો જોઈએ તે પણ યથા શકે.

(૫) સહકારી દીવેલની મિલો.

એજ પ્રમાણે દીવેલીઓ છૂટક છૂટક વેચી દેવામાં આવે છે તેને બદલે સહકારી કારખાનું કાઢી તેનું તેજ કાઢવામાં આવે તો તેથી પણ ઘણું ફાયદો થાય, અને ખોળ વગેરે દોરને ખાવા માટે તથા ખેતરમાં ખાતર માટે સસ્તો મળી શકે.

(૬) દોરના વિમાની મંડળીઓ.

આપણા ખેડુતોના દેવા વિષે તપાસ કરીએ છીએ તો દેવાનું એક મુખ્ય કારણ દોર ખરીદી માટે જોઈતાં નાણાં મેળવવાનું હોય છે. રોજ વગેરે કારણથી ખેડુતનો બજાફ કે બેંસ મરી જાય છે, ત્યારે નવો ખરીદવાને પૈસા નહીં હોવાથી જીટલે ભારે વ્યાજ નાણાં મળી શકે તેટલે ભારે વ્યાજે તે લે છે અને લીધેલી રકમ કાંધારખાનવાથી પુરી કરે છે. જો દર મહિને આગર દર વર્ષે પોતાની મંડળીમાં દોરના વિમા તરીકે નાણાં બરવામાં આવે તો પોતાની ગણતરી સ્થિતિમાં તેની રકમ ને સહેલથી આપી શકે છે અને કેટલેક વર્ષો જરૂર પડે ત્યારે નવો બજાફ કે બેંસ લેવાને તેને નાણાંની મદદ મળે.

(૭) ખેતીવાડીનાં જોગવારો પૂરાં પાડનારી સહકારી મંડળીઓ.

મુધરેલી ટળનાં ખેતીનાં જોગવારો કાયદાકાર્ય છે એ વાત દલે કેટલાક સમજી ખેડુતોના જલજીવામાં આવી છે અને મુધરેલાં દળ, કડબ કાપવાના મંચા વગેરે યોડી કિંમતે મળે તો તે લેવા પણ લાગ્યા છે, પણ ઉપજીવાનો, મસજીવાનો, પાણી કાઢવાનો વગેરે ભારે કિંમતના મંચા લેવાની તેમનામાં તાકાદ નથી. જો ખેડુતોની મંડળી બની સહકારી પેટીમાંથી એકમ જવાબદારી ઉપર નાણાં મેળવી જોગવારો ખરીદે તો તે બનવા જેવું છે. આવી રીતે ગામડામાં આજેલાં જોગવારો ઉપયોગ કરવા માટે ફગવેલી લાગત આપી મંડળીના સભાસદો મુધરેલી ટળનાં જોગવારો ઉપયોગ યોડે ખર્ચે લઈ શકશે. ડગવેલી લગત (ફી) યોડી રાખવાથી તે આપવા દ્રષ્ટિને ભારે પડે નહીં; તેમ જોગવારો ઉપયોગ મધ્ય જલજીવાના હોવાથી ખરીદીના પૈસા જલજીવા વગી જઈ જોગવાર નકરૂં યર્થ મંડળીની માલકીનું થાય.

(૮) દોરની જાત મુધારનારી મંડળી.

ખેતીવાડી સાથે દોરનો નિહટ સંબંધ છે. ખેતીવાડી કરવામાં બજાફ અને પાકા ખામ જરૂરના છે તેમજ ગાયો, બેંસો, ઘેટાં, બકરાં વગેરે જનાવરોનાં દૂધ, ધીમાંથી ખેડુતોને સારી પેલાસ થાય છે દોર સારાં અને મજબુત હોય તો તે કામ સારૂ કરે છે અને વધારે ઉત્પાદન આવે છે, માટે દોરની જાત મુધારવાને ઈલાજ લેવાની જરૂર છે અને તે યુરોપ ખંડમાં સારી રીતે લેવાય છે. બીજું આ જાળતમાં આ દેશના લોકો કાંઈ તજજ્ઞાન કરતા નથી, તેથી દોરની જાત દિનપ્રતિદિન બગડતી જાય છે. આ અનિદ પરિણામ અટકાવવા ખર્ચે દોર મુધારનારી સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવી જોઈએ. આ મંડળીઓએ સારી જાતના સાંદ, પાકા બકરાં વગેરે પરદેશમાંથી મંગાવવા અને ફરાવેલી શી લર્ધ સભાસદોનાં દોર દોરાવવા ગોઠવણ કરવી. વળી દોરની જાત કેવી રીતે મુધરે, નેને ખાખ કેટલું અને કેવું

આપતું, તેમ તે કેવી રીતે રાખવાં એ વગેરેની માહિતી ખેડુતોને નિષ્ણાત માણસો પાસે અપાવવી જોઈએ. આવી મંડળીઓથી તેના સભાસદોને જે ફાયદા થવાના તે લક્ષમાં લઈને તે ચલાવવા માટે કાંઈ વાર્ષિક રકમ સભાસદો ખુશીથી આપે, તેમ સરકાર કે પંચાયત તરફથી પણ મદદ તરીકે રકમ મળે તો તેથી આવી મંડળીઓ સહેલાઈથી ચાલુ કરી ચલાવી શકાય.

(૯) ફળ સુધારનારી તથા પરદેશ મોકલનારી મંડળીઓ.

આપણે અહીં કેરી, જામ, બોર, દાડમ વગેરે ફળ શાય છે, પણ તેની જાત સુધારવા કાંઈ તજવીજ થતી નથી. ફળનો ખીચો કમી કેમ કરવો અને ગર્મ કેમ વધારવો તે તરફ લક્ષ આપી સુધારેલા દેશોમાં ફળનો ઘણો સુધારો થયો છે અને એવાં ફળ બગડે નહીં એવી રીતે ડબ્બામાં ભરી પરદેશ મોકલી ત્યાંના લોકો ઘણો નફો મેળવે છે; પરંતુ આપણા ખેડુતોનું હજી આ તરફ ઘણુંક લક્ષ ગયું નથી. જ્યાંસુધી તેઓ એકત્ર થઈ મંડળી સ્થાપી તજવીજ કરશે નહીં ત્યાંસુધી આ બાબતમાં કંઈ થવાનું નથી. આવી મંડળીઓ સ્થાપી જુદી જુદી જગ્યાએથી પંકાતા ફળનાં બી કે રોપા મંગાવી તે સભાસદોમાં મદત આગર જુગ ફિખત લઈને બહેચવાં જોઈએ. તેમ ફળ ઉછેરવામાં નિષ્ણાત માણસો હોય તેમને રાખી તેમની પાસે ઝાડો વાવવાં તથા તેમને ઉછેરવા સંબંધી માહિતી ફેલાવવી જોઈએ. વળી ઝાડોની કસમો કરવાનું તથા એક ઝાડ ઉપર બીજું ઝાડ ગ્રાહ્યવાનું શિખવતું જોઈએ. ફળનાં ઝાડ સુધારવા ઉપરાંત ફળના વર્ગ કરી સારી રીતે પેટી કે કંદીઓમાં ભરી પરદેશ મોકલવાનું પણ લોકોને શિખવતું જોઈએ. સહકારી મંડળી પોતાના સભાસદોનાં ફળ ખરીદી તેના વર્ગ પાડી બરાબર પેક કરી પરદેશ મોકલવાનું કામ સહેજથી થઈ શકે. એટલું જ નહીં, પણ જે ફળ લીધાં મોકલી શકાય એમ ન હોય તેના સુરખા, અચાણાં વગેરે કરીને પણ બહાર ગામ મોકલી શકાય. આવી રીતે ફળનો વ્યાપાર ઘણો વધી શકે, અને તેથી ખેડુતોને ઘણો ફાયદો થાય એમ છે.

(૧૦) સહકારી કપાસની મંડળીઓ.

આપણા દેશમાં કપાસ ઘણો શાય છે, પણ તેની જાત સુધારવા જોઈએ તેવી તજવીજ થતી નથી; તેથી બાવ બરાબર આપતા નથી. કપાસની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવે તો તે સારા કપાસનાં બી મંગાવી સભાસદોને આપે એટલું જ નહીં, પણ તેમને કપાસ મંડળીની વખતમાં લે, તેના વર્ગ પાડે અને સામટો વેચે આગર ખીલાવે. વળી જીનવાળા એક-સંપ કરી કપાસ ખીલવાના બાવ વધારી દઈ ખેડુતોને કાંઈ કોઈવાર ઘણા નુકસાનમાં નાંખે છે. એવે પ્રસંગે ખેડુતોની સહકારી મંડળીઓ હોય તો તે પોતાનું જીન પણ કાઢી શકે, અને ખેડુતને થતું નુકસાન અટકાવી શકે.

(૧૧) બીજી જુદા જુદા પ્રકારની મંડળીઓ.

જેજ પ્રમાણે બીજી ઘણા પ્રકારનાં કામ અન્યોન્ય સહાયથી કરવાનું મંડળીઓ સ્થાપવાની બની શકે તેમ છે. ઉદાહરણ તરીકે પથરનાં બાણ કરવાં હોય તો જે તે ખેડુત પો-

તાને માટે જુદા જુદા બાણ મગાવે તો ખર્ચ ઘણો થાય તેમ તે યોગ્ય આકારના ન આવે તો કરશે ખર્ચ વ્યર્થ જાય ગામના બધા ખેડૂતો ભેગા થઈ બધાને જોડતા બાણ મગાવે તો કીકાયતે મળે, રેલ્વે તુરમા ફાયદો થાય ગાડા તણામણમા ફાયદો થાય અને વળી બીજા તપાસી જોઈએ તેવા ખરીદ કરી લાવવાનું બની શકે. એજ પ્રમાણે મરમર ધારો બરવો હોય તો દરેક ઇંસમે ગામના ચોરામા અને ઉપરવાડીઆ જમીન ખેડતા હોય ત્યારે એક કરતા વધારે ગામોના ચોરામા જુદો જુદો ધારો આપ્યાને બદલે ધાગની રકમ એમજ ઈમમ બરી આવે, અને તેથી વખત તથા તકલીફનો બચાવ થાય વળી મીઠામા પાક માચવા, કાપવા અને નીંચવામા પણ અન્યોન્ય મદાય મળે, એવી ગોઠવણ થઈ શકે ખેડૂતો મરના પડે છે તે ગામમા કોઈ એવું નથી કે, જે અન્યોન્ય મદાયથી વધારે માર્ગ, ફાયદા કારમ અને કમી તમનીફ લઈ ન શકે શકે

૨૧ હવે વિચાર કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે ઉપરની એકદમ તત્ત્વીજ કે રાને માટે શી ગોઠવણ કરવા આ દેશના ખેડૂતોમા એમ મળી ૧૫ આ દેશમા સદ ની મરવાનો જુરસો કમી જવામા આવે કે તેઓ બાપ લાના વખતથી જુરસો વધારવા માગે ચાલતી આવેલી રીત પ્રમાણે કામ મરે છે સદમરી આઈ વધાર બીજા સ્થાપન કરનાર નાગી મડળીઓ ઉગાડવાનું થોડા વખતથી શરૂ થયું છે, તેમાં પણ મડળી દરેક પ્રાંતે જેત ભેગા જોઈએ તેના ઉમગથી બાગ લેતા નથી તેઓ અમળ અને અજ્ઞાન હોવાથી પોતાની મેલે મદમરી ૥ ધારણે કામ કરવાના મડળો સ્થાપી શકશે એવી આશા રાખવી ફાકટ છે જેવી રીતે આ મરવેન્ડમા તેમજ ઇન્ડિયામા દેશ દાઝળ અને પરાયમરી પુરપોએ એમી મરવે ઓરજેની-મંદન (ખેતીવાડીની મડળીઓ સ્થાપનાકે મડળ) સ્થાપવાની યોજના મરી છે તેવી રીતે આપણા ગાંધીના દરેક પ્રાંતમા ખેડૂત વર્ગના કેળવણીના ભોગમાં તેવા ખીજ દેશકિત ગિતમાં એ મુખ્ય મડળ ઉત્તુ કરતુ જોઈએ આ મડળમા જે ભોમ દાખન થાય તેમલો વાર્ષિક ૫૦ રૂમ શી તરીકે આપવી જોઈએ, જો આવી રીતે દાખન થએલા મમામદોમાથી એક પ્રમુખ એક ઉપપ્રમુખ અને ખીજ પાચ, સાત મેમ્બરોની વ્યવસ્થાપક કમિટી નિનાની જોઈએ આવી રીતે સ્થાપન થએલા મડળને સરકાર તરફથી પણ કંઈ વાર્ષિક મ. મગવી જોઈએ ઇન્ડિયા વગેરે દેશોમાં આવા મડળથી થવાના ફાયદા લક્ષમા લઈ મરકાર તેને ઉત્તર મદદ આપે છે મેમ્બરોની ફી, સરકારની મદદ તથા ઇતર રીતે બંધિસ મગલી રકમોના ફડમાથી આ મડળે ખેતીવાડીની જુદી જુદી શાખાઓમા મુધારાવધારા દાખવ કરાવવા, ગામગામ સહકારી મડળીઓ અને ગામોના જુથ કે તાલુકામાટે મુખ્ય મડળીઓ સ્થાપ વવી, અને તેને ફાયદાકાનુન વગેરે કરી આપી તથા સત્તાદ આપી પોતાનું કામ કરવાને માટે લાયક કરવી, ખેતીવાડીના વિષયોમા માહિતી ધરાવનારા નિષ્ણાત માણસોને રોમો ભોકોમા બાંહેળો આપવા મોકલવા, ખેતીવાડીના મહકારી મડળીઓથી ચતા લાભ તે ચલાવવાની રીત એ વગેરે મળથી પણ બાપજો આપવી તથા લીફનેટો છપાવી આ નવા બાબતમા ભોકોમા રસ પેલ કરી તેમનો જુઓ વધારવો ઉપર પ્રમાણે તત્ત્વીજ કરવામા આવે તો એમ થઈ શકે કરવાથી કેવા ફાયદા થાય છે તે ભોમ સમજતા થાય, અને આ વધા

રનારી સહકારી મંડળીઓ ગામેગામ સ્થાપન થાય, અને તેને અંગે અગર સ્વતંત્ર રીતે માલ વેચવાની તથા ખરીદવાની, ઠોરનો વિશેષ ઉત્તરવાની, ધી, વગેરેનાં એકત્ર કરખાનાં ચલાવવાની અને એવાજ પ્રકારની બીજી સહકારી મંડળીઓ ઉભાં થઈ દિનપ્રતિદિન સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા વધતી જશે. અને જેથી રીતે ખીજા દેશોમાં સહકારી ધોરણે કામચલાવી દાયદા થયા છે, તેવી રીતે આ દેશમાં પણ થયા શિવાય રહેશે નહીં. શરૂઆતમાં ખાનગી ગૃહસ્થોમાંથી થોડા ઉત્સાહવાળા તથા લોકસેવા કરવાને તન, મન, ધનથી તત્પર એવા ઇસમો પુરતી સંખ્યામાં મળે નહીં એ સ્વાભાવિક છે; પણ જો પ્રાંતના મુખ્યા, વિભાગના નાયબ મુખ્યા અને મદદાલતા વહિવટદાર આવા દેશઉન્નતિના કામમાં અગ્રેસરપણું કરી ઉમંગથી ભાગ લે, તો ગામપંચાયત, પ્રાંતપંચાયત, સુધરાઈઓ, વિશિષ્ટપંચાયતો વગેરેના સભાસદો, પેન્શનપર ઉતરેલા સરકારી નોકરો, સેઠ શાહુદાર મુખી મતાદાયે વગેરેમાંથી મોટી સંખ્યા આ સારા કામમાં જોડાશે અને કેળવાશે. તેમ આખરે પોતાની મેળે જ આ કામ ઉપાડી લેવાને લાયક થશે.

૨૨. ઉપર પ્રમાણે લોક શિક્ષણાર્થે મંડળી સ્થાપવી એ કંઈ અશક્ય નથી એમ

‘કડી પ્રાંત ખેડૂત સભા’ સ્થાપવાને માટે ગયા એપ્રિલ માસમાં જે

કડી પ્રાંત સભા તજવીજ થઈ છે, તે ઉપરથી ખાતી મળે છે. ખેતીવાડીના સુધારા

માટે સરકારનું ખેતીવાડી ખાતું ખતતી તજવીજ કરે છે, તેજ પ્રમાણે

કામસં ખાતું વેપાર, ઉદ્યોગ ખીલવવા અને સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા વધારવા ખતતી તજવીજ કરે છે. એજ પ્રમાણે પ્રાંત પંચાયત તરફથી પણ ખેતીના સુધારા માટે વધારાકિત તજવીજ થાય છે; પરંતુ આ સરકારી સંસ્થાઓ અને લોકો એ ખતતેનું જોડાણ ધાય અને એક બીજા સાથે મળીને કામ કરવામાં આવે તો ધોરણો હેતુ સહેલાઈથી પરિ પડે, અને લોકોમાં પણ સ્વાગ્રયનો જુરસો વધે એટલા માટે એક ખેડૂત સભાસદ સ્થાપવાનો વિચાર થયો હતો. નામદાર અખાત્ય સાહેબ દિ. ખા. સમર્થ સાહેબ ખેતીવાડીના ડિરેક્ટર રા. રા. શિતેલે અને ડિરેક્ટર ઑફ કૌમર્સ રા. રા. મણીલાલ નાણાવડીએ ખંડાએ આ વિચાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવી પોતાનાથી ખતતી મદદ કરવા આપાસન આપ્યું હતું. આ ઉપરથી પ્રાંતના આગેવાન જમીનદારો, ખેડૂતો વગેરેની એક સભા મહેસાણા મુકામે તા. ૧૩-૪-૧૩ ના રોજ બોલાવવામાં આવી હતી. આમંત્રણને માન આપી મુખારે ૧૦૦૦ હજાર માણસો એકઠા થયા હતા. પ્રાંતના મુખ્યા, ખેતીવાડીના ડિરેક્ટર, સહકારી મંડળીના અધિકારી તથા ઈતર ગૃહસ્થોનાં બાધણે થયા પછી સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ થયો હતો કે કડી પ્રાંતના ખેડૂતોને:

૧ સુધરેલી દબનાં ઓળરો, ખાતરો, બી વગેરે જોવાની તથા મેળવવાની સવલત કરી જમીનની પેંદાસ વધારવા માટે —

૨ ઠોરોની ખત સુધારવા તથા તેમને માટે શૈક્ષિક ચારા પેંદા કરવા.

૩ ખેડૂતોને કરજઅસ્ત સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવા.

૪ તેમનામાં રાત અને કેળવણી વધારવા અને

૫ એકંદરે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારી ખેડૂત, મરકાર અને પ્રજા સમક્ષને લાભ કરવાના હેતુથી.

‘કડી પ્રાંત ખેડૂત સભા’ એ નામની એક સભા સ્થાપવી. જેઓ વાર્ષિક રૂ. ૧ આપે તેમને વાર્ષિક મેમ્બર, જેઓ એકી વખતે રૂ. ૨૫ આપે તેમને લાઇફ મેમ્બર અને જેઓ રૂ. ૧૦૦ કે તે ઉપરાંત આપે તેમને મુરખ્ખી ગણવા. આ સભામાં આત્માર સુધીમાં ૮ પેટ્રન (મુરખ્ખી) અને ૧૫૦ છાંદગી પર્મિતના ૧૨૧૧ વાર્ષિક સભાસદ મળી કુલ ૧૩૬૯ સભાસદોની સંખ્યા થઈ છે. જે તે ગામના સભાસદો પુરતી “ગામ ખેડૂત સભા” ગણાય છે. જે તે મદાલનાં ગામોના એકંદર સભાસદોની “મદાલ ખેડૂત સભા” ગણાય છે. ગામ, મદાલ અને પ્રાંત સભા માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થાપક કમિટીઓ નિર્માઈ છે અને તે વખતો વખત મળી સભા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે બનતી તજવીજ કરે છે.

૨૩. આ સભા ગયા ઓપ્રથ ગામમાં સ્થાપન થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે કામ થયું છે:—

કડી પ્રાંત ખેડૂત સભાએ
કરેલા કામ

૧ ગયા ચોગાસામાં “કમ્પોડીયા ટાઉન” એ નામના કપાસનું બી બેંગલોર તરફ આવેલા કોઈલિપટીથી ખાસ રીતે મંગાવી ખેડૂત સભાના મેમ્બરોને તેમજ ઈતર લોકોને છૂટથી વેચવામાં આવ્યું હતું, અને તેના પરિણામે કડી પ્રાંતમાં ઘણું દેકાણું એ કપાસનું વાવેતર થયેલું છે. કપાસ હાલ સારી સ્થિતિમાં છે, અને તેને લાલ્લીયા વગેરે દેશી કપાસ કરતાં કેરીઓ મોટી અને વધારે લાગેલી જોવામાં આવે છે.

૨ “નાયટ્રેડ ઓફ લાઈમ” એ નામનું રસાયણિક ખાતર મંગાવી લોકોને વાપરવાની રીત સાથે વહેંચી આપવામાં આવ્યું હતું. તેમને એવી સચના કરવામાં આવી હતી કે, ખેતરના માત્ર ચોટા ભાગમાં તે વાપરી તેની અમર કેવી ધાય છે તે જોવું. આથી નાયટ્રેડ ઓફ લાઈમ વાપરેલા ભાગમાં છોડ વધારે લીલા તથા જોસમાં આવેલા અને તેની ઉપર સીંગ વગેરે વધારે થયેલી જણાઈ. આ ખાતરનો ફાયદો લોકોને પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવ્યો.

૩ નીચેના વિષયોપર પત્રીકાઓ તૈયાર કરી ખેડૂતોમાં છૂટથી વહેંચવામાં આવી હતી.

૧ કડી પ્રાંત ખેડૂત સભાની સ્થાપના વખતે પ્રાંતના સુબા રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીબાઈ દેસાઈએ આપેલું ભાષણ.

૨ લોકોનું હળ

૩ કમ્પોડીયા કપાસ વાવવાની રીત

૪ જુવાર, બાજરી વગેરેમાં યતો અગારીઓ રોગ અટકાવવાનો ઇનાજ.

૫ ક્યુસર્ન અથવા વિલાયતી ઘાસ વાવવાની રીત

૬ ઢોરોની આરોગ્યતા જાળવવા વિષે નિયમો

૭ એક આજણા પટેલ જેડુતનો બી અને ખાતરી વિષે અનુભવ

૮ બટાકાનું વાવેતર કરવાની રીત

૯ કડબ તથા ચાર કાપવાના સચા

૧૦ “ નાયટ્રોડ ઓફ લાઈગ ” નામનું રસાયણિક ખાતર વાપરવાની સૂચનાઓ.

૧૧ ખેતરમાં ધર કરી જેડુતોએ રહેવાથી ચતા ફાયલ

૧૨ જેડુતોએ બગદ ઉઝરી ઘેર ખરી કરવાથી ચતા ફાયલ

૧૩ પાડાનો ખેતીના કામે ઉપયોગ કરવા વિષે

૧૪ ખેતીના પાખને ટુકસાન કરતા ઉદરોનો નાશ કરવાનો ઇનાજ.

૨૪ તા ૧૬ માંહે ઓગસ્ટના રોજ કડી પ્રાંત જેડુત રાખાની વ્યવસ્થાપક કમિટી
મળી હતી, તે વખતે નીચે પ્રમાણે કરાવેા થયા હતા —

કડી પ્રાંત સમાજની
વ્યવસ્થાપક / મિત્રીએ
ફરેશ કરાવ

૧ આ સમાજના અગે ખેતીવાડી મગધી મગધસ્થાન (ઓગ્રાકલચરન મ્યુઝિયમ)
મહેસાણામાં સ્થાપન કરવું

૨ ચાલુ માને આર્ય માસ પહેલાં અતુકુંજ વખતે જયુન મુકામે ખેતીવાડીની પેદા-
મની ચીજો તથા ખેતીવાડીના ઓગરોનું એક પ્રદર્શન ભરવું અને તેને માટે
ખેતીવાડી ખાતાની અને સરકારની મદદ માગવી

૩ મુધરેની ઢબના ઓગરો મગાવી તેનું એક ફરવું પ્રદર્શન કરવું અને હથિયારોનો
ઉપયોગ લોડને બતાવવો તથા પ્રયોગ કરી હકીકત લોડને સમજાવવી

૨૫ આ પૈમી ૬૧ ન ૧-૨ ની તઝવીજ આવે છે, અને કરાવ ન ૩ પ્રમાણે
મુધરેની ઢબના ઓગરો ખરીદ કરી પ્રાંતના ફરેક જેડુતને તે જોવાનો
વાખ મગે એટલા માટે બી બી એન્ડ સી આઈ રેલ્વે કંપની સાથે
ખામ ગોઈવણ કરી તા ૧૫-૧૧-૧૩ થી બે માસ મુધી એક ખોડ

૧૨૭ પ્રદર્શન

સસ્તા દરે મેળવી તેમાં ખરીદ કરેલાં સુધરેલી દબ્બનાં હથિયારો ભરી પ્રાંતના દરેક રેલ્વે સ્ટેશને એક ફરતા પ્રદર્શન તરીકે તે લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. આ ડબ્બો દરેક સ્ટેશને ગાડીમાંથી જુદો કરી જરૂર પ્રમાણે એક બે દિવસ થોભાવવામાં આવતો અને સ્ટેશન પાસેના એક સવડ પડતા ખેતરમાં હથિયારો પ્રદર્શનરૂપે ગોઠવી તેનો ઉપયોગ, કિંમત, મળવાનું ઠેકાણું વગેરે લોકોને સમજાવવામાં આવતું, અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરી તેનો ઉપયોગ જતાવવામાં આવતો. ખેતીવાડી ખાતા તરફથી ખેતીવાડીનો એક હાંશીઆર ઍન્જિન્યુઅર ખેડૂત સભાને મદદ માટે આપવામાં આવ્યો હતો. એજ પ્રમાણે રાજ્યના લાયબ્રેરી ખાતા તરફથી સુધરેલા દેશમાં ખેતી કેવી રીતે થાય છે એ દેખાડવા માટે કેટલીક બોધકારક શીક્ષા સાથે એક સીનેમેટોગ્રાફ મોકલવામાં આવ્યો હતો તે પણ આ પ્રદર્શન સાથે ફરતો રહી લોકોને ચિત્ર વડે જ્ઞાન અને ગમ્મત આપતો હતો. પ્રદર્શન જોવાને માટે હાજર થએલા લોકોને સહકારી મંડળીઓના અધિકારી તરફથી આવેલા એક અમલદાર સહકારી મંડળીઓથી થતા ફાયદા વિષે બોધ કરતા અને લાયબ્રેરી ખાતા તરફથી આવેલા એક અમલદાર પુસ્તકાલયો સ્થાપવાથી તેમ એકત્ર મળી કામ કરવાથી અને સંપ રાખવાથી થતા ફાયદા જાણના દાખલા દ્વારાથી સ્ત્રીલી જાણમાં સમજાવતા અન્યેઅન્ય સહાયકો કેવું સાફ કામ થાય છે. તેનો એક સારો દાખલો આ ફરતા પ્રદર્શન વખતે મુલખી, ખેતીવાડી, કામગીરી અને લાયબ્રેરી ખાતાએ સાથે મળીને જે દીક્ષભરીથી કામ કર્યું છે, એજ એક નમુનારૂપ દાખલો હતો. જે સ્ટેશને ફરતા પ્રદર્શનનો ડબ્બો ઉભો રહેતો તે સ્ટેશનની આસપાસનાં ગામોના લોકોને ડબ્બો ત્યારે આવશે એ વિષે આગળથી ખબર આપવામાં આવતી, તેથી દરેક સ્ટેશને આસપાસના ગામડાની મોટી મેદની ભરાતી અને આ સુધરેલી દબ્બનાં હથિયારો જોઈ ખુશી થતી. પ્રયોગ કરી જતાંત્યા પછી જેમને આવા પ્રકારનાં હથિયાર લેવાં હોય, તેમને મંગાવી આપવામાં આવશે એમ જાણાવી નામ લખી લેવામાં આવતાં. આના પરિણામે જે માસની મુદતમાં હજી ૧૩૫, ધાસ કાપવાના સંખ્યા ૩, ઉપજવાના સંખ્યા ૨, ડીસ્ક હરો ૭ અને ધત્તર સંખ્યા ૨૪ મળી એકંદર ૧૭૧ સુધરેલાં જોળારો ખરીદ કરવાને લોકોએ ખેતાની ખુશીથી માગણી કરી હતી. આ માલ સામગ્રી મંગાવી સસ્તા દરે તેમને આપવાની ધારણા સંખી છે, અને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે, તેનો સારો ઉપયોગ થઈ તથા તે ઉપરથી દાખલો લઈ સુધરેલી દબ્બનાં જોળારોના ફાયદા લોકો દિન પ્રતિદિન વધારે સમજતા જશે.

૨૬. યોગ્ય તજવીજથી અગાઉ લોકો પણ સહકારી મંડળીઓના ફાયદા સમજી રહે

છે, અને મંડળીઓ સ્થાપવા પ્રેરત થાય છે. એ જાણતમાં પણ કહી

હકી પ્રાંતમાં સહકારી પ્રાંતમાં છેલા એક બે વર્ષમાં જે કામ થયું છે તે ઉપરથી આ નવી

મંડળીઓ બદલ હીલચાલ ઘણું ફરજી આગળ વધી શકશે એમ લાગે છે. સન ૧૯૧૨

ના એપ્રિલ પેહેલાં આ પ્રાંતમાં માત્ર નામની બે મંડળીઓ હતી તેમાં

સભાસભોની સંખ્યા ૧૫-૨૦ જેટલી જુગ્ગ હતી, અને માત્ર નામના

અસ્તિત્વ સિવાય કાંઈ કામ થતું નહોતું સન ૧૯૧૨ ના મે મહિનામાં સુજાના મકાનના

કમ્પાઉન્ડમાં રાતના નવથી અગિયાર વાગનાં સુધી કર્યાના ખેડૂત લોકોને સમજુત આપવા

માંડી, અને ચાર દિવસ સુધી લાગત પ્રયત્ન જારી રાખ્યો ત્યારે સહકારી મંડળી એટલે

શું અને તેથી કેવા ફાયદા થાય છે તે પુરેપુરી રીતે સમજી નઈ લોકોએ મંડળી કાઢવા

તત્પરતા દેખાડી. સાલ આખર સુધીના જુન મહિનામાં સારા કામનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. તે ઉપરથી પાછલા સભાસદોની સંખ્યા વધી ૧૩૭ થઈ અને મહેસાણાના પ્રત્યક્ષ દાખલાથી બોધ લેઈને તથા અમલદારો તથા ઇતર ગૃહસ્થોની સમજવાથી બીજી ૪૦ નવી મંડળીઓ નિકળી છે. તેમાં કેટલાકમાં સભાસદોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ મંડળીઓ પૈકી એકત્ર વેચાણ તથા એકત્ર ખરીદીના કાયદા સમજવા લાગી છે; અને જો કે હજુ આ નવા કામની બાલ્યવસ્થા છે તો પણ આગળપર ત્રણ વર્ષ સતત પ્રયાસ જારી રહેશે તો આંદ વખારનારી સહકારી મંડળીઓનો ઘણો વધારો થશે એટલુંજ નહીં પણ લોકો પોતાના ખેતીવાડીને લગતાં સર્વ કામ સહકારી ધોરણે કરતા થશે.

૨૭. સહકારી મંડળીઓ કાલમાં પહેલાં લોકો નફામાં ખેસી ગયાં મારતા અથવા ખીજાઓની નિંદા કરતા, પણ મંડળી નિકળ્યા પછી તેઓ મંડળીને સમાપ્તી. મળવાની જગ્યાએ એકલા યાચ છે અને ત્યાં પોતાના લાભની વાત-મીત કરી આનંદ કરે છે. વળી તેમના પ્રામાણિકપણા ઉપર પણ મારી અક્ષર થઈ છે. દરજ કાલનાર સારી ચાલ અલગતના છે. એ વિષે ખાત્રી કરવી પડે છે. તેથી ખેડુતોને મારી વર્તણૂક અસાવવી પડે છે વળી કરજ કાલેનાં નાણાં મુદરર કરેલી શુદ્ધતમાં જરી દેવાની ફરજ રાખેલી હોવાથી તેઓ નિયમિત થતા શિખ્યા છે. ખેડુતોની આર્થિક અને ઇતર પ્રકારની રિયતિ સુધારવા મથેલી તબવીજ હજુ નવીન હોવાથી તેનું પરિણામ બધી જાગતમાં જોઈએ તેવું આવ્યું નથી. હાલ તો માત્ર બી વાવ્યું છે. અને તે ઉભવા લાગ્યું છે. આગળ ઉપર તેમાંથી મોટું ઝાડ થઈ ફળ આવવાં જાડી છે. તો પણ અત્યાર સુધીમાં જે પરિણામ આવ્યું છે તે હાલની દિક્ષ્યાલના યોજકોને આશા અને ઉત્તેજન મળે તથા તેમનો ઉત્સાહ વધે એવું છે અને તે ઉપરથી ભવિષ્યને માટે ખાત્રીપૂર્વક સારી આશા રહે છે.

ગોપીંદલાલ હાથીલાલ. દશાઈ,

બ્હીનસનનું પુતળું.

[નાટક.]

અંક પહેલો.



[સ્થળ—મૂર્તિકાર જાંજનું કાર્યાલય જાંજ અને તેનો મિત્ર જાંજ બોલતા
બેઠા છે, એવો પ્રવેશ.]

જાંજ—જાંજ ! તને સાચું કહું કે, આ દુનિયામાં માગ જોવો હતભાગી બીજો કોઈ હશે નહિ !

જાંજ—તું તદન ઘેયો છે—તને શું કહું ?

જાંજ—હતભાગી નહિ તો બીજું શું ? મારી પ્રિયતમ મેરીના પિતા મેરી વિધેની મારી માગણી હવે તદન નાકળુપ રાખે છે ! અને એનું કારણ શું તો હું એક સામાન્ય મૂર્તિકાર છું અને મારી પામે પેમા નથી ! ખરે જાંજ ! મારા સરખો ભણુંગ બીખારી આ જગતમાં છે કોણ ? મારી પાસે છે શું ? મારા અવિરત પરિશ્રમનું અને અત્યા-હત યત્નોનું ફળ—આ સ્ત્રીનું પુતળું, એટલી જ આ જગતમાં મારી મપત્તિ ! હાય ! મારી કોઈને જ દયા આવે નહિ ! આ મૂર્તિ મેં ધડી—પરન્તુ એ પણ કેટલી કડોર છે જુઓ ! યડમાર એવા શુભ પાપાણની આ મૂર્તિ—એ સ્ત્રીમતિની—પરન્તુ એના ચુપ્પર દંઠ પણ મહાનુશ્રીનું ચિન્હ છે કે જુઓ—અરેરે ! એ કેટલી સુંદર મુર્તિ છે ! પરન્તુ હાય ! કેટલી નિર્દય !

જાંજ—તારા યકવાદની યઈ પાછી રાડઆત ! જાંજ તું આટલો પાછ કેમ બન્યો ?

જાંજ—(નિશ્વાસ નાંખીને) હાય જાંજ ! તું પણ મારી સાથે કડોર બન્યો ?

જાંજ—જાંજ ! શાન્ત થા, આ ઘેલાપણું છોડી દે, અને હું શું કહું છું તે શાન્તતાથી સાં-ભળ. તેજ પછિ કહું કે, મેરીના બાપ છ મહિના મુધી વાટ જોનાર છે—એ છ મહિના તો તારા હાથમાં છે ને ? એટલી આ દાર અવધીમાં તું જોઈએ તેટલા પૈસા મેળવી શકીશ, અને તું જોઈએ તે કરી શકીશ !

જાંજ—જાંજ ! મારી આમ મરકરી ના કર. છ મહિનાની વાટ રહેવા દે, પણ હસો વરસ મેં તકકાટ કર્યો, તો પણ તેને જોઈએ છે એટલા પૈસા મારી નગરે સુધાં પડવાના નથી ! મને આ દુનિયામાં કોનું સહાય છે ? મારા સરખો ગરીબ આ

ફનિયામાં કોણ હશે ? મારા સરખા સદામ્પહીન, કીર્તિશત્રુ, હીન માણ-
સને તું કહે છે તે છ મહિનામાં નહિ, છ વરસમાં પણ સાધ્ય કેમ થશે ?

જૈન—તું છેક મૂર્ખ છે, જૈન ! એકાદ મવાલી પુરુષની જેમ શું રહ્યા કરે છે ? હજી છ
મહિનાનો અવકાશ છે—સખન્ધ છ મહિના અઘાપ તારી આગલ છે. આટલા
દીર્ઘ અવકાશમાં તું પૈસા મેળવી રાકીશ નહિ એટલે શું ? શું એટલો અવકાશ
પુરતો નથી ?

જૈન—તું એ શું કહે છે જૈન ? એમાંનું મારા ધ્યાનમાં કંઈ જ ઉતરતું નથી.

જૈન—હું કહું છું કે, તારા કામને છ મહિનાની સુલત જરાજર પુરતી છે. તું હવે કાંઈની
પણ કાળજી કરીશ નહિ, નિશ્ચિન રહે. હું તેટલા અવકાશમાં તને પૈસા
મેળવી આપીશ

જૈન—આમ કાલે તેમ બોલવામાં શું અર્થ છે. મને સાંજળવા દે—એવો કિયો ઉપાય તું
ચોજનાર છે—કે છ મહિનામાં મેરીના જાપનાં કહેવા પ્રમાણે તું વિપુલ સંપત્તિ
મેળવી આપનાર છે ?

જૈન—તું મારાપર વિશ્વાસ રાખીને સાન્તતાથી રહે. પણ મારી એક આંટ છે, તે કંઈપણ
ચૂં ચૂં કીધા વગર તારે કચ્છુ કરી તારે તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. તારા કામનો
જથો બોલે મારાપર નાંખી, કંઈ પણ ગડબડ ન કરતાં, ધીરજથી એ છ મહિના
તું કાઢી નાંખ—મને લાગશે તેવું એ જાણતમાં હું વર્તન કરીશ, તેમાં તારે બી-
લકુચ આડે આવતું નહિ. તે વિરુદ્ધ તારે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો નહિ. યદા
કલાચિત્ત માફ વર્તન તારા મનવિરુદ્ધ હોય, તો પણ તું પછિ કંઈ બોલી રાકીશ
નહિ. શું, છે એ તને કચ્છુ ? કચ્છુ હોય તો લે તેવા સોગંદ.

જૈન—તું શું કહે છે, તેમણે એક અદ્ધર પણ મારા ધ્યાનમાં ઉતરતો નથી. પણ તે ગમે
તે હોય—મારો તારાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તું કહે છે તે પ્રમાણે સોગંદ ખાવા
હું તૈયાર છું !

જૈન—કીં છે.

[જૈન સોગંદ ખાતાં વાર જૈને એક મોટી હથોડી લઈ જૈનના અવિરત પરિ-
અમર્તુ જે રૂળ તે રમણીય મૂર્તિ, તેનાં નાકપર એક જોરથી ફટકો લગાવી તેનો
એક કટકો ઉરાડે છે; મૂર્તિના હાથનાં એક બે આંગળાં તોડી નાંખે છે. બીજો
એક જખરજરત ફટકો લગાવી મૂર્તિના કાબો હાથ કોપરથી બાંગી નાંખે છે.

એવી જ રીતે એ મૂર્તિના જગજો પગ પણ ઘુંટણથી બાંધે છે. બીજાં પણ કેટલાક ફટકા મારી મૂર્તિ છેક છિન્ન મિત્ર કરી નાંખે છે, અને જોઈ તરફ જોઈ ને ટાપી કાઢી દસતો દસતો સ્વાંથી ચાલ્યો જાય છે.]

[જોઈ વચનબદ્ધ ચવાથી એ ઉપરો પ્રકાર મુઠે મોટે જોયા દરે છે, અને કપાળ પર હાથ મારી લઈ આંસુ ટાળતો ખુરશી પર ધડ દઈ પડે છે.]

[થોડીવાર જોઈ પાછો પ્રવેશ દરે છે. જોઈ સાથે એક પણ અશુર ન બોલતાં તેના તરફ જોઈ દસે છે. સાથે આજોલી માડીમાં તે ભગ હલ્ય મૂર્તિકારને અને તે ભગદેહ—છિન્ન વિચ્છિન્ન મૂર્તિને ધાવી આનંદથી સીમેડી વગાડતો જોઈ જાય છે. જોઈના ધર આગળ માડી આવતાં તેને સ્વાં તેના ધરમાં ધુમાડી, મૂર્તિ લઈ જોઈ કંથે નિશ્ચય જાય છે તે કાઢતો પણ ખજાર પડતું નથી !]

અંક. ૨ જો.

[૨૫૧—જોઈનું કાયાંલગ, જોઈ એખજોઈ વિપળગુણવધી બેડો છે, એવો પ્રવેશ.]

જોઈ—હવે થોડીવાર બે વાગશે, અને જરાજર બે વાગે મારી મિત્રનગ મેરીના પિતાએ મને આપેલી ૭ મહિનાની મુદત પૂર્ણ થશે ! શું મારી લાગત છે ! ઘણા દિવસથી કલ્પનાના જોર પર મુખની જે પ્રચંદ દુઃખારત મેં ઉભી કરવા માંડી છે, તે આજે—થોડે દલાકે ધડાધડ પડી ભાંગી તેનું ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ જશે, અને આખી હિંમતીમાં પાછો એ મુખનો નાગ નિર્દેશ પણ કરવાનું રહેશે નહિ, એવી મારી રિયતિ થશે. હાય ! મારા હૃદયમાં યનાર આ અનંત યાતનાઓનો અંત દરવા મનુ પણ કેમ બીજે છે કોણ જાણે ? આજે કેટલાક દિવસોમાં મને ઉધ આવતી નથી અને આદાર પણ જાજળી યતો નથી ! કાલે રાતે તો અગતા એક કળને પણ મેં સ્પર્શ કર્યો નથી, અને આખી રાતમાં પાંપણે પાંપણ મળી નથી. આદાર શોનો અને નિદ્રા શોની ! આવી ભયંકર રિયતિમાં આવી પડેલા માણસને નિદ્રા આંધી આવે ! આજે મારી પાસે એર ખાવા પણ એક પેંસો રંગો નથી ! આજે મારી રિયતિ જોટલી ખરાબ થઈ છે કે, મારા હંમેશના છુટવાયા પામે મારી એક કોડીની પત રડી નથી.—મારો હંમેશનો દરજ્જો એક (મુઠ) પોશાખનો મંગપણ ઉધાર આપવા તૈયાર નથી ! ધરવાવાનો ભાડો મારે તો રોજ તમારો હેઠ. મારી આંખોમાંથી તે રોજ પાખી વહેવાવા સિવાય રહેતો નથી. ખરેખર હવે મારી આંખ મર્યાદા જાય તો સાફ ! આ આરોગ્યનાં દેવને લીધે ! મને ત્યાં ત્યાં અંધ.

કાર દેખાવા લાગ્યો છે. ન્હાનપણનો મારો મિત્ર જૉન તો કેયે શુભળ થઈ ગયો છે. તે દહાડે મારે પુતળું લઈ ગયોંતે ગયોજ ! હાર પછિ તે મૃહસ્યે એક દહાડો તો મને મોહોડું દેખાડતું હતું ! અને મારી પ્રાણપ્રિયા મેરી—તેનો રસ્તામાં કદાચ જીવથી ભેટા થયો જ, તો તે માત્ર મૃદહસ્ય કરે છે. તેનાં મોહક નેત્રાવડે તેનાં હૃદયમાંની મારે વિષેની 'કરુણા પૂર્ણ સહાનુભૂતિ પ્રાર્થના' બ્યક્ત થાય છે, પરંતુ મારી સાથે એક શબ્દ સુદ્ધાં બોલવાની તે હિંમત કરતી નથી ! તેના કઠોર પિતાના જોર જીવનથી જ તે મારી સાથે એવું વર્તન રાખે છે જોમાં સદેહ નહિ. (દરવાજાપર કોઈ ટકોરા મારે છે તે સાંભળી) ઓ ! આ કોઈ આવા અમારા આવકાર માફ માયુ પકાવવા ? શું ગામ છે સાલાજોનો ! કોણ છે ?

[દરવાજા ઉઘડે છે, અને જીટવાજો પ્રવેશ કરે છે.]

જીટવાજો—હજુરની ચારેમેર બોલબાલા હતો ! આજે હજુરની કીર્તિ જ્યાં લાં ગાજી રહી છે. પરમેશ્વરની કૃપાથી હજુરની કીર્તિ એમ જ શતપટ વધતી જતી અને સંપત્તિ વધતી જતી ! હજુર માટે આજે હમી જનનાં જીટ ખાસ બનાવી લાવ્યો છું. હજુરનો આ બંદો શુભામ છે સરકાર ! દારાપર પહેલાંની માફક જો કૃપાનુમત થશે, હજુરને જરૂર પડે સારે તે પુરી પાડવા આ સેવકને જો આજી થશે, તો હજુરનાં ચરણોનો આ બંદો શુભામ પોતાને જીવકુલ કૃતાર્થ ગણશે ! હીક, આવું છું સાહેબ ! સયામ ! બદાને જીવતા નહિ !

[જાય છે.]

જૉન—આ શું વિલક્ષણ પ્રકાર છે રણી ! જોની આગળ આજે એક પૈની પણ પત રહી હતી નહિ, તે હવે પોતે યજ્ઞને જ મારે માટે જીટ લઈ આવે છે, જોનો અર્થ શો ? અને પૈસા માટે એક અક્ષર સુદ્ધાં બોલતો નથી ! મારે તેનો હંમેશનો ગ્રાહક થવો, એવી બેટાની પૂર્ણ ઇચ્છા છે એમ દેખાય છે. અને છેલ્લે મને વાંકો વળી સલામ કરી ગયો—જાણે કોઈ ધનકુબેર પાસેજ આવ્યો હતો તેમ ! આ સર્વ પ્રકાર છે શું ! મને તો આ જાણુ—(દરવાજાપર પાછા ટકોરા પડે છે.) એ કોણ છે વર્ણો ?

[દરજી પ્રવેશ કરે છે.]

દરજી—હજુર ! બહતીજ વખતે તસદી આપવા આવ્યો, તે માટે માફ કરજો સરકાર ! હજુર માટે આ તદ્દન નવી ફેશનના ચાર હંચા 'સટ' તૈયાર કરી આપવા છે.

[જાય છે.]

જૉન—વઃ ! એકેક નવીન જ ચમત્કાર ! (દરવાજાપર પાછા ટકોરા) ઓ ? કોણ છે ?

[ધરવાળો પ્રવેશ કરે છે.]

ધરવાળો—આ વખતે ચાં આવી હજુરને થોડી તસદી આપવાની ફરજ પડી છે. તે માટે સેવકને માફ કરવું ! હજુર માટે ઉપલે માલે એ મોટા હોલ શણગારી તૈયાર રાખ્યા છે. આ અંધારી અને ગંદી બોલી હજુર સરખા બડા લોકો માટે હવે ઉપયોગી નથી—પણ કદીપણ ધર છોડી જવું નહિ હ ! -

[જાય છે.]

જૈન—આ સ્વારી પણ આ ઘેલાંપણમાં સામેલ થઈ છે જાણમાં મહેને લાગ્યું નહોતું એમ !
(પાછા ટકોરા) આને છે તોપણ શું ? કાણ આવે છે હવે ?—

[બેકનો મેનેજર પ્રવેશ કરે છે.]

મેનેજર—હજુર પાસે અમારી બેંકનું જે લેણું હતું, તે આને પૈસા પૈ વસુલ આગ્યું છે. હજુરનો હવે પગીનો બવહાર બીજા કોયે થવો જોઈએ નહિ—હજુરને ડોઈ હોડો જરૂર પડી તો અમે બીજે તૈયાર—

[જાય છે.]

જૈન—આને બધા જ દિવાના બન્યા છે ? (દરવાજા પર ટકોરા.) કાણ છે ?

[મેરીનો બાપ આવે છે.]

બાપ—ઓ. મિ. આર્ચડ ! મેરી હવે તમારી થઈ હ ! મારી પાછળ તે આપને મળવા આવે છે—તેનું પાણિમહણ કરીને બન્ને આનન્દમાં રહો,—એટલી મારી જુદની ઇચ્છા છે—બીજું શું ? મારી મેરી માફ કલેજ છે—તેના પર ગ્રાણ કરતાં અધિક પ્રેમ કરજો હો ! તેને પૂર્ણ સુખમાં રાખજો—પરમેશ્વર તમારૂં ઉભયતુ મંગલ કરે !

[જાય છે.]

જૈન—હવે માત્ર શિકરત થઈ હું આજ ઘેમે તો બન્યો નથી ? હું શુદ્ધિમાં તો છું ના ! આ બધું સ્વપ્ન તો નથી ? (દરવાજા પર ટકોરા.) આ મારી પ્રિયતમાન—

[ઉતાવળથી બીડીને જાય છે, મેરી ઝડપથી પ્રવેશ કરે છે.]

મેરી—જૈન ! પ્રિયા ! આને કેવો ભાબ્યો દિવસ દેખાયો છે. પરમેશ્વરે આપણને ! ખરે-ખર ! મારા સ્વપ્નમાં પણ આગ્યું નહોતું કલ્પિત !

ન્નર્જ—મેરી ! બહાલી ! આજે ગાન, હું સુખના સિખરપર, એકો છું—પરમેશ્વર ! દયાધન !
તારી લીલા અતકર્ય છે !

મેરી—હવે આખા જગતમાં આપણો કદિ વિયોગ ચનાર નથી હું વારું ? ચાલો હવે જરા
અમારે સાં—

[ગાય છે.]

એક ત્રીજો.

[અપ્પ—રાગ રોહિરમતિ એક રાગગાઈ કેટલાક છટાસિયનો એક પુત્ર પામે ઉગા
છે એવો દેખાવ.]

એક જણ—(વર્તમાનપત્ર વાંચે છે.) “ અત્યંત આશ્ચર્યકારક શોધ.” આસરે પાંચ છ
ગઢિના થયા હશે, જૉન સ્મિથનામના એ અંગ્રેજ સદ્ગૃહસ્થે ‘ સિપિઓ સંમિટિ ’
(Scipio Samity) નામની સ્થાપનાયુગિ પાસેની થોડી જમીન છેક થોડી
કિંમતે વેચાતી લીધી હતી. સદ્ગૃહ જૉન સ્મિથના હાથથી જૉર્જ આર્લિંગ નામના
તેના એક પરમશિષ્યનો કંઈ શુભેા થયલો હોવાથી તેની ભરપાઈ કરી આપવા
માટે જૉન સ્મિથે અત્યંત ઉદાર અંતકરણથી એ જમીન મિ. આર્લિંગને બાટીસ
આપી હતી. એટલજ નહિ, તેા પોતાના ખર્ચે પોતાના મિત્ર માટે એ જમીનમાં
ખેતી કરાવવાનો પણ સ્થિતિ આરંભ કર્યો છે. ‘ ચોરા દિવસ પહેલાં એ જમીનમાં
ખોદતાંમાં મિ. સ્મિથને એક સંમગરવરી પથ્થરનું પુતળું જડ્યું ! તે પુતળું અસ-
ન્ત મુન્દર હોષ્ટને તેનું અત્યુત્કૃષ્ટ સિદ્ધ કૌશલ અને એકંદરે ધાર એ પ્રાચીન રોમન
કલાકૃષ્ટતા કેટલી ઉચ્ચ દર્શની અને અતુકરણીય હતી. તેનું પૂર્ણ નિદ્યોક્ષ્ય
છે. આ પુતળું એક સ્ત્રીની સન્દર મૂર્તિ છે. કંઠાર કાળના કુદૃશનીય પ્રભાવથી
આ પુતળું ભેંકે ઠેકેકાણે ઢિલિવિઢિલ અને અનેક રીતે વિકૃત થયું છે,—ના-
કની મોટી કપચી ઉખડી મળી છે, એક હાથનાં બેત્રણ આંગળાં ભાંગી ગયા છે,
એક હાથ અને એક પગ તદ્દન ભાંગી ગયાં છે અને બીજા પણ કેટલાક અવ-
યવો ઢિલિમિલ થયા છે, તેાપણ તે અસન્ત સૌદર્ય પૂર્ણ હોષ્ટને તે પ્રાચીન રોમન
લોકનાં ઉજ્જવલ કલાકૌશલ અને પરિકલ્પનાની પૂર્ણ રીતે ખાતરી કરાવે છે. આ
વાતની ખબર પડતાંવાર રોમન સરકારે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન લગાડતાં સ-
રહુ મૂર્તિ પોતાને તાબે કરી લીધી, અને એ પુતળાં વિષે ઐતિહાસિક શોધ કરવા

માટે અને તેનું મૂલ્ય ઠરાવવા માટે એક તબક્કા મરળનું 'કમીસન' બેસાડ્યું. એ કમીસને આટલા દિવસ એ કામ તકન ગુમ રીતે ચલાવ્યું હતું આ પુતળું પ્રાચીન 'બ્હીનસ' દેવતાનું હોઇને તે પરિકલ્પના સાથે આ મૂર્તિની પૂર્ણ સામ્યતા છે, એવો કમીસને ઠરાવ કરી, તે કાચરોને સરકારમાર્ફત બહાર કરવામાં આવ્યો છે. ખ્રીસ્તી શક પહેલાં કોઈ અજ્ઞાત અલ્પ પ્રતિભાશાળી મૂર્તિકારે આ પુતળું બનાવ્યું હશે, અને શિલ્પકળાવિદ્યાનું આવું નિર્દોષ અને સુંદર કૃષ્ણ અવાપિ પૃથ્વી પર ક્યાંપણ મળ્યું નથી એવું તે લોકોએ જણાવ્યું છે. આ નિરતિશય સુંદર પુતળાંની કિંમત દરકરોડ સ્વર્ણમુદ્રા કરતાં ઓછી નથી, એવું એ કમીસને જાણ્યું છે. રોમન કાયદા પ્રમાણે આવી રીતે જડેલી વસ્તુપર સરકારની અરધી માવકી હોઇને તેપર જમીનના માલિકનું અર્ધું સ્વામિત્વ હોય છે. અર્થાત્ આ કાયદા પ્રમાણે એ જમીનના સાંપ્રતનાં માલિક પ્રસ્તુત જમીન પાંચકરોડ સ્વર્ણમુદ્રા લઈ સરકારને વેચી શકશે આ જમીનના હાલના માલિક મી૦ જૈર્જ આર્ચરને આ રૂઢિણીય અર્થમૂલ્ય—પાંચકરોડ સ્વર્ણ મુદ્રા—આજરોજ સરકારમાંથી આપવામાં આવ્યું છે. ”

બ્રોતાઓ—શું ચિહ્નદર નશીળ છે ? તે આર્લડ મોટો બાઅશાળી ખરે !

[જાય છે.]

અંક ચોથો.

[સ્થળ—રોમનું પદાર્થ ગંગદર્યાન. 'બ્હીનસના પુતળા પાસે જૈર્જ અને મેરી ઉભાં છે, એવો પ્રવેશ.]

જૈર્જ—મેરી ! પ્રિયતમે ! જેની કીર્તિ આજ આખા જગતમાં ગાજી રહી છે, તે આ બ્હીનસ દેવીનું પુતળું ! દિવ્યસાધ્ય, અતુલનીય શિલ્પનૈપુણ્ય અને અપ્રતિમ કલાપદ્મત્વનો આ એક અદિતિય નમુનો છે, અને આખા જગતમાં એવું એકે બીજું પુતળું નથી એમ કહેવાય છે ! આ પુતળાંના ઘરીરના જે જે અવયવ છિન્નભિન્ન થયા હતા, તે લાંબા વિખ્યાત ઇટાલિયન શિલ્પકારોએ ફરસ્ત બનાવી બેમાલૂમ જોડી દીધા છે. એ સામાન્ય કામ કરીને પણ તેનું નામ આજે પૃથ્વીતળપર ચારે તરફ ગવાય છે. દશ વર્ષ પહેલાં હું આજે દેકાણે આવ્યો હતો તે ટાણે આજના સરખી મારી વૈભવની સ્થિતિ નહોતી અને આવી કીર્તિ પણ નહોતી. ફક્ત જેને સીધું આજે રોમ જગદિખ્યાત થયું છે, તે આ “બ્હીનસ”નું પુતળું ! અને એ પુતળાં માટે જ તે વખતે રાત દહાડો જીવ કરતાં વધારે મારે પરિશ્રમ કરવા પડ્યા હતા !

મેરી—અહાહા ! જગદિષ્યાત ' જીનસ ' નું પુતળું તે આ કે ! કેટલું સ્વર્ગીય સૌંદર્ય છે !
કેટલું મોહક છે— એનું મૂલ્ય અતિમૂલ્ય છે ને—

જૉન—હા=આજે એનું અનંત મૂલ્ય છે; પણ દસ વર્ષ પહેલાં એની કિંમત એક ફૂટી ફોડી
જેટલી પણ નહોતી ! હવે એનાં સૌંદર્યથી આખું જગત રત્નમિત બની ગયું છે,
પણ પહેલાં એને વિષે કોઈએ પુછપરછ સુદાં કરી નહોતી ! મેરી ! આ પુત-
ળાનાં સૌંદર્યનું અને અનંત મૂલ્યનું કારણ મારો પ્રિયમિત્ર જૉન ! મારા જોતે જો
આ પુતળું ઠેકઠેકાણે છિન્નભિન્ન કર્યું નહોત, તો એનાં સૌંદર્યથી આજે કોણ મુગ્ધ
થનાર હતું ? ખરેખર, જૉન અતિશય બુદ્ધિવાન અને પ્રતિભાશાળી ગણાવાતો !
તેના મારાપર જે અનંત ઉપકાર થયા છે, તે મારાથી કદી પણ ફેડાવાના નથી
મેં તેને અહીં આવવા લખ્યું છે. ચાલો, ઘણી ગિર્દા થવા લાગી—ચાલ પ્રિયતમે ! x

[પડદો પડે છે.]

જનાર્દન નાનાભાઈ પ્રેસાશકર.

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી.*

(વીશમી સદીનો મહાન ધર્મ સુધારક.)

ધર્મ સરથાપના થીય સમ્મત્તમિ યુગે યુગે ।

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ।

યો વેદાનુદદીપયત્સિતિ તલાદસ્તંચિયા સૂનિવ
પ્રત્યસ્થાપય દાસ્યેરં પુનરાપિ શ્રી ધર્મ રાજ્યંચય ।

x અંગ્રેજ ઉપરથી.

* ભરતવંશના વીસ મહાન પુરુષો ઉપર એક એક લેખ લખાવવા ધારેલો તે લેખકો
મળતા જાય છે તેમ તેમ લખાવીને અત્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં અ-
શોક (રા. રા. મોહનલાલ પાંચતીશકર દવે એમ. એ. એલ. એલ બી.) ભાસ્કરાચાર્ય
(પ્રો. જોહાલાલ ચિમનલાલ સ્વામીનારાયણ એમ. એ.) અને જગદીશ (રા. રા. કૃષ્ણલાલ
મોહનલાલ ઝંઘેરી એમ. એ. એલ. એલ. બી.) ત્રણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. આ ચોથો લેખ
લેખક શુદંશ પાસે પૂર્વોક્ત માળાને અંગે ખાસ લખાવેલો નથી. પણ તે યોગ્ય લાગ-
વાથી અત્રે મુકવામાં આવ્યો છે. તન્દ્રી.

યોમવ્યા મુદ્ ભાવયત્સુર ભુવિ સ્વાર્ધીનતા ભાવનાં
તં શ્રદ્ધા વિધિ નિર્મિતા જ્વલિ દયાનન્દં મહર્ષિં નુમઃ ॥

યદિ સંસારના વિસ્તૃત ઈતિહાસમાં યતી મોટી મોટી ઘટનાઓની આલોચના કરવામાં આવે તો આપણને તે બતાવેલા એકાન્ત કેન્દ્ર ભૂતથી દેખાતી કોઈ એક વ્યક્તિ તેની સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવતી માલમ પડે છે. આહેતો ઈતિહાસમાં યતી રાજ્યનૈતિક ક્રાન્તિઓ હોય; આહેતો સામાજિક, દાર્શનિક (Philosophical), અગર ધાર્મિક પરિવર્તનો તરફ દૃષ્ટિપાત કરે; કોઈ ન કોઈ એવી વ્યક્તિ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી આપણને મળી આવશે કે જેને પરિવર્તનનું કારણ ભૂત લેખવામાં આવે છે, જેને એ પરિવર્તનો અને ક્રાન્તિઓને ઉત્પાદક માનવામાં આવે છે. સંસાર આવા પુરુષોને મહાપુરુષો અથવા મુધારકો ના નામથી ઓળખે છે; અને તેઓ પ્રતિમાન અને અત્યંત પૂજની લાગણીથી જુએ છે. આ સંસાર પરિવર્તન શીલ છે; એનું એકમિદુ પશુ સ્થિત રહે એ અસંભવિત છે. સંસારમાં હરહંમેશ પુરાણી સંસ્થાઓ લુપ્ત થતી જાય છે. જ્યારે તેનું સ્થાન નવીન સંસ્થાઓ મહણ કરે છે, પુરાણા દાર્શનિક વિચારો અને ધાર્મિક આદર્શ અંતર્દિત થઈ જાય છે જ્યારે તેના સ્થાનમાં નવા વિચારો અને નવો આદર્શ જન સમાજને પ્રેરે છે. મનુષ્ય સમાજમાં યતારા આવા જ પરિવર્તનો અને ક્રાન્તિઓનું નામ ઇતિહાસ । જે કદાચ ઇતિહાસમાંથી એ પરિવર્તનો કાઢી લેવામાં આવે તો એવી દુર્મોઘ અને અસંબંધ કથા માત્ર રહી જાય કે જેનું અનુચીલન લોકોને માટે લાભદાયક ગણી શકાય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન થઈ પડે ? અત્યેવ ઈતિહાસના આત્મ સ્થાનીય આ પરિવર્તનોની કારણ ભૂત વ્યક્તિઓ પ્રતિ પૂજા અને આદર સત્કારની લાગણીથી નિહાળવું એ દુનીયાની પ્રજાને માટે સ્વાભાવિક છે. યદ્યપિ આ દરજ્જાની બંધી વ્યક્તિઓ આદર સત્કારને પાત્ર હોય છે; તથાપિ જ મહા પુરુષ જનસમાજના ધાર્મિક વિચારોમાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન કરે છે તે મહાપુરુષ વિશ્વમાં બધાથી કંઈક અંશે વિશેષ પૂજાય છે. એનું કારણ પશુ કંઈ શુભ નથી. જ્યારે સંસારમાં ધર્મ એ જ બધાથી પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ છે, અથવા એક મહાન વિદ્વાનના કથનાનુસાર મનુષ્યોના ધર્મે તેજ છે કે જેની સાથે તે સર્વોપરી પ્રેમ રાખે છે; ત્યારે તે ધર્મમાં પરિવર્તન કરનાર-સુધારો કરનાર-મનુષ્યથી વધી અન્ય કોણુ પુરુષ પૂજા અને કૃતગત્તાને પાત્ર હોઈ શકે ? ધાર્મિક પરિવર્તનનું પરિણામ સૌથી વધીને વ્યાપી અને દૂર ગામી અને છે. કોઈ કોઈવાર એ પરિવર્તન વ્યતીત અને આગામી-ભૂત અને બવિધ્ય-સમયને ઓટલો બધો જુદો તો પાડી નાંખે છે કે તે એક ખીજાથી સર્વથા જુદો ઐતિહાસિક યુગ માલમ પડે છે. એ ઐતિહાસિક યુગોને બતાવનાર ધર્મ મુધારક લોક જ હોઈ શકે. ઈતિહાસ અમને બતાવી રહ્યો છે કે આવા પ્રકારના પુરુષો ચોક્કસ સમયે, ચોક્કસ હેતુથી લખને સંસારમાં પ્રગટ થાય છે, અને તે સમકાલીન વિચાર અને આચારપર એવા કોઈ પ્રકારનો પ્રભાવ પાડી જાય છે કે તેની વ્યાપકતા અને દૂરગામિતાની અવધિનો ખ્યાલ કરવો એ મહા મુશ્કેલ કાર્ય થઈ પડે. મહર્ષિ દયાનંદ આ વર્ગના મહાપુરુષોમાં એક હતા. મહર્ષિ કયા સમયમાં ઉત્પન્ન થયા ?

તેનું કાર્ય શું હતું ? અને તેનો પ્રભાવ કેવો પડ્યો ? આ પ્રશ્નોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો એ જ આ લેખનો મુખ્ય હેતુ છે.

મહર્ષિ દયાનંદ પ્રગટ થયા તે સમય વિશે યાતો તેઓશ્રીના કાર્ય વિષે કંઈ કહેવા પહેલાં ધર્મ અને ધર્મ સુધારકનાં વિષયમાં એક એ વાતો કહેવાની હું આવશ્યકતા જોઉં છું. ધર્મ શી વ્યવસ્થા છે ? સત્ય ધર્મ કાને કહેવો ? એ બાબતો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ધર્મ શાસ્ત્ર-કારોનું છે. મારે તેની સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી. મારે તો માત્ર અહીં ધર્મ શી વસ્તુ છે. અને મનુષ્યના આંતરિક વિચારોમાં તેનું ક્યાં સ્થાન છે એ દેખાડવાનું છે. “ધર્મેણ હિનાઃ પશુભિસ્સ્માનઃ” એ ભર્તૃહરી મહારાજનાં શ્લોકનું એક પદ છે, જે મારી સમજણ પ્રમાણે ધર્મના સ્વરૂપને સર્વોચ્ચ પ્રકારે સમજવાને સહાયતા આપી શકે એમ છે. ધર્મ તેજ વસ્તુ છે કે જે મનુષ્યને પશુથી પૃથક્ કરે છે. મનુષ્યો અને પશુઓની બાહ્ય ક્રિયાઓ લક્ષમાં લેવી ? તે સઘળી એક સરખી જ છે, તેમાં કંઈ ભેદ માત્રમ પડતો નથી. વૈજ્ઞાનિક કારે ઉત્તે-પણુ અપદેષણાદિ પાંચ પ્રકારની ક્રિયાઓ ગણાવી છે. તેની બાદર મનુષ્યો અને પશુઓની સઘળી ક્રિયાઓ સમાર્પ જાય છે. અત્યેવ ઉભયની બાહ્ય ક્રિયાઓમાં કંઈ ભેદ હોઈ શકતો નથી. ભેદના કારણોને બહાર દૂરનું નિરર્થક છે, કારણ કે તેનું કારણ હૃદયની આદર વિદ્યમાન છે. વિદ્યાન લોકો કહે છે કે પશુઓની ક્રિયાઓ ક્ષણવાદી ઈચ્છાઓની પ્રેરણાઓનું પરિણામ છે. બ્યારે તેમને ખાવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે ખાય છે; પાણી પીવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે પાણી પીએ છે. સારાંશ કે તેમની પ્રવૃત્તિઓ પરમાત્મદત ક્ષણિક કામનાઓને અનુકૂળ જ હોય છે; તેમની પ્રવૃત્તિઓ કોઈ એવા વ્યાપક લક્ષ્ય અગરતો ઉદ્દેશને લઈને ઉત્પન્ન હોતી નથી કે જેનાથી તે નિયમિત કરી શકાય. પરંતુ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિઓની એ દશા જાયી. તેમની બધી પ્રવૃત્તિઓનો કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ હોય છે; કોઈ એક અમુક કેન્દ્ર હોય છે. મનુષ્યોને મનન શક્તિ બક્ષવામાં આવી છે, કે જેની સહાયતા વડે મત અનુભવોથી તે તે ચોક્કસ પરિણામ કાઢી શકે છે, તથા બાવી ફળોને પ્રયત્નથી જ જાણી શકે છે. એજ કારણને લીધે તે પોતાની જુદી પ્રમાણે પોતાની સામે એક આદર્શ સ્થાપે છે કે જે યથાર્થ : તેમની સઘળી પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બને છે. જેટલી તેમનામાં અધિક વિચારશીલતા, જેટલું તેમનામાં અધિક મનુષ્યત્વ, તેટલો જ તેમનો ઉદ્દેશ અધિક વ્યાપક અને દૂરગામી હોય છે. ક્ષણાવસ્થાથી બાવોની શ્રુંખલાઓથી જકડાયેલા તેમનો આત્મા માત્ર વર્તમાન સમયને જ પોતાની પ્રવૃત્તિઓની હદ સમજતો નથી, કિંતુ જુદીના આશ્રયથી આ જીવનના અદિચત સમયનો પણ લાભ લઈને પોતાના ઉદ્દેશોને આગામી જીવન સુધી ફેલાવે છે. તેમજ વર્તમાન જીવનને તે એક સાંકળવત્ માની લે છે. જે પ્રાણીનું આ પ્રકારનું જીવન નથી હોતું. તે પોતાના જીવનની અવધિ માત્ર આ વર્તમાન જીવન સુધી જ લેજે છે; તે વર્તમાન મંસાર અને તેના ગર્દો વ્યવહારનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માની લે છે. નિઃશંક આ પ્રકારના પ્રાણીને મનુષ્ય નહીં કિંતુ પશુ કહેવો જ વિશેષ રૂપીકર છે. એ બંનેની બાહ્ય ક્રિયામાં જો કે બહુ યોગ્ય જ નાના ગાનનો જ તફાવત છે તો પણ જો કોઈ તેમના હૃદયો ચીરીને સુક્ષ્મતપાસ કરે તો અવશ્ય તેને તે ઉભયમાં આત્માન જમીનનો અંતર માત્રમ પડશે. બીજા પ્રકારનો

મનુષ્ય ભૂમિમાં રહે છે જ્યારે પહેલા પ્રકારનો ક્યાંક આકાશમાં જ વિહરણુ કરતો હોય છે. એક મનુષ્ય વર્તમાન જીવનના અંતને પોતાની જીવન યાત્રાની હદ માને છે; જ્યારે બીજાનો દેહ આ સંસારમાં હોવા છતાં પણ તેની અંતર્દૃષ્ટિ અવિધ્યતાલીન અનંત જીવન શૃંખલાઓને ચીરીને તે આનંદ ધામમાં વિચરણુ કરે છે; કે જેને તે પોતાનો પરમ હેતુ માને છે. આખે મનુષ્યોને જે વસ્તુ પૃથક કરે છે તેનું જ નામ ધર્મ. ધર્મ એક પ્રકારની શક્તિ છે. જે મનુષ્યોને સંસારમાં રહેવા છતાં ઉચ્ચ દશામાં રાખે છે; તે એક પ્રકારની દિવ્ય જ્યોતિ છે, જે મનુષ્યોની સાધારણમાં સાધારણ ક્રિયાઓને પણ પ્રકાશિત કરી દે છે. એ દિવ્ય જ્યોતિ, એ અસૌક્રિક પ્રકાશના અસ્તિત્વના અભાવે તમામ કાર્યો નિરર્થક, રસ રહીત, વિપય કામના વાળા અને નિર્જીવ યર્ષ જાય છે.

જો કે આ જ્યોતિ માનવીય અંતરબાનમાં રહે છે તો પણ તે બિન્ન બિન્ન અવસ્થા અને દેશ કલાનુમાર મનુષ્યોના વિવિધ પ્રકારના બાહ્ય વિશ્વાસો, માન્યતાઓ, મતોમાં Dogmatism માં પ્રકાશિત થાય છે, પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ જ કે તે માત્ર આ દિવ્ય જ્યોતિની બહારની ખોળ જ નહીં ધર્મનું બાહ્ય ચિહ્ન માત્ર જ નહીં. જો કદાચ તે જ્યોતિ-જેના પ્રકાશની બહારની ખોળ પ્રકાશિત છે—શુદ્ધ જાય તો તે પ્રભાવ રહિત ગોળા માત્ર જ રહી જાય છે; તે નિરપેક્ષગી યર્ષ જાય છે. તે જ્યોતિના નષ્ટ યવાથી તેમાંનું સત્ત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. ને તે તમામ માત્ર રહી જાય છે જે ધર્મને આપણે એક વૈદ્યુતિક પ્રકાર સમજી લઈએ તો તેના બાહ્ય ચિહ્નોને આપણે તે વૈદ્યુતિક પ્રદીપની કાચમય ‘હાંડીઓ’ની ઉપમા આપી શકીએ. તે હાંડી સુધી જ પ્રકાશિત રહે છે જ્યાં સુધી તેના અદર વૈદ્યુતની ધાર વહી જાય છે; પરંતુ જ્યાં તે ધાતુ બંધ થઈ ગઈ, વિના વિલંબ તે તેજલીન ગોળા માત્ર રહી જાય છે.

જેવી રીતે આ ભૌતિક સંસારમાં સમયોચિત યત્નજનું ધર્મજવાથી તેમાંની વૈદ્યુત ધારા બંધ થઈ જાય છે, તેવી રીતે આધ્યાત્મિક સંસારમાં પણ એવો સમય આવે છે કે જ્યારે ધર્મનો અંતરાત્મા અંતર્હિત થઈ જાય છે; અને કેવળ બહારની ખોળી રીંચ રહી જાય છે. સંસાર અત્યંત સનાતન-જૂનો પુરાણો-છે તે લાંબા સમયથી ધર્મ અને બાહ્ય ખોળીઓને બળી ગયેલાં જોડાનો અભ્યાસી હોવાથી. અંતઃજ્યોતિનો લોપ થવા છતાં પણ બહારની ખોળને જ ધર્મ સમજી બેસે છે. અંતરીય દિવ્ય જ્યોતિ નષ્ટ યવાથી ધર્મનું બહારનું ચિહ્ન કેવળ દૃશ્ય માત્ર રહી ગયું છે, તેમાં કંઈ સત્ય બાકી રહ્યું નથી એ તેને દેખાતું નથી. આવા સમયને આપણે ધર્મ શૂન્ય સમય કહીશું, કારણ કે એવા સમયમાં આ આ સંસારને સ્વર્ગધામ બનાવનાર જ્યોતિ અંતર્હિત યવાથી જન સમાજનો મોટો ભાગ પશુઓની માફક કૃત્તિક ઈન્દ્રિયોથી પ્રેરણને સંસારના દૈનિક અવધારો અને વિપય બો-ગમાં વિમ્મ રહે છે; વર્તમાન જીવનની ગ્રામ્ય કામનાઓને પૂર્ણ કરવા ઉપરાંત બીજી કોઈ તેની ઈન્દ્રિય દોલી નથી. આવા જ સમયે ધર્મ સુધારકોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તે આ ધર્મ શૂન્ય સંસારમાં પ્રગટ થઈને પુનઃ ધર્મ સંજ્ઞા સ્થાપે છે, અને જે જ્યોતિના તટસ્થ રહેવાથી મનુષ્ય પશુવત્ થયેલા હોય છે તે જ્યોતિની નબદીક લોકોને દોરી લઈ જાય છે. એ લોક

સંસારને કેદ કરાવવા નહીં પણ મુક્ત કરાવવાને આવે છે.” તે લોકો શુદ્ધ હૈવી પ્રકાશના દેખાડનાર હોય છે; અતએવ તેજહીન, અર્થશૂન્ય, બાહ્ય ચિન્હ માત્રના પરમ શત્રુઓ હોય છે અને અતંત પ્રબળતાથી તેમને વિધ્વંસ કરે છે. તે કેવળ દેખાવથી સંતુષ્ટ નથી થતા, સંસારમાં ધર્મનો એવો શુદ્ધ પ્રકાશ ફેલાશ ફેલાવે છે કે જેનાથી એકવારફરીથી લોકોમાં નવું જીવન આવે છે તથા તેની નિસ્તેજ ક્રિયાઓ પુનઃ પ્રદીપ્ત થઇ ઉઠે છે.

મહર્ષિ દયાનંદનો જે સમયે પ્રાદુર્ભાવ થયો તે સમય એવો ધર્મ શૂન્ય હતો, અને મહર્ષિ તેજ ધર્મસુધારકોમાંના એક હતા કે, જે ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાને અને તેની શુદ્ધ જ્યોતિ ફેલાવવાને સંસારમાં પ્રગટ થાય છે. તે સમયે ધર્મની શુદ્ધ આંતરિક જ્યોતિ નષ્ટ થઇ ગઇ હતી; તેના બાહ્ય ચિન્હો માત્ર રહ્યાં હતાં. આ વાતનું સર્વોપરી ઉજ્જવળ દર્શાવતું મૂર્તિ પૂજાથી વધીને અન્ય શું હોઇ શકે ? જે કોઇ મનુષ્ય મૂર્તિને પોતાનો ઉપાસ્યદેવ સમજીને, ગભીરતા, સામ્યાગ્રેમ અને અતર્હદયથી તેની ઉપાસના કરે તો તેની વિશ્વ એટલું જ કહી શકાય કે તેની વૃત્તિ અતિ સંકુચિત છે. યાતો હજુ મુધી તેની બુદ્ધિ બાહ્ય પરિમિત ચિન્હોની સહાયતા વિના પરમાત્માની વિભૂતિ ગ્રહણ કરી શકે એટલી વ્યાપક થઇ નથી. પરંતુ જે કોઇ મનુષ્ય તે જડ પથ્થરની મૂર્તિને પથ્થર સમજીને તેની ઉપાસના કરે તો તેનાથી વધીને એક ‘ડીમી સરસ’ નારિતક યા ધોરપાપી અન્ય કોઇ હોઇ શકે જ નહિ અહીં આપણે મૂર્તિ પૂજા વિષયક એક ભ્રમના વિષયમાં દંધકે તપાસ કરીશું. આપ લોક એમ ન સમજી શ્યો કે જે લોકોએ મૂર્તિપૂજા કરવા આરંભ કરીશું હવે તે લોક પણ મૂર્તિને કેવળ પથ્થર સમજીને પૂજતા હતા. તે લોક તેને ઉપાસ્યદેવ સમજતા હતા; તેની વિશ્વ કદપના માત્ર કરવી એ તેના પ્રતિ મહા અન્યાય વાપરવા જેવું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અસભ્ય જાતિ વિષયક અનુભવો તથા અટલ મનશ્ચાત્રના સિદ્ધાંતોની ઉપેક્ષા કર્યા સમાન છે. પરંતુ સમય જતાં લોકોની દૃષ્ટિ વ્યાપક થતી જાય છે, જ્યમ જ્યમ હોમનું જ્ઞાન બહોળું, વિસ્તૃત, અને ઉન્નત થતું જાય છે, ત્યમ ત્યમ અધિક ચતુર અને જ્ઞાની મનુષ્યોના હૃદયમાં એ સંદેહ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે કે આ મૂર્તિમાં સાધારણ પથ્થર કરતાં કંઈ વિશેષતા નથી હોતી. આ પ્રકારનો સંદેહ ચતાં વાર જ મૂર્તિનું રહસ્ય-કોહ કે મહત્વ-નષ્ટ થઇ જાય છે, અને તેની પૂજા કેવળ બહારના ડોળ પુરતી જ ન. જે બ્રાહ્મણ પૂજારિઓ ઉપર એ પૂજનની રહસ્યો ભાર હોય છે તેમના જ હૃદયમાં ઉપરોક્ત સંદેહ ઉત્પન્ન થાય એનાથી વધીને આ વાતનું સખળ પ્રમાણ બીજું શું હોઈ શકે ? કદાચ આ વાત આશ્ચર્ય જનક લાગે એ બનવા યોગ્ય છે, પણ ઇતિહાસ મુક્ત કંઠે તેની સાદી પુરી રહ્યા છે. આપ રોમન કેથોલીક ચર્ચના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરો, આપને તરત માલુમ પડશે કે સૌથી પહેલાં જે પુરોધાના હૃદયમાં પ્રતિમા વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, જે લોક પોપને એક સાધારણ મનુષ્ય માનવા લાગ્યા તે લોક પહેલાં ઇસિસ પાદરીઓ જ હતા, એનું વિશેષ માન્ય પ્રમાણુતો એ છે કે જ્યારે સહજો સાધારણ લોકો દૃઢ વિશ્વાસથી મૂર્તિ પૂજા કરતા હતા ત્યારે તે લોક મૂર્તિ પૂજાનો સાંસારિક ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન સમજતા હતા લોકોનો વિશ્વાસ ડરી જાય છે; કેવળ બ્રાહ્મણો માત્ર રહી જાય છે; એટલા માટે પ્રત્યેક ધર્મ સુધારકનું

એ કર્તવ્ય છે કે તે આ પ્રકારની નાસ્તિકતાનો, આડમ્બર પ્રિયતાનો અને Insincerity યાને દંભનો નાશ કરે. દયાનંદ સાથા સુધારક હતા, એટલા માટે એનું પણ એ કર્તવ્ય હતું કે તે મૂર્તિ પૂજાને લાગુ એવા સઘળા જાતના આડમ્બરોનો વિશ્વંસ કરીને, સાચો વિશ્વાસ અને સાચી શ્રદ્ધાનું રાજ્ય સ્થાપે. મહર્ષિએ બાલાવસ્થામાં જ એનો કેવો ઘેર વિ-
રોધ કર્યો એ એમના જીવનથી પરિચિત મનુષ્યથી ગુપ્ત નથી—નજીવામાં નજીવા અકસ્માતોએ દુનિયાના ઈતિહાસમાં અતિ અગત્યના, ગંભીર, અને ન સમજી શકાય એવા વેશ ભજવ્યા છે. “ પોતાનો મિત્ર વિજયીના પડવાથી બળીને બાપ થયો પણ તેની જ પાસે ઉભેલા પોતાના દેહનો વાળપણ વાકો ન થયો એ ચમત્કાર જોઈને માર્ટિન લુથરના હૃદયમાં ઈશ્વર ભક્તિ તથા ધર્મ બળતો એવો અદ્વાકિક પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયો કે જેણે યૂરોપના પાપની પણ ગાદી પુલવી અને યૂરોપના તથા આખા જગતના ઈતિહાસમાં એક નવીન યુગનો પ્રારંભ કર્યો.” બાળક મૂળશંકરના હૃદયમાં પણ મૂર્તિપર ઉદર દોડતો જોઈને જ એ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે તે મૂર્તિ ઈશ્વર હોઈ શકતી નથી. પિતા ચાહે તેટલી પણ સુક્તિઓ ક્યમ ન કરે, ચાહે તેટલી પણ ધમકીઓ ક્યમ ન આપે? પરંતુ શુદ્ધ જ્યોતિર્નુ જાણ્યું હૃદય ઇંટ અને પથ્થરોથી ગંતુડ કઢી પણ રહી શકતું નથી. યદિ તે પણ ખીજ લોકોની માફક અવિશ્વાસી, અને દાંભિક હોત તો તે તેમની માફક કપટ વિશ્વાસ બનાવી શેત, પણ તેમનું હૃદય સત્યતા પ્રતિ દોરાતું હતું. એવી જ રીતે તે પોતાની પ્રિય ભગિનીનું શત્રુ જોઈને બાલ સાંસારિક ઐશ્વર્યોમાં લિપ્ત ન રહી શક્યા, કારણ કે તેમનું હૃદય અમૃતનું ખાણુ હતું. સત્યમુદારકપણાની અદ્વાકિક પ્રભાના પ્રકાશનો ત્રીજો મમય હરિદ્વારમાં કુમ્ભનાં અવસર પર ધર્મના નામે અધર્મનો પ્રચાર, સચ્ચા વિશ્વાસનો અભાવ અને આડમ્બર પ્રિયતાનું પરમ ઉદાહરણ બ્યારે તે જુએ છે સારનો છે. તેમનું હૃદય આ નાસ્તિકતા સહન કરી નથી શકતું, અને તેથી તે પોતાની સંસારિક સંપત્તિઓ નામે છુટાવા દઈને અવિશ્વાસ અને આ-
દંભનો નાશ કરવાનું વ્રત ધારણ કરે છે. આ સમયથી માંડીને કે તે મૃત્યુ પર્વત, આવીર સુધારક બાલાડમ્બર અને દાંભિકતાનો પ્રબળ નિષેધ કરતા રહ્યા અને જે જ્યોતિના અ-
સ્તિત્વને લીધે જ મનુષ્ય અને પશુના જીવનમાં તદ્દાવત હોય છે અને જેની વર્તમાનતાથી જ આ ભૂમિ સ્વર્ગધામ બને છે, તે જ્યોતિ પ્રતિ લોકોને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા.

માયા ધર્મ સુધારકનું મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે તે સ્વાધીનતાનો મહાન પક્ષપાતી હોય છે. વિચાર સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાને માટે તો તેનો જન્મ જ થયો હોય છે. તે સંસારમાં આવીને મનુષ્યોની જકડાયેલી બુદ્ધિઓના બંધનને તોડી નાંખે છે, તેમને પણ દશામાંથી મુક્ત કરી મનુષ્ય અર્થાત મનન શીલ બનાવી દે છે, કારણ એ છે કે જે મનુષ્યને સ્વચ્છ-
ન્દતા પૂર્વક વિચાર કરવાની ટેવ નથી હોતી, જે મનુષ્ય પોતાનો વિશ્વાસ અને સંમતિઓમાં કોઈ ખીજનો દાસ હોય છે તે કદાપિ પણ સાચો ધાર્મિક બની શકતો જ નથી. પ્રાયઃ લોકો સ્વતંત્ર તે મનુષ્યને માને છે કે જેનું જીવન કોઈ નિયમને આધીન નહિ હોય. જે પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રત્યેક ઈચ્છા (સત્ય અને શુભ, નહારી નહિ) ને પુર્ણ કરવામાં આધુ-
પાધુ ન જુવે. પરંતુ જે સુક્ષ્મ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો માલમ પડશે કે એનાથી

વિશેષ પરતંત્ર કોઈ હોઈ શકતું જ નથી. શું તે મનુષ્યને સ્વતંત્ર કહી શકાય કે નહીં તે પ્રત્યેક દારણાપાદી કામનાઓ પોતાનો દાસ બનાવી લે ! અન્તર્દૃષ્ટિ જે બાળતો માનવા તૈવારનહિ એવી બાળતો પર બહારથી વિશ્વાસ દેખાડવા પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્યથી વધીને બીજો કોણ વધારે પરતંત્ર હોઈ શકે ? અતએવ ધાર્મિક દોષને સહ સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા છે. ખરો સ્વતંત્ર મનુષ્ય તેને જ કહી શકાય કે જે પોતાના વિચારો અને માન્યતાઓને સાચી રા- મભ્યા પછી તદનુસાર વર્તણુ કરવામાં પાછી ખાણી ન કરે. તે માણસ સ્વતંત્ર છે કારણ કે તે પોતાની સ્વાધીન બુદ્ધિથી પરીક્ષિત થયેલા વિચારો ઉપરાંત કોઈ અન્ય સત્યતાઓની અ- ધિક્ષતા સ્વીકારવામાં આવકો ખાતો નથી. આવા પ્રકારની સ્વતંત્રતાવિની Sincerity યાતો ત્રતતું હોયું સર્વથા અસંભવિત છે. ધર્મ મુધારક હંમેશા Insincerity ના અ- નુતનો પ્રખળ શત્રુ હોય છે, અને એટલા માટે જ આવા પ્રકારની દાસતાનો નાશ કરવો એ તેના જીવનનો સૌથી મહાન હેતુ હોય છે.

ન્યારે સ્વામી દયાનંદનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે આપણા દેશની પ્રજા એવા પ્રકારના વિચાર દાસત્વ અને માન્યતા અગર નેને આપણે રૂઢિ ટહીએ છીએ તેના દાસત્વની બેઠી- ઝોથી જડકાયલી હતી. પરપરાથી અધે વિધાસમાં સદતી પ્રજા, તેના માની લીધેલા શુભા- વ્યાસજી-તેમને જે રૂઢિ જતાવે તે પ્રમાણે ચાલવામાં પોતાનું કર્તવ્ય સમજતી હતી, તેનું ઉ- લંઘન કર્યું એ અધર્મ સગળવામાં આવતો હતો. અપિ દયાનંદે લોકોની આ લોખંડી બેઠીઓને છિન્ન વિચ્છિન્ન કરી નાંખી, તેમની બુદ્ધિના દાર ખુલા કર્યા; કે નેથી તે સાચી સ્વતંત્રતા અને સાચી ધાર્મિકતાને પ્રાપ્ત કરી શકે. જિજ્ઞાસુ ધર્મોના ઇતિહાસ આપણને ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શાવી રહ્યો છે કે જ્યાં જ્યાં વિચારોના દાસતાનો અધિકાર ન્તર્યો હશે ત્યાં ત્યાં સઘળે અનેક પ્રકારના ધોર અધર્મોનું રાજ્ય ફેલાયા વિના રહ્યું નથી. અધર્મનો નાશ કરવા પહેલા પ્રત્યેક ધર્મ મુધારકને આદાસતાનો નાશ કરવાની જરૂર છે. દુય્યારે ન્યારે જર્મનીમાં પ્રીસ્તિ ધર્મમાં ધુરી બેલા-ધર ધાલી બેઠેલા-દુરાચારોની વિરુદ્ધ પ્રખળ વાગ્બુદ્ધ ઉદાહરણ ત્યારે પહેલાં તેણે સર્વ પ્રજાને વિચાર સ્વાતંત્ર્ય આપવા બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો; કારણ કે તે જાણતો હતો કે જ્યાં સુધી જન સમાજ સ્વાર્થ પોષના અધર્મ દાસત્વમાંથી સુક્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી તે, જે દુરાચારોનો નાશ કરવા તે ચાહતો હતો તે દુરાચારોથી બચી શકશે નહિ.

પ્રિય વાંચનાર! તું એટલું સ્મરણમાં રાખજે કે અપિ દયાનંદ જેટલા વિચાર સ્વા- તંત્ર્યના પ્રજાપાતી હતા તેટલા જ ઉદ્ધતાઈના પરમ શત્રુ હતા. કારણ કે તે જાણતો હતો કે સ્વતંત્રતા અને ઉચ્છૃંકળતા એ બે પર્યાય વાગી શબ્દો નથી. સ્વતંત્રતાનો સંબંધ મનની સાથે છે; સ્વતંત્ર હોવાને માટે માનસિક પરિવર્તનની જરૂર છે; બાહ્ય ક્રિયાઓ તો દેશકાળ અને અવસરનુસાર ક્રમે ક્રમે પરિણત થતી રહે છે. અપિ દયાનંદ આંતરિક પરિવર્તન ચ- હાતા હતા-ન્યારે બાહ્ય પરિવર્તનને તે કાળની ગતીપર જોડવાનું ઉચ્ચત ધારતા હતા; હર્બર્ટ સ્પેન્સર મહોદયે પોતાની Study of Sociology માં એક સ્થળે લખ્યું છે કે

સુચિહન.

નોવેમ્બર ૧૯૧૩ ના “સાહિત્ય” માં “જૂની ગુજરાતી અને નવ સાહિત્ય” એ મથાળાનો રા. જ. હરગોવિન્દલાલ દ્વારાદાસ કાંચાળાનો લેખ વાંચીને બહુ અંગે આનન્દ થયો. કાંઈક સુચિહનનો ઉદ્યમ જણાતો લાગ્યો. એક તો એ કે હાલના જેવી ગુજરાતી બાપા પ્રેમાનન્દના વખતમાં, અને હેતુને હેતુ જ બાપા તેથી પણ બમ્બે વર્ષ પૂર્વે, હતી એ મતને હેમણે આજ મૂકી જે પકડી રાખેલો હતો તે પકડ કાંઈક સિધ્ધિ થતી આ લેખમાં જણાયછે; બીજું એ કે આશરે એક વર્ષ કપર “બાપા અને જોડણી” એ નામનો લેખ (મંચત ૧૯૧૮ ના આવણના ‘વસન્ત’ માં) હેમણે પ્રગટ કર્યો તે સાથે બાપાશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વોનું પણ હસવા જેવું વિસ્તરણ પ્રગટ કર્યું હતું, તે સ્થિતિ પણ વખતે બદલાશે એમ કાંઈક આ લેખથી આભાસ થાયછે. સમિતી ઉપરથી ‘બહેન’ શબ્દ બાપાના વચનમાં મનો ‘બ’, મિતો ‘હે’, અને નીનો ‘ન’ થયો એમ જે ‘મરણ બાપા શાસ્ત્ર’ હેમણે આપ્યું બાપાની કાઠ્યું હતું, તે કાચી અવગણના ત્યાગ કરી હવે કાંઈક જૂની ગુજરાતી— ‘સુધાવગોધ ઔકિતિક’ ની બાપા—મૂકી એઓ જઈ ખોટા જણાયછે. આશા છે કે તેથી પણ આગળ અભ્યાસ વધારી પ્રાકૃતો અને તે માથેનો ગુજરાતીનો મંચન્ય હેતુ સ્પષ્ટ પણ એઓ કરશે. પરંતુ રા. જ. હરગોવિન્દલાલની અભ્યાસની રીતમાં ખરી દિશા પકડાઈ જણાતી નથી એમ આ લેખ ઉપરથી જણાયછે. એ રીતથી તો પરિણામ આપું જ આવશે. આ નિમે થોડી વાર પછી અપેક્ષા કરશે.

પ્રથમ તો ગુજરાતી બાપાના અવગણના કનિહામ નિમે હેમણે જે કાંઈક અંગે કરેલાં કર્યા જેવું થયુંછે તે તરફ લક્ષ દેખો. જૂની ગુજરાતી મંચત ૧૫૦૦ મુકી નો હતી એમ ૮૧ રા. જ. હરગોવિન્દલાલ સ્વીકારેછે. જે આગ છે તો નરસિંહ મહેતા મંચન ૧૮૭૩ થી ૧૫૩૭ માં થઈ ગયા હેતુ બાપા હાલના જેવી છે—હાલ મહેતા હેતુ પનાદિમાં— તે તે કાળે પણ હેતુ જ હતી એમ એઓ સી રીતે માની મક્કા હશે? વળી, મંચત ૧૫૮૧ તથા ૧૫૮૨ માં લખાયેલાં ‘જાલાવગોધ’ અને ‘અવિચાર’ નામનાં ગદ્ય ગુરુકાંઠામાંથી પોતે જ (મંચતલાલ શાસ્ત્રીમાંથી) ઉતારા આપેલાંછે હેતુ બાપા તદ્દન જુદો છે તેથી પણ હેમને કાંઈ થોભવાનું મન કેમ નહિ થતું હોય? આ બાપાની બાબતમાં વિગતવાર ચર્ચા હું અન્ય લેખમાં કરી ચૂક્યો છું એટલે અહિં લંબાણ નથી કરતો. માત્ર

† ‘વસન્ત’ મંચત ૧૯૦૦ ના કાર્તિક અને તે પછીના અંકમાં ‘ગુજરાતી બાપાની રૂપરેખા’ એ લેખ જુઓ.

* રા. જ. હરગોવિન્દલાલ હવે એટલું સ્વીકારતા જણાયછે કે ગુજરાતી બાપાનું સ્વરૂપ મંચત ૧૫૦૦ સુધી તો જૂની ગુજરાતીનું હતું; અર્થાત્ મંચત ૧૪૦૦ ની પૂર્વે તો સમગ્રતર રીતે ગુજરાતી બાપા, હાલની ગુજરાતી બાપા, હતી જ નહિ. આ રીતે રા. જ. હરગોવિન્દલાલના અનુવાદી જણાયેલો તેઓ—(‘વસન્ત’ મં. ૧૯૧૮ ના

એક ઇશાને આદિ કરુંછું કે ગંપત ૧૫૬૦ ની આસપાસના સમયમાં લખાયેલી કવિતાની વાનગી 'શાળાપત્ર'માં આપેલી સ. બ. હરગોવિન્દદાસે કરી ઉતારીછે તેની બાપા અર્પાચીન ગુજરાતી જેવી લગભગ છે અને તે પછીના ગ્રંથોમાં. જૂની ગુજરાતી છે, એ વિરોધનું ખડું સમાધાન તો એ જ છે કે એ નમૂનાની બાપામાં લેખકાદિ લોકોએ રૂપાંતર કરી નાંખેલું.

હવે જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવાની રીતિમાં સ. બ. હરગોવિન્દદાસે ખોટી દિશા પકડીછે તે થોડાક નમૂના ઉપરથી જણાઈ આવશે તે બતાવુંછું:—

(૧) ગંપત ૧૪૫૦ માં લખાયેલા "ગુજરાતી બાપાના વ્યાકરણ," વિશે સ. બ. હરગોવિન્દદાસ ઉલ્લેખ કરેછે અને કહેછે:—“એ વ્યાકરણમાં અમુક સંસ્કૃત વાક્ય ઉપરથી અમુક ગુજરાતી વાક્ય થયું હેતું દેખાડયુંછે.” (‘સાહિત્ય’—૧૪ ૪૮૪).

આ ‘મુઘાવબોધ ઐત્તિક’ વિશે ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ રીતે જણાયછે. અને સ્વ. પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીના ‘ગુજરાતી બાપાના ઇતિહાસ’ માંથી આ મત તથા વચન. આંખ્ય મીચીને સ. બ. હરગોવિન્દદાસે ઉપાડી લઈ સ્વીકારી લીધાંછે. ‘મુઘાવબોધ’ નું પોતે નિરીક્ષણ કે મનન કર્યું હોય એમ જણાતું નથી; તેમ એ વિશે ખરો મન આખર સ્થપાયોછે તે પણ હંમની જાણુમા કે લક્ષમાં નથી એમ લાગેછે. શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલે જે એ ઐત્તિકની સ્વરૂપ-કલ્પનામાં ભૂલ્ય કરેલી, તે સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પકડી રાખેલી અને ઉધે જ ગાંઠે તકેમાં ગયેલા તે બધું ઉગ્રાકુ ખાડીને મ્હે ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલમાં ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ માં એ પુસ્તકનું અવલોકન કરતે બતાવ્યુંછે કે એ ઐત્તિક તે ગુજરાતી બાપાનું વ્યાકરણ થી, પરંતુ ગુજરાતી બાપાદ્વારા જાણકોને સંસ્કૃત શીખવવાની માર્ગોપદેશિકા છે.†

† પ્રજ્ઞલાલશાસ્ત્રીના મતથી જુલાવો આપા માટે હવે સ. બ. હરગોવિન્દદાસને કારણ નહિ રહે એમ આશાછે.

કાર્તિકના અંકમાં) —જે અદ્ભુત સિદ્ધાન્ત દર્શાવેછે કે પારમીઆ ઈ. સ. ના ૮ મા સૈકામાં સંજ્ઞાણુ ઊતર્યા તકારે હેમણે ગુજરાતી બાપા સ્વીકારી હતી તે હસવા જેવો મત તો સ. બ. હરગોવિન્દદાસ નહિ જ સ્વીકારતા હોય એમ માની સકારો.

‡ “ગુજરાત શાળાપત્ર”, ઈ. મ. ૧૮૯૦ ના ઓગસ્ટ, સેપ્ટેમ્બર તથા નોવેમ્બરના અંક જુલો.

એ જ ચર્ચા અંગ્રેજીમાં મ્હે ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨ ના ‘The Indian Antiquary’ માં અવલોકનરૂપે પ્રગટ કરી હતી. તેનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન સ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે સુરેષમાં મળેલી નવમી ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસમાં કર્યો હતા. (Transactions of the 9th Congress of Orientalists, Vol. I, Pp. 315 et seq.). હેમાં પોતાની ભૂલ્ય અધિક્યરી સ્વીકારી હતી, છતાં વ્યર્થ બચાવનાં કોર્કાં પણ માર્યાં હતાં.

† ‘પ્રજ્ઞલાલ’ ને બદલે ‘પ્રજ્ઞલાલ’ એમ સ. બ. હરગોવિન્દદાસ સ્થળે સ્થળે

(૨) 'સાહિત્ય', ૫૪ ૪૮૫ મે પંખી અને સિંધી ભાષામાંથી સંપ્રદાના નમૂના રા. બ. હરગોવિન્દદાસે આપ્યાછે; તે કેવળ નિરુપયોગી, ભાષાના સ્વભાવસૂચક નહિ હેવા, અને કેટલાક ખોટા પણ છે. ઉદાહરણ,— 'ત્રિખણું' એ સિંધી નથી, સિંધીમાં નયુંસકલિંગ ઉકારાન્ત છે જ નહિ, ઓકારાન્ત જ છે. વળી 'સોનાર', ઇત્યાદિમાં ઉકારાદ્વસ્વ તો શું પણ માત્ર જરાક સંભળાતો દ્વસ્વ છે અને ધણે ભાગે 'સોનાર' ઇત્યાદિ જ ખોલાયછે. પંખીમાંથી પણ નમૂના સર્વ ભાષાને સામાન્ય હોય હેવા યોગ્ય છે તેથી કશું ફલિતે થતું નથી. વસ્તુતઃ આ સિંધી પંખીમાંથી સંપ્રદા યોગ્યતાને હેતુ કે મંજુર શો તે જ સમજાવું નથી.

(૩) 'સાહિત્ય', ૫૪. ૪૮૫ થી ૪૮૭ સુધી સંપ્રદાની યાદી આપીછે તેમાં અનેક અવ્યવસ્થા, અને હોય છે; યોગ્ય નમૂના આપું છું:—

જન્મ, પુત્ર, નપણુ, બમાડીયા, સામિ;—આ સંપ્રદાને અર્વાચીન ગુજરાતીના કરીને બતાવ્યાછે. સ્પષ્ટ રીતે એ જૂની ગુજરાતીના છે, કેટલાક પ્રાકૃત અપભ્રંશ પણ છે; બમાડીયા એ સંપ્રદા 'બમાડીને' એ અર્થેતું પ્રાકૃતાદિકનુ રૂપ (સઘા પ્રત્યયાન્તનું) છે તે ગ. બ. હરગોવિન્દદાસ 'બમાડીયા' એ ભૂત ક્રૂદન્તનો નર્ક કરીને કાઉમમાં બનાવેછે; પ્રાકૃતાદિકનો પરિચય નથી એ વાત હાવાં સ્થળોમાં પકડાઈ આવેછે.

એકાકી—સંપ્રદા શુદ્ધ સંસ્કૃત છે, તેને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં શા માટે મૂક્યો હશે?

તેમ જ—તિહાં, તિણે, કરસિ, બહોત્તર, બહોત્તર, બહોત્તર, દીળે, ચાલુદસે, અગ્યાર, હુઓ—એ રૂપોને અર્વાચીન ગણનામાં લેવાનું વૈપરીત્ય છે. બહોત્તર, દીળે,—એ સંપ્રદા અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પદ્યમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર વપરાતા હતા તે પણ જૂની ગુજરાતીમાંથી સ્વીકારેલા કરીને જ, અર્વાચીન ગુજરાતીના ચલણી સંપ્રદા તરીકે નહિ જ.

૫૪ ૪૮૬ મે બીજા કોલમમાં 'નયન' સંપ્રદા પ્રાકૃત કરીને મૂક્યોછે, અને ૫૪ ૪૮૫ મે ત્રીજા કોલમમાં તે જ સંપ્રદા અર્વાચીન કરીને બતાવ્યોછે; આ સરતચૂક હશે કે જ્ઞાનતી અનિશ્ચિતનાનું કૃણ?

(૪) પણ સર્વોપરિ ચમત્કાર તો રા. બ. હરગોવિન્દદાસે હેવટને માટે સંપ્રદા છે. ૫૪ ૪૮૦ મે પોતે દર્શાવેછે કે સાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલે આપેલા સંવત ૧૪૮૧ થી સંવત ૧૫૮૨ ના મંચોમાંની ભાષામાં 'મરઘ', 'ફરઘ', 'ફરઘ' ઇત્યાદિ રૂપો છે તે હાલના સમયમાં કોઈ કોઈ 'ધીઈ', 'ધઈ' એમ લખેછે તે જાતનાં રૂપ છે! 'ધીઈ' એમ હાલ ફક્ત નિશ્વરવત્ વાણિયા કોઈ લખેછે ('ધઈ' કોણ લખેછે તે ખબર નથી, પણ તે

લખેછે તેથી એમ લાગેછે કે શુદ્ધ મંસ્કૃત 'વજ્ર' હશે એમ એઓ માનતા હશે. પરંતુ 'વજ્ર' જ શુદ્ધ છે, અને તેને વધારે શુદ્ધ બનાવવા જઈ 'વજ્ર' લખેલું જોઈને મંસ્કૃતના સાધારણ જ્ઞાનવાળાને પણ હમ્મું જ આવશે.

અનેક અરિઓ લડી
જય ક્ષેત્ર ઉડતી કરી,
પડાવી છત નિરાનીઓ
ઢંઢાવી સહુ મુસ્કેલીઓ,

જળ પરે, સ્થળ પરે, છત અછત બહુ મેળવી,
રાજ્ય હસ્તક કરી, પ્રેમઓ ઘણી કેળવી;
પરાક્રમે એ બધાં, તમારા પૂર્વજો તણાં !
તેમના મૃત તમે ! વીર-વારસ તમે ! યાદ એ રાખજો.

પરત ઇંગ્લેન્ડ તણી, નિરૂપયોગી ખરે
યસ તણી સહુ માળ એ, બવલતી જો ના રહે
જાગ દેશ-દામની, મૃત વીરો ! તમારે હરે,
વીર-વારસ બધા, મૃત અહો ! ઇંગ્લેન્ડ તણા, યાદ એ રાખજો.

સગર્વવા સદ્ગુણો જન સમાજના અરણ્યમાં
ન હોય, પછી કહો બધા પ્રાણ્ય વિક્રમ તણાં
શા કામનાં સમસ્ત સંબારણાં ?

અને ઉપરે જ શો છતચિહ્ન કે જય સ્તંભનો
જો દબાઇ ગરદન રહી ગુલામીની ધુસરી તજે ?
પૂજે સકળ વિશ્વ ઇંગ્લેન્ડના યુવને, ન તે નકામ દેખાવને કારજે !

સ્વતંત્રતા વેદીને વિશુદ્ધ ને માનીતી
અર્પણ રાખવા હાથ ઉત્કટ બીડી;
સમ્પ્રીયા જન તણા હક અને કાયદા જાળવી,
રાખી છે સત્ય સ્વતંત્રતા સર્વદા સાચવી !
પૂજતું રહો સકળ આ વિશ્વ ઇંગ્લેન્ડના યુવને કાજ તે !

હેમ્પડન; રસલ, અને સીડની
એ બધા તમ તણા મમા બાંધવેદ !
તેમની અદ્વિતીય કીર્તિ તણી

જય કયા વધુ ખરે એજન્ટર્સ સમ મેંકડો' યુદ્ધથી !
યુગે રાજ્ય તણા, દેક ધર્મ યુદ્ધ તણા, ના બધા જુલમને
વિકળ કરનાર એ પૂર્વજો આપણા !
જન્મથી લબ્ધ જો હક દુર્વા માનની માત્રતા
તે બધા જાળવી રાખવા યુદ્ધ કંઈ કારમાં
અને જલ્લાની કુહાડીઓ પૂર્વજોએ સજાં !
આપણે પણ બધા, મૃત અહો ! ઇંગ્લેન્ડ તણા
લડીશું તેમ, સદીશું તેમ, કરીશું તેમજ કહો
મૃત અહો ? ઇંગ્લેન્ડ તણા !

હિમ્મતસાલ ગણેશજી અંજારિઆ.

બગી અને એનું એસડ કરાવવા એ મટોટ શહેર આવ્યો. હાથે એના ઉપરિએ એટલું જ પૂછ્યું કે—‘દોની રજાથી તમે અહીં આવ્યા ?’ સ્ટુડન્ટોએ બરાબ દીધાં : ‘મારી આંખ ફેડે ચવાયી છે એસડ કરાવવા માટે. આવ્યો છું.’ અમલદારે કહ્યું : ‘તમારા ગોકરો ઉપર એકદમ ખાબા બન્યા.’ તુરત પગે ચાંપીને એ પોતાને સ્થાને ગયો ! આ મહાન પુરુષે ફોનેડા દિવસ કર્યું છે, અને આ બતના અંધરું સિવાય દેગોદયનો મહાવસ કદી પણ સફળ થતો નથી. આરુદ્ધનો નંદન વન થઇ શકે છે—આપણા અતિ પ્રાચીન પૂર્વજોએ આ દેશમાં અનેક સ્થળે કર્યા છે—પરંતુ તે એક જ શર્ત : એ શર્ત, જે નીચેના જિતારમાં આપી છે તે :—

“One word in conclusion. The future is Canada’s. But not everybody can share it. It is not a country for the ‘nigger-do-well,’ the ‘beatified,’ or the ‘get rich quick without much work’ type. It is not a land for the shirker, but for the worker. The immigrant can dream his golden dreams; but he must be up with the dawn, and work out his destiny with his own right hand. No gold is to be won for the asking, even in the magic cities of the West. The land responds according to the heart and the labour put into it; but to the right man it offers a warm welcome, a happy home and a future radiant with hope and realised aspiration.”

—“The Call of Canada.”

ઉપર ભતાવેલી ચરકારી યોજનાનો લાભ લઇ શકાય, અને સાદસિક પુરુષો એ લેવા તત્કાર સાધ તે માટે પહેલી જરૂર—એક ગૂજરાત કૃષિમંડળ સ્થાપવાની છે. એ માટે આ પા તરફથી વારંવાર પોકાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ગૂજરાતના મહાટા કૃષીવરો કૃષિ ઉપર બાંધે જ લક્ષ દે છે, અને એક જ મળી કાર્ય કરવાનો મદિમા તે બિલકુલ સમજતા જ નથી. દક્ષિણમાં ડૉ. મેન વગેરેના ઉત્સાહથી અને સાર્વજનિક ‘દક્ષિણ-કૃષિમંડળ’ સ્થપાયું છે, અને તે ઉત્તમ દેશસેવા બનતે છે, એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન—હા—અહીંના કેળવણીના કૃષીવરોને પોતાના મહાન ધન્યા પ્રત્યે કાંઈ કર્તવ્ય જણાયું નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે ! બટોદરા સભ્યમાં રા. બ. ગોવિન્દભાઈ આ દિશામાં કેટલુંક ઉત્તમ કાર્ય કરે છે, પરંતુ અત્યારે એ કાર્ય હજી એની પ્રથમ ભૂમિકામાં છે : હાલ જે પશ્ચિમનું અભુક્તરણ જ થયાં બાક છે તેને બદલે પશ્ચિમનું આટલું સાફ છે અને આટલું ખોલું છે એમ બે પડશે તે દહાડે આ વિષય ખરા હૃદયથી દેશે ઉપાડી લીધો એમ મનાવું.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ શ્રુવ

વંસન્ત

g Re. No. B/ 453



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यसेतज्जामयोऽमृतमय
दुरपोऽयमेव न योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैवं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ મન્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૨. [માસિક] ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૭૦.

તાન્ત્રી—જ્ઞાન રા. બ. ગમળાભાઈ મહીપતગમનીવકલ બી. એ. એલ.એલ. બી.	
પ્રાસંગિક નોંધ	૮૧
(શ્રી આનન્દરાય રાખુભાઈ ડુર, એમ એ એલએલ બી)	
વસન્ત—દીપ્તિ	૮૨
(રા રા "રસિક")	
વસન્ત—દીપ્તિ	૮૩
(રા રા "ધવિત")	
"એ યુવતીને"	૮૮
(રા રા નારસિંહરાવ નરસિંહરાવ, દીપ્તિબા.)	
આર્યસંગીત અને તેહરું સંગીત	૮૫
(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, બી એ સી. એસ)	
અન્નદારનું એક દર્શન અને અદર્શન	૯૩
("શ્રી તરુકરપરિષદ શ્રી ઉર્દૂ શ્રી તરુકર હાઉસ ઑફ હોમન્સ મદદના માનદ સહમતી)	
આમનસુ વિરુદ્ધ નિમનસુ	૯૫
(રા રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, બી એ સી. એસ)	
સત્ય-પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ સગી સત્ય	૯૮
(રા ગ "શીર્ષોદ્ધ")	
૭૨મી ભાષાની ઉત્પત્તિ	૧૧૦
(રા રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, બી એ સી. એસ)	
૫-૧૪-૧૦-૧૦	૧૨૨
(ગ. રા આનન્દરાય રાખુભાઈ ડુર એમ એ એલએલ બી)	
એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનનો ઉત્તર	૧૨૮
(ગ. રા આનન્દરાય રાખુભાઈ ડુર, એમ એ એલએલ બી)	

અમદાવાદ—'ધી યુનીયન' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. ખા મોતીલાલ સામળદામે ડાક્યુ.

નિયમો.

- ૧ વગર મહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી-જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓદિસ”-ની સહીના લેખો માટે “પૂસન્ત-ઓદિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાપાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાપાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રંથનું ગ્રંથના બાગનું કે લેખનું બાપાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિતા એ લેખ પ્રમિદ્ધ કરવા માટેની સઘળી જવાબદારી બાપાન્તર કર્તાને ધિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા ર્યો હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સાથે તે બીજે મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસરી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

સુખો પાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એચ્યુમીક્ષચર બહુ જેવો ઇલાજ છે કહવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરે બાટલીવાળા એચ્યુ પીલ્સ રૂ. ૧) બાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૦.૧૧—બાટલીવાળા દુધ પાઉકર દાંતનો દુખાવો નરમ પાકી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુબલી સાફ કરે છે આના ૪ સરેરે ઠેકાણે મળશે.

હો. લી. બાટલીવાળા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી સુખધ.

છપાઈ જલદી પ્રસિદ્ધ થશે.

ઉષાનન્દિની.

પ્રોફેસર બેઈનફ્રુટ A Heifer of the Dawn નામની રસમય વાર્તાનું
સુજસતી બાપાન્તર.

રૂ. ૨૦. ઉર્મિલાનું કહેલું.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजामर्गयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽग्रमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૨.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૭૦.

પ્રાસંગિક નોંધ.

‘કુમરા દ્વરથી રણીઆમણ’ એમ કહેવત છે. પણ મને લાગે છે આ મંદિતી બ-
લ્લતા પારખવાની અને નીરખવાની જેનામા શક્તિ નથી એવા કોઈક
બંધુ અને નહં. જડ ઉદયવાળાએ જ આ કહેવત કરી હશે. તે જ પ્રમાણે, જૂનું તેટલું
દ્વરથી જ રણીઆમણ એમ કેટલાકનું માનવું હોય છે પરંતુ ઘણે
જાગે જેઓ જૂનું સમજી શકવા નેટલા મગ્ગર પામ્યા નથી તેઓને મુખેથી જ આ શબ્દો
નીકળે છે. જૂનું તે ‘હાઈ’ એમ ભવે શબ્દચાત્રી કહે, પણ વસ્તુસ્થિતિમાં, ધણુક પુરાણું
તે, નિરુક્તકાર યાચકમુનિ કહે છે તે રીતે, ‘પુરા’ છતાં ‘નવું’ હોય છેઃ કાળ-બળથી
એવું સલા ઘટલું નથી, પણ ઇતિહાસના અસંખ્ય પરિવર્તોમાં એ પોતાનો સનાતન પ્રતાપ
દર્શાવ્યો જ કરે છે.

આવા કેટલાક સનાતન સત્યો પ્રાચીન જગત્ને—પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમના દેશોને—
જડયાં હતા, અને અત્યારે પણ આપણે એવા ઉદારો સાંભળીએ છીએ કે ‘આ પૃથ્વી
ઉપર કુદરતની શક્તિઓ સિવાય કશું એવું નથી કે જે પ્લેટામાથી ન આવેલું હોય.’ આવા
વચનો માત્ર ક્ષણિક અર્થવાદ યાને અતિપ્રશસાના જિજ્ઞાસુ નથી—વસ્તુતઃ, બ્રિટિશ માત્રાબ્ધના
મહાન ગાંધીતંત્રીઓ, રસેટા અને ઝોરિઓકય, મીમેસ અને મેનેકાના બન્યોનું પયપાન.

કરીને બગે છે, અને કરોડો મનુષ્યમનુષ્યોનું ભવિષ્ય ધડે છે. તે જ પ્રમાણે, આપણને આપણું પ્રાચીન પુસ્તકો ઊંડેલતાં આવડે, તો એ પુસ્તકોમાં મૂર્તિમન્ત યતા આપણા ઋષિ-મુનિઓના વિચારો આપણા હાલના સમયમાં પણ આપણને ઘણા ઉપયોગી થાય એવા છે. ઇંગ્લંડમાં બ્યારે પહેલવહેલો ચા દાખલ થયો તે વખતે એમ કહેવાય છે કે-એક બાઈએ પાંદડાં ઊઘાળીને પાણી કાઢી નાંખ્યું અને પાંદડાં ચાવ્યાં! તે જ પ્રમાણે શું રાખવું અને શું કાઢી નાંખવું એની યથાર્થ સમજણ વગર આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું તત્ત્વ આપણે દેશી દુધએ છીએ અને એનાં પાંદડાંને ચાવ-ચાવ કરીએ છીએ. અને કેટલાક વળી, એ પાંદડાં તરાં કે કડવાં લાગવાથી-પાણી ને પાંદડાં બધુંએ બહાર રેંછી દે છે! એક બીજું રૂપક લઘુએ તો, આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો નાનિએરનાં રૂળ જેવાં છે. એના અન્તરમાં પૌષ્ટિક ખાવા લાયક પદાર્થ રહેલો છે, પણ એનું બહારનું છોડું ખાવાના કામમાં આવે એવું નથી. પરંતુ તેટલા ઉપરથી આખું રૂળ દેશી દેવાશે? વળી આપણાં શાસ્ત્રનાં બધાં વચનોને તો આ નાનિએરનાં ઉપમા પણ લાગુ પાડવાની નથી. કેટલાંકમાં ચંદરનું તત્ત્વ ચાખવા માટે કેરીની માફક માત્ર ઉપરની છાલ છોલી નાંખવાની હોય છે. કેટલાંકમાં બહારનું પડ દ્રાક્ષા જેવું અત્યન્ત પાતળું હોય માત્ર દૂધા તરીકે કાઢી નાંખવાનું હોય છે, અને કેટલાંક વચનો તો સાકર જેવાં યથાર્થિત જ ચઢણુ કરવાનાં હોય છે. ઉદાહરણો વાચકને સહજ સ્પષ્ટી આવશે. તથાપિ દિગ્દર્શનરૂપે, અને આ પણ સહજ ઉપરિચિત ધર્મ આવે છે તે, અને થોડાંક આપણું:—

આપણાં શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમના જે વિધિ છે તે ઉપર કહેલા વર્ગમાંના પ્રથમ-નાનિએર-વર્ગમાં આવે છે. એમાં દિને ઉપનયન સંસ્કાર પામી બ્રહ્મચર્યાશ્રમને અંગે દંડ મેખલા અનિન (ચર્મ) વગેરે ધારણ કરવાનો તથા ભિક્ષા માગી લાવવાનો જે વિધિ છે તે આપણી પ્રાચીન સંસ્થાનું સ્મરણ કરાવવા માટે સંસ્કારરૂપે દીક છે. પણ હું નથી ધારતો કે વર્તમાન જમાનાની શાળાઓમાં છોકરાંઓ મોટાંકલાનું બંધ કરી તેઓને ઉપર કહેલો વેશ ધારણ કરાવવા કોઇપણ રાનાતનઘર્મી આગ્રહ કરી શકે. પણ આમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું ખાલ સ્વરૂપ આપણે લાગુ દુધએ તોપણ એનું આન્તર ગ્વરૂપ સજવા જેવું નથી. સજવા જેવું નથી એટલું જ નહિ, પણ એમાં જે સાદાશ્ચર્ય, મેળીતતાપી, પાર્થિવ નુદિયા, અને ઉચ્ચ આત્મચુલોની કેળવણી પુરઃસર, વિદ્યા સંપાદન કરવા યોજના જેવામાં આવે છે તે પશ્ચિમની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં બાએ જ ઉપલબ્ધ થશે. તે જ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિપુરઃસર આ જમાનામાં પળાવો અગ્રકવ જે, અને તેથી જ કેટલાક શાસ્ત્રકારોએ કલિમાં એનો નિષેધ છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ એ આશ્રમનું આન્તર તત્ત્વ—ટક ધર્મ, સંસારની વાસનાઓથી વિરમી, પતિપત્નીએ એકતાં રહી પવિત્ર જીવન ગાળવું—એ વર્તમાન યુગમાં પણ પૂર્વ જેટલું જ જરૂરનું છે. 'લોકોપયોગી જીવન' ગાળવાનો મિથ્યા ડોળ કરી આજ કાલ આપણા કેટલા બધા બન્યુંઓ વૈદ્યવસ્થામાં પણ ધન-કીર્તિ-પ્રતિષ્ઠાદિની વાસનામાં તર-દીઓમાં માર્યા 'કરે છે!—એ વિચારશો તો જણાશે કે એમનું કહેવાનું 'લોકોપયોગી' જીવન એ વસ્તુતઃ કર્મયોગ નથી પણ શુદ્ધ બૈદિકતા છે. સંસારના 'ધ્યેકદ્રિક લાષ્ટ' માં પણ મહાક્યા પછી પણ એ લાષ્ટની ધતેકદ્રિસિદ્ધિ ક્યાંથી આવે છે એ શોધવાનું જે

મન થતું તથી એના મનુષ્યત્વમાં મ્હોરી ખામી છે એટલું જ કહેવું બસ છે. અને તેથી વાનપ્રસ્થાશ્રમના બહારના વિધિનો ત્યાગ કરીને પણ એના આત્મ તરવને જાળવવાની આપણી ફરજ છે.

હવે ચોટાંક હિદાહરણ મેં જેને આમ, દ્રાક્ષા, અને સાકર કહ્યાં—તેવાં વચનોનાં આપું:

હારીત સ્મૃતિમાં—સ્ત્રીઓને ઉપનયન અને બ્રહ્મચર્યનો અધિકાર ખરો કે નહિ એ પ્રશ્ન વિષે બોક્ષતાં સ્ત્રીઓના બે વર્ગે પ્રાડ્યા છે: “બ્રહ્મવાદિન્યઃ સર્વોવધ્વશ્ચ”-‘બ્રહ્મવાદિની’ એટલે વિદ્યાભ્યાસ કરનારી, અને ‘સર્વોવધૂ’ એટલે તુરત વિવાહ કરનારી; અર્થાત્ કેટલીક સ્ત્રીઓ પુરુષની જ માફક-ચોડાક ફેરફાર સાથે, જેમકે સ્વગૃહમાં જ ભિક્ષા માગતી—બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પાળતી; અને કેટલીક તુરત વિવાહમા નેડાતી. તેમાં પણ ‘સઘઃ’ પદથી એમ સમજાય છે કે કેટલીક યાવજીવ બ્રહ્મવાદિની રહેતી હશે; કેટલીક ઉમર લાયક થયા પછી પણ ચોડાક વખત વિદ્યાભ્યાસ ચાલુ રાખીને પછી મંસારમાં પડતી હશે; અને કેટલીક ઉમર લાયક થયા પછી જ ચોડા વિદ્યાભ્યાસ થયો તે આત્માર શુધીમાં ફરી લઇને સંસારમાં એકદમ નેડાતી હશે. પણ સર્વને ચોડા ધણી વિદ્યાભ્યાસ તો કરવો પડતો હશે જ, કારણ કે “સર્વોવધૂનાં તુ ઉપસ્થિતે વિવાહે કથમ્ચિદુપનયનમાત્રં કર્ત્વા વિવાહઃ કાર્યઃ” તાત્પર્ય કે એકદમ વિવાહ કરવો હોય તો પણ ગમે તેમ ફરી, કાંઈ નહિ તો, ઉપનયન તો કરવું જ. આમ, બ્રહ્મચર્ય ન પળાય તો ત્રણ ઉપનયન કરવાનો જે આમ્રહ છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે—શુરુ સમીપ લઇ જઇને (ઉપ + ની) વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનો પ્રાચીન રિવાજ હશે, જેના સિસોટારૂપ ઉપનયનનો વિધિ રહ્યો હશે. જતે દહાડે એ ઉપનયનવિધિ અને તેની સાથે ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણી પણ હુમ થઈ ગયેલી આપણે નોંધએ છીએ.

હવે આ સંબંધમાં મનુસ્મૃતિ શું કહે છે તે સાંભળો:

“પુરા કલ્પે કુમારીણાં મૌઙ્ગીવ્રતનમિષ્યતે ।

અધ્યાપનં ચ વેદાનાં સાવિત્રીવચનં તથા ।

વિતા પિતૃવ્યો ધાતા વા નૈનામધ્યાપયેત્ પરઃ ।

સ્વગૃહે જૈવ કન્યાયા ચૈક્ષચર્યા વિધીયતે ।

વર્જયેદ્જિનં દળં જટધારણમેવ ચ ॥”

અર્થાત્—પૂર્વ કહ્યમાં કન્યાઓને મૌંજીબંધન, વેદાધ્યયન, અને ગાયત્રીનો વિધિ હતો. બાપ, કાકો, અથવા ભાઈ—એ સિવાય બીજા કોઈ એને વેદાધ્યયન ન કરાવે, અને પોતાના જ ઘરમાં ભિક્ષા માગતી એવો નિયમ હતો. અને ચર્મ ૬૩ અને ૧૪૮—(જે પુરુષે ધારણ કરવાનો વિધિ છે) એ ત્રણ ધારણ કરવા એમ કહેલું હતું.

આ મતુરમૂર્તિના વચન થકી પણ જણાય છે કે પૂર્વ સ્ત્રીઓને ઉપનયન અને વિદ્યા-
બ્યાસનો અધિકાર પુરુષના જેવો જ હતો. પણ તે મતુરમૂર્તિકારના વખતમાં હુમ થઈ
ગયો હતો—અને તેથી એ સ્મૃતિકાર ‘પુરા કલ્પે’—પૂર્વના કલ્પમાં એમ કહે છે, અને
એને આધારે સ્મૃતિચન્દ્રિકાકાર પણ દર્શાવેલા વચનને ‘તત્ કલપાન્તરામિપ્રાયમ’
એમ કહીને છાંડી દે છે. પરંતુ આ સર્વ એક વાતમાં મળે છે કે પૂર્વ આ જાતનો રિવાજ
હતો. હવે પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ રહે છે કે પૂર્વ એટલે શું? ‘પૂર્વના કલ્પમાં’—અર્થાત્ આ
સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં પ્રલય હતો, અને એ પ્રલયની પહેલાં ખીજ સૃષ્ટિ હતી—એવી
કોઈ સૃષ્ટિમાં સ્ત્રીઓ આ રીતે બહુલી એમ અર્થ લેવો? કે આ સૃષ્ટિમાં જ—ઈતિહાસના
પુરાતન કાળમાં—આ રિવાજ હતો એમ માનવું? ‘કલ્પ’—સમ્પન્નો કોશગત અર્થ ન કરતાં,
પહેલો અર્થ જ લેવો પડે છે, કારણ કે વર્તમાન જમાનાની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ ખીજો
અર્થ જ સંભવિત અને યથાર્થ લાગે છે. આમ મતુરમૂર્તિના વચનમાંથી ‘કલ્પ’ એટલી
છાંદ છોડી નાંખીને અદરનો રમ લઈએ તો ખમ છે.

સ્ત્રીઓને લગતો વિષય ચાલે છે તો ત્રીજું ઉદાહરણ પણ એ જ વિષયનું લઉં. સા-
માન્ય વાચકની એ તરફ દાંટ ગએલી હોવાનો યોગ્ય સંભવ છે—એટલે આ પત્રના ઘણા-
ખરા વાચકને એમાં રમ પણ આવશે.

‘જાતકર્મ’ પછી ‘નામકરણ’નો સંસ્કાર છે. એ સંસ્કારને અગ્રે સ્ત્રીઓનાં નામ
કેવાં પાડવાં એ વિષે જોણતાં મતુરમૂર્તિકાર કહે છે:

“સ્ત્રીणां सुखोद्यमकूरं विम्वष्टां मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्षादिभिधानवत् ॥”

= સ્ત્રીઓનું નામ એવું પાડવું કે જે સહેલાઈથી બોલી શકાય, કૂર ન હોય, અર્થે સ્પષ્ટ
સમજાય એવું હોય, મનોહર હોય, કલ્યાણમય હોય, છેડે દીર્ઘવર્ણવાળું હોય અને આશી-
ર્વાચક હોય.”

વિચાર કરતાં સદજ જણારો કે સ્ત્રીઓએ પોતાના જીવનમાં જે મનોહરતા, મૃદતા
અને કલ્યાણમયતા સિદ્ધ કરવાની છે તેનું જ્ઞાન આ નામકરણ-સંસ્કારમાં શાસ્ત્રકારોએ
મખાવ્યું છે. અને તે જ માથે, સ્ત્રી એ પુરુષના જીવનમાં આશીર્વાદરૂપ છે એ વાતનું પણ
પુરપોને પ્રસંગોપાત્ત સ્પષ્ટ કરાવી દીધું છે. આમાં અન્તરના રસ ઉપર ચઢાવેલું પડ એવું
પાતળું છે કે એને દાક્ષાની કૃપા આપવી અશોભ્ય નથી.

છેલ્લું સાકર જેવું—છાંદ છાંપ કર્યા વગર મુખમાં મૂકી દેવા જેવું વચન પણ એવા જ
રસિક વિષયમાંથી લઈશું. સ્ત્રીઓને કેવી રીતે જોવાવધી એ વિષે જોણતાં મતુરમૂર્તિકાર કહે છે:

●

“પરવત્ની તું વા સ્ત્રી સ્યાદસમ્બન્ધા ચ યોનિત ।

તાં વ્રૂયાદ્ઘવનાત્યેવં સુમને મગિનીતિ ચ ॥”

આર્થાત્ જન્મની સગાઇવાળી નહિ એવી પારકાની સ્ત્રી હોય તેને *‘મવતિ’ ‘સુમને’ ‘મગિની’ એવા શબ્દથી બોલાવવી. હું નથી ધારતો કે ‘Chastelary’ યાને નારીપૂજની બાવના પશ્ચિમમાં પણ આ કરતાં વધીને હોય.

ખીનું ઉદારહણ લખ્યે—એ જ સ્મૃતિકાર કહે છે:

“વિત્તં વન્નુવ્યયઃ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પશ્ચર્મ ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यच्चतुत्तरम् ॥”

= રિત્ત, કુળ, વય, કર્મ અને વિદ્યા-એ પાંચ માનને યોગ્ય છે. તેમાં પાછળપાછળ તો આગળઆગળના કરતાં ચઢીઆતું સમજવું.

ધનને જ છુપવનું પરમ પ્રયોજન સમજનાર વર્તમાન યુગે, મનુસ્મૃતિકાર પાસે જઈ પોતાની જૂથ જાણ્યા જેવું નથી ?

‘चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः

स्नानकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च ॥”

= આટલાં જથ્થે રસ્તે જતાં માર્ગે આપણે: ગાડાવાળાને, વૃદ્ધને, રોગીને, માથે ભાર ઊપાડીને આવતા માણસને, ગર્ભિણી (સ્ત્રી) સ્ત્રીને, + અજ્ઞયર્થ પાળી વિદ્યા ભણી પાર ઊતરેલાને, અને રાજાને: (એક ગણાવતું રહી જાય છે) અને વરરાજાને.

આપણા જૂના શાસ્ત્રકારો પાસેથી આપણે થોડું શીખવાનું છે ?

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કૃપ.

* (‘Your Ladyship’—આઈ સાહેબ.)

+ ગર્ભિણી સાથે પ્રશ્નાર્થક ચિહ્ન મૂક્યું છે, કારણ કે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને શંખ જો કે ‘સ્ત્રી’-શબ્દ જ વાપરે છે તથાપિ બૌદ્ધાયનમાં ‘ગર્ભિણી’ શબ્દ છે તેને આધારે સ્મૃતિચન્દ્રિકાકાર ‘સ્ત્રી એટલે ગર્ભિણી સ્ત્રી સમજવી’ એમ જાહેરે છે. વિશેષણ આવશ્યક હોય તો ત્રણ સ્મૃતિકાર એ મૂકવું જાણી જાય નહિ. માટે બૌદ્ધાયન કરતાં આ વિષયમાં મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને શંખનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું માન આધિક હતું અને તેથી તેઓએ સર્વ સ્ત્રીને આ રીતે રસ્તામાં માન આપવાનો વિધિ કર્યો છે એમ અતુમાન કરવું જ લગત છે. બૌદ્ધાયન ‘ગાય’ અને ‘કુર્જ’ અને ‘આંધળો’ એટલે જાહેરો વા ડેરકાર કરે છે, અને શંખ ‘આવક’ જાહેરે છે—એટલું મેંધવા જે છે.

વસન્ત-લીલા.

(મંદાકાન્તા)

આ જો, બહાલી ! વિમલ વનમાં શાં કુંજો કુદે છે !
મીઠો મીઠો સુરભ વનનો કલાન્ત ભાવો હરે છે;
ત્યાં કોકિયા અવણુપથમાં ગાન કંઈ દિવ્ય રેડે,
અદ્રિરાજે તરકત તણી મેખળા ધારી કેડે.

પાંખે પાંખો લયબધ કરી ધૂધવે શાં કપોત !
તાએ રાએ કુદડી કુરતાં, રેલવે સ્નેહસ્ત્રોત;
ગાળી નાંખે હૃદય રસિયાં ગાર્ધ મીઠું અન્નામી
દેસો સાથે રમણુ દરતો રાસમાં આ કલાપી.

પેલું દીસે તરલ ઝરણું નાચતું બાળ ન્હાતું,
કર્ણો માંડી તરણુ તરઓ સૂણતાં ગાન છાતુ;
સામે સામા વિનય કરતા આંખવા ને અશોક,
દેપાં ખોલી અવણુમધુરા આદરે વાગિવનોદ.

માંદો મીઠું પુષ્પજન લવે ગાન કંઈ કવરે કેડે !
બહાલી ! બહાલી ! અદ્ભુત શ્રુતિ-લહારુ આ તો અનેરે !
ન્હાતાં ન્હાતાં ચપળ ચલિયાં એ શ્રુતિ-સ્ત્રોતમાંથી
જોને, ચત્તુ ભરિ ભરિ બણે મંત્ર મીઠા ગળાધો !

ધીમું ધીમું અનિલચહરી કુન્દમાં ગીત ગાય,
વળી જ્યો કર કર શુંધી વૃત્તના તાલ રહાય;
ફેડે બાણો રસિક હૃદયે પ્રેમથી પુષ્પધ-વા,
વાંધે ઊંડા મણુ, રસ ઝરે જે સુકાર્ધ રૂઝેલા.

બહાલી ! બહાલી ! વિરહ વખતે કૂર ને જે કોર,
તે આ મીઠો મનસિન-સખા આદ્ર છે આન આર;
બહાલી ! જાણું-તવ મધુર ને સૌમ્ય ચેતન્ય કેડે
આંદો રેણું શિતલ ઝરણું, તે ઝીવે નીર તેનું.

“રસિક.”

વસન્ત-દીક્ષા.

(કન્દ: અનુષ્ટુપ-ચર. સારંગ)

૧

વસન્તે કોણુ એ, બહાલાં !

બાળવે એખી ખંજરી ?

હસીને હેરતી, બહાલાં !

ન શું એ આપ્રમંજરી ?

વસન્તે કોણુ એ, બહાલાં !

રેલે કસુખી આંસુડાં ?

લખાઇ બૂલતાં, બહાલાં !

ન શું એ ફૂલ કેસુડાં ?

વસન્તે કોણુ એ, બહાલાં !

પુકારે પ્રાણુ-ચેતના ?

હસી જોલાવતી, બહાલાં !

ન શું એ ઘેચી કેન્કિલા ?

૨

હસીને હેરિયે બહાલાં !

હેરી હેરી હસાવિયે;

હસીને જોલિયે બહાલાં !

જોલી ઘેલાં બનાવિયે.

દેહનેતીધિ; ઓ બહાલાં !

દેવશાં સર્વ અર્ચિયે;

ધ્યાને ને પ્રાર્તને, બહાલાં !

મેવામાં બકિત પાળિયે.

વસન્તે આમ હો બહાવાં :

કળી ને બહાવની કળા,

સ્નેહના ચરિતે, બહાવાં ।

ધન્ય સંસાર બહાવિયે.

વસન્ત પૂર્ણિમાઃ }
મં. ૧૯૭૦.
મંત્રગુજ (માતાકૃષ્ણ) }

“ લલિત. ”

એક યુવતીને.*

વસન્તતિથિ-૧.

જે પેઢીં મીઠીં સરિતા વનમાર્ગમા જે,
નિઃશબ્દ નિર્ભય જતી તદિ તે વહેછે,
કો સદ્ગુણી યુવતીની પ્રકૃતિ પ્રભાણે,
સંસાર મંદુલથી ફરે સદા રહે જે.
પ્રાપ્ત્યવાન તદપિ નમ્ર જણે કરીને,
નિર્દિષ્ટ માર્ગ મહિં તેહ નિમમ રે'છે.
ચાર અને મધ્ય હોય કરતિ જે તે,
ત્યાં જાણ ત્યાં મુખ કરી મુખમમ રે'છે
જે'ને હરે નહિં કદી કપટો વસેછે,
જે હરે આ જગ સમુ અતિ નિર્મળું છે.
ત્હેની વિશુદ્ધ યુવતીનીં મુખપ્રકૃતિમાં,
જે સ્વર્ગગુજ પ્રતિબિમ્બ કંઈ દોસે છે.

વાહરા.
જુલાઈ ૧૯૧૩.

}

નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ, હીવદીઆ.

આર્યસંગીત અને હિન્દુ સપ્તક.

‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૬૯ ના આશ્વિનના અંકમાં આ વિષય સમાપ્ત કરતાં હેના લેખક રા. મણિલાલ શામળદાસ દ્વિવેદીએ જે ત્રણ બાબતોમાં કાંઈક વસ્તુસ્થિતિવિરુદ્ધ ઉલ્લેખ કર્યા જણાય છે; તે તરફ આ વિષયમાં રસ લેનારાઓનું લક્ષ ખેંચું છું.

(૧) પૃષ્ઠ ૪૭૭ મેં રા. મણિલાલ જણાવે છે કે પ્રાચીન ગ્રન્થકારો દરેક સ્વરને હેની છેલી શ્રુતિ ઉપર રચાયે છે તે રીતિ તથાને અર્વાચીન અથવા હિન્દુ-સ્થાની પદ્ધતિમાં દરેક મૂળ સ્વર હેની પહેલી શ્રુતિ ઉપર મૂકાય છે.

આ વચન માટે હેમની કને શો આધાર છે તે જણાવ્યું નથી. રાગ સુરેન્દ્રમોહન ટાગોરે જણાવ્યામાં આમ ખોટી શ્રુતિ ઉપર સ્વર રચાવવાની ભૂલ્ય કરી છે ખરી; તેમ જ મિ. બેનરજીએ પણ કાંઈક એ અહ મનમાં કશેલો જણાવ્યો છે. (હિન્દુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિ નામનું પુસ્તક વિષ્ણુશર્મા નામથી છપાયેલું, હેનું પૃષ્ઠ ૨૨ મું, પંક્તિ ૫-૭ જુલો). આ પુસ્તકમાં મિ. બેનરજીના વચનના ઉત્તરમાં એ મત છે, તે રા. મણિલાલ ગ્રન્થ-લેખકનો સમજીને ચાલ્યા હશે એમ તર્ક થાય છે. વસ્તુતઃ હિન્દુસ્થાની સંગીતપદ્ધતિ તે માત્ર આધુનિક વ્યવહારમાં નજરે પડતી ગાયનપદ્ધતિ જ છે, પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોની શ્રુતિ-વ્યવસ્થા વિશે શાસ્ત્રપદ્ધતિ જેવી ચર્ચા કરવી એ હેનો ઉદ્દેશ જ નથી; એટલે એ વ્યાવહારિક પદ્ધતિમાં સ્વરનું અમુક શ્રુતિ ઉપર રચાવન એ પ્રશ્નનો અર્થ જ એ કરે નહિં. માત્ર એક એ હાલના લેખકોએ આમ ભ્રમ કર્યો માટે હિન્દુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિના ઉપર જ સ્વરના અમુક શ્રુતિ ઉપર રચાવનની વાત અઢાવી દેવામાં ભૂલ્ય થઈ છે એમ મને તો લાગે છે.

(૨) પૃષ્ઠ ૪૮૦ મેં રા. મણિલાલ લખે છે:—

“કેવ સાહેબની ‘સાઈરન’ (Siren) અને આન્દોલનોની સંખ્યાનું સ્વરમાં મહત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોને હોય તે જણાવનાર પુરાવા નથી. હાલના પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રના અભ્યાસ ક્ષેત્રે vibrations, harmonios, વગેરે નામના આધુનિક સિદ્ધાન્તોનો આરોપ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો ઉપર કરવો હેમાં કાંઈ લાભ નથી.”

આ પ્રકારનાં વચનો અને વિચાર રા. મણિલાલે રા. ભાતખાડેને સુખેથી સાંભળ્યા હશે અથવા હેમનાં પુસ્તકોમાં જોયાં હશે, તે યદાવત લઈ લીધાં છે;

* ઉપર કહેલો ગ્રન્થ અહિં હું ઉદ્ધિષ્ટ કરતો નથી; હિન્દુસ્થાનની સંગીતકલામાં વ્યવહારમાં ચાલતી પદ્ધતિ એમ જ અર્થ ઉદ્ધિષ્ટ છે.

એ ઉપર સ્વતંત્ર મનન કરવાનો શ્રમ લીધો જણાતો નથી. તેમ મનન કર્યું હોય તો તરત જણાય એમ છે કે હાલ આ વિષયમાં ચર્ચાઓ લખનારાં કેટલાક ગૃહસ્થો પાશ્ચાત્ય નાદ-શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો પ્રાચીન સ્વરસપ્તકની પરીક્ષામાં ઉપયોગમાં લે છે તે એમ માનીને નહિ જ કે પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો એ પાશ્ચાત્ય નાદશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો જણાતા હતા, પરંતુ પ્રાચીનશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્વરસપ્તકમાં એ તત્ત્વો આપોઆપ પ્રવર્તતાં નજરે પડે છે, એ તત્ત્વો એ સપ્તકને ઉચિત રીતે લાગૂ પાડી સકાય છે, એ કેવળ સંયોગ જ છે એ દૃષ્ટિથી જ એ તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરે છે.

(૩) (ક) પૃષ્ઠ ૪૮૧ એ શ્રી. મણિલાલ દિન્દુરયાની સ્વરસપ્તકમાં વૈષત (ધ) ને ૪૦૫ આન્દોલનોનો દરી દર્શાવે છે; અને કહે છે કે પાશ્ચાત્ય સ્વરસપ્તકમાં ૪૦૦ આન્દોલનોનો ધ છે પણ આ પાંચ આન્દોલન જેટલો ફર નહિ જેવો ગણાય.

આ મહારવનું વાદર્યાન છે. ખરો પ્રશ્ન એ છે કે દિન્દુરયાની ધ નાં આન્દોલનોનાં સંખ્યાનો નિર્ણય કોણે પણ ભૌતિકશાસ્ત્ર (Physics) ની પ્રયોગશાળા (laboratory) માં થોડાં યન્ત્ર વડે કસોટી વાપરીને કર્યો છે? શ્રી. ભાતખાંડે, શ્રી દેવળ કે મિ. કલેમન્ટસ કે બગાળાના મિ. રાય—કોઈ પણ આ દાવો કરતા નથી. મ્હે પણ કદી એ દાવો કર્યો નથી. પરંતુ સર્વ પોતપોતાના સ્વરરચાપન માટે વીણા ઉપર તે સ્વરનું સ્થાન-મેરથી અમુક અન્તરે સ્થાન—અને તે ઉપરથી નાદશાસ્ત્રનો નિયમ વાપરી બ્લસ્ટ પ્રમાણથી આન્દોલનસંખ્યા કાઢે છે; અને હવે તે સ્થાને ઉત્પન્ન થયેલા સ્વરનો ઠર્ણસંવાદ ત્હને જ ન્યાયાધીશ ગણે છે. પરંતુ મ્હારું કહેવું એમ છે કે એ પાંચ આન્દોલનો જેટલો ફરક માત્ર ઠર્ણસંવાદથી પારખી સકાય એ અસંભવ છે. જલજલા તીવ્રકર્ણશક્તિવાળા ગદ્યાઓને પણ અસંભવ છે. તો ખરો નિર્ણય આપનાર ન્યાયાધીશ તો નાદશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળાનો યન્ત્ર જ બની સકે. ગવાતા સ્વરની પરીક્ષા માટે આ રિચતિ છે; વીણા ઉપર અમુક અન્તર રચાવી બ્લસ્ટ પ્રમાણથી ગણતરી કરી કાઢેલાં આન્દોલનને વિશે તો ચરકાસ્થાન જ નથી, ને તે વાદવિષય વસ્તુ નથી.

(લ) પૃષ્ઠ ૪૮૨ એ અહોબલ પંડિતનું સપ્તક ‘સંગીતપારિજાત’ નું આપતાં પણ શ્રી. મણિલાલ ધ નું સ્થાન ૪૦૫ આન્દોલનોને પ્રતિરૂપ મૂકે છે.

આ વિશે ઊંડી ચર્ચામાં ઊતરવાની અર્હિ જરૂર નથી. આ પ્રશ્ન વિશે શ્રી. બર્વેના ‘શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત’ નામના પુસ્તકના અવધોક્તનમાં મ્હે થોડાક વિસ્તારથી કારણો બતાવી ધ નાં ૪૦૦ આન્દોલનોનો પક્ષ દર્શાવ્યો છે તે તરફ જ લક્ષ ખેંચું. (‘વસન્ત’, સંવત ૧૯૬૫, શ્રાવણ, પૃષ્ઠ ૩૬૧-૩૬૩ જુવો). અર્હિ એટલું જ કહેવું બસ છે કે—

સપયોર્મ્યદેશે તુ ધૈવતં સ્વરમાચુરેત

એમ ' સંગીતપારિજાત ' માં ધ ના સ્થાપન માટે વચન છે, ત્યાં મધ્યદેશે શબ્દ નિશ્ચિત અન્તર દર્શાવનારો નથી, —જેમ બીજા સ્વરો માટે બહુધા છે તેમ; તેથી " સ અને પ ની વચ્ચે જ્યાં ધ નું શ્રવણ સંભવે ત્યાં " —એમ જ અર્થ લેવો પડશે, અને એ શ્રવણ ક્યાં સંભવે છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે ધોરણ મૂકે અન્ય સ્થળે બતાવ્યાં છે.

(૧) સ્વરસંવાદિતાજ્ઞાન સ્વરસ્થાપનકારણમ્

એ અધિકારસ્થ પ્રવર્તી એ સંવાદિતા તે—

(૨) પદ્મપંચમમાલેન પદ્મે જ્ઞેયાઃ સ્વરા સુધૈઃ

એ વચન પ્રમાણે સ—પ સંબન્ધ અર્થાત્ દોઢાં આન્દોલનો ઉત્પન્ન કરનારા અન્તરે મળશે.

આ ધોરણે ધ નું સ્થાન ૪૦૫ આન્દોલનને પ્રતિષ્ઠ અંતરે આવે એ ખરું. પરંતુ સદૃશ ૩૨૩ ટાળીને ૪૦૦ આન્દોલનોને પ્રતિષ્ઠ અન્તર (૨૧૩ ઇચને બદલે ૨૧૩ ઇચનું) લેવાથી અનેક સુસિદ્ધિઓ મળે છે; તે ધોરણે કૃત્રી તરીકે વાપરવાનાં છે. તે આઃ—

(૧) ધ (૨૧૩ ઇચ) ૪૦૦ આન્દોલનોનો લેવાથી major triad નો સંવાદ સધાય છે;

આ પાશ્ચાત્ય મંવાદ છે એમ ગણીને જાણ માની તદ્દય; તે પશુ—

(૨) ધ નો સ્થાન ઉપર અવલમ્બીને બીજા સ્વરોનાં સ્થાન ' મંગીતપારિજાત ' ના સ્વરસ્થાપનપ્રકરણમાં બતાવ્યાં છે; તે ધ ૪૦૦ આન્દોલનોનો (અર્થાત્ ૨૧૩ ઇચ) લેતાં એ બધા સ્વરો સુરિધત બને છે, નહિં તો સ્થાનો સખળકખળ થઈ જાય છે. તે આ રીતે:—

ધ=૪૦૫ આન્દોલનો=૩૬૬ પ્રમાણ લેઈશું તો—

તીવ્ર ગ (જે ધ અને મેરતી વચ્ચેમાં ૩ ભાગને છેડે છે તે) ૩૦૧ ૩/૪ આન્દોલનોનો એટલે ૩૬૬ પ્રમાણનો થશે;

તીવ્ર નિ (જે ધ અને તાર સ ની વચ્ચેમાં ૩ ભાગ પૂર્ણ થને આવે છે તે) ૪૫૨ ૧/૨ આન્દોલનોનો બની ૬૬૬ પ્રમાણનો થશે;

અને તીવ્ર મ (તીવ્રતમ મ, જે તીવ્ર ગ અને તાર સ ની વચ્ચેમાં પ્રથમ ૩ ભાગ પૂર્ણ થતે આવે છે તે) ૭૪૮ ૧/૪ આન્દોલનોનો બની ૯૯૯ પ્રમાણે થશે.

આ સ્પષ્ટ રીતે અવ્યવસ્થાવાળાં આન્દોલનો અને પ્રમાણો છે.

પરંતુ ધ=૪૦૦ આન્દોલનો એટલે ૫ પ્રમાણનો સ્વર લક્ષ્યું તો—

તીવ્ર ગ ૩૦૦ આન્દોલનોનો એટલે ૫ પ્રમાણનો,

તીવ્ર નિ ૪૫૦ આન્દોલનોનો એટલે ૫ પ્રમાણનો એમ સુસ્થિતિ આવશે;

આમ, તીવ્ર મ ૩૪૨ $\frac{૧}{૨}$ આન્દોલનોનો એટલે ૬ પ્રમાણનો થવા જશે; તે સ્થિતિ એ સ્વરને ૨૫ $\frac{૧}{૨}$ ઇચને બદલે ૨૫ ઇચે સ્થાપતાં ૩૪૫.૬ આન્દોલનોનો એટલે ૬ પ્રમાણનો યોગ્યિત સંધાય એમ છે.

આમ અને પક્ષ સરખાવતાં ૪૦૦^૧ આન્દોલનોનો લેવામાં લાઘવ અને સુવ્યવસ્થા છે, અને હેને 'સંગીત પારિભાષા' ની સ્વરરચનાપદાર્થિકાઓના યોગ્ય અર્થગ્રહણથી પ્રુટિ મળે છે.

(આ ઉપરાંત, ૪૦૦ નો ધ લેતાં આમ બદલાતાં પણ અલ્પતમ પ્રસંગે શ્રુતિઓમાં ફરક પડે છે એ પણ દર્શાવી સંધાય એમ છે; ઉદાહરણ એક જ લ્યો:—મધ્યમ આમમાં મ તે સ થાય તો હેનો ગ (૬૪૫=૫) તે ૪૦૦ પ્રમાણનો જ ધ થશે).

આસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે—

(૧) ધ શિવાયના બીજા સ્વરો જે ઉપર બતાવ્યા તે (તીવ્ર ગ, તીવ્ર નિ) રા. મણિલાલ પણ ૩૦૦ અને ૪૫૦ ના જ સ્વીકારે છે, અને તે ૪૦૫ નો ધ લેતાં કયળી જવાના અને ૪૦૦ નો લેતાં સુસ્થિત રહેવાના;

(૨) રા. ભાતખાડે વગેરે પણ બીજા બધા સ્વરો તો પાશ્ચાત્ય સમજના જઠ-લાં જ આન્દોલનોનો પ્રતિરૂપ રચાને સ્થાપે છે;

(૩) અર્વાચીન હિન્દુસ્થાની ધ નું શ્રવણ તો પાશ્ચાત્ય ધ થી ભિન્ન થતું જણાતું નથી;

અને—

(૪) કોઈ સ્થળે તો યોગ્ય ફરકનો ત્યાગ કરવો પડે જ છે, તો ૪૦૫ ને બદલે ૪૦૦ નો ધ લેવામાં જ તે ત્યાગ કરવાથી અન્ય સ્વરોનાં સ્થાનમાં

સુરિયતિ, ગ્રામ બદલાતાં શ્રુતિયોમાં અલપતમ ફરક, ઇત્યાદિ લાઘવવાળી વ્યવસ્થા સચવાયછે.

(રા. ગણેશ સખારામ ખરે પણ મહારી પેઠે જ ૪૦૦ આન્દોલનોનો ઘ સ્વીકારે- છે અને ' સંગીતપારિજાત ' ની તે કારિકાનું અર્થગ્રહણ મહારાં ધોરણે જ કરેછે; માત્ર તીક્ષ્ણતમ મં ૧૭ પ્રમાણનો લેછે.)

આ વિષયમાં વધારે વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી તેથી આટલા દિગ્દર્શનથી સંતોષ માની બંધ કરુંછું.

પાંદરા.

તા. ૭-૧૨-૧૩

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

અન્ધકારનું એક દર્શન અને અદર્શન.

ગણિ અને તહેનો ગાઢ અન્ધકાર મહને ઘણાં જ ગમે છે; ઉભય માટે મહને અનંદદ મોહ છે, ઉભયના આવાગમનથી મહારા હૃદયમાં અનિર્વાચ્ય આદહાદ થાય છે. ખરેખર ! મહને તો એમ જ થાય છે કે જો પ્રભુએ દીન મનુષ્યોને માટે દુઃખ સરજ્યું હોય તો આ અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરીને તહેનો ખંગ વાળી દીધો છે. અસંતોષ માત્ર એટલો જ છે કે આખા દિવસમાં રાત્રિ ફક્ત બાર ટલાક જ હોય છે અને તહેમાં પણ અમૂલ્ય અન્ધકાર તો કોઈ કોઈ દિવસ જ પોતાનાં અદ્ભુત દર્શન મનુષ્યજાતિને કરાવે છે. પરંતુ એમ પણ કાં નહિ' હોય કે મહારા જેવાને નિવૃત્તિ આશાયેશ આપવાને માટે પ્રકાશ યોજ્યો હોય ! આહા ! દિન્ય અન્ધકારને જોઈને કોઈ કોઈ વખત મહસા મહારા હૃદયમાંથી કવિતાના તરંગો ઉછળી આવે છે; જમ એમ જ થાય છે કે—

જસ એમ ચાહે દિલ કે જોયાં કરું, જોયાં કરું,
જોયાં કરું—જોયાં કરું,—ઝીણું ઝીણું કોયાં કરું.

બલ્ય ઉઘાનો, અમૂલ્ય રત્નો, અગમ્યિત જવાહિરો; બેકોની ગગનચુમ્બી ધમારતો, ધના- દય સુન્દરીઓનાં અનેરા સૌન્દર્યથી છલકાતાં અંગો ઉપરનાં અદ્ભુત આભૂષણો, મહારાજન-

ઓના દ્રવ્ય ભંડારોઃ એવી એરી અનેક વસ્તુઓ—જમ્યાઓ. જોઈ વારંવાર મ્હેં એવી ભિન્ન-
 યોના અનુભવ કર્યો છે. પરંતુ એવા એવા દેખાવો જોઈ મ્હેં જટલે અંશે અનુભવ્યું છે
 તેથી ધણે વધારે અંશે સન્નિત—ત્હેના અન્ધકારને ત્હેનાં બિન્ન બિન્ન રૂપોમાં જોઈને અનુ-
 ભવ્યું છે. એટલું જ ઉમેરુ છું કે કુદરત અને ત્હેનાં આવા પ્રકારનાં રૂપો તરફ મ્હેને એવો
 તો આવેશ ભર્યો અતુરાગ છે, અને ત્હેમને નિરખીને હું એવો તો મુગ્ધ—મોહાન્ધ બની
 જાઉં છું કે ત્હેમના દર્શનથી યતો આનન્દમાં ભેદ પાડવા જેટલી મહારામાં શક્તિ પંજુ નથી
 હોતી—વૃત્તિ પણ નથી—ધૃત્તિ પણ નથી—એમ કરવાથી કાંઈ દ્રવ્યની આશા નથી, માત્ર
 જોઈ છું અને મોહું છું અને મહારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા શક્તિમાન થાઉં છું. અન્ધકારના
 અદ્ભુત આકર્ષણનું મ્હેં પૃથક્કરણ નથી કર્યું, ક્યાં ક્યાં કારણોથી મ્હેને ત્હેને માટે આવો
 પ્રેમ છે તે પણ હું નથી જાણતો—જાણતો હોત તો તદગતે જણાવત કે નહિં એ પણ
 નક્કી કહી શકુ તેમ નથી; માત્ર હું એટલું જ કહી શકું છું કે એવા અનેક પ્રમંથો મહારા
 ચિત્તમાં રમી રહ્યા છે કે મહારે અન્ધકારના દર્શનથી મ્હેં અનેરો આનન્દ અનુભવ્યો હોય.
 બધા અનુભવો તો ક્યાં કહેવા બેસું ?—માત્ર આજના જ અનુભવનું નિવેદન કરવા પ્રયત્ન
 કરીશ—અને તે પણ એક અનિવાર્ય ભર્મિબલની ગ્રેરણાથી.

અમુક દિવસોની ન્હાનીથી સહેલગાહને માટે—તે દરમ્યાન બને તો દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ અર્થે
 પણ ખરુ—હું કેટલાક મહારા ગિત્રો સાથે પૂતે આવ્યો છું. હમે ક્યાં જતર્યાં ઢિથે તે હું
 લખી સકતો નથી—અપું તો મહારે અને પોલીસ ખાતાને જૂતા વખતનો સંબન્ધ હોવાથી
 એ લોકોને મ્હેને શોધવાની—હું જાઉં તો મ્હેને સન્માન આપવાની—તીવ્રેચ્છા થઈ આવે. એક
 દિવસ રાત્રિયે પૂતો શહેર ઉપર ગાઠ અન્ધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો, જ્યાં ત્યાં ગૂઢ શાન્તિ
 ધવગર્ભ રહી હતી, પવન અનેક વૃક્ષોને વીંધતો, અદિથી નહિં કૂદતો સુસવાટ કરતો
 જડતો હતો. હું એ અન્ધકારમાં અર્ધે દૂષાતા એકે મકાન આગળ જઈ પહોંચ્યો. મકાનના
 ત્રીજા માળ ઉપર એક દિશામાં ત્રણ ખારીઓ ખુલી જણાતી હતી. ત્રીજા માળ ઉપરની
 અગાશીમાં ઘઈને જુદી જુદી ઝોરડીઓમાં જવાની જાડુ સરલતા છે. પૂતો અને ત્હેમાં
 રહેલી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિની શક્યાશક્તિ વિશે વળી કોઈ બીજા અનુકૂલ વખતે; અત્યારે તો
 આજના અનુભવનું વર્ણન. ત્રીજા માળે અંધારુ હતું, ખારીઓ ખુલી હતી, અંદર રહેનાર
 મનુષ્યો નિદ્રાવશ હોય એમ ભાન થતું હતું. હું એક હાથમાં ન્હાની કોદાળી અને બીજા હાથમાં
 ન્હાની કોયળી લઈને વંડી ઉપર ચઢયો; ત્યાંથી ભીતની કાર ઉપર ઘઈને છેક ત્રીજા માળ-
 ની ત્રણ ખુલી ખારીમાંથી એક ખારી સમીપ જઈ પહોંચ્યો. હું અંદર જવાને ઇલંગ મારું—
 મહારા પગ ઉપાડું તેટલામાં અન્ધકારને ભેટતો, મહારા હૃદય ઉપર વજ્રાવાત કરતો,
 મહારી સર્વેચ્છાને કચરી નાંખતો, ચન્દ્રપ્રકાશ આકાશમાં પ્રસરી રહ્યો. સહસા, ઝોરડામાં
 સતેવા એક ગૃહસ્થ જાગી જાગ્યા. હું ખારીની જાળમાં લપાઈ ગયો. “ ઓહો ! દિવ્યચન્દ્ર !
 ઓહો ! અનેરી ચન્દ્રિકા ! ક્યાં છે મહારી અતુલ બલવાહિની લેખિની ? ક્યાં છે તે લેખિની-
 ને વૃત્ત કરવાનું મ્થલ ? આહો ! પ્રભો ! આ શો અદ્ભુત દેખાવ ! ” આ પ્રમાણે નાદ

કરતા, પર્વગ ઉપરથી સિંહસભ છત્રંગ ભારતા તે ગૃહસ્થ સફાળા બની જાયા થયા. યોરડા-
માંથી આ નાદથી અનેક મનુષ્યો જાગી ઊઠ્યાં. ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાને જોવાને બદલે તે
મનુષ્યોએ શુષ્કતા બતાવી મહેને જોયો. હું તહેમની શુષ્કતાને, તહેમની કુદરત પ્રત્યેની મન્દ
પ્રીતિને અનેક ખીભત્સ ગાલીપ્રદાનથી સ્નાન કરાવતો ત્વરાથી નીચે ઊતરવા લાગ્યો. “ચોર,
ચોર ! પકડો, પકડો !” વગેરે બૂમો પડી રહી. કુદરતના અનન્ય પૂજક પેલા ગૃહસ્થ
બારીએ આવ્યા. મહેં ઊતરતાં ઊતરતાં કોદાળી બતાવી. ત્વરિત ગતિથી તહેમણે પોતાનું
માથુ અંદર ખેંચી લીધું. કોદાળીના ભયથી તહેમણે તેમ કંઈ દશે કે ચન્દ્ર વિશે કાંઈ કાવ્ય
બતાવીને તરત લખી નાંખવાના આશયથી તહેમણે એમ કંઈ દશે તે મહારાણી નક્કી કહી
શકાય તેમ નથી. ગમે તેગ હો, પણ તહેમણે પછી તે બૂમાબૂમમાં ભાગ લીધો નહિં. જર્મની-
માં દારુણ સુદ ચાલતું હતું તે વખતે જેમ પ્રખ્યાત તરવેણા શૌપનહોર લેખ લખવામાં
મરાયુષ્ય થઈ ગયો હતો તેગ આ ગૃહસ્થ વખતે લેખ લખવામાં ગૂંથાઈ ગયા હોય ! બૂમા-
બૂમ વધી. મહેં નીચે ઊતરતાં જ અતિ વેગથી તે મકાન અને મહારા વચ્ચેનું અંતર
વધારવા માંડ્યું. લોડોનું એક મ્હોડુ ટોળું મહેને જમા રહેવા અને તહેમની સાથે મહારા જૂના
મિત્રો પોલીસોને મળવા જના માટે આમલ કરતું મહારી પાછળ પડ્યું. જરાવાર આમ
શાવન તો શું પરિણામ આવત તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. પણ તેવામાં સુભાગ્યે
ઓચિંત્ર, રાજ્ય વિનોના શરધીર રાજપૂતને અચાનક તરવાર મળે અને તહેને જેવો હર્ષ થાય
તહેવે! હર્ષ ઊપજાવતું, તરસ્યા ચાતકને વર્ષાના આગમનથી જેવી શાન્તિ મળે તેવી શાન્તિ
પ્રમરાવતું, સહરાના અરણ્યમાં તરહડતાં મુસાફરને પાણીનો ઢૂવો મળવાથી જે અનિર્વાચ્ય
આનન્દ થાય છે તેવો આનન્દનો ઉપભોગ કરાવતું એક ભયાનક શિદા વાદળું આકાશમાં
ચન્દ્રસમીપ આવી પહોંચ્યું. એક દણમાં ચન્દ્રને તહેણે છપાવી દીધો, પૃથ્વીપટ સર્વત્ર અન્ધ-
કાર પ્રમરી રહ્યો. આહાહા ! શો એ અદ્ભુત દેખાવ ! શો એ દર્શનનો ઉલ્લાસ ! નહિં,
નહિં, હુમ થાય એ અનેરો મૌનર્થસંસ્કાર મહારા સ્મરણપટથી કદાપિ; નહિં, નહિં
ભૂસાય એ ઉજ્જવલ ઘટિકા મહારા હૃદયમાંથી કદાપિ; નહિં, નહિં ખરીકાય એ સ્મૃતિ-
પડો મહારા ચિત્તમાંથી કદાપિ. આહા હા ! કાળું કાળું આકાશ, કાળાં ઘેરાં વૃક્ષોનાં વૃક્ષ
પાછળ મહેને શોધવાને વૃથા પ્રયત્ન કરતાં મનુષ્યોના કાળા ઓળા, અને દૂરથી—“ઓહો !
દિવ્ય ચન્દ્ર ! ઓહો ! દિવ્ય ચન્દ્રિકા !” વગેરે જાતનાં પેલા કુદરતના પૂજકના હૃદયમાંથી
નીકળતાં, આછાં આછાં સભળાતાં સુન્દર વાક્યો !

‘વૈદેણ’ વિશાળ હતું અન્ધકાર દીર્ઘકાળ સુધી લંબાયો. હું તે અન્ધકારની છાયામાં
બળી જઈ નિર્વિદને સ્વગૃહે પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચતાં કાં ચન્દ્ર પાછો પ્રકાશ્યો કે કાં પેલો
અન્ધકાર દૂર નહારી ગયો—ગમે તેમ થયું પણ પેલો અન્ધકાર પ્રજો ન જ દેખાયો. મહેં
ઘણી વાટ જોઈ પણ વૃથા. મહારા હૃદયમાં અકથ્ય રોકવૃત્તિ વ્યાપી રહી. અકસ્માત એક
વિચાર—વીજળીનો ચમકાર—અગ્નિનના પાવાનો ભણકાર—બળદિવાના ઘટાનો રણકાર—
માથાના દર્દનો સણકાર—જેની ધનુષ્યનો ટણકાર—સ્કુથો—સ્કુથો તે મહેં મહારી કંતવ્યપથ

જેથો—જેથો ને હું ઊઠ્યો—ઊઠ્યો ને મ્હેં દીવો સળગાવ્યો—સળગાવ્યો ને હું લખવા બેઠો—
લખવા બેઠો ને મ્હેં લેખ પૂરો કર્યો—પૂરો કર્યો ને મ્હેં બ્લોટિંગ વડે છાપ્યો, વગેરે વગેરે.
આ રહ્યો તે વિક્ષતાભર્યો લેખ અને આ રહ્યું તે વિક્ષતાભર્યા લેખના લેખકનું નામ:—

મહારા જેવાથી નિવાસસ્થાન શી રીતે લખાય ?
તા. ૬-૧૨-૧૯૧૩
શનિ, રાત્રિના રહાડા ચાર ઉપર રહાડા પાંચ
માનદ અને ચાર સેડંડ.

શ્રી તરુકરપરિષદ ઉદ્દેશી શ્રી તરુકર
હાઉસ ઓફ કોમન્સ મંડળના
મતદ સહમતી.

આમન્ત્રણ વિરુદ્ધ નિમન્ત્રણ.

ગુજરાતી ભાષામાં invitation=તેકુ એ અર્થમાં સંસ્કૃત શબ્દ દિયો વાપરવો ?
'આમન્ત્રણ' કે 'નિમન્ત્રણ' ? ઘણા લોકો 'આમન્ત્રણ' શબ્દ વાપરેછે; એ પ્રયોગ
ખરો છે કે કેમ ? આ પ્રશ્ન મહારા મનમાં ઘણા વખતથી ઘોળાયા કરતો હતો. એકાદ
વર્ષ ઉપર શા. આણંદચંદ્રભાઈએ મ્હેને કેટલાંક જૂનાં પ્રમાણો 'આમન્ત્રણ' ના બચાવમાં
બતાવ્યાં. એટલે તો મ્હારે સંકોચ, સંભાળ, અને આત્મચક્રાની શિથિલતા સાથે જ આશ્ચર્ય
પડશે એમ લાગ્યું. તથાપિ એ પ્રમાણો અને તે વિશે મહારા અદ્યપ્રમતિ વિચાર નોંધવાની
દિશ્મત ધરુણું.

(૧) 'નિમન્ત્રણ'નો અર્થ 'તેકુ', invitation એ જેમ નિર્વિવાદ છે, તેમ
જ 'નોતરુ' એ શબ્દ મ. નિમન્ત્રણ ઉપરથી અનેક રૂપાન્તર પામી
ગુજરાતીમાં આવ્યોછે, તે પણ સર્વમાન્ય વાત છે.

(૨) 'આમન્ત્રણ' ના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મુખ્ય એ અર્થ નજરે પડેછે:—

(ક) વદાય લેવી.

(ઘ) નોતરુ.

† સં. નિમન્ત્રણ; (વ્યંજનનારાના ઉત્સર્ગ પ્રમાણે) નિમન્ત્ર; (વિશ્લેષના ઉત્સર્ગ
પ્રમાણે) નિમન્તર; (મ નો ઘ યવાના ઉત્સર્ગ પ્રમાણે) નિવંતર; (અનન્ય દ્રુસ્વ ધનો અ
યવાના ઉત્સર્ગ પ્રમાણે) નવંતર; (અનુસ્વારલોપ) નવતર; (દુતતર અનો લોપ) નવ્વતર;
(અવ્નો વિષ્ટત ઓ) નોતર; (નપુસક લિંગમાં અન્ય અં નું ઉ) નોતરું.

આ બધા ક્રમ એક પછી એક યથેક્ષા એમ આવશ્યક નથી; સ્પષ્ટતા માટે જ ક્રમે
ક્રમે વિચાર બતાવ્યાછે.

આ બેમાંથી (કે) તે અતિરૂઢ છે અને (લ) તે કાંઈક અરૂઢ છે, એ આપ્ટેના કોણમાં 'નોતરુ' એ અર્થને યોગ્ય આસન આપ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે.

આમન્ત્ર—4. To call, invite, ask (to come), આમન્ત્રયધ્વં રાષ્ટ્રેષુ
મહાક્ષણાન્ (Mahābhārata)

આમન્ત્રણ—5. Invitation, અનિન્દ્યામન્ત્રણાદિતે (Yājñavalkya 1-112)

અને 'વદાય લેવી' એ અર્થને પ્રથમ સ્થાનનું પ્રાધાન્ય આપ્યું છે — .

આમન્ત્ર—1. To bid farewell, bid adieu, આમન્ત્રયસ્વ પ્રિયસહચરં
(S'ākuntala 3);—લતામગિર્ની (S'ākuntala 4);
Kumārasambhava, 6, 94; Kādambarī, 223.

આપ્ટેના આ ઉદાહરણો ઉપરાંત નીચેના જડે છે —

(૧) લતાયલય—આમન્ત્રયે ત્વાં મૃયોગ્પિ પરિમોગાય (શકુન્તલ—અ ૩).

તેમ જ સ્કાન્દ પદ્યમાં

(૨) આમન્ત્રિતસ્તુય શ્રાદ્ધે (મનુ)

તથા (૩) સામન્ત્રિતમ્—(પાણિની ૨-૩-૪૮) (સર્વાંગને યા પ્રયમા સદન્તમા-
મન્ત્રિતસંશં સ્યાત્)

આ છેલ્લા બે ઉદાહરણો રા. આણંદરાયકરે મૂકેને ખતાવ્યા છે, તેમ જ મહાભારતમાંના ઉદાહરણ તરફ પણ હેમણે મહારૂ લક્ષ્ય એમ્મુ હવું

(પાણિનીના આ ઉદાહરણમાં 'નિમન્ત્રણ' નો અર્થ સાક્ષાત્ નથી આવતો; મંબોધન, કોઈને નામ દર્શને બોલાવવું, એટલો જ અર્થ છે, એ અર્થ 'નિમન્ત્રણ' તેમ જ 'આમન્ત્રણ' (વદાય લેવી) એ બેને પાયારૂપે સહિયારો છે, તેથી આ ઉદાહરણ તો બાદ કરવું જોઈએ એમ હું માનું છું.)

આ ઉપરથી રિયતિ આમ જણાય છે —

કાલિદાસ, બાણ એ મધ્યકાલીન સાહિત્યના અગ્રેસરોએ 'આમન્ત્રણ' શબ્દ 'વદાય' ના અર્થમાં વાપર્યો છે; અને મહાભારત, મનુ, યાજ્ઞવલ્કય એ પ્રાચીન સમયમાં નિમન્ત્રણના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે.

આ ઉપરથી એમ અનુમાન શા આટે ના દ્વાય કે^C મહાભારતાદિક પ્રાચીન^C સમયમાં 'આમન્' અને 'નિમન્' વચ્ચે ઝીણવટનો ભેદ નહોતો, અને હું કાલિદાસાદિકના મધ્ય-કાલીન માહિત્યમાં એ ભેદ સ્પષ્ટાર્થ દઢ થયો હશે. અને આમ હોય તો શુનશતી ભાષા નાટે તો પાછળના સમયના પ્રયોગનો જ આધાર લેવો વાજબી ગણાય; મહાભારતાદિકનો પ્રયોગ સરખામણીમાં archaic પ્રાચીન, અરૂઢ મનાય.

કાલિદાસના અથવા હેતી પછીના સમયમાં આમન્ત્રનો અર્થ 'તેહું' એમ દેખાડનારા સપ્રમાણ પ્રયોગ જોઈ અને કોઈ ખતાવે તો ઉપરના અનુમાનને અલગત છોડી દેવું પડે. પરંતુ આટલી સામગ્રીને આધારે તો 'આમન્ત્રણ' શબ્દ 'તેહા' ના અર્થમાં ગુજરાતીમાં વાપરવો અનિષ્ટ ગણવામાં આવે નથી એમ જાણે છે.

पांढरा.
ता. २०-५-१३

नरसिंहराव भोजानाथ.

સત્ય-પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ સંબંધી સત્ય.

(અનુસન્ધાન ૭૧ વર્ષ ૫૪ ૬૩૨ થી.)

(२)

परमेश्वर ज्ञाने प्रकृति संबन्धी सत्य.



ક્રમ મગ પાણી બેળાતાં રમ એક દેખાતો,
કિંતુ હસ સન્મુખ ધરતાં એ બેદ બધો પકડાતો;
કનક પાટને ગાળી જ્વેતાં કનક શુભ રહેવાનું,
હોય નેટહુ મેઘ તણું મિત્રશુ તે બળી જવાનું.
કનક રૂપી ને શુદ્ધ હોય તે એક જ ટકી શકવાનું,
કિંતુ વસ્તુનું મિત્રશુ પણ ત્યારે તરી જીવું થવાનું;
તેમ સર્વ બાબતમાં ને ને અસત્ય ધુસી રહેલું,
સત્ય તણું શોધ ન કરતાં એ જડ તું કહી વસેલું.

૬ કાલિદાસ અને હેન્રી પૂર્વે, અયેલા પ્રાગવધ્ય વચ્ચે (શ્લોકબદ્ધ સ્મૃતિ હેમની યદ્ય એ કાળ વચ્ચે) બે સંકાનો અંતર, તો હોવો જ નેહા, તો તેટલા કાળમાં ભાષામાં અર્થરૂઢિ બદલાય એ અમંભવિત નથી.

કોઈ પણ આગતનું સત્ય શોધવા પૂર્વે સામાન્ય રીતે સત્ય એટલે શું અને તે કેવી રીતે શોધાય તે જાણવું જોઈએ. ઉપરોક્ત રીતે સામાન્ય સત્ય અને તેના ગુણને શોધ્યા બાદ હું હવે અતિ મહત્વના—ઘણા યુગો થયાં સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણયિત ન થયેલા અને જેણે હાલ ઘણા વિદ્વાનોનાં લક્ષને રોક્યું છે તેવા “પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ” સંબંધી સત્ય શોધવાના પ્રશ્ન પર આવું છું. ઉપરોક્ત હક અને સ્વાતંત્ર્ય અન્વય મને પ્રમાણિત રીતે જ સત્ય જણાય છે તેનું અત્રે કસોટી માટે સૃષ્ટિ સમક્ષ નિવેદન કરું છું.

આપણે પરમેશ્વર કોને કહીએ છીએ તે પ્રથમ નક્કી થવું જોઈએ. તેને આપણે આ પ્રકૃતિના કર્તા હર્તા, નિભાવનાર અને રાજા તરીકે માનીએ છીએ. પ્રકૃતિમાં વનસ્પતિ, પશુ પંખી, ખનિજ પદાર્થો, મનુષ્ય, પૃથ્વી, આકાશ વિગેરે સર્વ રચનાનો મમાવેશ થાય છે. એ પરમેશ્વર તેની ખુશામત—સ્તુતિ, પ્રાર્થના, પૂજા, ભક્તિ-થી પ્રસન્ન રહે છે અને ખુશામત ન કરવામાં આવે તો ગુસ્સે થાય એમ માનીએ છીએ. તે ખુશામતખોરને પાપોની મારી આપે છે અને મોક્ષ આપે છે પરંતુ ખુશામત ન કરે તેને દુઃખ, નક કે એવું આપે છે એ પરમેશ્વરને આપણી જેમ એક સાક્ષર વ્યક્તિ તરીકે માનવામાં આવે છે. તકાવત માત્ર એટલે કે આપણે પામર પ્રાણી છીએ જ્યારે તે મહા શક્તિમાન એટલે જેણે આખી સૃષ્ટિ રચી છે એવો બળવાન—દળાવાન છે એમ ગણવામાં આવે છે, આવો જો પરમ શક્તિવાન પુરુષ તે પરમેશ્વર અને તેને પુરુષોત્તમનાં અભિધાનથી સંબોધવામાં આવે છે. દરેક જીવનાં મુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ, બંધન, મોક્ષ અને દરેક કાર્ય—ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન—ને સ્વામી તે પરમેશ્વર. તે પરમેશ્વરને બનાવનાર કોઈ નથી. તેના પાર નથી. એ અજન્મો અને અવિનાશી છે. તેની પહેલાં કંઈ નહોતું. તે અજર અમર છે. તેની ગતિ કૃતિ પાર ન પામી શકાય તેવી મહત્ત છે. તે દરેક વસ્તુનો સર્જનાર તેમ જ દરનાર પણ છે. તેના વગર એક પાત્રું પણ હાથનું આવતું નથી. આવો જો અદ્ભુત શક્તિમાનો તે પરમેશ્વર.

આ પરમેશ્વર સંબંધે એક ચોક્કસ વાત નથી. કેટલાક તેને સાક્ષર માને છે અને કેટલાક નિરાક્ષર માને છે. “માયા.” સજ્જદી તેનું હોવાપણું અને ન હોવાપણું બેય સત્યવાય છે આ તેની માયાનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી એટલે તે છે કે નથી. તેના ચોક્કસ એક નિર્ણયકારી શક્તિ નથી. આ તેની માયા તે કારણથી અકલિત ગણાય છે. આવી રીતે તે સદિગ્ધ સ્થિતિમાં રહેલો છે. તેણે મનુષ્યોને માટે ધર્મ બોધ્યો છે અને એ ધર્મ પાળવાની દરેક મનુષ્ય ઉપર ફરજ મૂકવામાં આવી છે. એ ફરજ પાળે તે આત્મિક—સ્વર્ગનો અધિકારી. અને ન પાળે તે નાસ્તિક—નર્કનો અધિકારી.

સદિગ્ધ હોય તે કેવી રીતે માન્ય રાખી શકાય માટે તેનો એક ચોક્કસ નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે. એ પરમેશ્વરનો એ પ્રમાણે નિર્ણય કરતાં મુદ્દા—સ્વાલ એ ઉપરિચિત થાય છે કે—

- (૧) એ પરમેશ્વર જેવી માનવામાં આવે છે એવી- કોઈ એક વ્યક્તિ-પુરુષ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ ?

(૨) આ સંધિને રચનાર, પોષનાર, નિયમમાં રાખનાર અને હરનાર તેવી વ્યક્તિ છે કે કેમ ?

(૩) પ્રાર્થના સ્તુતિ વિગરે તેને પહેંચે છે કે કેમ ?

(૪) એ બાબતનો એક ચોક્કસ નિર્ણય શો ?

પહેલા ત્રણે પ્રશ્નોના ઉત્તર મેં આ ઉપર બતાવેલાં સત્યને અનુસરી વિવેક કરવામાં આવે તો તો નકારમાં જ આવે છે. તેનાં કારણો નીચે મુજબ—

મુદ્દો પહેલો—જે સત્ય હોય તે સંદિગ્ધ ન હોવું જોઈએ. જે વસ્તુ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તે અદૃશ્ય ન હોવી જોઈએ. જ્ઞાનની મર્યાદા બહાર ન હોવી જોઈએ. જેના પહેલાં કંઈ ન હોય તો તે બને કુદી રીતે ? અસ્તિત્વ અમરતું અમરતું થઈ જતું નથી. તેને કૃત્રિમ થવાને માટે સાહિત્ય અને હરનાર જોઈએ. હું એક નેજાને દાખલો આપું. મેં પૂર્વે લાકડું, મુદાર અને ઝોળર ન હોત તો તે શાથી બનત ? જેનું અસ્તિત્વ તેને બનવાનાં સાહિત્ય, ઝોળર અને બનાવનાર તો અવશ્ય જ જોઈએ. તે વગર કોઈ અસ્તિત્વ હોઈ શકતું નથી. અસ્તિત્વ થયા પછી તે અકસ્મિત કે યુગ રહી શકતું નથી. પોનાનું અસ્તિત્વ ન હોય તે બીજી વસ્તુને બનાવી કેવી રીતે શકે. લાકડું ન હોય, હથિયાર ન હોય કે કંઈ ન હોય તો મેં જ બને જ નહીં. તેમ તેના પૂર્વે કંઈ નહોતું તો તે પોતે શાનો બન્યો ? તેને કોણે બનાવ્યો ? દલીલની ખાતર માનો કે તે તેની અજાણ્ય શક્તિને લીધે પોનાની મેળે થયો તથાપિ જેનામાં આવી અદ્ભુત શક્તિ રહેલી હોય તેને કોની બીતિ લાગતી હોય કે તેણે અદૃશ્ય રહેતું જોઈએ ? અદૃશ્ય રહેવાને માટે તેને બ્યાજખી મિય છે જ નહીં. જે હોય છે તે અદૃશ્ય રહી શકતું જ નથી. એક વિચાર જેવી વસ્તુ પણ અદૃશ્ય રહી શકતી નથી. આખરે તે વાણી અને કાર્ય ઉપે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જે નથી હોતું તે નથી દેખાતું. માટે જે એવો પરમેશ્વર હોય તો સદુને દેખાવો જોઈએ. જે ન દેખાય તો ખરી નથી એ વાત સાબીત થાય છે. જેનો કંઈ પણ આકાર ન હોય, જે દેખાતું ન હોય તેનામાં ક્રિયા પણ ક્યાંથી સંભવે ? હાથ ન હોય તે શું કામ કરી શકે ? પગ ન હોય તે શું ચાલી શકે ? મુખ ન હોય તે શું બોલી શકે ? બુદ્ધિ—મગજ ન હોય તે શું વિચારી શકે ? કંઈ ન હોય તે શું કરી શકે ? કંઈ જ નહીં. જે વસ્તુ ખરેખર હોય તે મેળવી-જાણી કે જોઈ શકાય પરંતુ ન હોય તે ક્યાંથી જાણી, જોઈ કે મેળવી શકાય ? હું કહું કે મને ૧૫ પગવાળો, ૨ મોઢાંવાળો, ૩ આંખવાળો અને ૪ પેટવાળો માણસ શોધી આપો. કોઈ શોધી દેશે ? તેવો હોય તો શોધાયને ! કૃત્તિ તેની સ્થિતિ અને સ્થિતિ તેનો લય એ તો સ્વાભાવિક ક્રમ છે. જેની કૃત્તિ ન હોય તેને સ્થિતિ કે લય ન હોય. આવી બધી બાબતો પ્રમાણિક રીતે (પરમેશ્વર અંબધી યુગ પરંપરાથી ચાલતી આવતી માન્યતાનો પક્ષ કર્યા વગર) વિચારી જોતાં પરમેશ્વર એવી કોઈ માનવામાં આવે છે તેવી એક પુણ્ય જેવી વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી.

મુદ્દા બીજી—જે વસ્તુ નથી તેનાથી કશુંય જનવું અમનવિન થી બગ દત્તીની માનગ માનીએ ૬ પગ્મ શમિવાન પુરૂષ ૩૫૧ પગ્મેશ્વરે સ્મૃતિ રચી છે જે માણુમ એક વસ્તુને રચે અને પોષે તેનો પોતે જ નાશ કરે ખરો ? એક સાધારણ મનુષ્ય પણ પોતાની રચેલી વસ્તુને કાયમ ટકારી રાખના માટે મહાયત્નો—તેનાથી બનવું કરે છે તો પછી આવો પરમ પુરૂષ પોતે રચી—પોષી અને તેને અગ ટકારી રાખનાને બદલે ઉતારો પોતાના હાથે હણે ખરો ? પોતાની મેળે રચનાનો નાશ કરનાની કોઈ હૃદયમા નિર્દયતા કે નિષ્કૃરતા આવે ખરી ? પોતાની વસ્તુનો નાશ ન થવા દેવા સાંઝ પામગ ગણાતા મનુષ્યો ધણું કરી ગયા છે એમ દુનિયાના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે તો પત્રી આવો અગાધ શક્તિરાગો માણુસ પોતાની વસ્તુનો નાશ થવા દેવા સાંઝ કાઢી ન રે અને ઉતારો પોતે જ તેના નાશ કરે ? એ દેવ અસંભવિત ! વગી તે દયાળુ અને એલી ગણાય છે આ સ્મૃતિ તેના બાગકડપે છે નાર, દયાળુ કે એલી હોય તે પોતાની કે બીજાની વસ્તુને દબ દે કે નાશ કરે ખરો ? તો તે દયાળુ અને એલી ગાનો ? દયા અને એત ત્યા હિંના અસંભવિન પોતાનું માગ ગમે તેનું નમાવે તાય પણ પિના તેને ખારી નાખજે રીયાનશે ખરો ? અર્હિમા પરમો ધર્મ —એરી આજ્ઞા કરનાર પોતે જ હિંસા નરો ? પાપી પણ બીજાની વસ્તુનો નાશ કરે કે પગલુ પોતાનીનો તો કવિ કરતો જ નથી આ જોના સ્મૃતિને ગ્યનાગ—પાપનાગ અને હણનાગ પરમેશ્વર એરી મધ્ધિ એમ વ્યક્તિ—પુરૂષ નથી

અને ઉપપ્રગ ઉગો ધાય છે ૨ નૃતિનો ઉપગ વનાજે તગી ધણીમીર્ડ એક પુરૂષ—પરમેશ્વર નથી તો પછી તે બની કેરી રીતે ? પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ મમધે જેમ તાર્ય કારક (મનાવનાર જોધએ રિગરે બામતતો) નો નિયમ લાગુ પાડ્યો તેમ સ્મૃતિના અસ્તિત્વ વિશે પણ પાડવા જોધએ પ્રથમ સ્મૃતિ એગરે શુ અને તે શાની બનેલી છે તે જોડિપણ મનાવનાર વિશે આનગ વિનાર ર્ગીએ સ્મૃતિ છે એ સત્ય છે તેથી તે દેખાય છે તે છે માત્ર તે શાની બનેલી છે એ પણ દેખાય છે ન હોય તે દેખાય નહીં કે તે શાનું બનેલું છે તે પણ જણાય નહીં હોય એ તો જણાય જ તેમ સ્મૃતિ છે તો તે દેખાય છે તથા તેને બનાવનાર વસ્તુઓ પણ દેખાય છે આખી સ્મૃતિ પાત્ર મહાતત્વોથી—૪૫વી, પાણી, આ મશ, તેજ અને વનનથી બનેલી છે એ સુચ્ચ અને નિર્વિરાદ ગીતે દેખાય છે એ પા ૧ મારેડું એક પણ ન હોય તો તે ટકી થકે જ નહીં એ પણ જણાય છે આ ઉપગથી આખી સ્મૃતિ અર્થાન દરેક જલ્પતિ (માણુમ પગ પખી, વનરપતિ તગરે મરંની) આ પાત્ર તત્વોની બનેલી છે તેમાનું એક પણ ન હોય કે લય બધાય દોય ત્યા જી મિથિતિ—અન આ પાત્ર તત્વો એમન મરી તેમનું કાર્ય કરે ત્યા નગી મિથિતિ પરલુ તેમાથી વિકીર્ણ થઈ ચાલ્યા જાય છે (ચાલી જઈ તે સદ્ મનુના જરથામા એક—શેગમેગ થઈ જાય છે) ત્યારે લય થાય છે આ ઉપરથી એજુ મિદ્ધ ધાય છે સ્મૃતિને બનાવનાર આ પાત્ર તત્વો અને આ પાત્ર તત્વો એ જ સ્મૃતિ આ પાત્ર તત્વો કેરી રીતે બન્યા ? તેમના જુદા જુદા કાર્ય—ગુણ જોતા તે જ એમ બીજાને બનાવનાર—પોતનાગ અને હણનાર છે એમ જણાય છે અને તેમને બનાવનાર—પોતનાર કે હણનાર બીજુ કોઈ દોય એમ જણાવું નથી તે

એક બીજાં કેવી રીતે બન્યાં—પહેલું કોણ અને પછી કોણ ? એમની સ્થિતિ એરણુ અને હથોડીના જેવી છે. એરણુ પહેલાં કે હથોડી ? હથોડી વગર એરણુ બનતી નથી અને એરણુ વગર હથોડી બનતી નથી. અથવા એરણુ અને હથોડી એવાં સહકાર્ય વગર તે એમાંથી એક વસ્તુ બની શકતી નથી. લોહું પણ લોહાનાં હથિયાર વડે જ ખોદીને કાઢવામાં આવે છે. તો હથિયાર પહેલાં બન્યાં કે લોહું ? જે લોહું તો એ નીકળ્યું શાથી ? ઘડાયું શાથી ? જે ઝાળર તો એ ઝાળર તેમનાં પહેલાંનાં ઝાળર કે લોહાં વગર બન્યાં કેવી રીતે ? આમાં પહેલું કોણ અને પછી કોણ એ બધી શક્યતું નથી. બધી માત્ર એટલું સ્પષ્ટ છે કે એક બીજાંએ એક બીજાંને બનાવ્યાં. વધુ જણાવું નથી. તેની માફક આ પાંચ તત્વોનું પણ સમજવું. તત્વજો જેનો પાર નથી પામ્યા કે જેનો હવુ નિર્ણય નથી થયો અને કદિ થવાનો પણ નથી તે આ છે. આ પાંચ તત્વો અને એરણુ હથોડી તથા લોહાં ઝાળરની પ્રકૃતિ જોતાં તેમનો નિર્ણય થવો અગમ્ય છે. આની શોધ કરતાં કાંઈ માલુમ પડતું જ નથી. તેથી આગળ બુદ્ધિ ચાલતી જ નથી. માત્ર એ પાંચે તત્વો એક બીજાંથી બનેલાં અને ટકી રહેલાં છે; તેમ જ એ જ એક બીજાંનો નાશ કરે છે એટલું જ ઇલામાં છે. બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે. જે કાંઈ શોધ બાકી હોય તો તે માત્ર આ પાંચ તત્વોના બેઢને માટે રહી છે. એ બેઢ તેના પ્રકાર જોતાં અકલિત છે અને સદા અકલિત જ રહેશે. એની ગ્રાધનો શ્રમ વ્યર્થ છે.

એ બધાં અગમ્ય—અકલિત હોવા છતાં પ્રકૃતિના બનાવનાર તરીકે પરમેશ્વરને મળી કાઠો છે અને કહેવામાં આવે છે કે એવી કાંઈ અકલિત શક્તિ હોવી જોઈએ કે જેણે આ તત્વોને મુજ બનાવ્યાં છે. મુજનું મુજ હોય તો જ આ તત્વો બનાવનાર અકલિત—અદ્વિત્ય શક્તિ હોય. એવું તે પ્રમુજ કેવું કે તે દેખાય જ નહીં ! હોય તો તેને દેખવામાં જો બાધ છે ? તત્વો તેમનાં તેમ જ મર્વનાં મુજ છે તો કેમ દેખાય છે ? મુજનું મુજ હોય ત્યારે દેખાયને ! જેને મુજ હોય તે મુજ કહેવાય જ શાનું ? માટે મુજનું મુજ—પ્રમુજ હોય જ નહીં અને તે હોય એમ માનવું એ પણ એક તમો ગુણ છે. મુજ પૂરું કાંઈ હોઈ શકતું નથી. આ મુજ તરીકે સ્પષ્ટ દેખાતાં તત્વોનું મુજ બીજું હોય તો તે બીજાં મુજનું મુજ ક્યું અને તેનું મુજ ક્યું અને એ મુજની પરપરા ચાલી છેવટે કાંઈ દેખાણે અટકી રહેવી જોઈએ. એના હોય તો આવે જ નહીં ?

આ પાંચ તત્વોનાં કાર્યની અદ્વિત્ય શક્તિ જોતાં અકલિત છે. ઉત્પત્તિ—સ્થિતિ—લય અને પાછી ઉત્પત્તિ અને એની એ જ પરંપરા—અવરોધ ચાલ્યાં કરે છે. તેમનામાં એક બીજાંને બનાવવાની અદ્વિત્ય શક્તિ હોવાથી તેમનો અંત દેખાતો નથી. અનંત આ પ્રકૃતિ જ છે. અનંતનો આદિ કે અંત હોય જ નહીં માટે પ્રકૃતિનું મુજ—આદિ છે જ નહીં પરંતુ તે મર્વનું આદિ છે અને તે જ આદિ રહિત હોઈ અનંત છે. મુજનાં મુજ શોધવાં એ પાણી વડોવી નવીનીત કાઢવા જેવો કે વાળ ચીરવા જેવો કે આખી સૃષ્ટિને મુડીમાં સમાવવા જેવો વ્યર્થ આવાસ છે. આ પાંચ તત્વોએ પરંપરા જ આપણે અનંતના પાયા આગળ જઈએ છીએ કે જે પાયા પછવાડે

“પણુ” અગમ્ય અને અદસ્ય તથા અનંત છે. કંઈ દેખાતું નથી એટલે આગળ જઈ શકતા નથી સમુદ્રનો કિનારો હોવા પછી આગળ જેમ સર્વે પાણી પાણી દેખાય છે તેમ આ અનંત-તાનો અંધકાર દેખાય છે અને ત્યાંથી સામે કાંઠો દૃષ્ટિ મર્યાદામાં આવી શકતો નથી. શું કહેવાતો પરમેશ્વર આ અનંતતાના અંધકારમાં બેઠો બેઠો આ પ્રકૃતિ—પાંચ તત્ત્વો બનાવી મોકલતો જાય છે ? જો હા તો તેને એમ અંધકારમાં એસી બનાવવાનું શું પ્રયોજન ? પ્રકૃતિની વચમાં કે પ્રકૃતિની સાથે રહી બનાવનાં શું હરકત ? દુનિયાની વચમાં મનનું એક મોહું કારખાનું બાંધી તેમાં આ પાંચ તત્ત્વો બનાવી તે જેમ જેમ વપરાતાં આવે તેમ તેમ પુરતો આવે ! તત્ત્વોને પણ ક્યાં તેની પુરવણીની પરવા છે ? તે તો તેમની મેજેજ પુરાતાં જાય છે. એકવાર, બની ગયા પછી (પાંચે સાથે) તેમને કરી આગળ બનેલાની દરકાર નથી. કારણ કે તે તેમની મેજે બનતાં જાણ્યાં જાય છે. લય પામતાં જૂતો (પ્રકૃતિની વસ્તુઓ) માંથી પાછાં આવતાં તત્ત્વો સદુ સદુના જગ્યામાં પાછાં લગતાં જાય છે અને એમ બરદાશ થયાં કરે છે. પ્રથમથી જ થાપણુ પુરતી છે કે તેમાં છુટો આવતો નથી. છુટો દુરપ્રયોગ સાચ તો આવે પરંતુ પ્રકૃતિ એમ તો ઘણી જ દઢ અને ડાલો છે કે જ્યાં જો-ધજો તેટલું જ આપી સીકક તો કાયમ રાખતી જ જાય છે. જમા કરતાં ખર્ચ વધવા દેતી નથી. તેનું બજેટ * પાકુ છે. આવી કિતમ વ્યવસ્થાને પરિણામે છુટો અસંભવિન છે.

હવે આ અનંત અને પરમ—અદ્ભૂત શક્તિમાન તત્ત્વોના ગુણ જોતાં તેમનામાં કૃત્તિ—ક્રિયતિ અને લયની આવી અભયજ ક્યા રહેલી છે છતાં તે જડ છે—મુગાં અને આંધળાં છે. તે નથી સાંભળતાં કે નથી બોલતાં કે નથી દેખતાં. જે માણસ મુઝું અને અધિર્મુ હોય તો પણ તેનામાં ચેતન્ય તો હોય છે તેમ આ તત્ત્વોનું છે. આથી પોતાનાં રૂઠન—પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજું શું થાય છે તે તે જાણનાં નથી કે સાંભળતાં નથી. આથી તેમને કશાંની અમર કે બાન થતું નથી. માત્ર એ જડતાને અંગે પોતાનાં કાર્યમાં સર્વદા સર્વથા મન્યાં રહે છે. જે માણસ બીજાં ઉપર ધ્યાન રાખ્યા વગર પોતાનાં કાર્યમાં એકાગ્ર ચિત્તે મગ્નરૂપ રહે છે તે જડ કહેવાય છે. તે જે રવૈયે ચડે તે ચડે પછી બીજાનું બાન રાખે નહીં. યાકે ત્યારે મૂકે. તેમ આ પણ યાકે ત્યારે મૂકે. બાકી ત્યાં લગી તો જડબરતની માફક પોતાનાં કાર્યને એકાગ્રતા પૂર્વક કર્યાં જવાનાં. તેમની પરમ શક્તિને અંગે યાકે એ પણ અમંભવિત છે. તે કદિ યાકવાનાં નથી અને તેમનું કાર્ય મૂકવાનાં નથી અને તે સિવાય બીજાં કશાંની પરવા રાખનારાં પણ નથી. તેમનાં કાર્યમાં અસાધારણ રીતે જોર કરી જાય જાય છે તો તેથી અસાધારણ બનાવ બની જાય છે. જેમ એક ચક્ર ફેરવવા મંડેલો જડ-બરત ફેરવવાની ગતિમાં વધી જાય તો તેનો હાથ ચક્ર સાથે ન રહી ચક્રવાધી છટ્ટી જાય છે અને અદલ મુક્ત થાય છે. જો કે અદલ મુક્ત થતાં પાછો તે અદલ કરી વાળે છે અને પછી સાધારણ ગતિમાં ફેરવે છે. તેમ આ પણ અસાધારણ બનાવનો અકસ્માત બની જતાં પાછી પોતાની ગતિ મંબાળી લે છે અને અકસ્માત તો થયો તે થયો જ રહે છે. આવી રીતે તેમનાં કાર્યનું ચક્ર સર્વદા સર્વથા કર્યાં જ કરે છે.

આ ઉપરથી પરમેશ્વર નથી અને તેમ જ તે આ પ્રકૃતિનો બનાવનાર કે કંઈ નથી પરંતુ પ્રકૃતિ અનંત છે અને તે પોતાની મેળે બની પોતાનો નિભાવ કરે છે અને તેનો લય નથી જોમ પુરતી રીતે સ્થાપિત થાય છે. પરમેશ્વરનામાં જે શક્તિ માનવામાં આવે છે તે જોવા દોષ જોક પુરૂષ રૂપી પરમેશ્વરની નથી પરંતુ આ પાંચ તત્ત્વોની જ છે. સામાન્ય રીતે જોક પુરૂષ તરીકેની કલ્પના દૂર કરીએ તો પરમેશ્વર જોટલે પરમ શક્તિ એવો સહેલો અને સીધો અર્થ નીકળે છે. સારાંશે પાંચ તત્ત્વો જોટલે પરમેશ્વર. દોષ તત્ત્વ કહી ગયો છે કે “પાંચ તે પરમેશ્વર.” આ ઉકલિને આમ્ય ઉકિત તરીકે ગણવામાં આવે છે પરંતુ તેમાં કેવો ગંભીર અર્થ રહેલો છે ! એ ઉકિત કેવી મહેલી અને સરળ છે પરંતુ જુઓ તેમાં અર્થ ગાંભિર્ય કેટલું છે ! એ ઉકિતને આમ્ય માની પાંચ માણસોનું પંચ તે પરમેશ્વર જોમ ગણાય છે. પરંતુ એ અર્થ આઠો કેલો અર્થ જેવો વધુ સુમંગત જણાતો નથી. કેટલાક “પંચ ત્યાં પરમેશ્વર” જોમ પણ કરે છે. તાત્પર્ય બેઉનું જોક જ છે. પરમેશ્વરનો ખરો અર્થ કરવામાં આવે તો દોષ જોક પરમ શક્તિવાન અને અદૃશ્ય રહેનારો પુરૂષ નહીં પરંતુ તેને જે અનાદિ, અનત, અવિનાશી, પરમ શક્તિવાન, કર્તાદર્તા, બધી દુનિયાનો આધાર, અખિન્ન બ્રહ્માંડ (સદિ) નો સ્વામી, અગમ્ય, ગદન, અપાર, સત્ય, અનન્ય, સર્વળી પરતુજોનું બીજ, મર્મ વ્યાપક, સર્વ દર્શી વિગરે વિગરે કહેવામાં આવે છે તે બધા ગુણ આ પાંચ તત્ત્વોના છે. માટે પાંચ તત્ત્વોનું પચત્વ કહો કે પરમેશ્વર કહો તો તે એકનું જોક જ છે. પરમેશ્વર કરતાં પચત્વ કહેવામાં આવે તો તેથી અર્થ સુધરિત રીતે સૂચવાય છે.

મુદો શ્રીજી—ઉપરના બે પ્રશ્નોના ઉત્તર ઉપરથી પરમેશ્વર હાલ માનવામાં આવે છે ૧લી જોક વ્યક્તિ નથી પરંતુ પચત્વ (પ્રકૃતિ) એ જ પરમેશ્વર છે જોમ સ્થાપિત ... છે. આ પંચત્વ નિરાકાર પણ છે. તેમજ તે આગળ પ્રતિપાદિત કર્યા પ્રમાણે જડ છે. જડ હોવાથી તે નથી માંબળતું કે નથી જોસતું કે નથી દેખતું. બ્યારે જોમ છે તો પત્તી પ્રાર્થના કે સ્તુતિ કે નમસ્કારની તેને શી અસર થાય ? તે બધુંય અર્થ કે બીજું કંઈ ? ગમે તે કરીએ પરંતુ તેને જડતાને અગે કંઈ અસર થતી નથી કે કંઈ બાન થતું નથી. તે તો તેનું ચક્ર ફેરવુ જ જાય છે. શ્રી કૃષ્ણના કહેવા સુજ્ઞ તથા આપણા અનુભવ સુજ્ઞ જે કંઈ ધાય છે તે બધું પ્રકૃતિના ગુણોથી જ થાય છે. એ ગુણની અસરમાં ફેરફાર કરવા માટે કે નેષ્ટ હોય તો સારી કરવા માટે તે ગુણથી સામા ગુણની અસર કરવી જોઈએ. જોક ગુણની અસર કાઢવા માટે બીજા ગુણની અસર લગાડવી જોઈએ. બાકી પ્રાર્થના, સ્તુતિ કે નમસ્કાર કર્યાથી કંઈ વળે નહીં. બાકી રાખવાથી કે જોવાં કંઈ માનવાથી કશુંય ન થાય. જડને તેની અસર થાય જ નહીં. જડ તેનાં કામમાં મંડ્યો દોય તો તેને જુઓ મારીને થાકો પણ તે સાંભળશે નહીં કે નીચું માથું કરી મંડ્યો હશે તે ઉચું કરી જોશે નહીં. એ થમ વ્યર્થ જશે પણ જો તેનાં શરીરને સ્પર્શ કરવામાં આવશે તો તુરત અસર થશે. તેમ પ્રકૃતિનાં કાર્યને અટકાવવા સાથે પ્રકૃતિનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ. પ્રકૃતિના બિન બિન ગુણ છે અને તે જોક બીજાના ઉદ્ધારક, ગોપક અને સંહારક પણ છે. ઘેર લાંબ થામ ત્યારે પ્રાર્થના કરીએ કે સ્તુતિ કરીએ કે નમસ્કાર કરીએ કે—કે

અમિ દેવા તમે સમર્થ છો—દયાળુ છો—એવા છો તેવા છો ઇત્યાદિ. તમે શાંત થઈ બન્યો અને આ ધરને બચાવો. શું એ આવી સ્તુતિ, પ્રાર્થના કે નમસ્કારથી પ્રસાંત થશે ! પરંતુ તેવો મિશ્ચાચાર છોડી પ્રકૃતિની જ સહાય લઈએ એટલે કે પાણીનો મારો ચલાવીએ તો તુરંત હતો નહતો થઈ જશે. એવી રીતે પંચતત્વનાં એક કાર્યનું નિવારણ કરવા માટે બીજાં કાર્યનો આશ્રય—સહાય લેવી જોઈએ. શરીરમાં રોગ પણ એ પંચતત્વનાં કાર્યનું જ પરિણામ છે. રોગ પ્રાર્થનાથી મટતો નથી પરંતુ એ પંચતત્વનાં જ બીજા કાર્ય આપણે પ્રાશનથી તે મટે છે. આવી રીતે પંચતત્વનું એક કારણ બીજાં કારણનું મારણ હોય છે અને પોષણ પણ હોય છે. અમિમાં તેજ રેડો તો બડો મોટો થાય. આ તેનો પોષક ગુણ. પાણી રેડો તો હોલવાય. આ સંહારણ. પાણી ને અમિ સંહારી શકે છે અને અમિને પાણી સંહારે છે. જેનું પ્રમાણ વધુ, જે વર્તા બળવાળું તે જોઈએ પ્રમાણ—બળ વાગાને બળી જાય છે અથવા માંત કરે છે. આવી રીતે હરેક બાબતનું સમજવું. બાકી એ પંચતત્વ રૂપી પરમેશ્વર જે જડ છે તેને પ્રાર્થના કે સ્તુતિ કરી તે વ્યર્થ—વિપથ ગામી છે. એ વહેંચ અને અજાનના અવગણા ઉપાય છે. પંચતત્વના એક ગુણને વશ કરવા માટે બીજા ગુણનો આશ્રય જ લેવો ઉચિત અને શ્રેયસ્કર છે. આ પંચતત્વ જ સર્વનું મુળ, અધિક્રાતા, કર્તાહર્તા, પોષણ કર્તા અને સધળું છે. પરમેશ્વર કહો કે પંચતત્વ કહો તે એક જ છે. પંચતત્વ જ પરમેશ્વર છે. તેના ગુણોને જ પામવું જોઈએ. તેનું જ્ઞાન જ મેળવવું જોઈએ. જ્ઞાનાદેવહિ કૈવલ્ય. કૈવલ્ય તેનું જ્ઞાન પામવાથી જ મળે છે. હરેક પ્રકારની મુક્તિનું સાધન જ્ઞાન છે અને જ્ઞાન આ પંચતત્વના ગુણોનું મેળવવાનું છે. જેની ભક્તિ—પૂજા—આરાધના—ઉપાસના—પ્રાપ્તિ કે એવું કંઈ જે કરવાનું છે તે પંચતત્વનું જ કરવાનું છે. અન્યથા વ્યર્થ છે.

મુશો ચોયો—ઉપરનું બધું જાણ્યા બાદ ચોક્કસ નિર્ણય શો કરવો ? બધી બાબતોનો વિવેક કરતાં—સત્ય શોધતાં સ્પષ્ટતા જણાઈ આવે છે કે પરમેશ્વર જેવો પરમ શક્તિવાન પુરુષ કોઈ નથી. આ પ્રકૃતિને બનાવનાર કોઈ નથી. પ્રકૃતિ સ્વતઃ રચિત અને પોષિત છે. તે જ આદિ કે અંત વગરની છે. પ્રકૃતિથી પર કોઈ છે જ નહીં પરંતુ અનંતતા રૂપી અધકાર અને ખુલાપણું છે જે જોઈ કે જાણી શકાય તેવું નથી—ગિલફૂલ અકલિત છે. તેને જાણ્યા માટે શ્રમ લેવો એ પણ આ અનંતતાના અધકારમાં ગોથાં ખાયા જેવું છે. તે તદ્દન અજ્ઞેય છે. જ્ઞેય થવા જતાં બોખડી બે ચુકે—અતો બ્રહ્મ સત્તો બ્રહ્મ જેવી—અમિત સ્થિતિ થાય છે. આ પંચતત્વની જે અકલિત શક્તિ છે તે અપાર છે. અચળ છે. અહા એટલે મહા 'જ્ઞાની પુરુષો પણ તે પાર પામ્યા નથી. જે બાબત આગળ મુઝે નહીં તે ક્યાંથી જાણી શકાય ? દાખલા તરીકે એક ગુલાબનું પુષ્પ હોય. તેમાં પંચતત્વ રહેલું છે અને કયું તત્ત્વ કેટલું રહેલું છે તે માત્રુપી બુદ્ધિથી જાણી શકાય છે પરંતુ પંચતત્વ તેની કઈ શક્તિ કે રીતિથી એ પુષ્પને બનાવે છે અને પછી પોતે છે કે હણે છે તે જાણી શકાતું નથી. એમાં રહેલાં પાંચ તત્ત્વો તેમનાં સહ સહુનાં પ્રમાણમાં આપણે એકમ કરીએ તો તેથી તે પુષ્પ ઉદ્ભવ પામતું નથી. એ તત્ત્વો ક્યારે—કેવી રીતે—કેટલાં આવે છે અને શું ક્રિયા કરે છે કે જેથી એ પુષ્પ બને છે એ જ્ઞાન ગ્રોધને ચાય તેમ નથી. જો એ જ્ઞાન યાય તો પડી

સૃષ્ટિ રચવાનાં કારખાનાં કામેદામ નીકળે કે કોઈને મરવાપણું પણ ન રહે. એ અન્યથા ખુબી અકલિન છે અને સદા અકલિન જ રહેશે. પ્રકૃતિ રાખ્દનો અર્થ જ, એવો છે કે પ્ર=મહાન, કૃતિ=કાર્ય એટલે મહાન કાર્ય. મહાન કરતાં કોઈ વધારે મહાન તો ન જ હોઈ શકે. એના કરતાં કોઈ મહાન કાર્ય થાય ત્યારે એ મહાન કાર્યનો લેહ જડે. અનેકાંથી તેના બનાવનારની ખુબી પામી ન જ શકાય.

ગીતાના અધ્યાય ૧૦, ૧૨ અને ૧૩ નો તત્ત્વદષ્ટિથી વિચાર કરતાં માવમ પડે છે કે જેને પરમેશ્વર કહીએ છીએ તે આ પ્રકૃતિ જ છે. પ્રકૃતિ જડ હોઈ તેને પ્રાર્થના કે સ્તુતિની અસર થતી નથી. પ્રકૃતિ પોતાની મેજે જ અને છે એ ગીતાના ચોથા અધ્યાયના ૧૬ શ્લોક—“ જે કે હું જન્મ વગરનો છું, નાશ નહીં પામવાવાળો છું અને સઘળા છવો (રિયતિ) નો ધધર છું તો પણ મારી પોતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને મારી પોતાની જ માયા (યક્તિ) થી હું જન્મ લઉં છું. ”—આ શ્લોકને તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં જણાઈ આવે છે. પરમેશ્વરને ખીલ રીતે તો અનેકો અલપિ દ્રાહ્ય દોષો નથી.

આ દુનિયામાં જે જે થાય છે તે પ્રકૃતિથી જ થાય છે. ગીતાના અધ્યાય ૧૩ ના શ્લોક ૨૬ થી કહેવામાં આવ્યું છે કે “ આગર અને જગમ જે કંઈ પેદા થાય છે તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રના સંયોગથી થાય છે. ” પ્રકૃતિ એટલે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્ર એટલે તેની યક્તિ—ગુણ આ વાત જ તત્ત્વદષ્ટિથી સિદ્ધ થાય છે જાણી પરમેશ્વર જેવો કોઈ માણસ જણાતો નથી પ્રકૃતિ મિલાય બીજા કયાંયમાં પોતાને કે બીજાને બનાવવાની શક્તિ રહેલી નથી અને છે એમ માનવું એ પણ બુદ્ધ જરેલું છે. ગીતાના તત્ત્વને જાણનાર પરમેશ્વર જેવી કોઈ મનુષ્ય રૂપ મહા યક્તિને તો નહીં માને.

આ બધા છવો અને દુનિયામાં થતા બનાવો પ્રકૃતિથી જ થાય છે. એમનો બનાવનાર કોઈ પરમેશ્વર જેવો માણસ તો નથી જ. આખી સૃષ્ટિનાં માણસો એક મરખાં હોતાં નથી. કોઈ રાજા કોઈ ચંદ, કોઈ ચીમત કોઈ બીખારી, કોઈ રોડ કોઈ મજુર, કોઈ બુદ્ધિ-સાળી કોઈ મૂર્ખ, કોઈ જ્ઞાની કોઈ મદ, કોઈ રૂપાળાં કોઈ કદરૂપાં, કોઈ કાળાં કોઈ ધોળાં, કોઈ લાલ કોઈ પીળાં, કોઈ મુગાં કોઈ બ્લેડાં, કોઈ બેખર કોઈ અંધળાં, કોઈ લુચાં કોઈ પાંગળાં, કોઈ કો'ડલાં કોઈ ચીખાં કે જુયાં, કોઈ સુખી કોઈ દુઃખી, કોઈ એકચારામી કોઈ વૈતરો, કોઈ નિરાધાર કોઈ નિર્બળ, કોઈ-સ્ત્રાળ, કોઈ પાણી કોઈ પુખ્તસાળી, કોઈ હિમ્મત-વાન, કોઈ બીર, અને એવા અગણિત તફાવતો રહેલા છે. એક માણસ રૂપ બનાવનારને આવા તફાવત રાખવાનું શું પ્રયોજન ? તેને જક્ષ્મ જુરખાં છતાં આવા તફાવત રચા માટે ? આ શું પ્રકૃતિના ગુણોનું વત્તા ઓછાપણું નથી સિદ્ધ થતું ? એ બધાય પ્રકૃતિના ગુણોનાં પ્રમાણ મુજબ અનેકાં છે. પુરોષનાં માણસ સદેહ ત્યાં તાદ અને આક્રિડામાં કાળાં અને મજ-તાપ. શું આ બધું પ્રકૃતિના ગુણોનાં પ્રમાણનું પરિણામ નથી જણાતું ? શાસ્ત્રીય ગોષ્ઠો આ વાત જ કહે છે. શાસ્ત્રીય ગોષ્ઠમાં ક્યાંઈ પણ એવો માણસ રૂપી પ્રજા જણાતો નથી પંતુ સર્વત્ર પ્રકૃતિના ગુણો સાખીન વાય છે.

જો એવા મનુષી ઉપવાસો પરમેશ્વર આ સૃષ્ટિનો મહારાજાધિરાજ હોય તો પૃથ્વીના પટ પર થયેલા કે થતા વિગ્રહો, ધરતી-પ, રેલ, દાવાનળ, જ્વાળામુખી, દટાટણ, દુષ્કાળ, મરણી, પ્લેગ, વાવાઝોડાં, તોફાન કે એવાં અસાધારણ રીતે નાહક ઉપદ્રવ કરનારાને શ્યા માટે થવા દે ? કોઈ રાજા પોતાના દેશમાં તેમને આવેલાં કષ્ટોને ખરો ? આવા મહાન શક્તિમાન અને દયાળુ—સર્વેના પતિ ગણાતા રાજામાં એવી નિર્દયતા સંભવે ખરી ? એમનાં નિવારણ માટે મૂર્ખાંધી અસંખ્ય પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવે છે, યજ્ઞો, યજ્ઞિદાનો, હોમ, જપ કરવામાં આવે છે છતાં તે એક સાકાર અને જડતા રહિત વ્યક્તિ હોય તો સાંભળ્યા વગર કે દયા લાખ્યા વગર રહે ખરો ? એ બધા ઉપદ્રવોનાં કારણ તરીકે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે માણસો માપ બહુ કરે છે ત્યારે પરમેશ્વર તેથી ગુસ્સે થઈ માપની શિક્ષા તરીકે તેમને મોકલી આવે છે. જેવી રીતે પાપોથી ગુસ્સે થઈ મોકલી આવે છે એવી રીતે ઉપર કહેલાં કમેથી પાછો પ્રસન્ન થઈ શ્યા માટે પાછાં ન જોલાવી લે ? કોઈ દહાડો પાછાં બોલાવ્યાં છે ખરું ? ધણી એવા ઉપદ્રવમાં તો માણસ ઉપરાંત પશુ, પખી, વનસ્પતિ વિગરે સહુને દુઃખ થાય છે. એકલાં મનુષ્યોનાં પાપને માટે બીજા નિરપરાધીન શિક્ષા કરવાનું શું પ્રયોજન ? આ બધાં પણ શાસ્ત્રીય રીતે વિચારમાં લેતાં પ્રકૃતિના ગુણોનાં જ પરિણામ છે. પરમેશ્વર તેના ગુણ ગણવામાં આવે છે તેવો એક જ વ્યક્તિ હોય તો સમગ્ર પાપીઓના હાથે નિર્બળ નીતિવાનને તુકસાન થવા દે ખરો ? એક માણસની ખીજ પર સત્તા માલવા દે ખરો ? તેને સડું સરખાં છે. એ તો તેની પોતાની સત્તામાં હાથ ધાલવા જેવું ગણાય ! અપરાધી સાથે નિરપરાધીને શ્યા માટે દડે ? તુકાં સાથે લીલાતે શ્યા માટે બાજે ? નાસ્તિકનાં પાપથી આસ્તિકને પણ શ્યા માટે ખમવા દે ? પ્રથમ તો તેનામાં આવી શક્તિ છતાં તે કોઈને નાસ્તિક જ શ્યા માટે થવા દે ? પાપો જ શ્યા માટે થવા દે ? કે પછી ઉપદ્રવો મોકલવાની તરદી લેવી પડે ! નાસ્તિકના હાથે આસ્તિકને હેરાન ગતિ પહોંચાડવા દે ખરો ? દરેક ઉપદ્રવ આસ્તિક, નાસ્તિક, સમગ્ર દુર્બળ, માનવ જાતિ, પશુપખી, ઝવજળ, વનખતિ અને એવી દરેક સૃષ્ટીય સિધ્ધિનો એક સરખી રીતે બક્ષ કરી જાય છે. તાજે દાખલો પાલી-તાણાની રેલ. શું તેમાં ગયાં તે બધાંય નાસ્તિક કે પાપી છતાં ? શું તેમાં ગયેલાં દોર, પખી, વનસ્પતિ, મનુષ્ય સહુએ એક સરખી રીતે પાપ કર્યું હવે કે સહુને શિક્ષા થઈ ! આવા બધા અસાધારણ બનાવો પ્રકૃતિના ગુણની ભરતી ઝોટથી થાય છે. અસાધારણ વધારા કે ઘટાડાનાં એ પરિણામ છે. એ પરિણામ છે. એ રેલથી પ્રકૃતિને કોઈ અસર થઈ ? કહેવામાં આવતા પરમેશ્વરને થઈ ? એ તો એનાં એ રહ્યાં છે અને તેમનું કાર્ય કર્યાં જાય છે. બધી ઘણી પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી હશે પરંતુ કોઈ વજરું નથી. પહેલી રેલ વખતે પ્રાર્થના નહીં થઈ હોય પણ પછી તો થઈ હશેને ? પછી થઈ હશે છતાં બીજી રેલ કેમ આવી ? અને વળી પાછી ત્યારે ત્યાં જ. ઘરમાં ખાણી ભરાયાં હશે—ઘરો પડતાં જતાં હશે બધાં દટાતાં કે તણાતાં જતાં હશે ત્યારે શું પ્રાર્થનાઓ નહીં થઈ હોય ? માનતાઓ—ખા-ધાઓ નહીં રખાઈ હોય ? છતાં એ રેલો કેમ સમાવાને બદલે ઉત્તર બની ગઈ હશે ? આવું છતાં એ કહેવાતા પરમેશ્વરનાં કાણુ હૃદયને કોઈ અસર થઈ નહીં કે દયા—સ્નેહ કે

ક્ષમાએ તેમાં પ્રવેશ નહીં કર્યો ? તે તો દયા—નેહ—ક્ષમાથી ભરેલો છે તો તે બધાં શું સીલકે નહીં રહ્યાં હોય ? ન હોય તો તે અપાર ક્યાંથી કહેવાય ? આ રેલોથી આખી દુનિયાનાં માણસોને અરે રાત્રી—કપારી છુટી ગઈ છે તો શું એ સર્વને અધિષ્ઠાતા એવો નિર્દય હશે ? રેલ વખતે સપડાએલાંઓને બચાવવા માણસો કુદી પડ્યાં તો એ ક્યાં પરિભ્રમણ કે પર્યટન કરવા ગયો હતો કે ન આવી શક્યો ? તેણે પણ માણસોં સાથે કામમાં જુદી પડવું હતું ! અગાધ શક્તિવાળો હોઈ પોતે જ બધુંય કરવું જોઈતું હતું અને કામે લાગેલાં માણસોને જોખમમાંથી દૂર રહેવા કહેવું જોઈતું હતું ! અંધ શ્રદ્ધાળુઓ—અચો કહેશે કે એણે માણસોને બળ આપ્યું. પોતે દોષદંતું નિમિત્ત બનતો નથી. વાહ વાહ ! આવો શક્તિવાળો નિમિત્ત થતાં ડરે ! નિમિત્ત થાય તો તેને તેની શક્તિને અંગે કોઈથી શું થનાર છે ? કોઈ રાજ તેની પ્રજામાં જીવન વતવે છે તો તે ખીચારી પ્રજાથી શું થાય છે ? એ રાજ ખીજને સ્વા માટે નિમિત્ત બનાવતો નથી અને પોતે જ પ્રકટ રીતે કરે છે ? પરમેશ્વરે આપેલું બળ અદ્વિત પાળી જાય ખરું ? આશોને નિમિત્ત થાય નહીં પરંતુ તેણે આપેલું બળ પાળી કેમ ક્ષતોદભંદ ન થાય ?

આ બધું જોતાં કહેવાતા પરમેશ્વર જેવી સાક્ષર વ્યક્તિ કોઈ જ નથી, જે છે તે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતી પ્રકૃતિ છે. જે છે તે બધુંય તેવું જ પરાક્રમ છે. તે છે અને કરે છે માટે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને નિમિત્ત પણ નિકર રીતે બને છે. તે જડ હોવાથી તેને પ્રાર્થના કે સ્તુતિ કથાંબની અસર થતી નથી. તેને તેના કામમાં તેના પોતાના વગર ખીજ કોઈની અસર થતી નથી. એ આસરો પણ સત્ય હોવાથી માણસો પામી શક્યાં છે અને હજુ પામ્યાં જાય છે. પરમેશ્વરના સંબંધમાં સત્ય આ છે. છતાં આગળથી આસતી આવતી ખોટી માન્યતાને હક પૂરક વળગી રહેવું એ અચાનક અર્જુનમાં કુખી રહેવા જેવું છે; અધમનાના આગારમાં દેદ રહેવા જેવું છે; ખોટાપણના ખાડામાં પડી રહેવા જેવું છે; અસંભવિતતા—અસત્યને આદર કરવા જેવું છે; તત્વનો તુચ્છકાર કરવા જેવું છે; સત્યની સામા થઈ તેનો વિનાશ કરવા જેવું છે.

જે જે શાસ્ત્રીય સભો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે, જે જે મહા કાર્યો થયાં છે, જે જે શક્તિ વિકાસ પામી છે, જે જે થયું છે અને થતું જાય છે તે બધુંય શાસ્ત્રીય શોધો—પ્રકૃતિમાં રહેલા સત્ય—શુભોની શોધખોળ અને જ્ઞાનથી તથા ઉપયોગથી થયું છે અને ઘણે યાંત્રિક બળ, વીજબળોનાં બળ, રસાયણનાં બળ, હવાનાં બળ (બોઈલરો, એન્જિનો, તાર, રેલ્વેદિન, ઓમોદિન, હવાઈ વિમાનો, વિગરે) અને એવાં અન્યબન પમાડે એવાં કાર્યો થયાં છે અને થતાં જાય છે તે શું તેમના કરનારાઓએ કહેવાતા પરમેશ્વરનાં નામની માળા ફેરવી કે પ્રાર્થના—સ્તુતિ કરી કે બાધા—માનતા રાખી કર્યાં છે ? કે એ તો કુદરતમાં રહેલી શક્તિ સમજી તેને ઉપયોગમાં લેવાથી થયાં છે ? પૌરાણિક દેવોનાં પરાક્રમે કરતાં આ પરાક્રમે ઉતરતાં છે ? દેવોનાં પરાક્રમે તો અસંભવિત જણાય છે કારણ કે તેમણે કર્યાં મુજબ કરવાથી તેમ થતું નથી પરંતુ આ તો પ્રત્યક્ષ—મોજુદ છે. ધરણના ધરડા કહેવાતાં પરમેશ્વરનાં

નામની માળાઓ ફેરવી ફેરવી મરી જ્યાં અને આપણે પણ તેમના અજ્ઞાતતુ અવકુલુ કળા કરતા મરી જશું પરંતુ તે પરમેશ્વરના દર્શન ~ મુનાનાત નથી જગ્યા પામ્યા તેમ આપણાથી પણ નહીં થાય આ માર્ગ ખોલો અને અજ્ઞાનતાનો છે

સત્ય અને જ્ઞાનતા માગ જવાથી આપણે કહેવાતા પરમેશ્વરને ઉભો પણ તહીં રહેવા દઈએ અને કુદરત (પ્રકૃતિ) ના ગુણો યથાર્થ—યથાસ્થિત—યથારીત સમજ તેમનો આ શ્રય—ઉપયોગ લઈ દિગ્દિગ્ત વસ્તુ મેળવવા લાગશું મુખિતા સાધન તરીકે માળા—પ્રાર્થતા—મુનિ ~ રત્ન—મ્પ કામના નહીં આવે પરંતુ પ્રકૃતિના ગુણો જ આપણે

કહેવાતા પરમેશ્વરની જે શક્તિ—માયા ગણવામા આવે છે તે બધી પ્રકૃતિની જ છે એમ શાસ્ત્ર પ્રમાણથી મિદ્ધ થાય છે શાસ્ત્ર એટલે પ્રકૃતિના ગુણોનું પ્રયોગનું તથા ઉપયોગ કરતા શીખનાર વિદ્યા જેતા ગુણોને પામનારું છે તે આ પ્રકૃતિ જ છે પ્રકૃતિથી પગ અધમાર અને ખુદાપણામય અતતતા મિત્રાય કશુંય તથા એ અતતતા અમ્મિન છે

નેતિવાદનાગાનું કથત સત્ય છે કાગલુ કે કહેવાતો પરમેશ્વર કાઈ છે જ નહીં અનત, અનાદિ, અસ્તિતાલી અમ્મિન, માયાલી વિગે જે છે તે આ સદુની નગર આગળ દેખાતી અને દેખાના માટે તત્પર રહેતી, બીજાને મગ્ન્યૂત બતાવ્યા વગર પોતે જ ખુદી રીને મમ કરતી અને કાઈનું કશુંય કાને નહીં ધગતી આ મહાકાકિત—અહૂત—મહામામા પ્રકૃતિ છે તેની બમ્મિ—પૂજા—આરાધતા—કિમામના—એવા વિગેરે કરતું તે જ સત્યાચન છે તે જ સત્ય છે આવા કરોતા પણ પરમેશ્વરની માફક ખોલો અર્થ થાય છે કિયાઓ માન અનગી અને સત્યથી રિપરીત છે તેમતા સત્યથી યદનતર બનાવવા પ્રયત્ન કરીશ

૭ ધાર હું કે આનંદનાસી જૈનમાર્ગીઓ તથા થીઓસોરીના ઈન્દ્ર મર્દનાગા નેતિ વાં જ સ્ત્રીમટે છે સ્થાનનાસી જૈનો નિગમર અરુપને માને છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે ઈન્દ્ર સર્વવાળાનો ભેદ તેમા દાખવ થયા વગર નથી જણાવો એટલે લાભા જે તે ભેદ અન્ય યુગ દોય તો તે પ્રમ્ કવમા તે સર્વવતે શો બાધ હશે ? નેતિવાદ હોય તો પણ તે સ્વા માટે સદુને ન જણાવશે ? આસ્તિકો પણ હોઈ પોતે ગણ્યા માક્યા હોવાથી બીતિ લાતી હશે ? ગમે તે હોય પરંતુ મારી કમ્પના તો તેઓ નેતિવાદના સ્ત્રીમરનારા છે એમ છે અર ખોટું તો એ બાજે સત્ય હોય તો તેને પ્રમ્ કરવામા બય રાખવાપણું જ હોતું નથી ભેદ રાખે તે બીજા અબાર જ કા તો કાઈ મિતિયામ હશે ? તે તો તે બાજે સત્ય હોય છે તે તો રમણમા આવવા માટે ઉમંગમા મારે છે છતાં એમનું સત્ય શિથિ ન સ્વા તા ? એ ક્ષત્ર કે ?

આ શ્રેષ્ઠ વચનતા મર્તિ ૧૯૭૦ ના અમ્મના પૃષ્ઠ ૫૮૧ મા “ ના આતદશ્વર અને ‘ મુખિનાં સાધન ’ —એ નામઃ ચર્ચાપર ઉપચી લખવામા આવ્યો છે આના મેના મત્સ્યમા જે માર્ગ ખામી હોય તો તે શોધી મનના સ્ત્ર ૪ સ્ત્રિ અમ્મ તે કરવામા આવે છે માર્ગ વિદાન આ અન્ય મરતા બિન પ્રમ્મનું મત્સ્ય બતાવે તો તેથી ફિનિવાના નાનના

(છેવટે મોં જાનવા તો ખરો) વધારો થશે સત્ય કહેતા આંધ્રો ખાવાની જરૂર નથી આંધ્રી જ મને લાગતું સત્ય મેં પ્રકટ કરવાની હિમ્મત લારી છે મારા વિચારને અનુસરી હું “ સુન્નિના સાધન ” મળેલી બીજે લેખ યોગ્ય સમયમાં નીચે સમક્ષ રજુ કરીશ ત્યાં સુધી આ લેખને ચાકર ચડવા દો. જય સત્ય !

વાસદા,

તા. ૩૦-૧-૧૯૧૪.

“ શીર્ષોદ્ધ. ”

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૬૫૨ થી)

પરંતુ રા. ફા કહેછે તે § ૧૪ મા સત્કના “ પુષ્કળ મળી આવતા ગુજરાતી દસ્તાવેજો ” માટે શું કહીશું ? એટલું જ કે એ દસ્તાવેજો તથા હેના ઉતારા રા. ફા બતાવે તે પછી જ કશું પણ કહી શકાય પુષ્કળમાંના યોગ્ય પણ બતાવે તો પછી હેમાંની ભાષા ‘ ગુજરાતી ’ છે કે કેમ, અર્થાત્ ગુજરાતીના કિયા પ્રાચીન વિકાસકાળની છે, તે કહી શકાય કેવળ મોઢમ વચનના આશ્રય પાછળ રા. જા સત્તાપછે તે સ્થાય ઉત્પન્ન કરનારુ યાપછે દસ્તાવેજો કહ્યાં છે ? કોની કને છે ? હેમાંની ભાષાના નમૂના કેવા છે ? એ દસ્તાવેજોની વિશ્વસનીયતા માટે પ્રમાણ શું છે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાગતા બિલા રહેછે. તે સમાધાન વિનાના ગોળ ગોળ વચનથી સામાન્ય વર્ગ પણુ છેતરાશે એમ રા. ફા માનતા હોય તો સામાન્ય વર્ગની બુદ્ધિને એઓ અપમાન આપેછે એટલું જ કહેવું બંસ છે રા. ફાએ એ દસ્તાવેજોની ઉપર પ્રમાણની સામગ્રી રજૂ કરી નથી, તો તે દસ્તાવેજ રા. જા. રમણભાઈના ‘ ગુજરાતી ભાષાનો આરમ્ભ ’ નામના નિબંધમાં જે દસ્તાવેજોમાંથી ઉતારા આપ્યા છે તે જોઈશું, તો હેમાં તો જૂનામાં જૂનો દસ્તાવેજ મેવત ૧૫૮૩ (=ઈ. સ ૧૫૨૭) નો છાં અને હેની ભાષા તો સ્પષ્ટ રીતે મધ્યકાલીન ગુજરાતી છે. નરસિંહ મહેતાના સમય પછી ૪૬ વર્ષના ગાંતરે આ દસ્તાવેજની સાથ આવેછે, હેમાંના સ્પષ્ટ-સ્વરૂપો જુવો —

(૧) ચિળહૂદ જાવચહ (વિખ્ય જાહેર)

§ ૧૪ મો કૈંઝા વિક્રમ સવતરો કે ઇસવીસનનો તે સ્પષ્ટતા રા. ફા એ કરી નથી એ બેઠની વાત છે

† એ નિબંધનું ૫૪ ૬ ૧૨ જુવો; ત્રીજી સાદિયપરિવહનો રિપોર્ટ, નિબંધનંમંદ.

(૨) લાલ્લહ સારણહ (લાભે આરણે; લાખા આરણે)

(૩) આપણહ કવજિ (આપણે કવજે)

(૪) લહહ (લઈ, લઈને)

(૫) જમણહ હાચહ (જમણે હાચે)

આ અને હેવા આ દસ્તાવેજમાંના અનેક પ્રયોગ ‘મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક’ ના સમયની ભાષાનાં રૂપોનો પ્રચાર દર્શાવે છે અને સમયમાં પણ ટકી રહ્યાની સાક્ષી પૂરે છે. રા. બ. રમણભાઈએ આ વર્ષ પછીના દસ્તાવેજોમાંથી સમ્પ્રદાઈકના નમૂના આપ્યા છે; એ સર્વ ક્રમવિકાસ સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટ છે. આ હાલતમાં ૧૪ માં સૈકામાં એટલે ઉપરના જૂનામાં જૂના દસ્તાવેજથી લગભગ એ સૈકા પૂર્વેના દસ્તાવેજોની ભાષા આ નમૂના કરતાં અર્વાચીન હોય-હાલની ગુજરાતી જેવી હોય-એ કેવળ અનુમાનિત છે; હેવી ભાષાના દસ્તાવેજો ખતાવાય તો તેને સળગ પ્રમાણની અપેક્ષા સ્પષ્ટ રીતે રહેશે ન.

રા. રા. કહે છે તેમ માત્ર “કાન્હડે પ્રગન્ધ” અને “મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક” એ બે ગ્રન્થના ઉપર જ આધાર રાખીને રા. કેશવજીવ અને હેમના મતને મળતા વિચારકાએ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસનો મિદ્યાન્ત નથી ચર્ચ્યો. એ બે ગ્રન્થ ઉપરાંત અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે. તે આદિ ઝડપથી ખતાવી જઈશું તો બસ છે:—

(૧) (આ ચર્ચાના પૂર્વ ભાગમાં પંદરસી ધર્મગ્રન્થોમાં ગુજરાતી ભાષાનું છે તે નમૂના મહેં પહેલ પ્રથમ જ ખતાવ્યા છે, તેની પુનરુક્તિની જરૂર નથી; એ નમૂના જ રા. રા. મુખ્ય બંધ કરવાને યોગ્ય છે; આ લખાણો સંવત ૧૪૫૦-૧૫૦૦ ની આસપાસના સમયનાં છે; અર્થાત્ ‘મુગ્ધાવબોધ’ તથા ‘કાન્હડે પ્રગન્ધ’ ના સૈકાઓનાં છે; એટલે ‘મુગ્ધાવબોધ’ અને ‘કાન્હડે પ્રગન્ધ’ ઉપરાંતનો આ સળગ પુરાવો પ્રગટ થયો છે),

(૨) ‘મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક’ ની પછી પણ સંવત ૧૫૦૦ ની લગભગ પૂર્વે થયેલું “મુક્ત મોહાલ્લસરી” નામનું ગદ્ય પુસ્તક. (રા. બ. રમણભાઈનો નિબંધ-‘ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ’). હેમાંની ભાષાના નમૂના —

નગરિ (નગરે, નગરમાં), તેહનિ (તેને); ક્ષયતુ (ક્ષયથી); હોઝ (હોવો, હવો, થયે); સહુહ છાહયુ (સહુએ છાંડ્યો);—ઇત્યાદિ;

(૩) સંવત ૧૮૪૧ લખ્યા સાલનું (અર્થાત્ તેની પૂર્વે રચાયેલું) એક વેદિયા લાલજીનું પુસ્તક સ્વ. મેજસાલ શાસ્ત્રી “ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ” માં ૫૪ પૃષ્ઠે મેળવીએ; તેમાંથી નમૂના:—

નિશાલ્લશુદિ લૂણદાન દોનદ

કાર્તિક શુદિ નવમી ત્રિશ્વદાન દોનદ ।

દેન વિના મરદ તહનૂં સૂતક દિન ૧ ।
 તાર કર્મ કરેઉં હુદ તહનૂં સૂતક દિન ૩
 વિવાહ હુડ હુદ તહનૂં દિન ૧૨
 વડી માણસના હિંઅડા ફૂટા ।
 બિલાડીનહુ કર્મી સીકાં તૂટાં ।
 અણનૂતરિ જમવા વડમડા ।
 સાપ મરદ નહુ લાટી માનડા ।

છ. છ.

(૪) સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા 'વસન્તવિલાસ' માંથી નમૂના આપતે પાર નહિ આવે; એક બે આપુધુ:—

મુનિ જનનો મન મેદઈ છેદઈ માનિનીમાન ।
 કામીઅ મનિ આળંદણ કંદણ પયિકપરાણ ॥૭॥
 કોહલિ આંબુ ઢાલિહિં આલિહિં કરઈ નિનાદ ।
 કામવળૂં કરઈ આયસ આ ઇસુ પાડઈ સાદ ॥૨૩॥

(૫) સંવત ૧૫૨૯ માં લખાયેલા ચેરુમુન્દરૂત 'પુષ્પમાળ પ્રકરણ' માંથી 'નર્મકોશ' માં ('શુન્દરાતી બાપા', ૫૪ ગ માં) આપેલો નમૂનો (ગદ્યનો હોઈ) ખાસ મહત્વનો છે:—

“ પાડલીપુર નગર તિહાં નહનઉં ચતુ ચંદ્રગુપ્ત રાજ તેહનઉં પ્રધાન ચાલિમ્ય પ્રતિબિંબ ચક્રઉં રાજ્ય ભોગવધા । ૫૨ બંકારિ દ્રવ્ય નહીં. ” છ. છ.

(૬) નરસિંહ મહેતાના વખતતુ (અર્થાત્ સંવત ૧૪૭૧ અને ૧૫૩૭ના વચ્ચેના) ગદ્ય રામાયણ; હેમાંથી નમૂનો; ('શુન્દરાતી બાપાનો આરમ્ભ', રા. ખા. રમણબાઈનો નિબંધ, ત્રીજી સાહિત્યપરિષદનો રિપોર્ટ, નિબંધસંગ્રહ, ૫૪ પૃ ૧૧; હેમાંથી નીચેનાં ૩૫:—

વાલ્મીકિનિ આશ્ચર્યિ (વાલ્મીકિને આશ્ચર્યે); દીસિછિ (દીસેછે); આવ્યાછિ (આવ્યાછે); કરીનિ (કરીને); મહ્યાનિ (મહને); તિહાં (ત્યાં); પહિલ (પહેલો);

(૭) સંવત ૧૫૫૬ માં લખાયેલો (અર્થાત્ તે પૂર્વે રચાયેલો “નરસિંહ રાજાનો રામ ” ('નર્મકોશ', 'શુન્દરાતી બાપા', ૫૪ ગ) હેમાંથી નમૂનો:—

ઢમ ઢમ વાજઈ ઢોલ વ્યસંખ જોલઈ મગજ વાજઈ સંખા
રેણુ સરણાઈ વાજઈ તૂર મિલિયા મુભટ મહગરિયાસર ॥
ધોડા સરસા ધોડા બિડઈ પાયક પાયક સરિસો બિડઈ ।
રથ સેતી રથ જુડઈ અપાર હથિપારે લાગિ હથિવાર ॥
ધત્યાદિ.

અને

દોઈ પહર હુયો સંગ્રામ પાપ છુદિરાય હાર્યો તામ ॥

(૮)-(૯). મવત ૧૫૬૮ માં રચાયેલો 'વિમલ રાસ' પણ વાઘડ (વાધે, વધે),
દિનિ દિનિ (દિન દિન), અગિ (અગે), પુડદઈ (પોડે), પાલણઈ (પાનણે),
ધત્યાદિ રૂપોથી ભરેલો છે.

સ્વ. નવલરામે (' નવલ અન્યાવલિ ' ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૪૭ તથા ૪૫ મા)-વિમલ સંસ્કૃત,
' સાર રાસ ' વિશે વાત કરી હેમાંથી નમૂના આપ્યાછે, તે અન્ય સવત ૧૬૦૩ મા
રચાયેલો અને ૧૬૧૩ મા પ્રત લખાયેલો હતોછે તે અને આ એક કે કેમ ? રચ્યા સાલમા
ફરક છે. સવત ૧૫૬૮ ના ' વિમલરાસ ' ની વાત રાખે રમણભાઈ હેમના ' શુભરાતી
આપાના આરમ્ભ ' વિશેના નિબંધમાં કહે છે; અનેને જુદાજ નાની અનેમાંથી નમૂના ટાંક્યું-

' વિમલરાસ ' માંથી--

દિનેદિનિ વાઘડ વિમલકુમાર
અહનિસિ ઓંગિ વિમલાચાર ।
વિમલકુંઅર પુડદઈ પાલણડ
માં (? મા) હિંડોલઈ ઝલટિ ઘણઈ ।

' સારરાસ ' માંથી--

મરિખ અક્ષર જ કવઈ ॥ તે સવિ સુચર પસાય
વર્ણ માત્ર જિણિ સીખવિહ ॥ તેહનો પ્રણયું પાય

અરિયણુ કોડિ તણુ તે કાળ (અરિજન ક્રોટિ તણો તે કાળ).

પુત્ર પરીખ્યા કરવા કાજિ ॥ ખાંભ કરડાં બરાબ્યા રાજિ
(કંકાજ) (સાન્ને-રાગએ)

*એકમાં કાવ્યતાપક વિમલકુમાર છે, અને બીજાનો કતો વિમલસંગિ છે, એટલે પાને
જુદા જ અન્ય હોય

એક દિવસ નિમિ પહોંચે રાય ॥ મન ચિંતયે એહણું ઉપાય -
(? પહોંચે)

દત્તાદિ, દત્તાદિ.

(૧૦) મંવત ૧૫૫૭ માં લખાયેલું (અર્થાત્ તે પૂર્વે રચાયેલું) 'ભુવનદીપક' મંસ્કૃત ગ્રન્થનું બાયાન્તર. (' ગુજરાત શાળાપત્ર ' નોવેમ્બર ૧૯૦૯ માં રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે પ્રગટ કરેલું).

નમૂના:—

રાહુહાયા કેતુ જાણિયુ । જીગી રાશિ રાહુ હુડ તેહહુડું કેતુ સાતમદે અંશ જાણિયુ ।

(રાહુની હાયા કેતુ જાણવો; = (૨૭૫) - ૭૫ જે રાશિ (માં) રાહુ હોય તેથી કેતુ સાતમે અંશ જાણવો).

હવડું મહનળું સ્વરૂપ બોલિશિ ।

હવડું શવિહું મહતળી વેલ કહીશિ+ ।

† આ બાયાન્તર રજૂ કરતાં રા. છ. વિ. રાવળ લખેલે:—

" જ્ઞાપે વિ. સં. ૧૫૫૭ એટલે નરસિંહ મહેતાની દયાતી પછીની આપણી બાયા દાની છે, ત્યારે મહેતાના વખતની કેવી બાયા હશે તે વિચારવા જેવું છે. " નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોના હાકના ૩૫ ઉપર મંસય દષ્ટિ રાખનારામાં રા. છગનલાલ રાવળને ઉમેરીયું.

§ આ હુતુ પ્રત્યય સર્વ નામને પચમીમાં લાગતો જણાય છે. ' મુઘ્ધાવયોધ ' માં ફ્રંતડ પ્રત્યય છે. રા. કેશવલાલ એ મચત્ત (મચન્ત) ઉપરથી ઉપજ્યાની ટલપના મૂકે છે (શુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગષ્ટ ૧૮૯૧). હું તે ટલપના રીકારતાં વિશેષ ઉમેરું કે મિ. લે. ૮-૨-૨૫ માં સર્વનામ માટે અપચરામાં પ્રત્યય હ્રાં આપ્યા છતાં ઉદાહરણ ગદ્યામાં હ્રાંહોતડ (હ્રાંહોન્તડ પાઠાન્તર) છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે જહાં (= જ્ઞાં) + હોતડ (મચત્ત-ઉપરથી થતો) = જ્ઞાંહોતડ, -એમ હશે; અને હોન્તડ પાઠાન્તર છે, તે ઉપરથી ફ્રંતડ થયેલું. (' મિહોમચન્દ્ર ' માં જહાં જેવાં ૩૫ સામ્યર્થનાં સ્વરમાં નથી; પરંતુ એ પ્રયોગ આ સ્થળે પડાય છે). પછી ફ્રંતડ, હુતુ થયું.

* આ સીલિંગ ૩૫ ધ્યાન ખેંચનારું છે. " વૈચંપાયન એણી ચેર જોલ્યા " એ પરિચિત વાક્યમાં ' એણી', તથા પારસી ગુજરાતીમાં વપરાતું 'તિણી' સરખાવો. મંસ્કૃત જ્ઞાં (હ્રત્ પ્રત્યયના સીલિંગ) ના સામ્યથી ગુજરાતીમાં ' ધાંચણુ', મોચણુ', દત્તાદિ જેવાં ૩૫ થાય છે તે જ રીતે ' હાચણી' જેવાના સામ્યથી આ 'ણી' પ્રત્યય નારી જાતિનો બન્ધો જણાય છે.

+ કથયિષ્યતે તું પ્રાકૃત કહિસ્સદ (= કહેવારો) એમ કર્મણિ પ્રયોગ ઉપરથી ગુજરાતીમાં કર્મણિ સ્વરૂપ જતું રહી- (રું) ' કહીશ' (નિ) ' કહેશે' (તું) ' કહીશ' એમ કર્તારિ ભવિષ્યકાળનાં ૩૫ મર્ધ ગયાં જણાય છે.

(બેલિસિ, કહીસિ, એ બલિષ્યકાળનાં ૩૫ ધ્યાન ખેંચે છે).

(૧૧) એ બ સમયનું “સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર” નું બાયાન્તર ‘ ગુજરાત શાળાપત્ર ’, ડીસેમ્બર ૧૯૦૮ માં રા. ‘ છ. વિ. રાવળે પ્રગટ કર્યું છે.

હેમાંથી નમૂના:—

આદિ-પહિલૂં । દવ નમસ્કરી નદ પુરુષ સ્ત્રીનાં લક્ષણ કહીસિ ।

(કરી નધ-આદિ ‘ કરીને’ ઉત્પાદિમાં અસદ્દ માત્ર ‘ કરીધ’, ‘ કરિ’, ૩૫માં ઉમેરાતો ‘ અનધ’, ‘ અને’ નો સંક્ષેપ ‘ નધ’, ‘ ને’ પ્રત્યય ૩૫ અનેકો નજરે પડે છે; આ ૩૫ ‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’ માં આશ્ચર્ય:ચીત્તિનદ (બેલીને); ખડ ૧ સ્ત્રો. ૧૧૧)

મનુષ્યનદ પાંચ દીર્ઘ—લાંઘા જોઈદ । (મનુષ્યને પાંચ લાંબાં બોધયે.)

પાંચ સ્ત્રમ—લાહનાં । જાઈડ ।

(લાહનાં—સં. શ્લક્ષ્ણ, પ્રા. લળહ ઉપરથી—ને ‘ ન્હાનું ’ નું પૂર્વે ૩૫ અદિ’ ધ્યાન ખેંચે છે).

જાહનદ નિલાહિ રેલા ૪ હુદ તેહનડ ૮૦ વર્ષ અનદ ૬ રેલા હુદ તુ ૧૦૦ આયુ હુદ ।

(નિલાહિ-નિલાહ નું સમીર્ણ ૩૫; સંસ્કૃત લલાટ, પ્રાકૃત જિહ્વલં (જિલાહં), જૂની ગુજરાતી નિલાહ. (કાકણી નિહલ મરખાવે).

(ગુજરાતી જૂનાં કાવ્યોમાં નિલવટ શબ્દ નજરે પડે છે તે લલાટપટ-જિહ્વલવટ દ્વારા આવ્યો જણાય છે).

(૧૨) વિ. ‘સંવત ૧૧૫૪૦ માં સિદ્ધપુરના ભીમ કવિએ રચેલા “ હરિ હીલા મોળ

† રા. કેશવલાલ દુવ હેની રચ્યા સત્ત સંવત ૧૫૪૩ આપે છે. (‘ મુખ્યાવબેધ ઔકિતક ’ ઉપર ચર્ચા; શુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ ૧૮૯૧).

આ પુસ્તક વિશે સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય દુવનાં કેટલાંક વચન ધ્યાન ખેંચે છે. ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં લંડનમાં ભરાયેલી ઓરિએન્ટલિસ્ટની પરિષદ આગળ રજૂ કરેલા પોતાના એક નિબન્ધમાં એ વચનો છે. એ પુસ્તક વિ. મં. ૧૫૪૧ માં રચાયેલું એમ એઓ કહે છે. વળી એમ જણાવે છે કે એ પુસ્તક પોતાને જડ્યું હતું; જો કે તરત જ કહે છે કે સ્વ. નવકરામભાઈ કોને હેનો હસ્તલેખ પોતાને જડ્યો હતો.

(“ My real find was the *Harī Lalā Shodas’a Kālā*, a poem by *Rhima Kārī*, written in V. S. 1541 (1485 A. C) a Ms. of which I found with the the same Mr. Navalram Lakshmiram at Rajkot in about 1882-83 A. C. ”.

કળા” નામના ગ્રંથની સંવત ૧૭૦૨ ની પ્રત વિશે શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલે (“ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ ” ને પૃષ્ઠ ૬૧ મે) ઉલ્લેખ કર્યોછે; અને ૨૯. નવલરામે સંવત ૧૬૮૫ ની પ્રત વિશે ઉલ્લેખ કર્યોછે (“ નવલ ગ્રંથાવલિ ”, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૪૨). બંનેમાંથી નમૂના મુકુંદુ:—

સંવત ૧૭૦૨ ની પ્રતમાંથી—

બ્રહ્મા આવ્યા અંતરધ્યાન । તૂટો વછ માગિ વરદાન ।
 ધરિ વાહિરિ નવિ ધરામમારિ ॥ દેવ અસુર પત્રગ નરનારિ ।
 સૂકે નીલે દિવસ ન રાતિ મુગ્ધને મરણ ન આવે તાતિ ।

સંવત ૧૬૮૫ ની પ્રતમાંથી—

સિંહાસન બિટુ છિ મુર રાઢ
 મોટુ તેહ તળો ગહિમાયિ ।
 શબ્દ એક હોડ આકાશ
 કંસ તાહરો કરસિ નાશ ।

પગિ સાહીર્નિ કરિ વિનાશ
 તેગલે કન્યા ગઈ આકાશ ।

સિંહ તળી ચિરિ પરદુણુ જાણે આવ્યું હરણ ।

(૧૩)-(૧૪)-(૧૫)

(ક) સંવત ૧૫૮૧ માં લખાયેલું ‘ નવલસ્યબાલાવબોધ ’ નામનું પુસ્તક,

(જ) સંવત ૧૫૮૨ માં લખાયેલું ‘ જીવવિચાર ’ નામે પુસ્તક,

(‘The Gujarati Language of the Fourteenth-Fifteenth Century’, *Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists*, Vol. I, P. 320).

૨૯. નવલરામભાઈને બદલે કોઈ નિરક્ષર કે અર્ધનિરક્ષરના કબજામાં એ પુસ્તકથી હોત તો યોતાને જરૂર એમ કહેવું વાંજળી ગણાત. આથી તો નવલરામભાઈનો હક આમ છીનવી લેવો તે યોગ્ય ના કહેવાય;—ખાસ એટલા માટે કે ‘ નવલગ્રંથાવલિ ’ જોતાં જણાયછે કે નવલરામભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં—અર્થાત્ હ. હ. કુવના નિબંધની પૂર્વે ૧૯ વર્ષ ઉપર—એ ગ્રંથમાંથી બેનારા પ્રમિદ્ધ કર્મો દત્તા; તેમ જ ૨૯. પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીએ પણ એ પુસ્તક વિશે તેથી પણ પૂર્વે (ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં, ‘ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ ’ માં) લખેલું હતું.

અને (ગ) સંવત ૧૬૧૨ માં લખાયેલું 'અવશ્યાસ', ભાષાન્તર. શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલે
'શુભરાતી ભાષાના ઇતિહાસ' માં (પૃષ્ઠ ૬૧-૬૩ માં) ઉલ્લેખ કરેલાં-
માંથી નમૂના:—

(ક) કિતલીં ગોલી અનમા પીપલી મિરી મારંગી મુંઠિ પ્રમુલ દ્રવ્ય કરી ડપની હુડ
ત વાય ખિડદ.

(લ) સિદ્ધના જીવ નહિ દહ નથી પ્રાણ નથી યોનિ નથા જીવ જિનવચન અણલહતડ
સંસારમાહિ ઘળૂ ફિરદ. અનહ ઘળૂ ફિરિસદ.

(ગ) મુલિ ત્રિહુ પર્ગિ યે અથ કાલા હુડ ત આયામ્ય ત યમદૂત જાણિવુ.
કાલિ મમરા હુડ ત સ્વાર્માનડ મારદ ત ઘાડુ વલેશનદ વધારદ પ્રવાસિ મરણ
કાદ.

(૧૬) સંવત ૧૬૪૦ ની પ્રત સાલતું "વૈષ્ણવ આશ્ચિનક" ('નવ્ય ગ્રન્થાવલિ',
ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૪૨-૪૫). હેમાંથી નમૂના --

પઝી પૂર્વાભિમુલ ત્રિશી માથુ ઉહોલીને હાય પલાલીએ.

(ઉહોલીને-ઉહોળીને-હોળીને. માથુ 'ઝોળું' એમ ખરે શબ્દ દર્શાવવાને કવિ કલ્પ-
પતરામ- 'ઝોળ' સંબંધિત પાઠથી-એ રીતે વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી હકારવિરુદ્ધ મત દર્શાવતા હતા,
તે આ શબ્દ જોતાં જોરે પડશે).

તે માર્હિ પ્રાત સ્નાન વડય કરવુ.

('અવશ્યા' ની અસ્પરિત પ્રથમ શ્રુતિ લોપ પામી વદ્ય યથેલું જણાયછે. આ
અસાધારણ શબ્દ પ્રથમ જ નગરે પડેછે; આથી અસ્પરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ-એ ઉત્સર્ગેતો
બહુ ઉદાહરણોમાં પ્રવર્તેછે).

કાલકી પિહિલી દીજી. પાટલી પઝી વાલીએ

(૧૭) સંવત ૧૬૮૫ ની પ્રત સાલતું "મોરે સુદાગો" નામનું કાવ્ય સ્વ. નવલરામ
ભાઈએ કહેલુંછે ('નવલગ્રન્થાવલિ', ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૪૨, ૪૪). હેમાંથી નમૂના:—

માનવી તુહાનિ કિમ વાલે જેહનિ ન જાણિ વેદ.

સુદામુ સૂચી વહિ દોહિલિ તે દીહાઢા જાણિ.

(૧૮) સંવત ૧૭૧૦ ની પ્રત સાલનું “રાત્રિભોગનગીત”; (“ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ”-રાત્રી મંગલાલકૃત ૫૪ ૧૫-૧૬).

નમૂના:—

દિવસદ રંધાદ દિવસદ નિમીયદ ।

વિદ્યાણે ભાગન માગસિ ઉત્તર નાદાસ કાદ ।

તહની સુર સેવા કરદ ।

(૧૯) સોનિયાના દેવીદાસ અધવે રચેલું ‘રુકિમણી હુમણુ’; પ્રત સાલ સંવત ૧૭૧૪ નું. (“ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ”, રાત્રી મંગલાલકૃત ૫૪ ૧૬).

નમૂના:—

શુક્રદેવ વાળી ઉચરિ રાય પરિસતાનિ મનિ ભાવિ ।

વિવાહ વેકુંટનાપનુ જોવા અમર સહુ જાવિ રે ।

(૨૦) સંવત ૧૫૮૩ નું વેચાણ ખત--રા. જા. રમણભાઈ ‘ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ’ એ નિબંધમાં દેહેલું; તેમાંથી નમૂના પાછળ હું આપી ચૂકો છું.

તે પછી ક્રમે ક્રમે સંવત ૧૫૮૯, ૧૬૧૮, ૧૬૫૧, ૧૬૮૪, ૧૭૦૬ માં લખાયેલાં વેચાણ, ધગણ ખત, હત્યાદિ દસ્તાવેજોમાંથી ઉતારા આપી રા. જા. રમણભાઈ ભાષાના વિકાસક્રમના ઉતારા દર્શાવે છે. તે એ નિબંધમાં જોવાથી જણાશે. અહિં વિસ્તાર જાડું થઈ જાય એમ છે.

આ રીતે સંખ્યાબંધ નમૂના જતાવી સકાય એમ છે, પરંતુ અલ્પમતિ વિસ્તરણ. આ સાલવાર પ્રમાણેનું નિરીક્ષણ કરતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સંવત ૧૪૫૦ અને ૧૬૦૦ ની વચ્ચે ગુજરાતી ભાષાનું (લૌકિક ભાષાનું) સ્વરૂપ “મુઝાવબોધ ઐત્તિક” ની ભાષાના નમૂનાનું બહુધા હતું, અને તેમાં ક્રમે ક્રમે છાયાગ્રંથ પડતો ગયો.

* “મુઝાવબોધ ઐત્તિક” ની ભાષા—આમ વચન ઠેર ઠેર હું વાપર્યો ગયો છું તેનો અર્થ એમ મમજવાનો છે કે એ ગ્રંથમાં ચર્ચા કરતે મુખ્ય ભાગે વપરાયેલી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા; એ અન્ય ગુજરાતી ભાષાના (તે કાળની ગુજરાતી ભાષાના) વ્યાકરણનો જાન્ય હોનો—એમ મમજવાનું નથી. એ જ્વ. હરિલાલ દુવેની કલ્પનાનું બ્રમણકતપણું મ્દે ઈ. મ. ૧૮૯૦ માં “ગુજરાત સાગ્રામ” માં એ ઐત્તિકનું અવલોકન કરીને દર્શાવ્યું હતું; તે જ ચર્ચા અંગ્રેજીમાં ઈ. મ. ૧૮૯૨ ના ફેબ્રુઆરીના ‘The Indian Antiquary’ માં મ્દે પ્રગટ કરેલી; તેનો ઉત્તર દુગિવાવ દુવે તે જ વર્ષના સેપ્ટેમ્બરમાં લંડનમાં મળેલી ઐરિયેટિયોની પરિષદમાં વાંચેલા એક નિબંધમાં આપેલો છે.

હોતા; પરંતુ તે અવાંચીન ગુજરાતીના નમૂનાનું તો નહેતું જ. ઉપરની યાદીમાંના કેટલાક ગ્રંથોની રચના સાત જણાઈ નથી, માત્ર લખ્યા માત્ર જ છે, પરંતુ હેમાંની ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં સંવત ૧૬૦૦ કે ૧૬૫૦ સંધીમાં થયાસંભવ એ ગ્રંથોને મૂકીએ.

(Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists—Vol. I, Pp. 315-319, "The Gujarati Language of the Fourteenth-Fifteenth Century").

એ ઉત્તરનો સારભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

“(૧) સુધ્યાયબોધને ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ કહેવામાં જો મ્હે ભૂલ્ય કરીછે, તો એ ભૂલ્યમાં મહારી જોડે સારા સોબતીઓ શામિલ હતા. એક ગુજરાતી શાસ્ત્રી મળલાલ કામિદાસે પોતાના ‘ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ’ માં જેને ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ કહ્યું છે. ડૉક્ટર ભાંડારકર પણ એ ગ્રંથને ‘The-aurus’ (શબ્દકોશ) કહેછે.

(૨) જૈન ગ્રંથકારોનું સંસ્કૃત શાસ્ત્રજ્ઞાના જેવું વિશુદ્ધ નહોતું; હેમના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં માગધી અને ગુજરાતી રૂઢિયો અગ્લણતાં પેટા જાયછે. માટે પ્રાકૃત ઉક્તિનાં સંગ્રહ કથ્થું તે ઉપર કચી દલીલ રચાય નહિ; તેમ એ વચનને પ્રાયઃ (ધણે ભાગે) એ વચન ધી વિશિષ્ટ કરેલુંછે.

(૩) એ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનો હોત તો સૂત્ર, કારિકા ઇત્યાદિનાં ઉદાહરણો તથા ખુલાસા પ્રાકૃત (ગુજરાતી) માં આપ્યાંછે તહેને બદલે સંસ્કૃતમાં આપત.

સંસ્કૃત વિભક્તિના પ્રલયો આપ્યા પછી પ્રાકૃત પ્રત્યયોની ગર્યા તથા ખુલાસા સચિત્તર આપ્યાંછે; પછી ફક્ત આપ્યાંછે; પણ ક્રિયાપદના પ્રલયોની વિગત આપી જ નથી.

(૪) ૧૪ મા મૈકાનું ગુજરાતી તે ૧૯ મા મૈકાનું ગુજરાતી નથી; તેથી હેમચન્દ્રની મંત્રાઓ, કારિકાઓ ને સૂત્રો સ્વીકારવાંછે તે જોઈને ૧૯ મા મૈકાના મહારાટીકારોએ ગ્રંથમાં પડતું ના જોડ્યો.

ગ્રંથકારે ‘સંસ્કૃત’ એ શબ્દ જ આપ્યા ઐકિકમાં ખુદ્દિપુરસ્કર ટાળ્યોછે.

(૫) સંસ્કૃત વ્યાકરણ હોત તો, આ ઐકિકમાં વિભક્તિયો ઇત્યાદિનાં ઉદાહરણાં જાપાનન્દના ‘સર્વજ્ઞિનસાધારણસ્તવન’ નો ઉતારો આપ્યોછે, તેમ બીજાં સ્તવનોના ઉતારા પણ બીજાં જાપતોનાં ઉદાહરણાં આપ્યા હોત.”

આ પ્રત્યેક કલમનો પ્રત્યુત્તર ટૂંકમાં આપી સકારો:—

(૧) મળલાલ શાસ્ત્રી ભૂલ્ય ના કરે એમ માનવાને કશો આધાર નથી. આ બાબત માં આ પ્રકારની પ્રમાણપૂર્ણ અસ્થાને છે. વસ્તુતઃ ગ્રંથનું સ્વરૂપ શું-તે જ જોવાનું છે.

૩. ભાંડારકરે તો સંસ્કૃત હસ્તક્રમોની શોધના રિપોર્ટમાં પ્રમંગલરૂપ પ્રસ્તુત ગ્રંથ

બીજી વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની એ છે કે ઉપરના નમૂનામાં ગદ્ય ગ્રંથો ઓછા નથી, અને કદી પણ ગ્રંથો માટે બાધ કોઈ કાઢે કે લૌકિક બાધાનું સાચેસાચું પ્રતિબિંબ હોવા ના પણ હોય (જોકે નમૂનાના સ્વરૂપ જોતા તેમ નથી જણાતું), પણ ગદ્યના નમૂના ઉપરથી તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે સ્વાભાવિક, લોકવ્યવહારની બાધામાં જ એ લખવાલાઈ બાધાવિકાસના નિપુણ પુરોષોને તેમ જ સામાન્ય અનુભવના પુરોષોને આ સહજ જણાઈ

જોયેલો અને ઉપરટપક્રિયુ સ્વરૂપવર્ણન કરતું જણાય છે તેમ છતાં એ, હેમજો શુન્દરાતી બાધાનો (તે કાળની શુન્દરાતીનો) સમ્બંધોય છે એમ તો નથી જ કહ્યું પછી આમ મોટું નામ ઘસડવાથી લાલ શો ?

(૨) આ દલીલ તો ઉત્તરી હ હ. ધ્રુવની વિરુદ્ધ જાય છે પ્રસ્તુત ગ્રંથ સંસ્કૃતનો હોઈ હેમા પ્રાકૃત અંશો પેશી ગયા છે—એમ કોટિ હોય તહેના સમર્થનમાં આ દલીલ તો આવી સહે પ્રાયઃ સમ્બંધની વિશિષ્ટતા તો મ્હેં મ્હાત લાભમાં જ દર્શાવેલી હતી આ માર્ગો પદેશિકામાં જુદા પ્રાકૃતમાં નિયમેનો સમગ્ર દર્શાવાયો છે—એમ કહેવાનું કારણ એ જ કે કેટલાક ભાગમાં સંસ્કૃતમાં જ ગદી થયાં છે

(૩) ગ્રંથની સ્વરૂપ કલના ખરી આમ છે—સંસ્કૃત બાધાના વ્યાખ્યાના નિયમો વગેરે પ્રાકૃતમાં સમગ્રાવનારી આ માર્ગોપદેશિકા છે, જેમ સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો અગ્રેષ્ઠમાં સમગ્રાવનારા ડૉ. ભાંડારકરના પુસ્તકો છે, ઇત્યાદિ, તેમ તો પછી હેમા સંસ્કૃતમાં થયાં આવે જ શેની ?—છતાં પાછલા ભાગમાં તો વર્ગી ત ન સંસ્કૃતમાં થયાં બરપૂર છે—તે આ દલીલને રાખો આપશે

ક્રિયાપદના પ્રત્યયોની અથા ગ્રંથમાં નથી તેથી યદ્યપિ સિદ્ધ થતું નથી એટલું જ કે આ માત્ર લઘુ પુસ્તક અપૂર્ણ છે

(૪) આ પુસ્તકમાં જે સરખાઓ વપરાઈ છે તે હાલની શુન્દરાતીને લાગુ ના પડે તે વાત કદી જ નથી મ્હ તો એમ જ દર્શાવ્યું હતું કે પ્રાકૃતમાં જે અંગો નથી—તે બીજો આ પુસ્તકમાં છે

સંસ્કૃત સમ્બંધ નથી વાપર્યો તેથી કાઈ ગ્રંથનું આન્તર સ્વરૂપ બદલાશે નહિ

(૫) આ દલીલ તો વિચિત્ર છે એકાદ પ્રસંગે ઉદાહરણ માટે એક સ્તવન આપ્યું માટે બીજો આપે જ એમ શા માટે ? અને તે સ્તવન આપ્યું છે તે છે તો સંસ્કૃત રૂપો માટેનું જ ! તે ઉપર હ હ ધ્રુવની કલ્પનાની વિરુદ્ધ જ જશે

આમ લૂના બચાવ કર્યા પછી પણ આખરે હ હ ધ્રુવ અર્ધસ્વીકાર કરે છે કે પોતે એ ગ્રંથને શુન્દરાતી બાધાનું વ્યાકરણ કહેવામાં ભૂલ્યે કદી હતી, પ્રસ્તુત નવી કલ્પના મુકે છે કે સંસ્કૃત તેમ જ શુન્દરાતી બંને બાધાના વ્યાકરણનિયમેનો આ ગ્રંથ છે !—મ્હાતુ અવલોકન સમગ્ર જોઈ જનારને તથા આ ગ્રંથ ધ્યાનથી જોઈ જનારને આ કલ્પના નિરાધાર લાગશે

આવે એમ છે. પરંતુ લોકવ્યવહારનું સ્વરૂપ ન હોવાનો જે અત્પ્રાદ્ય પણ સમ્ભવ હોય તે આ ગદ્યને વિશે ક્ષીણ થઈ જાય છે.†

પરંતુ સર્વ કરતાં વધારે અપૂર્વ મહત્ત્વનો પુરાવો તો પારસી ધર્મગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો-માંથી મળે રળૂ કરેલા ગુજરાતીના-અર્થાત્ તે કાળની અન્તિમ અપભ્રંશ અને મધ્યકાલીન ગુજરાતીના-નમૂનાથી પ્રગટ થયો છે. એ પણ મધ્યમાં હોઈ લોકના નિત્ય વ્યવહારની ભાષા સ્વયંવેશે; તેમ જ એમ જણાય છે કે હિન્દુ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતી વચ્ચે હાલના સમયમાં જે વિશાળ ભેદ પડી ગયો છે તેટલો એ ભાષાન્તરોના સમયમાં પડેલો નહિ હોય, કેમકે સંસ્કૃત ભાષા જેડે તે કાળની પૂર્વના પારસીઓએ જે છૂટ કેટલીક લીધી જણાય છે, તેટલી પણ છૂટ તે કાળની ગુજરાતી જેડે લીધી આ નમૂનાઓમાં જણાતી નથી. આ ગ્રંથોમાંના નમૂના આજ સુધી કાંધ્યે રળૂ કર્યા નહોતા અને મુબાળે મહાતુ ક્ષણ તે ઉપર ગયાથી આજ એ મહત્ત્વનો પુરાવો આપનાર સામગ્રી રળૂ કરી સકાઈ છે. એ સામગ્રી બે કીમતી કામ કરે છે:—

- (૧) પારસીઓ ઈ. સ. ના ૮ મા સૈકામાં સંજાણમાં કિતરી વસ્યા તે સમયની દેશ-ભાષા હાલની ગુજરાતી જેવી તો નહોતી જ નહોતી, પણ વિક્રમ સંવત્સરા ૧૫ મા સૈકાની ભાષા કરતાં પણ અતિ પ્રાચીન પ્રાકૃત હોવી જોઈએ-એમ નિઃમંદિશ્ચ અનુમાન દર્શાવે છે;*

અને

- (૨) એ ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર (ગુજરાતી) થયાં તે સમયની ગુજરાતી (પ્રાચીન ગુજરાતી) ના સ્વરૂપ ઉપર સ્વતન્ત્ર અને તે માટે જ સખળ પ્રકાર પાડે છે. કેમકે એ નમૂના માટે તો રા. જ જેવા પ્રસેા પણ એમ નહિં કહી શકે કે એ કૃત્રિમ આવવા તે કાળ કરતાં પ્રાચીન ભાષા હોમાં છે; અને તે અને “મુઝાવબોધ” આદિની ભાષા એક સ્વરૂપની છે, તો પછી “મુઝાવબોધ” અને “કાન્હડે પ્રબન્ધ”ની ભાષા પણ લોકવ્યવહારની ભાષાનાં જ પ્રતિનિધ્ય છે એ આપોઆપ કૃષિત થાય છે.

આ બધી ઐતિહાસિક પ્રમાણોની સામગ્રી આપ્યા પછી રા. જાને હજી પણ વિશેષ ઐતિહાસિક રીતિની સાખીતીની અપેક્ષા નહિં રહે એમ આશા છે. ખરું જોતાં પારસી ગ્રંથોના પુરાવા શિવાયના પુરાવા આજ સુધીમાં :ગુદે ગુદે જ્યણે સ્વ. નવલરામ, રા.

† જૈન રાસાઓ અખ્યાબંધ છે; હેમનો તો હું આ અન્વેષણમાં સંગ્રહ પણ કરી સંગ્રહો નથી. હેમાંના ઘણાખરાનાં સ્વરૂપથી એમ જ જણ્યારો કે લોકવ્યવહારની ભાષામાં જનસમૂહના લાભ માટે ‘એ રાસા રચાયલા હતા. તથાપિ કેટલાકની ભાષાનું સ્વરૂપ આ અનુમાનને કાંઈક અંશે બાંધક થનારું નજરે પડે છે; હ્રદય-“શીર્ષવતીનો રાસો.”—આ ગ્રંથમાં પ્રાકૃતોના અનેક ભેદની ભાષાનું મિશ્રણ હેવું તો વિચિત્ર છે કે તે લૌકિક ભાષાનું જ પ્રતિ-નિધ્ય હોવા વિશે સંશય ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ આ વિરય અપવાદ સંખ્યાબન્ધ નમૂનાના પ્રમાણને ઉલટી પુષ્ટિ જ આપે છે.

કેશવનાથ ધ્રુવ તા બ રમણભાઈ, રા છ વિ રાવળ, ૨૧ શાસ્ત્રી ધ્રુવનાથ કાગીનાસ ઇલાદિ તન્દ્રથી અપાર્થ ચૂક્યાહે રા ઝની જાણુમા એ નહિ હોય એમ જ માનિને ને હમના નાબાયે એ સર્વે પ્રમાણે એક ટેન્દ્રમા જોડવી પારંગી અન્યોના નરીત પ્રમાણુના પ્રમાણમા ઉપરિચત દર્શાહે રા જ એમ તો નહિ જ કહે કે આ ઐતિહાસિક પ્રમાણે ના કહેવાય, હેવા તો ટાઇ અન્ય એ માગતા નહિ હોય કે જેમા એમ આતા કરાઈ હોય કે આ જતાવેના નમૂના પ્રમાણેની બાપા અમુક સમયની બાપા ગણાવાનીછે, અથવા તો અમુક સમયની આ બાપા છે એમ સ્પષ્ટ તે જ સમયના અન્યમા ઉદ્દેશ હોય હેવાને જ એઓ ઐતિહાસિક મામીતી કહેતા હોય તો તો ઉપાસ નહિ બાકી આજ સુધી ઐતિહાસિક પદ્ધતિ તો ઉપર દર્શાવેલી રીતિની જ જાણીહે

કેવટે એટલું જ કહ્યું કે આ પ્રમાણપરપરા અને તેથી ઉપજાવેલા અનુમાનથી ગ ફાને હથ પણ મતોપ થનો ના હોય, તો, પ્રવળ આરોપ દાઢવાને બદલે, જેમ રા કેશવનાથ ધ્રુવે, રા બ રમણભાઈએ અને, આ અન્વેષણમા, મ્હે બાપાના યુગ લેખના લખણ અને નમૂના વિગે અમુક યુગદ્ધ કર્પના ધડીને મૂકાહે, તેમ પોતાના મનમા જે શરૂ હોય તે દર્શાવનારી યુગદ્ધ ક પના-જુદી તો જુદી, પણ યુગદ્ધ કર્પના, પ્રમાણોથી ગ્યાયવી કર્પના-એઓ રમૂ કરે તો પરીણા ધઈ સકે પણ આરા છે કે જેઓ પણ આપ્ત પ્રમાણોથી સરુપ થશે

વાંદરા

તા ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૩

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અન્યાવલોકન.

“શ્રીમચ્છંદર જયન્તી વ્યાખ્યાનમાલા” (શ્રીમચ્છંદરાચાર્યના જીવનચરિત્ર માધ્ય.) -

આ લઘુ પુસ્તક આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ગ બ કમગારાકરમાઈએ રચેલું છે એનું અરૂપ ઉપોદ્ધાનમાં અન્યક્ષાએ પોતે વર્ણવ્યું છે તે કરતાં વધારે ચોખ્ખું સમ્બોધા બાએ વર્ણવી શકાય. ગ. બ કમગારાકરભાઈ કહે છે “શ્રીમચ્છંદરજયન્તીના આગલિક પ્રમંચે જુદે જુદે રચેલે કરે ૧૧ વ્યાખ્યાનોને પુસ્તકામરમા ઉપાવરણની આગણી કેટલાક મિત્રો તરફથી ચર્ચાથી

* કર્તા—રા બ કમગારાકર પ્રાણસકર ત્રિવેદી બી એ પ્રિન્સિપલ, ગ્રેમચાં રામચાં દ્રેનિંગ કોલેજ, હવાદિ હિમત ર ૦-૧૨-૦ અમદાવાદ.

આ સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. એમાં બાપા જેમ અને તેમ સરળ કરી છે, તેમ જ પૃથ ટિપ્પણની જરૂર લાગી ત્યાં તે પણ આપ્યું છે. ભાવિક વાચકો માટે આરંભમાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્યનું રંગિત ચિત્ર તથા અન્તે એમના જીવનની મુખ્ય હકીકત આપી છે, તેમ જ તેમાંથી શો સાર લેવાનો છે તે પણ સ્થળે સ્થળે દર્શાવ્યું છે.

ઉપનિષદનાં ગંભીર ને અમૃત વચનોથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં મન પર કેવી અસર થઈ છે અને શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની અપૂર્વ દૈવી શક્તિથી તેમના મનમાં કેવા વિચાર ઉદ્ભવ્યા છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, તેમ જ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના સમય વિષે વિદ્વાનોના વિચારો આપ્યા છે. અન્તે વિશિષ્ટાદૈત, દૈત, ને શુદ્ધાદૈત વાદો સંક્ષેપમાં આલેખ્યા છે.”.

‘અને સચ્ચેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો રા. બ. કમળાચંદ્રભાષ્યને કમવાર સુરત ખંભાત અને સિદ્ધપુરમાં આપ્યાં હતાં. ‘ભારતભૂમિના પ્રાચીન નરવરો કે દેવાંશી ઋષિમુનિઓ’ ના જીવનચરિત્ર માટે ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો અભાવ છે એમ બેદ પ્રદર્શિત કરી, શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મંબળી માધવાચાર્ય દ્વારા “શ્રીસકરદિગ્વિજય” વગેરે ગ્રંથોમાંથી જે હકીકત મળી તે ટૂંકામાં આપી છે. ‘એના સારાસારનો નિર્ણય’ જે કે વાચક વર્ગને સોંપ્યો છે, તથાપિ એ ગ્રંથોને આધારે મળતી હકીકત તો એવી સારી રીતે વાચક આગળ રજૂ કરી છે કે આ કરતાં વધારે સુગમ અને સુરેખ આકારમાં એ કોઈ પણ પુસ્તકમાં અપાએલી મં જોઈ નથી. તોપણ એટલું મનમાં યાદ છે કે અન્ય પ્રમાણથી નિઃશંક રીતે સ્થપાઈ ચૂકેલી હકીકતનો માધવાચાર્યદ્વારા જીવનચરિત્રના કેટલાક હતાન્તો સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ આવે છે એટલી વાત રા. બ. કમળાચંદ્રભાષ્ય જેવા વિદ્વાનને હાથે નોંધાઈ હોત તો હીક હતું.

આચાર્યશ્રીના સમય પરત્વે પ્રો. પાંડક અને ગિ. જાનરટસ તેલંગના મત આપ્યા છે, તે પછી ઉપનિષદ અને શાંકર વેદાન્ત વિષે પશ્ચિમના શિલસુદનાં વચનો (ગૂજરાતી અનુવાદ કરી) ટાંચ્યાં છે. અને છેવટે રામાનુજ મધ્વ અને વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્તનો દ્રઢો સાર આપ્યો છે. એ સર્વે બાબતો આ લઘુ પુસ્તકની સોકોપયોગિતા વધારવામાં, તથા સામાન્ય વાચકને એ તરફ રુચિ ઉત્પન્ન કરવામાં હીક માલુ કરશે.

આ પુસ્તક કાંઈ પ્રતિપક્ષી દર્શનોની સામે જીદાપોદ કરનારો વાદગ્રંથ નથી, તેમ શાંકર વેદાન્તના એક બે સારભૂત સિદ્ધાન્તો લઈ એ ઉપર વિવેચનરૂપ વિચારગ્રંથ પણ નથી. તેમ જ વળી, એ શાંકર તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વગ્નિરૂપણનો નિબંધ ના પ્રકરણ ગ્રંથ પણ નથી. પણ એ જે છે તે ઉત્તમ છે: એ એક પ્રગેયક અને પ્રવેશક ગ્રંથ છે*—શાંકરવેદાન્ત પ્રત્યે વાચકને રુચિ ઊપજાવવા માટે, તથા એની વિશાળ ભૂમિમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે, આ અતીવ સુંદર પુસ્તક છે. આવા પુસ્તકમાં શું જોઈએ અને શું ન જોઈએ એની એના વિદ્વાન કતાને ઘણી જ સારી સમજણ છે—કોઈ સ્થળે કશું જ ગળગળીયું, ન સમજાય એવું, કે વિષયની કહિનતાથી વાચકને ત્રાસ પમાડે એવું નથી. બાપાની ઝળુતા અને પ્રમાદ તો

અદિતીય જ છે. દરેક વ્યાખ્યાન 'રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતઃ સરોમિઃ' એ પંક્તિમાં વર્ણવેલા ચક્રન્તયાના માર્ગની આશ્રય—અનેક મધુર સુભાષિત-સરોવરથી સોભે છે. અને દેશહિતેષ્ઠાનાં પ્રખર કિરણોથી જમીન તથા બનતી નથી, તથાપિ એ કિરણોનો પ્રકાશ વચ્ચે વચ્ચે સારી રીતે પહોં કરે છે. તે જ પ્રમાણે રસ્તામાં શાન્ત રમુજની લહરીઓ પશુ વાય છે, જેણે કરી પથિરને અધ્વજમ લેશ બાર પશુ જણાવે નથી. આ પ્રશસા કાઢને વધારે પડતી લાગતી હોય તો તેને નીચેના ચોદાક બિતારા તરફ દૃષ્ટિ દેવા વિનંતિ છે —

(૧) “આપણા દેશની ધર્મની આધુનિક પરિસ્થિતિ. ધર્મની બાબતમાં આપણા દેશની હાલની પરિસ્થિતિ ધણી શોચનીય થઈ પડી છે, જેથી ધર્મરત્ન એકાગ્ર ચિત્તે મનન થાય, આન્તર શુદ્ધિ થઈ મન પવિત્ર થાય, ને વાણી, આચાર, ને વિચાર સુસંગત થાય તે ધર્મની ગણનામાં ગણાવાને બદલે માત્ર બાહ્ય આડખર સામાન્ય લોકોમાં ધર્મને નામે ખર્ચે છે. ઘણા લોકો પૂન્યનો મોટો દાઢ કરી લોકોને છેતરે છે, એવા લોકો એમ સમજતા જણાય છે કે વ્યવહારનાં પ્રાવિષ્ઠ કર્મો આ રીતે બરબીબૂત થાય છે. વળી એમ પશુ વિચારતા હોવા જોઈએ કે પવિત્ર દેખાવથી લોકો તેમનાં વચન પર શ્રદ્ધા રાખે. આમ સ્વાર્થદૃષ્ટિથી ધર્મિષ્ઠપણાનો દેખાવ ધારણ કરે છે. પશુ આન્તર શુદ્ધિ વિના બાહ્ય શુદ્ધિ પશુ નિષ્પ્રયોજક છે તો તેનો આભાસ તો નિષ્પ્રયોજક થાય તેમાં કહેવું જ શુ ! મન, મત, ઉપવાસ, તીર્થયાત્રા આદિ કર્મો મનને પવિત્ર કરવાનાં ને એકાગ્રતા કેળવવાનાં સાધન છે, પશુ જો એથી સાધ્ય સધાય નહિ તો એ નિરર્થક છે. દામિક, વાચિક, ને માનસિક તપની એકતા અત્યાવશ્યક છે. એ એકતા વિના કર્મમાર્ગ ને ભક્તિમાર્ગ કોઈપણ પ્રકારનું ઇષ્ટ કરી શકશે નહિ. ગાંતિના અગ્રેસરોની વાણી, આચાર, ને વિચારમાં વિરોધ હોવાને લીધે જ ગાંતિનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ નષ્ટ થયો છે ને ધર્મનું બન્ધન શિથિલ થઈ અનાચાર વધવા માંડ્યો છે.”

(૨) “આચાર્યના ધર્મ. આચાર્યોએ પશુ ઘણું ઉદાર મન રાખવાં જોઈએ ને દેશકાળને અનુસરતો ઉપદેશ આપી પોતાના પવિત્ર ને વિદ્યામય જીવનનો દાખલો આપવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવાદે કહ્યું છે તેમ તેઓ દમ્ભદર્પકુહવંશાઢ્યમાયામાત્સર્યાનૃતાદ્વંકારમમત્વાદિ-દોષવર્જિત ! જોઈએ. હજી એટલે ધર્મની ધ્વજ બાંધવી, ધર્મિકપણાની ઢાંડી પીટવી; હવે એટલે અભિમાન; કુહવં એટલે પારકાને છેતરવા તે, શાશ્વ એટલે શકપણ, નિષ્કૃષ્ટતા; માયા એટલે અન્યને બ્યામોહ ઉપજાવવો; માત્સર્ય એટલે ગુણ હોય તેને હોય કહેવા, અનૃત એટલે મિથ્યા બોલણ; અહકાર તે દેહાભિમાન, ને મમત્વ તે પુત્ર, શિષ્ય આદિને વિષે સ્વતંત્ર અભિમાન, આવા દોષોથી આચાર્ય મુક્ત હોવા જોઈએ. પશુ હાલ કેટલા આચાર્યો એવા જોવામાં આવે છે”

* રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતઃ સરોમિ-

ન્દ્રયાદ્રુમૈર્નિયમિતાર્ક મયુજતાપ ।

મૂયાત્ કુશેશયરજો મૃદુરેણુરમ્યાઃ

શાન્તાનુકૂલપવનઃ શિવઃ પન્થાઃ ॥ શાકુન્તલ.

(૩) “ વેદાન્તજ્ઞાનથી વ્યવહારદરામાં ઉદારતા અહણુ કરો, પારમાયિક કામો કરો, બ્રોતૃબાવનું મડળ વિસ્તીર્ણુ કરો, ને એવી ઉદાર દૃષ્ટિ લાવો કે તમને

અયં નિજ પરો વેતિ ગણના લઘુત્તેનસામ્ ।

ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધેવ કુટુમ્બકમ્ ॥

એમાં કહેવાં મત્યનો પ્રકાશ થાય એમ થશે ત્યારે ઉપમન્યુએ કહ્યું છે તેમ

ત્વમર્કસ્ત્વ સોમસ્ત્વમસિ પવનસ્ત્વ હૃતવહ—

સ્ત્વમાપસ્ત્વં જ્યોત્સ્વ ત્વમુ ધરણિરાત્મા ત્વમિતિ ચ ।

પરિચ્છિન્નામેવ ત્વયિ પરિણતા વિભ્રન્તિ ગિર

ન વિદ્મસ્તતત્ત્વં વયમિહ તુ યત્ત્વ ન ભવમિ ॥

(તું સૂર્ય છે, તું ચંદ્ર છે, તું પવન છે, તું આગ છે, તું જળ છે, તું આકાશ છે, તું પૃથ્વી છે, ને તું આત્મા છે, એમ તેઓ તારે વિષે પશ્ચિમ પામેલી, પરિચ્છિન્ન સંક્રમિત મયથી વાણી ધારણુ કરે છે. અમે તો તે તત્ત્વ બાહ્યતા નથી કે જે તું નથી.)

વિશ્વ ભૂતં ભુવનં ત્રિત્ર વહુધા જાત જાયમાન ચ યત ।

સર્વો હોષ રુદ્રસ્તસ્મૈ રુદ્રાય નમો અસ્તુ ॥”

(૪) “ આ પૂર્વ સમયનું ચિત્ર તજ્જરમાં રાખી હાલની રિયતિ સરખાવો. હાલ પણ હિંદુ કોગમાં સર્વથી આગળ પડતી કોગ બ્રાહ્મણની જ છે. પરંતુ એ કોગની મોટી સખ્યા બિદ્યા શક્તિની પરિચર્યામાં પડવાથી સ્વાભિમાનરહિત અને જ્ઞાનશૂન્ય થઈ છે. આથી પૂર્વ સમયમાં ‘ ભૂદેવ, ’ ‘ ભૂમુર, ’ ‘ મહારાજ, ’ એવાં માનનીય પદોને યાતિ થોડી હતી, તે હવે નિંદ્ય થવા માંડી છે. જ્યાં સુધી વિદ્યા હોય છે, ત્યાં સુધી જ પ્રતિષ્ઠા જળવાય છે. વિદ્યાનો લોપ થાય છે, એટલે પ્રતિષ્ઠાનો પણ લોપ થાય છે. જ્ઞાનનો પ્રસાર અન્ય યાતિઓમાં થાય ત્યારે બ્રાહ્મણોએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જળવડાવવા વિદ્યાની શ્રદ્ધ કરવી જોઈએ આવા પવિત્ર સ્થળોના બ્રાહ્મણોએ સ્થાનનું ગાહાત્મ્ય જાળવવા વિશેષ પવિત્ર અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં નિમગ્ન રહેવું જોઈએ. દક્ષિણમાં જ્યાં જ્યાં મંદિરો છે ત્યાં ત્યાં વેદની ને શાસ્ત્રની શાળા છે. જ્યાં સુધી બ્રાહ્મણો અધ્યયન નહિ કરે ને માત્ર બિદ્યાશક્તિ જ સેવશે ત્યાં સુધી તેમનો તિરસ્કાર થતો આટલો નહિ. ગમે તેવા અદ્વાણુ પુરુષની પણ શ્રદ્ધા જોઈવી થાય તો તેના નિમિત્તભૂત એવા બ્રાહ્મણો છે. પવિત્રયાત્રાસ્થળોમાં જે યાત્રાળુઓ સ્ટેશન પરથી ગામમાં પેસે છે કે તરત જ તેમની આસપાસ ટોળાખેડ બ્રાહ્મણો ફરી પડે છે. તેઓ પોતાના મામાનની તથા ગામમાં જવાની વ્યવસ્થા કરવા શેઠાપથા હોય, લામી મુસાફરીથી વિશ્રાન્ત થયા હોય, ને દેશજી પડ્યા ન હોય તે પહેલાં તો તેમને પ્રશ્નપરપગનો ખુલાસો કરવો પડે છે. ક્યા ગામના છો ? કુ જોત છો ? કમ ન્યાનિ છો ? ક્યાજી બાઈ તમારા સગા

થાય ? છતાં પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન છૂટે છે. પ્રશ્ન કરનારા અનેક હોય છે. ખખ્ખે કમળા આગળ જાય છે એટલામાં અન્ય ગોર દેવો કે પ્રથમ આવેલા જ પંડ્યા એવા ને એવા જ પ્રશ્ન પુછી કાયર કરી તેનું માથું ફેરવી નાખે છે. એકને જવાબ દે છે કે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે; બીજાનો નીકાલ કરે છે કે ત્રીજો; એમ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતો કાયર થાય તો પછી તે બિચારો તિરસ્કાર નહિ તો શું કરે ? વળી પવિત્ર સ્થળોમાં ધાર્મિક ક્રિયા પણ શુદ્ધ કરાવનાર મળતા નથી. એટલે સ્થળે જોયે માત્ર સગવડ સાચવવાનું જ કામ કરે છે. ક્રિયા કરાવવા માટે અન્ય બ્રાહ્મણોને મોકલે છે. તેઓ પણ યથાસ્થિત કરાવી શકે એવા થોડા જ હોય છે. આથી યજ્ઞમાન શ્રદ્ધા હુમ્મ થાય છે, ને તેનો દોષ બ્રાહ્મણોને શિર જ આવે છે. આ સ્થિતિ છેક આજકાલની નથી. આવી અધોગતિમાંથી ઉદ્ધારનાર માત્ર જ્ઞાન જ છે. બિજા સમગ્ર કંઈ નીચ નથી ને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ આપણો ધર્મ છે. એમ બ્રાહ્મણોએ સમજવું જોઈએ. ઉપાધ્યાયની શ્રતિ કરવી એ કંઈ નીચ નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણોની ગોટ્ટી મંથ્યા કંઈ પણ શ્રતિ કરવાને બદલે માત્ર બિજા પર જ જીવવું પડે છે. આપણા લોકો દયા બાવથી એવા માણસોને દાન આપે છે, પરંતુ વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે એથી આજસને ઉત્તેજન મળે છે ને વિદ્યાનો લોપ થાય છે. આવાં દાન સારિવક દાન નથી. મુખ્યત્વે આપેલાં જ સારિવક દાન છે, માટે આવા પુરુષોને દ્રવ્યનું દાન આપવાને બદલે એમને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની સગવડ મળે તેને માટે શાળાઓ સ્થાપવામાં દ્રવ્ય ખર્ચવું જોઈએ, ને તેમ થશે તો મુખ્યત્વે વિજ્ઞ વ્યય થવાથી તેનાં મુદ્દળ થશે. ને વિદ્યાની વૃદ્ધિ થઈ દેશનું કલ્યાણ થશે.

(૫) પતંજલિ એ શોષ નાગનો અવતાર મનાય છે. કૌર્મવાન । સપ્તોઽહમ્ । કુષ્મ મતો રેફ્તઃ । ત્વયા મહિત્તઃ । એનંદં દેશમાં—સિધમાં તપ કરતા ઋષિના અંજલિમાં સંપં પડાથી ઋષિને સંપં વચ્ચેનો આ હાસ્યકારક સંવાદ છે. ઋષિઓ કૌર્મવાનમાં રહી નકામો વાપરી અશુદ્ધ રૂપ વાપર્યું ત્યારે સંપં તે રહી ખાઈ જઈ સપ્તોઽહમ્ કહેવાને બદલે સપ્તોઽહમ્ કહ્યું, ને રૈફ ક્યાં ગયો તેનું સમ્બોધન કર્યું કે તમે ખાઈ ગયા—આવી એક આખ્યાયિકા ચાલે છે.”

આટલા જિતારા વાંચી—હું આશા રાખું છું કે—વાચકને રા. બ. કમળાશંકરનાદાના પુસ્તકના ઉપર દ્રુષ્ટાવેલા મુદ્દોની ખાતરી થશે.

અવલોકનકાર તરીકે કર્તવ્ય કરતાં—એક બે અનવધાનના તથા મુદ્દણના દોષ રહેલા જોવામાં આવે છે તે તરફ હું અન્યકર્તાનું લક્ષ બેંચું છું, અને એક સ્થળે મારો સંજ્ઞ મતભેદ દર્શાવું છું:—

(૧) ૧૭ મે પૃષ્ઠે મૂળમાં ‘સૈશ્વર અને અનીશ્વર સાંખ્યોના મતમાં’ એમ ‘એશ્વર’—‘અનીશ્વર’ એવા શુદ્ધ અને સુગમ્ય એવા શબ્દ વાપરી, દીકરામાં ‘સાંખ્યોમાં આસ્તિક ને નાસ્તિક એવા બે મત બેઠું છે’ એમ ‘આસ્તિક’ અને ‘નાસ્તિક’ એવા પરિભાષા વિરહના શબ્દ આપવાની જરૂર નથી. આનું પુસ્તક પાંચતાર ‘એશ્વર’ અને ‘નિરીશ્વર’ શબ્દ નહિ સમજી શકે એવો સંભવ નથી.

(૨) ૫૦ ૨૭ મે.—

“ હાલના પાશ્વત્ય રસાયણશાસ્ત્રીઓએ આણુ એ અવિભાજ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત ખોટો પાડ્યો છે ને આણુને પણ વિભાજ્ય ગણી છેવટે તેઓ ‘ઇલેક્ટ્રોન’ એટલે પ્રકારા પર આવ્યા છે. અદ્વૈત તત્ત્વ પ્રાચીન વિદ્વાનોએ અપૂર્વ સુદ્ધિપ્રભાવથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તે અદ્વૈતપર જ હાલના પાશ્વત્ય વિદ્વાનો મંશોધનપદ્ધતિએ આવ્યા છે. ”

આ સખ્દો વાચી—રાકરાચાર્યનું અદ્વૈતતત્ત્વ તે ઇલેક્ટ્રોન અગર ઇલેક્ટ્રોન જેવું એમ વાચકને જ્ઞાન્તિ થવા મભવ છે. ઇલેક્ટ્રોન અગર ઇલેક્ટ્રોનના જેવા જે કોઈ તત્ત્વ ઉપર ‘મંશોધનપદ્ધતિ’ થી અવાય છે, તે સર્વ વિષયક હોઈ અનામપદાર્થની કોટિમાં પડે છે, અને તેથી એમાં વાચકને શંકર અદ્વૈતનો પ્રમ થવા દેવા ઉચિત નથી.

(૩) ‘રસાયણ’—એ સુદૃણહોય બીજી આટલિ વખતે રા. બ. કમળાનકજીભાઈની દૃષ્ટિમાંથી જણવાનો મંભવ નથી, તથાપિ એનું અમરણ રહે તેટલા માટે એ અહીં નોંધવું.

(૪) પાશ્વત્ય ફિલસૂફીના ફકરા ટાંચ્યા છે તેના ‘Cosmogony’= ‘દુર્ગા’ ને બુદ્ધિ ‘કર્મિન’ છે એ ફરવી લેવા જેવો છે—જે કે એટલું જુ અરે સ્પષ્ટ ઉમેરુ છું કે પાશ્વત્ય વિશેષ નામોના યથાર્થ ઉચ્ચાર માટે આપણા લોકોને જવાબદાર ગણવા એ ભારે અન્યાય છે, હ પોતે એ જવાબદારી કદી પણ સ્વીકારતો નથી. વળી, પાશ્વત્ય ફિલસૂફીનાં વચનો ટાંકવાની બાબતમાં એક વાત હું કહેવા ઇચ્છુ છું જે ફિલસૂફીના વચનો ટાંકવામાં આજમાં છે એ અત્યારે એમના દેશમાં એવા તો જૂના-પુરાણા ગણાય છે કે એ ઉપરથી કોઈએ એમ ભ્રમમાં પડવા જેવું નથી કે અત્યારે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આ વિચાર ધગવે છે. તેમ એમાંના સર્વને યથાર્થ રીતે વેદાન્તનું જ્ઞાન હવે એમ પણ ભાગ્યે જ કદી સકાશે. આ પાશ્વત્ય તત્ત્વજ્ઞો અત્યારે જે ‘materialism’ યાને કાયાતીત ગણાય છે તેમની ફરી જૂઝ થવાનો વારો આવે એ પાશ્વત્ય તત્ત્વમતની ફક્ત તરકા-ઝાવડાની રીત જોતાં અચંકિત નથી તેમ, વેદાન્તના અપૂર્ણ પરિચય છતાં પણ એનો મહિમા મમજવાની એમનામાં પ્રતિભા દલી એમ માનવામાં પણ બાધ નથી. પરંતુ આ વિષયમાં જે અજ પીરમાય તે તાજુ પીરસાય તો માર આપણા ઊતારા વાંચી કોઈ વાચક પાશ્વત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી આગળ વાત કરવા ભેગે અને તેમાં એ ઉપદાસને પાત્ર થાય એવો પ્રમંગ ઉત્પન્ન થવો ન જોઈએ—એવો મારો નમ્ર મત છે, અને એટલા જ પૂરતું માર આ કહેવું છે.

આટલી જૂજ સચનાઓ કરી આ સુન્દર પુસ્તક તરફ હું ગૃજરાતી વાચકનું ફરી લક્ષ્ય ખેંચું છું, અને આવાં લઘુ પુસ્તકો દ્વારા હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે આપણા જનમમાજની પ્રીતિ દિન પર દિન વધી એમ ઇચ્છુ છું.

• આત્મેદશોકર આપુલ્કાર મુવ.

(ચમત્—આદિમ માટે.)

એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનનો ઉત્તર.

૩.—(૧)

કપિલ નિરીશ્વરવાદી હતા કે કેમ ?

રા. ઠાકર અને મારી વચ્ચે ત્રીજો મતભેદ—કપિલ અને ગૌતમબુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન સંબન્ધે છે. મારા પ્રતિપાદનને જોઈ પાડવા રા. ઠાકર કપિલનાં કહેવાતાં સાંખ્યસૂત્રમાંથી ‘ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ’ ઇત્યાદિ વચન ટાકે છે, અને સામાન્ય બ્રાહ્મણ-શાસ્ત્રોને આધારે ગૌતમ બુદ્ધ સામે યથેચ્છ આક્ષેપ કરે છે. હવે, આ બંને વિષય ઉપર હું આશું છું.

કપિલના કહેવાતા સૂત્ર તે સાંખ્યશાસ્ત્રનો આવ ગ્રન્થ નથી બદલે ઘણો અર્વાચીન ગ્રન્થ છે એમ પુષ્કળ પ્રમાણને આધારે હું ગયા લેખમાં બતાવી ગયો છું. એટલે એ ગ્રન્થને અવધાનીને મૂળ સાંખ્યદર્શનને નિરીશ્વરવાદી ઇશવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે. હું આશું છું કે હીને અટકું તો પણ રા. ઠાકરના આક્ષેપનો તો ઉત્તર થઈ જાય. પરંતુ આદર્ભગી ભગિષ્ઠામાં મેં જણાવ્યું છે તેમ, મારો ઉદ્દેશ જોઈશે રા. ઠાકરને ઉત્તર આપવાનો નથી, તેટલો આ વિષય ઉપર—ગૂજરાતી વાચક ગારે—અધિક પ્રકાશ પાડવાનો છે. તેથી હું રા. ઠાકર આગળ તેમજ વાચક આગળ થોડાક બિતારા રચ્યું દઈ છું:

(૧) પહેલો બિતારો હું સાંખ્યસૂત્રના—રા. ઠાકર જેને કપિલસૂત્ર માને છે અને જેને આધારે એ મારા ઉપર આક્ષેપ કરે છે—તે જ સાંખ્યસૂત્રના બાહ્યકાર વિગ્નાતભિમુના ગ્રન્થમાંથી આપુ છું.

“સ્યાદેતત્—ન્યાયવૈશેષિકામ્યામાત્રાવિરોધો ભવતુ; બ્રહ્મમીમાંસાયોગમ્યાં તુ વિરોધોઽસ્ત્યેવ; તામ્યાં નિત્યેશ્વરસાધનાત્, અત્ર ચેશ્વરસ્ય પ્રતિપિચ્યમાનત્વાત્ । ન ચાત્રાપિ વ્યાવહારિકપારમાર્થિકમેદેન સેશ્વરનિરીશ્વરવાદયોરવિરોધોઽસ્તુ, સેશ્વરવાદસ્યોપાસનાપરત્વસંભાદિતિ વાચ્યમ્ । વિનિગમકામાત્રાત્ । ઈશ્વરો હિ દુર્લભ્યેતિ નિરીશ્વરત્વમપિ લોકવ્યવહારસિદ્ધિમૈધર્મ્યવૈરાગ્યાયાનુવાદિતું શમ્યતે, આત્મનઃ સગુણત્વમિવ; ન તુ ક્વાપિ શ્રુત્યાદાવીશ્વરઃ સ્ફુટં પ્રતિપિચ્યતે, યેન સેશ્વરવાદમ્યેવ વ્યાવહારિકત્વમવધાર્યતેતિ ।”

અત્રોચ્યતે—અત્રાપિ વ્યવહારપરમાર્થમાવેનૈવ વ્યવસ્થા સમવતિ ‘અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્’—ઈત્યાદિશાસ્ત્રેર્નિરીશ્વરવાદસ્ય નિન્દિતત્વાત્ । અસ્મિન્નેવ શાસ્ત્રે વ્યાવહારિકત્વમૈ-

વેશ્વરપ્રતિષેધસ્યૈશ્વર્યવૈરાગ્યાદ્યર્થમનુવાદત્વૌક્તિયાત્ । યદિ હિ લૌકાયતિક્રમનાનુસારેણ નિત્યૈ-
શ્વર્યં ન પ્રતિષિધ્યેત, તદા પરિપૂર્ણ-નિત્ય-નિર્દોષૈશ્વર્યદર્શનેન તત્ર ચિન્તાવેશનો વિવેકા-
મ્યાસપ્રતિવન્ધઃ સ્યાદિતિ સાહુસ્વાનાચાર્યાણામાશયઃ । સેશ્વરવાદસ્ય ન ક્વાપિ નિન્દાદિકમભિ-
યેનોપાસનાદિપરતયા તચ્છાત્ત્વં સંજોચ્યેત ।

તત્માદમ્યુગમવાદ-પ્રૌઢિવાદાદિનેષ સાહુસ્વમ્ય વ્યાવહારિકેશ્વરપ્રતિષેધવરતયા વ્રહ્મ-
મીમાંસાયોગાન્યાં સહ ન વિરોધઃ ।

ભાવાર્થ—“કદાચ આમ કહેવામાં આવે (પૂર્વપક્ષ) કે બન્ને ન્યાય અને વૈશેષિક સાથે
સાંખ્ય શાસ્ત્રનો અવિરોધ કરે, * પણ બ્રહ્મમીમાંસા અને યોગની સાથે તો એનો વિરોધ
છે નહીં કારણ કે, એ બે શાસ્ત્ર નિત્ય ઈશ્વર સિદ્ધ કરે છે, અને અન્ને (સાંખ્યમાં) તો
ઈશ્વરનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તમે કહેશો કે અહીં પણ વ્યાવહારિક અને પાર-
માર્થિક એવા બેદે કરી, સેશ્વરવાદ અને નિરીશ્વરવાદ (સેશ્વરવાદ, વ્યાવહારિક; અને નિરી-
શ્વરવાદ, પારમાર્થિક.) વચ્ચે અવિરોધ કરાવી શકશે, એટલે સેશ્વરવાદ દ્વિપારતના અર્થ છે.
પરંતુ એમ નહિ કહેવાય. કારણ કે એ બે સેશ્વર અને નિરીશ્વરવાદમાંથી વ્યાવહારિક કો
અને પારમાર્થિક કયો એ નક્કી થઈ શકતું નથી. એમ પણ કહી શકાય કે ઈશ્વર હંમેશા
(બ્રહ્મવેદ કહ્યો) છે તે કારણથી, અર્થાત્ ઈશ્વર નથી એમ નથી પણ એનું સ્વરૂપ બ્રહ્મવું
કહ્યું છે તે કારણથી, ભોક્ષ-વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ નિરીશ્વરવાદનો અનુવાદ કયો છે. વ્યવહાર-
દૃષ્ટિએ આત્માનું સંયુક્તવ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તે રીતે; અને-તે એવા હેતુથી કે
ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય જોઈ જીવને એમાં આસક્તિ થવાનો સમ્ભવ છે તે ન થાય. કોઈ પણ દેહાણે
શ્રુતિ વગેરેમાં ઈશ્વરનો સ્પષ્ટ પ્રતિષેધ કયો નથી, કે જ્યાં સેશ્વરવાદ એ માત્ર વ્યાવહારિક
દૃષ્ટિએ છે એમ નિશ્ચય કરી શકાય.

આનો ઉત્તર (ઉત્તરપક્ષ) :—અન્ને પણ વ્યવહાર અને પરમાર્થ ભાવે કરીને જ વ્ય-
વસ્થા સંભવે છે કારણ કે “ અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાદુરનીશ્વરમ્ ” (ભ. ગી)—
“ આસુરી સંપત્તવાળા પુરુષો જગતને અસત્ય, નિરાશર, અને ઈશ્વરહિત પ્રતિપાદન કરે
છે ”—ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનાં વચનો યકી નિરીશ્વરવાદની નિન્દા કરવામાં આવી છે. તેથી ઈશ્વરના
કર્તૃત્વના કારણથી વ્યવહારરીતિએ જે પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે તેનો જ અને તે ઐશ્વર્ય
પ્રત્યે વૈરાગ્ય બીજાં તે હેતુથી—અન્ને સાંખ્યશાસ્ત્ર અનુવાદ (પુનર્વચન) કરે છે એમ માનવું
જોઈતું છે. (સાંખ્ય-શાસ્ત્ર પરમાર્થતઃ ઈશ્વરનો પ્રતિષેધ કરતું નથી) નો ભોક્ષાત્મિક
(ચાર્વાક) મતને અનુસરી નિત્ય-ઐશ્વર્ય (ઈશ્વરમાં રહેલા ઐશ્વર્ય) નો પ્રતિષેધ કરવામાં ન
આવે, તો પરિપૂર્ણ-નિત્ય-અને નિર્દોષ એવું—ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય જોઈ એમાં ચિત્ત આસક્ત થાય,

અનેક વિવેક-અભ્યાસમાં પ્રતિબંધ થાય એમ સાંખ્ય આચાર્યોનો આશય છે. સેશ્વર-વાદની કોઈ પણ ટેકાણે નિન્દા વગેરે નથી, કે જોથી સેશ્વરવાદ ઉપાસના અર્થે જ છે એમ માની એ સંબંધી રાત્રને સાંકડા અર્ધમાં લેવું પડે.

માટે, અભ્યુગમવાદ અને પ્રૌઢિવાદ કરીને જ સાંખ્યશાસ્ત્ર વ્યાવહારિક ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ કરે છે. એટલે બ્રહ્મભાંસા અને યોગ સાથે એનો વિરોધ નથી.”

[સાંખ્યપ્રવચનભાષ્યમાં વિગ્નાનભિન્નુની ભૂમિકા.]

(૨) વિગ્નાનભિન્નુના સાંખ્યપ્રવચનભાષ્યમાંથી ત્રીજો હાતારો:—

અયં ચેશ્વરપ્રતિષેધ એકદેશિનાં પ્રૌઢિવાદેર્નવેતિ પ્રાગેવ પ્રતિપાદિતમ્ । અન્યથા^૧ હિંધરામા-વાદિત્યેવોચ્યેન ।

ભાવાર્થ—આ ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ એકદેશીઓના (સાંખ્યાનુસારી ધણામાંના કેટલાકના) પ્રૌઢિવાદને લઇને છે એમ પૂરે ખતાવેલું જ છે. એમ ન હોત તો હિંદુરાસિદ્ધેઃ-ઈશ્વર સિદ્ધ થઇ શકતો નથી એમ ન કહેતાં, હિંદુરામાવાદ-ઈશ્વર નથી એમ જ કહેત.” [કપિલનો નિરોધરવાદ છે એમ સમજ કરવા શ. ૬૬૨ે ટંકિલા પ્રધાન-સ્થ ‘હિંદુરાસિદ્ધેઃ’ ઉપર સાંખ્ય-ભાષ્યકારનું ભાષ્ય.]

(૩) ત્રીજો હાતારો એ જ અન્યકારના બ્રહ્મસત્ત્વભાષ્યમાંથી આપ્યું:—

“નન્વેવં કપિલસ્મૃતેઃ કિમપ્રામાણ્યમેવ તથા ચોદાદત્તવાક્યવિરોધઃ, ન; સાવકાશત્વાત્ પ-શ્ચાન્નિરાકર્ત્તવ્યકુમીમાંસકાનામીશ્વરપ્રતિષેધસ્યામ્યુપગમવાદેન કપિલસ્મૃત્યુપપત્તેઃ હિંદુરપ્રતિ-ષેધક્રુતર્કા અપિ પારમ્યા એવ, નુપ્યતુ દુર્જન ઇતિ ન્યાયેન પ્રૌઢચા, સાંલ્યૈરનૂચ્યન્ત ઇતિ । કિમર્થ પુનઃ કુમતામ્યુપગમવાદઃ સાંલ્યે કૃતઃ? ડચ્યવે; યદિ કશ્ચિત્ કુમીમાંસક આપાતતો વેદાન્તાનાં કાર્યવ્રહ્મપરત્વદર્શાનાન્નિત્યં વ્રહ્મ નામ્યુપગચ્છતિ, નામ્યુપગચ્છતિ ચ વ્રહ્મવિદ્યાયાઃ કાર્યવ્રહ્મલોકાતિરિક્તં ફલં, તદા તસ્યેશ્વરમનમ્યુપગચ્છતોડપિ કપિલોક્તવિવેકલ્પાતેરેવ મો-ક્ષો મવતીતિ પ્રતિપાદયિતુમિતિ.

ઈદં ચ પૂર્વમૂત્રસ્થાદાદ્યપ્રસન્નશદ્વાહમ્યતે સાંલ્યસ્મૃતેર્યથોક્તાવકાશાભાવે હિ પૂર્વપક્ષે પ્ર-સન્નશદ્વો વ્યર્થઃ સ્યાદ્, યદિ નામ્યુપગમવાદેન બૌદ્ધાદિમતાનુવાદપરતા કપિલસ્ય નોચ્યેત તદા ।

પંચવિંશોડમિમન્યેત નાન્યોડસિતિ પરતો મમ ।

અન્યોન્યત્રાન્નરાત્મા ડસિતિ યઃ સર્વમનુપશ્યતિ ॥

इति मोक्षवर्मे सांख्यानां नित्येऽवरोपदेशो नोपपद्येत, नोपपद्येत न—

एवं पण्डितं प्राहुः शरीरमिह मानवाः ।

सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥

इति मात्स्यादिषु कपिलस्यापि पण्डितान्तर्गतेश्वराम्युपगमवचनमिति । एतेन परमार्थवा-
दाभ्युपगमवादाभ्यां સેશ્વરનિરીશ્વરવિભાગપ્રસિદ્ધિઃ સાંખ્યાનાં વ્યાખ્યાના ।”

ભાવાર્થઃ “કપિલસ્મૃતિ—અર્થાત્ સાંખ્યદર્શન નિરીશ્વરવાદી છે એટલે એ અપ્રમાણ્ય કરશે. અને એમ કરે તો “ઋદ્ધિપ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્વિમર્તિ” ઇત્યાદિ જે શ્રુતિ કપિલને જ્ઞાનથી ભરેલા જણાવે છે—તેની સાથે વિરોધ આવે. આ શંકાનો ઉત્તર કે એ કપિલ-સ્મૃતિને ખીજી રીતે અવકાશ છે. તે આ રીતે—પાછળથી જે દુષ્ટ મીમાંસકોનું ખંડન કરવાનું છે તેઓ ઈશ્વરનો જે પ્રતિષેધ કરે છે તે અબ્યુગમવાદ યદી કપિલસ્મૃતિમાં કબૂલ કર્યો છે. એ રીતે સમજવાથી કપિલસ્મૃતિની ઉપપત્તિ યાચ છે. ઈશ્વરપ્રતિષેધરૂપી કૃતકો સાંખ્યના પાતાના નથી પણ પારકા—દુષ્ટ મીમાંસકના છે, એનો ‘તુલ્યતુ દુર્જનઃ’ દુર્જનતુ’ મહોં કાળુ’ એ ત્યાયે, પ્રાદિવાદેકરી, સાંખ્યો અનુવાદ કરે છે. તમે પૂછશો કે આવા દુષ્ટ મતનો સાંખ્યમાં શા માટે સ્વીકાર કર્યો ? તો એનો ઉત્તર કે તેમ કરવાનું કારણ છે. દુષ્ટ મીમાંસક, વેદાન્તનાં વાક્યોને ઉપર ઉપરથી જોઈને એમ માને કે એમાં કાર્યબ્રહ્મ-દેવતાઓનાં સ્વર્ગાદિ લોક-નું જ પ્રતિપાદન છે અને તેથી નિત્ય બ્રહ્મ નથી, અને બ્રહ્મવિદ્યા યદી કાર્યબ્રહ્મની પાસે કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી; અને આ રીતે ઈશ્વરને એ ન સ્વીકારે; તોપણ કપિલે જે વિવેકખ્યાતિ બતાવી છે તે વડે કરીને, એ નિરીશ્વરવાદી દુષ્ટ મીમાંસક પણ કાંઈક દ્વંદ્વો મોક્ષ પામે એવા હેતુથી એની વાત સ્વીકારી છે (વાસ્તવિક રીતે એ નિરીશ્વરવાદ સાંખ્યનો મત છે એમ ન સમજવું.)

વળી આ વાત “સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસન્નાદિતિ ચેદ્વ । અન્યસ્મૃત્યનવકાશ-
દોષપ્રસન્નાત્”—એ સૂત્રમાં પહેલા ભાગમાં જે ‘પ્રસન્ન’ શબ્દ છે તેમાંથી નીકળે છે. સાંખ્યસ્મૃતિને ઉપર કહ્યું તેમ વસ્તુતઃ અનીશ્વરવાદી માનવાથી એ નિરવકાશ થઈ જાય છે, અને એમ થાય છે તો પછી નિરવકાશ યવાનો પ્રસંગ આવે છે એમ ‘પ્રમંગ’-શબ્દ વાપ-
રવાનું કારણ રહેતું નથી. (‘પ્રમંગ’-શબ્દ વાપરવાનું કારણ જ એ છે કે વસ્તુતઃ એ નિરવકાશ મળી નથી, અબ્યુગમવાદે કરીને જ એણે ઈશ્વરનો પ્રતિષેધ કર્યો છે એમ ધટના કરવાથી એ સાવકાશ કરી શકે છે.)

હું જો એ સ્મૃતિ વચ્ચે વિરોધ આવતો હોય, તો એમાંથી જે સ્મૃતિને અપ્રમાણ્ય માનવાથી એ તદ્દન ઉખડી જતી હોય તેને પ્રમાણ્ય માનવી; અને ખીજી જો એક રીતે અપ્રમાણ્ય માનવા છતાં પણ ખીજી રીતે પ્રમાણ્ય માનવાનો અવકાશ રહેતો હોય તેને યોગ્ય અંશમાં અપ્રમાણ્ય માનવામાં બાધ નથી. કારણ કે જેનો મંપૂર્ણ નાશ થઈ જતો હોય તેને જ બચાવવાની આપણી ફરજ છે.

નિરીશ્વરવાદ પ્રતિપાદન કરવામાં કપિલ માત્ર બૌદ્ધાદિ મતનો અનુવાદ જ કરે છે, વસ્તુતઃ એમનો એ મત નથી એમ જો ન કહીએ તો “પદ્મવિંશોડમિમન્યેત નાન્યોઽસ્તિ પરમો મમ । અન્યોઽન્યજ્ઞાન્તરાત્મા ડસ્તિ યઃ સર્વમનુપદયાતિ ” પચીસમું તત્ત્વ જે પુસ્ત્ર તે એમ અભિમાન કરે કે મારી પાર બીજો કોઈ નથી । પણ વસ્તુતઃ એના ઉપરાંત એક બીજો અન્તરાત્મા (પરમાત્મા) છે જે સર્વથાં જુલે છે. ” એમ મહાભારતમાં મોક્ષધર્મ પર્વમાં, સાંખ્યો નિત્યેશ્વર માને છે એમ કહેલું છે—એ બંધ ન બેસે. અને વળી

एवं पङ्क्तिशकं प्राहुः शरीरमिह मानवाः

सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ।

‘ અને મનુષ્યો આ શરીરમાં એક છીસમું તત્ત્વ-પરમાત્મા-રહેલો છે એમ કહે છે. એને કપિલાદિક સાંખ્ય કહે છે, કારણ કે એ સાંખ્યાત્મક છે. ’ એમ મત્સ્યપુરાણ વગેરેમાં, કપિલ છીસમું તત્ત્વ-ધર્મિર સ્ત્રીકારે છે એમ જે કહ્યું છે તે પણ બંધ ન બેસે. ”

[વિજ્ઞાનભિશુદ્ધિત પ્રહસન્તબાધ્ય-વિજ્ઞાનાશ્રુત]

આ રીતે, પરમાર્થ અને અવ્યયગમનાદ એમ બે જુદી જુદી રીતે ઈશ્વરવાદ અને નિરીશ્વરવાદ સાંખ્યો માને છે એમ સમજવું. આમ સાંખ્યસૂત્ર વસ્તુતઃ અનીશ્વરવાદી નથી એમ સાંખ્યબાધ્યકારનો કપટ મત છે. છતાં, પ્રાચીન પદ્ધતિ માટે આટલો આગ્રહ દર્શાવનાર “ ઠાકર એ પ્રત્યે કેમ આંખો મીચે છે એ હું સમજી શકતો નથી. ‘ઈશ્વરાસિદ્ધે.’ એણે ; સાંખ્યસૂત્ર છે અને સાંખ્યશાસ્ત્ર સામાન્ય રીતે નિરીશ્વરવાદી ગણાય છે—આટલી વાત ॥ શાસ્ત્રની બારાખડી જાળનારને પણ સુવિદિત છે. છતાં, જ્યારે તત્ત્વદર્શનના સિદ્ધાન્તનું ચિન્તન કરવાના ખાસ મેળાવડામાં એ વાતથી ઉઘટો મત પ્રદર્શિત કરવામાં આવે, ત્યારે વધારે જોડા જઈ તપાસ કરવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય છે એટલું રા. ઠાકરે સમજવું જોઈએ. એ કર્તવ્ય સમજી રા. ઠાકરની ધરજ હતી કે સિદ્ધપુરના પ્રહસન્ત આમળ બારે મહિને પોતે ‘બોલવા બોલા ચલા તો તે વખતે “ઈશ્વરાસિદ્ધે.” એણે સૂત્ર ટાંકીને શોડને જ્ઞાન્તિમાં ન નોંખવા, પણ એ સૂત્ર નીચે બાધ્યકાર શું કહે છે એ જણાવવું, અને પોતામાં સામર્થ્ય હોય તો એ બાધ્યકારનો મત ખોટો છે એમ પ્રમાણપુરઃસર સિદ્ધ કરવું. આને જ સમજી માણસો પ્રામાણિક અને શાસ્ત્રીય વાદપદ્ધતિ સમજે છે. બાકી, સામાને જેને બે ચાર જેવી સાદી વાતોનું અજ્ઞાન આરોપી, પછી એ અજ્ઞાન ટાળવાનો આંખર કરવો એ તો કેવળ અજવાળામાં દીવો ફેરવવા જેવો—હસવા જેવો—દેખાવ યાચ છે । અધિક શું કહેવું ?

એ ઉપર જણાવ્યું તેમ આ ભેખનો હેશ રા. ઠાકરને ઉત્તર દેવાનો નથી. જેઓ પ્રાચીન ટીકાકાર સિવાય બીજું પ્રમાણ જણતા નથી તેમને નિરત્તર કરવા માટે તો પૂર્વોક્ત સાંખ્ય બાધ્યકારનાં વચન પૂરતાં છે. પણ મને પોતાને એ જસ થતાં નથી, અને ટીકાકારની મદદ વિના સ્વતન્ત્ર રીતે અર્થ નિર્ણય કરવાના આજના જમાનામાં કોઇને માટે એ બમ થવાં ન

જોઈએ. અને તે બે કાંબુથી યુરોપિઅન પંડિતો સાંખ્યભાષ્યકારના વ્યાખ્યાનનો તિરસ્કાર કરી સાંખ્યશાસ્ત્રને નિરીશ્વરવાદી કહેવાની સામાન્ય ખૂબમાં જોડાય છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે—જો કે સાંખ્યભાષ્યકાર સૂત્રકારનો આશય બતાવ્યો છે તે ટૂંકિય છે, તથાપિ એ ભાષ્યકારને સાંખ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસનું એક મહોરું સત્ય હાથ લાગ્યું છે; અને તે એ કે સાંખ્યદર્શન મૂળ નિરીશ્વરવાદી 'ન હતું. ઇતિહાસના જ્ઞાનના અભાવે, વિદ્યાનભિક્ષુએ, સાંખ્ય શાસ્ત્રના બે યુગ પાડવા જોઈએ તેને બદલે, 'વ્યાવહારિક' અને 'પારમાર્થિક'—'અબ્યુ-ગમવાદ' અને 'પરમાર્થવાદ'—એવાં સાંખ્યશાસ્ત્રનાં બે સ્વરૂપ કહ્યાં. પણ એ કલ્પનાના મૂળમાં ઉપર કહ્યું તે ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું છે. આ બે ઐતિહાસિક સત્યમાંથી, બે કૃષિયર્થ

† એક અગ્નિનો અવતાર, અને બીજો નારાયણનો અવતાર. વેયનરામ શર્મા નામના કાશીના એક સમર્થ પંડિત સાંખ્યકારિકાના ટિપ્પણમાં કહે છે:—“મૂત્રપદધ્યાયી તુ વૈશ્વનારાયતાર-મગન-ક્લેપિલપ્રર્ણતા; इयं तु द्वाविंशतिसूची तस्या अपि बीजभूता नारायणावतार-महर्षिमगवत्क्લેपिलप्रर्णतिति वृद्धा:” અર્થાત્ સાંખ્યશાસ્ત્રને નામે જાળખાતી પદધ્યાયી તે અગ્નિના અવતાર કૃષિને કરેલી; અને બાવીસસૂત્રનો તત્ત્વસમામ નામનો અન્ય જો એ પદ-ધ્યાયીના બીજરૂપ છે એ નારાયણના અવતાર કૃષિને કરેલો છે—એમ વૃદ્ધજનો કહે છે.”

આમ બે કૃષિયની સાંપ્રદાયિક માન્યતામાં સાંખ્ય શાસ્ત્રનાં બે સ્વરૂપોનું સ્મરણ રહ્યું જણાય છે. બાકી તે શિવાય વસ્તુતઃ બે કૃષિય—એક મેશ્વરવાદી અને એક નિરીશ્વરવાદી થયા હશે એમ માનવાને કાંઈ ખારા પ્રમાણ મળતું નથી. અત્રે જો 'તત્ત્વસમામ' નામનો અન્ય કલો છે તે પણ જો કે પ્રસિદ્ધ 'સાંખ્યસૂત્ર' ના જોડે નિરીશ્વરવાદી નથી, તથાપિ એમાં ધર્મશરના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન પણ નથી. એટલે એ બે અન્યોને પણ ઉપર કહેલાં સાંખ્યશાસ્ત્રનાં બે ઐતિહાસિક સ્વરૂપોના પ્રતિપાદક તરીકે લેવાના નથી.

‘સાંખ્યતત્ત્વસમામ’ને—‘સાંખ્યસૂત્ર’ની માફક જ મૂળ કૃષિયના સાંખ્યનું સ્વ-રૂપ નહીં કરવામાં હું નિર્ણાયક અન્ય માનતો નથી. કારણ કે એ અન્ય પણ સ્પષ્ટ રીતે અર્વાચીન છે: મૂળ સાંખ્યાચાર્ય કૃષિયનો રચેલો નથી. આની ખાતરી કરવા હું વાચકને માત્ર બીજેના જીતારા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવા વિનંતિ કરું છું:—

(૧) “इह कश्चिद् ब्राह्मणस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूतः सांख्याचार्यरूपिष्ठमहर्षि-शरणमुपागतः । स्वकुलनामगोत्रस्वाध्याय निवेद्याह । ‘ भगवन् किमिह परं, किं यापानध्यं किं कृत्वा कृतकृत्यः स्यामिति । कपिल उवाच ‘ कथयिष्यामि..... ’

(૨) एवं तातस्मादध्याचार्या. कपिलामुरिषश्चाशिराममृतयो बहून् पुरुषान् वर्णयन्ति । वेदानवादिन आचार्याः हरिहरव्यासादयः एकमेवात्मानं वर्णयन्ति.....

(આ પછી વેદાન્તમાં માનેલા પરમાત્માનાં પ્રતિપાદક પ્રુષ્ઠાળ વચ્ચેના ટાંકણો છે. ટાં-કણને એનું ખંડન કર્યું નથી એ ધ્યાનમાં લેવા જેનું છે.)

થઈ ગયા એવી સાંપ્રદાયિક માન્યતા જન્મ પામી હશે એમ લાગે છે. આ સૂક્ષ્મ સત્ય આપણાં દર્શનગ્રન્થોનું જૂજ જ્ઞાન ધરાવનાર યુરોપિયન વિદ્વાનોના જાણવામાં નથી; કદાચ હશે તો સંપ્રદાયની તદ્દન અવગણના કરનાર એ વિદ્વાનોને એ જાણે જિતવું નથી. આમ હોવાથી ઘણા ખરા યુરોપિયન વિદ્વાનો-અલ્લે અલ્લારે મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે તો સઘળા યુરોપિયન વિદ્વાનો-સાંખ્યશાસ્ત્રને નિરીશ્વરવાદી કહે છે. પણ એ સર્વ વિદ્વાનોને એક પક્ષમાં મૂકીએ તો પણ જેના એકના વચનથી સામે પક્ષ વધારે વજનદાર ઠરે એવી ગંભીર અને વિશાળ વિદ્યા ધરાવનારા આપણા અદ્વિતીય વિદ્વાન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ હાંડારકર સાંખ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન અને નવીન એવા બે યુગ ગાને છે અને એમાંનો પૂર્વ યુગ સેશ્વરવાદી અને ઉત્તરયુગ નિરીશ્વરવાદી હતો એમ કહે છે. એમના આ જ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલા "Encyclopaedia of Indo-Aryan Research" નામની પુસ્તકમાળાના Vaisnavism, Saivism and Minor Religious Systems નામના પુસ્તકમાં નીચેના શબ્દો વાંચો:

"Uttama Purusa or the Supreme Soul, which is not found in the later Sankhya..... But the word Sankhya does not seem to be used in the Bhagavadgita to indicate the non-theistic system..... out of it grew the non-theistic system of later times." (ગદરવના શબ્દો ઉપર ધ્યાન બેસવા છતાંયે ને મૂક્યા છે.)

આ શબ્દો થકી મારી માન્યતાને એવી અદ્વિતીય પુષ્ટિ મળી છે કે એ સામે જે ને આશ્વેષો થાય તે માટે હવે નિર્ભયતાથી જિભા રદી શકાશે.

ઉપરના જિતારાની બાંધા તમને કયા યુગની લાગે છે ? સાંખ્યાચાર્ય કપિલ આશ્ચર્ય પચશિષ્ય પ્રવૃત્તિ એવો સાંખ્યાચાર્યોનો ઉદ્દેશ્ય જે જપ્તના બીજા જિતારામાં જોવામાં આવે છે એ કપિલમુનિએ પોતે જ કરેલો હોય એમ માન્યામાં આવે છે ? આ ગ્રન્થકાર વેદાન્તવાદીઓમાં વ્યાસનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરે છે એ જોતાં એ વ્યાસથી પણ અર્વાચીન નથી ? વળી એ ગ્રન્થમાં—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

છલાદિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં અનેક વચનો ટાંક્યાં છે એ જોતાં એ ગ્રન્થ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી સ્પષ્ટ રીતે અર્વાચીન ઠરે છે. અને કપિલમુનિ ભગવદ્ગીતા (જેમાં 'सिद्धानां कपिलो मुनिः' એવું વચન આવે છે) કરતાં પ્રાચીન છે; ગૌતમબુદ્ધ કરતાં પ્રાચીન છે (ગૌતમબુદ્ધ કપિલવાસ્તુમાં જન્મ્યા હતા); અને આપણાં પુરાણો એકે અવાજે એમને બ્રહ્મા મતુ વગેરેની પાસે મૂકે છે—એટલી પ્રાચીનતા આપણે ન સ્વીકારીએ તથાપિ એ ગૌતમ બુદ્ધ, અને ભગવદ્ગીતાકારથી પ્રાચીન છે એમાં તો સંદેહ નથીજ. એટલે એમને 'સત્ત્વસમાસ' ના કર્તા માનતાં સ્પષ્ટ બાધ આવે છે.

હેવટે વાયકની ક્રમા વાચી આ મળ્યેથી મારા પોતાના વિચાર કરી રીતે બંધાયા એ અને જણાવુ છું. મને કોઈકે-કોઈ એ અભારે મને ચોક્કસ યાદ નથી પણ ઘણું કરીને પત્નીરા વર્ષ ઉપર એક પુરુષ પડિતવન—કહેલુ કે ‘ઈશ્વરાસિદ્ધે.’ એ આખ્યસૂત્રનુ તાત્પર્ય ઈશ્વરનો પ્રતિષ્ઠ કરવાનુ નથી, પણ ઈશ્વર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી એટલુ જ પ્રતિષ્ઠાદન કરવાનું છે પરંતુ આ માન્યતા તે વખતે મને કપોલકશ્મિત લાગેથી ત્યારપછી કાશીના પ્રમિદ્ધ પડિતશિરોમણિ ખાલશાસ્ત્રીના એક વાદ્યેખમા (ઈ. સ. ૧૮૬૬ નું ‘પડિત’ પત્ર) નીચેના સમ્બો મારા વાચકમા આવ્યા—

“તत्र यद्यपि साङ्ख्यशास्त्रस्य पुरुषार्थतत्सावनीभूतप्रकृतिपुरुषविवेकस्यात्योरेव प्रतिपादने मुख्यतात्पर्यस्य सत्त्वेनेश्वरासिद्धिरित्यादीश्वरप्रतिषेधप्रकरणस्य निवेकज्ञानप्रतिबन्धनिरा-
सार्थमगवयं वेराग्यायैवाभ्युपगमवाद्प्रौढवादादिनेश्वरप्रतिषेधकताया. साङ्ख्यभाष्येऽसकृन् मुन्यक्तमुक्तत्वेन सूत्रम्यासिद्धिपदस्वारस्येन च यत्पर शङ्क इति न्यायेन तदंशे तन्म्याभ्युपगम वादप्रकरणेनऽपि तत्त्वोचने परमेश्वरसत्त्वोपगमोऽपि न द्रुनोति साख्यतन्त्रानुयायिना-
द्यापि यथाश्रुतार्थग्राहिणामर्गमृदशा सन्तोषाय सप्तपत्रो निरीश्वरवाद उपपाद्यन । ”

ભાવાર્થ —“સાખ્યશાસ્ત્રનુ મુખ્ય તાત્પર્ય, પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થનુ સાધન ને પ્રકૃતિ-
પુરુષ વચ્ચે વિવેકપ્રાપ્તિ, તેનું ‘પ્રતિષ્ઠાદન કરવાનું છે, અને તેથી ‘ઈશ્વરાસિદ્ધે.’ ઇલાદિ
ઈશ્વરના પ્રતિષેધનું ને પ્રકરણ છે તે વિવેકજ્ઞાનના પ્રતિબંધને દૂર કરવા માટે, એથી
પ્રત્યે વેરાગ્ય લેખમળવા માટે, અભ્યુપગમવાદ અને પ્રાદિવાદે કરીને જ છે એમ સાખ્ય
ભાષ્યમા વારંવાર બહુ અપેક્ષાથી કહેવામા આવ્યુ છે અને ‘ઈશ્વરાસિદ્ધે’ એ સૂત્રમા ને
‘અગિદ્ધ’—પદ છે તે ખાસ તાત્પર્યપૂર્વક મૂકેલુ છે (નથી એમ નહિ, પણ સિદ્ધ થઈ
શકતો નથી—અર્થાત્ હુલેવ —ચુને ઉપર સાખ્યપ્રવચન ભાષ્યના વચનો જેનો ખાલશાસ્ત્રી
અને ઉદ્દેશ કહે છે.) અને તેથી ને મુખ્ય પ્રતિષ્ઠાદન કરવાનું હોય તે જ પરતુમા એ વચ-
નનુ પ્રમાણ્ય માનવુ અને બાકીનો વિષય અભ્યુપગમવાદે કરીને પ્રતિષ્ઠાદન કર્યો છે એમ
કહેવના કરતી. આ રીતે અર્થ કરતા, સાખ્યશાસ્ત્રમા પરમેશ્વર છે એમ માનનાથી એ શા-
સ્ત્રના અનુયાયીઓને કંઈ હાનિ નથી. તથાપિ યથાશ્રુત—અમ્દશ —અર્થ ગ્રહણ કરનારા
અર્વાચી (ખાલ્લી વા જીતરતી) દષ્ટિવાળાના સન્તોષ માટે મહેપમા નિગીશ્વરવાદની ઉપપત્તિ
કરવામાં આવે છે ”

[ઈ. સ. ૧૮૬૬ નું કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ (પડિત).]

અને એતે સાખ્યપ્રવચનભાષ્યનો આધાર છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યુ. પરંતુ તે-
વાથી શારીરકભાષ્ય, સર્વલેખનમગ્રહ વગેરે ઘણા અનુવાદક અન્યોની, તેમજ એ જ પ્રમાણુપી
બંધાએના મુયોપિચન વિદ્વાનના મતની મારા મત ઉપર ને હાથ પડી હતી તે બદલાઈ
નહિ. હમિયાન ‘ઈશ્વર નથી’ અને ‘ઈશ્વર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી’ એ બે વચન વચ્ચે
કેવો મતીર અને વારતવિક્ક શેઠ છે એ પાશ્ચાત્ય ફિલસુફ કાન્ટ અને કપેનસરના તત્ત્વજ્ઞાનના

અભ્યાસથી મારા બાણવામાં આવ્યું અને તે વખતથી 'દૈશ્વરાસિદ્ધેઃ' ની જે વ્યાખ્યા મેં પૂર્વે સાંભળી હતી તે યથાર્થ છે એમ મને પ્રતીતિ થઈ. છતાં પણ સાંખ્યસૂત્રના કર્તા સેશ્વર-વાદી હશે એમ મને ખાતરી થઈ નહિ. પરંતુ સાંખ્યભાષ્યકારનું કહેવું નિરાધાર નહિ હોય એવા વિશ્વાસથી સાંખ્યશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ મેં ઉકેલવા માંડ્યો, અને આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં સાંખ્યનું નિરૂપણ અને સાંખ્યના ઉદ્દેશ્ય છે ત્યાં ત્યાં વિશેષ મનન કરતાં મને જણાયું કે પતંજલિનું સાંખ્ય સેશ્વરવાદી છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ કપિલના સાંખ્યમાં પણ એકદેશ સેશ્વરવાદનો છે, અને તે નિરીશ્વરવાદ કરતાં જૂનો છે, અને આ જે નિરીશ્વરવાદ છે તે ઉપનિષદમાંથી અમુક બ્રાન્તિએ કરીને તેમજ કાળજળને લીધે જન્મ પામ્યો છે. ૧૯૦૩-૪ ના અરસામાં થએલો આ નિઘય ૧૯૦૪-૫ (સં. ૧૯૬૦-૬૧) ના વસંતમાં મેં મન્દ મન્દ રીતે પ્રકટ કર્યો. છેવટે, જે વર્ષ ઉપર સિદ્ધપુરની સંકરજ્ઞ્યન્તીમાં મેં એ સ્પષ્ટ રીતે બહાર મૂક્યો. તેમાં પણ "આમજ જતાં સાંખ્યદર્શનનાં પુસ્તકોમાં એ અનીશ્વરવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું. પણ કપિલ ભગવાનનો એ આશય નહિ હોય. —એમ 'હોય' શબ્દ-આવા ગૂંચણભરેલા અને મતભેદના અવકાશ વાળા વિષયમાં સામા મત માટે જે માન રાખવું જોઈએ તે માન સખી વાપર્યો હતો. પરંતુ ડૉ. ભાંડારકરનું આ વર્ગ પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક વાંચ્યા પછી હું મારા નિર્ણયની યથાર્થતા માટે વધારે પ્રયત્ન અને દૃઢ આગ્રહ ધરાવી શકું છું. આ સંગ્રહી કેટલુંક "કપિલ અને સાંખ્યશાસ્ત્ર" એવા સ્વતંત્ર વિષયનિર્દેશથી-વાદવિવાદના પંક્તી બહાર નીકળી-આગળ ઉપર હું લખવા ઇચ્છું છું. હાલ આટલું બસ છે. તોપણ આ લેખ સમાપ્ત કરતાં કરતાં સાંખ્યશાસ્ત્ર મૂળ નિરીશ્વરવાદી નહોતું એટલું જ નહિ પણ સ્પષ્ટ સેશ્વરવાદી હતું એમ સિદ્ધ કરવા માટે એક ખાસ ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવનાર એક જ પ્રમાણ રજૂ કરી લઉં છું. મહાભારત, ભાગવત, સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી, સાંખ્યતત્ત્વ-સમાસ આદિ ગ્રંથોને આધારે એક વાત સર્વાનુભવે મનાય છે કે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કપિલના શિષ્ય આશુરિ અને આશુરિના શિષ્ય પંચશિષ્ય હતાઃ આ પંચશિષ્ય માટે મહાભારતમાં કહેવું છે કે એ 'પચરાત્ર' માં કુચળ હતા —

“આમુરે. પ્રથમં શિષ્યં યમાહુશ્ચિરજીવિનમ્ । પચ્છેત્તેત્તમિ નિષ્ણાતઃ પચ્ચરાત્રવિશારદ્ ।

પઞ્જતઃ પઞ્જરુન્ પઞ્જગણઃ પચ્ચશિલઃ સ્મૃતઃ ”

અને પંચરાત્ર એ સ્પષ્ટ નારાયણનામથી ઇશ્વરવાદી છે, વ્યાસસૂત્રથી પ્રાચીન છે, અને પ્રાચીન ભાગવત ધર્મનું પ્રતિપાદક છે-એ સર્વવિદિત અને સર્વમાન્ય છે. એટલે કપિલશુનિના સેશ્વરસાંખ્યનો મંપ્રદાય પંચશિષ્યના ઉપદેશમાં વર્તમાન હતો એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

“કપિલાય મહામુનયે શિષ્યાય તસ્ય ચામુરયે । પંચશિષ્ટાય તથેશ્વરકૃષ્ણા-યેતે નમસ્વામઃ”

Readers and Libraries.

How many species are there of the genus reader? Perhaps a short half-dozen.

There is the professional reader, who either seeks fresh knowledge and the fruits of fresh research, or else, at the lower end of the scale, seeks in old books to find material for the rather mechanical manufacture of new ones. Then there is the student arming himself for his coming duel with the examiner. There is the listless, idle reader, who takes a book as a peaceful and respectable sedative, like the smoking of tobacco. Then there are those—I hope the most numerous—who read, if you go to the root of them on the principle, as it has been put, that your own mind is theatre enough for yourself—who read because books stimulate curiosity, feed, multiply, and enlarge the whole range and compass of your interests and raise a man or a woman to a high level in the general cultivation of their age. The necessities of Geography, for instance, are more and more pressing. It is one of the most remarkable features of our day. Six Months ago, who of us ever heard of Hakuyu? Not I for one. Yet who knows that this remote spot of most cacophonous name will not take a place in ecclesiastical history as notable as the Synod of Dort, the Westminster Assembly, or the very Council of Trent itself.

A great library is a warning, a lesson, a rebuke, to the unlucky people whose natures are constitutionally unable ever to hold more than one idea at a time. It is, or ought to be, a check on the frightful impulse to rush to take angry sides at five minutes notice on every question no matter how complex or how delicate that rises in the morning paper. It is a place for learning, but believe me it is also a grand place for unlearning, and ages have wisely said that our difficulty in life lies less in learning than in unlearning.

One more point. The mere presence of one of these great collections of books, scrolls, manuscripts seems in itself to give a new and almost overpowering significance to them. It was Lord Acton who said that the gifts of historical thinking were better than historical learning and I cannot have been wrong when I said that the very sight of one of these vast and ordered arrays, in all departments, tongues and times of the history of civilized governments, growth of faiths and institutions, the diverse types of great civil and ecclesiastical governors, the diverse interests of State is not only in itself a powerful stimulus to the ardent scholar. It awakes, excites, overwhelms, like youth's first vision of the waters of the sea. But this is no opportunity for trying to take you on an academic voyage. So with my cordial thanks and much refreshed by so agreeable a visit, I will find my way back to Bacon's 'wholesome and well-bottomed contemplations' on navy Estimates.

—Lord Morley

वसन्त

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य मयाणि भूतानि मधु यथा-
 यमस्मिन्सत्ये त्रिजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय-
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मैदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । अत्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायैः प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

પર્વ ૧૩, અંક ૩.

[भासिक]

ચેત્ર, સંવત ૧૯૬૭

તન્ત્રી—ઓત.શ.ખ રમણુતાઇ મહીપતરામ નીનકદ ખી ઓ, ઓતઓત ખી

પ્રાચીન મોઢા ૨૬૦: ૩। પ્રો. જ્ઞાનન્દરાવ બાપુભાઈ મું. એમ. એ. એલ. એલ. બી. ૧૧૭

અન્યાયનો કોન (નોંધ: પ્રો. અર્જુન-દેસાઈને બાપુભાઈ કૃપા એમ એ એલ એલ બી) ૧૪૨

“प्रकृतिमु सगीते” (२ श. २० अर्थात् विदुषाग उदेश्ये) १४६

પ્રાપ્તતા ૬ (૩) રા. મૈયિતકાન્તનરતિવરાવ રીપરિયા બી એ.) ૨૧૯

‘नियतमनो भूतेषु (१०३३ ‘नितरा’)

दिन्दुस्यतना वस्तीपत्रभे।यी योऽथ लक्ष्मणे । आकरो (वसन्त—आदिश) १५१

પ્રિયદર્શણ બક્ષિનો અનુવાદ, (ના રા ગો ક હેચરાડાખર) ૨૫૯

“મોતુભૂમિની આરાધા” (૨૧ પં સી.બી. પટેલ) ૧૫૮

બા ૧૬ (રા રા ગાંધીજી મહાદેવ પ્રચાર સંસ્થા) ૧૫૮

ભૌતિકશાસ્ત્રિક દ્રષ્ટિએ આનંદનિવનનું અવલોકન (૨૧ ૨૧ મે ૨૦૨૦-૨૦૨૧) ૧૬૮

ખેમાત (૨૧ ૨૧ નવંસિ દર્શવ બેળિનાથ બી એ સી કુત.) ૧૧૬

"રામકહેણીના દુહા" (૧૧૨ નવલિ દરબાન બોજાનાથ બી.એ. લી એસ) ૧૭૬

પરમેશ્વર:-તેવાના પરમેશ્વરની કૃત્યુત્તિ અને અમલ (ના. ૩, 'ગીતાદ) ૧૮૦

પર્યાય — ૧ (શો જ ના મહેતા બી એ એકએવ બી.) ૧૧

૧૨. 'સુખી' (સ રા નાતિ દરાય સોજાનાય બી યે સી અસ) ૧૯૧

उ. (हो) (रा. रा. नरसिंहराव बागानाथजी अ. सा. यल.)

अभिलाषा—'धी युनीयन' प्रिन्टिंग प्रेस के वी. आ. मोतीसाल सामग्री से छापी

- ૧ વગર મહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑરિસ”-ની મહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑરિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાધાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાધાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થના ભાગનું કે લેખનું બાધાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સઘળા જવાબદારી બાધાન્તર કર્તાને ધિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસસ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કર્તો હોય કે ન હોય-પણ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમે બાધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સાથે તે બીજા મોકલેલો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસરી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

જુઓ પાઠ છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એન્થ્રીપીક્ષચર બહુ જેવો ઇલાજ છે જેકડકડ પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એન્થ્રી પીડસ રૂ. ૧) ની અબરીયલ શક્તીની ગોળીઓ રૂ. ૧૫—બાટલીવાળા દુધ પાઉડર તનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોલી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દગજ ખુલ્લી સાફ કરે છે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

હો. લી. બાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી મુંબઈ.

લવાજમનો દર.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેર્ન સાથે)

મળવાનું છે પણ—વસન્ત ઑરિસ

અમદાવાદ

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

આહરે એ કૃપા કરી લવાજમ અગાઉથી મોકલી દેવું વસન્તનું કદ વધારવામાં આવ્યું છે તેથી પ્રેમનું મિન ચૂકવવામાં આહરે તરફથી અમને આટલી અનુગ્રાતા મળવાની નરરૂં વ્યવસ્થાપક

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्वा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्वायमध्यात्मं सात्यस्तजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મર્ત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

પરે ૧૩, અંક ૪.

[માસિક]

ચૈત્ર, સંવત ૧૯૭૦

પ્રાસંગિક નોંધ.

આ મામની પ્રાસંગિક નોંધમાં અવસ્થાન-રા. જ. રમણભાઈ અને સા. વિધાના
અભિનંદન સૌભાગ્ય-કિસ્મતને ધરે છે.

પરમાત્માના નિરવધિ રમણમયથી જ ઊતરતું, એવું આ મંતારમાં કોઈ પણ મુખનું
નિધાન હોય, તે તે પતિ-પત્નીના હૃદયતટ પર્યે પહોંતી પ્રેમજ્વનની મરિતા છે. એવા
અખંડ અને અદ્વિત પ્રેમજ્વનમાં—પ્રાકૃત દૃષ્ટિ જેને સામારિક મુખ કહેવામાં આવે છે
તે હો વા ન હો, તથાપિ એથી જો જ્વનની પવિત્રતામાં અને ઉચ્ચતામાં ફેર પડતો નથી.
એટલું જ નહિ, પણ જો પ્રેમમય જ્વન સ્પૂર્ણ દેહના અભિતલની પાર ભેદીને નાથ છે,
એટલે મૃત્યુ પણ એને બાધ કરી શકતું નથી. તથાપિ એટલું તો ખડ કે દિવ્ય પ્રેમની સાથે
લોકિક મુખ અને લાંબું આયુષ્ય જોડાય છે, ત્યારે જો જોઈ આપણું નેત્ર ફરે છે, અને આ
વિશ્વની વ્યવસ્થા વધારે સુપ્રકટિત-એનું મંત્રીત વધારે મધુર અને સુસ્વર પ્રતીત થાય છે.

* અંગ્રેજોમાં 'સિલ્વર વેડિંગ,' 'ગોલ્ડન વેડિંગ' અને 'ડાયમન્ડ વેડિંગ' એમ લગભગ
સૌભાગ્યના ત્રણ કિસ્મતો—કમવાર પચીસ, પચાસ, અને સાડ વર્ષને અન્તે-કરનારો સ્વામી
છે. એ ત્રણને આપણે 'સૌભાગ્ય-કિસ્મત,' 'સૌભાગ્ય-મહોત્સવ,' અને 'સૌભાગ્ય-મહામહોત્સવ'
કહીએ. અથવા મળ અંગ્રેજી શબ્દનો વિશેષભાર્ય સામનોએ તો-સૌભાગ્યનો 'ગ્રાન્ડ-મહો-
ત્સવ,' 'સુવર્ણ-મહોત્સવ,' અને 'મંચિ-મહોત્સવ' એવાં નામ આપીએ.

રા. રમણભાઈ અને સંતા. વિદ્યાના લક્ષને પચીમ વર્ષ થયાં. રા. રમણભાઈએ એ પ્રમુખે 'વિવાહવિધિ' નામથી આપણા વિવાહમંદિરનું એક લઘુ પુસ્તક ગૂજરાતી રિવે-અન સાથે બહાર પાડ્યું હતું, એની એક નકલ મિત્રભાને મને આપેલી તે અત્યારે મારા ટેબલ ઉપર છે, અને એમાં વર્ણવેલા મંદિર આ દમ્પતીના હૃદયમાં દ્વિત થએલા અ-ત્યાગે હું જોઉં છું.

બંને દમ્પતી મરી વાતે સુખી છે: એક હૃદય માથે, બંનેએ ઉત્તમ પ્રકારની ડેગમણી પ્રાપ્ત કરી છે, અને એ ડેગમણીને શોભા આપે એવો ઉત્તમ શુદ્ધસ્થાવર તેઓ મક્કાવે છે. રા. રમણભાઈએ આગળના ઉપરાત લોકોએવાના હૃદયથી રાગદરશામાં માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે. સંતા. વિદ્યા, જબીર વિદ્યાનો આનન્દ લેતા ઉપગંત, છોકરાં છોકરવાં અને એમને સારી ડેગમણી આપની-એ શુદ્ધિથીનો પ્રથમ અને પરમ ધર્મ બાદ મારી રીતે બળને છે, અને ગૂજરાતમાં સ્ત્રીકેળમણીની ઉત્તમ ભાવના પોતાના દૃષ્ટાન્તથી લોક આગળ મનન ઉપસ્થિત કરે છે.

આ સુખી અને નિઃશંક દમ્પતીને એમના ઉચ્ચ, મનોહર, અને સુખમ પ્રાપ્ત્ય માટે અભિનન્દન હૃદયે 'હુ, અને આજ કરના પણ વધારે સુખથી એમના મૌલામના સુવર્ણ-અને મણિ-મહોન્સો જામનો, તથા સમય આવે ઘરમાં ચર્મ, ભુવનૂતિએ પેલી પ્રસિદ્ધ 'વિદ્યામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસાપ્યસ્મિન્નહાર્યો રસઃ' ત્યાંદિ પક્તિઓમાં" વર્ણવેલુ દામ્પત્યશુભ અનુભવો—એમ ગૂજરાત તરફથી આશીર્વાદ અર્પું છું.

લક્ષમણને મંદુતમાં 'સંભાવ્ય' કહે છે એ જો કે વસ્તુનું દ્વિનિદ્ર-અર્થાત્, પતિ-પત્ની કબજા નિરૂપિત-છે, તથાપિ જોમ શુદ્ધિથી જ 'શુદ્ધ' કહેવાય છે, તેમ પુષ્પની કાન્તિ મનુ એ લક્ષમણ પણ સ્ત્રીના જ મુખ ઉપર મરિશેષ રમે છે, અને તેથી 'સંભાવ્ય'—સમ્પન્નો પ્રયોગ સમ્પૂર્ણતા-તેમ જ ભાષામાં-સ્ત્રીના લક્ષમણ માટે જ થાય છે. પણ વસ્તુત પતિપત્ની એ એક જ દેહના બે અંગ છે, અને તેથી યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની બે રિના કોઈ પણ ચર ચર શકતો નથી એવી માન્યતા વેદકાળથી આપણામાં યાત્રતી આવે છે-એ જોતાં, 'સંભાવ્ય' શબ્દને આપણે પતિ-પત્ની ઉભયના લક્ષમણ માટે વાપરીએ તો ખોટું નથી આ વિશાળ અર્થમાં અને આ શબ્દ વાપર્યો છે.

'દામ્પત્ય-ઉત્સવ,' 'દામ્પત્ય-મહોત્સવ' વગેરે શબ્દો પણ થોડા શકાય, પણ તે કહ્યુંને રચિકર થતા નથી તેથી જવા દીધા છે.

* વિદ્યામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસાપ્યસ્મિન્નહાર્યો રસઃ ।

ફાલેનાવરણાત્પયાત્ પરિણતે યસ્તેન્દ્રિયસારે સ્થિતં

મદ્ર તસ્ય સુમાનુપસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે ॥

—કૃતરામચરિત.

જુર્મેનિના મહેનશાહે સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યનો પ્રદેશ 'K' = કુકારી શરૂ થતા ત્રણ જર્મેન શબ્દોમાં સમાવ્યો છે: 'Küche,' 'Kuche,' અને 'Kinder'— સ્ત્રીનાં કર્તવ્યનો પ્રદેશ. જેનો અર્થ કુમતાર ધર્મ, રસોઈ અને છોકરાં થાય છે. સ્ત્રીઓની જાતી પૃથ્વીના હિમાયતીને આમાં સ્ત્રીજાતિને અપમાન રહેલું લાગશે અને તેઓ પૂછશે કે—શું સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય, અજ્ઞાન અને વહેમમાં દૂબી ગયેલાં, રસોડાનો ધૂમાડો ખાવાનું, અને પશુસમાન જીવન ગાળવાનું જ છે? ખરેખર પૂર્વોક્ત ત્રણ 'K' કક્ષાનો આવો ઉપરછંચો જ અર્થ કરવાનો હોય તો સ્ત્રીજાતિને આ કરતાં વધારે અપમાન મળવે નહિ, અને જે સ્ત્રીઓ સ્ત્રીજાતિના હક માટે અત્યારે ઈંગ્લંડમાં તુમુલ્લ મુદ્દ મચાવી રહી છે તે યોગ્ય જ કહે છે એમ કહેવું પડે. પણ વસ્તુતઃ, ઉપરના ત્રણ શબ્દોમાં મનુષ્યજાતિના કલ્યાણનાં સર્વોપરિ સાધનો સમાવેલાં લાગે છે—અને પૃથ્વીની સઘળી પ્રજાના 'unsophisticated mind' યાને વિચારથી દુર્વિદ્ય નહિ બનેલી એની સગળ અને અવધૂ બુદ્ધિએ સ્ત્રીને એ જ કર્તવ્ય ગોચરું છે એ એનું અપમાન કરવા માટે નથી જ.

પ્રજાનું આત્મિક અને અરૂપ ધર્માર્થ જાણવાનું જ્ઞાન જગત કે રાજ્ય નથી—એ જ્ઞાન તો શુદ્ધ જ છે. 'હું એક છું તે બહુ થાજી' એ પદ્માત્માનો મકંપ શુદ્ધતા પ્રતીત થતો નથી તો ક્યાં થાય છે? બહાર અને મન્યમાં હક અને ન્યાયના શબ્દો સાબળાયા, પણ નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ અને પ્રેમ—જે પરમાત્માના આ સત્ત્વ પ્રતીત થતા આમ લક્ષણો છે—એનું દર્શન તો તમને શુદ્ધતાં જ થશે. તો પછી શુદ્ધ જે જ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવાની અને કેળવવાની ખરી શાળા છે, અને એ શાળાની અધિગતી ત્રી એ જ ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ મનજનાગી મનજાનાગી અને આત્મજનાની આચાર્યા જ, એમ કાંઈના તુ ખોટું ?

સ્ત્રીનું ખીનું કર્તવ્ય રસોઈ દેહના પોષણનું કાર્ય બધમ છે એ નાન્યતા મોઝે ઉત્પન્ન કરી હશે એ સમજાતું નથી. આપણા ઋગ્વેદમદિતાના ઋષિઓ તો તમે કાલે દેવતાઓ પાસે અન્ન માગે છે. અને જગતનું જીવામા જિંચુ તત્ત્વજ્ઞાન જે ઉપનિષદનું હોય તો એમાં પણ ઋષિની પ્રાર્થના એ જ જોવામાં આવે છે કે "આવ્યાયન્તુ મમાન્નાનિ વાક્ પ્રાણચક્ષુઃ શ્રોત્રમયો ઘલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ"—"મારાં અંગો-વાણી પ્રાણ ચક્ષુ શ્રોત્ર-બલ અને સર્વે દિન્દ્રિયો-તમ યાઓ!" આ તૃપ્તિનું આવશ્યક સાધન જે તૈયાગ કરે, અને એમાં પોતાની કૃશજતાથી રક્ષા જાળવે—એ જીવનવ્યવહારના બધમ કાર્યમાં પોતાનો કાળ વ્યતીત કરે છે એમ કોણ કહેશે? એ વ્યવહાર દેહ ઉપર આધાર રાખે છે—દેહ વિના એ અશક્ય છે એટલું જ નહિ પણ દેહ અને દિન્દ્રિયો જેમ અધિક કાર્યક્ષમ, તેમ જીવનવ્યવહાર પણ વિપુલ મમર્થ અને મદ્દલ બને છે. અને એ દેહની અને દિન્દ્રિયોની અવ્યથતા અન્ન માફ સ્વચ્છ મુખક પૌષ્ટિક અને ગમિક હોય એના ઉપર આધાર ગણે છે. આ જોતાં, શું સ્ત્રીઓના હાથમાં મનુષ્યકલ્યાણનો થોડો ભાગ મોંપાએવો છે?

છોકરાં—એ સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યનો ત્રીજો મોટો પ્રદેશ છે, અને એક રીતે જોઈએ

તો એ સૌથી વધારે અગત્યનો અને મહત્વનો પ્રદેશ છે, આપણા પ્રાચીન મુનિઓ દેવ પામે છોકરાં માગતા, અને “**प्रजातन्तुं मा व्यचछेत्सीः**” એવી ઉપનિષદમાં આચાર્યની શિષ્ય પ્રત્યે આજ્ઞા હતી. એ પ્રાર્થના અને એ આજ્ઞા સિદ્ધ કરવામાં શુ પાસવ જીવન રહેલું છે ? પ્રકૃતિનું પહેલું સૂત્ર-જીવનું અને ઉત્પન્ન કરવું એ છે, અને એનું ઉલ્લંઘન કરનાર પ્રજ્ઞાઓ—ઉદા. ક્રાન્સ-આત્મારે પરતાય છે. પણ સ્ત્રીનો કર્તવ્યપ્રદેશ, માત્ર છોકરાં ઉત્પન્ન કરવામાં રહેલો નથી. છોકરાં જીએવાં, એમને કેળવવાં અને શાળાગોચર કરવાં, તથા એમની ગૃહ પ્રત્યે મમતા રહે એવું ગૃહજીવન મુન્દર બનાવવું, એ કર્તવ્ય સ્ત્રીનું છે. અને હાલનાં છોકરાં એ જ ભવિષ્યની પ્રજા છે એ જોતાં, છોકરાં જીએવાનું જેમને સોંપવામાં આવ્યું છે તેમને દેશનું ભવિષ્ય સોંપવામાં આવ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે.

“ And you who ere keeping the children,
Sweet, frail as the buds of a rose,
Who are keeping the canker from blighting
The blossoms before they unclose,
And making the future men hardy
To face all the future's fell foes—

You are doing the world's work eternal,
That the first dawn of time so begun;
You are hastening the hour when the children
The battles we have lost shall have won,
When the deeds that we did not, and could not,
'Those small hands, grown strong, shall have done ' ”

યથાર્થ રીતે સમજે તો ખરેખર સ્ત્રીજનનિને પ્રવૈક્ષ્ય ત્રણ ‘૩૨’ = કુદમામાં પદોપદાર્થોનો અને દેશકલ્યાણનો પારમભણિ લાઘ્યો છે.

જાણવા લેગ	સ્વૈચ્છનિતા એક ફાદારે ૧૯૧૧ ની સાલમાં દુનીઆના જુદા જુદા
આંકડા	ભાગમાં પ્રમિદ્ધ થએલાં પુસ્તકોની ગંખ્યા આપી છે.
જર્મનિ	૩૩,૦૦૦
રશિયા	૨૯,૦૦૦
બર્માન	૨૪,૦૦૦

પુસ્તકો એટલે વાંદખયાનાં પુસ્તકો; છપાએલા કામગા માત્ર-જેમકે મિત્રોનાં સરથવાં-આમાં આવી નય છે એમ ન મનજીવું.

યુનાઇટેડ રેટેઇસ	૧૧,૧૨૩
ગ્રાપ્લિટન	૧૧,૦૦૦
ઇટાલિ	૧૦,૯૨૯
ક્રાન્સ	૧૦,૪૦૦
સ્વિટઝર્લૅન્ડ	૧૦,૦૦૦
ઑસ્ટ્રિયા-હંગરિ	૭,૦૦૦
ડેન્માર્ક, સ્વીડન, નોર્વે	૬,૪૭૫
બાલ્કન રેટેઇસ	૪,૦૦૦
હોલ્લેન્ડ	૩,૭૦૦
સ્પેઇન-પોર્ટુગલ	૨,૬૫૫

પદ્ધતી પ્રમાણે ગણતરી કાઢતાં ૧૦ લાખ માન્ય દીક પુસ્તકો:—

સ્વિટઝર્લૅન્ડ	૨,૭૦૨
ડેન્માર્ક, સ્વીડન, નોર્વે	૬૧૯

હોલ્લેન્ડ

ગ્રાપ્લિટન

ગર્મની

ઇટાલિ

ક્રાન્સ

ફિન્લેન્ડ

રશિયા

બાલ્કન રેટેઇસ

ઑસ્ટ્રિયા-હંગરિ

સ્પેઇન-પોર્ટુગલ

યુનાઇટેડ રેટેઇસ

એક પછી એક ઉતરતા ક્રમવાર.

૧૨૨

આનન્દશંકર આપુલાઇ દ્રુવ.

ગ્રન્થાવલોકન.

સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ—દેશની જમીન ઉપર અમીર લોકોનું જ આધિપત્ય હતું એ એક વિષય તો ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં જૂના કાળથી હતી જ; તેમાં વિશેષમાં—આંગ્લોસામ્રાજ્ય સહીના પૂર્વાર્ધમાં હાથની કારીગરીને ઠેકાણે યાન્ત્રિક બળનાં કારખાનાં સ્થાપવા હાથમાં તેનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે કારીગરવર્ગ મજૂર બની ગયો. ધનિક વર્ગના હાથમાં એ ગુલામ જેવો થઈ રહ્યો, અને દિવસે દિવસે ધનિક વર્ગ અને મજૂર વર્ગ વચ્ચે અંતર વધતું ગયું. તેમાં, વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર સમર્પિત^૧ હત ખાતર પણ રાખ્યો હાથ નાખવાનો હક નથી એ સિદ્ધાન્તે જાગેરો કર્યો. અને એક તરફ ધનના લગલા અને બીજી તરફ દારિદ્ર્યની ખાઈ એ ઇંગ્લંડના જનસમાજનું આર્થિક લક્ષણ થઈ પડ્યું. પણ ત્યાં દુઃખ હોય છે ત્યાં એ દુઃખને નિવારવા માટે ટ્યાણુ હદ્યો પણ ઉત્પન્ન થાય છે જ; એ નિયમાનુસાર અગણિત સ્ત્રીપુરુષોએ પરદુઃખબંજનનું વ્રત લીધું, અને મહાન અનર્થો દૂર કરવા માટે મહાન યોજનાઓ જોડીએ તે તેઓએ રચવા માંડી. આ પ્રવ્રતો ઇંગ્લંડમાં એટલા બધા, એટલા મોટા પાયા ઉપર, અને એટલી વ્યવસ્થાસર ચાલે છે કે આ જાતની સામાજિક સેવાની એક ક્ષા (craft) થઈ છે, અને તે એટલે સુધી કે ન્હાના ન્હાના પોતપોતાના સ્વતંત્ર પરાપકારો કરવાનું જુદી જઈ, સર્વ લોક આ જાતની નવીન પરાપકાર પદ્ધતિએ જ ચક્રા છે, અને એ જ માર્ગે હવે પણ ‘સામાજિક સેવાનો સન્માર્ગ’ ગણાય છે. પરાપકારની આ પદ્ધતિ જ ખરી અને ઘટ છે એમ તો આપણાથી કબૂલ કરી શકાતું નથી—પણ મોટા અનર્થો સામે મોટા ઉપાયો યોજવા જોઈએ, અને તે જનમતની મંથનશી અને વ્યવસ્થાબુદ્ધિના ઉપયોગ વિના અશક્ય છે એ તો ખુદ છે: એક વિગત વાપરી તો—રેલવે અને મોટરના વર્તમાનયુગમાં આભાવિકરિતે પડેલી પગથીઓ ન ચાલે, તે તો ઉત્તમ ‘મંકેડેમાઈઝ રોડ્ઝ’ અને લોડા પાટા જ જોઈએ.

આપણે ત્યાં હજી જેમ પશ્ચિમ જેટલું ધન નથી, તેમ તેટલું દારિદ્ર્ય પણ નહીં સામાન્ય મનુષ્ય દીઠ આપણું ધન પશ્ચિમ કરતાં ઘણું ઓછું છે, પરંતુ પશ્ચિમનું દારિદ્ર્ય જ છે ત્યાં તે એટલું બધું ઊંડુ અને પાશવવૃત્તિથી ભરેલું છે કે એની સરખામણીમાં આપણી લોકો સુખી અને સાદું જીવન ગાળે છે એમ કહેવામાં બાધ નથી. પરંતુ, પશ્ચિમના મંથનને લીધે, હવે આ વસ્તુસ્થિતિ લાંબો વખત ટકે એમ નથી. મોટા શહેરો પશ્ચિમના અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે અને ગામડાં પણ કેળવણીને અભાવે પશ્ચિમના

* રેવ. મિ. ફ્રેન્સિસ ફ્રી “Sugestions for Social Usefulness”;

નામના ઇંગ્રેજ પુસ્તકનો અનુવાદ કરતાં રા. ડાલાલાઈ લક્ષમણભાઈ પટેલ; છપાવી પ્રમિ કરનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઈકી. કિંમત ૧૨ આના.

† જુલો ૬. મ. ૧૯૧૨ સંવત ૧૯૬૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો વખતનો “બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય” એક. ૫૦ ૧૪૦-૪૬.

માથે આર્થિક દરીદ્રાઈમાં બહુ વિપરીતિ જોવાને છે. તે સાથે દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાનને લીધે કેટલીક ખાસ મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સ્થિતિમાં—પ્રજાજન્યલ્પી પધારવી, આરોગ્યના ઉપાયો યોગ્યતા, સકલ દેશને—અંતર્ય સુદાને—આ નવી દરીદ્રાઈમાં ટકી રહે એવો સમર્થ બતાવવો—વગેરે અમંજ્ય કર્તવ્યો આ જગતનામાં આપણે શિર પાયાં છે, અને તે અવસ્થિત રીતે અને પૂર્ણ ગળથી કરવા માટે આપણે ઘણું જાણવાનું છે, અને ધણુ ભોગ આપવાના છે. આ માટે દિશા બતાવનાર એક પુસ્તકની ગૂજરાતીમાં ઘણી જરૂર હતી, તે આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે. તે માટે એના મૂળ કર્તાનો, જ્ઞાતાન્તર કર્તાનો, અને પ્રકટ કરાવનાર ગુજરાત બહુતાંકયુક્તર સોમાઈની ઉપકાર માનવા ઉપરાંત, એક ખીલ વ્યક્તિનો ઉપકાર માનવાની જરૂર છે.

આ પુસ્તક દેવ. મિ. ફેલેમિંગ (લાહોરની ફોરમન ક્રિશ્ચન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ) દ્વારા એક અંગ્રેજી પુસ્તકનો રા. રા. હજીબાઈ લક્ષમણભાઈ પરેશ કરેશો અનુવાદ છે અને તે “ફરસનદાસ મૂળજી સ્મારક અન્યમાળા”ના એક મહત્વપૂર્ણ ગૂજરાત બહુતાંકયુક્તર સોમાઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. પ્રસિદ્ધ કરાવનાર તરીકે ગૂજરાત બહુતાંકયુક્તર સોમાઈનું નામ મધ્યમાં આવ્યું છે તે રીતમર છે, વરણ કે એ અનુવાદનું પારિતોષિક તથા છપામળીખર્ચ સોમાઈનું હસ્તકના એક કડમાંથી આપાયાં છે. પણ વસ્તુતઃ, આ ઉત્તમ પુસ્તકનો ગૂજરાતી વાચકને લાભ અપાવવાનો ઉદ્દેશ્ય જણાયું છે તે પ્રમાણે—સ્વ. ગંગા ગ. રા. લાલચંદ્રભાઈને ઘટે છે. એ પગપકારી મનજનનું હૃદય નિરંતર પદપકારના ક્રમોદયથી બરપૂર રહેતું, એમના મનમાં રાત દિવસ લોકહિતની અનેક યોજનાઓ ઘડાયાં કરતી, અને એમનો દેહ એ યોજનાઓને ગતિમાં મધ્યમાં અને સાક્ષી રાખવામાં સદા તૈયાર હતા. એમણે જ આ પુસ્તક મને એક વાર બતાવેલું, અને ત્યાર પછી એનો અનુવાદ કરવા માટે, માફ શુદ્ધ અને રસિક ગૂજરાતી લખી જણનાર ગૂજરાતી લેખક રા. રા. હાજી-ભાઈ (અધુમજાજ) ને પોતે પર્વદ કરી સોમાઈની પાસે એમને એ કામ સોંપાવેલું, એમ મને યાદ આવે છે.

રા. રા. હાજીભાઈએ પોતાને સોંપાવેલું કામ બહુ સારી રીતે કર્યું છે. આ પુસ્તકની બાપા સાહેબે છતાં શુદ્ધ, રૂઢ છતાં સંસ્કારી છે, અને અન્ય માયાના પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે એમ વાચકને બાંધે જ શંકા થાય છે. આરંભમાં રા. હાજીભાઈએ એક પ્રસ્તાવના લખી છે, તેમાં વનિતાવિશ્રામ, મેવાસદન, હિન્દુચંદ્રમાજ, નિષ્કામ કર્મભંડ, વગેરે આપણા પ્રાન્તની મર્યાદા પદપકારી મંદથાનું દૂરું વર્ણન આપ્યું છે—જેથી પુસ્તકમાં બતાવેલા સામાજિક સેવાનાં સન્માર્ગ તે હવાઈ રેખાઓ મધ્ય, પણ પૃથ્વી ઉપર—આપણી ગૂજરાતની પૃથ્વી ઉપર—પાડી સકલ એવી વ્યવસ્થાઓ છે એમ વાચકને સહજ પ્રતીતિ જાપડે છે. વળી આ વિષય એક નવલકથાની માફક વાંચવાનો નથી, પણ એ ઉપર મંબીર વિચાર કરવાનો છે, અને તેટલા માટે આ પુસ્તકમાં દરેક પ્રકરણને અન્તે “સ્વાનુભવ અને” ચિંતિત વડે મળી આવતી સ્થાનાઓ નોંધવાની જગા” નું એક એક કોડ પાનું ગણવામાં આવ્યું છે તે બહુ ઉચિત અને ઉપયોગી છે.

કેળવણી એ સર્વ સુધારાનો પાયો છે, અને વિદ્યાર્થીને જીવુ બીજુ દાન નથી જ, તેથી એ વિષયને સામાજિક મેનાના મન્માર્ગમા અમર્યાદા આપ્યું છે તે ચોખ્ખું છે “કોઈએ કંઈ હિન્દુસ્તાન અને જાપાનમા મુખ્ય ભેદ એ છે કે જાપાનમા બ્યારે ૭ વર્ષની ઉંમર ઉપ ગતની વસ્તીનો મેંકડે ૮૫ ટકા ભાગ વાચી રહે છે ત્યારે હિન્દુસ્તાનમા સેંકડે ૮૫ ટકા ભાગ વાચી રહતો નથી” —આ વિશાળ નિરક્ષરતા એ હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર દુખોતુ બીજ છે, અને તેથી એને મહારાજા જેટલા યત્નો થાય તેમ્વા જોઈ છે એના યત્નો પૈથી પ્રથમ આન ‘ગૃહશિક્ષણ’ ને છે, અને બીજુ આન પોતાના ગામના શિશુને છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ વર્ષ પાંચે જોતરેના ગૃહસ્થને માથે જ નહિ, પણ એ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીને માથે પણ આ વિષયમા કેટલી મોટી ફરજ છે અને તે કેવી રીતે જાળવવી એ અગત્યની આ પુનઃકમા ઘણો મનન કર્યા પોમર મોડ છે અન્યકર્તા રહે છે

“કેવી વૃત્તિથી કામ થવું જોઈએ—કાષ્ટપણ વિદ્યાર્થી ગ્લના વખતમા પોતાને ગામ બંધ, પછી માટા બાદશાહની માફક મહેલે મહેલે અભિમાનથી ફરે, પોતાના મુરખીઆગળ પણ પોતે મોગે છે એમ જતાવે તો જે મદદ માટ સચવા કરામા આવી છે તે સ્વીકાર પાત થઈ પડે નહિ, પણ તે વિદ્યાર્થી જો જે જીવો પોતાની કોનેજ માટે રાખેના કપડા ઉતારી, પોતાના ગામના લોકોને નીત ન લાગે, આભાવિક વજાવ તેનો પોગાડ પડે, કોનેજમા જના પહેલા તે જેમ પાણી સિંગે લાવી આપવાનું અગર બીજુ ધરતુ ગમતી કરવામાં તત્પરના જનારતો તે પછી પણ જનાવે કુટુમ્બમા જે નમ્ર અને મુશીન રહે તો લગભગ સમગ્ર જની રાત્રે માતપિતા પોતાના કોકળને કોનેજમા મોડવા માટે બારે આઠા ત્યાગ કરે છે મામાપને માયમ પડે છે કે બ્યારે કોકળાઓ કોનેજથી ઘેર આરે છે ત્યારે ઘેર તેમને ગમતુ નથી, અભ્યાસ માટે અગર મિત્રો માટે તેઓ કોઈ બીજે ગયે, બદાગ ગામ જના તૈયારી કરે છે, અને જેમજે તેમને જન્મ આપ્યો હોય તેમની પણ તેમનેગરમ આવે છે ગૃહશિક્ષણના પ્રચારનો આરમ્ભ આરા લોકોથી થતો નથી એ સ્પષ્ટ છે જન્મ આપનાર માતપિતાને વિદ્યાર્થીઓએ સન્માન આપવું, સુખ આપવું, એ ઉચ્ચમા ઉચ્ચ પ્રકારની મેના છે ”

“ગામડાંની શાળાઓની સુલાકાત: તેમને ઉત્તેજન સંભવિત પરિણામ.— ગામડાના છોકરા ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીઓ તરફ માનની નજરથી જુએ છે આ વિદ્યાર્થીઓ ગામડાના છોકરાની શાળામા આવી રસ લે અને ઉત્તેજન પ્રદર્શિત કરે, તેમ તેઓમા હોશ વધે છે. કેટલાકને વાંચતા સાંભળવાથી, કેટલાકને કામ કરના બેનાથી, એકાદ મુખપાક જેવું કાઈ સાંભળનાથી, પેન, પેન્સિલ, અપ્પુ, પુસ્તક જેવાં થોડા સાદા ધનામ વહેંચવાથી, જેમના મામાપને કેળવણી પર ઘણી ઝોઝી થકા હોય છે, તેવા આ ગામડાના છોકરાને ખરેખર ઉત્તેજન આપી શકાય. સ્કુલ અગર કોલેજની ટર્મના અંત પહેલાં આ નાના માદા ધનામ ખરીદી લેવાય તો રમવા તે ગામડામા કાંઈ જઈ શકાય વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત અન્ય સુવિધા વર્ગ આ કામ કરી શકે ”

“એક શાળાની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ.—એક વિદ્યાર્થીએ પોતાના ગામમાં પોતાના પડોશની સ્ત્રીઓમાં ૫૦ ગાળપોથી એવા વિચારથી વહેંચી કે તેમની પાસે તે ચોપડીઓ હશે તો તે સીખવવા માટે તેઓ ખીંચ કાઢીને કહેશે. તેની સખાનો એકટ્ટેરી તેનો યગો હતો. એક મીટીંગ મેળવવા તેણે તેને કહ્યું. આ મીટીંગમાં વડુ, દીકરીઓને બહુાવવા તેણે આગ્રહ કર્યો. પરિણામમાં—એક શાળા જિદી, શાળાના છેત્રા અહેવાલ વખતે તેમાં ત્રી વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા ૨૨ હતી. પોતાની જાતે ઇચ્છાથી એક વિધવા, શિક્ષક તરીકે તેમાં દાખલ થઈ હતી. ડોઈ પણ વિદ્યાર્થી જેને ખરી ખંત હોય તે કેટલું કરી શકે એ આ જનાવથી માત્રમ પડી આવે છે.”

ખીંચે એક વિદ્યાર્થી ‘નિરંકર આગળ વાચન કર્યાનો અનુભવ નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

“મારા એક મિત્રે અગાઉ લોકો આગળ દર સાંજે ડોઈ વર્તમાનપત્ર વાંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની એટલી બધી સારી અસર થઈ કે જાવન વર્ષના એક પદ માણુમે તેની આગળ બાહુનાની મરજી જનાવી.

“પુસ્તકોમાંના કેટલાક બાબતું નિરંકર વર્ન આગળ હુ વાચન કરેનો અને ગુજરાતીમાં તેમનો અર્થ કરી સમજાવતો. આ વાચન વડે મેં તેમના ધણા વહેંચ કાઢી નાંખ્યા, લોકો ખેતરમાં હજી લોકતા હોય અમર દોર ચારતા હોય તે વખતે હુ તેમની પાસે જતો.”

“તાપલીની આગુગાગુ એકત્ર થયેલા ગામડાના લોકોને ‘ગેમ્સપિયર’ ની એકાદ નાટ્યકથા હું કહેતો, તેનાં પાત્રોનાં નામ હુ ગુજરાતી કરી દેતો, જ્યાં જ્યાં તેમને વાર્તામાં લોક પડતી ત્યારે તેઓ મને પૂછતા, વાર્તા પૂરી થતી ત્યારે વાર્તાથી તેઓ પણ પ્રમત થયા હોય એમ જણાતું. આ ઉપરથી હું એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છું કે નીનિ, ધર્મ અને ગામડાના લોકો પ્રત્યે કર્તવ્ય, એ વિષયો વિશે ડોઈ વાર્તા કહે તો ગામડામાં સાંભળનાર ઘણાં માણસ મળી આવે. તેની અસર એવી સરમ થાય કે તેમને ઘણું જ્ઞાન મળે.”

આ છેલા પેરેગ્રાફમાં જતાવેલા સામાજિક સેવાનો મનમાર્ગ આપણા દેશમાં નવીન નથી. આપણા પૂર્વજો વાંચના-લખના મિત્રાય કર્યુંથી સાંભળતું એને પણ કેળવણીનું એક મ્હોટું સાધન માનતા, અને પૌરાણિકો, વ્યાખ્યાતાઓ, અને ઉદ્દેશક સાધુ સન્તોને મુખે આમાન્ય જનમુદાયને આ રીતની પુષ્ટજ કેળવણી મળતી. આતું એક ચિત્ર રજાઈસેડેવિડે “બાદ ધર્મ”ના પોતાના એક પુસ્તકમાં આગેદૂજ ચીતરેલુ આ રથજે મને યાદ આવે છે. એ લખે છે:—

“The wandering mendicants have become settled celibate, parochial clergy; but every year, during those months which were the rainy season in Magadha in the time of Gautama, they leave their permanent homes; and, living in temporary huts put up by the peasantry of some district

who specially invite them, hold a series of public services in which they read and explain the Pith Pitakas to all of any age or sex or caste who choose to listen. This period, called 'was' (from the Sanskrit varsha, 'rain'), is in Ceylon the finest part of the year, and as there are no regular religious services at any other time, the peasantry celebrate the reading of Vanna (or the Word) at 'was' time as their great religious festival. They put up under the palm-trees a platform roofed, but quite open at the sides, and ornamented with bright cloths and flowers, and round it they sit in the moonlight on the ground and listen through the night with great satisfaction, if not with great intelligence to the sacred words repeated by relics of heaven moulded.

'To these wonderful stories the simple peasantry, dressed in their best and brightest, listen all the night long with unaffected delight, chatting pleasantly now and again with their neighbours and indulging all the while in the mild narcotic of the betel leaf their stores of which (and of its never failing adjuncts chumra that is white lime and the archana nut) afford a constant occasion for acts of polite good fellowship.

આ રજુન મિત્રાન (મિત્રાદીપ-૧૫) માં ૧૪ ખંડ નથી પણ તે આખા હિન્દુ ધ્યાનને લાગુ પડે છે—અને એ જોતા, અને નદી-નાળા-ન-કુશર અને નાતમતના અન્તરોને બેઠીને એક અનર્થ એના હિન્દુધ્યાનના પ્રમરેની છે એમ લાન થયા વિના નહીં નથી જનનામાં આ જાતના વ્યાખ્યાનોએ દેવને નિરક્ષરતાના દુષ્પરિણામમાંથી રક્ષા કરી જતા થો છે અને હજી પણ ત્યાં છે, પણ તે ૧૪ પ્રમાણે નથી જમાનાની વિદ્યા દેગમાં વગેરે પડોઆનાની નવા જમાનાના સુનિશ્ચિત વર્નાના દરેક વ

જાણી પછી ખીજા નવરતો વિષા આરોગ્ય છે, અને તેને ચોથા ધ્યાન આ પુસ્તકમાં અપાયામાં આ પુ છે એના ઉપોદ્ધાનને 'રમતમત' નો વિષય આવે છે, અને એને અગ્રે શ્રેયશ્ચર એક જાણી જાણી જાણી છે કે રમતમતના અપાયામાં વિચાર કરતાં પણ શ્રેયશ્ચર ત્યાં જાણી છે એકલા વિચારો શહેર આના ધ્યાન માટે ૩ ૩૦૦૦૦૦૦૦ ખર્ચો છે જાણના રમતમતના ધ્યાન, અને વિશ્વાન્તિને લગતા કામકાજની લિખલિખ જાણાઓમાં નુયો' તરે ૧૦૦૦ રૂપિયા વધારે શિક્ષક રાખ્યા છે'

પછી 'પતિવર્યની સારા 'મદપાન નિબંધ', જાણીઓ પ્રત્યે થતી નિંદવનાનો અર્થ 'ન' વગેરે સામાજિક એવાના વિચિત્ર વિચારો લીધા છે, અને તે દરેકને અગ્રે ક્લેષીક જાણીતી તો ક્લેષીક નથી એની અને સોક્ષ્ણના આગે જતાં છે એનું વિવેચન હજી અગ્રે

મામે જામ પડેલી 'અપાર્થ', ઝિનના પનશ, અને 'શાહની ભૂષી' પ્રમરે, અને દિવિય, ભગવાન, પાર્થિવા અને આરોગ્યવિદ્યા ન પ્રમરે તેનું કાર્તિકાગ્રજ ?

બની ની એમ નવી તથાપિ “મામાન્નિક અભ્યાસના અભ્યન્ધમાં વિદ્યાર્થી મહાને કેટલીક શુચતાઓ” એ મથાના પ્રકબુખાની બે કનગો તરફ દુવાવકતુ ખામ ધ્યાન ખેંચના માગુ છુ

“જાતે કરવાનો અભ્યાસ—”જગત માથે સગખાનના હિન્દુસ્તાન શુ છે, તેનો પ્રથમ તો ખરો ખ્યાન લાવવો હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ શી છે એ પ્રથમ બરાબર જાણો દક્ષાત તરીકે, “એટ્મેન ધરિયુક” જેવું પુસ્તક લો, જગતના જૂના જૂના દેશોનો હેરાન વાલો, તેમની વસ્તી, તેમના ધર્મ, તેમની સરખાર, તેમનો વ્યાપારધર્મો, તેમની કાવળી વિવિધાર કરો તેમા, આર્ન અને પ્રોસાદન આપે તેવું તમને ઘણું મળશે આના મંતાગ બધાં અભ્યાસનું પરિણામ એ આપશે - આ દેશના ઘણા વિદ્યાર્થીની દરિયા ફેરફાર થઈ જશે એવો ફેરફાર થશે કે તેની કિંમત ઘડી મરેલે થઈ પડે આગતે, તેઓ, મોતો, પના બી તર્કવિનિર્ધને ગમે ખરી રખીનના મમામમા આપશે આ પા મળીન પાયા પગ પોતાના વિદ્યાર્થી ધરના ઘડી તે તેમો માનમ પડી નાશે

“હિન્દુસ્તાનની ભૂતકાળની સ્થિતિ—”સ્વમાનમના આ દનિદામ અથે હિન્દુ આનના બુદ્ધકાળના દનિદાસનો પણ અભ્યાસ થવો નેહ એ જૂની જૂની રીતે સ્તિમ અને ઉપયોગી એવા ત્રણ પુસ્તકો વિશે આન મુસતા કરના માગુ છુ રમેગચદ્ર કતનું બનાવેલું “પ્રાનીન બારત,” રાઇઝ ડેવિઝનુ “જાદ સમયનું હિન્દુસ્તાન અને એનનિ લેન પૂનનું ‘મધ્યમનું હિન્દુસ્તાન,” છે ના બે પુસ્તક ‘ન્ટોગિ ઓફ ધ નેાન માગામા છે હિન્દુસ્તાનની મહત્તા વિશે તેઓ મામાન્ય અને અનિશ્ચિત મહત્તમા માન માતો એ છે અગ્ર લખે છે, પન કાર્ ખરી હખીન જાતા નથી તેઓ ખા નાના અને મક્કિનાળી પ્રગાનાચન વિદ્યાર્થી લોઈ જ નહિ તે યાદ નખા નેહ એ

“આવા અભ્યાસનો લાભ—”વિદ્યાર્થીનના મરા મરાની ના , તેને મમ તો હિન્દુસ્તાનના બનમા અને વર્તમાનમાનો દનિદામ જાણના જનક એ એવા તેના ના આમદ છે આ દેશના લોના ચરિત્ર અને દેશના સામાજિક જીવનની નિર્માના અને ના તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ આથી સુધારાના કાર્ધ આચારિક પગલાબરતા કાર્ધ પાશ્ચાત્ય જાનનથી તે દોગઈ જશે નહિ, પોતાના દેશના રીતગિવાનનો તે એવો બધો તિરમગ નહિ કર તેને બદલે તે મધુ પાશ્ચાત્ય જાણ્ય કરનાની ધારણા નખશે તેથી જુને કાર્ધ પાશ્ચાત્ય દોષ તેના સમઘમા તેજે એવો નુર્બતા બરો, બોગે વિદ્યાર્થી આથી નદેવો, તેની મામે એવી બોગી નિરુદ્ધતા ન રખી ક પોતાના દેશના જે ગિસન ખરીન રીતે ખરામ અને હલમ દોષ તેમા ફેરફાર કરનામા આનામની બતાવી, તેજે મધ્યમ માર્ગ મદલુ કરવો જોઈએ છીએ જે કાર્ધ સાદુ દોષ તે મખત્રાની અને જે ખરેખર દેશીય તથા ખામ નુયમ મુસ્ત દોષ તેનો નાશ નહિ કરનાની મના આથે ન્યા ખરામી અને મગ પો દોષ તે બોગી મનાને તેને પ્રયત્ન મરો નેહ એ આ રીતે હિન્દુસ્તાનને મહત્તન મરાન ના મમાગની કમારનો ક-કેદ મરા કદાગની મ્યા નેહ છે તે તેને ન નન પામે

“અભ્યાસની વૃત્તિને મરણી તપાસ વિશે મરના કરવામાં આવી છે તેના આંતર ભાગમાં પણ, અભ્યાસ પણ સેવા માટે છે એવો વિચાર રહેવો જોઈએ. માર્ગ વિચારેનું જ્ઞાન મેળવવું, વિદ્યાની દૃષ્ટિ રસ લેવો, એ સ્થિતિમાં આવી જવું હમેશાં સહેલું હોય છે. આથી આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ—સાધનસપત્ત થવા અભ્યાસ કરો, અભ્યાસ એક સાધન છે એમ ગણી અભ્યાસ કરો. અભ્યાસ એ જ હેતુ છે એ વિચારથી અભ્યાસ કરો નહિ.”

ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થએલું આ જાતનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે, અને એના યોગ્ય સંસ્કાર કરવા આમાનિક લાયકેરીઓ મંજો અને ખાનગી ગૃહસ્થોને મારી ખામ વિનંતિ છે. માર્ગ પુસ્તકને યથાશક્તિ ઉત્તેજન આપવાની આપણી દુરજ છે એટલા માટે જ નહિ; પણ વર્તમાન મળવામાં દેશમાં જે જનશ્રુતિ આવી છે, અને દરેક વ્યક્તિ તે જનમમાજનું જાગ છે અને જનમનાજનું કયાણ તે જ એનું કયાણ છે એવી મમજાનુનો જે પ્રાદુર્ભાવ થયે જાયો છે, તે પ્રથા વધી ન જાય તે માત્ર યોગ્ય વિચાર અને ઠહાપણપૂર્વક કર્તવ્ય-ને માર્ગ પળવા ભરવાની જરૂર છે, અને એ માર્ગ કપર આ પુસ્તક ફેટકોક મારો પ્રકાશ પાડે છે તેટલા માટે હું એની ભલામણ કરું છું. આશા છે કે એમાંથી મરના લઈ આપણા જનસમાજમાં ન્હાનાં-ન્હાનાં પણ ખરાં કર્તવ્યનિષ્ઠ અનેક મરણી ખંધારો, અને આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં રૂઝમેથ લાલશકરભાઈનો જે હેતુ હતો તે મક્ક થશે.

આનન્દશંકર આપુભાઈ દ્રુપા

“મન્યકારના દરેકે દરેક વિચારમાં આપણે મંગલ થઈ શકીએ છીએ એમ મારું કહેવું નથી. દાખલા તરીકે—“વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી કર્યા સાથે જન્મ કરવાનો આગ્રહ રાખે તો સ્ત્રી કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ અને જાળવમના નિષેધ માટે ઘણું થઈ શકે. કેટલીક કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓએ અમુક વય સુધી જન્મ નહિ કરવાની અને નિરક્ષર કર્યા સાથે નહિ પરણવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.”

આ મતમાં આપણે મળી શકીએ નહિ. એજેનેની વ્યાપારી હરીદાઈની નીતિ કૃપા કરી હિન્દુ ગૃહગંધારથી દૂર ગણો, અને સ્ત્રીને એની કેળવણી માટે નહિ, પણ સ્ત્રીને સ્ત્રી તરીકે જ માન આપો.

પ્રકૃતિનું સંગીત

મૃદુ મન્દ મમ ઉર સુષુત
સરલ પ્રકૃતિ—સન્દેશ;
એ ઉરપટ વિધવિધ પૂરતે
રમ્ય સુન્દર રેખ; ૧.

મંગીનમખ્ત સુખદ વહત
ફેરી મુજન 'હૃદય'ગ,
એ આન્ત ગદ નગ આતન
હરિભાવ મેઘી રમેજ, ૨.

મુખનગ્નિ સુવીર નન્ત,
નહી શોક, નહી ઉદ્વેગ;
એ સુર ત્યાં પ્રભુના પ્રકટન
જ્વલન અતિ આદેશ. ૩.

“આ સૃષ્ટિમાંદરે જન્મન્ત
છે લગદીશ—કૃતિ ભેશ;
સહ શુભ-અમ્ય-પ્રભુ અર્પિત ”
એજ પ્રકૃતિ—મન્દેશ. ૪.

ચાંપરી વિકુલદાસ ઉદ્દેશી.

પ્રાર્થના.

રાગ—આગાવરી તાલ ત્રિતાલ.

એ થજે હૃદય પ્રભુ મુજ, એ થજે હૃદય
આ જગમાં મ્હે પાપ કીધાં જલ
લેજ કૌંધો ન વિચાર—પ્રભુ મુજ કેમ થજે હૃદય. ૧

દુખીયા જાનની અરજ સુખી પણ
 દયા ધરી ન લગાર, હૃદે મુજ—કેમ થશે ઉદ્ધાર ૨
 લોભ, ક્રોધ, મોહાદિક રિપુને વશ થઈ વારવાર
 કોંઈ નહિ સુપથ તણો સ્વીકાર. પ્રભુ મુજ કેમ. ૨
 સાથ કરી મુજને જ ઉતારો
 આ બવસાગર પાર,
 પ્રભુ મુજ તો જ થશે ઉદ્ધાર ૪

વાંદરા.
 માંચ ૧૫૧૩ }

નસિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવદિયા.

પ્રિયતમનો સંદેશો.

પ્રિયતમનો મંદેશો

બહાવાનો મંદેશો

કાઈ આવે,

માઈ લાવે

પ્રિયતમનો મંદેશો

મીઠા કુવગની મામ મી ની છે મોખામ,

(અરે) માઈ પુરે મહારા લેગની આગ

કાઈ લાવે,

બહાવાનો સંદેશો

વસન્ત ખીલી આમ્રા, પ્રયત 'કૃતિ' ગાય,

(પણ) પોપટ વીણ સખી! વસન્ત આ કરનાય

મહારા બહાવાનો મંદેશો

માઈ આવે,

માઈ આવે,

પ્રિયતમનો મંદેશો

‘નિગાથા.

હિન્દુસ્થાનના વસ્તીપત્રકમાંથી થોડા નાણુવાનેગ આંકડા.

પ્રાન્ત ગરુડમાં વસ્તી આમમાં આમમાં દીક મરેશાસ વસ્તી.

પ્રાન્ત	ગરુડમાં વસ્તી	આમમાં	આમમાં દીક મરેશાસ વસ્તી.
બંગાળા	૬૦૫	૬૩૦૫	૩૫૫
બ્રહ્મપુર અને આરિયા	૩૦૭	૬૫૦૩	૩૫૭
મુગાઈ	૧૧૦૦	૮૧૦૭	૬૬૨
અલ્મદેશ	૬૦૩	૬૦૦૭	૨૧૨
મધ્ય પ્રાન્ત	૮૦૫	૬૩૦૫	૩૩૦
મરાઠા	૩૩૦૮	૧૮૦૭	૬૫૮
પૂર્વમ	૧૩૦૭	૧૮૦૮	૫૩૩
મધુજા પ્રાન્ત	૧૦૦૨	૮૦૦૮	૧૦૦
વિદિગ હિન્દુસ્થાન	૬૦૩	૧૦૦૦	૧

૭

૧૦

૩

૨૦૧૬ હાલ પુરુષ દીક સ્ત્રીઓની નાણુવા-

પ્રાન્ત	૧૮૮૧	૧૮૯૧	૧૯૦૧
બંગાળા	૬૦૮	૬૦૩	૬૦૧
બ્રહ્મપુર	૧૦૨૮	૧૦૪૦	૧૦૪૦
મુગાઈ	૬૩૮	૧૩૮	૧૩૮
અલ્મદેશ	૮૦૭	૮૫૭	૮૫૭
મધ્ય પ્રાન્ત	૮૦૩	૮૦૦	૮૦૦
મરાઠા	૧૦૩૩	-	-

૧૫૨	વસન્ત.			
પગનપ	૮૪૪	૮૫૦	૮૫૮	૮૬૭
ગંધુકત પ્રાન્ત	૯૦૫	૯૩૦	૯૩૭	૯૬૫
પ્રિટિશ હિન્દુસ્થાન	૯૫૪	૧૦૫૮	૯૬૩	૧૦૫૮

૧૦૦૦ પુરુષના મરણ દીકરી સ્ત્રી મરણની ગણના:—

	૦-૧૫	૧૫-૨૦	૨૦-૩૦	બધી ઉંમર.
ગંગાળ	૮૧૩	૧૨૧૫	૧૧૭૧	૮૯૭
બિહાર	૮૨૪	૮૮૯	૧૦૧૩	૯૮૫
મુળાઈ	૯૮૦	૧૦૨૫	૧૦૬૧	૯૬૮
બ્રહ્મદેશ	૮૭૮	૮૫૮	૮૬૫	૮૫૩
મધ્ય પ્રાન્ત	૮૯૩	૧૦૫૩	૧૧૫૭	૯૧૩
મદ્રાસ	૯૪૬	૧૨૩૪	૧૨૩૬	૯૬૦
પગનપ	૧૦૩૨	૧૦૫૫	૧૦૫૫	૮૮૧
આંધ્રા	૧૦૭૦	૧૦૫૬	૧૧૦૫	૯૬૮

અનુમાન પ્રુક્ત છે: ૫૬૨થી ત્રીસ વર્ષની વયમાં સ્ત્રીઓ બહુ મરે છે. અને તેમાં જે પ્રાન્તમાં બાલવિવાહ વિશેષ (મદ્રાસ અને બંધાગ) ત્યાં મરણ વિશેષ.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

“ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો અનુવાદ ”

રાધાનું રીસામણ.

અને

કનૈયાનું મનામણ.

હાજીગણે

રાધાનો મનોવેગ.

સખી મેં સ્વપ્ને જોયા સ્યામ,

કનૈયો તેનું જાણ્યું નામ.

સખી

બહુ બહુ દર્શન મેં મન દીઠાં, ક્યામ ન મળ્યો વિગ્રામ,

અને મેં મંદેશો દીધો, કહાડી નામનું કામ.

સખી.

મંદેશાનું સ્વરૂપ જોઈને, હરખ્યા કાળા કાન,

પત્રરૂપે દર્શન આપીને, કીધું મુજ મન્માન.

સખી.

રાજનગરમાં રૂડા રાજવી, મ્હારે ધામ ન કામ,

પરદેશી પ્રીતમ મન જાળ્યા, યથો મને આરામ.

સખી.

સખી.

હોહરો

રાધા ! તહાડે મન બહુ વ્યાકુળ છે બળભેર;

શાન્તિ કહે તું રિયર નથી, અનગ તહારો ચોર.

મન-વાંદર સમ ભટકતું, આ ડાળે પર ડાળ,

રૂપ વિષે રાચી રહી, નહિ જામે તુજ તાલ.

ચિન્તા મુજને એજ છે, લાલીશ ના મન દુઃખ

સહવાસે શુભુ પારખ્યા, મેં સખી પૂરું અસખ.

ચોપાઇ.

સાંભળ તહારા મનની વાત,

હેયું તુજ નથી તહારે હાથ;

કરે કનૈયા સાથે પ્રીત,

નિભાવવાની નથી તુજ રીત.

પહેલાં તો મનમાં મગર,

રૂપે રામી ખાલી જરૂર;
 વળી છુપી હાલચે ચકચૂર,
 નકી વાળશે જીવન ધૂળ,
 પ્રીત હશે નિર્મળ નિરપૂલ,
 તેજ નિર્મલે યાતાં સ્પૂલ
 તને ખુશામત બહુ મન ગમે,
 છતાં દીલ હર પળમાં ભમે.
 નહિ શાન્તિ એકાદે પ્રેમ,
 ધર ધર પર છે તહારી નેમ.
 વળી કાળું ને ગોરું જુએ,
 નાહક પાણી ડોળી ધૂએ-
 તને સ્વચ્છંદી રીતિ ગમે,
 મન ઇચ્છા પગમાં બે રમે;
 એવો પ્રેમી ક્યાંથી મળે,
 તુજ મન માન્યો ચિત્તે ચળે-
 મળે ઘણા-પણ મનના નાય.
 હાઈ દીલ નથી તુજ હાય;
 કાળો છે કનૈયો બહેન,
 તેથી તુને ન પડશે ચેન-
 મુકીશ બે તું હાઈ માન,
 ખાઈશ ખતા નકી જાણ.
 યાત કરીશ બે તારે હાય,
 ખોઈશ તું સાચો મંગાય-

માલિની

વચન અવણુ કરીને રાધિકા રોઈ બારી,
 મનન અહણુ કરીને કૃષ્ણને જોઈ ધારી;
 દૃઢ મન કરી વદતી, નાથ ગોપાળ મહારો,
 જીવન સકળ અરપું, લઈ પ્રતિજ્ઞા પ્યારો.

સખી.

સાર્દદ-વિહીડત.

જોજો બહેન જૂલી પડી ચળિત ચે, પ્રેમે બની આધળી,
 પાછળથી ખસતાઈને રજળતી, જોજો ચતી આકળી;
 પ્રેમી મુન મઠી પછી વિસરતી, યાતી કલંકીત તું !
 ના રે ના સખી સમજ ના, મા પ્રેમનાં ગીત તું.

સંદ્યા.

સોરઠો.

સખીને મન સંદેહ, સદા શાન્તિનો તો હતો,
આખર વટલ્યો દેહ, તથા કૃષ્ણ ગોપાળને.
મલો મંદ* રૂપ ધન, મોહી પડ્યું કણ્ઠમાં રતી,
*ક્ષય જોયો નહિ તન, બૂલી રાધા બાગિની.

૧૪

૧૫

વસંત-વિલસ.

વિલા બહુ દીન પવિત્ર પ્રીતિ પ્રમાણ્યે,
નાદાન ચિત્ત ભમતું ચક્રોળ જ્વલ્યે;
સારૂં નકારું કરતું તર ઝાળ ઝાળે,
પખી બિચારું રડતું મન તો અકાળે—
“શુ કૃષ્ણ-નાથ કરે સુન્દર રાધિકાનો ?
સંભાળશે પુરણુ પ્રીત યદી સદાનો ?”
ભ્રાન્તિ વિષે ભ્રમણતા થતી રાધિકાને,
તેમાં કુસંગ યથો એક કુમારિકાને—

સાલતા

સવેશ

હું સખી લલિતા, રાધા ત્હારી ! બાળકપણની સાહેલી;
હાસ્ય વિનોદ કરી મન ગમતાં રહેતાંતાં ખેલો ખેલી—
નામ તને બહાણું કાનાનું હતું હૃદયમાં, અલખેલી,
બૂલી તું પણ હું નથી બૂલો, અમરણ તને છે કે ધેની?—

રાધા

હા રે હા, સખી ! રમરણ મને છે, સાહેલી તું છું મ્હારી !
પણ મન ભાવ-અખાંવે યદ્ય તું છટી મુજથી મન ધારી;
કહો કહો ! કાનુકાની ગત, તે નિજ પ્રસંગે શી જાણી ?—
અનેક રમે રમતો નટવર, પ્રેમ તણો ધૂંધટ નાણી !

અંદ્ર, દેખાવડો ને ધનવંત રૂપાળો ગણાય છે; પણ તેનું જીવન, અંધારી રાત્રીમાં ઉગ્ગરા આપનારું, અને વળી ક્ષય રોગી, તેથી તે કાંઈ અહોઘાજ રતેહ સંભાળી ના શકે; કેમકે મહિનાના થોડા દહાડાજ ઘેલી રજનીને રિઝવી શકે, અને તે પણ ચક્રતા ઉતરતા તેજ (કામ) વડે; એટલે અચળ પ્રેમી નહિ;—એથી સખીનો મન સંદેહ ખરો પડવા સમ્ભવ લાગ્યો—કેમકે અંદ્ર પર રાધાનો મોહ આજ લોભી હતો, પણ કૃષ્ણ-ગોપાળ તો રાધા પર સત્પ્રેમ થ જોતા હતા, ને તેથી તે અચળ હતો;

લલિતા

એ ગોપાળ ગુણીજન કહાવે, ગાડો-ચઘો ગેલ કરે,
પણ રાધા ? કહું સાચુ તો, તે ત્હારી પ્રત્યે કેમ કરે ?
લોળ હજાર ને આઠ ગોપીકા, સૌના મનમાં પ્રેમ બરે ?
તું તો કહે કે મ્હારો-મ્હારો, કહે કેમ એ સત્ય કરે ?

રાધા

હા, હા, જાણુ જાણુ છે મે, કપની કાનડો ફોડો,
પ્રીતિ નહિ પણ કામ વિકારે બમતો મે દોડો રડો ! *

લલિતા

બાગી અબાગી કપની લપની કામ રમમાં એ રમશે,
તેની તે શી પ્રીતિ, જૂડી ? ચપનીમાંહે તે ચગશે ! -

રાધા

હા, હા સત્ય મને લાગે છે, હું તો તે નામે અજગી -

લલિતા

હા બા, અજગી રહેજે રાધા ? જોજે હં પાછી ચળતી ?

સિખરગી

કાનુડાએ, પરમ પ્રીતની, આ પરિક્ષા કરી છે,
રંગી રાધા, ચળિત મનની, કે કરેલી બરી છે ?
લીલા કીધી, પરમ પ્રભુએ, તાવવા પ્રેમ-ધાતુ
લોભી નારી, અકળ ગુણને ટાળીને જૂલી પા'તું ! -

દરિગીત

ગંધા બની રજની રૂપાળી, અન્દના ચિત્તમાં ગર્હ,
રંગી રસીલી વિવિધ રંગે રાત્રીને રમણી ચઘ,
આકાશ ને પૃથ્વી તણા બહુ શ્વેત રંગે મોહી રહી,
જ્હાલો કરીને વધાવીએ-તનમાં મળી જીવથી જાંઘ !
“ છે કૃષ્ણ કાલો ગાડીયો ગોપાળ નબળો મન તણો,
મુજ ચન્દ્ર કેવો શ્વેત આગી, પ્રેમને પ્યારો બન્યો ” -
ઉપર ઉપરથી જોધને, રજની જૂલી નિજ બાનને,
પર તિથી પૂરી ચતા, સસિ અસ્ત પામ્યો પ્રાણુ એ ! -

ઈન્દ્રવજ્ર

રાધા મિચારી મન રૂંડ્યા પામી,
જ્હાલો નિહાળી, હતી પુષ્ટ જામી
લાગી ગયો તે તન દોષ આણી,

* (વિરોધાભાસ-અનકાર)

એ દુઃખ મંદુ-કહી બોલી વાણી !
અંગે રૂપાળો, પણ દીધ કાળું,
કામી ધૂતારો, બહુ બોલો માણું !
મ્હારો બલો છે, પ્રીય કાનુડો તો.
મને તે બ્હાલો, બલે હોય બૂડો—

‘મદાકાન્તા.’

અંતે આવી, લટપટ કરી, રાધિકા કૃષ્ણ પાસે,
“બ્હાત્રા હું તો, તન’ મન બુંડી, દે કામા આપી દાસ્યે;
નારી પાપી, અવગુણી હું તો, બુદ્ધિ દૂબુદ્ધિ વાળી,
લોભી કામી, ચરણ પડું છું, તોહરો ચણું ન્યાળી !—
બૂચી બ્હાત્રા, ચળિત મનથી, ને કુમંગી પ્રસંગે,
ધોળો ન્યાળો, કામ તન છતાં મેં રિવકાર્યો સુઅંગે—
પાપી દીડો, મતલબી પુરો, ત્યાગી આસ્યો ગયો તે,
ત્યારે જાણ્યું, જગત અવળું, રે અજામી રહ્યો તે;
જાણી હાથે નિરમળ કરી, યા શુરનાથ મ્હારો,
હું તો ત્હારી શવનબરની પ્યારી દે હાંસો ત્હારો !
ભક્તિ માગી તન મન ધરી હું કઈ સત્ય ભાવે,
ગોપાળા, હું વચન મહોતે, ચરણ લે પ્રેમ લ્હાવે !

સાખી

પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિનું, બાનુ રૂપ થયું જાન;
તિમિર ગયું અંતે લીડી, ચન્દ્ર તણું ગયું જાન—
તિરસ્કાર તેનો કરી, મલો દરત ગોપાળ;
મહી પ્રતિજ્ઞા પ્રેમની, યયો અચળક દ્વાર—
પ્રેમ-ધર્મનાં પગથિયાં, સાચાં હોય સુગળજ;
માફી ત્યાં છે શામળો, નિશ્ચય મનને માન—
રાધા-કૃષ્ણ ગીસામણું, તૂટ્યું તરત, સુમેન;
ઉદય જાનુ યાતાં જ-યું, પ્રેમ-લક્ષણા તેજ—

ગો. ક. દેસવાણકર.

“માતૃભૂમિની અરશા.”

નવવા કુમળા મંદુરા કુલડા,
અનુરાગી હરે તમ જાનકડા,
ભૂમિ ભારતની તમ આશ હજો,
ભૂમિવત્સનડા તમ જાન થજો

જનની ચરણે તમ જીવન હો,
જનનીચરણે તમ આત્મજ હો,
પ્રભુ તેજ વિહાર નિત્યમ વણા

જનની રિમે તમ હરે તણા
ભૂમિસેવ તણા ભણી મન હરે
ઉત્તમ મનો દુખડા નિદરે
અધ્યા અનુરાગધની હરમા
ધરો આશ ધરો કુળે મરમા

ઉગતો રવિ મદમ પૂર્વ દિસે
નભ મધ્ય પુન નિધર થે કરશે,
જનની ભૂમિ ભારત દિ ય તણી
હવણા તમ લો ધરો અંતરની

મી બી પટેલ

ખાલક.

છપાતો મતાતો દુ એમ જાડની પાળા ઉભો રહો

જદરતને પોતાની કુરળી અપરધામા જોવાતો મદને શોખ દતો પ્રગલ થઈ નિશ્વેષ
ન મરવાના હેતુથી દુ મંતાઈ રહો

મેં જે જોયું તે સ્વર્ગીય હતું સ્વર્ગીય હતું એમ તે તદનજ સાહુ હતું, અને મનુષ્યે
તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન થોઈ નહતો

આડેક વર્ષનું એમ બાલક ન્હાની ટેમ્પીઓ ઉપર ચઢતું ઉતરતું છોડીને પગતળે
કચરી નાખતું ત્તા બમતુંહતું બાનમ પેલે નરા ગમતા નરા ગાયનો સડેનાઈથી જોડી
નકે છે હવે એક ગાયન એ બાલક બેદરમરદીથી ગાતું હતું તે કાઈ શોધવું હોય એમ

લાગતું હતું એકાએક તે ઉઝુ ઝૂલુ લેતી નજર નાના ઉપર પડી તે ગોધી કાઢતા મ્હને વાગ લાગી ખાનકની નજરનો, વાચક ! ત્હને અનુભવ છે ? આપણી નજર કરતા તે રણીજી સધાં તીકણુ ટોચ છે

એકાએક તે ઉઝુ ઝૂલુ બને હાથ કમર ઉપર રાખા, વર્તક લસકરી હાથી ઉભા મ્હો, તેણે એક પુન્યાઈ બગેલુ હાથ્ય કર્યું

આ હાથ્ય ! કેવળા પુત્રકો ત્હાં માટે વેણુ ? તત્વવેતા હમે છે, કવિ હમે છે, સ્ત્રી હમે છે, મીર, ફકીર, બાવક, બધા હમે છે. અને આ દરેક, અનેક પ્રકારના હાથ્ય હમે છે તે છતાં, આ દિન્ય હાથ્ય ! ત્હારી મધુરતા, ત્હાની બન્યતા, હસામા વેરાઈન્ય છે. આવો ખાનક હતો ત્યારે આણું હાથ્ય હમણે હમણે પરતુ મ્હને ખ્યાન પણ નહતો. આર ચર્ચનું એક ન્હાનુચક કર્યા પછી એ હાથ્ય પાંદુ લાવતા માટે હું એક ખમ્મનો આપી દેના તૈયાર થઈશિ ! ખાનક ! હમાય તેરલુ દગી લે, ત્હાં આ કાણુબગુ હાથ્ય આપતી કાને તો ત્હા હાથ્ય સમારના તકક બધાનાં હમે અને અમાન રાખજો. પરમનિમે ત્હારા અલુ હાથ્યના જ ટોચ

મ્હને તત્વગાન સીખનાં એક હાથ્ય તેણે કર્યું એક દુન ઉપર પતંગીડ બેલુ હતુ અધગની કમાન કરી, તર્જનીથી ધમકાવતુ, આંખને નચારતું હમણું હમણું, તે ખાનક એક ચોરને સરભાવે લેવા પગનાથી ચાલ્યુ

તે પતંગીડ મનોહર હતું એથ કહેલુ તે વખત શુભાના બરોબર છે વાચક ! ત્હારી પીછી કાં ન ચિતરી શક એવા રંગોના પતંગીઆ તે અનેક નેથા હમે તે માત્ર આ એક હતુ અવગત, ત્હારાથી તો તે ન જ પકડાય હોત. પરતુ તે બાવખી ચાનાક આગમીએ લેને પકડી લીલુ આખમાથી ખુદી અને કતેલ નરમી ગ્લા

તે ખાનક પછી શુ કર્યું ? યોડીનાં બેઈ, પછી કુઃ મારીને તેને ઉગાડી મુક્યુ

“ત્યારે લેને પકડયુ શા માટે ?”

વાચક ! ત્હારા અનાલથી મ્હને ગમુજ ઉત્પન્ન થાય છે જેટલું તે બાલક પોતાની હંદગી વિષે જાણતુ હતુ જે હેતુ-રમવાનો-પોતાની હંદગીના તે મણતુ હતુ તેજ હેતુ તે પતંગીઆની હંદગીના હશે એમ ધાગતુ હતું તે ગર્વિત ન હતું તે ચોંમ ન હતુ પતંગીઆના સગીરના અનયનો અને લેમાની કિશોરોનો લેને અભ્યામ કરનાનો ન હતો લેની પાખની રચના બેઈ, તે કમ હો છે અને પૃથ્વીના મુરતાર્ગણુ તથા પોતાના રના મુઝોની રક્તિના મૈયો-ત્વથી પૃથ્વીની સપાટીને કેટલો ખુલો કરીને ક્રૂરુ ઉડી રાં છે તે ગતિસામ્રથી નક્કી કરનાનો લેનો હેતુ ન હતો લેની પાખના રંગોના મિથ્રનો અભ્યામ કરી ચિત્રકળામા વધારો કરવો ન હતો કવિ તરીકે પતંગીઆની ખુબમુતી ઉપર એક

કાવ્ય લેને લખવું ન હતું. તત્ત્વવેદા યદ્યં છંદગીની નચરતા પતંગીઆમાં ભવિમાન થયલી છે તેને જોવી ન હતી. અને છેલ્લે, મોહની નિરાશા લેનામાં નહતી, તેથી પતંગીઆને સં-
બોધી, સ્નેહીને ઉપાયમ્ભ લેતે આપવાનો ન હતો.

લેતો હેતુ સ્મુન્ન મેળવવા હતો. અગ્રુથી નિર્બંધતાને આધીન થઈ, પોતે કેટલું આ-
લાક છે તે જાણીને લેને મગદ્દર મનું હતું. તે પતંગીઆ કરતાં પોતે વધારે જોરવાળું
છે એમ જો દુનિયા માનતી ન હોય તો પ્રત્યક્ષ સાખીન કરી દુનિયાના ઈનિહાસમાં નવું
પાતું લેને ઉમેરવું હતું.

પતંગીઉં ઉડ્યુ. બાલક પણ ઉડ્યું જ. એટલામાં ખુણામાંથી પતંગીઆનું એક મોડું
લસકર આવ્યુ. દોડાદોડ થઈ રહી. કારણ કારણ કે તે બધાં જ પતંગીઆં હતાં. અથવા
કહો કે તે બધાં જ બાલકો હતાં.

તે બાલક ગયુ

પ્રિય વાચક ! તુ મ્હારી મરકરી કરશે ? બસે કર, પણ હું તો કમુલ કરી ઉઠે છું.
મેં તે બાલકનું અતુકરણ કરવા માંડ્યુ. પરતુ મ્હારી નિરાશા પર નિરાશા જો.

કવિ પ્રેમાનંદની પણ જે કરવાની શક્તિ નહિ તે હું ક્યાંથી કરી શકું ? તે બાલક
ગાતું હતું તેવું કોઈ નવાજ રાગનું નવું ગીત મ્હારાથી ગાઈ શકાયું નહિ. કારણ એટલું
જ, વાચક ! કે હું, અને પ્રેમાનંદ, કવિતાના નિયમો ગોખીને પછી લખવા બેસીએ
છીએ. ત્યારે તે બાલક તો કાવ્ય અને સ્મૃતિના કોઈ કુદરતી સ્નેહથી દોશધર્મ બધું પોતે
શુ કરે છે તે જાણ્યા સિવાય લવતું હતું. અને આ જ કારણથી, હંદ અને કવિતાના
નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યા છતાં લેતું જાણું રસિક હતું. તારાં લેવાં કોઈ પણ ગાણું કરતાં
વધારે યોગ્યતાવાળું હતું.

અને તે કારણથી ગાવાનું મેં અંધ રાખ્યુ. તે બાલકના. જેવું લુગ્યાઈ ભરેલું છતાં
છેક જ નિર્દોષ હાસ્ય ક્યાંથી લાવું ? એક પતંગીઉં કુલ ઉપર બેઠેલું દૃષ્ટિએ પડ્યું ગંભીર
રહી લેની પાસે ગયો. પરતુ, એ નિરાશા કુલની અંદરની રચના આંખ આગળ તરી
આવી, અને તે પતંગીઉં નું કરતું કશું લેતું ચિત્ર ખડું થઈ ગયું. જે પતંગીઆને પકડી
લગા છું તો કુદરતનાં નિયમિત મર્દમ વિશેષ કર્યું. એમ વિચાર આવ્યો. 'મનને દંદ કરી
વનસ્પતિસાત્ર ભુલી જવાનો સ્વર્ણ મલ ક્યો. ત્યારે, નિરાશાનું એક ખીલતું વાદળ !
કવિઓ અને વિસ્મયોની એક ક્ષેત્ર મ્હારાં તે નીરસ હાથ ઉપર ધરી આવી. કુલ, પત-
ંગીઆં, કુદરત, વિગેરે માટેની અનેક લાંબીઓ નિર્દય રીતે સ્મૃતિપત્રમાં ઉલ્લેખમાં માંડી !

થોડો વખત, અરે ! એક જુ, ઓ મગજ ! વિગ્નાન ભુલી ગ. એક પગ ભુલી જ
ઓ સ્મરણ શક્તિ ! કિલ્લુરી ઉપર કાબો પડેો નાંખી દે. તે અગ્નાતાના દિવસો ! ફરીને
મ્હને તે બાલસ્વર્ગમાં લઈ જાઓ.

નહિ જ. જેમ જેમ વધારે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તેમ તેમ બાલક, કુલ, પતંગીડી,
અને કુદરત મ્હારા ઉપર વધારે નિર્દય થતાં ગયાં.

પતંગીડી પેલાં કુલમાંથી પરાગ લઈ પાસેના બીજા છોડનાં એક કુલ ઉપર ખેડું મગજ
વિગ્નાન ભુલી ગયું નહિ.

વખત જોવાને ત્યાં કોઈ હતું નહિ. કેટલેક વખત વીત્યા પછી મ્હને માત્રમ પડ્યું
કે કુદરતમાં થતાં તે લગ્ન મ્હારા કાયથી ને જોયાં હતાં.

વાચક ! ત્હને માફ છે ? તે પતંગીઆને પકડવાને અને પછી કુલ મારીને ઉરાડી
મુકવાને માટે હું ત્યાં ગયો હતો. મ્હારાં કિસ્મતમાં તે લખ્યું ન હતું. થાકેલાં હૃદય સાથે
ફર નહીં, એક શિક્ષા ઉપર માથું ટેકવી, બેઠો, અને હતો ત્હેના કરતાં ખમણો ગંભીર
થઈ વિચારનાં વખતમાં પડ્યો.

+ * * * *

તે બ્હાલું બાલક ત્યાં રોજ આવતું. મધ્યાહ્ન થતાં રોજ આવતું અને રોજ અવ-
નવાં ચિત્રદર્શન મ્હને કરાવતું.

તે જગાતું વર્ણન મ્હેજ કરી લઉં છું.

ન્હાની ન્હાની ટેકરીઓ વેરાઈ રહી હતી. કેટલેક કેકાણે જાડની ઘટા થઈ રહી હતી.
તડકામાં અને છાંયામાં, મતુખ્ય ! કુદરત તો સરખી જ આનંદી લાગતી હતી. ધીમી પવ-
નની હ્લેરોમાં રમતું રમતું એક શાન્ત ઝરણું આ ટેકરીઓમાં થઈને કોણુ જાણે ક્યાંક
ખોવાઈ જતું હતું.

એક છાંણું થઈ ગયેલાં જાડની જખ્ખેલમાં તે બાલકે ઘર ખારણું કર્યું હતું, રમકડાંનાં કાર-
ખાનાંઓનું સામાન્ય આ પ્રદેશમાં થયું ન હતું. પરતુ વાચક ! ત્હને કહેવાની જરૂર નથી
કે એડીસનનો આત્મા તે દરેક બાલકનો આત્મા છે. પોતાને રમવાનાં રમકડાં પોતે જ
ઉપજાવી કાઢી તે બાલક શોધનાર, બનાવનાર, તથા રમનાર, એક જ અને એકલું જ હતું.

“ધરમાં રમવાની રમતો” અનેક હતી. જો કે સાહિત્ય થોડું જ હતું. સારા વીણી
કાઢેલા પત્યેરો, કુલવાળી ડાંખળાઓ, ઘસ, જાડની ડાગાઓ, તથા ઝરણાંમાંના કાદવ—
આરણી વંસ્તુઓ પૂરતી હતી.

વાસનું બિઝનું થવું હવે જાડની ડાળીઓ એકઠાને ઘરનું કર્યું હવે કૃત્તીક વખત આવીને એ ડાળીઓ ખારણા આગળ પાથરીને દુકાન મડાતી હતી કુતો, પત્યરો, તથા કાદવના નગાએકે આકરો, વેચવાની વસ્તુઓ થતી

અર્થશાસ્ત્રનો રડને અભ્યાસ ન હતો, તે છતાં ઘણા થોડા સાહિત્યથી અનેક કાર્યો કરવાની શક્તિ-આનંદની કુદરતી ગતિ-રહેનામાં હતી આટલી જ વસ્તુઓથી તે ટેકરીવાર બાગ બાગ બનાવતું કાદવના (આકાર વગરના) કુડા કરી ફુલવાળી ન્હાની ડાળીઓ ઝેપવું બાગની મર્યાદા તથા અદરના ન્હાના ન્હાના રંગાઓ પેવા પથથે વડે બાધતું ગ્રતાની હાથમાં કુડા વિરાગતા, તથા કાદવની મદદથી ઢેકાણે ઢેકાણે ધામ ગેપાતું જાડની ડાળીની યોગી કરી તે બાગક, બાગ ઘણો ન્હાનો લેનાથી, બાગની આસપાસ ફરી આનંદ માની લેવું સોગી ટેકરીક વખત વાળુ વગાડવાના કામમાં પણ આનંદી

‘ઘરની બહાર રમવાની રમતો’ પણ વિવિધ પ્રકારની હતી ટેકરીકનાર તે પન જીઆ પકડતું ટેકરીનાર તે ટેકરીઓ ઉપર ચઢી રતેહની નજરે આમખામ લેતું તે રિવાન ઝરણામાં કાઢરા નાખરા, કાદવમાં આની આનીને પગી ઝરણામાં પગ ધોવા, આમ ખામ ચરતા વેગમાંથી એકાદના કાન પકડી ગેમના જતા પડી જવું, વિગેરે જુદી જુદી રમતો વારાફરતી રમતું

આન બમ, હવે બહુ થયું ત્રિય વાયક ! એ સૌન્દર્યની પ્રુમી બહુ પૃથક્કરણથી જતી રહેશે એટલું જ્ઞાત નમીળ હશે કે માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી ન હતો નહિતો કદાચ આ બધું જોવાનું બાગપર રહેત અને બાગકની માનસિક શક્તિના વિકાસનો અભ્યાસ કરનામાં જે કાર્ય થોડું હમ્યો હમશ તેટલું પણ શુભાવત જે કે અનુકરણ કરવાની આશા તો પડેના દિવસ પગી ઝોડી જ દીધી હતી

ગજાનંદ મહાદેવપ્રસાદ દેમાડ.

“ઐતિહાસિક દષ્ટિએ માનવ જીવનનું અવલોકન.”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૧)

“There was in the world as caesar found it the rich and noble heritage of past centuries and on endless abundance of splendour and glory but little soul, still less taste, and least of all joy in and through life Truly it was an old world and even the patriotic genius of caesar could not make it young again The blush of dawn returns not until the night has fully

descended yet with him then came to the muchtormented races of the Mediterranean a tranquil evening after a sultry day and when after long historical night, the new day broke once more upon the peoples and fresh nations in free self-guided movement began their course towards new and higher aims, many were found amongst them in whom the seed of caesar had sprung up, many who owed him and who owe him still their national individuality."

Mommsen.

આપણે ઉપર, કહી ગયા એ કુટુંબની વ્યવસ્થામાં નોકરોનો પણ સમાવેશ થતો. પણ તે સમાવેશ અન્ય અધિકાર પ્રમાણે ધર્મની ક્રિયા કર્યા પછી કરવામાં આવતો, અને તે ક્રિયાની સમાપ્તિ પછી નોકરો તે સમાજનાં અંગભૂત બનાતા. આમ તે કુટુંબની વ્યવસ્થા વર્તમાન કુટુંબની વ્યવસ્થા કરતાં અધિક વિસ્તારવાળી હતી, પરંતુ તે વ્યવસ્થાની અંદરના મનુષ્યોનું જીવન સ્વતંત્ર નહતું. જેમ જેમ સમાજની રીતિની બદલાય ગઈ તેમ તેમ આ વ્યવસ્થા તુટતી ગઈ. પિતૃદેવને સ્થાને પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો દેવરૂપે બનાવાં લાગ્યાં. આવા સ્વરૂપોને પ્રત્યેક વ્યક્તિ સ્વમંદી નામ આપતી તેથી રૂપાંતરે અનેક દેવ દેવતાઓની પૂજા થવા લાગી. તેમનું પુન્યત બીજા પિતૃદેવોના કરતાં વિશેષ બનાવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે સર્વેને એમ જણાયું કે દેવ દેવતાઓનાં સ્વરૂપો તો એક જ છે; માત્ર નામે જ ફેર છે તેથી તે સર્વ સમાજને એકત્ર થઈ અને આવી સમાજોના વિસ્તારથી અને એકત્રતાથી એક સંસ્થાનની ઉત્પત્તિ થઈ. આ સર્વનું મૂળ કુટુંબ હતું તેથી તે કુટુંબની ધર્મ મંથા સ્વતંત્ર જ રહી. પણ જે પદ્ધતિને અનુમરીને કુટુંબમાં શ્રદ્ધાપતિનો અધિકાર આવતો હતો તે જ પદ્ધતિને અનુસરીને તે સંસ્થાનમાં એક જણનો અધિકાર પ્રવર્તવા લાગ્યો. પહેલાં કુટુંબ, પછી તેથી અધિક વિસ્તારવાળી સમાજવસ્થા ઝાલિ અને પછી સંસ્થાન એમ દરેકની મંથાઓમાં દરેક મંથાનપારીને વ્યોત્સાર દીક્ષા આપવામાં આવતી. આ સર્વ મંથાઓની ચૈતન્ય શક્તિ ધર્મની એકતામાં હતી અને તેથી દરેક સભ્યે તેને ગોચ ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી. રામ્બુલમે જ્યારે રામની સ્થાપના કરી ત્યારે જેમ એક કુટુંબ અન્ય સ્થલે ચિરવાસ કરવા જતું હોય અને સર્વ ક્રિયાઓ કરે—વાસતું કરે—તેમ એક આશ્રમ નામના સંસ્થાનનું કુટુંબ રામની પરબમાં દેવાતાં જાયું અને ત્યાં કોઈક ક્રિયાઓ કરી વધુ. રામ્બુલસ આ સમય પછી રામના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યો. તેની પૂજા માટેની સામગ્રીઓ જૂદી રાખવામાં આવતી. તેના જેવી બીજી નામાંકિત વ્યક્તિઓ દેવાંદો ગણાતી અને તેના માનમાં આપાં સંસ્થાનોમાં મંદીર ઇલાકિ ચણાતો. આમ આવા મંથાનિક જીવનનો વિસ્તાર વધવા લાગ્યો. પણ એક સંસ્થાનનો ધર્મ બીજા સંસ્થાનના ધર્મથી નીરાળો હતો, જેમ પ્રથમ એક કુટુંબનો ધર્મ બીજા કુટુંબના ધર્મ કરતાં નીરાળો હતો. એક સંસ્થાનનો પરાજય કરવા તેના સ્વર્વેષરી દેવને પહેલાં બ્રહ્મ કરવામાં આવતા પરાજય વખતે યજ્ઞ વિગેરે થતું. જૂદા જૂદા દેવો માટે જૂદી જૂદી જાંવંતીઓ ઉજવવામાં આવતી. ધર્મ ગુરૂઓ આ જાંવંતીનો નિશ્ચય કરતા. કોઈ ક્રિયામાં કંઈ ફેર થઈ જાય તો પ્રાચિન લેવાની જરૂર પડતી. તે માટે એક

દિવસનો નિર્ણય થતો કે જ્યારે વિના અપવાદે બધા સંસ્થાનવાસીઓ હાજર રહેતા અને એ સમયે એક વસતિપત્ર લેવામાં આવતું. આ વેળા બે કોઈ જેર હાજર રહેતું તો તેને ફેંકની શિક્ષા કરવામાં આવતી અને ઘણીવાર બાહિષ્કારની શિક્ષા થતી.

રાજસભા કે ધર્મસભાનું મહેલન અમુક દિવસ ચિહ્નો નજરે પડે ત્યારે જ કરવામાં આવતું. આવી સભાઓ મંદીરમાં મળતી કારણ કે તે મંદીરમાં પ્રતિષ્ઠાપિત દેવની મૂર્તિનું ચૈતન્ય એ સભાજનને ઉત્સાહ પ્રેરશે એમ માનવામાં આવતું. સભાના પ્રમુખને ધર્મક્રિયા કરવી પડતી. સંધિવિગ્રહના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ધર્મગુરુઓની સલાહ વિના ન થઈ શકતું. કારણ કે તેઓ દેવદેવતાઓના પ્રતિનિધિરૂપે તેમની વાંછના ત્યાં બહાર લાવતા. વિગ્રહ સમયે દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓને મંત્રામભૂષિ પર લઈ જવામાં આવતી. વિગ્રહ વખતે બહુ ધમાલ કરવામાં આવતી. તે સમયે પણ મન ધ્યાનિતો રંગ ભજવાતો. રોમના લોકોની Triumphs—વિગ્રહ પછીની સવારીઓ—જત્યસિદ્ધ છે.

પૂજની સામગ્રીમાં મંત્રની આવશ્યકતા ખાસ હતી તેથી તેમની જાળવણી આકરશઃ કરવામાં આવતી. મંત્રને ધર્મની માફક શુભ રાખવામાં આવતા. મંત્રો શક્ટને અશ્રાવ્ય હતા. મનના રક્ષણથી પ્રાચીન સમાજોનો ઇતિહાસ જળવાઈ શક્યો. તે મંત્રો મુખપાડે કરવામાં આવતા, અથવા શિક્ષા કે તાત્પર્ય કે ધાતુ પર તેમને કોતરવામાં આવતા. એમનું રક્ષણ ધર્મગુરુઓ કે ક્ષાત્રજો જ કરી શકતા કારણ કે તે તેમને હસ્તક હતા. આ મંત્રો દંબરૂ નહોતા. કોઈવાર આખી વાર્તા મુખપાડે રહેતી.

આ ધર્મગુરુ પ્રથમ રાજાનું કર્તવ્ય કરતો. જેમ ગૃહપતિ ધર્મગુરુ હતો અને હુકુંબનો અધિપતિ પણ તે જ હતો, તેમ જ આ વ્યક્તિ પણ એ બધા અધિકાર ધોગવતી. ધર્મગુરુ તરીકે શુભ અશુભ યોગનું જ્ઞાન તેને જ હોઈ શકે અને તેથી સેનાપતિની ફરજ તે બજાવતો. આ સત્તા વંશ પરંપરા ચાલી આવી. પણ પછી સદજ ફેરફાર કરવો પડ્યો. અનુભવથી એમ જણાયું કે ન્યાય રાજ્ય, સેના, ધર્મ સર્વની વ્યવસ્થા એક જ વ્યક્તિ કરે એમ દીક ન કહેવાય. પ્રજાજનને તે અનુભવ બહુ કડવો લાગ્યો. તેથી તેની સત્તાને ચોડીક ઘટાડવામાં આવી. આ સર્વ અધિકારીઓને ધર્મક્રિયા કર્યા પછી તેમના અધિકારમાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો. રોમમાં જે સત્તા મૂળ સંસ્થાનવાસીઓના અધિકારમાં હતી તે સત્તાના અધિકારીઓને જોને આવી બધી ક્રિયાઓ કરવી પડતી. Tribuna—કોર્ટ—ને આવું કંઈ ફરજિયાત નહોતું કારણ કે તે મૂળ સંસ્થાનવાસી વરસતો અધિકારી નહોતો. એમની ચુટણી વખતે ચીડીઓ નખાતી. આનું તાત્પર્ય એવું હતું કે દેવદેવતાઓ જે મનુષ્યને ચોખ્ખો ગણશે તે મનુષ્યને ચીડીઓ દારા નિયુક્ત કરશે. કોઈનું ચરિત ઉત્કૃષ્ટ હોય, કોઈનું જ્ઞાન સાફ હોય, તો પણ તેમની ઉપજ્ઞા કરવામાં આવતી. માત્ર દેવ વાણી દારા જે થયું તેને જ સંસ્થાનવાસીઓ અનુમોદન આપતા.

ધર્મશાસ્ત્ર અનાદિ ગણાતું. આ શાસ્ત્ર પણ પહેલાં સુખ જ રાખવામાં આવ્યું હતું. ધણી વાર તે શ્લોકખંદ હતું. કારણ કે શબ્દ ઉપર બહુ ધ્યાન આપાતું અને એક શબ્દના ઉચ્ચારના અભાવે આખો વ્યવહાર અવિદિત કરતો. શબ્દની સમીપે તેનો ઉચ્ચાર સરખો પણ અનિર્ણય હતો. જ્યાં ક્રિયાનું સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠાવન થતું ત્યાં જ ન્યાય અનુકૂળ નીવડતો. સ્મૃતિ પણ આમ ધર્મના એક વિભાગ રૂપે કલ્પાતી હતી.

મંસ્થાનવાસીઓ જ મંસ્થાનના સર્વ અધિકારને યોગ્ય ગણાતા. સઘળું તેમને માટે જ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. આથી પર મંસ્થાનવાસી માટા વેપારી હોય, મોટા ધનાઢ્ય હોય અને મોટા વિદ્વાન હોય અને તે જ મંસ્થાનમાં ઘણા કાળ સૂંધી રહેતા હોય પણ ગદિબદ્ધ ગણાતા અને તેથી તેમને શક્ય પછી હલકા લેખવામાં આવતા.

ધર્મસંરક્ષણ એ જ સર્વ સુખનું કારણ હતું તેથી રાજ્યભક્તિ તે ધર્મભક્તિ હતી અને ધર્મભક્તિ તે રાજ્યભક્તિ હતી. રાન્દ્રોહી ધર્મદ્રોહી ગણાતો અને તેથી રાજ્યમાંથી જ્યારે તેને કાઢી મકરામાં આવતો ત્યારે તેના કુટુંબ માથેનો સર્વ મંઠ તૂટી જતો. રામમાં રાજ્યદ્રોહ માટે વિવામનને મુખ્ય શિક્ષા ગણવામાં આવતી. કારણ કે વિવાસનથી મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકેના સર્વ અધિકાર ગુમાવતો. આ કારણથી દેહાંતદ્વ પામેલો જણ પોતાના મંસ્થાનની હદ છોડીને અન્ય મંસ્થાનમાં ગાસ્થો જતો. અને તે વેળાએ તે શિક્ષા દેહાંત દંડની બરાબર ગણાતી.

એક મંસ્થાનનો મંયોગ ખીજા મંસ્થાનની સાથે ત્યારે જ ધર્મ શકે કે જ્યારે બંનેનો ધર્મ એક જ હોય. આ અર્થભરિત હતું. તેથી એ સંસ્થાન સંયુક્ત ધર્મશક્તિ નહિ. જ્યારે એક સંસ્થાનની ખીજા મંસ્થાનની સાથે જોડી દેવાની ઇચ્છા તે સંસ્થાનમાં તીવ્ર હોય તો પરાન્વિત સંસ્થાનનાં સર્વમંદીર ઇત્યાદિનો ઉચ્છેદ કરવામાં આવતો અને તેના દેવ દેવતાઓને વિજય પામેલા સંસ્થાનના દેવતાઓની સાથે અમુક ક્રિયાને યોગે મિત્ર કરવામાં આવતા. વિગ્રહ સમયે સેનાજનો એમ માનતા કે તેમની સાથે દેવ, દાનવ, સર્વ શુદ્ધ કરે છે. રાજ્ય સત્તા નીચે વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય તદ્દન દબાઈ રહી આવતું. યુદ્ધ સમયે સ્ત્રીઓને જ્વાહીર ત્યાગવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. લેણદારોનાં લેણાં રદ જતાં વેપારીઓને બળજબરી દ્વારા પૂરું પ્રાપ્તતો દુરુપ થતો. આશિન્સમાં દસ જ મરતાઓનો ભારે દંડ થતો. સ્પર્ધામાં સ્ત્રીઓને શું જોડવું એના પણ કાયદા ઘડવામાં આવ્યા હતા ! આશિન્સમાં એક એવો વિગિત્ર નિયમ હતો કે મુસાફરી વખતે કપડાંની માત્ર ત્રણ જ જોડી સાથે લેવી ! કોઈ અધિકારીને પોતાના અધિકારથી વિમુક્ત થવું હોય તો બહુ પિંટબના આવી પડતી. અર્થાત્ તેનું રાજનામું કચલિત જ સ્વીકારાતું ! સંસ્થાનના મુખ્ય કુખમાં સંસ્થાનવાસીઓને કોઈવાર પરાજે ભાગ લેવો પડતો ! એકાંતમાં જીવનનો નિર્માદ કરવા ઇચ્છતા વતવરાનીઓની દશા બહુ જ વિકટ હતી. તેમને શિક્ષણ આપવા દેતા નહિ. મતમતાંતર સહિષ્ણુતા તદ્દન અબલ્હી જ હતી. જો ગત્ય વિરહ એટલે ધર્મ વિરહ કંઈ મળદોચ્ચાર કે અક્ષર લેખ થયો હોય

તો તરત જ તેને અપવિત્ર ગણી તેના કર્તાગો ભારે સર્જ કરતા આ મમયે ન્યાય, દયા
 કે નીતિ શોનો પણ વિચાર થતો નહિ વ્યક્તિનું જીવન માત્ર રાજ્યપદ જ હતું આપ
 જીભા અને પ્રાચીનોઆ આ બેદ ખામ તરી આવે છે

ધીમે ધીમે કાનખને પ્રિયારના બેદની ઉત્પત્તિથી અને સંખ્યામદ જનોના બહિષ્કારથી
 આવી વ્યવસ્થા તુડી પડી ગૃહપતિ પ્રિયારના અન્ય કુટુંબીઓએ અને તેમની નીચેના મરજા
 દાસજનોએ બહિષ્કારથી ઉદ્ભવ પામી ક્રમે ક્રમે તે કુટુંબની નિરકુશ સત્તામા બહુ અગત્ય
 વિષયક કરાઓ રાજના અધિપત્ર માટેની નિયોજના સુચ્છીથી થવા લાગી રાજની
 પાસેથી તેની ધાર્મિક સત્તા જુદી રીતે લેવામા આવી રાજ્યનો અધિપત્ર હવે આ રાજની
 સત્તાને દુર્બલ મરનાર મડગો હસ્તગત થયો એ મડન પણ ધીમે ધીમે પરિક્ષીજી બનતું
 ગયું કુટુંબની વ્યવસ્થા શિથિલ થતી ગઈ વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાનું પશ્ચિમ વધવા બાગ્ય બધા
 કુટુંબીઓની સત્તા હવે એ જ મનાના લાગી પડે ॥ ગૃહપતિના રાજ્ય નીચે બધા નમતા,
 હવે સર્વેની પરિસ્થિતિ એમ સરખી જાણવા લાગી દામજનોએ પણ પોતાની અત્યાર સુધીની
 પરતગતાના મરજીજીત સત્તાધિપત્રીઓ નિરક્ષ નમન નયન કરના માત્ર પ્રથમ તો તેઓ
 અન્યવચ્ચિત હતા પણ હજારે હજારે તેમનામા વાપિત્ય દેતાગિની રહિથી તેઓ તેમની
 યોગ્યતા અને અગત્યતા મ્દમ જાસરા લાગી તેઓમા પણ ધનાત્મક અને પ્રતિનારાન મેના
 ઓનો સહવ થયો એમના અગ્રણી પદ નીચે તેઓએ પોતાની જ ધર્મમથ્યાઓ મ્દખી
 અને એની રીતે મધ્યાનિક ધર્મ અને રાજ્યનો અનુભવ મેળવરા તેઓ પ્રયત્નશીલ થવા
 લાગ્યા છેવટે તેમના અધિપત્રી અને હવે તેમના નતિમ્પર્ધી કુટુંબસીઓ અથવા મધ્યા
 નિક હમ્ના ભોગવરાસાગાઓના ઉપર તેમને પોતાની અભિમત ધર્મશાસ્ત્ર રચનાની તેમજ
 ફરજ પાડી આવી રીતે તે તથ્યાનિક રાજ્ય પ્રવસત્તાક થયા છતાં ૧૭ એવ રાજ્યની
 સત્તા તો નિરકુશ હતી સમૃદ્ધિ વધવા લાગી અને છેવટે મરીમ આ તરખા રચે રાજ્ય
 એક જીવન થયા આ ભયમર મેશના પરિણામે રાજ્યકાલિ ધર્મ, જેનું એવટનું પરિણામ એ
 આનું કે કટનામ સંધાનો એ જ વ્યક્તિની સત્તા નીચે આવ્યા તે મરથાનોનું અસ્તિત્વ
 હજી એવું ને એવું જ હતું તેમનામા અયુક્ત યદને એમ વનુને મારી દમકવાની સત્તા
 નટોતી દરેક સ્વાર્થી રહેતું તેથી છેવટે આ સંધાનોમાથી એ સર્વધી બળવાન સરથાન
 જે રામ હતું તેણે તે બધાને પરાજિત મરીને પોતાના મધ્યાનિક અધિકાર માનક્રમે તેમને
 મર્મને આપીને તે બધાને પોતાના રાજ્યના એ જ ભાગમા જોડી દીધા

છટનિ અને શ્રીસમા સરથાનોની છેવટની સ્થિતિ આવી મની ઉપર પ્રમાણે આપો
 પહેલા આપણામા શ્રીસમા અને રોમમા ને ટુનોમા શુ સમાનતા હતી તે જોઈ પણ
 શ્રીસમા અને રોમમા શુ સમાનતા મળી આવી તે જોઈ તેમની રાજ્યકાલિ જોઈ ધર્મકાલિ
 થવી બાળ હતી તે પ્રીસ્તિધર્મ પુરી કરી અને આ વ્યવસ્થા જ્યાં ચાલતી હતી ત્યાં
 રોમનું નામ બાગ્ય

રોમમા પણ એ વ્યક્તિનું નામ છેવટે થતું ॥ મમો દાગુખિનનો જન્મ થયો

એ મનુષ્યે મનુષ્યની વિચારદશાની વૃદ્ધિ કરતી હતી. માનસિક જિજ્ઞાસા વધતી હતી. ધર્મ શુદ્ધિ કરનાર અનુભવની હતી. ધર્મનેની પૂજાઓનું મંદિર તેમને સમજવા લાગ્યું. મનુષ્યના દેવ દેવીઓ મર્થ માન્ય દેવ દેવીઓ ગણના લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રથમ બન્યું એને-
ઓ ગોરમ નામના તત્ત્વચિંતકે એમ નિર્ણય કર્યું કે એક હથિર ચૈતન્ય મર્થ પ્રાણીઓમાં મર્યાદા પ્રચલિત છે. Soplus જોઈએ—તકેદારી—પણ કદાચ આજે જ માનતા હતા અંત કરણની જ પ્રતિષ્ઠા અનુભવને મનાજના જીવનની મર્યાદાનો નિર્ધાર કરનારો આ મન-
યના સુધારકોનો આશય હતો. કદીને તેઓ તીવ્ર ગંધન માનના. પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર નૈમ-
ર્ગિક અનુભવની વિરૂદ્ધ આજે હોવાથી તેને તેઓ મનાજના ગણતા. આજે તેમને કદી
વિરૂદ્ધ જીવન ગાળવાથી જીવન જોવું પડ્યું હતું. પદ્મ અને એરિમોટવના કહેવા પ્રમાણે
કાયદાનું બધારણ શુદ્ધિપૂર્વક થતું નેમજ કદીપૂર્વક નહિ. એક વ્યક્તિને જોઈતું તેના રાજ્ય
નજ આપવાનું છે તેટલું જ તેના પોતાના તરફ તેને આપવાનું છે. આ મિદાંતમાં વ્યક્તિની
સ્વતંત્રતા—અક્તિવાદ—યોગ્ય પ્રકાશમાં આવી જતી હતી આવા મિદાંતોને લઈને દેશભક્તિ
દે ગત્યભક્તિ કરતા ચંતિની વિશુદ્ધતા વિશેષ મનાવનાર પાત્ર થઈ પડી અને આવે મનુષ્યે રામમાં
આ મંથાનો લાગી ગયાં. સર્વ એક ગત્યના મંથાનમાંની બન્યા અને તે જ મનુષ્યે પૂર્વ
તરફથી પ્રિય ધર્મનો ઉપદેશ પ્રમરણ લાગ્યો : જેથી જાણ એકધર્મી બન્યા.

ગેમને દિગ્વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં આવી આજે અનુભવના આવી ગેમને લેણા પણ
સૂક્ષ્મ શુદ્ધિવાળા અને વ્યવહાર કુશળ હતા ગેમે પોતાના સંસ્થાનના અધિકારી બીજા
મંથાનોમાં વસનારાઓને બધ્યા અને એ વેળાએ તે એક મોટા રાજ્યની રાજનગરી બન્યું.
તેથી જ્યાં તે રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યાં તેની બહેલી મ્યાનિક સંસ્થાઓ, તે રામનું
પ્રત્યક્ષ ધર્મશાસ્ત્ર અને મહારાજ્યની જાણી બાનનાઓ,—જેવી કે આજીવન, નિયમિતજીવન
અને પૂર્વથી આ પ્રચલિત પ્રિય ધર્મની ધાર્મિક લાગણીઓથી દુર્ભવેલી વિભવ અમર,
આટલાં વાનાં ઉગરતી પ્રજાના લાભઅર્થે જો પે મલા હતા એ વેળાએ હતો તરફથી
દ્યુતનોના અભિમાન આનના તરફ થયા.

દ્યુતનોની મામાજી ગિયતિમાં કુટુંબની મર્યાદા તેમના પર જડ નહોતી પણ રાજનું
કર્તવ્ય કરતા તેમના સેનાપતિની સત્તા તત્ત્વ નિરુદ્ધા હતી. તેમની વ્યવસ્થા સંકુચિત ન
હોતી. પણ તેમના વિસ્તારથી અને બધાનકલથી તેઓ તે મનુષ્યના રામને તે જ વ્રામ-
દાયક થઈ પડ્યા અને અને ઘણી પ્રાચીન સંસ્થાઓનો ને પ્રાચીન સુધારના ગેપ રૂપે મહેવાં
ચિન્હોનો તેઓએ નાશ કર્યો. તેઓ સાહસિક જડ હતા તેમ જ તેમનામાં વ્યક્તિ તની-
કેતુ પરિમય પૂર્ણ જોમમાં બબકડું હતું. જ્યારે તેઓ રામનેના મંમર્ગમાં આવ્યા ત્યારે
તેઓનું જીવન મરુદ્ધ બન્યું અને તેથી રામના સુધારાની માર્ગ તેમની મંથાઓની બેગ-
સેગ થઈ. તેઓએ ગેમના મહારાજ્યના વિચાર ઈલાકાઓને અને પ્રાંતોને પોતાનાં ધર્મ
નાઓ અને ત્યાં પોતાની મોટી કુણાને તેઓએ બાજી રાખી. આ બેગર્મને l'cadat
syfethana નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અને તેની જીવન યોગે અંશે આપણા દેશના

અર્વાચીન ઇતિહાસમાં આવતા રજપૂતોના રાજકીય અર્થે સામાજિક બધારણુની" માથે થઈ ગઈ પ્રથમ મહારાજાધિરાજ, પછી રાજ, પછી જવાહર, પછી ગરાસીઆ, ઇત્યાદિના નામથી આ બધારણુની યોજના સમર્થિત કરી શકાય ચુરોપના અર્વાચીન યુગમાં મહારાજાધિરાજની પદવી ગએલ કાવના ગૌરવને માન આપી રામ શહેરની હુકમત ધરાવનારા જર્મનિના કે ઓસ્ટ્રિઆના કે ક્રાસના રાજ્યને આપનામાં આવતી આ પણ એક મહારાજ્યના જેવું બધા રણ હતું મૂળ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેર એવો હતો કે આ યુગમાં જો કે બધી પ્રજાઓને અથવા બધા દેશનો—ઈંગ્લેન્ડની, ક્રાસની, જર્મનિડી, એનની,—પ્રજાઓને એક જ છનપતિના રક્ષણ નીચે કંપનામાં આવતી પણ તે પ્રજાઓના અતિવિકાસમાં તે છત્રપતિનું પ્રધાન મડલ અપનાવે એ જ માથું મારી શકે અને એ મહારાજ્યનો સ્વીકાર તેના છનપના વખતમાં તો માન નામનો જ થતો

અર્વાચીન યુગમાં ટચુટનો નિયમિત જીવન જાળવવા લાગ્યા તેથી, અને તેમનો જીવન નિર્માહ તેમની જીવાઈઓમાં માન તેમનાથી નીચા દરજ્જાના મનુષ્યો વચ્ચે તેમને ચલાવવો પડે એમ હતું તેથી સ્ત્રીઓનું માન તે વખતે વધ્યું, જવાઈનું રક્ષણ કરવું આવશ્યક હતું તેથી જીવાઈ ઉપરનો પ્રેમ વધ્યો અને ધીમે ધીમે લોકની સ્થિતિ બદલાતી ગઈ જે મહારાજ્યના કલિપ્ત રક્ષણ નીચે તેઓ રહેતા હતા તે મહારાજ્યને તેઓ “પરિત રામનું મહારાજ્ય” એ નામથી ઓળખતા તેઓ તેના આ પ્રકારે સ્વીકાર કરતા “ધૈર્ય એક છે જનસમાજના અતરૂના અને બહારના જીવનમાં નિયામકનું કર્તવ્ય ફરે છે આત્મજીવનના પ્રકાશ અર્થે તેઓ ધર્મશૂર—રામના ગિરજા—ને નિયુક્ત કર્યો છે, ખીજા નકારના જીવનના પ્રકાશ તરીકે તેઓ રામના રાજ્યને નિયુક્ત કર્યા છે કારણ કે ઇશુનો જન્મ અને ઇશુનું મરણ તે જ રાજ્યના જીવનમંત્રમાં થયા હતા એ અસર પરિત લેવો જોઈએ જે આ શાંતી ઇશુનું મળ્યું નીપજ્યુ તે આશા વચ્ચે દોરી જોઈએ અને તે આજાનો કરનાર ગમનો ચક્રવર્તી રાજા હતો તેનું રાજ્ય તેથી અપિચન નહું જોઈએ

આ વિચારો ૧૦ માં સૈકા સુધી આયા બારમાં સૈકામાં અને તે પછી જ્યાં મુસલમાનો સાથે સ્થિતિઓને મહાયુદ્ધો કરના પડ્યા ત્યારે ચુરોપીઓનું અસરકારક જીવન સરકારી મુસલમાનોના સસર્ગથી વિશેષ થોડું બન્યું તેઓ આરબ લોભે દ્વારા શ્રીસના તત્વજ્ઞાનીઓના પુસ્તકોના પરિચયમાં આવ્યા તેમનું જાણીતું વધ્યું છેવટે મુસલમાનોએ રતજીન હાથ ઝડ્યું ત્યારે પૂર્વનો જમીન માર્ગનો વેપાર ચુરોપીઓને બધ થયો તેથી સમુદ્ર દ્વારા તેમનું સાહસ પરાક્રમી નીપજ્યુ ભારત વડે અને અમેરિકા અને ખીજા અપરિચિત ખંડોમાં તેઓ જવા લાગ્યા તત્કાલે ચુરોપીઓએ વાસ્તવિક ચુરોપમાં જઈ તેમના રામન પૂર્વજોના બુદ્ધિબળ અને રાજ્યનીતિનો તે અપરિચિત મડલને સ્વાદ ચખાડ્યો છાપવાની કળાની શોધ થઈ ઇટાલિમાં પ્રતિભાસન પુરોના બુદ્ધિચાતુર્યથી લેવિન બાપાનો ઉદ્ધાર થયો અને તે બાપાદ્વારા રામની અને તત્કાલે અને આરબદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ બાપાતરવાળા પુત્ર ૧ મુખે શ્રીમની અદ્ભુત શક્તિનું તેમને બાન થયું આ કારણથી તેઓનું ક્યોન કર્તવ્ય મહારાજ્ય નિગમ

પામ્યું. સાદસને બન્ને સમૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિને બન્ને જનસમાજના આચાર અને વિચારમાં બેદ તરી આવવા લાગ્યા. બધા દેશોમાં સમાજની સત્તા વધવા લાગી. ધર્મ સંબંધી પણ અનેક વિષયો થયા. માર્ટિન ટ્યુથરે રોમની કથુપિત ધાર્મિક સત્તા વિરૂદ્ધ એક પક્ષ ઉભો કર્યો. ધર્મ ક્ષેત્ર થવા લાગ્યા. ગમ્મલો તે ક્ષેત્રમાં લાગ લેવા લાગ્યા. છેવટે ક્રીસમાં ઈશ્વરના લુધની નિરંકુશ સત્તાથી કંટાળી યુગેપમાં મોટા વિગ્રહ થયો. ક્રીસની સત્તા પડી ભાંગી. પણ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના પરિણામરૂપે મનોવિકાસમાં ઘણો ભેદ થવા લાગ્યો. ઈશ્વરના લુધને અને રોમના ધર્મોપદેશકોને પોતાની સત્તાને જે દુરપયોગ કર્યો હતો તે દુરપયોગની અયોગ્યતાથી દૂર ખસતી જનસમાજની બુદ્ધિએ સમાનતા, બહુત્વને અતન્તના કાનુનો ઘડી કાઢ્યાં અને બહુ બોવાતા વ્યક્તિવાદને વશ થઈ ક્રીસની પ્રજાએ ઇ. મ. ૧૭૯૯ માં રાજ્યને પદબદ્ધ કરી તેને દેહાંત દડની શિક્ષા પમાડી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય યોજના કરી, જે ત્રણ વખત પડી અને ત્રણ વખત મંજૂર થઈને અત્યાર સુધી ચાલે છે. પણ એ યોજના વિરૂદ્ધ સર્વ દેશોએ સંયુક્ત થઈ નેપોલીયનને મુદ્દમા પરાજિત કર્યો. પરંતુ ત્યારે અને એ શિક્ષા આપી ત્યારે એ દેશના અધિકારી વર્ગે પોતાના લેડિને રાજ્યસત્તામાં ધીમેધીમે દાખલ કર્યા તે આ વર્ષથી ૧૮૦૬ થી યુગેપમાં સરળા દેશોની પ્રજાઓનું મત વધવા લાગ્યું.

(અપાર્ણ.)

‘ શરચ્ચંદ્ર. ’

ખંભાત.

(પૂરવણી લેખ.)

આ નામ વિશે ચર્ચા (‘ વસન્ત ’ સંવત્ ૧૯૨૯ ના વાર્ષિકપત્રના અંકમાં) મોકલા પછી, ગિરનારના લેખની પ્રતો વજેરે પુસ્તકોમાં મેં તપાસ કરી, તે અન્વેષણનું પરિણામ નોંધી તે ઉપર ચર્ચાવધી કલ્પના છેવટે હું મૂકીશ.

(૧) સ્તમ્ભતીર્થ નામ જૂનામાં જૂનું સંવત્ ૧૧૬૩માં લખાયેલા ‘ પ્રવાસકૃત ’ નામના ગ્રંથમાં છે, તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા;

(૨) તે પછી “ કીર્તિકામુદી ” (સંવત્ ૧૨૫૦ અને ૧૩૦૦ ની દરમિયાન) અને ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના શિલાલેખ (સંવત્ ૧૨૮૮) એ બે પામેપામેના મગધનાં પામણોમાં સ્તમ્ભતીર્થ નામ છે.

વસ્તુપાળના લેખના વચન નીચે પ્રમાણે છે:—

મહામાત્યશ્રીવસ્તુપાલાત્મજે મહં શ્રીલલિતાદેવીકુસિતરોવરરાજહંસાયમાને મહં
*શ્રીજયન્તસિંહે સં. ૭૯ વર્ષપૂર્વં સ્તંભતીર્થ ઈમુદ્રાલ્યાપારાન્ વ્યાપ્ત્વતિ સતિ.

આ ભાગ ઉપરથી જણાય છે કે મં. ૧૨૭૯ ની પૂર્વે વસ્તુપાળનો પુત્ર જયન્તસિંહ
સ્તંભતીર્થમાં નાણાવટીનો ધંધો કરતો હતો.

બીજા એક લેખમાં—

સ્તંભતીર્થ વેલાકુલ મુદ્રાલ્યાપારં વ્યાપ્ત્વતિ

એમ છે.

વેલાકુલ તે વેલાકુલ હોય તો (સમુદ્રની બરતી ખેંચનારો કિનારો—એ અર્થદ્વારા)
ખંદર એમ અર્થ સંભવે. (આચાર્ય વલ્લભજીએ વેલાકુલ=ખંદર એમ ' કીર્તિઠોમુદી ' ભાષા-
ન્તરની પ્રસ્તાવના પૃથ ૩૪ મે લખ્યું છે—તે આપણે ગયા લેખમાં જોઈ ગયા છિયે). પછી
વેલા+માકુલ એમ લઈ ' ખંદર ' અર્થ થાય તો કોણ જાણે. કુલ=Country; અથવા
front, fore-part એમ લેતાં કિલ્લાધર્મતા બહુ થાય છે.

વેલાકુલ એ આપ્ટેના કોરા પ્રમાણે તામ્રલિપિ નામના પ્રદેશનું નામ છે. ખંભાત
નામની વ્યુત્પત્તિ તામ્રવતી ઉપરથી કેટલાક કાઢવા જાય છે,† તેની જોડે આ તામ્રલિપિનો
મંજાન્ય હશે ? અને તેથી આ લેખમાં સ્તંભતીર્થ વેલાકુલ એમ હોય ?—પરંતુ ખંભાતને
સ્તંભાવતી ઉપરથી બોટી રીતે ઠરાવનારા યોગ્ય જણ છે તે વિચારતાં, સ્તંભાવતી અને
તંવાવતી એમ સરખા માની તામ્રવતી એ નામ ઠરાવ્યું હોવાનો સંભવ વધારે છે.

* જયન્તસિંહ મૂળ પ્રતમાં છે.

‡ ' બહેપાર ' શબ્દના અર્થમાં વ્યાપાર શબ્દ ખરી રીતે વપરાય નાહું; અને ' બહેપાર '
શબ્દ વ્યવહાર ઉપરથી આલ્યો છે, કેમકે હકારનો પ્રવાસો હેમાંથી મળે છે, તેમ જ અર્થ
પણ ખરો એ મૂળમાં છે, આટલી વાત સહેજ આદે નોંધવા જેવી છે.

† Cambay Gazottoor, (Gazottoor of the Bombay Presidency, Vol. VI, Rowa Kantha, Naru Kot, Cambay and Surat States), P. 212 text and foot-note; એ સ્થળે તો તંવાવતી નામની ચર્ચા છે. પણ તામ્ર ઉપરથી તમ્બ થાય, તેનું વળી અશુદ્ધ રૂપાન્તર જંબ થયું જણાય.

પ્રથમ લેખને અંતે પ્રચારિત રચનારનું નામ સ્તત્કર્મતાર્થમાં રહેનાર જૈનશિવ ધ્રુવ આપ્યું છે.

(આ ધ્રુવ અડકનો ઉત્તેજ હાલના ધ્રુવ અડકધારીઓના ઇતિહાસને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે.)

§ આ ઇતિહાસમાં એમ જણાવાનો સંભવ છે કે હાલની ધ્રુ, દર, અડકનું સંસ્કૃતી-કરણ કરીને 'ધ્રુવ' એ શબ્દરૂપના આધુનિક નથી પણ સંવત્ ૧૨૮૮ જોટલી પ્રાચીન છે. ધ્રુ, દર,—એ અડકનો સંજ્ઞા અમુક ચાકરિયા ધનામ જોડે અથવા તો અમુક હોદ્દા જોડે છે. હાલના વડનગરા નાગરમાંના ધ્રુ સાયનો તો મીઠાના અગર ઉપરના અમુક ચાકરિયા વતનનો સંજ્ઞા પ્રસિદ્ધ જ છે. કાચર્ય લોકોમાં 'દર' અડક જણીતી છે. અને કાચર્યોમાં શુદ્ધ અડકો છે જ નહિં તેથી કહ્યુંના ચાપ કે 'દર' એ અડક પણ અમુક હોદ્દાના ઉપરથી જ પડી છે. આ જૈનશિવ ધ્રુવ પણ કાચર્ય હતો એમ એક લેખને અને આપેલા વચનથી જણાય છે. કચ્છમાં તત્કાલીને 'ધ્રુ' અથવા ધર કહે છે. આ શબ્દ 'દારોગા' = Darogah, over-see, એ ઉપરથી આવેલો કેટલાક ખારે છે. પણ ખીજ કહ્યુંના એ છે કે સિંધમાં 'ધરવાઈ' નામ જે માણસ જમીનમાંથી ઉપજાવેલા અનાજનો ભાગ ગાપે અથવા વજન કરે તેને અપાય છે; તે ઉપરથી તત્કાલીનું કામ સરકારના હિસ્માં વસૂલ લેવાનું તેથી એ પણ એ હિસ્સો માપી લેનારો ગણાય. (ભાગજટાઈની પદ્ધતિ પ્રાચીન છે). ધડો=એક માપ, અથવા વજન; ધડો વહેનાર, લેનાર, તે ધડવાહી, ધરવાઈ. સુસજ્જમાન અમલમાં પણ 'ધરવાઈ' નામ કામ રહેલું છે, અને 'ધ્રુ' અડક સુસજ્જમાન અમલ પહેલાંની દરો એમ જણાય છે, તેથી 'દારોગા' કરતાં 'ધરવાઈ' ઉપરથી 'દર', 'ધ્રુ' ની ઉત્પત્તિ વધારે સંભવિત લાગે છે. પછી એ અડકને સંસ્કૃતરૂપનો માનયુક્ત દોળ ચલાવવા માટે—ચાચી પંડિત વર્ગના સ્વભાવને અનુરૂપ રીતિયે—સંવત્ ૧૨૮૮ ના લેખમાં પણ ધ્રુવ એમ રૂપ આપ્યું હશે; ખાસ એટલા માટે કે ધ્રુવ શબ્દના અર્થને આ ધ્રુ—દર—સોડાના હોદ્દા જોડે કરી સંજ્ઞા નથી. આ પ્રકારે ખોટાં સંસ્કૃતીકરણો અનેક જોવામાં આવે છે.

પરંતુ આ દીકાને કાંઈક વિશિષ્ટ કરવી પડશે. Bombay Gazetteer, Vol. I, Part I, (History of Gujrat), Pp. 81 દત્તાર્થમાં કહ્યું છે કે વચબી વંશના તામ્રપત્રોમાં રાજ્યમાંના અમલદારોનાં નામ આપેલાં એક નામ ધ્રુવ છે; તે ગામનો તલાલી; ગેઝિટીઅર લખનાર સચવે છે કે એ તલાલી અથવા કુલકર્ણી વંશપરંપરાનો અમલદાર હોવાથી હેનું નામ ધ્રુવ (fixed, permanent) પડેલું. આદિ રાજા એક રહે છે કે વચબી રાજાઓનો પ્રભાવ સુરહતી ખંદાર મદારાઈમાં વ્યાપ્યો ન્હોતો; અને વંશપરંપરાનો કુલકર્ણી હોતો તો મદારાઈમાં જ જાણે. એ લખનાર ડૉ. ખ્યુલરના એક લખાણ ઉપર આધાર રાખીને બોલે છે. તે લખાણ (Indian Antiquary, V. 205) તપાસતાં જણાય છે કે ડૉ. ખ્યુલરે વંશપરંપરા અમલદાર ધ્રુવ હતો એમ લગારે કહ્યું નથી. ખીજે

આ શિવાય ખીજા ત્રણેક લેખમાં લેખકનું નામ તે જ અને ગામ પણ સ્તમ્ભતીર્થ આપેલાં છે.

તે ઉપરાંત આ લેખોમાં વસ્તુપ્રાણે અનેક નગરોમાં દેવાલયો બંધાવ્યાનું અર્જુનદાર કરાવ્યાનું લખતાં સ્તમ્ભતીર્થ એ ગામનું નામ આપ્યું છે. *

(૩) સંવત ૧૬૫૨ પછી રચાયેલા “ હીરસીમાચ ” કાવ્યગ્રન્થમાં સ્તમ્ભતીર્થ છે તે આપણે પાછલા લેખમાં જોઈ ગયા.

આમ સ્તમ્ભતીર્થ શબ્દનાં પ્રમાણો પુષ્કળ છે.

હવે સ્તમ્ભનકપુર, સ્તંભન, એ નામો નીચેનાં પુસ્તકોમાં નજરે પડે છે:—

(I) સુભતિગણિના યુગપ્રધાનનાં જીવનચરિતોના ગ્રન્થમાં અમયદેવસરિના જ્ઞાતાન્તમાં એક વાર્તા લખી છે કે અમયદેવને સ્વપ્નામાં કોઇ દેવતાએ આજ્ઞા કરી કે ‘ તું સ્તંભનકપુરમાં પાર્શ્વનાથ છે ત્યાં જ તો હારી કુટ (કુટોડ) નો રાગ મટશે. ’

આ ગ્રન્થનો રચનાર (સુભતિગણિ) સંવત ૧૨૭૭ માં મરણ પામ્યો.† પ્રો. રામકૃષ્ણ

પક્ષે, કચ્છમાં તપાસ કરતાં જણાય છે કે કચ્છમાં પાછલાં ૧૫૦ વર્ષ સુધીનાં ક્ષત્રોમાં કુ એ તક્ષાટીનું નામ જડે છે; અને અગાઉ કચ્છમાં વંશપરંપરાનો હોરો એ હતો.

ગમે તેમ હો, પણ ઉપર કહેલું વક્ષબી તામ્રપત્ર જૂનામાં જૂનું મળી આવેલું છે, તે વક્ષબી સંવત ૨૦૭ નું, એટલે વિક્રમ સંવત ૫૮૨ (= ઇ. સ. ૫૨૬) નું છે; તેમાં તક્ષાટીને ધ્રુવ કહેયો છે; હવે એ તો અનુભવસિદ્ધ છે કે પ્રાકૃત નામોને અવાસ્તવિક સંસ્કૃતરૂપ આપવાની પદ્ધતિ પ્રાચીન કાળથી છે. તે રીતે ધ્રુવ એમ સંસ્કૃતીકૃત રૂપ હોય તો નવાઈ નહિ. ગામ ‘ ધરવાષ ’ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ કાઢેલી વક્ષબી તામ્રપત્રની પ્રાચીનતા જોતાં પૂર્ણ સમાધાન આપનારાં હવે લાગશે નહિ, એટલું ખરું.

* આ લેખો નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી જોવા છે:—

- (1) *Revised Lists of Antiquarian Remains in the Bombay Presidency*, by Cousens; Pp. 328 et seq.
- (2) *Kathiawar and Kachha (Archaeological Survey of India)* by Burgess Pp. 170 et seq.

આ બેમાંથી નં. (૧) માં પાંચ લેખો આપ્યા છે; નં.—(૨) માં પ્રથમનો લેખ આખો તે પછી લખ્યું છે:—ખીજા લેખો પણ બહુધા એ જ અર્થના છે.

† આ હકીકત પ્રો. રામકૃષ્ણ ગોપાળ હાર્દાસરના *Report on Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency, for 1882-83* માંથી લીધી છે. (Pp. 45-47).

ભાંડારકાર આ હકીકત ઉતારતાં સ્તંભનકપુર નામની પછી (Cambay ?) એમ થખી સંદિગ્ધ કલ્પના સમવેછે

અમલદેવના સમયમાં પણ સ્તંભનકપુર નામ હશે એમ માનિયે, તે એ સરિત્તુ અવસાન કંપડવણ્ણમાં સંવત ૧૧૩૫માં થયું હતું તે, ધ્યાનમાં રાખીશું. (હેમને સરિપદ સંવત ૧૦૮૮ માં મળ્યું હતું). *

- (II) “ હીરસાભાગ્ય ” કાવ્યગ્રન્થમાં (જેમ સ્તંભનકર્તૃય નામ એક સ્થળે આપણે પાછળના લેખમાં જોયું, તેમ અન્ય સ્થળે) સ્વંમન (સ્તંભન) નામ પણ છે; જે વિશે પાછલા લેખમાં ઇશારો કર્યો છે. એ શ્લોક આખો આ પ્રમાણે છે:—

તત્રાપિ ચ સ્ફૂર્તિમિત્યર્પણાં
શ્રી સ્વંમને સ્વંમનપાર્શ્વદેવ ।
વ્યર્ણમિ ધન્વન્તરિણેવ યન
કુટોપતાપોડપ્પદેવમૂરે: ॥

(સર્ગ ૧, શ્લોક ૪૪.)

(આ ગ્રન્થ સંવત ૧૧૫૨ પછીનો છે એ જાણવાનું નથી.) અહિં અમલદેવસરિતા કહેલા વિશેની વાર્તા (સુભતિમણિપે કહેલી તે) વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ખંભાતમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથ છે, એટલે સ્વંમન નામ અહિં ખંભાતનું જ ઉદિષ્ટ જણાય છે.

તેહારે પ્રશ્ન એ યાપ છે કે સ્તંભનકર્તૃય અને સ્તંભનકપુર એ બંને નામ ખંભાતનાં હતાં ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અસ્તિપદ્ધમાં આપવા માટે માત્ર “ હીરસાભાગ્ય ” નું જ ઉપર કહેલું પ્રમાણ છે. પરંતુ નાસ્તિપદ્ધ માટે નીચેનું સબળ પ્રમાણ છે:—

ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળતા શિલાલેખમાં જે નગરોમાં દેવાલયો બંધાયાં હોયો-
હાર કરાવ્યાં તે નગરોની નામગણના આમ આપી છે.—

શ્રીમદ્ગણહિલપુરમૃગપુરસ્તંભનકપુરસ્તંભતીર્થ *દર્ભવતાધવલક્રકમમુલ્લનગરેપુ

* “ Indian Chronology, ” by Mabel Duff, P. 126

* દર્ભવતી = ડભોઈ. રા. કમળાસંકરનું લક્ષ આ દક્ષિણ તરફ ખેંચીશું તો જણાશે કે, સ્તંભનાવતીનું ‘ખંભાવત’ થઈ ‘ખંભોઈ,’ કે ‘ખંભાવી’ કે હેવું નામ બનત. રાવતી (નદી)નું રાવર્દે થઈ પછી (અસ્વસ્તિ પ્રથમ સ્વર લુપ્ત થતાં) રાવર્દે ર્ધ્મ, રાવી (ખંભાવતી પાંચ નદીમાંની એકનું નામ) થયું છે, તે પણ અહિં દક્ષિણ તરફના બતાવવા જેવું છે.

અહિં' તો સ્પષ્ટ રીતે સ્તંભનકપુર અને સ્તંભતીર્થ એ બે જુદાં જુદાં ગામનાં કરીને નામ આપ્યાં છે. [આચાર્ય પદ્મભટ્ટ સ્તંભનકપુર માટે (ખંભાણા ?) એમ અંદિગ્ય તર્ક મૂકે છે. ('કાર્તિકૈભુદી' ભાષાન્તર, પ્રસ્તાવના, ૫૪ ૩૨.)]

આ સર્વ સ્થિતિ તપાસતાં નીચે પ્રમાણે કલ્પનાઓ પ્રગટ થાય છે:—

- (૧) સંવત્ ૧૨૮૮ નો વસ્તુપાળનો શિક્ષાલેખ અને સંવત્ ૧૨૭૭ માં અવસાન પામેલા મુમતિગણિ હેમનો અન્ય-એ બે વચ્ચે સમયનો અંતર એટલો અલ્પ છે, અને સ્તંભતીર્થ એ મુમતિગણિની પૂર્વે લાંબા વખતથી હેતું બન્યું હતું નામ હતું, કે સ્તંભનકપુર તે સ્તંભતીર્થથી જુદું હતું એ વાતની મુમતિ-ગણિને માહિતી ના હોય એ અસંભવિત છે.
- (૨) "હીરસાભાગ્ય"ના કર્તાને મતે અને નામ એક જ ગામનાં હતાં; માત્ર પદ્ય-રચનામાં ગોઠવણીની સરલતા માટે સ્તંભન એમ હેતું વાપરેલું. (મુમતિ ગણિયે પદ્યરચનાનો સમયક માટે સ્તંભનકપુર નામ મૂકવાનો સંભવ નથી, કેમકે હેમનો અન્ય ગદ્યાત્મક જણાય છે x)
- (૩) અભયદેવસૂરિનું અને મુમતિગણિનું સ્તંભનક તે ખંભાત નહિ, પણ કોઇ ખીર્જા ગામ હશે; અને પાછળના સમયમાં મુમતિગણિના અન્ય પછી લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પછીના "હીરસાભાગ્ય"માં સ્તંભનક અને સ્તંભતીર્થ એ એક મનાઈ ગયાં હશે, અને સ્તંભનપાર્શ્વનાથ વગેરે નામ પણ હશે.
- (૪) અથવા, સ્તંભતીર્થ નામ સંવત્ ૧૧૬૩ ના "પ્રવાસકૃત્ય"માં બહેલામાં બહેલું જણાય છે; તો સંવત્ ૧૧૩૫ માં અવસાન પામેલા અને સંવત્ ૧૦૮૮ માં સુરિપદ પ્રાપ્ત કરેલા અભયદેવના સમયમાં સ્તંભનકપુર નામ હોય, અને સ્તંભતીર્થ નામ તે પછીથી પ્રચરિત થયું હોય; આ સ્થિતિમાં મુમતિ-ગણિયે સ્તંભતીર્થ નામનો સ્વીકાર ના કરીને પેતાના જૈન પૂર્વાચાર્યોના સમયનું સ્તંભનકપુર નામ સ્વીકારી ખંભાતનો જ ઉદ્દેશ કર્યો હોય. અર્થાત્, સ્તંભનકપુર તેમ જ સ્તંભતીર્થ એ નામો અન્યોમાં પ્રચરિત હોઈ ખંભાત નગર જ ઉદ્દિષ્ટ હોવાના કલ્પના ઉપર પાછા જવાનું થશે.

પણ વસ્તુપાલના લેખમાં એ બે નામો જુદા જુદા ગામનાં સ્પષ્ટ છે તે સાથે આ કલ્પનાને કંઈક હોબ આવશે. વખતે એમ હોય કે સ્તંભનકપુર નામનાં બે ગામ હોય. આ અસંભવિત નથી; નાસિક જિલ્લામાં દહિવડ છે, તે પંચમહાલમાં પણ દહેવડ (દાહોદ) છે; અને દાઘિપદ્મ ઉપરથી છે. 'પાલી' નામનાં ગામ અનેક છે, ગુજરાતમાં, માળવામાં

x પાછળ કહેલા પ્રો. લાંડારકરના Report of Sanskrit manuscripts-માં આપેલા Appendix II O-O, P-P માં આપેલા મુમતિગણિના અન્યમાંના ઉતારા ગદ્યાત્મક છે, તે ઉપરથી આમ કહી શકું. પછી કોઈ ભાગ પદ્યાત્મક હોય અને સ્તંભનકપુર નામનો પ્રયોગ જેમાં કર્યો હોય તે, એ અન્ય જોયો ન હોવાથી, કહી શકું કે સત્ય નથી.

કાનડા નિલામા,—એમ દુર દુર સ્થળે હેવી રીતે બીજા ગામના નામે પણ એ રીતના છે એટલે વસ્તુપાતના લેખમાં ખબાત અને ખબાતભિન્ન સ્તમ્ભનક ઉદિષ્ટ હશે, અને અન્ય સ્તમ્ભનક એને ખબાત જ ઉદિષ્ટ હશે

પણ, વળી, વસ્તુપાતના સિનાલેખોમાના નગર ૨ વાળા લેખમાં સ્તમ્ભનકપુરા ચતારશ્રીપાર્શ્વનાથ (સ્તમ્ભનપુરમાં અવતાર લીધેલા શ્રી પાર્શ્વનાથ) એમ વચન છે, તે ખબાતમાં હાન છે તે સ્તમ્ભનપાર્શ્વનાથ વિશે ઉદિષ્ટ હોય તો તે સ્તમ્ભનકપુર તે ખબાત એમ આ વચનમાં જ છે એમ માનવું પડશે તો ઉપર ઉતારેના ગામના નામે ની માગમાં સ્તમ્ભતીર્થ ની પૂર્વે મુખે સ્તમ્ભનકપુર નામ વખતે સરતચૂડથી લેખમાં લખાયું હશે કે કેમ ? મતલબ તો એટલો છે, પણ વસ્તુપાતના લેખોમાં અદર અદરમાં જ વિરોધ જેવું થાય છે, તેથી એ પણ ઉપરિચિત થાય છે બાકી હેનો ખુલાસો એમ અપાય કે એ પાર્શ્વનાથ તે ખબાતના જ એમ માનવાને કશો આધાર નથી અને ખબાતથી ભિન્ન સ્તમ્ભનકપુર મેઘ હશે ત્યાંના જ પાર્શ્વનાથ ઉદિષ્ટ હશે તે ગામનો મહિમા મેઘ કારણથી મેઘ કાળે ઘટયા પછી ખબાતમાં સ્તમ્ભનપાર્શ્વનાથ ઇત્યાદિ વાતાવરણના સ્થાનાન્તર કરાયું હોય.

આ કલ્પનાઓ વિશે ગુનવગ વિચાર કરશે અને મેઘ નવો પ્રકાર આપશે તો લાભ છે

એક વાત નોંધવા જેવી છે, 'કાનડાદે પ્રબન્ધ' માં ૧૫૧૨ માં રચાશે, તેમાં 'ખમાયત' નામ છે, અને તે પછી ૧૫૦ વર્ષ પછીના 'હીરસામાય'માં સ્તમ્ભતીર્થ છે, એ અસંગતિની ભામ છે, અમગતિ નથી, કેમકે 'હીરસામાય' એ મસ્તમાં લખાયેલો ગ્રંથ છે, અને સ્વાભાવિક રીતે જૂનું સરકત નામ સ્તમ્ભતીર્થ જ હેમાં હોય

આ સમયમાં એક વાત ઉમેરુ છું પારમીઓના ધર્મગ્રંથોના સરકત ભાગાન્તરો થી સનના ૧૨ માં ૧૩ માં મિત્રમાં મોમેદોએ કરેલા તેમાંથી કેટલાક પ્રસિદ્ધ કરનાર એર્વેન્ડ રોગિયારજી ભર્યાએ મદને એક પહેનરી બાપાનો હસ્તલેખ ખતા પે, તેમાં ખમાનનું નામ, 'કુમાયત' વાચી ગમગાન્યુ આ હસ્તલેખ યજ્ઞજ્ઞી આન ૮૧૬ નો એટને વિક્રમ સવત ૧૬૦૦-૩ નો લખેલો છે આ કુમાયત તે 'ખમાયત'ના ઉપરથી થયેલું સ્પષ્ટ છે, અને સંમાયત, સમસ્ય દ્વારા ચૂના સ્તમ્ભતીર્થ તરફ જ નિર્દેશ કરે છે *

વાંદરા
તા ૨૦-૮-૧૩
અમ.વા.૬ તા ૮-૧૦-૧૩

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

તા. ૬.

Cambay Gazetteer માં (Pp 211-214 માં) ખબાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા નામના કારણો આપ્યાં છે, તેમાં સ્તમ્ભતીર્થ તે જ ખરી વ્યુત્પત્તિ માનેલી છે, ને તે માટે

* "કાનડાદે પ્રબન્ધ" દ્રમણુ જ રા ઠાલાભાઈ દેરામરી તરફથી પ્રગટ થયેલો હેમાં પ્રથમ ખડના ૨૨ માં ચોખ્ખા વિવેચનમાં (૧૪ ૧૦૮ મે) "સમાયત-ખમાયત,

સ્વ. ડૉ. બ્યૂલરનાં વચનો ટાંકાં છે. ડૉ. બ્યૂલર કહે છે ખંભાતનું જૂનું નામ સ્તમ્મતીર્ય છે, અને ખંભાત તે સ્તમ્મતીર્યનું અપગ્રહ રૂપ છે, સ્તમ્મ અને સ્કમ્મ બંનેનો અર્થ Pillar, થાંભલો, છે. [કોણે જેતાં સ્કમ્મનો અર્થ ટેકો (prop, support) એમ છે, તે હારા ડૉ. બ્યૂલરે કરેલો થાંભલાનો અર્થ સંભવે ખરો. પણ હિમચન્ડે (સિ. હે. ૮-૨-૮માં)

સ્તમ્ભાવતી—સ્તમ્ભ = થાંભલો દીવાદાંડીવાળું સહેર-બંદર.” એમ આપ્યું છે. પરંતુ સ્તમ્માવતી નામમાં વ્યુત્પત્તિદોષ, મિડગમેદનો દોષ, અને પ્રમાણભૂત ગ્રન્થાદિકમાં એ નામનો અભાવ—એ સખળ નડતરો છે, તે વિચારશે તો ખીજી આવૃત્તિ વખત સુધારો એવો કરશે એમ આશા છે. દીવાદાંડી એ અર્થ અને કલ્પના માટે પણ બાધ હું પ્રથમ લેખમાં જતાવી ચૂક્યો છું.

ટોડકૃત ‘રાજસ્થાન,’ પ્રથમ વોલ્યુમમાં Annals of Mewar ના પ્રકરણ ૪, પૃષ્ઠ ૨૨૫ મે કુટનોટમાં ખંભાયત (Khumbhayot) નામ આપ્યું છે, તે નામ અચીત્ત જોડેલોતો વિશેના એક પ્રાચીન ઝોળિયામાં કર્નેલ ટોડે દીઠેલું હતું. આ પણ ‘ખંભાયત’ ના ઉત્તરાર્ધ ભાગના સ્વરૂપને પ્રુટિ આપે છે.

જે જ વિવેચનમાં ખંભાતનું જૂનું નામ ગ્યાનિ અગર અગ્નિ હતું એમ રા. ડહાભાઈએ કહી ટોડકૃત રાજસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. ટોડમાં જેતાં જણાય છે (S. K. Lohia's Revised Edition, 1894 A. D., Vol. I. Annals of Mewar, Chap. I, Pp. 202-3, text and foot-note, and Do. Chap. IV, P. 231 text and foot-note જેતાં જણાય છે) કે-ખંભાતથી ત્રણ માઇલ છેડે હાલ જેનાં ખંડેર છે તે કેહાણે અસલ Gayni (ગયની) અથવા Gajni (ગજની) નામનું નગર હતું તે જૂનું ખંભાત; ખંભાતનાં જૂનાં નામોમાંનું એક નામ ગયની કે ગજની હતું; હસ્ત-લેખોથી જણાય છે કે વલ્લીપુર ઈ. સ. ૫૨૪ માં મુસલમાનોએ જૂંટયું તે વખતે નૌરાધ-માંથી નહાણીને છેવટનું આશ્રયસ્થાન રાજસિંહના કુટુમ્બને ગયની (ગજની)માં મળ્યું હતું; તેમ જ, બપ્પ રાવણે એ ગામ (ગયની, ગજની) મુસલમાનો કરેથી છતી લઈ પોતાના ભત્રીજાને ત્યાં નીચ્યો. હવે રા. દેવદત્ત લાંડારકરના The Indian Antiquary A. D. 1910 માંના the Atpua Inscription of S'akti Kumāra એ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે બપ્પ રાવણે વિ. સં. ૮૧૦ માં રાજ્ય છોડ્યું; રાણપુર, અચલગઢ, અને ચિતોડગઢના લેખો પ્રમાણે તો બપ્પ રાવણ એથી પણ નવ પેઢી પ્રાચીન થવા જશે; પરંતુ રા. દેવદત્તે તે પ્રમાણોની આ ગણતરીમાં ભૂલ જતાવી છે. તો વિ. સં. ૮૧૦ પૂર્વે ગયની અથવા ગજની નામ ખંભાતનું હતું, અને વલ્લીપુરની જૂંટની સાલ- (ઈ. સ. ૫૨૪)માં પણ તે નામ પ્રચારમાં હતું એમ માનિયે તો વિ. સં. ૫૮૦ માં પણ તે નામ હતું એમ કહેવાય. આ ઉપરથી એમ તર્ક રચાય કે વિ. સં. ૫૮૦ માં અને કાંઈ નહિ તો વિ. સં. ૮૧૦ માં ખંભાતનું નામ ગયની (ગજની) હતું, અને વિ. સં. ૧૧૬૩ માં “પ્રવાસકૃત” ગ્રન્થમાં સ્તમ્મતીર્ય નામ પ્રચલિત જોધે છે, તે તત્કાળ તે ઉત્પત્ત

સ્તમ્ભના સ્ત તો જ અને ય એમ વિકલ્પ બતાવેલો; * તો સ્તમ્ભતીર્થમાંથી સાક્ષાત્ જ 'ખ' થયો ગણવાને બાધ નથી; બાકી એ તો ખરું જ કે યાંમ ૩૫ થવામાં સ્તના ત કારનો ખરો સંબંધ નહિ જ હોય, સ્તમ્ભના ક કારા જ એ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયેલો, પરંતુ હેમચન્દ્રે એ તારતમ્ય સાધવાયે કે ગમે તે કારણથી, તથા ઈતિ સ્તના વૈકલ્પિક આદેશો મૂકીને એક સત્ર કર્યું હશે.]

ડૉ. ખ્યૂલર કહેલો:—

"The other names of the town, Stambhāvati and Tāmbhāvati are, in my opinion, merely modern attempts to make a Sanskrit word out of the Prakrit form. Neither name occurs in Jain or Brahman writings of any antiquity."

(અર્થ:—“ એ ગ્રંથોનાં બીજાં નામો, સ્તંભાવતી અને તંભાવતી તે તો, મહારા મત પ્રમાણે, પ્રાકૃત ૩૫ ઉપરથી સંસ્કૃત શબ્દ ધડવાના આધુનિક પ્રયત્નો છે. જૈન કે બ્રાહ્મણના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એ બેમાંથી એકે નામ જડતું નથી. ”)—આ છેલ્લું વાક્ય ખાસ મહત્વનું છે.

આ વચન નીચે કુટનોટમાં ડૉ. ખ્યૂલર કહેલો:—

* These names are not real Sanskrit. The long a in Stambhāvati is inappropriate and is due to the desire of its inventor to preserve the long vowel which occurs in Khambhāt."

[મહારી શઃકાઓમાં આ પણ એક હતી તે પ્રથમના લેખમાં જણાવી છે.]

પરંતુ ના જ હોય માટે, એ નામ વિ. સં. ૮૧૦ અને ૧૧૬૩ એ સાદા ત્રણ સેકાની વચગાળામાં પ્રચારમાં આવ્યું; પછી ગયની, ગજની એ નામ સ્તમ્ભતીર્થ નેડે વૈકલ્પિક હોઈ સમકાલીન હોય તો તો એ નામની પ્રાચીનતા આજથી ૧૦૦૦ થી ૧૩૦૦, ૧૪૦૦ (તેરસેં ચૌદસેં) વરસ સૂધીની થશે; પરંતુ સપ્રમાણ પ્રાચીનતા તો ૮૦૦ વર્ષ કરતાં વધારેની છે જ, અર્થાત્ ૧૦૦૦ વર્ષની હદ બાંધવામાં બાધ નથી.

(ટોડ પોતાના પ્રથમ વૉલ્યુમમાં Annals of Mewar પ્રકરણ ૫ પૃષ્ઠ ૪૨ મે આપેલા પત્રકમાં જણાવેલ છે અપ્રે સં. ૭૭૦ માં ચિતોડ લીધું; તે જ વિભાગના પ્રકરણ ૪ પૃષ્ઠ ૨૨૭ મે આપેલા પત્રકમાં જણાવેલો:—અપ્રે જન્મ્યો, સં. ૭૬૯, ચિતોડ લીધું, સં. ૭૮૪, રાજ્ય છોડી ગયો, સં. ૮૨૦; ટોડની સામે પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર નથી, છતાં ૮૨૦ અને સં. ૮૧૦ વચ્ચે અંતર અલ્પ છે તે શ. દેવદત્તાના પ્રમાણને પ્રુટિ આપેલ.)

* આ રીતે ગુજરાતીમાં થંબ—થાંબસો, અને મરાઠીમાં છાંમ એમ શબ્દો પ્રગટ થયાં છે.

“Tambavati is a monster consisting of the Gujarati Trambun, copper, to which the Sanskrit affix ‘vat’ has been added”

આમ કહી કહેછે કે કેટલીક દંતકથામાં ખંભાતને તાંબાનો કોટ હતો કે જેમાં તાંબાનો ચાંબલો હતો એમ છે તે વાતને પ્રુટિ આપવા કોઈએ આ નામ જોડી કાઢ્યું હશે.

ડૉ. ખ્યૂલરનો મત આપણે જોયો. આમ છતાં સ્તંભાવતી નામ વિદ્યાન લોકો ક્રમ સ્વીકારતા હશે તે સમજાવું નથી.

સ્તંભમતીર્થ નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે તે પ્રશ્ન વિશે ગ્રંથિચરમાં કહ્યુંછે કે એ સંદિગ્ધ પ્રશ્ન છે, પણ એક દંતકથા આપેછે કે શહેરના દરવાજાથી બહુ છેડે નાંદિ એમ પ્રાચીન કાળમાં એક તાંબાનો સ્તંભ હતો, અને તેનું મૂળ ‘કુમારિકાખંડ’ માંની એક કથામાં હશે એમ કહેડે. એ કથામાં એમ છે કે તારકામુરનો વધ કુમારે (કાર્તિકેયે) કર્યો હતો ત્યારે તરીકે દેવોએ કુમારની મંમતિ ધર્ષને એ રણક્ષેત્રમાં એક સુવર્ણનો સ્તંભ સ્થાપ્યો ને આસપાસ માટીની વેદિ રચી, તે માંદિ રત્નો જડ્યાં. અને તેની પાસે સ્તંભેશ્વરનું સિદ્ધ કુમારે સ્થાપ્યું.

ડૉ. ખ્યૂલર કહેછે:—“ખંભાતમાં સ્તંભેશ્વર નામથી શિવ પૂજાયછે તેનું આ કારણ હું વળતર નથી ગણતો; પરંતુ એ વસ્તુરિચિત્તિમાં એ શહેરના નામ માટે સહેલો ખુમાસો મળેછે.” એમ કહી એ સિદ્ધાંતને આકાર પડકાણુ અથવા ગોળ સ્તંભ જેવો હોયછે જોયો, તેમ જ શિવનું સ્થાણુ એ એક નામ છે ને તે સપ્તનો યોગાર્થ ચાંબલો છે તેથી, સ્તંભના આકારના શિવનું તીર્થ તે સ્તંભમતીર્થ,—એમ તર્ક એઓ કરેછે. આ કથના મ્હેં પ્રથમના લેખમાં ગ. દયારાવર વાચરપતિએ આપેલી દર્શાવી હતી તે જ પ્રકારની છે.

વાંદરા
૨૨-૮-૧૩
અમદાવાદ
૮-૧૦-૧૩

ન. લો.

“રાણકદેવીના દુહા.”

(સુધારો.)

સદરહુ દુહાઓ વિશેનો મ્હારો લેખ આવશ્ય સંવત ૧૯૧૯ના ‘વસન્ત’ માં વાંચીને ન. ૩ના દુહા વિશે રા ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ ‘બીલા’ નો અર્થ બતાવવા નીચે પ્રમાણે મ્હને પત્રમાં લખેછે —

“૨ સાબર શિંગાળ, એક દિન શિંગાળા હતા,
મરતાં રા ખેંગાર, બવનાં બીના યધિ રલાં.

હેમાં આપે પ્રશ્ન કર્યું કે બનના બીનાનો તો અર્થ દગે ? વગેરે. તો તે સબન્ધમાં લખવાની રજા લઉં છું —

આરે શીંગડાવાળા સાબર ! ત્હારે માથે શીંગડાનું જે રક્ષણુ સાધન છે (શોભાતું નાહિ, કારણકું રક્ષણુ મુખ્ય અને તેને બગે શોભા ગાણુ) તેણુ ડું સાબર હમેશા પોતાનો મ્હારે માથે પણ રક્ષણુસાધન એક દિવસ હતું. પરંતુ બચાવ શીંગડાથી કરેછે રા ખેંગારના મૃત્યુથી તે મ્હારુ રક્ષણુ નષ્ટ પામ્યું (? ૩૧૦. અને લટેછે પણ નષ્ટ થયું છે — જોઈએ) જેવી રીતે ત્હારાં શીંગડા ખરી પડેછે શીંગડાથી ત્હારે શીંગડાને રચાને વાળવાળા બે દેહા (જે બીલાનું કહેવાય † બીલા=શીંગડા ખરી છે તે) રહેછે તે વખતે તુ રક્ષણુરહિત થાયછે, તેમ હું પડયા પછી માથા મ ખેંગારના મરવાથી રક્ષણુરહિત થઈછું ત્હાગ શીંગડા ઉપરના વાળવાળા દેહા. ખાઈ ઊગશે ને તું રક્ષણુવાળો થઈશ, પરંતુ મ્હારાં બીના તો બવનાં થયાછે, એટલે હું તો આખો જન્મરો રક્ષણુ વિનાની એટલે નિરાધાર થઈછું હાને માટે ક્ષમા આદેહું.”

રા ભાનુસુખરામે ક્ષમા માગવા જેવું કશું કર્યું નથી, ઉત્તરો, ખરે પ્રકાશ પાડીને, મ્હારા ઉપર ઉપકાર કર્યોછે, તે આ સ્થળે પ્રસિદ્ધ રીતે માતુંધુ. કેમકે ‘બીલા’ અર્થ હેમણે બતાવેલો બહુ સુધરિત હોઈ આખા દુહાના અર્થ ઉપર નવી દીપ્તિ પાડેછે

† આ દુહાનો અર્થ સારી રીતે બતાવવા માટે રા. ભાનુસુખરામનો ઉપકાર માતુંધુ, તે શ્વેતિથી સંકેત પામ્યા છતાં હેમને જણાવવાની રજા લઉં છું કે ઉત્તર તે સંસ્કૃતમાં નપુસક હોવાને લીધે પશિત થવા ઇચ્છનારા લોકો ‘ઉત્તર’ સંપદ શુન્નરાત્રીમાં પણ નપુસકમાં વાપરેછે, પરંતુ પ્રજ્ઞ એ તો સંસ્કૃતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, તેને નપુમકમાં લખવાથી સરકારી શુન્નરાત્રી નાહિ અને,

આ પ્રસંગેના લાભ લઈને એક બીજા મિત્રે ૧૦ મા નગરના દુકાના એક અર્થસૂચન કર્યું છે તે પણ આદિ નોંધવું એ કર્તવ્ય છે.

“ગોઝારા ગિરનાર। વગામણ વેરીને કિચો ?”

આદિ રાણકદેવી પોતે ગિરનારને તજીને જાય છે માટે પોતે વેરી—એમ અર્થ મળે થયો છે પરંતુ આ મિત્ર સૂચવે છે કે રાણકદેવીને લઈને સિદ્ધરાજ જાય છે તે સિદ્ધરાજ તે જ વેરી એમ અર્થ શા માટે ના હોય ?

હું સ્વીકારું છું કે હોય, અને એ જ અર્થ પ્રથમદર્શને વધારે સુધારિત પણ લાગે છે. છતાં ‘તહેને તજી જતારી’—માટે વેરણ—એ અર્થની બાવરસિકતા મહારા હૃદયને વધારે આકર્ષણ કરે છે

વાંચના
તા ૧૮-૧૦-૧૩

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પરમેશ્વર--કહેવાતા પરમેશ્વરની ઉત્પત્તિ અને આગત્ય.

(એક વિચાર નિવેદન)

પ્રગની કૃતિયો કદિ નિષ્ણ પ્રગના સમજી જતી,
પ્રગના વચનો મહી પ્રગા વગરનું નહીં રતી,
છો દુધમા હો સનિન પણ દુધ હસ તારવીને પીએ,
તેમજ બધેથી સત્ત જુડ તારવી પ્રગો ગહે

આથી પૂર્વના મારા “સત્ય-પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ સગળી સત્ય” ના લેખ ઉપરથી બતાવવામા આવ્યું છે કે પરમેશ્વરના નિષે જેવી-આન્ય માન્યતા છે તેવી તે માર્ગ એક વ્યક્તિ નથી અને જે છે તે માત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમીપ રમી-વ્યાપી રહેલી આ પ્રકૃતિની શક્તિ જ છે એ પ્રકૃતિ જ સર્વનું મૂળ છે અને એનું મૂળ સમવતું નથી કેમકે મૂળનું મૂળ હોય જ નહીં જે શક્તિ-માયા પરમેશ્વરની કહેવામા આવે છે તે એ પ્રકૃતિની જ છે એમ અપ આનુભવ પણ સ્થાપિત કરે છે જ્યારે આવો માર્ગ પરમેશ્વર નથી તો પછી પરમેશ્વર એવો શબ્દ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ? શું કરના થયો ? ગણે કયો ? મારી તત્વશોધક દૃષ્ટિથી મને જે જણાયું છે તેનું આ નિવેદન કરું છું

પ્રકૃતિની વિભૂતિઓ—અસુખ કરીને માનવજાતિ—ની ગંધી વસ્તુઓ એક જ અરખા ગુણો વાળી હોતી નથી પરંતુ બિન્ન બિન્ન ગુણો વાળી હોય છે. એ બિન્નત્વ પ્રકૃતિના મૂળ ગુણોની ન્યૂનાધિકતાને અંગે હોય છે. દરેક જૂતમાં રહેલા પ્રકૃતિના ગુણને અનુસરીને જ—તેટલે અંશે જ તે જૂતનું કાર્ય—વર્તન—જીવન હોય છે. પ્રકૃતિ કોનામાં કયો અને કેટલો ગુણ મૂકે છે એ તો તેના જ હાથમાં છે. વધુ ઉંડે જતાં એ તેનામાં છે એમ પણ નથી પરંતુ ગુણોના અંશ જૂતના ઉદ્ભવ વખતે જે આવી ગયા તે આવી ગયા એમ થાય છે. પ્રવાહ વહેતો હોય તેને એક બાજુ વાળવાથી કેટલું પાણી લાવવું એ એક રીતે જોતાં પ્રવાહના હાથમાં છે પરંતુ વધુ બારીકીથી જોતાં એ પાણી જેટલું આવી ગયું એટલું આવી ગયું એમ થાય છે અને પ્રવાહનામાં પાણી કેટલું લાવવું, કેટલું ન લાવવું એ ગતિ હોતી નથી. પ્રકૃતિના ગુણના મંબંધમાં પણ આજ રીતિ જણાય છે. આ બાબત અકલિત છે અને તેનો પાર પણ અચેત્—અકલિત છે. છેવટના વિચારે આ બાબત અકલિત છે એમ જણાય છે પરંતુ તે અકલિત સ્થા માટે છે અને તેનામાં આવી અદ્ભુતશક્તિ હતા નહતા કેમકે તેનું કારણ શોધી શકાતું નથી. જો એ શોધી શકાય તો પછી પ્રકૃતિને સર્વથા વચ્ચે કરવામાં વિવંચ લાગે નહીં. તે બાબત એવી અકલિત છે માટે જ એ પ્રકૃતિ—મહાન અદ્ભુત કૃતિ ગણાય છે પરંતુ જો કલિત થઈ જાય તો પછી તેના નામમાં પણ ફેરફાર થાય. જો તે કલિત થાય તો પછી તે પ્રકૃતિ નામને લાયક રહે નહીં.

માણુમમાં રહેલી બુદ્ધિ પણ પ્રકૃતિનો એક ગુણ છે. સૂમિયપોન્નલો ઘાયુઃ સંમનો બુદ્ધિ રેવ ચ। અહંકારં દ્વીતીયં મે મિષ્તા પ્રકૃતિરષ્ટધા. (પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર—એ મારી પ્રકૃતિના આઠ ભાગ છે. ગીતા ૭-૪.) પ્રકૃતિ દરેક જીવને છે અને દરેક જીવની પ્રકૃતિમાં આવા આઠ ભાગ છે. પ્રકૃતિનો એક ગુણ તેના બીજા ગુણ ઉપર અસર કરી શકે છે એ સિદ્ધ હોઈ પ્રકૃતિના એક ગુણ ઉપર અસર કરવા માટે તેના બીજા ગુણોનો—બુદ્ધિનો આશ્રય લેવો જોઈએ. એ બુદ્ધિ પણ પોતાના એક સમતીય ગુણ માટે બીજા સમતીય ગુણોના જ ઉપાય બતાવે છે. તે પ્રમાણે કરવાથી બદલાવવાધારેલો પ્રકૃતિનો કોઈ એક ગુણ તેના બીજા ગુણના ઉપયોગના પ્રકાર મુજબ બદલી શકાય છે. આ વાત તો મિદ્ધ—નિર્વિવાદ છે અને તેથી જ બુદ્ધિને સર્વોત્તમ ગુણ ગણવામાં આવે છે.

આ પ્રકૃતિ તેની શરૂઆતમાં તો તેની બાહ્યાવસ્થામાં હોવી જોઈએ અને તેને અંગે મનુષ્યબુદ્ધિ પણ બાળકના જેવી જ હોવી જોઈએ. બાહ્યાવસ્થા અજ્ઞાનની અવસ્થા છે. જો તે આપણે જંગલી—અજ્ઞાની કહીએ છીએ તેમની બુદ્ધિ આવી બાળક જેવી જ હોય છે. તે લોકો અજ્ઞાનવશ હોય છે. જંગલી લોકો બાળકના જેવા જ અજ્ઞાની હોય છે તેનો મને મારા ‘રક્ષિત પૂર્વ આદિકા’ના નિવાસ દરમિયાન તથા આ વાંસદા રાજ્યના મારા સામ્પ્રત નિવાસ દરમિયાન અનુભવ થયો છે. જંગલી લોકો અને બાળક વચ્ચે ઘણો અલ્પ અંતરજ દષ્ટિગોચર થાય છે. એ તો પ્રકૃતિનો જ ક્રમ છે કે સર્વે રચનામાં કૌમારં યૌવનં જરા (બાલ્યા, યુવા અને વૃદ્ધા) ની સ્થિતિ રહેલી છે એટલે સમસ્ત મનુષ્યજાતિના મંબંધમાં પણ એ સ્થિતિ ખુસીથી—વિના દરકતે લાગુ પાડી શકાય છે અને એ લાગુ પડેલી છે એ

પણ આગળના અને અત્યારના જગાનાનો મુકાબો કરતાં સ્પષ્ટ: જણાઈ આવે છે. ઉત્પત્તિ જેમ જેમ આગળ વધતી જાય તેમ તેમ તે ખીલતી જાય. મનુષ્યપ્રકૃતિ અત્યારે તેની આસ્વાવરથા પૂર્ણ કરી યુવાની શરૂઆતમાં આવી છે. આસ્વાવરથા સાથે તે અવરથાની બુદ્ધિ-અજ્ઞાન ગયું છે અને યુવાવરથાની બુદ્ધિ આવવા લાગી છે. મનુષ્યપ્રકૃતિની અવરથાઓતો અત્યારે સંક્રાંતિકાળ છે. યુવા હૃદયેશાં જનત જનતાં પરિવર્તનો-તોફાનો-મસ્તી વિગેરેથી બરપૂર હોય છે તેમ મનુષ્યબુદ્ધિ પણ છે. કહે છે કે “સોજે સોને” એ મુજબ આસ્વાવરથામાં જે સોને નહોતી તે હવે આવતી જાય છે. સોને આવતાં તરણ તેની આસ્વાવરથાની અજ્ઞાની રમતો-તોફાન-મસ્તી-ચેષ્ટા આદિ છોડી દે છે તેમ મનુષ્યપ્રકૃતિ પણ અગ્રસ્થિતિ છોડી સોને લાવતી જાય છે. કહે છે કે યુવાની અને દિવાની એ બેય સરખાં છે. યુવાનીમાં નવા નવા રંગ-પરિવર્તનો આવે છે. જેવી દિવાના માણસની સ્થિતિ તેવીજ યુવાનની સ્થિતિ. આવી સ્થિતિ અત્યારે માનવ બુદ્ધિની છે.

બાળકને ઘેર બહીવડાં કે બેઠાંને તો તેને તેનાં અજ્ઞાનનાં પરિણામે-મત્સ્ય મત્સ્ય સમ-જવાની અશક્તિના લીધે બહીનાં કે બેઠાનાં વાર લાગતી નથી. બાળક અગ્ર હોવાથી તેના ઉપર “લઘુ વૃક્ષ વાલ્યુ વળે જેમ વાજો, તમે તેમ છોટાપણે ટેવ ખાડો”-આ ઉક્તિ મુજબ જો તે સંસ્કાર પડી શકે છે. યુવાવરથામાં સોને આવતાં તે જોડા મંસારોતો પરિભ્રમ કરે છે. આસ્વાવરથા અજ્ઞાનભર્યા કાંઈ કાંઈ તોફાનોથી બરપૂર હોય છે અને એ તોફાન હાનિકારક માની તેની પાસે તે છોડાવવા સારૂ તેને બહુ બહુ જનતની બીલિયો આપવામાં આવે છે. બીલિયો તે તોફાન છોડી દે છે અને ફરી કરતાં પણ કરે છે.

આથી રીતે આપણી માનવજાતિ તેની આસ્વાવરથામાં તોફાની-બહીકણ અને બેઠેલી તેવી જોઈએ. તેને તોફાન કરતાં અટકાવવા સારૂ જાય અને બેઠેલી મુક્તિયો પણ ચોખવી-રચાવી જોઈએ કે જેથી તે ફરી તોફાન કરતાં અટકે. માનવજાતિએ તેની આસ્વાવરથામાં નહોં હોય તેવાં તોફાન કર્યા હશે તેથી તેને જાય અને બેઠેમ જતાવવાની જરૂર પડી હશે. જાય કે બેઠેમ ન જતાવવામાં આવે ત્યાં સુધી બાળક તેનાં તોફાનમાં આગળ આગળ વધતું જાય છે તે મુજબ મનુષ્યજાતિ જાય અને બેઠેમ જતાવતાં સુધી તોફાનમાં વધતી જતી હશે. અસુર એટલે તમોચુણી અને તમોચુણુ એટલે અજ્ઞાન. ધર્મપુસ્તકોમાં જે અસુરો કહેવામાં આવે છે તે આથી તોફાની માનવજાતિ. તેને આવી પરમેશ્વરપી મહાશક્તિવાન વ્યક્તિ, અને તે શિક્ષા કરે એવો જાય અને હેન જતાવવામાં આવ્યો હશે. પરમેશ્વરને જાય ભર્યો અને શિક્ષા કરનાર જતાવવું કારણ આજ હોતું જોઈએ.

જે બાળક જાય અને બેઠેમ જતાવ્યા છતાં તેને ગાંધતું નથી તેને “તોફાની” તરીકે જ ગણી કાઢવામાં આવે છે અને જાય તથા બેઠેમથી અટકી જાય છે તેને “ડાલું” અથવા “સમજી” ગણવામાં આવે છે. જેટલાં માણસ પરમેશ્વરના જાય કે તેની શિક્ષાના બેઠેમ તે ન ગાંધતું અને તોફાની જ રહ્યાં તે અસુર કહેવાયાં, અને જાય તથા બેઠેમ તે ગાંધી તોફાન છોડ્યાં તે સુર એટલે સમજી ગણાયાં. અસુરોનાં તોફાન ધર્મપુસ્તકોમાં બાળકોનાં તોફાન

જેવાં ન જાણાય છે. તોફાની બાળક પોને શું કરે છે તેનું તે બાન રાખતું નથી. બીજાં બાળકોની સાથે લડે છે-મારે છે-માથો દે છે અને નાના પ્રકારનાં તોફાન કરી યામ વતવે છે તેમ અસુરો પણ સુરો સાથે કરના.

બધા કાનો લાગે કે આપણા કરનાં વંધારે શક્તિમાન હોય તેનો. સદૃશ માનવજનિને એક સરખી રીતે બધા કાનો લાગે કે જે આખી જાતિ કરતાં વધારે શક્તિમાન હોય તેનો, પરમેશ્વરની આખી માનવજનિને બીજી લાગે છે. પરમેશ્વરની વ્યુત્પત્તિ કરતાં અર્થ પરમજ ધર્મર=પરમ એટલે ધર્મો અને ધર્મર એટલે સત્તાવાન એમ થાય છે. આ ઉપરથી પરમેશ્વર એટલે ધર્મો ન સત્તાવાન. તેને એવો પરમ શક્તિમાન કહેવામાં આવે એટલે તે એવો પુરુષ છે એમ સ્વાભાવિક—નિર્વિવાદરીતે માનવામાં આવે. આ ઉપરથી તેની સાકાર વ્યક્તિ તરીકેની માન્યતા સદૃશ થઈ હોવી જોઈએ કારણ કે કાંઈ ધાર કે આકાર વગર કાંઈ શિક્ષા કરી શકે ખરું ? કે સાકાર વગર બધા પણ લાગે ? દરમ હોય અને તે વિકાળ—ખીલામણું—પ્રચંડ દેખાતું હોય તો ન તેને જોઈ બધા લાગે. આ મિત્રાય જ્ઞીક લાગે ખરી ? એક માટે દાખલો—જો બાળક તોફાન કરતું હોય તેને “એ સીપાઈ આવ્યો ! એ વાંદરો આવ્યો ! એ મિલાડો-ચોધર આવ્યો ! એ ડાચો આવ્યો ! એ જૂન આવ્યું !” એમ જ્ઞીક દેખાડવાથી તે તોફાન ઊડી ત્યાંથી સદૃશ નાખી છુટે છે અને બધથી કંપિત બની છુપી પણ જાય છે. હવે સીપાઈ કે બીજું ખરી રીતે આવતું હોય કે ન આવતું હોય તે તે જોયા ઉભું રહેતું નથી. તેને જો સીપાઈ આવીને પકડે છે, કેદમાં લઈ જાય છે અને પછી ત્યાં મારે છે કે અન્ય દુઃખ આપે છે એવી વાતો કરી-બોમ-બધમાં નાખી દીધું હોય છે. બોમ અને બધથી અસ્ત થઈ બાળક તેનું નામ સાંભળતાં ન ડરી જઈ નહામે છે કારણ કે આવે તો પકડીને લઈ જાય અને ત્યાં માર કે દુઃખ પડે એવો તેને બોમ-બધ લાગે છે. શું બાળક તે વખતે સમજે છે કે એવી રીતે ખરેખર અને કે નહીં ? આવી રીતે બાળક જેમ ડરાવવાથી ડરી જઈ તોફાન કરતાં અટકે છે તેમ પરમેશ્વરની પણ આવી ન વાતો ચાલી છે અને માત્ર મોરેથી કાષ્ઠનિક-માનસિક બધ દેખાડાયો છે. દુનિયાની શરૂઆતથી તે આજ સુધીમાં એવો એક પણ દાખલો નથી બન્યો કે પરમેશ્વર કોઈને સાક્ષાત દેખાયો અને તેણે ત્યાપ કરી શિક્ષા દરમવાઈ હોય. બ્યારે તે દેખાતો નથી કે સાક્ષાત રીતે શિક્ષા કરી શકતો નથી અને તેમ યતું અગંભવિત ત્યારે તે તો અદૃશ્ય રહી દુઃખ-આપત્તિ આપે છે એમ મનાવવામાં આવે છે. અસુરો પરમેશ્વરથી ડરતા નહોં તો તેમને પણ પરમેશ્વરે સાક્ષાત આવી શિક્ષા કરી નથી.

કોઈ બાળક સીપાઈ કે બીજાંને બધ બતાવતાં “બલે આવ્યો !” એમ કહી ડરીને નદામતું પણ નથી. તે તેવું નજરે બાજે ત્યારે જ્ઞીક લાગે છે કે વખતે નથી પણ લાગતી. સીપાઈ તો પરતુલ્ય હોઈ નજરે દેખી શકાય પરંતુ પરમેશ્વર કદી કોઈના જોવામાં આવ્યો નથી. બીજા સ્વભાવનાં હોય છે તે તેનું નામ માંબળી હરે છે. નિરૂ તો ડરતાં નથી. નિરૂ તે અસુર અને હરે તે સુર-આવી મિશ્રમાન્ય છે. નિરૂ માણસ અપરિણત કાળો પણ કહે

છે નિરૂ આજન ધણુ અધગિત તોડનો કરે છે તે થોડા ધણુ અનુભવ ખંદાર હોતુ નથી આપણે આપણો પોતાનો જ દાખનો લેવો આપણે આપણી માયાસ્થા દરમિયાન કેવા કેના અધગિત તોડન કર્યા હોય છે અને તે તોડન બધ દરના માટે આપણને કેવી કેવી ધાક દેખાડવામા આવી હોય છે અને એ ધાકની માનસિક-કાશ્પનિક માન્યતા સિવાય કેટલુક નનરે દોઈ હોય છે અને કેના- કર્યા હોયએ ડીએ નથી કર્યા હોતા બાળ મા મિથ્યા બય કેવો હોય છે તેનો મને પોતાને થયેનો અનુભવ હતો એક વારમારી મેડી ઉપર શાન બની વખતો હતો તે વખતે એ બાળાઓ આરી આ બાળાઓ ઉપર મારી ધણીજ મમતા હતી અને હુ તેમને લાક લડાવતો અને માયે મમવામા પણ હુની પરતો બેય જાણીએ આરી ખુરમીની બેય બાતુએ ઉભી રહી અને હાથા પાડી ખુરમીને હમમવાતી હુના લાગી-‘મોટા બાઇ માન મા હવતુ ચોપડી આરી નહો’ મ હત્યુ-‘આવશે, સીપાઇ ઘેર ગયો છે તે આપને ત્યારે લેતો આવશે’ એનામા બીજી બોલી-‘પણ મારી પાત્રી તમે કરેતા હતા કે આજે આવશે પણ હવતુ આરી નહો’ મેં હત્યુ-‘તારી પાત્રી તથા રિજ્યાની ચોપડી મેય એ સાથે આવશે માટે જાએ હમણા નીચે રમો હુ કામમા છુ’ બાળાઓ કામમા ગુ સમજે ? તેમજે ખુરમીને હમમવાવના સાથે પોતે કાલુ કાલુ બોની વત્ત કરવા માડ્યુ અને વળી વત્તની માથે એએએ ની મારગી પણ બજારના માડી મને કામમા ખનન પહોચી મનની એકાગ્રતામા જરા થયો બાળ કીએ હમ્મેશની છુટાગા હોનાથી ડરે તેમ નહોતી કે કહેતા સમજે તેમ નહોતી તાઇ પ્રમજે તેમને ત્યાથી મારે રજા આપરી હતી મેં હત્યુ-‘એ વાદરો આવ્યો !’ આ કહેનાતુ કારણ એ કે સીપાઇ તો તેમને રોજ રનાવતા એટલે તેમને સીપાઇનો ડર નહોતો ‘આ શમ્શે સાબળતાની સાથે તે બેય જાણીએ એની લેમકાઇ ગઇ કે એકદમ ઝન લધને નારી અને મહા મહેનતે દાદરો ઉતરી રાખી મળી ચીસ પાડતી તેમની મા પામે દોડી ગઈ અને કહેના લાગી-‘બા ! મોટા બાઇ હવે છે વાલન આવ્યો વાદરો આવે તો કરડી ખાય બા !’ તેમની માએ જાણ્યુ કે તે ઉપર જઈ પગવતી હશે ત્યારે વાલે આવનાતુ હત્યુ હશે તેણીએ પણ હત્યુ કે ‘હા ઉપર જઈ દબબા ખવન પહોચાડીએ તો વાગે આવે માટે કામમા હોય ત્યારે તમારે ત્યા જવુ જ નહો નિર્દોષ અજ્ઞાની બાળકીઓએ વાલર જોયો નહોતો હતા માન નામથી જ બડખી મઇ અને સાચુ માન્યુ આ બનાવ પછી મારા બોલાયા વગર તે ભાએ જ હમતો દોઈ ત્યારે મારી નજર આવતી બાળકે આવી રીતે મિથ્યા બયથી ડગી જઈ તોડન કરતા નથી અને આપણે તેમને એવી બોલી બીતિ આપીએ છીએ હતા સાચી માને છે આવી રીતે માનવજાતિ પણ તેની બાહ્યાવસ્થાને લીધે-અજ્ઞાનને લીધે પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ અને તેના કર્તવ્યને માની લઇ તેના બય તથા બેમ રખતી આવી છે આ માન્યતા માટે ઘટર કારણ મારા જોવામાં આવતુ નથી

પરમેશ્વરશ્પી મર્ચ શક્તિવાન અને તોડની (અધર્મ) ને પારિષત્વ આપનાર પુરુષ મુગ માયા કાળજીથી યોગ્યો હજે અને પછી અજ્ઞાનને લીધે તે માન્યતા દંદતર બનતી ગઈ છે અને ધાક માતુ પડી છે મર્ચ શક્તિમાન તરીકે આ પ્રવૃત્તિ (જે પોતાની માયા

વડે જ અનેલી છે તથા નિબેડી છે) નો કર્તા હતાં, નિયંતા વિગેરે તરીકેની માન્યતા દૃઢ બનતી ગઈ છે અને આગરે પરમેશ્વર સદૃશ અત્યારની માન્યતાની નિશ્ચિતિયે પહોંચ્યો છે.

તે સમયના પુરુષોએ જુદી ચપાચી તેની સત્યતાની ગોધ કરી હશે પરંતુ એ અકલિતતા નહીં પામવાથી—એ ક્યાંક ન જણાવાથી આગમ નિર્ણય કરવો હોડી ઈ તેજ સદિનો રચનાર અને મરણુ છે એવી વગવડવાથી ચાલતી આવતી માન્યતાને અનુમતી તેને એવો દોનારું સ્વીકારી લઈ—પરંતુ તે ન દેખાવાથી કે ન જોવાવાથી કે તેનો પાત્ર ન પમાવાથી—માત્ર તે અદૃશ્ય છે, અકલ્પિત છે અને (પ્રકૃતિષ્ઠી મહાનકાર્યનો બેઠ ન ખમવાથી) આ સૃષ્ટિ બનાવવા—નિભાવવા—હરવા જેવો પદ્મ શક્તિરાન છે, તે નિરાકાર છે અનન છે, તેનાથી પર કનુંય નથી અને એવા ખીન્ન તેના ગુણ ગણી કદાચ આપ્યા હશે. મામાન્ય જુદી અને ઇષ્ટિકમ કહે છે કે જે વસ્તુ હોય તેના બનાવનાર બેઠએ. તેથી આ સૃષ્ટિ પણ કોઈએ બનાવેલી હોવી બેઠએ એમ ધારી તેના બનાવનારને પણ અસ્તિત્વવાગે માન્યો હશે. તેને આવી મહાન કૃતિ—પ્રકૃતિના બનાવનાર તરીકે પરમ શક્તિરાન ક'ખ્યો હશે. પરંતુ તે ક્યાં છે, કેવો છે અને કેમ સદ્ગુની નજરે પડે નથી એ પ્રશ્ન આવી પડતા તે વિશે ગોથા ખાવા છતાં નિર્ણયપર નહીં અધાવાથી તે અકલ્પિત છે, નિરાકાર છે, અનન છે, અદૃશ્ય છે, તેનાથી પર—પૂર્વે કાંઈ નથી અને મહા શક્તિરાન છે એવી પ્રમાણુરહિત કલ્પના કરી હશે. એ ક'પનાની સત્યતા વિગે કોઈએ પ્રકૃતિ નહીં રાખી હોય એટલે તે જેમની તેમ રહેવા પામી હશે અને જે અવધિ પણ છેડે અગત પામી નથી મનુષ્ય જુદી તેની છેક બાહ્યાવસ્થામાંથી જેમ જેમ આગમ વધતી ગઈ છે તેમ તેમ પ્રકૃતિના ગુણોની ગોપ્ય ઘોળ થઈ છે અને તેમ તેમ પૂર્વોક્તપ્રમાણુ વિહીન માન્યતા—ક'પનામાં બસ થયો આવ્યો છે. તેને નહીં બેઠ કે બલણી રાકવાથીજ તેને નિરાકાર ગણવામાં આવ્યો છે અને તારથી જ માકાર નિરાકારના બે બિન્ન ભવ રાક થયા છે, બાળકે જેમ જેમ મોઢું થતુ જન તેમ તેમ તેની જુદી ખીનતી જન્ય તે પ્રમાણે માનવજનનિની મમમ જુદીમાં રજાંતર થયુ છે અને તેમ થતાં બાહ્યાવસ્થા—અજ્ઞાનવસ્થાની વગર બેઠ બલણી—પ્રમાણુરહિત માન્યતાઓ—કલ્પનાઓ—શિદ્ધાઓમાં ફેર પડતો આવ્યો છે.

પરમેશ્વર નામક એક મહા શક્તિરાન પુરુષે આ પ્રકૃતિ બનાવી છે અને પ્રકૃતિષ્ઠી માધનવડે જ તે અધુ કરી રહ્યો છે અર્થાત પ્રકૃતિને ચપાચી રહ્યો છે એવી માન્યતા મનડ બેસી જવાથી અને એમ ન માને તે પાપી ગણાતો હોવાથી કોઈએ તેનાં સત્યામત્યની ગોધ નહીં કરી હોય. આગમનાં રાન્યો આવી માન્યતા નિરૂદ્ધ બોલે કે આગરે તેને અધર્મો—પાપી—ધર્મદ્રોહી—નાસ્તિક ગણી દેહાંત જેવી શિક્ષાઓ પણ કરતાં તેથી એવી શિક્ષાથી મુક્ત રહેવા કોઈએ સત્યની દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરી નથી. માત્ર આ બીડીરાસામાન્યમાં જ આપણને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયેલ છે અને ધાર્મિક વિચારોમાં રાજ્ય આડે આવતું નથી. અવજત આ સ્વાતંત્ર્ય સ્વધર્મ વિશે બોલવા કે અભ્યરવાનુ જ છે. પરંતુ ધર્મ વિશે તો મનાઈ છે. આપણામાં સત્યાન્વેષણની પ્રવૃત્તિ જાગી છે તેનુ મરણુ માત્ર ખીનિગ રાજ્ય અને અગ્રેજ કેંગલણીને ઇ. અંગ્રેજ દેશવાણી લેતાં જી જ આપણામાં વિચાર સ્વાતંત્ર્ય જાગૃત થયું છે.

ઉપરના બધથી મત્ત અધારમા રહ્યું હશે પરંતુ ધીમે ધીમે માનવગુદ્ધિ ખીનતા પ્રકૃતિ / પ્રાપ્તિના ઉપગિષ્ણા—નિવેશની ~ માર્ગોપદેશ વગર પોતાની સ્વતંત્રતાથી બધું કરે છે એમ જણાતા મતાતર થયા હશે અને ત્યાર પછીજ પ્રકૃતિના ગુણોના પૃથક્કરણ પરી જીવ જીવ શાસ્ત્રો રચાયા હશે કારણ કે શાસ્ત્રો પરમેશ્વરે આગળથી રચી તૈયાર આપ્યા છે એવો પુરાવો મ્યાય દૃષ્ટિગચ્છર થતો નથી શાસ્ત્રો અમુક મુનિયો-ઋષિયે રચ્યા છે એ મુખ્યત્વે આમત છે કે જેના ઋષિમુનિયો પણ પ્રકૃતિના સ્વતંત્ર ગુણો પોતે જાણ્યા હતા તે ગુણોના અમનિત બેદ ન જાણી શક્યાથી પરમેશ્વરના અસ્તિત્વની માન્યતાને સ્વીકાર્યા ગયા છે જેના નથી સ્વીકારી તે બહુ મતની યદ્યપિ શુદ્ધ લોક વિરુદ્ધ ના કર્મણીય ના ચરણીય ના જેની બીતિથી અપ રીતે કરેતા કર્યા છે અને કહ્યા વગર જેમને આત્મનથી તેમણે એના કરથી જીવ શક્યથી દ્વિઅર્થી રીતે કહ્યું છે આગળ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પરમેશ્વર નથી એમ કહેનારને અધર્મી ગણી ખારી નાખનામા આવતા (જીવો દેવોના અમુકોનો સહાર મારના મર્થો) એવો મેલથી જલ્યાત્મી ખાતર તેમને આના દ્વિઅર્થપાણીનો આશ્રય નો પડે છે ખિતા એટલે ગમિર અને જેવો ધારે તેવો અર્થ કરી શકાય તેની કૃતિ પણ ત્યાંથી જ તો થઈ હશે કવિયો તત્ત્વ ગણાય છે પરંતુ તેમની કૃતિઓ (એવે તત્ત્વ નિરૂપણ) તે એની દ્વિઅર્થી-ગૂર્ણ રીતે કરી ગયા છે જેમને જેમ કહે તેમ તેમના અર્થ કરે પોતે જેનીકનાર નિર્ણયથી દૂર—નત્ય રીતે અંગ રહ્યા છે મનની એ વાત ન મરી ગયેના હોવાથી તેઓ પોતાના મનમા ખરી રીતે—નિશ્ચયાત્મક રીતે સુ માનતા તે જાણી શકાય તેમ નથી તેમણે પણ હાથીના દાત જેવું કર્યું છે અને તેમ કર્યા વગર તેમનો શુભ પણ નહોતો ‘ ગામ હોય ત્યાં દેડમાડો પણ હોય ’ એ ઉક્તિ માફક ગદ્યાય તો તત્ત્વો ન હોય એવે ઘણા પોતાના જેવા ન હોય ત્યારે તેમની સાથે કામ ખાડતા પોતાની સહી સનામતી પહેલા જેની પડે છે ચોરાની યોજામા પ્રમાણિત માણસ હોય તો તેને ચોરાની સાથે હા ખાડવી પડે છે નહીંતર પોતાનો જીવ ખોવો પડે છે ‘ જાત્રા નખજા લોન્ધી કાઠિ ન કરીએ વેર—કોડી કાળા નાખો પ્રાણ જ લે આ પેર —એ કનિ મુન મુ રમ જાત્રા અગાની આગળ એ દાનીસુ મુલુ આને ? પરંતુ પોતાને કર્તવ્ય જોતા કહ્યા વગર ન આને તેમ હોવાથી આવી રીતે કરે પછી જેને જે ગમે તે મહણ કરે અને પોતે તેમના ત્રામથી બચી જાય

આવા મારણથી સત્ય અધારમા રહ્યું છે કે દ્વિઅર્થી અને ગૂઢ રીતે કહેવાયું છે પ્રકૃતિનો ગુણુ તો પરમેશ્વરની કૃપાતિ માને જ નહીં ખરી રીતે જોતા સત્ય-જ્ઞાન એ જ પરમેશ્વર છે મત્ત કરતા મોટું કશું છે જ નહીં સત્ય જાણવાથી પ્રકૃતિને વશ કરી શકાય છે સત્ય કાંઈ વ્યાક્રમાન નથી શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતામા પોતાને પરમેશ્વર કહી તે બ્રહ્માર સિદ્ધ કરી રાજ્ય નથી આવી મુશ્કેલી આવી પડતાતે કહે છે કે આ બધી પ્રકૃતિ પરમેશ્વરે રચી છે અને પોતે અંગ રહી પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર બનાવી છે આ શબ્દોનો અર્થ પણ મનમથ આ રીતે છે (Life is real, life is eternal) જાન સત્ય અને જીવી

છે), ઇચ્છિ તેનું કામ અત્યંત ઝીંતે છે અને નાત્ય પોતે અત્યંત રહી આજ્ઞાત અનગ રહે છે—આનો આ માટે ન કમલ ? કાન્યુ કે કૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—

પ્રકૃત્યેવંચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

ય પશ્યતિ તથાત્માન મક્તારિસ પશ્યતિ ॥

(મધ્યમી ભગવાને જે જે કાંઈ કામ થાય છે તે સવળા કામની કરનાર પ્રકૃતિ છે અને આત્મા કંઈ બંદ કરતો નથી એમ જે જુએ છે તે જ જુએ છે ગી ૧૨-૨૧)

એમને કે પ્રકૃતિ તેને ડાકે તેમ તેનો કાર્યભાર ચલાવે જાય છે તો તે તેમ પોતે આડે આવતો નથી કે કાંઈની નજરે ચડતો નથી રાજા પોતે અને કાર્યભારી પ્રકૃતિ એવાં ઘણાં ગણ દોષ ખરે કે પોતાનો કાર્યભારી કામ ચલાવે અને પોતે કાંઈને દર્શન જ આપે નહીં અને શુભ રહે ? બરે જાતે કામ ન કરે પણ તેને દર્શન દેવામાં સી હમ્મન ? કાં-વાર જન્મથી મરે ત્યાં સુધી અને મુશ પડી મુશ્કેલી પણ દર્શન ન આપે તો તે છે એમ મનાય કેવી રીતે ? એ એક કલાક-મરકરી જેવું ગણાય ? હોય તો દર્શન જવામાં શી બાધ ? બંને મનુષ્યે નહીં તો કાંઈ ખામને પણ દર્શન દેવું જોઈએ માટેવાર જ્ઞાતી તરીકે જ્યાંને દર્શન દેવું જોઈએ બંને કાંઈની સાથે વાત ન કરે ? પરમેશ્વર નાન છે તો તે આત્મા કાંઈ કરે છે ? જો નથી કરતો તો પડી તેને રાજા માનવો કેવી રીતે ? પ્રકૃતિ જે હમ્મેશા જોવામાં આવે છે અને કામ પાડે છે તે જ રાજા થયા માટે નહીં ? જે રાજા જાતે કાંઈ કામ ન કરે તે કાંઈને શું કરી રાખે ? કાર્યભારી અનન્ય દોષથી જ્યાં મતા તેની પામે જ દોષ તો પડી સનાતન-અગ્રજિગેરે કાર્યભારીને ક્યા માટે ન કરી ? મનાય કે આ જો કામ કરે તેને જ કરાય નહીં કે શુભ જોના અને કદિ ગમે તેટલી મનનતે પણ દર્શન ન દેતા રાજાને ! આવી પરિસ્થિતિ છતાં એ ગણ પછવાડે શ્રમ લેવા એ શું બર્ધ કે વિપથગામી-અવગુ નથી ? એક કાર્યભારીએ કાંઈ રાજાને એક માસ સુધી મરી ગયા પડી આવતો છે પરંતુ મહા છે એમ કહી શુભ રાખ્યો હતો અને બધું કામ પોતે ચલાવ્યું હતું એવી દન ક્યા ચારે છે એમ થાય પણ તે અમુક કાળ પર્યંત જ નહીં કે સદામગ—યુગોની પગપરા પર્યંત !

આ દલીલ આગળ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વની વાત રખી ચકતી નથી પણ અજ્ઞાતને તોફાન કરતા અટકાવવાની બીતિ સાફ જ તેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, પરંતુ તે નથી પરમેશ્વરની આવી હયાતિ અને બીતિ ન બતાવી હોત તો આગક સીધાઈ કે વાદળની બીતિ ન બતાવવાથી તોફાન ક્યાં કરે અને ન અટકે તેની આગક માનવજાત અગ્નિની દોન તેવી તો હાલુખન-તોફાની અને પાપી જાતી જાત તેને કાંઈની ધામ ન દોષથી પોતાના અજ્ઞાનને અંગે તે કાંઈ કાંઈ મરી મુખી દોન અનુરોડી ઉચ્ચુખન—તોફાની આ કાને પ્રનોએ મહાર ન મોં દોન તો તોફાનને અતપગુ ન આપ્યો હતું અને તત્પરિણામે અન્યાયે આપ રી સી સ્થિતિ દોન તે જાન્યુ પડી અમનરિત દોન જન પુરો અગ્નિની માથે મદા

ઉપરના ભયથી સત્ય અંધકારમાં રહ્યું હશે પરંતુ ધામે ધામે માનવગુદ્ધિ ખીણતાં પ્રકૃતિનાં ઉપરિપણાં—નિધેશાની કે માર્ગોપદેશ વગર પોતાની સ્વતંત્રતાથી અધું કરે છે એમ જણાતાં મતાંતર થયાં હશે અને ત્યાર પછીજ પ્રકૃતિનાં શુણ્ણનાં પૃથક્કરણ કરી જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચાયાં હશે કારણ કે શાસ્ત્રો પરમેશ્વરે આગળથી રચી તૈયાર આપ્યાં છે એવો પુરાવો ક્યાંય દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. શાસ્ત્રો અમુક મુનિઓ—ઋષિયો રચ્યા છે એ સુસ્પષ્ટ બાબત છે. કેટલાક ઋષિમુનિઓ પણ પ્રકૃતિના સ્વતંત્ર શુણ્ણો પોતે જાણ્યા છતાં તે શુણ્ણોનો અકલ્પિત ભેદ ન જાણી શક્યાથી પરમેશ્વરનાં અસ્તિત્વની માન્યતાને સ્વીકાર્યા ગયા છે. કેટલાકે નથી સ્વીકારી તે બહુ મતની યદ્યપિ શુદ્ધ લોક વિશ્વદં ના કરણીયં ના ચરણીયં ના જેવી ભીતિથી સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં હતાં છે અને કલા વગર જેમને આશું નથી તેમણે એવા હરથી જુદાં રૂપથી દ્વિઅર્થી રીતે કહ્યું છે. આગળ ઉપરકલા પ્રમાણે પરમેશ્વર નથી એમ કહેનારને અધર્મી ગણી મારી નાખવામાં આવતા (જુઓ દેવોનાં અસુરોનો મંદાર ક્ષયનાં કાર્યો) એટલે મોતથી બચવાની ખાતર તેમને આપ્યાં દ્વિઅર્થપિણાંનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. કવિતા એટલે ગભિર અને જેવો ધારે તેવો અર્થ કરી શકાય તેવી કૃતિ પણ ત્યારથીજ સર થઇ હશે. કવિયો તત્ત્વ જણાય છે પરંતુ તેમની કૃતિયો (એટલે તત્ત્વ નિરૂપણ) તે એવી દ્વિઅર્થી—ગૂઢાર્થ રીતે કરી ગયા છે કે જેમને જેમ માવે તેમ તેમનો અર્થ કરે. પોતે કેટલીકવાર નિર્ણયથી ફર—પ્રત્યક્ષ રીતે અલગ રહ્યા છે. મનની એક વાત ન કરી ગયેલા હોવાથી તેઓ પોતાનાં મનમાં ખરી રીતે—નિશ્ચયાત્મક રીતે શું માનતા તે જાણી શકાય તેમ નથી. તેમણે પણ હાથીના હાંત જેવું કહ્યું છે અને તેમ ક્યાં વગર તેમનો છુટકો પણ નહોતો. “ગામ હોય ત્યાં દેશવાડો પણ હોય.” એ ઉક્તિ માફક બધાય તો તત્ત્વજ્ઞો ન હોય એટલે ધણા પોતાના જેવા ન હોય ત્યારે તેમની સાથે કામ પાડતાં પોતાની મહી સક્ષામતી પહેલાં જોવી પડે છે. ચોરાની ટાળીમાં પ્રમાણિક માણસ હોય તો તેને ચોગેની હાએ હા પાડવી પડે છે નહીંતર પોતાનો જીવ ખોવો પડે છે. “ઝાઝાં નળાં લોકથી કદિ ન કરીએ વેર—કીડી કાળા નાગનો પ્રાણ જ લે આ પેર”—એ કવિ સુવ મુગ્ધ ઝાઝાં આગાની આગળ એક શાનીતું કેટલુંક આવે ? પરંતુ પોતાને કર્તવ્ય જોતાં કલા વગર ન આવે તેમ હોવાથી આવી રીતે કહે પડી જોને જે ગમે તે મહણ કરે અને પોતે તેમના ત્રાસથી બચી જાય.

આવાં કારણોથી સત્ય અંધારામાં રહ્યું છે કે દ્વિઅર્થી અને ગૂઢ રીતે કહેવાયું છે. પ્રકૃતિનો શુદ્ધ તો પરમેશ્વરની હરિતિ માને જ નહીં. ખરી રીતે જોતાં સત્ય—જ્ઞાન એ જ પરમેશ્વર છે. સત્ય કરતાં મોટું કંઈ નહીં. સત્ય જાણવાથી પ્રકૃતિને વશ કરી શકાય છે. સત્ય કાંઈ વ્યાક્રતમાન નથી. શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતામાં પોતાને પરમેશ્વર કહી તે બરાબર સિદ્ધ કરી શકેલ નથી. આવી સુકેલી આવી પડતાં તે કહે છે કે આ બધી પ્રકૃતિ પરમેશ્વરે રચી છે અને પોતે અલગ રહી પ્રકૃતિને અનંત બનાવી છે. આ શબ્દોનો અર્થ પણ સત્ય આ મુદ્દિ છે (Life is real, life is carnal: જીવન સત્ય અને ગંભીર

છે); નહિ તેવું કામ અન્ય ગેને કરે છે અને માત્ર પોતે અતઃમથ રહી આહત. અથવા
ગે છે—આવો આ માટે ન કરાય ? કારણ કે કૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—

પ્રકલ્પેવચ કર્માણિ ક્રિયામાણાનિ સર્વેશ ।

ય પર્યનિ તયાત્માન મકર્તારંસ પર્યતિ ॥

(સધગી જગાએ જે જે કાંઈ કામ થાય છે તે સધગાં કામની કરનાર પ્રકૃતિ છે અને
આત્મા કંઈ ન કરતો નથી એમ જે જુએ છે તે જ જુએ છે ગી ૧૨-૨૫)

એટલે કે પ્રકૃતિ તેને કચે તેમ તેતો કાર્યભાગ ચલાવ્યે જાય છે તો તે તેમાં પોતે
આડે આવતો નથી કે કોઈની નજરે ચડતો નથી રાજા પોતે જાતે કાર્યભારી પ્રકૃતિ એવો
ગ્રાહ ગળા દોય ખરો કે પોતાનો કાર્યભારી કામ ચલાવે જાતે પોતે દ્રાહને દર્શન જ આપે
નહીં જાતે શુભ રહે ? બરે જાતે કામ ન કરે પરંતુ તેને દર્શન દેવામા શી હમ્કન ? પ્રા-
વાર જન્મથી મરે ત્યાં સુધી અને મુવા પગી મુડાનુ પણ દર્શન ન આપે તો તે છે એમ
મનાય કેવી રીતે ? એ એક દગાધ-મરડગી જેવું ગણાય ? દોય તો દર્શન દેવામા શો બાધ ?
બલે સકુને નહીં તો પ્રાધ ખામને પણ દર્શન દેવું જોઈએ પ્રાધનાર આરી તરીકે બધાને
દર્શન દેવું જોઈએ બલે કોઈની સાથે વાત ન કરે ? પરમેશ્વર ગળા છે તો તે આપુ કાન
કરે છે ? જે નથી કરતો તો પગી તેને રાજા માનવો કેવી રીતે ? પ્રકૃતિ જે હમ્મેશાં જો-
વામા આરે છે અને કામ પાડે છે તે જ રાજા થયા માટે નહીં ? જે રાજા જાતે કાંઈ કામ
ન કરે તે પ્રાધને શુ કરી શકે ? કાર્યભાગી સ્વતંત્ર દોવાથી બધી સપા તેની પામેજ દોય.
તો પગી સનામ-આરંભ વિગેરે કાર્યભારીને સ્થા માટે ન કરી ? સનામ કે અન્ય જે કામ
કરે તેને જ કમય. નહીં કે શુભ રહેવા અને કદિ એ તેટલી મનેતે પણ દર્શન ન દેતા
રાજાતે ! આવી પરિસ્થિતિ હતા એ રાજા પછાડે અમ લેવા એ શુ વ્યર્થ કે વિપથગામી-
અવગુ નથી ? એક કાર્યભાગીએ કોઈ રાજાને એક મામ સુધી મરી ગયા પગી જવતો છે
પરંતુ મદિ છે એમ કહી શુભ રાખ્યો હતો અને બધુ કામ પોતે ચલાવ્યું હતું એવી રીત
કથા ચાલે છે. એમ થાય પરંતુ તે અમુક કામ પર્યત જ નહીં કે સદાકાળ—યુગોની
પરપરા પર્યત !

આ દલીલ આગળ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વની વાત ટકી સકતી તથી પરંતુ અજાનીને
તોફાન કરતાં અટકાવવાની બીતિ સાઝ જ તેની કપતા દગામા આરી છે, વખત તે નથી
પરમેશ્વરની આરી હયાતિ અને બીતિ ન બતાવી હોત તો આગક શીપાઈ કે વાફરની બીતિ
ન બતાવવાથી તોફાન કર્યા કરે અને ન અટકે તેની માફક માનવજાત અજાની હોત
તેટલી તો હમ્કન-તોફાની અને પાપી બની જાત તેને કોઈની ધાક ન દોવાથી પોતાતા
અજાનને અગે તે કાઈ કાઈ કરી સુકી હોત અમુરો ડપી હમ્કન—તોફાની બાગકોનો
પ્રગોએ મહાર ન કર્યો હોત તો તોફાનનો જાત પણ ન આવ્યો હત અને તત્પરિણામે અમારે
આપણી શી ધિનિ હોત તે જાણવું પપ્પ અર્થભવિત હોત પ્રત પુરો અજાની સાથે સદા

હિક્ષમતથી નામ કરે છે અત્યારે આપણે પણ જામી—અજ્ઞાની માણસો સાથે બળના બદલે કામથી કામ નથી કરતા ? સામ અને લેખનો વિષયોય શુ નીતિયુક્ત નથી ગણાતો ? આમ કરવું એજ ઉચ્ચતર મનાય છે અને ખરી રીતે છે પણ તેમજ આ પ્રમાણે આપણા વડવાઓએ તેમની પ્રજા વડે અનીતિનો અત આણુવા કે જેમ અને તેમ ઝોળી થાય તે સારું આવી પરમેશ્વરની અદ્ભુતશક્તિ અને તેની સમ કસની સત્તા—દૃષ્ટિરૂપી જે હિક્ષમત કરી છે તે છેક વખોડી કાઢવા જેવી તો નથી કારણ કે તેમા યુદ્ધિ-હિક્ષમતના તત્વો રહેલા છે પરમેશ્વરને તેમની યુદ્ધિની હિક્ષમતની એક વસ્તુ તરીકે લેખ્યા વગર તો આપણને છુટકા નહીં થાય અને એમ ન લેખીએ તો આપણે યુદ્ધિને તુચ્છમરનારા ગણાઈએ તેમણે આ પરમેશ્વર વિશ્વક હિક્ષમત અત માણસોને માટે શોધી કાઢી છે અને તે સામ્પ્રતમા પણ આવું રહે તો વાધા બરું નથી પ્રજા તો તેની યુદ્ધિને લીધે એ ના માને તો પણ સુકૃત્ય કરે છે પરંતુ એવો ભય જો સામાન્યતઃ છેક કાઢી નાખનામા આવે તો અત્યારે પણ આગમના જેવી અમુરના અધિગિત વિષય-શુ મતી વિધિ થઈ પડે આ જુ મથી જો કે આપણે અત્યારે જે સુખ્ય નથી કરણ ન બહારનીઆ-ચોર-દુરાસ આદિ લોભ અમુરના છે સુરો અમુરોની બીજી એક મત્ત નાત-અત અર્થ રિતે હુ હવે પછી લેખ આપીશ

જેને સત્યના જ્ઞાનથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેને આના યુદ્ધિના હિક્ષમતથી સ્વભાવેના-જોભા કરેલા પરમેશ્વરની પરજા કે ભીતિ રાખવા જેવું નથી કદાચ ભીતિ રાખનામા આરે પરંતુ સત્યજ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તે ભીતિ રાખવા જેવું કમ કદિ કરે નહીં તેથી તેને તે રાખવાતું કારણ દોતું નથી હાન પરમેશ્વર વાદનામા પણ કહે છે કે જે માણસ તેજ પરમ ભક્ત દોય તે તેજુ રૂપ પામે છે અને પછી તેને આગમ ભક્તિ કરવા જેવું રહેતું નથી આ કહેતીને લક્ષમા ઉતારવાથી પણ સમજાય છે કે જ્ઞાનીને પરમેશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે તેને પરમેશ્વરની પગલા રાખવા જેવું રહેતું નથી જ્ઞાન થતા પરમેશ્વરનો હાન થાય છે એ આ ઉપરથી સાબીત થાય છે અને એજ સાબીતી બતાવી આપે છે કે પરમેશ્વર અતુલ નથી અગાધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતા તેજડ તો નથી માટે ખરી રીતે છેજ નહીં માત્ર તે છે અને તેના આના શુભો દોઈ તે જ્ઞાની ઉપર પ્રસન્ન થાય છે એ જ્ઞાન માટે ઉત્સુક બનાવવાની લાવચ છે અને પાપો—કુકર્મો ન કરવાની ભીતિ છે આવી લાવચ કે ભીતિ વગર પણ માણસ સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાની થઈ શકે છે કારણ કે જ્ઞાન માત્ર બધી આમતોમા સત્ય-તત્ત્વ-ચત્ત શુ છે તે જેવું એજ છે સત્ય સમજતા અસત્ય પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ પ્રત્ય પામે છે અને અસત્ય ન દોય એટલે કોઈની (અને પછી તે ખરી રીતે હોય કે ન હોય તથાપિ) ભીતિ રાખવાપણુ હોય નહીં ભીતિ પાપમા છે, પુણ્યમા નથી ભીતિ પાપ કરતા લાગે છે પુણ્ય કરતા મદિ લાગતી નથી

આ ઉપરથી કહેવાતો પરમેશ્વર (એટલે પરમ શક્તિવાન પુરુષ) પ્રજોને માટે નથી અને તેનજે તેના અસ્તિત્વને માનવાની જગર પણ નથી વિશ્વની પરિસ્થિતિ જેતા સર્વજ્ઞ અજ્ઞાન વ્યાપી રહેલું છે અને અજ્ઞાનને અજો પાશ્વચરણુ આભાસિક છે અજ્ઞને ડેમાણે

લાવવા સારું લય નેહએ. એક કહેલી છે કે “ભીતિ વગર પ્રીતિ નહીં.” જો કોઈ બાબતની ભીતિ ન હોય તો તે બાબત પ્રતિ પ્રીતિ થતી નથી એટલે અજોને પાપથી બચાવવાની ખાતર લય બતાવવાની જરૂર છે અને આ કારણથીજ અજોને માટે તો આપણે બધીએ છીએ કે પરમેશ્વર ખરી રીતે નથી કે તે કોઈને શિક્ષા કે એવું કંઈ કરી શકતો નથી કે સુખ દુઃખ આપી શકતો નથી તોપણ તે છે અને તેવો છે એમ હાથીના દંતુ-શળની માફક બાહ્ય રીતે કહ્યા વગર સાચે તેમ નથી. અજોને સુમાર્ગે ચડાવવાની દરજ્જા હમેશાં પ્રજો ઉપર રહેલી છે. દુર્બળનું રક્ષણ કરવાની દરજ્જા સખગા ઉપર રહેલી છે—નહીં કે હાથ થાય છે તેમ બક્ષણ કરવાની;—દુઃખીની મંબાળ રાખવાની દરજ્જા સુખી ઉપર રહેલી છે—દરદીની સુત્રા—સાકરી બરદાસ્ત કરવાની દરજ્જા તદુસ્ત (નિરાગી) ઉપર રહેલી છે તેમ પ્રજો ઉપર અજોને આવળા માર્ગે જતા બચાવવાની દરજ્જા રહેલી છે. આપણા પ્રગ્ન વડવાઓ આ દરજ્જાને આવી બુદ્ધિ ભરી રીતે એટલે કે પરમેશ્વર વાદ ચવારી અદા કરતા ગયા છે અને આપણે પણ એજ રીતે રાખ્યા વગર સાચે તેમ નથી કારણ કે અજો માટે ભય મિત્રાય બીજાને ઉપાય મંબરતો નથી. અજોને શિખામણ કરતા નિહાથી વધુ સારી અમર થાય છે.

આપણા પ્રગ્ન વડવાઓ જેણે આ પરમેશ્વર વાદ શક ક્યોં હશે તેમણે આવા હેતુ-થીજ ક્યોં હશે એમ સમજાય છે. પરમ ભક્તે પછી પરમેશ્વરની ભાકા આગળ કરવાની જરૂર નથી એ ઉક્તિ મુજબ પોતે પરમેશ્વર જેવું ખરી રીતે ન માનતા હોવાથી એવું ભય બતાવેલું છે એમ પણ સમજાય છે. જ્ઞાન થતાં પરમેશ્વર નથી એ એની મેળે સમજી જવાનું એટલે તેને ખુશી રીતે—સામાન્યતઃ પ્રકટ કરવાની પણ જરૂર નહોતી અને એમ નહીં કરવાનું કારણ એ જ કે જો એમ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે તો અજો કોઈના ભય રાખે નહીં કે સવળા માર્ગે જવા પ્રવૃત્ત બનેજ નહીં. સવળા માર્ગના છેડે પહોંચ્યા પશ્ચાત્તઃ આ ખરી હકીકત મળતી એટલે સહુને મવળા માર્ગે પ્રથમ જવું પડતું અને તેમજવા વૃત્તિ પણ થતી. બાળક જે નિશાળે બેસે તે દહાડેજ અંખળું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ દીર્ઘ અભ્યાસ કરવો પડે છે તેમ આ જ્ઞાનને માટે પણ છે. આથીજ ક્રમ ક્રમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો પડે છે.

આપણા વડવાઓની આવી પ્રગ્ન જોતાં આપણાં હૃદય તેમના પ્રતિ માનની લાગણી—પૂજ્યભાવથી સ્થા માટે ન ઉમરાવાં નેહએ ? આ જોતાં મૂર્તિપૂજની હિકમત પણ ઘણીજ બુદ્ધિ ભરી અને શ્રેયસ્કર જણાય છે.

અંતમાં પ્રજોને માટે એટલુંજ કે—પરમેશ્વર જેવો પુરુષ અમર મહાશક્તિ વરતુતઃ છેજ નહીં (જે છે તે આ પ્રકૃતિ અને તેની અકલિતક્રિયા અર્થાત્ માયાજ છે) પરંતુ આપણે જ તેના ઉપરનાં કારણસર ઉત્પન્ન કરનાર છીએ અને પોષણ તથા લય પણ આપણે જ કરીએ અને કરી શકીએ છીએ. ઉપરોક્ત બુદ્ધિવંત હેતુઓથી જ પરમેશ્વરની ઉત્પત્તિ આપણા બુદ્ધિવંત વડવાઓથી થઈ છે અને એ હેતુ જોતાં આપણને પણ તે હિકમત માન્ય રાખ્યા વગર સાચે તેમ નથી. ખરી રીતે આપણે બનાવનાર પરમેશ્વર—પુરુષોત્તમ નથી પરંતુ આપણે જ તેના બનાવનાર છીએ. તેનું અસ્તિત્વ અને લય પણ આપણાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે.

હિક્ષતથી કામ કરે છે. અત્યારે આપણે પણ જગવી—અજ્ઞાની માણસો માથે બળના બદલે કળથી કામ નથી કરતા ? સામ અને ભેદનો ઉપયોગ શુ નીતિયુક્ત નથી ગણાતો ? આમ કરવું એજ ઉચ્ચતમ મનાય છે અને ખરી રીતે છે પણ તેમજ. આ પ્રમાણે આપણા વડે વાઝાએ તેમની પ્રજા વડે અનીતિનો અંત આણવા કે જેમ અને તેમ ઝોઘી થાય તે સાફ આવી પરમેશ્વરની અદ્વૈતશક્તિ અને તેની સજ્જ કરવાની સત્તા—વૃત્તિરૂપી જે હિક્ષત કરી છે તે છેક વખોડી કાઢવા જેવી તો નથી કારણ કે તેમાં બુદ્ધિ-હિક્ષતનાં તત્ત્વો રહેલાં છે. પરમેશ્વરને તેમની બુદ્ધિની હિક્ષતની એક વસ્તુ તરીકે લેખ્યા વગર તો આપણને છુટકો નહીં થાય અને એમ ન લેખીએ તો આપણે બુદ્ધિને તુચ્છકારનારા ગણાઈએ. તેમણે આ પરમેશ્વર વિષયક હિક્ષત અગ્ર માણસોને માટે શોધી કાઢી છે અને તે સામ્પ્રતર્થમાં પણ ચાલુ રહે તો વાધા ભર્યું નથી. પ્રજા તો તેની બુદ્ધિને લીધે એ ના માને તો પણ સુદૃઢ કરે છે પરંતુ એવો ભય ન્ને મામાન્યતઃ છેક કાઢી નાખવામાં આવે તો અત્યારે પણ આગળના જેની અમુકોના અધ્યગતિ ઉપદય-શુભની વિધિ થઈ પડે. આ શુભથી ને કે આપણે અત્યારે છેક મુખ નથી કારણ કે બહારનીઆ-ચોર-ચૂરાસા આદિ લોકો અમુકોજ છે, મુરો અમુકોની બીજા એક મત્ય ચાત-પરા અર્થ વિશે હુ હવે પત્રી લેખ આપીશ.

જેને સત્યનાં જ્ઞાન રૂપી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેને આવા બુદ્ધિના હિક્ષતથી મુજબ એવા-જોભા કરેલા પરમેશ્વરની પરવા કે બીતિ રાખવા જેવું નથી. કદાચ બીતિ રાખવામાં આવે પરંતુ સત્યનું જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તે બીતિ રાખવા જેવું કર્મ કદિ કરે નહીં તેથી તેને તે રાખવાનું કારણ હોવું નથી હાલ પરમેશ્વર વાદવાળાં પણ કહે છે કે જે માણસ તેનું પરમ ભક્ત હોય તે તેનું રૂપ પામે છે અને પત્રી તેને આગેજ ભક્તિ કરવા જેવું રહેતું નથી. આ કહેતીને લક્ષના ઉતારવાથી પણ સમજાય છે કે જ્ઞાનીને પરમેશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે તેને પરમેશ્વરની પગલા ગણવા જેવું રહેતું નથી. જ્ઞાન થર્તા પરમેશ્વરનો લય થાય છે એ આ ઉપરથી સાબીત થાય છે અને એજ માખીતી બતાવી આપે છે કે પરમેશ્વર વસ્તુતઃ નથી. અગાધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તેજડ તો નથી માટે ખરી રીતે છેજ નહીં. માત્ર તે છે અને તેના આવા શુણ્ણ હોઈ તે જ્ઞાની ઉપર પ્રસન્ન થાય છે એ જ્ઞાન માટે ઉત્સુક બનાવવાની લાલચ છે અને પાપો—કુકર્મો ન કરવાની બીતિ છે. આવી લાલચ કે બીતિ વગર પણ માણસ સતત રીતે જ્ઞાની થઈ શકે છે કારણ કે જ્ઞાન માત્ર બધી બાબતોમા સત્ય-તત્ત્વ-સત્ય શુ છે તે જોવું એજ છે. સત્ય સમજતાં અસત્ય પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ પ્રવચ પામે છે અને અસત્ય ન હોય એટલે કોઈની (ભણે પત્રી તે ખરી રીતે હોય કે ન હોય તથાપિ) બીતિ રાખવાપણું હોય નહીં. બીતિ પાપમાં છે; પુણ્યમાં નથી. બીતિ પાપ કરનાં લાગે છે; પુણ્ય કરનાં કદિ લાગતી નથી.

આ ઉપરથી કહેવાતો પરમેશ્વર (એટલે પરમ શક્તિવાન પુરૂષ) પ્રજાને માટે નથી અને તેમણે તેનાં અસ્તિત્વને માનવાની જરૂર પણ નથી વિશ્વની પરિસ્થિતિ જોતા સર્વત્ર અજ્ઞાન વ્યાપી રહેલ છે અને અજ્ઞાનને અંગે પાપાચરણ બ્રાહ્મ વિક છે અજને દેખાણે

વારના સાંભળ્યું જોઈએ એટલે જોઈએ છે કે “બીનિ ના પ્રીનિ નહીં” જો આજ્ઞાન-
તાની બીનિ ન હોય તો તે આજ્ઞાન પ્રીનિ પ્રીતિ વતી નથી એટલે અજોને પાપથી બચાવ
વાની ખાતર ભય બતાવવાની જરૂર છે અને આ કારણથીજ અજોને માટે તો આપણે
બાળીએ છીએ કે પરમેશ્વર ખરી રીતે નથી કે તે માથે શિક્ષા કે એવું કાંઈ કરી શકતો
નથી કે સુખ દુઃખ આપી શકતો નથી તોપણ તે છે અને તેવો છે એમ હાથીના દંત
શબ્દની માફક બાળ રીતે કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી અજોને સુભાગં ચક્રાવવાની ફરજ
હમેશા પ્રજો ઉપર રહેલી છે દુર્ભાગ્ય રક્ષણ કંઠવાની ફરજ સમગ્ર ઉપર રહેલી છે—નહીં કે
હાન થાય કે તેમ બક્ષણ કરવાની,—દુષ્ટીની મબાગ રાખવાની ફરજ સુખી ઉપર રહેલી
છે—દરદીની સુશ્રૂયા—આકરી બરદાસ્ત કંઠવાની ફરજ તદ્દસ્ત (નિરાશી) ઉપર રહેલી છે તેમ
પ્રજો ઉપર અજોને અવગા માર્ગે જતા બચાવવાની ફરજ રહેલી છે આપણા પ્રજા વાવાઓ
આ રસ્તે આવી મુદ્દિ ભરી મીને એટલે કે પરમેશ્વર વાંચનારી અદા કંઠા નવા કે
અને આપણે પણ એજ મીનિ નાખ્યા નગર નાન તેમ નથી કાઢ્યા અજો ના બધા
મિત્રાચ નીજે જાણ્યું મંબરતો નથી અનુસરિઆમ પુણ્યાનિ રાથી રાધુ નાની અમર સાય કે

આપણા પ્રજા વડનાઓ જેણે આ પરમેશ્વર ના શરૂ કર્યો હશે તેમણે આના હેતુ
થીજ ક્યોઈ હશે એમ સમજાય છે પરમ ભક્તે પડી પરમેશ્વરની ભાન આગળ કરવાની
જરૂર નથી એ ઉપર મુજબ પોતે પરમેશ્વર જેવું ખરી રીતે ન માનતા હોવાથી એવું ભય
બતાવેતું કે જેમ પણ સમજાય છે જ્ઞાન થતા પરમેશ્વર નથી એ એની મેળે મમજીજવાતું
એટલે તેને ખુદી રીતે—મામાન્યત પ્રજા કંઠવાની પણ જરૂર નહોતી અને એમ નહીં કરવાનું
કારણ એ જ કે જે એમ મામાન્ય રીતે કહેવામા આવે તો અજો માથેના ભય રાખે નહીં
કે મનગા માર્ગે જતા પ્રજા બનેજ નહીં મનગા માર્ગેના છેડે પડે—આ પશ્ચાત્તઃ આ ખરી
હમીયત મળતી એટલે સુને મનગા માર્ગે પ્રથમ જતું પાતું અને તેમજના જતિ પણ થતી
બાગમ જે નિશાગે મેમે તે હાડે—અપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી પગતુ દીર્ઘ અભ્યાસ કર્યો પડે
છે તેમ આ જાનને માટે પણ કે આથીજ કમ કમ અધિભગ પ્રાપ્ત થયે પડે છે

આપણા વડનાઓની આવી પ્રજા જેતા આપણા હૃદય તેમના પ્રતિ માનની લાગણી—
પૂજ્યભાવથી સ્થા માટે ન ઉત્તરવા જોઈએ ? આ જેતા મૂર્તિપૂજની હિકમત પણ ધણી
મુદ્દિ ભરી અને પ્રેમમર જણાય છે

અતમા પ્રજોને માટે એટલુંજ કે—પરમેશ્વર જેવો પુણ્ય અગર મહાશક્તિ વસ્તુ ન હોય
નહીં (જે છે તે આ પ્રકૃતિ અને તેની અમલિતક્રિયા અર્થાત્ માયાજ છે) પરતુ આપણે
જ તેના ઉપરના કારણમર ઉત્પત્ત કરનાર છીએ અને પોપણ તથા લય પણ આપણે જ
કરીએ અને કરી શખીએ છીએ ઉપરોક્ત બુદ્ધિવત હેતુઓથી જ પરમેશ્વરની ઉત્પત્તિ આપણા
મુદ્દિનંત વડનાઓથી થઈ છે અને એ હેતુ જેતા આપણને પણ તે હિકમત માન્ય રાખ્યા
વગર ચાલે તેમ નથી ખરી રીતે આપણા બનાવનાર પરમેશ્વર—પુણ્યોત્તમ નથી પગતુ આપણે
જ તેના બનાવનાર છીએ તેવું અસ્તિત્વ અને લય પણ આપણા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઉપર
આધાર રાખે છે

ચર્યાપત્ર.

મેહેરજીના “વસન્ત”ના તંત્રી સાહેબ,

માપ માસના વસન્તમાં રા. નરસિંહરાવે વિરામચિહ્નોના લેખમાં મંરૂત હસ્તલિખિત પુસ્તકોને અંતે “॥ ॥ ॥ ॥” આમ લખાય છે તેનો ખુલાસો માગ્યો છે, તત્ મંબંધમાં લખવાનું કે, એ માત્ર જ નથી પરંતુ પુષ્પની આકૃતિ છે, અને અંતે શોભા માટે કુલની બારીડર જેમ હાલ છાપવામાં આવે છે તે રીતે તે દાદવામાં આવતાં. બે આકૃતિઓની વચ્ચે ॥ આથી બે લીટી દોરી તેનાં ખાનાં જૂદાં પાડવામાં આવતાં. પુષ્પની આકૃતિ છોડી આવી હોય છે તે જોતે મળતીજ છે, ફક્ત ઉપરનાં સ્વર્ણાં મોડાં મળેલાં હોવાં જોઈએ, નીચેનો ભાગ પુષ્પની ઢાંડી છે અને ઉપર ત્રણ પાંખડી છે.

અમદાવાદ,
તા. ૨૧-૪-૧૯૧૪. }

લા. ન. ના. મહેતા.

“કણ્ણી”

કેટલાક વખત ઉપર ભરાયલી પરિપદનું નામ “કુર્મી દ્વિત્રિય પરિપદ” એમ જાહેર કરાયું હતું. કણ્ણી લોકોનો અતિ માન્યતા ઉદ્યોગ કરનાર વર્ગ દ્વિત્રિય છે કે ત્રિત્રિય છે એ પ્રશ્ન જોડે મહારે આજ સંબન્ધ નથી. ‘કણ્ણી’ શબ્દને ‘કુર્મી’ એ નામ શા માટે આપ્યું હશે એ જ મહેતે તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારું થઈ પડ્યું હતું. આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર અન્ય પ્રમર્ગે મેં ‘કણ્ણી’ શબ્દ કુલુચ્ચી ઉપરથી આવેલો છે એમ સત્વિસ્તર કારણો દર્શાવીને વ્યુત્પત્તિ સૂચવી હતી. એ પાત્રને ધોરત એક ઉદાહરણ હમણાં મહારા જોવામાં આવેલું તો મુંઝવે છે:—

“અંધારે નાટક કળા, મેહેરા આગળ ગીત;
મૂરખ આજે રમ કથા, તણે સરખી રીત.
કુસુમ સુગંધી ઘેસમાં, ખાચક કુટંબી જેમ;
શાંત રસિક કવિની કળા, ધાય નિરર્થક તેમ.”

(વીરવિજયકૃત ‘ધમ્મિકકુમારનો રાસ’, તૃતીય ખંડ, શ્લોક ૯-૧૦)

મંચત ૧૮૯૬ માં આ રામ રચાયેલો છે. (અહિં વિરામચિહ્નો શાળાખાતાની જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રકાશકોએ મૂક્યાં જણાય છે, મૂળ લેખકનાં નહિ જ હોય).

† ‘વસન્ત’, કાર્તિક મંચત ૧૯૬૭, પૃષ્ઠ ૪૬૯-૪૭૦ જુઓ; “લાવવનું ભાષાવિકાસના અન્વેષણમાં ચાલ” — એ લેખમાં.

અદિ બીજા (૧૦ મા) શ્લોકના બીજા અર્થમાં ' ખાયક ' હેમાં ' કૃ ' રાવતું પડેલો લાગે છે.

એ ચમ્બુમાં ' કૃદંબી ' સમઃ ' કલ્પબી ' ના અર્થમાં વપરાયેલો રૂપક ગીતે જણાય છે.

વાંદરા,
તા. ૧૧-૪-૧૯૧૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

“ કિયું. ”

‘ યું ’ એ સમ્બંધી ડેટલાક વાચકો લડકેલે, માટે આમ મથાણુ બદલ્યું છે એમ નથી ‘ યુ ’ તુ પૂર્વરૂપ ‘ કિયું ’ હતું તેનાં ઉપરા ઉપરી દશાન્ત એક પ્રાચીન ગ્રન્થમાં મળેલે એ વાત તરફ મ્હારા મિત્ર રા અંબાલાય છુ બાનીએ મ્હારુ લક્ષ ખેંચ્યું, અને તે માટે ઉપકાર માનવાને આજ એ પકિત લખ્યું. એ ગ્રન્થ કેશવદાસ દ્વયરામ વાચક કામસ્થ કૃત “ દશમ સ્કન્ધ ” છે. તેનો હમ્તવેષ રા અંબાલાયની કને છે. એ કવિ નરસિંહ મહેતાનો સમકાલીન એ ગ્રન્થમાંથી એક જ ઉદાહરણ આપ્યું—

ગગ્ગ પૂઠે ઋષિ શુભો અહો મયોદા નદ

પુન્ય કિમાં પૂર્વે કર્યા ધર ખામ્યા ગોવિંદ

(દશમ સ્કન્ધ, ૧૧ મો મંઠ, ક્રી ૭).

મોદશં ઉપરથી કાદસં (પ્રાચીન નુજાના) દ્વાન ‘ કિયું ’ ને લાગતા ‘ યુ ’ હું પૂર્વરૂપ અદિ પ્રત્યક્ષ છે સિંગેય ચર્ચાની વચ્ચે નથી.

“ કિમ્—અમ્—અમ્—સ્થમ્—યુ ”—* એ અદ્ભુત બ્યુત્પત્તિકમની બાપારાસની દષ્ટિયે બાવિશતા આ ઉપરથી પ્રમંથનસ્થાત પ્રમટ ચાપકે એટલું કહેવું બમ છે

વાંદરા,
તા ૧૧-૪-૧૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

* ‘ ધમન્ત ’ મંચલ ૧૯૧૫, વર્ગેટ, પૃષ્ઠ ૨૩૨, લનગુપ્તરામ મનગુપ્તરામ ત્રિપાળીનું નાગપત્ર બુનો

હજારો પુસ્તકોના વાંચનથી જેટલો ભાવોદ્ધાસ ન થાય તેથી મોટો
ધણી અધિક આત્માની ઉત્તવલતા આ તદ્દન નવાં પુસ્તકોના
વાંચનથી સ્ફુરણમાન થયા વિના રહેશે નહિ.

૧. શિવવિનોદ ભાગ પ્રથમ-આ પુ-
સ્તકમાં ઓક્તિનું, નીતિનું અને અધ્યાત્મનું
જે મધુર મંગીત ઉછળે છે, તેથી વાંચના-
રના આત્મામાં સ્વાભાવિક આનંદની ઊર્મિઓ
ઉછળ્યા વિના રહેતી નથી. વિદ્વાનોએ આ
મન્ય વછે સ્મિંવટે જણાવ્યું છે કે એક એક
પદ સોનાના મૂલ્યથી પણ અધિક કીમી
છે ૦-૧૨-૦

૨ શિવવિનોદ ભાગ ૨ જો-આ
ભાગનાં કાવ્યો જેણે એકવાર વાંચ્યાં છે
તેઓ પૂછે છે કે આ પુસ્તકની ભાવનાઓ
અવલોક્યા પછી એવું કયું કદિન હૃદય છે
કે ન્યાં અધ્યાત્મિક મસ્તી પ્રગટ થયા
વિના રહે? ૦-૧૨-૦

૩ શિવવિનોદ ભાગ ૩ જો-આ ભા-
ગમાં એક ઉછળતા અને મસ્ત હૃદયના
સંગીતે પ્રબળરૂપ લીધું છે, અને જાણે કે
તે પદના શબ્દો વાંચકોના હૃદયન હોય તેવો
અનેકોને અનુભવ થાય છે. ૦-૧૨-૦

૪ શિવવિનોદ ભાગ ૪ જો-એક
વિદ્વાન, જેને સુખાભિલાષી હૃદય કહે છે, તે
હૃદયનું આ અત્યંત ઝરણું ધણું નર્મજ અને
ગંભીર છે. આ પદોના પદ્યથી આત્માની
દશા ઉચ્ચ ભાવને પામે છે અને સાંસારિક
પ્રપંચોમાંથી ઝટ છુટકારો મેળવે છે-કીમત
કેવળ આઠ આના. *

૫ શિવવિનોદ ભાગ ૫ જો-આ
પુસ્તકમાં ઉચ્ચભાવનાઓવાળા વિવિધ પદો
છે. ભાષાની સરળતા ભાવની રસાળતા તથા
રાગ રાગણીઓની વિવિધતાનું પસંદગી એ
તરવોથી આ ભાગ ધણો તાર્કિક યથ
પડે તેવો છે. ૦-૮-૦

૬ શિવવિનોદ-ભાગ ૧ લો-આ પુસ્તકમાં
આપણા રોજના સાંસારિક પત્રોમાં લખાતી
દકીકતના જેવી નથી પણ જાણે કે એ પત્રો
વાંચતી વખતે કોઈના વિશુદ્ધ હૃદયનો આપણે

એકલાજ સંદેશકાર કૌંટા હોય એ અને કો-
ઈની આત્મોત્તરીની આનંદી વિગતો જાણે
આપણે એકલાજ વાંચના હોય એ તેવો અપ્રાપ્ત
થયા વિના રહેતો નથી, પત્રોની ભાષા પ્રીત
અને વિચારો યુક્તિપ્રદ છે. ૦-૧૨-૦

૭ શિવવિનોદ ભાગ ૨ જો-આ ભાગમાં
પ્રકટ થયેલા પત્રોમાં જે ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને
ઉપદેશોની સ્પર્શથી વહે છે તેવી જાણે કે નદનવ-
ની રાત્રે ગેલી સ્વર્ગની સુરજી આપણા માટે
મસારમાં કેમ ઉતરી આવતી નહોત તેવો ક્ષણ-
વાર ભાસ થયા વિના રહેતો નથી ૦-૧૨-૦

૮ શિવવિનોદ-આ પુસ્તકમાં જુદા
જુદા ઉપયોગી વિષયો ઉચ્ચ સ્વતંત્ર વિ-
ચારો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ૦-૮-૦

૯ શિવવિનોદ ભાગ ૨ જો-આ પુસ્ત-
કમાં ધણુંજ ઉચ્ચોગી વિષયો ઉપર છટકારો
આપનારો આપવામાં આવ્યો છે. વિષયો જેમ
ઉપયોગી છે. તેમ ભાષા પણ શુદ્ધસાદાર અને
મર્મભેદક છે. અને આ મંથ વાચવાની ખાસ
બલામણ કરીએ છીએ કીમત માત્ર ૦-૮-૦

૧૦ શિવવિનોદ-આ મથમાં એ બ-
કતમહાત્માએ વિવિધ મનોદશાઓ અથવા
સ્થુરણાઓનું આ લેખન છે એ મનોદશાઓની
નિર્મળતા તથા ઉચ્ચતા વાંચનારોને આ-
નંદની સાથે ઉત્તમ ઉપદેશ પણ આપી
શકે છે. ૦-૧૨-૦

૧૧ રાગવિનોદ-પદ્યો અને યોગીઓ
મિલાય મંગીતનો અભ્યાસ કરવાની કોને
મજા નહીં થઈ હોય? આ પુસ્તક વિવિધ
રાગ-રાગણીઓની મનજાણ આપના માટે
એક ભોમીયા સમાન છે. ૦-૫-૦

૧૨ પ્રેમથી યુક્તિ ૦-૮-૦

૧૩ મહાવક્તા આદિતી બીજી ૦-૧૨-૦

૧૪ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ૦-૬-૦

૧૫ આત્મ સંકિતનો ઉદય ૦-૩-૦

૧૬ આત્મ જ્ઞાન ૦-૮-૦

૧૭ વિદ્યાચંદ્ર અને સુમતિ અદ્ભુત
અચિત્ર નવલકથા આદિતિ ૧૨ મી ૧-૦-૦

‘ગોષ્ટેજ’ અર્થે શુદ્ધ.

‘લજો મેસર્સ મેથલ હીરજની કંપની
જુક સેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ પાવધુની નં ૫૬૬-મુંબઇ.

Great hours of Life.

It was a great hour when the men of Athens resolved to fight at Marathon, and by doing so preserved the civilisation of Europe. It was a great hour when Peter the Hermit, fresh from a pilgrimage of Jerusalem, stirred up a crusade to rescue the Holy Sepulchre from the grasp of the Saracens, the Holy Sepulchre was not rescued, but the Crusades went on for two centuries, and what came of them was the renaissance of art and literature, the end of feudalism, the growth of nationality, a new sense of unity in Christendom. It was a great hour when Columbus, seeking a new route to the Indies, stumbled upon a continent, when William of Orange resolved upon the war with Spain, when the first gun was fired at Fort Sumter which heralded the downfall of slavery in America. Such hours hold in them the founding of cities and states, civilisation, culture, and religion. They are the critical hours of human history, determining issues which profoundly affect, for good or for evil the life of coming generations and they become the sign and symbol of all that follows in their train.

It was a great hour in the intellectual history of mankind when there dawned on the mind of Sir Isaac Newton the wonderful conception to which we give the name of gravitation—the law of attraction which binds the worlds together and keeps the planets in their courses. A unity was then conceived that grasps all things, the near and the distant, the smallest particle and the largest star. It was a great hour when, in 1859, Charles Darwin's *Origin of Species* was published for every one born since then may be said to have drawn in with daily breath the thoughts which make up what we now call the philosophy of Evolution—even though not qualified to understand their scientific basis even though strictly speaking ignorant of them. It was an intellectual birthday for the world for then there entered into human thought an element which did not exist before, and which has changed our view of life and God of nature and man, changed our attitude to many things both material and spiritual so that we cannot look upon them in the same way that men and fifty years ago. It was a great hour in another province of the intellectual life of the world, in the history of the literature which introduced a human life, when Dante met Beatrice. Beatrice died when on the threshold of womanhood, but her memory remained for ever with Dante and became a great revealing and inspiring power. What would the world not have lost had they never met?

—John H. H.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाममध्यात्मं सात्यंस्तेजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૪.

[આસિક]

વૈશાખ, સંવત ૧૮૭૦

તાન્ત્રી—ઓન. રા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ. બી. એ. એલ્.એલ્. બી.

પ્રાસંગિક તોંધ. (રા. રા. પ્રો. આનન્દરાંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ. એલ. એલ. બી.) ૧૧૬૩

મહારાજા પ્રતાપ. (રા. રા. પ્રો. નેહાલાલ શ્રીમનલાલ સ્વામીનાથજી. એમ. એ.) ૧૮૭

“ભક્ત મુદામાનું હીતન.” (રા. રા. “લાલ.”) ૨૦૬

“અમે તો સાત” (રા. રા. પ્રાણલાલ અમૃતલાલ વૈદ્ય) ૨૧૦

હિન્દ સાહિત્ય સંમેલન. (રા. રા. પ્રો. હનિલાલ હજનલાલ પંડયા. એમ. એ.) ૨૧૧

શ્રી રાંકરસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનું સ્થાન. (રા. રા. નમદારાંકર દેવરાંકર મહેતા. બી. એ.) ૨૨૪

ડિ. બ. અંબાલાલ શાકરલાલની મુલાકાત. (રા. રા. પ્રો. આનન્દરાંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.)

એમ. એ. એલ. એલ. બી.) ૨૩૭

રોંકરાચાર્ય અને વર્તમાન કાળ. (રા. રા. મણિલાલ અછતરાય રાંકર બી. એ.) ૨૪૯

એક આત્માનું પ્રયાણ (રા. રા. મનસુખલાલ કુમ્ભલાલ મહેતા. એલ. ઇ. ઇ.) ૨૫૪

ચર્યાપત્ર. (રા. રા. “જા.” એમ. એ.) ૨૫૮

‘રાબ્દો નિત્ય.’ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ. બી. એ. સી. એસ.) ૨૬૧

મન્યાવલોકન. (રા. રા. પ્રો. આનન્દરાંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ. એલ. એલ. બી.) ૨૬૪

નંજુવાલેચ આંકડા (વસન્ત-અંકિસ.) ૨૭૦

અમદાવાદ—‘ધી યુનીયત’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. શ્રી મોતીલાલ સામળદાસે છાપ્યું.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આંદિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આંદિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ આયાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ આયાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થના ભાગનું કે લેખનું આયાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સઘળી જવાબદારી આયાન્તર કર્તાને શિર રહેશે.
- ૫ દાઈ પશુ લેખકનું અસલ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો હોય કે ન હોય-પશુ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ એ ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સાથે તે ખીજે મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિં તે તન્ત્રીની મુનસફી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

હોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

ખુમે પાડે છે પશુ તે માટે ખાટલીવાળા એચ્યુમીક્ષચર જાદુ જેવો ઇલાજ છે કકડું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો ખાટલીવાળા એચ્યુ પીલ્સ રૂ. ૧) ખાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧૧—ખાટલીવાળા દુધ પાઉકર દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—ખાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલી સાફ કરે છે આના ૪ સરવે ઠંડાણુ મળશે

હો. લી. ખાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી મુંબઈ.

લવાજમનો દર.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકણું—વસન્ત આંદિસ
અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

ગ્રાહકોએ કૃપા કરી લવાજમ અગાઉથી મોકલી દેવું. વસન્તનું રૂ. ૬ વધારવામાં આવ્યું છે તેથી ગ્રેમનું મિલ ચૂકવવામાં ગ્રાહકો તરફથી અમને આટલી અનુકૂળતા મળવાની જરૂર છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यच्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यच्चापमध्यात्मं सत्यस्तैजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

‘સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૪.

[માસિક]

વૈશાખ, સંવત ૧૯૭૦

પ્રાસંગિક નોંધ.

આરાધની સહીના યુરોપમાં શુદ્ધિવાદ (‘Rationalism’) નું બહુ પ્રાચલ્ય હતું. ડેકાર્ટના
સમય પછી ધર્મના મહાપ્રશ્નો સ્વતન્ત્ર શુદ્ધિવેદે ચર્ચાવા લાગ્યા હતા
ધર્મનું સહિત્ય. અને વૈજ્ઞાનિક નામના નર્મન ફિલસૂફ મુંઢી આપનાં તો, ત્યજ નગ્ન
અને પરમાત્મા ગંગાની સવળાં ગૂઢ મત્યો મનુષ્યશુદ્ધિએ હમ્નામત.
વત ધર્મજ્ઞાં માની લીધાં હતાં. ત્યાં કેન્ટે + મૂળ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો કે મનુષ્યશુદ્ધિમાં મન અને
ઇન્ડિયોધી પર એવી વસ્તુ ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય છે ખરૂં ? મનુષ્યશુદ્ધિનું બંધારણ તપાસી
એણે નિર્ણય કર્યો કે—નથી. પણ તે ન સાથે એણે બતાવ્યું કે શુદ્ધિ ઉપરાંત મનુષ્યમાં
કેટલીક શક્તિઓ છે—ભાવનાશક્તિ, તીતિશક્તિ, અને રસશક્તિ—જે દ્વારા મનુષ્ય પરમ તત્ત્વને
અનુભવી રહે છે. કેન્ટે આ પ્રતિપાદન કર્યું તે પછી એના ઉપર ઘણી ટીકાઓ થઈ છે,
મનુષ્યઆત્માના આગ્રા ખંડ—શુદ્ધી શુદ્ધી શક્તિઓ રૂપી—પાડી રાકાય કે કેમ ક્લ્યાદિ પ્રશ્નો
પૂછાયા છે, પણ આજ એક વાત સિદ્ધવત મનાઈ ચૂકી છે કે પરમતત્ત્વને પામવું હોય તો
તે કેવળ શુદ્ધિથી પામી શકાશે નહિં કોઈ એક શક્તિ ઉપર ભાવ મૂકે છે, કોઈ ખીજ ઉપર
મૂકે છે—પણ મૈથી વધારે પ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધાન્ત તો અત્યારે એ ન છે કે પરમ તત્ત્વને પામવું
હોય તો અખંડ મનુષ્યે એ તરફ જવું જોઈએ—તાત્પર્ય કે પરમતત્ત્વને અનુભવવાનું સાધન

દેવળ બુદ્ધિ નથી, પણ હૃદય છે, કૃતિ છે, અને વધારે સર્તી રીતે બોલીએ તો 'અખંડ' જીવન છે. આમ હોવાથી વિચારન-એ એ બધર્મનું સાહિત્ય નથી. અને 'રૂપકો, કશ્વિત વાર્તાઓ' આદિ ત્યજ, 'તેમને' મ્યાને ચોક્કસ અર્થવાગાં પદો વાપરી, સાદી અને સીધી બાપા' માં ધર્મનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. એમ, જે દેવલીકવાર ધુન્ધા દરોવવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. જે ધર્મના વ્યાખ્યાનનો એક પ્રધાન ઉદ્દેશ ધાર્મિક વૃત્તિ જગાડવાનો હોય તો અખંડ જીવનને સ્પર્શ કરે—કર્યાના જગાડે, હૃદયમાં રસ પૂરે, અને હાથને હલાવે—એવી વાણીમાં ઉપદેશ કરવો જોઈએ. એ વાણી આપણા મનપિઆ અને સન્તોને પ્રાપ્ત હતી. આપણામાં એ નથી. પણ, તેથી શું આપણા બન્ધુઓને એવી વાણી સાંભળવા તરફ દોરવામાંથી પણ બંધુ? નીચેના ઉત્તાર સમ્બંધમાં નથી, પણ એવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના એ અભિપ્રાય છે કે સદમા અવગણી શકાય એવા નથી. અને અનુભવ પણ એની યથાર્થતામાં પ્રબળ સાક્ષી પૂરે છે. તે માટે, ધર્મના પ્રદેશમાં જોઈએ 'રૂપક' અને કશ્વિત વાર્તાઓ' નો ઉપયોગ અનિવૃત્તિ જણે છે, તેમને એ 'જિતારામાંથી નવું દર્શિમિન્દુ જડશે' એમ ધારી અત્રે ટાંકા છું:

(૧) "It is good that a man should thus be made to feel in his heart how small a part of him his head is—that the Scientific Understanding should be reminded that it is not the Reason—the Part, that it is not the Whole Man."

"It is a profound remark that Imagination rather than Reason makes the primary difference between man and brute"

Professor Stewart's

"The Myths of Plato."

(૨) "The critics will tell you that the use of this mode of instruction in ancient times was a consequence of the oral teaching then prevalent; that printing being unknown, and writing uncommon, it was necessary to strike deep into the mind at once the lesson which vanished on the lips; that so the prophets in the palace or the street, the seer in the desert, the man of God on the beach or the hill-side, borrowed hints from the scene around, and painted sacred things in visual and dramatic forms on the imagination of monarch or of multitude. But now that art has clipped the 'winged words,' and memory betakes itself to books, we no more elaborately and precisely taught by argument and precept; and human nature, emerging from its childhood, exchanges its love of fable and similitude for moral and religious philosophy. I rather suspect a different cause for the phenomenon in question; and doubt whether, even if Jesus of Nazareth were living among us now, amid all the advantages of cheap tracts and daily journals, he would teach us much otherwise than after the old fashion, not with the

dead page and laboured Disquisition, but with the living voice, and the artless parable. For, I take it, different conceptions of the work to be achieved lie at the root of his method and of ours: ours assuming that religion is to be put into the mind; his, that it is to be brought out of it; ours aiming to teach the truth by intellectual judgment; his, to inspire it by moral sympathy; ours speaking with didactic baldness, as to the ignorant; his, with mystic hints and deep suggestions, as to a fraternity already taught of God, and needing but a new touch of holy light to re-awaken trust and wonder from their sleep. He who instructs by indirect and figurative methods, and, avoiding literal statements, delights in allusion and analogy, supposes one or both of two things; viz, that this subject is incapable of direct presentation, or, that his hearers possess its fundamental ideas, and require, not its form with their thought, but its spirit in their souls. Both these assumptions appear to me to pervade the whole ministry of Christ; to have opened his lips in parables, as the natural speech of religion; and to explain in part, why 'never man spake like this man.'

Dr. Martineau's.

"Hours of Thought"

નાત્યર્થ કે—(૧) ખુદિ એ સક્ષમ મનુષ્ય નથી, મનુષ્યનું મગજ એ મનુષ્યનો બદ્દલ જ અથવા ભાગ છે, અને એ વાતનો એના દરમિયાને અનુભવ કરાવવા એ હીક છે.

વળી, ખરૂં જોતાં ખુદિ નહિ પણ કદના એ જ મનુષ્યનો પણ થપ્પી બેઠક ગુણ છે.

(૨) કેટલાક જોગ મારે છે કે અક્ષય મનતા રહેએ રૂપકની બાબમાં ઉપદેશ કરતા કારણ કે તે વખતે લખવાની કળા હાથના જેવી નહોતી અને તે માટે એ ઉપદેશને દરમિયાનમાં દર્શાવવા સારૂ રૂપક અને કલ્પનાનાં ચિત્રોની જરૂર પડતી. પણ વસ્તુતઃ જોગ નથી. કદાચ પ્રિયિતિ આજ ઉપદેશ કરતો હોત તો પણ એ રૂપકની બાબમાં જ—ઉપદેશ કરત, કારણ કે ધર્મ બહારથી બરવાતો નથી પણ અન્તરમાંથી કાઢવાનો છે, અને તે માટે આત્માનું જે ઉદ્બોધન કરવું જોઈએ તે ગીધી, બોડી બાબમાં ધર્મ શક્ય જ નથી.

આટલા માટે જ રૂપક અને અર્થવાચનો ઉપયોગ હટ ગઈ શુનિ કહે છે 'પરોક્ષ-પ્રિયા હિ દેયાઃ' દેવોને આદ્યતત્ત્વો નિરૂપણ ગમે છે. અને શુનિનાં સત્યોને પણ વધારે લોકપ્રિય વાણીમાં બદલાવનાર હનિદામ અને પુરાણનો ઉપયોગ કરવા નીચેની પંખિઓ કહે છે:

इतिहासपुराणाम्यां यदं समुपवृहयेत् ।

विभेत्त्यउपश्रुताद्वેદો मानयं महिरप्यनि ॥

—હનિદામ અને પુરાણ વડે વેદનું હીક હીક ઉપમુંદણ કરવું. અલ્પશ્રુતથી વેદ બીડી છે કે રખેને આ મને મારે.

આપણા ઇતિહાસ અને પુગલોનું આપણા ધાર્મિક જીવનમાં કેટલું મહત્ત્વનું ધ્યાન છે એ આર્યસમાજ લેના લગ્નપત્રમાં પણ તે આનન્દકુમારસ્વામીના સમાગમ પછી સમજાય હતું

*

*

*

“Great Thoughts”—નામના પત્રમાં “Attempts to define the Highest” (“ઉત્તમ તત્ત્વનું લક્ષણ આધારના પ્રયત્નો”) એ મથાળા ઈશ્વરનું લક્ષણ નીચે ઈશ્વરના કેટલાક લક્ષણો આપ્યા છે એ વાચતા તથા મનન કરતા જેના હોનાથી વાચકને સમર્પુ થુ

૧ આપણો ઈશ્વર —જે કાઈ આપણે મોર્નિંગ મગીએ તે

—સિમ્સ

૨ મુખ્ય ઈશ્વર —આપણી પ્રાર્થનામાં તન-મન-સાન્ય

—જે મલર

૩ હેગનનો ઈશ્વર —રિશ્વના રાજ્યાસન ઉપર એટલો જઈનિનો પડિતમન્ય પડિત

—મેન્ડેન

૪ ઈશ્વરનું સ્વ-સ્વરૂપ —પોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે, પોતે અન્તરમાથી અને પોતા માટે જેવો છે તેવો —ઈશ્વર

એ એમ ફરમેન

૫ અગ્રાંત ઈશ્વર —શ્રી તત્ત્વજ્ઞાનનો, પ્રાચીન જગતના સર્વ ધર્મોનો ડેરો રાખે

—પ્રેમેન્સ

૬ ઈશ્વરનો વિચાર —આપણા સ્વભાવનો અનિવાર્ય ગુણ, અને અજ્ઞાત માન્યતા, આપણા વિચારની સાક્ષીમાં આધ વિચાર

—વિનેટ

આપણા આધ્યાત્મિક જીવનનો અનન્તગણો શુદ્ધ કરેલો અને વિસ્તારેલો, વિચાર

—ચેનિંગ

૭ ઈશ્વરની માન્યતા —મનુષ્યજાતિનો મહત્તમ અધિધર —જેમાથી દરેક ન્હાની મહત્તા ઉદભવ પામે છે

—માર્ટિનો

૮ ઈશ્વરનું તત્ત્વ —જે પોતે જ જાણે છે, જે દરેક મનુષ્યનો આત્મા લાગણીથી અનુભવે છે, પણ વાણીમાં કિન્ચારી શકતો નથી

—નોવેશિયન

૯. તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો ઈશ્વર:—શક્તિ પણ આત્મા નહિ; તત્ત્વ પણ લાગણી નહિ; સત્ત્વો મહેટા અખાત, જે કલ્પનાને અને હૃદયને ભયંકર લાગે.

—વિનંત.

૧૦. પ્રકૃતિમાં ઈશ્વર:—શક્તિ, પ્રભુતા, કલ્યાણમયતા. આપણા પાપી મનુષ્યત્વમાં—નીતિનું અન્તઃકર્થોત્તિ, જે પ્રભુના ન્યાયનો વિચાર કરતાં મનુષ્યમાં ભય ધ્રેર છે; જે કાષ્ટકમાં પિતારૂપે, ન્યાય, દયા, પ્રેમ, માર્દવ, ક્ષમા અને આત્માર્પણ રૂપે પ્રકટ થયું છે.

૧૧. ઈશ્વર:—સત્ગુણનો ધાતા, પિતા—સર્વથી પહેલો, આકાશથી પહેલો, સર્વ કાલથી અધિક, દરેક જમાનાથી અધિક, પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોથી અધિક—જેને વાણી વની શકતી નથી, તેજ જોઈ શકતાં નથી.

—મંદિરમ આદિટિર.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કૃપ.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ.

ભારતવર્ષમાં જે વીર પુરોએ નિજ દેશનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમની ગણનામાં ઉચ્ચતમ પદવી ધરાવનાર એ મહાપુરો છે. જે આપણે ઉત્તર તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો મહારાણા પ્રતાપસિંહ જડી આવશે. તેવી જ રીતે દક્ષિણ તરફ નજર કરતાં છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનાં દર્શન થશે. આ બંને વીર પુરોએ મિલ્લ કરી આપ્યું છે કે ભારતવર્ષ ઉપર વારંવાર આવી પડતી આફતોને ખાળવા અંપૂર્ણ રીતે શક્તિ. માન યોદ્ધાઓને આ પવિત્ર જ્વળિ જન્મ આપી શકે છે. પોતપોતાના મમથને અનુદ્વેષ કાર્યો કરવામાં તેમાંના એકે વીર પુરો પાછી પાની કરી નથી. છત્રપતિ મહારાજ શિવાજીને પોતાના કાર્યમાં વિનય મળી શકે એવી અનુદ્વેષ વસ્તુપરિસ્થિતિ હતી. ધર્મોદ્ધાર આંદોલનને રાજપુતો સાથે વૈર બાંધી સ્વહસ્તે જ પોતાની કળર જોડવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. જે રાજપુતોની સાથે મિત્રભાવ રાખી અકળરે મોઢલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી તેજ રાજપુતોનાં મન કલુષિત થવાથી રાજ્યના મજબુત સ્તંભ ઘુટી પડ્યા. અકળરના સમયમાં દેશપરદેશે જેટલા નિઃશ કરવામાં આવ્યા હતા તે મઘણામાં માનસિંહ, ભગવાનદાસ જેવા યરવીર રાજપુત સરદારોનો મુખ્ય હાથ હતો. તેટલા માટે શિવાજી મહારાજનો સમય વધારે અનુદ્વેષ હતો. જરૂરીયાવેરા જેવા ફૂર કશથી હિંદુ પ્રજા પણ કક્ષી ઉઠી હતી અને એક સમર્થ ઉદ્ધારકના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી હતી. તેથી શિવાજી મહારાજને પોતાના ઉચોગમાં વધારે સ્થાયી ફળ મળ્યું. બ્યારે પ્રતાપસિંહના સમયનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે તુરત જણાઈ આવે છે કે તેમના સમયમાં જુદા જ પ્રકારની વસ્તુપરિસ્થિતિ હતી. જે પ્રતિસ્પર્ધી સામ તેમને ટામ લેવાનું હતું તે ઘણે ડાહ્યો, કાબેલ, રાજનીતિપ્રવીણ અને હેંશીયાર હતો. તેણે પોતાનું કાર્ય સાધવા અપૂર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો.

* ભરતખંડના વીર મહાન પુરોને અંજે લખાએલો આ પાંચમો લેખ.

દીગીની ગાદિ ઉપર બેસતી વેળા અકબર પાને એક ખીનકડું રાજ્ય પણ નહોતું. તે વખતે અકબરના મોઢવ ચૈન્યમાં ધણા ખરા સરદારો બેવડાદાર હતા. તેથી પોતાના જ બંને એક ડગલુ આગળ ભરી સકાય એવી તેનામાં શક્તિ નહોતી. અકબરે આ સધળા ઉપર મનન કરી એક નવીન રાજનીતિનો આરંભ કર્યો. જે રાજપુતો સાથે વારંવાર ઘેર બાંધી તેના પૂર્વજો ખુબાર થઈ ગયો હતા તેમના પ્રેમ છતી લેવાનો અને તેમને જ પોતાની મહત્વાકાંક્ષામાં સાધને તરીકે વાપરવાનો આ મહાન બાદશાહે નિશ્ચય કર્યો. જયપુર અને જોધપુરના રાજકુટુંબ સાંધે લગ્ન મંબંધથી જોડાયા બાદ ત્યાંના રાજાઓને પોતાની શેહેનશાહતમાં ઉચ્ચ પદવીઓ આપી. અત્યાર સુધી ધર્મીધ મુસલમાન બાદશાહોનો જેમણે અનુભવ કર્યો હતો તે ગજપુતોને આ નવીન પ્રેમ અદ્યુત જણાયો અને તેના મોહપાશમાં ફસાયા. મમત બારતવર્ગના બિન બિન પ્રદેશોમાં જયપુર અને જોધપુરના રાજ્યકર્તાઓએ મુખ્યત્વે કરી પોતાના જ ઓધરનો બ્યય કરી અકબરને માટે મોટા મોટા જમિનપ્રદેશો છતી આપ્યા અને એક નાનકડા રાજ્યના અધિપતિને માર્વભાગ પદવી પ્રાપ્ત કરાવી. તેટલા માટે પ્રતાપસિંહનો સમય તેમની અભિલાષાઓ માટે કેવળ અનુચિત હતો. દારપુ કે તેમને ફક્ત અકબર સામે કામ લેવાનું હતું એટલું જ નહીં પણ જે રાજપુતો તેના મોહપાશમાં લપટાયા હતા તેમને પણ મ્હાત કરવાનું કામ મહારાણાના શિરે ચોટ્યું હતું. આ પ્રમાણે સમયની અનુકૂલતા નહીં હોવા છતાં મહારાણા પ્રતાપસિંહ પોતાનો નેક ટેક જાળવી અને જીવ મદે સ્વશ્મિનું મંરણ કરી એક જયસંત ઉદાહરણ મુખી ગયા છે જે ઇતિહાસનાં પાનાઓમાં સર્વદા સોનેરી અક્ષરે દોરાઈ રહેશે.

મહારાણા પ્રતાપસિંહે મન્યાધિરાહણ કર્યું તે પહેલાંની ફરવીક ખીનાતું દિગ્દર્શન કરાવવાની ખાસ આરથકતા છે. પોતાના ખીનવશાત્ત મરદારોને કબજે કર્યા બાદ અકબરે સન્ને ૧૫૬૭ માં ચિત્તોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. તે મગથે ઉચ્ચમિહના હાથમાં મેવાડના રાજ્યની લગામ હતી. કમલાગે ઉચ્ચમિહ બીકણ હતો અને વીરાચિત સહયુજોનો તેનામાં નંપૂર્ણ અભાવ હતો. આપતિના પ્રસંગે કેવી ધીરજ અને હિમ્મતથી કાર્ય કરવું જોઈએ તેના ખ્યાલ તેને નહોતો. પરિણામે ચિત્તોડ ઘેરાયું તે સમયે બાપારાવલનો વરાજ તેના કાંગરાઓનું રક્ષણ કરવા હાજર ન રહ્યો. સીસોદિયાની કુળજેવીતુ એવું વચન છે કે જ્યાં સુધી મેવાડનો રાજમુકટધારી નગ્નપતિ સ્વહસ્તે દુર્ગનું પાત્રન કરે ત્યાં સુધી ચિત્તોડનો દિલો ગયુઓના હાથમાં જાય નહીં. બ્યારે અઢાઉદિને ચિત્તોડ ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે હાદશ ગાજકિરીગ્રાહકૃત કુમારોએ બગવા જુઠાના મંરણથી માટે મ્વકીય પ્રાણ અપ્યા; તેથી જ રીતે માળવાના બાઝખહાડરની ચઢાઈ વખતે દેવરાનો અધિપતિ જે મેવાડના રાજકીય કુટુંબનો કુમાર હતો તેણે સ્વહસ્તે ચિત્તોડના કાંગરાઓનો બચાવ કર્યો. પણ ઉચ્ચમિહના વખતમાં થયેલા આ ત્રીજા હુમલા વખતે ચિત્તોડના જુરા નસીમે રાજા કર્તવ્યબ્રથ થઈ નારી ગયો અને ચિત્તોડના મંરણથી તરફ જરીકે લક્ષ્ય આપ્યું નહીં. તો પણ બીજા બહાદુર મરદારોએ પોતાનું શૌર્ય દાખવવામાં મણા રાખી નહીં. આ સરદારોમાં બેદતારના જયમથ અને કેલવાના પ્રતાપનાં નામ વધારે સુવિખ્યાત છે. આ બંને કુમારો સોળ મુખ્ય પટાયતોમાં હતા

અને તેમણે નાની ઉંમર છતાં તેનાં વજરથી પરાક્રમેથી અસ્ત થતા ચિતોડ સૂર્યનાં કિરણોને વધારે દીપ્તિશાળી બનાવ્યા હો. રાજપુતોનો અથાગ પરિશ્રમ છતાં ચિતોડ પડ્યું એકે રાજપુતે પાણી પાની કરી નહીં. શ્રી રાજપુતાણીઓ બેઠાર કરી બાળતી ચિતોડ પડી બાળી મુઠ્ઠી અને બહાદુર ક્ષત્રિયો હાથમાં તરવાર ઘડી મરણ પર્વત લડ્યા. તો પણ ચિતોડ, રાજપુતોને અતિ વ્હાયુ ચિતોડ, અકબરના હાથમાં ગયું. આ પ્રમાણે મેનાડનો મુખ્ય દુર્ગ, જેના માટે હમ્મરો વીર સૈનિકોએ પોતાના ઉચ્ચ શિરથી ભૂમિતપને ભીંગવ્યું, તે રિપુહસ્તગત થયો.

ઉદયગિહની કારકીર્દિમાં ઉપર બતાવ્યા મુજબ મેનાડની બહોળલાલીને મોટામાં મોટો રત્નદો લાગ્યો. આ બચકર બીના થયા બાદ ફક્ત આર નર્પ ઉદયગિહનું જીવન ટક્યું. મરતી વખતે પણ ભવિષ્યમાં ક્યદા ઉપસ્થિત થાય એવી તેણે મૂર્ખાઈ કરી. પોતાના પાટવીકુવર પ્રતાપસિંહને કોરાળે મુઠ્ઠી તેણે જગમગને ગાદિવારમ દસ્યો. ઉદયગિહના રાગને સ્મશાનમાં અન્યેદિ મંદાર થતો હતો તે વખતે પ્રતાપસિંહના માગા ક્રોધોરગન અને અદાવત કૃષ્ણે થતી ભુલ સુધારી લેનાનો નિશ્ચય કર્યો અને બીજા બધા મરદારોએ તેને ટંકા આપેા. સવળા રાજ્યબાન તરફ ગયા. જગમગ ગાદિ ઉપર બેસી ગયો હતો પણ અદાવત મરદારે તેનો હાથ ઝાપી નીચે ઉતાર્યો અને પ્રતાપસિંહનો નજ્યાભિષેક કર્યો. આ પ્રમાણે નિર્મિત મહારાણા પ્રતાપસિંહ બાપારાવડના મિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા અને ખરેખર તેમના વશમાં કોહીનુર તરીકે શુભ પ્રદાશ પાડી રાજપુતોની પ્રતિજ્ઞાનું પુન ગૌરવ વધાર્યું.

મહારાણા પ્રતાપસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતે તેમનો કોપ રિક્ત હતો, આધ નોનો અભાવ હતો, અને વારવાર આવી પડેલા પરાજયોને લીધે તેમના સરદાગે નાહિમ્મત થયેલા હતા. ફક્ત પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ વજની લુખ્ખી કીર્તિ સીરાય બીજે વધારે મંજીન વારમો તેમને મળ્યો નહતો. પણ તે જ ઉજળી કીર્તિને નિષ્કલકિત રાખવાનું મહાન જાન મમશેગની ધાર ઉપર આવવા જેટલું કઠિન હતું મોટામાં મોટો ધા જે તેમના હૃદયમાં સાલતો હતો તે કઝવો ઘણો મુશ્કેલ હતો. મેનાડની રાજધાની ચિતોડ જેણે મેંકડો, બવકે, હમ્મરો વર્ષો સુધી રિપુજાને હંકાર્યું હતું તે અત્યાગે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીના હાથમાં ગયેલો દેખી મહારાણાનું દિવ અતિશય દાઝતું હતું. જે કે બીવકુલ સાધન થત્ય દશામાં મહારાણા બાપારાવડના મિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા તો પણ તેમના શરીરમાં વહન કરતા ઉચ્ચ શિરને અનુમરતી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાએ તેમણે બહેર રીતે લીધી ફક્ત પ્રતિજ્ઞા લાઇએમી રહ્યા એટલું જ નહીં પણ તેને ફિલીબૂત કરવા તેમના સમર્થ પ્રતિસ્પર્ધી અકબર બાદશાહ સાથે મુદ્દ ઉપસ્થિત કર્યું. પ્રાચીન મમથમાં ચિતોડના દુર્ગમાં મેનાડના કદામાં કદા હસ્તનોતે પણ કારાગૃહનિવાસ મેવવો પડ્યો હતો અને હમ્મરગિહ જેના શરવીર મેનાધિપતિના સનન પ્રયત્નોએ ભખીમૂત ચિતોડને પણ નવપથવવાડી બનાવી હતી, એવા ઉત્સાહી ચિત્રોને નજર મમક્ષ રાખી મહારાણા પોતાની અભિવાધાઓ પૂર્ણ કરના પ્રેરાય એ રસાભાષિક હતું પણ જે વખતે મહારાણા પ્રતાપસિંહ આડી રીતે મેનાડને પુન આનન બનાવના કિચ્ચ આ થોને પોતાના મનમાં ધ્યાન બાપના દના ને વખતે એક જુગી ન પડતોને ગેરન-

શાહ દિલીના તખ ઉપર હતો જે અકબરને મધ્યે ઔરંગઝેબ જેવો ધર્મીય અને કમચાલ હતો બાદશાહ હોત તો એટલું ખાતીર્પૂર્વક કટી તકામ કે મહારાણાના અભિપ્રાયોને મપાણું મિજમ મન્યા વિના રહેત નહીં અમરે ઔરંગઝેબની માફક રાજપુતોના દિન ઉરમ્યા હોત તો પ્રતાપમિહના કાર્યને વધુ સરળતા મળત જેની રીતે બાબરે હિંદુસ્તાનમા પા મુક્યો તે વખત પ્રતાપી રાણા સંગે જામવેના એકનિમના ભગના બુદ્ધ દેડે સવળા રાજપુતો એકત્ર થયા હતા તેની રીતે મહારાણા પ્રતાપમિહ જેવો બનિત અને પરાક્રમી નરપતિ એકાર ફરીથી મધ્યમા રાજપુતોને એક છત્ર નીચે લાની શકત અને તે સનગાઓની એકનિત રાક્ષિતો ત્રિપુ સામે ઉપયોગ કરી શકત પણ હમનસીમે રાજનીતિનિપુણ અકબરે એક નીતિ દાર મવા માડ્યો હતો તેણે રાજપુતોને પોતાના કરી લેના યુક્તિઓ રચી હતી અને તે યુક્તિઓના લોભ ભોગ મોટા રાજપુત રાજ્યો ઘર્ષ પડ્યા હતા ઉપર જણાવ્યું તે મુજબ અમર અને જોધપુરના મોટા રાજ્યો અકબર સાથે લમ સબધથી જોડાયા હતા અને પરિણામે અકબરની શહેનશાહતના મગ્નુત મ્તલબ બન્યા હતા તેની જ રીતે ખીમ નેરતુ રાજ્ય પણ બાદશાહની માર્ગલામ પદની સ્વીકારી મુક્યુ હતું જે મુદ્દોના રાજ્ય અત્યાગ મુધી મેવાડનો સુરત મિત્ર હતો તે પણ આ મમયે બાદશાહને બળી ગયો હતો અગે । અરદશાની ખરિસીમા આટલેથી અમી નહતી પ્રતાપનુ યોધી પણ તેની સાથે રથું તલતું પ્રતાપનો પોતાનો બાઈ મગરજી પણ તેને છોડી બાદશાહના દગમા ભગ્યો હતો મગરજી ધણે બહાદુર સરદાર હતો મગરજીએ પોતાના માર્ય પરાક્રમ એટલે મુધી ખતાવ્યા હતા કે કદહાર જેવા રથગના મુગા તરીકે તેની નીમણુક રનામા આની હતી કદહારનો કિલો અને તેની સધગી જમીન સગરજીના કળબમા હતી સગરજીના વસાને મગરાતના નામથી ઝોગખાના લાખ્યા અગરના સવાઈ જયમિહતા સમય મુધી કદહારનો કળને સગરજીના લાથમા રહ્યો જહાગીરનો બહાદુર મરદાર મોહોગનખાન એક વખતેન સગરાત હતો આરી રીતે તપાપની માયે ગી જે મગપુતોએ કામ કરાવી જરૂર હતી તે સરળા મગનીતિના ભોગ યઈ પ્રતાપના મિત્ર દગમા ઉભા ન્હા

પણ જે ભવકર આપતિ મહારાણાની મમજા ઉભી રહી હતી તેની મહત્તાથી પ્રતાપ મિહનુ ધૈર્ય ધમ્યુ નહીં પણ હનુદુ તેમના ઉત્સાહમા આતિશય શ્દિ યઈ તેમણે અંતઃ કુરણના ઉડા ભાગમાંથી સોગદ લીરા કે હું મારી માતાના ધાવણને દીધાવ્યા વિના નહિ રહુ. મહારાણાએ આ નિશ્ચય બહુ સારી રીતે નબાવ્યો જે કે એકતો હતો તોપણ તેણે આખી શહેનશાહતના એકનિત બન સામે પચીસ વર્ષ મુધી બાથ બીડી એક વખત સપાટ જમીન ઉપર સહાર વધાવતો, ત્યારે એક વખત એક પાહાડથી બીજે પાહાડ નાસતો, કોઈ કોઈ વખત પોતાના કુટુંબનુ મેવાડના પાહાડી પ્રદેશના ફૂન ફળાદિથી ચોપણ કરતો, ત્યારે કોઈ કોઈ વખત બાગક વીર અમરમિહને જગલી પશુઓ અને તેમનાથીએ વધારે જગલી રાની મનુષ્યોની સોજતમા ઉછેરતો આવી રીતે એવીએ આપતિ અવશિષ્ટ ગી નહોતી જે મહારાણા પ્રતાપસિં મહન ન ફરી હોય નીચેના ન્હોમથી હું જે જિવિતનુ વર્ણન કરું

तेजस्विना बलवता रिपुणा महीना
जाञ्जल्यमानशितशस्त्रसनाथपागे ।
सोदुक्षुधश्च विजनेषु चरन वनेषु
यात्राद्विपसमदमर्दमयु यथास्त्वम॥

‘૯ નાનૂ તમે જનનામા તેજસ્વી રિપુ આથે ચગમ્તા તીલ્લ રાત્રા હાથમા યદી નિપત્તા મન્તુ બ્યા મુદ્ધી મન થયુ તહીં ત્યાસુદી મુદ્ધ ધ્યુ અને તે યુ જ્ઞાન નવાની પીગ મહન કરતી પા અને નિર્ન જગનામા બગ્ધુ પ યુ તેની તમે જગી વરખર રાખી તહીં’ પોતાનો ટ- અને પ્રતિજ્ઞા નામના બીજા જો આગુ મોટુ મહન કર્યુ છે અથવા કરશે ? ખરેખર મહાગુન તમે તમારા વચનો અશરત અત્ય કર્યા છે

अपरिमितमलान्नो म्लेच्छराजः समयात्
परिपततु समन्तादापदा भूरिवृष्टि ।
अनधिगतमलान्नैर्निजिने स्थीयवा वा
नदापि न निजधर्मात् सूर्यवज्याश्चलन्तु ॥

અમખ્યાત લક્ષ્મી લઈ બા ૫૬ આવા અન્ આપતિઆના બારી રરમા. આ
 ૫૬ ગુએ તુરી પગે અયના તો આ । જન રિના બુખે અને તરમ પ । તરશ્ચાનતા નિ રના
 ખ્યામા નિવામ કુનાનો પમ । પ્રાપ્ત આઓ તો પહુ મર્મરલી રાગપુનો પોતનો ધન
 હી રુ એ તહો

આ બીજા પ્રતિજ્ઞા જ મહારાજના રાજ્યાભિષેક સમયે જાહેર સ્થળે કરી હતી તેનું અર્થ પાત્રનું પ્રમાણ લખ્યું છે. રાજાના આસી નહીં

પોતાના વશની પવિત્રતા જાગરી રાખવામા મહારાણાએ જરૂરી મણા રાખી નહો
અને ? સુધી પોતાનો ટેક પુરી રીતે જાગરી રહ્યા આ અરસાઓમા જે તેજસ્વી પ્રયો
મહારાણાએ કર્યો છે તે સવળાનું વર્ણન બાંગ્લાદેશ ઉદ્ધીપક રાસડાઓમા મરામા આ ચુ
/ હવે સુરી આ કા થો ઘણા દર્પથી ગયા છે અને અત્યંત ગ્રેમર્ફુલ મળાય છે
તમા ગુથાઓના ઉછાળનમાં પ્રયોગો ખાલી અને સાનગતી વખતે સૈન્દ્રો વખત વખત અન
જ્ઞાતાની આબોમાથી ઉચ્છ્વ આસુઓ ટપક છે એવાડની એક ખીણ એવી નથી કે જેમા
મહારાણા તપાષમિહે સ્વર્ગીય પરાક્રમ કર્યું ન હોય હુમામા એટલું જ કહેવું પુરતું છ કે
વાનજીન એક રાત્રીએગીની માફક તેમણે સાસારિ ઉપભોગોનો ત્યાગ કરી પોતાની કોરો
નિતિયાનું પાનન કર્યું અને સુખ માની લીધું, અને મહામટે સૂર્યસ્થને કબજો ખર્શ
થવા દીધો નહોતો જેવી રીતે બીજા રાત્રીપુત્ર બાદશાહ સાથે લગ્ન મળધથી જોડાયા અને
૧ । શા ના । ૨ । ૩ । ૪ । ૫ । ૬ । ૭ । ૮ । ૯ । ૧૦ । ૧૧ । ૧૨ । ૧૩ । ૧૪ । ૧૫ । ૧૬ । ૧૭ । ૧૮ । ૧૯ । ૨૦ । ૨૧ । ૨૨ । ૨૩ । ૨૪ । ૨૫ । ૨૬ । ૨૭ । ૨૮ । ૨૯ । ૩૦ ।

પ્રતિજ્ઞાને મજિન કરી નહીં અને મેવાડને પરતંગનાની સેઠરી, ખેડીઓ પણ પેહેનથી નહીં. પોતાના છત્રન દરમ્યાન મહારાણાએ મેવાડની સ્વતંત્રતા અખંડ જાળવી રાખી.

ચિતોડના નાશની યાદગીરી જાળવી રાખવા આ મહારાણાએ ઘણી આકરી પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી: જ્યાં સુધી તરવારના બળે ચિતોડ પાછું નહીં મેળવું ત્યાં સુધી હું પરાજામાં જમીશ અને ધાત્રમાં સુધ્ધિ રહીશ. વળી 'લખમાં તેમજ સુદમાં નિશાન હું આગળ રાખવાને બદલે પાછળ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. શરવીર મોદાઓનાં દિલ વધુ ઉચ્છેરાય અને વધારે પરાક્રમી હોય તો તેમના હાથે જની શકે. પાછળથી ચિતોડ, મેવાડના જૂનિઓને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું છે પણ તરવારના બળે પાછું નહીં મળેલું હોવાથી હવે સુધી આ પ્રતિજ્ઞાઓ મેવાડના જૂનિઓ પાળે છે. જે કં હામના રાણાઓ સુંદર સુશોભિત પસંગમાં સુધ્ધિ રહે છે, તે પણ તેની નીચે ધાત્ર પાથરે છે અને પ્રોના રૂપાનાં વાસણોમાં જમે છે છતાં નીચે હવે પણ પરાણું મુકવામાં આવે છે. ધન્ય છે સૂર્યવંશી રાણાઓના ટેકને !

મહારાણા પ્રનાપચિંદ જ્ઞાસિન અંતઃકરં આ અર્થેના વારંવાર વિદ્યાર દહાડા છે,

મહાકૃષ્ણં નૃપતિરુદયઃ મત્તિગ્ન્યોડતિભીષ્ઠ

તૌં મૂનશ્રેન્ સન્ધુ મલિનયન વંઝકીર્તિં મુમુધામ્ ।

નૂનં મૈત્રા રિપુક્લમતા મૃનિમાત્રપ્રમાણા

રમ્યા મૃમિમરતૈવપયસ્યાધિભોગ્યાઽભવિવ્યન્ ॥

“ જે રાજા મેન અને મારી વચ્ચે દ્વેષભિંદ ન હોત તે ભરતજીમિની એક નમુ જમીન પણ રિપુઓના હાથમાં જત નહીં. આ કથનમાં શિવકુલ અતિશયોક્તિ નથી. કારણ કે હંકા કૌશામાં હિંદુ સમાજનાં નવીન છપનનો પ્રવેશ થવા માંડ્યો હતો. ગંગા યમુનાની આસપાસનાં હિંદુ રાજ્યોએ પુનઃ પોતાનું મોક્ષ પ્રકાશિત કર્યું હતું અને બાકવાન સત્તાઓ તરીકે લેખાયા હાથમાં લતાં. અંજર અને વેંઘપુરનાં રાજ્યોએ તે પોતાની શક્તિ એટલે સુધી વધારી હતી કે તેઓ એક હાથે શેરશાહ ખામે લડી રાખ્યાં હતાં. તેથીગદીતે અંજર નદીની બંને બાજુએ નાનાં રાજ્યો પણ સ્વીચસ્વરૂપ મેળવી રાખ્યાં હતાં અને તેઓનું બેર ધીમે ધીમે વધવા માંડ્યું હતું. એક અર્ધ સદિવાળા હિંદુ રાજાની જરૂર હતી કે જેને આ બધાં રાજ્યો પોતાના અધિનાયક તરીકે માની તેના પવિત્ર પ્થગ નીચે દિવ્યવર્યનો આરંભ કરે. છતાં છવામાં મેવાડથી નીપજતાં આમાં કશું તે સુધમાંઓએ બહુ સારી રીતે આપ્યાં હતાં. તેથી હવે બધાં અંજરનો લાભ સમજતાં જાણ્યા હતા. આનો પોતે અધિનાયક તેમને પોતાના સમય હિંદુ રાજ્યો હતા. તે અધિનાયકે પોતાના પરાક્રમેથી સમગ્ર ધરણીનકેને અંજારી નાંખ્યું હતું. તેમાંમાં એવા સર્વોત્તમ ક્ષાત્રજીઓ હતા કે તેની બચ્ચ, ચર્તિ તરફ શ્રદ્ધાના ઉપાસક રાજપુતોની દૃષ્ટિ આકર્ષાયેલી હતી. કોઈ સમયે ન જની શકે એવો રાજપુતોનો એકસંપ આ બહાદુર વીરશિવમણિના હાથે થયો હતો. આ મહાપુરુષ બીજે કોઈ નહીં પણ સૂર્યવંશીય મહારાણા અંજારાસિંહ જેને આખરે રાણા સંગ તરીકે ઓળખ

ખીએ છીએ તે હતો. આ મહારાણાએ મળ્યા રાજપુતોને એકચિંગતા પવિત્ર ધ્વજ નીચે એકચિત કર્યા હતા અને બાબર જેવા યોદ્ધાને હંધાવવામાં જરૂરિયાત સમી નહોતી. તેવીજ રીતે સુર વંશના છેલ્લા નામદાર રાજા ઉપર વિજય મેળવી અકબરે પોતાની કારકીર્દીનો આરંભ કર્યો તે વખતે મેવાડના સિંહાસન ઉપર ઉદયસિંહને બદલે પ્રતાપસિંહ જેવો શરવીન વિરાજમાન હોત તો મધ્યમાં રાજપુત રાજ્યો મહારાણાને પોતાનો ગ્વામી કર્યા એક વાર દરીયા હિંદ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરવાને શક્તિમાન થાત. પણ ભારતવર્ષના કમબાગ્યે તે સમયમાં ઉદયસિંહ જેવો ખીકણુ નરાધિપતિ મેવાડ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો જેને લીધે અકબર પોતાની નવીન રાજનીતિનો પ્રયોગ કરી પોતાની સ્થિતિને પ્રબલતમ બનાવી શક્યો અને કુદરતી રીતે જે રાજપુત રાજ્યો મેવાડના છત્રની આમ્બામાં નુથાવડાને સરખાયાં હતાં તેજ રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં લઈ પોતાની જમ્તિમાં આપડ વધાવવા કરી દીધો.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ જાદો નહીન થયા ત્યાં જોયો પળે પળે બંબરનો માનસિંહ અકબર બાદશાહના મેનાપતિ તરીકે દક્ષિણુ છત્રના નાકબંધા ત્યાં તેજે મેવાપુરનો વિજય કર્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખત માનસિંહે ઉદયપુરમાં ચોરા વખત મુકાબ કર્યો. માનસિંહનો આતિથ્યમહાર કરવા માટે મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઉદયસાગર જંગ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. ભોજન સમયે મહારાણાએ હાજરી આપી નહીં અને મેવાના પુત્ર ગમગમિંહને મોકલ્યો. પણ માનસિંહ મહારાણાની જેરહાજરીનું કારણ કશીનથા અને બાદશાહ કર્યો કે તે મહારાણા આ વખત તેની માથે ભોજન નહીં કરે તો પગિયુએ બાગેપલાપકર્યો પાગે. મહારાણા પ્રતાપસિંહે આ કમગીરીની દરકાર કરી નહીં અને ત્યાં રાજ્યના જાગનારી દીકુ ને દાંડો પોતાની બેનને મોઢવ મોઢેનલાદ સાથે પરભુરી તેની સાથે એમી મર્થનંશી મહારાણા કદી ભોજન કરશે નહીં. આ વચનોથી માનસિંહે ધ્રુવે દોષ વ્યાપ્યો. મર્થનંશીદ્વજન મહારાણા માથે ભોજન કરવામાં મુશ્કેલી રાજપુતો પોતાનું નાન અને ગૌરવ મનજના સતા. આ માન પોતાને આપવામાં ન આપ્યું તે બેઠા માનસિંહનો ગાય અનિયમ બગાડતા માનસિંહે ભોજન કર્યું નહીં અને પ્રતાપ મહારાણાને દેરાન કચવાના સોગંદ લીધા. ગિરી ગયા બાદ તેણે અકબર બાદશાહને મહારાણા વિરુદ્ધ સારી રીતે જીએક્યો. માનસિંહના કિતે-જનથી બાદશાહે એક મોઢું લઈને મેવાડ તરફ મોકલ્યું. આ મૈત્ર્યની મરમરી મયીત્ર નથા માનસિંહને આપવામાં આવી. જે મોઢું લઈને પોતાની વિરુદ્ધ પળે આપ્યું તેની માથે મહારાણા પ્રતાપસિંહ કદા બાવીઝ હજાર સુનદા રાજપુતો એકસાકરી ગયા પણ આ અ-વીર સિપાઈએ પોતાંથી આરગણા લશ્કરને પોતાના શૌર્યથી મહાન કરી શકે એવા વીરવાન હતા. આ લોકોની સાથે મહારાણા સંમગ્નેત્રમાં આવીને બોલા રહ્યા અને મેનમે હવદી-ધાટનો રસ્તો રોક્યો. અર્જભેર તરફથી આવતા મોઢવ સૈન્ય અને રાજપુત ત્રણ વચ્ચેધમ્પી પુનરેંજ લડાઈ થઈ. યુદ્ધમાં મોઢી આગળ પડેતા બાગ મહારાણાએ લીધો. ફેટલાક ઠાલા મેનાપતિઓની માફક તેઓ મમરાંજળુથી છેટે તેજુમાં એમી રૂનિરોને હુકમ આપવાનું કામ કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા નહોતા. પણ હુકમ આપવા પડેલાં તેજ હુકમને જતે અનુ-ગરવાના ઉત્તમ મિદાંતને તેઓ અનુમગ્તા હતા.

In order to come and one is to know how to obey

મહાનાથા પ્રતાપમિહં યુદ્ધના નિષ્ઠા નિષ્ઠા અર્થે નયમ આનંદ ધસતા અને પોતાની તીક્ષ્ણ તરનારથી રિપુદગ્ધા ભાર મહા પ્રાણતા તેમનું ઓગળિય વીર્ય આ ધર્મ યુદ્ધમાં એટલું બધું ઉદીત થયું હતું કે તેઓ પ્રાણુની દરમર કર્યા વિના સર્વ સ્થળે ધૂમવા લાગ્યા માનમિહને શોધી મ્હાડી તેના ઇર્ષ્યાનું વર્તન માટે યોગ્ય શિક્ષા કરવા મહારાણા પ્રતાપમિહ તનતોડ પ્રયામ કરવા લાગ્યા જ્યુ તે રાજપુત કુલમ્મ સરદારનો બેઠો થયો નહો તથાપિ તે કરતા વધારે તેજસ્વી મર્વ કરવાનું મહારાણાના ભાગ્યમાં નિર્માણ થયેલુ હતું પ્રયત્ન ચમગ ૮૧૧ માફ સાર માત્રુ મ્તન મ્તના મહારાણા પ્રતાપસિંહ બ્રાહ્મણ તરીકના તાથી મુધી તરીકે ગયા મહારા માત્ર બહાદુર થો ૧ ચૈત્ર તાથી ૭૫૨ દેશ ગને પ્રતાપમિહે મહસ્ત્રન પોતાના ભાગે ઉપાગે ભાગના તરારથી મ નતના ધાત થયો અને નિયામમ્ના અભાર હાથી આગે ધર્મ રાજેનાથી નાગી નયો આ સી રીતે શાહજાદા સલીમ બચી ગયા તે અર્થે મરણ મોવનો મેનાધિપતિનું મ્હા ૧ કુમા દાડી આ યા ૫ ૧ તે મ ધાગ સાથે મે ના પ્રતાપમિન નેમમેગ લાગ લાગ નાનુતો પણ મધમી શિશ્નોમાથી એમ્મા થયા આ ૧ મહારાણાને મા પ્રતાપના ત્રાપ અગખામલા રી મોવતા ઉપર તુરી પાપા મહારાણાના શિર મેનાનું છત મોબતુ હતું તેથી જાનારાને છીમ્મ ધર્મ ૧ બને લીરે મોરનો મહારાણોના પ્રાગુ લેસા મનિમાત્ર થયે મરપુ ૧ સરણ મોરનો એમ્મિત થ ૧ જ્ઞાતી ૩૧ ૬૫૨ આમગ તુરી પાપા હતા પોતાના રાજનો પ્રાણ આનના પોતાના પ્રાણુની ૧ મા આ તિ આપનાનો નિગય જનાગને કર્યો પ્રતાપના મત્ત ઉપરથી ૧ ખગે ૧ તેજે પોતાના માથા ઉપરલીય અને મોરનાની દિ પોતાના ઉપર મામ્પી જ નાગરનો યુ મા મર્ગસમ થયો ૫૫ મહારા પ્રતાપમિહ બચી ગયા પોતાના મજ્જ માટે પોતાના મિથ પ્રાણુ નિવાન આપનાર હજારે વીર પુરોહિત મેનાની પતિત્ર ભમિગે જ મ માથો કે નેમની મગ્ગી વખતે જનારાનું નામ જિતમ પરીજિ રિગજમે

પાછી પાની યા વિના મરણ પર્વન મહા ૨ રાત્રુતો લડ્યા તેઓ મોવનોના અન બા ને મગવા બેઠી નાખતા પણ પાળથી બીજ મોવનો તેમની જગ્યા લેતા હતા મોર લોનુ નમ્પા ૧૫ ઘણ વધારે હતું તેથી ઉવે રાજપુતોનું કાર્ત આલ્યુ નહો હનીરાના ત્રામ્મ નમમ્મમાથી મ્ત આહ હજાર મગ્ગુતો ૮૧૧ બ યા

મહારા પ્રતાપમિહને આ લડાઈમાં જે સાત ઘા વાગ્યા હતા તપુલાનાના ૧૫ નમરાગના અને એ જોગીથી તો ૫૫ તેની લેટ ચિત્તા કર્યા વિના મહારાણા એમ્મા ચૈત્ર થોગ ઉપર નામી છુપા તેમની પાછળ જે મોવન સર હો પડ્યા હતા રસ્તામાં એ નાનું બાનુ આપેલો પણ અર્ધ રામિ ધસવતો ચૈત્ર આ નાનું ઓગળી પેરી બાનુમે ચાની નયો અને મોથલોના થોગ નાગ આમગ અટમ્યા તે અરમાગ અનિગય થામ્થી મહારાણાનો અધ જે યુદ્ધમાં ઘવાયો હતો ગને જે ના ૧ મુમારરીથી અમિત થયો હતો તેજે પોતાના ના ખો પગિયા ૧ મો હનો મિથિની નાગી ૧ તા મધતી નતી

હતી નહોતી - નાનકડા નિના । ● નાનકડા પંચાલ જેવી ન હતી ધાતી તરીકે થતી હતી પણ તેવામાં પાછળથી “ઝોનીના ધોળાના અંગ્રા” જેવા ગતીગ્રંથ ગમગામે આ સુર શીખી નહિ પણ મહાનાણાના લગુ બનુ શક્તિમિદનો હતો આ શક્તિમિદ ગાન્યાભિરે મમરે કરવામાં આરેના શિક્ષકમાં મહારાણા માથે લડી પડ્યો હતો અને મોઢા તેના મન્યમાં જઈ બાંધ્યો હતો પણ હાદીધામના કુદમાં મહારાણાનું પરાક્રમ જોઈ આ મજકારી વીગ પુરર અન્નઈ ગયો હતો અને તેનો જાતુપ્રેમ પુન વિમ્મિન થયો હતો. શક્તિમિદે આ વખતે પ્રતાપના નીન અથને એકો નામતો જોયો, અને તેની પાછળ પોતે પણ ફોડ્યો પ્રતાપની પાછળ પડેના મોરન મગદગને તેલો પોતાના તીક્ષ્ણ અર્ધથી યમ ન નમા પડેલાની રીસા અને ફરી મહારાણાને મમ્માન દુર્ગ મરોધ્યા મહારાણાને ડગ લાગ્યો ના નિહાળ નિયનિમા કિલિમિલ પોનાનું આ નુ રંગવા ની પોતાને કુમારન પડી આગે પા તેમ પીધારણામોને જોઈ પાળી શક્તિમિદ આ ના ઉપ મની છામવા ના પ્રતાપમિદ પી મમા માગી અને પોતાનો ઘોડો તેમન પાડી નિર્મલ મથળ પડેલાની ગીલા

પાડી રીને આ બાંધુ દુદ્ધમાં મહારાણા પાડી થયા અને નિહાળ નિયનિમા મમયા મનમેર પિર મોઢાનાં ધડે ધા યો અને ધણા દિવસ દુધી મહારાણીની બનાર મ્યાજા આ ગાન્યાની મોવતોના હાથમાં ગઈ મહારાણાએ પરંતનો આશ્રય લીધો અને ત્યાંથી દુશ્મનોને રેશન કરવા માડ્યા મેરાડના વજાખરા મિલા, જેવા મોથુગા ધર્મી, ધત્યાદિ ગાનમિદ લીલા અને મોગાનનખાને હાંપુ લીધ આડી રીને જમન અને પાટાડમાં આ થમરા પ્રિવાય નીને એકે માર્ગ મહારાણા માટે રલો નહોં આવી રિપતિમા પાડી નહોં જાનાર મહારાણા નન્દ બહાદુર નજપુતોનો પ્રેમ આપ્યો અને ધણા વિદ્યાનુગમી ગાનપુતો મહારાણાના દબમાં ભાગ લેવા તેમની માથે ગયા પણ આ વખતે જે મોગા મહારાણાને જાનુબરસા પગ્યા છે તેનું યથાર્થ વખન કરતા આખમાંથી આનુઓ કિમનાયા નિના ન્દે નહોં માર્ગ માર્ગ વખતે મહારાણા પરાડની ખીજોમાં એડી રીને અમ્ય થઈ જતા મોરતો તેમનો રિનય ન થઈ ગયો એમ માની લેતા પાડી ગિતા બહાર નીકળી માથે પાડી છુની હાથઈ દુડીઓને ટાપી નાખતા ફરીજાન નામતો મોરન સગદાર મહારાણાને પમડસા તેમની પાછળ ખીજો ખીજો આથડતો હતો પણ તેને યુક્તિથી એમ શુદામાં પુરી દઈ તેનો અને તેના મધળા અનુચિતો મહારાણાએ મહાર કરી હતો માધાગા રીને વર્તી કનુમાં મહારાણાને આરાન મળતો હતો અને બાકીની કનુઓમાં ઉપર મગજ પોતાનું મરણ કરતા આડી નિયનિમા પુખ્ત રસ રી નવા મન પોતાના પાછળ પડી જાય તેની મહારાણાને મોગી દીમ્મ હતી એમ વખતે ના ખીમ ખરી દ જેવો બધા ઉપજ થયો હતો પાડી તે વખતે ટાવાના નિમમ્દનાદ બીલોએ પ્રતાપના માનખન્યા એને ટોપરીમાં મંત્રાની કિર્તી હતી અને જાવગતી કરામની ખાલોમાં મનાડ્યા દના આડી રીતે પોતાનો મધર્મ જાગરવા મહારાણાએ જનપસાય ધણા ગાળા વખતે ત્રસ રવીમરો અને આડી પડતા અમળ મને જાગે નાખમરો નહોં

મહારાણાના અગ્નિવામમાં કાઠ માં મમ ને શિવદુદ્ધ ન વાવમ હતો પેપન

અંત્ર પણુ તેમને અને તેમનાં અનુયાયી રાજપુતોને નર્મિતું નહોતું. પ્રતાપેની રાણી જેણે સ્વપ્ને પણુ દુઃખનું દર્શન કર્યું નહોતું તેને પાંદડે પાંદડે અને ખીણે ખીણુ અંધકારનું પંદરું હતું અને પ્રતાપનો બાળકો જેઓ પુરા લાડમાં ઉછેરાયાં જેઠાં તેમને ખાવા મોટે પડ અંત્ર પણુ નહોતું મેળતું. એક વખતે ગંભીર ધોમના હોરનો એક બાટી પોતાનાં લોક-વાયાં બાળકો મોટે કરી હતી પણ એક જંગલી બિચારો તે બાટી ખેંચી ઝંચા મહાગણાની એક નાની છોકરી તે જેઠાં કલ્યાંત કરવા લાગ્યો. આ બાળકીના દયામાંના રૂદનથી મહારાણાની વજ્રમય છાતી પણ ચીરાઈ અને જે પ્રતાપમિલ અત્યાર સુધી લવંકર કંઠા સામે યજી રહ્યા હતા તેનું હૃદય આનંદ વ્યથાથી બેલાવા લાગ્યું. નિરાશાની પરિસીમાંની મગ્ન થયેલા મહારાણાએ આ ગોચનીય અવસ્થામાં અંકજર બાદશાહ ઉપર મંધિ કરવાનો પત્ર લખ્યો. પોતાનો બહાદુર પ્રતિસ્પર્ધી નમાયું આપવા તૈયાર થયો છે એ જેઠાં બાદશાહ ઘણો ખુશ થયાં અને ગર્વ માથે તે કામળ રાજમયામાં વંચાવ્યો. બિકાનેરના કુમાર પૃથ્વીરાજને તે માંભળી ખોટું લાગ્યું અને ગતી દોડી ઉત્તર આવ્યો કે “આ કામળ મહારાણાનો હોઈ રાકે નહીં. મહારાણાના કોઈ દુશ્મને આવી રીતનો કામળ લખી તેમની કીર્તિને ઝાંખ લગાડવા યત્ન કર્યો હશે. તેથી મને રજા આપો તો હું મહારાણાને પત્ર લખી ખરી ખબર મંગાવું.” બાદશાહે પૃથ્વીરાજને તેમ કરવાની રજા આપી. પૃથ્વીરાજને જે પત્ર મહારાણા ઉપર લખ્યો તેમાં કિતેજક વચનો વાપરી તેમના મંદ પડતા હૃદયને પુનઃ કિતેજિત કર્યો. આ પત્ર જોઈતો ઉત્તમ છે તે અત્યાર સુધી દેકે દેકે અંતિહારિક મંથમાં તેના સારાંશ આપવામાં આવે છે. આ પત્રના સમ્પ્રદે સરીરના રોમે મેમમાં ફાંપતું મિચન કરે તેવા તેજની છે. ગ. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ જી. એ. એસ.એસ. જી આર-એટ તોએ રચેલા “દાત્રપાળ પ્રતાપ” એ નામના નાનકડા કાવ્યમાં આ કામળ પુરેપૂરી આપવામાં આવેલ છે. રક્ષામંડળને લીધે જે ઝનુની મઠોમાં પત્રનો છેવટના ભાગ આપવામાં આવ્યો છે તેવાજ મઠો અગ્રે ટાંકી મંત્રાપ પામીયું.

દાય આ બાગ્ન બિગના

લાગતો નેજનો રીષ

એકલો જાલવતિ ને

ઝવવા ધાર્યું મું મન ?

હજુ એ મજ મંજાર

રાણાના કુળના રીનિ

રાજ્યભોગ કે પાછા

વીરો કાળ કે નહીં.

પૃથ્વીરાજનો પત્ર વાંચી પ્રતાપની નમે નમમાં દાત્રરક્ત વહેવા લાગ્યું અને દેહાન્તે પણુ પોતાનો ટેક નહીં છોડવાનો તેણે મંકલ્પ કર્યો. નિર્જન આરણ્યમાં, પાંદડાની શુદ્ધાઓમાં, અને વેરાન જંગલોમાં સ્વનંત્ર ગીતે મહાવત્તા મૂકેન્દ્રોની માફક પ્રતાપ અને તેના નિમક-હંલાલ બાપાતો ઐહિક દુન્યોને પગ નીચે કચરી નાંખના આનંદે વિચરવા લાગ્યા.

આજ્ઞી હીન દશામાં પણ ક્ષત્રિયોદિ અથવા ચેતકો મહારાણાને મળતો તેની પોતાના બાપાતો વચ્ચે વહેંચણી કર્યા બાદ અવશિષ્ટ અન્ન પોતે ભોજન કરતા. પ્રતાપી રાજપુતો જેઓ આ વીર નરપતિની પાછળ પ્રેમપૂર્વક રહ્યા હતા તેઓ પણ કુધાના દુઃખથી કદી હરતા નહીં અને જંગલના પથરાઓને સુકોમળ ગયા માની આનંદે દિવસ નિર્ગમન કરતા. જુદે જુદે પ્રમંથે છુટા છવાયા મોપલો ઉપર હવો કરી તેમને એક ઘડી નિરાંતે ઝંપી બેસવા દેતા નહીં. આમ સમય વ્યતીત થતો ગયો. દિન પ્રતિદિન આપતિની તીવ્રતામાં વધી થતી ગઈ. જ્યારે કોઈ પણ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે છેવટે મેવાડ છોડી, રણ દુષ્ટથી, મિંધમાં એકલિંગનો ભગથો જુદા ક્ષત્રિયવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે વીર પુરુષ ગમે તે અથવા પોતાનું શૈર્ષ્ય પ્રકાશવા સમર્થ થાય છે. સંસ્કૃત કવિઓ પણ આ વિચારને ધણી છતાદાર બાપામાં વર્ણવી ગયા છે.

को वीरस्य मनस्विनः न्वविषयः को वा विदेशस्तथा ।

ये द्वंदां श्रयते नमेव कुरुते बाहुप्रतापान्निगम् ।

य द्વંદ્વાનમलाङ्गमुलप्रहरण. तिष्ठो वन गाहंत

नमिमेव हनद्विपेन्द्रचिरिस्तृष्णा उिनच्याग्न ॥

આ શમાર્ણ પ્રતાપે છેવા ડિગાય તરીકે મેવાડ જાનું પણ અનવનવાતુ રક્ષણ કરવા નિશ્ચય કર્યો. મહારાણા અને તેમના રાજ્યબક્ત સરદારો પોતાના ધોરા તૈયાર કરી મેવાડને છેલા રામ રામ કરવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં દરથી 'મયુરકંઠ, નયુર કંઠો' જોવા મળે મંભળાયા અને જાણે પદમાભાએજ મહારાણાના ટેકની પરી પરીતા કર્યા બાદ કમચમ તેમને સાહાય્ય કરવા પ્રેરણા કરી ન હોય તેઓ બાસ થયો. ફર મુસાફરીના પરિશ્રમથી થાકી ગયેલો એક અધ્યગ મહારાણાની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો, અને તેમના પરમ પવિત્ર ચરાણુ-કમડાનું ચિનનશિરસા ચુમ્બન કરી સવિનય મહારાણાને આજ્ઞ કરવા લાગ્યો. પ્રતાપમિત્રે તેને એકદમ જાળખ્યો અને માનપુરુષર તેની નાથે વાન કર્યા માંડી. આ અકિત ખીજ કોઈ નહીં પણ મેવાડના પ્રધાન બાગસા હતા. તેમણે પોતાની અષ્ટ ખમતો મહારાણાના પગ આગળ ધરવાની માગણી કરી. બાગસાએ વીરોચિત શબ્દોમાં કહ્યું કે,

“વીરત્રી આ ધરિત્રીમાં એક એવો નથી કદી

દેશસ્વાતંત્ર્યને અર્થે ગ્રાણુ દેતાં હો જરી.

બાર વર્ષ લગી રાખો લાખોનું મૈન્ય વીરનું

ખર્ચને અર્થ ગણાજી હોય બદર ભામનું

ધિત એ ગજમેવાની આમણી હર્ષથી કરો

જદ્ બામા તણું હર્ષે હશે આ રાજવી બંગ.

પ્રજાની સદમીની રેલ દેશના ચર્મુખર્ષથી

પવિત્ર આવડે દરદે રાજાજી હામથી કરો.”

ઉપર મુગળ પાતલકા સામાજિક મેલાડના મ્હાલુ મોટે પોતાના મંદગા ધનની મહા-
ગણાને બેટ હતો, જે પ્રેમપર્યંત નીકારવામાં આવી બામાશા જેવા આનંદ્યાની પુરૂષો વિરથા
તેણે છે. જે દેશમાં નરેન્દ્ર નમરૂણ કબીર બામાશા જેવા નવદેશાનુગમી નહી પુરૂષોએ
જન્મ લીધો છે તે અભિને હવેનો વાગ, જાણેવાગ ધન્યસાદ વેદ છે

મહારાણાને વનની સાહાય મળી કે તુરંત પોતાનો મિચાર ફેરવી નાખ્યો અને જહાડ
ગરુડાનું મન્ય પુન જમાવના માંડ્યુ. એક પછી એક મોરખાએ ડાલેલા કિલ્લા પાડા
ડાલના માંડ્યા. રિજથી ગરુડાત મૈનિદો આગળ મિથુના હાડતી મૈનિદો પરસ્ત થાા ગામ્યા
અને થોડા નમયમાં આખો મેલાડ દેન મહારાણાની ગ્રીનજ દાવા નીચેઆવી ગયો. મમર
મેર, ઉરેપુર દત્તાદિ અગત્યના મથકોએ પણ એકલિંગનો ભગવો જુદો ફરકવા લાગ્યો અને
મહારાણા પ્રતાપમિહ એકવાર ફરીથી આખાદીના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચ્યા. પણ આ દેખીલા
મહાને ન્યાં મુધી ચિતોડ પાછુ ન મળે ત્યાં મુવી શાનિ અને આશમ મળે તેમ નહોતુ.
ચિતોડની શીકરમાં અને ચિતોડની ઝખનામાં પ્રતાપમિહનો વજ્રમય દેહ પણ ભગ જીવનામાં
ધમાના લાગ્યો. જ્યાં જ્યાં ચિતોડના કાંચરા તરફ તેમની નજર થતી ત્યાં ત્યાં તેમનું
હૃદયગુમાનસિક વ્યથાથી ચીરાઈ જતુ હતું. જેવી રીતે હાનડની એક મેહનમાહ્યાનું મેરીકો
મળ્યુ મમયે “કેવે મારા વલ મથકમાં મેતરણેલુ જણાએ” એવા ઉદ્ગારો ફેલાયા હતા.
તેરીજ રીતે અંત મમયે ચિતોડની ઝખનામાં મહારાણાનો પ્રાણ મુગીવા લાગ્યો “નાંગ
છોકરો અમરમિહ મારી પાઠગ નવવૈભવમાં લોપાશે, અંત ચિતોડ પુન પ્રાપ્ત દરસનો
પ્રયામ નહીં છે” એ શીકરથી મહારાણા પુન પુન અભરાવા લાગ્યા. જ્યાં અમરમિહ
ચિતોડ પાછુ ન મળે ત્યાં મુધી તેમની આકંગ પતિનાઓ પાળનાના મોગંદ લીધા ત્યારે તેમનો
પરિત આનંદ આ અમાગ સમાગનો પરિત્યાન કરી વીજનોત્તમિન દિવ્ય મથકમાં આવી ગયા

ક્રમર જાણ્યુ તે પ્રતાપે જન્મથી તે જાન મુધી એક સરખા રીતે પોતાની જન્મ-
ભમિ અને પોતાની વહાલી પ્રજાનુ મરજણુ કર્યા કમર કરી મળી રહેવા મહાત્મા પ્રતાપ-
મિહનું નામ બાગવતપર્ણિય દતિહામમાં મોનાના અક્ષરે દોરાયુ છે અને યાવન્ચંદ્રિનાર્દર
તેમના મુખપરનું ગાન કરી બાગવતરીઓ અટલુ થાઓ એજ અભિવાપા પકટ કરી આ
હતુ વેષ મમામ કંઠ ક

જેહાસાસ ચીમનસાસ રત્નામીનારાયણ,

ભક્ત સુદામાનું કીર્તન.

(ધીર ભક્તનાં પદનો ઢાળ.)

એ તો એક સુદામા રે !

સાચા બ્રહ્મભોગી થયા. હોય !

જેણે તાંદુલ સુદામા, રે !

શીઘ્રધણુને ચરણે ધર્મા. હોય !

ભક્ત દેહિકા અબયથી, હો !

પ્રભુયું રમતા હોડ;

એક સવાઈ કર્યા કરે, ત્યાં

બીજા વાગે દૂહોડ.

અખોડ અદ્ભુત કામા, રે !

રસિયાં જનના પ્રભુતા ભર્મા. હોય

બન્ધુતાને બેડલે, હો !

બેલકિયે સખ્ય-ધ,

મૂકી મંસાદે મૂલનાં, એ

સંત જ સ્વજન અખન્ધ !

જ્ઞાણને વિસામા, રે !

દેનસ તો દીન બાવે ભર્મા હોય !

પસન્ત પૃથ્વીમાઃ સં. ૧૭૭૭. }
સંતકુંજ. (સાંતાકુંજ.) .

લલિત.

“અમે તો સાત્”

(ભુજંગી.)

“હતાં સત્ય જે હું કહું બાળ સાતે
રહ્યાં તો હતાં ઝૂંપડાં મધ્ય સાથે
હતા બ્રાત જે તે ગયા કંઈ દેવે તો
નથી આવનાના કહે માત એ તો.—૧

ગયા છે બીજા બંધુ મારા વિદેશે
કમાઈ ખરે લાવશે તે સ્વદેશે !
કહે માત મારી ગયા બ્રાત બેતો
ખરી સાક્ષી આપે પ્રભુ પાસ તે તો.—૨

જનું સર્વને જે દીધા એક માંદિ
પડી ગોચરો મરવને માટ આંદિ !
“ધર્મ મત્ય હું સર્વ જે માત કે’છે
હજુ આરા બ્રાતા મજે તેમ રહે” —૩

“પ્રભુ પાસ જે સર્વને સઘ જનું
ટુટ્યા શોકથી જીવને શું રીખાવું ?
હજુ બ્રાતના રખડ કાને સુણું છું
હજુ સ્વમમાં એકથી વીનવું છું.—૪

‘અમે બ્રાત મારા રહે આંદિ આંદિ
નથી સ્વમથી કંઈ સંતોષ લાઈ’
કહે છે મને ‘બહેની’ હુ તુજ પામે
રહીશે, રહેજે સુખે નીજ વાસે.—૫

“રહ્યા બ્રાત જે ચાર તે તો કમાઈ
ખરે લાવશે” માત કે’છે બીચારી
મને સાંભરે છે ખરા બ્રાત જે જે
ગયા અજ માટે અને પાણીચાટે.—૬

આંદિ ઝૂંપડી આ માંદિ હુ રહું છું
લઈ માતને સાથ હું તો રૂ રહું.”
કહી મર્વ આ બાગડી બંધ રે’છે
કહે છે જ પદી મણીયે જ “પાંચે.” —૭

“ભત્તી બાગીચી ! તુજ અગ્નિ એ છે
પ્રભુ પામથી દોન પાકું વળ્યું છે
અહિં વામ જોનો હતો તે ન સત્યે
ખીજું બાણજે આગથી તું અમલો.”—૮

“નહિ, બાઈ મારા, નહિ એમ થારો”
કહે બાગીચી રોતી રોતી નીગારો
“અમે સાત એ સર્વ દો આંહિ બાણે
નથી સાનની વાતથી હુ અગલો.”—૯

ખરે બાણજે પંચો તું બાઈ મારા
અમે સાતને સાત અધે થવાનાં.”

કહી આ બાગીચી એવું, કહે, “આ ઉર માંહિ તે
વમે છે સાત પ્રતિભાઓ પત્રી શું જુક હું માનુ ?
વસે મુગ માતની એક પછીની પટ બાતાની
કહે તું, આશની બાપા ગાઈ પાછી બક પાની ?”

પ્રાણસાલ અમરતસાલ વૈદ્ય.

હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન.

હિન્દુસ્તાનમાં મિત્ર મિત્ર બાપાઓ મિત્ર મિત્ર રથજો બોલાય છે. તેઓની મંજૂર
કેટલી બધી છે અને તેને લીધે રાષ્ટ્રીય સ્થિતિમાં કેવા કેવા પ્રભો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યેક
વિચારશીલ મનુષ્યને વિદિત છે. તેમ છતાં પણ એવું કહેવાની કોઈક જ દિશા કરશે કે
તે બાપાઓની સ્થિતિ અને તે બાપાઓથી ઉત્પન્ન થતા પ્રભોનું સ્વરૂપ પચાસ વર્ષ પૂર્વે હતું,
તેવું ને તેવું જ આજ સત્ય છે. વર્તમાન સ્થિતિનું એક લક્ષણ એ છે કે ભારતમાંની કેટ-
લીક મુખ્ય બાપાઓના વિદ્યાસ ઉત્પત્તિ તથા ઝારવને માટે કેટલેક રથજો ઉત્પાદકો પ્રવાસ
યાત્રી રત્ના છે. આ સર્વ પ્રવાસ, જે આરંભમાં પૃથક્ પૃથક્ વ્યક્તિઓ તથા કવિત્વ કોઈ
મોસાવરી-મંડળા-આદિને લીધે મદ્રાસ થતા હતા, તે, વીસમી સદીના આરંભથી નવીન
સ્વરૂપને પામ્યા, ને લગભગ તે સમયથી એકેક બાપા બોલનાર તથા સમજનાર આખી

* “વૈકલ્પિક”ની આજ નામની એક કવિતાને અનુલક્ષીને જ લખાયેલ છે. તેમાં
બતાવવામાં આવેલ બાલ્યભાવ દર્શાવતા માટે પ્રવાસ કરવામાં આવેલ છે કિન્તુ “તે પ્રવાસ
કેટલે દરજ્જે મદ્રાસ છે એ તો ઘીટ પુરૂષ માટે જ હોયું જોઈએ.” અને તે પ્રમાણે જ
હું અહિં સંજ્ઞાન લોકોની મનજ ઉપર જ હોયું છે.

“આયમ” ના નામથી તરી મોઢી હીવ્યાયેનો પાયો નખાયો ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય મંચમાં ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો જન્મ થયો તે પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રીય ભાષા ને સાહિત્ય મંચમાં ગ્રંથકર્તાઓની મહાળી, બંગાળી માટે બંગાળી સાહિત્યપરિષદ ને હિન્દી માટે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની સમ્યાઓ હાથમાં પ્રવર્તે છે કેટલાક ઉદ્દેશો ને કેટલીક કાર્ય-પદ્ધતિમાં તેઓ વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે અન્તર રહે છે, પરંતુ વિશાળ દૃષ્ટિએ જોતાં તેઓના હેતુ તથા સાધ્યનું સામ્ય પ્રતીત થયા વિના રહેતું નથી ઉત્તર હિન્દી આ ચાર મુખ્ય ભાષાઓએ આવી વ્યાપક પ્રવૃત્તિ આરંભી છે, ત્યારે દક્ષિણ હિન્દી મુખ્ય ભાષાઓ તેલુગુ, તામિલ, કાનડી મલયાલમ વગેરેએ હજી તેવી જાગૃતિ પ્રગટ કરી હોય એમ જણવામાં નથી.

એક ભાષા ભાષી સમસ્ત આયમનો, અન્ય વર્ણુ ધર્મેના કોઈ પણ ભેદસિવાય અગીકાર કરતી, ને અને પૂર્વ પશ્ચિમના પ્રાચીન અર્ધાચીન અભ્યાસથી તીવ્ર થયેલી દૃષ્ટિએ ભાષા તથા સાહિત્યનો જર્મ કરના પ્રયત્ન કરતી, આ પરિવેશની સ્થાપના એ વર્તમાન સ્થિતિનું એક લક્ષણ છે, તો તેની માથે જ કહેવું પડે એવું બીજું લક્ષણ એ છે કે પોતાની માન્ય ભાષા ઉપરાંત હિન્દી અન્ય ભાષા શીખના તથા મનના, અને તેના શિષ્ટ સાહિત્યનું દર્શન કરના વિદ્વાન ને બુદ્ધિશાળી વર્ગનું ધ્યાન વધારે ને વધારે આકર્ષાયું છે આ વૃત્તિ ઘાઈ નવીન નથી વ્યાપાર, વ્યવહાર, તીર્થયાત્રા આદિના નિમિત્તથી, તેમ જ કેટલીક ભાષાઓના શબ્દ-વ્યાકરણ આદિના સાદૃશ્યથી આ હીનચાન અન્ય વર્ગોમાં પણ ધણા સમયથી પ્રવેશ પામી જ હતી પરંતુ હેઠાં કેટલાંક વર્ગો થયા, એકરાષ્ટ્રીયતાના અભિમાય, પ્રાન્તીય ભેદ કમી કરી પરસ્પર સંમન્ધી જ્ઞાન મેળવવાની વિશેષ અનુકૂળતા, પ્રત્યેક ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાનાં તત્ત્વોની વૃદ્ધિ કરવાની એક સામગ્રી હીનચાન, ઇત્યાદિ કારણોએ ઉપર જણાવેલી વૃત્તિને વિશેષ ઉત્તેજિત કરી છે, ને તેને વિશેષ મોટા વર્ગમાં વિસ્તારી છે તુલસીદાસ, સુરદાસ, ભગીરથ આદિની મનમથ ધૃતિઓથી અત્યાગ મુધી જે વૃત્તિ પોપણ પામી હતી, તે હવે રૂપીન્દ્રનાથ ઠાકુરને મળેલા અબુધાર્યા અમામાન્ય પરંતુ મર્યાદા ઉચિત સંમાનથી વિશેષ જાવનની થઈ છે, એમ કહેવું અસત્ય નહિ હોય એમ ધારક છું દક્ષિણ હિન્દી ભાષાઓ આ બામતમાં પણ, પોતાની બિંધ નિષિ જધારણ તથા મેસ્કારોને લીધે, તથા સંસ્કૃત સાથેના ધણા થોડા સાદૃશ્યને લીધે, જુદી પડે છે તોપણ તે ભાષાઓના વર્તમાન સાહિત્યમાં સંસ્કૃતના અંશો હવે ધણા પ્રવેશ પામ્યા જાય છે, તેમ દેવનાગરી નિષિ સ્વીકારના તરફ પણ કેટલેક સ્થળે સ્વયં ઉત્પન્ન થઈ છે

આના શ્રેયોગોમાં પ્રત્યેક પ્રાન્તની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સાપેક્ષ અવલોકન લાગકારક તથા સત્કારણીય છે, એમ માની હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના હેતુ અધિવેશન સમન્ધી, તથા તે સમ્યા મનન્ધી કૃત્તીક દર્શકત ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ મૂકવી એ થોડું લાગ્યું છે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની પત્રિકાને આધારે આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે ^૧

૧. આ વૃત્તાન્ત આપવામાં અને ત્યાંસુધી મૂળના શબ્દોનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, જે કે સ્થળે સ્થળે મુદ્દાઓનો વિસ્તાર ઓઠો કર્યો છે, તો પણ અને ત્યાં સુધી મૂળનો આખો ખ્યાલ આવે, એવો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

હિન્દી સાહિત્ય મંમેલનનું ચતુર્થ અધિવેશન.

હિન્દી સાહિત્યમંમેલનની સ્થાપનાને ચાર વર્ષ થઈ ગયાં છે. એનું ચોથું અધિવેશન બિહાર પ્રાન્તમાં આવેલા ભાગલપુર શહેરમાં ગયા ઠીસેમ્બર માસમાં થઈ હતી. કેટલાક વિમંવાદને લીધે ભાગલપુરની સ્વાગતકારિણી સભાનાથી મંમેલનના પ્રમુખ મંગળી નિશ્ચય થઈ શક્યા નહોતા, અને તેણે છેલ્લી ધડીએ તે કાર્ય મંમેલનની સ્થાયી સમિતિને સોંપી દીધું. આખરે જરૂરના ગુરુકુળના પ્રણેતા તથા આત્મા મહાત્મા મુનશીરામજીને મંમેલનના સભા-
પતિ નિમવાનો નિશ્ચય થયો, અને મંમેલનનું કાર્ય નિર્વિઘ્ન ચાલ્યું. તા. ૭ ઠીસેમ્બર ૧૯૧૩ ને રોજ બપોરના દોઢ વાગ્યાથી મંમેલનની ચોથી બેઠકનો આરંભ થયો. મંડપમાં સ્થળે સ્થળે સ્વાગતવચનોની સાથે સાહિત્યપ્રેમનાં પ્રેતસાહક વચનો દર્શિએ પડતાં હતાં: “ શુદ્ધ સાહિત્યને મિના રાષ્ટ્રનિર્માણક કાર્ય નહીં હો સકતા, ” “ જો ચાહો અપની કસ્યાણુ, જો નિરંતર મન્ન મહાન, મજ નિચિ બોલો એક જગાન, હિન્દી હિન્દુ હિન્દુસ્થાન. ” ઇત્યાદિ. બહારના પ્રતિનિધિઓની મંખ્યા ૧૫૦ હતી: તે મિત્રાચ પ્રેક્ષકો પુષ્કળ હતા. ખેટકોઈ વિષર મંમેલનના સભાપતિ લાલા મુનશીરામ, સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષ અને બનેલી રાજ્યાધીશ ઑનરેબલ કુમાર કીર્ત્યાનંદમિંદ બી. એ., પ્રયાગના વયોટક પંડિત બાવકુળ્યુ ભટ્ટ, લખનૌના પંડિત શુકદેવમિહારી મિશ્ર, બાલુ સ્થામસુન્દરદામ, પ્રધાન મંત્રી બાલુ પુરોષોત્તમદાસ ટંડન, પંડિત બાબુરાવ પરાકર, હસમુખ જગન્નાથપ્રસાદ ચતુર્વેદી, પંડિત દ્વારિકાપ્રસાદ ચતુર્વેદી, પંડિત લક્ષ્મીધર બાગેચી, કુમાર મહેન્દ્રપાલમિંદ, બંગાળી નાયક પત્રના મંપાદક પંચકૌડી બંધોપાધ્યાય, પંડિત રામાવતારરામ, પંડિત કૃષ્ણકાન્ત માલવીય, શ્રીયુત સત્યજેવ ઇત્યાદિ અનેક સન્નજનો બેસા હતા.

સૌથી પહેલાં એક યુવાન વિદ્યાર્થીએ મળવાચરણુ ગાયું. એની કેટલીક પંક્તિઓ ભાન વાળી લાગવાથી નીચે આપી છે.

મંગલાચરણુ.

ધુન-ધુર્ગી

જયતિ જય જય પુણ્યધામ ધર્મ કી આરાવ શ્રમિ,
જયતિ જય શ્રી ભારત ભવાની મેરી જનની.
કોઝી છયે ધન હિત કોઝી છયે જન હિત,
મેરી પ્રાણુ હુમ્દા મહરાની મેરી જનની.

તેરે ગોઁ બીચ નાચે ચોમિનિ ચમુન મર્ફુ,
મોનમદ ગાયે મીડી બાની મેરી જનની.

“ મુન્યવર મહોદયગણ,

કરણાચય શ્રી જગદાધાર પરમાત્માને હું હૃદયથી ધન્યવાદ આપું છું, જેની અસીમ નૃપા તથા અનુકંપાવડે, પ્રાચીન ગારવના કેન્દ્રસ્થાન આ ખિહાર પ્રાન્તમાં આપ સજ્જનોનું સ્વાગત કરવાનો શુભ અવસર મ્હને આજે પ્રાપ્ત થયો છે. જે કે હાર્માંએ અમારો પ્રદેશ હાલમાં કિન્નતિના માર્ગમાં પાછળ રહી ગયો છે, તોપણ એક દિવસ એવાયે હતો ન્યારેઆ પ્રદેશ ભારતના અન્ય પ્રદેશોનો શુરુ રૂપ હતો. એણે એક દિવસે દેવવાણીના શુરુ પાણિનિને વિદ્યા લણાવી હતી, ભગવાન ગૌતમ છુદ્ધને નિવાર્યું માર્ગનો પત્તો જતાવ્યો હતો, અને આખા મંસારને ચાણક્યદ્વારા નીતિનું તથા અશોકદ્વારા ધર્મનું શિક્ષણીયું હતું. દેશ દેશનાં મનુષ્યો નીલન્દ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તથા મૈથિલ ન્યાયવિદ્યાલયોમાં આવી વિદ્યાધન પ્રાપ્ત કરતા હતા. જે સમયે નદિઆ શહેરનું કોઈ નામ સરખું પણ જાણતું ન હતું, જે સમયે હાલની સખ્ય મુધરેલી પ્રાન્તજો અસખ્ય ‘બર્બર’ (જંગલી) ગણાતી હતી, તે સમયે ગૌતમ મુનિ ન્યાયદર્શનની તથા કપિલમુનિ સાંખ્યદર્શનની રચના કરતા હતા, અને વાયસ્વતિ પદ્મદર્શનો ઉપર ભાખ્ય જ્ઞાનાની રચા હતા. ખિહારનું જો ક્ષાભાગ્ય છે કે વર્કુદેશને (બંગાળને) એણે કવિતા શિખવી છે. આજ પણ જંગાળમાં ઘેરે ઘેર મૈથિલકાકિલ વિદ્યાપતિના આ-ભાપનું શુરુજન થઈ રહ્યું છે. પરંતુ જો પાછલી વાતો હવે પાછળ જ રહી ગઈ છે, અને હવે તો વાતવાનમાં અમારે જીત્તનું મ્હોં જોવું પડે છે

ખિહારમાં આ હાગલપુર નગર-જ્યાં આપ સર્વ આજ વિરાજમાન છો, અને જ્યાં-ના નિવાસીજો આપના દર્શનથી આજ કૃતકૃત્ય થઈ રહ્યા છે, તે નગર પણ-એક અતીવ પ્રાચીન સ્થાન છે. હિન્દ તથા સુસલમાનેના પ્રયત્વકાલમાં એણે પોતાના સુદિવસો દેખ્યા હતા. અર્કું દેશનું જો પ્રધાન અર્કું છે. મહાભારત આદિ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં એનું નામ હજી પણ જડી આવે છે. હિન્દુરાજ્યકાળમાં પાવવશના ધર્મપાત્રન રાજાએ વિક્રમશિલા વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી આ પ્રાન્તનો પ્રીર્તિધ્યજ સમય દેશમાં ઉરાણ્યો. પ્રાચીન તત્ત્વ-વેત્તાજો કહે છે કે આ વિખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલય કહલગામના પત્થરપટ્ટા સ્થાનમાં હતું. આપ સજ્જનો આહો તો થોડે જ અમે જો પ્રુષ્ઠસ્થાનનું દર્શન થઈ શકે એમ છે. જૈનોના હસમા તીર્થંકર વસુપૂજ્યે આ જ જિલ્લામાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો, અને અમ્માનગરનું સુન્દર મન્દિર એના સ્મારકરૂપે આજ પણ વિદ્યમાન છે. આ જિલ્લામાં જૈન ધર્મનાં સ્મારક ચિન્હો ખાત્રી કરાવે છે કે કોઈક સમય વિખ્યાત અમ્માનગર જૈનધર્મનું કેન્દ્રસ્થાન અવસ્ય હોવું જોઈએ. આજ પણ હાખો જૈનો અહીં દર્શન કરવાને આવે છે. સુસલમાની ન્યાસનકાળમાં મીર કાશિમની સાથે આ નગરનો જહુ મંજન્ધ હતો.

આ પ્રાચીન નગરમાં આપ સજ્જનોનું સ્વાગત કરતાં મ્હને આન્તરિક આનન્દ થાય છે. આપ મહાનુભાવોનું અહીં આગમન જો મ્હારા પરમ સાંભાગ્ય તથા ગૌરવનું ચિહ્ન છે. પરંતુ ન્યારે મ્હારા દેશવામીજોએ મ્હને આ પદ દબને પોતાની ઉદારતાનો પરિચય કરાવ્યો,

ત્યારે આપ પણ દૃઢ વિશ્વાસ રાખશો કે આ સમયે મહાન મુશ્કેલી આપ સન્નતોના સ્થાનત સાફ ને વાસ્તો નીકળે છે તે નિશ્ચય ભક્તિ અને આંતરિક આનંદનો ઉદ્ભવ છે. મહારામાં એ શક્તિ નથી કે મહારી યથાર્થ માનસિક અવસ્થા આપની સમક્ષ સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રકટ કરે; કારણ કે, હૃદયની વાતો હૃદય જ સુણે ને સમજે છે, જિહ્વાનું મામર્ય નથી કે તે કહી સંભળાવે.

માન્યવર મહોદયો, મિલકેલ સન્દેહ નથી કે આજે આ ભાગલપુર નાગરી પ્રચારિણી સમાનો જન્મ સુધલ થયો, એનો મનોરથ સિદ્ધ થયો અને એ આ પ્રકારે કૃતાર્થ થઈ. આપ સર્વને એના મંડપમાં બેસાડી એ પોતાને આજ ઘણી સ્લાભ્યવતી માને છે. આજે આજ એના માનની રક્ષા કરી, એના ગૌરવને વધાર્યું; એની પ્રતિષ્ઠાની વૃદ્ધિ કરી, એની કીર્તિ અચલ કરી. બિહારના ઇતિહાસમાં આજનો દિવસ સુવર્ણાક્ષરોમાં અંકિત થશે, જે હિન્દીભાષાના આદરણીય પ્રેમીઓ, તને મન ધનથી પોતાની માતૃભાષાની સેવાને માટે, અનેક શારીરિક કષ્ટોનો અર્જીકાર કરી, બહુ ધનનો વ્યય કરી, પોતાનાં કામ ધામ છોડી, દૂરદૂર દેશોથી અહીં એકત્ર થઈ, ચતુર્થ હિન્દી સાહિત્ય-સંમેલનમાં મંમિલિત થયા છે.

ત્રણ વર્ષો થયાં આ સંમેલનનાં વાર્ષિક અધિવેશનો થયાં કરે છે. પ્રત્યેક અધિવેશનમાં મહારા મહારા વિદ્વાનો હિન્દી ભાષાની અવસ્થા, એની ઉન્નતિના ઉપાય, અન્ય ભાષાઓની સાથે એનો મંબન્ય, એની ઉપયોગિતા અને એનો અભાવ આદિ વિષયો ઉપર વિચાર કરી રહ્યા છે, તેમ જ પોતાના આદરણીય અભિપ્રાયોને મુજબથી રજા છે. એ વિષયમાં મહારે કાંઈ પણ કહેવું એ બાહુલ્ય છે. કારણ કે, પહેલાં તો મહારામાં એ કહેવાની યોગ્યતા જ નથી; અને બીજી વાત એ છે કે, મહારી મમજ પ્રમાણે, આજે મહારે કર્તવ્ય આપ સન્નતોની મેવા કરવાનું છે, નહિ કે મહારા અભિપ્રાયો આપવાની મમક્ષ પ્રકટ કરવાનું. પરંતુ મહેને લાગે છે કે આનો શુભ અવસર વારંવાર આવતો નથી. તેથી મહારી વિનીત પ્રાર્થના તેમ જ દૃઢ આશા છે કે જો કદિ દુ આપનો અમૂલ્ય સમય થોડોક લઈ તો આપ મહેને કામા કરશો તેમ જ મહારા ઉપર રોષ ન કરશો.

મતભેદ હોવા છતાં પણ અમે એમ માનીએ છીએ તથા વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે અમે હિન્દી ભાષાભાષી છીએ. બિહારની માતૃભાષા હિન્દી છે; બિહારની કોઈ સ્વતંત્ર ભાષા નથી. એમ તો કોઈ પણ દેશમાં પુસ્તકવાળી સાહસુદ્ધ કરેલી ભાષા બોલાતી નથી. એ કોણ નથી જાણતું કે વીરભૂમિનાથી હુમલીની બોલીમાં બહુ બેદ છે, તેમ જ આ દેશની બોલીમાં અને હાલ તથા દિનાજપુરની બોલીમાં કાંઈ પણ સમતા નથી? ત્યારે શું ધંગમાળા એક જ છે? બીજી નથી? અને જન્મે પ્રાન્તોના લોકો ધંગમાળા બોલનારામાં ગણાશે નહિ? આ દશ તો ઈજિપ્તની પણ છે, જ્યાં પ્રત્યેક પાંચ માઇલે બોલી બદલાય જાય છે. વિદ્વાન પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞોએ બહુ જોળ કરી જ્યારે એટલું સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રારમ્ભિક અવસ્થાવાળી હિન્દીની ઉત્પત્તિ મિત્રિ શૌરભેની અથવા મિત્રિન આગવીમાંથી થઈ છે, અને

સામાયિક હિન્દી, પશ્ચિમી ને પૂર્વ હિન્દીના સુધારા રૂપ છે, ત્યારે અમારે ડૉ. ચિવરમનના 'મેન્મન-રીષોરે' વાળી વાત માનવાની જરૂર નથી. બન્ને અજ્ઞાનવશ થઈ કોઈ 'સ' ને બદલે 'શ' લખી દે, પરંતુ બિહાર હિન્દીનો બંગલા સાથે કશો મંમન્થ નથી. એમ તો વિદ્યાર્થી ઠાકુરનો પ્રભાવ બંધુ સાહિત્ય ઉપર થયો છે, અને તેથી જ પ્રારંભાવસ્થામાં બંધુબાપા તથા હિન્દી એક બીજાને બહુ જ મળતી દેખાય છે. કોઈ ગમે તેટલું કહે, તોપણ એ અવશ્ય માનવું જ પડશે કે વર્તમાન હિન્દીની આદિ જનની સંસ્કૃત જ છે, અને વિવિધકાળનાં નાનારૂપને ધારણ કર્યા પછી તે આજ આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ છે અને એજે આ ક્ષેત્રને ધારણ કર્યું છે. બિહારની વિધિ કૈથી છે, એ દલીલ મુકવી એ પણ અમંગલ જણાય છે. સાધારણ વ્યવહારમાં કૈથીનો પ્રચાર ચાહે તેટલો હોય, પરંતુ પુસ્તકોની લિપિ, પહેચેથી આજ મુઠ્ઠી, નામરી જ હતી અને છે.

હું મ્હારા બિહારી બાઈઓને એ કહીશ કે આપ સોડોને કોઈ હિન્દી ભાષાભાષી કહે કે ન કહે, તેમાં આપને કંઈ હાનિ નથી. આપનું ઈર્નવ્ય એ જ છે કે જેમ આજ મુઠ્ઠી આપના પૂર્વજો હિન્દીની મેંવા કરતા આવ્યા છે, તે જ પ્રકારે આપ પણ કર્યા કરશો. પરિત કેમવરામ ભટ્ટ, બાબુ રામદીન રિંહ, પં. અમ્બિકાદાસ વ્યાસ, પં. છોટુરામ ત્રિપાઠી અને બાબુ અયોધ્યાપ્રસાદ આદિ મહાનુભાવોનું અનુકરણ કરી આપ એની એકાન્ત કિમયાના કાગે....શ્રી લક્ષ્મણલાલના મમકાકીન શ્રી સદસ મિત્રની 'ચન્દાવતી' ની..... માયા સર્વગમુન્દર તેમ જ પરિભાગિત છે, આજના પ્રચલિત પુસ્તકોવાળી ભાષાથી કોઈ પ્રકારે તે હીન નથી. આ સદસ મિત્ર બિહારના અન્તર્ગત આગ સહેરના નિવાસી હતા. ધણી છપરા નિવાસી પત્રનેશ કવિએ પણ પોતાની કવિતા દ્વારા હિન્દીને અવકૃત કરવામાં હમર ગખી નથી. એથી જ કહેવું પડે છે કે બિહાર દેશ પણ પોતાની માતૃભાષાની મેંવા વધાશકિત કરતો આવ્યો છે, જેનો પૂર્ણ ઉલ્લેખ આપ અન્ય મહાનુભવો પામેથી માંભળી શકશો.

આપ મજબૂતોની ન-મુખ જેન હિન્દી સાહિત્ય મંમન્થ મ્હારા એકાદ એ ચિચાર પ્રકટ કરવાનું સાહસ કરે તો આશા છે કે આપ મ્હારી ધૃટતાને હામ કરશો. આપની એ ખરેખરી અભિવાધ છે કે હિન્દી રાષ્ટ્રભાષાનું પદ પ્રાપ્ત કરે, ને તે પ્રત્યેક પ્રાન્તમાં વ્યવહાર થાય. પરંતુ એને આ પદને યોગ્ય જનાવવાને માટે આપને ઉચિત છે કે અપર પ્રાન્તના નિવાસીઓની મુશ્કેલીઓ ઉપર આપ ધ્યાન દો. દેશી ભાષાઓમાં બંગાળી સાહિત્ય આજ સૌથી ઉચ્ચ ગણાય છે. પરંતુ એ ભાષાનું વ્યાકરણ હિન્દીના વ્યાકરણથી કેટલું સરવ છે ? હિન્દીમાં વિર્જની ગુચવણ નવા શિખનારાઓને બારે આગળ કરે છે. દેટલાયે વિદેશીઓ એ બળને લીધે એની પામે આવવાનું માહમ કરતા નથી. તેથી હું પિનયપૂર્વક એટલું કહું છું કે આ સંમેલન જે વિર્જ નિયમોને સુધારવાને તેમ જ કંઈક મરવ કરવાને ચલ કરે તો આપણી સર્વ શ્રેષ્ઠ ભાષાના પ્રચારમાં ઘણી સુગમતા પ્રાપ્ત થાય.

આપને મારી પેટે વિદિન છે કે શ્વિન ભાષાને નિયમબદ્ધ કરવી એ કેટલું કઠિન છે.

જે ભાષામાં નિત્ય નવાં નવાં પરિવર્તન થઈ રહ્યાં છે, જેમનીવા નવા 'મહાવર' (idioms) નો દિન પ્રતિદિન મમાવેશ થઈ રહ્યો છે, જેમાં ભાવબર્ધા નવીન શબ્દો તેમ જ વાક્યો નવા મંચરૂઢીત થયાં જાય છે, એવી ભાષાને વ્યાકરણના જટિલ નિયમોમાં ફાળુ જરૂરી શકશે? આ વાત તો અવ્યંમિદ છે કે સાહિત્યથી વ્યાકરણ જન્ય છે, કાંઈ વ્યાકરણથી સાહિત્ય નહિ. તેથી જ આપણે શ્રંખલાબદ્ધ નિયમોની બેડી તૈયાર કરતા હોઈશું એટલામાં તો ઉન્નતિના માર્ગમાં સાહિત્ય આગળ વધી જશે ને વ્યાકરણ પાછળ પાછળ જ પડી રહેશે. તેથી મહારી પ્રાર્થના છે કે આપ લોકો વ્યાકરણના નિયમોને ઢીલા કરો.

૪જી ભાષાપ્રણાલી તરફ પણ ધ્યાન દેવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. વર્તમાન સૈદ્ધાંતના જન્મદાતા પ્રાતરભરણીય ભારતભૂષણ ભારતેન્દુ બાપુ હરિશ્ચન્દ્રની મદદ એ ઈચ્છા હતી કે હિન્દીભાષાની સૌથી સરળ, મહજ, સરસ, મનોહર તથા ઓજસ્વિની હોય. તેથી આપણે અવ્યવહત, અપ્રચલિત, ક્ષિપ્ર મંદરૂત શબ્દોનો વ્યવહાર આપણા લેખોમાં ન કરવો જોઈએ. હિન્દીની સૌથી એવી હોયી ઉચિત છે કે સર્વ સાધારણ મનુષ્ય એને સુગમતાથી સમજી શકે... અમંકુચિત ભાવથી મહારે એ કહેવું પડે છે કે હિન્દીનો શબ્દભંડાર હજી ઘણો અપૂર્ણ છે, અને મર્ચ પ્રકારના બોલોને આપણે સુગમતાથી આપણી ભાષામાં પ્રકટ કરી શકતા નથી. આપણને ઉચિત છે કે વિવિધ ભાષાઓના મિત્રમિત્ર બોલોના શબ્દોનો આપણી હિન્દીભાષામાં મમાવેશ કરવો, જેથી એના ગૌરવની તથા રાષ્ટ્રીયતાની ઉન્નતિ થાય.

સામાન્ય મનુષ્યની ઉપર જેટલો પવનો પ્રભાવ પડે છે એટલો ગદ્યનો નથી પડતો, કારણ કે માનવજાતિની હૃદયરજની શક્તિમાં પદ્ય અનેક પ્રભાવ રેલે છે.... તેથી મહારી પ્રાર્થના છે કે સાહિત્યસેવીઓ, સૈજના વ્યવહારમાં આવતાં ગીતકે છંદોમાં, ગૂઢ ને ગંભીર વિષયો તથા ભાવાનો, સરસ ભાષામાં ઉલ્લેખ કરે. કારણ કે સરસ શબ્દોની બનેલી કવિતા ઘણુંબધું મનુર તેમ જ મનોહર હોય છે અને એના ભાવ સહજમાં હૃદયગમ થઈ જાય છે. જેટલી ન્દેશાઈથી મનુષ્ય કવિતાને હૃદય કરી લે છે, એટલી રહેલાઈથી ગદ્યને તેમ કરી શકતો નથી. એ જ કારણને લીધે શ્રી સૂરદાસજી, વિદ્યાપતિ ઠાકુર તથા બરદાઈ કવિ ચન્દની કવિતા લોકોની નિર્ધાપર આજ પણ વિસાગમ્ય છે. પરંતુ એના સમકક્ષીન કોઈ ગદ્યલેખકનું નામ પણ કોઈના સ્મરણમાં નથી. તે સમય ગદ્યમાં કોઈ લખતું જ નહોતું એમ તો હું નથી માની શકતો. કારણ, કોઈ ભાષાની ઉન્નતિ થતાં વાર તરત જ કવિતાની રચના થતી નથી. વળી ફક્ત બણેલા લોકો જ પુસ્તકો વાંચી શકે છે, પરંતુ ગીતને તો સા રહેલાઈથી સાંભળી સેમ જ ગાઈ શકે છે. તેથી એ દ્વારા પણ ભાષાનો પૂર્ણ પ્રચાર થઈ શકે છે.

દિવસે દિવસે હિન્દી ભાષાનું ગૌરવ દેશમાં, શુદ્ધિ પામ્યા જાય છે.... તો હવે આપણો ધર્મ છે કે એને સર્વોગ પુષ્ટ કરવા તથા એનો બંધાર બરવા ચલન કરીએ. તેથી એના સાહિત્યને ઉચ્ચગ્રાણીતુ કરવાની મારે એને લોકપિય ને સુવબ બનાવવું પડશે. ગૂઢ વિષયોના મરગ ગીતો લેખો લખવા પડશે.....

...હિન્દીને સર્વોચ્ચ પદ પર પહોંચાડવી. એ આ સંમેલનનો ઉદ્દેશ છે. જો એના માર્ગ

આપણે કાઢી ન શકીએ, જે આપણા ક્ષમ વિચારોને આપણે કાર્યમાં પરિણત ન કરી શકીએ, જે અગ્રેજી જેવી સર્વવ્યાપિની આપણી માનુષ્યાપાને આપણે બનાવી ન શકીએ, જે એની મૂળ જનની સંસ્કૃત જેવી એને ઉચ્ચ ન કરી શકીએ, તો આપણો પરિશ્રમ ને વ્યય વ્યર્થ જ છે.... દેશમાં નાગરીપ્રચારને માટે જોઈતી સભાઓ સ્થાપિત થઈ છે એ સર્વને ઉચિત છે કે એક સાથે મળી કામ કરે, એક જીનને યથાશક્તિ સાહાય્ય આપે અને મંમેલન સમિતિને પોતાનું કેન્દ્ર માની એની મંમતિથી કાર્ય કરે.”

તે પછીથી બિહારપ્રાન્તના “પ્રથમ ને વર્તમાન શાસનકર્તા સર ચાર્લ્સ બેન્ડી” ને નાગરીપ્રચારના કાર્ય તરફની એમની દિલસોજી માટે અભિનન્દન આપી, “મહાત્મા મુનશી-રામજી, જે નિયમ પ્રમાણે મહાપતિ તરીકે ચુંટાયા છે, એમને મહાપતિનું આમન સુશોભિત કરવાની પ્રાર્થના કરી.” કુમાર કીર્ત્યાનન્દજીએ પોતાનું બાપણ મહામ કહ્યું હતું.

તે પછીથી પ્રયાગના વૃદ્ધ પંડિત બાલકૃષ્ણજીએ એનું મુન્દર ગીતે સમર્થન કહ્યું હતું. મહાકવિ શ્રી હર્ષનું કથન.

વાગ્ જન્મ વૈકલ્યમસદ્દશરણં ગુણાધિકે વરતુનિ મૌનિના વેન્ ।

સલત્વમલ્પીયસિ જલ્પિતેઽપિ તદરતુ વાન્દિ પ્રમ ભૂમિતેવ ॥

મમજીવિતે, પંડિતજીએ મહાત્મા મુનશીરામજીનાં જે મહત્કાર્ય કાંગડીના શુર કુલની ઉન્નતિ અને “સદ્ધર્મપ્રચારક” પત્ર જે પરેયાં હૃદયમાં દત્ત હેતું હિન્દીમાં ઘણા પરિવ્રજથી મદ્દળ કરેયું રૂપાન્તર-એ એને કહ્યું, માનુષ્યાણ કષ્ટના એમના પ્રેમની પ્રશંસા કરી હતી. અન્તમાં સિક્ક પંડિતજીએ કહ્યું કે “કાન એમના ગુણોને પરિપૂર્ણ માંખ્યા કરતા હતા, પણ તેઓએ એમને દીઠા નહોતા. તેથી કાન ને આંખ વચ્ચે લગાઇ થઈ, ને આંખ કાનને ટોડવા લાગી કે ‘તું તો વ્યર્થ પ્રશંસા સુણ્યા કરે છે. અમે તો કાંઈ દીઠું નથી.’ પણ આજે એમણે અભિગોચર થઈ મહાને સોબાવી છે.

શ્રુત્વાઽઽપિ દૂરે મવદીય વાર્તાં કર્ણૌં ચ તુત્તૌં ન હિ ચક્ષુષી મે ।

તયોર્વિવાદં પારિહર્તુકામઃ સમાગનોઽહં તવ દર્શનાય ॥

પછીથી માન્યવર બાલુ શ્યામમુન્દરદાસજીએ જોગન્વિની બાપામાં વિગ્રેષ અનુમોદન આપ્યું. ત્યાર પછી મુનશીરામજીએ સભાપતિનું આસન સ્વીકાર્યું. મહાત્માશ્રી જેમ સમસ્ત હિન્દના કાર્યકર્તાઓમાં ઉચ્ચસ્થાને પિરાજે છે, તેમ હિન્દીવક્તા તરીકે પણ એમની ખ્યાતિ જેવી તેવી નથી. એમણે પોતાનું બાપણ ‘લખી આપ્યું નહોતું, તોપણ એ કનાક સુધી “બટ” જોગન્વિની તથા મનોહર વૃન્દાવન” થી એમણે જોનાઓને મુજબ કરી દીધા. એમના બાપાના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે.

સંમેલનના પ્રમુખનું ભાષણ.

આરંભમાં, આ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે પોતાની નિયોજના થઈ તે પ્રતિ, ધણું આશ્ચર્ય પ્રકટ કરી, મુનશીરામજીએ, કહ્યું કે “મહારા નામ સા માટે પમંદ થયું હશે એવું કારણ હવે મહારાથી સમજાયું છે તે એ છે કે મંસારમાં મનુષ્યસમાજની વ્યવસ્થા માટે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર ચારે વર્ણ આવશ્યક છે. બ્રાહ્મણ ગમે તેટલો જાતિનો, ઉદ્ધાર મુખથી કરે, તેમ ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય પણ ગમે તેટલું પોતાનું કામ કરે, તોપણ શૂદ્ર વિના વ્યવસ્થાની પૂર્તિ થતી નથી—જેવી રીતે પગ વિના શરીરની પૂર્તિ થતી નથી.... શ્રી રામચન્દ્રજીને પણ નીચ શૂદ્ર વાનરોને લઈને પોતાનું કાર્ય કરવું પડ્યું હતું. આપ સજ્જનોએ પણ એ જ માર્ગનું અવલમ્બન કરી મહેને શૂદ્રને ત્હમારો કર્યો. આપની ઇચ્છા છે કે જેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય હોવા છતાં શૂદ્રની જરૂર પડે છે, તેમ સાહિત્યના કાર્યની પૂર્ણાવધિને માટે આપે મહારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ ધરી.

આપે ‘સદ્ધર્મપ્રચારક’ નું નામ લીધું તે વિષયમાં હું કેવળ એટલું જ કહેવા ચાહું કે મહે પહેલેથી જ ‘સદ્ધર્મપ્રચારક’ ની ભાષામાં સંસ્કૃત ને હિન્દી રાખેલો અધિક્તાથી પ્રયોગ કરવા માંડ્યો હતો. એ પત્ર સીઆ મમજી શક્તી હતી, એને તેઓને વાંચવામાં પણ કાંઈ સંશય ન થાય એવી રીતે એ પત્રની રચના થતી હતી. એના લેખો, અરે એની જાહેરખબરોમાં પણ, અમ્બીલ વાત આવી શકતી નહિ. આ વિષે અન્ય સમાચારપત્રોએ પણ ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. તે પછી અમે જાહેર કર્યું કે જો ‘પ્રચારક’ ના ૫૦૦ આદક ધર્મ જો તો તે હિન્દીમાં કાઢવામાં આવશે. પરંતુ આરસોસ છે કે એટલા પણ આદક ન થયા. તોયે ધર્મ ઉપર ભરોસો રાખી એને હિન્દીમાં કાઢવાનો મુંઝવાર માર્યો. વાસ્તવિક રીતે મહેને ઉંડું ઉપર કાંઈ દેખાવા નથી પરંતુ હાગન મંતાન થયા પછી આર્ય-ભાષાની મેવા કરી એ મહારો પરમ ધર્મ સમજી હું....

સંમેલનના ઉદ્દેશ્ય ઘણા મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જ્યારે તેઓ ઉપર હું વિચાર કરતો હતો, ત્યારે મહારી દષ્ટિ ઉદ્દેશ્ય ન ૨ ઉપર પડી, એમાં એમ લખ્યું હતું કે ‘દેવનાગરી લિપિનો આખા દેશમાં પ્રચાર કરવો.’ પરંતુ મહારા વિચાર પ્રમાણે આ નિયમ ફેરલેક અંગે સાંકડી મર્યાદા બાંધે છે. મહારી સમજ મુજબ તો હિન્દી સાહિત્યનો પ્રચાર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ વિશ્વમાત્રમાં કરવો પરમ આવશ્યક છે.

એનો અનુભવ મહેને મહારા વિદ્યાર્થીઓને શિખવતી વેળાએ થયો. પહેલેથી જ મહારા મનમાં એ ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો કે વર્તમાન શિક્ષણ-પ્રણાલી દોષયુક્ત છે. એ ભાવ અને એ વિચારનું પ્રતિફળ શુભકૃત છે. મહારા છેકરાઓને શિક્ષણ દેતી વખતે મહેને એનું કે તેઓ નાગરીલિપિ અને આર્યભાષા ઘણી સરલતાથી શીખી ગયા. તહેની સાથે જ એમને શંકા કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તે વાતવાતમાં પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા. આ અવસર વિચારનું ચિહ્ન તે. વર્તમાન શિક્ષાપ્રણાલીનો દોષ એ છે કે યુવકો અવસર વિચાર નથી કરી શકતા.

દાનમાં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના દ્વિતીય માથે મ્હારા પાત્રિય ધરિતી, તેમાં એમણે કહ્યું કે ભારતવાસીઓ કહિનમાં કહિન વિષય તૈયાર કરી રહે છે, પરંતુ સ્વતંત્ર વિચાર નથી કરી શકતા. મેં કહ્યું કે એનું કારણ એટલું જ છે કે માનુષીયા દ્વારા તે શિક્ષણ મેળવતા નથી. આપ મુરુકુલમાં આવી જાતે જ લોઈ લ્યો કે ત્યાં આ ન્યૂનતા નથી હોતી.

મેં જોયું કે મ્હારાં બાળકોને ત્યારે શિક્ષકે કહ્યું કે 'જ્ઞાન' નો ઉચ્ચાર 'ફાઈઝ' થાય, અને 'knowledge' નો ઉચ્ચાર 'નોલેજ' થાય, ત્યારે એમની મનઝમાં જ તે આવ્યું નહિ, અને શિક્ષક પણ એનું કારણ સમજાવી શક્યો નહિ. નાગરીમાં આવી વાન નથી. એમાં જે લખાયું હોય છે તે વંચાય પણ છે. એને લીધે આખા સંસ્કારની સિધિ દેવનાગરી જ થશે.

આમ કહેવાનાં મ્હારે કાંઈક કારણો છે. તેમાં કાંઈ મુખ્ય તો એ છે કે હિન્દી નિવાસીની બીજી ભાષાઓમાં મોટી મોટી ખામીઓ જે મોટી મોટી અભિમાની ભાષાઓની વિધિ મંજૂર મંજૂર નથી.... માન્ય એ કે કે અંતર મુદ્રાવાળા થાય એ મોટું પ્રકારે નહિ અમંબલિત જ છે. ભારતના મને મનનનિકાના હલમાં એ બાય છે કે આપ બને કાંઈને કાંઈ સ્વતંત્રતા મળી જાય. પરંતુ હું એમને પૂરું છું કે સાહિત્યનાં અખાણમાં આપણને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા છે કે નહિ? અને છે તો પછી આપણા આ હિન્દી સાહિત્યનો પૂર્ણપણે પ્રચાર કેમ થતો નથી?... આજ કાળનાં સમાચારપત્રોમાં પ્રાયઃ અસ્વીય જાહેર અખરો દેખાય છે: પણ એને ફર કરવાને કેમ વિશેષ મત્ત થતો નથી?

બાપાના કામગીરી દેશ દેશની મહત્તામાં ઘણું અંતર પડી જાય છે. આપણી સમ્યક્ અન્ય મહત્તાઓથી ભિન્ન છે. બિદારમાં ગોતમગુદની કથા પ્રત્યેક બાલ યુવાન તેમ જ વૃદ્ધને માલુમ છે. દેવદત્ત પછીને તીર ખાગી એને ધાપવ ધિનિમાં નીચે પાડી નાખે છે, અને સિદ્ધાર્થ એને ધૈર્યની ચરિત્રો એક છવ મહત્ત છાતીએ લગાડે છે અને પાલનપોષણ કરે છે. જે સમય 'એ પછી કેનું?' એનો ઉચિત ન્યાય કથાવવા અને રાજદરબારમાં જાય છે, ત્યારે, અપદ શબ્દોમાં એનો નિર્ભય થાય છે કે મારનારના કર્તવ્ય બચાવનારનો અધિકાર અધિક છે, ભારતના આદંભાપ્રધાન દેશ છે.

સોફો આપણા ઉપર દોષારોપણ કરે છે કે ભારતવાસીઓમાં સ્ત્રીની પ્રધાનપ્રતિજ્ઞા નથી થતી. એમનો સત્કાર કાંઈ પણ થતો નથી. પણ હું એમ કહું છું કે આ તે પવિત્રત્વિ છે કે ત્યાં 'સાગસીતા' 'રથામરાધે' નથી કહેવાતું પણ 'સીતાગંગ' ને 'રથેશ્યામ' જ કહેવાય છે. પાશ્ચાત્ય મહત્તાનો કલકાટ એ જ વાતથી પ્રકટ થાય છે કે દિલીદરબારને વખતે રાજરાજેન્દ્ર જ્યોર્જની પાછળ રાજમણી એરીને રથાન મળ્યું હતું. પરંતુ આપણે ત્યાં તો સ્ત્રીનો આદર મુખ્ય મનાયો છે.

ત્રીજી વાન છે એ કે આપણે ત્યાં ગ્રામજોનું કમ્મ મ્હાન છે. ગ્રામજોની પ્રધાનતા ન દેવાને કીધી જ મંસાર કાળમાં પડ્યો છે. અમેરિકામાં 'Mighty Dollar' પ્રચાર

લક્ષ્મીની ધૂમ મચી રહી છે, ને ધનની કામનાને લીધે દિલ્લિમાં નિત્ય હડતાલો થયાં કરે છે... પરંતુ આપણા દેશમાં રામરાત્નના સુશાસનના એક જ સચિવ મહર્ષિ વસિષ્ઠ એવા નિર્દોષિત હતા કે જે લક્ષ્મી ને સાંસારિક વૈભવને લાત મારી એકનિષ્ઠ થઈ રાજ્યપ્રબન્ધમાં ભાગ લેતા હતા. વિજ્ઞાપતના ધર્મગુરુ સૌંદર્ય બિરથ રાજ્યારોહણ પછી બાદશાહ જ્યૉર્જની મંમુખ અતિ વિનીત ભાવથી પોતાનું મસ્તક નમાવે છે. પરંતુ વિશ્વામિત્રના આવતાંની સાથે જ હિન્દુ રાજ્યના પ્રધાનસર્વ મહારાજ દશરથ પોતાનું મિહાસન છોડી શિર ઝુકાવે છે અને સ્વાગત કરવા દોડે છે.

અંગ્રેજ અને હિન્દી આદર્શમાં આટલો જથ્થો અન્તર છે. ખરેખર અંગ્રેજને રાષ્ટ્ર-બાપા બનાવવાથી ભારતનું ગણ બમ્બુતુલ્ય થઈ જશે. '

સુનશીરામજીએ તે પછીથી હિન્દના જુદા જુદા પ્રાન્તમાં હિન્દી વિશેષ બોલાય છે, તથા તે સર્વેત્ર મમજી રાજાય છે, એમ એક બે એક બે દર્શાવતો આપી, પ્રાન્તિક વ્યવહારના સાધન તરીકે હિન્દી સર્વથી વિશેષ યોગ્ય છે એમ કહ્યું. તે પછીથી હિન્દની પુરાણી અને નવી રાજધાની દિલ્લીમાં બે હાંડુ દૈનિકપત્રો છે, પરંતુ હિન્દીનું એક દૈનિકપત્ર નથી તે માટે ખેદ પ્રકટ કર્યો હતો. ત્યાં સાપ્તાહિક 'સદ્ભવપ્રચારક' સિવાય કોઈ બીજું હિન્દી સમાચાર પત્ર નથી. ત્યાં એક દૈનિકપત્રની ઘણી આવશ્યકતા છે. ત્યાં સંચાલકોની ખામી નથી : કાર્ય-કર્તાઓ પણ કમી નથી : કેવળ ધનની ન્યુનતા છે. એમ નથી કહી શકતો ધન મળી શકે એમ નથી. લાહોરમાં ગયબહાદુર રામગરજીવમજીના પુત્રના વિવાહમાં ૧૨૫૦૦૦ રૂપિયાનો વ્યય કરવાનો વિચાર છે : એ રકમમાંથી તો દિલ્લીમાં બે મરગ દૈનિકપત્રો નિકળે. દિલ્લીમાં જ ગયબહાદુર સુબ્બાનગિદના પુત્રના વિવાહાભવમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચાશે ! ...

એ સિવાય સ્થાન સ્થાનપર પાકાલાઓ ને પુસ્તકાલય બોક્ષવાની આવશ્યકતા છે. મહારાજે તો એ શવો છે કે ભારતવર્ષની અંદર જે આર્યભાષાને શિક્ષણ આપવાનું સાધન નહિ બનાવાય તો શિક્ષણની ઉન્નતિ કોઈ પ્રકારે થવાની નથી.

... હિન્દુ યુનિવર્સિટીના એક સંચાલક સાથે મ્હારે મેળાપ થયો હતો. મ્હં એમને પ્રાર્થના કરી કે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં હિન્દીમાં જ, શિક્ષણ આપવાનું રાખો. ત્યારે એમણે જવાબ દીધો કે હાંડુ હિન્દી સાહિત્યમાં બહુવચ્ચલાયક પુસ્તકો ઘણાં થોડાં છે : ત્યાં સુધી એ ખામી પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી હિન્દીમાં શિક્ષણ આપવું યોગ્ય નથી. આ લુપ્ખાવત-રથી સ્વામી રામતીર્થનો એક પ્રસંગ મ્હને યાદ આવ્યો. તે જ્યારે અમેરિકાની જમિ ઉપર જતર્યા, ત્યારે ત્યાંના સત્તાવાળાએ, કાયદા સુજળ એમની પામે અસુક દ્રવ્ય હોવું જોઈએ, તે છે કે નહિ તે જોવા માગ્યું. સ્વામી પામે શું હોય ? સ્વામીની દીન અવસ્થા જોઈ તે અધિકારીએ પૃથ્વું તદ્દમારી પામે કશું નથી, તો તદ્દમને ખાવાનું કોણ આપશે ? સ્વામીએ કંટાળાસ્પરે કહ્યું કે બાઈ, 'તું આપશે. આ માદા સજ્જોની એટલી અમર થઈ કે તે સત્તા-

ધિકારીએ પોતાની ગાંઠના પંસા ખોલને આપી, દેશમાં પ્રવેશ કરવા દીધા. અરસોસ! અમે શિક્ષણીએ જે ઉત્તર આપ્યો તે ભારતના સપૂત તરફથી મળતો નથી.

માનવભાષાના પ્રેમીઓ! એટલું યાદ રાખજો કે માતાની ઉત્તતિ માનવભાષાના ઉપર જ છે. હિન્દીમાં કલાકાંશલ વિજ્ઞાન આદિનું સાહિત્ય નથી, એ કહેવું વ્યર્થ છે. ગુરુકુલમાં વન-સ્પતિશાસ્ત્ર તેમ જ ગણિતશાસ્ત્ર હિન્દીમાં બહુવાચ છે. સંયુક્ત પ્રાન્તના લેફ્ટનન્ટ-ગવર્નર સર જૉન મેસ્ટન એ ગુરુકુલનું નિરીક્ષણ કરી, એની શિક્ષણપ્રણાલી ઉપર આશ્ચર્ય પ્રકટ કરી એવું કહેવું હતું કે આજે જે વાતો મ્હં જોઈ છે તે એવી છે કે મ્હં ત્હમને મ્હારી નજરે દીઠી ન હોત તો હું તે કદી માનવ નહિ.... અંગ્રેજ તે જર્મનભાષાઓ લેટિનમાંથી શબ્દો ઉઠીના લે છે. એમનો ધાતુકોપ ઘણો અપૂર્ણ છે.... સંસ્કૃતનો કોપ એટલો મ્હોટો છે કે કોઈપણ વિષયના શબ્દ તૈયાર કરવા મુશ્કેલ નથી. ભારતના ક્ષાત્રાખને લીધે આ દેશમાં હજી પણ સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર જેવા વિદ્વાન છે, જેમણે પોતાની કાવ્યપ્રતિભાથી વિશ્વમાનને મતગ્ધ કરી દીધું છે... સ્વીન્ડજાજુનો મત પણ એ જ છે કે આર્યભાષા જ દેશભાષા થવાને યોગ્ય છે.

આપણા દેશમાં માનવભાષાનો સત્કાર છે.... અંગ્રેજીમાં 'ધાધર' ટંપર, 'ધાધર' ટેમ્પ્સનું નામ લેવાય છે, પણ આ દેશ એવો છે કે જ્યાં ગંગા 'માતા' ના ધ્વનિનું ગુંજન થઈ રહ્યું છે. પિતાથી આપણે શિક્ષા-પ્રકાશ લઈએ છીએ. પણ વિપતિ દુર્ધટના આપતિ આદિના સમયમાં તો મ્હોટામાં મ્હોટો પુત્ર પણ પોતાની માતાની ગોદમાં ભેરી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. 'ધાધરલેન્ટ' ને જાહેરે અમારી આ માનવજાતિ છે. 'અદ્ધા માતા અમે પિતા' એ સામ-વેદના મંત્રથી, તેમ જ 'અદ્ધા માણ' એ અર્થવેવેદની ઉક્તિ ઉપરથી પણ કોણ નહિ કદી શંકે કે ભારતમાતા શ્રદ્ધાની ભૂમિ છે? એ શ્રદ્ધાના નામ પર, માનવભાષાને માટે, માનવજાતિને માટે, હું આપને અપીલ કરું છું. શું માતાને માટે કોઈ શબ્દશાસ્ત્રિયની આવશ્યકતા છે? શું એને ખાતર કોઈ ખનાવડી ઢોંગતી જરૂર છે? માતાની સુવામાં આગકની બોજડી તોતડી બોજી વધારે સીધી રીતે કામમાં આવશે. અમે ભારતવાસીઓ! ભારતમાતાના યોગ્ય પુત્રો! શું માતા આવી રીતે જોઈ રહેશે? શું માતાનું શોકપૂર્ણ મુખ ત્હમે દેખતા નથી? બાઈઓ! માએ આપણને લાખો વર્ષો સુધી ઉચ્ચાદર્શથી પાળ્યા છે, તો શું આપણે એનાં આંસુ નહિ સ્હોષીએ? શું આપણે એને આની રીતે દુઃખી રહેવા દઈશું? માના મણિન મુખને જુઓ : મા ત્હમારી આશા રાખી બેઠી છે. ગુરુકુળના એક નિઃશ્વેત્સવ ઉપર એક ગાળકે દેશભક્તિ મંત્રનથી એવું જણાવ્યું હતું કે

‘હમ મુખ્યે દુકર્કે ખાએમે,
ભારતકી જાય જાય ગાએમે.’

તે વખતે મ્હાડે હવે બરાઈ આચ્યુ-નેત્રાધી : ગાંઠ પડતી ગાગા. મ્હંકલુ મા, નિરાશ ન થા. ત્હારાં આંસુ સ્હોવાવાળા હજી આ દેશમાં પેંચ થશે. એકેકે ભારતપુત્ર પોતાનાં

કર્તવ્યો પાળી માતાની ખાતી કરતી દે-અદ્વામયી માતાએ પ્રેમધર્મની અંગણ સંમર્પણ કરે,-
માતા પર પોતાના તનમનધનની ચોછવર કરી દે-દેશભક્તિના અનુપમ તરંગથી રંગાઈને
માતાના હૃદયનું નિવારણ કરવાને પ્રયત્ન કરે તો જ મા પ્રમત થશે-તો જ આપણો ઉદ્ધારથશે.

આવો ! આપણે સા એક ખીજ સાથે મળીએ-ધર્મી દ્રેપને બરમ કરી માતાની માન-
બાપની ઉન્નતિના કાર્યમાં સંલગ્ન થઈએ-એકમત-એકચિત્ત-એકશક્તિ-એકપ્રાણ-એકસમુદ-
-એકશબ્દ-એકતેજ થઈને, માતા પ્રતિનાં આપણાં કર્તવ્યોનું પાલન કરીએ, અને માતાની
પામેથી 'વત્તદેશ પ્રમૂતસ્ય' તો આશીર્વાદ લઈએ. ઝોઝમ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ."

પ્રમુખનું આપણું પદ યથા પછી વિગત નિર્વાચન અનિલિની નિગોળના થઈ. તે પછીથી
પડેલા દિવસની કાર્યવાહી સમાપ્ત થઈ.

(અપૂર્ણ.)

આગસ. ૧ }
તા. ૭ એપ્રિલ ૧૯૧૮. }

શાન્તિલાલ છ. પંડ્યા.

॥ ૐ શ્રી ॥

શ્રી 'શાંકરસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનું સ્થાન.'

મોક્ષકારણસામગ્ર્યયા મક્તિરેવ મરોયસો
સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનં મક્તિરિત્યભિધીયતે ॥

(વિવેકચૂડામણિ.)

શ્રી શંકર ભગવત્પાદાચાર્યની જયંતીના મંગલમય પ્રસંગે તે દિવ્યાત્માના ઉગ્ર આદે-
શોનું સર્વાંશ અનુમંધાન કરવું જે 'કે' આપણાથી બની શકે તેમ
તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ નેત્રે નથી, તોપણ તેમના આદેશોના એક દેશનું પણ આપણે ન્યાય-
ક્ષતિરૂપ અંગતની અગત્ય છે. પુરસ્કર ચિત્ત કરીએ તો આ જયંતીના ઉત્સવજન્ય ફલને
આપણે ન્યૂનાધિક અંશે પ્રાપ્ત કર્યું મનાય એમ છે.

વેદમંત્રિના મહામયુક્તુ મ કરી અહ્યાત્મૈય ૩૫ અમૃતનુ દોહન ૭૨ના આ મહા પુરના માધન અને ફેલ સમથી અધ્યાત્મગાસ્ત્રના નિશ્ચયો આપ મર્વના નળુનામા છે પરંતુ જેમ નેત્રમા આજેહુ નજળ અત્યત પામે દોવાથી નેત્ર જેઈ શમ્તુ નથી તેમ મોખ ૩૫ ફેલની મિદ્ધિમા સાધન૩૫ સ્વીમરાયેના તત્ત્વજ્ઞાન ૫ નેત્રને નિચિતા આપનાર ભક્તિ૩૫ અત્તનને આપણે ઉવેખીએ છીએ તેનું પરિણામ એ આને ૭૨ આપણી આખમા ર્જગતા ની ક્રીણી ગ્રથિઓ (granulations) બધાય છે અને આજે જાણ માટે છે દોર નેત્રનો નથી-તત્ત્વજ્ઞાનનો નથી-પણ તેને દીપ્તિ આપનાર ભક્તિ૩૫ અત્તને ધારણ કરનાનો છે

શામ્ભુમિદ્ધાન્તના આપાતત અભ્યાસમનુ એવું અનિચારરમ્પીન માનનાનું હોય છે ૫ શ્રી શમ્ભુચાર્ય તો ઇન્દ્રિયજ્ઞનો વાગ્દત્ત અભે, જે અનિદાથી દેહાયેનો છે, તેને રમ્પ કરના પ્રમેધે છે, અને તે રમ્પ કરનાનું અગોધ સાધન તત્ત્વજ્ઞાન જ છે તે જ્ઞાન વસ્તુતત્ત્વ છે અર્થાત્ જેમ પ્રમાણ અને પ્રમેયનો મળધ થતા મામાન્ય જ્ઞાન ઉદય થાય છે તેમા મનુ ચની ઈન્દ્રિય અનિચ્છાને અરમગ નથી, તેમ જીવમ્બહના અભેદનુ બાન દગરના તત્ત્વમસિ રિગેરે મહારામ્પના થમણ વડે ઇન્દ્રિયજ્ઞનો અભેદ મુકે છે અને તેમા માધમને ઈતર કોઈપણ પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી જેમ સમ્ભવગાન મમારના સ્વરશ્નુ વર્ણન કરતા કહે છે ૭ સત્યાનુત મિથુનોકૃત્ય-એ ન્યાય ૪૩ સાચા જુગના યોગ ૪૩ મમાર ઉભો થાય છે, તેમ સાધનજેણીનું આ સાચા જુગ અરોનું મેનન થયાથી આ માનનું ઉલુ થયેલું છે

ઇન્દ્રિયજ્ઞના અભેદનું પ્રતિપાન કરનાર વેદાન્તગાત્રમા અને મુખ્યત્વે કરીને શા ૨ મિદ્ધાન્તમા ભક્તિ જાણ સ્થાન બોળવે છે એના રિચાગનુ માલમ વાક્તિસિદ્ધાન્તની કરનારને નળુનાની અગ્ન્ય છે કે શામ્ભુ મિદ્ધાન્તનો આરિર્નારધનિ પુરાતનતા હામની દમ્પિથી એમ્પિય થયો નથી તે મ આના પૂર્વગામી રિચા ૧ અને આચાર્યોએ બાનરત ધર્મની પ્રણાનિમ સ્વીમરેની હતી, અને તે ધર્મમા ભક્તિ પ્રધાન ૫૦ બોળવે છે એ પાઈથી ના પ્રી શમય તેમ નથી મોખ માધનની મામગ્રીમા ભક્તિ અગ્રભાગ બોળવે છે એમ શ્રી શમ્ભુચાર્ય રિવેકચૂકામણિમા કહે છે તે રાચીન બાનનાની અનુવ્રતિ મૂલવે છે

ભક્તિ૩૫ સાધન ઉપનિષદ્દશજ નેટલુ પુરાતન છે ઉપનિષદોના અભ્યાસમને સ્પન્ થાય તેમ છે કે રસો વૈ સ-એ તૈત્તિરીય શ્રુતિ અનુસાર રસ ૩૫ પરમેશ્વરને આત્મા ૩૫ અનુભવનાનો જે આદેશ છે, તથા (૨) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમા શાકિય વિદ્યાના નામથી રસિદ્ધ થયેની અધ્યાત્મ ઉપાસનાનો જે આદેશ છે, તથા (૩) તે જ ઉપનિષદમા બ્રૂમવિદ્યાના નામથી વર્ણન થયેના રહસ્યભાગમા ધ્રુવા રમ્પતિ એ વામ્પ વડે પરમાત્માનું અખડ અનુમંધાન કરનાનો જે ઉપદેશ છે, તથા (૪) શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા માવગ્રાહ્યમનીહાસ્ય-એ શ્રુતિ અનુસાર નિર્ભગ બાર વડે રજુને શ્રદ્ધણુ કરવાની જે કરનાનું પ્રતિપાન થયું છે-આ મર્મમાં પાગમી બડોળા વેગથી વગેની બનિ ભાગેની ગમ્પાનુ મોખુખ છે

ભનિનરદાયના પ્રત્યેક ગાડિય નારદ, સનતકુમ્ભાદિ આચાર્યોનો નામનિગ
કરના વેના નાનડામાં આવે છે, અને તેથી જાનકાની મીમાંસા કરનાર ભગવાન બાદ
મયણ મુનિના સુત્રોમાં પણ આનર ઉપામનાનું સૂચન કરનારા સુત્રોમાં ભતિસૂત્ર સુધાયેલુ
જણાય છે વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની મીમાંસા પછી શ્રી નરકરાચાર્ય ભતિમિદ્ધાન્તથી અનુધ્યા
હતા, અથવા ભનિની માધનરૂપતા તેમને કદ ન હતી એવું વનાર માહમ કહે છે એમ
કહેવામાં બાધ નથી

પરંતુ શામ્ભુમિદ્ધાન્તમાં ભનિરૂપ માધન બાહ્યપૂર્ણતા આક્રમરૂપે મીમાંસાએ નથી
પરંતુ તત્તરનિચારના અત્યંત પાસેના પ્રદેશમાં રહેલું પરમેશ્વરના પ્રત્યક્ષ
યામ સિદ્ધાન્તના નમી અખડ અનુચિતરૂપે મીમાંસાએલું છે આ અનુચિતન કૃતિમાં
ભનિ બાહ્ય રૂપ છે કે નૈમર્ગી છે, અનુચિતનનો નિષેધ કેવો છે, અને અનુચિતન કર
નથી પણ આતર ઉ નારનો અધિગત કેવો બેધએ ઇત્યાદિ નિચારઆપણે કરનારુ ધાર્યું છે
પાસના રૂપ છે

૧૧મીય તત્તર પ્રતિ ભનન કરનારના ચિત્તનો અખડ પ્રેમ પ્રવાહ નહો કવો એ
નિનુ યગ્ય સા પરાનુચિતરીશ્વરે અથવા સા સ્વસ્મિન્ પરમગ્રમરૂપા એ ભક્તિમુદ્રમાં
પ્રધારે છે શ્રી નરકરાચાર્યના મિદ્ધાન્તમાં એક અતિતીય બ્રહ્મતત્તર જ પ્રમ સત્ય છે,
અને નીચે મર્મ દસ્યજગત પ્રસત્તાશન્ય હોવાથી માત્ર બ્રહ્મ
તામ સિદ્ધાન્તમાં તત્તરના આનમનને લેઈ મત્તા ભોગવતુ હોવાથી માધિક અથવા
અવમૂત અપાત્મ મિદ્ધા છ જેમ બાહ્યજગતની પરીક્ષા કરતા અર્થાત્ અધિભૂત વિશ્વનુ
ઓ તપદૈવ વિશ્વનો મ્વરૂપ નવામના ભોગમાં મોટું તત્તર જેને બ્રહ્મ મત્તા આપનામાં
સમનાય આવે છે તે અધિગતરૂપે પોતાના મદિમાંમાં સુપ્રતિષ્ઠિત જણાય છે
તેમ આત્મ જગતમાં આપણે ધણુ ઉડા કિરીએ તો આપણા અખડ
નાનમાં આત્માથી અન્ય મર્મ પ્રતીતિએ લગ્ન પામતી અને પ્રકશિત થતી અનુભવાય
છે અને તેથી અવબૂ પ્રકાશનાં અને સ્વપ્રતિષ્ઠિત આત્મ નરત આત્મા રૂપે પ્રીતિગય છે
આ પ્રમાણે અધિભૂત વિશ્વ અને અધ્યાત્મવિશ્વના છેડા બ્રહ્મ અને આત્મામાં રહેના હોવાથી
ઓ અનુમધાયક મુદ્ધિ મન-ચન્દ્રિયો વિગરે અધિદૈવ જગત્તો પરીક્ષા થયેલી નહિ હોવાથી
ધણુ મિદ્ધાનો આ બ્રહ્મ અને આત્મારૂપ નરવો ઉત્તર દક્ષિણ મુવના છેડા જેવા અત્યંત
નિરાશા ભાની લે છે, તો સામાન્ય પ્રજા માને અને ગસરણ પામે તેમાં નુ આશ્ચર્ય

જેઓ ભૂગોળ અને ખગોળને યથાર્થ જાણતા હોય તેમને આપાતત જણાતા બે ધ
નીના છેડા વસ્તુત એક અનુમધાન વાળા જણાય છે, તેમ અધિભૂત અને અધ્યાત્મ પરા
કાગ્રએ રહેલા બ્રહ્મ અને આત્મા-પરમેશ્વર અને ૮૪-૨૫ ગ્રાણુઓએ સ્વીકારેલા નરવો
વસ્તુત એક અખડેશ્વર તત્તરના બે આધિર્ભાવ માન છે એમ તત્તરને અનુભવાય છે

આ ૧૩૨ પંચતગાન ૧૬ જણાવેલા પદ્માત્મગામાર કાગ્રકાત્ અપરેશ્વ અનુભવ

યત્પુનરુક્ત ઈશ્વરાભાવપ્રસંગ इति तदमन । शास्त्रप्रामाण्यादन-युपगमाच्च । नहीश्व
रस्य समार्यात्मत्व प्रतिपाद्यनइत्युपगच्छाम, किं तर्हि ससारिण ससारित्वापोहेन ईश्वरा
त्मत्व प्रतिपिपादयिपितमिति ॥

“ જે પુન એમ કહેવામાં આવે છે કે આ અદ્વૈતનાદમાં ઈશ્વરના અભાવનો પ્રસંગ
હોતો થાય છે, તે ખોટું છે ઈશ્વરનાં અસ્તિત્વમાં શાસ્ત્રનું નામાપ્ત્ય છે એટલું જ નહિ પણ
ઈશ્વરાભાવ અમને ઈદ્રિ નથી અમે ઈશ્વરનું સમારી આત્મારૂપે પ્રતિપાદન કરતા નથી, પરંતુ
નમારી છવતે તેના સંસારિપણાનો આધ કરી ઈશ્વર જ તેનો આત્મા છે એવું પ્રતિપાદન
કરવાનો અમારો આશય છે ” આ બાબ આચાર્યશ્રીએ નીચેની રમ્ય આર્યામાં વર્ણવ્યો છે -

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाह न मामकीनस्त्वम् ।

सामुद्रो हि तरंग इवचन समुद्रो न तारग ॥ (पट्टपदी)

વસ્તુત છવ અમનો ભેદ નથી તોપણ હે નાથ ! તમારો છુ, તમે માન્ય નથી
સમુદ્રનો તરંગ ગણાય છે, કદી તરંગનો સમુદ્ર ગણાતો નથી

શ્રી ડમ્ભાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં સચુલ્લ અને નિર્ચુલ્લ બ્રહ્મ તરંગનો વિવેક અથવા પર
બ્રહ્મ અને અપર બ્રહ્મનો વિવેક એવી રચટ રીતે બાધ્યાદિ યથોભા
બ્રહ્મની સચુલ્લ અને નિર્ચુલ્લ ક્યો છે કે આ સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધાભક્તિહીન શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન સમા
વિદ્યમાન અને સચુલ્લદાર વેલુ છે એવું વદનાર શ્રીઆચાર્યના પરમ રહસ્યને બાધતા નથી
નિર્ચુલ્લ વાપતિ એમ કહેવામાં બાધ આવે તેમ નથી

એવાની ગતિના ત્રિવચન બ્રહ્મ પર છે કે અપર છે એ વસ્તુનો વિચાર કરતા બાધ્ય
કાર કહે છે કે —

किं हे ब्रह्मणी परमपरचेति । बाढम् “एतद्वै सत्यकाम पर चापर च ब्रह्म यदोकार”
इत्यादिदर्शनान् । किं पुन परं ब्रह्म, किमपरमिति ? उच्यते । यत्राविद्यादि कृतनामरूपादि
विशेषप्रतिषेधादस्थगतिशब्दैर्ब्रह्मोपदिष्यते तत्परम् । तदेन यत्र नामरूपादिविशेषेण केननि
दिशिष्टमुपासनायोपदिष्यते “मनोमय प्राणशरीरं मा रूप” इत्यादिशब्दैस्तदपरम् ॥

= શુ બ્રહ્મ પર અને અપર એમ બે છે ! હા શ્રુતિમાં એવું રચટ પ્રતિપાદન છે
“ હે અત્યમાં આ પ્રજા ૧૨ અને અપર બ્રહ્મરૂપ છે ” સારે કોને પર બ્રહ્મ કહેવું ? અને
કોને અપર બ્રહ્મ કહેવું ? ઉત્તર આપવાનું કે વેદાન્તવાક્યોમાં અવિદ્યા દારણ વડે ઉભા
થતા નામરૂપાદિ વિશેષોનો અધૂલાદિ શબ્દવડે નિષેધ કરી જે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થાય છે

તે બ્રહ્મ પર ગણવાતું છે. તેજ બ્રહ્મને કોઈપણ નામરૂપવિશેષવડે યુક્ત થયેલું ઉપાસના અર્થે ઉપદેશાય છે તે બ્રહ્મ અપર છે. જેમકે: “પરમાત્મા મનોમય, પ્રાણરૂપ શરીરવાળા જ્યો-
તિર્નય” — ઇત્યાદિ વાક્યોમાં અપરબ્રહ્મનું વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે શાંકર સિદ્ધાન્તમાં પર બ્રહ્મ અને અપર બ્રહ્મ—નિર્ગુણ પરમાત્મા અને સગુણ પરમેશ્વર—એવા બે ભેદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, અને એક તત્ત્વ એવું છે તેા ખીજું તત્ત્વ ઉપાસ્ય અથવા ભજનીય છે.

જ્યાં સુધી જીવનું જીવત્વ સત્યવત્ત્વ અનુભવાય છે ત્યાં સુધી અપરબ્રહ્મનું ધર્શિત્વ તેવુંજ સત્ય ઉપાસના અથવા ભક્તિદ્વારા અનુભવાય છે. ખરી રીતે એકજ બ્રહ્મ ઉપાધિના ત્યાગ-
વડે નિર્ગુણ, અને ઉપાધિથી યુક્ત યદ્ય મગુણ્ય મનાય છે. પરંતુ જેમ જીવ વસ્તુતઃ પરબ્રહ્મ રૂપ છતાં તથા અમ્પગુણ્ય પરનંતવાદિ ધર્મો ઉપાધિના છતાં પોતાના આત્માના સત્ય માની મમારમાં ખેંચાય છે તેમ સગુણબ્રહ્મ અથવા નિત્યસિદ્ધ ધર્મિય એતન ખેંચાતું નથી. તે પરમે-
શ્વર પોતાની મગુણ્યતાને ઐશ્વર્યને-જાણુતા છતા પોતાના નિર્ગુણ્યપના મહિમાથી ક્ષણભર વિખૂટા પડતા નથી. આ કારણથી તે ઉપાધિયુક્ત છતા ઉપાધિ ઉપર અધિકાતાપણું ભોગવે છે, અને જીવ ઉપાધિપરતત્ત્વ બને છે. આથી જે એતનવિશેષ પોતાને ઉપાધિ પર-
તંત્ર અનુભવતો હોય, સંસારના મુખદુઃખાદિ ધર્મથી યુક્ત પોતાને જાણુતો હોય તેને ઉપાધિ ઉપર સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું અને સંસારધર્મથી વિયુક્ત થવાનું પરમ સાધન જ નિત્ય-
મિદ્ધ પરમેશ્વરનું અખંડ આત્મારૂપે ચિત્તન કરવારૂપ ભક્તિ અથવા ઉપાસના ગણાય છે.

શાંકરસિદ્ધાન્તમાં અધિકારીઓ—(૧) કૃતોપાસ્તિ એટલે જેમણે ઉપાસના સિદ્ધ કરી ઉપાસ્ય પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવા અને (૨) અમૃતો-
ભોક્ષના અધિકારિના પાત્રિત્વ અર્થાત્ ઉપાસના સિદ્ધ કર્યા વિના કેવલ વિચારમુલકી અક્ષર કૃતોપાસ્તિ અને અમૃ-
તોપાસ્તિ એવા બે ભેદ બ્રહ્મમાં રિયત થવાની ઇચ્છા ગણનારા. આ ઉભય અધિકારીઓમાં તોપાસ્તિ એવા બે ભેદ અમૃતોપાસ્તિની શુદ્ધિવિશુદ્ધિ ઘણા ઉંચા પ્રકારની જોઈએ છીએ,
અને હજારોમાં કોઈ વિરજન કેવલ વિચારમાર્ગે બ્રહ્માત્મેક્ય અનુ-
ભવી શકે છે. રાજમાર્ગ કૃતોપાસ્તિનો છે.

શાખાચંદ્રન્યાયમાં જેમ સત્ય આકાશમાં રહેલા દ્વિતીયાના ચંદ્રને જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા શાખાથી ઉપવક્ષિત ચંદ્રદ્વારાજ સદૃશ પાવ છે; ગમે તેમ આ-
શાખાચંદ્રન્યાયે સગુ- કાશમાં દટિ દેરજ્યાથી સિદ્ધ થતી નથી, તેમ નિર્ગુણ એવ બ્રહ્મ
જ્ઞાન નિર્ગુણ બ્રહ્મનો માયેના પોતાના વસ્તવ અભેદને અનુભવવાની ઇચ્છા શાખાને
સાક્ષાત્કાર મગુણ્ય ઉપાસ્ય બ્રહ્મરૂપ શાખાચંદ્રનો આશ્રય લેવોજ પડે છે. આ
સગુણ્ય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ સાથે જ અનન્યાશ્રય સેવ્યા વિના ગમે તેટલા
સક્ષમ અથવા ગમે તેટલા મોટા તત્ત્વ સાથે શુદ્ધિનો સંબંધ માત્ર કર્યાથી સ્વરૂપનું સામ્રાજ્ય-
સુખ ઉદય થતું નથી.

જેમ શાખાચક્ર અને આકાશચક્ર એક વસ્તુત એકજિહ્વે, પણ જોનારના દૃષ્ટિબિંદુના બેદથી ભિન્ન મનાય છે તેમ સચ્ચિદ્ર બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ વસ્તુતઃ એકજ છે, માત્ર ઉપાસક અને તત્ત્વજ્ઞના દૃષ્ટિબિંદુના બેદથી ભિન્ન મનાય છે

પરમપદમા નિર્વાણ પામવાની ઇચ્છા નખનાર નિશ્ચયસુ ગામી અધિકારી જનોએ સચ્ચિદ્ર બ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વરના અર્થાત્ અતર્પ્યામી આત્માના ભક્તિજન્ય પ્રસાદને અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. તે પ્રમાદ વિના જીવને પરબ્રહ્મ સાથેના અભેદ ઈશ્વરપ્રસાદની અવ- આક્ષાત્કાર થવો સામાન્ય રીતે મળવતો નથી આ વિચાર શીઘ્રકર રચના. ભગવાનના પરમાસ્તિક અને શ્રદ્ધાલુ અત્ કરણુમા બદ્ધબુદ્ધ હોતો પ્રકરણુઅર્થેમા આ વિચારને તેઓથી નિર્ભાતપણે પ્રકટ કરે છે —

જાચાર્યેમ્યો લઘ્વસુસૂક્ષ્માચ્યુતતત્ત્વા
પરાગ્યેનામ્યાસવલાક્ષેવ દ્રઢિમ્ના ।
મત્ત્યેનાગ્રયાનપરા ય વિદુરીશ
ત સમાસ્વાન્તવિનાશ હરિમીઢે ॥

(હરિતુતિ)

મસાગ્ના બ્રહ્માદિપ અધ્યમરને નાશ કરનાર પરમેશ્વર જ ખરી રીતે જ્ઞેય છે અને તે પોતાના મત્ય નિર્ગુણ સ્વરૂપને, જે જીવે (૧) આચાર્યદ્વારા નિર્ગુણ બ્રહ્મના સદ્ગુણ અવિ નાશિ સ્વરૂપનું પરોક્ષજ્ઞાન મેળવે છે, (૨) અને ત્યારપછી વેરાગ્ય અને અબ્યાસના માધ્યમ ના બનતો આશય કરે છે, (૩) તથા અપ્રમાદયુક્ત ધર્મને સેવે છે, (૪) અને ભગવાન પ્રતિના પોતાના નૈમર્ગિય ભક્તિભાવ વડે એકાગ્ર ચર્ચ ધ્યાનગ્રાધ ધાય છે, તે જીવે આગળ પ્રકટ કરે છે એ બાવ આદિ અત્ કરણુથી આચાર્ય તી ઉપગ્ના સ્ત્રોતમા દર્શાવે છે

શ્રી ભગવત્પાદાચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે મતાત્મકપ્રસાદાત્મારની અતરંગ સાધન શ્રેણી આ પ્રમાણે ગોઠવાય છે —

અતરંગ સાધનપદક્રમા (૧) જિજ્ઞાસા ઉદય થયે તોત્રિવ બ્રહ્મનિદ ગુરુદ્વાગ જીવ, બ્રહ્મિનું સ્થાન જગત્, ઈશ્વર અને શુદ્ધબ્રહ્મના સ્વરૂપનું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું

(૨) પરોક્ષજ્ઞાન ઉદય થયા પછી શુદ્ધ ચિદાત્મા વિનાના અન્ય મર્ચ પર્ચો પ્રતિ દદ વૈગમ્યબાવના.

(૩) વેરાગ્ય ઉદય થતા ચિત્તરત્તિની સ્વરૂપમા પ્રતિગ જગવા નિરાધનો અબ્યાસ

(૪) અતર્પ્યામી ઈશ્વર પ્રતિ અર્થાત્ પોતાના સત્ય આત્માપ્રતિના ભક્તિભાવથી બદિ- મુખ થતા મનને એકાગ્ર કરવું

(૫) ગિતિ-પ્રાપ્તિ ॥ ૬૪૩૫ ॥ રતિની અખડ એકતાનતારૂપ ધ્યાનનો પ્રવાહ

(૬) તે ધ્યાનયોગના ક્રમરૂપે અહ્યાત્મકરૂપ સાક્ષાત્કાર થવો

આ પરોક્ષજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અભ્યાસ, ભક્તિ, એકાગ્રતા, ધ્યાન આ માધનપદ્ધતિમા એક પછી એક ઉદય થાય તેવો અનરૂપ કાર્યકારણભાવ મળ્યો નથી પરંતુ તેઓ વચ્ચે પ ૨૫૦ ઉપકારી ઉપકારકભાવ મળે છે અર્થાત્ જીવ, અહ્ય, ભગતના સ્વરૂપનું સામાન્ય પરોક્ષજ્ઞાન ઉદય થાય તો આત્મ અનાત્મ પદાર્થોનો વિવેક થવાથી સર્વ અનાત્મમૂલક પ્રતિભો મોહ છૂટનાનું શરૂ થાય છે અર્થાત્ પરોક્ષજ્ઞાન વૈરાગ્યનો ઉદય કરાવે છે વૈરાગ્યવડે પરોક્ષજ્ઞાન અશરૂપિણી ચિન્તાનું દૃઢ થતું જાય છે વૈરાગ્ય મિદ્ધ થતા ચિત્તનો બહિર્મુખ વેગ બી યર્ષ અતર્મુખ વેગ આરભ પામે છે આ વેગને સામ્યમા પ્રસન્નપ્રવાહ કહે છે, અને તે પ્રવાહ ન્યાસધી નિરોધસમાધિદ્વારા અહ્યાત્મકરૂપ અનુભવ ન થાય સામ્યધી વલ્લાભ કરે છે.

જેમ નીચેનો પ્રવાહ ઋતુના પલ્લવ પ્રમાણે વડનો ઘડનો થાય તે તેમ ચિત્તનો પ્રસન્નપ્રવાહ વૈરાગ્યકારણસાથે ન્યાસધિ થાય છે, પણ તે પ્રવાહની અખડિત દશા અતર્કીની આત્મા પ્રતિભો અપૂર્વ ભક્તિરમ હોય તોજ જની રહે છે, નહિતો જેમ સામાન્ય વડેળાઓ ઉનાળામા સૂકાઈ જઈ ખડિત થાય છે તેમ પ્રસન્નપ્રવાહ ખડિત થાય છે

ભક્તિમગ્ની આદિ થયેશે ચિત્તનો પ્રસન્નપ્રવાહ જ્યારે અખડ અનુમધાન રૂપ જામત મગ્ન અને શુદ્ધિમાં જની રહે તે ત્યારે ધ્યાનયોગનો પારપાક થાય છે, અને ત્યારેજ તે ધર્મનું વર્ણન કરનાર વર્ણમેધ સમાધિના રૂપરૂપે અપરોક્ષજ્ઞાન અથવા અહ્યાત્મકરૂપનો નિર્વિકલ્પ આત્માત્કાર અવિર્યાવ પામે છે

આ પ્રમાણે ચિત્ત/ચિત્તા પ્રત્યક્ષપ્રવાહને મદા સર્વદા રમ આપનાર સ્વરૂપાનુસંધાન નામની ભક્તિ જ છે અને તે ભક્તિ જ ધ્યાનયોગદ્વારા અહ્યાત્મકરૂપ ક્રમની રાકે છે.

અતર્કીની ઈશ્વરાત્મા પ્રતિભો ભક્તિ વિના તત્ત્વજ્ઞાન આવિર્ભાવ પામતુ નથી એ મળ્યથમા શાક્ટમિદાન્ત ભગવાન બ્રહ્મસંપ્રદાયના સૂત્રોનું અનુસરણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેના સૂત્રો વિચારવા યોગ્ય છે —

(૧) પરામિવ્યાનાત્તુતિરોહિત તત્તો હ્યમ્ય વન્ધવિપર્યયો ॥ (૩-૨-૧)

અહ્યરૂપોમા ભન્નિમા- જીવનું સત્ત્વજ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ દશાયેનું પરમેશ્વરતા અભિધ્યાન અર્થાત્ જની હાયા ભક્તિયોગવડે પ્રગટ થાય છે, કેમકે પરમેશ્વરવડેજ તેનો બધ અને મોક્ષ થાય છે.

(૨) અવિસરાયેને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ ॥ (૩-૨-૨૪)

નિર્વિજેય આત્માનો અનુભવ ભક્તિયોગ મળ્યે પ્રગટ થાય છે એમ શ્રુતિ અને મૂર્તિ પ્રતિપાદન કરે છે

(૩) વિશેવાનુગ્રહશ્ર ॥



(૩-૪-૩૦)

ધધિરના આરાધનાદિ વડે તત્ત્વવિદ્યા ઉપર અનુગ્રહ પડે છે.

(૪) આત્મેતિત્તુપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિચ ॥

(૪-૧-૩)

એ પરમેશ્વરને પોતાના આત્મા રૂપે મહર્ષિઓ અનુભવે છે, અને વેદાન્ત વાક્યો ગ્રહણ કરાવે છે.

(૫) આપ્રાયણાત્તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ।

(૪-૧-૧૨)

ચાવન્નુય આ ઇશ્વરપ્રણિધાન કરવાનું છે, કારણ કે પ્રાણ (મરણ) સમયે ભાવના વિજ્ઞાનની અપેક્ષા સુતિ દર્શાવે છે

આ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શન અથવા વિદ્યામાં અર્પણ અનુગ્રહ કરનાર ભક્તિની અવગણના કરનાર શાંકરસિદ્ધાન્તની સાંપ્રદાયિક પ્રણાલિકાનો ત્યાગ કરે છે, અને નિષ્કલ શુદ્ધ વેદાન્તની વાતોજ માત્ર કરે છે.

પરંતુ આ નિર્ણય સ્થાપતા પહેલાં મારે અવશ્ય જણાવવું જોઈએ કે શાંકરસિદ્ધાન્ત-માં અભિપ્રેત ભક્તિ ઉપનિષદકાલના શાંકિય મુનિએ પ્રતિપાદન કરેલી શાંકર સિદ્ધાન્તમાં અ-એકતાર સમુચ્ચક્ષ્ણની આત્મારૂપે ઉપાસનારૂપ ગણવાની છે. ભક્તિનું અભિપ્રેત ભક્તિનો ઈતર બાહ્યરૂપ પૂજનદિનો અનુરાગ અથવા કથા શ્રવણાદિ તત્ત્વજ્ઞાનના આચાર્યોએ પ્રતિપાદન અંતરગ સાધનરૂપ નથી. તેની ઉપયોગિતા છે તે સંબંધમાં વિવાદ કરેલા ભક્તિના સ્વરૂપ નથી પરંતુ તે બહિરંગ સાધનરૂપે છે, અને જોટલા અંશમાં યજ્ઞાદિ થી વિવેક, કર્મો ચિત્તશુદ્ધિમાં ઉપકારક છે તેટલા અંશમાં આ બાહ્યપૂજનદિ ઉપ-કારક છે, પરંતુ વિદ્યામા સાક્ષાત્ અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ તો આ આત્માનુસંધાનરૂપ અખડ ભક્તિજ મીકારાર્થ છે

આ શાંકર સિદ્ધાન્તનો ભક્તિના સ્વરૂપ મળેલી અભિપ્રાય ગ્રહણ કરવામાં ભક્તિના ઇતર આચાર્યોએ સ્વીકારેલા સ્વરૂપ જણાવવાની અશક્ય છે.

જીવ અને ઇશ્વરના મંબધમાં વિચારકો કેવલ અભેદવાદ અથવા કેવલ ભેદવાદ અથવા વિશિષ્ટભેદવાદ સ્વીકારે છે, અને તદનુસાર ભક્તિનું સ્વરૂપ સ્થાપ બેદવાદમાં ભક્તિનું છે. જે દર્શનમાં જીવ અને ઇશ્વર અત્યંત નિરાળા પદાર્થ છે તેમાં સેવ્યસેવકરૂપે અથવા જીવનું સેવકપણું અને ઇશ્વરનું સેવ્યપણું માનવામાં આવે છે અને સમ્યક્રૂપે પ્રતિપાદન ભક્તિભાવ પણ દાસત્વ ઉપર ધડાય છે. આ ભક્તિ પૂજાવિષ્ણુ-રાગ इति पाराशर्यः—એ ભક્તિસૂત્રાનુસાર બાહ્ય પૂજનદિમાં પ્રીતિ રાખવામાં આવી અટકે છે.

તે ભક્તિ પ્રસંગે ચઢીઆતું ૩૫ પકડી સખાભાવ ધારણ કરે, અને ઉધરને સર્વશૂન-
પ્રાણીના પરમસુહૃદરૂપે સ્વીકારી તેમના ગુણોનો ભગ્ન કીર્તનમાં અનુવાદ કરવામાં ચિત્તનું
સમીપાન સેવવામાં આવે. અને કથાદિષ્વનુચાર હતિ ગર્ગઃ એ સૂત્રાનુસાર ગર્ગાચાર્યના
અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રવણ કીર્તનાદિમાં પ્રીતિ બાંધવામાં આ ભક્તિ આવી અટકે છે

જે તત્ત્વદેશનમાં જીવ અને ઈશ્વર ચિદાત્મારૂપે એક છતાં ઈશ્વરના વ્યાપક સ્વરૂપમાં સ્વતંત્ર સત્તાવાળા અંશરૂપે જીવનો સ્વીકાર થાય છે એવા વિશિષ્ટાદ્વૈતમાં અથવા વિશિષ્ટ અભેદવાદમાં જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચેના ભેદનો પડો અત્યંત સૂક્ષ્મ રહે છે, અને જેમ પતંગ દીપતા આત્યંત નિકટના પ્રદેશમાં આવી તેની આગળ પાછળ મોઢમાં રમણુ કરે છે તેમ જીવ ઈશ્વરપદના લક્ષ્યથી ક્ષણભર વિખૂટો પડતો નથી. આ સિદ્ધાન્તમાં જીવ ઈશ્વરનો યોગ દપતી-યોગ જોવા છે. અને એકતત્ત્વરૂપ છતાં પૃથક્ પડ્યાછે, અને આ વિયોગ નષ્ટ થવા અખંડ તત્ત્વરતા રહે છે. આવી જીવની અખંડ તત્ત્વરતા અને વિયોગને ક્ષણભર પણ ન સહન કરવાપણાવાળી ચિત્તની શિથિતિને અનુકૂળ જીવનો સર્વ આચાર યર્થ જોવા એને નારદમુનિ 'ભક્તિ' કહે છે.

नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता ताद्विस्मरणे परमव्याकुल्यतेति ॥

ધિરને પોતાના સર્વ આચારોનું અર્પણ કરી તે પ્રભુની નિમગ્નશ્યાણુમાં પરમ
વ્યાકુળ બનવારૂપ સ્થિતિને નારદમુનિ ભક્તિનામ આપે છે.

પોતાના આત્માનું ઉપર પ્રમાણે સર્વાંશ નિવેદન યથા પછી એકજ અત્ય અંતર્યામી
પરમાત્માના સ્વરૂપનું અખંડાનુગ્રંથાન યથા કરવું તે દેવસાદૈતની
કેવલ અદ્વૈતવાદમાં સ- ભક્તિ છે, અને તે ભગવાન્ શાશ્વત્ય મુનિએ:-
વૈત્તભાવરૂપે ભક્તિનું
પ્રતિપાદન.

आत्मरत्यविरोधेनेति शांडिल्यः ॥

એ બકિતસૂત્રથી પ્રચલિત કરેલી છે. ભગવાન ચક્રાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં અવ્યક્તનો વાસ્તવ અભેદ તત્ત્વદર્શનમાં સ્વીકારાયેલો હોવાથી કલ્પિત અવનો ભેદકાલે સત્ય ધ્વનિરૂપ આત્મા પ્રતિતો ગુણપદ્ધતિથી અખંડ યોગ બન્યો રહેવો એનું નામ બકિત છે એમ પોને સ્વમુખે પ્રતિપાદન કરે છે:—

स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिस्त्यागिवीर्ये ॥ ५

આથી ભક્ત અને ભક્તીય-જીવ એને કૃષ્ણના-સ્વરૂપ ગંભીરી જોવો તત્વાર્થનિર્ણય
હોય તેને અનુકૂળ ભક્તિનું સ્વરૂપ નિર્માણ થાય છે:—



તત્ત્વાર્થવાદ.

ભક્તિનું સ્વરૂપ.

દેહનિર્ણય.

બેદવાદ

સેવ્યસેવકભાવ અથવા
સખાભાવસામીપ્ય અથવા
સારૂપ્ય મોક્ષ

બેદાબેદવાદ

આત્મનિવેદન યોગ અથવા
દાંપત્ય જેવો યોગ.

સાધુજ્ય મોક્ષ.

અબેદવાદ

સર્વાત્મભાવ યોગ.

દેવતા મોક્ષ.

જ્યારે બેદવાદમાં અથવા બેદાબેદવાદમાં જીવને ઈશ્વર સાથે ભક્તિવડે યોગ કરવાનો હોય છે તેમાં એ બે તત્ત્વના મંનિર્ણયની અથવા સ્પર્શની અપેક્ષા જોડવાદાચાર્ય આ હોય છે, જ્યારે અબેદવાદમાં ભક્તિને તેના સ્પર્શની અપેક્ષા રહેતી ભક્તિયોગને અસ્પર્શ નથી. આ દારણ્યથી શંકર સિદ્ધાન્તના ભક્તિયોગને—
ચોગ કહે છે.

અસ્પર્શયોગો વે નામ દુર્દર્શઃ સર્વયોગિભિઃ ॥

એ પ્રમાણે શ્રીચક્રાચાર્યના પરમશુદ્ધ શ્રીગોડપાદાચાર્ય અસ્પર્શયોગ નામ આપે છે. આ યોગમાં પોતાનું બિભાક્ષિતત્વ નષ્ટ થશે પોતે હુમ્મ થશે ઇત્યાદિ બેદવાદીઓ જે ભય દારણ્ય કરે છે તેનો ઉપહાસ કરતાં શ્રીગોડપાદ કહે કે એક વિદ્યાનાત્મારૂપ પરમેશ્વરના પરમભંગલભય શિવસ્વરૂપમાં સર્વદા અભય છતાં—અમયે અયદર્શિનઃ—ભય ઉભો કરે છે. જેમ અમંગલશીલવાળા મહાદેવનું નામસ્મરણ મંગલતા—શિવસ્વરૂપતા—લાવે છે, તેમ આ આપાતતઃ જીવનું બિભાક્ષિતત્વ નષ્ટ કરનાર ભક્તિયોગ તેની પરમશિવતાને પ્રકટ કરનાર છે છતાં જેમ મિથ્યા વૈષ્ણવો શિવનામથી ભડકે છે તેમ આ સર્વાત્મભાવરૂપ અસ્પર્શયોગ અથવા ભક્તિયોગથી બેદવાદીઓ ભડકે છે.

બેદવાદના સત્યપણાનો નિશ્ચય જેને આરૂઢ છે તેને આત્માનુમંધાનરૂપ ભક્તિયોગ ઇષ્ટ ન લાગે તો શંકરસિદ્ધાન્ત તેમને જળાત્કારથી બેદભાવ જૂલવવા માગતો નથી. તેમને સેવ્યસેવકભાવ અથવા સખાભાવ—અથવા આત્મનિવેદનભાવ—સેવ-ભક્તિયોગનું તારતમ્ય વાનું તે સિદ્ધાન્ત અનુમોદન આપે છે. તે ત્રણે ભાવ સિદ્ધ થયા છતાં અને સાક્ષાત્કારમાં અતૃપ્તિ જણાવ તોજ સર્વાત્મભાવ સેવવા સૂચવે છે. જેમણે નિર્દોષ પર્યવસાન. અને નિઃસ્વાર્થ સ્ત્રિય અનુભવી જણ્યું નથી, અથવા જેમણે પરિ-ખતસ્નેહસાર રૂપ બેદ. છતાં અબેદરસનું જ્ઞાન કરાવનાર દાંપત્ય ભાવને જોયો નથી અથવા જાણ્યો નથી, તેમને સર્વાત્મભાવરૂપ અમૂલ્ય મણિ આવ્યો હોય તોપણ કાચ જેવો મૂલ્ય વિનાનોજ છે. જેઓ ઉપરનાં ભક્તિનાં નીચાં ઉંચાં પદથી આંચકી ગયા છે તેમને આ સર્વ જૂતપ્રાણીમાં રહેલા એકાત્માના અનુસંધાનરૂપ ભક્તિયોગનો મહિમા જણાયા વિના નહિ રહે, દારણ્ય કે પરમેશ્વરરૂપ અંતર્યામી પ્રતિનો પ્રેમઃ—

ગુણરહિત કામનારહિત પ્રવિક્ષિત, નિર્માનમવિચ્છિન્ન સૂક્ષ્મનરમતુભનરૂપમ્ ॥

(નારદમક્તિસૂત્રમ્)

સત્તાદિ ગુણોના રપર્શ વિનાનો, સર્વ અનાત્મ પદાર્થો પ્રતિની ધ્વજાના તાપ વિનાનો, પ્રતિક્ષણ વધતો જતો, અત્યંત સૂક્ષ્મ અને અખંડિત આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ થઇ રહે છે.

અદૈત સાક્ષાત્કારરૂપે પરિણામ પામતો ઈશ્વરાત્મા સંખ્યેય પ્રેમ અથવા ભક્તિ દૈતદર્શનાનુસારી ભક્તિ કરતાં વિશક્ષણ પ્રકારની છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ચાર પ્રકારના ભક્તોનું વર્ણન છે:—(૧) આર્ત, (૨) અર્થાર્થી, (૩) જિજ્ઞાસુ, (૪) જ્ઞાની. તેમાં આર્તની અર્થાત્ દુઃખીની અને અર્થાર્થીની અર્થાત્ ઇષ્ટવિષયની પ્રાપ્તિ કરવાની ધ્વજાવાળાની ભક્તિ ભેદ-દર્શનાનુસારી હોવી ધટે છે. તેમાં ભગવાન પોતાથી પૃથક્ સર્વ દુઃખભંજન અને સર્વ ગુણના અર્પનાર છે એ ધૃતિના નિશ્ચયને અવલંબી ભગવાન પ્રતિનો પ્રેમપ્રવાહ વહે છે. આ આર્ત અને અર્થાર્થી પણ ઉદાર છે એટલે શુદ્ધ પ્રાણી પ્રતિ દુઃખના પોષક કરતા નથી અથવા સુખાર્થ, યાચના કરતા નથી, તોપણ તેઓનો પ્રેમ નારક મુનિ કહે છે તેમ ગુણરહિત અને કામનારહિત નથી: તેઓ શબ્દસ તામસ ચિત્તના દોષને વશ વર્તી ભક્તિ સેવે છે; અને અમુક દક્ષને ઉદેશી પ્રવૃત્ત થાય છે.

પરંતુ ઈશ્વરને પોતાના આત્મારૂપે અનુભવવાની ધ્વજા રાખનારનો પ્રેમ ગુણરહિત અને કામનારહિત છે, કારણ કે તે નિર્ગુણ અને નિત્યવૃક્ષ સ્વરૂપમાં રામવા અર્થે છે. આ પ્રેમ પ્રતિક્ષણ વધતો જાય છે એટલું જ નહિ પણ વચમાં કદી પણ ખંડિત થતો નથી. પ્રભુ સાથેની આ “લગની” અથવા પ્રેમ સર્વ વિષયવાનનાથી પર હોય છે અને અંતઃકરણના સર્વ મૂઠ ઘોર અને શાંત—એવા નવું પ્રકારના વિકારોથી પણ પર હોય છે. આ પ્રેમભાવને નારદમુનિ મૂળાના અનુભવેલા રસની પેઠે અનિર્વચનીય કહે છે, અને જિજ્ઞાસુની વ્યાંસુધી જ્ઞાનનિષ્ઠા ખંધાતી નથી ત્યાં મુધી ઈશ્વરભાવનાનો સણુમર વિચ્છેદ થતાં:—

યુગાયતે નિમેષેણ ચક્ષુષા પ્રાવૃપાયતે ।

એ વાક્યાનુસાર પ્રભુના વિરહની એક ક્ષણ યુગનું રૂપ ધારણ કરે છે, અને નેત્રો અખંડ અચુની વૃષ્ટિ કરે છે.

પરંતુ અપરોક્ષ જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી આ પ્રેમનો આવેગ પ્રમાન્તવાદિતાનું રૂપ પકડે છે. અને જીવધર્મિરનો યોગ વ્યવહારમાં. પણ એવી વિશક્ષણતા જણાવે છે કે ભગવાન પણ તેવા શરીરીને—જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્—પોતાના આત્મારૂપે સ્વીકારે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી, બેદ્દહિનો લય થયા છતાં તત્ત્વજ્ઞનો પોતાના અંતર્યામી ઈશ્વર પ્રતિનો પ્રેમ અસંકારવત્ સાથે રહે છે તે પ્રેમનો સ્ત્રોત ઉદય કરવો પડતો નથી, પરંતુ જ્ઞાની

સર્વથા ભક્ત જ હોય છે; તે કેવલશુદ્ધ તાર્કિક અથવા અધ્યક્ષ હોતો નથી પરંતુ અનુભવી અથવા ઈશ્વરસંક હોય છે; તેનાં શુદ્ધિ અને હૃદય એકતાર હોય છે; તેનો અનુભવ નીચેની શ્રુતિની સત્યતાની સામ્ય પૂરે છે:—

નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ

ન મેધયા ન બહુધાશ્રુતેન ।

યમવેપ વૃણુતે તેન લભ્ય-

સ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ।

આ પરમેશ્વરરૂપ આત્મા બલ વિનાના જીવથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો નથી; શુદ્ધિવેશથી જાણ્યો જાય તેવો નથી; ઘણા પાંડિત્યથી પરભાય તેવો નથી; પરંતુ જો તે પોતાના તરીકે સીકારે છે તેને આ ઈશ્વરાત્મા પોતાના સત્ય સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે.

‘સારાંશ શાંકર સિદ્ધાન્તના અભ્યાસક્રમે તેના મર્મને જાણવો હોય તો આ ઈશ્વરશુદ્ધિ સંધાનરૂપ ભક્તિયોગને આવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ. તે વિના આ ગહાપુરુષના તત્ત્વસંબંધી નિર્ણયો અનુભવાત્મક થવા સંભવતા નથી. આ મેતલ્લ કપોલકલ્પિત નથી પરંતુ આશ્ચર્યથીના અખની અમોઘવાણી પણ એજ ભાવનું પ્રતિષાદન કરે છે!—

શ્રદ્ધાપક્તિવ્યાનશમાર્ચૈર્પતમાનૈઃ ।

જ્ઞાતું શક્યો દેવ રૂઢેવાશુ ય ર્દેશઃ ।

દુર્વિજ્ઞેયો જન્મશનેશ્ચાપિ વિના તેઃ—

તં સંસારજ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥

આ પરમેશ્વર દેવ આ જન્મમાં જ અને આ દેહમાં જ શ્રદ્ધા ભક્તિ ધ્યાન અને શમાદિ સાધનોને પ્રયત્નપૂર્વક સેવનારને અનુભવમાં ઝડિતિ આવે છે, અને તે સાધન વિના સો જન્મે પણ અનુભવમાં આવતા નથી—તેવા સંસારના અજ્ઞાનોધકારનો નાશ કરનાર ભગવાનને મારા અખંડ પ્રણામ હો! ।

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલની મુલાકાત.

આજ રહવારે નદીની પાર ખેતરોમાં ફરતો ફરતો હું દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલને બંગલે ગયાં. એ વૃદ્ધ અને અનુભવી પુરખંસારની અનેક વિષમતાના-બરફે સંકટના પ્રસંગોમાં પણ આત્માની શાન્તિ અને દેશહિતની લાગણી જાળવી રહ્યા છે, અને એમની વિચાર-શીળતા એવી અસાધારણ છે કે કોઇ પણ વિષય ઉપર એમની સાથે દસ મિનિટ વાત કરવી એ કેળવણી સમાન છે.

એમના ટેબલ ઉપર એક લખેલી સ્ટ્રેટ પટ્ટી હતી, અને એમના પાંત્રોને મારા જતાં પહેલાં પોતે પોતે કાંઈક શિક્ષણ આપી રહ્યા હતા એમ એ સ્ટ્રેટ ઉપરથી જણાતું હતું.

દિવાન બહાદુર: તમે અહીં ક્યાંથી ?

મેં કહ્યું: હું કરવા નીકળ્યો હતો; ફરતાં ફરતાં, આપના મમાગમનો દસ મિનિટ લાખ લેવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેથી આવ્યો.

દિવાન બહાદુરે ખુશી જતાવી અને આજકાલ પોતે જે વ્યવસાયમાં પડ્યા છે—અર્થાત્ “ગૂજરાત કેળવણી મંડળી”—એ વિષે તુરંત વાત શરૂ કરી. શરૂ કરતાં કરતાં કહ્યું: તમે કાંઈ ખાસ વાત કરવા આવ્યા હોય તો કહેજો. આપણે પહેલી એ વાત કરીશું. મેં ઉત્તર દીધો: હું એક સ્વાર્થ માટે આવ્યો છું; પણ તે આપ વાત શરૂ કરો છો તે કરી શ્યો, ત્યાર પછી છેવટે હું આપને કહીશ.

દિ. બ. આપણી “મંડળી” ના કાર્ય મંજૂર તમાગ શા વિચાર છે ?

આ પ્રશ્ન એમણે મને પાંદ્યાર પૂછ્યો છે અને મેં ધણીવાર ઉત્તર આપેલો છે, પોતે સ્થાપેલી “કેળવણી મંડળી”ના કાર્ય ઉપર એમનું એવું સતત લક્ષ રહ્યાં કરે છે કે એ મંજૂર ને કાંઈ સચના મળે તે મેળવવા એમનો હમેશાં યત્ન રોય છે ન.

મેં ઉત્તર દીધો: આપણે રાત્રિશાળા જિયાડી છે એ બહુ સારું કહ્યું છે. દેશી બાળકો દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનાર એક નમૂનેદાર શાળા આપણે જિયાડી રાખીએ, પણ એ બહુદુર્વ્યસાધ્ય છે, અને એની સફળતા અને ઇચ્છના અત્યારે સંકારપદ છે. અત્યારે તો રાત્રિશાળા જેવી ગરીબ અમલુ વર્ગને ઉપયોગી થાય એવી શાળાઓ કાઢીએ તો ખસ. અત્યારે આપણા પ્રયત્નો માત્ર ‘Supplementary’—કેળવણી ખાતાને મદદ રૂપ—થવા બેઠકો. એક બીજું હું વારંવાર આપને કહ્યા કરું છું: હાલ આપણે છટકે છટકે એક એક બાળક આપણીએ છીએ તે રીતે ‘બાલમરણ’ કે ‘સરીરસ્વાસ્થ્ય’ ઉપરનાં બાળકો નકામાં નથી-પણ મને એથી આપણી મંડળીનું ખરૂં કર્તવ્ય મધાતું હોય એમ લાગતું નથી. એમાં છટકે છટકે બાળકોને બદલે એક એક વિષય લઈ એના ઉપર એક Set of

lectures—say, six or eight lectures—(ભાષણો : દાખલા તરીકે ૭ આઠ ભાષણો) અપાવવાં જોઈએ—Ambulance (અકસ્માત વખતના ધલાને) નાં લેક્ચરો જેવાં—જેનો લાભ માત્ર ગૃહરાત્રી ૪ જાણનારાને નહિ પણ અંગ્રેજી જાણનારાઓને પણ થશે. ૭ ભાષણથી ફિઝિક્સ કે કેમિસ્ટ્રીનું બધું જ્ઞાન આવી જાય નહિ, પણ એટલાં ભાષણથી એવા એકાદ વિષયના એકાદ ખંડનું એટલું જ્ઞાન મેળવી શકાય કે જેથી કાંઈકે આપણે જાણ્યું એમ થાય, અને એ વિષયમાં અધિક જાણવાનો આપણને રસ જાય, અને પરિણામે અધિક જાણીએ. પરંતુ આવાં ભાષણો અપાવવા માટે થોડુંક નામનું—સો એક રૂપિયા જેટલું—પણ પારિતોષિક સમ્પત્તિ હોય તો હીક. વર્ષમાં બે વખતે આનું ખર્ચ કર્યા વગર આપણે લોકને મંગીન લાભ આપી શકીશું નહિ.

દિ. બ. પણ અત્યારે આપણી પામે એટલા પૈસા આપવા જેટલી મૂકી ક્યાં છે ?

મ હત્તર દીધો : હું જાણું છું કે નથી જ. અને અત્યારે આપણે કર્તવ્યમાં ચૂકીએ છીએ એમ માફ કહેવું પણ નથી. પણ આપણે ધીમે ધીમે દ્રવ્ય એકઠું કરીને અમુક ભાગે સેવા કરવી જોઈએ. એટલું જ માફ તાત્પર્ય છે. અત્યારે તો આપણે રાત્રિશાળાનું કામ ઉપાડ્યું છે તે હીક છે.

દિ. બહાદુર : મોહનલાલભાઈ ડેપ્યુટીના દીકરા—રા. દુષ્યન્તાસ ઝવેરી—મને કહેતા હતા કે મુખાઈમાં રાત્રિશાળાઓ બહુ ફતેહગંદ નીવડી છે.

મેં કહ્યું : ખરૂં છે. અને એ જ ભાગે આપણો પ્રયાત્ન સતત ચાલુ રહેવો જોઈએ. અમે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયમાં પ્રો. પાદશાહ (મિ. ટાટાના સેક્રેટરી બરજેસજી પાદશાહના ભાઈ, જે પછીથી બેરિસ્ટર થયા હતા અને થોડાંક વર્ષ ઉપર મુજરી ગયા) એમણે આપણા શહેરમાં રાત્રિશાળાઓ કાઢી હતી અને તે બહુ સારી ચાલતી હતી—પણ એમના ઈલેંડ ગયા પછી એ બંધ થઈ ગઈ. આપણી મંડળીનું ફંડ સાફ એકઠું થાય, અને તે પછી એનો ટ્રસ્ટ થઈ જાય—તો પછી આપણે સ્થાપેલી શાળાઓની સ્થિતિ સંબંધી કાંઈ શંકા ન રહે.

દિ. બ. (ફંડ એકઠું કરવાના વિચારમાં ચૂંચાયા હોય એમ) : પૈસા આપનારા ઘણા છે, જે આપણે આપણા ન્હાના સર્કલની બહાર જઈ મેળવીએ તો. આપણા નવી કેળવણી પામેલા વર્ગ પોતાના સર્કલની બહાર—જૂતા વર્ગમાં—હજારું મેળવું જોઈએ.

મેં વચમાં : કેળવાએલાઓની પણ કાંઈક અંશે એક 'Caste' (નાત) બંધાઈ ગઈ છે.

દિ. બહાદુર : ખરૂં છે. આપણે અંગ્રેજ અમલદારો વિષે ફરિયાદ કરીએ છીએ કે તેઓ આપણા લોકો સાથે ભજતા નથી. પણ આપણા કેળવાએલા વર્ગમાં પણ એ જ ખામી છે. એટલું ખરૂં કે વગર ભજ્યે. પણ—આપણા શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વર્ગનું લોહી ને સંસાર એક

છે અને તેથી જુ- વગ- વચામે જાણી લેવાય છે હુ આપણા અજ્ઞાન અને જૂની દમના લોપથી છતાં પણ પચ- જતો નથી, અને એ જ તમાગ સુધાગરાગાઓ મામે માગ વાધો છે બન્ધન તોડીને એકના આસ ન્હારી જરાથી સુધાગે થસાનો નથી પ્રથમ તો 'common ideas'—એ વિચાર— રસ જેઈએ

મેં વચમા—પણ સાહેબ આપને નથી લાગતું કે 'ideas' અને 'કૃતિ' એ પીઠા ઉપર 'act' અને 're-act'—પરસ્પર અસર કરે છે, અને એ રીતે મુકમલ થાત્યા જ જાય છે? બાલ અને આન્તરંગો એવો અમ-વ છે. અને આ તો અને આપની માથે વાતચિત કરી તો માલ્ય કૃતિની મારા અન્તરમા અસર થઈ?

દિ બહાદુર બેચ, 'ideas' અને 'institutions' વચ્ચે 'interaction' થાય છે પણ માન પરિમિતુ જોઈને આપણુ તોડી નાખતુ એ બરામર નથી આપણે જોઈ જો છે આપણે જો જો છે એ વિશે આપણા જનમજાના વિચારમા એમ્તા થઈ જોઈએ

મેં કહ્યું હુ પણ એ વાતમા તો આપની સામે મળુ હુ

દિ બહાદુર આપણે દેશરણીની વાત મળતા હતા ત્યાં આવીએ મરમા મરણી આપે છે તે રીતે છે પણ આપણે ખરેખર રીતે મરણીની જરૂર છે એના દાનન્તર પ એ નાળા તો થઈ જોઈએ

મેં રીતનાથ શરોગની જોનારની સાળા મરણી આપ્યું

દિ બહાદુર મને એ સાળાના અવ્યામકમની માહિતી નથી પણ આર્યમમાઓના 'શુદ્ધ' રીતે કેવું જાણુ હ

મેં કહ્યું પણ આ તરફના યનોમા હમેશા એ મુર ની આડી જોઈ જો છે આ વિવાર્ધાઓનું જુ શુ?

દિ બહાદુર આ રીત લાખ આર્યો (આર્ય-સમાજિસ્ટો) છે, તેઓ મરણી બેચ અને મરજાનાઓ વચે કાઢે, અને એમા એમના વિવાર્ધાઓ ધ ધે લાગે

મેં પણ સાહેબ, એના આર્ય-મમાજિસ્ટો ઉપર આખા દેશના કાર્યનો બાર નાખી સમય? આર્ય મમાજિસ્ટો એવા કેટલાં ખાતા કાઢે? એ તો 'naturally' ઉત્પાદાય તો જ પડેલી વણાય

દિ બ. 'natural'ની વ્યાખ્યા કરવી કાણુ છે

મેં —હુ 'natural'થી આ સ્થળે શુ દેશના માણુ એ આપને સ્પષ્ટ કર દેશમા 'natural' હોવા ને (જાતમન) નાવે,ઓનોને પરિ મેધના એ નર જેમ પોતાને

નેઈતી કેળવણી ઉત્પન્ન કરે, તેમ બીજી તરફ એવાં સ્વદેશી કારખાનાંઓ પણ એની મેજે—
અર્થાત્ એ કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપનારને હાથે નહિ, પણ મેં કહી તેવી self-consciousness ' ને પરિણામે—ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ એ કેળવણીના વિદ્યાર્થીઓ કેકાળે પડે.
બાકી અત્યારે તો, સરકારી કેળવણીના ચક્રમાં ઓવાઈ ન જાય એવી ડોઈ પણ કેળવણીની
સંસ્થા ફતેહમંદ તીવરવાનો મંભવ નથી. દટાન્તરે કદાચ થોડીક શાળાઓ બની શકે, પણ
તે અપવાદરૂપ જ રહે; એને 'universalize' કરી ન શકાય.

દિ. બહાદુર : પણ આપણી સરવિદ્યાળામાં તો એ વધી આવનાર નથી. આપણે તો
એ મજૂર વર્ગ જે શીખવા માગે તે શીખવીશું. તેની સાથે 'Hygienic' આરોગ્ય વગેરે
જરૂરની બાબતો થોડી થોડી ભળવતા જઈશું. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખીશું કે એમની
જરૂરિયાતો જેવી એ જાણે તેવી આપણે ન જાણીએ. સરકારી કેળવણીમાં એ ઉપર લક્ષ
આપાતું નથી એ એક મોટી ખામી છે. બીજું એક ખામી એ લાગે છે કે દેશી ભાષા
જીવવવાના તરફ એમાં ડોઈનું લક્ષ જ નથી. આપણી અદ્યતનતામાં જ્યાં, મુંઘી અંગ્રેજીમાં
જ આપણુ કરવાનો રિવાજ સાથે ત્યાં મુંઘી આપણે ત્યાં ઍન્કિવથ અને કાર્સન જેવા
વકીલ વક્તાઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? બીજી ભાષામાં બોલ્યા કરવાથી, માતૃભાષામાં,
શબ્દોની આસપાસ જે 'association'-વજમણો-બંધાવાં બેઠાં તે બંધાતાં નથી.

હું : આપનું કહેવું યથાર્થ છે. પણ આ મંબન્ધમાં એક બાબત વિચારવા જેની છે.
માતૃભાષાકાળ કેળવણી આપવાના પ્રયત્નમાં તો વોડાક જ મતભેદ છે. પણ અંગ્રેજ કેળવણી
વિના એકલી માતૃભાષાની કેળવણી હાથના સમયમાં સાથે ? હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા
પ્રાન્તોમાં એકતા શી રીતે આવવાની ? એ એકતાને બળે જ—અત્યારે સોંકવતું માન પડે છે,
દેશકાંક મુધારા થઈ શકે છે, અને સ્વદેશી કારખાનાંઓ વગેરે સ્થાપી ફતેહમંદ કરી શકાય છે.

દિ. બહાદુર : એ ખરૂં. પણ ગૂઝરાતી ભાષા તદ્દન હુમ થઈને આખા હિન્દુસ્થાનની
એક ભાષા થશે એમ મારી કલ્પનામાં આવતું નથી. આપણી ગરબીઓમાં જે ખૂબી છે તે
બીજી કયી ભાષામાં છે ? અને તે કેમ હુમ થવા દેવાય ? હું તો આ વિષયમાં 'Federation'
—અતેકના એકવપણા—નું ધોરણ માનુ છું.

હું : હું પણ આપ સાથે એ બાબતમાં મળું છું, આપણા દેશની વિવિધ ભાષાઓને
હુમ થવા ન જ દેવાય. અનન્ત ભવિષ્યમાં અમુક જ થશે અને અમુક નહિ થાય એમ
કહેવું અશક્ય છે, પણ અત્યારે આપણી કલ્પના પહેંચે છે ત્યાં મુંઘી તો આપણી ભાષાઓ
રહેવાની અને રહે એ જ ઇચ્છે છે, અને તે સારી રીતે કેળવાવી જોઈએ.

આટલી વાત કરી—“કેળવણી મંડળી” ની એક રજિસ્ટર્ડ ઑફિસ કરવી તથા કલાર્ક
નીમ્નો વગેરે બાબત તથા એક બીજી સરવિદ્યાળા બેધારવી એ બાબત કેટલીક વાતચિત્ત કરી.
પછી દિવાન બહાદુરે કહ્યું : હવે તમારું જે પાન કરવાની હતી તે કહો.

મેં કહ્યું: મારી વાત મારી સાર્થની છે. આપના સમયનાં યોગાંક ' Rominis-
cences ' (સંસ્મરણો) વસન્ત માટે ન લખો?—આપના સમયની ડેજવણી, સંસ્માર-
મુદ્રારો, તથા એના નેતા પુરો સંજ્ઞાથી આપ યોગાંક સ્મરણો આપો, તો તેથી મૂલ્યવાનને
ધણો લાભ થાય. એક વાન આપે મને કહેલી તે મને યાદ છે: આપ હવે અમ લઈ લખી
શકો એમ નથી. પણ આપ કોઈ વખતોવખત લખાવો નહિ ?

દિ. બહાદુર: બધા વિચાર એકાંક કરી લખનાં જરા અમ પડે. પણ તમે પૂછો તેના
ઉત્તર આપું.

દિવાન બહાદુર પોતે પોતાના સમય વિષે લખે એથી જેતું પૂર્ણ ચિત્ર નજર આગળ
દેરાય, તેતું એમના સમય વિષે કોઈ જ ન બજાનારના છટા-છવાયા પ્રતોથી ન જ દેરાય.
અને તેમાં પણ, તે સમયના ઐતિહાસિક પુસ્તકોનાં સાધનથી પ્રશ્નમાળા રચી હોય, અને
એ ઉપર ઉત્તર લેવાયા હોય, તો કદાચ સારી માહિતી મળે. પણ તે માટે પણ હું પહેલેથી
તૈયાર થઈને ગયો ન હતો. તેથી સમયસચક્તા રાખી મેં વિચાર કર્યો કે—' A bird in
tho hand is worth two in tho bush ' ' અલપરચ હેતોર્થદુહાતુમિચ્છન્ '—
અહમની ખાતર બહુને છોડી 'દે એ છાણસ હમેશાં મૂર્ખ જ નથી—કેટલીકવાર એમ કરવામાં
જ હતાપણ રહેલું હોય છે. ભવિષ્યમાં દિવાન બહાદુર કોઈ લખશે અગર લખાવશે એ
આશા ઉપર રજા કરતાં અત્યારે પ્રશ્ન પૂછવાનું મને કહે છે તો તે પૂરું, અને કોઈક બાણું
એ જ સાફ છે.

પ્રશ્ન: આપના સમયમાં શિક્ષામુગ્ધો કેવા હતા? ડેજવણીનાં સાધન શો શો હતાં?
એ આપવાની પદ્ધતિ કેવી હતી?

દિ. બહાદુર: અમારા વખતમાં અહીંની અંગ્રેજ મૂલના હેડમાસ્ટર મિ. કર્ડિસ હતા.
અને જોનિટર સિસ્ટમ ચાલતી: આગળ પડતા, ઉપવા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને નીચલા વર્ગ
શીખવવાનું કેટલુંક કામ સોંપવામાં આવતું.

મેં: આ ' જોનિટર સિસ્ટમ ' એક વાર ઉજ્જેકમાં પણ ચાલતી, પણ તે હવે પર્ગદં થતી નથી.

દિ. બહાદુર: વિદ્યાર્થીઓની ' character '—નીતિ-ધર્મવામાં એ સાબકારક ગણાતી
નથી તેથી તે હવે બંધ થઈ છે.

મેં: પણ એથી જોનિટરને એક દાયકો થતો હતો: એમનું પોતાનું જ્ઞાન વધારે ચોક્કસ
અને ચોખ્ખું થતું હતો ?

દિ. બહાદુર: બેશક; ખીજાને શીખવવાથી આપણે પોતાનું જ્ઞાન વધારે સાફ થાય
છે. એક બાળકના પ્રશ્ન ઉપરથી પણ કેટલીકવાર આપણને નવું દષ્ટિબિન્દુ સૂચે છે. તમારા
ડૉ. ભાંડારકર તો કહેતા કે માર્ક મલ્ટ્રે ખરે જ્ઞાન શીખવતાં શીખવતાં મેં મેળવ્યું છે. ખીજું—
વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીની—સરખી ઉમરનાની—મુસ્કેલીઓ સારી સમજે છે.

મેં વચમાં—ખડ; મહાટા શિક્ષકે બાળકની ભૂમિતિ દૃઢિત્વ રીતે બદલવું પડે છે, તેમ મોનિટરને કરવું પડતું નથી. વળી, સરખા-સરખા ઉપર કેમ અમલ અજાયબો અને કેમ અમલને તાળે થવું એ લાભ પણ ખરો.

દિ. બહાદુર : વળી એક બીજો લાભ એ કે એડ્યુકેશન બહુ 'cheap' (સોંધુ) થાય. મને મોનિટર તરીકે કામ કરવાના માસિક પાંચ રૂપીઆ મળતા. એડ્યુકેશન તો માત્ર ઇંગ્લંડમાં જ મોંઘું છે. હમણાં જર્મનીની કેળવણી મંગળી હતું એક પુસ્તક વાંચતો હતો—ત્યાં શિક્ષકોના પગાર બહુ યોગ્ય છે.

મેં : પણ એકંદર વિચાર કરતાં અત્યારે આપણે મોનિટરની પદ્ધતિ બાબે જ પમંદ કરીએ. 'primitivo' અને કેળવણીના 'initial stages' (આરંભ ભૂમિકા— પહેલાં પગલાં) નું એ લક્ષણ લાગે છે.

દિ. બહાદુર : એમ તો ખરૂં. તે વખતના શિક્ષક પણ 'scholar' (વિદ્વાન) નહિ. કર્ટિસ સાહેબ એક ગરીબ માળાપના પુત્ર હતા, અને 'Christ Hospital' નામની ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં શીખ્યા હતા. મુરતમાં એક સાર્જન્ટ drummer (હસ્તકી પાઠમચી) અંગ્રેજ શીખવતો. આ લોકો મહેનતુ સારા હતા. બહુ વિદ્વાન નહિ, પણ હમેશાં તરત્તુમા કરાવવા વગેરે કામ બહુ ખતથી કરતા.

પ્રશ્ન : તરત્તુમા અંગ્રેજમાંથી ગૂજરાતી, અને ગૂજરાતીમાંથી અંગ્રેજ એમ બે, કે એક જ ?

દિ. બહાદુર : બંને. કર્ટિસ સાહેબને ગૂજરાતી આવડતું હતું. ત્રીજા વારે ગૂજરાતી પરીક્ષામાં એ પાસ થયા હતા, અને ત્યાંમુખી એમનો પગાર વધ્યો નહોતો. એ અંગ્રેજ અક્ષર બહુ સાગ લખતા

પ્રશ્ન : આપના વખતમાં અંગ્રેજ રજીસ્ટ્રાર સા સાં પુસ્તકો આપતાં ?

દિ. બહાદુર : મેકકલોચ (MacCulloch) નામના એક રજીસ્ટ્રાર કૃષ્ણ વાંચનમાળા ચાલતી. શરૂઆતના અધિકારીઓ રજીસ્ટ્રાર હતા, અને કેળવણીખાતામાં પણ રજીસ્ટ્રારનું બેર હતું. હાવર્ડ પછી જ મેકકલોચના એડ્યુકેટો તો આવવા લાગ્યા. એ મેકકલોચની વાંચન-માળામાં મારા સારા અંગ્રેજ અધ્યક્ષોના બિતારા હતા, અને તે સાથે સાયન્સની પણ કેટલીક હકીકત જેમ કે 'કલ્ચર' (રંગ)ની મૂળ ભૂત અને એનાં મિથલ વગેરે હકીકત આપેલી હતી. ૧૮૬૧-૬૨ માં હાવર્ડ સાહેબે સીરિઝ લખી, પણ તે બહુ 'happy' (મુરેખ) ન થઈ.

પ્રશ્ન : મેકકલોચની સીરિઝ તો હાલના રાયલ સોસાયટી જેવી હશે એમ આપના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે. આપના વખતમાં માયન્સનું શિક્ષણ ખરૂં કે નહિ ?

દિ. બહાદુર : વાંચનમાળામાં આવે એટલું જ.

પ્રશ્ન : પણ એ રંગ લઈ જઈ મિશ્રણ કરી કોઈ જાતે ખરું ?

દિ. બહાદુર : ના; એ રીતના પ્રયોગ કરી શીખવવાનું તો છેક ૭૫-૭૭ પછી થયું. સંમુચ્ચ કુલ પામે પીલન સાહેબે સાયન્સની ચોપડીઓ લખાવી, જૂદી જૂદી હાઈસ્કૂલમાંથી એક એક શિક્ષકને સંમુચ્ચ કુલ પામે મોકલી સાયન્સનું શિક્ષણ આપાવ્યું. અને એ રીતે નિશાળામાં સાયન્સ શીખવવાની રચના તથા આપણી આ (અમદાવાદ) હાઈસ્કૂલમાંથી લાભાઈ જગીરદારને મોકલ્યા હતા.

પ્રશ્ન : આપના વખતમાં સંસ્કૃત શિક્ષણ કેવું ?

દિ. બહાદુર : મારા વખતમાં અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં તો સંસ્કૃત શીખવાનું જ નહિ. હું મૂંઝવણ લઈને મૅટ્રિક પાસ થયો હતો. પછી થોડું લેટિન કયું અને પછી સંસ્કૃત.

દિ. બહાદુર લેટિન શીખ્યા હશે એ જ પહેલવહેલું જ જાણ્યું અને તેથી આશ્ચર્ય પામી મેં પૂછ્યું : લેટિન કેમ ? !

દિ. બહાદુર (જરા સિમત માથે) : અમારા વખતમાં નવેમ્બર-ડીસેમ્બરમાં મૅટ્રિકની પરીક્ષા થઈ જતી અને પછી માર્ચમાં સ્કૉલરશિપપરીક્ષા થતી. ત્રણ ચાર મહિના ગળ્યા એટલામાં મેં એ પરીક્ષા જેટલું લેટિન કરી લીધું અને એમાં હું પહેલે નંબરે પાસ થયો. લેટિન સહેલું છે. સંસ્કૃત જેવું અટપડું નથી. 'લેટિન થ્રુ ઇમ્પ્રિસન' નામનું એક પુસ્તક અને ખીજું થોડુંક વાંચવું પડતું. માર્ચ પછી મેં સંસ્કૃત કરવા માંડ્યું તે વખતે ઘરેલું જ ડૉ. ભાંડારકરની પહેલી ચોપડી બહાર પડી હતી. મેકન્ડ બુક તો બહુ મોટી તૈયાર થઈ. તેલંગ સંસ્કૃત લઈને મૅટ્રિક પાસ થયા હતા. એરિન્ડન હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃત શીખવાનું હતું. ટાકર ભાવચન્દ્રના બાપ કૃષ્ણશાસ્ત્રી લાર્ટવડેકર શીખવતા.

પ્રશ્ન : ડૉ ભાંડારકરનું પુસ્તક નહોતું-ત્યારે પ્રાચીન વ્યાકરણદ્વારા શીખવતા હશે ?

દિ. બહાદુર : હા; જૂની પદ્ધતિએ. થોડું વ્યાકરણ શીખવે અને તે માથે કાવ્ય વચાવે વગેરે પરચુરણ ગીત ચાલતી.

પ્રશ્ન : આપના વખતમાં સંસ્કૃત હાથના કરતા મહેલુ કે કાણ ?

દિ. બહાદુર : હાથ મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તો બહુ મહેલુ પડે છે. એવું મહેલુ તો પહેલાં નહિ.

મેં વયમાં—અમારા વખતમાં પણ આનું સહેલું નહિ. ઉપલી પરીક્ષામાં કેવું ?

દિ. બહાદુર : મહેલુ નહિ : જગન્નાથ શંકરજી વગેરે ઇનામો અને સ્કૉલરશિપો ઘણા તૈયારી તો કરી. ડૉ. કીવલોર્ન અને ડૉ. વિન્ચન અમારા જગવાનદામ પ્રાઇવેટના પરીક્ષક હતા.

સર જેમ્સ પીલ કેટલાક વખત કોલેજની ખાતાના ડિરેક્ટર થયા હતા.

પ્રશ્ન : ડૉ. કીલહર્ન તો સારા સ્કૉલર હતા એ જોઈએ છું. પણ ડૉ. વિલ્સન કેવા ?
 દિ. બહાદુર : એ સ્કૉલર નહિ, પણ પરચુરણ સંસ્કૃત બહુ વાંચેલું.

પ્રશ્ન : સેકન્ડરિ એડ્યુકેશનમાંથી આપણે કોલેજના એડ્યુકેશનમાં સરી ગયા. સેકન્ડરિ એડ્યુકેશન સંબંધી એક બે માત આપ કહો તો પૂછી લઉં.

દિ. બહાદુર : ખુશીથી.

પ્રશ્ન : આપના વખતમાં ઇતિહાસ-ભૂગોળનું શિક્ષણ કેવું ?

દિ. બહાદુર : ભૂગોળમાં માત્ર 'location' (નકશામાં સ્થળ) -અમુક ક્યાં આવ્યું એ જ જણવાનું.

પ્રશ્ન : હાલ 'કમર્સિયલ જ્યોગ્રાફિ' (વ્યાપારી ભૂગોળ) શીખવે છે તેવું કાંઈ નહિ ?

દિ. બહાદુર : કાંઈ નહિ.

મેં વચમાં હાલ પણ ઘડ, ર, તેલનાં બીઆં વગેરે પદાર્થોના કિસ્કમાંથી અમુક અમુક ચીજો વારંવાર આવે છે તે ઉપરથી છોડરાઓ પરીક્ષામાં ઘણીવાર બે ત્રણ નામ આશરે ગણાવી લેાય છે 'કમર્સિયલ જ્યોગ્રાફી ખરેખર રીતે શીખવાતી નથી-તેમ એ વિવચનો ખરો ઉપયોગ પણ મહોળી ઉમ્મરે છે, એટલે કેટલુંક ગોખણ આવે છે. હવે સાહેબ, ઇતિહાસની બાબતમાં કેમ ?

દિ. બહાદુર : મેટ્રિકમાં અમારે એક 'Universal History' અને ચાર ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના હતા: હિન્દુસ્થાન, ઈંગ્લેન્ડ, ગ્રીસ અને રોમ.

મેં ચક્રિત થઈને એટલું બધું શી રીતે તૈયાર થતું ?

દિ. બહાદુર : એમાંથી જે જાણવા જેવું હોય તે ગૂજરાતીમાં શિક્ષક-ઘણીવાર સમજાવતા; ને મેટ્રિક ક્લાસમાં તેના દરરોજ પાઠ હતા. 'expression ની power' થોડી આવતી, પણ એથી જાણવા જેવું યાદ રહી જતું. બાકી કેટલુંક માલ વગેરે વાંચીને તૈયાર પણ કરવું પડતું. પરીક્ષા હોય તેમાં કેટલુંક 'cram' તો કરવું પડે જ.

મેં કબૂલ કર્યું. વિશેષ વાત ચલાવતાં, મેં પૂછ્યું : આપ તો આપના વર્ગમાં top boy હતા; પણ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ આ બધું શિક્ષણ લાઇ શકતા ?

દિ. બહાદુર : લેતા. અમારા શિક્ષકો બહુ વિદ્વાન નહિ, પણ 'earnest' હતા.

હું : They loved their work (તેઓને પોતાના કામ ઉપર પ્રીતિ હતી.)

દિ. બહાદુર : Just so (એમ જ).

હું: પણ સાહેબ, તે સાચું વખતની ડેખણી ફોટોમન નીનડવાના અને બે ઘરણી લાગે છે: એક તો અગ્રેજ શિક્ષણ નીન હોઈ એમાં શિક્ષકોનો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનો રસ હતો, બીજું, વિદ્યાર્થીઓને ભણીને સારે દરજ્જે મળવાની અને પૈસો કમાવાની સારી આશા હતી. તેથી ભણતરમાં એમનો ઉત્સાહ સારો રહેતો. આજ તો ફરેફરસ વિદ્યાર્થીઓને મોટે પણ ભવિષ્ય મુશીબતનાળું છે, અને એથી નિરાશાની છાપ એમના મગજ ઉપર સતત પડેલી જ રહે છે.

દિ. બહાદુર: તમારું કહેવું ખરું છે. ભણીને શું કરીશું એ સનાય અમારા વખતમાં નહોતો. તેમ તમે કહો છો તે નીનતા પણ ઉત્સાહનું કારણ ખરું.

હું: પણ એ જમાનાના વિદ્યાર્થીઓને એટલો ન્યાય કરવો જોઈએ કે-તેઓને કુટુંબ તરફની વ્યાવહારિક પ્રતિકૂળતાઓ થોડી નહોતી. ભણવાનું ખર્ચ માબાપ આપવા નારાજ હતા, અને વિદ્યાર્થી મોનિટરનું નામ કરીને અગર એની બીજી કોઈ રીતે મહેનત કરીને નિશાળનું ખર્ચ ઘટતા-એમ મેં મારા મામા પામેથી માખ યુ છે (મારા મામાને દિ. બ. ઝોળખતા હતા.)

દિ. બહાદુર: એ ખરું છે. અમારા વખતના વિદ્યાર્થીઓ જાતમહેનતથી અને કંઈ વેળીને ભણતા.

પ્રશ્ન. આપના વખતમાં, સાહેબ, એક એક વર્ષ ધોરણ મરાવતા કે એક વર્ષમાં બે ધોરણ કરી શકતા ?

દિ. બહાદુર: મેં એક વર્ષમાં બે ધોરણ એટલે બે ચોપડીઓ કરી હતી આગળ, ભણવાની ચોપડી ઉપરથી વર્ગ ઝોળખાતા. ધોરણ પાછળથી ૧૮૬૨-૩ થી થયાં છે અમારા વખતમાં પણ સામાન્ય નિયમ તો એક વર્ષમાં એક ચોપડી કરવાનો જ. અમારા વખતમાં દરેક-વિદ્યાર્થીના મનમાં એટલું ખરું કે જે ભણીએ તે પાકું ભણીએ માખાપને પણ એમ કે મારો છોડો પાકું ભજો તો સારું. શિક્ષકો પણ 'character' વાળા ઉચી નીતિવાળા હતા.

પ્રશ્ન. ની નગેદની નીતિ ?

દિ. બહાદુર: મત્ત બોલવું અને સત્ત આચરવું હું જૂઠું નહિ બોલું અને જૂઠું નહિ આચરું એમ એમનો નિશ્ચય ખરો. એના પ્રત્યક્ષ દાખવા બન્યા છે ભોગીવાલભાઈ-ભોગીવાલ પ્રાણવશભદ્રસ-પ્રથમ અહીંની સ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર હતા. ૧૮૬૪-૫ માં એક બેક નીકળી એમાં એમને અને એક બીજા ગૃહસ્થને (એ ડેપ્યુટી કમિશનર હતા એમનું નામ આપનાની જરૂર નથી) સારા પગારની મોકરી મળવાની હતી-પેના ગૃહસ્થે શરીર કામ કરવાને અશક્ત છું એવું બોલું 'ઇન્વલિડ સર્ટિફિકેટ' (અશક્તિનું સર્ટિફિકેટ) મેળવી પેન્શન લીધું અને બે કમા જોડાયા. ભોગીવાલભાઈએ કહ્યું હું કામ કરવાને શક્તિમાન છું છતાં નથી એમ નહિ કહું-ભવે મને પેન્શન ન મળે પછી રાજીનામું આપી પેન્શનનું

પ્રશ્ન : ડૉ. કીન્ઝહાર્ન તો સારા સ્કૉલર હતા એ જોઈએ છું. પણ ડૉ. વિઃસનકેવા ?
 દિ. બહાદુર : એ સ્કૉલર નહિ, પણ પરચુરણ સંસ્કૃત બહુ વાંચેલું.

પ્રશ્ન : સેકન્ડરિ એડ્યુકેશનમાંથી આપણે કોલેજના એડ્યુકેશનમાં સરી ગયા. સેકન્ડરિ એડ્યુકેશન મંબની એક બે વાત આપ કહો તો પૂછી લઉં.

દિ. બહાદુર : ખુશીથી.

પ્રશ્ન : આપના વખતમાં ઇતિહાસ-બુગોળનું શિક્ષણ કેવું ?

દિ. બહાદુર : બુગોળમાં માત્ર 'location' (નક્શામાં સ્થળ) — અમુક ક્યાં આવ્યું એ જ જાણવાનું.

પ્રશ્ન : હાલ 'કમર્સ્યલ જ્યોગ્રાફિ' (વ્યાપારી બુગોળ) શીખવે છે તેવું કંઈ નહિ ?

દિ. બહાદુર : કંઈ નહિ.

મેં વચમાં હાલ પણ ધડ, ર, તેમનાં બીઆં વગેરે પદાર્થોના સિદ્ધાંતોથી અમુક અમુક ચીજો વારંવાર આવે છે તે ઉપરથી છોકરાઓ પરીક્ષામાં ધણીવાર બે ત્રણ નામ આશરે ગણાવી જાય છે. 'કમર્સ્યલ જ્યોગ્રાફી' ખરેખર રીતે શીખવાતી નથી — તેમ એ વિપયનો ખરો ઉપયોગ પણ મ્હોની ઉમ્મરે છે, એટલે કેટલુંક ગોખણ આવે છે. હવે સાહેબ, ઇતિહાસની બાબતમાં કેમ ?

દિ. બહાદુર : મેટ્રિકમાં અમારે એક 'Universal History' અને ચાર ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના હતા: હિન્દુસ્થાન, ઈંગ્લેન્ડ, ગ્રીસ અને રોમ.

મેં ચકિત થઈને એટલું બધું શી રીતે તૈયાર થતું ?

દિ. બહાદુર : એમાંથી જે જાણવા જેવું હોય તે ગૂજરાતીમાં શિક્ષક ધણીવાર સમજાવતા; તે મેટ્રિક ક્લાસમાં તેના દરરોજ પાઠ હતા. 'expression ની power' થોડી આવતી, પણ એથી જાણવા જેવું પાઠ મ્હી જતું. બાપી કેટલુંક સાચ વગેરે વાંચીને તૈયાર પણ કરવું પડતું. પરીક્ષા હોય તેમા કેટલુંક 'cram' તો કરવું પડે જ.

મેં કબૂલ કર્યું. વિશેષ વાત ચર્ચાવતાં, મેં પૂછ્યું : આપ તો આપના વર્ગમાં top boy હતા; પણ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ આ બધું શિક્ષણ લઈ શકતા ?

દિ. બહાદુર : લેતા. અમારા શિક્ષકો બહુ વિદ્વાન નહિ, પણ 'earnest' હતા.

હું : They loved their work (તેઓને પોતાના કામ ઉપર પ્રીતિ હતી.)

દિ. બહાદુર : Just so (એમ જ).

હું: પણ મારેમ, તે માટે વખતની ડેમણથી ફોટોમન નીવડવાના અને બે કારણો લાગે છે: એક તો અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણ નવીન હોઈ એમાં શિક્ષકોનો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનો રસ હતો, બીજું, વિદ્યાર્થીઓને બહુને સારે દરજ્જે ચડવાની અને પૈસો કમાવાની સારી આશા હતી તેથી બહુતરખા એમનો હત્યાહ સારો રહેતો. આજ તો ફર્સ્ટક્લાસ વિદ્યાર્થીઓને માટે પણ અવિશ્વ મુશીબતવાળું છે, અને એથી નિરાશાની છાપ એમના મગજ ઉપર સતત પડેલી જ રહે છે.

દિ. બહાદુર: તમારું કહેવું ખરૂં છે. બહુને શુ કરીશું એ સવાલ અમારા વખતમાં નહોતો. તેમ તમે કહોઝો તે નરીનતા પણ હત્યાહનું કારણ ખ.

હું: પણ એ જમાનાના વિદ્યાર્થીઓને એટલો ન્યાય કરવો જોઈએ કે—તેઓને કુટુંબ વરંડની વ્યાવહારિક પ્રતિજ્ઞતાઓ યોડી નહોતી. બહુસાનુ ખર્ચ માખાપ આપવા નારાજ હતા, અને વિદ્યાર્થી મોનિટરનું કામ કરીને અગર એવી ખીજ કાઢી રીતે મહેનત કરીને નિશાળનું ખર્ચ કાઢતા—એમ મેં મારા મામા પામેથી માન્યુ છે (માગ મામાને દિ. બ. ઓળખતા હતા.)

દિ. બહાદુર: એ ખરૂં છે. અમારા વખતના વિદ્યાર્થીઓ જાતમહેનતયા અને કપ વેરીને બહુતા.

પ્રશ્ન: આપના વખતમાં, સાહેબ, એક એક વર્ષે ધોરણ ચઢાવતા કે એક વર્ષમાં મેં ધોરણ કરી શકતા ?

દિ. બહાદુર: મેં એક વર્ષમાં બે ધોરણ એટલે બે ચોપડીઓ કરી હતી આગળ, બહુસાની ચોપડી ઉપરથી વર્ગ ઓળખાતા ધોરણ પાછળથી ૧૮૬૨-૩ થી થયાં છે અમારા વખતમાં પણ સામાન્ય નિયમ તો એક વર્ષમાં એક ચોપડી કરવાનો જ. અમારા વખતમાં દરેક વિદ્યાર્થીના મનમાં એટલું ખરૂં કે જે બહુજી તે પાકુ બહુજી માખાપને પણ એમ કે મારો છોકરો પાકુ બને તો સારું શિક્ષકો પણ 'character' વાળા હોય તો નીતિવાળા હતા.

પ્રશ્ન: ની તરેહની નીતિ ?

દિ. બહાદુર: મત્વ જોયલું અને સત્વ આગળુ હ જૂઠું નહિ જોલું અને જૂઠું નહિ આગર એમ એમનો નિશ્ચય ખરો. એના પ્રત્યક્ષ દાખખા બન્યા છે લોગીવાવમાઈ—લોગીવાવ પ્રાણવજબાસ-પ્રથમ અહીંની સ્કૂલમાં હોડમાન્ટર હતા. ૧૮૬૪-૫ માં એક એક નીકળ્યા એમાં એમને અને એક બીજા શુદરથને (એ ઉચ્ચુટિ કચેકટર હતા એમનું નામ આપવાની જગર નથી) સારા પગારની મોકરી મળનાની હતી—પેલા શુદરથે શરીરે કામ કરવાને અશક્ત છું એવું જોડું 'ઇન્વલિડ સર્ટિફિકેટ' (અશક્તિનું મર્ટિફિકેટ) મેળવી પેન્શન લીધું અને બે કમા જોડાયા લોગીવાવમાઈએ કહ્યું 'હુ કામ કરવાને સમિતમાન છું છતાં નથી એમ નહિ કહું—બન્ને મને પેન્શન ન મળે પડી નહીનાયુ આપી પેન્શનનું

નુકસાન વેકીને બેઠમાં દાખલ થયા, પણ જુદું ન બેઠું. બેઠ તૂટવા પછી એ જણ ગયા હતા, અને ત્યાંથી કર્નલ બાર સાહેબ એમને વડોદરે લાવ્યા હતા.

પ્રશ્ન : આપના વખતમાં ગૂજરાતી નિશાળો કેવી ?

દિ. બહાદુર : ગૂજરાતી નિશાળમાં એક મહેતાણ અને એક શિક્ષક-નિશાળો મહેતાણના નામથી ઓળખાતી. તમારા નામશે બધા લુણજરામ મહેતાણની નિશાળે બણેલા. ખીણ એક લાલબાઈ રૂપરામની નિશાળ હતી, એવી બધી મળીને-અમદાવાદમાં-આર નિશાળો હતી.

પ્રશ્ન : તે વખતે 'Pedagogy'-શિક્ષણશાસ્ત્રનું ટ્રેનિંગ ખરું કે ?

દિ. બહાદુર : નહિ બ. માત્ર મુખાબમાં એક 'નોર્મલ સ્કૂલ' હતી. અત્રે પહેલી એક નોર્મલ ક્લાસ રા. લાલબાઈ રૂપરામને ગુરુ ઠરાવી કાઢી. આશરે ૧૮૫૧-૫૫ માં. પંડીથી મહીપતરામભાઈને એ શિક્ષણ લેવા વિલાયત મોકલ્યા હતા.

હું : હું બાપું છું તે પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડમાં પણ એ જમાનામાં 'Pedagogy' ની શરૂઆત બે હતી: દરેક નવો પ્રયોગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઉપર એકવાર થઈ ગય ત્યાર પછી ઇંગ્લેન્ડ એને સ્વીકારે છે.

દિ. બહાદુર : અંગ્રેજો બહુ 'practical' (વ્યવહાર) છે.

પ્રશ્ન : માહેબ, આ બધી વાત ઉપરથી હું એટલો સાર કાઢું છું કે તે સમયમાં શિક્ષણ છેક આરબશાનું બ, અત્યારે એ ન આવે. પણ આપ કહે છે તે 'ethnocentrism', ખીનું નવીનતા, અને ગ્રીસુ આદ્યા-એ ત્રણ કારણોથી એ ક્રેડેટમાં નીવડ્યું.

દિ. બહાદુર : એમ બ.

પ્રશ્ન : હવે, સાહેબ, હું ઉચ્ચ શિક્ષણ-કોલેજના શિક્ષણ ઉપર આવું. વિદ્યાર્થીઓના જે યુગો આપે કલા તે તો કોલેજમાં પણ ખરા; એટલે એ અંગ્રેજીનું બહુ પૂછતો નથી. આપના વખતના ગ્રેડેસરો કેવા ?

દિ. બહાદુર : મહેનતુ ખરા. કેટલાક વિદ્વાન પણ ખરા. ૧૮૬૧-૬૨ પછી સર એલેક્ઝાન્ડર ઍન્ટ વગેરે ગ્રેડેસરોના ઍડ્યુકેશન આપવા લાગ્યા તેમાં કેટલાકે ઇંગ્લેન્ડમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી.

હું : સર એલેક્ઝાન્ડર ઍન્ટે 'Aristotle's Nicomachean Ethics' એટિટ કર્યું છે તે હજી પણ 'superseded' થયું નથી.

દિ. બહાદુર : હાવર્ડ તે વખતે ડિરેક્ટર હતા-એ પોતે સારા વિદ્વાન હતા. પણ નોકરી છોડી હાઈકોર્ટમાં બેસિયર તરીકે પ્રેક્ટિસ કરવા લાગ્યા: નોકરી છોડતી વખતે એમણે

કયું હતું કે સર ઓલેક્ઝાન્ડર કરતાં પણ વધારે વિદ્વાન છે. હાવર્ડ, મુખાર્થ અને પુના વચ્ચે ધાટમાં બે ટ્રેકનો અથડાઈ તેમાં મરણ પામ્યા. ઓવન કરીને એક 'મોડર્ન હિસ્ટરી'ના પ્રોફેસર હતા એ પણ સારા વિદ્વાન હતા-પછી ઓલેક્ઝાન્ડરમાં નીમાયા હતા, અને થોડાક વખત ઉપર જ મરણ પામ્યા છે. એ તમારું સૂત્ર-લેલીનું લખાણ પમંદ કરતા. ડોમ્પોઝિશનમાં એક સજ્જ પણ વધારે પડ્યો હોય તો કાઢી નાખે. દરેકે દરેક સજ્જ *justified* જરૂરનો છે એમ સિદ્ધ થરી આપવું પડે.

ન વચમાં કોર્સ-એ વખતમાં સર એડવિન આર્નોલ્ડ, ડીડહોર્ન, બૂલર વગેરે પણ સારા શ્રદ્ધ ગયા. પણ તેમાંના કેટલાક તો જલ્દી જ થોડો વખત અંગે રહી ગયા. આપણે સર ઓલેક્ઝાન્ડર, સર એડવિન વગેરેનાં વખાણ કરીએ છીએ, પણ તે લાંબું રહ્યા નથી.

દિ. બહાદુર : ધણાખરા 'discontented' (અસન્તુષ્ટ) થઈને ગયા. ઉત્પાદયી આત્મા, પણ સિવિલિયનના નેટલો અધિકાર નહિ, પગાર નહિ વગેરે કારણથી અસન્તુષ્ટ થઈ થોડો થોડો વખત રહી ચાલ્યા ગયા. પ્રો. વર્ડઝવર્થ આત્મા ત્યાં સાધારણ હતા, પણ એકાન્તવાસી હતા અને જલ્દી વાંચતા, -તેથી પાઠ્યથી પડ્યા. ના મહેનતુ ખરા.

હું : મહેનત તો, સાહેબ, હાલ જ પ્રોફેસર બાને છે તે થોડા નથી કરતા. અમારા વખતના પ્રોફેસરો વધારે સારા હતા એમ સારું ક્રીગેન્ગ્રાહ વગેરે તરફથી વારવાર કહેવામાં આવે છે તેથી-લોકમતના ભયથી-હાલના પ્રોફેસરો પણ સારી મહેનત લે છે.

દિ. બહાદુર : પણ એક લોકમતના ભયથી, અને ખીજ પોતાની મેજે એ મોદ થોડો છે ?

હું : પણ, માહેબ, હાલના સ્ટાફમાં પણ એમનું ફેઝર વગેરે કેટલાક ક્રિસ્ટીની ડોંગે-નેમાં પણ આન ખમેલા અને વિદ્વાતાના કારણથી ત્યાના કેસો થએલા-એવા છે.

દિ. બહાદુર : તે હશે.

પ્રશ્ન : સાહેબ, ડૉ. ભાંડારકર આપના વખતમાં ફેલો હશે. અને તે પછી દશિણમાં હેડમાસ્ટર થયા, અને ડૉ. બૂલર મંરૂતના પ્રોફેસર હતા તે વખતે એ ઓસિસ્ટન્ટ હતા. એમને ડૉ. બૂલરનો લાભ નહિ મળ્યો હોય ?

દિ. બહાદુર : મુખ્ય તો સરકારે એમને બહાર તપાસવાના કામ ઉપર મોકલા તેમાં એ કામ શીખ્યા. આર્કિઓલોજમાં એ સારા થયા.

હું : ધણા જ 'accurate' અને 'critical' એ શબ્દો એ એમનામાં લેવા છે. અંગ્રેજીની બહુ ખૂબી નહિ, પણ બીજા ભાણસ સો પાનામાં લખે તે ડૉક્ટર ભાંડારકરનાં

આ મુદ્દાએ વિશે ડૉ. ભાંડારકરનાં સ્મરણ એડિન્સ્ટોનિયનમાં થોડા વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તેના ઉપર મેં જ ન. વસન્તમાં એક પ્રાસંગિક નોંધ લખી છે.

પચીસ પાનાંમાં ભરેલું હોય. આર્કિઓયોઝમાં એમણે એ ~~સાચું~~ પુનઃ-દેવદાસને બાકું સારા કેળવ્યા છે. આપુ કુટુંબ સાચુ સીધુ અને કેળવણીમાં લાગેલું છે.

દિ. બહાદુર : સુધારક તરીકે પણ ભાંડારક પણ honest છે.

દિવાન બહાદુરનો મેં બહુ વખત લીધો, અને તરફો બહુ ચઢી જતો હતો તેથી મેં માગ પ્રશ્નો હવે મંકેવના માડયા. પણ એક પ્રશ્ન વર્ણનો લાગવાથી છેરે પૂછ્યો.

પ્રશ્ન આપના અમલમાં સ્વદેશાભિમાન તો પુષ્કળ ?

દિવાન બહાદુર જરા સકામંત જણાયા તેથી મેં જ આગળ વાત ચલાવી

પ્રશ્ન નાન દેશમાં સુધારો કે એમ તો દરેકને ખરું ને ?

દિ. બહાદુર : પણ બાગે તો છટ લેવી એટલું જ હતું અને એના દુર્ગુણો પણ પુષ્કળ હતા

મેં ઉમેર્યું એ વાત તો હું પણ જુઠું નિરાક પ્રમાણને આધારે જાણુ છું.

પ્રશ્ન : પણ સાહેબ, સ્વદેશી હુમરની આપણે આજ જે વાતો કરીએ છીએ તેનો આરંભ એ વખતના લોકોએ કર્યો હતો. આપણા ગામમાં એક સ્વદેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપનારી મડળી હતી અને એમાં સ્વદેશી માવ વેચાતો. એમાં ભોજાનાથભાઈ મુખ્ય હતા અને માગ પિતા પણ એમાં હતા એમ મને કાંઈક અંશજુ છે.

દિ. બહાદુર : પણ એ તો ૧૮૭૦-૭૫ ના વર્ષોમાં. તમને ૭૦-૭૫ નો વખત જૂનો લાગે છે પણ અમને એ નવો લાગે છે. એ દેશી કારીગરીની દિવસવા વાત પૂનામાં રાનડેએ કરી અને તે ઉપરથી અમદાવાદમાં યહ રાનડે પર્વેથી 'protection'ના મતના હતા

દિવાન બહાદુર આધારજુ નીતે કાંઈ પણ મેળો નામથી સ્તમ્ભ ગને એવા નથી, પણ રાનડેજુ નામ ઉચ્ચારતાની સાથે, એમના મુખ ઉપર એ મહાપુરુષ માટે માનની મુદ્રા જણાવા લાગી, અને મારું હૃદય પણ એ મહાપુરુષનો આ દેશ ઉપર થયેલો ઉપકાર હમર વખત જાણ્યા છતાં, એકમાત્ર વધારે, માન અને ઉપકારથી બિભંચવા લાગ્યું. નીચે અચાજે, માર સંબોધો એક સાદો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

પ્રશ્ન : રાનડે મજબી કાંઈ કરેગો ?

દિ. બહાદુર : ડોક્ટર ભાંડારકર ઉત્પન્ન કરી સકાય, પણ રાનડે ઉત્પન્ન કરી ન સકાય.

મેં ઉમેર્યું : માર્કેન, બુતકાગની આગળ આપણા મનમાં દમેનાં એક 'halo' ફેરે છે, અને એ મંમન્થી અનિરોધિ પણ માંમળીએ છીએ પણ થોડાક વર્ષ ઉપર

એડિક્શન ટ્રાન્સેજમાં રાનડેએ તરીકે જે કામ કરેલું અને પુસ્તકો વાંચેલાં તેનું વર્ણન અને ટીપ પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં; એ લેખી પ્રમાણ માન્યા વિના કેમ ચાલે ?

દિ. બહાદુર : ' Sociology ' - વિશાળ અર્થમાં, જેના પેટામાં History, Economics વગેરે વિષયો આવે છે—એમાં એમણે ઘણું વાંચેલું હતું. અને જુદી પણ બહુ જ વિશાળ અને સ્વદેશાભિમાન પણ એવું જ. રાનડે જેવા પુરુષ હિપત્ર કરવા હકણ.

આ મહાપુરુષના નામસ્મરણ સાથે જામે અમારી વાતચિત પૂરી કરી અને મેં દિવાન બહાદુરની રજા લીધી. મેં આરંભમાં જ કહ્યું છે તેમ—એક વાતચિત—અને તે પણ સાધનની તૈયારી વિનાની વાતચિત—દિ. બહાદુરના પોતાના હાથના લેખની ગરજ સારે એમ નથી. તોપણ એથી મને ઘણું જાણવાનું મળ્યું છે અને મારી આ નોંધ વસન્તના વાચકને કંઈક અંશે પણ ઉપયોગી થશે એમ ધારી—દિવાન બહાદુરની પરવાનગીથી—પ્રસિદ્ધ થવા મોકલું છું.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

શંકરાચાર્ય અને વર્તમાનકાળ.*



મેહેરજીવન ગ્રેસીડન્ટ સાહેબ, આર્ય બાઇબ્લ અને બહેના,

જે મહાત્મા શંકરને વિદ્યારણ્ય સ્વામી જેવા વિશાળ જુદિમાન શિષ્યે “ ભગવાન પુન્ય-પાદ ” એવા વિશેષણથી મંજોરન કર્યું છે, અને તેમણે નામ વાપરવાનું આદમ કર્યું નથી, તેવા મહાન આત્માની જયંતી નિમિત્તે મારા જેવા કેવળ સાધારણ અભ્યાસીએ વેદાંત-શાસ્ત્રના અતિ મૂઠ તત્ત્વો વિષે બાપણ આપવા આપના સમક્ષ ઉભા થવું તે એક મંજીર સાહસ છે. રેવન્યુ ખાતાના મોકર તરીકે રાજસી-તામસી ઇતિજાનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રમંગ મને વધારે મજે છે. મારો ધંધો સાસ્ત્રિક નથી. અને કામ, ક્રોધ, લોભ મોહના વિકારોના આવેશોનાં જે પરિણામો થાય છે તેનો મને સતત અભ્યાસ મારા ધંધાને અંગે કરતો પડે છે. અને વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ થવાને શાંતિ એ એક મોટું સાધન છે. રાજસી ઇતિજામાં શાંતિનો ઘણે ભાગે હમેશાં અભાવ હોય છે. તેથી આ મહન વિષય ઉપર યોગ્યતાને મારામાં જોઈતી સકિતનો અભાવ છે. પણ આ શાસ્ત્રે મને જે શિખર્યું છે તેનું પ્રવચન કરવું એ એક પવિત્ર ધર્મ છે. અને “ વિદ્યા ” નો વધારો આવા પ્રવચનોથી થાય છે. વળી આ

+ દિવાન બહાદુરે આ વાતચિતનાં પૂરૂં લેઈ જવા કૃપા કરી છે.

* અમદાવાદમાં શંકરજીવનની પ્રમંગે અખામ્બેલું ભાપણ.

વિધાએ જે ઉપકાર નારા ઉપર કર્યો છે તેનું યજ્ઞ વર્જિતના માર્ગ પાણુ એ જ છે કે-જે મને જણાય હોય તે, કસોડી માટે, આર્યજંતુ તથા બહેનો સમક્ષ રજુ કરવું: આ કારણને લીધે હું એક નાના અભ્યાસી તરીકે આપની સમક્ષ ઉભો થાઉં છું. તે વિધાના યાત્રી તરીકે ઉભો થવાની શક્તિ કે જોઈના સહયુક્તોના મારામાં કેવળ અભાવ છે. માટે ખામીઓ જણાય તે સુધારી લેજો.

(૨) આપણો વિષય “શ્રી શંકરાચાર્ય અને વર્તમાનકાળ” મેં પસંદ કર્યો છે, તે એવા ઉદ્દેશથી કે વર્તમાનકાળમાં જે મોટી ચળવળ ચાલી રહી છે તેમાં શ્રી શંકર ભગવાન-નું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા વેદાંતશાસ્ત્ર કેટલે અંશે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે તે જોવાને આપણને પ્રસંગ મળે.

સુષ્ટિ વિકારી હોવાથી અનિત્ય છે.

(૩) આ દેખાવું સર્વ જગત અને તેમાં રહેલા પદાર્થો, સહજ અપેક્ષાકનમાં આપણને, વિકારી-હમેશાં ફેરતાં, અસ્થિર, જણાયા વગર રહેશે નહિ. આજે આપણે અત્ર જન્મ્યા. આડેક ક્યાક પછી તે અગત્ય એક ભાગ આપણા શરીરમાં તેના મૂળ રૂપમાં રહેલો જણાશે નહિ. તે અત્ર શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં તે તે રૂપે પરિણામ પામેલું જણાશે. કઈ ભાગ લોહી થએલો, કઈ ભાગ હાડકાંનો અર્થ થવાની તૈયારીમાં—કઈ મસ્તિષ્કમાં, કઈ આંતરડામાં, કઈ દાંત, કઈ આંખ, કાન, હેઠ, પિગેરે ઇતિથોને નવા પદાર્થો પુરા પાડવામાં, વપરાઈ ગયો હશે. અને જેની આધેશ અગત્ય વહેંચણુ શરીરના નિયમો પ્રમાણે શારીરિક પિત્તએણે પુરી કરી કે પેટ ખીજી અત્ર માગ્યા તત્પર થએલું જણાશે. પેટમાં ગળેલા અગત્ય ભાગ શરીરના માલેના ભાગમાંથી તે જ શરીરના બહારના ભાગમાં વેદેચાર્ધ જઈ છેવટે રૂપ, નખ અને વણ રૂપે પરિણમી શરીરનો ત્યાગ કરશે. અને ખીજે દિવસે ખાધેલું અત્ર પાણુ તે જ ચક્રમણ ફરી ઝાળમશે.

(૪) ગાયને અત્ર આપીએ તેનું દૂધ થાય. તે દૂધ તેના શ્તનમાં રહે તો ગાયને ઉપકારક ન થતાં ઉવડું બાર રૂપ થાય. અને કઢાણમાં ન આવે તો ગાયને રોગ કરે. અને તે જ દૂધ દોહીને તે જ ગાયને પાણું પાંધામાં આવે તો તેને પુષ્ટિકારક થઈ પડે. આપણે હજમત કરાવીએ છીએ ‘તે જ પગથી નવા વાળ વધવા માટે છે. કઢાડી નાખેલા વાળ તેના મળ દ્રવ્યમાં પાછા જાય નહિ અને માટી કે ખાનર રૂપે અંતમાં પાછા પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાં સુધી શરીરના નવા વાળ બનાવવામાં તે સહાયક થાય નહિ. વિકાર તથા ફેરણીનો આ ખીજે દાખલો છે.

(૫) વરસાદ રૂપે દરિયાનું પાણી વરાળ થઈને આકાશમાં ચડે છે. તે ફરીને નીચે પડે છે, અને પાણુ તેના મળ અરૂપ ફરીઆમાં નદી વેળેલા રૂપે જાય છે. તેમાં

વર્ણુની ખીજાએ તે જ વસ્તુને “આનંદ” નામ આપ્યું. નિત્ય વસ્તુ એકવરિ જણાઈ કે તે દિવસથી આર્ય પ્રજાના તત્ત્વજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિ તે વસ્તુની શોધ તરફ જ લાગી રહી વિહારી મસાર તે જ નિત્ય વસ્તુ બદલારું શરીર છે. અતર્પામિ તે નિત્ય વસ્તુ છે તેને કેમ મેળવરી કે વારવાર મસાર ઝપી ચકડોળખા ઉંચા નીચા થયું બધ થાય?—આ વિચારે પૂર્વ તરફની આર્ય પ્રજાનું લક્ષ પ્રથમથી રોક્યું. નિત્ય અંશ તે (Spirit) આત્મા છે. અનિત્ય વસ્તુ તે તે જ નિત્ય અંશ (Spirit) આત્માનું બદલ દેખાતું શરીર છે તે શરીરને દેશ-કાળ-વસ્તુના બંધન હોવાથી તે “અધ્યાપક” (Limited) છે. નિત્ય વસ્તુ સર્વતો આત્મા હોવાથી તેને દેશ-કાળ-ની સીમા લાગતી નથી અને તે વ્યાપક-તથા ગૃહ છે

જો આત્મા વ્યાપક હોય તો તે સર્વ વસ્તુમાં હોવો જોઈએ એક લાકડી-છંદ કે ફળમાં તે છે કે નહિ? આ પ્રશ્ન સહજ ઉઠે

તેનો ઉત્તર વેદાત તેરી જ અર્થ તથા સીધી બાબામાં આપે છે તે કહે છે કે દરેક વસ્તુના છેક હેરા પાંચ ભાગ પાડી શકાય તેથી વધારે વિભાગ પડી શકે તેમ નથી તે પાંચ ભાગ તે (૧) સત્તા, (૨) ચેતન, (૩) આત્મ- (૪) નામ અને (૫) રૂપ છે એક લાકડી કો-તે છે આ હોવાપણુ તે સત્તાનો અંશ છે તે દેખાય છે એટલે તેને જોનાર જન ઉપર તે પોતાની હયાતીનું મુશ્કેલી કહે છે આ દરેક વસ્તુમાં ચિત્ત, ચેતન, વિજ્ઞાનનો અંશ છે તે આનંદ આપે છે દરેક વસ્તુ કોષ ને કોષ જીવોને અનુકૂળ હોય છે જ, અને તેમજ અંશ તે પોતાનો “આનંદ” અંશ બનાવે છે ખરી રીતે “આનંદ અંશ” શિવાય કોઈ વસ્તુ પોતાના શરીરના પરમાણુને એક બીજાના (cohesion) મંબધ-મા ગંધી શકે જ નહિ. આની ગતિ-મત્-ચિત્-આનંદ-અશ-નિત્ય છે નામ તથા રૂપ-માયા શક્તિના અંશ છે લાકડી છે, દેખામ છે, આત્મ આપે છે તેનું નામ લાકડી છે તે જોનારની દૃષ્ટિથી (subjectively) કે તેનું રૂપ અમુ-પ્રમાણુ છે તે લાકડીની દૃષ્ટિથી (objectively) છે

ગુમારના આ ‘નિત્ય’ તથા ‘અનિત્ય’ અશો મળીને એક વસ્તુ કદાપીએ તેનું નામ વેળાશાસ્ત્ર “બ્રહ્મ” કહે છે

આર્ય પ્રજાના નેતાઓનું લક્ષ્ય હમેશા “બ્રહ્મ” ના નિત્ય અશ (spirit-side) તરફ વળતું જણાય છે તે અશ મેળવવા માટે જ પરાક્રમ કે મેહેનત કરવી તેનું નામ તેઓએ “નિરત્તિ માર્ગ” આપ્યું છે—“બ્રહ્મ” ના અનિત્ય અંશ—“નામ-રૂપ” ને મેળવના પરિશ્રમ કરવો તેનું નામ “પ્રતિ માર્ગ” તેમજ કહે છે. પશ્ચિમ દેશના નેતાઓનું સ્વાભાવિક વલણ “પ્રતિ માર્ગ” એટલે “માયા” “માત્રા” અથવા “matter” ના શુભ હોય તથા અવગત જોના તરફ વિશેષ રહેલું છે હાલના સમયમાં આપણે પ્રાચીન સાસ્ત્રો કરતા વધારે અધ્યાસ પશ્ચિમ દેશના આદિત્ય વિગેરેનો કરીએ છીએ તેથી આપણું વલણ પણ “નિરત્તિ” કાળા “પ્રતિ” માર્ગ તરફ વધારે ગમે છે “પ્રતિ” એટલે મન રૂપી ધોધાને મંત્રાંક ઝપી મરતમાં ઉનારવો અને બ્રહ્મ દેખાના પદાર્થો મેળવના તરફ હમેશાં યોગ્ય દેવો “નિરત્તિ” એટલે અંતઃકરણની શક્તિને તેના શ્રમ તરફ એટલે નિત્ય ભાગ તરફ વાળવી

અને બહારના વિષયો તરફ ધ્યાન નહિ તે. આ બંને માર્ગમાં મેદનત (પરાક્રમ) તો જોઈએ જ. પણ વેદાંત એમ શિખવે છે કે પ્રયત્નિમાર્ગમાં મુખ્ય બળ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોનું ચાલે છે. ગમે તેટલું પરાક્રમ હું કરું પણ હું દ્રવ્યમાં શોક હીમાબાધની બરોબરી કરી શકું નહિ. તેમ બુદ્ધિબળમાં અપખ્યાની બરોબર આવી શકું નહિ. આ જન્મ લેતી વખતે જે બાબત આ જન્મની યુક્તાદરી માટે સાથે લીધું તે જ બાબત મારે આ જન્મમાં ખાતું જોઈએ. આનું નામ “પ્રારબ્ધ કર્મ” કહે છે. આત્માની શોધ કરવામાં બાધાતો ખપ નથી. તે તો કર્મની ઉપર છે. તેથી તેને મેળવવાને ચોક્કસ પરાક્રમ કરીએ તો પણ ધણ મળે છે. તેથી નિયતિમાર્ગ અથવા પરમાર્થ મેળવવામાં પરાક્રમ પ્રધાન છે. જગત્પત્ની વસ્તુ અર્થ (લાભ) મેળવવામાં પ્રારબ્ધ મુખ્ય છે. એમ વેદાંતશાસ્ત્ર પોષ્ટકારીને કહે છે. અને મને તે સિદ્ધાંત અનુબંધી અક્ષરે અક્ષર ખરો લાગ્યો છે. વ્યવહાર સત્તામાં પ્રારબ્ધ કર્મનું બળ સો અંશમાં નેહું અંશ સુધી હોવાનું હું માનું છું. પરમાર્થ સત્તા એટલે આત્માની બુદ્ધિમાં પ્રારબ્ધનું બળ દસ અંશ જેટલું દસી એમ માટે માનવું છે. જેને જેવો અનુબંધ મળે તેને અનુસાર તે અનુમાન કરે છે. મને આપો અનુબંધ છે. તે વિચાર માટે આપની સમજ રજુ કરું છું.

મંસારના પદ્યોમાં ચરતી વખતે મિથ્યા અભિમાનને શેકવાને તથા પડતીમાં મિથ્યા શોકને શેકવાને-વેદાંતનો આ “પ્રારબ્ધ કર્મ પ્રમાણે દુઃખ મળવાનો” સિદ્ધાંત મને અમૂલ્ય લાગે છે. મિથ્યા ચિંતા નાશ કરનાર તે એક અમૂલ્ય અમૃત છે. ધણી શોકોના સમયમાં તે સિદ્ધાંતે લાભો લેકોને શાંતિ આપી છે, અને હજી આપશે. હાનતા અતિ વેગના કાળમાં તે સિદ્ધાંત દગ્ધર શિથિલ થયો છે ખરો. પણ તે સાચું છે તેથી તેનો નાશ કાઈ દિવસ થવાનો નથી.

પશ્ચિમ દેશોની દિશ્તિનાં મુખ્ય મતો Equality સમતા અને Liberty છૂટ છે. વેદાંત સિદ્ધાંત પણ મોક્ષમાર્ગ (Absolute Liberty) લેવાની જ બહામણ કરે છે. તથાવત માત્ર એટલો જ છે કે “સ્વતંત્રતા”. નું સૂત્ર મંસારમાં અને પ્રયત્નિમાર્ગમાં ખરી રીતે અનુસરવાનું કામ અશક્ય છે. અને ખરી સ્વતંત્રતા પ્રયત્નિની બહાર ગયાથી અને આત્મા જે નિર્લિપ વસ્તુ છે તેની શ્રેણિમાં દાબત વધારી મળે છે. ચારે તરફ સાંકળો બાંધી દોષ તે બંધનમાં મુકી કે છૂટ મળે તે માત્ર તાસ્તમ્યથી જ હોવ. નિત્ય વસ્તુ તરફ જવા શિવાય ખરો મોક્ષ (true liberty) નથી એમ વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે.

“સમતા” (equality) ના મત કરનાં વેદાંતનું “તાદાત્મ્ય” નું સૂત્ર બહુ જ બીધું છે. તે સૂત્ર તો સર્વ વસ્તુમાં આત્મા એક જ છે એમ પોષ્ટકારીને કહે છે. ખરી વસ્તુમાં એકતા જોનારને-દેવ, વેદ, ટીકા, રહે જ નહિ. તે સ્વાભાવિક છે.

વેદાંતનાં સિદ્ધાંતોને સરળ તુરત અમલવા તથા મગજમાં તુરત ઉતરે તેવી રીતિમાં લાવવાને શ્રી શંકર સ્વામી તથા તેમના શિષ્યોએ જે અત્યંત પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો ઉપકાર કાઈ દિવસ વળે તેવો નથી.

કોનાથી અસ્ત્રાણીયો અસ્ત્રાણીયો એક જાતી પુરુષ કહે છે કે જ્યારે મનુષ્યની કાગણી અને ભર્મિ આનિ તોય દોષ છે તકાં તેને કશુંય કાગતું નથી. આ ખરૂં જ દોષનું નોંધણું, કાગળ કે નહિં તો મનુષ્ય પામેલાં મનુષ્યનાં જ્ઞાણમાં જ્ઞાણાં સ્નેહીઓથી તેની મત્સ્યક્રિયા થઈ શકે જ નહિં. સૂર્યાસ્ત સમયે જ્યારે તે મત્સ્ય પાળી તકાં અંધારૂં થવા માંડ્યું હતું. જેમ જગતમાં સાયંકાળ હતો, તેમ આ ગૃહમાં પણ સાયંકાળ—આત્માના પ્રયાણ અને તેની પાછળ રહેલા દેહને તેના અંતિમ સ્થાને લઈ જતાં રહેવો અતિ દુઃખમય સમય—હતો. 'રૂદન બંધ થયું હતું અને મત્સ્ય—ખંડમાં મૃતવત્ દેહ અને સમીપમાં પ્રાર્થના કરતી એક આકૃતિ સિવાય અન્ય કોઈ નહતું. જે નમન કરતું હોય તો આ સમય ઉચિત્ત હતો; આપણે આશુ અને વંદું તેને કુદરતના અનુદયધનીય કાપલ રાખ જનારી કે તે પહેલાં તે આત્માને નમન કરવાનો આ સમય હતો. જે મુખાકૃતિએ આપણામાં સૌન્દર્ય અને સ્નેહની પરમભાવના જગાડી હતી, જે મુખાકૃતિ આપણને જ્ઞેતાનાં મનુરં સ્મિતથી આતિથ્ય અર્પેની હતી, જે મુખાકૃતિ પ્રતિમા અને જીવનના પ્રદર્શથી પ્રદર્શતી હતી તે મુખાકૃતિ વચ્ચેથી દ્વાય તે પહેલાં એક દીર્ઘ, વિચંબિત, અશુભ્યો, સન્માનભર્યો દષ્ટિપાત નાંખ્યો. મૃત્યુએ કુરૂ ઉપદામથી સૌન્દર્યને વંદુ જ્ઞેત જનારું હતું. તકાં ઉજ્જતા મોગ્ન હવે નહતા પણ શાન્તિ—અકાળ, શુષ્ક શાન્તિ હતી, મૃદુ મનુરતાનાં ઉડાણ હતો—સ્થૂર સ્થિતિથી જ્યાં પ્રવેશતાં આપણે જ્ઞેતીએ છીએ પેલી અનન્તતાની સૃષ્ટિમાં લઈ જતાં, ચન્દ્રિકામાં આન કરતાં, એકાન્તતાં ચારણ્યો હતો. કુરૂપ્રદેશના એકાન્તમાં અનન્તતાના આહ્વાનો હોય છે, આ દિવ્ય મનુષ્ય-મુખાકૃતિમાં, જ્યાંથી આત્મા આવ છે અને જ્યાં જાય છે તે અનન્તતાના આહ્વાનો હતાં. આવા એકાન્તમય પ્રદેશોની વચમાં આપણે છીએ એટલે આપણા આ જીવનમાં, આ દુનિયાના હિંને પણ પૂર્યજન્મના બહુકારા કપ લાગતા ગૂદ સન્દેશાઓ અને મર્જના પ્થનિ દોષ છે કેમાં કાંઈ આશર્ય નથી. એવું કહેવાય છે કે આપણુ આ મૃત્યુ શરીર આ જગતમાં કુલ મરત્ત ભાગ જ ભજવે છે અને આત્માના પ્રયાણ પછી અસ્ત્ર મમયમાં દેહણે પાડી શકાય ત્યાં અર્થશન્ય ભોગ્ય છે. તે આસ્મિકી મુખાકૃતિની સુન્દર મેખાઓ, જેમની નિષ્કલંક કાદાઈની પવિત્રતામાં આત્માનાં ઉડાણ જેવાં ઉડાણના ભાન કરાવતી હતી અને અનેક કાલો પહેલાંની મૃતિ સાથેનો પોતાનો અમન્ય તાદશ જનાવતી હતી. આ ગૃહ અમર

એકલા ભૂતકાલનું ભાન કરાવતી નહતી પણ ભવિષ્યના બાળકાળ પણ મંત્રાણતી હતી કારણ કે જેને માટે પોતાની કિદગીનું તેણે ગણિતના આપ્યું હતું તે જીવન અને સ્નેહના આવક વડે કરીને. જે અનેક વચની પરપરા આરવાળી છે તેની સાથે માત્ર તરિકે તે 'મેઘપેલી' છે.

છેલ્લી મેઘોન્નલિ અપાંઈ, એને પંછી મનુષ્યના દુઃખ અને આધીનતાના ગીત-ગંગીનની ઢાયામાં હમે તેને ગૃહની જ્ઞેત લઈ ગયા. અને આ પ્રમાણે, જે જગ્યાએ આપણે સંકેતે 'મંત્રાણ'ને જતાનું છે તે મૃત્યુ જતાં નમે જંગમની કોરે થઈને જતા હતા. મૃત્યુ

ધર્મમાં અને મુખ્યત્વે કરીને હિન્દુ અને મુસ્લમાનમાં નૃત્ય પામેના પ્રથિ યથાશક્તિ બાન દર્શાવવાના હક્કમાં પોતાને બાંધવાન મળતે છે-મૃત્યુ પામેના અનેકીની આ છેલ્લી દિવાને ઉચ્ચ આન મળ્યું છે ઉત્તર અને દિશ જેના ચન્દના આવાગાને પ્રમાણ મહમત્તને એક નાએ અનાજ કયા અને નમિની શાંતિમાં વિજ પાડુ હમે જે મ્યમે જતા હતા તે મ્યન કુતંગના ભમવાનાથી સૂચનાતુ હતુ પ્રભુના મન્દિરના દાર સર્વ । વાડા જ દોય છે અને તે જ પ્રમાણે મૃત્યુના મન્દિરના કમાડ પણ અદોનિત દવાડા જ દોય છે શુ છવન અને મૃત્યુના મન્દિર તે પ્રભુના મન્દિર નહિ ? જેમને જવાબુ દોય તે બંને જાથ ક્ષમ્તાનની પેઢે આ નાખમા અને આ પવિત્ર અગ્નિમાં પણ આવેજ નિમ્તા છે, બન્ધુના છે મર્વ આવાગાના ટેવખતે ક્ષમ્તાનના કરતા પણ કાલ રિગેય છે કાગલ - તેનાના મ્ત્રાન પાતાના જુ । ક્ષમ્તાન ગમે છે, પગતુ અગ્નિ અને નાખ પ્રાદિના નથી-આખા જગતના છે મર્વ મનુષ્યોના છે

એક લાકડાની ચિતા કિપ-ત્વના છેડા વિનામધ્યાન ઉપર હમે 'ત્હને ભક્તિભાવથી મૂકી તેના મુખ ઉપરનુ વક્ષ ખનેડયુ અન્દિકાની સગિતાએ તેને ધારી લીધુ પણ ત્વના કિતરના ત્વેની હિમવત જડતા હૃદયએ અને ભવાન હતી હૃદયે ચિત્ત । અને એક ભયાં હમ્તે પુષ્પો તેના મન્મુખ ધર્મા હતા અને ઉવનમાં આ ઉમય વસ્તુઓ તેને ચિત્ત પ્રિય હતી છતાય અત્યારે તો તે તેમને આન નહિ જ આપી । બી આપણુ અતુ ભવમાં પેલીક ધર્મિઓ આપે છે જે હી બની જમાતી નથી અને જે નિગ્ન મર્મ જેની મુરતાથી આપ ની આનપામ બમ્યા ક્ષ ન હિમવત અન્દિકામાં આન કન્તુ તે હિન્દુ અનેકભરુ, પવિત્ર અને મુન્દર મુખ આસપામ જેના હમે ચો નુ નુ પરીએ અને પ્રાણીઓની મરમી મીમે-બા ધર્મિ જા બની રામવાની નથી કદી જમાને નહિ હમે તેને નિરન્તર હમાની પ્રાર્થનામાં ન્મરશુ નરપ ન પ્રાર્થના સનાનન એક ત્વના મન્મારણ સાથે ગૃથાયની નથી ? મૃત્યુ પામેનાને ધીની જેથી આગ્નિ મપાત રિતાની અગ્નિ લગાડ્યો કાણુમાં આમપામ ઉચ ન નાખતો પવિત્ર અગ્નિ નુ નુ જરોતો આમત બણી પોતાની જવાના ન કયા લાગ્યા હમે, હમે મન્મારેના એક ન્દાના તાપવાની આસ પામ સેન જે છે બે । અને આ હુનિયામાં જે મેગરી ના રામયાએના છવન અને એક ને માટે પ્રયામ કનાગ ઉચ અને નાત લાનનાથી ભરેના આત્માનુ જે ને નમમે નિવામ આન હતુ તે નિય ગરીગન પવિત્ર અગ્નિ નાખના અપમા ગ્વી નાખતો હતો ન જેન ન્વા

આખરે આજ અન્ત વહેની । ત્હારી વ્દેનોને ઉચ પયે લઈ જવા માટેના ત્હાર વતો અને પ્રયામે, અત્ય મમય માટે ત્હને અપાયેલ પ્રેમામૃતના સુવર્ણ પ્યાના માટેના ત્હારા અશુ, જે હુનિયા ત્હને સહમતુ ગમ્ની નહતી અથવા સહમતવા તત્પર નહતી તે હુનિયા મ્દમેનુ ત્હારે તુદ એ મર્વનો આખરે આજ અન્ત । આપણામાંના મર્વનો ન ન્દાના ને મેગ, શુ ક્ષમ્તાન ને નિર્ધન માન વક એકતુ ન નહિ પત્ર મેગમાં

મોટી ચળવળ અને મહારાજાનું આજ અંત છે. પરંતુ, જીવનના ઉત્તમ સમયી જીવકાની તું-હને એ અંત સા માટે આટલો બેસો આપ્યો ? તારામાં જીવન જગતનાર એ બધી શક્તિઓ, બિંમિઓ અને લાગણીઓ ક્યાં ગઈ ? એ સર્વ પણ તારા શરીર સાથે જ ગઈ ? અન્ય આત્માઓને પ્રકાશના ગઈ ? કે કોઈથી પણ નહિ પ્રવેશ કરી શકાય એવા અગમ્ય, ગૂઢ પ્રદેશમાં પોતાનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરતી અને હમારી આસપાસ બમતી કોઈક આકૃતિના રૂપમાં એ સર્વ હજી જમણું કર્યું કરે છે ?

આ બધા પ્રશ્નો એટલી બધી વાર પૂછાયા છે કે એ સર્વ નિઝાર વચન થઈ ગયાં છે, પરંતુ જેમણે પોતાના સ્નેહીને ગૂમાવ્યું છે તે સર્વ સ્નેહાળ આત્માઓને તો એ મર્મ પ્રશ્નો કાંઈક નવા જ બળથી અને કાંઈક જેથી શક્તિથી આકર્ષવાના. દિનપ્રતિદિન ઉત્કર્ષ પામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વડે કરીને વખતે સૈદ્ધાંતો પછી એ પ્રશ્નો ઉકેલાય પણ ખરા, પરંતુ નથી ઉકેલાયા તેમ છતાં તે પ્રશ્નો મનુષ્યોને શાન્તિ અને આશા અર્પે છે. કદાચ આપણે ઇન્દ્રગજને પણ હૈયાં સરસી ચાંપતા હઈએ. પણ કોમ જ ગણીએ તો શું આ આપું જગત જ એકે ઇન્દ્રગજ નથી ?

જ્વાલા શમતી જતી હતી, અને એક વખતનું અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં ફેરવાઈ ગયું. ક્ષયથી જ્વાલાને શાન્ત કરીને હમે છૂટા પડ્યા. હમારામાંના ઘણાકના જીવનમાં સૌથી હૃદય-બેદક ઘટિકા આવી ગઈ અને પાછી ચાલી ગઈ અને હમે શુષ્ક દુનિયામાં શુષ્ક વાતો કરવા અને શરીર કે આત્મા સાથે કાંઈક મધ્યમ નહિ ધરાવતી હોય તેવી વસ્તુઓમાં કાલ ગૂમાવવા પાછા જતા હતા. એ પણ એક કડવી વિપરીતતા અને વિરોધાભાસ છે કે આપણે મત્ત વસ્તુઓ ગણીએ છીએ તે ખરું જોતાં ઇન્દ્રગજ જેવી જ છે અને જે વસ્તુઓને ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષો ઇન્દ્રગજ જેવી ગણે છે તે જોડે વિરક્ત થઈ અનુભવગમ્ય થાય છે છતાં આપણને આપણી આસપાસના જીવનથી કાંઈક કુચ્છિત પ્રદેશમાં લઈ જાય છે અને જીવનને તેના અનામદાસ્તિ દિલ્લે રરૂપમાં આપણી મધ્યમ ધરે છે. આ ધરિકાઓ શા માટે ચિરસ્થાયી હોતી નથી ? જગતની સનાતન અવસ્થામાં જેને સ્થાન નથી એવી શુષ્કતા, કુદ્રતા અને જગતની સામાન્યતામાં આપણને છોડીને તે શાને દૂર દૂર ચાલી જાય છે ? હમારામાંના ઘણા બીજા જ દિવસે આ સમયને ભૂલી ગયા હશે અને બનાવને બહુ દીર્ઘ સમય ઉપર બનેલા બનાવ તરીકે અને અલ્પ મહત્ત્વના તરીકે ગણી કાઢ્યો હશે.

પરંતુ હમારામાંના કેટલાકે હૈમની સમસ્તશક્તિમાં તેને નિરંતરનું સ્થાન આપ્યું હશે, હૈમના હૃદયમાં એક પવિત્ર ગોખ તેને માટે રાખ્યો હશે, અને જ્યાં આગળ કોઈથી પણ આદર અને ભક્તિભાવ સિવાય પ્રવેશ નહિ કરી શકાય તેવી દેરી તેના ઉપર ચણી લીધી હશે. ઊંડો અને સ્નેહભર્યા દુઃખો હૈમનેશ ઈર્ષ્યાભર્યા હોય છે અને જેમણે આપું છે અને મૂર્ચ્છું છે હૈમના સિવાય અન્ય કોઈને હૈમાં ભાગ લેવા દેતાં નથી.

આકાશમાં પ્રભાતના રંગ પ્રસરતા હતા અને પ્રકાશને બંદીગરનનો પાદ વિનય અને આશાના મંગલધ્વનિનું બાન કરાવતો હતો. આશા ! જે રંગીને ઊભી કરવામાં દરેક સુંદર આત્મા સહાયભૂત થાય છે એવી જીવન અને રત્નેહતી આશા !*

અનુવાદક—

ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,

એલ્. ઇ. ઇ.

ચર્યાપત્ર.

ચો. ગુ. સા. પરિપક્વતા રિપોર્ટમાં 'છાતો' ભાગ કયો ?

મે. વર્મતના તરી નેગ

સાહેબ,

ગઈ સાયના આપના આવશ્ય મહીનાના અક્ષમાં 'મડોદરાની સાહિત્યપરિષદે ભજવા વેલુ નાટક' એ ખામ સુંદી દારેલા મથાળા નીચે ગ્રેમાનદનાં નાટકો મંગંધી ચોતે બાધેયો દુરામદ આગળ ચવાયવા રા. નરગિંદરાવે પ્રથમ કર્યો હતો, પરંતુ કેટલાક ખાસ અને અંગત કારણોને લીધે જાણી જોઈને તે વખતે મારે સુપડીદી પકડવી પડી હતી. મને હવે એમ લાગે છે, કે કોઈ પણ જાતની સુપડીદી મ. નરગિંદરાવથી સહન થઈ શકતી નથી, કેમકે આપના ગયા માગસારના અંકમાં બહાદુરીથી—આનું સાર્ય સાહિત્ય કે મંસારમુધારા મંગંધી ખીજ કોઈ ઉપયોગી યુક્તિને માટે તેઓ સાચવી રાખશે તો હીક પડશે—તેઓ પાછા રણ-મંથ્રામના દાખવ થયા છે. આમ કેવળ એકવવાયા અને આદુવા તેમને ઝાઝો વખત રહેવા દઉં, તો મારા Sporting spirit—મિત્રભાવમાં ખામી આવે એમ મને લાગે છે, તેથી ચો. ગુ. સા. પરિપક્વતા અહેવાવના 'એક છાતો ભાગનું' તેમણે જે અર્થદર્શન કર્યું છે તે ખરેખર અર્થદર્શન છે કે કેમ, અગર તેમાં અર્થનો અનર્થ કર્યો છે, તે વિશે આપની પરવાનગીથી થોડુંક લખવા માગુ છું

સૌથી પહેલું તો એ, કે આ અહેવાવનો કોઈપણ ભાગ 'છાતો' શી રીતે કહેવાયો ? ફૂટનોટમાં જે લખાણ થયું ટોચ, તે છાતું કહેવાય ? અગર રા નરગિંદરાવને જે ન રમે તે છાતું કહેવાય ? અગર તેમના મતથી વિરુદ્ધ મત કોઈ ઠેકાણે પ્રકટ કરવાની કોઈ હિમ્મત

* (આ લેખ માર્ચ ૧૯૧૪ ના East & West'માં પ્રગટ થયેલા "The Panchang of a soul" નામક ન ન. કૃ. મહેતા એમ. એ. કૃત લેખનો અનુવાદ છે.)

ધરે તે ઉપર તેમનું પોતાનું કામ કરી શકે, તેથી તે મત ધાતો કહેવાય ? પ્રશ્નનિવરણમાં
નવા અર્થે કચ્છાની ગ નરસિંહરાવની સહિત અન્યમ દિને છે

ખીન્ડુ, પ્રેમાનંદનું નાટક બજાવવા માગથી પરિણે પ્રેમાનંદનું સર્જિત સ્વીકાર્ય એમ લે
ગણવાનું નથી, તો એકાદારાચા ખડા તરી-મિતે ન નરસિંહરાવને અન્યવચન આપ્યું
હોય—કે “આ નાટકનો પ્રયોગ પરિણે કલવકા-ઓ તે ઉપરથી એમ દરાવવાનું નથી કે
પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ બામત પરિણે નિર્ણય થયો” —તે અબધ વચન પરિણે કેવી રીતે બધન
કગતા થાય ? તેવી જ રીતે ‘પરિણેના કાર્યવાહકમાના એકે અગ્રેમ સન્નને’ અગ્રેમ
પોતાનો અભિપ્રાય રા. નરસિંહરાવને લખી મોકલ્યો તે પણ—તે સન્નને મને તેવો પ્રતિ-
પિત હોય હતા—પરિણે કેવી રીતે બધન કગતા થાય ? શું એ નાણા તરી ને એ સાણા
સન્નને, એ બનેએ પરિણેના વ્યવસ્થાપક મના બોનાવી નિર્ણય કગવી લીધો હતો ? શું
તેઓને તેમના કૃત્યમા વ્યવસ્થાપક મનાએ છતી મમતિ આપી હતી ? શું તેમણે જે નાગે
રા નરસિંહરાવને લખ્યા હતા, તે વ્યવસ્થાપક મના મમત શું કરી મનુજ દાવ્યા હતા ?
એમ તો બને પણ ઘણા શૃદ્ધ્યોએ કર્યું હતું—કામણે લખ્યા હતા, કે તમે પ્રેમાનંદનું
કર્તૃત્વ રીકે માગીને કર્યું છે. આના આભપ્રાય પુરાવા તરીકે ગાય ?

ખીન્ડુ હુ ધાડ છુ, કે ઉપર લખાવેના બને મિત્રોએ ગ નરસિંહરાવને બનાવેલા છે,
કારણ કે એ બને શૃદ્ધ્યોએ નીચે મુજબ ન નરસિંહરાવને લખ્યું હતું —

૧ “આદિત્યપરિણેના કાર્યવાહકે પ્રેમાનંદ જ આ નાટકનો કર્તા છે એમ માનવા
નથી એ નિર્ણય છે.”

૨ “ત્યા નુવી પ્રેમાનંદના સર્જિત વિશે એ મન પ્રદર્શન કરવાનો અધિકાર પરિણેના
વડોદરાની મિત્રોએ આપ્યો નથી, ત્યા સુધી એ મન મિત્રોનો ઓદિસિન્ય
અભિપ્રાય માનવાનો નથી.”

સાદેમ, હુ કહેવાની હીમ્મત ધર છુ, કે આ બને વામ્યો પરિણેના થયેના મમત-નથી
તેના કનિકામથી, તદન વિરુદ્ધ છે જેમ પોતાને મનમતો એક ‘હતો’ આગ શોધી કાઢી
ગ નરસિંહરાવ તેના ઉપર બાધ લખવા બેઠી ગયા, તેમ તે જ અલેચાતમિતે બીજે
‘હતો’—હુ ‘હતો’ કહુ છુ, કેમકે તે બામલા રા નરસિંહરાવે લખી મોકલેને આખર્મી
આમણું કર્યા છે—આગ તેઓ બેઠે, તો લખાશે, કે નહીં “આ નિર્ણય લખનાર પ્રમુખ
નાટક પ્રેમાનંદ કૃત માને છે અને દરામે છે” એમ નથી પરંતુ રા નરસિંહરાવ ક’ છે
તેમ ખરેખર “એ પરિણેના વ્યવસ્થાપક મહુજ તે મન અને કૃતિને સમોદન આપે છે,
કારણ કે તે જ અહેવાલના પાન ૨૩ ઉપર વ્યવસ્થાપક મહુજમા ચાલેલ મમત-તથા
તેને કરેલા હાવો મોઢવામા આવેલા છે, તેમાથી એક અક્ષર નીચે ઉતાર્યો છે —

ખી માએમવાતે દરાવ નુ કર્યો કે, “પ્રેમાનંદનું નાટક બજાવવા મુખ્ય મુખ્ય સુજ
ગતી નાટક કપનીઓને લખી લખાવતુ કે ૩ ૫૦૦) મનને બદલે આપવામા આવશે

અને તેની પડેલા દિવસની ઉપજ પરિપદ લેતો એ દેશનારે કપની તે રૂખાસ્ત કયુન કરશે તો પસંદગીના અધિભર વ્યવસ્થાપક કમિટી તરફ રહેશે ” આ હગવ સર્વાનુમતે પમાર કરનામા આવ્યો હતો

એ યા ગમનાનું છે કે દેશવ રજુ કરનાર એક તંત્રી રા માણેકલાલ હતા તેમના સમયે અવતરણ ચિન્હો આવે રિપોર્ટના રજુ કરનામા આવેના છે આ મીટિંગના વ્યવસ્થાપક મહાત્મા પ્રમુખ અને પ્રેમાનંદના નાટકો પ્રસિદ્ધિમાં લાવનાર રા બ હગ્ગો વિદ્વાસ હાજર હતા નહીં આ દેશન—પ્રેમાનંદનું નાટક બજવાનાં હતો તે સર્વાનુ મતે પમાર કરનામા આવ્યો હતો ઉપર જણાવેલા તની મિત્રે અગર સજ્જતે વાંધો ઉઠાવેલો જણાતો નથી આ બનાવની નોંધ રા માણેકલાલ જેવા ખીજા નિષ્પક્ષપાત ને વિચારણીય તની રા જોશીપુરાએ અક્ષરે અક્ષર કરી લીધી હતી આખો આલે વાલ ગ. જોશીપુરાએ લખેલો છે અને આ મીટિંગનો રિપોર્ટ પરિપદના ઓર્ડિશિ અલ વાશ્વત્ર ‘મળાઈ રિન્ય’ મા આ જ સંદેશો આપે છે

આ ઉપરથી ગુજરાતી પ્રવ્ર જોઈ નમ્મે કે અરેવાનનો જે ધણો જ ઉપરોડી ભાગ છે, તેને રા નરમિહરાવે જાણી જોઈને ખતો જ મળ્યો છે, તે નાલકે ‘જુતના ભડા’ સામે લડવા તૈયાર થયા છે પરિપદના વ્યવસ્થાપક મહાત્મા જે દેશન કર્યો હતો, તે ઉપર અક્ષરે અક્ષર આપનામા આવ્યો છે, તે તે જ આધારે વડોદરાના આગેવાન પદમા લખ વામા આ યુ હવ કે “નાટકની આમતમા તો (પરિપદે) પ્રેમાનંદને ઇનસાફ આપ્યો જ છે” પરિપદ દેશન આ દેશન કરીને, અગર નાટક બજવાનીને અગ્રી નહોતી તેણે પ્રેમાનંદનું કર્ણવ સામીત મરનારા બે ન્યાયપુર મર લેખ મે તરૂચ રિક્કાનો પામે તૈયાર કરી વચા યા હતા તેના અને પ્રમુખ મહાત્માએ પ્રેમાનંદના આપાત્તિમાનના તથા વિસ્તાના એના બધા વખાણ કર્યો હતા, કે પ્રેમાનંદમા તેણે અનિમાન હવ કે એ તે “પ્રભુ જાણે” એ મત “સદાને માટે” “અત્યુપાય” થઈ ગયો ને જે જે વખતે પ્રેમાનંદનું નામ પરિ પમા બોલાવુ હવ, તે તે વખતે બધો સભા-મહાત્મા એવા મોગા હર્ષનાદથી ગાજતો હતો, કે ગ નરમિહરાવની મુખાકૃતિ ઉપર તેથી ચમત્કારી અમર થતી અપદેખાતી હતી હુમમા, તે વખતનું વડોદરાનું વાનાવરણ કેવળ પ્રેમાનંદમય જણાવુ હવ

જે વિષય ઉપર લખનાનું હોય, તે સજ્જી સપૂર્ણ તપાસ કરીને માહિતી મેળવીને લખો એની સીખામણ ખીજાને આપતા પહેલાં પોતાનું જ ધર તપાસીએ તો સાર હવ પણ પોતાની બુન થયાની ખાતરી થતા તેઓ ઉદાર દિલથી કયુન કરશે—જેની આશા અને થોડી છે—તો જે sporting spirit ગ નરમિહરાવને રિય છે, જે ‘શુભચિન્દ’ તેઓ વખાણે છે, તે અનેનો તથા સાથે પોતાનો મોજો સારી રીતે જળનારો એમ મો ડાઈ કયુન કરશે હેર, સારેમ, આપને આપેલી તમ્હી માટે માફી ચાહું છુ



શબ્દો નિત્ય:

“ કે તું રહી લટકતી વનટકાણે,
બેસી રહી વિરત વાદિતને નિહાળે ? ”

(ભીમરાવકૃત ‘ પૃથુરાજ ગમ્મ ’ મર્ગ ૧ શ્લોક ૪૧)

“ વીણાને આવાહન ” એ મધ્યાખ્યાયી આ કાવ્યભાગ ‘ કાવ્યમાધુર્ય ’ નામના સંકલ્પમાં રા. હિ. ગ. અંબારિયાએ પ્રગટ કર્યો છે. એ સંકલ્પની બેમાંની એકે આટલિમાં આ કાવ્ય ઉપર ટીકા ‘ સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ ’ માં આપી જણાવતી નથી. તે તો બન્ને, પરંતુ ઉપરના શ્લોકા-ધર્મોના ‘ વિરત વાદિતને ’ એ વચનનો અર્થ પ્રથમ આટલિમાં આપેલા કાશમાં નીચે પ્રમાણે આપાયો હતો:—

વિરતવાદી—અંભારથી વિરત ધર્મ જવાનો મત ધરાવનાર,

તે અર્થની ઉપાદી મુજબ તથા અસંગતતા તરફ રા. અંબારિયાનું લક્ષ મદ્દે જણાવ્યામાં ખેંચ્યું હતું. (વિરત=અંધ પડેલું; તે ‘ વિરત ’=વિરાગ-કટાણી-પામેલું એ અર્થથી તદ્દન બિન્ન છે; તેમ જ, ‘ વાદિત ’=એમ એકો શબ્દ છે, ‘ વાદી ’+તને—એમ નથી). આ મુજબના પરીણામે બીજી આટલિમાં કાશમાંથી ‘ વિરતવાદી ’ શબ્દ કાઢી નાંખ્યો જણાય છે, અને વિરત=અંધ ધરેલ; અટકી ગયેલ; અને ‘ વાદિત ’=વાદિત—એમ સુધારો કર્યો છે.

પરંતુ આ સુધારામાં પણ ચોક્કસ જગાએ રહેલો છે તે બતાવવાની જરૂર છે. વાદિત=વાદિત એમ અર્થ કરીશું તો વીણા જે વાદિત છે તેને જ કહે છે કે તું અંધ પડેલા વાદિતને જુવે છે, એમ અસંગતિત અર્થ ફગશે. વીણા વીણાને (પોતાને) જુવે છે ! અર્થ જ નથી થતો. તેમ ‘ વાદિત ’ નો અર્થ વાદિત નથી, ‘ વાદિત ’ નો રહે. ‘ વાદિત ’ એટલે જ્વનિ, અવાજ; વગાડવાથી ઉત્પન્ન થયેલો નાદ, જ્વનિ.

આ શુદ્ધ અર્થ લાગશે. પરંતુ હેની અંદર રસતત્ત્વ કેટલું સુખ રચ્યું છે તે ‘ પૃથુરાજ-ગમ્મ ’ ની ટીકામાંથી નીચેના ઉત્તરો વાંચ્યાથી પ્રગટ થશે:—

“ અન્યથા:—કે તું (કોઈ) વનટકાણી શ્રેણે લટકતી રહીને, તજે બેઠીને (અને લટકતી એટલે નીચે જ લટકતી હોય, માટે તજે બેઠીને એમ કહ્યું છે) (ત્હારા) વિરત વાદિતને (અંધ પડી ગયેલા ગીતધ્વનિને) તું નિહાળે ? ”

આ ઘણા જ ઉચિત કવિત્વવૃક્ષ અદ્ભુત કલ્પનાનું ઉદાહરણ છે. વીણા તે પોતાના વિરાગ

પામેલા કવચધનિને જોતી જોતી નિર્જનવનમાં વૃક્ષ ઉપર કેતી કંપીછે * હવે કોઇ એ દિવ્ય વીણાના સ્વરો જગાડનાર ના રહ્યું તેથી ઉપેક્ષિત થયેલી કોઇ વૃક્ષની ડાળે લટકી રહીછે; અને ત્યાં રહી રહી પોતાના ભૂતકાળમાં ઉદ્ભૂત યર્ષા લીન થયેલા મહાન, મધુર, ગમ્ભીર, સ્વરો—જે વિરત થયા માટે કંઈ અસ્તિત્વમાંથી હુમ થયાછે એમ નથી, તે સ્વરો—જે નિહાળેછે; સાંભળેછે એટલું જ નહિ; પણ પ્રત્યક્ષવત્ જુવેછે. સ્વરને શ્રવણવિષય છતાં ‘નિહાળે’ એમ કહેવાથી, ‘શ્રવણ’ ને ‘દર્શન’ એ બે ક્રિયાઓ અબેદ કરવામાં માત્ર સાધારણ લક્ષણ થતી નથી, પરંતુ એથી હુમ જેવા થયેલા ગીતસ્વરનું હજી પણ અસ્તિત્વ છે એમ રમણીય પ્રતીતિ આપછે. એ ગીતસ્વર તે માત્ર ગીત વિરામ પામતાં જ અમુક કાળ સૂધી મધુર ધ્વનિના રૂપમાં મનમાં ઝલુઝ્યા કરેછે તે સ્થિતિમાં જ રહેતાં નથી, પરંતુ, તેથી પણ વધારે, વિરતન સ્થિતિમાં અમરવત્ રહેવાછે, ત્યારે એ વીણા—જાણે ખેદ, પ્રેમ, હર્ષ વગેરે બાવમાં લીન યર્ષાને જોવા કરેછે.

“Music when soft voices die,
Vibrates in the memory”

(Shelley.)

“શીર્ષો ચાંદનોની સમ રેલો રહે,
કંઈ ગાન મધુરું સુમદ વહે,
સુણી જે વશવર્તી બની હરતા,
હરણાંસભા અબ્ધિતરંગ ગધા;
મૃદુ એહવુ ગાન પહો વિરમે,
તદપિ શ્રવણે ધુનિ ત્હેની રમે.”

એ કાવ્યોમાં સૂચવેલાં ગીતધ્વનિની સ્થિતિ રમણીય છે; પણ તે કરતાં વધારે ઉચત કવચના ઉપરના પ્રયોગાર્ધમાં સમાયલીછે. ગીતધ્વનિના ‘સ્વર ગીત શાન્ત થયા પછી ક્ષણવાર રહેછે એમ નહિ, પણ એ તો ચિરજીવ ચેતનાત્મક કોઈ સત્ય જ છે—વીણાનાં આત્મતેજ

“આ ઉદ્દ્યોધનમાં સર વૈહટર સ્ફોટના ‘લેડી ઓફ ધી લેક’ નામના કાવ્યમાંના ઉદ્દ્યોધનતરી જાણા છે. ‘વનપ્રકૃષ્ણને લટકતી’ એ કથનમાં ખાસ—“wondering long hast hung on the witch-elm” એ વાચનું બાન થાયછે. પરંતુ સ્ફોટનું એ આખું ઉદ્દ્યોધન અને આ નારવીણાનું લીમરાવનું ઉદ્દ્યોધન સાથે સાથે વાંચી જોતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે ઉદ્દ્યોધનની પ્રેરણા માત્ર સ્ફોટ ઉપરથી થયેલી, પરંતુ લીમરાવે પોતાના જ કવિત્વચાતુર્યથી નવીન રચના જ કરીછે, અને ગદ્યા બાવ, વિચાર, ધર્માદિ નવીન જ યોજના છે. કલાપીના ‘હુમીરજી ગોહેલ’ નામના કાવ્યના આરંભમાં સ્ફોટના ઉદ્દ્યોધનનું રેખેરેખ અનુકરણ છે તેથી ત્યેમાં સારસ્ય આવતું નથી; તે પરિણામથી લીમરાવનું ઉદ્દ્યોધન અત્યંત દૂર રહ્યુંછે એ કહેવાની જરૂર જ નથી.

(આ નોટ હાલ નવી ઉમેરુંછું.)

જ છે—જેને એ વીણા નિરંજન તુલક, હૃદય, શોક ધસાદિ ભાવથી જાણે નિહાળતી રહે છે. આટલો બધો અદ્ભુત અને રમણીય તથા ગમ્ભીર ધ્વનિ જણાવનારી કલ્પના અત્યુત્તમ કવિત્વની જ મિલકત છે.

આ કલ્પના અસ્વાભાવિક નથી હેના પુરાવામાં નીચેના ઉતારો ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે:-

"This scene was succeeded by the representation of Collins's 'Passions'. I represented Music seated on a throne, with a small lyre in my hand. I gazed upwards, as if my Soul were wandering after the echoing sound."

("Golden Memories"—a story by Effie Leigh)."

આટલા ઉતારાથી આ ચચોનું રસિક તત્ત્વમાં સ્થાપન છે તે જણાશે. ઉપર છેવટ કહેલી આ કલ્પનાની સ્વાભાવિકતાનો વિચાર કરતાં આજ એક જૂનો અનુભવ મ્હને માઢ આવે છે:- આજથી ૩૪ વર્ષ ઉપર વડોદરામાં ત્હાંના પ્રખ્યાત સતાર વગાડનાર ધસીટખાનનો સતાર સાંભળવાનું સુભાગ્ય મ્હને પ્રાપ્ત થયું હતું. રાત્રે દશેક વાગ્યાને શુભારે અગાશીમાં ગણતર પુરોની એક હતી ત્હાં એ સતાર મ્હે સાંભળ્યો. શુ એ મોલક કલાવિધાન! શ્રીધ્મજનુનો સગય હતો; પણ તે તાંપવાળી રાત્રિમાં તાપનું પણ ભાન જતું રહ્યું; અને મ્હારા આત્મા ઉપર અદ્ભુત મોહની પ્રસારી એ મધુર ધ્વનિને મ્હને અર્ધ મૂર્છિત જ કર્યો; સકલ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેશે નાહ સનાતન જ છે, બાહ્ય ઉપાધિથી એ નાદને જાગૃત કરવામાં આવે છે ત્હારે એ ગૂઢ નાદ પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ ભાન યદ્ય શબ્દો નિત્ય: * એ સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય નતું પ્રગટ થયું. આ દશામાં એ સતારમાંથી નીકળતા પ્રત્યેક સ્વર જાણે મ્હારી નગર આગળ પ્રત્યક્ષ તરતા, સુંદર રૂપમાં તરતા, જણાયા;-

અનંતરિશ્વ તરો ગમગતા મધુર વાદ્ય મુર એહ
ગગનાડુગણુ રમતા તારક સમ દિવ્ય ધરતા દેહ

ત્રિવ્રતતા મુજ નયનતણી સરીપ
નિરખિયા એ બિજળા અમોદીપ.

વાંદરા,

તા. ૨૧-૭-૧૩

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ગ્રન્થાવલોકન.

ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાન*—(‘મર્ગદર્શક’ પીકા અને ‘સુરીનાદ’ના નિવરણ માથે ૨૪૫ ગૂજરાતી ગઝલો)^૧


ગૂજરાતી ગઝલોનો આ મગ્ગ પ્રસિદ્ધ કરીને-એના મગ્ગમાર અને પ્રકાશક ગૂજરાતી સાહિત્યને એક સારી સેવા બબ્બની છે મગ્ગદ્ધાર રા જગન્નાથ-જે સાહિત્યક્ષેત્રમાં ‘સાગર’ નામથી જાણીતા છે, અને જેમણે એ નામથી ઘણી ન્હાની ન્હાની રસિક કવિતાઓ લખેલી છે-એમનો ‘ત્રિમધર્મ’ યાને ‘સુરીનાદ’ એ પ્રિય વિષય છે, આ મગ્ગનું સમર્પણ પણ ત્રેમ અને ગઝલની દેવીને જ છે, અને એની પ્રતિવાદનાની ઉપર પણ “ત્રેમ સ્વરૂપાય નમ, ત્રેમધર્માય * નમ” એ શબ્દો બોવામાં આવે છે વિષય પ્રત્યે આટલી ભક્તિથી કરેલું કાર્ય સારૂ થાય એમાં આશ્ચર્ય નહિ-અને વસ્તુતઃ છે પણ તેમ જ. માન એક યથો દીકામાં (૫ ૨૬૩) પાંચથાગોરામને અલેક્ઝાન્ડરનો સમકાલીન બનાવ્યો છે એ જૂન ગભીર છે

મગ્ગદર્શક આ પુસ્તક તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચતા-એમાં સમાવેલી ગઝલોનું સમિસ્તર અવલોકન કરવાની જરૂર નથી માન એના મુખ્ય કવિઓ વિષે ઝેલુંક કહી ગઝલોના વિષય મંગળી અને એની ગાંઠવણ સળંગી બે શબ્દો કહીશું તો બમ થશે

ત્રેમની ‘મસ્તી’ એ ગઝલોનો પ્રધાન વિષય છે એ ‘મસ્તી’નો મિદ્ધાન્ત સ્ત્રી રતિ ઉદ્ભવે છે એનો વિચાર કરીશું તો જણાશે -પરમાત્માના અનન્ત સ્વરૂપનું અપરોક્ષ બાન દરાવવામાં જ્યારે શુદ્ધિ અને સ્વર્ગદા-ન કે સામાન્ય જનમનાજની નીતિ પણ અસમર્થ નીનડે છે ત્યારે હૃદય જાળી જડે જ, અને શુદ્ધિ અને નીતિના બન્ધનો તોડી પરમાત્માને જોવા તનસે છે-એટલે છે આ કારણથી જગતના સર્વધર્મોમાં આ જગતનો હૃદયનો આવેશ વખતોવખત દર્શન દે છે મહમ્મદ પગમબર પછી બસોએક વરો મુસલમાન ધર્મમાં સુરીનાદ ઉત્પન્ન થયો તે આ રસભાસિક કારણથી જ ઉત્પન્ન થયો હતો એમ કહાએ તો ચાને પરંતુ જેમ બીજા, યોગ્ય ભૂમિની અને યોગ્ય મમયની અપેક્ષા કરે છે તેમ આ સુરીનાદ પણ પ્રથમ પ્રખ્યાત લાગણીનાના ધરાની અને તુર્કી હૃદયમાં જ ઉત્પન્ન થયો, અને તે એવે સમયે કે જ્યારે મુસલમાન રાજ્યમાં દુનીઆદારીની જાહોજલાલી પ્રભુના દર્શનમાં અન્તરાયરૂપ થવા તથા લાગતા માડી હતી વગી આ અવસામાં મુસલમાન ધર્મ ઉપર સાક્ષાત્ કે પરપરાએ હિન્દુસ્થાનના વિચારોની અસર થવા લાગી હતી એમ માનવાને પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણો

* સમગ્રદ્ધાર પ્રકાશક સાગર-જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી ચિત્રાન, તા પાદરા (વડોદરા) કિંમત સમા રૂપિયો (એકરૂ), બાર આના (૨૬)

x આર્યપ્રયોગ ?

છે. + ખુદ મહર્મદ પયગંબરે ને પણ ભક્તિનો આવેશ આવીને સમાધિ થઇ જતી અને એમાં એમને પ્રભુસમાગમ થતો—એમ જ્ઞાન ધર્મના આરબથી જ મનાતું આવતું હતું એટલે સુરીવાદના પ્રચારને એટલે અંશે અનુકૂળતા હતી. પણ સામાન્ય ધર્મ, અને નીતિના આચાર-વિચારનું ઉત્ત્તર, જનસમાજ-વિશેષે કરી જનસમાજનો અધિકારને સિંહાસને બેઠેલો વર્ગ રહે-લાઈથી સાંખતો નથી. અને તે કારણથી મુશીબી ઉપર જે કે ધણી જુલમ ગુજરવામાં આવતો હતો છતાં, એ આવસ્થક કમોડીમાંથી તેઓ પાર બિતરતા, અને પરિણામે મુસલમાન ધર્મને એમણે ધણી અગત્યની સેવા બજાવી છે. બેસક, હદય વ્યારે ખુદિ અને નીતિ ઉભવની મત્તાનો અનાદર કરે છે ત્યારે ઉન્માદાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે: તે વખતે, પાત્ર ક્રાન્તિક હોય તો એ ઉન્માદ ઉચ્ચ ભક્તિનુ સ્વરૂપ લે છે; અને તામમ દોષ તો મર્મ દુરાચારમાં જ પરિણમે છે. હવે, આ ઉન્માદ એમાંથી કયી જાતનો છે એ એના પરિણામ ઉપરથી જ જણાય—એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. પણ મનુષ્યહૃદય એવી અદ્ભુતતાનું ભરેલું છે કે એનાં વિવિધ તત્ત્વોની અવિરતપરના વિરલ નથી, અને તેથી આચારની સિધ્ધિતા અને અન્તરની ઉચ્ચતા કેટલીક-વાર સાથ-સાથે રહેતાં જાણે પડે છે. લાંબે જાણે તો બંને વચ્ચે એકરૂપતા અને મમા-ધાન થયા વિના રહે નહિ—અને તેથી આપણે જોઈએ કે દુરાચારી છવો પણ અન્તરમાંથી ઉન્નત હોય તો આગળ જતાં એમના જીવનમાં અદ્ભુત પરિવર્તન થાય છે. પરંતુ કેટલોક વખત આન્તર અને બાહ્ય વચ્ચે વિરોધ રહે છે, અને એવે વખતે જાણ દુરાચારને આધારે આન્તર ઉચ્ચતા નાકબૂજ કરવી એ મનુષ્યહૃદયનું અમાન દર્શન છે. વળી કેટલીકવાર તો આ કલો તેવો જાણ દુરાચાર પણ હોતો નથી. માત્ર દુરાચારનો ભામ

+ સુધીવાદનો ઉદ્ભવ મુળ વૈરાગ્યમાંથી થયો છે. ‘સુધી’ ગજ્ઞની વ્યુત્પત્તિ ‘મદા’ = સ્વચ્છમાંથી કરવામાં આવે છે, પણ અર્વાચીન વિદ્વાનો એમને નિર્નયયપણે માને છે એની ખરી વ્યુત્પત્તિ ‘સુદ્ધ’ = બિન ગજ્ઞમાંથી છે. ‘સુધી’ એટલે મંસાર તપ્ત, બિનનો જ્ઞાના માત્ર પડેરી (આપણે મન્યામીને માટે ‘ભગસી-ચોદરી’ કહીએ છીએ તેમ), પ્રભુની મોઢમા નીકળી પડેલો ને. મુળ કેવળ વૈરાગ્યની ભાવનારૂપ આ સુધીવાદને અંગે હુધાજ મનમ્ નામના એક ધરાનીએ જીવજીવનું અર્દત માની “અહંબ્રહ્મિ” એમ ઉદ્ઘોષ કર્યો છે. અને અગ્નિ યજિદ-આયેજિદ—નામે એક ધરાની સુધી ‘ફના’—યાને નિવોણ, આત્માનો બ્રહ્મનો લય કરી દેવો—એમ ઉપદેશ છે. સુધીવાદમાં આ રીતે જ વિવિધ તત્ત્વો આવ્યાં છે—સંન્યાસ, પ્રેમ, મસ્તી, અર્દતવાદ વગેરે—એનો ખુલાસો અર્વાચીન વિદ્વાનો ત્રણ-ચાર પરિસ્થિતિમાંથી કાઢે છે: (૧) ધરાનનો જાતિસ્વભાવ (૨) ખ્રિસ્તી મન્યાસી સાધુઓનો સંસર્ગ; (૩) ઔચેકજાન્દિઆ (ધર્મિષ્ઠ) ના ‘નિઓ-પ્રોટોનિઝમ’ (બ્રહ્મ-ઉપાદાનકારણતાવાદ) ની અસર; અને (૪) બદ્ધતા પ્રદેશમાં જોઈ ધર્મનો સમાગમ. ઇસુના વૈરાગ્યમાં જોઈ ધર્મની અમર લખા-એલી હતી, અને એનું જ ખ્રિસ્તી સંન્યામીઓના જીવનમાં અનુસરણ હતું. ઔચેકજાન્દિઆનું નિઓ-પ્રોટોનિઝમ શ્વેષ્ટ રીતે પ્લેટ સાથે વેદાન્ત અને જોઈ ધર્મ મળીને ઉત્પત્ત થયું હતું. અને જોઈ ધર્મ તો હિન્દુસ્થાનનો છે જ. આ કારણથી અને આટલા પરંતુ જ દ સુધીવાદની ઉત્પત્તિમાં માત્રાત કે પરંપરાએ હિન્દુસ્થાનના વિચારને કારણજન કહે છે.

૪૮ હોય છે. કહેવાતા સદાચારીઓને સ્વાયં દેવે લખાવેલો દોષોથી ભરપૂર નોંધ, ઉપર કલાં તેવાં ઉચ્ચ-ઉન્નત હૃદયો ખગલળી બેઠે છે-અને પ્રેમ સત્ય અને પરાંપકાર, દુરાચારની વચમાં જુલે તો ત્યાં પણ એને ભેટે છે. વેશ્યાનું જીવન દુરાચારથી કલંકિત છે એની કોણ ના કહી શકશે ? છતાં, એના ૪ જીવનમાં પ્રેમ સત્ય અને પરાંપકારનું દર્શન પણ શું નથી થતું ? નથી ૪ થતું એમ જે આમદ્ધ ધસવે છે તે-ફારિસી વિરોધી 'Pharisees'-એ એમ કલા વિના આલતું નથી.

આટલું દિગ્દર્શન, આ 'મઝસિસ્તાન'ના મુખ્ય કવિઓને યથાર્થ દૃષ્ટિબિન્દુથી અવ-લોકવા માટે જરૂરનું જણાવાથી અહીં કર્યું છે.

વળા આ સંમહનો રસ હીક હીક લેવા માટે એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એ સંમહકારે પોતે ૪ ઉપોદ્ધાતમાં કહી છે, અને તે સારા શબ્દોમાં કહી છે- નેથી એ ૪ એ અમે એ અમે ઉતારીશું.

'મારી કવિતા લખે તે બધા કવિ, એવી વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરી એ તો દ્વારામ, ખેરાક ઊંચા વર્ગનો કવિ ગણી શકાય; પણ તેના આન્તર જીવનની સર્વોપરિ પ્રતિષ્ઠિ અથવા તેના હૃદય-આન્તરના મૂલ્ય પ્રવાહની સતતતા પરથી નિર્ણય કરીએ, તો તે કવિ નહીં, પણ આશક છે-ભક્ત છે. આપણા સમકાલીન અને સુપ્રસિદ્ધ-સ્વર્ગવાસી કલાપીના મંત્ર-ધર્મમાં તે કવિ કે સ્નેહી એ ચર્ચા જુદા જુદા લેખકોએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ઘણીકવાર કરેલી છે, અને છતાં એનો નિર્ણય બળે ઘણાને માટે હજી અપૂર્ણ રહેલો છે. કવિતા જેની માશૂક છે તે કવિ; કાસિદાસ, શેકરપીઅર, શેલી, ટેનીસન, પ્રેમાનન્દ અને દત્ત-પતરામ મુદ્દાં, અલ્પમત, કવિ છે, કેમકે, કવિતા એ તેમની મનોરમા-પ્રિયતમા છે. 'કવિતા' એ કલાની દેવી છે, અને તેની ખાતર તેઓ લગભગ બધું સમર્પણ કરવાને તૈયાર છે. નરમિંદ, મીરાં, દ્વારામ, કલાપી કે પ્રેમનું દર્દી દોષી પણ જિગર એ દેવીની ખાતર પોતે હૃદયથી સ્વીકારેલો પ્રેમજીવનનો ધર્મમાર્ગ એક તસુ પણ, કલાપી, છોડી શકે નહીં, અને કાસિદાસદિ કવિતા વગરના જીવનમાં કાણ પણ જઈ શકે નહીં; આપો મૂલ્યતત્વનો તદ્દાનત બહુ ગપ છે ત્યારે દ્વારામ અને કલાપી પ્રભૃતિને કવિમાં ગણવાનો આમદ્ધ શા માટે ? તેમને કવિ નહીં, પણ આશક ૪ ગણવા એ સકારણ વાજબી લાગે છે. એમનાં હૃદયને, એમનાં જીવનને-જુદ એમને, કવિ કહેવાથી શું આપણે ગેરહત્યા કરતા નથી ? જિગરના લોહીથી લખેલા એમના અરુણવિત હૃદયોદ્ગારમાં પાંડિત્યનું પ્રદર્શન નહીં, પણ સ્નેહનું સ્વભાવિક દર્દ અને વિરહનું રૂઢન ખુલ્લું છે. કલાના પૂજારીની પેઠે તે બહારથી નહીં પણ અંદરથી (from Within) બોલનાર છે એ આપણે, વિચારી શકીએ: કવિ પ્રકૃતિમાં ખેલતું, પ્રકૃતિથી ખીલતું અને પ્રકૃતિને પોષતું પ્રાણી છે; આશક અથવા ભક્ત પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર નહીં, પણ તેને જીતવાને મથનાર-તેની સ્થામે થનાર છે: હઃમ અગર આક્રમણરત્ની એ કવિના અંતરમાં પ્રધાન છે: ધિક્કરરત્ની વગર આશકમાં ખીજૂ તરત વહેતું નથી. જાણે, કવિનાને આ-મગ્નના અર્થમાં બેઠેલો તો પ્રેમભક્તિ

ગાનાર હરેક આશક, કુદરતની આલંકારિક કલાવિધાયક કરતાં, ઊંચા દરજ્જાનો શાયર અને ઉમદા સિન્દગાનીનો આદમી (Nobler Soul) છે. "

તાત્પર્ય કે કેટલાક કવિ પ્રકૃતિ કે મનુષ્ય હૃદયનાં સત્ત્વો ઊઠેલવા કરતાં-પોતાના હૃદયનો પ્રેમ-અહુધાં આર્તસ્વરે-ગાવામાં જ મસ્તૂલ રહે છે, અને એમની યથાર્થ કદર કરવી હોય તો એમને પ્રેમી તરીકે જ અવલોકવા જોઈએ, એમની પ્રેમની ચીજ કેટલી ઊંડી અને ઊંચી છે એ જ જોવું જોઈએ. ગઝલિસ્તાનના કવિઓનો મોટો ભાગ આ વર્ગનો છે.

ખાલાશંકર, મલિહાલ, હરિલાલ, દેરાસરી અને કલાપી એ પાંચ 'ગૂજરાતી' ગઝલિસ્તાન'માં પ્રધાન સ્થાને વિરાજે છે: મસ્તી અને પ્રેમ એ સુશીલાદનાં જે એ તત્ત્વો ઉપરના પેરેઆકમાં ખતાવ્યાં, તે આ પાંચ કવિઓના 'કવિહૃદય'માં સારી રીતે નજરે પડે છે. અને એમાંના કેટલાકનાં તો જીવનનાં પ્રધાન સ્વયં પણ એ જ શબ્દો જ છે. તેમાં ખાલાશંકર અને મલિહાલમાં સુશીલાદનું મંપૂર્ણ અનુસરણ છે: અર્થાત્ એમણે પ્રેમને પરમાત્મા સાથે જોડ્યો છે, જયજે પરમાત્માને ધ્યાને ધ્યાખ્યો છે.

દુનીઆના નિયમોની અને એના બેદની બેદરકારી અને પોતાના જીવનની વિશ્લેષણ તાનું જ્ઞાન, સત્ય અને પ્રેમ સ્વરૂપ પરમાત્માનું દર્શન કરવાની તીવ્ર-અદ્ધે દર્દી-વૃત્તિ, પણ તે માટે અન્યથા પંડિતાઈનો અત્યન્ત તિરસ્કાર, અને છેવટે માક્ષાત્ અનુભવનો આનન્દ-હૃત્યાદિ સુશીલાદના મર્વ મર આ બે અગ્રેસરોના હૃગારમાં મંભળાય છે. ખાલાશંકર કહે છે:

જિગરનો યાર જુદો તો બધા મંસાર જુદો છે.
બધા મંમાગધી એ યાર, બેદરકાર જુદો છે
અજે શું જાણુએ લક્ષ્મી, પવિત્રીમાં પડી રહેનાં,
પ્રિયાની પ્યાલિની મસ્તી, નજો રૂઝ બદલ જુદો છે.
ગણું ના રાવ રાવાને, ગણું ના આપિ દુનિયાને;
પરન્તુ જાન આ પર પ્યારિનો, અખત્યાર જુદો છે.
હજારો બોધ મદીગે મદી, નિત્યે બસે ચાલ્ને;
અમે મસ્તાનના કિસ્તાદનો, દરબાર જુદો છે.

મલિહાલ પણ કહે છે:

ક્યામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને-ગણુથો જાની પંડિતમાં,
હરી દટિ ન કો કામે, પ્રીતિ રીતિ અખંડિતમાં !
હજે ક્યાં સત્ય દેખાડો, હસે શું સત્ય સમજવો;
રડી રે'લું, કદી ગાવું, મને તો એટલો લ્હાવો.
બધી દુનિયા જુએ બેઘી અર્ધા મુજ નેત્ર તે કૂટી,
બધી દુનિયાનું અજવાળું મને અંધારી તે ઊડી !

જા હોય છે. કહેવાતા સદાચારીઓને સ્વાર્થ હોય લખાઈ. દોષોથી ભરપૂર મોઢ, ઉપર
હાથો તેવાં ઉચ્ચ-ઉન્નત હૃદયો ખાળખાળી જોડે છે-અને પ્રેમ સત્ય અને પરોપકાર, દુરાચારની
પથમાં જુલે તો ત્યાં પણ એને ભેટે છે. વેશ્યાનું જીવન દુરાચારથી કલંકિત છે એની કાલુ
ના કહો શકશે ? છતાં, એના જ જીવનમાં પ્રેમ સત્ય અને પરોપકારનું દર્શન પણ શું નથી
થતું ? નથી જ થતું એમ જો આગ્રહ ધરાવે છે તે-કાઈકરના વિરોધી 'Pharisees'-છે
એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

આટલું દિગ્દર્શન, આ 'ગ્રજિસ્તાન'ના મુખ્ય કવિઓને યથાર્થ દૃષ્ટિબિન્દુથી અવ-
લોકવા માટે જરૂરનું જણાવાથી અહીં ક્યું છે.

પણ આ સંગ્રહનો રસ હીક હીક લેવા માટે એક જીજ્ઞાસુ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખ-
વાની છે. એ સંગ્રહકારે પોતે જ ઉપોદ્ધાતમાં કહી છે, અને તે સારા શબ્દોમાં કહી છે-
તેથી એ જ ક્ષેત્રે અમે એ અત્રે ઉતારીશું.

'સારી કવિતા લખે તે બધા કવિ, એવી વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરી એ તો દયારામ,
એશક હોવા વર્ગનો કવિ ગણી શકાય: પણ તેના આન્તર જીવનની સર્વોપર પ્રતિ અથવા
તેના હૃદયાન્તરના મુખ પ્રવાહની સતતતા પરથી નિર્ણય કરીએ, તો તે કવિ નહીં, પણ
આશક છે-લક્ષ્મી છે. આપણા સમકાલીન અને મુગ્ધસિદ્ધ-સ્વર્ગવાસી કલાપીના મંબલમાં
તે કવિ કે સ્નેહી એ ચર્ચા જુદા જુદા લેખકોએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ધણીકવાર
કરેલી છે; અને છતાં એનો નિર્ણય જાણે ધણાને માટે હજી અપૂર્ણ રહેલો છે. કવિતા
જેની માશૂક છે તે કવિ; કાલિદાસ, શેક્ષ્પીયર, શેલી, ટેનીસન, પ્રેમાનન્દ અને દક્ષ-
પતરામ મુહા, અગ્નિવંશ, કવિ છે, કેમકે, કવિતા એ તેમની મનોરમા-પ્રિયતમા છે.
'કવિતા' એ કલાની દેવી છે, અને તેની ખાતર તેઓ લગભગ બધું મર્મપર્ણ કરવાને તૈયાર
છે. નરસિંહ, મીરાં, દયારામ, કલાપી કે પ્રેમનું દર્દી કોઈ પણ જિગર એ દેવીની ખાતર
પોતે હૃદયથી સ્વીકારેલો પ્રેમજીવનનો ધર્મમાર્ગ એક તસ પણ, કદાપી, છોડી શકે નહીં,
અને કાલિદાસાદિ કવિતા વગરના જીવનમાં ક્ષણ પણ જઈ શકે નહીં: આવો મજાતરનો
તદ્વાચક બહુ ઓછો છે ત્યારે દયારામ અને કલાપી પ્રભૃતિને કવિમાં ગણવાનો આગ્રહ શા
માટે ? તેમને કવિ નહીં, પણ આશક જ ગણવા એ સમારણ વાજબી લાગે છે. એમનાં
હૃદયને, એમનાં જીવનને-ખુદ એમને, કવિ કહેવાથી શું આપણે ગેરકન્યા કરતા નથી ?
જિગરના લોહીથી લખેલા એમના અસ્ખલિત હૃદયોદ્ગારમાં પોંડિત્વનું પ્રદર્શન નહીં, પણ
સ્નેહનું સ્વભાવિક દર્દ અને વિરહનું રૂઢ મુશ્કૂલ છે. કલાના પૂજારીની પેઠે તે બહારથી
નહીં પણ અંદરથી (from Within) બોલનાર, છે એ આપણે વિચારી શકીએ:
કવિ પ્રકૃતિમાં, ખેલાર, પ્રકૃતિથી ખીલાર અને પ્રકૃતિને પોષન પ્રાપ્તી છે; આશક અથવા
લક્ષ્મી પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર નહીં, પણ તેને જીતવાને મથનાર-તેની સ્થાને ચનાર છે,
મુશ્કે અગર અકલપરસ્તી એ કવિના અંતરંગમાં પ્રધાન છે: ઈસ્કપરસ્તી વગર આશકમાં
ખીજૂં તત્ત્વ જોઈતું નથી. હા, કવિતાને આત્મજાનના અર્પણને મોઢએ તો નિમબલિત

વવા પોતે ઐહર્નિશ મથે છે. ~~એ~~ પ્રેમને જ જાણે છે. અને પરમાત્માને એમણે જાણ્યો હોય તો પ્રેમમાં જ જાણ્યો છે.

મંસ્કારમાં કલાપી બાળાશંકર અને મણિલાલની વચમાં છે. એમનું પ્રેમનું દર્દ મણિલાલ કરતાં વધારે વાસ્તવિક છે, અને બાળાશંકર કરતાં વધારે સંસ્કારી છે.—કદાચ વધારે તીવ્ર પણ હશે.

પ્રેમભક્તિ, લલિત વગેરેની ગજથો પણ યોડી મનોહર નયા. પણ તેની તરેહ સાંપ્રદાયિક ગઝલનાથી જુદી છે: પ્રેમની કદર, અને સ્નેહીઓ સાથે હૃદયની આપ-લે છે; તો પણ એમાં સર્વત્ર પ્રેમની મસ્તી અને પ્રેમનાં દર્દે ગવાતાં નથી. રા. સાગરે જેને 'સ્નેહી' નહિ પણ 'કવિ' કહ્યા એ વર્ણના કવિમાં એ આવે છે, અને આ રીતે પ્રેમભક્તિ અને એમના અનુયાયીઓએ ગઝલનો વિંચપ્રદેશ વિસ્તાર્યો છે, એનાં જળ વધારે સ્વચ્છ શુદ્ધ અને શાન્ત બહેતાં કર્યાં છે.

આમારે આંગણે તો એકલ કોયલ હતી પેલી :
છપીને ડાળ બેઠી'તી, 'મધુર ગીત બોલતી ઘેલી.
જાડા મિત્ર વેરતી રમતી નવલ રંગની નબોમડપ
અને શરિરાજ સખીશીયે મુહવતો જ્યોત્સ્નિકાવેલી.
દિશાઓ ગાજતી ગીતે, ઉજળા લેવું'તું હધક;
સખિ ! કદાં એ મુણું જઈને ? ઉડી રમ કોકિલા રેલી.
વિરલ અન્ધાર વરસી મેઘમંડળની ઘટા ડોલે;
હૂબી અન્ધારમાં આવતી, 'હૂબી સૌ પૂર્વની કેલી.
મધારો ઓ હવે દિવળર ! 'મુણાવો મુર તહારા તે :
ગહન નિઃશબ્દતા જગની નહીં તો હર જરો ફેલી.
પહોણે પણ જો ! ગળનમાઝે અમીદીપ લઈ ઉભી તારા :
જગતના સ્નેહીઓને 'નોતરે એની અમૃતરેલી.
હજો અન્ધાર કે જ્યોત્સ્ના, હજો ગીતશબ્દ કે શાન્તિ :
હૃદય ઉજો હૃદય મળતાં, હૃદયજર્મિ ન ઓ છેલી.
ઉગી એ આશની તારા, નયન ચોટમાં તદાં રૂહેશે :
હવનની તારલી ! ત્હારે ઝરણ મુજ હોડી મ્હે મ્હેલી.
કદી તો તો મુહાગી સાડીમાં સન્તાપન ત્હારી
બણીશ, મુખબાવ તુજ પીતાં, હૃદયની વાત, અલબેલી !
કદી મુકમાર શુભમૌન્દર્યના તુજ તેજમાં, રસીલી !
કદીશ, મધુદાસ તુજ ઝીવતાં, હૃદયની વાત અલબેલી:
હૃદયની વાત અલબેલી.

પ્રેમભક્તિ

સ્વજનના શુદ્ધ સાચા સ્નેહની તો વાત જૂદી !
 પરસ્પર પ્રેમના આચારની તો રીત જૂદી !
 સોઝહું સોઝહું સતી રો સાહું સાહું કંથ;
 સેવે એક બીજાં સદા, એ સહચાર અનન્ત;
 વિરહ-સહવાસની ભૂલ્લું બલિહારી જ જૂદી !
 અજળ આકર્ષણે ખેંચાય સાંકળ એજ જૂદી !
 સ્વજનના શુદ્ધ સાચા સ્નેહની તો વાત જૂદી !
 અખોલ આંખે સમજતાં જ્ઞાનપત્રી કંઈ રીત;
 અમીમય હૈયાં ઉમળકે યાય પરસ્પર લીન !
 સ્વજનના શુદ્ધ સાચા સ્નેહની તો વાત જૂદી !

‘ લલિત. ’

છેવટે રા. સાગરના આ મંત્રદ પદ્યને બે વાનાં કહેવાનાં રહે છે: (૧) આપણી ગજથો આગ કુધી વીખરાએલી પડી હતી—કેટલીક તો જૂનાં મોપાનીઆં સિવાય અન્યત્ર મળતી પણ નહતી—તે સર્વને આ મંત્રદમાં પ્રસિદ્ધ કરીને ગૂંજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસકારને રા. સાગર સારી સરળતા કરી આપી છે. પરંતુ તે જ સાથે, બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી—ઇતિહાસકારના નહિ પણ સહૃદયના દૃષ્ટિબિન્દુથી—એટલું કહ્યા વિના રહેવાનું નથી કે ઘણી ગજથોને આ સંપ્રદહાર સ્થાપી ઇવન ન મળ્યું હોત તો ચાલત. (૨) બીજું—એક કહેવાનું એ છે કે મ. સાગરે કવિવાર ગજથો ગોઠવી છે, તેને બદલે વિષયવાર—પાલચેવની ગોઠવન ટ્રેઝરિની પદ્ધતિએ ગોઠવી હોત તો મહદય વાચકને વધારે ગમત. ગજથોનો પ્રધાન વિષય અલુધા એક જ—ગેમની મસ્તી—છે એ મુશ્કેલી કદાચ મંત્રદકારને નહીં લગે, પણ તે માટે હું કે ત્રીણાં બીણાં આમ્ય અને બે લક્ષમાં ગણીને ગોઠવણ કરી હોત તો તે ઘર્ષ શકત—મત્ત કરવા જેવો હતો આનન્દશકર આપુબાઇ કુવ.

જાણવાનેગ આંકડા.

ઇમ્પીરિયલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં રાર ફેબ્રુઆરી કરીમખાસએ આંકડા માગેલા તેના જવાબમાં મરદાર તરફથી નીચેની દલીલત પૂરી પાડવામાં આવી છે:†

આયાત	૧૯૦૮-૯	હાલ.	વધારો.
જાણવામાંથી—	રૂ. ૬૨૦૨૧ લાખ.	રૂ. ૯૫૩૦૯૧ લાખ.	૫૪ ટકા
„ ખાંડ—	„ ૫૮૧૦૬ „	„ ૬૪૪૦૧૮ „	૮૦ „
જાણવામાંથી	„ ૨૧૪૦૭૦ „	„ ૪૦૬૦૧૭ „	૮૪ „

† આ આંકડા ગોડર્ન રિવ્યુમાંથી લીધા છે.

જનપાનમાંથી આવ્યાન.	૧૯૨૦	૧૯૨૧	૧૯૨૨	૧૯૨૩
દિવામળી	૧,૧૧૦,૦૦૦	૧,૩૬૦,૦૦૦	૧,૭૮૦,૦૦૦	૩,૦૦૦,૦૦૦
	ચેન x	ચેન	ચેન	ચેન
કેળામ	૧૪૮,૦૦૦	૧૮૧,૦૦૦	૨૮૩,૦૦૦	

=

૬

જામંતિ	૧૯૧૧	૧૯૨૧
જનાવટ માટે કાચા માયની આવ્યાન	૫૭૭૮,૦૦૦,૦૦૦	૧૭૨,૮૫૦,૦૦૦
તેવાર માયની "	૮૧,૨૫૦,૦૦૦	૬૬,૪૦૦,૦૦૦
જનાવટ, દાર, અને વિવામળી ચીજોની "	૧૧,૪૫૦,૦૦૦	૧૧૭,૨૦૦,૦૦૦
કાચા માયનો નિકાસ	૩૮,૧૧૦,૦૦૦	૧૭૦,૧૦૦,૦૦૦
તેવાર માયનો "	૧૦૮,૮૦૦,૦૦૦	૧૮૧,૨૦૦,૦૦૦
જનાવટ અને વિવામળી ચીજોનો	૨૦,૭૦૦,૦૦૦	૨૪,૩૭૦,૦૦૦

૦

*

*

* આ આંકડા જનપાન મેગેઝીનમાંથી કાઢી રિવ્યુમાં દોષ્ટતા તે અર્ધા બિનામાં છે.

x ચેન=૩. ૧-૮-૧૭.

૬ આ ઉપરાંત મેટલમેન્ટ અને હોમકોઝ બિનમંતિ અર્ધા મેટલા તે.

Attempts to Define the Highest.

Our God—Whatsoever we value highest. Sibbes.

A Personal God—The “Thou” of our prayers. J. Muller.

God of Hegel.—A German pedant on the throne of the world.
Menzel.

* * *

The Godhead—Deity conceived according to His own nature, as He is from within and for Himself. Dr. A. M. Fairbairn.

* * *

The unknown God.—The final term of Hellenism, as of all the religions of the old world. Pressense.

* * *

The Idea of God.—An invincible belief and inalienable attribute of our nature; in logical order the first of our ideas. Vinet.

* * *

The idea of our own spiritual nature, purified and enlarged to infinity Channing.

* * *

Belief in God.—The greatest thing allowed to mankind, the germ of every lesser greatness. Dr. Martineau.

* * *

The Essence of God.—That which Himself only knows, which every human soul feels, although it cannot express. Novatian.

* * *

God of the Philosophers—Power without personality, essence without feeling, gulf of existence, terror of the imagination and the heart —Vinet.

* * *

God in Nature.—Power, majesty, beneficence; in our sinful humanity—conscience, with trembling apprehensions of the divine justice; in Christ—fatherhood, justice, mercy, love, tenderness, forgiveness, sacrifice. E H. Sears.

* * *

God.—The Father and the Founder of all that exists, older than the sun, older than the sky, greater than all time, than every and than all the works of Nature, whom no words can express, whom no eye can see. Maximus of Tyr.

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मत्स्यस्य सत्यं न
 वमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायम
 पुरुषोऽमृतोऽस्य योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सत्यम् ।

नि मधु यश्चा-
 मियोऽमृतमय-

उपनिषद्.

सत्यान्त प्रमदितव्यम् । धर्मान्त्र-प्रमदितव्यम् । कुशलान्त प्रमदितव्यम् भर्त्ये
 न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

पृथे १३. अंक ५. [भाषा] अथै, संवत् १९७०

तन्त्री अने प्रकाशकः—ऑन. रा. ज. रमणुनाथ महीपतराम नीलकंठ. श्री. जे. जे. जे. श्री.	
मुनानी मद्रिडा परिपटना प्रमुप जी विद्यागोरी रमणुनाथ जी जे नु भाषण	२५३
(श्री विद्यागोरी रमणुनाथ जी जे)	
प्राग्जिक नोव.	२५४
(श्री. आनन्दनाथ आधुनाथ भुव. जेम. जे. जे. जे. श्री)	
नपानगी डेवपणी.	२५५
(रा. रा. रमणुनाथ जेम. हापडीवा.)	
मेक स्वपु.	२५६
(रा. रा. नरसिंहराम जमीपतराम गेहता.)	
प्रथावक्रोदन.	२५७
(श्री. जगन्नाथ ३६५५५५५ ३६५५. श्री. जे)	
रा-नीन गुजरातीने विमज्जिविमान तथा वाऽयप्रवरा नैति-	२५८
(रा. रा. सी डी हवा. श्री. जे.)	
"जीन जोडा अने जीनो हवा."	३०४
(रा. रा. आपशी विह्वलदास ३६५५)	
व्याप्राचार्य जूडवारा.	३०५
(रा. रा. नविनमान्त नरसिंहराम दीपटिया)	
अनुपति—'अमात' विद्या प्रवणी जेमनी १-२	३१०
(रा. रा. नरसिंहराम जोगानाथ. श्री जे सी. जेम.)	
प्रमोदनाथभां जगन्नाथ हेरोनां नाम	
(रा. रा. नरसिंहराम जोगानाथ श्री. जे सी. जेम.)	

३ न प्रान्तीय

वसन्त माटे श्री. विद्याजी

अमदावाड— श्री मुनीनथ प्रिन्टिंग प्रेस कं. श्री. भा मोतीदाव

નિયમો.

- ૧ વમર મહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વમન-આંદ્રિમ”-ની મહીના લેખો માટે “વસન્ત-આંદ્રિમ” અને વ્યવસ્થા જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રંથનું ગ્રંથના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમેાને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સંપૂર્ણ જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ દાદા પશુ લેખકનું અમમ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો વા કર્યો હોય કે ન હોય-પશુ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમેા બંધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ એ વધુ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સાથે તે બીજે મોકલેલો હોય તે જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસપી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

જુઓ પાડે છે પશુ તે માટે ગાટલીવાળા એગ્રીકોલ્ડર જાડુ જેવો છલાજી કડવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો ગાટલીવાળા એગ્રી પીલ્સ રૂ. ૧ ગાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧૧૧—ગાટલીવાળા દુધ પાઉલ દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪—ગાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ જુજલી સાફ કરે આના ૪ સરવે ઠંડાણે મળશે

હોં લીં ગાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી મુબમ

લવાજમનો દર.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું ડેકાણું—વમન્ત આંદ્રિમ.
અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

than all

eye can see એ કૃપા કરી લવાજમ અમારૂંથી મોકલો દેવું. વમન્તનું રૂ. ૬ વધારવામાં આવ્યું
૫ વૃક્ષવામાં ગ્રાહકો તરફથી અમને ગાટલી અનુકૃતતા મળવાની જરૂર છે.
વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાક્રમો ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૫.

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ, સંવત્ ૧૯૭૦

પુનાની મહિલાપરિષદનાં પ્રમુખ સૌ. વિદ્યા રમણ- ભાઈનું બાપણ.

સમાચારીઓ,

પુનાની સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન મને આપ્યું છે તે ખરે હું આપ સહુની આભારી છું.
એ સ્થાનને યોગ્ય કાર્ય માણસી થઈ શકશે નહીં તેમ જ પુના શહેરમાં એ સ્થાનનું કાર્ય
વધારે મંત્રાપદારક રીતે કરે એવી સમાચારીઓ છે તે હું જાણું છું. તે છતાં આપની કબજાને
અનુકૂળ થવું અને આપણી બહેનોની કિંમતિના કાર્યમાં આપ કહો તે રીતે ખરે ભાગ લેવો
એવી મારી ફરજ સમજું છું.

પ્રથમ તો હું મરાઠી બાપામાં વ્યાખ્યાન નહીં કરી શકું તે માટે તમારી મારી માથું
છું. મરાઠી બાપામાં વ્યાખ્યાન કરી શકત તો જોઈતું તમારી સાથે વિચારમાં માફ એક છે
તેટલું સંજ્ઞમાં પણ થાત. હું આશા રાખું છું કે એવો સમય પણ આવશે કે મહારાષ્ટ્ર અને
ગુજરાતની સ્ત્રીઓ એક બીજાની બાપા બોલી શકશે તથા આવી સંમેલનો તે પુરુષો તેમ
જ સ્ત્રીઓમાં પ્રાંતીય ભાષાનું ચોં ન વધારવામાં સહાયશીત થશે. હિંદુસ્તાનની મુખ્ય પ્રાંતીય

* આ બાપણ મજા અંગ્રેજીમાં હતું, તેનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર વસન્ત માટે સૌ. વિદ્યાએ
ગોતે કરી આપ્યું છે.

બાપાઓ તે હિંદનાસીઓના શિક્ષણનો ભાગ હોવો જોઈએ આ પ્રમાણે મનની બાપાના અજ્ઞાનથી અવગત હોઈ અંગ્રેજી ભાષામાં આપ સમન બોલીશ

મનારીઓ, આપણા દેશની સ્ત્રીઓનું હિત કેવી રીતે સાધી શકાય તથા તેઓ પ્રવનના ઉત્કર્ષના કાર્યોમાં જે પ્રકારે મદાયજીત બની શકે તે જાણત પર વિચાર કરવા આપણે અમે એકત્ર થયા છીએ એક વર્ષનું એમ પણ મનાતુ હતુ કે ઘર બહાર, દેશને લગતા ખીજન વિષયોમાં આપણે કર્તવ્યનું ધ્યાન નથી સુભાષે તેની માન્યતા હવે રહી નથી અને દેશોત્થતિના કાર્યોમાં સ્ત્રીઓની સહાયતાની જરૂર મનાઈ છે એટલું જ નહીં પણ તે કાર્યોમાં સ્ત્રીઓ વિના આવે તેમ જ નથી એમ માનનામાં આવે છે આ પરિણામના બે કારણો છે સ્ત્રી જાતિની પત્ની વિશે ઉચ્ચ વિચારો દાખલ થયા છે તે એક કારણ અને આપણામાના પત્નીને જાહેરમાં લોકસેવાનું કાર્ય આદર્યું છે તે બીજું કારણ છે જે વેળાએ આવા કાર્ય કરના સ્ત્રીઓ યોગ્ય નથી એમ સામાન્ય અભિપ્રાય હતો તે વેળા તેના કાર્યોના આરંભ કરી લોકલક્ષ્યાણુની ભાવના અને હિમત ખતારી તે કરનામાં તેઓએ પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરી આપી છે

આપણુ પોતાનું હિત સાધના માટે તેમ જ દેશની પ્રગતિના સાધનોમાં આપણું યોગ્ય ધ્યાન લેના અને પ્રથમ તૈયારી શિક્ષણ છે આપણા દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણ ધણુ પડત છે, તથાપિ હાલમાં મર્યાદા જે શુભ ચિહ્નના દેખાય છે તે પરથી માન્ય પડે છે કે પુરુષોના શિક્ષણ જેટલી જ સ્ત્રીઓના શિક્ષણની આવશ્યકતા નીકારનામાં આવે છે, તથા તેમાં સગાન વધારા થતો જાય છે સુમાર્ષ ધનાકાના યજ્ઞ પ્રાપ્તો-મિથ, ગુજરાત અને દમણ-માં હિંદુ સ્ત્રીઓની જગતનીમાં સ્ખણ સુધી વધારે આનંદ નવેલું કે નજીક મારે એટલું જામ કહેવું જોઈએ કે દમણની સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ પોતાના જીવનની સાદાર્થ, દરનિષ્ઠ, તથા ઉચ્ચતા વડે હિંદની સ્ત્રીઓના શિક્ષણથી ખરા મહત્વની પ્રાપ્તિ ની શક્ય છે તે સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓના શિક્ષણના હેતુ ધણે વિચાર કરવાની જરૂર છે અને તેમના શિક્ષણના સાધન વધારવાને તેમ જ જે સાધનો છે તેનો લાભ લેના માટે હજી ઘણું કરનાવું છે. દરેક જામગામાં તથા શહેરોના દરેક જામમાં પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓની જરૂર છે તે વડે સ્ત્રીશિક્ષણની આવશ્યકતા સમજનારને પ્રાથમિક શિક્ષણ મળી શકે અને તે ન સમજનારને તેની જરૂરીઆત માન્ય પડી શકે તેમ છે સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણ વધારવાને મોટી યોજનાઓ કરી છે અને તેમાં કન્યાઓની શાળાઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એ કમન કરવું જોઈએ આ પ્રકારની શિક્ષણ સમંધી યોજનાઓથી આપણે માથે નથી જવાબદારી ઉભી થાય છે તે એ કે નિશાળે જઈ શકે તે ઉમરની છોકરીઓને નિશાળે મોકલવાનું તેમના માળાપને સમજાવી જેમ જને તેમ શિક્ષણ લેનાર કન્યાઓની મંખ્યામાં વધારો કરવો.

પરંતુ પ્રાથમિકશાળાઓની મંખ્યા નવે તેનાથી જ સ્ત્રીશિક્ષણનો કાર્યક્રમ સમાપ્ત થતો નથી પ્રાથમિક શિક્ષણથી આગળ શિક્ષણ વધારવું જોઈએ, કારણ કે શિક્ષણની મર્યાદા

બાંધી રાકાય તેમ નથી તેમ તે બાંધવી જોઈએ પણ નહીં. સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ સામાન્ય રીતે પહેલ પગથીએથી જ એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણથી સમાપ્ત કરવામાં આવે તો એ શિક્ષણની વાંસ્તેવિકતા રહે જ નહીં. સ્ત્રીને ઘરમાં પુત્રી, બહેન, પત્ની અને માતા તરીકે જે કર્તવ્યો બજાવવાનાં છે તેને માટે તથા ઘર બહાર દેશના અંગ તરીકે જે ફરજો તેને બજાવવાની છે તેને માટે ઉદાર કેળવણીથી પ્રાપ્ત થતી બુદ્ધિની સંપત્તિની જરૂર છે. તેથી દરેક મોટા શહેરમાં મધ્યમ શિક્ષણની શાળાઓ તેમ જ હાઈસ્કૂલો કન્યાઓને માટે જોઈએ. જ્યાં એવાં શિક્ષણનાં સાધનો છે ત્યાં વધારે ને વધારે કન્યાઓ તેનો લાભ લે છે. અને એ સંબંધમાં લોક-મત હાલ એવી સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યો છે કે કન્યાઓ માટે અંગ્રેજ સ્કૂલો દેશમાં સર્વત્ર ખોલવામાં આવે તો તમનું શિક્ષણ એકદમ આગળ વધે. આ સાધનની જરૂરીયાત બહુ અગત્યની છે એમ સરકારની સમક્ષ મુકાવું જોઈએ. છોકરીઓને માટે જે વિષયો ખામ જરૂરના છે તે તેમના શિક્ષણક્રમમાં આવવા જોઈએ.

તે જ પ્રમાણે આર્ટ્સ તથા મેડીકલ કોલેજોમાં શિક્ષણ લેતી કન્યાઓની મંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે, અને તે બંને માટે સ્ત્રીઓની ખામ કોલેજો જોઈએ એમ સ્પષ્ટતા પણ વારંવાર કરવામાં આવે છે. ઘુદી કોલેજોના વિષયમાં કાંઈક મતભેદ છે તથાપિ કોલેજો-માં શિક્ષણ લેતી બાળાઓને રહેવા માટે સારી હોટેલોની, જ્યાં તેઓ સારા સહવાસમાં રહી શકે તેવી સગવડની ખાસ જરૂર છે.

જે સ્ત્રીઓ નાનપણમાં શાળામાં પુરતું શિક્ષણ ન લઈ શકી હોય તેમને માટે (તેનાં ઓની મંખ્યા હજી ફેટલાક વખત સુધી મોટી રહેશે.) 'હામ-કલામીસ' એટલે ઘેર શિખવવાના વર્ગ અને 'વર્ક-કલામીસ' અર્થાત્ દુનરક્ષણ શિખવવાના વર્ગ ધણે ફેકલ્ટી હાલવામાં આવ્યા છે અને તેમાં સારું કામ થાય છે. આની સંગ્રહાઓનો વધારો થવો જોઈએ અને શિક્ષણ-પામેલી સ્ત્રીઓને લોકહિત કરવાની પ્રવૃત્તિનું સાધન એ અંરથાઓ બનવી જોઈએ.

જે જે સુધારણા હાખલ કરવાની આપણે ઇચ્છા રાખતાં હોઈએ તે સર્વનો પાયો શિક્ષણ છે અને તેથી જ તે સર્વથે આટલું ફેલાવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ પછી લગ્નનો પ્રસંગ આપણે વિચારીએ. આપણા દેશમાં હુર્બાએ કાંઈક સૈકાથી લગ્ન સંબંધી ખોટા વિચાર હાખલ થઈ ગયા છે અને તેનાં અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામ થયાં છે. લગ્નની આ જૂલબરેલી પદ્ધતિને લીધે સ્ત્રી જાતિને વધારે દુઃખ ખમવું પડ્યું છે. તેમનો સારીરિક તથા માનસિક વિકાસ અટકી પડે છે, તેમના સ્ત્રીત્વનું ગૌરવ છુદાઈ જાય છે, મનુષ્ય તરીકેના તેમના હક નષ્ટ થાય છે અને તેમની પદ્ધતિ પણ સરખી બને છે. બાળલગ્ન, બાળપણમાં માનવત્વ, કન્યાવિક્રય, નાની કન્યાઓનાં ઘરડા વર સાથે લગ્ન, ફરજિયાત, વૈધવ્ય, અનેક પત્ની માથે લગ્ન: આ સર્વ અને એવી બીજી રૂઢિઓથી સ્ત્રીઓ પર નિર્દયતા અનેક અન્યાય પ્રવર્તા છે. એ રૂઢિઓને પરિણામે લગ્નના વિષયમાં સ્ત્રી જાતિના સુખ તરફ કેવળ બેદરકારી થઈ ગઈ છે. આ રૂઢિમ, અમાનુષી અને અનિષ્ટ પદ્ધતિના કળ રૂપે પ્રજાની જે અધોગતિ થઈ છે તે એટલી સુવિદિત છે કે આ રથને તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. પ્રાચીન કાળની લગ્ન મંબંધી

તથા સ્ત્રીઓની પદવી સંબંધી ઉચ્ચ ભાવના કેવળ ભૂમાર્ધ ગર્ભ છે, અને આપણા મંસારની જે ગાદ અવનતિ થઈ છે તેનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય છે. સુભાગ્યે અર્વાચીન સમયની ટ્રેજવણીની શરૂઆતની સાથે આપણા દેશીઓની આંખ ઉઘડી છે અને આવાં અનિષ્ટ દૂર કરવા સારું સંસારસુધારાની મંસ્થા શરૂ થઈ છે. તેના પરિણામમાં ધીમેધીમે સુધારો થતો આવે છે અને લક્ષ્મી બાબતમાં પરણનાર વરકન્યાનું સુખ તે પ્રથમ વિચારવાની બાબત છે એ સહેલી પણ ભૂલી જવામાં આવેલી વાતની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવામાં આવે છે. મંસાર સુધારાની સંસ્થાએ જે કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો છે તે આપણને આદરણીય છે અને મંસાર સુધારા સમાજમાં જે દરાવો વખતોવખત પસાર થયો છે તેમાં આપણી સંમતિ છે. એક જરૂરી બાબતમાં સુધારો સ્પષ્ટ રીતે થએલો છે અને તે બેઠને આપણને સંતોષ થાય છે. છોકરા અને છોકરીના લક્ષ્મી ઉમરમાં વધારો થાય છે. એ નિર્વિવાદ છે. એકવાર એવું મનાવું કે પદર સત્તર વરમતો છોકરાં પરણ્યો ન હોય તો તેના કુટુંબની આખરે ઓછી ગણાય અને દસ વરસ પહેલાં છોકરી ન પરણાવી હોય તો તેનાં માથાપ દોષમાં પડે. હવે આ ઉમર પછી ઘણે વખતે લક્ષ કરવામાં આવે છે અને જે દેશ્કાર એકવાર હેમતાવી નાંખનારો ગણાતો તે સામે હવે ટાઈ વિરોધ પણ દર્શાવતું નથી. ગર્ભ કાલની મંસાર સુધારા સમાજની બેઠમાં પસાર થએલા દર્શાવમાંનું લક્ષ વખતે છોકરાની ઉમર ઓછામાં ઓછી એકત્રીસ વર્ષની અને છોકરીની ઉમર ઓછામાં ઓછી બોળ વર્ષની રાખવાનું ધોરણ વ્યવહારમાં મુકતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે તેમ નથી. આ દરાવને આપણી તરફથી પૂર્ણ અનુમોદન મળવું બેઠએ. આ રથએ આપણે યાદ રાખવું બેઠએ કે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી અનિષ્ટ અને પુરા રીવાજોનું અનુસરણ કરવાથી તે રીવાજો માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્ત્રીજાતિ ટ્રેજવણી ન પામવાને લીધે એ રીવાજથી જે નુકસાન તેમને પોતાને થાય છે તથા જે ખરાબ પરિણામ આવે છે તે બેઠે શકતી નથી અને એ રીવાજો કાયમ રાખવા માટે સ્ત્રીઓ જ આગળ પડે છે. આ બાબતની સુધારણા માટે સ્ત્રીઓ તરફથી વિરુદ્ધતા દર્શાવવામાં આવે છે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી એ આપરથી જણાશે. તે માટે મંસાર સુધારો લોકપ્રિય કરવાની તેમ જ પુરુષોને એ કાર્યમાં સહાયતા કરવાની આપણી જવાબદારી આપણે સ્ત્રીઓએ સમજવી બેઠએ.

લક્ષ્મી પદ્ધતિને લગતો એક જુનો રીવાજ છે જે હાલના સમયમાં વધારે દૃઢ થવાનો સંભવ છે અને તે માટે સાવચેતી લેવાની તેમ જ તેના સામા થવાની જરૂર છે. લક્ષ વખતે વર તરફથી કન્યાનાં માથાપ પામે નાણાંની બારે રકમો માગવાના રીવાજ વિશે માફ આ કહેવું છે. હાલમાં બંગાળમાં બે છોકરીઓએ, પોતાનાં માથાપ તેમને માટે આ પ્રમાણે પૈમા ખરચવા અશક્ત હોવાથી જણા મરીને આપવાત કરેલા તે દરખાંત આપણી આગળ તાજાં જ છે. આત્મહત્યા એ નિન્દ્ય વર્તન છે પરંતુ આ ખેદકારક અને દયાજનક બનાવો 'હુડા' અથવા પહેગમણીને નામે પ્રચલિત થયેલા રીવાજ પર બડકા પેડે પ્રકાશ પાડી તેનું ધોર સ્વરૂપ પ્રકટે કરે છે; આગળના જમાનામાં આ કુટ રીવાજ કુળના ઓઠા તથા પ્રવર્તમાન હતો; હાલ, લક્ષ્મી ગોઠવણમાં બંગેલા વરની વધારે અકાય છે તે કારણથી એ

રીવાજો જોર, પકડાય છે. પોતાની છોકરી માટે સુચિહિત વર મેળવવાની માળાપની ક્ષણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ લગ્નનો મંબંધ કરવામાં શિક્ષણ એ પૈસાનું સાદું કરવાનું સાધનભૂત થાય અને બહેનો છોકરો પોતાને વેચવા ઈચ્છે એ તિરસ્કારપાત્ર છે. આ દુષ્ટ રીવાજને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. કુટુંબની સ્ત્રીઓ પોતાના છોકરા માટે પૈસા માગવાનું અને પોતાની છોકરીઓ સાથે પૈસા આપવાનું બંધ કરે તો આ રીવાજનો અંત જલદી આવી શકે.

લગ્નનો વિષય પૂરો કરતાં પહેલાં લગ્ન પ્રમંથના કેટલાક રીવાજોથી જે બારે ખર્ચ થાય છે તે તરફ લક્ષ આપીએ. આ ખર્ચ સાધારણ સ્થિતિનાં માણસપર બોજરૂપ થઈ પડે છે અને ઘણી વેળા તેથી તેઓ નાણાં સંબંધી ઘણી બીડમાં આવી જાય છે. આ રીત-રીવાજો લગ્નના ખર્ચપણા માટે આવશ્યક નથી અને જુના રીવાજો ખાળવાના મંતોય મિવાય ખીજે કાંઈ આર્નદ આપનાર નથી. એમાંના ઘણા તો કટાણા બરેલા હોય છે અને જે પ્રમંથે માત્ર હર્ષ પ્રવર્તવો જોઈએ તે પ્રસંગે ક્ષલ્લ ઉત્પન્ન કરે છે. ચાલતી આવેલી રૂઢિઓના રત્નભરૂપ આપણે સ્ત્રીઓ મજાઈએ હીએ તો આપણે જ એ નકામી પરંતુ ખર્ચાળ રીતો બંધ કરીએ તો એ ગાલ બંધ પડી જાય.

આપણા દેશની સ્ત્રીઓએ લોકસવાનાં કાર્ય કરવા માંડ્યાં છે તે વિશે મેં આગળ કહ્યું છે. પોતાને જેટલી નવરાસ મળે તેટલી પોતાના બંધુઓની મેવામાં ગાળવાની જરૂર માટે જેટલું કઠીએ તેટલું થોડું છે. મમાજ્ઞસેવા એ શૂદ્ધકાર્ય જેટલી જ ઉન્નત છે. અને માંદાં તથા દરિદ્ર તરફ દયાબાવ દર્શાવવા, દુઃખી તેમ જ અન્વરથ ઘરમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરાવવાના, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનાં શિક્ષક યજ્ઞના, તથા અગ્નિ, અમિત યજ્ઞેશ્વર, વિ-માર્ગ ગચ્છેલાં તથા અધઘાત પામેલાંની ઉન્નતિના કામ માટે સ્ત્રીજાતિની વિશેષ યોગ્યતા છે. નિર્ભય અને પીડાતાં મનુષ્યો તરફ સ્નેહ અને માયા બતાવવી એ સ્ત્રીજાતિનો ખાસ અધિકાર છે. અને એ અધિકાર વાપરવાનું સ્થાન શૂદ્ર તથા શૂદ્ર બહારનું જગત છે. સ્ત્રી-ઓના કર્તવ્યના આ પ્રદેશની શક્યતાના પ્રમાણુ તરીકે વિધવાશ્રમ, સેવાસદન, વનિતાવિ-શ્રામ વગેરે સંસ્થાઓ જે સુકાર્ય કરે છે તેની ગણના કરવી બસ છે. આપણાં શૂદ્રકાર્યો, જે આપણાં પ્રથમ કર્તવ્ય છે તે કરતાં જો અવકાશ મળે તો આવાં પરીપાત્રનાં અને પુષ્કળતાં કામ જે સામાજિક મેવાને નામે ઓળખાય છે તે કરવાની આપણી ફરજ છે એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

સામાજિક મેવા શૂદ્રકાર્યને પરિપૂર્ણ કરનાર વિભાગ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. શૂદ્રકાર્યનો એક મહત્વનો ભાગ તે બાળકોને ઉછેરવાનું કાર્ય છે. સ્ત્રીજાતિના અધિકારનું આ ઘણું અગત્યનું કાર્ય છે. મનુષ્યપ્રજા પર માતાનો હાથ અકિત યજ્ઞેશ્વર હોય છે અને માતી સત્તા તે તેનાં બાળકપર જન્મભર સત્તા ચલાવનાર બળ છે. તે માટે બલિયની પ્રજ્ઞના ચારિત્ર્યનો પાયો મજબૂત અને ખોડ વિનાનો થવાની ખાસ જરૂર છે. ઉત્તમ ચારિત્ર્ય રૂપાય એવા ધોરણપર બાળકોને ઉછેરવાં જોઈએ. મનને ફેળવવું એ એક કળા છે અને તે

ધર્માયોગ્ય કરવા સાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તે કેળવવું જોઈએ. સ્ત્રીઓને બાળકો પ્રિય હોય છે પણ તેઓ પ્રિય હોય એટલું બસ નથી. બાળકો માટેનો આપણો સ્નેહ તેમને યોગ્ય રીતે ઉછેરવાના સાધનરૂપ હમેશા બનતો નથી. તેમનાપર સ્નેહ રાખવા ઉપરાંત, મનુષ્યનું મન દેવી રીતે ધણી છે, મનપર કેવી રીતે સંસ્કારોની છાપ પડે છે, સ્મરણો કેવી રીતે રહે છે, અને ઉચ્ચ આશય પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા કેવી રીતે પેદા થાય છે, તે સર્વ આપણે જાણવાની જરૂર છે. માટે આ વિષયની મહત્તા ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ અને તેનું જ્ઞાન વધારવા બનતો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

વિધવાઓની દશા સુધારવાના મહાન પ્રશ્ન સંબંધે મૌન ધારણ કરવું ઉચિત ગણ્યારો નહીં. સામાન્ય રીતે વિધવાઓનાં જીવન કેટલાં દુઃખપૂર્ણ હોય છે તેનું ચિત્ર દોરવા મારાં વચનોની જરૂર નથી. લગ્ન મેંબંધી બૂલ ભરેલા જે વિચાર સંબંધે મેં ઉપર કહ્યું છે તે, વિચારોને પરિણામે વિધવાઓ તરફ ભારે અન્યાય અને નિર્દય વર્તન દાખવે થયાં છે અને તેમને જીવંતીના અંત સુધી દુઃખમાં રીખાવું પડે છે. આ દુઃખમાં જાણે આપમાનથી વધારો કરવાના હેતુથી એવું મનાય છે કે વિધવાઓ તે શાપરૂપ છે અને તેમનું અસ્તિત્વ અમંગલકારક છે. આ અન્યાયનાં પરિણામમાં આપણા સમાજમાં જે અસહવર્તન આવ્યું છે તે તેની શિક્ષારૂપ છે. પુરુષોએ જે દૃષ્ટિબિન્દુથી સ્ત્રીઓને માથે ફરજિયાત વૈધવ્યનો નિયમ નાંખ્યો છે તેને લીધે તથા જીવનસુખનાં સામાન્ય સાધનો પણ તેમને ન આપવાને લીધે આ અનિષ્ટ પરિણામ ધણે ભાગે આવેલું છે, એ બેશક ખરૂં છે; પરંતુ એ અનિષ્ટ પરિણામ ધણે વખત ચાલુ રહેવાને લીધે સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં પવિત્રતા લાગવાથી એ અનિષ્ટતામાં વધારો થયો છે. તેથી આ પ્રશ્નને તેના ખરા સ્વરૂપમાં લક્ષમાં લેવો એ આપણી ફરજ છે. અર્થાત્ મનુષ્યજાતિના જન્મથી મળેલા હક-સ્વતંત્રતા અને સમાનતા-તે વિધવાઓના પણ છે; તેમનાપર પડેલી આઘાતનું નિવારણ કેવી રીતે કરવું તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર તેઓનો જ હોવો જોઈએ, જે વિધવાઓ ફરી લગ્ન કરવા ઇચ્છતી હોય તેમને સતત વૈધવ્ય પગાવવાની ફરજ પાડવી જોઈએ નહીં; જીવનનાં સાધારણ સુખ સગવડ તેમને માટે ખંધ કરવાં જોઈએ નહીં; અને જે વિધવાઓ તંગીમાં હોય તેમને શુદ્ધ રાતનાં શિષ્ટ અને આબજોડાર સાધનો કરી આપવાં જોઈએ; આ સર્વ સ્ત્રીકારવાની આપણી ફરજ છે.

હવે હું મારું વ્યાખ્યાન પૂરું કરું છું. તેમ કરતા પહેલાં, એવી આશાના ઉદ્ગાર દાદવાની રાખ લઉં છું કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ યોગ્ય સમય પછી જાગૃત થઈ પોતાના હક તથા જવાબદારીઓનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજતી આવ, તેમના જે હક હોય તે તેઓ પ્રાપ્ત કરે, અને દેશોદ્ધારના મહાન કાર્યમાં પોતાના પતિ, ભાઈ તથા પુત્રોની સદાકરી તરીકે દેશમાં સર્વત્ર સત્કાર પામે.

[સૌ. વિદ્યા સમજાવ્યા.]

પ્રાસંગિક નોંધ.

આ વર્ષે પૂતામાં મળેલી મંસારસુધારાપરિપદના કાર્ય મંળ-મે એ મત પડ્યા વિના નહિ રહે. દરવર્ષે મળવું, મુખે ભાષણ કરવાં, અને કાગળ ઉપર સંસારસુધારા પરિપદ કરાવે નોંધના-એમાં પરિપદનું કાર્ય સમાપ્ત થતું નથી. સુધારો બોલવામાં નહિ, પણ કરવામાં રહ્યો છે, અને 'સુધારાવાળા' બોલે છે એક અને કરે છે બીજા-એ આલેખ દર કરવા માટે પરિપદે સુધારક મંડળમાં મંત્ર એવા જ પુરોષોને સ્વીકારવા જોઈએ કે જેઓ પોતાના વિચાર આચારરૂપે મૂર્તિમત્ત કરવા તત્પર હોય. આવા હેતુથી આ વખત સુધારાની સિદ્ધાન્તમાળા રચવામાં આવી હતી, અને એના કુલ સાત સિદ્ધાન્તમાંથી જે એછામાં એછા પાંચ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવા અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવા કબૂલ હોય તેવાને જ આ પરિપદમાં સત્કાર આપવામાં આવ્યો હતો. આ આશ્રયે કારણ એમ જણાવવામાં આવે છે કે 'एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारा गणैरपि' + એ ન્યાયે મેંકડો નિર્વાપે સુધારકોનું ટોણ બેશુ કર્યા કરતાં, શરવીર પાંચ-પચીસ સુધારકોની બેક વધારે સારી.

વળી, સંસારસુધારાપરિપદના આ નવા ઉપક્રમને અનુસરી, સર્વ ગાંતિના સુધારકોનું એક પક્ષિએ બોજન પણ કરવામાં આવ્યું હતું. અને એમાં આશરે ત્રણમો સ્ત્રીપુરુષ ઉચ્ચિગેટોએ ભાગ લીધો હતો એમ વર્તમાનપત્ર ઉપરથી જણાય છે. ઉચ્ચિગેટોમાં ગૃહરાત્રીઓની મંખ્યા જૂજ હતી, અને જેટલા હતા તેમાંના ઘણાખરા સુધારાના અગ્રેસર અને ઉત્સાહી હોવાથી તેઓ આ બોજનમાં મંદ્રાય વગર ભળ્યા હતા.

પૂતાની મંસારસુધારાપરિપદની ખાસ જાણવાનું એકીકત આટલી છે. તે સિવાય તો, દરરર્ષની માફક સુધારાના કરાવે રજુ કરવામાં આવ્યા હતા, અને પાસ કરવામાં આવ્યા હતા-જે વિષે આ ટૂંકી નોંધમાં કંઈ લખવાની જરૂર નથી. હવે, આ વખતની ખાસ એકીકત ઉપર વિચાર કરતાં, સુધારાની સફળતા ઇચ્છનાર હરેક જણને પ્રશ્ન થયા વિના નહિ રહે કે પૂતાની પરિપદે ગ્રહણ કરેલો આ નવો માર્ગ કિતકારક છે કે કેમ? આ પ્રશ્નને એક ખાલુએ ઉત્તર તો ઉપરના પેરિપદમાં આપાઈ ગયો. એની ખીણ ખાલુ પણ જરા જોવા જેવી છે.

* એ ઉપરાંત, જુદાં જુદાં ગામોમાં સુધારા મંડળના પ્રતિનિધિઓને દર્શન કરવામાં આવ્યા હતા. પણ તેઓ પૂર્વોક્ત નિયમ કબૂલ કરીને જ પરિપદમાં ભાગ લેવા ઇચ્છે છે એમ સમજાયું હતી એમ હું ધારું છું. નહિ તો ઉચ્ચિગેટોની યોગ્યતાના ધોરણમાં અનુગમન રહે-અર્થાત્ ભાત પડે.

+ એક ચન્દ્ર અન્ધકાર વિદારે છે, તારાઓ, યજ્ઞોગાં થઈને પણ, એ કરી શકતા નથી.

સુધારાવાળાનો 'પ્રોગ્રામ' એકદમ અમૂલ્યમાં આવી જતો નથી તેનું કારણ પૂર્વોક્ત પક્ષને નાતબતનો મજબૂત બંદોબસ્ત અને એથી રૂઢિને મળતો પ્રયત્ન આશ્રય એટલું જ લાગે છે અને તેથી નાતબતના વાડા તોડી નાંખવા એને તેઓ સુધારાના 'પ્રોગ્રામ'નું એક 'આઇટમ'—અનેક સુધારામાંનો એક સુધારો—માને છે એટલું જ નહિ પણ આખા સુધારાના પ્રોગ્રામને અમલમાં લાવી રાકવા માટે એને એકમ, આવશ્યક સાધન ગણે છે. અર્થાત્ જ્ઞાતિભંગ એ આ વર્ગની દૃષ્ટિએ સુધારાનું સાધ્ય તેનજ સાધન ઉભય છે. આ દૃષ્ટિથી ગયે વર્ષે રા. નરસિંહરાવે અમદાવાદમાં મળેલી સંસારસુધારા પરિષદમાં જ્ઞાતિને સર્વ અનર્થનું ખીજ ગણી 'એક જૂના મુકમ પાપી માણસ'ની ઉપમા આપી હતી, અને એ જ સિદ્ધાન્તને આ વખતે પૂનાની પરિષદે પોતાના કર્તવ્યના કેન્દ્રસ્થાને સ્થાપ્યો હતો, તથા અમલમાં મૂકી બતાવ્યો હતો.

પરંતુ હું બહુવા ઇચ્છુ છું કે—જ્ઞાતિ પરત્વે આ દૃષ્ટિ ખરી છે? જે દેશમાં જ્ઞાતિઓ નથી તે દેશમાં પણ કેરવા ધારેલા સુધારા એકદમ ધર્ષ જતા નથી એ સુપ્રસિદ્ધ છે. વિશ્વક્રમમાં મનુષ્યની બ્રાહ્મિયો પણ આકસ્મિક નથી,—કાર્યકારણના મહાનિયમને એ પણ અધીન છે અને તેથી જે કારણથી એ ઉત્પન્ન થયેલી હોય તે કારણ દૂર થાય વા નાશ પામે ત્યારે જ એ બ્રાહ્મિયો શમે છે—જે વળથી ગૂંચ પડી હોય તે જ વળ પાછા ઉઘટાવાય ત્યારે જ ગૂંચ ઊઠે છે. ધર્મ શુદ્ધ રાજ્ય વગેરે સર્વ વિષયના સર્વ દેશના સુધારામાં આપણે બેઠાએ છીએ કે સુધારકોને જે વસ્તુ દીવા જેની સ્પષ્ટ લાગે છે, તે જ એના સામા પક્ષની દૃષ્ટિને દીસતી નથી; એટલું જ નહિ, પણ દીમે છે ત્યારે પણ દીવા જેની નહિ પણ ઘર સળગાવી મૂકનાર એક કાકડા જેવી જ દીમે છે. આ દૃષ્ટિ સુધારકોની દૃષ્ટિથી વિપરીત છતાં, હમેશાં ખોટી જ છે એમ સુધારકોએ માનવું બેઠવું નથી. મનુષ્ય એવો સર્વેશ, અને રાગ-રૂપ-અભિમાન વગેરે ભ્રમક ઇતિહાસી મુક્ત નથી કે વસ્તુની બીજી બાજુ, સામા પક્ષ તરફથી બતાવ્યા વગર, હમેશાં પોતાની મેજે જ એને યથાર્થરૂપે સૂઝી આવે. તેથી સુધારકોને સંપૂર્ણ સત્ય દૃષ્ટિગોચર કરવા માટે સંરક્ષક પક્ષની જનસમાજમાં જગર છે. એ પક્ષ તરફથી શુદ્ધ બુદ્ધિએ સુધારાના માર્ગમાં જે જે વિધ્નો નાંખવામાં આવે તે પ્રત્યે અસહનતા ધારણ ન કરતાં, એ વિધ્નોમાંથી જ્ઞાન લેવું વા એ વિધ્નોનો ધર્મ શાન્તિ અને ઉદારભાવથી પ્રતીકાર કરવો એ જ ખરા સુધારકનું કર્તવ્ય છે. રાજ્યતત્ત્વમાં સામા મતને સહન કરી ઉદાર ભાવથી કામ લેવાનું સેકંડો વર્ષથી આપણે જે ભૂલી ગયા છીએ, તે જ આજ સુધારકોની અસહનતાનું મને ખીજ લાગે છે. મારા સુધારક મિત્રો મને કહેશે—“તમે તમારી દર્શકિમાં 'શુદ્ધ બુદ્ધિ' એટલો શબ્દ છનોમાનો દાખલ કરી દહને દલીલનું સામાન્ય સત્ય સાચવ્યું છે, પણ પ્રકૃત વિષયને એ દલીલ લાગુ પડે છે? મંરક્ષકોનાં કાર્યમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ જ ક્યાં છે?” આ પ્રશ્નનો હું એટલો જ ઉત્તર આપીશ કે સં-રક્ષકોનાં કાર્યમાં તમને શુદ્ધ બુદ્ધિ દેખાતી જ ન હોય તો મારો અને તમારો અનુભવ બિન્ન છે. મંરક્ષકોની બોન્તિઓ હું ચોકડાખંધ કબૂલ કરવા તૈયાર છું. પણ તેઓ 'પરદેશગમન'

કરવામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યના નિયમો તોડવામાં, રજેદરેન પછી કન્યાને અપરિણીત રાખવામાં કે વિધવાનાં પુનર્લેખ કરવા દેવામાં વ્યતુતઃ કાંઈ દોષ જોતા નથી, અને જે વાંધા લે છે તે માત્ર દ્વેષજનિત છે જ લે છે—એમ તો માત્ર મન કળુષ કરી ગતું નથી.

પૂર્વોક્ત વર્ગના સુધારકો મંરક્ષક વર્ગ પ્રત્યે જે અસહનતા બતાવે છે તે જ અસહનતા એમનાથી ભિન્ન માર્ગે કામ કરનાર અન્ય સુધારક વર્ગ પ્રત્યે પણ આ વખતે તેઓએ બતાવી છે. ગૂજરાતમાં નાતબંધતાનાં બૃથ યા જાગી-સુભાગ્યે કે કુભાગ્યે-જામેલાં છે, એ સ્થિતિને એક વસ્તુસ્થિતિ તરીકે સ્વીકારીને કેટલાક સુધારકો કામ કરે છે. જેઓને પત્રદારના ધન્ધાને અંગે, વિવિધ ગાતિઓ તરફથી પ્રકટ થતાં પત્રો જોવાનો પ્રસંગ મળે છે, તેઓ નિઃસંદિગ્ધપણે એટલી સાક્ષી પૂરશે કે ગાતિઓદ્ધાર ગૂજરાતમાં યોડે સુધારો થતો નથી ગૂજરાતનો જનસમાજ ગાતિઓનો અનેકો છે એ જોતાં આ પદ્ધતિ સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહિ, પણ જુદી જુદી ગાતિઓના જુદા જુદા કુધારા છે એ જોતાં આ પદ્ધતિ આવશ્યક પણ છે. થોડાંક વિદાહરણ આપું. ગૂજરાતની કડવા કણ્ઠાની ગાતિમાં બાળવિવાહ એ મ્હોડું દ્રવ્ય છે; અલ્પજનિય ગાતિમાં વરને આપવી પડતી પહેરામણી કન્યાનાં માથાપને નિર્ધન કરી નાંખે છે, વડનગરા નાગર ગાતિમાં લમ અને લોજનના કેટલાક અસહ્ય પ્રતિબંધો છે અને ‘પરદેશગમન’નો માર્ગ હજી સ્પષ્ટ થયો નથી. વૈષ્ણવ વાણીઓએ પણ હજી ‘પરદેશગમન’ની મુશ્કેલી છે; ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણમાં અનેક સ્ત્રીઓ પરણ્યાનો રિવાજ બહુ નીચું જોવાયે છે; ચરૈતરના પાટીદારો કુળના મિથ્યાભિમાનમાં ડૂબી જાય છે; અને કેટલીક પરચુરણ ગાતિઓ મધ્યપાનમાં ખરાબ થાય છે—દત્ત્યાદિ અર્ધમ્થ ગાતિઓનાં અસંમ્ય દ્રવ્યો છે—એ ફર કરવા માટે તે તે ગાતિના મેળાવરામાં કાર્ય કરવાની જરૂર છે એ કાર્ય ગાતિ બહાર તટસ્થ રહીને કે મિશનરીની મારફત બહારથી ઉપદેશ કરીને કે પરિપદ્ધતિ પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉદ્ઘાટ કાઢવાથી થવાનું નથી.

ગાતિઓ દ્વારા સુધારો કરવાની પદ્ધતિ વિરુદ્ધ એ દલીલો લાવવામાં આવે છે અને તે રા. નરમિહરાવે એવી સારી રીતે મૂકી છે કે એની જ પરીક્ષા કરીશું તો ખમ થશે. (૧) “આ નાતોની સમાજો ક્ષત્રિય ધણા મંકુચિત અર્થમાં લાભ કરે એ સંભવિત છે. પણ નાતોથી જે લાભ થાય છે તેને કાં તો નાતના બંધારણ જોડે કાંઈ લેવા દેવા હોતી નથી, અથવા તો તે લાભોથી નાતની પોતાની સત્તા વૃદ્ધિ છે. દાખલા તરીકે, કોઈ નાતની સમા તે નાતમાં કુળવણીની વૃદ્ધિ કરવાનો દરખ કરે તો આવા દરખને નાતના બંધારણ જોડે કાંઈ જ સંબંધ નથી; અથવા પરદેશગમનની છૂટ આપે તો તેનો અર્થ એટલો જ થયો કે નાતે પોતાની શિક્ષા કરવાની સત્તા છોડી દીધી.” (૨) “આવી નાતોની સમાજોથી મનુષ્ય જાતની સ્વનન્નતા અને ઝારવનાં વિશાળ તત્ત્વો જળવાતાં નથી.”

“સંસારસુધારાપરિપદ્ધતિ” તેઓ ભાગ લેના નહિ હોય, અને પરિપદ્ધતિ છેલા વચણ પછી તો એમાંના ધણાખરાને માટે એમાં ભાગ લેવો અશક્ય થઈ ગયો છે. નથાપિ તેઓ સાચા સુધારકો છે, અને તેથી જ હું તેમને સુધારકો કહું છું.”

(૧) 'કોઈ નાતની સભા તે નાતમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવાનો દરિય કરે તો આવા દરિયને નાતના બંધારણુ બેઠે કાંઈ બર અંબન્ધ નથી'—એ સી રીતે તે હું સમજી શકતો નથી. એક પિતા, પોતાનાં છોકરાંને ઔકસદ્દમાં કેળવણી આપવાની ગોઠવણુ કરતો જાય—એ વાતને કૌટુંબિક સ્નેહ સાથે સંબન્ધ નથી? એક હિન્દુ, હિન્દુઓને માટે સ્કૉલરશિપ સ્થાપે—એ વાતને એના હિન્દુપણા સાથે કાંઈ બર લેવા દેવા નથી? નાત સ્વજનમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવાનો દરિય કરે છે એમાં નાતના બંધારણુ દ્વારા કેળવણીનો ઉચ્ચ આશય એ સિદ્ધ કરે છે એમ કહેવામાં ખોટું છે ?

૨. નરમિહરાવની દલીલમાં મને જ્ઞાન અને ક્રિયા વચ્ચે સંકર થતો લાગે છે. બેશક, કેળવણી એ સારી ચીજ છે એ જ્ઞાનને નાતના બંધારણુ સાથે સંબન્ધ નથી; પણ એ જ્ઞાન જ્યારે ક્રિયા રૂપે પરિણમે છે ત્યારે એ ક્રિયામાં નાતનું બંધારણુ મ્હોટા ભાગ લે છે: 'Blood is thicker than water' એ એક સક્રિય હૃદયવૃત્તિની, પણ માનસશાસ્ત્રના એક પ્રસિદ્ધ સત્યનો નિર્દેશ કરનારી, કહેવત પ્રમાણે—જે નાણાંની કાયજીનાં મ્હોં સામાન્ય જનના હિત માટે છટકાં નહોતાં તે જ્ઞાતિજન માટે છટે છે. તેમાં પણ કેટલાક દાતાઓ કેવળ જ્ઞાતિજન પ્રત્યે શુદ્ધ પ્રેમ અને પરોપકારબુદ્ધિથી યેરાય છે, કેટલાક એ જ્ઞાતિજનમાં આપણાં છોકરાં છૈયાં પરણાવવાનાં છે અને તેથી જ્ઞાતિજનનું હિત તે છેવટે આપણા ઘરનું જ હિત છે એવી સાંકડી પણ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી—'enlightened self-interest' પૂર્વક—પ્રવર્તે છે. પણ સર્વમાં 'એક લોહી' એ જ મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ છે.

વળી નાત પરદેશગમનની છટ આપે છે એથી નાતે પોતામાં સુધારા ન કર્યો પણ પોતાના હક છાડ્યા, પોતાનું અસ્તિત્વ એટલે અંશે ખંડિત કર્યું—એ દલીલ પણ જ્ઞાતિદ્વારા સુધારા કરવાની પદ્ધતિ સામે નવાઈ જેવી છે. જ્ઞાતિ પોતે પોતાનો નાશ કરે એમાં જ્ઞાતિ વિરોધી સુધારકોને શી અનિષ્ટાપત્તિ છે? વસ્તુતઃ જ્ઞાતિ પરદેશગમનની છટ આપે છે એમાં એ પોતાની શિક્ષા કરવાની સત્તા છોડી દે છે એટલું જ નથી; પણ વિશેષમાં એ પરદેશગમનના લાભ કબૂલ કરે છે, અને એ લાભ વધારે સ્પષ્ટ થશે ત્યારે પરદેશગમન માટે જોઈતાં નાણાં વગેરે સાધનો જ્ઞાતિદ્વારા જેમાં થવાની આશા ઊપજાવે છે.

(૨) બીજી દલીલ સત્ય હોય તો પણ મ્હોટે પાથે કામ કરનાર સુધારકને એ ઉપર ધ્યાન દેવું પરવડતું નથી. જેમનીતિના વિષયમાં સૌ કોઈ એક જ હેતુથી પ્રવર્તતા નથી—કોઈ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે સદાચારી થાય, અને કોઈ જનસમાજનો લાભ જોઈ સન્માર્ગ સેવે, છતાં જેનો આચાર સારો તે સદાચારી એમ સ્પૂલ દૃષ્ટિએ લોકબ્યવહાર ચલાવવો પડે છે; તેમ સુધારાના દળમાં પણ સર્વ જાતના સૈનિકો દ્વારા કામ લેવું છટ છે. પણ વસ્તુતઃ 'નાતોની સભાઓથી મનુષ્યજાતની સ્વતન્ત્રતા અને ધૈર્યનાં વિશાળ તત્ત્વો જળવાતાં નથી' એ વાત કાંઈક ખરી છે, તો ધણે અંશે ખોટી છે એમ અત્યારે ધણા સુધારકોનો અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે.

× "This leads me to the question of caste conferences. I have noted that while the Bombay Provincial Conference Presidential address considered

જેમ કુટુંબસ્નેહ સાથે દેશભક્તિ મંગત છે, જેમ દેશભક્તિ સાથે મનુષ્યમાન ઉપર પ્રેમ મંગત છે—તેમ જ્ઞાતિજન ઉપરનું મમત્વ વિશાળ જનમમાળ ઉપરના પ્રેમ સાથે અવિરદ રહી શકે છે. જળા, વિશેષમાં આપણે જોઈએ છીએ કે આવા પરોપકારી પ્રેમનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એ એની મર્યાદા દિવસે દિવસે વધારતો જાય છે, અને તેથી ધણા દાનવીરો પ્રથમ પોતાનાં દાન પોતાની જ્ઞાતિને 'કરે' છે, પણ ક્રમે ક્રમે વિશાળ જનમમાળ પણ એમનાં દાનનો ભાગી થાય છે—પીટીટ, જમશેદજી જીજીભાઈ વગેરેના દાખલા પ્રત્યક્ષ છે.

આ સર્વ સત્યો ધ્યાનમાં રાખીને જ, સ્વર્ગસ્થ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેએ મંસાર-મુધારાને 'રાષ્ટ્રીય જીવન આપ્યું હતું. એમની રીઠે વિશાળ અને વસ્તુસ્થિતિને માન આપનારી દૃષ્ટિમાં—જ્ઞાતિજન્ય તોડવાં એટલામાં જ મંસારમુધારાનાં સાધ્ય અને સાધન સમાપ્ત થઈ જતાં નહોતાં. જેમ પરમાત્માના દરબારમાં વિવિધ ભૂમિકાના ભક્તોને ધ્યાન છે, જેમ એની સેવાભક્તિમાં 'પણુ વિવિધ પ્રકારની સેવાને ધ્યાન છે, તેમ મંસારમુધારાના મંડળમાં પણ સઘળા દરબારના મુધારકોને ધ્યાન છે, સઘળા જાતના મુધારાને ધ્યાન છે. જ્ઞાતિજન્ય તોડીને જોમો રહે એ જ મુધારક, અને જ્ઞાતિજન્ય તોડવાં એ જ મુધારો—એવી સાંકડી

these as harmful, the last year's Presidential address disapproves of them only partially and the Meerut Social Conference address distinctly approves their work and utility. While noticing the tendency of these caste conferences to sectarianism, one cannot help thinking that they are on the whole useful for furtherance of the cause of social reform. Most of the leaders of these caste conferences are fully alive to the danger of these institutions being oblivious of the larger communal good and take care to avoid this evil. Barriog this evil tendency, the caste conferences do achieve a certain amount of progress. They have a distinct advantage of concentrating attention on the evils of a particular community with reference to their stage of development and appeal to they individual members of that community with greater intensity.

It is of course, open to any single individual reformer to deal with a particular item of social reform so as to be in advance of social opinion of his times, but so far as the masses are concerned we can only expect a gradual progress and not a sudden breaking with the past."

M. P. Joshi.

* "He who still pants in the stifling air and toils through the mire of its low beginnings, may deserve as well as one who, perhaps born upon an Alp, looks down upon him from serenely heights, and has no longer dangers to shunout."

Marineau.

દષ્ટિ રાનડેએ રાખી નહોતી. વળી રાનડે, સુધારાના સંનર્થનમાં ન્યાય અને સ્વતંત્ર યુદ્ધિનાં સાદાં તત્ત્વો ઉપર આધાર ન રાખતાં, હિન્દુસ્થાનના મમસ્ત ઇતિહાસનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે, અને એ ઇતિહાસમાંથી સુધારાનું તત્ત્વગ્ન ઊપજાવે છે. એમ કરીને એ મહાન પુરુષે સુધારાને દેશભક્તિ સાથે જોડ્યો છે—અને એ રીતે સુધારાની કુમકમાં એમણે જે એક મહાન શક્તિ ઉત્પન્ન કરી છે એને પણ વ્યર્થ જવા દેવી જોઈતી નથી. .

રાનડેનાં ગયાં પછી મિ. ચંદ્રવરકરે સુધારા પરતે કલકતામાં 'Rationalism vs Nationalism' એ નામનું બહુ હાનિકારક દૈત ઊંચું કર્યું હતું, અને તેમાં પોતે 'Rationalism'ની દિમાયત કરી હતી. પણ 'Rationalism' યાને—યુદ્ધિવાદ—સત્સારસુધારાનું જે કાર્ય પચામ વર્ષથી કરી ગયો નહતો તે 'Nationalism'—દેશમાં પ્રકટ થએલા પરમાત્માના નવા ચૈતન્ય—બહુ વિગ્રય સાથે કન્યા માંડ્યુ, અને અત્યારે મંમાર સુધારાની દ્વેષ દેખાય છે. તે મોટે ભાગે એ Nationalism નું જ પરિણામ છે અત્યારે પણ એ વાત અરજીમાં રાખી, 'Conscience' અને 'Reason' કપી વિયટક (dis-integrating) તત્ત્વો દેશમાં ફરી જાગ્યામાં ન આવે તો સાક. સ્વદેશભક્તિની જે આજકાલ નથી જાયતિ આવી છે એ સુધારાના બળ તરીકે જેથી તેથી શક્તિ નથી—'Reason' અને 'Conscience' કરતાં એ વધારે સ્પૂળ પણ વધારે સુશ્રાલ્ય અને બળવત્તર શક્તિ છે, અને વિરોધમાં એ સંપટક (integrating, unifying) શક્તિ છે.

પણ મારા એક મિત્રે મિ. રાનડે સંબંધી એક રીકા કરેલી મને યાદ આવે છે: એમણે રાનડેના સુધારાને 'milk and water policy'—'બેળશોળાનું દૂધ' કહ્યું હતું! ખરેખર, દૂધમાં બહારથી પાણી બેળવતું એ ખોટું—અપ્રામાણિક. પણ દૂધમાં જે સ્વાભાવિક પાણી બેળેલું હોય એનો પણ નાશ કરવો? દૂધ જે મનુષ્યના જરૂર માટે ખોરાકનાં સર્વ તત્ત્વોનો અનેકો ઉત્તમ ખોરાક છે એમાં જળની પણ આવશ્યકતા ક્યાં નથી? જેઓ રાનડેના સુધારામાં, સુધારાની વિશાળતા ખાતર, સુધારાનાં, ઉચ્ચ તત્ત્વોનો ભોગ અપાતો જુવે છે, અને તે માટે ખેડ કરે છે—તેઓ એક વાત એ જૂલી જાય છે કે લોકકલ્યાણ માટે નમવામાં જ કર્તવ્યની ખરી ઉચ્ચતા રહેલી છે, અને 'અર્હત'ના શુબન કરતાં 'બોધિસત્વ'નું શુબન વધારે સ્પૃહસ્પૂર્ષ અને સન્દર્ભ છે. *

ગૂજરાત અને દક્ષિણ એક રાજકીય પ્રાન્તના બે વિભાગ હોવાથી—રાજકીય હિલચાલ જન્યની એક જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ મંસારસુધારા પરતેની સ્થિતિ તો દક્ષિણ અને ગૂજરાતની એવી ભિન્ન છે કે આખા ઇલાકા માટે એક પરિપક્વ ન થતાં બે થાય એ

* "The Mahayanists wanted to go even beyond the attainment of Arhathship, however exalted its spirituality may be. They wanted to make every humble soul a being like Sakyamuni, they wanted lavishly to distribute the bliss of enlightenment."

Dr. Suzuki

વધારે હજુ છે. દક્ષિણની જરૂરિયાત દક્ષિણ જાણે—પણ ગૂજરાત પરત્વે "તો હું ધારું" હું કે આપણા સુધારાના અગ્રેસરો, પૂના-પરિપક્વ જેવી પ્રવૃત્તિ ગ્રહણ કરીને સુધારાના બળને ઊભલિત કરી ને દેતાં, વિશાળ પાયા ઉપર સુધારાને અને સુધારકમંડળને સ્થાપે તો વધારે સારું. ગૂજરાતની સુધારાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓનું વિશાળ એકીકરણ કરવાનો મહાન પ્રસંગ ગૂજરાતના અગ્રેસર સુધારક રા. બ. રમણભાઈને પ્રાપ્ત થયો છે—એને ખોઈ ન નાંખી, જે યશ આપ્યા હિન્દુસ્થાન માટે મહર્ષિ રાનડેએ મેળવ્યો તે ગૂજરાત માટે રા. રમણભાઈ મેળવે—એટલું જ ઇચ્છી હું આ भारी बोध સમાપ્ત કરું છું.

આનન્દશંકર ખાણભાઈ દિવ.

જાપાનની કેવળણી.

આપારના કામમાંથી અગર આંશીસમાંથી છુટા પડીને જેવા તમે તમારા નિવાસસ્થાન પર પાછા ફરો છો તેવા જ તમે એક ધડી ઉપર ઘોડાની જમ્યાએ કામ કરવા તમારી મેવામાં હાજર થયેલા (ગાડીઓ કેટલેકે સ્થળે માણુએ ખેંચે છે.) ' કુલી ' ને પોતાની ગાડીની બાજુએ પૈડાને અટલીને બેઠીને શાંત ચિત્તે દૈનિક વર્તમાનપત્ર વાંચતો જોશો. તમારી આંખો તમે જોઈશો અને તમે હજુ પણ પૂર્વ પ્રદેશમાં જ છો, કે કેમ એ બાબત ધડીબર તો તમે મંદિહમાં જ પડશો; કારણ કે આખા ખડમાં દોઈ પણ સ્થળે તમને આવું દ્રશ્ય જોવા મળશે નહિ. ખરેખર પૂર્વ ખંડના ઘણા દેશોમાં દૈનિક વર્તમાનપત્રની કીમત એટલી બધી હોય છે કે તે સાધારણ માણસને અપ્રાપ્ય જ હોય છે અને જે કદાચ તેની કીમત જુજ જેની પણ હોય છે તો પૂર્વનો સાધારણ મનુષ્ય, એશિયાની પ્રજામાં વાંચી અને લખી શકે એવા મનુષ્યોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોવાથી, તેનો લાભ મેળવી શકતો નથી. તેમ છતાં જાપાનમાં વસ્તુસ્થિતિ એવી વિપરીત જ છે. જેપાનીઝ પ્રજાનો મોટો ભાગ મુશિક્ષિત છે, અને પ્રજાના લાભાર્થે સસ્તાં વર્તમાનપત્રો પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

આ તફાવત જાપાન દોઈ પણ પૂર્વ પ્રદેશ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં જાહેર શિક્ષણને માટે મગવડો પુરી પાડે છે, તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ગર્વ-મેન્ટના રીપોર્ટો ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રત્યેક જેપાનીઝ ગામ દીઠ બે પ્રાથમિક શાળાઓ છે. પુષ્કળ ઉમરના બાળકો

ફુ જાનિત ન થાય તે માટે ખુલાસો કરું છું કે શાંતિસંસ્થાને અત્યારે પ્રબલવનમાં આત્મચોત એક વસ્તુસ્થિતિ તરીકે સ્વીકારી એમાં અને એ દ્વારા સુધારો કરવાની મેં આ લેખમાં દલીલ કરી છે. શાંતિ મંસ્થા હજુ છે કે કેમ અથવા તો એમાં શો સુધારો કરવા જેવો છે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

છોકરાને તેમ જ છોકરીઓ આ શાળાઓનો લેખ છે તેવો લાભ લે છે કે ક્યારે તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યા વિના આવી સગવડો પુરી પાડવી એ ક્યારે નિરર્થક વ્યય માત્ર છે. તેથી સ્વભાવિક રીતે જ શિક્ષણને ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે. આના પરિણામ તરીકે સેકંડે નવાણું ટકા નેટલા જેપાનીઝ છોકરા તથા છોકરીઓ આ શાળાઓમાં હાજર થાય છે. બાકીના સાત ટકાને શારીરિક અશક્તિ અને ગરિબાઈને લીધે કાયદામાંથી મુક્ત કરવામાં આવે છે.

એશિયા ખંડમાં આ બાબતની શી અસર થાય છે વાત બ્યારે તમે આ મંપ્યા સાથે હિંદની શાળાઓની હાજરીનાં આંકડા રજુ કરો ત્યારે સમજાશે. (હિંદમાં પાંચમાંથી ચાર ગામમાં નિશાળ હોતી નથી. માત્ર દસ ટકા નેટલા પુરુષો અને એક ટકા નેટલી સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હોય છે; અને માત્ર નામના પ્રમાણમાં શાળામાં જવા લાયક છોકરા અને છોકરીઓને કેળવણી અપાય છે. જાપાન પોતાની ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ મનુષ્યોની વસ્તી પાછળ શિક્ષણમાં ૫,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ ખર્ચે છે, બ્યારે બ્રિટીશ હિંડુસ્તાન પોતાની ૨૩૧,૦૦૦,૦૦૦ વસ્તી પાછળ એછા નહિ ને બધા ૧,૫૦૦,૦૦૦ પૌંડનો ખર્ચ કરી નાંખે છે. મીક્ષડોના રાજ્યની આધુનિક ઉન્નતિ અને ચાલુ પ્રગતિ આ ઉદાર દિલની શિક્ષણની સગવડોને લીધે જ છે.

જાપાનમાં શિક્ષણનો યુગ ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં શરૂ થયો છે કે બ્યારે શિક્ષણખાતું ત્યાં નવું જ બોલવામાં આવ્યું. આને બીજે જ વર્ષે સરકારનો હુકમ બહાર પડ્યો કે કોઈ પણ ગામમાં અજ્ઞાન કુટુંબોનો વસવાટ થવા ન દેવો અને કોઈપણ કુટુંબમાં અજ્ઞાન માણસ ન હોવા લેખ છે એવું સરકાર ઈચ્છે છે. આ ‘પોલીસી’નું અક્ષરશ્ચ: પાલન કરવામાં આવે છે. જાપાનની નવી શિક્ષણપદ્ધતિને મોટા વિકાસ જાપાન-ચીનના યુદ્ધ વખતે એટલે ઈ. સ. ૧૮૯૪-૧૮૯૫ માં થયો. રાનીબરમાં જેમ એક કળી પ્રકૃષ્ટિત થઈ વિકસિત પૃષ્ઠ થઈ રહે છે, તેમ જાપાનનાં આ ક્રાંતિ પછી પણ વિકાસ પામ્યું. ખરેખર આ લગ્નધર્મના અંત પછી જાપાન પોતાની ખરી નક્કિનું પ્રનાણ જેઈ ગયું પૂર્વે એટલા આ ‘હિંદુજી’ માં મુસ્લિમ પછી રહેલાં મનુષ્યવત્તે રણસંગ્રામ ઉપર થયેલા યુદ્ધ જંગત કીધું છે, અને એક જાપાન જંગત થવા પછી તે પોતાનો ફેલાવો કરવામાં આગળ વધવું જ ગયું, જેપાનીઝ સુધારકો પરદેશીય પ્રજાની પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા પરદેશની મુસાફરીએ નિષ્કળ્યા, અને સ્વગૃહે પાછા ફર્યા પછી જેપાનીઝ સ્થિતિને લાગુ પડે એવી રીતે તે પદ્ધતિને ફેરવતા ગયા. આખા દેશમાં ટેકેટકાણે શાળા, કોલેજ, અને યુનિવર્સિટીઓના રાફડા ફાટી નીકળ્યા. સરકારે પણ પ્રજાના શિક્ષણ પાછળ પૈસા ખર્ચવામાં કોયળીનું મોં ખુલ્લું જ મૂક્યું. જનદેર મક્કન ગાળાઓ રચાવી ખાતગી સંસ્થાઓને સારા આશ્રય આપ્યો.

જેપાનીઝ બાળકનું શિક્ષણ ‘કીન્ડરગાર્ટનથી’ શરૂ થાય છે અને તેમના શિક્ષણનો આ ભાગ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને જ મોંપવામાં આવે છે. ત્રણથી છ વર્ષની વયના બાળકો ઉભય છોકરા અને છોકરીઓ—આ શાળામાં જાય છે, કે જ્યાં શાળાની સંજ્ઞા ‘કીસીપ્લીન’ને બદલે રમત ગમતને વધારે પર્વદ કરવામાં આવે છે. આ વાત ઉપર આવતાં એટલું કહેવું અવશ્યક છે કે આજે જાપાનીઝ કીન્ડરગાર્ટનને લગતાં માધનો જર્મનીથી મગાવવાને બદલે સ્વયં જાતે જ બનાવી લે છે.

ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ કે જે તે વખત સુધી નામ માવતું હતું તેને ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં વ્યવહારિક બનાવવામાં આવ્યું, અને ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં તે મફત પણ કરાયું.

જનપાનમાં આજે રખડેલ આળસુ છોકરાઓ લગભગ અપ્રાપ્ય જ છે. જે કે ત્યાંથી ફરજિયાત કાયદાનું કાર્ય માત્ર નૈતિક નિશ્ચય કરે છે. તે જ તેમને કાયદાને માન આપવાની અને શાળાએ જવાની ફરજ પાડે છે. તે દેશના છ વર્ષની ઉપરની વયના બાળકોને ચાર ચાર વર્ષના પ્રત્યેક એવા બે પ્રાથમિક વર્ગમાંથી—સાધારણ અને ઉચ્ચ—પસાર થવું પડે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમ્યાન બાળક અને બાળકીઓને એક જ શાળામાં ભેગા શીખવવામાં આવે છે. પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ દરમ્યાન તેમને જુદા પાઠશાળામાં આવે છે. ૨૫૦૦૦ કરતાં પ્રાથમિક શાળાઓ સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવે છે, અને તેમાં ઉભય નતિના આંશરે ૬૦૦૦૦૦૦ બાળકો હાજરી આવે છે.

પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓમાંથી સંકટે બે ટકા જેટલાં બાળકો માધ્યમિક શાળાઓમાં પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે છે; કે જેની મંજૂરી તે દેશમાં બધી મળીને ૨૫૦ છે અને જેનો અભ્યાસક્રમ પણ વર્ષનો હોય છે. માધ્યમિક શાળામાંથી બહાર પડેલા 'એન્જુઓટો' માંથી દશ ટકા જેટલા ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આમળ વધે છે. તેઓ આધ્યાત્મિક, વ્યાપારી અથવા સાધારણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મળે એવી શાળાઓમાં દાખલ થાય છે કે જેમાંના કેટલાક પાછળથી યુનીવર્સિટીનો અભ્યાસક્રમ મદદણ કરે છે. આ બાળકોમાં એ ખાસ નોંધવા જેવું છે કે જાપાન દેશની મહિલાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે જોઈએ તેટલી સગવડો કરે છે. કન્યાશાળાઓ આખા દેશમાં મોટી મંજૂરીમાં ચલાવવામાં આવે છે.

જ્યારે અમીર ઉગરાવની કન્યાઓને માટે ચલાવવામાં આવતી શાળાઓની હાઈસ્કૂલો ઉપરાંત આશરે ૭૫ કન્યા હાઈસ્કૂલો છે. અને તે ઉપરાંત બીજી કેટલીક ખાનગી મંથાઓ પણ છે. આ શાળામાંથી પામ થઈને ધણીક કન્યાઓ ટોકીઓ શહેરની "મહિલા યુનીવર્સિટી" માં એથી પણ વધારે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાને જાય છે.

'મહિલા યુનીવર્સિટી' એ એક વ્યક્તિગત યાને ખાનગી સંસ્થા છે; એ જ પ્રમાણે પુરૂષો માટેની કંઈ કેટલીક યુનીવર્સિટીઓનું પણ સમજવું. માત્ર ટોકીઓ શહેરમાં આવી સાત યુનીવર્સિટીઓ છે, (૧) મર્ડુમ ફુરુઝાવા (Furuzkhab) એ સ્થાપેલી 'કીયો-જી-જીકુ' (૨) કાઉન્ટ એડુમાએ સ્થાપેલી 'વાસે ધે; (૩) નીપોન અથવા નીહોન (૪) ચીનો અને (૫) હોઈઝ' તેમાંની પ્રત્યેક અને સપ્તમી બીજા વિષયો સાથે કાયદાશાસ્ત્ર અને રાજ્યનૈતિક તેમ જ અર્થશાસ્ત્ર વિષેનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરાવે છે. જ્યારે 'ટ્રેડસુગ્રાક' ને અને 'સુકીયો' યુનીવર્સિટીઓએ તો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બાબત પર ઉચ્ચ જ્ઞાન આપવાનો ધ્વનિ જાહેર કર્યો છે. કંચોટમાં પણ એક યુનીવર્સિટી પાદરીઓ તરફથી પણ ચલાવવામાં આવે છે. અને પાંચ બીજા દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં સરકાર તરફથી ચલાવાય છે. આ ઉપરાંત, પોલીસને કેળવવાને અને ટેલીગ્રાફી ગિજવવાની મંસ્થાઓ જેવા અનેક જુદા જુદા ખાતાને માટે જુદી જુદી મરકારી શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

પોતાના ધર્મા વિષે અંપૂર્ણ આદિતી દરેક વિદ્યાર્થીએ મેળવવી જ નોંધએ. દાખલા તરીકે રેલ્વે ખાતામાં કામ કરનારને 'સરવે' યાને માપણી કરવાનું, બાંધકામ, અને લાઇ-નની અન્ય વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્યને પોતાની નોકરી પર હાજર થાય તે પહેલાં જાણવું નોંધએ. આ પ્રકારની કેળવણી નોકરીને ઉચ્ચ પ્રકારની બનાવે છે. અને તે એક પોલીસ અગર તો રેલ્વે કામદારને સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે; કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના ખાસ અમુક ગુણોને લઈને જ નોકરી મેળવે છે અને નહિ કે રાજ્યમાં લાગવટ, વાળા કોઈ મનુષ્યની ભલામણથી કોઈ પણ સંસ્થા આહે તો કોઈ ઓફીસરને કેળવવાને હો, ઔદ્યોગિક કેળવણીને માટે હો, આહે ઉચ્ચ હો માધ્યમી હો પણ જ્યાં સુધી તે સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવે છે ત્યાં સુધી તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણ તલ માત્ર પણ સ્થાન મળતું નથી. આનું કારણ એટલું જ છે કે જાપાનીઝ પ્રબ્લ 'Secular' યાને સંસારાસક્ત પ્રબ્લ હોઈ તેમને ધર્મ લેશ પણ આકર્ષી શકતો નથી. સેકા થયાં તેઓ પરદેશના ધર્મો તરફ સહાનુભૂત અગર સહનશીલ રહ્યા છે, સિવાય કે એક વખત જ્યારે રોમન કેથોલીક પંથના પાદરીઓએ સ્થાપિત રાજ્ય સત્તા સામે માથું ઉઠાવ્યું હતું ત્યારે ભૂતકાળમાં ભારતના બૌદ્ધ ધર્મ અને ચીન દેશના કોનફ્યુસ્યના ધર્મને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ખમવો પડ્યો ન હતો. આજે પણ ક્રીશ્ચિઆનીટીને ધર્મોધતા પિંચે થયું પડતું નથી. ભારતની માફક ક્રીશ્ચિયન ધર્મ ગયેલા જાપાનીઝને તેના કુટુંબોથી બહાર કાઢવામાં અગર તો હેરાન કરવામાં-ખજવામાં આવતો નથી. આને લીધે પાદરીઓને કેટલાક ભક્ષો મળ્યા છે ખરાં; તો પણ આ-જની જાપાનીઝ પ્રબ્લ તેટલી જ સંસારાસક્ત છે કે જેટલા તેના વડવાઓ હતા.

જે લોકોનું ધર્મ તરફ વલણ છે તે લોક એટલે કે ખ્રીસ્તી ધર્મના આધુનિક ભક્તો, જાપાનીઝ પ્રબ્લની આ સંસારાસક્તતાને જાપાનીઝ પ્રબ્લની ભવિષ્યની ઉન્નતિને એક મોટો ભયનું કારણ લેખે છે. પણ એક નિષ્પક્ષપાત અને સ્વતંત્ર ટીકાકાર અન્ય એશીયાટીક દેશોની પ્રગતિમાં ધર્મ કેવો બાધકારક નિવડ્યો છે, તે જાણીને જાપાનને તેના ધર્મના ઝરડામાંથી તટસ્થ રહેવા માટે અભિનંદન આપ્યા વિના રહેશે નહિ.

આ જાપાનીઝ રાજ્યનીતિજ્ઞોની માન્યતા છે. એક વખતના પરદેશ પોતાના જાપાનના પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમાએ ભારતની અધોગતિના કારણ તરિકે તે દેશની પ્રબ્લના ધર્મને ગણ્યાવીને ક્યું હતું કે સુભાએ જાપાનને એ પ્રકારનો નીવેડો લાવવાનો નથી. તેણે ભારત-વાસીઓના આ ધાર્મિક કલહને જાપાનીઝ પ્રબ્લની સહિષ્ણુતા સાથે સરખાવતાં ટીકા કરી હતી કે જ્યાં સુધી હિંદીઓ આ ધર્મોધતા એક કોરે મુકશે નહિ ત્યાં સુધી જાપાનીઝ પ્રબ્લ જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી નીવડી છે તે પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. કાઉન્ટ ઓકુમાના આ વિચારોને જાપાનનો એક બીજો રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરુષ પ્રખ્યાત પ્રીન્સ હીરા પણ સહાનુભૂત થાય છે.

તો પછી સ્વાભાવિક રીતે જ જાપાનની સરકાર તરફથી આવતી સંસ્થાઓના ધર્મના શિક્ષણને તિલાંજલિ આપવામાં આવી હોય. આ કરતી વેળા તે લોકો એટલું તો લક્ષમાં

રાખે છે કે ધાર્મિક શિક્ષણના અભાવને લીધે પ્રજાની નીતિ ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારે ખોટી અસર થતી નથી. ધાર્મિક શિક્ષણની ખોટ તે દેશની સાળાઓમાં અપાતા નૈતિક શિક્ષણથી પુરાઈ જાય છે. જેપાનીઝ ઉચ્ચ પ્રકારના નૈતિક શિક્ષણ પર ભાર મુકે છે. અને બાળક છોકરા અથવા છોકરીને શબ્દ, સમાજ કુટુંબ અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રતિ પોતાની ફરજને બળવતાં શીખવવાને ખામ કેળવણી આપવામાં આવે છે. શિક્ષણ વિષે દરેક જેપાનીઝને શબ્દ તરફથી મળેલું ફરમાન જલ્દી જ એક ઉમદા નૈતિક ઉદ્દેશ છે. તેને અનુવાદ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

“અમારી એવી ઇચ્છા છે કે તમે અમારી સંપૂર્ણ પ્રજા તમારા પિતા, માતા પ્રતિ તમારી પુત્ર તરીકેની ફરજને યોગ્ય રીતે બજાવો, તમે તમારા બંધુ અને ભગિનીઓ પ્રત્યે માયાળુ થાઓ, તમે પતિ પત્ની તરીકે એકમંપથી રહો, અને તમે તમારા મિત્રોને વિશ્વાસુ નીવડો. તમે તમારી જાન પર કાણુ રાખો અને સારી વર્તણૂક મદલુ કરો. ગરીબને દાન દો.”

કેળવણીમાં આગળ વધો, તમારી ફરજને બજાવો, તમારી માનસિક શક્તિઓને ખીલવો અને ઉમદા નૈતિક વર્તન રાખો.

જલ્દી જ બંધુ કરતાં શીખો અને જ્યાં કામોથી ફાળવવાનું કલ્યાણ કરો.

શબ્દમંદારણને પડખે ઉભા રહો અને કાવળને માન આપો.

જાતીય આપત્તિના વખતમાં જલ્દી જ નોકરીમાં જાય એવું તરીકે તમારું નામ નોંધાવો, તમારું શુભચિન્તન દેખાડો અને જેમ અને તેમ તમારા રાષ્ટ્રનો ઉદય થાય એવા ઉપાયો યોજો. આમ કરવાથી માત્ર તમે અમારી વકાદાર પ્રજા અને આદર્શ નાગરિકો તરીકે પંકાશો એટલું જ નહિ પણ તમારા વકાદારોના ઉદાત્ત આચરણને તમે ઉત્તરવળ બનાવશો.”

જેપાનીઝ બાળકને શાળામાં આપવામાં આવતા નૈતિક શિક્ષણ ઉપરાંત તે નિશાળે જતો થાય તે પહેલાં તેને અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું ચાલચવણ સદાચરણનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જેપાનીઝો પોતાનાં બાળકને ઘણી જ કિશોર વયથી કહો કે જન્મ્યા ત્યારથી જ સારી રીતબાત શીખવવા માંડે છે; અને તે પ્રજાની સભ્યતા—સિદ્ધ થઈને કહેવત રૂપ થઈ પડેલી સભ્યતા—નું મળ કારણ પણ આ જ છે. એક જાતિ તરીકે જેપાનીઝ પ્રજા તેની હુન્નરમંદી પ્રકૃતિને માટે વખણાય છે. આ શક્તિ ખીલવવામાં બાળકને આપાતું શુદ્ધ-શિક્ષણ અતિ ઉમદા પાઠ ભજવે છે. જે કપડાં જેપાનીઝ બાળકને પહેરાવવાનાં હોય છે, તે કપડાંને તે બાળકની માતા અતિ મહત્વનાં લેખે છે, તેમ જ તે સ્ત્રીની સખીઓ પણ અને જેવો તે બાળક સૂર્યનો પ્રકાશ પુએએ તરત જ તે લોક એકલા થઈ જઈને તે બાળકને માટે કપડાં કેવાં અને કેવી જાતનાં રાણુગાર વાળા કસાવવાં તેના ‘પલાન’ (Plan) નો વિચાર કરવા મંડી પડે છે. ધનિકો પોતાના છોકરાના પોશાક પાછળ, અંગક દ્રવ્ય ખર્ચે છે અને ઘણું ખર્ચ કીમતી સાનીના અને રેશમી કાપડ આગે ‘ફેશનમાં’ પારખી એક ધનિક જેપાનીઝનો બાળક

જે પોતા પહેરે છે, તે ઘણા જ ઈમ્પ્રોવ્ડ પ્રખ્યાત ચિત્રકાર પાસે 'વોટરક્લર્મોમાં' પેઇન્ટે કરાવેલા જ હોય છે. ચિત્ર ગમે તેટલું પણ હોય પણ એટલું તો ખરું કે તે કળાના એક ઉમદા નમુનો જ હોય છે કે જેથી બાળક પોતાના જન્મની પ્રથમ ધડીથી એવા સંતોષા અને વાતાવરણમાં દાખલ થાય છે કે જે તેના હૃદયમાં સૌંદર્ય તરફના પ્રેમને જન્યત કરે છે અને પરિણામે દેશમાં કળાને ઉત્તેજન મળે છે. પુષ્પો તેમ જ અન્ય સુંદર પદાર્થો તરફના પ્રેમ ઉપર ખાસ ભાર આપીને આ કળા દ્વારા વિશેષ પોપણ આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એક અમુક દિવસે કોઈ એક ગામની મુલાકાતે જનાર મુસાફરને જણાશે કે તે ગામનાં સઘળા રહેવાસીઓ ધધો રોજગાર તે દીવસે બંધ કરીને ગામ બહાર ગમડા હોય છે. તપાસ કરતાં જણાશે કે તે શહેરમાં તો પ્રત્યેક મનુષ્ય-યુવાન અગર જુદા-ગામ બહાર મેરીના જાડ અગર અંતરું જાડ નેચા ગયેલા હોય છે. આવી પ્રથા બાળકની દુનિયા કળા તરફની ટુલિને સ્વાભાવિક રીતે જ ફેળવે છે. અને તે પણ પશ્ચિમમાં ચાલતું આવ્યું છે તેમ કોઈ પણ સાળામાં તે વિશેનું ખાસ શિક્ષણ મેળવ્યા વિના જ. આ પ્રકારના દુનિયા તરફના સ્વાભાવિક વલણ ઉપરાંત જેપાનીઝ પ્રગતિ દુનિયા સિખવવાની સમગ્રતા પણ ઘણી જ હોય છે. ખાનગી શિક્ષકની મંખ્યા ઘણી મોટી છે જ્યારે એ જ કારણોને માટે ખાસ ખાતાઓ પણ ખોલવામાં આવેલાં છે. સરકાર તરફથી ટોડીઓ નગરમાં એક ઉમદા 'આર્ટ સ્કૂલ' યાને દુનિયા સાળા સલાવવામાં આવે છે. જેપાનીઝ સાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયો પોતાનું કામ બરાબર પાર પાડે એટલા માટે મંપૂર્ણ રીતે સાધનમંપૂર્ણ છે. ખાસ કરીને બ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક સાળાઓની બાબતમાં આ વાત નિશ્ચિત જ છે. ખરેખર જપાનની આમર્થ્યકારક ઔદ્યોગિક પ્રગતિ જપાનની ઔદ્યોગિક પ્રગતિના ઉદ્ભવનાં મંતાનોને સાળાઓમાં અપાતાં ઉચ્ચ પ્રકારના ઔદ્યોગિક શિક્ષણને લીધે જ છે. આ પ્રકારની એક જ મંસ્થા ટોડીઓ નગરની Higher Technical School પાછળ સરકારને વરસ દિવસે આશરે બે લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ પુરવો પડે છે. શિક્ષકની નવરાયની વેળા જેપાનીઝ ઉદ્યોગને શિક્ષક વિજ્ઞાન કેવી રીતે લાગુ પડી શકે એના ઉપાયોની શોધ પાછળ તેઓ ગાળે છે. રેરામી કાપ વણવાના, માટીનાં વાસણો બનાવવાના અને છત્રીનું કાવડ તૈયાર કરવાના અખતરાઓ આ મંસ્થા તરફથી હત્તેહમંદ રીતે કરવામાં આવ્યા છે. અને ઘણી અમૂલ્ય શોધો તે મંસ્થાના 'ક્રેન્ડુએટો' તરફથી આવી છે. વિજ્ઞાનને માટે ફનિયાનું પ્રખ્યાત નોબલ પ્રાઇઝ આ વડે એક જેપાનીઝ મેળવવા બાબતમાં નીવડ્યો છે, એ જ મારા ઉપરોક્ત કથનની એટલે કે જેપાનની દુનિયા કળાના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિની સામિતી છે.

આવી જ માતની બીજી એક ઉપયોગી મંસ્થા એસાસામાં સલાવવામાં આવે છે, પણ અહીં વહાણના બાંધકામ અને દરિયાઈ બાળને લગતી એ. જી. નીરીંગની તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે. કારણ કે એસાસા એક મુખ્ય બંદર છે. અને તેથી તે એ રિપ- યને લગતા શિક્ષણને માટે નેક્ષ્નાં સાધનો કે શં પાડે છે. ક્યોટોની હાપર ટેકનીકલ સ્કૂલમાં રંગવાના કામ અને વણાટ કામ તરફ ખાસ રૂઝવાન આપવામાં આવે છે. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે જે શહેરમાં આવી મંસ્થા આવી છે તે શહેરના ઉદ્યોગ પર આ ઔદ્યોગિક

શાળાઓની ખામ અમર હોય છે. આ ઔદ્યોગિક શાળા જોવાની પ્રગતિ નીકાસની હેઠામાં છેલી રીતે સીખવે છે. જાપાનીઝો વિદ્યાર્થી તરીકેની પણ ધણા જ સ્વચ્છ પડે છે, કારણ કે ખીજાઓ કરતાં હોય તે બેઠને જ તે રીત ગ્રહણ કરી લેવાની તીવ્ર શક્તિ તેઓ ધરાવે છે. આ શાળાઓમાં શિષ્યોને માત્ર જોવાનું જ હોતું નથી પણ તેને તે પદાર્થો જુનાવવામાં જોખમદારી ભર્યો ભાગ લેવો પડે છે. આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે જોપાન પોતાનાં કારખાનાંઓ ચલાવીને અને વ્યાપારી સાહસ એકીને જાપાનની ઔદ્યોગિક મેવા બગાડી શકે એવા ઉસ્તાદોને કેળવી રહ્યું છે. જે હિંદ પશ્ચિમનું અંધતાથી અતુલરણ કરવા કરતાં જાપાન પાસેથી સહેજ પણ ધડો લે તો તેનું કલ્યાણ થાય એમ છે.

ગણુદેવી,

તા. ૨૫-૫-૧૪

}

રંગીલદામ એમ. કાપડિયા.

એક સ્વપ્ન.

વિદ્યાન વર્ગની કસાયલી દલમથી લખાતા વસન્તને હું આગરે બે ત્રણ વર્ષ થયાં વાંચું છું. તેમાં લખેલી તમામ બાબતો પૂર્ણ રીતે સમજવાનો હું શક્તિ રાખતો નથી, તેમ જ આ દુંડો લેખ લખી હું વિદ્યાન વર્ગની પંક્તિમાં ધુમી જવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.

વસન્તના પૌષ મંવત્ ૧૯૭૦ ના અંક ૧૨ માં “સત્ય-પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ મંબંધી” સત્યનો વિષય મેં વાંચ્યો તે ઉપરથી કાંઈ અમાધારણ જણવા જેવી હકીકત મને જણાઈ આવી નહીં, પરંતુ બ્યારે તેના જ મથાળા નીચે કાશ્યણ સંવત ૧૯૭૦ ના અંકમાં ૫૦ મેશ્વર છે કે નહીં એ હકીકત વાંચવામાં આવી ત્યારે આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે હકીકતનાં મુદ્દા કહાડી પરમેશ્વર જેવો પદમ શક્તિવાન પુરૂષ કોઈ નથી. એમ સાબીત કરવા લખવા ક્ષત્રી-લોથી યથાશક્તિ ચલ કરી પ્રકૃતિને પરમેશ્વરની જગ્યાએ સ્થાપિત કરેલી છે, પરંતુ પ્રકૃતિને કોણે બનાવી? અગર તો જેને લોકો પરમેશ્વર ગણે છે તેનો પરબાષ ગળદ પ્રકૃતિ કે કેમ? એ એક સ્વાચ્છ ઉત્પત્ત થાય છે.

આ વિષય એવો છે કે જેનો અનાદી કાળથી હિનિયાં ઉત્પત્ત થઈ તેની સાથે જ મંબંધ છે એમ મને લાગે છે—જેમ સરીર ઉત્પત્ત મધુ કે બ્યાધી લાગુ જ—મુખ સાથે હુમ્—અંધારા સાથે અજ્ઞવાણું ધત્યાદી. જેવી રીતે આકાશમાં વાદળાંઓની રચના નિયમ-સર થયા કરે છે તેવી રીતે હિનિયાંનું ચક્ર ફરે છે. તે ફરવનાર કોણ છે તે જણાતો નથી, જેને આપણે પરમેશ્વર કહીએ છીએ. તે બધાં સૂર્ય કે ચંદ્રનો ભાસ થતો નથી ત્યાં નથી.

યદત્વાનનિવર્તેત, । તદ્દામપરં મમ ॥

તેની જગ્યાએ રહે છે; તેમ છતાં પણ શ્રી વિઘ્ન સહસ્ત્ર નામમાં લખ્યા પ્રમાણે યોગી-
યોના ધ્યાનમાં આવે તેવો છે.

આ વિચારો ઘણી વાર ચાકડે ચઢ્યા છે અને ચઢડે જાય છે તેમાં આ લેખ પણ
એક વધારા રૂપે ગણાશે—ધર્મના મત તો અખા ભક્તના કહેવા પ્રમાણે છે કે—

ખટ દરશનના જુગલના મતા,
મોહિમોહી ખોતા ખતા,
એકતું સ્થાપ્યુ ખીન્ને હણે,
આપને અન્યથી અધિકો ગણે,
અખા એ અંધારો કુવો,
ઝગડો ભાગી કોઈ ન મુવો.

એ પ્રમાણે છે. ગમે તેમ હોય છતાં પણ જે ઈશ્વર યા પરમેશ્વર કે કર્તા એવું કંઈ
જે ન માનવામાં આવે તો અંધાધુની થઈ જાય. કોઈ પણ આપણાં છુપાં કૃત જોનાર નથી
એમ મનમાં ઇસાઈ જાય તો પછી બધા નિરંકુશ અને ખોટી રીતે સ્વતંત્ર થઈ પીડા આપ-
નાર થઈ પડે. ચારવાક મત પસરે તો ખાલી ગેર વ્યવસ્થા શરૂ થાય. ઘણા ખસ માણ-
મોના વિચાર પરમેશ્વર અને પોતપોતાના ધર્મથી છુટા પડતા જાય છે તેવા સમયમાં પર-
મેશ્વર અને પ્રકૃતિ વિશે વિવેચન એક તરફ ચાલે તો જન સમાજને તુકશાનકારક થઈ પડે
એમ મને લાગવાથી એમ વિચાર થયો કે હું પણ કંઈક યથારાજિત લખુ અને મહારા વિચારો
રા. રા. શીર્ષોદની પેઠે દરસાવવા હિમ્મત કર, વળી એમ પણ વિચાર થયો કે કોણ માયા-
કુટમાં પડે અને ટીકા થાય તે સહન કરે ? રા રા પ્રોફેસર આનંદશંકરભાઈ જેવા ઘણા
વિદ્વાનો જવાબ લખશે તે વાંચીશુ. એમ મનનું સમાધાન કર્યું અને “મુક્તિનાં સાધન”
વિશે લખાઈ આવે ત્યાં સુધી કંઈ પણ ન કર્યું અને સુખ ભેરતી રહેવું, એમ પણ નિશ્ચય
કર્યો અને મનની અંદર જે વાત યોજાયા કરતી હતી તે બંધ પાડી પણ માણસના નિશ્ચય
કાયમ રહેતા નથી તે તો કાળની ગતી યા આજુ બાજુનાં અંયોગો અને પોતાના મનના
તુરજાને આધિન છે

તા. ૨૯ મી એપ્રિલ સ. ૧૯૧૪ ના ચૈત્ર મહવારના આશરે છ બજે હું નિત્ય નિયમ
મુજબ મહારી આરામ પુરશીમાં હાથમાં માળા લઈ પડ્યો કે તરત એક સ્વપ્ન આવ્યું તે
જળે કે હું ગરમીના દીવસમાં સહવારે મહારી ઔદીમાં ગયેલો અને ત્યાં નહાવા માટે
એક પટાવાળાએ જેવા ગરમ પાણીથી હું નાહુ છું તેવું પાણી એક તથેવામાં નહાવા માટે
મુક્યું. હું ચારીર ઉપર કળશીયા દોળાવા લાગ્યો, તે વખતે એમ પણ વિચાર આવ્યો કે આ
અશુદ્ધ પાણીથી નહવાય છે અને આ વખતે સંધ્યા પૂર્ણ થશે નહીં પણ વળી તે જ વખતે
વિચાર થયો કે ફીકર નહીં દસ અગીયાર બજે ઘેર જાઈશ ત્યારે ખીજ વાર નાદી પુન
કરી જમીશ. તે વખતે જળે આમ પાસ કેદીયો અગીયાનું કામ કરતા હોય એમ જણાયું.

વળી તે સાથે એમ પણ થયું કે પહેરેલ ધોતીયું બિંબવવાથી ખીનું કોઈ ઘેરથી મંગાવવા સમગ્રુત આવી તે વખતે માદારી પાસે બે તથા જણ હતા (તે કાણુ હતા તે અહીં લખવા જરૂર જેવું નથી.) ધોતીયું બદલવાનું તો ન આવ્યું પણ તેટલામાં એક હાથી જેના ઉપર મહાવત બેઠો હતો તેવો જુવતો જુવતો ચાલ્યો આવતો હતો. છોકરાં “ હાથી ગાંડો-હાથી ગાંડો ” કહી ખીજવવા લાગ્યા—તે દોઢ કંદાડીને આવ્યો અને હું એક જોટલા ઉપર લપા-ધને ધરધરતો ભરાઈ બેઠો હતો તે તરફ આવ્યો. મહારાથી આશરે દરેક કદમ હશે અને મુંઝ ઉઘી કરી કે મહાવતે તરત અંકુશથી પાછો હલાવ્યો ત્યારે મને ખીક લાગે તે તો સ્વાભાવિક છે; વળી તે સાથે એમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે આવા ગાંડા હાથીને શા માટે શહેરમાં ફેરવે છે ? અને એમ પણ વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે જો મહાવત જરા મરજી બતાવે તો હું એકદમ હડી કહાડી અમુક દીરાએ નહાસી જઈ—એટલામાં આંખ ઉપરી ગઈ અને નિગ્રતિ થઈ કે આ તો સ્વપ્ન હતું, ખીકીયાનું કારણ નથી. આશરે પાંચેક મિનિટ આ સ્વપ્નને લાગી લગે. હું પુરસ્કી ઉપરથી ઉઠ્યો કે નીચેની કચીતાની એક લીટી મહારા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે આવી ગઈ.

“ નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોઈક શક્તિ છે. ”

એટલે કે પરમેશ્વર નથી નથી એમ શું કહે છે ? પરમેશ્વર મા એવી કોઈ અકળીત જીવતી જગતી શક્તિનું અસ્તિત્વ છે. આથી મને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને એમ સૂરખા થઈ કે પાદપૂર્તિ કહું. ઘણું કરી સ્વપ્નની હકીકત તરત જ ભુલી જવાય છે એમ હું જાણું છું તેથી ઉપરની તમામ ખીનાનો ખ્યાલ મેં તરત ક્યોં કે ભુલી જવાય નહીં. પછી મેં આ-શરે બે કલાક પછી નીચે પ્રમાણે પાદપૂર્તિ પુરી કરી અને આ લેખ લખવા બેઠો.

લાવણી.

- ઝાઝ પાન પડુ પૃથ્વી જે તું, વાયુ ને વળી મ્હે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોઈક શક્તિ છે. ૧
- માત તાત ને ભામિ બાઈ, નારી પરનો નેહ,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોઈક શક્તિ છે. ૨
- ચાર વાક ને જૈન મતો, સદા મુણીને સુખ રહે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોઈક શક્તિ છે. ૩
- ચાલે નિત્ય નિયમમર કામો, ટાડ તાપ હું સહે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોઈક શક્તિ છે. ૪
- થાપે કાણુ ઉઘાપે તેને, કાણુ ? મને તે કહે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોઈક શક્તિ છે. ૫
- કર્મ કરેલાં જોગવણે, તેમાં શું મરિહ,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોઈક શક્તિ છે. ૬

જગ' કર્નાતો અનાદર એ, કરીયે તો શું રહે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોષક શક્તિ છે. ૭

ધડીયાળી ધડીયાળ કરે જ્યમ, પંચાંગત આ દેહ,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોષક શક્તિ છે. ૮

રાગ દેખને મમતા માયા, પૂરમાંદીં સહુ વહે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોષક શક્તિ છે. ૯

તર્ક વિતર્કો પગ પગ ઉડે, ચર ચર ચિંતા દહે;
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોષક શક્તિ છે. ૧૦

શત્રુ મિત્રો એક બીજાને, ધોંઝારે ને ચહે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોષક શક્તિ છે. ૧૧

મર્થોમર્થો ચામ્પા નેતી બોલ્યા, અકળિત ગતી કોણુ લહે,
નથી નથી શું બાઈ કહે છે, કોષક શક્તિ છે. ૧૨

નિરંતર આવી જ બાબતનું મનન કરનાર માણસો કહો કે આ શું ? જનકવિદેહીના સ્વપ્ના જેવો આ દાખલો પણ છે, જે ઉપરથી રાગએ પ્રત્ન ઉઠાવ્યો હતો કે “આ સાચું કે તે સાચું ?” વળી સ્વપ્નામાં પણ વિચાર ઉપર પ્રભાવે ઉત્પન્ન થયા ! ! !

સ્વપ્નાં તો આળપપાળ છે, હનરો આવે છે અને જામ છે, કાંઈ તે હવાવધા જેવાં હોતા નથી પરંતુ ઉપરની કવીતાની લાઇનની મને સ્ફુરણા થઈ. તેથી આ મહાઈ સ્વપ્નું વાંચવા તસ્દી આપવી પડી છે. તે કલ્પિત છે એમ કોઈ પણ પ્રકારે શંકા ઉઠાવશે નહીં ક્ષરણુ તેમ કરવા મને કાંઈનીસખત નથી. હું પણ સત્યને વળગી રહેનારાઓમાંનો એક છું, અને તેના કાયદા પ્રમાણે ચાલુ છું.

વળી એક વાત લખવી રહી જાય છે તે એ છે કે હું કવીતા લખવા બેઠો ત્યારે એમ લાગ્યું કે લખનાર રા. રા. શીર્ષોદને હું ઓળખતો નથી યા જાણતો નથી પણ તેઓ વિદ્વાન વર્ગમાંના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ અને વખતે મહારાથી મોહોદી ઉમરના પણ હોય જેથી મહારે એમને અગર એમના જેવા મત વાળાને બહુ વચનમાં કહેવું જોઈએ કે—

નથી નથી શું બાઈ કહો છો, કોષક શક્તિ છે.

પણ એમ કરવાથી spontaneous या स्वाभाविक લાઇનો નીકળવા માંડી નહીં તેથી જે મૂળ લાઇન ઉત્પન્ન થઈતે જ રાખી અને આગળ ચલાવવું પડ્યું; તે એવા અર્થમાં હું લઉં છું કે પરમેશ્વરને અને આપણા સ્નેહીને તુંદારેથી પણ બોલાવીએ છીએ તે એક ખરા બાવની નિશાની છે માટે તે પ્રમાણે ગણી રા. રા. શીર્ષોદ ક્ષમા કરશે. વળી એમનામાં પ્રણ આત્મા રૂપી ભગવાન યા તેમના સિદ્ધ કરેલા અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વ વ્યાપક પરમેશ્વરની જગ્યાએનાર પ્રકૃતિના કર્તા બીરાજમાન્ય છે એટલે એક વચનમાં તેમને કહેવામાં મહારો દોષ નથી નહીય. બિન મત ચવાથી વખતે મહારા જેવા અક્ય માનવાળાને બળીયા

સાથે બાથ બીડવા જેવું થતું હોય તો પણ હનન જેવું દુ ગણતો નથી કેમકે સત્યને જે આપણે વગી રહીએ તો સાચું કહેવા યા વખવાને તો આપણે બધાયા જ છીએ “ ખરૂં બોલે તેમા રો ખાર ” એ ન્યાયથી અને વિશેષ બાણનાની છત્રાશાથી આગુ લખવું પડ્યું છે

બાઈનના પણ Gōtā યા પરમેશ્વર સદ્ વાપરવામા આવે છે કુશનમા પણ ખુદા સદ્ છે—આપણા શાસ્ત્રોમા પણ હમ્મર યા પરમેશ્વર સદ્ છે, ત્યારે પરમેશ્વર તો હોવો જ જોઈએ—તેના વિના કાઈ પણ ખાલી નથી—તે સર્વ વ્યાપક, સર્વમ્ અને સર્વ શક્તિ માન છે તેની ના કેમ કહેવાય?

અનુ દ્રષ્ટિથી ઈશ્વર જોવાતો નથી પણ સુદ્ધ દ્રષ્ટિવાળા જોઈ શકે ખરા ગીતા અધ્યાય ૧ ના શ્લોક ૧૩ ૧૪ મા જે પરમેશ્વર કહ્યો છે તે જ પરમેશ્વર, તેનાથી યા જેની સમિત વડે આ વિશ્વની રચના નિયમમગ્ સાથે છે ગીતાના ૧૦-૧૧-૧૨ અને ૧૩ મા અધ્યાયમા પરમેશ્વર કાણુ છે, ત્યાં છે અને કેવા કર્મોથી મગ્ છે તે બાણાવેલું છે અને અનેક જન્મોમા યોગ વિગે પ્રયત્નો કરતો આવેતો યોગી પરમ મનીને પ્રાપ્ત થાય જ એમ ગીતાના માતમા અધ્યાયમા છે, કેરી તત્ત્વોથી ઉપરના અધ્યાયમા અધ્યાય કરવામા આવે તો સમજનાર “ જેને પરમેશ્વર કહ્યો છીએ તે આ પ્રકૃતિ જ પ્રકૃતિનાં દોષો તેને પ્રાર્થના કે મુનિની અસર થતી નથી ” તે મગ્ગનાની મનુષ્ય માત્રને જરૂર છે પરમેશ્વર જેવો માર્ગ માણુમ બાણતો નથી એમ્ને કે આપણા ન જ જોવામા આવતો નથી ” એ વાન ખરી છે પણ પરમેશ્વર મનુષ્ય મ્ને મહાશક્તિ બનાવ જ તે મગ્ગયગ વ્યાપક ઘોડે ધરો અગે છે અને છે જ એ મહાનશક્તિ તો અતોડીક છે જેને આપણે પરમેશ્વરના નામથી જાણીએ છીએ

આ શ્રેષ્ઠમા લખેની ચર્ચા બહુ જાણીતી છે, નખના પાર આવે તેવી નથી, જેમ જેમ વિશેષ મનન કરીએ તેમ તેમ લખાણુ નવ વગી આ નખવું રહી ગયું અને તે લખવું ગદી ગયું એમ તર્ક ઉઠ્યા જ ક્રે અને તેથી કમગો ઉપરે એમ્ને લખાણુ થઈ નવ તેથી મન ઉપર કાણુ નખી આ નેખ મમામ કરવા રજા વડે છું

નાના તાગીખ ૨૪ મે ૨ ૧૪ પાટણ (ગુજરાત)

મહેતા નરસેરામ જમીયતનામ.

ગ્રંથાવલોકન.

રા બ રમણમાઈ મહીપતરામ નીવડે રચેલું ‘ રાધના પર્વત * ’ એ નાટક વાચતા તે વિશે મને વિચાર સુઝ્યા છે તે મહેપમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવું છું

વસ્તુનિધાન અને લેખનકલા જેમ જેમ તપાસું છું તેમ તેમ આકર્ષક લાગતા આવે છે ગ રમણનાથના મગ્ગ ગાબીરની ઉંચા પ્રમારની છત્રી પડી આરી છે

* કર્તા જોન તા ૧ રમણમાઈ મહીપતરામ નીવડે નિમત ૧-૦-૦૦

પહેલું સાવિત્રી-કલ્યાણકામનું જોડું, બીજું કમલા-કુંડલનું, અને ત્રીજું જગદીપ-વીણાનું, એ વ્યવસ્થા સૂક્ષ્મ ઔચિત્યવાળી છે.

કુંડેશ, ભલકા, ગોર, પર્વતસિંહ, રૂપવતી, ગંજરી, શીતલમિંહ, અને પુરોહિત—જગતનાં પાપ અને દુષ્ખનાં સ્થાપિ કારણોની આ રા. રમણભાઈની યોગેલી મૂર્તિ પરપરા પણ અનેક રીતે સૂચક છે.

બાહ્ય જગતથી અત્યંત સુરક્ષિત રાખેલા જગતિયાનું એકાંત તોડનાર યુરોપીય મહા નાવોનું રૂપક મગરમચ્છ—એ રા. રમણભાઈની કલ્પના, તેમના મંપ્રદાયનું મંતવ્ય, કે એ એકાંત તોડવાનો ઇશ્વરી સંદેશ જગતિયામાં મૂર્છાવશ થઈ ગયેલા પ્રેમમંત્રને પાછો જાગૃત કરવાનો હતો એ, જેને આજ નહીં હોય એવાઓને પણ લલિત લાગ્યા વગર ન રહે એવી છે.

વિધવાવિવાહની આખતમાં રા. રમણભાઈનો મંપ્રદાય આટઆટલું ગૌરવ જોવામાં સહ સહિવેકની મર્યાદા ઓળંગી જાય છે એવો જેમનો ચત હશે તેમને પણ તેમના નાટકમાંની મુખ્ય રેખાઓ સ્વીકારવી જ પડે એવું ચિત્ર તેમણે આજેખંડું છે. વીણાના ઇતિહાસવાળા, બાલવિધવાનાં લક્ષ જગદીપ સાથે કલ્યાણકામ સાવિત્રી કુંડેશ કમળા અમૃતદેવી અને લીલાવતી જેવાં વડીલોની સંમતિથી થાય, અને યુજરાતની ગાદી જાય તો પણ ખેર એવા માહસિક આત્મભોગની સ્થિતિમાં થાય, એની આમે કોણ વાંધો લઈ શકે? વળી વીણાના પિતા શ્રદ્ધાવસ્થામાં નવચૂંકાવી રૂપકુંડરી પતિવ્રતા લીલાવતીને પરણે અને પરણ્યા પછી એ ગંજીર પાપના પ્રાપ્તિ તરીકે જુદાની પાછી મેળવવાની અશક્તિ વાતને શમ્યવત્ માને, એ બીજા માંથી ઉત્પન્ન થતા નાટકમાં વિધવાવિવાહ (ઉપર જણાવી તે મર્યાદાઓમાંના વિધવાવિવાહ) ને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે, એ તે ક્યા પ્રકારના તર્કજનકથી અનુચિત ઠેરવી શકાવાનું?

ભવાઈમિથહની વાર્તાના સ્પૂલ ગ્રામ્ય ખેતીમાંથી એક સુરક્ષિત કથાની કલ્પાણ મુદ્દિ થઈ આવી છે. 'વીણા' નું નીતિસૂત્ર કે 'સરસ્વ પથ મન અભિલાષા,' એને કલાપ્રદેશમાં જ મંકારી લઈએ તો નાટકની યસ્તુથટનામાં એ અભિલાષા સિદ્ધ કરવાને માટે રા. રમણભાઈ કે લખા. અને કલ્યાણકામ ઉભયનું નયસૂત્ર કે શાંત ગંજીર નનન વગર તે ગૂંચો વર્ગમાંના પ્રતિષ્ઠિત પુરૂં સેવન કેટલું સ્પષ્ટ છે.

એમને અગર એમના જે જભાઈનું સુચયિત અને સરલતાની સ્પષ્ટતાથી લખાયેલું તથા વચ્ચે

નથી નથી સુખમ્મી ઉચ્ચાભિલાષાઓના પ્રકાશવાળું નાટક પ્રગ્વના નાટકાં પણ એમ કરવાથી spontaneous થાય નહીં નીવડે. આંખેણા જમાનાની સમગ્ર તેથી જે મૂળ લાઘવ ઉત્પન્ન થઈ તે જ રાખી અદ્ભુત પ્રતિભા વિનાના આપણાં સાહિત્યમાં હું લઉં છું કે પરમેશ્વરને અને આપણા એર્ડવ ન જ હોઈ શકે. આમ કેમ એનો પુલાસો ખરા ભાવની નિશાની છે માટે તે પ્રમાણે જ અટકીશ.

નામાં પણ આત્મારૂપી ભગવાન થા તેમના જે બળવંતરાય કલ્યાણકામ હાકોર, મેશ્વરની જેને વેનાર પ્રકૃતિનો કર્તા બીરાજ, મહારો હોય તે જણાય, બિન્ન મન થવાથી—

સંવત્ ૧૪૬૬ માં રચાયેલા દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય
 ગુણરત્નસૂરિના કિયારત્ન સમુચ્ચયમાંથી પ્રાચીન
 ગુજરાતીનો વિભક્તિ વિભાગ (tenses) તથા
 સંવત્ ૧૫૦૭ માં રચાયેલું વાક્ય પ્રકાશ
 ઔઞ્ઞિક.

જન આચાર્યોએ ધણુંક ઔઞ્ઞિકો લખેલાં છે અને તે ઔઞ્ઞિકો મુખ્યજનના બોધને
 વાસ્તે હોવાથી તેમાં તે વખતની ભાષામાં વ્યાખ્યા, ઉદાહરણો અપીકરણો તથા અર્થો આ-
 પેલાં દોષ છે. ઔઞ્ઞિક એ ગ્રન્થ, ઉક્તિ ઉપરથી થયેલો છે. દ્વચજુદ્ધાણનકં પ્રથમાધ્વર
 પુરસ્થરણનામાર્યાદુક્ ૪-૩-૭૨ એ મૂલથી ઉક્તિઓના વ્યાખ્યાન ૬૫ (વ્યાકરણ)
 મંથના અર્થમાં ઠક્ પ્રત્યય લાગનાં ઔઞ્ઞિક એ મિદ્ધ થાય છે.

મુખ્યાધ્યભોધમાં—પ્રાયઃ પ્રાકૃત ઉન્મત્તીનાં સંગ્રહઃ ક્રિયતે મથા । (ધણું ખડ પ્રાકૃત
 ભાષામાં પ્રાકૃત ઉક્તિઓનો મંથદ ભાગથી કનય છે.)

કિયારત્નસમુચ્ચયમાં અય બાલાનામવધોધાય માકૃત્તવાર્તાધિવિવક્તિવિભાગો વર્ચયતે ॥

વાક્ય પ્રકાશ ઔઞ્ઞિકમાં મુખ્યજુદ્ધિપ્રવોધાર્યમુક્તિયુક્તિઃ પ્રવચ્ચનં ।

ઔઞ્ઞિકમાં દેવદેવં નમસ્કૃત્ય નિનં ત્રિનગદીશ્વરમ્ ।
 સંક્ષેપાર્દીકિકં વચ્ચે બાલના રિત્તુદ્ધયે ॥ ૧ ॥
 પદ્ કારકાગિ સંચંચઃ સ્યાદા. સત્તવિષ્કનયઃ ।
 દશ ત્યાદાત્રયઃ કાલ જ્ઞેયાઃ સંસ્કૃતમિચ્છતા ॥ ૨ ॥
 ઉક્તિઃ પંચવિધા જ્ઞેયા માવે કર્નરિ કર્મણિ
 કર્મકર્ત્તરિ વિજ્ઞેયા હેતુકર્ત્તો ચ પંચમી ॥ ૩ ॥

(કિયારત્નસમુચ્ચય સંસ્કૃત ધાતુના ૩૫૦ ન્તલુવાને વાસ્તે બનાવેલો છે અને તેમાં વિભક્તિ
 (tenses & mood) ના મરથ જ્ઞાનાર્થે સંસ્કૃત ઉદાહરણો ગૂજરાતી અનુવાદ સાથે
 મમનવેશ છે તે તથા જ્ઞેયાઃ સંસ્કૃતમિચ્છતા તે ઉપરથી આ ઔઞ્ઞિકો સંસ્કૃતના જ્ઞાનાર્થે
 ૪૮ રચાયેલાં હતાં તેમાં મંદેદ રહેલો નથી. આ ઔઞ્ઞિકો સંસ્કૃતના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને માટે નવી
 પણ વાચ્યપ્રયોગમાં ઉપયોગિ ક્રિયા દારક પ્રાનિપદિક તદિત તથા કૃત્તો ખાલીની આપવાને

છે; અને તે મુઘ્ઘાવબોધના બોધને વાસ્તે હોવાથી તે તે પ્રયોગો પ્રાકૃત ભાષામાં સમજાવેલા છે. મુઘ્ઘાવબોધમાં ક્રિયા બહુજ અંશેષમાં કરેલી છે તથા ભવિષ્ય વગેરેને તે સમજાવ મૂકી દીધેલા છે. તેથી ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય જે દેવસુંદરમુગ્ધિના શિષ્ય ગુણરત્નસરિયે સવત્ ૧૪૬૬ ની જે સાલમાં રચેલો છે તેમાં પ્રાચીન ગુજરાતી રૂપો આપેલાં છે તે જૂની ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશાથી નીચે આપેલા છે. મુઘ્ઘાવબોધ સં. ૧૪૫૦ રચાયેલું છે અને તેના કર્તા પણ દેવસુંદરમુગ્ધિના શિષ્ય હતા. ગ્રોફ્સર મણીલાલની પાટણના બંડારોની યાદીમાં તેના કર્તા તરીકે કલમઢનતું નામ જણાવેલું છે. જે પ્રતીકોના આ લેખમાં ઉપયોગ કરેલો છે તેમાંનો એક પ્રતીક સવત્ ૧૪૭૦ માં લખાયેલા ક્રિયારત્ન સમુચ્ચયના પ્રતીક ઉપરથી ઉતારેલો છે તેથી તે વખતની ભાષાનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકશે વાક્ય પ્રકાશ ઐકિત સંવત્ ૧૫૦૭ માં મિદ્ધપુરમાં વડતપગચ્છના રત્નસિંહદસુરિના શિષ્ય ઉદયધર્મે પ્રાથમિક સ્મૃતિને વાસ્તે બનાવ્યું હતું.

ગુરુતપગણગગનાંગનગણતરણિશ્રીરત્નસિંહસૂરીણામ્ ।

શિષ્યાણુનેદમૌક્તિકમુદિતમિદંમુદયધર્મસજ્જેન ॥ ૨૬ ॥

મુનિગગનશરેંદુમિતે વર્ષે હર્ષેણ સિદ્ધપુરનગરે ॥

પ્રાથમિકસ્મૃતિહેતોર્વિહિતો વાક્યપ્રકાશોયમ્ ॥ ૨૭ ॥

આ ઐકિતમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બન્નેમાં મલીને ૧૨૭ શ્લોકો છે. તેમાં ઉકિતએ, કારક, તદ્વિત, કૃત્ વગેરેનો ચિયાર કરેલો છે. આની એક છૂટું ઓછામાં ઓછી સાદાપણસો વર્ણની જૂની પ્રતિનો ઉપયોગ કરેલો છે વાક્ય પ્રકાશ ઉપર પણ ટીકાઓ છે. ત્રીજા અંથ ઐકિતક-નો કર્તા, રચના સાવ વગેરે આપેલું નથી. આ બન્ને મુઘ્ઘાવબોધની પછીની ભાષામાં કેવા દેશકારો થયા તે જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડશે.

ક્રિયારત્નસમુચ્ચયમાંથી.

વર્તમાન.

કર્તારિ

ભાવે

કર્મણિ

“ મુઘ્ઘાવ બધસીચાધ હુ કીનઉ

તુ કીનં છુમ્હે કીનઉ

કીનધ કીનઈ

)

વિધિ વર્તમાન.

વિધિ. (વિધિનિમન્ત્રણામન્ત્રણાભીષ્ટસમ્પ્રદાનમાયેને)

કરેવલે લેવલે દેવલે આવકઈ વિનલે *જિનરહઈ કરિવલે
કરિને લેને દેને જન્મનકે રૂલે લેવલે દેવલે ઘાતુ દેવલે
હૂં કરિજલે અમ્હે અમ્હે લીખ નિમિલી જૂનલે વચ્ચ પહિરવલે
તૂં કરિને છુમ્હે કરિને (મુઝ્જીનહિ ઘયં મૈસં જીળં ઘાસો ઘસીમહિ)

અનુશા	અનુભતિ	આશિપ્
ગુરિ અણુભણિલે ચેલકે વ્યાકરણ પદત	કરકે લિલે દિલે	એકે રાજ્ય કરકે
(કર્તરિ) હૂં કરિજલે તિણુઈ કીજઈ (કર્મણિ) તૂં કરિ		એકના વધની મરકે
તૂં કરિને હુખમત (આવે)	કીજલે કીજલે	(કર્મણિ)

આતીત.

અઘતન	હિસ્તન	સામાન્ય
આગુ કીધકે લીધકે	કાલિ લીધકે	આગઈ કરતકે આગઈ કરતા
		} કર્તરિ
		આગઈ કીધકે આગઈ લીધકે
		} કર્મણિ

લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હૂં મિ કરમ્ ધી જિમનકે અમ્હે સકે શ્લોક પદતા
તૂં દિહાડી પ્રતિ ૫૦ શ્લોક વ્યાખ્યાનિ બજુતકે છુમ્હે નિલિ સઈ અન્ય વિખતા
એકે પાય જોઅણુ ભૂમિ આગતકે એ ચેલા દિહાડી પ્રતિ મિ સદર સજગાય ગુણના
એકે ગામિ મિલે (કર્તરિ) નાણુહો આપણિ દેવપણુષ તીણુ વિમાનિ વસના
છણુઈ ધણુ કીધકે (કર્મણિ) અમરે હો અંધ સાધકે શ્રીધનુજઈ શ્રીગુરુ આલિઆ
છણુઈ પુરુષઈ દસ આમ પામ્યાં (કર્મણિ) નાણુ હો મિત્ર અહેદિહાડે આપણિ નલ
અવિ કરના

છણુઈ વચ્ચ વીક્યાં (કર્મણિ)

* પછીના અર્થમાં રહઈ એ તદ્દિત પ્રત્યય વાપરેલો છે. આ રહઈ અને મારવાડીમાં અતુર્થના પ્રત્યય રહના મંબંધ માટે જુઓ Dative and genitive postpositions in Gujarati and Marwari; Tessitori J.R. A. S. 1913 pp. 563 et seq.

भा.उ.योगे अधतन

आकोशे भा.उ.योगे अधतन.

म छरे म छरिने म छरिसि म छि म छीधु म छीधु रणे छवतड रणे छरतड
म छरे म छरिने म छरिसि म छि म छीधु म छीधु रणे छवतड रणे छरतड
म छरे म छरिने म छरिसि म छि म छीधु म छीधु रणे छवतड रणे छरतड

क्रियातिपत्ति

आशी:

नध क्रिमध आयुडं करत विअत विअत तड आयुडं हुअत छरिअतड पडिअतड

लविध्य

भरिअतड हुअतड

हू छरिअु आभे छगिमिड
नू छगिमिड तुभे छगिसिड
छरिमिड देमिड देमिड

वाक्य अ.श.भां.धी.

प्रणम्यात्मविदं विद्यागुरु श्रीदेववर्धनम् ।

मुग्धबुद्धिप्रबोधार्यमुक्तियुक्तिं प्रतन्यते ॥ १ ॥

द्विधोक्तिः प्रवरा वक्रा प्रवरा कर्तारि स्मृता ।

वक्रा कर्मणि भवे च

(कर्मकर्तारि) सुखि भगाइ ए ग्रंथु ग्रथोऽय पत्रते सुखम् ।

आफणी कण वीकाइ विक्रीयते कणा स्वयम् ॥ १० ॥

भगवन् तुम्हे वदाउ आफणी आपणे गुणे ।

भगवंतः स्वयं यूयं वंद्यत्वे निजकैर्गुणे ॥ ११ ॥

आफणी अहि पूजाउं स्वयं पूज्यामहे वयम् ।

पचाणु आफणी कूर अपाचि स्वयमोदनः ॥ १२ ॥

(भावे) अमुकई अमुकडं करतइ अमुकइ होतइ इति प्रयोगि यथा

(कर्तारि भाव) सूर्येभ्युदयं गच्छति कजेपु विकसत्सु रात्रिरगात् ॥ १८ ॥

अमुकई इंसि करीतइ होई हो तसइ कर्मभावयोश्च यथा ।

(कर्मणि भाव) रविणा क्रियमाणेहन्युदीयमाने च योति तमः ॥ १९ ॥

करतु भगतु एवं तकारो यत्र दृश्यते

तत्र शत्रानशो ज्ञेयो तुल्यकालकियाग्रतः ॥ २० ॥

કરીતું દીનતું એવાદો યતેન ર્જનૌ ।

યમાન ર્જતે તત્રાનશ્ તૃતીયા ચાસ્ય કર્તારિ ॥ ૩૧ ॥

દેણહારણેણહરેત્યર્થે ણકનૃચો તયોઃ ।

કર્તારિ ચ વિમ્ભત્વાયં ષ્ઠીત્વાપ્યે તદ્વીયકે ॥ ૩૮ ॥

કરવું રાહિવું દેવું ર્જત્યાદી કૃત્યપ્રત્યયાઃ

કાર્ય સ્પર્નાયમેતલ્યં દેયં કૃત્યં તવ ત્વયા ॥ ૪૦ ॥

કરી છેડ્યાદિ વાક્યેર્વાકારો યત્ર ધર્યતે ।

તત્ર પૂર્વક્રિયાયાં ક્ત્વા દ્વિતીયા ચાસ્ય કર્મણિ ॥ ૪૨ ॥

(યયા) સ્નાત્ર કરી નિન પૂનરૂ સ્નાત્ર કૃત્વા જિનં સ પૂનયતિ ।

ધન ર્જરિ પેસરૂ ધનાનિ લાત્વા ગૃહં પ્રવિશતિ ॥ ૪૩ ॥

રરિવા મણિવેત્યાદી યત્ર વાકાર ઉચ્ચતે ।

તત્રોત્તરક્રિયાયે તુમ્ તદ્વચાપ્યે ચ દ્વિતીયિકા ॥ ૪૪ ॥

(યયા) રર કરિવા ધન માગરૂ ગૃહાણિ કર્તુ ધનાનિ માર્ગયતિ ।

ગુરૂ મગધા ગુરુ સેવરૂ સુનિમચ્ચેતું ગુરુન્ મનતિ ॥ ૪૫ ॥

રૂકારે સત્યપિ જ્ઞાશકૃષાત્વયો યત્ર યોજ્યતે ॥

તુમેવ તત્ર વિજ્ઞેયો ન તુ ર્જત્યાપ્રત્યયો મેવન્ ॥ ૪૬ ॥

રૂટ દાન દેડે જાણરૂ અનરૂ તપ કરી સકરૂ

દાનં ટાતુમય વેત્તિ તપઃ કર્તુ ચ શક્નુયાન્ ॥ ૪૭ ॥

માગરૂ કાઠરૂત્યાદી પ્રત્યયો ધુરકોત્તેમો ।

મંગુર મિદુરં કાળઠ કેદારાશ્ચ પવેલિમા ॥ ૪૮ ॥

યત્ર પ્રયોગરૂત્યાપારે ણકારો વાક્યમન્યગઃ ।

તત્ર ણિગ્ પ્રત્યયો યદ્વત્કાઞ્ચાન્ માણયતે ગુરુઃ ॥ ૪૯ ॥

કરિવા વાંઠઠ મણિવા હીંડરૂ ર્જત્યેવમાદિપુ સ્યાત્ ।

માધુશ્ચિકીર્પતિ તપઃ શ્રીસિદ્ધાંતં ચ વિમાણપતિ ॥ ૫૦ ॥



વર્તમાન—કર્મે કર્તાઉક્તિ મુખિ બહુધર્મ એ અંથ આ અંથ મુખે બહુધ છે

(મુખાં એ અથ મુખિ પાઠ્ય)

આક (પ) છી કહ વીકાક—કહે એની ગેરે વેચાણ છે

બગરૂ તુમે વદાક આક (પ) છી આપણે ગુણે

ભગવન્ તમે તમારા ગુણોથી પૂજાઓ છો

આદિષ્ટિ અમિહ પૂજાઉં—આપણે આપણી મેરે પૂજાએ છીએ.

અતીત પચાણુ આદિષ્ટિ કર—ભાત એની મેરે રંધાયો

કર્તરિભાવે અમુકઈ અમુકઈ કરતઈ અમુકઈ હોતઈ—અમુક અમુક કરે તો અમુક થાય છે
કર્મણિભાવે અમુકઈ ઇસિ કરી તઈ હોઈ હોત તઈ—અમુકથી એવું કરાતો અમુક થાય છે
રાત્રિશાનચ કરતુ બણતુ કરતો બણતો :

કરીતું દીનતું

તચ દેણહાર લેણહાર

કૃત્ય કરિવું રહિવું દેવું

કૃત્યા કરી દેઈ આત કગિ ગિન પૂજઈ ધન લેઈ ધરિ પેસઈ

(મુઝા૦ કરી લેઈ દેઈ ઇત્યાદિ બોલિવઈ)

તુમ કરિયા ભણિયા

ધર કરિયા ધન માગઈ યુઈ ભણિયા શુર સેવઈ

એક દાન દેઈ જાણઈ અનઈ તપ કરી સકઈ

આ દાન દેઈ જાણે છે અને તપ કરી શકે.

ધુગચ્ બાજણુ કાઠ

ઈન્હાઈ—કગિયા વાજઈ ભણિયા હોઈઈ

આ ભાષામાં અને મુઝાવમોધની ભાષામાં ઘણું સામ્ય છે. મુઝાવમોધના ચેતુની પેઠે
અહીંઆ મયુ એવું રૂપ પણ વાપરેલું છે.

મુઝાવમોધ તથા વાઙ્મય પ્રકરણ ઐકિતક્રમાં પ્રાતિષદિક તથા ક્રિયાના રૂપો વાપરેલાં છે
તેવાં રૂપો મંવત્ ૧૫૪૮ માં રચાયેલા વિષ્ણુ નનાઈન કવિના ઉપાદેશમાં પણ નજરે પડે
છે. અહીંઆ તે કાવ્યની મંવત્ ૧૬૭૩ માં લખાયેલી અતિ શુદ્ધ પ્રતિ ઉપરથી કેટલાંક
જ્ઞાહરણો આપીયું.

મરમનિ કરઈ ૭ પમાડ ૧-૧.

એકમના જે ગાદમિષ માંમવમિષ જે રામ ૧-૩

બચવન બાણુ વધાવીડ એ કીધુ એ શ્રોણિનપુરનુ ગણકરે ૫-૧

હર બાણાસુર દૈવાસિ સંચરઈ પ્રજ્ઞમીય આમિદાયક અસુરનઈ પદનશુઈ એ ૬-૧

આદિ ઉપાદિ આણી આયોગિક સાહેબરે મિતરી વર દેઉરે સંસારિ

પ્રીતિ પાર્યતીઈ પૂઁગીઝી ૯-૧

તિહાં ચીણુ લિખ્ય તિહાં ભોટ લિખ્ય મહા ભોટ લિખ્ય તિહાં

તિહાં મિથુ લિપી સ્વેત વધાર ચીણુ લિખ્ય નગર લિખ્યા અપારા તિહાં આવી

તિહાં સોરક લિપી મરગીરે તિહાં અનિરુદ્ધ લિખ્યા શ્રી કૃષ્ણ લિખ્યા બલદેવ લખ્યા

તિહાં લાચરે

ચીર ચોલી લાવું જનાઈન બાણુ મિરંદુ મુદવનધ કુવિ દીવુ ૧૩

કોબંડ કહધ નવિ મારીધ સારીધ વાત મું બાણુ

કુલ પરિ પરિ પૂઁગીઝી કહુ તુ મદિરિ મું આણુ

ધસિ સમધ ઉપા આવીયાં બાવિયાં અનિરુદ્ધ જોડિ

અમર અનોઅનિ ધમ ઉચ્ચરધ ૨૪

ઉપારે આલણુદાર સાર કરધ સહીમરતણીઝી ૨૭

આમાં દીવુ રાજક પાર્યતીઈ, ઉપાઈ, પદતણુઝી, માદવનધ, કૈલાસિ, કુલિ, મંદિરિ

અનોઅનિ, ઉચ્ચરધ, કહધ, કરધ, કરઉ, પૂઁગીઝી, આયોગિક, વધાવીક, ગાધસિધ

સાંભવમિધ, આલણુદાર, પ્રણમીય, વગેરેને મુધ્યાવબોધના તથા વાક્યપ્રકાશના તેવા,

કોનો સાથે મનખાવો.

(અપૂર્ણ.)

સી. ડી. દસાલ.

ખીન ઓઠો અને ખીન હૃદયો.

(શિખરિણી.)

ખીન ઓઠો જ્યારે નિજ પ્રણયને વ્યક્ત કરશે,
ખીન ઉરો જ્યારે નિજ પ્રણયમા મગ્ન બનશે,
ખીન પ્રેમીઓની જન મુદુ મીઠી ગોઠી મળે,
અને એ આવાયે પ્રણયઅભિવાદ્ય પ્રવરશે :

અરે ! એવા દરયે સ્મરણુ મૂઢ છૂપ્યું કદી હશે,
અરે ! એવા સ્નેહે કદી સ્મરણુ અસ્નેહનું થશે,
અરે ! એથી સ-મુખ ગત સમયનું સુખ દીપશે,
અને . ત્યારે માત્ર સ્મરણુ તવ ઉરે પ્રિય ! થશે ૨.

ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદશી.

૧ મીસીસ હેનરી લુડની ' East Lynno ' નામક નવલકથામાલા નીચેના કાવ્ય ઉપરથી—

" When other lips and other hearts
Their tales of love shall tell,
In language whose excess imparts
The power they fool so well,
There may, perhaps, in such a scene
Some recollection be,
Of days that have as happy been—
And you will remember me "

* દિવાન બહાદુરની એમતિ અહીં મૂકવી.

વ્યાઘ્રાચાર્ય શૃહલ્લાંગૂલ*

એક સમયે વાઘ લોકોએ ગીરના વનમાં એક મ્હોટી મખા બોલાવી. વનના મધ્ય ભાગમાં એક ઉંચાણવાળી જગ્યાએ આ મહા પ્રાણીઓની હાર્યની હાર્ય બેઠી હતી. વનના ગાદા અંધકારમાં તેમના સદેહ અને મ્હોટા દાંતો પડછો સ્પષ્ટ જણાતો હતો. સર્વાનુમતે અમિતોદર નામના એક વૃદ્ધ વ્યાઘ્રને સભાનું પ્રમુખપદ આપવાનું નક્કી થયું. માનવતા અમિતોદર ગંભીરતાથી ચેતાની પૃછડીના ટકાથી બેઠા થયા અને પ્રતિષ્ઠિત શ્રોતાજનોની સભા આગળ નીચે પ્રમાણે બાપણ શરૂ કરી સભાનું કાર્ય આરંભ્યું.

“આપણી જાતિના ઇતિહાસમાં આજનો દિવસ ઘણો સ્મરણમાં રાખવા લાયક છે. આપણા જોવા પ્રાચીન, અરણ્યવાસી અને આસાહારી જાતિના પ્રતિષ્ઠિત સામાજિકો, આપણું અરસપરસ હિત વધારવાના વિચારથી વિવાદ ચલાવવા આ સભામાં આવેલા હું જોઉં છું. અહિંસાની વાત એ છે કે ખીજાં દેરી તથા નિદક પ્રાણીઓએ વાત ફેલાવી છે કે આપણે હજારો મજા નથી, મંયુક્ત નથી પણ દરેકથી વિયુક્ત રહી વનમાં છુટા છુટા વસીએ છીએ. આજની આ મ્હોટી સભાના ઉદ્દેશોમાંનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ, આવી ખોટી અને દુષ્ટ ચર્ચાની સ્થાને વાંધા ઉઠાવી તેનો રદીયો આપવાનો છે. આપણે દરેક રીતે એટલા તો મુદ્ધરતા જઈએ છીએ કે થોડા જ સમયમાં, સજીવ પ્રાણીઓમાંના સૌથી મુઠ્ઠેલા આચાર વિચારવાળા તથા મંરકારી પ્રાણીઓમાં ગણાઈતું એમ હું આશા રાખું છું. આજે જોવી રીતે આપણે એકલા થયા છીએ તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ સંયુક્ત રહી આપણો પૂર્વકાળથી ચાલ્યો આવેલો-ખીજા પ્રાણીઓના આહાર કરવાનો-ધર્મો સલાહ અને શાન્તિથી ચલવીશું એમ હું આશા રાખું છું (જમીન ઉપર પૃછડીઓના પછાડા કરી સર્વે શ્રોતાજનોએ પાડેલી તાળીયો). અને જન્મુઓ’ હવે આજની મખા ખાસ શા કામ માટે બોલાવી છે તે હું તમને દુકામાં જણાવવાની રજા લઉં છું. તમને મંવેને ખમર તો હમે જ કે હમણા થોડાંક વર્ષ થયાં આપણી જાતિમાંથી સમ્યક્તા વગેરે જોઈતાં થતાં ગયાં છે. તે વાત નિર્વિવાદ છે. તેનો ઉપાય સ્પેશે છે. આપણામાં ઘણાઓને કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્રેચ્છા થઈ છે. આજકાલ જમી જાતનાં પ્રાણીઓ કેળવણી લે છે તો આપણે તે પ્રમાણે શા માટે ન કરવું જોઈએ. આ કોંગ્રેસ આપણી જાતિની કેળવણીના ઉપાયો યોજવાને મળી છે. આટલું કહી હવે આ સભાનું કામકાજ શરૂ કરવાની તથા તમારી સન્મુખ જે કાંઈ વિષયો મુકાય તે ઉપર ચર્ચા ચલાવવાની તમને વિનંતિ કરું છું.”

પ્રમુખના આ હુકમ બાપણને સર્વેએ બંધકર લુધવાટ અને ગર્જનાઓથી અનુમોદન આપ્યું. પછી ઘણા કારણો વચ્ચે, અને તેને અનુમોદન આપનારાં લાંબા લાંબા બાપણો થયાં. બાપણો વ્યાકરણ તથા વક્તવ્યની દૃષ્ટિથી જોતાં ઘણાં સારાં હતાં પણ અવાજના

દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં તે ઘણાં ભયંકર હતાં. આખું વન તેથી ગાઝ ગયું હતું. સર્ખાનું ખીજું બધું કામ થઇ રહ્યા પછી પ્રમુખ બેઠા થયાં અને બોલ્યા” આપ સર્વેને ખબર તો હશે ન કે આપણી વ્યાધ જનિર્માના સાક્ષર શિરોમણી, વિદ્ય, શ્રીયુત વ્યાધાચાર્ય, બૃહસ્પતિ ગૃહ આ વનમાં વસે છે. તેઓએ આજે આપણી સમક્ષ ‘મનુષ્ય જનિતો ઇતિહાસ’ એ વિષય ઉપર એક નિર્મંથ વાંચવાનું ઘણી કૃપાથી કયુલ્યું છે.”

‘મનુષ્ય’ શબ્દ સાંભળતાં ન, સંખામાંના કેટલાક યુવાન વ્યાધોને ભૂખની લાગણી થઇ આવી પણ સાર્વજનિક મિજબાનીની દંધ તૈયારીથી ન જોવાથી, પોતાની સ્વાભાવિક લાગણ્યોને કાબુમાં રાખી. પ્રમુખનું નિમંત્રણ સ્વીકારી, વિદ્વાન બાપણકર્તા માનભરેલી રીતે ગર્જના કરી બેઠા થયા અને રસ્તે જનારને બપ ઉત્પન્ન થાય હોવા અવાજથી નીચે પ્રમાણે બાપણ શરૂ કર્યું.

“પ્રમુખ સાહેબ, સમારીઓ, અને સદગૃહસ્થો, મનુષ્ય એક રીતે વિચારતાં, બે ખાં પ્રાણીઓના વર્ગમાં ગણાય, પરંતુ હેમને પીંછાં નથી હોતાં તેથી પક્ષીઓના વર્ગમાં તેમને ના મુકાય. વળી ચોપખાં જનવરો અને મનુષ્યમાં ઘણું સરખાપણું જણાય છે. હેમનાં આવયવો અને અરથીશાસ્ત્ર ચોપખાં જેવાં ન છે. તેથી એકંદર રીતે જોતાં જુને તો લાગે છે કે તેઓ ચોપખાં જનવરોમાં ન ગણાય, ખીજાં ચોપખાંના જેવાં બળ અને ખૂબ-સુરતી હેમનામાં નથી હોતાં એ વાત ખરી છે પણ તેથી જુને પક્ષી વર્ગમાં અથવા તો ખીજાં ચોપખાંના વર્ગમાં ગણવા તે ગેરવાજબી કહેવાય.

ચોપખાં જનવરોમાં, તેઓ, વાનર વર્ગને વધારે મજતા આવે છે. વિજ્ઞાની માણસો કહે છે કે જનવરોમાં જે કાંઈ આવયવોની તથા શુદ્ધિજનની ખોટય હાલ જણાય છે તે દેટલીક પેટીઓ પછી પૂરી પડશે તેથી આપણે એમ આશા રાખી શકીએ કે મનુષ્ય જુને દહાડે જેમ શુદ્ધિ પામતા જશે તેમ હેમને જે પૂંછડીઓની ખામી હાલ છે તે પૂરી પડશે અને વાનર વર્ગની પદવીમાં ગણવાને લાયક તેઓ થશે.

હેમને સર્વેને ખબર ન છે કે મનુષ્ય સ્વાદે ઘણા સ્વાદિષ્ટ હોય છે અને પાચક અને પોષક ખોરાક તરીકે બહુ કામના છે (આ સાંભળી ઓતાજનો પોતાના હોઠ આટવા મડી મયા.) તેઓ આપણા જેવી ઉમદા જાતના ઘણી સહેલાઈથી ભક્ષ થઈ પડે છે, તે પણ હેમે સર્વ જણોછો ન. હરણની પેડે તેઓ ઉતાવળા દોડી શકતા નથી, આપણા વનમાંની બેશોની પેડે હેમને શીમડા હોતાં નથી તેમ હેમના જેટલી શક્તિ પણ હોતી નથી. કાંઈ પણ, અક્ષવાબો, સમાસદ હશે હેની તો ખાતરી ન થશે કે ‘મનુષ્યને ફક્ત વાધો માટે ન પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે સરજ્યા’ છે અને તેથી ન હેમને ન્દાશીને બચવાનું અથવા તો રક્ષણ કરવાનાં સાધન નથી આપ્યાં. એમ ન હોય તો જીવનના સ્પર્ધાશુક્ત સુદમાં ભાગ લેવાને આવી નબળી અને નાકાયક જાતીને શા માટે સરજવા હશે હેનું કારણ જડ્યું મુરકેલ છે. માટે વધારે વાદવિવાદ કર્યા શિવાય આપણે કયુલ કરીશું કે મનુષ્ય તો ફક્ત

આપણા ખોરાકને અર્થે જ સરળતા છે. બીજા કારણે ઉપરાંત મનુષ્ય જનિતું માંસ બહુ કૃમિનું હોવાથી આપણે લેખના બહુ સંકેત છીએ. અને લેખને જાણીને નવાઇ લાગશે કે તેઓને પણ આપણે માટે તેટલો જ સંકેત હોય છે. જે કાદવે પણ આ બાબત સક પડતો હોય તો 'મ્હારો પોનાનો જતી અનુભવ કહેવાની નમ્રતાથી રજ લગાડું. હું ધારું છું કે આટલા બધા આતાજનોમાંથી સૌથી વધારેમાં વધારે મ્હેં મુસાફરી કરી છે એમ કહીશ તો મ્હને મગર નહિં ગણા. તે મ્હારી મુસાફરી દરમ્યાન હું ધણીવાર આપણી પ્રતાપી જતીના અસલના નિવાસસ્થાન ગીરના વનની ઉત્તર દિશાના દેશમાં ગયો હતો. તે દેશમાં મનુષ્ય, ગાયો વગેરે બીજાં નિર્દોષ અને અરક્ષિત પ્રાણીઓ વસે છે. ત્યાં મનુષ્યો એ જાતના છે. કાળા અને ધોળા. એક-ફિરુ હુ કામે મ્હાર ગયો હતો.—

મહાદેવ નામના એક ઇમામ વાલે વચમાં વિદ્ય પોટીને પુછ્યું “આપણા વિદાન બાપણુકર્તા કહે છે તેઓ 'કામે' મ્હાર જ્યા હતા. 'કામે' શબ્દનો અર્થ અર્થિ' જો થાય છે તે તેઓ જાણાવશે ?”

બાપણુકર્તાએ કહ્યું “કામે શબ્દનો અર્થ એ કે ખોરાકની ગોથ. મુધરેલી પ્રજાએ ધંધા રોજગાર માટે આ શબ્દ આજકાલ વાપરે છે. પણ મ્હારે કબુલ કરવું જોઈએ કે આવા સાર્વભૌમિક ધંધા માટે તે શબ્દ વાપરવો ના જોઈએ, મહાપુરુષો માટે તે શબ્દ વપરાય પણ હલકા દરજ્જાના લોકો ખોરાકની સોધમાં દર ત્હારે લેખને માટે ચોરી, મૂઠા, વ્યવહાર, અથવા બીજા એવા શબ્દો વપરાય છે. અગ્રમાણિક લોકોના ધંધાને ચોરી કહેવાય છે. જોરજુલમથી માથ લઈ જનાર માટે 'હુંદારા' શબ્દ વપરાય છે. પણ હુંદારા એ શબ્દ બહુ મંભાગથી વાપરવાતો છે. કેટલીકવાર હુંદારાને બદલે ચીરપુરુષ શબ્દ વાપરવો જોઈએ. સર્જ કરી સકાય લેખી લૂંટને ફક્ત લૂંટ કહેવાય છે. બીજા બધાને મરતીગા કહેવાય છે. જ્ઞાતે લેખે મુધરેલી અને મંરકારી મંત્રીમાં હજોમજો ત્હારે આ બેદ ખામ યાદ રાખવાની મ્હારી લેખને નમ્ર વિનંતી છે, નહિ તો ત્હમે લંગતી અને અમંરકારી ગણાશો. મ્હેં પોતે તો આ બાબત ઉપર વિચારી જોયું તો મ્હને તો એમ લાગે છે કે આ બધાં નકામાં નાગો છે. બહુ એક જ વર્ગમાં ગણી સકાય અને તે વર્ગનું નામ 'હર પૂળ.' ”

અત્યુ. હવે હું મ્હારા અનુભવનું વર્ણન થાણું અણું અને પુનઃ એકવાર કહું છું કે મનુષ્યો વ્યાધવર્ગ તરફ ધણુ જ શીઘ્ર શીઘ્ર ચલેલા હોય છે. એક દિવસે હું કામે પ્રમંજે મનુષ્યો વસતા હતા ત્યાં ગયો હતો. લેખને સર્વેને ખબર તો હશે જ કે યોગેશ્વર વર્ષ ઉપર વેરાવળ બંદરમાં એક કંપની નીકળી હતી.

મહાદેવ પાછો વચમાં બોલી કહ્યો “વેરાવળ બંદરની કંપની એ કયા વર્ગનું પ્રાણી હશે વાર ?”

કોખંડના મરસ શળીયાવાળું સુન્દર નિવાસસ્થાન મ્હારે માટે તૈયાર રાખેલું બતાવ્યું. આ સ્થાનમાં તે મ્હને રોજ જીવતાં અથવા તરતનાં જ મારેલાં ઘેરાં, બકરાં વગેરે આપી મ્હારી ઇચ્છાઓ પૂરી પાડતો. દરેક જાતિ તથા સ્થિતિના મનુષ્યો મ્હને હેમની મ્હારી તરફની પૂજ્ય બુદ્ધિ બતાવવા આવતા અને તેથી હેમનું કલ્યાણ થયું જ હશે. હું આ મ્હારા નિવાસસ્થાનમાં ઘણા વખત સુખી રહ્યો. આટલી બધી સગવડોમાં રહેવાથી કેટલાક વખત સુખી તો હું સુખી રહ્યો પણ મ્હને મ્હારે ઘેર આવવાની ઇચ્છા થઈ આવી નહારે મ્હને મ્હારી જન્મભૂમિનાં સ્પર્શ આવતાં ત્હારે હું ક્યાજનક બરાડા અને બુધ્ધિવટ, કરી મ્હારી લાગણી બતાવતો હતો. અહા! મ્હારી ગીરની માતૃભૂમિ! ત્હને હું કેટલું પણ દિવસ વીમરી શકું ખરો? ત્હારાં પ્રિય વનો નહારે મ્હને યાદ આવતાં ત્હારે હું ઘેરાં અને બકરાંનું માંસ પણ ખાતો નહિં અથવા ખઈ પુછો તો હેમનાં હાડકાં અને ધામડાં એમને એમ રહેવા દેતો અને મ્હારી પૂછીના પછાડા કરી પ્રેક્ષક જનોને મ્હારા મનની અસ્વસ્થતા બતાવતો હતો. અહા મ્હારી જન્મભૂમિ! ત્હારાથી હું દૂર હતો ત્હારે ઘણી જ જૂઝ લાગ્યા વગર કદી ખાતો નહિં, ઘણી જ ઉધ આપ્યા વગર કદી ઉધતો પણ નહિં. ક્રૂરા પેટ ભરાય એટલું જ અથવા તેથી એકાદ બે પાંડ જ વધારે ખાતો અને હેનાથી વધારે નહોતો ખાતો—નહિં કદી પણ નહોતો ખાતો એમ સોગમપૂર્વક કહું તો પછી મ્હારી દિવસગીરીની બીજી સામિતીની ત્હારે શી જરૂર છે?”

બાપજીકર્તા આ બધાં સ્મરણોથી એટલા તો ખિન્ન થઈ ગયા કે થોડાક સમય સુખી તો તેઓ મૂક રહ્યા. એમ પણ કહેવાય છે કે તેઓ રોઈ પડ્યા. અત્યંત એક બે અશુભિન્દુ તે ઉભા હતા તે જમીન ઉપર પડતાં દેખાયાં પણ હતાં પરન્તુ તે તો વખતે પોતાની જન્મભૂમિની ખ્હાર હતા ત્હારે રોજ જે સ્વાદિષ્ટ ભોજન મળ્યાં હતાં તે સ્મરણમાં આવવાથી મ્હોમાં પાણી છુટીને પણ પડ્યાં હોય, પાછા સ્વસ્થ થઈ બાપજીકર્તાએ શરૂ કર્યું—

“મ્હારૂં પેલું અનુકૂળ થઈ ગયેલું નિવાસસ્થાન શી રીતે મ્હે છોડ્યું તે ત્હમને હવે હુંકામાં કહીશ. એક દહાડો મ્હારો અનુચર મ્હારો ખંડ સાફ કરી ખ્હાર જતે બારણું ઉઘાડું મુકતો ગયો. મ્હને મ્હારી જન્મભૂમિમાં આવવાનું મન થયું હતું તે તે જાણી ગયો હોય તેથી અથવા તો એદરકારીથી તે તો કહી સકાય તેમ નથી. તે ગયો તેમ હોય. મ્હે તે તક્તો લાભ લીધો અને તે ઉપરાંત એક નિર્ભય અને કંઈ જ સંતોષ ન થાય હોવો હજી એક માળી ત્હાં ફરતો હતો તે ધર્મગતો પણ લાભ લીધો, અને આખરે મ્હારી પ્રિય જન્મભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો.

મ્હારા અનુભવનું આટલાં લગાણથી વર્ણન કરવાનું કારણ એટલું જ કે મનુષ્ય જનિના સ્વભાવ, આચારવિચાર વગેરેનો ધણો જ યાદો અભ્યાસ કરવાની મ્હને શી શી તક મળી હતી તે બતાવવું હતું. મ્હારા જાતિઅનુભવ વગરની કોઈ પણ બાબત હું ત્હમને કહીશ નહિં. બીજા મુઆફરોની પેડે જોડી દહાડીને કંઈ કહેવાની મ્હને ટેવ નથી.

મનુષ્યજાતિ વિષે આપણામાં ફેટલીક વાતો કહેવાય છે તે તદ્દન ખોટી છે. દાખલા તરીકે આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્ય દુર્બલ જાતિ છે, છતાં પોતાને માટે મોટાં મકાનો બાંધી શકે છે. હવે મ્હં તો કહી દેમને મકાનો બાંધતા જોયા નથી. એવાં મકાનો બાંધવાની શક્તિ હેમનતામાં છે તેની પણ કંઈ સાબિતી નથી. હું તો ધાંડું છું કે તેઓ પર્વતોમાં રહે છે, અને તેમાં શુદ્ધાઓ નજરે પડવાથી હેમનતામાંના ફેટલાક વધારે શુદ્ધિ વાળાઓ હોવાનો ઉપયોગ કરે છે.

મનુષ્ય એ જાતના ખોરાક ખાનાર છે. માંસાહારી તથા ફલાહારી મોટાં પ્રશ્નો તેઓ ખાઈ શક્તા નથી પણ ન્હાના છોડ કદમળ વગેરે ખાય છે. ન્હાના છોડના તેઓ ધણ શોધીને હોય છે, પોતાના રહેવાના સ્થાનની પાને ન્હાના છોડ વગેરે ઉગાડે છે તેને તેઓ ખેતર અથવા બગીચા કહે છે. તેને ફરતી વાડય હોય છે. એક માણસને બીજા માણસના ખેતર અથવા બગીચામાં ચરવા દેવામાં આવતો નથી.

ફળ, કદમળ, વેણ વગેરે મનુષ્યો ખાય છે એ તો સાબીત થયેલી વાત છે પણ તેઓ ઘાસ પણ ખાય છે કે નહિ તે હું ખાતરીથી કહી શકતો નથી પણ મ્હને શક છે કે તે પણ તેઓ ખાતા હશે. ગોરા લોદો, અને કાળા લોદોમાંના તવંગર રિથતિના માણસો ઘાસના ક્યારાઓ બનાવે છે તેને તેઓ 'લોન' કહે છે. વખતે આ ક્યારાઓમાંનું ઘાસ ખોરાક તરીકે વયરાતું હશે. એક વખત એક જાણુને મ્હં કહેતાં સાંભળ્યો પણ હતો કે "દિયું આવી બન્યું છે. મોટા લોદો કશું કરતા નથી. બેડા બેડા ઘાસ ખાય છે." તે ઉપરથી એમ ધારી શકાય ખર કે ઉચા વર્ગના માણસો ઘાસ પણ ખાતા હશે.

જ્યારે મનુષ્ય વર્ગમાંના કોઈના મિત્રજ નય છે ત્યારે તે કહે છે "શું હું ઘાસ કાપું છું?" મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવ એવો છે કે પોતાનું શુભગન શી રીતે ચલાવે છે તે તેઓ હમેશાં જાણું રાખે છે તેથી ઘાસ ખાવા બાબતનો શક જતે કોઈ બરાબ છે તે તે ઉપરથી જ એમ ધારી શકાય કે તેઓ વણાહારી હશે.

મનુષ્યો શી રીતે પૂજે છે. મહારી તરફ હેમજો ફેટલી માનની પ્રતિ બતાવી હતી તે તો મ્હં જાણું છે. તો તો હું કોણ? ધોડાઓને પણ તેઓ પૂજે છે. હેમને માટે ઘર બંધાવે છે તેઓએ જો ખોરાક આપે છે, અને ન્હવડાવે ધોવડાવે છે, તથા વણાગરે છે. એશક સ્ત્રી રીતે જ્યારે રીતે તેઓ ધોડાની જાતિનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે.

રવું જોઈએ કે

તેમ વળી શી છુટવાનાં તથા દોરને પણ તેઓ ખવડાવે છે. ગાયોના મંબંધમાં તો મ્હં મનુષ્યની એક બકરીનું જમ્તું જોઈ છે. તેઓ તેનું દૂધ પીએ છે! પૂર્વ મમયના વિનાની લોદો આ ઉચ્ચસાદરી કરતે મનુષ્ય દાઢ એક સમયે વાછડાં હશે. એટલું બધું તો માની શકતો નથી મ્હને આવકાર સ્વીકારે છે તેથી જ હેમની શુદ્ધિ દોગ નથી હશે એમ

મ્હાર ધારવું છે. ગમે તેમ હો પણ મનુષ્યો ઘેટાં, બકરાં, દોર, વગેરેને પોતાના ખોરાકને માટે કામ આવે એ ઉદ્દેશથી પાળે છે. એ ઘણી સારી સુક્તિ છે. આપણે પણ ભવિષ્યમાં, માણુએને રાખવાને તબેલા બાંધીશું અને તેમાં તે જાતિના ઉપયોગી પ્રાણીઓને રાખીશું અને ઉછેરીશું એમ હું આશા રાખું છું.

દોર, ઘોડા, ઘેટાં, બકરાં વગેરે વિષે તો મ્હં ત્હમને કહ્યું પણ માણુસો હાથી, ઉટ, ગધેડાં, કુતરાં, ગિલાડાં, અને પક્ષીઓ પણ પાળે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે મનુષ્યો તે ખીજાં સર્વ પ્રાણીઓના સુલામ અને તાબેદારો તરીકે જ સરજાયેલા છે.

મનુષ્યોને રહેવાના સ્થાન પામે મ્હં ઘણાં વાનરોને જોયાં હતાં. વાનરો એ જાતનાં હોય છે. પૂંછડીવાળાં અને પૂંછડી વગરનાં. પૂંછડીવાળાં, ઘરનાં છાપરાં ઉપર તથા વૃક્ષો ઉપર વસે છે. કેટલાંકને મ્હં જમીન ઉપર પણ દીઠાં હતાં પણ ઘણાંખરાં તો ઉંચે સ્થાને જ રહે છે. ખોડી રીત્યનું જાતિજાનિમાન આનું કારણ હશે, એમ હું ધારું છું.

મનુષ્યોની નિતી વગેરેના રીવાજ ઘણા હસવા જેવા છે. તેમની રાજ્યપદ્ધતિ પણ ઘણી વિચિત્ર હોય છે, તેવું હું ત્હમને વિગતવાર વર્ણન કરું.

આટલે સુધી વિદ્વાન બાપણુકર્તા આવ્યા એટલામાં માનવતા પ્રમુખ સાહેબની દૃષ્ટિએ એક હરણનું ખચ્ચું પડ્યું. તેને જોઈ તેઓ પ્રમુખપરથી ઇલંગ મારીને ઉડ્યા અને તેની પાછળ પડ્યા (આ માનવતા ગૃહસ્થને તેમની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિને લીધે જ પ્રમુખ તરીકે પમંદ કરવામાં આવ્યા હતા તે અત્રે જણાવવું અગત્યનું છે). પોતાના બાપણુમો રસ લેવાના અભાવની પ્રમુખ સાહેબની આ કૃતિ જોઈ બાપણુકર્તા જરા રોધાયમાન થયા. આ જોઈ ઓતાગનોમાંથી એક જણ બોલ્યું “મહારાજ કૃપા કરીને માહું ના લગાડશો. આપણા માનવતા પ્રમુખ સાહેબ જરૂરને કામે ગયા છે. હરણનું એક ટોળું આવતું દેખાય છે. મ્હને તેની વાસ આવે છે.”

આ સાંભળી ઓતાગનો બધા જાગી પૂંછડી કરી અગત્યને કામે ઉપડી સંપણને વિદ્વાન બાપણુકર્તાએ પણ તેમજ કર્યું. એવી રીતે તે દિવસે ઘણું દિવસે પાછા એકઠા થયા ત્હારે પહેલેથી યુક્તજ આપને જ રાખ્યું હતું. ખીજો દિવસે પાછું અધુરું રહેલું બાપણુ સંપણનાં લમ હોય છે. તેને ‘દ્રવ્યા-પરસ લહેણુદેણુ થાય છે.”

૨.

?

બાપણુકર્તાએ ‘નીચે પ્રમાણે રાર કર્યું—

પ્રજો પૂરો છે. જે આપ સર્વની

“મહેશ્વરમાન માનવતા પ્રમુખ સાહેબ, વાઘણો તથા

કાંલે, મ્હેં ત્હમને, મનુષ્યોમાં લક્ષ્મીની રીત રીવાજની વિચિત્રતા જાણન થોડુંક જણા.

વવાનુ વચન આપ્યું હતું તે વચન આજે પુરૂ પાડીત. તેથી હવે વધારે પ્રસ્તાવના કર્યા વગર જ ભાષણના વિષય ઉપર આવું છું.

લક્ષ્મી તે શું તે ત્હમે સર્વે જાણોછો જ. ત્હમે સર્વેએ પ્રસંગ આવ્યે વખતોવખત લક્ષ્મી કર્યા જ છે. મનુષ્ય જાતિના રિવાજ પ્રમાણે લક્ષ્મીનો અર્થ જુદો થાય છે આપણી વ્યાજ જાતિમાં, અને ખીજાં સુધરેલાં પ્રાણીઓમાં “લક્ષ્મી” એટલે નર અને માદા વચ્ચે સરખા કરારથી થોડા વખત માટે થયેલી ગોઠવણ, એના જેવો અર્થ થાય છે. મનુષ્યોમાં લક્ષ્મી તે ધણુંખરૂ આખા જીવન સુધીનો સંયોગ હોય છે.

‘મનુષ્યોમાં લક્ષ્મી બે પ્રકારનાં હોય છે. વ્યવહારિક અને અવ્યવહારિક. આમાંથી વ્યવહારિક અથવા યાજ્ઞકીય લક્ષ્મી વધારે માન્યુક્ત ગણાય છે. જે લક્ષ્મી વિધીમાં ગોર વચમાં પડે છે તેને યાજ્ઞકીય લક્ષ્મી કહેવાય છે.’

મહાદેવ—ગોર તે શી વસ્તુ છે તે આપણા વિદ્વાન ભાષણ કરી મહેરબાની કરી સમજાવશે?

“શબ્દકોશમાં ગોર શબ્દની વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે, ‘પુષ્કળ લાડુ અને લોહોને તરવા ઉપર જે જાત ગુન્દાન ચલાવે છે તેને ગોર કહેવાય છે.’ પણ આમાં થોડીક ભૂલ રહી ગઈ છે. કારણ કાંઈ ‘જાત’ ગોર ફલાહારી જ હોતા નથી. ઘણા માંસાહારી અને મધપાન કરનારા પણ હોય છે. કેટલાક સર્વાહારી હોય છે. તેમજ વળી લાડુ ખાવામાં જ કઈ ગોરપણું નથી આવી જતુ. ખનારસ નગરીમાં ઘણા આખરોઓ છે તે લાડુ શીવાય ખીજાં ખાતા જ નથી તેથી કાઈ ત્હમને ગોર નહિ કહી શકાય કારણ તેઓ છેતરતા નથી. પણ જે દ્વારા લોહી લાડુ ખાતા હોય તે ત્હમને ગોરના વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે.

યાજ્ઞકીય લક્ષ્મીમાં સુખ્ય તત્વ એ છે કે ગોર ગભીર ચર્ચ વર અને કન્યાની વચમાં બેસે છે, અને પછી ગણગણતે અવાજે પુષ્કળ ઝડપથી કંઈક બોલી જાય છે. આને લક્ષ્મી કહેવાય છે. આવે પ્રસંગે કાંઈ સંજ્ઞા બોલાય છે તેની મ્હને ખરોખર ખબર નથી તે તો મ્હેં જાણીએ પ્રમાણે કંઈક બોલવામાં આવે છે.

ધર બધાવે ખરે તેઓએગળ ગોર.
છે. એશક એરી રીતે ઉચ્ચ રીતે તેનો બંધનથી ત્હમે યોજિત થાઓ. જે ત્હમે આવી કરવું જોઈએ. કદિ બોલ્ય નહિ પડે, માટે ત્હમે સંયુક્ત થાઓ.

તેમ વળી ધી છુટવાનાં તથા મૈક પ્રસંગે મ્હારો ખપ પડશે અને તેથી મ્હને લાડું મ્હેં મનુષ્યની એ બકરીનું બચ્ જે ભવિષ્યમાં ચનારી સંતતિના જીવનોમાં પણ મ્હને લાડું શાની લોહી આ ઉં મુસાફરી કરતે ત્હમે સંયુક્ત થાઓ. ત્હમારા, કુટુંબના, સંયુક્ત અધ્યક્ષ માની શકતો નથી મ્હને આવકાર ગંભીરથી કરવાના કામો આવશે અને ત્હમાં ત્હમને

મહારો ખૂબ પડશે અને તેથી મહેને દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો લાભ થશે, તેથી ત્હમે બે સુદૃઢ રીતે મંયુક્ત થાઓ ત્હમે બે ઝોકવત્ થાઓ. એક બીજીથી કદી જુદાં પડશે નહિં નહિં તો મહેને ગેરલાભ થશે. બે જુદાં પડશે તો ત્હમને થોડા સમય થશે એમ આપણા પૂર્વજેએ દરાવ્યું છે.

આ સત્તાના બધી જ યાજ્ઞકીય લક્ષ સુદૃઢ હોય છે તે બાબત નિઃશંક છે. તેમ જ વળી આપણામાં જે જાતનાં લક્ષની રૂઢિ પ્રચલિત છે તેને અવ્યવહારિક લક્ષ કહેવાય છે. મનુષ્યોમાં ત્હવાં લગ્નો નથી હોતાં તેમ હું કહી શકતો નથી. ઘણા સ્ત્રી તથા પુરુષો અને રીતે લક્ષ કરે છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે યાજ્ઞકીય લક્ષ કદી છૂપી રીતે નથી થતાં અને અવ્યવહારિક લક્ષ હમેશાં છૂપી રીતે થાય છે. એક માણસને બે ખખર પડે છે કે બીજાએ અવ્યવહારિક લક્ષ કર્યું છે તો તે ત્હને હેંગાન કરે છે. અલગત આ બધું ગોરના મહાગ્યાથી જ કરવામાં આવે છે. કારણ યાજ્ઞકીય લગ્નેને લીધે જ ગોર લોકોને લાડ અને બીજાં મિત્રાન ખાવાને મળે છે. નવાઈની વાત એ છે કે મનુષ્યોમાં જેમણે પોતે અવ્યવહારિક લક્ષ કરેલાં હોય છે તેઓ જ ત્હવાં લક્ષ કરનાર બીજા મનુષ્યની સહામે થાય છે. મહેને તો એમ લાગે છે કે મનુષ્યોમાંના ઘણે ભાગે અંદરખાનેથી આપણી જાતિમાં ચાલતી લક્ષ રૂઢિ ખસંદ કરે છે પણ ગોર લોકોની બહીકથી તેઓ તેમ ખુરી રીતે કદી શકતા નથી. હું મનુષ્યોમાં રહ્યા હતાં તે દરમ્યાન મહે નકી જાણી લીધું હતું કે ત્હમનામાંના ઊંચા વર્ગના લોકોમાં ખાસ અવ્યવહારિક લક્ષની રૂઢિ પ્રચલિત છે.

હુંકામાં, મત્તારીયો તથા સદગૃહસ્થો, મનુષ્યજાતિમાંની સર્વથી સુધરેલી અને આગળ પડેલી વ્યક્તિઓ આપણી પ્રાચીન જાતિમાંની રૂઢિ ખસંદ કરે છે, અને આપણે આશા રાખીશું કે જેમ જેમ તે ચિત્તાકર્ષક જાતિમાં અંસાર સુધાગે વધતો જશે તેમ તેમ આવી જાતનાં સુધરેલાં અને વિચારયુક્ત લગ્નેનો વધારો થશે. મનુષ્યોમાંના કેટલાક ઘણા જ વિદ્વાન અને જુદિમાન નગેએ ‘અનિરૂદ્ધ ગ્રેમ’ જેવા સુદર વિષયને સમર્થન આપનારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ત્હવા પુરુષોને આપણી કોન્ગ્રેસના માનાય સભાસદો તરીકે ચૂંટી કહાડવા એવી મહારી નમ્ર સૂચના છે. બે નેમ થઈ શકે તો આપણી કોન્ગ્રેસના પુવાન સભાસદો, તે સભાસદોને ખોરાકની વસ્તુ ન ગણવાની સંભાળ રાખશે એમ હું આશા રાખું છું કારણ આખરે તેઓ પણ અંસારિક ઉત્તરિને આવરણ-તત્વદર્શનિક જુદિમાં આપણને મળતા આવે છે.

અવ્યવહારિક લગ્નેના વિભાગમાં એક બીજી જાતનાં લક્ષ હોય છે, ત્હને ‘દ્રવ્યાત્મક’ લક્ષ કહે છે. આવાં લગ્નેમાં શીકાઓની અરસપરસ લેણુદેણુ થાય છે.”

મહાદંટ—શીકા તે શું તે કૃપા કરી સમજાવશે ?

“શીકા તે એક જાતનો દેવ છે અને ત્હને મનુષ્યો પૂજે છે. બે આપ સંતની

રજે હોય તો આ રસમય પંથ વિશે થોડુંક લેખને કહું. મનુષ્યો બીજા બધા દેવો કરતાં આ દેવને વધારે માન આપે છે. સુવર્ણ, ચાંદી અને તાંબાની આ દેવની મૂર્તિઓ થાય છે. લોખંડ, ટીન, તથા લાકડાંની મૂર્તિઓ શા માટે નથી બનાવતા તે મૂળે ખંખર નથી. આ દેવની મૂર્તિઓને રેશમ, લેન, સુતરાઉ કાપડ તથા ચર્મની દોઢળીઓમાં મંભાળીને રાખવામાં આવે છે. મનુષ્યો રાતદિવસ તેની સેવાચાકરીમાં હાજર રહે છે અને જે ઘર આવી મૂર્તિઓથી ભરેલું હોય છે તે ઘર તેના આતુર પુજકોથી ભરપૂર હોય છે. તેમને જોર-જુલમથી ત્હાંથી કહાડી મુકવા છતાં જતા નથી. આ દેવોના ગોરનું લોઢામાં બહુ માન હોય છે. ડોઢ તેવો માણસ, સાધારણ માણસ તરફ રહેજ દષ્ટિ કરે છે તો તેથી સાધારણ માણસ મગર થાય છે.

ઉપર કહેલા દેવ મનુષ્યોના સર્વ વ્યવહારમાં સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપી હોય છે તે આપણે કમુલ કરવું પારશે. તે દેવની મદદથી જે લેવું હોય તે લેવાય છે, જે ગુનાહ કરવા હોય છે તે કરી શકાય છે, જે ગુનાહ દાંડવા હોય છે તે દાંડી શકાય છે. મીઠાની મદદ વગર કમુલતા હોય એવો એક પણ સદ્ગુણ મનુષ્ય જાતિમાં નથી. જેના ઘરમાં આ સર્વોત્તમ દેવ નિવાસ કરી રહે છે તે કહે તે સર્વ બક જ હોય છે આ દેવ જેના ઉપર કૃપાવત હોય છે તેવા મનુષ્યો યાજ્ઞ ગણાય છે. ગમે તેવો કોઈ એક વિકાન માણસ હોય પણ જો તેની પામે આ દેવની મૂર્તિઓ ના હોય તો તે મૂર્ખ ગણાય છે. આપણામાં “મ્હોટા વાધ” કહીએ તો તેનો અર્થ શક્તિવાળો, માન્દર્થવાન, અને હિંમતવાળો વાધ એમ સમજાય. પણ મનુષ્યોમાં મ્હોટો માણસ એમ કહેવાય છે તે માણસ કોઈ આક અથવા દમ શીટ જિંચો હોય તેમ નહિ પણ તેના ઉપર આ દેવ કૃપાવત થયેલા છે એમ સમજાય છે પછી તે દેવની કૃપા ગમે તે રીતે મેળવેલી હોય. જો તેમ ના હોય તો તે હલકો માણસ ગણાય છે પછી ગમે તેવા સારા કુટુંબનો તે હોય.

આ દેવના ચમત્કારિક ગુણો જ્ઞાદારે મહારી જાણમાં આવ્યા ત્હારે મૂળે તે દેવનો પથ આપણી જાતીમાં દાખલ કરવાની ઈચ્છા થઈ પણ પછીથી તપાસ કરતાં જણાયું કે મનુષ્યોમાં હજારો કપડો અને કહુઆ આનાથી જ ઉદ્ભવે છે. વ્યાધો તથા બીજાં અશ્યાયી જનાવરો એક બીજાની ઈર્ષ્યા કરતાં નથી કે એક બીજાને ધીમરતાં પણ નથી. મનુષ્યોમાં તેથી ઉલટું જ છે. તેઓ એક બીજાને ઘણા ધીકારે છે અને તે સર્વનું મૂળ આ દેવ છે. તેની કૃપા મેળવવાના પ્રયત્નમાં મનુષ્યો એક બીજાને નાશ કરતાં પણ અચકાતા નથી. લઢાઈ શાથી થાય છે? તે પણ આજ કારણથી આ દેવની સેવા કરવા જતે માણસો એક બીજાનું ખૂન, એક બીજાને ધામલ કરતે, હજારો રોગો ઉત્પન્ન કરતે નિંદા, અદેખાઈ અને કપટ કરતે અચકાતા નથી. તેથી જ આપણી સુખી અને નિર્દોષ જાતીમાં આવા ભયંકર અને એકલસરા દેવનો પંથ દાખલ કરવાનો વિચાર મ્હોં માંડી વાળ્યો.

પણ મનુષ્યો આ સમજતા નથી, એ લોકો સતત એક બીજાનું નુકસાન કરવામાં રોકાયેલા રહે છે. પંસો મેળવવાને ગમે તેવું કૃત્ય તે લોકો કરે છે.

‘મનુષ્યોમાં લક્ષવિધી જેવી વિચિત્ર અને હાસ્યજનક છે તેવા જ ખીજ ધણા રિવાજો છે, પણ તદ્દમાસ કાર્યક્રમમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય તેથી વળી ખીજ કોઈ વખત તે ખાખન બાપણ આપીશ.”

એટલું બોલી વિદ્વાન બાપણકર્તા બેસી ગયા અને પૂંછડીઓના પછાડા કરી સર્વે મંડળીએ હેમને માન આપ્યું. બાપણકર્તાના બાપણ ઉપર ચર્ચા ચલાવવાને દીર્ઘનખ નામનો એક વિદ્વાન, યુવાન વાધ ઉઠ્યો.

“સત્રારીયો તથા સદ્યહસ્યો આપણા પ્રતિષ્ઠિત બાપણકર્તાનો ઉપકાર માનવાનો હરાવ રજુ કરવાની આનંદદાયક ફરજ મ્હારે માથે આવી છે. શાસ્ત્રીય વિષયોના અગત્યના અંશ-ચોકસાઈની દૃષ્ટિથી જોતાં મ્હારે કહેવું પડે છે કે હેમનું બાપણ ધણું જ નમાહું અને હાસ્યજનક બુદ્ધિથી ભરેલું હતું. હેમને યોગ્ય માન આપીને હું કહેવાની રજા લઉં છું કે આપણા વિદ્વાન બાપણકર્તા એક સૂર્ય કળ્પનાં મંદેર જ ચઢીઆતા છે.”

(ઝોરઝર ! ઝોરઝર ! ની જુમો.)

પ્રમુખ-સભ્યતાના નિયમો પ્રમાણે સદ્યહસ્યોની મંડળીમાં આટલું બધું સ્પષ્ટ બોલાવું નથી તે ખાખત ઉપર હું મ્હારા યુવાન મિત્રનું ધ્યાન ખેંચું છું. પાત્રમિત્તની સભાઓમાં આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ બોલી શકાય છે.

(હીઅર ! હીઅર ! ની જુમો.)

શ્રીયુત દીર્ઘનખ—હું પ્રમુખ સાહેબની સલાહ માન્ય રાખું છું, અને બાપણકર્તા ધણા જ સત્તવક્તા છે એમ હું ઘણી ખુશીથી કહું છું, જે કે હેમના બાપણમાંના ઘણાખંચે ભાગ જુદો અને જોડી દહાડેલો છે તોપણ હેમોની એક બે વાતો સત્ય છે. આપણે બધા કચુલ્લ કરીએ છીએ કે તે ધણા વિદ્વાન છે આપણામાંના ધણાનો અભિપ્રાય એવો હશે કે હેમના બાપણમાં કોઈ પણ ખામ જણવા જેવું નહોતું. હેમનો બધો વચનોને હું અનુ-મોદન નથી આપી શકતો છતાં આજે આપણે હેમના મુખમાંથી જે જે વચનો સાંભળ્યાં છે તે માટે આપણે હેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. ખામ કરીને મનુષ્યોમાં પ્રચલિત લક્ષવિધી વિશે હેમણે જે કંઈ કહ્યું હેમાં ઘણી બુદ્ધિ છે. આપણામાં વંશ ચલાવવાની ઇચ્છાથી કોઈ પણ વાધ કોઈ પણ સુન્દર વાધજી સાથે સંગત કરે છે તેને લક્ષ કહેવાય છે. (હવે હું સંગત માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતા શબ્દ Consort ની વ્યુત્પત્તિ આપું છું તે ઉપર મ્હારા વિદ્વાન આતાજતોનું લક્ષ ખેંચું છું) Con એટલે મંથોગ. અને sors એટલે આકસ્મિક. મનુષ્યોમાં થતાં લગ્નો આવા પ્રકારનાં હોય છે. મનુષ્ય મૂળથી જ નિર્બલ અને ખીજા ઉપર આધાર રાખવાના સ્વભાવવાળો હોય છે તેથી તેને પોતાથી ચઢિયાતી વ્યક્તિની જરૂર પડે છે અને તેથી જ સ્ત્રીને પોતાની નેત્રી અને રાજ્યકવિ તરીકે નીમે છે. આને તે લોકો લક્ષ કહે છે. જ્યારે આ વિધી સાક્ષીઓની સમક્ષ કરવામાં આવે છે

ત્હારે હેને યાજ્ઞકીય લભ કહેવાય છે. સાક્ષીઓને ગિર' કહે છે. આપણા બાપણકર્તાએ કહેલાં લભ વખતે વપરાતાં સૂત્રો તદ્દન ખોટાં છે. ખરાં સૂત્રો તો નીચે પ્રમાણે હોય છે.

ગોર—આ વ્યવહાર મ્હારી સમક્ષ થાય એવી ત્હમ્હારી ઇચ્છા છે ?

વર—ભગવાન ! મરણ બુદ્ધિ પાડે ત્હાં સુધી આ સ્ત્રીને હું મ્હારી કાયદેસર કરાવેલી રાજ્યકનિ તથા નેત્રી તરીકે સ્વીકારું છું તેના ત્હમે સાક્ષી રહો એવી મ્હારી ઇચ્છા છે.

ગોર—ખીજું કાંઈ ?

વર—ત્હેનો આચારિકિત શુભામ અને સેવક રહેવાનું વચન આપું છું. અમારા બંનેના જીવનાથે આચારિક મેળવવાનું હું ખુશીથી માથે લઉં છું, ત્હેનું કર્તવ્ય તો એટલું જ કે જે હું લાવું તે તેજે ખાવું.

ગોર (કન્યાને)—ત્હમાડ શું કહેવું છે ?

કન્યા—હું આ પુરૂષને મ્હારા શુભામ તરોડે ખુશીથી સ્વીકારું છું. મ્હને કાયદે ત્હાં સુધી હું ત્હેને મ્હારી આકરી કરવા દઈશ. ત્હેની સાહાય્ય તથા સંગતની મ્હને જરૂર નહિ જણાય તો ત્હેને હું વગર અચકાગે કહાડી મૂકીશ.

ગોર “તથાગતુ.”

પણ આપણે સાંભળેલા ઉત્તમ વ્યાખ્યાનમાં આ શિવાય ખીજ ધણીએ બૂલ્યો છે. દાખલા તરીકે આપણા બાપણકર્તાએ કયું કે પંશો તે તો મનુષ્યોને મન પૂજનીય વસ્તુ છે. તે તદ્દન ખોટું છે. ઉલટું તે તો હલાહલ જેવું વિષ છે. મનુષ્યોને વિષકારક વસ્તુઓ ખાવાની બહુ દેવ હોય છે. તેથી જ તેઓ પૈશા એકઠો કરે છે. એમનું નેહને મ્હને પણ મ્હારી યુવાવસ્થામાં તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. શેત્રુંજી નદીને કાંઠે એક દિવસ એક માણસને મ્હે મારી નાંખ્યો હતો ત્હેનાં કપડામાં કેટલાક શીક્ષા મ્હારી નજરે પડ્યા. તે હું તરત ગળી ગયો અને બીજે જ દિવસે મ્હને અજરણ થયું. તો પછી શિક્ષા એ વિષ છે તે બાબત કદા પણ શંકા રહે છે ?”

ત્હેની કૃપા

લક્ષ્મી સાથી ક્ષોદ્ધ્યાંક બાપણો થયાં પછી પ્રમુખે નીચે પ્રમાણે કુંકું પણ છટાદાર બાપણ એક ખીજનું ખૂન, એક ખૂન કર્યું.

અને કપટ કરતે અચકાતા નથી. તેથી જ

ભયંકર અને એકલસર દેવનો પંથ દાખલ કરવાનો,

પણ મનુષ્યો આ સમજતા નથી, એ લોકો સતત એકેમનો સમય પાસે આવતો જાય રોકાયેલા રહે છે. પંચો મેળવવાને અમે ત્હેનું કૃત્ય તે લોકો કરે છે. આથી તો પછી ! મોટે ક્રેમાં સારાં બાપણો

સાંભળ્યાં છે અને આપણા વિદ્વાન બાપણુકર્તાએ ચર્ચાના પત્ર વિષય મારે. દહાડ્યો હતો તેથી હેમને ઉપકાર માનવો જોઈએ. આજ આપણે જે કાર્ક સાંભળ્યું તે ઉપરથી એમ તો નહીં જ જણાય છે કે મનુષ્ય જેવી અસંસ્કારી જાતિ બીજી કોઈ જ નથી, અને આપણા જેવી મંરકારી જાત બીજી કોઈ નથી તેથી મનુષ્યોને કેળવણી આપી સુધારવા એ આપણી ફરજ છે. મ્હાગ નમ્ર મત પ્રમાણે આપણને ઈશ્વરે આ ગીરના વનમાં તેટલા મારે જ મોકલ્યા છે. વળી જેમ જેમ માણસ કેળવણી પામતો જાય અને સુધરતો જાય તેમ તેમ હેતુ માંય કામળ અને સ્વાદિષ્ઠ થઈ જાય, અને આપણે હેમને વધારે સહેલાઈથી પકડી મકડીયું કારણ જ્ઞાન વધવાની સાથે જામને તરત જણાશે કે વાધના ખોરાક મારે જ હેમને મગ્ન્યા છે. આવી રીતે આપણે હેમને સુધારવા જોઈએ. આ જામત ઉપર વિચાર કરી જોવાની હેમને હું નમ્ર વિનંતી કરું છું. વ્યાધિ જનિતે સુખાગ્રે, હેમને માથે મનુષ્યોને કેળવવાનું તથા પડી હેમને જાવાનું નિર્માયુ છે.”

આ વિદ્વાનબર્ણા ઉપમંહાર પછી પૂંઝડીઓના પત્રકા કે પુષ્કળ તાગીઓ આપુ રવી અને પ્રમુખનો ઉપકાર માની મબા વિમર્શન થઈ બધા પોતપોતાના અનુભવ તથા તર્ક પ્રમાણે કામધર્મે ઉપડી ગયા.

ઉપલી મબા જે મથકે મળી હતી ત્યાં ઉઠ્યા અને પાંદડાથી ભરપૂર પુષ્કળ જ્યોત્તી ધરા હતી. તે જ્યોત્તમાં વાનગે ભગઈ બેઠાં હતાં અને હેમણે બધો વાદ વિવાદ સાંભળ્યો હતો. બધા વાદ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પછી એક વાદશાએ પાંદડાંમાંથી ડોક બહાર દહાડ્યું અને બોલ્યો.

“કેમ બાઈ! તું દહાં છે ?”

બીજાએ ઉત્તર દીધો “સાહેબ આપની મેચમાં દાબર છું ને.”

પ્રેરું વાંદર—ત્યાં આજ્યને વાયો બધો વિવાદ ચલાવતા હતા તે વિગે આપણે વાતો કરીયે

બીજું—કેમ ?

પ્રેરું—આઘો વશ પરપરાથી આપણા યત્ન છે તો હેમને વિગે આપણે શું ધારીએ છીએ તે ખુબી રીતે હેમને કહી મંત્રાપ પામીએ.

બીજું વાંદર—હા ચામેને ઘણી ખુસીથી તમે કહો છો. હેતું નિખાવમપણું તો આપણી જાનિમાં જ હોય છે.

પ્રેરું વાંદર—વાઝ પાણી નીચે મેઈ વાધ હજી રતો નથી ને ?

બીજું—ના તે તો બધા જતા રહ્યા છે. છતાં પણ આપણે આ પાંદડામાં ભગઈને વાતો કરીશું.

ખેલુ—હા તે બરોબર છે. નહિ તો આપણે પકડાઈ જઈએ તો વળી આપણે કોઈ દહાડો હેમને મળીએ ત્યારે આપણને ખાઈ જાય.

ખીનું વાંદરું—હવે, તે લોકો માટે શી વાત કરવાની હતી?

ખેલુ વાંદરું—ખેલાં તો એ વાત જ કે તેઓની ભાષા વ્યાકરણના નીચમોથી તદ્દન જુદી જ છે. આપણે વાનરો વ્યાકરણમાં ઘણા જ પ્રવીણ છીએ, તે સર્વ કોઈ કપ્પલ કરશે જ. એ લોકોનું વ્યાકરણ આપણા વાન વ્યાકરણથી તદ્દન જુદું જ છે તે શોચનીય વાત છે.

ખીનું—ખરી વાત. ખીનું કંઈ?

ખેલુ—તે લોકોની વાણી કાનને ઘણી જ કંકશ લાગે છે.

ખીનું વાંદરું—સત્ય છે. તેઓ વાનરોની વાણી નથી વાપરતા.

ખેલુ—ઘખલા તરીકે હેમના પ્રમુખે કહ્યું “વ્યાઘ જાનિને મુખોએ હેમને માથે મનુષ્યોને કળવવાનું તથા પછી હેમને ખાવાનું નિમાય છે.” હેને બદલે હેલાં હેમને ખાવા અને પછી કળવવા એમ કહ્યું હોત તો શું ખોટું હતું? તે વધારે થોડા વચન વધારે થોડા હતા.

ખીનું—નિઃમંશય. નહિ તો આપણે વાનરો શા માટે કહેવાત.

ખેલુ—વાદવિવાદ શી રીતે ચલાવવા, શી ભાષા વાપરવી, તેનો કપ્પાં હેમને ખ્યાલ છે? આપણ કરતાં વચમાં કાંત કચકચાવવા જોઈએ, વળી એક જગ્યાથી ખીજ જગ્યાએ કુદવું જોઈએ, મ્હોં ઉપરથી મનમાંની વાત જણાઈ જાય તેવાં મ્હોં કરવાં જોઈએ, વળી વચમાં વચમાં બચકાં ભરીને કણું ખાવું જોઈએ. તે બધું એ લોકો શું જાણે? એ લોકોએ વક્રવૃત્ત વિદ્યા આપણી ખાસે શીખવી જોઈએ.

ખીનું—હા તો જ તે લોકો કોઈક દિવસ વાનરની જાગી પદવીએ પહોંચી સકશે નહિં તો અમથા વાધના વાધ જ રહી જશે.

દરમ્યાન ખીનું કટલાંક વાનરો ઝડીમાંથી બહાર આવ્યાં. તેમાંનું એક ખોદયું.

“મ્હારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો પ્રમુખે પોતાની થોડીક અકલથી દોરાઈ, સાહિત્યમાં ખેલાં કદી ન વપરાયેલી એવી ભાષા અને એવાં વચનો વાપર્યાં હતાં. પ્રાચીન મંત્રકારી અન્થકરોએ ચાવી ચાવીને કુચા કરેલી ભાષા સીવાય ખીજ ભાષાં વાપરવી તે જૂલ્ય છે. આપણે વાનરો છીએ અને ઘણા સમયથી આપણે ચાવતા અને કુચા કરતા આવ્યા છીએ. વ્યાઘોએ તેમ નથી કહ્યું એ એક પાપ બરોબર જ ગણાય.”

એટલામાં એક મુન્દર યુવાન વાંદરી બોલી,

“લેમના ચાલિવાદમાં મ્હને તો હજારો બુખો જાણીઈ હતી. ધણીસાર તો તે મું બાલે છે તે જ મમઝી શકાતું નેપાતુ. ઓનાઝનોમાંની મમાનીઓ વે બાપાનુ ના મમઝી મકે તો લેસા બાપાનુને શુ કરેયું? તે તો મેઘી મેડેરા દોપ કરેવાય.”

બીજુ એક વાનર બોલ્યુ “મ્હને તો બાપણોમાંથી બૂલ મોઘી કહાડનાં નથી આ વડનું. પણ મ્હને જે જગા, આવડે છે તે કોઈ પણ વાધને નહિ આવડતી દોપ. દુ ખગ. જમાં ખગમ જતલનું મ્હોં કરી શકુ છુ અને નાશમાં નાશની ગાગ દધ મ્હારો ઉઝર અને મ્હારી ધીમ્ર શુદ્ધિ જતાથી આપી મકુ છુ.”

એવી રીતે વાનરો પોતાના વગ પરપના સનુઓ તરફ પોતાનો ધિકાર દર્શાવતા હતા. એટલામાં એક ટૂદ વાંદરો બોલ્યો. “અહા ! “આત્યારે વ્યાધાચાર્ય બૃહસ્પતિ અદિ આ દોન અને આ બધી રીકાઓ મોખજતા હોત, તો કેવુ માઝ થાત ? તે તો તરત પોતાની બોડયમાં જ માસ્યા જત અને અપમાનના દુઃખથી જ મરણુ પામત. ચાલો હવે આપણે આ મર્ચા બધ કરીએ અને વડના ટેરા ખાવા મદએ”

વાંદર.
મે, ૧૯૧૪.

નસિનકાન્ત નરસિહરાય દીવદિયા.

અનુપૂર્તિ.

(‘જાબાન’ (રોના પૂરવણી લેખની)

(ક) કસ્ટમાં તનાડીને ધ્રુવ એમ મંદફલક આપીને તો કહેતા નહિ જ દોપ એમ અનુમાન નિશ્ચય નથી. ત્હોં પાછયાં જૂના વર્ષોનાં દફતરોમાં તમામ કમવનાં નીચે પ્રમાણે રૂપો જડેછે.—

મંવત ૧૮૯૭ ના અવારન (batalgot) માં રૂ.૩

મંવત ૧૯૧૦ ના અવારનમાં પ્ર.

મંવત ૧૯૨૪ ના અવારનમાં પ્ર.

મંવત ૧૯૩૪ ના વિવિઝન પડી

તાપ સંધી

૧

આમ છે, કદિ પણ ‘નુર’ એમ જણાતુ નથી

(આ સર્વ માહિતી માટે કચ્છના દિવાન સાહેબ રા. બ. યૂનીલાલ સાગલાઈનો આભાર માનવાનો છે.)

(વિ) સ્તંભાવર્તી—આ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાની બહુ સ્વ. શાસ્ત્રી મનસાલ કાળીદાસે પણ કરેલી જણાય છે. “ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ” (ઈ. સ. ૧૮૬૬ ની આટલિ) ને પૃષ્ઠ ૨૦ મેં એઓ લખે છે:—“સ્તંભાવર્તી શબ્દનો અપભ્રંશ સંમાતિ થયો, તેનો અપભ્રંશ ઇન્દ્રેજ્ય લોકો કેન્દ્રે થયો છે.” પ્રાકૃતાદિકમાં પ્રવર્તતા વાચ્યાપારતું વિસ્મરણ જ શાસ્ત્રીશ્રીને થયેલું માનવું પડશે.

(ગ) ગિરનાર ઉપરના લેખોમાં (વસ્તુપાળ તેજભાળના લેખોમાં) એક સ્થળે સ્તંભપુર્યય ધ્રુવો જયતસિંહ: એમ છે. સ્તંભર્તીર્યને બદલે * સ્તંભપુર એમ પણ નામાન્તર કરવાની છટ અદિં લીધેલી હશે કે એ નામ પણ કોઈ કાળે પ્રચારમાં હશે તે વિચારવા જેવું છે. ગામનાં નામો જોડે છટ લેવાની પદ્ધતિ પ્રાચીન કાળમાં લેખકોમાં ખાસ હતી તે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

(ઘ) પ્રસ્તુત પૂરવણીએમ લખીને ‘વસન્ત’ ના તત્ત્વને સ્વાધીન મહે કર્યો તે પછી લાંબી મુદતે રા. તનસુખરામનો ‘ખંભાત’ વિશેનો લેખ માર્ગશીર્ષ મંચત ૧૯૭૦ ના ‘વસન્ત’ માં પ્રગટ થયો; તે વાંચી યોદ્ધક ન્યૂનાધિકદર્શન કરવાની જરૂર જણાય છે:—

(૧) ‘વસન્ત’ પૃષ્ઠ ૫૯૦ મેં ભાદ્રપદ મંચત ૧૯૬૯ ‘વમન્ત’ માંના મ્હારા ‘ખંભાત’ વિશેના લેખનું અનુલક્ષણ કરીને સ્તંભર્તીર્ય ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ ખરી છે એ મ્હારા વચન વિશે રા. તનસુખરામ લખે છે:—

“એ શુદ્ધ છે. સ્તંભ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં સંમ અને યંમ વિકસ્યે થાય છે.”

આ પ્રાકૃત વાચ્યાપારતું દર્શન રા. તનસુખરામને થી રીતે થયું તે જણાવું એ હેમણે કર્તવ્ય ગણ્યું નથી; તો રંગભૂમિની જવનિકાની પછાડી પાયકવર્મને લઈ જવો એ મ્હને ઠીક લાગતું નથી. પરંતુ રા. તનસુખરામ જેવા પંડિત તરતથી મ્હને આમ શુદ્ધિની છાપ, તે વળી મ્હોટાં ટાઇપમાં, મળી જોઈને મ્હારી જાતને ધન્ય ગણતી જોઈશે એમ લાગે છે. એ છાપ મળી ના હોત તો જીવનમાં એક ઊનતા રહી જાત. પણ રા. બ. કમળાશંકર રા. તનસુખરામના આ ઠસવ માટે શું ધારશે? એ કુપ્રહસને ઉત્તેજિત વ્યર્થે શું કામ કરવું?

પહેલાં કદો સ્તંભપુરનું રૂપાન્તર (પુરના અર્થનો નાગર શબ્દ મુકીને) સ્તંભનગર શબ્દ અન્યકારોએ આપેલુંકલતા માટે કે કેમ, પણ, યોગ્યેતો જણાય છે:—

આપણે વાનરો છીએ ખંભનથર પ્રભુપાસપસાયે
છીએ. વ્યાધોએ તેમ નથ કિંઈ કવિત ઉપગાર પરી.

(વિજયભદ્ર મુનિકૃત ‘ગોતમગ્રંથો,’ મંચત ૧૪૧૨).

એટલામાં એક મુન્દર યુ

(૨) 'વસન્ત' ૫૪ પા ૦ મેં ન તનસુખરામે અમલે સ્થિત જયતિહ્રમણ સ્તોત્રમાં થમણપુર એમ નામ આપ્યાનું જણાવી ઉપરોક્ત જ્ઞાનમામથી આપીએ એ અન્યથા સમય મંડલ ૧૧૧૧ નો કહેલો છે તે સમયમાં—અર્થાત્ સ્તમતીર્થ વાપરનાગ 'પ્રનાસકૃત્ય (સવત ૧૧૬૩) ની પર વર્ષ પૂર્વે— થમણપુર। સ્તમનપુર) નામ વપરાયું જણાય છે

(૩) 'વસન્ત' ૫૪ પા ૭ મેં ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાવ તેજપાનના ગિનાનેખ રિશે રા તનસુખરામ કહેલું —

“ મનમાં આમ પકિત છે કે શ્રી જયતિસિંહે સ્તમનકર્તીર્થ મુદ્રા વ્યાપારાન્ વ્યાપૃષ્ણતિ ”

અર્થે સ્તમનકર્તીર્થ એમ નામ આપ્યા છે ન તનસુખરામે નજીક તે સમજાવું નથી (જાપાની જુદા દોષ તે જુદી વાન) પ્રમિદ થયેલા ગિનાનેખના પુત્રો (કે મ તથા ભગંસના) પાછા હુ કહી ગયો છું તેમાં તે સ્તમતીર્થ સમ્યક આ અર્થે સર્વ લેખોમાં છે રા તનસુખરામે જૂનાગઢમાં મુગ લેખ લેવા હોય અથવા સાક્ષાત્ રત મેઘરી હોય ને તેનું પ્રમાણ હેમની કને હોય તે તે જણાવતું લેખે એ સ્તમનકર્તીર્થ એ વગી રીતું જ નામ લેવું થાય છે

(૪) પ્રસ્તુત અર્થે મુદ્રાવ્યાપાર એમને સારકના ધરો એ અર્થ યુરોપીય પડિતોનો સ્પેશ છે એમ રા તનસુખરામ કહેલું આ માટે મગજો માથે ખરે અર્થ શો છે તે અન્ય પ્રમગે એઓ જણાવે તે જ્ઞાનનામ ધરે

(૫) 'વસન્ત' ૫૪ પ ૦-૫૮૧ માં કારસી નામ કબાયત, 'કહ્યાવત — ધરાર્થિની અર્થા સમાપ્ત કરતા રા તનસુખરામ કહેલું —' આરમ આપાગીઓ તથા મુસનમાન અધિમારીઓથી વપરાયું એ નામ નગરનાસીઓને પણ વાપરતું પડ્યું, અને તેથી વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રાપ્ત થતા 'થમણપુર' ને બદલે ખબા વત ના ખબાયત અને ખબાત વા ખબાત એમ લોખ-આરમા વિશેષ આ યુ

સ્તમતીર્થ ઉપરથી જ 'ખબાયત' અને આરમ મુસનમાનોનું 'કબાયત' (જે લોકોઆરમાથી જ લેવાયલું) —આમ સ્થિતિ સરન હતા રા તનસુખ રામે આ અમંગલ અને વક કંપના ત્યાં માટે કરી હશે ? 'કબાયત' ના મુગ સ્તમતીર્થ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ અનુસાર 'થમણપુર' શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તે તે સ્તમનકપુર ઉપરથી આવે

(૬) 'વસન્ત' ૫૪ ૬૦૦ મેં રા તનસુખરામ કહેલું —

“ પાઠમીમ મંગલનમૌ મનત્ ૮ ૨ મા પ્રથમ આ વા ”

આ સમયનિર્માણ માટે શું પ્રમાણ હશે ? અન્ય સ્થળે મહેં બતાવ્યું છે + તે પ્રમાણથી તો જણાશે કે પારસીઓ સંજ્ઞનમાં જોતયાં તે ઈ. સ. ૭૮૫ માં; એટલે વિક્રમ મંવત ૮૪૧ માં. ‘ક્રિસ્તે-એ-સંજ્ઞન’ નામના પુસ્તકમાંથી શમ્સુલ્લિહમા જીવણજી જમશેદજી મોદીએ આ સમયનિર્માણ સ્થાપિત કર્યું છે. તે છેક ૧૫૦ વર્ષ મોડું બ્રહ્મા માટે કાંઈ પ્રમાણ હોય તો તે જણવાને જગત્ ભ્રમકતાથી વાટચ બેશે.

- (૭) ‘વસન્ત’ પૃષ્ઠ ૫૯૬ મે સ્તંભનકપુર, અને સ્તંભતીર્થ એ બે નામ ખંભાત નાં શી રીતે પડ્યાં હશે તેનો સમન્વય રા. તનસુખરામ બેસાડયો છે; બંદર સમુદ્ર કિનારે સ્તંભનકપુર, અને છ કે ત્રણ માઇલ છેટે જમીન ઉપર બંદર પડતું સ્તંભતીર્થ—આમ બ્યવસ્થા દેખાય છે; તો આકર્ષક. પણ હેમાં શક્કા-ઓને સ્થાન છે. ગિરનારના લેખ નં. ૪ માં સ્તંભતીર્થ ઘેલાકુલ (બંદર) કહ્યું છે. અને સ્તંભનક તેમ જ સ્તંભતીર્થ બંને સાથે જ ગિરનારના લેખમાં કહેલા છે, એટલે કાલાન્તરયોગે સમુદ્ર અને નગરે સ્થાન બદલાના પ્રમંગ આદિ નથી.

- (૮) ‘વસન્ત’ પૃષ્ઠ ૫૯૧ મે સ્તંભતીર્થ ને ઘેલાકુલ (બંદર) કહેનારા શિલા-લેખની ચર્ચા કરતાં રા. તનસુખરામ લખે છે:—

“(જેના પ્રસસ્તિશ્લોકો સોમેશ્વરે નહિં પણ નરેન્દ્રસુરિયે રચિત છે તે.)” આ પરિમંખ્યાવચનનું લક્ષ્ય મહારા પૂર્વ લેખની એક કુટનોટ જણાય છે. ભાદ્રપદ મંવત ૧૯૬૯ ના ‘વસન્ત’ ને પૃષ્ઠ ૪૩૮ મે, આચાર્ય વલ્લભજીએ સોમેશ્વર નો સમય મંવત ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦ નો કહેલો છે તે વિશે કુટનોટમાં મહેં શક્કા બ્રહ્મી છે કે સંવત ૧૩૧૧ નો લેખ તે સોમેશ્વરની કૃતિમાં વલ્લભજી આચાર્ય ગણાવે છે. રા. તનસુખરામ જરાક ધ્યાનથી એ કુટનોટ વાંચશે અને વલ્લભજી આચાર્યની પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ધાતનાં સૂચિત સ્થળ નેશે તો જણાશે કે હું ગિરનારના સંવત ૧૨૮૮ ના લેખ વિશે બોલ્યો જ નથી, પણ સંવત ૧૩૧૧ ના રલ્હોમના લેખ વિશે જ ઉલ્લેખ મહેં કર્યો છે. તો આ વ્યર્થ હોય કહી તેનો નિષેધ શા માટે ?

- (૯) ‘વસન્ત’ પૃષ્ઠ ૫૯૨ મે રા. તનસુખરામ લખે છે:—“એક વિદ્વાન કશ્પના કરે છે તેમ ત્હાં અશોકનો કોષ સ્તંભ નથી, કારણ તેવું ચિહ્ન પણ જણાતું નથી, અને ધ્યુએનસંગ આદિ બૌદ્ધોના ધર્મપ્રવાસોમાં એ ભાગતું સ્થાન પણ નથી.” ઇ. ઇ.

+ ‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૭૦ ના કૌતિકનો આંક, પૃષ્ઠ ૫૫૧, “શુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ”—એ લેખમાં જુવો.

હવે, ભાદ્રપદ સંવત ૧૯૬૯ના 'વસન્ત' નું પૃષ્ઠ ૪૪૦ ઉધારીને હું જોઉં છું તો મ્હારા છેવટના પેરેખામાં શું કહેલું દેખું છું? એટલું જ કે—ખંભાતમાં કોઈ કાળે અશોકનો સ્તંભ અથવા હોવા કોઈ ખીજનો સ્તંભ હોય, તે ઉપરથી સ્તંભમતીર્થ નામ કદાચ પડ્યું હોય. આરહું ત્રિગુણ સંકોચવાળું વચન વાપરીને વળી વધારામાં મ્હું કહું છું:—

“પરંતુ આ માટે વસ્તુસ્થિતિનું પ્રમાણ જરૂરતા સૂધી ખાતરીથી કશું ના જ કહેવાય.”

છતાં સ. તનસુખરામનું આ નિરાકરણ પ્રગટ થાય છે ! હેતો હેતુ ?

પરંતુ સ. તનસુખરામને સંભારી આપવું પડશે કે (અત્રે પ્રસંગ હાલ નથી પણ) જ્યાં ત્રિહત પણ નથી હોતાં ત્યાંથી અનેક વેળા અણધાર્યાં મન્દિર, સ્તંભ, સ્વરૂપ છત્યાદિ કાલવશાત જડી આવે છે.

વાંચરા,

તા. ૨૧-૨-૧૪

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ખંભાત.

અનુપ્રતિ નં. ૨.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં સ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાસનો લેખ 'ખંભાત' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે છે. હેમની ગયાંનો સાર આ છે:—

- (૧) સ્તંભાવતી નામ ઉપરથી 'ખંભાત' શબ્દ જાપજવી સકાય છે; કેમકે
- (ક) સ્તંભના અન્ત્ય અનું દીર્ઘત્વ સિ. હે. ૩-૨-૭૯ ને આધારે, હેમાં કહેવો શરણાદિ ગણ આકૃતિગણ હોવાથી, સધારો.
- (બ) સિ. હે. ૮-૨-૧૫૯ ને આધારે વતી પ્રત્યયો હ્રસ્વ આદેશ થતાં સંભાવિત બની સકશે;

- (૨) 'તુલક-ક-ઝઘાંગિરિ' માં 'ખંભાવતી' નામ આપેલું છે; અને સંવત ૧૪૮૦ ના અરસામાં રચાયેલા એક સ્તવનમાં “પારણિ ખંભાધનિ” એમ છે,

અને

- (૩) સ્તંભમતીર્થનો અપભ્રંશમાં સંમતિત્વ થાય; (અર્થાત—સ્તંભમતીર્થ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ કાઢેલી અયોગ્ય છે).

આ દલીલોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપી સકાશે:—

(૧) (a) આકૃતિગણમાં ગમે તે શબ્દને પ્રવેશ સ્વેચ્છાએ ના અંપાય. વસ્તુસ્થિત પ્રયોગ હોયો હોય તો જ એ શબ્દનો સંગ્રહ તે ગણમાં થાય. આકૃતિગણનો આશય લેવાનું કારણ ભાષાની વિશાલ વ્યાપકતા અને વ્યાકરણકારની દક્ષિમર્પાદિની અવશ્ય સંકુચિતતા એ બેમાં જડશે.*

(b) વત્ત પ્રત્યયનો ફક્ત આદેશ છે ખરો, પણ તે આહુ, હર, ઇત્યાદિ નવ આદે. શોમાંનો એક છે; અને તે ગમે તે આદેશ ગમે તે શબ્દને લગાડાય એમ નથી. ભાષામાં પ્રયોગ થતો હોય ત્યાં જ એ આદેશનો સ્વીકાર ગણવાનો છે. એ આદેશો યથાપ્રયોગ લગાડાય છે એમ સિ. હે. ના એ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. અને ભાષાનાં ધોરણ એમ જ સંભવે, કેમકે ભાષા તે લક્ષ્ય હોઈ રહેને અનુસરનારુ લક્ષણસાત્ર વ્યાકરણ છે. વ્યાકરણનાં સૂત્રો તે ગમે તેમ રૂપ ધરી કાદવાના યન્ત્ર નથી.

(૨) ‘ખંભાવતી’ એ નામ ઐતિહાસિક આધારનું નથી, કેવળ દન્તકથાનું જ છે, તેથી તે પ્રમાણભૂત ના ગણાય. પાટણુષ ખંભાવતિ—એ વાક્યમાં ‘ખંભાવતિ’ નો અન્ય ધકાર તે (પાટણુ-માં છે તે જ રીતે) સમજીને પ્રત્યય છે, અને પ્રાતિપદિક શબ્દ તો ‘ખંભાવત’ જ છે. તો તે સ્તમ્ભાવતીનું રૂપાન્તર માનવામાં ભ્રમ થાય છે.

(એપ્રિલ ૧૯૧૪ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં રા. ચીમનલાલ દલાસે પ્રસ્તુત વચન માટે સર્વિ. અર ઉતારો આપી દર્શાવ્યું છે કે ‘પાટણુ’ અને ‘ખંભાવતિ’ એ સમજીનાં રૂપ નથી પરંતુ પ્રથમાનાં જ છે. માટે ઉપરના ઉત્તરમાં ફેરફાર એટલો જ થશે કે કિસ્કું સંભાવ્યત એમ નહુંસકલિંજનો પ્રયોગ અન્યત્ર જોતાં, તેમ જ ‘પાટણુ’ તે તો સ્ત્રીલિંગ સંભવે જ નહિ તે વિચારતાં, આ ધકાર બનેમાં છે તે નથી સ્ત્રીલિંગદર્શક કે નથી સમજીનો પ્રત્યય, માત્ર આનુષંગિક વળગણકો છે; હેવા પ્રયોગો પ્રાકૃતમાં બહુ વાર જડે છે. તા. ૨૬-૫-૧૪.)

(૩) સ્તમ્ભર્તાર્ય એ સમાસ હોવાથી એકપદ પ્રથમદર્શને ગણાય; અને તેથી સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭ ને આધારે તીર્થના તકારનો લોપ યદ્ય સ્તંભહત્ય જ થાય; માત્ર અપ-વાદ એમ થાય છે કે સમાસમાંના ઉત્તરપદને એક દૃષ્ટિયે જુદું પદ ગણી સકાય તેથી હેનો આદિવ્યંજન તે અનાદિ ન એ ગણાય, (લોપ તો અનાદિ અસંયુક્ત અને સ્વર પછી આવેલા અમુક વ્યંજનોના જ ગણાવ્યો છે); અને તેથી યથાદર્શન લોપ અને લોપાભાવ બંને થાય છે. હાવા લોપનાં અનેક ઉદાહરણો છે:—

* એક વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે; પાણિનીય ગણપાઠમાં શરાદિગણને આકૃતિગણ કહી નથી; હોય ત્યાં આકૃતિગણ એમ નિર્દેશ કરવાની પદ્ધતિ એ ગણપાઠમાં છે. હેમાચાર્ય હેને આકૃતિગણ કહ્યો છે, હામાં વિરોધ નથી. પંદર સપ્તર સૈકના અંતરમાં ભાષાના પ્રચારમાં અત્યંત ફેર પડે જ; એટલું જ કે હેમચન્દ્રના સમયની બહુ પૂર્વેસંસ્કૃત ભાષા ખોવાતી ભાષા ગટેલી હતી.

ચિત્રકૂટ-ચિત્તકૂટ-ચિતોડ;-

રાષ્ટ્રકૂટ-રઠ્ઠકૂટ-ગોડા;

દેવકુલ-દેવડલ, દેડલ (વિકસે)-દેવળ;

ધત્વાદિ, ધત્વાદિ.

મારાંશ, સ્તમ્ભાવતી એ પ્રયોગ વસ્તુસ્થિત કદિ બનાવ્યો નથી, અને સ્તમ્ભતીર્થ એ પ્રયોગ વસ્તુસ્થિત અપ્રમાણ ગ્રન્થોમાં છે; અને સંમતિ એ ઉપરથી વ્યાકરણાનુમાર ગ્રંથોએ, તેથી સ્તમ્ભતીર્થ ઉપરથી જ વ્યુત્પત્તિ કાઢવી વાળખી છે.

(આ વિશે વિસ્તારથી કરેલી ચર્ચા માર્ચ તથા મે ૧૯૧૪ ના ' જુદિપ્રકાશ ' માં પ્રગટ થયેલાં મહાત્મ ચર્ચાપત્રોમાં, જેને જેવી હોય તેણે, જેવી.)

ગ. સ્તમ્ભાવતી દ્વારા માર્ચ ૧૯૧૪ ના ' જુદિપ્રકાશ ' માં આ જ વિષયનો નં. (૨)નો લેખ પ્રગટ કર્યો છે; તે લેખથી મહાત્મ મનને બહુ જ પુષ્ટિ મળે છે અને કેટલાંક નવાં સખા પ્રમાણ મળ્યાં છે, તેથી હેમનો હું ખાસ ઉપકાર માનું છું. એ મહત્ત્વના મુદ્દા નોંધવા જોઈશે;—

- (૧) સ્તમ્ભતીર્થનું સંમાદિત્ય ધર્મ હેનો પ્રયોગ મવત ૧૧૧૦ માં રચાયેલા વર્ણ-માનાચાર્યકૃત ' મળબદેવચરિત્ર ' માં છે;
- (૨) જિનદર્શનશિક્ષિત મંદૂક ' વસ્તુપાવચરિત્ર ' માં સ્તમ્ભતીર્થ અને સ્તમ્ભ તથા સ્તમ્ભનક એ જુદાં મળેલાં છે. સ્તમ્ભતીર્થના સંપત્તિ લખતે વસ્તુપાવ સ્તમ્ભનકમાં પાર્શ્વનાથને નમકાર કરવા જાય છે, એમ એ ગ્રન્થમાં કહે છે.

આ મહત્ત્વના લેખ ઉપરથી બે જોડ આવશ્યક લાગે છે, તે લખું છું:—

- (૧) ફેબ્રુઆરીમાં ' સંમાદિત્ય જ થાય ' એ જે આગ્રહ હતો તે હવે (પાછલી બુદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે તો સ્વીકારીને નહિ, પણ વસ્તુતઃ આ નવા વચનથી સ્વીકારીને) ગ. સ્તમ્ભાવતી દ્વારા છોડી દે છે અને સંમાદિત્ય એમ પ્રયોગ ગ્રન્થમાંથી ઉતારીને બતાવે છે તે માટે હેમનો અનુકરણથી ઉપકાર માનું છું.
- (૨) સમામમાં ઉત્તરપદના આદિચંચનનો લેખ વિકસે થાય એ સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭ અને હેના વ્યાખ્યાન ઉપરથી ગ. સ્તમ્ભાવતી દ્વારા પણ ધ્યાનમાં લીધું છે તે મંતોપની વાન છે. જેદ માત્ર એટલો છે કે લેખ તે આમાન્ય નિયમ અને વિકસે લેખાભાવ તે અપવાદ—એ સ્થિતિને દેખે છે કલ્પાવી છે. એ સ્વ તથા વ્યાખ્યાન હું મમકું છું તે પ્રમાણે તો આમાન્ય રીતે તો લેખ જ અને અપવાદરૂપે (અને યથાદર્શન) વિકસે—એમ આવશ્યક છે. '

(૩) સ. ચીમનલાલ દયાલે આપેલા ઉતારામાં સૈત્તુંજામિમ તિત્થે એ લોપાભાવનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે નિરર્થક છે. કેમકે લોપ તો અનાદિ વ્યંજનનો થાય એમ નિયમ છે, અને અહિં તિત્થે એ તો સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધો શબ્દ હોવાથી તકરાર તે પદાદિ વ્યંજન અને છે; તો ત્યાં લોપનો પ્રશ્ન જ નથી ઉત્પન્ન થતો.

(૪) સંવત્ ૧૧૬૩ ના 'પ્રવાસકૃત' માં સ્તમ્મતીર્થ એ મંસ્કૃતમાં પ્રયોગ છે અને એથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વેના, સંવત્ ૧૧૬૦ ના 'ઋષભદેવચરિત્ર' માં ચંદ્રમાસ્ય એ પ્રાકૃત પ્રયોગ પણ (તે જ મંસ્કૃત શબ્દના ઉપાન્તરનો) છે—આ લક્ષમાં રાખીશું તો સ્તમ્મતીર્થ એ મળ નામ એ સમયની પણ બહુ લાંબી પૂર્વે જશે એમ લાગે છે.

વાંદરા,

તા. ૩૧-૩-૧૪

નરસિંહરાય લોખાનાથ.

પ્રાચીનકાળમાં ભરતખંડમાં દેશોનાં નામ.

પ્રાચીન સમયમાં ભરતખંડમાં દેશોના નામ જલુવચનમાં કેમ યોગ્યતાં હતાં ? વિદ્યમાન, કોશલા, પાશ્ચાલા, ઇત્યાદિ જલુવચનમાં જ દેશોના નામ મંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં નજરે પડે છે. આ વિલક્ષણ પ્રકાર, અન્યત્ર ના જણાતો પ્રકાર, અહેતુકે તો ના જ હોય. આ અધિતિનો ખુલાસો Rhys Davids ના "Buddhist India" માં એક અગ્રે જોડે છે. બૌદ્ધ ધર્મના આરમ્ભકાળમાં ભરતખંડના દેશોનાં નામની યાદી—પુસ્તકોને આધારે—નીચે પ્રમાણે હેઠળ આપી છે —

૧. અહ્ગા	૫. વર્જી	૯. કુરુ	૧૩. ઘસ્સકા
૨. મગધા	૬. મહા	૧૦. પાશ્ચાલા	૧૪. અવન્તી
૩. કાસી	૭. ચેતી	૧૧. મચ્છા	૧૫. મંધારા
૪. કોસલા	૮. વંસા	૧૨. સૂરસેના	૧૬. કંથોજા

(આ નામ મંસ્કૃત નહિ, પણ પાલીનાં જણાય છે; તેનાં મૂળ મંસ્કૃત કોશલા, સૂરસેના; ઇત્યાદિ-અવાસભવ નેઈ સમાગે.)

આ યાદી વિશે રિહ્સ ડેવિડ્સની ટીકા આ પ્રમાણે છે.—

"It is interesting to notice that the names are names, not of countries, but of peoples, as we might say Italians or Turks. This shows that the main idea in the minds of those who drew up, or used, this old list was still tribal and not geographical."

(“ એ વાત લક્ષમા લેવા જેવી છે કે આ નામ તે દેવના નહિ પણ લેખના (પ્રભ-
ભનિ-ના) છે, જેમ આપણે ઇટાલિયનો કે ઈર્લેન્ડ કહિયે તેમ આ ઉપરથી જણાય છે કે
આ ચાદી જેમણે ખનારી અથવા જેઓ વાપરતા હતા તેમના મનમાં દૈશિક નહિ પણ
ભતિનપણ દરપના મુખ્ય ભાગે હતી ’)

આ યુનાસો દેવળ દરપનામનક નથી વાગતો દેવને બહુ વચનમાં કહેશે એ પ્રથમ
દર્શને જ અગ્રાભાવિ- લાગે છે, અને દેવમાં વસનારાઓ દેશને નામ પોતાની ભતિ ઉપરથી
આપે છે એમ મ. વાર બને છે, શુજરા ઉપરથી શુર્જગ્રા નામ પડ્યું, તે હાન શુજરાત કહે
નાર છે, Angles (એંગલ) લેખની ભૂમિ (land) તે England, ઇંગ્લંડ, સ્કોટ
(Scot) થો હતી ભૂમિ તે સ્કોટલેન્ડ (Scotland), ઇત્યાદિ પ્રમાણે પરિચિત જ છે
જે માન પ્રખુન નામોને વિશે એટલે જ છે કે તે તે ભતિના નામોને કશો પણ ખીન્ને
શબ્દ નેડયા વિના જ, માન ભતિના નામને બહુ વચનમાં વાપર્યોથી જેમ એ નામ તે
તોનાના નામક થાય તેમ દેશના પણ વાચક કાનકમે ધઈ ગયા

આ ડેવા કહેના મરપના ઉદાહરણ ડેના જાન પણ આલુ રહેના મ્હા । નોનામાં
આપેના આપુડુ તેથી ઉપરની ક પનાને પુનિ મળશે એમ ધારુલુ સિંધમાં હજી પણ ગામોના
નામ બ. ભાગે તે તે ગામમાં વસનાર (અથવા ગામ મળ વસાવનાર) clann—ભતિની
ટોળી-ના નામ ઉપરથી જ પડેના છે, એટલું જ નહિ પણ એ ગામને તે ટોળીના વાચક
શબ્દને મ. રચન નગાડીને તે ગામનો નિર્દેશ કરાય છે, ઉદાહરણ —

હાલ (ગામનું નામ-તે હાલનજો મોઠ (=હાનાઓનું-હાના, ભતિના લેખનું ગામ)
એમ નમાણથી કહેવાય ખરું, પરંતુ વ્યવહારમાં બોનાનું જો હાલો અને હેને વિભક્તિના
રૂપાન્તરમાં બહુવચનનો જ આગમ લાગતો, જેમ માં હાલનમે બ્યુસ્ (હ હાલા (ઓ)મા
બો), આમ અનેક નામોની સ્થિતિ છે સિંધની સ્મૃતિનું સ્વરૂપ બ્રમણુલીય (nomadic)
ગોપ જેવી ભતિયોનું અમન હતું, અને બહા વમે તે મોઠ (મ મોઠ =મગવાડોનું થાણું)
અથવા તહો (=અમુક ટોળીના નેતાનું થાણું, હાનણી) એ નામ હજી પણ લગાડાય છે
તે ઉપરથી પ્રાધાન્ય ગામને નહિ પણ ભતિની ટોળીના નામને સ્વાભાવિક રીતે જ મળેલું

તહો શબ્દ જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદા જુદા રૂપમાં પ્રચારમાં આવતો જણાય છે
દક્ષિણમાં બ્રમણુલીય ભતિયોની હાનણીને તાણડા કે તાણહ કહે છે, શુજરાતમાં પણ સ્થિત
એ શબ્દ દેરી Gypsy-ભતિયો વિશે સામ્યો છે Wilson's Glossary of Judi-
cial, Revenue and other Terms નામના વિશેષ કાસમાં Tandar (તંડા)
તાણ્ડ તેવું અને કણ્ડિ (=કાનડી) ભાષામાં આવ્યો છે, અર્થ—A troop of
travelling traders, Lumbadis or Banjaras, એમ આવ્યો છે Troop=
' ટોળી ' એમ પ્રાથમિક અર્થ ઉપરથી એ ટોળીનું હાનણીનું સ્થાન એ લાક્ષણિક અર્થ બનેને
જણાય છે સિંધમાં તહો નામની પાછળ સ્થાપક પુાનું નામ હોય છે, ઉદાહરણ—તહો
અહાહવારજાન, તહો આદમ, ઇત્યાદિ, એ પ્રમ્ને આખી ભતિયને ગઢેને નેતાના નામ
આપે છે, ખીલા ગામોમાં ભતિયું જ નામ લેાય છે

આ પ્રકાર પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડની ખંડારથી આવી જુદા જુદા દેશનામમાં વસી કરનારી જાતિનાં નામને વિશે પણ પ્રવર્તેલા મંભવે છે.

ખીલું ઉદાહરણ કોકણમાં રતાભિરિ જિલ્લામાં વિરલ પ્રસંગે, જાડયું છે. એક તાલુકામાં શિંગરી નામનું ગામ છે, ત્યાંના બધા રહેવાથી મરેહાની અડક શિંગરે છે; તે જ પ્રમાણે આંખવડી ગામના બધા મરેહા આંખવડે અડકવારી છે. આ પ્રસંગોમાં શિંગરે અને આંખવડે એ ટોળીનાં નામ હોઈ તે તે વસાવેલાં ગામોનાં નામ એ ઉપરથી પડ્યાં હશે?—ખાતરીથી કહેવાતું નથી; કારણ એ છે:—(૧) શિંગરે લોકોની મળ અડક કદમ્બ હતી; અર્થાત્ શિંગરી નામના ગામમાં વસ્યા પછી શિંગરે અડક જતી હોય; (૨) આંખવડી એ ગામનું નામ આજપણી ઉપરથી થયેલું મંભવે, અને તેથી, આંખવડી એ ગામનું નામ પ્રથમ અને વશેલા લોકોનું નામ આંખવડે પડીથી—એ કમ વધારે સુસ્થિત લાગે છે. આ ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખવાનું કે સિન્ધની જાનિયોની પેઠે દક્ષિણ અતે કોકણમાં વસનારા મરેહાઓ તે જમણુથીલ (nomadic) જાતિ ન્હોતી, એટલે ટોળી ઉપરથી વામ-સ્થાનનું નામ પડવાના મંભવ અને અજ્ઞાત. માટે આ ઉદાહરણો ટોળીના નામ ઉપરથી ગામનું નામ પડવાની કિયાના વિપરીત કમના મણુશે. એ વિપરીત કમ પેલા સીધા કમને પોતાના વિપરીત પ્રકારથી આડકતરી પુટિ આપી સહે એટલું જ ખાતરી મકરો.

આ રીતે પ્રાચીન ભરતખંડના દેશોના નામનું સ્વરૂપદર્શન છે. એ સ્વરૂપદર્શન ખોટું નથી તે માટે એક ભૂલ્યનો પ્રસંગ આવે જ નહિં હેતું પ્રમાણ કામરૂપ એ દેશનામમાં જાડશે. એ નામનો શબ્દાર્થ જ-રામ, હમ્બ, પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર, એ અર્થ જ-દૈશિકમંજીને બદલે વસનારા લોકોની જાતિપદ મેળા તરફ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, અને તે બહુવચનમાં વપરાય તે વિના ખીજે માર્ગ જ નહિં. આ સામ્યથી અન્ય દેશોનાં નામોના બહુવચનમાં પણ જાનિલક્ષણ સ્વરૂપ જોવાનો આધાર મળશે.

હેવટે ઇંગ્લાંડનાં કેટલાંક પ્રગણાંનાં નામોની મરખામણી પણ આ અર્થમાં પ્રકાશ પાડે એમ છે. ઉત્તર કોશલા: નામ જેમ પ્રાચીન ભરતખંડમાં એક દેશનું હતું, તેમ ઇંગ્લાંડમાં South Saxons (દક્ષિણમાં વશેલા સેક્સન લોકો) ઉપરથી Sussex, West Saxons (પશ્ચિમમાં વશેલા સેક્સન) ઉપરથી Wessex, અને East Saxons (પૂર્વમાં વશેલા સેક્સન) ઉપરથી Essex—એ નામો આ પ્રકારને તદ્દપ મળતાં આવે છે. Norfolk (North folk) અને Suffolk (South folk) એ નામોમાં 'ઉત્તરના લોક' અને 'દક્ષિણના લોક'—એમ વ્યુત્પત્તિ ઉપરના અર્થમાં પણ આ સંસ્કારસ્વરૂપ પ્રકાર-તરથી જાણાર્થ આવે છે.

આ પ્રશ્ન વિશે આ યોગ્ય છટક વિચાર આ વિષયના રસિક વિદ્વાનોના ચરણમાં નિવેદન કરીને સમાપ્ત કરું છું.

વાંદરા.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

તા. ૨૪-૧૧-૧૩.

वसन्त

Reg. No. B.



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सत्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्मन्त्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रसीदं स्वयम् ।

उपनिषद्.

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् भूतै-
र्न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाङ्ग्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

पृष्ठ १३, अंक ६.	[आशिषः]	आषाढ, संवत् १९७०.
तन्त्री अने प्रकाशकः—ओल. रा. अ. रमणुभाष महीपतगम नीलकं. श्री. जे. जे. जे. श्री. विश्वसिंह.		३७६
(श्री. आनन्दसिंह आशुभाष मुख. जे. जे. जे. श्री.)		
द्वितीयं अक्षितम्.		३७७
(रा. रा. दशरथभाष आशुभाष द्वितीया. जे. जे. जे. श्री.)		
१. यदिभूतानुं जे. ६७८.		३७८
(रा. रा. दीनदत्त अक्षरगडा संयत्. श्री. जे.)		
शोभजोग.		३७९
(रा. रा. सांजयं कलावा रा. जे. जे.)		
जे. विनिम आशुभाष द्वितीय.		३८०
(श्री. आनन्दसिंह आशुभाष मुख. जे. जे. जे. श्री.)		
धर्मं सक्षितम् अने पुष्टिवाद.		३८१
(रा. रा. चन्द्रसिंह नर्मदासिंह पंथा. श्री. जे. जे. श्री.)		
नर्मदासिंह आक्षितम् परिषद् अने प्रभातद्वितीयं नाट्य.		३८२
(रा. रा. नरनिदहा आशुभाष. श्री. जे. सी. जे.)		
"शोभाष-उत्तर." (रा. रा. "X." श्री. जे.)		३८३
महापत्र. १ (प्रभात गणनी व्युत्पत्ति.) (रा. रा. सी. सी. द्वितीय जे. जे.)		३८४
२ सत्यवाभा जे. जे. आशुभाष अने प्रभात (रा. रा. जे. जे. द्वितीया. श्री. जे.)		३८५
चन्द्रसिंह संयत् नाट्य आक्षितम्.		३८६
(श्री. जे. सी. सी. द्वितीय. जे. जे.)		
अर्थनां जे. जे. आशुभाष आक्षितम्.		३८७
(रा. रा. "X." जे. जे. श्री. जे.)		

अभिलाषा—श्री पुनीत प्रिन्टिंग प्रेस कं. ली. आं जे. नीलक. शाभगहासे धा. पुं.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આર્દ્રિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આર્દ્રિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાબાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાબાન્તરરૂપ છે અને અમુક મન્યનું મન્યના બાગનું કે લેખનું બાબાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવળી જવામદારી બાબાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો પા ક્યો હોય કે ન હોય-પણ પાહું લેખકને તે મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થતા મોકલતાં તે સાથે તે બીજા મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસપી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

બુમો પાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એગ્રીકોલ્ડર બહુ જેવો ઇલાજ છે કહવું થીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એગ્રી પીલ્સ રૂ. ૧) બાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧૫—બાટલીવાળા દુધ પાઉક દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪— બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુલ્લી સાફ કરે આના ૪ સરવે ડોકાણે મળશે

હો. ૦ હી. ૦ બાટલીવાલા જે. પી. વરલો લેખોરેટરી મુંબઈ.

લવાજમ.

લવાજમ મર્વ માટે વર્ગ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોલેજ સાથે.)

મળવાનું ડોકાણું:—વસન્ત આર્દ્રિસ

અમદાવાદ.

શુદ્ધિપત્ર.

વસન્ત એપ્રિલ ૧૯૭૦ પ્રથમ ૨૯૬ હેલ્થી બીજા પેરમાફની હેલ્થ બે લીટી.

અમુદ. કે શાંત ગંબીર નનન વગર તે મૂલ્યો ઉત્કલ્પી દશે.

શુદ્ધ. કે ‘શાંત ગંબીર મનન વગર તે મૂલ્યો ઉત્કલ્પી દશે ?’

contemporaries are starting as Freshmen at Oxford and Cambridge His knowledge of Java is as vague and sketchy as my own, but he has a cheerful confidence that it will be all right A dozen other lads are bound for Ceylon, Burma, Siam, Singapore, Hongkong, and some mark themselves down for remote lands and settlements I have never heard of and can find on no map The average age of this group cannot be more than twenty one and I marvel at the courage of the parents at home who launch them alone on these great waters and leave them to find their little niches in heaven knows what company and surroundings on the far side of the world Presently they will be scattered, and in all human probability will never meet again, but for the moment they are strong friends, and some admirable women-wives going out to join official husbands in the Far East-have taken upon themselves to play the mother's part Then there are the old hands making the journey for the twentieth time, the forester going to Cambodia for work, whose journey is as intricate an affair of changes and junctions as a cross country expedition from Guildford to Birmingham, half a dozen agents in pursuit of new markets, Chinese Customs officials, and so forth

Mr. J. Spender

એ: જૂના સુધારકને પંચમા આબુ કે 'હિન્દુસ્થાનનો ઉદાર સીરીતે કરવો' ત્યારે એણે ઉત્તર આપેનો પ્રમિદ્ધ છે કે "તું તો શેરીએ શેરી જૂગોળ અને ખજોળના એ ગોળા સધને કર" કાઢકે આના જ તાત્પર્યથી લેન્ડમિસ્ટર ઝેઝેટના તન્ની મિ રથેન્ડરના "The Indian Scene" નામના પુસ્તકમાંથી ઉપનો જિતારો તું વસન્તના વાચક આગળ મુકું કે. એ વાચીને આત્યારે આપણને આપણી સ્થિતિ માટે ખેદ થાય છે, તેમ ખીજી તરફ આપણને આપણો જીવનકાળ યાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી સુગ્રેવની ઝગ્યા કહે છે કે-તુમ રાજ્યએ પોતાના પુત્ર લુબ્ધુને દરીએ મોકલ્યો હતો બ્રાહ્મ અન્થોમા હિન્દુસ્થાનના લોખે દરિઆ માર્ગ વેપાર કરતા તેની અસપ્પ વાતો છે. સુધરક જનતકમાં આપણે ત્યાના-આપણા પોતાના પ્રાન્તના-સાતમે વેપારીઓ ભરતથી નીકળી દરીઆમાં મેં વેપાર કરના ગયા હતા એમ વાચીએ છીએ છુદ્ધ લગવાન પોતે પૂરે એક અન્તારમા ખવાસી હતા એમ

* તુમોં હ મુગ્યુમંથિવિનોદમેવે રુપિં ન કશ્ચિન્મમૃવોં અર્વાહાઃ ।

તમ્મહ્યુત્તોંભિરાત્મન્વર્નાભિરન્તરિસમુદ્ધિરપોદ્વામિઃ ।

= હે અધિનો ! તુમે (લુબ્ધુના પિતાએ) લુબ્ધુને દરીએ મોકલ્યો મરવા પડેલો માણસ ધન છેડે એ રીતે (એવી નારાજથી) દદ (અથવા પોતાની), અન્તરિક્ષમાં

* ઝડતી, અને જેમા જગ પ્રવેશ ન કરે એની નોંધ વડે તમે (પાછો ધેર) નર્ધ આન્ધા

એક જાતનો-કથા છે: એમાંથી ~~પ્રકૃત~~ અનુમાન નીકળે છે કે ખજારીનો ધધો અમલ હજારો મણાનો નહિ હોય, નહિ તો યુદ્ધરવનો એવો અવતાર થયાનું જાતકકર્તા ન કહે; ખીનું, જ્યારે એને પૂર્વાવતાર કહે છે ત્યારે એ પણ પ્રકૃત છે કે ખજારીનો ધધો અને દરિયાઈ મુમાકરી બહુ પ્રાચીન છે એવી માન્યતા બ્રાહ્મયુગમાં હોવી જોઈએ. આ ઉપરાંત પરદેશી પુસ્તકો ઉપરથી પણ આપણે જાણીએ છીએ કે એ મમયમાં હિન્દુસ્થાનનો બેપાર બહુ બહોળો-એક તરફ રોમ અને ખીન તરફ ચીન સુધી ચાલતો. હિન્દુ જનમનાજના ધણી લોકો-બ્રાહ્મણ, સુદા-અમુકમાં પરદેશ જતા અને જવા વગેરે દર દીપમાં વસ્યા હતા, અને ત્યાં એમની મહાભારતદિક કથાઓ પણ લેતા મળ્યા હતા. હિન્દુસ્થાનના બૌદ્ધ દોતરકામમાં વહાણોનાં પુષ્કળ ચિત્રો છે, અને આપણાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વહાણની વિવિધ જાતો તથા એને બતાવવાની રીત ઝંઝાળી પણ કેટલોક વાંચવામાં આવે છે. પશુ-આજથી ચોવીસ વર્ષ ઉપર-પ્રો. જીન્સિવાજેએ મને કહ્યું હતું તેમ “તે હિ નો દિવસા ગતા: !”

જૂતકાળનું અભિમાન કર્પાથી કાંઈ કશું નથી. જેટલો આપણો જૂતકાળ પ્રતાપી, તેટલી જ આપણી વર્તમાન સ્થિતિ વધારે ગોઠકામક. એ ગોઠમાં કાંઈ મનોતોષની રેખા હોય તો તે એટલી જ છે કે હવે આપણે આપણી જરૂરિયાત સમજતા થયા છીએ, અને દેશકાળને અનુસરી આપણાં બન્ધનોની ગાંઠો જોડવાના જાણીએ છીએ.

‘પરદેશગમન’નો પ્રશ્ન અત્યારે નવો નથી. ખામ આપણા પ્રાન્તમાં સ્વ. કરમનદાસ મૂળજી અને રામ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ વિયાયન ગયા ત્યાંથી અર્થાનો આવે છે, અને હું ધારું છું કે ગૂજરાતની વિવિધ જાતિઓમાં ‘મુધાન’ના આ પ્રશ્ન ઉપર જેટલો લોકી-જીકારો થયો છે તેટલો ખીન કાંઈ પ્રશ્ન ઉપર થયો નહિ હોય. દક્ષિણમાં જાનિઓ મોટી હોવાથી, વિયાયન જઈ આવેલા સાથે જોજનવ્યવહાર કે લક્ષ્મ્યવહાર કરવા પ્રાચીનપત્નીઓને ગમે તેટલો નાખમંદ પડે, તોપણ એ નાખમંદગીને બહિષ્કાર કે શિક્ષારૂપે પ્રકટ કરવાનો બહુ અવકાશ મળતો નથી. એટલે દક્ષિણ માટે તો એ પ્રશ્ન લગભગ મરી ગયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. ગૂજરાતમાં પણ હવે કેટલીક જાતિઓ-જેવી કે બ્રહ્મક્ષત્રિય, આયક, અને પારીદાર-એમણે પણ આ પ્રશ્નનું મમાધાન કરી દીધું છે, બાકે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાને કારણે જ નથી એમ દર્શાવ્યું છે. બ્રાહ્મણો હજી કાંઈ નિરાકરણ કરી ચક્રવા નથી. મોટા-દરા જાતિના કેટલાક યુવકો ‘વિવાયત’ ગયા છે-અને ‘પ્રાપ્તિ’ પડે એમને મુદ્દ કરી ગા-તિમાં લેવાનો ધારો સ્વ. હરિયાજ હર્ષદરાજ દ્રુવના વખતથી માન્ય થઈ ગયો છે. વડનગર જાતિમાં-કાદિઆવાડ આ સમાધાનને માર્ગે હજી ચઢ્યું નથી, પણ એ જ જાતિ ગૂજરાતી બાહ્યોમાં એટલે સુધી પગલાં બરાઈ ગયાં છે એમ કહીએ તો દરકત નથી. વીમનગર જાતિમાં હજી કંઈકો ચાલે છે, પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો માર્ગ એ જાનિમાં પણ માન્ય થયે, અને કેટલેક અંશે થયો છે જ. પ્રમોરા જાતિમાંથી બાવનગરના દિવાન સાહેબ અને હાલ મુબારકી એકિઝકુટિય કાન્સિયના મેમ્બર-જોનરનલ મિ. પટ્ટની, તથા રા. વિષ્ણનાથ પ્રભુગમ વૈદ-એઓ વિવાયન જઈ આવ્યા છે, પણ એમને જાનિ તરફથી કાંઈ વિરોધ અનુભવ આવતો હોય એમ જાણવામાં નથી.

આમ એકંદર લેતાં, બાબલુ જ્ઞાતિમાં પણ ‘પરદેશગમન’નાં કાર થોડાં ઘણાં જાણ્યાં છે, અને એકંદર દેશનું વલણ જોઈએ છીએ તો આ પ્રશ્ન હવે બ્યવહાર મુરદેલીથી લગભગ મુક્ત થયો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. છતાં હજી પણ વખતોવખત આપણે એવા શબ્દો સાંભળીએ છીએ કે-‘પરદેશગમન’ શાસ્ત્રવિરદ છે, અને હાલમાં બંગાળના પંડિતોએ એ પ્રમાણે નિર્ણય જણાવ્યો છે. થોડાંક વર્ષ ઉપર કાશી કે અઘાહબાદમાં ‘પરદેશ ગમન’નો એક કેસ કોર્ટે ચલ્યો હતો. એમાં કાશીના મૈથિલ પંડિત શિવકુમારમિત્રે વિરદ જીબાની આપી હતી. પણ પુષ્કળ શાસ્ત્રનાં વચનોનો વિચાર કરી આખરે વિદ્વાન ન્યાયાધીશે ‘પરદેશગમન’ના લાભમાં ચુકાદો આપ્યો હતો-જે કે અખીલ કોર્ટે એ ફેસલો પાછળથી રદ કર્યો;—એમ કહીને કે આ કદિના સવાલમાં નીચલી કોર્ટે શાસ્ત્રનો વિચાર કરવાનો નહોતો. પહેલી કોર્ટનો શાસ્ત્રાદ્યબંધો ફેસલો અઘાહબાદના ‘લીડર’ પત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે, અને જેમને આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા જોઈતી હોય તમને માટે એ ઉપયોગી છે. એ ફેસલો અત્યારે મારી પાસે હાજર નથી. પણ ઉભય પક્ષનાં પ્રમાણો હું જાણું છું તે ઉપરથી મને હમેશાં આ વિષય પરરે એક જ પ્રશ્ન થયાં કરે છે કે-આ સાદા શાસ્ત્રના વિષયને તથા આડંબરથી શા માટે ડહોળી નાંખવામાં આવે છે ? ‘પરદેશગમન’ સામે શાસ્ત્રનો મુખ્ય વાંધો માત્ર બૌદ્ધાધ્યતનના એક વાક્ય ઉપર અને આદિત્યપુરાણના અડધા શ્લોક ઉપર રચાએલો છે. બૌદ્ધાધ્યતન ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના રીતરિવાજમાં પાંચ ભેદ ગણાવે છે જે એકમાં ધર્મ અને બીજામાં અધર્મ મનાય છે. એ નીચે મુજબ:—દક્ષિણમાં વમર જનોઈ દીધેલાની સાથે અને (૨) સ્ત્રી સાથે જમવાનો રિવાજ છે, (૩) વાશી ખાવાનો રિવાજ છે, અને (૪) મામા તથા (૫) ફાઈની કન્યા સાથે પરણી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે, ઉત્તર હિન્દુસ્થાન વિશે બોલતાં બૌદ્ધાધ્યતન કહે છે:—“अयोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतोदद्विर्व्यवहार आपुधीयकं समुद्रसंयानमिति—(૧) જન વેથવું (૨) મધ પીવું (? કે કલાલની દુકાન ગ્રાખવી), (૩) ઉપર નીચે દાંતવાળાં પ્રાણીના બેપાર કરવો, (૪) શાસ્ત્રવડે આજીવિકા કરવી, અને (૫) ‘સમુદ્રમંયાન’ કરવું. ઉત્તરમાં ઉત્તરના રિવાજ પ્રમાણે અને દક્ષિણમાં દક્ષિણના રિવાજ પ્રમાણે ચાલવાથી દોષ લાગતો નથી-એમ સામાન્ય માનવું છે, પણ એ જોડું છે એમ જાતમનું કહેવું છે. એમ જણાવીને આખરે આ પાંચ ને પાંચ-દશે રિવાજ નાપમંદ કરવા જેવા છે એમ બૌદ્ધાધ્યતન પોતાનો મત જાહેર કરે છે. §

§ પञ्चधा विप्रतिपत्तिः ॥ १८ ॥ पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥ १९ ॥ यानि दक्षिणतस्ताति व्याख्यास्यामः ॥ २० ॥ यथेन्द्रनुपेतन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वमृदुद्विगमनमिति ॥ २१ ॥ अयोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपान-मुभयतोदद्विर्व्यवहार आपुधीयकं समुद्रसंयानमिति ॥ २२ ॥ इतरदितरस्मिन्कुर्वन्नुप्यती तरदितरस्मिन् ॥ २३ ॥ तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥ २४ ॥ मिथ्येनदिति गौतमः ॥ २५ ॥ उभयं चैवं नाऽऽद्विष्येन शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाद् ॥ २६ ॥ (બૌદ્ધાધ્યતન-ધર્મસત્ર.)

આગળ જતાં 'સમુદ્રમંથન' જોધાયન 'પતનીય'—પાતક—માં ગણાય છે.* અત્રે પ્રથમ એટલે જ છે કે 'સમુદ્રમંથન' એટલે શું? પ્રથમ દૃષ્ટિએ—એનો અર્થ સમુદ્રમાર્ગે મુસાફરી કરવી એવો લાગે. પણ વસ્તુતઃ એની પાસેના શબ્દો નેદરથી તો જણાશે કે અમુક આશ્ચર્યાવાચક આ શબ્દ છે. બાહ્યે 'આયુર્ધીયક' યાને સિંધાદીગીરીનો ધન્ધો કરવો એ જેમ નિન્ધ છે, અમુક જાતનાં પ્રાણી વેચવાં, જીન વેચવું કે દારૂ પાવનાં ધન્ધો કરવો ન્ધ છે, તેમ 'સમુદ્રમંથન' એટલે કે વહાણવટી-ખલાસીનો ધન્ધો કરવો એ નિન્ધ છે. આમ તાત્પર્ય છે. પણ દલીલ ખાતર ફણુવાર માની લઈએ કે 'સમુદ્રમંથન' એટલે દરિઆમાર્ગે મુસાફરી કરવી—તથાપિ એ પાતક એવું નથી કે જેનું શાસ્ત્રે પ્રાયશ્ચિત્ત ન જતાવ્યું હોય. જોધાયન પોતે સમુદ્રમંથનને, જમીન આખતે જૂઠું જોડાવું, (બાહ્યને નિષિદ્ધ એવી) ગમે તે વસ્તુનો જોષાર કરવો, ઘડની સેવા કરવી, વગેરે પાતકની સાથે ગણાવીને એનું પ્રાયશ્ચિત્ત જતાવે છે. માત્ર આદિત્યપુરાણનો આક્રોશ શ્લોક જ,—“સમુદ્રેન તુ સંવાતુઃ શોઘિતસ્વાપ્ચસદ્ગ્રહઃ”—કહે છે કે “સમુદ્રમંથન જે કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને પણ પંક્તિમાં દાખલ ન કરવો.” ‘સમુદ્રમંથન’ આશ્ચર્યાવાચક છે એ પૂર્વેક જોધાયનના આખા વાક્ય ઉપરથી આપણે જોઈએ. અને એ જ અર્થ અત્રે પણ કરવો ઘટે છે. છતાં, આનો અર્થ મુસાફરી કરવી એવો છે એમ માની વિભાવત જઈ આવેલા માટે જ્ઞાતિમાં આડધી ખારી જોધાડી આપવાના હેતુથી કેટલાક ‘સુધારા’ના પક્ષી આચાર્યોએ ‘સંવાતુ’ શબ્દના તુ પ્રત્યય ઉપર બાર મઝી એનો અર્થ શીલ, ટેવ, વારંવાર કરવું—એવો કરીને, માત્ર એકજ વાર વિભાવત જઈ આવે એને જ્ઞાતિમાં લેવામાં બાધ નથી એમ દર્શાવ્યું છે. પણ વસ્તુતઃ આદિત્યપુરાણનું વચન આટલા ગૌરવને યોગ્ય નથી. જેઓ એ પુરાણનું વચન વારંવાર ટાંક્યા કરે છે તેઓ બાંએ જ જાણતા હશે કે આદિત્યપુરાણનું વચન અક્ષરશઃ લેતાં તો હિન્દુસ્થાનમાં વચ્ચું જ કર્યું નથી. એ પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે પંક્તિઓ છે:—

“કાંચીકાશ્યપસૌરાષ્ટ્રદેવરાષ્ટ્રોઽન્નમત્સ્યજા” ।

“કાવેરીકોંકણાહ્ણાસ્તેદેશાનિ ન્દિતા મૃશમ્ ।

“પંચનદ્યો વહન્ત્યેતા યત્ર નિઃમૃત્ય પર્વતાત્ ।

“આરદ્રા નામ તે દેશા ન તેષ્વાર્યોઽન્વહં વસેત્ ॥

* અથ પતનીયાનિ—॥ ૧૦ ॥ સમુદ્રસયાનમ્ ॥ ૧૧ ॥ વ્રહ્મસ્ત્રિન્યાસાપહરણમ્ ॥ ૧૨ ॥
ભૂમ્યનૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥ સર્વેષ્ણ્યેભ્યવહરણમ્ ॥ શ્દ્રસેવનમ્ ॥ ૧૪ ॥ શ્દ્રામિજનનમ્ ॥ ૧૫ ॥
તદપત્યત્વં ચ ॥ ૧૬ ॥ ઇપામન્યતમત્કૃત્વા—॥ ૧૭ ॥

ચતુર્થકાલમિત્તમોજિનઃ સ્યુરપોઽમ્યુપેયુઃ સવનાનુકલ્પમ્ ॥

સ્થાનાસનામ્યાં વિહરન્તે એતે ત્રિભિર્વર્તેત્તદપન્નાન્તિ પાપમિતિ ॥

‡ જાતે દારૂ પીવાની છૂટ હોય એ અમુંબવિત છે.

- “ નર્મદાસિંધુકૌશીનાં પારં પદ્મસ્ય સીમિમ્ ।
 “ ગત્વા નરકમાયાનિ તીર્થકાલાધિકં વસન્ ।
 “ અંગવંગકર્લિણાશ્ચ લાટમાલવિકાસ્તથા ।
 “ નર્મદાદક્ષિણે યચ્ચ સિંધોરુત્તરમેવ ચ ॥
 “ પૌંદ્રાશ્રૈવ સુરાષ્ટ્રાશ્ચ વૈદ્યામાગધિકાસ્તથા ।
 “ ન વિવાહં તથા શ્રાદ્ધં યજ્ઞં ચૈવ સમાચરેત્ ॥
 “ પાપદેશાશ્ચ યે કેચિત્ પાપેરવ્યૂપિતા જનૈઃ ।
 “ ગત્વા દેશાનુગુણાંસ્તુ કૃત્ત્વં પાપં સ્મશ્નુતે ॥
 “ સૌરાષ્ટ્રં સિંધુસૌવીરમાવન્ત્યં દક્ષિણાપથમ્ ॥
 “ ગત્વેતાન્કામતાં દેશાન્ કર્લિણાશ્ચ પતેત્ દ્વિજ.” ॥

ઉપલી પંક્તિઓમાં જે દેશ વર્ણ્ય તરીકે ગણાયા છે તેને હિન્દુસ્થાનના નકશામાંથી ઢાઢી નાંખો, અને પછી હિન્દુસ્થાન કેવડું મહે છે એ કહેા । વિશેષ રમુજ જેવું તો એ છે કે આદિત્યપુરાણના આ સિરઠમાં આપણું ગૂજરાત અને ઢાઢીઆવાડ-સૌરાષ્ટ્ર અને ‘લાટ’ ‘નર્મદાતું’ દક્ષિણ તીર —પણ આવે છે । એ પુરાણની આજા પ્રમાણે—ઓમાં ગણાવેલા ઢાઢી પણ દેશ કેટલા હિન્દુ વર્ગ છે ?

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરનાર વાચક સહજ નોંધ શકશે કે ઉપનાં જાતારામાં ગણાવેલા સઘળા દેશોમાં એક વખત મ્હેગ્ઠ અને અનાર્થ લોકની વસ્તી થઈ ગઈ હતી. હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જેમ જેમ મ્હેગ્ઠ લોકો ધસતા ગયા તેમ તેમ વર્ગ્ય દેશોતુ સિરઠ વખતોવખત વધતું ગયું. પણ એ જ મ્હેગ્ઠો જતે દહાડે દેશમાં સમાઈ ગયા ‘દેશનિર્જુય’—અમુક ભાગ પવિત્ર અને અમુક અપવિત્ર એ વિચાર—જતો રહ્યો, અને હવે સર્વ હિન્દુઓ હિન્દુસ્થાનના સર્વ ભાગમાં છટથી ફરે છે, તથા વસે છે. અતુરમૃતિના દીકા-કાર મેધાતિથિએ ખરી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી ઠીક કહ્યું છે કે—

“ન દેશસમ્બન્ધેન પુરુષા મ્લેચ્છાઃ; કિં તર્હિ પુરુપસમ્બન્ધેન મ્લેચ્છદેશતા ।

ન કશ્ચિદેવ દેશોઽસતિ મ્લેચ્છસમ્બન્ધે સ્વતઃ એવ મ્લેચ્છદેશ”

“યદિ કથંચિદ્ બ્રહ્માર્વાદિ દેશમપિ મ્લેચ્છા આક્રમેયુઃ તત્રૈવાવસ્થાનં કુર્યુર્મર્તેદેવાસૌ મ્લેચ્છદેશઃ । યદિ કશ્ચિત્ ક્ષત્રિયાદિજાતીયો રાજા સાઢ્વાચરણો મ્લેચ્છાન્ પરાજયેત તાતુ-વર્ણ્યં વાસયેત્ મ્લેચ્છાંશ્ચાર્યાર્વકં ઇવ ચાળ્ડાલાન્ વ્યવસ્થાપયેત્ સોઽપિ સ્યાદ્વજ્ઞિયઃ । યનો ન ભૂમિઃ સ્વતો દુષ્ટા સંસર્ગાદિના દુવ્યત્વમેવ્યોપહનેવ ॥”

“ ઢાઢી પણ દેશ—મ્હેગ્ઠોના મંબન્ધ વિના—સ્વતઃ, મ્હેગ્ઠ નથી. અમુક દેશમાં વમવા

માનવી પુરુષ મેન્ડલ થતા નથી પણ મેન્ડલ પુરુષોના વચવાથી દેશ મેન્ડલ થાય છે. બ્રહ્માવર્તોદિ દેશ ઉપર મેન્ડલો ચલી આવે અને ત્યાં વસી પડે તો એ દેશ મેન્ડલદેશ થાય; તે જ પ્રમાણે કોઈ ક્ષત્રિય રાજા મેન્ડલદેશ જીતે, અને ત્યાં આતુર્વર્ણ વસાવે, અને આર્યા-વર્તમાં આંડકોને જનસમાજમાં જેવું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેવું સ્થાન ત્યાં મેન્ડલોને આપે, તો એ દેશ પણ ચતુરે લાયક થાય. જમિ કાંઈ સ્વતઃ અપવિત્ર નથી, સંસર્ગ વડે જ અપવિત્ર થાય છે—એના ઉપર અપવિત્ર વસ્તુ પડવાથી એ અપવિત્ર થાય છે તેવી રીતે.”

ત્યારે હવે ખીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે—મેન્ડલમંબધના કારણથી આદિત્યપુરાણમાં જેમ હિન્દુસ્થાનના અંદરના જુદા જુદા ભાગને વર્ણવે છે, તેમ હિન્દુસ્થાનની બહારના ભાગ પણ અત્યારે એ જ કારણથી શા માટે વર્ણવે ગણવા ન જોઈએ ? આનો એક ઉત્તર એ કે પૂર્વે મેન્ડલ દેશમાં હિન્દુધર્મનો તદ્દન લોપ થવાનો મંભવ-બહકે ખાતરી હતી, તેમ અત્યારે મેન્ડલ દેશમાં ભય નથી. એ દેશો અત્યારે સુધરેલા છે, ધર્મપરત્વે કોઈ પણ તરેહનો જુલમ નથી, માત્ર સ્નાનાદિકની અનુકૂળતાને અભાવે તથા અન્ય પરત્વે સંસર્ગદોષના કારણથી બ્રાહ્મણે શદ્ધ ધર્મે પાળવો પડે એટલું જ છે. અત્યારે જે બ્રાહ્મણો હિન્દુસ્થાનમાં વસે છે તેમાંના માત્ર ૧ ભાગ જ બ્રાહ્મણનું પ્રધાન કાર્ય-પુરોહિતનો ધન્ધો—કરે છે એમ છેલ્લા વચ્ચીપત્રકથી જણાય છે. જેઓ પુરોહિતનો ધન્ધો કરે છે તેમનામાં પણ વંશગતઃ કેટલું બ્રાહ્મણુત્વ છે એ પ્રશ્ન છે. વળી સંવાદિક ધર્મની ખામીને લીધે બ્રાહ્મણુત્વથી બદ થઈ શાસ્ત્રનાં વચન પ્રમાણે સ્પષ્ટ શદ્ધત્વને પામેલા, હતા બ્રાહ્મણ ગણાતા—એવા પણ કેટલા બધા છે ? આ બહોળી વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે આંખ મીચીને, રક્ત વિલાપત જનારાને જ કહેવું કે તમે ગદ્ય સમાન છો, એ ધણું ગેરવાજબી છે.

હવે આ ‘દાસની ખીજ બાગુ’ જોઈએ.

જેમ દરેક જનસમાજમાં હોય તેમ, આપણા જનસમાજમાં મોટો વર્ગ એવો છે કે જે અનિચ્છાએ જન્મલાચારીથી—નરી સ્થિતિ સ્વીકારે છે, અને એ સ્વીકારતાં એમનું મન દુઃખાય છે. કેટલાક ‘સુધારકો’ અન્યની ઇચ્છાને કચરીને પણ અમુક સુધારો થતો હોય તો તે છટ ગણે છે, પણ આ સિદ્ધાન્ત નીતિદૃષ્ટિએ મદલ્ય થવો કહાય છે. માતિમંડળથી પૃથક્ રહેવાનો દરેક વ્યક્તિને ‘abstract’ હક છે—પણ લઘીઝપડીને ખીજને એવી વિષમ સ્થિતિમાં મૂકવા કે જેમાં એમની સ્નેહ-સગપણની લાગણીઓ અને ખરી-ખોટી ધર્મની લાગણીઓ વચ્ચે વિરોધ ધર્ષ, આ ખીજ લાગણીઓ પરિણામે ચગદાઈ જાય—એ આપણી પ્રભાને માટે ‘domoralizing’—કર્તવ્ય પરત્વે બળદીન કરનારી પદ્ધતિ છે. મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી સ્વાર્થ અભિમાન આમદ કોષ આદિ વૃત્તિઓ છે ત્યાં સુધી આ પદ્ધતિ અટકવાની નથી. જુલમથી પણ જનસમાજનો એક ભાગ ખીજ ભાગને પોતાની સાથે ખેંચે, અને એ રીતે પણ—અસતમાંથી સત્તે આપે—દેશ કેટલાંક આગળ પગલાં બરશે. પણ વસ્તુતઃ આ પદ્ધતિ એ સાત્ત્વિક પદ્ધતિ નથી, અને તેથી દરેક ખરા સુધારક કે જેણે દેશના બ્રાહ્મ આચારના સુધારા સાથે આન્તઃ વૃત્તિની ઉચ્ચતા પણ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, તેણે આ પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવું ન જ જોઈએ. મનુષ્ય મનુષ્યને પ્રેમથી જુલે, કોષથી જુલુટિ વાંધી ન કરે, અને એકે ખીજને

બોધ દઇ, જૂના સંસારમાંથી નવો મસાર જીવનને એ પદ્ધતિએ જોડવા જેવી પદ્ધતિ છે અને એ પદ્ધતિએ કરેલું કામ ધીમું, પણ સ્થાયી, અને અન્ય હાનિ વિના ક્રુ થાય છે એક ઝડપમાંથી જે વિપત્તિ જવાળાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમાજની એકતાથી મર્યાદાવાળા બીજા કેટલા પ્રસંગોને જનમતા પહેલા જ બાળી નાખે છે એની નજીકથી મેં જોયું છે ? આ જે સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિ તરફ જ વાચકનું ધ્યાન ખેંચુ છું તે જ આ ત્રિશુલ્લાત્મક જગતમાં હમેશા પ્રવર્તે એ આશા રાખવી બ્યર્થ છે પણ ત્રિશુલ્લાત્મક જગતના ત્રણ શુભોભા રજસુ અને તમસુનું સામાન્ય જ ચાલ્યા કરે અને એના કાર્ય ઝડપથી થાય છે તેથી સત્ત્વ શુભ તરફ કોઈનું લક્ષ જ ન બળ્ય એ છટ નથી આપણી રાજકીય અને આર્થિક પ્રગતિમાં જેમ ધીરું પણ ધીરું પગલા જ લાગે ગાળે સફળ થાય છે, તેમ માનાવિક મુદ્દા રણમાં પણ એ જ પદ્ધતિ વિશેષ લાભપ્રદ છે અને તેથી મસારમુધારાની કાર્યવાહી મડગી જેમ એક પાસ 'પરદેશગમન' તો દરાવ કરે છે, અને પરદેશગમન કરી આવેના સાથે ભોજનાદિક વ્યવહાર રાખનાની મુદ્દાના ખાસે ત્રિશુલ લેવાય છે તેમ ખીચ પાસ એ ગમનથી લોકમત કેળવવા માટે પણ એણે પૂરું પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ, હાનિ નાની નાતોમાં નવા તડ ઉત્પન્ન કરના ન જોઈએ, જવડા દાખન કરી પ્રગતિને ટુસપમા ઝમોગની ન જોઈએ તે સાથે જૂના પક્ષે પણ સમજાવું જોઈએ કે 'પરદેશગમનને હિન્દુસ્થાનના સઘળા પ્રાચીન ઇતિહાસનો ટેકો છે-અને વિશેષમાં, આ જમાનામાં એને અટકાવવું અશક્ય છે અટકાવવું ન જ જોઈએ

આવી સ્થિતિમાં, ઉચ્ચ હિન્દુ ધર્મની માસમહિરાપરિવર્જનની લાવના જળસાય, ધર્મનું માન રહે, અને 'પરદેશગમન' તો માર્ગ સરળ થાય એવો કોઈક રત્નો નીકળે જોઈએ એ પરિવર્જનની આવશ્યકતા દર્શાવનાર પ્રાયશ્ચિત્ત-એ જ અત્યારે અને પક્ષ વચ્ચે સપથી કાર્ય કરવાનો વ્યવહાર માર્ગ દીસે છે જેમને પ્રાયશ્ચિત્તમાં શ્રદ્ધા છે તેમને તો તે કરનામાં હરકત નજ હોવી જોઈએ પણ જેમને નથી, તેમને શાન્ત દાણમાં એમણે વિચારવાની વિનંતિ છે કે જગત તો માર્ગ પણ ધર્મ સંસ્કાર (ક્રિયા) વિનાનો છે ? છતાં-શ્રદ્ધા એ એવી વસ્તુ છે 'કૃત્રિમ રીતે એ ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી તેથી જોએને એ શ્રદ્ધા નથી જ, તેઓએ પણ હિન્દુ ધર્મના માન ખાતર, અને એ છટ ન હોય તો સામાની ધાર્મિક લાગણી ખાતર અને એની પણ દરકાર ન હોય તો છેવટે દેશમાં મર્યાદા ખાતર પણ આ વ્યવહાર માર્ગનો અગ્રીકાર કરવો જોઈએ હિન્દુધર્મના લક્ષ-અસોપવીનાદિક મરકારો જોએ સ્વીકારે છે તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત સંસ્કાર સ્વીકારતા શો બાધ આવે છે એ જ સમજી શકતો નથી શ્રદ્ધા ન હોય છતાં શ્રદ્ધા છે એમ કહેવું તે અસત્ય છે, અને એના અસત્યની દુ તિનમાત્ર પણ બનામણ કરતો નથી પણ ધર્મના મરકારો-બાળી પૃથ્વી ઉપરના સર્વ ધર્મમાં-જેમ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારાય છે તેમ શ્રદ્ધા વિના અન્ય કેટલાક શુભ હેતુઓથી-જેમકે એક પ્રાચીન અને 'મૂરતી' કહેના ધર્મ માટે માન વગેરે હેતુઓથી-પણ સ્વીકારાય છે, અને પોતાના સંસ્કાર સ્વીકારાવવાનો જે હક અન્ય ધર્મને છે તે જ હક હિન્દુધર્મને શા માટે ન હોય ?

આનંદશાકર આપુલાર્ધ મુવ

ધર્મરત્ન અસ્તિત્વ.

૬.

‘વચન’ ના છેલ્લા શ્લોકનું ભાસના અકમાં રા. શીર્ષોદ્દેનો ‘સત્ય—પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ સંબંધી સત્ય’ એ નામનો લેખ વાંચી અને ખાસ કરીને હેમનો લેખને ‘આકરે સ્વરૂપ’ દેવાની હેમની ઇચ્છા જોઈને મને સહેજ વિચાર યર્ષ આવી એ સત્ય કે જાહેરે રા. શીર્ષોદ્દે અત્યંત સ્વાતા હોય તેમ જણાય છે ત્હેને ખાતર, ધર્મરત્ન અસ્તિત્વના મિદ્ધાન્તને તેમજ મનુષ્યની પ્રુદ્ધિને હેમજોડે જે અન્યાય કર્યો છે તે અન્યાયમાંથી હેમને બચાવવાની જરૂર છે. રા. શીર્ષોદ્દેનો લેખ વાંચતાં એક વાત તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે પ્રકારના ધર્મર વિષે રા. શીર્ષોદ્દે ચર્ચા કરી છે તે પ્રકારના ધર્મરત્ન તો કેટલાએક પુરોના મગજને શિવાય બીજા કોઈ કેકાણે અસ્તિત્વ હેજ નહીં. અને એવા ધર્મરત્ન અસ્તિત્વ હેજ નહિં એમ કહેવામાં તો હું પણ રા. શીર્ષોદ્દેની સાથે મળતો યાદ છું. પરંતુ ધર્મર વિષે જે ‘સત્ય’ હેમજોડે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે કેવળ અસત્ય છે તથા ધર્મરત્ન સ્વરૂપ ખોટી રીતે કદાચ હેમજોડે હેતુ અસ્તિત્વ બતાવવા જે રીતિએ પ્રયાસ કર્યો છે તે રીતિ બૂબ બરેલી તથા ધર્મર સંબંધી ચર્ચામાં કેવળ અનુચિત છે એમ બતાવવાનો મારો હેતુ છે.

રા. શીર્ષોદ્દે ધર્મરના અસ્તિત્વ વિષેના પહેલા મુદ્દા વિષે ચર્ચા શરૂ કરતાં લખે છે કે “જે સત્ય હોય તે સંદિગ્ધ ન હેતું જોઈએ તથા જે વસ્તુ પરસ્પર અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તે અદ્વિત્ય ન હોવી જોઈ જ્ઞાનની મર્યાદા બહાર ન હોવી જોઈએ,” આવા સિદ્ધાન્તોથી જે ચર્ચા શરૂ થતી હોય તે ધર્મરત્ન અસ્તિત્વ બતાવે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? જે વસ્તુ દ્વિત્ય હોય તે જ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એ ધારણા ઉપર એમની આખી ચર્ચા મર્યાદા છે હવે આ ધારણા કેટલી ખોટી છે તે બતાવવાને લાંબુ વિચેચન કરવાની જરૂર નથી. જે જે વસ્તુઓ દ્વિત્ય હોય છે તેટલી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ કયો માધારણ પ્રુદ્ધિવળે પુરૂષ કણ્ઠ્ય કરશે? રા. શીર્ષોદ્દે એટલુંજ છુછીયું કે તેઓ ખીજાનું મન દેખી શકે છે? અને તેથી આગળ જઈએ તો તેઓ પોતાનું જ મન દેખી શકે છે ખરા? પરંતુ તેઓ કદાચ એમ કહેશે કે દ્વિત્ય હોતું એટલે જ્ઞાનની મર્યાદામાં હોતું એમ હેમને અર્થ છે. કારણ કે તેઓ આગળ કહે છે કે “જે હોય છે તે અદ્વિત્ય રહી શકતું જ નથી. એક વિચાર જેવી વસ્તુ પણ અદ્વિત્ય રહી શકતી નથી. આખરે તે વાણી અને કાર્ય રૂપે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.” હવે આમ કહેવામાં હેમને મોક્ષ અર્થ જો છે તે કહી શકાતું નથી. કારણ કે એક અદ્વિત્ય વિચાર વાણી કે કાર્યરૂપે જણાય ત્યારે ત્હેને ‘પ્રત્યક્ષ’ રીતે જ જાણી શકી રીતે કહી શકાય? કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાતું અને ત્હેના આવિર્બાવો દેખાવાથી ત્હેનું પ્રુદ્ધિપૂર્વક અનુમાન થતું એ બે જુદી વસ્તુઓ છે. જે વસ્તુ પોતે અદ્વિત્ય હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોત્તે અદ્વિત્ય થતાં અમુક આવિર્બાવોને લીધે મનના પ્રદેશમાં આવી શકતી હોય તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ, એટલે કે કોઈ ઇન્દ્રિયમાત્ર વસ્તુ જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે.

રીતે, જણાઈ શકેજ નહીં. સ. સંપોદના મનમાં નીચેના બેમાંથી એક સિદ્ધાન્ત હોવા નોંધએ
 'જે વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તે વસ્તુ પોતેજ પ્રત્યક્ષ દેખાવી નોંધએ' અને 'જે
 વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તે ગમે તે રીતે પ્રત્યક્ષ અથવા ત્હેના આવિર્ભાવોવડે જણાતી
 હોવી નોંધએ.' આ બેમાંથી જે પહેલો સિદ્ધાન્ત ત્હેમના મનમાં હોય તો તે કેવળ ખોટો
 છે, અને બીજો હોય તો તે સિદ્ધાન્તનો અર્થ કાનો તેઓ સ્વમન્યા જ નથી અથવા ત્હેનો
 ઉપયોગ કરવામાં ત્હેમની બૂલ છે.

હવે 'અસ્તિત્વ' શબ્દનો ખરો અર્થ શો છે તે સ્વમન્યાની જરૂર છે. સાધારણ
 રીતે જે જે વસ્તુઓ આપણી ઇન્દ્રિયોવડે જણાતી હોય ત્હેમનું અસ્તિત્વ તો આપણને પણ
 ખરૂં સકારહિત જણાય છે, પરન્તુ એટલું ખાસ સ્વમન્યાની જરૂર છે કે વસ્તુઓનું
 અસ્તિત્વ જણવામાં કેવળ ઇન્દ્રિયવ્યાપાર નહીં પરન્તુ ત્હેની સાથે બુદ્ધિવ્યાપાર પણ
 રહેલો છે. ઇન્દ્રિયો તો આપણને અમુક સંસ્કારજ આપે છે. જેમકે આંખવડે રંગ જણાય
 છે, નાકવડે ગન્ધ જણાય છે વિગેરે. પરન્તુ અમુક સંસ્કારો એકજ વસ્તુમાંથી મળતા હોઈ
 તે સંસ્કારોમાંથી જ એક વસ્તુના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થતું એ બુદ્ધિવ્યાપાર છે. મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો
 તથા બુદ્ધિ વચ્ચે એટલો નિકટ સંબંધ છે કે બુદ્ધિના ઇંઈ વ્યાપારથી અમિશ્રિત કેવળ
 ઇન્દ્રિયવ્યાપાર અશક્ય જ છે. એટલું જ નહીં પરન્તુ કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન
 થવા માટે ઇન્દ્રિયવ્યાપાર એટલે રંગ ગન્ધ વિગેરે શુણોના છુટા સંસ્કારો-ત્હેમના કરતાં,
 તે સંસ્કારો અમુક એક વસ્તુના શુણોરૂપે છે એવું જ્ઞાન કરાવતો બુદ્ધિવ્યાપાર વધારે અર્થ
 લેતો છે. એકજ વસ્તુ જુદે જુદે વખતે અથવા જુદે જુદે અન્તરે જોવાથી ત્હેના સંસ્કારો
 જુદા જુદા મળે છે છતાં તે વસ્તુ એકજ છે તે આપણે ઇન્દ્રિયોવડે નહીં પરન્તુ બુદ્ધિવડે
 જાણી શકીએ છીએ. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વ જણાવાની ખરી કસોટી
 'ઇન્દ્રિયોવડે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ દેખાવું' તે નથી પરન્તુ 'મનને બુદ્ધિપૂર્વક જણાવું' તે છે.
 આ સિદ્ધાન્તનાં એક બે ઉદાહરણો નોંધએ. જ્યારે કોઈ માણસને આપણે નોંધએ છીએ
 ત્યારે ત્હેના શરીરનું અસ્તિત્વ તો આપણને ઇન્દ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. પરન્તુ આપણે
 ત્હેનું મન અર્થાત્ ત્હેના વિચારો, ભાવનાઓ વિગેરે કેવી રીતે જાણીએ છીએ ? મન પોતે
 તો પ્રત્યક્ષ રીતે એટલે ઇન્દ્રિયો વડે જણાઈ શકેજ નહીં કારણ કે ભૌતિક વસ્તુઓનું જ
 પ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાન કરાવે છે. પરન્તુ તેટલા માટે એમ કહી શકીશું કે મન અસ્તિત્વ ધરા-
 વતુંજ નથી ? નહીંજ. મનનું અસ્તિત્વ જે કે પ્રત્યક્ષ રીતે જણાતું નથી, પરન્તુ ત્હેના
 અસ્તિત્વનું બાહ્ય જગતમાં યતા આવિર્ભાવોવડે સ્પષ્ટ થાય છે. આ તો આપણે માનસિક
 સંદિગ્ધમાંથી ઉદાહરણ લીધું. બીજું એક ઉદાહરણ ભૌતિક સંદિગ્ધમાંથી લઈએ. વિદ્યુત્સક્રિયાના
 અનેક આવિર્ભાવો આપણે ઇન્દ્રિયો વડે નોંધએ છીએ. જેમકે આકાશમાં વાદળાંઓના
 એક બીજા સાથે અથડાવાથી ઉત્પન્ન થતી વિજળી, ડાહનેમોથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી,
 ખેટરીથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી, પાણીના ધોધથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી વિગેરે. આ સર્વે
 જુદાં જુદાં સાધનોથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિ એકજ-વિદ્યુત્-શક્તિ છે એમ આપણે આ
 જુદાં જુદાં આવિર્ભાવોની ભૌતિક વસ્તુઓ ઉપર એકજ પ્રકારની અસર થાય છે તે ઉપ-

રથી કહીએ છીએ. પરંતુ કિંમત શક્તિ પોતે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ખરી ? નહોત. બૌદ્ધિક વસ્તુઓમાં પોતાના આવિર્ભાવો શિવાય આ શક્તિ જણાતીજ નથી. છતાં આપણે તહેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ છીએ તહેનું કારણ એજ છે કે તેના આવિર્ભાવો તે શક્તિનું પોતાનું સૂચન કરે છે. તેથીજ રીતે લોકસુખકમાં રહેલી આકર્ષણશક્તિનું અસ્તિત્વ તેના આવિર્ભાવો વડે તહેનું જ સૂચન થાય છે તેનાથી જ જાણીએ છીએ. હુંકામાં કહીએ તો ફરેક પ્રકારની શક્તિ-બૌદ્ધિક તેમજ માનસિક-પ્રત્યક્ષ રીતે નહીં પરંતુ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય આવિર્ભાવો વડે જ પોતાનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે.

આથી રીતે અસ્તિત્વ બે પ્રકારનું હોય છે: પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ અને સૂચિત અસ્તિત્વ. પહેલા પ્રકારમાં વસ્તુનું અસ્તિત્વ તહેને પોતાનેજ જોવાથી જણાય છે. અને બીજા પ્રકારમાં તહેનું અસ્તિત્વ સૂચનવડે જણાય છે. હવે કોઈપણ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહીં તે જોવા માટે એકલા પહેલા પ્રકારમાંજ તે આવે છે કે નહીં એટલી તપાસથી જ અટકવાનું નથી. પરંતુ બન્નેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું અસ્તિત્વ તે ધરાવે છે કે નહીં તે જોવાની જરૂર છે. રા. શીર્ષોદ્ધતિ આખા ચર્ચા આ બૂલથી દૂષિત થયેલી છે. નહીં તો તેઓ એમ કહેત નહીં કે “ જો નથી હોતું તે નથી દેખાતું, માટે જો એવો પરમેશ્વર હોય તો તે સહુને દેખાવો જોઈએ. ” “ જહેનો કઈ પણ આકાર ન હોય, જો દેખાતું ન હોય તેનામાં ક્રિયા પણ ક્યાંથી મળવે ? ” વિગેરે. વિદ્યુત આકર્ષણ વિગેરે અનેક બૌદ્ધિક શક્તિઓનો આકાર કોણ જાણે છે ? છતાં પદાર્થશાસ્ત્રના કયો અભ્યાસી એમ કહી શકશે કે આ શક્તિઓની ક્રિયાઓ સંભવતીજ નથી ? ઇશ્વરના અસ્તિત્વની ચર્ચામાં ધણી વખત એમ જોવામાં આવે છે કે ચર્ચા કરનાર પોતે ઇશ્વર જો હોય તો તે એક મોટા માણસ જેવોજ હોવો જોઈએ એવો વિચાર મનમાં પહેલેથી રાખી, અને કોઈ પણ માણસ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી એવું જાતાવી, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યાનો પોતે મંતોપ માની લેશે. પરંતુ આ એક અત્યંત અનિષ્ટ રીતિ છે. ઇશ્વરની ચર્ચા કરવામાં મનને કેવળ નિષ્પક્ષપત સ્થિતિમાં રાખવાની ખામ જરૂર છે. અને બૌદ્ધિક તથા માનસિક સહિના અભ્યાસ વડે વિશ્વમાં કોઈ એક પરમ શક્તિમાં અસ્તિત્વનું સૂચન થાય છે કે નહીં તથા જો ચરું હોય તો તહેનું સ્વરૂપ શું જણાય છે-એ પ્રશ્ન ઇશ્વર વિષેના માત્ર દાર્શનિક વિચારો કહાડી નાંખીને મનમાં રાખવો જોઈએ.

હવે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ કઈ રીતિએ જાતાવી શકાય તેમ છે તે સ્કમજવાની જરૂર છે જે રીતિવડે આપણે ગણિતશાસ્ત્રના અથવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તથા નિયમો મિદ્ધ કરીએ તે રીતિવડે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય નહીં એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. સહિના વિવિધ વિભાગોનાં સ્વરૂપો જેમ જુદાં જુદાં હોય છે તેમ તે બાજોનું જ્ઞાન મેળવવાની રીતિઓ પણ અવસ્થા જુદી હોય છે. જે રીતિએ પદાર્થોના પ્રાકૃતિક ગુણો જેમકે વજન ગતિ વિગેરેના નિયમો જાણી શકાય તે રીતિ તહેગના રાખાય નિક ગુણોનું જ્ઞાન આપી શકતી નથી. તેમજ પદાર્થશાસ્ત્રના નિયમો જાણવાની રીતિ પ્રાણીશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં સર્વાદો લાગુ પડતી નથી. અને મનુષ્યને લગનાં શાસ્ત્રો જેવાં

કે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરે-ત્હેમના નિયમો સિદ્ધ કરવા માટે પદાર્થશાસ્ત્રની રીતિ કેવળ અયોગ્ય અને બૂલભરેલી છે. આ સર્વે પ્રકારની રીતિઓમાં એટલું તો સામાન્ય છે કે તે સર્વે બુદ્ધિપૂર્વક રીતિઓ હોવી જોઈએ અર્થાત્ જે સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો હોય તે તે શાસ્ત્રની વસ્તુઓ વિષે પ્રયોગ નિરીક્ષણ અથવા ચિન્તન કરીને ન્યાયપૂર્વક નીકળતો હોવો જોઈએ. હવે જેમ જેમ 'કોઈ' શાસ્ત્રના વિષયની વસ્તુઓ વધારે હોય તેમ તેમ તે વસ્તુઓ વિષે પ્રયોગ નિરીક્ષણ અથવા ચિન્તનનો પ્રદેશ વધારે તે વધારે વિશાળ હોવાથી ત્હેના નિયમો તથા સિદ્ધાન્તો સ્થાપવામાં કઠિનતા જણાય છે. આ પ્રમાણે ઇશ્વરના અસ્તિત્વના સિદ્ધાન્ત વિષે ચર્ચા કરવી તે એક રીતે અત્યંત કઠિન છે કારણ કે આહોં આપણે કંઈ સહિતા અમુક ભાગનુંજ સ્વરૂપ જોવાનું નથી પરંતુ સમગ્ર વિશ્વનું સામાન્ય જ્ઞાન તથા ત્હેના જુદા જુદા ભાગોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તે સર્વે ઇશ્વરના અસ્તિત્વને લગતી ચર્ચા માટે જરૂરનું છે. 'ઇશ્વર દેખાતો નથી માટે છેજ નહીં' અથવા 'વિશ્વમાં કુદરતના નિયમો શિવાય બીજું કંઈ જણાતું નથી માટે તે શિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વ છેજ નહીં' એમ માની બેથી રહેવાનું નથી. પરંતુ વિશ્વના જડ તેમજ ચેતન-મય વિભાગોનું જ્ઞાન મેળવી તે જ્ઞાનના એકીકરણવડે સહિતું સ્વરૂપ શું જણાય છે તે જોવાનું છે. પ્રકૃતિના નિયમો જાણવાની જરૂર છે તેટલી જરૂર બધે ત્હેનાથી વધારે જરૂર મનુષ્યની બુદ્ધિનું બંધારણ કેવું છે તે જાણવાની છે કારણ કે ઇશ્વરનો એટલે સહિતા આદિકારણનો વિચાર મનુષ્યના માનસિક બંધારણમાં જ જડાયેલો છે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની વિષય સહિતા અમુક વિભાગ વિષેજ હોવાથી ત્હેનું દૃષ્ટિબિન્દુ દબેશમાં તે વિભાગમાંજ સંકે-ચિત્ત થયેલું હોય છે. ત્હેના નિયમો તથા સિદ્ધાન્તો પોતાનાજ વિષયને લાગુ પડે છે આમ હોવાથી કોઈપણ અમુક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો સકળ સહિતું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે તે વિષે કંઈ પણ સાબીત કરી શકે નહીં. કારણ કે આનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જોવામાં સહિતા સર્વે વિભાગોના જ્ઞાનનું એકીકરણ કરવાની જરૂર છે. અને આનું એકીકરણ તે પ્રત્યેક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રના પોતાના પ્રદેશની બહાર છે. ઇશ્વરના અસ્તિત્વની ઘણીખરી ચર્ચામાં આ સત્ય બૂલી જવાય છે. અને અમુક એક અથવા વધારે શાસ્ત્રોના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં કુદરતના નિયમો શિવાય બીજું કંઈ જણાતું નથી માટે તે નિયમો શિવાય બીજું કંઈ છેજ નહીં એવા ખોટા તર્ક ઉપર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ધણા અભ્યાસીઓ પોતાની દલીલ ગમે છે. પ્રયોગ અને નિરીક્ષણની દરોહીવડે સિદ્ધાન્તો સાબિત કરવા ઉપર જોવાનું મન દેવાઈ ગયેલું હોય છે તેઓની શ્રદ્ધા તે રીતિ ઉપર એટલી ચોંટી મથેલી જોવામાં આવે છે કે આ કમોટી-ને તામે ન ચાય એવા સિદ્ધાન્તો માત્ર કદખતા ઉપરજ આધાર ગણે છે એમ ધારવા તરફ તેઓનું વલણ હોય છે. તેઓ બૂલી જાય છે કે જ્ઞાનની ધણી વસ્તુઓ એવી છે કે જેઓ ઉપર ભૌતિક વસ્તુઓની માફક તેઓને મેજ ઉપર રાખીને પ્રયોગો બની શકતા નથી તેમ ઇન્દ્રિયો વડે તેઓનું નિરીક્ષણ પણ બની શકતું નથી. જેમ જેમ જ્ઞાનનો વિષય ઓછો સંકુચિત અને 'વધારે સામાન્ય' થતો જાય છે તેમ તેમ વસ્તુઓ પોતે ખાળગ રહે છે અને વસ્તુઓને લગતા નિયમો તથા સિદ્ધાન્તો ત્હેમનું સ્થાન લે છે. અને આ સિદ્ધાન્તો તથા

નિયમોની પાસે વસ્તુના તથા એકીકરણ વડે જ્ઞાન આગળ વધે છે. આવી રીતે જડ તથા ચેતનમય વસ્તુઓનાં સર્વે શાસ્ત્રોના નિયમો તથા સિદ્ધાન્તોનું એકીકરણ કરી તે એકીકરણના ઉચ્ચ દક્ષિણિન્દુ વડે સૃષ્ટિનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું જણાય છે તેની ચર્ચા કરવી તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય છે. હવે ધ્રુવરત્ન અસ્તિત્વનો વિષય ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આવે છે કારણ કે ધ્રુવરત્ન અસ્તિત્વ છે કે નહીં તે પ્રશ્નનો નિર્ણય આપણે ઉપર જોયું તેમ મનુષ્ય બુદ્ધિ વડે સૃષ્ટિનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું જણાય છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આવી રીતે ધ્રુવરત્ન અસ્તિત્વ જે રીતિએ પદાર્થશાસ્ત્રનો નિયમ શોધી કઢાડીએ તથા શ્રુતિનો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરીએ તે રીતિએ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી. એક રીતે જોતાં ધ્રુવરત્ન અસ્તિત્વને લગતી ચર્ચામાં પ્રયોગ તથા નિરીક્ષણની રીતિનો પરોક્ષ રીતે ઉપયોગ થાય છે ખરો કારણ કે જે સિદ્ધાન્તોના એકીકરણ વડે ધ્રુવરત્ન અસ્તિત્વનું સ્થાપન થાય છે તેમાંના ધણાઓ પ્રયોગ તથા નિરીક્ષણની રીતિ વડે જ સાબિત થયેલા હોય છે. પરંતુ વસ્તુઓમાંથી નિયમો શોધવાની રીતિથી નિયમોમાંથી વધારે સામાન્ય નિયમો શોધવાની રીતિ જુદીજ હોય છે પહેલી રીતિમાં એકીકરણ કરતાં પૃથક્કરણ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે ત્યારે બીજી રીતિ મુખ્યત્વે કરીને એકીકરણનીજ રીતિ હોય છે, પહેલી રીતમાં કોઈ નિયમને સિદ્ધ કરવો એટલે ઇન્દ્રિયોવડે તેની કસોટી કરવી એમ છે બ્યારે બીજી રીતિમાં કોઈ સાર્વત્રિક નિયમને સિદ્ધ કરવો એટલે બીજા બીજા સામાન્ય નિયમો તથા સિદ્ધાન્તોમાંથી તેનો બુદ્ધિપૂર્વક તર્ક થવો એમ હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટમનશે કે ધ્રુવરત્ન અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાના બુદ્ધિપૂર્વક તર્કમાં જડ તેમજ ચેતન સૃષ્ટિના મૂળ સિદ્ધાન્તો તથા નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવાની પહેલી જરૂર છે અને જે ચર્ચામાં આવા જ્ઞાનનુંજ અનસ્તિત્વ જણાય તે ચર્ચામાં ધ્રુવરત્ન અનસ્તિત્વ 'સિદ્ધ' થાય તેમાં શી નવાઈ !

હરસિદ્ધભાઈ વચ્ચુભાઈ દિવડીયા.

પરિપૂર્ણતાનું એક દૃષ્ટાંત.

એક વિદ્વાન હતો. તેણે આઠ વર્ષ પર્વન્ત એવી ઇચ્છા રાખ્યા કીધી કે: “હે પ્રભુ ! મને એવા માણુમનો સમાગમ કરાવ કે જેની પામેથી હું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરું.” મનની આવી સ્થિતિ રહ્યાં કરતી હતી, તેવામાં એક દિવસ તેની ઇચ્છા બહુ જ તીવ્ર થઈ હતી તે જ વખતે ધ્રુવરત્ન કલ્પ હોય તેમ તેના કલ્પમાં અવાજ સંભળાયો કે:—“અહિંથી ચોડેક દૂર નીલકંઠ મહાદેવનું શિવાલય છે ત્યાં તું જા. ત્યાં કારસમીપ જ એક માણુસને તું બેઠેલા જોઈશ, એ તને મત્યજ્ઞાનનો—સત્યસુખનો—માર્ગ દેખાડશે.” આટલું સાંભળતાં જ પેલો

વિદ્વાન્ નિગ્રાસુ તે સ્થાને ગયો અને એક દીન માણસને એકસો તેણે દીસે બિના પગ ફાગી ગયના હતા, અને તે પર ધૂળ અને કચરો વગરોયો હતો, અને એણે શરીર પર જે વસ્ત્ર પહેર્યો હતા તે બધાનું સમસ્ત મૂલ્ય ત્રણ બઘામ પણ નહોતું ' .

પેલા નિગ્રાસુએ એ દીન પુરુષ સમીપ જઈને કહ્યું —“ પ્રભુ તને સારો દહારો દેખાડે । ”

દીન પુરુષે ઉત્તર આપ્યો —“ નમજો દિવસ કદિ મેં જોયો જ નથી ”

નિગ્રાસુ —“ ઈશ્વર તને સૌભાગ્ય આપે

દીન પુરુષ —“ મને કદિ ડુર્ભાગ્ય હતું જ નહિ ’ -

નિગ્રાસુ —“ તું સુખી થા—પણ વારુ, તું આવા ઉત્તરો મને શા કારણથી આપે છે ? ’

દીન પુરુષ —“ હું કદિ ડુખી હતો જ નહિ ”

નિગ્રાસુ —“ બના માણસ, તું જરા મને કહે તો ખરો કે આવા ઉત્તર આપવાનું શું કારણ ?

દીન પુરુષ —‘ હા, ઘણી જ ખુશીથી હું કહીશ તમે ઇચ્છ્યું કે ઈશ્વર મને મોટા વિમ દેખાડે પણ નબળો દિવસ મારો હતો જ મ્યારે, કે મને ૧૧ દિવસની ગૃહાર રહે ? મને કાંઈ દિવસ અન્ન મળતુ નથી તોપણ હું પ્રભુનો આભાર જ માનું છું કાંઈ દિવસ હીમ પડે, મરા પડે, ખરફ વગરે કે વગસાદ વગરે—હવા અતુંગ હો કે પ્રતિકુળ હો—તોપણ હું પ્રભુના જ વખાણ કરું છું હું ડુખી હોઈ—કગાળ હોઈ—જગત મને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતું હોય—તો પણ હું પ્રભુના જ ગુણ ગાઉં છું તેથી મારો કાંઈ દિવસ નબળો હતો જ નહિ તમે ઈચ્છ્યું કે પ્રભુ મને સૌભાગ્ય આપે પણ ડુર્ભાગ્ય મને હતું જ મ્યારે ? કારણ કે પ્રભુની ઇચ્છાનુસાર જિવન નિર્ગમન કરતા મહને સારી રીતે આવડે છે અને ખાતી પૂર્વક માનું છું કે પ્રભુ જે કંઈ કરે છે તે ઉત્તમ જ છે, અને એ પ્રભુ જેવો દહારો મને દેખાડે છે તે સારો હો વા નબળો હો—મને તેવો હો—પણ તે પ્રભુનિર્મિત હોવાથી સારો જ છે એમ હું માની લઉં છું તેથી નબળો દિવસ મેં કદિ જોયો જ નથી તમે ઇચ્છ્યું કે પ્રભુ તને સુખી કરે પણ હું ડુખી કદિ હતો જ નહિ, કારણ કે ઇશ્વરની ઇચ્છાને અધીન રહીને જ જિવન નિર્ગમન કરતું એ જ મારી અતીમ ઇચ્છા છે, અને મેં મારી બધી જ ઇચ્છાઓ પ્રભુને મમર્ષણ કરી દીધી છે અને એમ જ માની મેં એ છઉં કે જે ઇશ્વરની ઇચ્છા છે તે જ મારી ઇચ્છા ”

આ માનવી પેલા નિગ્રાસુને પ્રતીત થયું કે અપૂર્ણ નમ્રતાપૂર્વક પ્રત્યેક વસ્તુની અન

પેદાના—વિરાગી—રાખવી એ બંધુનાં ચરણ સમીપ જવાનો સરલ માર્ગ છે.

નિતામુએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો:—“ તું ક્યાંથી આવ્યો છું ? ”

ઉત્તર:—“ પ્રભુ પામેથી ”

પ્રશ્ન:—“ પ્રભુને તો ક્યાં જોયો ? ”

ઉત્તર:—“ મેં પ્રાણિમાત્રનો ત્યાગ કીવો ત્યાગે. ”

પ્રશ્ન:—“ પ્રભુને તો ક્યાં રાખ્યો છે ? ”

ઉત્તર:—“ પવિત્ર હૃદયવાળા અને શુભનિષ્ઠા ધરાવતા મનુષ્યોમાં. ”

નિતામુએ પ્રશ્ન કર્યો:—“ તું કેના પ્રકારનો મનુષ્ય છે ? ”

ઉત્તર:—“ હું રાગ્ય છું. ”

પ્રશ્ન:—“ તારું રાગ્ય કયું ? ”

ઉત્તર:—“ મારો આત્મા એ જ મારું રાગ્ય છે, કારણ કે મારી બાહ્ય અને આંતરે ઇન્દ્રિયો ઉપર હું એવી રીતે રાગ્ય ચલાવું છું કે મારા આત્માની સર્વ તૃપ્તિઓ ઇચ્છાઓ—અને શક્તિઓ હું અકુશભા રાખી રાખ્યો છું, અને મારું આ રાગ્ય પૃથ્વી ઉપરના ગ્રેહ પણ રાગ્ય કરતાં વધારે સાફ છે. ”

નિતામુએ છેલ્લો પ્રશ્ન કીવો:—“ આવી પરિપૂર્ણ દશા તે શી રીતે પ્રાપ્ત કીધી ? ”

તેને ઉત્તર મળ્યો:—“ જોન, ઉમદા વિચાર, અને પ્રભુમાં તન્મયતા—એ જ આ ઉત્તમ માર્ગની કુંડીઓ હતી. પરમાત્માથી એક આણુ કે નવપૂર પણ દૂર હોય એવી વસ્તુ મારે અમાલ જ હતી. આ રીતિથી જ મેં કેવલ પ્રાપ્ત કીધું છે, અને પ્રભુપદપ્રાપ્તિમાં જ શાશ્વત મુખ અને શાન્તિ મને મળી છે. ”

તા. ૧ લી જુન ૧૯૧૪ }
વાડીકળીયુ—સુરત.

લીનકરરાય અચરતલાલ સૈયદ.

શોધખોળ.

હાલના સમયમાં કેળવણીના વિષય તરીકે શોધખોળના સંબંધમાં ધણું અંગ્રેજી આપ-
ણામાં વિદ્યાન વર્ગ તરફથી ઘણી ચર્ચા ચલાવવામાં આવે છે અને યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં
તેને સ્થાન આપવું એવો બાહોશ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો આગ્રહ છે. આપણા દેશમાં વિદ્યાન
વર્ગ શોધખોળ કરતા હતા કે નહીં તે આપણા સાહિત્ય પરથી તેમ જુદા જુદા વિષયોમાં
આપણે કેટલા આગળ વધેલા હતા તેપરથી સર્વેને અનુમાન કરવાનું સાધન મળે છે. ક્યા
ક્યા વિષયોમાં શોધખોળ ચાલતી હતી, કયો વર્ગ શોધખોળ તરફ લક્ષ આપતો હતો, રાજ્ય
તરફથી કંઈ મદદ મળતી હતી કે નહીં, અર્થપ્રાપ્તિ સાર શોધખોળ થતી હતી કે નહીં,
સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, વિદ્યા, કલા એ સર્વ વિષયોમાં નિપુણ વર્ગ શોધખોળ એટલે પોતાના વિષ-
યમાં સુધારો વધારો અથવા નવીન પદ્ધતિ અથવા નવો પ્રકાશ, અથવા પ્રગતિ કરી હતી કે
નહીં—તેને કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસમાં સ્થાન છે. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આ બાબ-
તોનો સમાવેશ થતો નથી. જુદી જુદી જગ્યાએ આ બાબતની થોડી હમીકત મળે છે, પણ
આપણા દેશના સમગ્ર સાહિત્યનો, એટલે દરેક વિષયમાં આપણું જ્ઞાન ધીમે ધીમે શી રીતે
વધ્યું હતું અને તે વધારનારા વિદ્યાન કોણ હતા અને તેમણે કેટલો પરિશ્રમ વેચ્યો હતો
તથા તેમની રિયતિ કેવી હતી વગેરે બાબતનો, એક સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એ પ્રગટ થાય તો
તેમાંથી ધણું જાણવાનું મળે. બાબના ઇતિહાસ હાવવા બધા પ્રાન્તોમાં, ઇલાકામાં ફિલયાત
થાય છે, પણ દેશના સમગ્ર સાહિત્યનો એટલે દેશની સમગ્ર જુદિપ્રભાવનો ઇતિહાસ મળી શકતો
નથી. રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ કચકતાના પ્રખ્યાત બાહોશ રસાયનશાસ્ત્રી પ્રેલેસર પી. સી.
રૌયે છપાવ્યો છે. તેનાં બધે પુસ્તક વાંચવાથી આપણા દેશમાં તે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હતું અને
કેટલું હતું, આપણે કેવાં ઉપકરણો વાપરતા હતા, તે સર્વ આપણા ધ્યાનમાં આવે છે. તત્ત્વ-
જ્ઞાનનો ધર્મજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપણને સહેલાઈથી મળી શકે છે, પણ અન્ય વિષયોનો ઇતિ-
હાસ મળી શકતો નથી. આપણો દેશ મોટે ભાગે ખેતી પર આધાર રાખે છે. પણ ખેતી
આપણા દેશમાં કેટલાં સૈકાથી કેવી ચાલે છે, તેનો ઇતિહાસ પણ આપણને મળી શકશે નહીં.
આપણા કોષ્ટ્ર પોતાના જુદા જુદા અનુભવનો પોતાના ધંધામાં ઉપયોગ કરતા હતા, અન-
જોડન કરતા હતા એ બધું આપણને હવે માલૂમ પડે છે, કારણ કે આપણે સાક્ષાત્ સાહિત્ય,
વિદ્યા વગેરેના તેમના જ્ઞાન સાથે આપણા અત્યાર સુધીના જ્ઞાનનો મુકાબલો કરીએ છીએ.

શોધખોળ કરવા સાર ક્યા વિષયો પસંદ કરવા તે સંબંધી હાલના સમયમાં ધણો
ગુંચવાડાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે, કારણ કે હાલ આપણે સાંભળીએ છીએ કે સાહિત્યમાં શોધ-
ખોળ, ઇતિહાસમાં શોધખોળ, રસાયનશાસ્ત્રમાં શોધખોળ, સૃષ્ટિશાસ્ત્રમાં શોધખોળ, વૈદ્યમાં
શોધખોળ, ભૂતરવિદ્યામાં શોધખોળ એટલે દુનિયામાં જેટલા વિષયો છે તેટલા બધા વિષ-
યમાં શોધખોળને સ્થાન છે. શોધખોળના બે વિભાગ પાડી શકાય—(૧) જે વિષયના જ્ઞાનમાં
વધારો કરવાથી ફક્ત દુનિયાના જ્ઞાનમાં વધારો થાય, પણ અર્થપ્રાપ્તિ થાય નહીં (૨) જે

વિષયના ગુણમાં વધારો કરવાથી અર્થપ્રાપ્તિ થાય. શોધબોજ કરવાનાં દષ્ટિબિંદુ આ પ્રમાણે બે હોય છે. ઇતિહાસના વિષયમાં કોઈ પણ માણુમ શોધબોજ કરે એટલે જે જુના લેખો, લખાણો, સિદ્ધાન્ત વગેરે મળે તે ઉપરથી જ્ઞાનમાં વધારો કરે. આવું કામ કરવામાં આ માણુમ પોતે કોઈ ધંધા અથવા દુતર કરી શકતો નથી એટલે તેને અર્થપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. બહુ થાય તો એક પુસ્તક છપાવે અને તેમાંથી કોઈ ચોક્કસ ધર્મ મેળવી શકે. રસાયનશાસ્ત્રમાં, વૈદકશાસ્ત્રમાં અથવા વિદ્યુતશાસ્ત્રમાં કે કોઈ એવા બીજા વિજ્ઞાનના વિષયમાં ધંધા દુતરને લગતી શોધબોજ કરે તો અર્થપ્રાપ્તિ થાય.

હવે આપણે શોધબોજ કરવા સારું જુદું કેવી નોંધએ, કેવાં સાધનો નોંધએ એટલે કેટલી અનુકૂળતા નોંધએ તે મંબધી વિચાર કરીએ.

કોઈ પણ વિષયમાં શોધબોજ કરવી હોય તો તે વિષયનું સાદું સામાન્ય જ્ઞાન એટલે (General knowledge) નોંધએ અને તે વિષયના એક વિભાગ અથવા શાખાનું ખાસ જ્ઞાન (Special knowledge) નોંધએ. તેણે જે શાખામાં શોધબોજ કરવાનું ધાર્યું હોય (અને અને મારે જણાવવું નોંધએ કે જ્યાં સુધી એ માણુમે પોતે પોતાના વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કરી દરેક બાબતનું મનન કર્યું ન હોય ત્યાં સુધી શોધબોજ કંઈ દિશામાં કરવી તે સજ્જતું નથી) તે મંબધી જે જે સાહિત્ય પ્રગટ થયું હોય તે બધાંનો મંબદ કરવો નોંધએ, ત્યાર પછી તેણે એટલું જ્ઞાનમાં લેવું નોંધએ કે એ વિષય આટલે સુધી આગળ વધ્યો છે અને તેથી વધારે આટલું થઈ શકે તેમ છે: આ બધાનો વિચાર કર્યા પછી જે ઇતિહાસનો વિષય હોય તો જે ગ્રંથો જોવાનાં હોય, જે પુસ્તકો વાંચવાનાં હોય તે બધાનો અભ્યાસ કરી કેટલું ખરું છે, કેટલું ખોટું છે, કેટલું મંબધાત્મક છે એ બધાનો વિચાર કરી પોતાની શોધબોજ બહાર પાડી શકે. સાહિત્યના વિષયમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે. જુના લેખો મળી આવે તે જુના છે કે નહીં તે કઈ સાક્ષમાં લખાએલ છે, જેટલું જાણીએ છીએ તેના કરતાં તે ગ્રંથો વધારે પ્રકાર પાડી શકે છે કે નહીં, તે ચરસાના બીજા ગ્રંથોની ભાષા સાથે આ ગ્રંથની ભાષા મળતી આવે છે કે કેમ વગેરે બાબતોનો નિર્ણય કરવો નોંધએ; તે ઉપરાંત તે ગ્રંથોમાં બીજા દેશનાં નામ આવ્યાં હોય, કપડાંના વર્ણન આવ્યાં હોય તે બધાનો વિચાર કરી તે મંબધી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે તો તે પણ એક શોધબોજ કરી કહેવાય.

સાહિત્ય, ઇતિહાસ એ વિષયોમાં શોધબોજ કરવા સારું મુખ્ય લાઘ્યચેરીની ખાસ જરૂર હોય છે. તે સિવાય શોધબોજ કરનારને પ્રવાસ કરવાની જરૂર પડે છે, તેમ તામ્રપટ, શિલા-લેખ વગેરે જે જે જગાએ હોય, જે જાણવામાં ન આવ્યા હોય એ સર્વજ્ઞ તપાસવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં શોધબોજ ક્યારે થાય છે કે ક્યારે શોધબોજ કરનારને પોતાના વિષયમાં પ્રીતિ થાય ત્યારે. જે માણુમને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોય છે, તે માણુસ ગમે એટલું મંકટ, કષ્ટ વેડીત પણ જાત્રા કરે છે, તીર્થ કરે છે, દર્શન કરવા જાય છે, ઉપવાસ વગેરે વ્રત કરે છે, તેવી રીતે જે વિષય પ્રતિ ખરી પ્રીતિ હોય તો જ આવી શોધબોજ થઈ

શકે છે જ્ઞાનાર્જનાર્યે જ આવા કામ થઈ શકે પારિતોષિકથી થોડું ઘણું કામ થાય પણ તે જ્ઞાનાર્જનાય થાય તેના જેવું તો નહીં જ ઘણા કામો અથર્થામિથી થાય છે, પણ સારી શોધખોળો અર્થનામિના જોરથી થતી નથી હાન તો આપણને દુનિયામાં જે જોવામાં આવે છે તેમાં મોટામાં મોટી શોધખોળ અર્થનામિ સાથે થાય છે એવું જણાઈ આવે છે અર્થનામિની જરૂર છે Money is power-ધન એ મોટી સત્તા છે એ બધું ખરૂં, પણ જોનામાં મુદ્દિ છે જ્ઞાન છે અને જેને અનુકૂળતા છે તેમને જ્ઞાનમાં વધારો કરવા પોતાની અનુકૂળતાઓના ઉપયોગ કરવો એ ઘણું જરૂરનું છે જોઓ અમુક ધધામાં કે નોકરીએ જોડાયા છે તેઓએ પોતાના ઐદિગ્ય વિચયને બૂની જવો જોઈએ નહીં પોતાને જોઈએ તેટલું મળે, તે જતા વધારે ધન મેળવવાની એકલી પ્રયત્ન કરતી અને પોતાના જ્ઞાનને બુદ્ધિને ઉપયોગ કરી જનસમાજને ઉપયોગી ન થતું એ ઘણું શોચનીય છે વાસ્તવ્ય લોકોએ આપણા દેશમાં આવી સાહિત્યમાં ઇતિહાસમાં શોધખોળ ક્રમ કરવી એ પદ્ધતિઓથી આ પછીને જાણીતા મ્યાં છે અને આપણા દેશના સાહિત્યને સારૂ એમણે જોટલું કર્યું છે એટલું આપણા દેશના ક્ષામએ શોધખોળમાં મ્યું નથી તેમજલ્લ આપ્યું નથી રા ગ ભગવાનલાલ ઇશ્વરજીએ જુના કોષો તાત્રપગે વગેરે વાચનામાં યુરોપીયન લોકોને ઘણી મદદ કરી હતી તેમ પોતે પણ Archaeologyના વિષયમાં સારી શોધખોળ કરી છે એમના જુના કામગીરો જોનાને મને તસગ મળ્યો હતો અને તે ઉપરથી 'કુ' હું જ મોટા મોટા યુરોપીયન લોકો તેમની સહાય લેતા હતા તેમના વખાણુ મરતા હતા અને તેમને ઘણું માન આપના હતા આ કામ કરવામાં તેમને અર્થનામિ થઈ હોય એવું મારા જાણુમાં નથી

વિજ્ઞાનના વિષયમાં શોધખોળ મરવા સાથે ઉપર જણાવ્યા તે વિચો કરતા વધારે સાધનોની જરૂર પડે છે જે વિષયમાં શોધખોળ મરતી હોય તેના બધા પુસ્તકો જોઈએ એટલે સારી Scientific Library (વિજ્ઞાનના વિષયના પુસ્તકોની લાઇબ્રેરી) જોઈએ અને તે ઉપરાંત સારી Laboratory (પ્રયોગશાળા) જોઈએ આ વિષયમાં ખરચની બાબત મુખ્ય આડે આવે છે આ વિષયમાં શોધખોળ જાળવવા સારૂ પહેલી તો આશ્રિમત્તિઅથ શોધખોળ થએલી ટોની જોઈએ નહીંતર આવા વિષયમાં શોધખોળ કરવાનો વખત અને પૈસા ક્યાથી લાવવા ? આપણામાંના ઘણા ચમ્તિ થાય છે કે યુરોપ અમેરિકા, જાપાન વગેરે દેશમાં વિજ્ઞાનના દરેક વિષયમાં આટની બધી શોધખોળ થાય છે તેનું કારણ શું ? હિંદુસ્તાનમાં ત્યાના જોટની આ વિષયમાં શોધખોળ કેમ થતી નથી ? શું હિંદુસ્તાનના લોકોમાં ત્યાના લોકો જોટલી બુદ્ધિ અને આવડ નથી ? આ ત્રણો સાધારણ રીતે થયા વગર રહેજે નહીં

મુખર્ધ યુનિવર્સિટીમાં Scienceનો વિષય દાખવ થયાને ઘણું વર્ષ થયા નથી એક્સાન્સન મેડેજમાં Scienceના વિષયની કનાસ પણ પહેલાં નહોતી Chemistryને સારૂ Grant Medical Collegમાં જવું પડતું હતું ઘણા વિદ્યાર્થીઓ વિષય પસંદ પણ કરતા નહોતા પાસ થયા પછી આરો નોમ્સી મળતી એટલે નોકરીમાં જોડાઈ જતા Botany અને Zoologyનો વિષય ખાલ કરીને એક્સાન્સન મેડેજમાં અને વડોદરા

કોલેજમાં ધણી વિદ્યાર્થી લેતા અને તેનું યુગ કારણ મારા બાણુવા પ્રમાણે શિખવનાર સારા, વિષય સહેલો અને માર્ક વધારે મળે તેથી ધણી વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરતા. વિષય પરત્વે પ્રીતિ હોય એવું યોગના સંબંધમાં કહી શકાય. બી. એ. થયા પછી એમ. એ. ની પરીક્ષામાં તો યોગ્યક *Physics and Chemistry* અને *Botany and Zoology* લેઈને પાસ થતા. સને ૧૯૦૧ થી *Physics and Chemistry* એ બન્ને વિષય એમ. એ. ની પરીક્ષામાં જૂદા કર્યા અને *Chemistry*ને સારૂ પ્રો. મજુરે ખાનગી લેબોરેટરી કરી, અને તેમાં કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓને *Chemistry* સારૂ સારી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી, અને પોતાની પ્રયોગશાળામાં સ્થલ કરી આપી, તેમ સેન્ટ ઝેવીઅર કોલેજમાં પણ બહોળસ્ત કરી આપ્યો. ત્યાર પછી *Chemistry*નો વિષય એમ. એ. માં લેઈને અત્યાર સુધીમાં ત્રીએક વિદ્યાર્થી પસાર થયા. *Physics*નો વિષય લેઈને પણ યોગ્ય પમાર થયા. આ પ્રમાણે *Physical Sciences*માં સારી મંખ્યા પસાર થઈ નીકળી. પણ સત્યાજ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે પસાર થયા પછી કરવું શું ? કેટલાક કોલેજોમાં પ્રોફેસરો થયા. કેટલાક કારખાનામાં બેઠ્યા અને કેટલાકે સ્વતંત્ર કારખાનાં કર્યાં. *Physics*માં જેઓ પસાર થયા તેમને તો પ્રોફેસર તરીકે અથવા માન્ય તરીકે બેઠવાની જરૂર પડી.

આ બધો હુંકો ઇતિહાસ આપવાની જરૂર એ છે કે પહેલાં તો શોધખોળ કરી શકે એટલા જ્ઞાનવાળા માણસો તૈયાર કર્યા સિવાય શોધખોળ થઈ શી રીતે શકે ? માણસો તો તૈયાર થયા. હવે તેમણે શોધખોળ કરવી હોય તો તેમને પહેલું તો પોતાની આજીવિકા અર્થે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે, ત્યાર પછી પોતાના વિષયમાં શોધખોળ કરવા પ્રયત્ન થાય. એમનાથી *Pure Research* અથવા તો *Technical Research* બે જાતની *Research* થઈ શકે. હવે *Pure Research* ક્યા કરે અને સાધનો સિવાય શી રીતે કરે ? જ્યારે એમના હાથમાં *Laboratory* હોય, કોઈ તેમને નિશા બતાવનાર હોય અને પૈસા ખર્ચવા તૈયાર હોય તો મહેનત કરે, પણ આ બાબતોનો તો આપણા દેશમાં અભાવ. વળી *Pure Research*ની કદર પણ કાણુ કરે ? અહીંયાં જે કઈ ઠરું હોય તેના *Papers* લખી વિલાયત મોકલે ત્યારે કઈ કદર થાય. આ બધાં કારણોને અભાવે *Pure Research* આ ઈલાકામાં થઈ શકી નથી.

હવે *Technical Research*નો વિષય લેઈએ. જે કારખાનાંવાળા આવા માણસોના જ્ઞાનની કીમત કરે, તેમના હાથમાં *Laboratory* આપે, અને તેમને તેમના કારખાના મંમંથી કંઈ *Problem* આપે ત્યારે તેમનાથી કામ થઈ શકે, પણ આપણા કારખાનાવાળા, જેટલી કારખાનામાં *Office*ની જરૂર છે તેટલી *Laboratory*ની છે તેવું સમજતા નથી. કારખાનાવાળા તો એટલું સમજે છે કે તમે અમને અમારા કામમાં ઉપયોગી થાઓ એટલે અમે તમને પગાર આપીએ તેના બદલામાં રોજ તમારી પામેથી અમે જેટલી કીમતનું કામ લેઈ શકીએ એટલે તમારી મહેનતથી અમને તાત્કાલિક લાભ હોય તો અમે સંખીએ, નહિંકર અમારે તમારા વગર ચાલે છે. એક રીતે તેમનું કહેવું બરાબર છે,

કારણ કે તેઓ ધંધા વપાર લેઈને બેઠા છે એટલે એમનું લક્ષ્ય ફક્ત કમાવા તરફ જ હોય, પણ તે ઉપરાંત તેમણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દેશની અંદર જે શુદ્ધિ અને જ્ઞાન હોય તેના તેમના કારખાનામાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, જેથી કારખાનાને ફાયદો થાય અને એવા લોકોનું પોષણ થાય અને વિદ્યાને ઉત્તેજન મળે.

આ પરથી એટલું જણાશે કે Pure Research કરવાને સારું સ્થાન જોઈએ અને તેને સારું અનુકૂળ સ્થાન બ્યારે કોલેજમાં સારી Laboratory હોય અને તે પોતાના સ્વતંત્ર ચાર્જમાં હોય તો થઈ શકે. Technical Research કારખાનામાં થઈ શકે. તે સિવાય તો બ્યારે પ્રોફેસર તરીકે સારો પગાર મળતો હોય અને પોતાને Researchનો ખર્ચ શોખ હોય તો ખાનગી Laboratory કરે ત્યારે જ Research થઈ શકે. આવા પ્રત્યવાયને લીધે હજી સુધી મુખર્ધ ઇલાકામાં સ્વતંત્ર શોધ કરનારાઓ નીકળ્યા નથી. ખરેખર કોલેજની Laboratoryનું જ કેસણું નહોતું, એટલે પ્રોફેસર શું કરી શકે ?

બંગાળમાં Pure Research સારા પ્રમાણમાં થાય છે અને તેનું મળ કારણ એ છે કે ત્યાં Presidency Collegeની Laboratories ઘણી સારી છે. તેમ પ્રોફેસર બોસ અને પ્રોફેસર રાય જેવાઓ દેશી, અને તેમને પોતાને શોધખોળ સારું ખાસ શોખ, એટલે એમણે પોતે Research કરી એટલું જ નહીં, પણ પોતે પોતાના શિષ્યોને આ બાબતમાં કેળવ્યા. આ ઉપરાંત બીજા પણ ગૃહસ્થો છે જેમણે Researchમાં એ તરફ સારું કામ કર્યું છે. વિદ્યાવતના પેપરમાં એમની શોધખોળની હકીકત આવે છે. તે ઉપરાંત ત્યાં એવી મંસ્થાઓ છે અને બીજી પ્રયોગશાળાઓ છે કે બ્યાં Researchને ઉત્તેજન મળે છે. આ તરફ એવી એક પણ સંસ્થા નથી કે જેને એક વિષય પર Research કરવી હોય તો ત્યાં જામ અને પોતે શોધખોળ કરે. બંગાળમાં બધા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આવે છે અને દરેક વિષયમાં બંગાળા હિંદુસ્તાનમાં આગળ પડતું છે એમાં અતિશયોક્તિ નથી; ફક્ત વ્યાપારકલોગમાં બંગાળીઓ આગળ પડેલા નથી. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના દરેક પ્રદેશમાં તેમણે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ બાગ કરતાં સારો બાગ લીધો છે એમ કહેવામાં કોઈ બાધ નથી; બંગાળમાં એક એસોસીએશન છે જેની તરફથી વિજ્ઞાનમાં ત્યાં જે શોધો થઈ હોય તે છપાય છે, અને શોધખોળ કરનારાઓને ઉત્તેજન મળે છે.

આપણા દેશમાં શોધખોળને ઉત્તેજન આપવા સારું આપણા દેશના ઉદાર અને સખી ગૃહસ્થ મી. તાતાએ રૂપિયા ત્રીસ લાખ આપ્યાં. એક રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ બેંગ્લોરમાં કર્યું, પણ હજી ત્યાં શું શોધખોળ થાય છે તે બાબત આપણને કંઈ માહિતી નથી. જે ઉદ્યોગી આ મંસ્થા સ્થપાર્ધ છે તે ઉદ્યોગ પાર પડે છે કે કેમ તે હજી જોવાનું છે.

યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે દેશોમાં બ્યાં શોધખોળ થાય છે ત્યાંના લોકો આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ જેવું જીવન ગાળે છે. જેવી રીતે જેઓ માહિત્યપ્રેમી હોય છે તેઓ પોતાનું જીવન સાહિત્યની શોધખોળમાં તેમ સાહિત્યમાં વધારો કરવામાં ગાળે છે, તેમ

ત્યાંના કોઈ જેઓ વિજ્ઞાનના કાર્યમાં કુશળ હોય છે તેઓ પોતાનું આખું જીવન તે વિષયને સમર્પણ કરે છે. ત્યાંના પ્રેક્ષકો જેને ખરા પ્રેક્ષકો કહીએ તેઓ તો પોતાના આખા વખત પોતાના વિષયમાં શોધબોધ કરવામાં ગાળે છે. જેઓ પ્રેક્ષક તરીકે કામ કરે છે તેઓ તેમના પગાર ઉપરાંત અર્થપ્રાપ્તિની બિચકુલ દરકાર કરતા નથી. કેટલાક વિજ્ઞાનકુશળ પ્રેક્ષકો તો પોતાને દૂર દેશ વધારે પગાર મળતો હોય તેની ખરવા કરતા નથી, કારણ કે તેમને પોતાનું કામ છોડવું ગમતું નથી, તેમ પોતે જે વાતાવરણમાં રહેતા હોય તે પણ છોડવા તેમને ગમતું નથી. દિવસમાં પ્રેક્ષક રાખે જેવા, જર્મનીમાં પ્રેક્ષક ફ્રીડર જેવા માણસો અહર્નિશ કંઈ ને કંઈ નવી શોધો તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોડાવે છે અને કામ કંઈ નાથ છે. પોતાને કામ કરવા ખાનગી પ્રયોગશાળાઓ પણ કરે છે. આપણા દેશમાં આવા સાહિત્ય પ્રેમી અને વિજ્ઞાનપ્રેમી માણસો ક્યારે પાડશે? જ્યાં સુધી આપણી પોતાની લેબોરેટરીઓ થાય નહીં અથવા જ્યાં સુધી દેશી પ્રેક્ષકોને લેબોરેટરીનો સ્વતંત્ર આર્થ મળે નહીં અથવા કોઈ ખાનગી પ્રેક્ષક જેને સારો પગાર મળતો હોય અને જેને પોતાને ખાસ સાધ્ય હોય તેઓ ખાનગી લેબોરેટરી કરે નહીં ત્યાં સુધી શોધબોધ કરનારા અને અસહનના અધિગુણિતો જેવું જીવન ગાળવું તેવું જીવન ગાળી જાનાર્જનાયે જીવન ગાળનારા દિવસ થશે નહીં.

શોધબોધ કરવાને સારૂ અમુક ભતની તૈયારી કરવી પડે છે. પહેલું તો જે શુદ્ધશ્ચ શોધબોધ કરવા ઇચ્છતો હોય તેનું શરીર તન્દુરસ્ત હોવું જોઈએ. આ મોટામાં મોટો qualification જરૂરી ગુણ છે, કારણ કે તે વગર શોધબોધ માત્ર એ સતત ઉદ્યોગ કરવો પડે તે થઈ શકે નહીં. ખીજી વાત એ ખ્યાનમાં રાખવાની કે પોતાની મનજલકિત સારી હોવી જોઈએ, એટલે તેનામાં ફક્ત Receptive faculty હોય તે ઉપરાંત જે વાંચવું હોય તેનું વિવેચન કરવાની અને તેમાંથી કેટલું ખરૂં અને કેટલું ખોટું છે અને કયે કેદાણે લખનારે અને પ્રયોગ કરનારે જાણ કરી છે તે સર્વથા તપાસવાની અને તારવી કાઢવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. તેનામાં Generalisation કરવાની વ્યાપક શુદ્ધિ હોવી જોઈએ. સૌથી મોટામાં મોટો ગુણ ચોક્કસાઈનો હોવો જોઈએ. વિજ્ઞાન શીખવવામાં જે મોટામાં મોટો ગુણ કેળવવાનો છે તે ચોક્કસાઈનો છે. જ્યાં સુધી માણસમાં ચોક્કસાઈ હોય નહીં ત્યાં સુધી તેનાથી શોધબોધ થઈ શકે નહીં. તે ઉપરાંત અવલોકન કરવાની બહુ જ સારી શક્તિ હોવી જોઈએ. આત્માર સુધી આપણી સ્ફુટોમાં અથવા કોષોમાં વિજ્ઞાનનો વિષય શીખવતો હતો, પણ તેથી વિવાદાસ્પદને ફક્ત પોથીમાંનું (પુસ્તકમાંનું) જ્ઞાન થતું હતું. પ્રયોગ ભલે કરવા સારૂ સગવડ નહોતી, તેમ ખી. એ. ના વિષય સુધી તો એપેરેટસ ભલે વાપરવા મળતાં નહીં એટલે અવલોકનશક્તિમાં વધારો થતો નહીં. મારા એક પ્રેક્ષક હરોજન કહેતા કે આપણા લોકોને આંખ નથી, એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે રસ્તે હાથી જતો હોય તો પણ કોઈ વિવાદાસ્પદ પૂછવું હોય કે આજે રસ્તે તમને હાથી મળ્યો? તો ઉત્તર આપે કે 'સાહેબ મને ખબર નથી.' આંખ વાપરતાં કેળવવી એ પણ ઘણું આવશ્યક છે. વિજ્ઞાનના વિષયમાં તો તે ખામ જરૂરનું છે. આ સિવાય શોધબોધ કરનારને પોતાને સુતારી અને લુહારી કામ પણ થોડું ઘણું આપવું જોઈએ. Manual Trainingનો વિષય આપણી પ્રાથમિક

શાળાઓમાં હજી દાખલ થયો નથી, કારણ કે આપણા દોઢો આ વિષયની અગત્ય હજી બિનકુલ સમજ્યા નથી. પ્રાથમિક શાળામાં આ વિષય ઘણોજ ઉપયોગી છે, કારણ કે Mandal Trainingથી Physical Exercise મળે છે તે ઉપરાંત ચોક્કસાદનો ગુણ આવે છે અને હાથેથી કામ કરવાનો કટાણ આવતો નથી. હાલ તો કેટલાક ભણેલા એવા હશે કે, ઘરમાં એક ખીસો દોકલો હોય તો સુતારને બોલાવે, ઘરમાં ને સ્ટોપકોંક જરી બગડી ગયો હોય તો લુહારને બોલાવે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે, પણ જોને લેબોરેટરીમાં કામ કરવું છે તેને તો આ 'બધા જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. જ્યારે હાથે કામ કરવા તરફથી આપણી ઉંચી વર્ણનો અભાવ ઝાઝો થશે ત્યારે આપણા દેશની સ્થિતિ બદલાયા વગર નહીં રહે. મીકેનીકલ એન્જીનીયરો, સ્પીનીંગ માસ્ટર, વીવીંગ ભારતર એ બધાને આ કામ કરવું પડે છે અને આપણા ઉંચી વર્ણના દેશીઓ પણ આ કામમાં પડ્યા છે. પણ જેઓ આર્ટ્સ કૉલેજમાં જાય છે તેઓ તો એમ સમજે છે કે ચોપડીઓમાંથી જ્ઞાન મેળવવું. હાથની મજુરીનું કામ કઈ થાય ? એ તો ધણું હલકું. આવી જાતનું કામ હલકું સમજવાથી જ્યારે આવું કામ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે કેટલું વસતુ લાગે છે તેનો તેમણે પોતે વિચાર કરવો નેહંએ. આ ગુણો ઉપરાંત ધીરજ અને ખત હોવાં હોઈએ અને પોતે આશાવાદી હોવો નેહંએ.

આપણા દેશની હાલની સ્થિતિ જોતાં, જે કે વિજ્ઞાનનો ખપ પડે એવાં ધણાં કારખાનાં છે, પણ ત્યાં હલકા પગારે પડેલાં જોડાવા ધણા ખુશી હોતા નથી, કારણ કે પહેલું ધણું વૈતરાનું કામ ત્યાં કરવું પડે છે. તે ઉપરાંત નોકરીનું સ્થાયીપણું હોતું નથી. કારખાનાના માલિકની sweet will—અનિયંત્રિત સ્વેચ્છા, મૌલ—ઉપર પોતાની નોકરીની આધાર હોય છે. Prospects ભવિષ્યમાં કમાણી કેવી મળશે તેનો પણ ભરોસો હોતો નથી. આ બધી અડચણોને લીધે કારખાનાઓમાં જોડાવા ધણા રાજી હોતા નથી, એટલે કારખાનાઓમાં હાલ શોધખોળ થાય તેવું દીસતું નથી. કારખાનાવાળા લેબોરેટરીઓ રાખતાં હજી શીખ્યા નથી, તેમ જ લોકો કામ કરવા આવે છે તેમની પામેથી તેમના જન્મ ઉપરાંત કામની આશા રાખે છે અને કાપલો તાત્કાલિક નેહંએ છીએ. આવી પરિસ્થિતિને લીધે શોધખોળ થવી મુશ્કેલ છે.

Pure Research તો કોલેજની લેબોરેટરીમાં અથવા તો ખાનગી લેબોરેટરીમાં થઈ શકે. આ પ્રકારની શોધખોળ કરવા સારૂ તૈયારી ઘણી જ સારી હોવી નેહંએ, કારણ કે આમાં મગજ શક્તિ ઘણી જ વાપરવી પડે છે.

આપણા દેશમાં અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનનો વિષય એટલો બધો ખેડાએલો નથી એટલે અભિરૂચિ પણ ઘણા થોડાને છે. આ વિષયની મહત્તાનો ખ્યાલ પણ હજી આપણા લોકોને આવ્યો નથી; પણ આજ્ઞાનનક ચિદ્ધિ જણાય છે. ઉદ્યોગમાં વિજ્ઞાનનો ખપ છે એ હવે સ્વીકારવા લાગ્યું છે. લૉર્ડ સીડનહામ (સર જ્યૉર્જ ક્લાઈ—આપણા માથા દયાળુ ગવર્નર—આ વિષયની મહત્તા વધારી આપી છે અને તેનાં સાધન પણ આપણા આ ઇલેક્ટ્રામાં તેઓ ઉભાં કરતા ગયા છે.

શોધખોળને સાર અમેરિકાના કોટચાધિપતિ કાર્નેગીએ મોટી મોટી સ્કૉલરશીપો સ્થાપી છે અને તેના જોરથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા પ્રદેશમાં શોધખોળ કરતા ન્નય છે. એવી શિષ્યવૃત્તિઓ જ્યારે આપણા દેશમાં સ્થપાયે ત્યારે આ તરફ પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વળશે.

આપણા દેશમાં શોધખોળ કયા પ્રકારની થાય છે તે જાણવું હોય તો હિન્દુસ્તાનમાં કેટલા પેટન્ટ લેવાય છે અને કયા વિષયમાં શોધખોળ થવાના લેવાય છે તે જાણવાથી પૂરતો ખ્યાલ આવશે.

એક વિષય મંમંધી લખવાનું રહી ગયું છે તે એ કે Mathematics (ગણિત શાસ્ત્ર)માં પણ રિસર્ચ થાય છે અને આપણે અહીંયાં ગણિતશાસ્ત્રીઓ આ બાબત પર લક્ષ આપે છે, પણ મારી જાણ છે તે પ્રમાણે બધી Research થાય છે, તે Puro Mathematicsમાં, Applied Mathematicsમાં નહીં. આપણા દેશમાં Applied Mathematicsમાં M. A., થએલા બાએ જ મળી આવશે. ખજોળવિદ્યામાં શોધખોળ કરવાનાં સાધન પણ આપણા દેશમાં ઘણાં જ યોગ્ય છે, તે ઉપરાંત કોણ જાણે કયા કારણથી આ વિષયની મહત્તા દિવમે દિવમે આપણા દેશમાં ઓછી થતી જાય છે.

આ દુકા લેખ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં મને એક વાત યાદ આવે છે તે એ કે અમારા એક પ્રોફેસર અમને દરરોજ કહેતા હતા કે હિન્દુસ્તાનના દરેક ધરમાં રોજ શોધખોળ થાય છે. તેનો અર્થ એટલો કે આપણે આપણી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત કેકાણેસર મક્તા નથી એટલે દરરોજ શોધશોધા કરવી પડે છે. એટલે આ પ્રવૃત્તિને તેમણે શોધખોળ નામ આપ્યું છે. વેટ એટલું જ જણાવવાનું કે રોજ તરફથી જેટલો મળે છે એટલો ટેકો જો ન મળતો હોત અને સરકાર જો નોકરીઓ ન આપતા હોત તો વિજ્ઞાનના ઘણા વિષય તદ્દન વગર ખેડાએવા રહેત અને કેટલાક વિષયોમાં આપણને જે જાતની મદદ દેશી તરફથી મળે છે તે પણ મળત નહીં અને સુરોપીઓની મદદની જરૂર પડત. આપણા દેશમાં Geology કોણ શીખત ?

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનના ઉત્તર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૩૧ થી.)

૩-(૨) ગૌતમ બુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી કે સૈશ્વરવાદી ?

મારા સિદ્ધપુર-જાતીના બાપણમાં ગૌતમ બુદ્ધ સંબન્ધી પ્રમંગોપાત્ત મેં કરેલા ઉત્તરે સંબન્ધી ટીકા કરતાં—રા. ઠાકર કહે છે:—

“ ‘ઐદ્ધોનો સર્વે દાણિકં દાણિકં, દુઃખં દુઃસં, સ્વલક્ષણં સ્વલક્ષણં, શૂન્યં શૂન્યં’ એ સિદ્ધાન્ત છે. એટલે ઈશ્વર પણ દાણિક, દુઃખરૂપ, વ્યક્તિરૂપ, શૂન્યરૂપ થાય. આ સ્વરૂપ માનવામાં જો ઈશ્વરત્વ આવી શકતું હોય તો ત્રો. આનંદશંકરભાઈના મતે તેમના ઐદ્ધ લગવાન ઈશ્વરવાદી થાય ! પણ જો ઐદ્ધ મતમાં સર્વ વ્યક્તિ સ્વતન્ત્ર છે, અને એક ખીજ પર સત્તાનો તિલપ્રાય અવકાશ નથી, ત્યાં સર્વેશ્વર, સર્વ શક્તિમાન, સર્વાન્તર્યામિ એવું ઈશ્વરસ્વરૂપ ક્યાં રહી શકે તે સદજ લક્ષમાં આણી શકાવા જેવું છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધના સિદ્ધાન્તથી ઈશ્વરત્વનો નિષેધ થાય છે, તેની સાથે જ વેદનો પણ નિષેધ જ થાય છે. કારણ કે વેદ સિદ્ધાન્તની સાથે તેમના સિદ્ધાન્તનો જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી. તેમ મોક્ષ સ્વરૂપ માન્યતા પણ ભિન્ન હોવાથી ‘સાધનમાત્રનો આગ્રહ સાધ્યના નિષેધના અર્થમાં લેવાયો’ એમ નથી. પણ ઐદ્ધોનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ માનવામાં આવ્યું છે. ”

(મોટા અક્ષર રા. ઠાકરના દાયમ રાખ્યા છે. કારણ કે ગૌતમ બુદ્ધને ‘મારા’ કહેતાં કે ‘બગવાન’ કહેતાં હું શરમાતો નથી. બસ, તેમ કહી શકું છું એ માંડ સુભાગ્ય માનું છું.)

આ આક્ષેપનો પરિહાર કરવા માટે માત્ર નીચેના જ પ્રશ્નો બસ છે:—

- (૧) મારા બાપણમાંથી ‘ઐદ્ધ’ શબ્દ કાઢી બતાવશો ? ‘ગૌતમ બુદ્ધ’ અને ‘ઐદ્ધ’ એ શબ્દો વચ્ચે ભેદ ન સમજતા હો, તો આપણી વચ્ચે વાદવિવાદ અશક્ય છે.
- (૨) ‘ઐદ્ધ મતમાં સર્વ વ્યક્તિ સ્વતન્ત્ર છે અને એક ખીજ પર સત્તાનો તિલપ્રાય અવકાશ નથી’—આ અદ્ભુત સમજણ તમે ક્યાંથી કાઢી ? ‘ઐદ્ધ મતમાં સર્વ વ્યક્તિ સ્વતન્ત્ર છે એટલે શું ?—એ કર્મના નિયમને અધીન નથી ? એ નીતિના નિયમને અધીન નથી ? ‘એક ખીજ પર સત્તાનો તિલપ્રાય અવકાશ નથી’—તો ‘ધર્મસંઘ’ અને ‘વિનય’ ક્યાંથી આવ્યાં ? વસ્તુતઃ માનીએ કે ‘અવકાશ નથી’—તો પણ અમુક સિદ્ધાન્તને ‘અવકાશ નથી,’ માટે તે મનાતો નથી એમ શી રીતે કહેવાય ? પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તો પણ એક મહા-સિદ્ધાન્તને અંગે ક્યાં-જોવામાં નથી આવતા ?

- (૩) ઐદ્ધોની ‘મોક્ષ સ્વરૂપ માન્યતા’ પણ શી છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મનાથી એ

કેટલી બિન છે એ જાતા-રશો ? જાતા-રશો તો 'વેદના સિદ્ધાન્તની સાથે તેમના સિદ્ધાન્તનો જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી' એ ઉક્તિમાં 'તુ સત્ય છે એનું માપ આવશે

રા દાખરે કરેના આકેષેપના પરિહારમાં આ ત્રણ પ્રશ્નોથી એમના પ્રત્યેનું મારૂં તંબ ૫૩ થાય છે હવે વસન્તના વાચોને પ્રકૃત વિષયમાં ગૌતમ છુદ્ધના ઉપદેશની ખરી સ્થિતિ છે એ જાણવાના માટે નિચેન નિષ્પણમાં જોતરૂં હું

ગૌતમ છુદ્ધ એશ્વરનાદી હતા કે નિરીશ્વરનાદી ?—એ ૫૫ નં. ને મને પ્રશ્ન પૂછનામાં આવે તો ૨ કાર્તિ પણ ઉત્તર ન દેતા ૧૧ મૌન ન ધારણ મરૂં ગૌતમ છુદ્ધ સેશ્વરનાદી ન હતા તેમ નિરીશ્વરનાદી પણ નહોતા—અને પૂર્વકિત ૫૫ની ગે પણ ૧૧ મીમાંસી, એ ગૌતમ છુદ્ધના ઉપદેશનું ખરૂં તત્ત્વ ન એમના તત્ત્વચિંતનની ખરી દિશા ન, સમ સામા જન છે એ તત્ત્વ શું હતું એ દિશા શી હતી—એ જાણના માટે આપણે હાનના મનયમાં મુલાખો, માધ્યામ્યાર્યના સમર્થનમગ્રહ ઉપર ન આધાર રાખવા પર એમ નથી એ માટે હવે વધારે સારા પ્રમાણ—પાલી સંતો—રાષ્ટ્ર થયા છે અને એમાના એમનો નીચ જોતારા આપુ શું—ને ઉપરથી પ્રકૃત પ્રશ્ન પરત્વે ગૌતમ છુદ્ધનો જો મત હોનો ગે મથાર્ય જાણનામાં આવશે

૫૩ વાદવિનાદ.

'એન્ન વાર છુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તિ નગરી પામ અનાથપિંડ ના ઉપનનમાં જોતનન વિહારમાં ગિઆ સહર્નમાન રહેતા હતા તેનામાં માનુ મનુન નામે એ શિષ્યને 'માન ધરના ધરતા વિચાર થઈઆ મે — શુ ટલાન્ન નશ્તિ નિહા મુધી માર્ મોલ્યા નથી જેમ કે—આ નાત નિત્ય હશે કે અનિત્ય ? પરિચિત હશે કે અપરિચિત ? માટે એ વિરો એમને ૭ પૂછુ એમ વિચાર મરી એ છુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા અને શુ ભગવાન' આરે અમારી ઘણી સમજોનું સમાધાન કર્યું છે પણ યોગ્ય પ્રશ્ન રહી જાય કે આ જગત નિત્ય હશે કે અનિત્ય ? પરિચિત હશે અપરિચિત ? નિત્ય છે એમ જાણના ટો તો તેમ મ્હો અનિત્ય છે એમ જાણતા હો તો તેમ કલે એમાથી શુ હશે તે ન જાણતા હો તો કૃપા કરી હો કે નથી જાણતો અને એમ હોય તો પડી તમે શુન પણ શેના ?

શિષ્યની આની રાણી સામગીને પણ પૂર્ણ શાન્તિથી છુદ્ધ ભગવાને જનામ દીવો 'ભાઈ માહુઅપુન' તમે ગિઆ થયા તે વખતે મેં તમને કહ્યું હતું હું તમને આ પ્રશ્નને જનામ દેશી ?' શિષ્યે કહ્યું 'ના, મહારાજ છુદ્ધેય' "ત્યારે મારા તરફથી ઉત્તર મળેલો ન જોઈએ એમ કમ કરો છે ? ને આજુમ એમ ધારતો હોય કે આ પ્રશ્નોનો ને જનામ દે તે ન મરૂં ખરા તો જોને તો માત્ર એનું ન મ્હેવું કે—ભાઈ, મારા શિષ્ય ન થો મ ? તે મામગો

એક માણસને ડેરી બાણ વાંચ્યું હોય તો એ શિવવંદ્ય પાસે જઈને કહાવશે કે પહેલાં વિચાર કરવા બેસશે કે—વાઈ, આ બાણ મારનાર બ્રાહ્મણ હશે કે ક્ષત્રિય ? વૈશ્ય હશે કે શૂદ્ર ? એ એમ કહેશે ખરો—કે ના, ના, હું તો આ બાણ નહિ જોડાવું, પહેલું તો મને એ કહો કે એ બાણ મારનાર લાંબો હતો કે ટૂંકો ? આ ગામનો હતો કે પરગામી ? ધનુષ્ય વાંચવું હતું કે નેતરનું ? દોરી સ્પર્શક હતી કે તાંતની ? ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

માહુમ્મયુન ! જગત નિત્ય છે કે અનિત્ય ? એનો કર્તા છે કે નહિ ? હોય તો કેવો છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉપર ધાર્મિક જીવનનો આધાર નથી. ”

આ જીતારામાં કાંઈ વિષયજ્ઞ કેમરવાની જરૂર નથી. ગૌતમ છુદ્ધ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન જ બાળુ પર મૂકી દીધો છે. ઈશ્વર છે કે નહિ એ પ્રશ્નના કરતાં આ સંસાર કેમ હુખમાંથી કેમ મુક્ત થયું એ પ્રશ્ન જ એમને વધારે મહત્વનો—અને ખરા મહત્વનો લાગ્યો છે, અને તેથી એ મહાપ્રશ્નનો ઉત્તર દેવામાં એમનો સંયોગ ઉપદેશ સમાજેલો છે. આમ અનુક્ર પ્રશ્નને વિચારકેન્દ્રમાંથી ખસેડી નાંખ્યો, અને પ્રશ્ન પૃથ્વી એનો નકારમાં જવાળ કરવો—એ એ એક વસ્તુ નથી; પણ આ મદમ ભેદ—બહુ મહત્વનો છે, છતાં એ સદ્ગમ હોવાથી સામાન્ય જનોના સ્મરણમાં રહેતો નથી, અને જો કે છુદ્ધ ભગવાને પોતે અત્ર જણાવાની પણ હરકત ન કરતાં પોતાનો સિદ્ધાન્ત જોયો હતો તેવો જ—અર્થાત્ ઈશ્વરના અસ્તિત્વની વિષયે મૌન ધારણ કરીને જ—પોતાના શિષ્ય આગળ મૂક્યો, તો પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન એવો મહાન અને અનિવાર્ય છે કે બૌદ્ધોને આગળ જતાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધો વિના ચાલ્યું નહિ, તેઓએ બ્રાહ્મણોના ઈશ્વરના નિષેધ કર્યો, અને તે જ સાથે મહામાનમાં અન્યોદિતેશ્વર વગેરે નામે ઈશ્વર સ્વીકાર્યો.

ગૌતમ છુદ્ધ પોતે નિરીશ્વરવાદી—ઈશ્વર નથી એમ કહેનાર—નહોતા એટલું જ નહિ, પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સિદ્ધાન્ત જોયો માનતા તેઓનો તે સિદ્ધાન્ત છે તેવાં ને તેવો અખરિત રહેવા દઈ, એ સિદ્ધાન્તના અપમેદ્ય અનુભવ માટે જે સાધનની જરૂર છે એ સાધન તરફ તેઓનું લક્ષ ખેંચતાઃ તીચેનો જીતારો વાંચવાથી આ વાતની ખાતરી થશે.

સાધનની જરૂર.

મનસાકટ નામે નગરમાં વાસિહ અને ભારદ્વાજ (વાસિહ અને ભારદ્વાજ ગોત્રના) નામે બે બ્રાહ્મણો રહેતા હતા તેઓ વચ્ચે મુક્તિ યાને બ્રહ્મને પહોંચવાનો સીધો અને (ઋણ) માર્ગ કિયો એ વિષે વિવાદ ચાલ્યો. વાસિહ કહે કે પુષ્કરોદિ આચાર્યે બતાવેલો માર્ગ સીધો અને ઋણ છે; ભારદ્વાજ કહે તારુષ્ક આચાર્યે બતાવેલો માર્ગ સીધો અને ઋણ છે. તેઓથી નિર્જુલ થઈ શક્યો નથી, તેથી બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે છુદ્ધ ભગવાન જેવું જ્ઞાની અને સાધુ બીજું કોઈ નથી. એમને આપણી શંકા પૂછીએ, એ આપણા વિચારનું સમાધાન કરશે. બંને ગૌતમ છુદ્ધ પાસે ગયા, અને કહ્યું: “ ભગવન ! અમારી વચ્ચે વિવાદ પર્યો છે. ” ગૌતમ ભ્રમણને પૂચ્યું “ શે ? ” ત્યારે વાસિહે જવાબ દીધો: “ ભ-

વાસિષ્ઠ! આ નદી પૂર વહે છે તે વખતે એક માણસને સામે કાંઠે જવું છે. પણ બિચારાના હાથ મજબૂત સાંકળથી પૂઠે બાંધ્યા છે: એ સામે કાંઠે જઈ શકે ખરો? તે જ પ્રમાણે અહંન્તોના વિનયમાં જેને 'સંયોજન' યાને સાંકળો કહે છે તે રૂપી મનુષ્ય માત્રને પાંચ બન્ધનો છે—રૂપ, શબ્દ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ—જે હૃદયમાં વિકાર (રાગ) ઉત્પન્ન કરી એનું બન્ધન રચે છે.

વાસિષ્ઠ! આ નદી પૂર વહે છે તે વખતે એક માણસને સામે કાંઠે જવું છે, પણ તે આ કાંઠે માથે ઝાલીને સૂતો છે અને ઊંચે છે! આ માણસ સામે કાંઠે પહોંચે ખરો? એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય બધાં સુધી પાંચ આવરણો—રાગ, દ્વેષ, મોહ, માંચલ્ય અને વિચિકિત્સા (શંકા) થી દંડાગ્રેષ્ઠો છે ત્યાં સુધી એ બ્રહ્મને પામે એ ખનવાનું નથી.”

પણ એ જ સુતમાં આગળ જનાં સાંકરમિદાન્તના જેવો જ, શુરશિષ્યમંવાદ પૂર્વક, સિદ્ધાન્ત બાધવામાં આવ્યો છે:—

વાસિષ્ઠ ગૌતમ શ્રુદને કહે છે—“ગૌતમ! મને કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મા સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શ્રમણ ગૌતમ બળે છે.”

(આનો દેખીતી ગીતે અર્થબદ્ધ ઉત્તર આપતાં) ગૌતમ કહે છે: “વાસિષ્ઠ! કહો વાર, મનસાકટ આં સ્થળની પામે—અદ્વર—નથી?” વાસિષ્ઠ: “છે જ: પાસે જ છે, દૂર નથી.”

ગૌતમ: “પણ વાસિષ્ઠ! ધારો કે એક માણસ મનસાકટમાં જન્મ્યો છે અને ત્યાંથી બહાર ગયો જ નથી, એને લોક પૂછે છે કે—મનસાકટનો રસ્તો કયો? મનસાકટમાં જન્મેલા અને જીહ્વેલા એ માણસને એ વિષે જરા પણ શંકા કે મુશ્કેલી હોય ખરી?

વાસિષ્ઠ: “નહિ જ, ગૌતમ. અને એનું કારણ શું? બે એ માણસ મનસાકટમાં જન્મ્યો અને જીહ્વેથી હોય તો મનસાકટનો દરેક દરેક રસ્તો એને તદ્દન બાણી તો હોય જ.

ગૌતમ: “મનસાકટમાં જન્મેલા અને જીહ્વેલા એ માણસને મનસાકટના રસ્તા વિષે શંકા કે મુશ્કેલી હોય, પણ બ્રહ્મલોકનો માર્ગ કયો એમ તથાગત (શુદ્ધ) ને પૂછવામાં આવે તો એને એ વિષે જરા પણ શંકા કે મુશ્કેલી નથી. કારણ કે હે વાસિષ્ઠ! બ્રહ્મા” હું જાણું છું, બ્રહ્મલોક હું જાણું છું, અને ત્યાં જવાનો રસ્તો પણ હું જાણું છું. બ્રહ્મલોકમાં ગયો હોય, ત્યાં જ જન્મ્યો હોય, તેની ધેડે હું એ જાણું છું.”

આ બ્રહ્મા તે જ ઈશ્વર; અને બ્રહ્મલોક તે ગાર્ગી અને યાત્રવક્યના મંવાદમાં જેનો ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે.†

આટલા ઊતારા પાંચમા પછી કોણ કહેશે કે—

‘વેદ સિદ્ધાન્તની સાથે તેમના (ગૌતમ શ્રુદના) સિદ્ધાન્તનો, જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી?’

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

† બ્રહ્મ સશુભ ઈશ્વર રૂપે ‘બ્રહ્મા’ કહેવાય છે.

‡ “કાર્ત્ત્વિજ્ઞ સ્વભુ વ્રહ્મલોકા ઓતાશ્ર પ્રોતાશ્રેણિ? સ હોવાચ ગાર્ગિ માતિપ્રાસી:”
વાજ્ઞનેયિ બ્રાહ્મણ્યપનિપદ.

ધર્મનું સાહિત્ય અને બુદ્ધિવાદ.

વસન્તના વર્ષ ૧૩ ના અંક ૪ માં 'પ્રામગિક નોંધ'ના શીર્ષક નીચે 'ધર્મનું સાહિત્ય' એ વિષય વિષે એક લાક્ષણિક લેખ રા. આનન્દશરભાઈએ લખ્યો છે. એ લેખના મુખ્ય મુદ્દાનો સામાન્ય રૂપમાં સ્વીકાર કરવા છતાં તે લેખની તેમ જ લેખના અન્ય લેખોની પાછળ રહેલા સામાન્ય વલણ માટે કેટલુંક કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે (૧) પ્રથમ તો એ કે પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર એક વિષયનું છુટક છુટક અન્વેષણ કરવું અથવા તો પોતાના નિદાનનો સમર્થન કરનાર વચનો સાહિત્યના મર્ચાન્ડી બજારમાંથી ચૂની કાઢવા એ એક નમુ છે, સત્યનિર્ણયી નિમિત્ત સાગોપામ અન્વેષકન કરી, જુદા જુદા અંગોનો સમન્વય કરી, તે તે અંગોના સ્થાનોનો નિર્ણય ન્યાયમુદ્ધિથી કરવો એ બીજી વસ્તુ છે લખનાર માટે છુટક છુટક અંગો વિષે અનુકૂળતા અનુસાર ન્હાનામ્હોળ લેખો લખવા એ કાઈ બાધ રૂપ નથી, પરંતુ તે અંગોનું નિરીક્ષણ પ્રથમ પદ્ધતિએ થાય અને દ્વિતીય પદ્ધતિએ થાય એ બેમાં આમનાનજમીનનો ફેર છે (૨) બીજી એ કે અર્ચાચીન પાશ્વર્ય આચારનિયમની અપૂર્ણતાઓ અને લેખના બચ્ચાનો તરફ નજર ખેંચવામાં કૃતકૃત્યતા માનની એ એક નમુ છે, એ અપૂર્ણતાઓ અને બચ્ચાનોનો સ્વીકાર કરવા છતાં લેખના સમગ્ર એન્-ત્રેન્ડની દર દરની, અને અને તો તે અપૂર્ણતાઓ પૂરા તથા તે બચ્ચાનો ફર કરવા પ્રયાસ કરવો એ બીજી વસ્તુ છે (૩) ત્રીજી એ કે વીસમી સદીમાં મુખ્યમાં છતાં જાણે ચાનુ ઝવન પ્રવાહ માથે આપણે કાઈ લેવાદેવા ન હોય એવા ઐદામીન્યથી જોવું એ એક વસ્તુ છે, આપણે વીસમી સદીમાં મુખ્યમાં જિએ તો તે સદીના ઝવનપ્રવાહમાં આપણે મથાશક્તિ આપણે ભાગ આપવો એ આપણો ધર્મ છે એમ સમગ્ર પ્રવાહપતિતતાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા યત્ન કરવો એ બીજી વસ્તુ છે પ્રસ્તુત લેખની પાછળ મતાવધા વગણુ માટે આટલું સામાન્ય, હવે પ્રસ્તુત લેખ વિષે કેટલુંક નિર્ણય.

'પ્રામગિક નોંધ'નું શીર્ષક પ્રસ્તુત લેખની એકદેશીયતાને દોષરૂપ થતા બચાવે છે, છતાં જ્યારે એક બાજુ જ બતાવવાની હતી ત્યારે ધર્મના સાહિત્યને પશ્ચિમમાં બુદ્ધિવાદે કેટલું બધું ઉન્નત, મશુદ્ધ અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે તે બતાવવાને મ્થાને બુદ્ધિવાદની આપ આપિતાનું દર્શન મનાવવા ઉત્કંઠા રા આનન્દશરભાઈની પ્રકૃતિ ઉપર મુઠક ઘેકાત નાખે છે 'બુદ્ધિ એ સ ન મનુષ્ય નથી,' ધર્મસાક્ષાત્કારની મમત્રતા માટે બુદ્ધિ એકલી ખમ નથી, એ આગક શક્તિના નો અતિયોગ કરનાર ઉત્કાહ માટે આનમ્ય છે, પરંતુ 'હૃદય ને સંકલ મનુષ્ય નથી' ધર્મસાક્ષાત્કારની મમત્રતા માટે અન્તર્દર્શન એકલું ખમ નથી એ સ્મારક 'હૃદય' અને 'અન્તર્દર્શન' ઉપર બધાય ભાર મુખનાર માટે શુ જરૂરનું નથી? તેમ જ 'હૃદય,' 'અન્તર્દર્શન,' 'પ્રભુમંદિશ,' 'શ્રદ્ધા' આદિ પવિત્ર નામોના આવરણ નીચે ધર્મને ભ્રમસમૃદ્ધ બનાવી દેનાર આ પમતોપી અજ્ઞાનમાંથી બચાવનાર અને વહાર કાઢનાર બુદ્ધિવાદ હતો એ ઐતિહાસિક હિમ્મત ઉપર લક્ષ ખેંચવું નુ જરૂરનું નથી? ૧૯૨૩પથી જ બુદ્ધિવાદ એકસો ધર્મ નાશાત્માની મમત્રતા માટે અપર્યાપ્ત છે એમ સ્વીકારવા છતાં પશ્ચિમમાં બુદ્ધિવાદે ધર્મસા

હિત્યની અને ધર્મજીવનની કરેલી મેવાઓની કદર ન્યાય સત્ય ખાતર કરવાની છે, તો પછી આપણી વર્તમાન ભ્રમમય સ્થિતિમાં તો જુદિવાદની અગત્યનું અતિમૂલ્ય ઓંકવું અશક્ય છે. જુદિવાદે સમર્પેલી સમૃદ્ધિને પોતાની કરી લીધા પછી પશ્ચિમને જુદિવાદની ઉપેક્ષા કદાચિત્ પાલવશે, પરંતુ જ્યાં ધર્મને નામે અકાલીન આચારના આગ્રહનું સામાન્ય પ્રવર્તે છે, જ્યાં ધર્મને નામે પથ્ય પ્રગતિના પંથમાં પ્રાણુશોષક-પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવે છે, જ્યાં જુદિવાદનું જૈતિહાસિક અને ત્રિવેચનાત્મક અભ્યાસપદ્ધતિઓનો પ્રયોગ આપણા ધર્મસાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટે હજી તો આરંભવાનો છે, ત્યાં તો જુદિવાદને વધામણાં દેવાં ઘટે, ત્હેની અપર્યાપ્તતાનાં દોષકીર્તન નહિ. પશ્ચિમમાં જુદિવાદના અતિયોગ રૂઢામે પ્રત્યાઘાત રથાને હશે; પૂર્વમાં જુદિવાદના આઘાતોના આરંભકાલમાં પ્રત્યાઘાતનાં અન્તકાલીન કીર્તનો અપ્રસ્તુત છે. પશ્ચિમે જુદિવાદનો કસ રૂઢાડી પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યો છે; આપણે હજી તે કરવાનું છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના અતિયોગથી કાયર થયેલા અમેરિકાને “Back to the Zennan” ની જૂમે શોભે; સંકાંચકી જન્ધીયાર હવામાં કરમાયેલાં હિન્દનાં સ્ત્રીમુખને માટે “Out in the open air” ના પોઝર રથાને ગણાય. પશ્ચિમમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને નામે સ્વાર્થના અત્યાચારો રૂઢામે સૌશિર્ષિકાગ્રમ શોભે; સામાજિક જૂઠમના ભોગ બનેલા હિન્દને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો આરામ આવડ્યક છે. આપણા જૂતકાલની સમૃદ્ધિની સ્મૃતિ આપણા વર્તમાનકાલની દરિદ્રતાના આવરણના કારણરૂપ ન બનવી જોઈએ. એ આવરણ—એ આખર્ખીયા-મણાં—આપણી પામે આત્મઘાતનાં પાપ જોરાવશે.

મોરારજી ગોકળદાસની ચાલી,
ગિરગામ, મુંબાઈ,
તા. ૧૨-૬-૧૯૧૪

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

વડોદરાની સાહિત્ય-પરિષદ્ અને પ્રેમાનન્દનું નાટક.

વૈશાખ સં. ૧૯૭૦ ના ‘વસન્ત’માં રા. ‘ગ’ એ આ સવાલ ઉપર ચર્ચા જગાડી વાગ્જન્ય પાથરી છે. વિશદ જુદિવ્યાપારનો ઉપયોગ ના કર્યાથી, તેમ જ અંગ લાગણીઓના ઉપર અંકુશ ના રાખ્યાથી, કેંવાં શોકજનક પરિણામ આવે છે ત્હેનો નમ્રનો એ ચર્ચામાં મગજ રૂપે પ્રકામે છે. રા. ‘ગ’ ની ચર્ચામાં સુગન્ધાએ સ્ત્રીકારેલાં સર્વ માન્ય સૂત્રોનો સ્વચ્છન્દે ભંગ કરનારાં, તેમ જ અર્થમદ્ધ વચતોને અપ્રવૃત્ત ગણીને, વિવચને લગતા જ મુદ્દાઓને સ્પર્શ કરીને બને તેટલા સંદેષમાં જુદાસો તથા પરીક્ષા કરવાની આજ ઈચ્છા છે.

રા. ‘ગ’ નો કહેવાનો આશય એમ જણાય છે કે સંહિય કર્તૃત્વવાળાં આ નાટકોનું કર્તૃત્વ પ્રેમાનન્દનું છે એમ પરિષદ વડોદરાની પરિષદની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ સ્વીકાર્યું છે. તે માટે પ્રમાણ એ આપો છે:—

(૧) રિપોર્ટ પૃ. ૨૩ નોંધાયેલો વ્યવસ્થાપક મંડળનો દ્વાન નંબર ૩ બે

(૨) પરિષદે પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ માખીત કરનારા બે “ન્યાયપુર” (૧) લેખ ‘તમ્બ (૧) નિર્માતા’ પામે તમાર કરાવી વચાવ્યા હતા.

આ વિશે પ્રથમ તો એ જ નેવાનું છે - જે અગ્રમા પરિષદ ભરાય તે સ્થળનું વ્યવસ્થાપક મંડળ તે અને પરિષદ એ બેનો અભેદ કરવામા ચિચારનું સંધિવ્ય થાય છે. મ ગુએ જુમા જાનું તો ન્ધાનિક વ્યવસ્થાપક મંડળ સૂઝી જ અપકુ એ ખરુ સ્વરૂપ પ્રદર્શન છે તો એ મંડળનો હોદ્દા શો હતો તે પ્રમાણ (૧) ના અર્થ ગ્રહણ ઉપર આધાર ગણે છે જે દર્શાવમા રા ‘જ’ ના પમને પોતે હોનાનો ભાસ રાખનાર વચન “પ્રેમાનન્દનું નાટક” - એ બે શબ્દો ઉપરાંત કશું જણાવું નથી અને એટલા વચન ઉપરથી એમ અર્થ દર્શાવી દેનો કે પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ * સ્વીકારાયું એ યમિત વિન્દછે ‘પ્રેમાનન્દના નામથી પ્રગટ થયેના’ ‘પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્રે તે’ - નાટક એવું જ હેતુ નાતપર્યે વ્યવસ્થાપક મંડળ સમક્ષ પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ એ પ્રધાન અને નિર્ણયનો વિન ન્હોતો પરંતુ નાટક બનવાનું એ પ્રશ્ન હતો, તેથી જાણુ મ્ધાને રહેનો કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ડાપા દારથી પેમારી દેને તે પપુ નિર્ણયનો વિષય જાન્યો એમ માનવું તે અન્યાય યુક્તક અથવા તો મદ્દિવ્યાપારની અવિશદ્ધતા સ્પષ્ટવે છે.

પણ રા સુને મતે તો પેનો ખોગે અર્થ જ ખગડે અને તે માટે મદ્દમા વડોદરાના “આગેવાન” પદમાનું વચન ઠાગે છે “નાટકની બામતમા તો (પરિષદ ?) પ્રેમાનન્દને ધનસાધ આપ્યો જ છે” એ પત્રને રા સુ પરિષદનું ‘ઓદિશિયન વાર્તિક’ કહે છે - પરિષદનું અને ઓદિશિયન વાર્તિક એ પદ શી રીતે જાન્યું તે મેદની વાત છે અમુક પદમા પરિષદ માટેનું દાવવાનું કામ થાય માટે આ ઉચ્ચ અધિકાર તે પદને અપાય એ તો આશ્ચર્યની સાન કાવ્ય તો પરિષદનો વગવાશો પણ હેવો મન દર્શાવે તો તે પરિષદનો ‘ઓદિશિયન’ મન થઈ જશે.

અત્રુ પણ આ વાર્તિકમાથી નાદ કાનનાર કોણુ હતું ? ‘અર્ગમા વિન્દી સાક્ષર સભા’ ના મથાળાનો મમ્ત જેમ લખનાર કોષ અગ્રાત વ્યમિત જે અપ રીતે એક પક્ષને વગમી રહેનાર પુત્ર જ હતો, અને જે નામ ગુમ ગખીતે જનામદારીનો મોતે માથે ના ગખવાનું સુખ મેવતો હતો

* રા સુના ચર્યા વિષય લેખમા એક વચન આમ છે -

“રા નરસિંહરાવ કહે છે તેમ ખરેખર” એ પરિષદનું વ્યવસ્થાપક મંડળ તે મન અને કૃતિને સમોદન આપે છે” આ મ્હારુ વચન ઉત્તરમામા મહત્વનો ભાગ દાગી દેને રા સુએ મ્હારા વચનને ખોટું સ્વરૂપ આપ્યું છે, મ્હું કહેના વચનમા સ્પષ્ટ છે કે “સમોદન આપે છે” - એમ “સાધારણ રીતે ભાસ થવાનો સભન છે” ઉનાન આપવાની આ કાપ કૃપિયા યુક્તિને શુ નિશિષ્ટ આપવું ?

આમ અર્થ ગ્રહણ કરનારની સ્થાને ઉપર મ્હેં સ્વનિર્મિત અર્થ દર્શાવ્યો છે તેની ન્યાય યુક્તતા જોઈશું તો જાણ; છતાં તે અર્થ ગ્રહણને પુષ્ટિ આપનાર એ જ વ્યવસ્થાપક મંડળની બેઠકમાં હાજર રહેલા એ મેમ્બરો છે,—(૧) સ. નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત, વડોદરાની પરિપક્વ સ્થાનિય તન્ત્રીમાંના એક, અને (૨) સ. મનુભાઈ નન્દસંકર (વ્યવસ્થાપક મંડળના ઉપપ્રમુખોમાંના એક). મ્હેં પ્રસ્તુત અર્થો આવળુ ૧૯૧૮ ના ‘વસન્ત’માં શરૂ કરી હોમાં જે એ ગૃહસ્થોના પત્રોમાંથી કિનારા આપ્યા છે તે જ આ એ ગૃહસ્થો. એ કિનારા જોવાથી જાણારો કે એઓએ પોતાનાં નામ તથા પત્રનો મજાદર પ્રગટ કરવાની પરવાનગી મળેને આપી હતી. નામ આજ મધી પ્રયોજન ન આવ્યાને કારણે અપ્રગટ રાખ્યાં હતાં, તે સ. રાના લેખથી પ્રગટ કરવાની કરજ પડે છે. સુમરિયારક વર્ગ આટલા ખુલાસાથી ખસે નિર્ણય રહેલાઈથી કરી સકશે, તથા આ એ ગૃહસ્થોએ “સ. નરસિંહરાવને જનાવેલા છે” એ સ. રાની વિશ્વક્ષણ કથનામાં સારસ્ય કેટલું છે, તેમ જ તે ગૃહસ્થોની તરફ માન તથા ન્યાયની નિશ્ચિત કેટલી છે તે પણ વિચાર કરજે.

આ એ ગૃહસ્થોના પત્રો પરિપક્વ (સ. ‘જ’ને મન વડોદરા સંકુચિત પ્રદેશનું મંડળ તે પરિપક્વ જ છે—તે પરિપક્વ) જંધનકારક નથી એમ સ. રા કહે છે ને પૂછે છે કે એઓએ વ્યવસ્થાપક મંડળનો અભિપ્રાય પૂછ્યો હતો?—નં. સ. જ શ્રમ ક્ષત્રી આવળુ મં. ૧૯૧૮ ના ‘વસન્ત’ના ૫૮ ૪૧૦ મે સ. નન્દનાથના તા. ૨૦-૪-૧૨ ના પત્રમાંનો કિનારો જોશે તો જાણારો કે હેમણે કેટલા સાચે વાત કરીને પછી મળેને ઉત્તર લખ્યો હતો. ગમે તેમ હો, પણ વ્યવસ્થાપક મંડળના પ્રસ્તુત દરાવનો અર્થ કરવાની જોઈતો સ. રા પોતાને માટે તથા હેમના “ઓદિશિયલ વાનિય” ને માટે દાવો કરે છે તે છૂટ આ ગૃહસ્થોને પણ શા માટે ન મળે? તે પછી જોવાનું એટલું જ રહે છે કે કિયું અર્થ ગ્રહણ સાચું, યુક્તિ મિદ્ અને મંભવનીય. એ પ્રશ્નો ઉત્તર ઉપર આપાઈ જ ચૂક્યો છે.

(મ્) માટે બહુ કહેવાનું નથી. ટોઈ પણ પરિપક્વ નિગમ્યા લખાય વંચાય તે પરિપક્વ વિચાર તથા મતના પ્રદર્શક છે એમ જણવું જોઈએ નથા અન્યાય યુક્ત છે. એ રીતે તો રાજકોટની પરિપક્વમાં મ્હારો નિજન્ધ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો બાજતતો દાખલ થયો તેથી તે પરિપક્વ એ નાટકોનું કર્તૃત્વ પ્રેમાનન્દનું નથી એમ દરાવ્યું એમ જાણારો. પરંતુ સ. રાના આ અતિશય નિષ્પાલસ અને અસાવધાન હિંસારતી સાથે જ આ પ્રશ્ને અંગે વડોદરાની પરિપક્વ દરુપયોગ કરનારી અમુક ટોળીનાં કૃત્યો ઉપરનો પડો એકાએક બિધડી બળે છે એ દર્શન અત્યારે થવાથી સુત્ર વર્ગની સમજ ન્યાય માટે નવીન અને કીમતી સામગ્રી રજૂ થઈ છે તે જોઈને હું આનન્દ જ માનું છું ને સ. રાનો અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું.

વાંદગ

તા. ૪-૬-૧૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

“ સૌભાગ્ય-ઉત્સવ ”

યાને

દામ્પત્ય સ્નેહનું યથાર્થદર્શન.

રા. બ. રમણભાઈ અને ડા. વિદ્યાગૌરી—હેમણે પોતાના સૌભાગ્યના પ્રથમ પચીસ વર્ષ પ્રભુકૃપાએ આનન્દમાં વ્યતીત કીધા અને પરિણામે હેમને જે હર્ષાનુભવ થયો તે હેમણે ગન એપ્રિય માસની ૧૭ મી તારીખે અમલનાદમાં એક “સૌભાગ્ય-ઉત્સવ”—સૌભાગ્યનો “સ્વતંત્ર-મહોત્સવ”—“મિન્નર વેરિંગ”—કરીને જાહેર રીતે ડાહ્યો હતો તે જાહેર-ઉત્સવને ઉદ્દેશીને ગ. રા. પ્રો. આનન્દરાવે “વસન્ત ના ચાતુ ર્વર્ના યં માસના અક્રમા પોતે લખેલી “પ્રાગગિક નોધ” મા તે પત્નીને અભિનન્દન આપ્યું છે તે બેગલ ધણુ જ મનનીય છે. નિકાન પ્રોફેસરનું એ વિવેચન કંપનાનું ઝાગર બાપાનું લાલિત્ય, રમતું પ્રાધાન્ય ગેરે શુભોચી એટલું બધું તો બરપગ હતું કે તે એકાદ વાર નાન્યાથી મના મનને મતોપ માયો નહિ, તેથી મ્હેં જે આગ વાર એ પુનરપિ વાન્યા કીતુ, અને તે જ ક્ષણે ત્હેમના વિચારમાગરની તરગરપિ ઉપર મ્હારા વિચાર-મત્યનું આન્દોનન શરૂ થયું અને એ નિમિત્ત મમ્મન્ધી કેટલાંક છટક મગણો મ્હારા મન પ્રદેશમાં અર્ધ આગ્યા

“પરમાત્માના નિરવધિ રમમાગરથી જ નિવરતુ એનું આ મમારમાં કોઈ પણ સુખનું નિધાન હોય, તો તે પતિ-પત્નીના હૃદયનું નવ્વું મહેતી પ્રેમગુણની સરિતા છે” “ઓહો! આ વાંતનું કેટલું બધું અર્થગોચર! આ મમારમાં મનુષ્ય નાના પ્રકારના સુખ અનુભવે છે તે બધાં એક સરખી તરેહનાં નથી—એક જ પક્ષિમાં મકાવ તેનાં નથી તે સર્વ સુખમાં “પરમાત્માના નિરવધિ રમમાગર” મા તપીત થયું—હળવું—એ સુખ કિતમ પ્રકારનું ગણ્યું છે એ નિર્વિવાદ જ છે એ સુખનો ખગે અનુભવ પણ નિગ્ધ જ છે, એક હબર કે એક લાખ માણુમેમાં એક માણુસને પણ એ અનુભવ બાપે જ થતો હશે એથી ઉતરતી પક્ષિનું સુખ તે “દામ્પત્યસ્નેહનું સુખ” કહ્યું છે એ વાત પણ બેશક માયી જ છે. એ સુખનો અનુભવ પણ વિરલ જ છે. જેમ આ મમારમાં ધર્મિયનું પૂજન, પ્રાર્થના, ધ્યાન આદિ કરનારા અનેક—અમખ્ય—મનુષ્યો હશે, પણ “પરમાત્માના નિરવધિ રમમાગરમાં તક્ષીનતા” પ્રાપ્ત કરનાનું મહદ્ બાગ્ય તો વ્યામ, વાલ્મીકિ, હનુમાન, ક્રુષ્ણ, પ્રહ્લાદ, વિદુર, નૃસિંહમહેતો, સૂરદાસ, કૃષ્ણ, શકરાચાર્ય, છુદ્ધ, અખો આદિ નિરલ પુરુષાને જ હતું, તેમ આ મમારમાં પતિ-પત્નીનો મળ-ધ કરી—દામ્પત્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરી—સૌભાગ્ય—લમચન્થિથી જોડાઈ ગૃહસ્થાશ્રમ ચવાવતા અનેક મનુષ્યોનજરે પડે છે, પણ તેમાંથી “પરસ્પરના હૃદયેતર વચ્ચે વહેતી પ્રેમગુણની શુદ્ધ કે નિર્મળ સરિતા” મા અનગાહન કર્યાના સુખનો ખગે અનુભવ તો રામસીતા, નગદમવન્તી, હરિશ્ચન્દ્રતાગમતી, પાંડવો ને દ્રૌપદી, આદિ જેના કોઈ નિરલ મહાપુરુષશાળી જ કરી મટે છે.—

દમ્પતીના પ્રેમની “ અદ્વૈતભાવનાનું સ્તુતિગાન સ્ત્રીકવિ ભવજીતિયે ચારિત્ર પંક્તિમાં મચોટ રીતે ગાયું છે:—

(શાર્દૂલવિકીરિતમ)

અદ્વૈતે મુલ્લદુઃખયોરનુગતં સર્વાસ્વવસ્થાસુ યદ્
વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા ચરિત્તજ્ઞહાયોં રસઃ ।
કાલેનાવરણાત્યયાત્ પરિણતે યત્તેહસારે સ્થિતં
મદ્રં તસ્ય મુમાતુષ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્ પ્રાપ્યતે ॥

(ઉત્તરરામચરિત્ર)

(શાર્દૂલવિકીરિત)

“ જેતુ ૩૫ ન થાય અન્ય અવળું દુઃખે સુખે સર્વદા,
તેને પામી સકે જનો સહજમાં સર્વે અવસ્થા વિશે;
સંસારે ઝટ પ્રાપ્ય શોક દુઃખથી દાઝ્યું હરે જ્યાં દિલ,
ઢાળાયે, ન કદાપિ ભય ધરતો જોનો જરાથી રસ.
જાતાં કાળ ધસાર્ધ થાય અજમાં મંડોચ લક્ષ્મી ભય,
ત્યારે સાર અખાય રનેહકેપનો તેમાં દુર્યો ને રસ;
એવો પૂર્ણ અનત નિર્ભલ રસે—સન્માનવ પ્રેમ તે,
લાધે વિધિ વિશે મહા શ્રમ વડે, તે એકનો એક રે.

(અ. સા. મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી.)

(વસન્તતિલક)

અદ્વૈત સદુ દશા મહિં વ્યાપી રહે છે,
વિશ્રાન્તિ જ્યાં હૃદયને જ સદા મળે છે,
જેનો હરે રમ નહિં વર્ગો વૃદ્ધતા એ,
અદ્વૈત હેવું સુખ દુઃખ વિશે સદા એ;
મંડોચનાં પડ સરી પરિપાત્ર થાવું,
ને દીર્ઘકાળસહવાસ બળે સધાવું,
તે પ્રેમતત્ત્વ મહિં ને વર્સોને રહે છે
અદ્વૈત દુઃખ સુખતું, અણુમૂલ ને, છે;
છે ધન્ય તે મનુજ, જો કદી ભાગ્યયોગે
અદ્વૈત એ મળી સકે અદિ’ મર્ત્યલોકે.”

(સા. નરમિહરાવ જોગાનાથ હીરડીયા.)

આપણે પણ એ જ કવિવરના મનમંદ્રની માથે ઉઠનાર વાળખી રીતે કરી સકીયું કે—

“સુખે વા દુઃખે વા ક નુ સલુ તદૈવ્યં હૃદયયોઃ ।”

“ (સુખે દુઃખે ક્યાં એ હૃદયતણું અદૈત વિરહું ?) ”

પરસ્પરના હૃદયનું આયું અદૈત ખરેખર વિરહ જ છે, અને તેથી જ મનુજ એ પ્રાપ્ત કરી સકે છે તે ખરેખર પુણ્યશાળી—આગ્યશાળી—મનાય છે.

હવે લગ્ન કે વિવાહવિધિની સમાપ્તિ, થઈ તે જ હાથથી એવી હૃદયની અદૈતભાવના મિલ્લ થઈ છે એવી કેટલાક મનુષ્યની માન્યતા છે તે યુક્ત નથી જ.

“ પરસ્પરના હૃદય તટ વચ્ચે વહેતી પ્રેમજીવનની સરિતા ” ના પ્રવાહનો આરંભ તો કવિવર ક્યે છે તેમ—

“ દીર્ઘકાળ સહવાસ બળે જ સંધાતો ” છે.

“ એવો પૂર્ણ અનન્ત નિર્ગલ રસે—સન્માનવ પ્રેમ તે,
લાધે વિશ્વ વિષે મહા શ્રમ વડે, તે એકનો એક રે. ”

અર્થાત્ “ દીર્ઘકાળ સહવાસ ” એ જ “ દામ્પત્ય પ્રેમની ”—“ સામાન્ય રસેહ ” ની પશ્ચિર્ણતાની ખરી કમોટી છે.

એક વિદ્વાને કહ્યું છે:—

“ It (real marriage) is a union, which not only outlasts the romance of the honeymoon, but which strengthens with the passing years. Indeed, if we only ponder it, it takes a long time (italics are mine) to marry completely two hearts, however perfect, in the first instance, the mutual bond may appear. We climb only by slow degrees the altar stairs of life. ‘ Marriage,’ as one has said, ‘ is gradual, a fraction of us at a time. A happy wedlock is little less than a long falling in love. Most men and women are married fractionally, now a small fraction, and now a large one.’ Very few are married totally, and they too after years of gradual intercourse and assimilation.”

પૂર્વોક્ત કથન, એ અદૈત “ દીર્ઘકાળ સહવાસ બળે જ સંધાતું ” છે એ ઉક્તિના મમર્થન રૂપે જ છે. એ કથનનો બાવાર્થ એવો છે કે—

પતિપત્નીના લગ્નની પારિપાકદશા લગ્ન પત્રીના પ્રથમ મહવામથી જ પ્રાપ્ત થઈ સકતી નથી, પણ જેમ એ મહવામ દીર્ઘકાળપર્યન્ત ટકે છે તેમ તેમ જ એ મનિય સુદૃઢ

થતી જાય છે. ખરેખર જો આપણે એ વિષય પરત્વે મૌન કરીશું તો આપણને પ્રતીત થશે કે કોઈ પણ યુગલ લગ્ન પહેલાં અન્યોન્યને ગમે તેવા અપરિચિત પ્રેમથી સ્નાતું હશે તોપણ લગ્નની મંપૂર્ણ દશા પ્રાપ્ત કરવી એ ઘણાં વર્ષોનું કાર્ય છે. ઘણાં વર્ષો સુધી પરસ્પરને શુદ્ધ પ્રેમથી સ્નાયી પડી જ સુખી “સાભાગ્ય” પ્રાપ્ત થાય છે. સુખી “સાભાગ્ય” ઘણાં વર્ષો પર્યન્ત પરસ્પરના સહવાસથી જ અને હૃદયનું વચ્ચે વહેતી પ્રેમજીવનની અને આચાર-વિચારની મંડિતાના ઐશ્વર્યથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

નાના પ્રકારના સુખ દુઃખના સપાટાનો સ્વાદ મળવો—જિવનની રંગભેરંગી કળા-ઓનું દર્શન અને અનુભવ થવો—સુવાવસ્થામાં તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રેમનું સ્વરૂપ એમનું એમ જ રહેલું—સુખ દુઃખમાં અડગ વૃત્તિથી પરસ્પરનું અવલબ્ધન કરવું—અને એ રીતે પરસ્પરના હૃદયની અદ્વૈતભાવના મિદ્ધ કરવી એ એક ક્ષણની વાત નથી, પણ દીર્ઘકાળ મહાવામનું જ કાર્ય છે.

અમુક યુગલ લગ્નની પવિત્ર અનિશ્ચયી નેત્રાયુતે ઘણીયો મીઠીને છેક વાર્ષિક્ય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધીના આખા સમયમાં—આખા લગ્નકાળમાં—ગોતે અવિરત પ્રેમ અનુભવ્યો છે—મંપૂર્ણ સુખ ભોગવ્યું છે—એવું આનન્દભરી દૃષ્ટિથી અવલોકીને પોતાનું હૃદય શાન્તિ અને મનોતપની વૃત્તિથી ફરે ત્યારે જ એ યુગલના સાભાગ્યને ધન્યવાદ ધરે છે.

આ સમયમાં પચીસ વર્ષની મુદત પણ એ ધન્યવાદ માટે ઓછી નથી જ, એ અશ્વન્ધી એક વિદ્વાને કહ્યું છે—

“Beautiful is the morning of love, with its leaves dewpearled, and its prophetic promise kindling in the sky but beautiful also is its evening, when the twilight of a deep content enfold's it, (વામ્યના ઉત્તરાર્ધ તરફ વાચકનું આસ ધ્યાન ખેંચુ) Beautiful is the blossoming of love with its varied tints, and its sweet odors, but beautiful also is the fruition of love, which the summer has ripened and the autumn mellowed. Angels might fitly pause in their flight across our dim old world to contemplate a perfect human marriage.”

દુનિયા પરના સુખી દંપતીને અનેક પ્રાસંગિક સુખદર્શનિક અનુભવતાં જોઈને આ-મશ માર્ગે અદૃશ્ય બિડતા દેવગણ પણ ક્ષણવાગ અકિત થઈ થોભે છે.

“The consecrating tenderness, the sweet patience, the mutual interests, the united purposes, the fine adjustment of character and conduct; the sorrows shared and thus divided, the joys united and thus doubled; the mingling of experiences in one blessed current, the endeavour to soothe, support and beautify each other's being.”

લગ્નની આ ઐશ્વર્યભર્યા દીર્ઘકાળ મહાવામનું જ પરિણામ છે. “દીર્ઘકાળપર્યન્તના

સહવાસથી એક બીજાના સ્વભાવો મૃદુતાભર્યાં રહેદ હૃદયભરે છે, માધુર્યભર્યું ધૈર્ય આવે છે. અન્યોન્યના સ્વાર્થ વિનિમિત્તાનું રૂપ ત્યજીને એકતાનું રૂપ ગ્રહે છે, સર્વ કાર્યોની એકતાનું પ્રતિષ્ઠાન થાય છે, અન્યોન્યના સ્વભાવ-વર્તન પરસ્પર અનુકૂળ થઈ રહે છે, અન્યોન્યનાં દુઃખમાં સહભાગી થવાથી દુઃખનો રૂંધ સલા થાય છે, અન્યોન્યનાં સુખમાં સહભાગી થવાથી સુખનો હરે દ્વિગુણિત થાય છે, જીવનના અનુભવો એક જ સુખ પ્રવાહમાં સંમિલિત થઈ રહે છે, અને એક બીજાને સાન્ન્યન, આશ્રય, સૌન્દર્યના સાધન રૂપ થઈ રહે છે.”

અંગ્રેજ મહાકવિ શેલીએ પોતાના Epipsychidion નામક કાવ્યમાં છેવટના ભાગમાં આ અદૈતભાવનાનું અદ્ભુત વાણીમાં નિરૂપણ કીધું છે, અને એનું થોડુંક અવતરણ રા. નરમિંદરાવે આપેલું છે. તેમાંથી માત્ર છ લીટીઓ જ હું નીચે જીતારીશ:—

x x x x

We shall become the same, we shall be one
Spirit within two frames, Oh wherefore two?

x x x x

One hope within two wills, one will beneath
Two overshadowing minds, one life, one death,
One heaven, one hell, one immortality,
And one annihilation "

“ A model marriage ” તે ઉદ્દેશીને એક વિહારને લખ્યું છે કે :—

“ Sometimes we have seen a *model marriage*, found in pure love, and cemented in mutual esteem, x x x x. Their (the husband's and the wife's) object in life is *common*. In all matters of their worldly life, they are *fully one*. Their wishes blend, their hearts are indivisible. *By degrees* (*अनुक्रमेण च*) they come very much to think the *same thoughts*. x x x x. If heaven be found on earth, they have it. *At last*, the two are so welded, so engrafted on *one stem* that their old age presents a lovely attachment, a *common sympathy*, by which its infirmities are greatly alleviated, and its burdens are transformed into fresh bonds of love. So happy a union of will, sentiment, thought, and heart exists between them that the two streams of their life have washed away the dividing bank, and run on as *one broad current of united existence*, till *their common joy* falls into the main ocean of felicity.”

C. H. Spurgeon.

॥ शुद्धो 'यमन्त' ना यावु वर्धना "भाष" भावने। अंश-१४ ११.

* આ જિનાગનો હયાલિક ટાઈપિ ને મળ્યા છે.

“ Marriage is the nursery of heaven ” *Jeremy Taylor.* ૭

શુદ્ધ પ્રેમનું અદ્ભૂત ધરાવતું જ લક્ષ તે સ્વર્ગની નીસરણી જ છે.

આવી સ્વર્ગની નીસરણી રૂપ અદ્ભૂતભાવના પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી જ મહાકવિ કૂપરની સાથે સંમત થઈ આપણે હૃદયારીયું કે—

“ What is there in the vale of life,
Half so delightful as a wife ? ”

Cooper.

પત્ની જેટલો આનંદ આપે છે તેટલો જ બરકે તેથી અડધો પણ આનંદ આપે એવી (પુત્ર સિવાય) બીજી કંઈ વસ્તુ જીવંતીમાં પ્રાપ્ય છે ? અર્થાત્ નથી જ, ખરે ! પતિપત્નીના હૃદયતટ વચ્ચે વહેતી શુદ્ધ પ્રેમજીવનની સરિતાની તો વાત ન્યારી જ છે ! એ તો જે હૃદયને એનો અનુભવ થયો હોય તે જ કુશળી કે કળા સકે. એનું યથાર્થ વર્ણન કરવા શબ્દો કે વાણી સમર્થ નથી જ. તોપણ આપણા દેશના મનુ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, ભવભૂતિ, કાલિદાસ, આદિ મંસૂત કવિવરોએ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, કલાપી, નરમિહરાવ, નાનાલાલ આદિ ગુજરાતી કવિવરોએ અને પશ્ચિમના દેશના ચોસર, મિલ્ટન, શેક્સપીયર, સ્કોટ, મિલ્ટન, કૂપર, બાયરન, શેલી, વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનિસન, આદિ અંગ્રેજી કવિવરોએ પોતાના ગ્રંથોમાં દામ્પત્યસ્નેહ વિશે ઉત્તમ વિવેચન કર્યું છે. એ દામ્પત્ય સ્નેહથી સુશોભિત શુદ્ધદયાશ્રમ વિશે એક સંસ્કૃત સુભાર્પિત પણ કહે છે—

સાનન્દં સદનં સુતાશ્રમુધિયં કાન્તા પ્રિયાલાપિની

સન્મિત્રં સખનં સ્વયોપિતિ રતિશ્રાજ્ઞાપગઃ સેવકાઃ ।

આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિટાન્નપાનં ગૃહે

સાધોઃ સંગ ઉપાસનં ચ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥

“ આવા ગૃહસ્થાશ્રમના ઉપભોગ ધર્મપુરુષર લીલાથી મનુષ્ય અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ સાધવા શક્તિમાન થાય છે. અને ખરેખર ! જે કોઈ પણ ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉપર ગણાવેલી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત હોય તો એ એમના અબ્યુદયની સિદ્ધિની એ નિશાની અને નિશ્ચયસતું અમુક સાધન છે. ”

આવા ઉત્તર ગૃહસ્થાશ્રમનું મુખ્ય અંગ સ્ત્રી જ છે; કારણ કે શ્રીમદ્મહાભારતમાં જ દર્શન છે કે—

પુત્રપૌત્રવધૂમૃત્યેરાકીર્ણમપિ સર્વતઃ ।

માર્યાદીનં ગૃહસ્થસ્ય શૂન્યમેવ ગૃહં ભવેત્ ॥

ન ગૃહ ગૃહમિતિહુર્ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।

ગૃહં તુ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં મતમ્ ॥

(મહાભારત શાન્તિપર્વ અ૦ ૧૪૪-૧-૬)

(ભાષ્ય)—લાકડાં ઘીનાં ઘર તે ઘર નથી પણ સ્ત્રી એ જ ઘર છે. સ્ત્રી વિનાનું ઘર અરણ્ય સમ છે. ઘરમાં પુત્ર, પૈત્ર, પૌત્રની વદ્, નોકરો વગેરે ભરપૂર હોય તથાપિ ભાર્યા વિનાનું ગૃહમુચ્યં ઘર ગૌભતું નથી. આ કારણથી એટલું તો નિર્વિનાદ છે કે આખા ગૃહ-સ્થાત્રમનો—મૌભાગ્ય આત્રમનો—મૂળ સ્તંભ સ્ત્રી—ગૃહિણી—જ છે. માટે જ સ્ત્રીનાં—ઉત્તમ ગૃહિણીઓનાં—યોગમાન જગતમાં ગવાયલાં છે.

પથાર્ય જ ગવાયું છે કે—

(ગિતા)

“ સુસૌંદર્ય સુન્દરો તણા પ્રેમથી સુખ યના જે જન પામે,
તે આગળ રત્નાકર કેડા અમલ્ય દોષો છુદ્ડ દીમે;
સદ્ગુણી સુસૌંદર્ય મહિલાનો પતિ નિજ ગૃહ નગરદોષ આવે,
સુગન્ધમય સુખ કેડે વાયુ પ્રમત્ર તેનું હૃદય કડે.

(દોહર)

પ્રમર્ગે રહ્યો જ્યાં લમનો મધુગે ઝડો સુવામ,
કુસુમ તણા કાગળ મડ ગુન્હ દોમે તે પામ.”

(ગ. શક્તિનાઈ લક્ષ્મણમાધ પટેલ.)

વૈક્રમ્યે ક્યુ છે કે—

“A perfect woman nobly planned,
To guard, to comfort, and command.”

વળી,

“ True wife ! fond wife ! we have together stood
Through years of trial, each supporting each,
Ever into infinite good;
.....
Thou art indeed a gift, a favour from the Lord.”

Eggs.

આવી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ જ ધૈર્ય રી બહીસ છે એમ કહેવામાં શું ખોટું છે ?

આવી ધૈર્ય રી બહીમવાળા અને અદ્વૈતભાવનાથી ગ્રંથિયું દાંપત્યજીવનના અનુભવવાળો બોહાંક દર્શાવે માનવ ઇતિહાસનાં જૂતાંતોમાંથી લઈએ.

સીતા રાજ્યવૈભવને તુચ્છ ગણી પોતાના પતિ રામ માથે વનવાસનું કષ્ટ બેઠારવા નીસરી પણાં, એટલું જ નહિ પણ એમણે રાવણના ગૃહમાં રાજ્યવૈભવનું અતુલ સુખ તૃણવત્ લેખીને રામના જ ચરણ મેવનની ગૃહા ધરાવી. દમયન્તીએ નળની ગંગાત્રિમાં અને તારામતીએ હરિશ્ચન્દ્રની સંગતિમાં વનવાસનાં દાંષ્ટ્ય કષ્ટ ધૈર્યપૂર્વક સહન કર્યાં. સાવિત્રીએ પાતિવ્રતથી જ પોતાના મૃત પતિને સજીવન કરીધો ! દ્રૌપદીએ કૈશવોની પદરાણી થવાની દુષ્ટ માગણીની તિરસ્કારપૂર્વક અવગણના કરીને પાંડવોની સાથે વનમાં મંચર્યાં. સેનેકા અને તેની સ્ત્રી પાગ્રહીના વચ્ચે એવો શુદ્ધ પ્રેમ હતો કે જ્યારે રામના નીરો નામના દૂર શહેનશાહે સેનેકાને આત્મઘાત કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે પાગ્રહીનાએ પતિ પહેલાં પોતે આત્મઘાત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. વળી તે જ દેશના બીજા દૂર શહેનશાહ કલ્પીટીએ પીટસની ઇંદ્રજીતો અંત આણવા દરમાબુદ્ધિ ત્યારે તેની જ સ્ત્રી એરીઆએ પોતાની જ છાતીમાં પ્રથમ ખંજર ભોંડ્યું અને પછી “ પીટસ, આ ખજર તું લે, તે ધ્વજ કરે તેનું નથી ” એવું કહેતી તેણે તે તેના પતિના હાથમાં મૂક્યું. એરીઆના આ શબ્દો ચિરસ્મરણીય છે. બુદ્ધિ અને પોર્શીઆની વચ્ચેનો પ્રેમ રામના ઇતિહાસ વાંચનારને અપરિચિત નહિ જ હોય. વળી પ્રખ્યાત નરવેત્તા સર વિવ્યમ હેમિન્ઝનની સ્ત્રીએ રાતોરાત બિગ્ગરા નહિ કર્યા હોત તો તે વિદ્વાનનાં ભાષણોનો તે જાનતો લાભ જગતને મળ્યો ન જ હોત.

ઇતિહાસમાં બહુ પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવ્યો હોય એવો એક બનાવ અનેકો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

એક વખતે રામમાં ઑગસ્ટસ સીઝર નામે શહેનશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે રંગ-પરાક્રમથી ધણાં સુરકો છૂટીને રામની શહેનશાહતની સીમા ચારે દિશાએ વધારી હતી. તેના સમયમાં રામના સામ્રાજ્યનો સૂર્ય પૂર્ણ કળાએ પ્રકાસ્યો હતો. જ્યારે તેનો અવમાનકાળ નજીક આવ્યો ત્યારે મરણ પધારી પર તેણે નીચે પ્રમાણે છેલ્લા શબ્દો પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે ઉચ્ચાર્યા હતા:—

“ પ્રિયે ! આપણો સુખી લક્ષ્મી સંમંથ યાદ રાખજો. ” આટલું કહી તેણે પોતાના નાના બાળક—પુત્રના શરીરસુખાકારીના જૂતાંત પૂછ્યા !

પૃથ્વીના સામ્રાજ્યનો ધણી આ મહા પ્રતાપી નરવીર, જે દુનિયામાં એ વીરત્વ પામ્યો હતો તે દુનિયા છોડીને જતો હતો ત્યારે તેના મગજમાં તેની સ્ત્રી અને બાળકનો વિચાર રમ્યા કરતો હતો !

જગતની ચમત્કારિ વસ્તુઓ જેને જોઈને મનુષ્ય હેરાત પામી જાય છે, અપરિમિત સત્તાનો પ્રભાવ—આ બધું અવસાનકાળ સમીપ પહોંચતા આ રાજાને તુચ્છ—નૃણુવત્—લાગવા માંડ્યું. અને પોતાની પ્રિયાનો સ્વર્ગ પ્રેમ, તાના બાળક પરની મમતા—અને શુદ્ધતા-શ્રમ જે તેને સંસારના સુખદુઃખના સમયે ધૈર્ય અને સાન્ત્વન રૂપ નીવડ્યો હતો—આ ત્રણ વસ્તુઓનું જ તેને સ્મરણ રહ્યું !

ઇતિહાસકારો ભણે ઓગસ્ટસની વહુને ધન્યવાદ કે અભિનન્દન ન આપતા હોય પરંતુ એ ધર્મદાસ પોતાનું જીવન કૃતાર્થ થયું માને તો તેમાં અયોગ્ય નથી જ. ઓગસ્ટસ સીઝરના સુખ દુઃખના સપાટા જપાટાના સમયમાં પણ એ સ્ત્રીએ પોતાના પ્રેમની જાળ એના પતિની આમ્બાસ પાથરી મઢી હતી, અને તેની અસરથી એણે પોતાના પતિને એટલો બધો તો આંજ દીધો હતો—પોતાનો કરી લીધો હતો—કે એના અવસાન સમયે એ શહેનશાહે નથી મંભાર્યું રોમના શહેનશાહતને, કે નથી સંભારી મહા પ્રતાપી લ્યુડીયસ સીઝરના તાંત્રી સત્તા કે કીર્તિને, કે નથી મંભાર્યો પોતાના મહાભાગ્યનો એવો એક કીર્તિમન્ત સમય જ્યાં તે રોમના મુખ્ય બજાર (ફોરમ) માં જગતના સમ્રાટ તરીકે અભિમાનથી કે સર્ગર્વ ઊભો રહ્યો હતો ! પણ એણે યાદ કરેલી વસ્તુ તો માત્ર એક જ હતી ને તે એ કે પોતાની પ્રિયા, જેણે એને સંસારયાત્રામાં અનેક પ્રકારે સહાય આપી હતી, પ્રેમ ધરાવ્યો હતો અને ધૈર્ય આપ્યું હતું. ગ્રાજવાના એક પક્ષમાં આખી રોમન શહેનશાહતનો અમુલ્ય પ્રભાવ અને બીજા પક્ષમાં પ્રિયાનો પ્રેમ—એ એમાંથી પ્રિયાના પ્રેમનું પણ નમ્યું—વધ્યું ! શહેનશાહના મનોરાજ્ય ઉપર પ્રેમનું વશીકરણ કરનારી આ સ્ત્રીને બેશક ધન્યવાદ ધરે છે !

આવી ઉત્તમ પ્રિયા જેણે પ્રાપ્ત કીધી હશે તે જ મનુષ્ય કવિવર લૉર્ડ ટેનિસન માથે પઢી સકશે કે—

“ The peace of God came into my life, the day I married her.”

(જે દિવસે હું એને (મારી પ્રિયાને) પરણ્યો તેજ દિવસે પરમાત્માની કૃપા મારી પર વર્ષી.)

“ Woman thou art indeed a gift, a favour from the Lord.”

(ખરેખંર સ્ત્રી ઇશ્વર તરફથી મળેલી બક્ષીષ જ છે.)

એડમંડ ષર્ક નામના એક સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અને તત્ત્વવેદાએ એક વખત કહ્યું હતું કે—“ જે દાણ હું મારા ઘરના ઉજરાપર પગ મૂકું છું તેજ દાણે મારા મગજ ઉપરનો ચિંતાનો સઘળો ભાર અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ” *

“ Every care vanishes, the moment I enter under my own roof.”

Edmund Burke.

જે ઘરના ઉજારાપર પગ મૂકતાં જ ઑફિસની દુનિતા, કોરેની લમણુપીક, હુકાનની માથાકટ, નિરાળનો શ્રમ, પ્રયોગશાળાનો થાક, વગેરે અદૃશ્ય થઈ જાય એ ઘર સ્વર્ગ જ છે !

નેથેનિયલ હુથોર્ન નામનો એક અમેરિકન હતો. તે રોજ માફક એક દિવસ રહવારે નોકરી પર હાજર થવા પોતાને ઘેરથી ઑફિસ તરફ જવા નીકળ્યો; અને તે વખતે તેનો મહેરો રોજના જેવો જ આનન્દી હતો. ઑફિસનો ટાઇમ પુરો થતાં રહાંજે તને તેના શેડ તરફથી અંદેશો મળ્યો કે—“ તમારી હામને જરૂર નથી, માટે હવે તમારે આવતી કાલથી નોકરી પર હાજર ન થવું. ” આ શબ્દે તેના હૃદય પર વજ્રપાત જેવો આઘાત કીધો. પ્રાતઃકાળે પોતાની પ્રેમાળ પત્ની કનેથી રમ લેધને ઉઘાસપૂર્વક પોતાના ઉદયમ માટે ઑફિસ તરફ જવા નીકળવું અને સાંધકાળે આવા આઘાતથી ખિન્ન થયેલા હૃદય સાથે ઘેર જવું— એ જો વચ્ચે કેટલો વિપર્યય ! “ મહારી િચિતિ મળથી જ નિર્ધન હતી તથાપિ જે ઉવમે હું જો પૈસા રળી લાવતો તે વડે મહારી પ્રેમાળ પત્નીની સાથે આનન્દપૂર્વક મહાર નાવ ચલાવતો હતો તે જ ઉદયમ આજથી બંધ થયો એ વર્તમાન રહાંજે ઘેર પહોંચીને મહારી પ્રેમાળ પત્નીને કહેવા તો પડ્યો જ ને જ્યારે કહીશ ત્યારે એના મનોરાજ્ય પર નિરાશા, તિરસ્કાર વગેરેની કેવી વિપરીત અસર થશે ”—એવા ભયભીત વિચારવાળા અને કંપતા અંતઃકરણથી તે ઘેર પહોંચ્યો. ઘેર આવ્યો કે તરત જ તેની મ્હાન મુખમુદ્રાએ જ તેની સ્ત્રીના મનમાં સસયને જન્મ આપ્યો. ઉભય અન્યોન્યની સન્મુખ ટગર ટગર જોતાં ઘડીક વાર બંન્ને રહ્યાં. આખરે નેથેનિયલે જ ધીમે સાદે કહ્યું—“ પ્રિયે ! મહારી નોકરી આજથી બંધ થઈ છે. ” આટલા શબ્દ સાંભળતાં જ તેની સ્ત્રી તે રમમાંથી એકાએક આલી ગઈ, — ને થોડીવારમાં હાથમાં મીણબત્તીના દીવો, સાહીનો ખડીયો, કલમ અને થોડા કોરા કાગળની થોડકી લદ્દને પાછી આવી, અને એક ટેબલ પર એ સીંતે મૂકીને, પોતાના પતિના ખભા પર પોતાના પ્રેમાળ હરતનો અર્પણ કરની અને જાણે વાંસો ચાખડી તેને દિવંમત કે ધૈર્ય આપતી હોયની ત્યેમ પ્રસન્ન વદનવાળી થઈને તેણે એને કહ્યું—“ કંઈ હરકત નહિ; (મુઝાવાની જરૂર નથી); હવે તમે પેલુ આરબેલું પુસ્તક પુરું કરી શકશો. ” (“ Never mind, now you can write your book, ”) આટલું કહી તેણે એને ખુરશી પર નિરાશ થઈ પડ્યો હતો ત્યાંથી ઉભો કીધો—તેના ભાંગી ગયલા પગને ઉત્સાહનું જ્વર આપ્યું—અને એના હાથમાં પોતાનો હાથ સંલગ્ન કરી રમની એક બારી પાસ એને લેઈ જઈ, દાર ઉઘાડી રાત્રિના તિમિર આકાશમાંથી તારકવૃન્દનો પ્રકાશ દેખાડતી તેણે પોતાના પ્રિય સ્વામીને કહ્યું કે—“ રાત્રિના ઘોર અન્ધકારમય આકાશમાં જુઓ પેશો પ્રકાશ દેખાય છે, તે (ઉત્તરિના) લાખો સૂરોનો જ છે; સ્વતત્ર જીવનનાં દાર હવે ખુલાં થયાં છે. ” પોતાની પ્રેમાળ પત્ની તરફથી આલું ધૈર્ય મળવાથી નેથેનિયલની નયોમાં કરી ગયલું લોહી ફરીથી સતેજ થઈ ઉત્સાહપૂર્વક ડોડવા લાગ્યું, તેણે પોતાનું પુસ્તક થોડાક મહિનામાં સંપૂર્ણ કીધું અને જગતના એક નિપુણ અન્ધકર્તા તરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કીધી. આ ઉમદા ભવિષ્યના દારની કુંચી કેના હાથમાં હતી ? ઉત્તરિના સૂંગ પર ચડવાનો એને ટેકો આપનાર એની પ્રેમાળ પત્ની જ હતી !

આ જગતમાં આવાં અનેક દેહાંતો બનતાં જ હશે. પણ તેમાંથી કેટલાંક અપ્રમિદ્ધ તો બીજાં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ પણ હશે. તો પણ એ બધાં લખીને વાચકના મનને શ્રમિત કરવાની અજબ રીત નથી. માટે ઉત્તમ ગૃહસંસારનું—દાંખત સ્નેહનું—યથાર્થદર્શન આપનાર એક દેહાંત નીચે ટાંકીને જ હું વિરમીશ.

આવી ઉત્તમ ગુણ ધરાવનારી પત્નીએને પતિ લગ્ન મંજૂરીથી જોડાઈને ઉત્તમ સામાન્ય સુખનો અનુભવ કરતાં હોય એનું યથાર્થ દર્શન મહાકવિ બલશ્રુતિએ પોતે રચિત ઉત્તર રામચરિત નાટકમાં બહુ સારી રીતે આલેખ્યું છે. તેમાંથી થોડાંક અવતરણ નીચે આપીયું જેથી જેમણે એ જગત કે નાટક નહિ વાંચ્યું હોય તે મમજ શકે:—

રામ:—પ્રિયે ! આ વાતાવનના ઝરખામાં જરા વાર વિશ્રામ લેઈએ.

સીતા:—હા નાથ, ચાલો, ચાલો કરીને હાથથી તો ભણે રાજા જવાય છે.

રામ:—ત્યારે અહીંયાં મારા ઉપર નિગ્રંતે ચોપીને રોકો દઈ મુર્છા જા.

(વસન્તતિલકા.)

કોટે પ્રિયા ! મક તું હાથ છવાડનારો,
જ્યાંથી ગમે શ્રમથી સ્વેદરોજા હળારો;
જે છે સર્ગિ કિરણથી મળતી રૂપાળી,
મૃદુભણિ અનર્નો શીતલ ઠાંતિ ધારી.

(તેમ કમવતો આનંદથી) પ્રિયે ! આ તે શું ?

(ગિખરિણી)

હાથ કે જાગું છું, ઝોલું હું સુખમાં, કે કુઝા કું ?
ગળો છું ઘેરાઈ મદર્થો વિપત્તી ? ના કળા મદ્ર:
તવ સ્પર્શ સ્પર્શ જડ મમ બધાં હનિય કરી,
બમારે વિહાર યકુલ કરિ દે ચેતન વળી.

સીતા:—(હમતી) આપનો પ્રેમ સદાય મજીર અને સ્થિર છે એથી ખીત્તું શું કહું ?

§ “ A King of England once said to Lord Eldon:—“I know how much I owe to Lady Eldon; I know that you would have made yourself a country curate and that she has made you my Lord Chancellor.”

રામ:—

(વસન્તવિલસ.)

સુધાયલા હેવ રૂપી કુલને ખિલાવે,
વર્ણ કરે, મનની શુદ્ધિ અધી ભુલાવે;
જે કર્યું અમૃત, રસાયન ચિત્ત કરે,
આ આ મીઠાં, વચન તે કમલાક્ષિ કરે.

સતિતા:—પ્રિયવદ ! હવે મારે સુવું છે.

(સુવાને માટે મારે તરફ જુએ છે.)

રામ:—પ્રિયે ! શું શોધવાનું છે ?

(ગીતિ.)

વિવાહ અમર્યો માંડી જે કર પર તું ઊઘો જતી પ્રીતિમાં,
ધરમા વનમાં નિત્યે બાલાપણમાં પછીથી યૌવનમાં;
અન્ય નારી અડમ્બાથી પતિત થયો જે કદાપિ ના વ્રતમાં,
કર ઉપધાન રહો તે ગમ આવુ આ મદાય સેવામાં.

સતિતા:—(નિશ્ચયી બુદ્ધિ) આર્યપુત્ર ! એમ જ છે એમ જ છે.

(હાથે છે)

રામ:—શું પ્રિયવદા છાની ઉપર મુઠ્ઠા મારી જા.

(સ્નેહપૂર્વક નિહાળાને)

(શિખરિણી.)

શુદ્ધે આ છે લક્ષ્મી, અમૃતતાણી નેત્રાંજનશાળી,
અડતાં અડાઈ પ્રકુલ ગમ રે, ચંદન મળી;
ધર્યો દરે, બાદુ શિશિઃ મૃદુ મુક્તામર ખરે,
ન શું એનું વ્હાયુ ? અમલ નવ જો દ નિવડે.

x

x

x

x

સતિતા:—(સ્વપ્નમાં લવે છે) હા ! આર્ય પુત્ર ! સામ્ય ! મ્યાં છે ?

રામ:—અરે રે ! ચિત્તદર્શન કર્યા પંડીથી થએલી, આંત્રિ હોએ કરનારી, વિગદની એની રે
જા અંખના રેવીને દિગ્ગજ કરે છે.

(એલથી હાથ ફેરવતો)

અદ્વૈતં સુખદુઃસ્વયોરનુગુણ પ્રતિપાદિ, પ્રતિપાદિ.

“ જેનું રૂપ ન થાય અન્ય અવશ્યું હુઃખે સુખે સર્વદા,

હૃં હૃં

(જુઓ આ વસન્ત પૃષ્ઠ ૩૫૦)

આવો ઉત્તમ “ મૌભાગ્ય પ્રેમ ” અન્યોન્યના હૃદય ને જાણે છે !—

કારણ કે એ ને નાટકમાં અન્યત્ર કશું છે કે—

પ્રકૃત્યૈવ પ્રિયા સીતા રામસ્યાસીન્ મહાત્મનઃ ।

પ્રિયમાત્રઃ સ તુ તયા સ્વગુણૈરેવ વર્ધિતઃ ॥

તથૈવ રામઃ સીતાયાઃ પ્રાણેભ્યોપિ પ્રિયોભવત્ ।

હૃદયંત્વૈવ જાનાતિ પ્રીતિયોગં પરસ્પરમ્ ॥

પ્રકૃતિથી દત્તાં વહાવાં મીના મમ મહાત્મને,

પ્રિય ભાવ જ્યો વાધી સીતાના અચૂળો વડે

તેમ રામે સીતાજીને હતા પ્રાણ થકી પ્રિય,

ચિત્તમાત્ર ને એ જાણે પ્રીતિયોગ પરસ્પર.

(અ. મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી.)

આવો ને ઉત્તમ મૌભાગ્ય પ્રેમ ધરાવતી સીતાને જોઈશો રામે પથારી ને કહેલું કહેવાયછે કે—

“ તું જીવ, તું હૃદય છે, મમ પ્યારી ! ખીજું;

તું કૈમુદી નયનની, તું સુધા મગ્નિ;

એવાં હજાર વચને રોઝવી સુમુખા, ”

વા—(તેને ને—શાન્ત, અથવા વહું શું વધારે.)

(સ્વ. મા. મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી.)

ચર્યાપત્ર.

૧.

(ખંભાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.)

મે, વસંતના અધિપતિ થોગ્ય,

વસંતના જ્યેષ્ઠ અંકમાં ખંભાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિના અનુપૂર્તિના લેખમાં શુદ્ધિપ્રકાશમાં લખેલા મારા એ લેખ સંબંધી જે ટીકા કરવામાં આવી છે તેનો જવાબ આપવાનું હું જરૂરનું ધારું છું.

મેં લખેલું કે તીર્થ શબ્દનો અપભ્રંશ તિથ્ય થાય અને સમાસમાં પણ તે જ રહે. અને તેના ઉદાહરણ તરીકે બતાવેલું કે—

તત્ત્વજ્ઞયંતતિથ્યે (૧) પારુત્યય અદ્વલચત્રમુપ્પન્નમ્ ।

સેતુંજયમ્મિ તિથ્યે (૨) તીસ સહસ્તા સમુપ્પન્ના ॥

આમાં ખીલમાં તીર્થનો તિથ્ય એવો અપભ્રંશ બતાવેલો છે અને પ્રથમમાં સમાસમાં પણ તે જ રૂપ રહેલું બતાવેલું છે. ચમ્મતિથ્ય અને ચમ્મશ્ચ એમ પ્રથમમાં લોપાભાવ અને ખીલમાં લોપ એમ કહેવું છે તેના સમર્થનમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે હેમાચાર્ય (૮-૧-૧૭૭) પણ તે જ ક્રમે ઉદાહરણો આપે છે. સુહકરો સુહયરો (યશુતિ) આગમિઓ આગમિઓ વગેરે. ચમ્માશ્ચ એ પ્રયોગ બતાવવા માટે મારે ખાસ ઉપકાર માનેલો છે તે માટે હું પણ શ. નરસિંરાવનો ખાસ આભારી છું. પરંતુ ચમ્માશ્ચ એવા પ્રયોગથી ખંભાવતી ઉપરથી ખબાદતિ-ખંભાદતિ—ખંભાત નીકળે છે તેને કંઈ પણ ક્ષતિ આવતી નથી. તુચ્ક-ક-જ-જાંગીરીમાં કહેલી સ્તબવાળા દેવી કોણ તથા ખંભાવતીનો પ્રમાણભૂત મેન્થમાં ઉલેખ વગેરે ઉપર મેં જુન માસના પૂર્વાર્ધમાં જ શુદ્ધિપ્રકાશ માટે લખીને મોકલેલું છે.

પાણિનિના ગણપાઠમાં શરાદિ ગણને આકૃતિ ગણુ ગણેલો નથી તેથી શું? પાણિનિના પછી મંસૂત બાપામાં ઘણા ફેરફારો થયેલા છે કાત્યાયનના વાર્તિકો બાપાના ફેરફારને લીધે પાણિનિના વ્યાકરણમાં જણાતી અપૂર્ણતાઓ પૂરનારાં છે. અને પછી પણ નવા નવા વ્યાકરણકારોએ બાપામાં થયેલા ફેરફારો તથા ઇદિને અનુલક્ષીને જ પોતાના વ્યાકરણોના સૂત્રો રચેલા છે. કાત્યાયન અને પતંજલિના સમયમાં પણ જે કે મંસૂત લોક બાપા નહતી તો પણ વિદ્વદર્જની બાપા તો હતી. અને સંસ્કૃત વિદ્વદર્જની બાપા તરીકે ઘણા સમય સુધી ચાલુ હતી. અને તેથી તેમાં જે સુધારા વધારા થયેલા તે જૂના જૂના સમયે થયેલા વ્યાકરણો તથા કોશોમાં માયુમ પડે છે. અને તેથી જ શરાદિ ગણને મં. ૧૧૮૭ માં ગણુરત્ન મહોદધિના ક્તાઈ વર્ષમાને તથા હેમાચાર્યે આકૃતિ ગણુ ગણેલો છે.

વડોદરા.

}

ચીમનલાલ કાલાભાઈ દલાલ.

ત્રેમાનન્દના નાટકો.

મે વર્મતના તરી આદેશ

‘ નિ ક આપણા મામિષ્યના વૈતાળ મામના અકમા હપાધના “ સો સુ સ્થ પરિ પદના રીપાર્થા “ છાનો ’ બાગ મ્યો ? ” એ મથાળા નીચે ન જાનો લેખ રા નરમિદ રાનને અપાતા ઉત્તર રૂપે પ્રમિદ થયો છે તેમા આક્રમતરી રીતે માત્ર નામ મડોલવામા આવેતુ છે તેમા ના ફાએ મારી તરફ જે પક્ષપાત દર્શાવેલો છે તેને માટે હું તેમનો આભર માનુ છુ તથાપિ જ્યારે માત્ર નામ તેમા જુ. જ મળેલા અક્ષરે લખેતુ જોવામા આવે છે ત્યારે હું “ સત્યભામારોપકર્ષિણ ” નામના નવધના મે મોલ જોયા વિના રહી શકતા નથી —

(૧) મત્યભામારોપિમ-આખ્યાન ? ત્રેમાનન્દની જ કૃતિ છે એવુ માત્ર પોતાનુ નિશ્ચય પૂર્વ- માનવુ નથી મારો આગત અભિપ્રાય હવે ૬૬ થયો નથી અને આ વાન મારા તરફથી લખવાની અને પરિવિદ ઉપર પ્રમિદ થવાની “ સાદામ્ભાળા ” નામના પુસ્તકના ૫ ૩૪ ના ખીજા કાનમમાના શબ્દો વાચવાથી મમજી ૧૧૫ નેમ જ

(૨) સત્યભામારોપકર્ષિણ આખ્યાનના આગળમા સુતધાર અને નગી નન્ધે જે વાર્તાનાપ ચારે જે તેમા સુતધારના મુખમા એમ ન્ધે “ નવીન નામધારી ત્રેમાનન્દ ” એના શબ્દો મમમા આરેના છે એમને એ શબ્દોનુ પૃથક્કરણ કરતા મારી હુદ્ધિ અનુમાર તેમાથી નવે નવે જ સુત- અર્થ નીકળી આવે છે આ શબ્દો ધાર્મિક છે, તેના ગર્ભમા ગદ્યો છે, અને તે ગર્થ એવો છે કે, ત્રેમાનન્દનુ નવધુ નામ, ધારણ કરનાર કોનુ અન્ય વ્યક્તિ છે ત્રેમાનન્દ પોતે જ જે આ આખ્યાનનો લેખક હોય તો તે પોતાને માટે “ નામધારી ” અને ‘ નવીન ’ શબ્દો નાપર જ નહિ એવુ માત્ર માનવુ છે

(૩) નગી પ્રાકૃત લાપાનાં રૂનો ટાકી બતાવે એવા પ્રકારનુ પાંડિત્ય ત્રેમા નન્દમા હોય શકે કે કેમ એ પણ એક વિચારના જેવી વાત છે સુતધારના મુખમા પ્રાકૃતલાપાના મુનોને નગતો લેખ કરતાની જે બાસ મમમા આવેની છે એ પણ ત્રેમાનન્દના કર્તૃત્વ વિશે સમ હત્યમ કનારી મણી સમય એવી મારી માન્યતા છે

(૪) પાંચાળી પ્રસન્નઆખ્યાનમા પણ સુતધાર તથા પારિપાર્થક વન્ધે ચાતેલો સનાદ પણ જમણા ઉત્પન હગવે તેવો તથા ‘ બાનના મનોભાવ ’ મા સદ્ગે ચદાવે તેવો દેખાય છે

ટીપ્.—કનમ ૨,૩ તથા ૪, મા બનારેના કાગળોને વર્ધ હવે હુધી ત્રેમાનન્દના લાભમા ચુકળે આપી શક્યો નથી

હવે હું ચોથી પરિવર્તને અને બન્ધાવસા નામ પગલે બોનમાની રજા લઈશ રા નગસિદરાવે “ છાના ” બાગને ઉઘાડો પાનમા ગીકુ ઝડપ્યુ એ મામે મારે ક્યો વર્ધો નથી રા ફાએ “ આખો અદેશ ન જોશીપુરાએ લખેલો છે ” એ વાત કાળામુગણ મળેલા અક્ષરે પ્રકર કરી દીધી તે વિશે પણ હું મોનમા માગતો નથી તથાપિ જે રકાગની વિચારસીતના તથા નિ પક્ષસતીપણુ મે આવ્યા છે તે વિશે હું ખુસામા આપી રહી ૧, અને તે નીચે મુ ૧૫ છે —

(૧) સત્યભામાખ્યાન પ્રેમાનન્દના નામ ઉપર સામાન્યતઃ ચંદેલું છે એટલે તે નાટક ભજવવાની જે ચર્ચા જે સ્થળે થાય તે સ્થળે નાટકના નામ સાથે પ્રેમાનન્દનું નામ સામાન્યતઃ ઓછામાં ઓછું આશ્રય લેવાનું નથી; અને એવા જ કારણથી સત્યભામાખ્યાનને લગતો ઠરાવ લાવતી વખતે સત્યભામાખ્યાનના સૂચક વિશેષણરૂપે “પ્રેમાનન્દ” નામ યોગ્ય છે તો તે ઉપરથી તે ઠરાવ પરિપક્વ બંધનકારક થઈ પડે તેમ નથી જ; કારણ કે વ્યવસ્થાપક મંડળે પોતાની કાર્ય પરપરાને અનુકૂળ થઈ પડે તેવા શબ્દોમાં જે ઠરાવો કરેલા હોય તે આખી પરિપક્વતા ગણાય જ નહિ. વ્યવસ્થાપક મંડળનું કાર્ય નિર્ણય કરવાનું નહિ પરંતુ કાર્ય અમલમાં મૂકનારાઓને માર્ગ બતાવવાનું હતું.

(૨) એથી પરિપક્વતા રીપોર્ટના પાન ૪૨ ઉપરથી પ્રદર્શન તથા નાટક એવા મથાળા હેતુ સાતમું પ્રકરણ શરૂ થાય છે તેમાંનો “નાટક” એ મથાળા નીચેની પૃ. ૫૭ ઉપરની પહેલી જ લીટી જે મથાર્ય વાંચવામાં આવશે તો હરકોઈ સમગ્ર શકશે કે રીપોર્ટના લેખકે ઘણી જ કાળજી રાખી શબ્દ ઘટના કરેલી છે, અને એ શબ્દ ઘટના નાટકને લગતા ઠરાવ સાથે મેળવી વાંચવામાં આવશે તો તે ઉભય વચ્ચે રહેલી સંદિગ્ધતા દૃષ્ટિગોચર થવા વિના રહેશે નહિ. પાના ૫. ૫૭ ઉપર જે ફૂટનોટ આપવામાં આવેલી છે તે ફૂટનોટ પ્રેમાનન્દના પક્ષકારો તથા તેના આ નાટક પરત્વેના વિરોધીઓ એ બંનેને લાભદાયક નીવડ્યા વિના રહે તેમ નથી.

(૩) વડોદરાના વ્યવસ્થાપક મંડળે સત્યભામાખ્યાન ભજવાયું તે દેશાકને રૂચું અને દેશાકને ન પણ રૂચ્યું. વ્યવસ્થાપક મંડળનો તે આખ્યાન ભજવવામાં એટલો જ હેતુ હતો કે તે જૂની કૃતિને ?—તે જ નાટકને પ્રયોગદ્વારા જાહેરમાં મૂકવું. આમ કરતાં શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર કરવાનું કામ મંડળનું નહતું. ‘કોઈપણ એક પ્રયોગ કરવો અને તે સત્યભામા ખ્યાનનો’ એવો માત્ર તેનો હેતુ. હવે એ નાટક જેમને ભવાઈ રૂપે બારડું તેનું કારણ શું હોય જોઈએ એ વાત ફૂટનોટ કહી આપે છે. ફૂટનોટ તો બધી જવાબદારી એ નાટક—એ કૃતિ, (પછી તેનો લેખક ગમે તે હોય તે) તેના માંથી ઉપર મૂકે છે, એટલે ભવાઈ ભજવાઈ એ માટે શ્ર. નરસિંહરાવે શુરસે થવાનું નથી તેમ પ્રેમાનન્દના ભક્તોએ પણ કૂલાઈ જવાનું નથી. એ આખ્યાન જેવું હતું તેવું દેખાય છે એટલે હવે જોઈએ તો તેને પ્રેમાનન્દનું ઠરાવો, અને જોઈએ તો તેનો અન્ય કર્તા શોધી કાઢો.

ઉપર બતાવેલા મારા વિચારો ઘોઈ પણ પૂરને દુભાવવાના કે રીઝવવાના હેતુથી લખેલા નથી; પરંતુ સત્ય હકીકત જે હતી તે લક્ષમાં રાખી રીપોર્ટમાં દાખલ કરવા મેં મારાથી બનતું કરેલું છે.

● ગૂજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય.

મંરૂત નાટકનું સાહિત્ય બહુ વિશાળ છે. કોલબિઆ યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા નાટક સાહિત્યનું વર્ણનના પુસ્તકમાં ૫૦૦ થી વધુ નાટકો ગણાયેલાં છે. અને હજુ પણ બીજા વધારે પ્રકારમાં આવશે. ઋગ્વેદમાં યમ અને યમી, પુરુરવા અને ઉર્વશી વગેરેના આશરે ૧૫ મંવાદ સૂકતો છે અને તે સંવાદો નાટકોનું બીજા છે. આ સૂકતો નાટકની પેઠે બોલવામાં આવે તો એક નાના નાટક રૂપે થઈ શકે. બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં પણ નાટકના લક્ષણવાળા પ્રયોગોનો વૃત્તાંત મળે છે. આ પ્રયોગો કેટલીક ધાર્મિકક્રિયાને અંગે હતાં. વૈદિક સમયમાં અશ્વમેધ જેવા યજ્ઞોમાં જૂના દતિદાસો અને ગીતો હોતા અને અધ્વર્યુ વારાફરતી ગાતા. મહાવતના દિવસે આયં અને શુદ્ર બન્ને ધર્મની બાબત વાદ ચલાવતા (રામાયન આરણ્યક Keith 78) અને મોમક્યની ક્રિયા વખતે વેચનાર તથા શ્રાદ્ધ બન્ને યજ્ઞમાં આવતા અને કિંમતની બાબત તકરાર ચલાવતા. આમ કેટલાકો વૈદિક સાહિત્યમાં નાટકની ઉત્પત્તિ જુવે છે. પરંતુ બીજાઓ આ મતથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવે છે. નાટક શબ્દ નદ ઉપરથી આવેલો છે અને તે વૃત્તનું પ્રાકૃત રૂપ છે; તથા નાટકોમાં કેટલાક પાત્રોવાસ્તે પ્રાકૃત ભાષાઓ વાપરવાની હોય છે તથા સ્થાપક, સ્તરધાર એ શબ્દો પૂતળા બતાવવા (puppet show) માંથી નાટકની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે. આ ઉપરથી તેઓ નાટકની ઉત્પત્તિ વિદ્વાન વર્ગમાંથી નહિ પણ લોક સમજમાંથી થઈ છે એમ માને છે. પરંતુ બન્ને પક્ષો નાટકની ઉત્પત્તિ ધાર્મિક ક્રિયાને અંગે થયેલી છે તે મતમાં મંમત થાય છે. હજુ સુધી પણ બંગાળામાં યાત્રાઓ ધાર્મિક ક્રિયાને અંગે થાય છે. મહાભારત તથા રામાયણમાં પણ ઘણા આખ્યાનો છે જે નાટકની પેઠે બજાવી શકાય.

પાણિનિના વખતમાં નાટ્યશાસ્ત્ર અસ્તિત્વમાં હતુ. પારાશર્યશિલાલિખ્યાં મિશ્રુનદ-સૂત્રયોઃ ૪-૩-૧૧૦ અને કર્મમ્નદુશ્શાસ્ત્રાદિનિઃ ૪-૩-૧૧૧. એ સૂત્રોમાં શિલાલિ અને કૃશાશ્વનાં નટ સૂત્રો કહેવાં છે.

મહાભાષ્યમાં કસવધ અને બલિમંધન એ નાટકોના નામ આપેલાં છે. પ્રથમમાં કસનાં અનુયાયિઓ રાતાં અને વાસુદેવના અનુયાયિઓ કૃષ્ણ મુખ બનાવતાં. આ નાટકો કૃષ્ણનાં જીવનમાંથી છે તેથી એવું અનુમાન દોરવામાં આવે છે નાટકની ઉત્પત્તિ કૃષ્ણ-વિષ્ણુ પૂજામાંથી થયેલી હોવી જોઈએ. બંગાળાની/યાત્રાઓ આને ટેકા આપે છે કુશન સમયના આરંભમાં રચાયેલા બૌદ્ધ નાટકોના કટકાઓ તાડપત્ર ઉપર લખેલા સેન્ટ્રલ એશિયામાંથી મળી આવેલા છે; અને તેમાંનું એક તો કનિષ્કના રાજકવિ અશ્વધોષનું બનાવેલું છે. સેન્ટ્રલ એશિયા જ્યારે હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ હતો ત્યારે આ નાટકો રચવામાં આવેલાં. આ નાટકો કાલિદાસ

Montgomery Schuyler-Bibliography of the Sanskrit Drama Columbia University Indo-Iranian Series Vol. III.

The Vedic Akhyana and 'the Indian Drama' (J. R. A. S. Oct 1911 pp 979-1002).

વગેરેના નાટકો જે મિદ્ધાતો ઉપર રચાયેલા છે તેના કુરૂ ૭૪ રચાયેલા છે અને તે ઉપરથી નાટક રચનાના મિદ્ધાતો જૂના છે તે સિદ્ધ થાય છે. કુશન રાજ્યનો કાળ બરાબર નિર્ણય થયો નથી. કેટલાક ઈ. સ. પૂર્વે શતકમાં કેટલાક ઈ. સ. પ્રથમ શતકમાં અને બીજાઓ દ્વિતીય શતકના આદિમાં મૂકે છે.

માલવિકાગ્નિમિત્રમાં ભાસ, સમિય, સોમિય, અને કવિપુત્રના નામો નાટ્યકાર તરીકે આપેલાં છે. પરંતુ ભાસ સિવાય બીજાના નાટકો મળી આવ્યા નથી. ગાયણકારના મી. ટી. ગણપતિ સર્માએ ભાસના દશ નાટકો શોધી કાઢ્યાં છે, જેમાં પ્રતિજ્ઞાધૌગન્ધરાયણ, સ્વમવાસવ દત્ત અને દરિદ્રચારદત્ત મુખ્ય છે. દરિદ્રચારદત્તમાં મૃચ્છકટિકાનું મૂળ આપણને મળે છે. ભામ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩ થી ઈ. સ. ૨૫૦ ના અરસામાં થયો હોય એમ મનાય છે. નાટકસાહિત્યમાં શકુન્તલા, વિક્રમોર્વશીય, માલવિકાગ્નિમિત્ર, મૃચ્છકટિકા, રત્નાવલી, પ્રિયદર્શિકા, મુદ્રારાસ, હિતરામચરિત્ર, માલતીમાધવ, બાલરામાયણ, બાલભારત, કર્પૂરમંજરી, વિક્રમશતબંજિકા અને પ્રબોધચંદ્રોદય એ મુખ્ય છે.

શિલાઓ ઉપર પણ નાટકો કોતરવામાં આવતાં, આવા ત્રણ શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. અજમેરના શિલાલેખમાં સવત્ ૧૨૧૦ માં રચાયેલા લલિત વિગ્રહરાગ અને હરદેશિરાગ નામના નાટકો છે. ધારમા બોજરાણામાં પારિજાત મંજરી નામની નાટિકા કોતરેલી મળી આવી છે. ધારાના રાજા અર્જુનવર્મદેવે (ગીતગોવિંદની રસિક સંછયિની નામની ટીકાના કર્તા) ગૂઢરાતના રાજા જયાસંહને (અભિનવ જયમિદ્ધ) ને હરાવ્યો તેની પ્રશસ્તિ રૂપ અર્જુનવર્મના રાજ્યનું મદને આ નાટિકા રચી છે. અર્જુનવર્મનો સમય ઈ. સ. ૧૨૧૧ થી ૧૨૨૫ ના અરસામાં છે.

હવે આપણે આપણા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવીએ. નાટક સાહિત્ય હાથમાં ધરતાં પહેલાં આપણે ગૂઢરાતનું નાટ્યશાસ્ત્ર સાહિત્ય તપાસીએ. હેમાચાર્યે કાવ્યાનુશાસનમાં આઠમા અધ્યાયમાં નાટક મંથંથી વિવેચન કરેલું છે. તેમના શિષ્ય પ્રબંધશતકર્તૃ રામચન્દ્ર ગુણચંદ્રે બમે શ્લોકનો નાટ્યદર્શણ નામનો ગ્રંથ આ વિષય ઉપર રચેલો છે. વાગ્બટના કાવ્યાનુશાસનના પ્રથમ અધિકારમાં પણ તે મંથંથી કેટલુંક છે.

હેમાચાર્યે એક પણ નાટક લખ્યું હોય એવું જણાયું નથી. તેમના શિષ્ય રામચંદ્રે કેટલાંક નાટકો લખેલાં છે.

પ્રબંધશતકર્તૃ રામચંદ્ર—(ઈ. સ. ૧૧૪૩-૧૧૭૪) આ હેમાચાર્યના શિષ્ય હતા. અજયપાલે તેમનો તાત્રપદિકા ઉપર બેસાડીને વધ કરાવ્યો હતો. તેઓ મૃત્યુ વખતે નીચેનું સૂક્ત બોલ્યા હતા.

મહીવીરહ સચરાચરહ જિજ્ઞુ સિરિ દિશ્હાં પાય

તસુ અત્યમહુ દિવેસરહ હોહિત હોષ ચિરાય

એમણું નિર્ભયબીમન્યાયોગ, હરિચન્દ્ર નાટક, દ્રવ્યાલંકાર, રાધવામ્બુદય, યાદ-
વામ્બુદય, નલવિલાસ, રઘુવિલાસ વગેરે નાટકો જાનાંવેલાં છે. પ્રથમ એ પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

પંચમર્ચમિયપંચમુસ્તાનકેન
વિદ્વન્મનઃસદસિ નૃત્યેતિ યસ્ય કીર્તિઃ ।
વિદ્યાત્રયીચળમચુંચિતકાવ્યતંદ્રમ્ ।
કસ્તં ન વેદ મુકુતી કિલ રામચન્દ્રમ્ ॥
કિંતુ દ્રવ્યાલંકારનામા પ્રવંધોનભિનેયત્વેન તાવદાસ્તામ્ ।

અપરેણાં રાવવામ્બુદયયાદવામ્બુદયનલવિલાસરઘુવિલાસાનાંચતુર્ણાં રમણીયતમસચ્ચંગનિ-
વેશાનાં વિશદપ્રકૃતીનાં પુનર્મન્યે કુત્ર પ્રમાનામતુરાગઃ । (રઘુવિલાસ.)

એ કવિની સહિષ્ણુ આધિધાધિક સ્વાદુ તથા હર્ષની દૃષ્ટિ કરનાર હતી.

સૂક્તયો રામચન્દ્રસ્ય પૂર્ણેન્દુઃ કલમીતયઃ ।
સ્વાતન્ત્ર્યમિષ્ટયોગશ્ચ પચૈતા હર્ષવૃષ્ટયઃ ॥
આમ્નાતી સર્વભાષાસુ પઠિતી દશરૂપકે ।
અધીની રસકાવ્યેષુ પ્રવન્ધાન્ દ્રષ્ટુમિચ્છતિ ॥
વ્યુત્પત્તિર્મુક્તમેવ નાટકગુણાયાસે નુ કિં વર્ણયતે
સૌરમ્યપ્રસવા નવા મણિતરિપ્પરસ્ત્યેવ કાચિત્ ક્વચિત્ ।
સંપ્રીણન્ દશરૂપકસ્ય સકરોત્ક્ષેપં સમાચક્ષતે
સાહિત્યોપનિષદ્વિદઃ સ નુ રસો રામસ્ય વાચાં પરમ્ ॥
પ્રવંચા દક્ષુવત્પ્રાયો હોયમાનરસાઃ ક્રમાન્ ।
કૃતિસ્તુ રામચન્દ્રસ્ય સર્વા સ્વાદુઃ પુરઃ પુરઃ ॥

યશઃપાલમત્રીએ રાજમતી પ્રભાધ અને મોહપરાજય નામના નાટકો રચેલાં છે.

પાર્થપરાક્રમ—ધારાવર્ષાદેવના બાઈ પ્રહ્લાદનદેવ જેણે પાંચણપુર વસાવેલું છે તેનું બના-
વેલું આ નાટક છે તેમાં અર્જુનના પરાક્રમે વર્ણવેલા છે. આ વ્યાયોગ શ્રીમદ્વ્યક્ષેષ્વરદેવના
પવિત્રકારોપણપર્વના ઉત્સવમાં બજાવવામાં આવ્યો હતો. પ્રહ્લાદનદેવ મં. ૧૨૨૫ ના અર-
સામાં થયા હતા.

તન્નજાને શ્રીભગવત્ શ્રીમદ્ચલેધરદેવસ્ય પવિત્રકારિણપર્વાણિ કેનાપિ રૂપકેનાદ્ય પ્ર-
સાધનીયાઃ સખાસદઃ ।

તદેતદતુલપરાક્રમચમત્કારિતાલિભારતસ્ય શ્રીધારાવર્ષાદેવસ્ય પર્ષદા પ્રહિતં પત્રકં તન્નિ-
રૂપયતુ મવાન્ । સૂત્રધારઃ યદ્દહિત્વા વાચયતિ

યત્ર ક્ષત્રનિકારકારણરણપ્રેમા કુમારઃ પ્રભુઃ
સંદર્ભેઃ સુકવેઃ સમાધિસમતાગર્ભઃ કુમારસ્ય ચ ।
તત્રાસ્માકમકુંઠિતાદુતરસશ્રોતઃપ્લુતે રૂપકે
ચેતઃ કૌતુકલેલુપં સપદિ તત્સંપાદ્યતામુદમઃ ॥
એતેન વ્યાયોગપ્રયોગનિયોગઃ સામાજિકાનામિતિ તર્કયામિ ।
સ હિ દીપ્તરસાવરગિતો રાગવ્યતિરિક્તનાયકોપેતશ્ર ।

નટ (સ્મૃત્વા)—ભાવ અત્યેવ યુવરાજશ્રીપ્રહ્લાદનિર્મિતઃ પાર્થપરાક્રનામા વ્યોયોગઃ ।
સૂત્ર૦ (સાનદમ્) અહો પ્રાચીનપુણ્યસપદા સંપ્રદાયઃ । તથાહિ

પ્રહ્લાદનસ્ય કવિતા વસતિ પ્રસન્નેઃ
સતોષકારિ ચરિતં કપિજેતનસ્ય ।
નિર્મલસત્તા ચ પરિપત્ પટુરસ્મિ નાન્ધે
તત્સર્વથા ફલિતમસ્ય મનોરથૈર્નઃ ॥
અપિચ । તદ્વાસ્તમભિવદે યશઃશરીરં પરાસરાત્મમુવઃ ।
શેત્રજ્ઞો યત્ર હરિ કરણાનિ ચ પંચ પાંડુસુતાઃ ॥

પ્રહ્લાદનની કવિતા વિષે કીર્તિપ્રામુદીનો કર્તા કહે છે કે—

શ્રીપ્રહ્લાદનદેવોઽમૃદ્ધૈતયેન પ્રસિદ્ધિમાન્ ।
પુત્રત્વેન સરસ્વત્યા પતિત્વેન જયશ્રિયઃ ॥ ૧-૨૦
શ્રીમોજમુઞ્જદુઃખાતો રમ્યા વર્તયતા કયામ્ ।
પ્રહ્લાદનેન સાહાદા પુનશ્ચક્રે સરસ્વતી । ૨૧

હમ્ભીરમદમર્દન—ભૃગુપુરના વીરસરિના શિષ્ય જ્યોસિદ નામના આચાર્યે વસ્તુપાત્રે
ભીષ્મધીકાર હમ્ભીરને હસાવ્યો તેનું આ પંચાકી નાટક રચેલું છે ખભાતના ભીમેશ્વરની
યાત્રામાં વસ્તુપાત્રના પુત્ર સચિવ જ્યોસિદની આજ્ઞાથી આ નવરસમધુર નાટકનો પ્રયોગ થયો

હતો. તે વખતમાં બહુ દેશોથી આવેલા બહુ કુશીલવસાર્થોએ બયાનક્રમ ૪૧ પ્રકરણો બજાવેલાં હોવાથી શોડો દર્શિત થયેલા હતા.

સંવત ૧૨૮૧ ના ધરસામાં આ રચાયેલું છે.

અસ્તિ તદ્વાનનેન્દુકૌમુદીસમુદયાયમાનમત્તમાનલસત્તવરસાતિપૂરણપરિગલિતમત્યક્ષ-
નિસ્પંદસુંદરસુધાકુંડમંડિતમહીમંડલમૂલં દ્યુગ્રસનાશ્રવણરસનીયં શરીરવદિવ યશશ્રુલુક્યકુલ
કાનનકલ્પતરોઃ શ્રીવીરધવલદેવસ્ય સદ્વદ્યદ્વદયમુદામુદ્ગોટકં હમ્મીરમદમર્દનં નામ નાટકમ્।

અહોમહોદધિમુખમુલરલહરીમંધુરાધરપાનમહમહનીયમહીસરિન્મુલ્લમંડનદક્ષિણકુડંભા-
યિતસ્તંભીર્યનગરીગરીયોરત્નાંકુરસ્ય ત્રિભુવનવિભુવિનમ્રમૌલિમુકુટ્મણિકિરણધોરણીધૌતચ-
રણારવિદસ્ય.....શ્રી ભીમેશ્વરસ્ય યાત્રાયાં..... સમન્તસચિવવાન્તોઃપતિશ્રીવસ્તુપાલકુલકાનન-
કેલિસિંહેન શ્રીમતા જયંતસિંહેન સમાદિટોરિમ મધુરિતનવરસંવંધપ્રસરવંધુરં કમપિ પ્રવંધમ-
ભિનયન્.....

એ નાટકકર્મમર્મસુ નટા. પ્રત્યેકમુરકાપિંગઃ

સમ્બોયં ચ જયંતસિંહસચિવશ્રિદ્રૂપચૂડામણિઃ ।

શૌર્યશ્રીસદનં ચ વીરધવલાધીશઃ કવિશ્રાકુત

પત્નઃ શ્રીજયસિંહસૂરિરિનિ ચ કોપ્યેપ પુણ્યોદયઃ ॥

દૂતાંગદ—મુબટ કનિ, આ નાટક દેવશ્રીત્રિભુવનપાવ (૨૬ સ ૧૨૪૨-૪૩) ની પરિપદ્ધતી આગ્રાથી કુઆરપાક્ષત્રાપિતશિવની ચૂર્તિના આનમાં દોશોત્પન્ને સમયે બજાવવામાં આવ્યું હતું. (J R. A. S. 898-229.)

વિશ્વવિશ્વંભરાસમુદ્ધરણાદિવરાહસ્ય નિજમુજયુગલવિદાલિતસકલવૈરિયુંદસુંદરીનેત્રની-
લોત્પલવિગલિનવહુલવાપ્તપૂરક્ષમાનપ્રતાપરાજહસસ્ય મહારાજાધિરાજશ્રીમન્ત્રિભુવનપાલદેવસ્ય
પરિપદાક્ષયા પ્રવંધવિશેષમુપક્રમમાણોસ્મિ ।.. . ચદ્ય વસંતમહોત્સવે શ્રીકુમાર-
પાલદેવસ્ય યાત્રાં પદ્મકવ્યપ્રમાણપારંગમેન મહાકવિશ્રીસુખેન નિર્મિતં દૂતાંગદં નામ ઊયા
નાટકં ભવતામિનેનવ્યમ્ ।

આ નાટકમાં રામે વાલિના પુત્ર અંજને સ્વણ પામે સીતાને પાછી આપી દેવાનું કહેવાને દૂત તરીકે મોકલ્યો તે વસ્તુ છે. આમાં મળમાં ધણાક ઉમેરા થયેલા છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં છપાયેલા પુસ્તકમાં તથા બીજી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં ધણો ફેર પડે છે. છપા-
યેલામાં તથા કેટલીક પ્રતિઓમાં નીચેના શ્લોક છે.

સ્વનિર્મિતં કિંચન ગદ્યપદ્યવંષં કિયત્પ્રાર્ત્તિનસત્કવીન્દ્રેઃ ।

મોક્તં મૃહત્વા પ્રવિરચ્યતે સ્મ રસાલ્યમેતત્ સુમટેન નાટ્યમ્ ॥

ખરેખર કેટલીક પ્રતિજ્ઞામાં ખીલ કવિજ્ઞાના શ્લોકો માત્રમ પડે છે પરંતુ મંવત ૧૫૧૪ માં લખાયેલી આ નાટકની પ્રતિમાં નાદ્યંતે સૂચારઃ થી નાટકની શરૂઆત થઈ ચાલત્તે પિદ્ધતા સુકેતુવુદિતા એ શ્લોકથી સમાપ્તિ થાય છે. સુમટ જેવો મદાકવિ ખીલના ઉતાર પોતાના નાટકમાં કરે તે મંભવિત નથી. કીર્તિકોમુદીનો કર્તા સુમટ વિશે કહે છે:—

સુમટેન પદન્યાસઃ સ કોપિ સમિતૌ કૃતઃ ।

યેનાધુનાપિ ધીરાણાં રોમાઞ્ચો નાપચીયતે ॥૧-૨૪;

સુદિતકુમુદ્યંદ પ્રકરણ—આ પચાંકી પ્રકરણમાં સિદ્ધરાજની સભામાં દેવચરિએ દિગંખરવાદી કુમુદચંદ્રને હરાવ્યો તેનો વિસ્તાર છે શાકમ્બરી (શબર) ભૂષાયોને બુદ્ધિથી અભ્યુત્પત્તિને પમાડનાર ધર્મકટવશના ત્રેણિ ધનદેવનો પૌત્ર યરાશ્વંદ્ર શ્રેણિ આ પ્રકરણનો કર્તા છે યરાશ્વંદ્રે અનેક પ્રબન્ધો રચેલાં છે અને તેની વાણી આગળ પ્રત્યંક સુધાસર, શર્કરાશુત ગોદુગ્ધ અથવા ઉંચા કરેલા લોચનયુક્તશમાં મનને આનંદ ઉપજાવતી નથી.

શ્રીસપાદલક્ષ્મીવિલાસવલમ્બૂલસ્તંમાન્યમાનદોઃકન્દલેડઃપાલીશયાલુશાકમ્બરીમૂ-
પાલકરાહુલીકિશલયિતકૂર્ચકુન્તલે ચરિતશ્રેણિસીમિ ધનદેવનામ્નિ પરાં મહુમાનસંપદમુદ્દહ-
ન્યયમી સમાસદઃ । તત્પોત્રસૂત્રિતપ્રત્યગ્રપ્રચન્ધામિનયેન જમત્કરોમ્બેતચ્ચેત, ।

તૈસ્તૈર્નુદ્ધિસુધારસવ્યતિકરેઃશાકમ્બરીમૂમુનો યેનાસ્વાં ભુવિ ચેતસોપ્યવિપમામમ્યુત્તર્તિલે-
મિતાઃ । સ શ્રી ધર્મકટવંશવારિષિસુધારોચિર્નમદ્વિશ્રુનો યસ્ય શ્રીધનદેવ इत्यभिधया ख्यानः
પિતામૂર્તિપુત્રઃ ॥ યસ્યારાધનબુદ્ધચુપાગતમહાસામન્તચક્રોહસદ્દાહીકાશ્વમુલ્લાન્તરાલવિગલછાલ-
જલૈઃ પદ્મિલાઃ। વેશમદારવસુધરા પ્રતિદિવં તાવદ્મૂવાહુતં તત્કર્ણે જપમન્દિરેષુ કમલા દંટાસ્ત્વ
લન્તી પુનઃ। મહિસ્રમ્ભિરિવાવૃતાઃ સુરસરિન્નીરિરિવ સ્ત્રાપિતાઃ શ્રીલખ્ણ્દેરિવમણ્ડિતાઃ ક્વચિતાઃ કર્પૂર-
પૂરૈરિવ । પીયૂષૈરિવ સારિતાઃ પરિચિતાઃ દ્રાક્ષારસૈરિવ પીતાઃ કુશિતલોચનૈર્મણિતયો વિદ્વજ્જનૈ-
ર્યતિપુત્રઃ ॥ન પ્રત્યગ્રસુધાસરઃપરિસરે પ્રેમાણનાપદ્યતે પાતું વાઙ્મતિ શર્કરાસુમાગિતં નો ગોસ્તનીપા-
નકમ્। ઉત્તંસીકૃતલોચનાં રમયિતું રામાં ન ચોત્કળટેને યત્મૂર્ત્તિ શ્રવણાતિર્થં વિરચયન્ વિશ્વો મન
સ્વી જનઃ। કર્તાનેકપ્રચન્ધાનામત્ર પ્રકરણે કાવિઃ । આનંદકાવ્યમુદ્રાસુ યરાશ્વંદ્ર इति स्मृतः॥

(અપૂર્ણ.)

સી. ડી. દલાલ.

● અર્ચના કેટલાક નળુવાળોગ આંકડા.

(અંગ્રેજી ન્યુસપેપરમાંથી લીધેલું.)

માંપત કાળમાં લક્ષ્મીનો વધારેમાં વધારે મયમ કેરી રીતે કરવા એ કળા અમેરિકાના યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વસતી યુરોપીયન પ્રજાએ પ્રાપ્ત કરી છે, અને એ અતુલ લક્ષ્મીનો સૌથી વધારે મોટા પ્રમાણમાં વ્યય કરવાનું કામ પણ એ પ્રજા જ સૌથી સારી રીતે નળે છે—એ વાત નીચેના આંકડા વાંચ્યાથી મહેલ સમજાશે.—

અમેરિકામાં ન્યૂયૉર્ક નામે મોટું શહેર છે. તેમાં ફિફ્થ એવિન્યૂ (Fifth Avenue) નામે મહોલો છે; તે મહોલામાં ૫૦ નાનાં મોટાં બન્ધ મકાનો છે, એ મકાનો પૈકી નીચેની હકીકત નળુવાળોગ છે:—

સદ્ગુહસ્થતું નામ.	બાબતે થયેલો અર્ચ.	અર્ચની રકમ.
૧ મી. ક્રાઉનવિચમ વૉન્ડરગિલ્ટ	પોતાના ગાડાનાહી મહેલની બાંધણી અને નળુગારવામાં અર્ચ એની પાસે એકનાનો બગીચો બનાવવા માટે ૧ ધર ખરીદ્યું તેનું અર્ચ બગીચાને સુશોભિત કરવામાં થયેલું અર્ચ.	૩. ૧,૧૫,૦૦,૦૦૦ ૩. ૩,૭૫,૦૦૦
૨ મી. જોક્ષન એમ્પર.	પોતાના મહેલના બાધકામમાં મળુરીનું અર્ચ.	૩. ૧૦,૫૦,૦૦૦ ૩. ૨૪,૦૦,૦૦૦
૩ મી. ગેરી.	મકાનમાં ટાંગેલા ચિત્રોનું મૂલ્ય મકાનની અંદર આરસ પહોળા પથ્થરના પગથીયાનો દાંદર અને બને બાબતોએ સુવર્ણના મળીયાના કંકરોનું મૂલ્ય.	૩. ૧૫,૦૦૦,૦૦૦ ૩. ૩,૦૦૦,૦૦૦
૪ મી. ચર્ચિસ.	પોતાનો મહેલ બંધાવવામાં ને સજાગારવામાં થયેલો અર્ચ. નહાવાની ડબનું અર્ચ. મીમીઝ યકેસના સુરાના ઝોરડામાં પતંગનું મૂલ્ય. આખા મકાનમાં શોભા માટે ખરીદેલાં ચિત્રો.	૩. ૮૦,૦૦૦,૦૦૦ ૩. ૮૦,૦૦૦ ૩. ૩૦,૦૦૦ ૩. ૬૦,૦૦,૦૦૦
૫ મી. રોનેટર ક્લાક.	ચેત આરસપહોળો મહેલ તેમાં ત્રણ રંગે પ્રત્યેકનું મૂલ્ય. ખીચી રૂમમાં એક કસબ ચદાવેલો ને રત્નગઢિત રંગ તેનું મૂલ્ય સુવાનો ઝોરડો સજાગારવામાં થયેલું અર્ચ.	૩. ૧૫,૦૦૦ ૩. ૧,૨૦,૦૦૦ ૩. ૨૫,૮૫,૦૦૦
૬ મી. સ્ટીવન માર્શન્ડ.	સુવાનો ખસ મહાથીગંતનો. હાથીગંતની ને રત્નગઢિત ખુરશીઓ.	૩. ૫,૭૦,૦૦૦ ૩. ૧,૨૦,૦૦૦

		કપડાં પહેરનાનું ગય ને પ- ચુરણ ફનીયર. મીર્સામ કેછન રંગાવવા માટે ખુદ ઇમનથી હાતમ ચિનારા જોવાવેવા તેનું ખર્ચ. દિનાસે રંગામણ ચિત્રામણ. પોતે પાણેવા વાનરની પથારી માટે હાથીનાંતનો ને રત્નચરિત ખાટસો.	૩.	૭,૭૫,૦૦૦
૭	એક ધનિકની પત્નીએ.		૨.	૫૭,૦૦૦
૮	મી. ચીયર માન્ડ મોર્ગન.	‘ રેકાયવ મેડાના ’ મિત્ર ખરીદ્યુ. એક પેટી. એક પરચરનું બાવણું. રત્નચરિત ખુરશી. એની હને એ નોકર દત્તા તેમનું કામ એકનેટાપી પડેગ- વતી અને પગનાં તાળીયાં લમ- વા તેમનો પગાર-ખારે પગાર. નારકા બેવામાં તૃત્ય માન બેવા સાંભળામાંલાખો ૩૫. આનો વ્યય હજી છે. ૧ પખો-તેનું મલ્ય. વેસ્ટ કોટના બટનમાં હીરા બટેલા તેનું મલ્ય. અને મુરાબુનો હાથો ન રોય એવા ગાપુ કાંટાને તે હાથમાં પકડતો નહિ એક જાત-ઈ. મ. ૧૮૮૩ મા આખો, તેનું ખર્ચ. એક જાત-તેનું ખર્ચ. બાર માણસ વચ્ચે ખાણું આપ્યુ તેનું મિત્ર. ટર્ફિશ બાય. ડેમોનિકોમાં ૧ ખાણું આપ્યુ તેનું નામ “ સ્વૉન બોનન ” આખી દુનિયાના જુદા જુદા બાગોમાંથી હાતમવાનીનું બોન- ન ને કિતમ રમેષઆઓએ પરિ- પકત હીરેલું માણસ દીઠ ૩.૪૦૦ પોતાની મૃત્યુની રાખા. પોતાના મૃત્યુ પછી કબર પર ઇમારતની બાંધણીનું ખર્ચ.	૩.	૧,૫૦,૦૦,૦૦૦
			૨.	૧,૦૦,૦૦૦
			૨.	૩,૦૦,૦૦૦
			૩.	૧,૫૦,૦૦૦
૯	એક ધનિક.			
૧૦	ટ્રેલકાક ધનિક.			
૧૧	એક ધનિક.		૨.	૩,૦૦,૦૦૦
૧૨	એક ધનિક.		૩.	૭૫,૦૦૦
૧૩	વૉન્ટર્મિસ્ટની પત્ની.		૩.	૭,૫૦,૦૦૦
૧૪	મી. ઓડલી માર્ટિન.		૩.	૯,૩૯,૦૦૦
૧૫	મી. હાકીર્ડ ગૃહ.		૩.	૧૫,૦૦૦
૧૬	એક ધનિક.		૩.	૧૦,૦૦૦
૧૭	મી. લંક મીયરે.			
૧૮	એક ધનિક		૩.	૩,૭૫,૦૦૦
૧૯	એક ધનિક.		૨.	૧,૫૦,૦૦૦
			૩.	૧,૨૦,૦૦૦

સુખે મરતાં અનાથોને બચાવો !!

નડીઆદના હોંદુ અનાથાશ્રમમાં તમામ હોંદુ કોમનાં નીરાધાર, ધરબાર, માબાપ વીનાનાં અનાથ બાળકો, વીધવાઓથી ત્યજાએનાં કુમળાં બાળકો, વર્ધ અશક્ત અપંગો, વીગેરેને પાણી પોષી સનાથ બનાવવામાં આવે છે.

દાન આપવાનું ખરેખરું સુપાત્ર સ્થાન આ નડીઆદ હિન્દુ અનાથ આશ્રમ છે.

રૂ. ૨૦૦

એકી વખતે આપી વરસના એક દીવસે દાતાનાં રમરજીમાં અનાથોને અન્નદાન આપી તેમના પ્રાણ બચાવી અમર નામ કરી

ખરૂ પુન્ય

મેળવી પરલોકની વાટખરચી પ્રાપ્ત કરી દેવો !!

અત્યાર સુધીમાં

૩૦ અન્નદાન

તો મળી ચુક્યા છે.

આશ્રમમાં દરેક જાતનાં દાન લેવાય છે. એક રૂપિયાથી વધુ દાન આપનારનાં નામ દર વરસે રીપોર્ટમાં પ્રસીદ્ધ થાય છે. રીપોર્ટ મુક્ત મળે છે માટે દયા લાવી જરૂર દાન મોકલી રીપોર્ટ મગાવો.

મંત્રી, હોંદુ અનાથાશ્રમ, નડીઆદ.

(૪૭૦)

-લવાજમ.

લવાજમ મર્ચ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૮ (પોટેજ સાથે.)
મળવાનું ટેકાણું:—વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ. ૪૨૪	પંક્તિ. કુટનોટ	વડોદરા કોઓપરેટિવ કોન્સરન્સમાં વાંચેલો લેખ. (“ પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારો ” નું).	
પૃષ્ઠ ૪૦૧	પંક્તિ: પેરા ૩	અશુદ્ધ. પરતે	શુદ્ધ. પરંતુ
"	" ૮	છંદાં	છંદાં
૪૦૩	કુટનોટ પ. છેલ્લેથી ૩ છ	impression	impression
૪૦૪	કુટનોટ પં. ૫	impressions	impressions
"	" ૨૨	ભાવ	ભાવ
"	" "	ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે	ઉત્પ્રેક્ષા પ્રવેશ કરે છે.
"	" "	અપદ્ ગુતિ	અપદ્ગુતિ

શુદ્ધિપત્ર. (મહત્વની ભૂલોનાં)

વડોદરાની સાહિત્ય પરિષદ અને પ્રેમાનન્દનું નાટક.

પૃષ્ઠ ૩૫૮	પંક્તિ લેખની પંક્તિ ૨	અશુદ્ધ અંગ	શુદ્ધ અંગત
"	" ૮	પરિષદે	પરિષદે તેમ જ
૩૫૯	૧૦	યુક્તિ વિરુદ્ધ	યુક્તિવિરુદ્ધ
"	૧૮	પરિષદનું અને	પરિષદનું
૩૬૦	૪	સ્થાનિક	સ્થાનિક
"	૧૨	નિવૃત્તિ	વૃત્તિ
"	૧૬	નનન્દનાથ	નન્દનાથ
"	૧૭	કેટલા	કેટલાકો

લોકો મલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

ખુબો પાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એગ્યુમીસચર નાદુ જેવો ઇલાજ છે
૧૯૯ પીના ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એગ્યુ પીડસ રૂ. ૧)
બાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧૧૧—બાટલીવાળા દુધ પાઉક
દાંતનો દુખાવો નરમ પાકી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—
બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુબલી સાફ કરે છે
ના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે

હા. લી. બાટલીવાલા જે. પી. ૧૨લી લેખોરેટરી મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
वमरिभन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सांख्यस्तैजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

વર્ષ ૧૩, અંક ૭.

[માસિક]

શ્રાવણ, ચંપત ૧૯૭૮.

મિ. જોસેફ ચેમ્પરલેન.

ગમ્ તા. ૩ ૭ જુલાઈને રોજ ટ્રેડબ્રિટનના ઇતિહાસમા પોતાનું નામ ઢાપ્યું રાખી
મિ. જોસેફ ચેમ્પરલેન અઢોતેર વર્ષની પાકી વયે પરચોકવાગી થયા એ રાજપુત્રના રાજ્ય-
કીય જીવનના કેટલાક પ્રમંથો ગમિક છે એમ કહે છે અને રાજ્યવિદ્યા અને રાજ્યકલાના
અભ્યાસીઓને ખાસ મનન કરવા લાયક છે તે જીવનના પરાક્રમે તેમજ તેની નિષ્ફલતા
ઓમાં આપણે ઘણું જાણીશું ઘણું સમજીશું અને ઘણું વિચારવાનું મળી શકે તેમ છે
અને એમના જેવા એક નેતા પુરુષના અવસાનની નોંધ લેતી વખતે તેમના જીવનના મુખ્ય
મુખ્ય પ્રમંથોનું સ્મરણ કરીએ તો તે અરથાને નહિ ગણાય એવી મને થઈ છે.

મિ. ચેમ્પરલેન સને ૧૮૩૬ માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાલન્ડનમાં જન્મ્યા પગરખાં
સીવકાવનારનો ધન્ધો કરતા હતા. જોસેફ તેમનો બેથ પુત્ર હતો. જાદ વર્ષ સુધી આધારણ
નિશાળોમાં થઈ શકે તેટલો અભ્યાસ કરી જાદ વર્ષે તેઓ યુનિવર્સિટી કોલેજ સ્કુલમાં
દાખલ થયા. સોળે વર્ષે તે કૅવલરીની સમરાય કરી પોતાના પિતાના ધન્ધામાં જોડાયા
આટલીજ કૅવલરીવાળો એક મોઝીમહાજનનો છોકરો એક રાજમન્ત્રીના મોટા પદને પામે
એ વાત જ આપણા દેશ કાળમાં નવાઈ જેવી લાગે તેરી છે. પણ જે દેશની છાયામાં
આપણે મુકેલ શાન્તિમાં આપણું જીવન ગાળીએ છીએ તે દેશમાં એ આધારણ બનાવ

નથી કારણ કે ત્યાં હોયા ૫ મેં જનરાની તમ મહેનતુ સ્ત્રીના અને રાજ્ય મેં મા પોતાં
 યુવન ગાળનાના અમિનારાના સર્વને યોદી ઘણી મળે છે આના ઉવનને માટે યોગ્યતા
 સપાલન દરનાસાથ આરમ્ભા મહેનત કમ્પાની જરૂર થતી રહે છે મિ એમ્પરરને એમના
 એમ પિનાઈ બાઈના ધ ધામા સામીલ થઈ સને ૧૮૫૪ મા બર્મિંગહામ ગયા ત્યાં ધ ધા
 માટે સર્વ તજહની મહેનત કરી ધ ધામા જોઈએ તેટલી ફતેહ મેળવી કુટુંબીયન વ્યવ
 સ્થિત રીતે ચાલ્યું જાય તેટલી જોગસાઈ થઈ રહી એટલે તેમનું કુટુંબ પણ બર્મિંગહામ
 ગયું અને તે પછી મિ એમ્પરરને ત્યાંના સામાજિક યુવનમા ભાગ લેવા માગ્યો પશ્ચ
 તે યુવનની ખાનગી તૈયારી તો તેમણે બર્મિંગહામ જતાની સાથેજ કરા માઠી હતી
 બર્મિંગહામ ગયા તેજ નરમા તેમણે જોઈ દિમેટિય નમમા-સાદ મ જમા-નાગ લવા
 શ મ્મું હતું અને તેમા મિ કાઈટના બાણો ઉપર અને ખાનગીને તેમની મગ્યાના
 મા ધી રાજ્યનીતિ ઉપર તેઓ ઘણું વિચેન રતા

૧૮૬૭ ના રોમનિયને મારે ચાલેના ના યુદ્ધમા મિ એમ્પરરને દટા તરીકે જા
 રસ લીધો હતો અને તેને અ તે ચથેલી ચુટણીમા બર્મિંગહામ તરફથી જોઈ લિનન રતિ
 નિધિ પસંદ પાવનામા તેમણે ઉલ્ટમેર ભાગ લીધો હતો આ જ નર્મમા મર્દિના ૧૬
 રમ્મો આપને હના સનાન ઉપર પણ તેમનું ધ્યાન દોરાયું હતું આ સમયથી તેમણે પાર
 મે હના યવનો આદર કર્યો શરૂ કર્યો એમ જોઈએ તો આતે પણ તેનો પરિણામ સને ૧૮૭૧
 સુધી થના પામ્યો નહિ એ પણ નોંધના જેવું છે

મિ. એમ્પરરનેની સ્વ-સ્થાન ભક્તિ

આ મમમા બર્મિંગહામના ધ્યાનિષ્ટ યુવનમા તેઓ ક્રિમાઈયા ભાગ લતા હતા આપણે
 એ યુવનના મુખ્ય નમ્મો ઉપર આપણી નજર જરામ્મ ફેરવીશું સને ૧૮૬૧ ની માનમા
 બર્મિંગહામની ધ્યાનિષ્ટ સભાના તેઓ પરીનાર અભ્યાસ નિભાયા નાલ વર્તની અદર એ
 સના ઉપર પોતાનો પ્રતાપ જમાવના તેઓ શક્તિવાન થયા તે અરસામા બર્મિંગહામનો
 યુવાન વર્ગ ધ્યાનિષ્ટ યુવનમા આગળ આવી ગયો હતો સને ૧૮૭૩ મા મિ એમ્પરરને
 મેયરના ૫ ઉપર નીભાયા અને તે પછીના બે વર્ષ પણ ફરી ફરીને તેમને જ તે ૫
 માટે પર્મ રવામા આવ્યા

ધ્યાનિષ્ટ મમાના ડિવિસનર તરીકે તેમને હાથે ચથેના કામોની નોંધ નેતા પહેના
 બર્મિંગહામની ટ્રેનરણી માટે તેમણે લીધેના યમની નોંધ લઈએ સને ૧૮૬૭ એટલે મહિન્સનર
 તરીકે ચૂંટાયા તે પહેલાં બે વર્ષ પૂર્વે બર્મિંગહામમા બર્મિંગહામ એજ્યુકેશન લીગ એનામની,
 એમ મગ્યા સ્થાપનામા આવી હતી મિ જોસ મિન્સ એના મન્વી હતા તે લીગે શરૂ
 મેલુ મમ નેશનન એજ્યુકેશન લીગે આગળ ચલાવ્યું અને નેશનન એજ્યુકેશન લીગના
 નમના દાન એ મ દોગ્મસાગે દાનરણીનો પામ્યો પમાગ થયો આ લીગનો મુખ્ય હેતુ

એ હતો કે ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સના “પ્રત્યેક બાળકને એવી કેળવણી આપવી કે જેથી એક ગરીબમાં ગરીબ કારીગર પણ, ધારે તો, યુનાઇટેડ કિંગડમના પૌરુષને મળી ગઈ તેવી ઉંચામાં ઉંચી પદવી મેળવવા માટે લાયક થઈ શકે.” મિ. એમ્પરસન આ લીગની કાર્યભાર સભાના પ્રમુખ થયા હતા અને તેના કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારના મકોચ વિના પોતાનો સમય આપતા. કેળવણીને માટે એમનો આ ઉત્સાહ ૧૮૭૨ માં જે વખતે મિ. ફોર્સ્ટરનું બીજું પાર્લિમેન્ટમાં આવ્યું તે વખતે પાર્લિમેન્ટમાં પ્રકટ થયો હતો. મિ. મોર્સે એડ્વોકેટના ઇલેવનથરિટમાં લખે છે કે આ બીજી ચર્ચામાં મિ. એમ્પરસને રાજ્યઇલેવનના રજીસ્ટ્રેશન આગળ પડતો ભાગ લીધો. કૃષ્ટતા, નિર્ભયતા, રાજ્યકીય પક્ષો સંબંધે અમતિનું વળણ ધારણ કરવાની તીવ્ર વૃત્તિ અને સ્વાભાવિક દક્ષતા: મિ. એમ્પરસનના આ ગુણો તે વખતે પાર્લિમેન્ટમાં પ્રકટ થયા. મિ. એમ્પરસનનો કેળવણી માટેનો આગ્રહ બર્મિંગહામના રથાનિક કારખાનમાં વેગથી મદ્ય થતો હતો અને તેનું મોટામાં મોટું ફળ બર્મિંગહામની યુનિવર્સિટિ થયું. અને ૧૮૦૦ ની માયમાં ત્યાંની મેયન કોલેજને યુનિવર્સિટીનું રૂપ આપવામાં આવ્યું તે પ્રસંગે મિ. એમ્પરસને કહેલી યુનિવર્સિટીની વ્યાખ્યા ઉપર વાચનારનું ધ્યાન દોરી આપણે આગળ ચાલીશું. મેયન કોલેજના તન્ડીઓની પહેલી જ સભામાં બોલતાં તેમણે કહ્યું હતું - “આ કોલેજને સર્વદેશી કેળવણીનું એક મોટું ધામ બનાવવું જોઈએ. જ્ઞાનની ઓછી વિશેષ શાખામાં પુરાર્થ ન રહેતાં સમસ્ત જ્ઞાન તેની વિષયમર્યાદામાં રચાયું જોઈએ અને તે એવું ધામ બનવું જોઈએ કે જ્યાં આપણા મહોપાધ્યાયો અને પડિતો અને તેમના વિદ્યાર્થીઓ એક બીજા માથે મળે- અને સહ સાથે મળી વિદ્યારેવીની ઉપામનામાં મગ્ન રહે બર્મિંગહામમાં આવું ધામ રચાયું જો આ શહેરના મમત જનમહજને ઉંચા વચ્ચો અને ઉંચા પ્રકારના મનોરથોમાં આથી દેવા મમાન છે. તે રીતે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાને વિશાળ કરીને અને આપણા સહ-ઇલેવનના નિસ્તારને વધારીને માન વેષાગ વખતના કામમાં મેકાયવી આ ગતેગ્ની પ્રવ્રતના ઇલેવનમાં ઉત્પન્ન થતી નીરમતાને આપણે વિવિધતાથી—અરમતાથી—રંગી ગણીશ ” અને ૧૮૮૮ માં મેયન કોલેજ જે પહેલાં એક ખાનગી શાળા હતી તે માર્ચનિક થઈ તે વખતે મિ. એમ્પરસને આ બાવના રજુ કરી હતી, અને જે વર્ષની દૂરી સુદતમાં તેમણે તે બાવના સફળ કરી. નતિશ્રમથી તેમણે એના બડોળમાં ૪૭૦,૦૦૦ પાઉન્ડની જમાવટ કરી. જ-યાની ગણીસ થઈ અને બર્મિંગહામનું વિશ્વવિદ્યાલય રચાયું. તેમના શ્રમથી તે વિદ્યાપીઠમાં વ્યાપારભવન પણ રચાયું. મિ. એમ્પરસનની વિનયિથી મિ. કાનેઇએ આપેલી મોટી બક્ષી-સોથી કળાભવનો રચાયા. મિ. એમ્પરસને પોતે યુનિવર્સિટીના બાળ ન હોતા પણ તેઓનો નિશ્ચય હતો કે વ્યાવહારિક અને વાણિજ્યોપયોગી કેળવણી સાક્ષરતાની કેળવણીનું મધ્યન કદી પણ લઈ શકશે નહીં. સાક્ષરતા અને વ્યાવહારિક કેળવણી એ બન્ને એક બીજાનાં વિરોધી નથી પણ અન્યોન્ય સહાયક છે એવો એમનો સિદ્ધાન્ત હતો. પણ તેઓ એમ માનતા કે કોઈ પણ નગરના વિશ્વવિદ્યાલયનું ઇલેવન તે શહેરના ઇલેવનના અગ્ર ઉપજા હોવું જોઈએ.

વિદ્યાવૃદ્ધિના કામમાં મિ. એમ્પરસને આ પ્રમાણે ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈ મિ. એમ્પરસને

બર્મિંગહામને સ્થાનિક ઉદ્યોગોના શિક્ષણુ એક મોટું ધાતુ મનાવવાને શક્તિના અભાવે તે પ્રમાણે શહેર સુધારના કાર્યમાં પણ તેઓ તેટલા જ હિસાબી હતા. મિ. ચેમ્બરલેનની પૂર્વ બર્મિંગહામનો સ્થાનિક કાર્યભાર નાના નાના વેપારીઓના હાથમાં હતો, જેમને મન શહેરનું જાહેર કંરજ ન વધના હેતુ એ એક મોટું કર્તવ્ય હતું. આના પરિણામમાં શહેર સુધરાઈનું કામ ખૂબ મદદ માલતું હતું. મિ. ચેમ્બરલેનનો પ્રતાપ જ્યમતા આ દષ્ટિ બદલાઈ ગઈ અને સુધરાઈનું કામ જોસબથ ચાલવા માડ્યું. ચોડાજ વર્ષના અરસામાં જે કંરજ ૬,૦૦,૦૦૦, પાઉંડ હતું તે બરાબર દસ ગણુ થયું. મિ. ચેમ્બરલેન મેયર થયા પછી તેમણે પટેલ કામ તો એ કર્યું કે ત્યાની જેસ કંપનીનું સ્વામિત્વ શહેરને માટે ખરીદી લીધું, અને તે પછી ત્યાના પાણીમાંની પણ ખરીદી કરી લીધી. જેસ કંપની ખરીદ્યામાં શહેરને માટે સગવડ અને નફો એ બે હેતુ હતા. પાણી કામની ખરીદી કરવાનો હેતુ એ હતો કે શહેરને પુષ્કળ પાણી પૂરૂં પાડવું અને નફો ન મરવો. આ બે યોજનાઓની સાથે રમનાના સુધારાની યોજના પણ હાથમાં લેવાઈ. આ સિવાય સાર્વજનિક આરોગ્ય અને જાહેર આદર્શના ખાતરમાં ખાતરમાં ઉપર પણ મિ. ચેમ્બરલેનના ડાહ્યાની શુભ અસર થયે જતી હતી. લાયક જગ્યાઓમાં ઝાડો રોપવાનું અને શહેરને માટે ખુશ મેદાનો રોકવાનું કામ પણ તેમણે આગળ પાડ્યું હતું અને શહેરમાં મક્કત વાગનગરો અને કનાગરો પણ પૂરા પાડવાને તેઓ શક્તિવાન થયા. આ બધા સારા કામોની તુનના ઇગિડના બીજા શહેરોએ બર્મિંગહામનું અનુકરણ કરીને કરનાતું શરૂ કર્યું.

મિ. ચેમ્બરલેનના સ્થાનિક કાર્યભારને માટે આટલું બસ છે. આ ઉપરથી એમ ક્ષણ સમજવું છે કે ૨૧-સ્થાન ભક્તિ અને સ્થાનિક કાર્યનિર્વાહ એ દેશભક્તિ રાષ્ટ્રભક્તિ અને સામ્રાજ્યભક્તિના તેમજ દેશકાર્ય રાષ્ટ્રકાર્ય અને સામ્રાજ્યકાર્યમાં નિપુણતા મેળવવાના પહેલા પગથીયા છે. આપણા દેશના વર્તમાનમાં આ વાત ઉપર બાર મૂકવાની ખાસ જરૂર છે. આપણે ત્યાં સ્થાનિક કાર્યભારમાં જે શિથિલતા જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આપણા નગરોના આગેવાન પુરોગામી સ્થાનિક કાર્યભાર તરફ ખેંદકારી દોડનાતું પણ જણાયું છે. બીજા મારણે નથી એમ કહેનાતું નથી પણ જો સ્વસ્થાનભક્તિ અને સ્વસ્થાનકાર્યનિર્વાહ માટે પૂરતો બિલાહ રોય તો અત્યારના કરતા ઘણો ફેર પડે એટલું તો સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ.

મિ. ચેમ્બરલેનની સામ્રાજ્યભક્તિ

આપણે જોયું કે મિ. ચેમ્બરલેનની સ્વસ્થાનભક્તિ બિલા પ્રમાણે હતી. રાષ્ટ્રના ક્ષેત્રમાં પણ એ ભક્તિ તેની જ હતી. વિદ્યા વૃદ્ધિને માટે એમનો ઇવો આગ્રહ હતો તે આપણે જોઈ ગયા. તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રના બીજા પ્રશ્નોના સમર્થમાં પણ તેમની ભાવનાઓ ઉદાર અને જનનુસંગી હતી. સને ૧૮૭૪ માં તેમણે પાર્લિમેન્ટને માટે ઉમેદવારી કરેલી પણ તેમાં તેઓ ૧૬૧ થયા નહિ. પરંતુ ૧૮૭૬ માં તેમને તક મળી અને સર્વોચ્ચ પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થયા. પાર્લિમેન્ટના સભામંદ થવાની સાથે તેમણે બર્મિંગહામની મહાનિસ્સલા મેયરના પદનું તથા

ત્યાંની કેન્સલરી કમિટીના પ્રમુખના પદનું રાજીનામું આપી દીધું, અને પાર્લામેન્ટમાં ઉલટથી બાગ લેવા માંડ્યો. પ્રથમ મિ. ગ્રેવ્સ્ટનના રાજ્યતંત્રમાં સામેલ થઈ આર્યલેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાના સવાલ ઉપર એ બે રાજ્યપુરુષો વચ્ચે કેવો મતભેદ પડ્યો અને તેના પરિણામમાં લીબરલ પક્ષ કેવી રીતે તૂટ્યો અને આયર્લેન્ડના સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન કેવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો એ વાત સર્વને તાજ છે. લીબરલ પક્ષ તોજા પછી થોડો વખત મિ. ચેમ્પરલેન સ્વતંત્ર રહ્યા. પણ પછીથી લોર્ડ સોલ્સબરીએ એમને પોતાના પક્ષમાં ધીમે ધીમે ભેળવ્યા અને સને ૧૮૮૫ માં જ્યારે લોર્ડ સોલ્સબરી વડા પ્રધાન થયા ત્યારે મિ. ચેમ્પરલેન સરદારનો ખાતાના પ્રધાનની પદવી અંગીકાર કરી. આ વખતે મંરદાન સંબંધી રાજ્યનીતિ પૂર ખદારમાં ખીલા-વવાનો તેમને પ્રસંગ મળ્યો. સંરદાનોની સાથે માતૃભૂમિનો મંબંધ જેમ બને તેમ વધારે ગાઢ કરવા અને માતૃભૂમિ અને મંરદાનોને જડતની એક મહા જાળ ગૂંથીને એક પીળું સાથે ન તોડી શકાય એવા મંબંધમાં બેઠકમાં એ તેમની મંરદાનરાજ્યનીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આ ઉદ્દેશ હજી સુધી સિદ્ધ થયો નથી અને જો કે મિ. ચેમ્પરલેન આરંભેલો મત હજી ચાલુ છે તો પણ એવું છેવટે શું પરિણામ આવશે એ કહી શકાતું નથી. તો પણ તેઓ જાત્યા પ્રકારની રાષ્ટ્રાત્મક ભક્તિથી દોરાતા હતા એ વાતમાં કોઈને મંરાય નથી.

મિ. ચેમ્પરલેનનો જનાતુરાગ.

પરંતુ મિ. ગ્રેવ્સ્ટનથી અને તેરીતે લીબરલ પક્ષથી છટા થયા છતાં લિબરલ સંપ્રદાયનું ખાસ લક્ષણ—જનાતુરાગ—તેમાં તેઓ અંત સુધી રિથર હતા. તેઓ પાર્લામેન્ટમાં આવ્યા ત્યારે રેડીકલ—લક્ષરણોથી પણ આગળ વધેલા—હતા. પાર્લામેન્ટમાં એમના પગ ભોંધે અથવા તેની સાથેજ પક્ષધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને સ્વમનોરાજ્ય ૩૫ એક કાર્યક્રમ પોતે પ્રકટ કર્યો કર્યો હતો. સને ૧૮૮૩ માં બર્મિંગહામમાં એક પ્રમંચે બોલતાં તેમણે ચર્ચનું વિસર્જન (disestablishment of the Church) મનુષ્ય માત્રને માટે મતાધિકાર, સુટણીને માટે સમાન દેશવિભાગો અને પાર્લામેન્ટના સભાસભોને લવાનમ આપવું : આ બધા સુધારાઓ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારી હતી. આ કાર્યક્રમ તદ્દન અપૂર્વ હતો. લોર્ડ મોલ્સબરીએ એને જોકેબિનિકલ એવી મંરા આપી હતી. આ કાર્યક્રમે વ્હીગ પક્ષના કાન જાત્યા કર્યા, અને મિ. ચેમ્પરલેનના વિગેધાંઓને અધારા કર્યા. કેટલેક ઠેકાણે તેને મારો મહાર પણ મળ્યો. આ વખતે મિ. ચેમ્પરલેન એક રાજ્યમંત્રી હતા તે છતાં તેમનું આવું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ મિ. ગ્રેવ્સ્ટનના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રધાનમંડળ અને પક્ષતંત્રના ધોરણોથી વિરૂદ્ધ હતું. આવા સમલકસુધારકની (Radical) સાથે પ્રધાનમંડળમાં પોતે બેઠા છે એવું જાણી કડક એક આગેવાન તો ગ્લાનિ થઈ. આવી રીતે આગળ વધેલા એક સમૂહક સુધારક જ્યારે લોર્ડ સોલ્સબરી સાથે બેઠાયા ત્યારે જરા પણ કર્યા ન હતા. એટલું જ નહિ પણ તેમના પ્રતાપથી તેઓ સુધારાના દ્વેષી પક્ષને પણ સુધારાને અતુલ બનાવી શક્યા. શ્રદ્ધાનું ભરણ પોપણ કરવાની રાજ્યની દરજ્જા પણ મૂળ મિ. ચેમ્પરલેનના મનોરાજ્યે સ્વીકારી હતી. મિ. લોયડ જ્યોર્જ અત્યારે જમીનની માલકીના મંબંધમાં જે પ્રશ્નમાં ગુંથાયા

છે તે પ્રશ્ન પણ મિ. ચેમ્બરલેને ઉપરિચન કર્યો હતો. ઉમિ. ચેમ્બરલેનના સ્થિતિવા પછી કન્વેન્ટિવ પક્ષ અને લિબરલ પક્ષ વચ્ચે જનકલ્યાણની રાજ્યનીતિના સંબંધમાં બહુ મતભેદ ન રહ્યો. અત્યારે લીબરલને હાથે મિ. ચેમ્બરલેનના ૧૮૮૩ ના મનોરાજ્યના સુધારાઓ દાખલ થયા છે, વૃદ્ધોના બરણ પોપણની ગળ્યની ફરજ સ્વીકારાઈ છે અને અમલમાં મકાર્થ છે અને એ માટે મિ. ચેમ્બરલેનના પ્રતાપને પણ ધોડાકે મશ ધરે છે.

પરન્તુ જેમ સ્વદેશજનોના કલ્યાણને માટે તેઓની ઉત્સુકતાએ તેમની સ્વદેશની રાજ્યનીતિને ઉદાર બનાવી હતી તેવી જ રીતે તે ઉદારતાં માત્ર સ્વદેશ અર્થે રૂઢાઈ ગયાથી તેમની સ્વદેશ બહારની રાજ્યનીતિ સકોચ લક્ષણ વાળી હતી. આપલેન્ડના સંબંધમાં મતભેદ પડવાનું મુખ્ય કારણ પણ એમના સ્વભાવના આ લક્ષણમાં જ આપણે જોઈએ છીએ. મિ. ઍર્સ્ટન બ્યારે ઉદાર ધોરણે આપલેન્ડને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા ત્યારે મિ. ચેમ્બરલેનનો હેતુ સ્વરાજ્યનો અધિકાર જેમ જાને તેમ મરુચિત અને એમની સ્વસ્થાનો સંબંધી રાજ્યનીતિમાં પણ મંરથાનોના બલથી (ગ્રેટબ્રિટન) ના બલને પુર કરવાનો સ્વ દેશાર્થ સિદ્ધ કરવાની જોગી પણ સ્વાર્થચુદ્ધિ હતી.

હિન્ડુસ્તાનના સંબંધમાં ચાટલી લાંબી કારકીર્દીમાં કંઈ જ વિચાર કરવાનો પ્રસંગ મિ. ચેમ્બરલેનને મળ્યો ન હતો.

સ્વસ્થાન ભક્તિ સ્વદેશ ભક્તિ અને સામ્રાજ્ય ભક્તિની સિદ્ધિનો જે ક્રમ મિ. ચેમ્બરલેનના જીવનતત્ત્વમાં મુદ્દાપલો આપણા જોવામાં આવે છે તેવા ક્રમનું પ્રક્ટીકરણ આપણા જનમંડળમાં ઉત્પન્ન કરવામાં એમનું દૃઢાન્ત ઉપયોગી થઈ પડશે. આપણા દેશમાં સર શ્રીરાજશાહ મેહેતા અને એ. મિ. ગોખલેનાં દૃઢાન્તો પણ આ ક્રમના ઉપયોગીપણાની સાબ્ય પૂરે છે. હિન્ડુસ્તાનના નાના મોટા સર્વ નગરોમાં મિ. ચેમ્બરલેનના જેવી સ્વસ્થાનભક્તિથી પ્રેરાયલા પુરપો ઉત્પન્ન થાય તો આખા દેશને ડેરપો લાભ થાગ એ પ્રશ્ન જરૂર વાંચનામું ધ્યાન ખેંચી આ લેખ સમાપ્ત કરે છું.

મુબઈ,
તા. ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૨૪. }

ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી.

The design here under all the four heads of objection (of Mr. Chamberlain) was the dwarfing of the legislative body, the cramping and contraction of its organs, its reduction to something which the Irish could not pretend to accept, and which they would have been no better than fools if they had ever attempted to work — Morley's Gladstone, II. 543.

ધર્મવરનું અસ્તિત્વ.

(૨.)

ગયા અઢમા ધર્મવરનું અસ્તિત્વ ઈ ઈતિએ જાણી શકાય તેમ છે તે આપણે જ્ઞેયુ હવે તેના અસ્તિત્વ માટે શા પ્રમાણો છે તેનું દુકામા નિરૂપણ કરીશું.

(૧) સંદિના પ્રત્યેક વિભાગ—અર્થ પ્રત્યે. વસ્તુ—મા સામાન્ય રીતે રહેલા કોઈ પણ નિયમને સાંપ્રતિક નિયમનું નામ ખરી રીતે આપી શકીએ તો તે કાર્યકારણભાવનો નિયમ છે આ નિયમનું દુકામા દુ અને માદામા સાદુ વર્ણન એ છે કે જે કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી હોય એવે કે કાર્ય હોય તેનું તેને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવનાર કારણ હોય જ્ઞેયુએ આ નિયમનું તાત્પર્ય એ છે કે સંદિના જે જે વાપરે થાય છે તે સર્વ પોતાની મેળે એવે કે કોઈ પણ બીજી વસ્તુથી અત્યંત રીતે ઉત્પન્ન થતા નથી પરંતુ તેઓ તેમને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવનાર નવું નવું આધાર રાખે છે હવે આની રીતે જે કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ બીજી કોઈ વસ્તુના ઉપર આધાર રાખે છે તેને આપણે સાધારણ રીતે ખેલી વસ્તુનું કારણ કહીએ છીએ જેમકે તોપનો ગોળો નાગનાથી દીનાનું પડી જવું—તેમા તોપના ગોળાનું વાગવું એ કારણ અને દીનાનું પડી જવું એ તેનું કાર્ય સ્વમજ્જાએ છીએ અર્થાત્ દરેક કારણમા કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો ગુણ રહેલો હોય જ્ઞેયુએ અને દરેક કાર્ય એક ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ હોઈ પોતાના કારણ ઉપર પરત્વનું હોવી જ્ઞેયુએ તોપનો ગોળો વાગનામા તોપમાથી ઉડતા ગોળાને અપાયેલો વેગ, ગોળાનું વળન તથા ગોળાનો પદાર્થ જે તત્વોનો જનેલો હોય તે તત્વોના ગુણો—એ તથા પ્રકારની શક્તિઓના મયુક્ત જળ ઉપર વિદ્યુત પડનાના કાર્યનો આધાર રહેલો છે એમ તે કાર્યકારણભાવનો વ્યાપાર લઘુ પરંતુ તેમા કારણમા રહેલી શક્તિ અને કાર્યમા રહેલી પરતન્નતા—એ એ ગુણો પ્રધાન થઈ રહેલા જણાને હવે એક જ વસ્તુ જે કોઈ વસ્તુનું કારણ હોય તે પોતે કોઈ બીજી વસ્તુનું કાર્ય પણ હોઈ એક જ ઉપરના ઉદાહરણમા તોપના ગોળાનું ફૂટવું તે વિનાવના પડનાનું કારણ છે પરંતુ ગોળાનું તોપમાથી ફૂટવું તે પોતે પણ એક કાર્ય છે કારણ કે તે પોતે પણ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને ઉત્પન્ન થયું એ દરેક કાર્યનો નિશ્ચિત ધર્મ છે તોપમાથી ગોળાના ફૂટવાનું કારણ તોપમા ભરેલા દારૂનું સમાગમ છે આની રીતે એક જ વસ્તુ કારણ તથા કાર્ય બને હોઈ શકે છે પોતાનામા રહેલી જણાતી શક્તિને લીધે તેને બીજી વસ્તુઓનું કારણ માનીએ છીએ અને પોતે જ વળી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી બીજી કોઈ વસ્તુ તેના કારણરૂપે હોવી જ્ઞેયુએ એમ જણાય છે સંદિના દરેક વિભાગમા જે જે વ્યાપારો થાય છે તે સર્વેનું મૂળ ગોળવા જ્ઞેયુએ તો આની કારણ-પરપરા જણાય છે જે વસ્તુથી આપણે બીજી વસ્તુની ઉત્પત્તિ સ્વમજ્જાએ તે વસ્તુને પોતાને સ્વમજ્જા માટે પાછું તેની ઉત્પત્તિ કારણ સ્વમજ્જા જ્ઞેયુએ હવે આ કારણપરપરાનો અન્ન છે કે નહીં અને હોય તો તે શી છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવના માટે એવું સ્વમજ્જાની જરૂર છે

કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ કારણ પોતે જ એક કાર્ય છે ત્યાં સુધી તેને વાસ્તવિક રીતે કારણ કહી શકાય નહીં. ધારો કે અ, બ, ક, ડ એક કારણ-પરપરા છે. અ, બ, ક, ડ, અને કે, હેનું કારણ છે હવે જ્યાં રહેલી શક્તિ બે કે હેનું કારણ છે પરંતુ તે શક્તિનો આધાર જ્યાં શક્તિ ઉપર રહેલો છે અને તેથી હેની ઉત્પત્તિ અંતે જ ઉપર આધાર રાખે છે તેની જ રીતે જ પોતે જ અનુ કાર્ય હોનાથી હેની ઉત્પત્તિ અંતે રહેલી શક્તિ ઉપર રહેલી છે જ તથા કને આપણે કારણો કહીએ છીએ પરંતુ તે બંને પોતે ઉત્પન્ન થયેના કારણો (causes of causes) છે અને તેથી ખરા કારણો નહીં પરંતુ કારણમાળાના અડગો છે હવે કાર્યકારણભાવનો મખન્ધ એક રૂપ અને નિત્ય લેખ તો દરેક કારણમાળાના અડગો એક બીજાની સાથે દૃઢ મખન્ધમા ગોઠવાયેના હોના બેઠકો અને પદાર્થશાસ્ત્રના અન્યા સહી એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ તીકો છે કે આ બાબ હમેશા એક જ તથા નિત્ય લેખ છે હાઇડ્રોજનના બે અણુઓ તથા ઑક્સીજનનું એક અણુ ભેગા થાય તો હેમના સંયોજન વડે પાણી હમેશા જ થયું બેઠકો દુકામા કહીએ તો, દરેક કાર્યનું કારણ હોય જ બેઠકો અને કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે પુરતી શક્તિ કારણમા અથવા કારણ સમૂહમા હોય તો બીજા કોઈ વિરોધી કારણને અબાને કાર્ય ઉત્પન્ન થયું જ બેઠકો—એ બે સિદ્ધાન્તો ઉપર સહિના દરેક વિભાગના ગાનની ધમારત રચાયેલી છે હવે આ સિદ્ધાન્તોના દૃઢિબિન્દુથી બેઠકો તો દરેક કારણમાળા એ એક દૃઢ શૃખલા છે અને હેના દરેક અડગની ઉત્પત્તિ મખન્ધમા માટે હેની પેલાના અડગનું મંદ્ર મખન્ધવાની જરૂર રહે છે બે આ પરપરાનો અન્ત અર્થાત્ હેમનું પ્રથમ અડગ ન લેખ તો હેનું દરેક અડગ એક બીજાથી કુદ અને ઉત્પત્તિ વિનાનું રહે છે કારણ કે જ્યાં સુધી હેનું પ્રથમ અડગ ન હોય ત્યાં સુધી એક અડગ બીજા અડગ ઉપર શા માટે અને કી રીતે આધાર રાખે છે હેના નિર્ણય થઈ ગયેલો નથી એક કારણ માળા બીજા ઉપર આધાર રાખે છે બીજા બીજા ઉપર આધાર રાખે છે એમ જણાતા જણાતા અન્તે જ્યાં આપણે એમ એના કારણ ઉપર આસીએ કે જે કારણ આપણને કાર્ય બીજા કારણના કાર્ય તરિકે નહીં પરંતુ જેના કારણ તરિકે જ જણાય ત્યારે સહિના રહેલી સર્વ કારણમાળાઓનું અને તેથી કાર્ય કારણમાવનું રહસ્ય મખન્ધ શકાય અર્થાત્ સહિના સર્વ બાગોમા રહેલા કાર્ય કારણમાવના નિયમનું રહસ્ય રહમજા માટે કારણમાળાની ટોચે એક પ્રથમ અડગ હોય જ બેઠકો એમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરતા જણાય છે કોઈ બીજા કારણ ઉપર આધાર રાખનારને આવું પ્રથમ કારણ માની શકાય નહીં કારણ કે જ્યાં સુધી તે પોતે જ કાર્ય છે ત્યાં સુધી તે કારણમાળાનું પ્રથમ અડગ હોઈ શકે જ નહીં સાધારણ રીતે આ જો ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓને બીજા વસ્તુઓના કારણો તરિકે જણીએ છીએ ખરા, પરંતુ અહીં આપણે 'કારણ' શબ્દને હેના તાત્વિક અર્થમા નહીં પરંતુ લક્ષણના વ્યાપાર વડે સિદ્ધિ અર્થમા વાપરીએ છીએ ખરું જોતા તો એ કારણો નહીં પરંતુ કાર્ય કારણમાવના વ્યાપારના માન ચિહ્નો જ છે અને ઉત્પત્તિના રહસ્યની ગોઠમા આપણને મળે કારણનો માન માર્ગ સૂચે છે આ રીતે કાર્ય-કારણમાવનો નિયમ કદારે મખન્ધ રીતે કહીએ તો તે એ છે કે જ્યાં કાર્ય છે ત્યાં કારણ હોય જ બેઠકો અને જ્યાં ઉત્પન્ન થયેના

કારણો છે. આ પ્રથમ કારણ હોય નોંધએ તેમ જ તે પ્રથમ કારણ સર્વ સક્રિયમાન એવું છે બીજા મને કારણો રૂપે જણાતી શક્તિઓનું મુળ હોય નોંધએ

‘અત્રે એવું જાણી શકાય તેમ જાણવાની જરૂર છે કે કાર્ય-મારણબાવનો નિયમ ધણી વખત માનવામાં આવે છે તેમ એમ નથી કે દરેક વસ્તુનું કારણ હોય જ નોંધએ પરંતુ એમ છે કે જે કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી હોય તેનું કારણ હોય નોંધએ આ જૂન થવાનું કારણ એ છે કે જે જે વસ્તુઓ આપણા અનુભવની મર્યાદામાં આવે છે તે મને ઉત્પન્ન થયેલી જ હોવાથી દરેક વસ્તુનું કારણ હોય જ નોંધએ એમ માની લેવામાં આવે છે પરંતુ એ દરેક વસ્તુનું કારણ હોય એટલે કે જે દરેક વસ્તુ પોતાના અસ્તિત્વ માટે બીજા કોઈ વસ્તુ ઉપર પરાધીન હોય તો કાર્ય-કારણ બાવનો વિચાર અત્યંત વિનાશી માન એક તર્ક જ રહે છે કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુનું કારણ ગોઠવવામાં જતા એક પછી એક વસ્તુની અત્યંત વિનાશી કારણમાળા જ જણાય છે અને જ્યાં સુધી આ કારણમાળાના અડગોને એક બીજાની સાથે મમનમાં રાખનાર કારણમાળાની ટોચ ઉપર રહેલું મૂળ કારણ ન જણાય ત્યાં સુધી કારણ માળાના અડગો વચ્ચે કાર્ય-કારણનો મમન રહેતો છે એમ હુદ્દિપૂર્વક કહી શકાય નહીં તથા ત્યાં સુધી કાર્ય-કારણબાવનો નિયમ પણ અર્થ વિનાનો રહે છે આથી રીતે સમિતું કોઈ પણ મૂળ અથવા પ્રથમ કારણ હોય નોંધએ તથા આ પ્રથમ કારણ સ્વયંજ (Self Existent, Absolute) તેમ જ આવશ્યક (Necessary) છે તે કાર્ય-કારણબાવનો નિયમના અનિવાર્ય પરિણામ તરફ જણાય છે હવે આ મૂળ કારણ રૂપે ગ્રહેલી સમિતિ સ્વયં જ જણાય છે તે નોંધએ

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રકૃતિના નિયમોનું જે જ્ઞાન અત્યંત સુરીખ મળ્યું છે તે ઉપરથી એવું જાણી શકાય છે કે ભૌતિક વસ્તુઓમાં રહેલી શક્તિઓ એકબીજાના રૂપાંતરણ પામે છે તથા તે સર્વ શક્તિઓ પ્રકૃતિના અપૂર્યો—જ કે અપૂર્યોના સ્તંભબાજો માં રહેલી મૂળ શક્તિના જુદા જુદા પરિસ્થિતિમાં જણાતા જુદા જુદા રૂપો છે અન્યતઃ આ મૂળ શક્તિનું સ્વરૂપ શું છે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહી શકતું નથી કારણ કે તે તેનો વિચાર જ નથી પરંતુ સર્વ વૈજ્ઞાનિક ગોઠવણો આથી મૂળ શક્તિના અસ્તિત્વનું મુદ્દિપૂર્વક સૂચન કરે છે એમાં કોઈ રાજ નથી હવે પ્રશ્ન એ છે—અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે આ એક અત્યંત મહત્વનો પ્રશ્ન છે—કે પ્રકૃતિના સર્વ પરમાણુઓમાં રહેલી આ પરમશક્તિ કેવળ ભૌતિક (physical) શક્તિ છે કે અતિન્દ્રિય (supernatural) છે ? અર્થાત્ તે શક્તિ માત્ર પ્રકૃતિના અણુઓમાં જ રહેલી છે તથા અન્ધ એટલે કોઈ પણ પ્રમથના માનસિક આધાર વિનાની જણાય છે કે ભૌતિક વસ્તુઓમાં પોતાનો માત્ર આધાર પામેલી તથા મુદ્દિ, દ્રવ્ય વિગેરે માનસિક શક્તિ વાળી જણાય છે ? અત્રે આગળ ચાલતા પેના એટલું ખામ જણાવવાની જરૂર છે કે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશેનો પ્રશ્ન કેવળ પુરો જોગી ગીતે સ્પષ્ટ છે અને તેથી તેઓનો મત ઈશ્વરના અસ્તિત્વના મિદાન્તની વિરુદ્ધ ન હોય છતાં તેઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે જ નહીં એમ ધારે છે આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઈશ્વરનું

અસ્તિત્વ ને હોય તો તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપણને તેનું જાણવા નોંધપાત્ર છે પણ જ્ઞાન તેઓને હોય નથી ઉદાહરણ તરિકે ધણુઓ એમ માને છે કે જગતમાં કુદરત અને તેના નિયમો શિવાય ઈશ્વર જેની બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. આ મત ઈશ્વર એકમોટા માણસ જેવો છે એની ખોટી દરખાની વિરુદ્ધ છે ખરો, પરંતુ ઈશ્વરના ખરા સ્વરૂપની વિરુદ્ધ નથી પણ જોતા ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્હમજવા માટે આટલી માન્યતા જ બસ છે એક વખત કુદરતના નિયમોનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા પછી અનન્ત પ્રાદ્ય, ઇચ્છા નિગેરે શક્તિઓ ધરાવનાર ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્હમજવામાં માત્ર બુદ્ધિપૂર્વક અનુમાન જ કરવાની જરૂર રહે છે 'કુદરતના નિયમો' ને જ માનનારા પુરૂષો પ્રકૃતિ ઉપર એતન બાવ આરોપી જે જે નિરોપણો વ્યાજબી રીતે પુરૂષોને જ વચાડી શકાય તે સર્વે 'કુદરત' ને લગાડી ઈશ્વરનું અનગ્નિત સિદ્ધ કર્યાનો મતોપ માને છે પરંતુ તેઓની મોટી ભૂલ એ છે કે 'પ્રકૃત' 'કુદરત' 'નિયમ' એ સર્વે વ્યક્તિઓ નહીં પરંતુ માત્ર ભાવવાચક ગુણો છે એને કે તેઓ આપણા મનથી સ્વતન્ત્ર રીતે વિશ્વમાં નથી પરંતુ વિશ્વના વ્યાપારોને સ્હમજવા માટેના આપણા એક પ્રકારના માનસિકશાસ્ત્રો છે જેથી રીતે વચારો, ભાવનાઓ રિગેરે કોઈ પુરૂષના મન શિવાય અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી તેથી રીતે કુદરતના નિયમો જે વ્યાપારોમાં તે નિયમો જાણાય છે તે વ્યાપારોને નિયમ પૂર્વક ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ શિવાય અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી અને આપણે આગળ નોંધ્યું તેમ જ્યાં નિયમ છે ત્યાં બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે તે પ્રમાણે કુદરતના નિયમો વિશ્વના કર્તા તરિકે કોઈ માત્ર અન્ય શક્તિનું નહીં પરંતુ અગાધ બુદ્ધિમાન પુરૂષના અસ્તિત્વનું મૂલ્યન કરે છે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ નામે ખરો પ્રશ્ન એ છે કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ તથા રચના માત્ર આકસ્મિક જ જાણાય છે કે નિયમ પૂર્વક જાણાય છે ? જો આકસ્મિક હોય તો સમિતિના સર્વ વ્યાપારો તથા બુદ્ધિમય શક્તિનું અસ્તિત્વ માનવાનું કારણ મળતું નથી પરંતુ જો તે સર્વ વ્યાપારો નિયમપૂર્વક અને પરસ્પર અડગાકગિ બાંધેલો અનન્ય ધરાવતા હોય તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા માટે સખમ કારણો મળે છે

હરસિદ્ધલાલ વલ્લભાઈ દીવદીયા

●ખાલશિક્ષણ.*

(નજવી વસ્તુનું મહત્ત્વ.)

નજવી વસ્તુને નિર્માલ્ય-નિરુપયોગી-મણીને આપણે ઘણી વખતે તે ઉપર વધારે લક્ષ આપતા નથી, અને તેને પડતી મુશ્કેલી છીએ; પણ એવી નજવી વસ્તુમાં જ મહાન-મહત્ત્વ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારી—વસ્તુનું કે ચમત્કારિ શોધોનું બીજ રહેલું છે. નીચે લખેલું વાંચ્યાથી પૂર્વોક્ત કથનનું મત્ત પ્રતીત થશે:—

(૧)

“ Think nought a trifle, though it small appear;
Small sands the mountain, moments make the year,
And trifles, life.”

(Lucretius.)

(૨)

“ We must not despise the day of small things. This is the seed-time of great harvests. x x x x
For the most part, the men of fame and renown to-day are they who bestowed the greatest care on the little details of their daily work.”

B. Harvey-Jelly.

x x x x

(૩)

મિત્રાચલ એન્જેલો નામક એક ઈટાલીયન ચિત્રકાર-શિલ્પકાર-મર્તિકાર હતો. તેનું સુવિખ્યાત નામ બાએજ ડોઈ માણસના કણ્ઠગોચર નહિ થયું હોય. તે એક દિવસ એક બાવડું મેપૂર્ણ કરી રહ્યો, જે તે પર નકમી આપતો હતો. તેવામાં તેનો મિત્ર તેને મળવા આવ્યો. પછી બીજે દિવસે એનો એજ મિત્ર સાંજે તેને ફરીથી મળવા આવ્યો ત્યારે તેને તેના તેજ બાવડા પર કામ કરતો દોડો, તેથી તેને એણે પ્રશ્ન કર્યો:—“ મર્દ કાલે મેં આ બાવડું સંપૂર્ણ કરેલું જોયું હતું અને આજે પણ તું એના એજ બાવડા પર મેકાવશે જણાય છે તેથી તું નિરર્થક સમય ગાળતો હોય એમ લાગે છે ! ”

* આ મથાળા નીચે—જાગૃદાની કેળવણીમાં રૂમ અને ખામ જ્ઞાન ધરાવનાર મર્દ શૂદ્રચોને લેખ લખી મોકલવા વિનંતિ છે.

તન્ત્રી,

મર્તિદારે ઉત્તર આપ્યો:—“ એમ શા માટે કહો છે? સમયનો સફળયોગ છે કે? હા. મેં આ કપાળના બાજને નક્કી આપી છે અને નાકને સમાધિ છે. અને ગાલને આપ આપ્યો છે. મેં આ અવયવને આધું કીધું છે અને પેલા અવયવને બહાર આપ્યું છે. ”

તેના મિત્રે અધીરા બની કહ્યું:—“ એ બધું તો હીક. પણ આ તો બધી નજીવી બાબતો કહેવાય. ”

મર્તિદારે જવાબ આપ્યો:—“ બસ એમ કહો. પણ યાદ રાખજો કે આવી નજીવી બાબતો જ અગત્યની છે. કારણ કે નજીવી બાબતો પર લક્ષ આપવાથીજ વસ્તુનું સૌન્દર્ય વધે છે. વસ્તુ એથીજ અંપૂર્ણતા પામે છે. અને સૌન્દર્ય કે અંપૂર્ણતા એ નજીવી વાત ન કહેવાય. ” પ્રખ્યાત મર્તિદારના આ શબ્દો ચિરમ્બરહીય છે:—

“ *Trifles make perfection and perfection is no trifle.* ”

x

x

x

x

(૪)

ફેક્સિન નામે એક અમેરિકાના વિદ્વાને એક દિવસ પોતાના હોકસને પતંગ ઉડાડતો જોયો, અને તે પતંગ એટલો બધો ઉચો ગયો કે હોક આકાશના વાદળ સાથે અથડાયેલો ફેક્સિને જોયો. આ બનાવ જોતાંજ ફેક્સિનના મનમાં વિચાર રકુર્યો કે વાદળોમાંની વીજળી પતંગ મારફત નીચે ઉતારી સકાય, અને તેમ થાય તો આકાશમાંની વીજળી અને પૃથ્વી પર ધર્મબંધી ઉત્પન્ન થતી વીજળી એકજ વસ્તુ છે તેવું સાબીત કરી સકાય. એ ઉપરથી તેણે પતંગના ધક્કાને છેડે અણીદાર તાર બાંધ્યો ને પતંગ ઉડાડ્યો. અને દોરીનો એક છેડો પોતાના હાથમાં પકડ્યો અને બીજો લોઢાની કુચી બાંધીને કુચીને છેડે રેશમનો દોરો બાંધીને એક વૃક્ષને બાંધ્યો. અને એવો પ્રયોગ કરીને વીજળાનો ચમકારો કુચી આગળ ઉપગતની મિઠ્ઠી કુચી કે આકાશની અને પૃથ્વીની—બન્ને જાતની વીજળી એકજ છે !

x

x

x

x

(૫)

જૌનરન નામના એક વિદ્વાનને પોતાની પ્રયોગશાળામાં એકદા પ્રયોગ કરતાં માલમ પડ્યું કે જે કાચની નળીને પ્રથમ નિર્વાત (હવા વિનાની) બનાવીને તે માંડીથી પછી તેણે વિદ્યુતનો પ્રવાહ પ્રમાર કરીને પ્રકાશિત બનાવી હતી, તે નળીની આસપાસ જન પ્રકાશનું દાંડળ દીપ્તું હતું તોપણ પામે પડેલો છબી પાડવાનો કામગી કાળો થઈ ગયો—એ ઉપરથી એણે એવું અનુમાન કર્યું કે “ એ નળીનાં કિરણો પોતે અદૃશ્ય હોવા છતાં જે આમાન્ય પદાર્થોમાં પ્રકાશ સાધારણ રીતે પ્રમાર થઈ મકતો નથી તેમાં પણ એ કિરણો પ્રવેશ કરી મકે છે અને વક્ર થતાં નથી! ”

શસ્ત્રિયાનું ટાંકડેને રોન્ટ્જનની આ શોધ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી ! એક બાદની દહેલીમાં મોયની અણી પેસી ગયલી, તે ક્યાં પેસી ગઈ છે તે સમજાવતું નહિ. તે પણ આ અચાત કિસ્સો—રોન્ટ્જનના ‘X’ rays—“એક્સ રેઝ”ની, મદદથી જોઈને શસ્ત્રિયાય વેદોએ તે અણી ખેંચી દાઢી !

x x x x

(૬)

એક પુસ્તક વેચનાર હતો. તેણે ન છિલી સહાયએવા અક્ષરનું એક પુસ્તક નિર્માત્ર ગણીને પોતાની દુકાનના એટલા ઉપર નાખી મુક્યું હતું. એક રસ્તે જનારે બે દોઢીઆં આપીને તે ખરીનું. તે પ્રાચીન સમયની છાપવાની કળાનો નમૂનો હતો. તે તેણે વેચ્યું અને તેની વેચાણ કિંમતથીજ તે પંચાદાર પુરવની પક્તિમાં લેખાયા લાગ્યો !

x x x x

(૭)

ઈર્જ્યમાં કોર્નવોલ નામે પગથળું છે. તેમાં કશઈ બહુ જડે છે. ખાણ ખોદનારા મનુષ્યોએ ખાણમાંથી કાઢેલા કચગના—ધૂળના—ખાણની બહાર દગ કીધા. એ નિર્માત્ર ગણી નાખી મહેલા દગ પર કેટલાંક વર્ષો પછી ખીજા કેટલાક પુગ્ગોએ ફેફટરીઓ ખાંધીને એ કચરામાંથી આસિનિક નામનો પદાર્થ ગોળી કાઢ્યો ને તેવડે લક્ષાધિપતિઓ થયા ! આનું નામ તે ધૂળમાંથી પેસા !

x x x x

(૮)

દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક મુખાર એક નિયમ એક ખેડૂતને ઘેર રાતવાયો કરવા થોડો. ત્યાં તે ખેડૂતનાં છોકરાંને ઘરનાં બારણા આગળ પથ્થરના કાંકરાની રમત રમતાં એણે જોયાં. તેમાંનો એક કાંકરો—પથ્થરો—એને ચળકતો લાગ્યો; અને તેથી એણે તે પથ્થરને કીંમતી ધાર્યો. તે પથ્થરને એણે ૫૦૦ પાંડે (૩. ૭૫૦૦) વેચ્યો ! અને ત્યાર પછી એ જગ્યાએ અને એની પાડોશમાં (કિબર્લી નામે ગામ નજદીક) દીરાની ખાણો દરો એમ ધારીને પૂરોપીયનો મંખ્યાખંધ ત્યાં ગયા અને ખાણો જડી, અને હાલમાં આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રતિવર્ષ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાંડે=૧૫૦૦,૦૦૦,૦૦૦ રૂા. (૧ અબજ અને ૫૦ કરોડ રૂપૈયા) ની કિંમતના દીગ જડે છે !

x x x x

(૯)

૬)

આસ્ટ્રોલીઆમાં એક ખેડૂતને જમીનમાંથી માટીનું ટેકું તપાસતાં તેમાં સોનું હશે એવો સંશય થયો, તેપરથી તેને મોઢ્યું તો તેમાંથી સોનું નીકળ્યું ! તે પરથી ત્યાં સોનાની ખાણો ખોદાઈ, અને ઈ. સ. ૧૮૫૨ થી ૧૮૬૭ સુધીમાં ૩૫૦,૦૦૦,૦૦૦ પાંડ, ૫૨૫૦,૦૦૦,૦૦૦ રૂ. (૫ અબજ ૨૫ કરોડ રૂપિયાનું) સોનું-જડયું હતું !

x

x

x

x

(૧૦)

તીક નાનાં પ્રાણી છે. પણ જ્યારે અનાજના ખેતર પર પડે છે ત્યારે તેઓ અનાજના છોડનો એટલો બધો ભક્ષ કરી લે છે કે તેઓ જડીને જતાં રહે છે ત્યારે તે રથજો વાવેતર થયું હતું કે નહિ તેની નિશાની પણ પાછળ રહેલી જણાતી નથી ! અને એવું મનીષ છે કે તે ખેતરમાં ખીજે વર્ષે પાક ઉત્તમ નીપજે છે એનું કારણ એમની હગાર !

x

x

x

(૧૧)

રોગનાં જંતુઓ (microbes) નરી આખે લેઇ મકાતાં નથી. તોપણ ધરતીકપથી માણુમ મરતાં હશે તે કદતાં વધારે સંખ્યામાં માણુસ રોગનાં જંતુથી મૃત્યુ છે !

x

x

x

x

(૧૨)

ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં એક વખતે રોગનો ઉપદ્રવ થયો. તેથી મેટુરના-રોગના-કોડા સંખ્યાબંધ મરવા લાગ્યા. તેથી ફ્રાન્સની સરકારે તેમ થવાનું કારણ શોધી કાઢવા એક કમીશન નીમ્યું. તેમાં લૂઈ પેક્યૂરની નીમણુંક કરી હતી: તેણે એ જીવંત રોગજનક જંતુ (microbes) થી મરે છે એ નક્કી કીધું, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યના દેહમાં પેસીને એ જંતુ. વિનાશકારક અસર કરે છે એ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરીને એ જંતુ સામે ટક્કર ગ્રીવી સહાય એવા ઇલાજોની શોધ કરી જેથી મનુષ્યની જીવનની સલામતીનો સંભવ વધ્યો છે. અને અર્વાચીન સમયના પ્રસિદ્ધ રસિયન ડૉક્ટર મેટ્શીનકોફ (Metchnikoff) પોતાના એક પુસ્તકમાં (“Prolongation of Life” નામના પુસ્તકમાં), “ Immunity from the ravages of microbes અર્થાત્ “ સુક્ષ્મ જંતુઓના ઉપદ્રવમાંથી જાવાવ ” એ વિષયની ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે કે “ એ સુક્ષ્મ જંતુઓની આમે જેમ જેમ વધારે સખ્ત લડત લડવામાં આવતી જશે તેમ તેમ બલિષ્ઠમાં એવા ક્ષય જેવા રોગ ઉત્પાદક જંતુઓ અમંગલજ નાશ પામશે, અને મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થશે ” એવી આશા પ્રદર્શિત કીધી હતી !

x

x

x

(૧૭)

ઈ. સ. ૧૪ મી સદીમાં ઇટાલિના ફ્લોરેન્સ શહેરમાં સેસ્પીનો નામના માણસે ચમ્પા માટે કાચ તૈયાર કીધા; તે ચમ્પાના એ કાચની રમત રમતાં હોકરોને જોઈને હોલંડના એક માણસે (Hams Lippershay of Middleburgh) દેવળનું શિખર-જેથું તે ઉપરથી તેણે આપેલી ચીજ નજીક જણાય એવા કાચ બનાવવાની યુક્તિ ખોળી કાઢી! અને એવા કાચ વાળું એક રમકડું જૂનાગીને ખોતાની દુકાને ટાંચ્યું. એ રમકડું માર્કિસ સ્પીનોલાએ ખરીદ્યું અને નાસાઈના પ્રિન્સને તે વેચ્યું. એ પ્રિન્સે દુસ્મનના લશ્કરને દરથી આવતું જોવા માટે વાપર્યું! આ વાત જિહતી જિહતી ગેવીલીઆના કાને પહોંચી. એણે કેપ્તેનના ગણિતશાસ્ત્રનો અને ચક્ષુશાસ્ત્રનો અને વૈદ્યજ્ઞાનનો આરો અભ્યાસ કીધો હતો. તેથી એ વિશે કેટલોક વખત મનન કરીને એવા કામની આમુક ગોઠવણી કર્યાથી દૂરની વસ્તુ પાસે દેખાશે એટલુંજ નહિ પણ આગળ પેડે હાંધી ન દેખાતે મવળીજ દેખાશે એવી કલ્પના કરી; અને પરિણામે એક વાંસળીને એ છેડે એવા કાચની ગોઠવણ કરીને આકાશી પદાર્થ જોવા માટે દુરબીન શોધી કાઢ્યું.

તા. ૧૫-૭-૧૪.
અમદાવાદ.

“ બાળમિત્ર ”

પ્રેમયજ્ઞ.

લીધી મેં પ્રેમયજ્ઞ તજ્ઞા, લીધી મેં પ્રેમ યજ્ઞ દીક્ષા, રેક.
પ્રણય સખી! સદ્ધર્મચારિણી તું છે મહારી તેમાં,
પ્રેમધર્મ તું જગત રિધિવત્ શુદ્ધ પવિત્ર હમેશાં;
ગ્રસિલો! દે જો તું શીક્ષા. લીધી૦
યજ્ઞવેદિમાં પરમ પ્રેમની પુનિત પ્રતિષ્ઠા કરશું,
પ્રેમ પ્રદીપ પ્રકાશ જગતરશું, હૃદયથી પૂજન કરશું;
કરશું મગે પ્રદેક્ષિણા. લીધી૦
ભજન, ધ્યાન, મમાધિ નિરંતર પ્રેમ પ્રભુની કરશું,
પ્રેમ પ્રભુને પ્રસન્ન કરશું, નિર્ભય પ્રસાદ ધરશું;
જમશું પ્રેમ હવિષ ત્રિક્ષા. લીધી૦
નિરંતરાનુદાન માલકું પ્રેમ યજ્ઞનો હોમ,
માનુંજું હું મોક્ષ જ એમાં, મારે મન એ ઉર્ધ્વ;
હું લેખન કરું પ્રણય રક્ષા. લીધી૦
રસિક.

● પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારો.

(૧.)

(પૂર્વરંગ.)

પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારોમાં પ્રસિદ્ધ રીતે ખ્દાર પટેલા બે જણા છે:—રા. 'ગ' એમ. એ. અને રા. અંબાઈદાસ કાળીદાસ પટેલ બી.એ.. રા. 'ગ'એ પોતાના લેખોનો પ્રવાહ આપણુ મંવત્ ૧૯૧૬ના 'વસન્ત'માં ગંધ કર્યોછે. એ છેવટના લેખને એઓ 'ઉપમહાર' નામ આપેછે. તેને અંતે " તુર્તને માટે શાન્ત થાઉંછુ " એમ લખ્યુંછે, તેથી જણાયછે કે પાછા એ અશાન્ત થશે એમ પોતાને ભય રહેતો હશે; અથવા તો મહારા માથા ઉપર હેમની ઉમોઢિલસતી તલવાર લટકતી જ છે એ વાતનું મ્હને વિસ્મરણ ના થવા દેવું એમ અર્થ હશે.

રા. 'ગ'ની વિસ્તીર્ણુ ચર્ચાનો ઉત્તર આપવો એ આવશ્યક પણ નથી અને શક્ય પણ નથી. માટે હેમની ચર્ચામાંની કેટલીક ખાસ મહત્ત્વની અથવા પ્રગળખે મહત્ત્વ પામેલી ખાખતોનો જ હું એક સામાન્ય ચર્ચા લખીને સ્પર્શ કરીશ. રા. અંબાઈદાસના * લેખને તો 'કોષકવ્વાર ઇશાગે કરવામાં આવશે; અને આમ " એક કોંકરે બે પક્ષી પાડવાનો " પ્રયત્ન હું કરીશ. પછી " કાગડો કામડીને ધીરે નહિ " તો તો ઉખાય નહિ. અતુર જાનારાઓનાં એ લક્ષણુ અને અધિકાર જ છે, વળી મ્હારી કને પાસ કે પાસ વાપગવાની કળા નથી; પોતાના જ પાસમાં એ.અંબાઈ જશે તો જુદી વાન.

પ્રત્યાય કેપે થોડીક સામાન્ય દીકા કરવાની જરૂર છે. 'વસન્ત'માં રા. 'ગ'ના લેખ આ વિષય ઉપર ચાલુ હતા તે અસ્મામાં 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં 'K.'ની મઢીથી એ જ વિષય ઉપર બે ત્રણ લેખ આવ્યા હતા. આ ઉપરથી વાચક વર્ગને એ જ ખામ થાય કે આ બે લેખકો જુદા છે, આમ પ્રેમાનન્દ પઠના દળમાં મંખ્યાનુ આધિક્ષ જણાય. પરંતુ રા. રણજિતરામે અને " શુન્દરાતી " પત્રના ખીળ લેખકે વાત ઉઘાડી પાડી દીધી અને તેથી જણાડું કે ગ=K. આટલી આ અજ્ઞાત રકમની અજ્ઞાત કીમત તો નીકળી. આમ દળનું બદલ દેખાડવાની યુક્તિ બેઠેઈને એક અંગ્રેજ પુસ્તક કે વર્તમાનપત્રમાં આવેલી રમણ કથા માઠ આવેછે,—એક ડોસી ઇડાં વેચતી હતી, પણ દુકાનમાં ઈડાં થોડાં, અને માલ બહુ છે એમ જણાવવાનો લોખ તો ખરો; તેથી હેણે એક યુક્ત કરી; મેજ ઉપર ઈડાં ગોઠવ્યાં તેની પાછળ મ્હોટો આવનો મળ્યો, એટલે સખ્યા જમણીનો તો ખાસ થયો જ થયો !

આ રા. 'ગ'નો આવનો ગ. રણજિતરામે તથા ખીળ લેખકે જગતને ખતાવી દીધો એટલે હવે આ ઉપમહારમાં રા. 'ગ' પોનાનો શુદ્ધ ભાવ દર્શાવવા ખુલામો એક આપેછે.

* વડોદરાની સાહિત્યપરિષદમાં હેમણે વાંચેલો નિબંધ.

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં જુદી સહીથી લેખ આપ્યા હેતુનું કારણ એટલું જ જણાવે છે કે—
 “રા. નરસિંહરાવને એક હેવી ટેવ છે કે કાંઈ તકરાર ચાલતી હોય, તો તેના રહિયા જુ
 જુદાં માસિકોમાં આપેછે; હાનું અતુકરણ કરવાનું મ્હને મન થયું, અને કાંઈક ઉતાવ
 કરવાની તથા કાંઈક જુદા જુદા વાંચકોને આ ખાખત જાણવાની ઉત્કંઠાથી પ્રેરાઈ એ
 રસો મ્હે લીધો હતો.”

રા. નરસિંહરાવની અનેક નહારી ટેવોમાંની આ નહારી ટેવનું અતુકરણ કરવાનું મ
 રા. ‘સ’ જેવા રૂને થાય એ આશ્ચર્ય ! ફરક માત્ર એટલો જ છે કે નરસિંહરાવ અપવા
 રે જે જ અને અતુક યોગ્ય કારણોથી જ જુદાં માસિકોનું સેવન કરેછે, અને તે જુદા
 જુદી સહીથી નહિ પણ એક જ સહીથી,—તે પોતાના નામથી જ. આ ફરકથી રે
 અંશ એક પક્ષમાં હોય છે તે ખીજામાંથી ખરી જાય છે તે સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર છે ?

ગ. ‘સ’ હવે આમ થીંગડાં મારવાનું કરેછે, પરંતુ હેમના જ વચનથી આ થીંગ
 ફાટી જાયછે,—‘વસન્ત’ સપ્ત ૧૯૬૯ ના માધના અંકમાં પૃષ્ઠ ૨૩ મે રા. ‘સ’ કહેછે:—
 “K. એ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં આ વિશે સવિસ્તર લખ્યુંછે, તેની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂ
 નથી.” આમ બોલનારા ‘સ’નો હેતુ એ જ હોય કે K નામના અન્ય પુરુષોનો હેમ
 પોતાને ટેકો મળ્યોછે એમ ભાસ કરવો. આ પદ્ધતિને શું નામ આપવું ?—અસ્તુ. પરંતુ આ
 બખખે નામના વેશમાં સતાવાથી મ્હને ખીજે અન્યાય એક રીતે એ મળેછે કે ‘સ’ આ
 ‘K’ની દલીલોમાં વિરોધ હોય તો તે મ્હારાથી બતાવાય નહિ; ‘સ’ કહેશે કે એ તે
 ‘K’નું કહેવું છે, અને ‘K’ કહેશે—એ તો ‘સ’નું કહેવું છે ! દાખલા તરીકે,—‘એક કાંક
 અનેક પક્ષી પડે’ એ કહેવત વિશે ‘K’ના જુલાઈ ૧૯૧૨ ના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના લેખને
 સમગ્ર હેતુ એ બતાવવાનો છે કે એ સ્વતન્ત્ર ગુજરાતી કહેવત છે (એ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’
 પૃષ્ઠ ૧૯૩), અને ભિન્નભિન્ન ભાષામાં એક મતલબની પણ જુદી જુદી કહેવતો હોય
 એ આકર્ષિક સંયોગનો જ આ એક નમૂનો છે. ‘K’ આમ દર્શાવેછે ત્હારે રા. ‘સ’
 એમ બતાવેછે કે સુરતમાં પ્રેમાનન્દ રહ્યા હતા, અને સુરતમાં અંગ્રેજો અને ખીજા સુરોપિયને
 બેઠપાર માટે ધણા રહેતા હતા તેમની પાસેથી કોઈ દેશીએ એ કહેવત સાંભળી હોય અ
 પ્રેમાનન્દના જાણવામાં આવી હોય—એ (અહિંજી અસંભવપરપરાની વાત) ‘બનવ
 નેગ’ છે. (‘વસન્ત’, કાર્તિક, સપ્ત ૧૯૬૮, પૃષ્ઠ ૪૮૩). અને વચનોનો વક્રતા એક જ
 છે એમ જાણ્યું હોય તો એ વચ્ચેના ઉધારો વિરોધ દર્શાવી સકાય. પરંતુ હવે રા. ‘સ’એ
 બહુરૂપીય તથા દીધુંછે તો આ સ્પષ્ટ વિરોધ હેના ઉધારો સ્વરૂપમાં મૂકીને જ ચૂપ રહ
 તો બસ છે.

રા. ‘સ’એ ખીજગણિતની અગ્રણ્ય સંખ્યાનું રૂપ સ્વીકાર્યાથી મ્હને એક વિષમ પ્રસંગમાં
 મળ્યોછે. રા. ‘સ’ તે કોણેછે તે જાણ્યું હોય તો ઉત્તર લખવો કે ના લખવો એ પ્રશ્નનો
 નિર્ણય કરવામાં યોગ્યતાનું એક સાધન મળે, તે સાધન ખોવાઈ જાયછે. પરંતુ એમ કહેવાય
 કે નામ ના જાણ્યાથી લેખના અન્તર્ગત ગુણદોષ ઉપરથી જ નિર્ણય કરાય તે વધારે વાજબી

છે; પરીક્ષાની ઉત્તરે વાંચતી વખતે કેટલાક પરીક્ષકો ઉત્તર લખનારનાં નામ વાંચ્યા વિના જ તપાસેછે, ન્યાય શુદ્ધ થાય તે હેતુથી. તો આપણે પણ તે ધોરણ કમ્પૂઝ રાખીશું. અને, ખરે, એ ધોરણે મદે તપાસ્યું તો મદને તો એમ જ લાગ્યું કે 'વચન્ત' ના ગુણુદર્શી તન્ત્રીએ લેખકે સ્વીકારેલા જ એ ગુજરાતી અક્ષરની પાછળ 'એમ. એ.' એ અંગ્રેજી અક્ષરો વળગાડ્યા ના હોત તો હું માનત નહિ કે એ લેખોના લેખક એમ. એ. ના ઉપાધિધારી છે. હેમની દલીલોની ચર્ચાની પદ્ધતિમાં ઐતિહાસિક રીતિ, વિવેચનરીતિ, અને તર્કશાસ્ત્રરીતિ, એ સર્વનો એટલો તો અનાદર થયોછે, કેમકે કેમકે મહારાં વચનોનો એટલો તો વિપર્યય થયોછે, અને પોતે જ એટલા અપૂર્ણ અવગ્યાસથી આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયાછે, કે આ સર્વ વાગ્ગતનો ઉત્તર આપવાની ઇચ્છા જ મદને થતી નહોતી.

પરંતુ એક બે પ્રમંગ હેવા બન્યા કે તે ઉપરથી એમ જણાયું કે રા. 'સ'ના (કાર્તિક મંચત ૧૯૬૮ ના 'વચન્ત'માંના) પ્રથમ લાંબા લેખથી કેટલાક મમઝૂ જણાતા ત્રોટો પણ કાણુવાર છેતરાઈ ગયા હતા. આ કારણથી કોંઈક મામાન્ય રૂપે અને મહત્વની વાતોના

† આ છેતરામણીનું કારણ તરત જ જણાયું. એ મમઝૂ માણુમે આ પ્રશ્નો અવગ્યામ પણ કર્યો નહોતો અને મહારો મૂળ નિબન્ધ પણ વાંચ્યો જણાતો નહોતો. આ વાત માટે નીચેના પત્રવ્યવહારમાંથી ઉતારો દાંકવાની જરૂરછે. એ મિત્રના મહારા ઉપરના તા. ૨૪-૧-૧૨ ના પત્રમાંથી ઉતારો:—

“ રા. 'સ'નો લેખ વાંચી આપની ઘણી ખરી દલીલો ખંડિત થતી હોય એમ મદને લાગેછે, તે આપને વગર પૂછે (કાંઈ પૂછ્યે) જણાવવાની રજા લઉં છું. ”

એ પત્રને મદે ઉત્તર લખ્યો હેમાંથી ઉતારો:—

“ રા. 'સ'ના લેખથી મહારી ઘણી ખરી દલીલોનું ખંડન થયું એમ ત્હમને લાગેછે તો તે મત ત્હમને મુનારક હો. મદને તો એ કેવળ આડઅરી અને મહારા મુદ્દાને જણીને અથવા અજણતાં દુઃકટાવીને અથવા હેનું હાર્દ દૂર છોડીને કરેલી ચર્ચા કેમકે કેમકે દ્વિપિત જણાઈ આવેછે. ત્હમારું જેવા બુદ્ધિમાન અને નિષ્પક્ષપાત પુરુષ હેવાથી છેતરાઈ જાય એ આશ્ચર્યની વાત. એ ઉપરથી એમ અતુમાન કરી સકાય કે ત્હમે મહારા નિબન્ધનો જોડો અભ્યાસ બીગ્યે જ કર્યો હશે. ”

આ ઉપર તે મિત્રનો ઉત્તર:—

“ રા. 'સ'ના લેખ વિશે મદને જે impressions થઈતે જ આપને જણાવી હતી. પ્રેમાનન્દના “ નાટકોની આ તકરાર વિશે મદે જોડા ઊતરી વિચાર કર્યો જ નથી ”

આ ઉપર મહારો પ્રત્યુત્તર:—

વિશેષ રૂપે ઉત્તર આપવાની મહેને પ્રવૃત્તિ થઈ. માટે જો 'ગ' ની આ ચર્ચાસ્વરૂપ આમ દ્રષ્ટા બરેલું છે તે જણાવવા જેટલા નમૂના આપીને જ વિશેષ ચર્ચા તે ઉપર કરવાનું ધારું.

આ દ્રષ્ટાનાં ઉદાહરણો આગળ ઉપર આવશે જ; પણ અહિં હેમાંનું એક બતાવું.

“હમણાં જ, એક ભાવનગરના ગૃહસ્થે લગભગ પ્રેમાનન્દના મમયમાં લખેલું ‘ભાગ્ય મહોદય’ નામનું સંસ્કૃત નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ ગ્રન્થને બરોબર નાટક નામ અપાય તેમ તેમ નથી, છતાં હેમાં જે રીતે નાટકનાં પ્રધાન અંગો, શબ્દો ને” અભિનયનો ઉપયોગ

“આ વિષયમાં ત્હમે સ્વીકાર કરોછો કે ત્હમે જાણી જાતરી વિચાર કર્યો નથી. છતાં પ્રથમના પત્રમાં લગભગ ઠરાવી દોછો કે ‘આપની ઘણી ખરી દલીલો ખંડિત થતી હોય એમ મહેને લાગેછે.’ એ વચનના સાદસ, નિષ્પક્ષતાત ન્યાય આપવાની અનિચ્છા, ઇત્યાદિ માટે શું કહેલું? ત્હમે જો આ વિષયમાં જાણી જાતરી વિચાર કર્યો નથી તો ત્હમારે આ બાબતમાં બોલવાનો હક ઉત્પન્ન થતો નથી એમ કહું તો ક્ષમા કરશો. Impressionની ભાગ્યી દાહનું રક્ષણ લેવું એ ત્હમારા જેવા સત્યસંશોધકને હજી નહિ. હવેથી ત્હમે કોઈ વિષય ઉપર પત્ર લખો તો પૂરા અભ્યાસ તથા વિચાર કરીને જ લખશો. ત્હમારી પદ્ધતિથી બ્યર્થ થમ મહેને આપશો નહિ.”

“સંસ્કૃત નાટક છે એટલે પ્રસ્તુત પ્રશ્નની બહાર જ વાત જાયછે; પરંતુ એટલું કહેવું પડેછે કે રા. ‘ગ’એ આપેલા વર્ણનથી બ્હેમ પડેછે કે આ નાટક તે ખરું નાટક નહિ હોય. “આ ગ્રન્થને બરોબર નાટક નામ અપાય તેમ નથી” — આ હેમનું વચન જ એ બ્હેમ ઉત્પન્ન થવા માટે બસ છે. એ ઉપરથી જણાયછે કે નાટકનું સ્વરૂપ બાંધનારાં પ્રધાન અંગો હેમાં હશે જ નહિ; છતાં પોતાના વચનથી થતી નિર્બળતાને નભાવી દેવાને રા. ‘ગ’ હમેરેછે કે નાટકનાં પ્રધાન અંગો, શબ્દો, ને આભનયો ‘હેમાં વપરાયાછે. (અભિનયો તો જોવાથી જ પ્રત્યક્ષ થાય તે ગ્રન્થમાં શી રીતે વપરાયા હશે?). જો પ્રધાન અંગો આવ્યાં તો નાટક નામ બરોબર રીતે અપાય એમ નથી તે કેમ? બધું પાણીના પાયા ઉપર ચણતર છે.

આ નોંધ લખ્યા પછી ‘ભાગ્ય મહોદય’ નાટકનું પુસ્તક મ્હારા જોવામાં આવ્યું. સૂત્રધાર અને નટીના મંવાદવાળી પ્રસ્તાવના બાદ કરતાં હેમાં આજુ માત્ર નાટકનું સ્વરૂપ નથી. ‘પ્રધાન અંગો, શબ્દો, અને અભિનયો’ — હેમાંનું તિલમાત્ર જડતું નથી. મયમન તજરસ એ આઠ ગણ અને પછી ઉપમાદિક અર્થોલ્લેખકારોને સઘન રૂપ કહી હેમની કને પોતપોતાનાં સ્વરૂપ બોલાવ્યાંછે, અથવા તો તે તે અલ્લેખકારોના નમૂના જ ઉપસ્થિત કર્યાંછે. અર્થાત્, આ અલ્લેખકાર શાસ્ત્રનો ગ્રન્થછે; માત્ર ‘ઉપેક્ષા કરેછે, અપહતુતિ પ્રવેશ કરેછે,’ એ નમૂનાનાં જ વચનોથી નાટક બની જવું હોય તો અદ્ભુત! ‘ગ’ ના મંડેસા ઉપર જ આ ગ્રન્થને નાટક રૂપે સ્વીકારવામાં કેટલું બેખમ છે તે આ ગ્રન્થ જોયા પછી મહેને જણાયું. આટલું જ કહેવું બસ છે. વિશેષ કહેવામાં હેમની ખુદિશાકતને અથવા હૃદયશુદ્ધિને અપમાન કરવા જેવું થવાનો ભય છે.

કરવામાં આવ્યો છે, તે જોતાં કહું છું કે વગર ચાચે તેમ નથી કે નાટક લખવાનો પ્રચાર ત્રેમાનન્દના સમયમાં હતો. ” (‘વસન્ત’, ગ્રામણ, સંવત ૧૯૬૯, ૫૪ ૩૮૭, છેલ્લો પેરા.)

મ્હારી આ પ્રશ્નની દલીલ ખરી રીતે સમજનારને યાદ હશે કે ત્રેમાનન્દના સમયમાં નાટકો ન્હોતાં તે સંસ્કૃત નાટકો નહિ, પણ શુજરાતી નાટકો, એમ જ તત્ત્વ હતું. આ વાત બહુ વલનિ, અથવા બહાવી દઈને, ઉપરના સંસ્કૃત નાટકને આગળ ક્યાંથી શું ફળ? સાધારણ વર્ગ છેતરાય એ ફળ છલ હોય તો તે ફળ ખરું.

ઉપર કહેલા છેતરાનારા વર્ગમાં કેટલાક ગાનના સંગીતને લીધે, તો કેટલાક ગાનના કુવિદાસને લીધે, તો કેટલાક છેતરાવામાં ઇલાપતિ માનીને, એકપક્ષી નિર્ણય કરનારા છે. હાવા હાવા વર્ગને છેતરાવાથી સાદૃશ્ય મળ્યું હોય, રા. ‘જ’ની ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ હોય, તો તે રીતે હેમનો પ્રવાસ સફળ જ છે, અને એ અર્થમાં મ્હારે પરાજય સ્વીકારવું, અને રા. ‘ઘ’ને હેમના મફળ અને વિજયી ચાતુર્ય માટે અભિનન્દન આપવું. વધા આરોપ મૂકીને અને વચનોના વિપર્યય ક્યાંથી વિજયી થવાનું હોય તો નિર્મંશય એ વિજયી થયા છે.

† સાધારણ વર્ગને જમ ઉત્પન્ન કરનારાં વચનો આ વિષયની ચર્ચામાં અનેક જણે જુદી જુદી રીતે વાપર્યાં છે; એક ઉદાહરણ આપું. ડોમોઈના કવિ દયારમભાઈનાં નાટકો છે એમ લોકમાં ખાસ ઠરાવનારા ઉક્તિ કેટલેક સ્થળે લેવાયી મ્હં રા. કેશવલાલ કુવને લખીને પૂછ્યું કે એ નાટકો ક્યાં? તો હેમણે તા. ૨૮-૮-૦૭ના પત્રમાં મ્હને લખ્યું કે—
“ દયારામનાં નાટકો તે ‘હરમાન ગમ્હના સંવાદ’ જેવાં અથવા ‘લોચનમનના ઝપકા’ જેવાં ઉક્તિપ્રત્યાક્ત રૂપ છે. હેમાંનું એક તો ‘પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક’માં ‘મનમતિસંવાદ’ના નામે છપાયું છે. હેને છેડે દયારામ સહેજ હેના મંમનમાં નાટક શબ્દ લાપરી નાથ છે, બાકી મથાળું તો સંવાદનું જ આવે છે. ”

આ વાંચ્યા પછી કાંઈ પણ વ્યાખ્યાનની જરૂર રહેતી નથી.

ત્રેમાનન્દના આસપાસના સમયમાં નાટકસાહિત્ય ન્હોતું એ મ્હારું વચન શુજરાતી નાટકસાહિત્યને લક્ષીને હતું, સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય માટે નહિ—એ વાત સમજવાનો જમ હેનારને સહેજ સમગ્રય એમ છે, છતાં રા. જ્ઞાના જેવો અર્થવિપર્ણસ કરનારા ખીળ એક મિત્ર પણ પ્રગટ થયા છે. એપ્રિલ ૧૯૧૪ના ‘સમાલોચક’માં ‘ત્રેમાનન્દનાં નાટકો’ એ વિષય તન્ત્રી તરફથી રજૂ થયો છે, હેમાં આ વિવર્ણસ નજરે પડે છે. તન્ત્રી, રા. અમ્બાલાલ જાનીને ત્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારોમાં હું ગણી સકતો નથી; કેમકે એઓએ મિત્રો આગળ અનેક વાર તેમ જ મ્હારી આગળ સ્વીકાર્યું છે કે આ નાટકો ત્રેમાનન્દની કૃતિ નથી એમ પોતે પણ માને છે. માત્ર હેમનું કહેવું એમ છે કે નરસિંહરાયની દલીલોના રદિયા આપી સકાય એમ છે. ઉપર કહેલા વિવર્ણસ જેવા તેમ જ એ લેખમાં જે અત્યાચારપુક્ત આલેખો છે તે પ્રકારના રદિયા હશે તો સાર્થક્ય કશું થવાનું નથી. બાકી, પોતે શા કારણથી નાટકો ત્રેમાનન્દનાં નથી એમ માને છે તે ચર્ચા પ્રગટ ફગી હોત તો મતની મેવા સધાત. તા. ૪-૭-૧૪.

અને ખરેખર, રા. 'ગ'એ આ ચર્ચામાં અથાગ શ્રમ લીધો છે. પરંતુ તે માટે હેમને શાખાશી આપતાં કાંઈક મંદાય થાય છે, કેમકે એ અમતું પરિણામ જોતાં ખેદ અને દયા ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી ફેટલીક વિરલ બાબતમાં હેમણે નવો પ્રકાશ આપ્યા માટે હેમનો ઉપકાર હું માનું છું; તેમ જ હેમની ચર્ચાથી મહારા અભિપ્રાય ફર્યા નથી તે માટે હું લાચાર પણ છું.

પરંતુ, સર્વ કરતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ વિષયમાં પ્રેમાનન્દના નામનાં નાટકોને પ્રગટ કરનારામાંના અવશિષ્ટ સજ્જન, રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા, તો હજી સુધી 'મૈન ગમ્બીર મૈનમાં લીન' રહ્યા છે! "ચર્ચાનું સ્વરૂપ જોતાં હેમણે (પ્રા. કેશવલાલે) તથા પ્રકાશકોએ જે મૈન ધારણ કર્યું છે તે સર્વથા યોગ્ય છે" ('વસન્ત', કાર્તિક, સંવત ૧૯૬૮, પૃષ્ઠ ૫૧૩).—આમ કહીને કેવળ લૂંટો બચાવ રા. 'ગ' કરે છે. પરંતુ પ્રકાશકો—પ્રકાશક—ને કશું બહુ બોલવાની જરૂર જ નથી; માત્ર અસલ હસ્તક્ષેપો રજૂ કરે, અથવા તે વિશે ખુલા દિલથી પૂર્ણ હકીકત જાહેર કરે અને પોતાનાં પ્રમાણ આપે, એટલે બસ છે. તે પણ ના થાય તો પછી સુગર્વ એક જ અનુમાન કાઢી સકે. + આ સ્થિતિમાં મહે જોમ બીજા ગૃહસ્થો તરફ 'વસન્ત', કાર્તિક, સંવત ૧૯૬૮, પૃષ્ઠ ૪૫૮-૪૫૯ મે ઉલ્લેખેલાં વિનંતિપત્ર મોકલ્યાં તેમ પ્રકાશકોને પણ કેમ ના મોકલ્યાં—એમ કહી રા. 'ગ' ફરિયાદ કરે છે ('વસન્ત', આવણ, સંવત ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૩૮૭) તે કેવળ વ્યર્થ છિદ્રશોધન જેવું છે એમ જણાશે. પ્રકાશકોમાંના એકને એ પત્ર પહોંચાડવો તે માનવ સાધનથી અસાધ્ય હતું. અવશિષ્ટ સજ્જન તો એક પક્ષના જ હોવાથી એ મત અથવા તર્જુન આપવાના અધિકારથી દૂર થયા છે.

રા. 'ગ'એ મહારી ચર્ચામાંના બાગના વિપર્યય કે'વા કર્યા છે તેવું એક ઉદાહરણ અહિં આપી બાકીનાં ઉદાહરણ વિશિષ્ટ ચર્ચા માટે સુવત્તવી રાખીશ. મહે ૫૦ સાક્ષરો તથા માસિકાદિકના તન્ત્રીઓને વિનંતિપત્રો મોકલી મહારા નિખન્ધ ઉપરથી-જો મત બંધાયો તે પૂછ્યું ત્કેનું પરિણામ રા. 'ગ' હેવા રૂપમાં બતાવે છે કે—"માત્ર ત્રણ જણે સ્પષ્ટ રીતે નાટકોને બનાવટી જ કહ્યાં છે"—એમ કહી મહારો પક્ષ સ્વીકારનારા આખા શુન્દરાતમાં માત્ર ત્રણ જ છે એમ ઠરાવ કરી દીધો છે. પ્રાસન્ન રીતે સ્વીકારનારા એમ કહ્યું હોત તો કાંઈક સત્યાંશ આવત. પરંતુ મહે આપેલી હકીકતનું સફવેયું કાઢીને તપાસતાં શું જણાય છે? આ પ્રમાણે—

૫૪ ફેટલાને મોકલ્યા? ઉત્તર ફેટલાના આબ્યા? ઉત્તરનું સ્વરૂપ

૫૦

૨૦ { ૧૯ પત્રો મહેને મળ્યા ૧ 'પ્રજ્જનન્ધુ'—
[૧ 'પ્રજ્જનન્ધુ'માં લેખ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં હોવાની

+ પ્રેમાનન્દના નાટકો બાબત મહારાથી વિરલ મતતા સજ્જનોમાંથી રા. બ. હરગોવિન્દદાસના જ એક મિત્રે મહેને કહ્યું કે—"Hargovinddas must speak out now."

આ ઉપરથી ૫૦ માંથી ૩ જણે મહેને સ્પષ્ટ ટેકા આપ્યો છે એમ ગણતરી વાળી ગણારો કે ૨૦ માંથી ૩ જણે આપ્યો એમ કહેવું ખરું કહેવારો ?

વળી, ત્રણ ઉપરાંત બીજા ૪ જણે પણ મહેને ટેકા જ—રૂપાન્તરે—આપ્યો છે; તેથી ૨૦ માંથી ૭ જણે ટેકા આપ્યો એમ જ ખરું દર્શન થાય.

આ ઉપરાંત જે ૪૧ જણાએ મૌન રાખ્યું છે તે રાખ્યાથી એકે તરફ અનુમાન થઈ શકે નહિ.

ખરી સ્થિતિ તો એ જ કે ૨૦ માંથી ૭ જણે ટેકા આપ્યો; ૧ જણુ વિમુદ્ધ પડ્યો; બાકીના બધા મૌનની ગુહામાં અગ્નિમાં જ રહ્યા.

આ ઉપરાંત મૌનનાં કારણોની ખરીકા મહેં કરીછે તે વિચારમાં લેતાં ખરું સ્વરૂપ જણારો.

પણુ સ. 'ગ'ના દર્પબરેલા સાહસવચનથી તો ૭૬ જ થયાપછે:—

“ આ જ સૂધી મહેં જે રહ્યા આપ્યા છે તે વાંચ્યા પછી હેમના (= નરમિહરાયના) પક્ષના કેટલા રહ્યા તે જાણવું પણ અગત્યનું થઈ પડશે. ”

(‘ વસન્ત ’, શ્રાવણ, સંવત ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૩૮૭.)

આ પ્રકારનાં દર્પવચનોના આડઅર્થથી જે વર્ગ અંજાઈ જશે હેને માટે કશું કહેવાની જરૂર નથી. પણ આશા છે કે એ વર્ગનું પ્રાધાન્ય જીવંતમાં હજી તો નહિ હોય.

ક્રાંતિક, સંવત ૧૯૬૮ ના ‘ વસન્ત ’ માં સ. ‘ ગ ’ ના બે લેખ છે—હેમના પ્રથમ લેખમાં ‘ સંક્રવર્તમાન ’ માં પ્રગટ થયેલા મહારા લગ્ન સાહિત્ય સભા આગળના ભાષણનાં ~ છિન્ન બિન્ન રૂપમાં મંદાયલા વચાન્ત ઉપર આધાર રાખીને ચર્ચા કરી છે; તે અધીરાઈનું પરિણામ અનેક ક્ષતિઓમાં આવ્યું છે તે મહારા ભાષણના તે જ ‘ વસન્ત ’ માં મંદેલા લેખ જોડે સરખાવવાથી આપોઆપ જણાઈ આવશે.

આટલો પૂર્વરંજ બસ છે. હવેના લેખોમાં ક્રમવાર મહત્વના સુદાઓની ચર્ચા વિશિષ્ટ રૂપે પણ સંક્ષેપમાં કરવાની યોજના રાખવાનું ધારું છું.

પાંદરા

તા. ૨૩-૯-૧૩

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

† ‘ વસન્ત ’, ક્રાંતિક, સંવત ૧૯૬૮, પૃષ્ઠ ૪૬૦.

‡ એ ભાષણના રિપોર્ટમાંની મહત્વની શૃંગોળાનું શુદ્ધિપત્ર મહેં લગ્ન સાહિત્યસભાના તંત્રીને “ સંક્રવર્તમાન ” માં દાખલ થાય એમ માગણી કરીને મોકલ્યું હતું. પરંતુ હેને અમલ થયો જણાયો નહોતો.

હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૨૪ થી.)

ચતુર્થ અધિવેશન.

બીજો દિવસ.

બીજો દિવસે મગળાચરણ વગેરે થયા પછી, સૈયદ અમીર અલી નામના સુમલમાન લેખકના “ હિન્દી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષા ” એ વિષય ઉપરના નિબંધનો છેલ્લો ભાગ પડિત જગન્નાથપ્રસાદ ચતુર્વેદીએ વાંચ્યો. પોતે સુમલમાન હોવા છતાં, આ લેખકના લેખો સૈલી ને ભાષાની દૃષ્ટિએ પ્રશંસા પામ્યા છે. તે પછીથી મહાત્મા મુનશીરામજીએ સભાપતિ તરીકે નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યા ને પસાર કરાવ્યા.

૧. બાપુ દેવડીનન્દન ખની, પડિતરામેશ્વરપ્રસાદ ચતુર્વેદી તથા શ્રીમાન લિઝ્જનનરેશના અઠાધ સ્વર્ગશોહણુ વિશે આ સંમેલન આન્તરિક શોક, તથા તેઓનાં કુટુંબીઓની માથે હાર્દિક સમવેદના, પ્રકટ કરે છે.

૨. (ક.) આ સંમેલન હિન્દીના સર્વ પુસ્તકપ્રકાશકોને પ્રાર્થના કરે છે કે પોતે પ્રકાશિત કરેલાં પુસ્તકોની એક એક પ્રતિ તેઓ યથાસમય મંમેલનના સ્થાયી કાર્યાલયમાં વિનામૂલ્ય મોકલવાની કૃપા કરે, અને હિન્દી સાહિત્યની સંપૂર્ણ સચી, અને એની મામાયિક અવસ્થાનુ તથા એની ઉત્પત્તિના ઉપાયોનું વિવરણ કરવાના કાર્યમાં મંમેલનને સહાયતા કરે. પત્રગંચાલકોને પણ પ્રાર્થના છે કે આ કાર્યમાં સહાયતા કરવા માટે તેઓ પોતપોતાનાં પત્રો ઉક્ત કાર્યાલયમાં વિનામૂલ્ય મોકલવાની કૃપા કર્યા કરે.

(ખ.) આ મંમેલનના વિચાર પ્રમાણે સાહિત્યની ઉત્પત્તિનું એક ઉત્તમ સાધન એ છે કે પ્રત્યેક તીર્થસ્થાન ઉપર તથા દેવાલયમાં હિન્દી પુસ્તકાલયો ખોલવાં જોઈએ. તે માટે આ તરફ તીર્થવાસી હિન્દી-પ્રેમીઓ તથા મન્દિરોના સંચાલકોનું ધ્યાન સંમેલન ખેંચે છે.

(ગ.) આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે સંમેલનની સ્થાયી સમિતિ એક ઉપદેશક નિમે, અને મન્દિરોના વ્યવસ્થાપકો ઉપર ને વિશેષ કરીને મહાન્ત મહાશયો ઉપર પત્રાદિ લખે.

(ઘ.) આ મંમેલનના વિચાર પ્રમાણે હિન્દી ભાષામાં સ્વયં વીરતા પરોપકાર દેશ-ભક્તિ આદિ ઉચ્ચ ભાવો તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં નાટકોના ખેલ, સામાન્ય મનુષ્યનાં ચરિત્ર સુધારવા ઉપરાંત, એનામાં હિન્દી ભાષા ને સાહિત્યને માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા-સાર એક ઉત્તમ સાધન છે. તેથી હિન્દીમાં સ્થિર ને શિક્ષાપ્રદ ઉત્તમ ઉત્તમ નાટકોની રચના તરફ, અને બિન્ન બિન્ન સ્થાનોમાં બિન્ન બિન્ન સમયે તેઓને ભજવવાની આવશ્યકતા તરફ ધ્યાન

ખેંચીને, આ સંમેલન દેશના સુશિક્ષિત સજ્જનોને નિહોટન કરે છે કે નાટકના પ્રચલિત દોષોને દૂર કરવાને માટે તથા એને આદર્યોગ્ય તથા સર્વ સાધારણ શિક્ષણનું સાધન બનાવવાને માટે, તેઓ જનતા તે નાટકોના અભિનયમાં સામેલ થયાં કરે.

તેમ જ આ સંમેલન નાટક લખાવવાના વ્યવસાય કરનારી કંપનીઓનું ધ્યાન પણ એ વાત તરફ દોરે છે કે, પોતાનાં નાટકોને વિચારવન્ત લેખકોને હાલે સર્વ મનુષ્ય સમજી સકે એવી સરલ હિન્દીમાં લખાવવાં—જેથી એ નાટકોનો પ્રચાર થાય તથા પ્રેક્ષકો ઉપર એનો સારો પ્રભાવ પડે—એ તેઓનું સ્વદેશપ્રતિ કર્તવ્ય છે.

(૬) આ સંમેલનનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રચલિત લિપિ નાગરી નથી, તે ભાષાઓના પત્રસંપાદકોની સાથે મળી, સ્થાપી સમિતિએ નાગરી પ્રચારમાં તેઓને સહાયતા આપ્યાં કરવી.

(૭) આ દેશની બિન્ન બિન્ન સંસ્કૃત પરીક્ષા લેનારી સમિતિઓને આ સંમેલન પ્રાર્થના કરે છે કે હિન્દી ભાષા બોલતા વિદ્યાર્થીઓને માટે સંસ્કૃત પરીક્ષાઓની સાથે હિન્દીનો એક વિષય પણ અવશ્ય રાખવામાં આવે.

૩. આ સંમેલન ભારતીય સરકાર તથા બિહાર ને મધ્યપ્રાન્તોની સરકારને પ્રાર્થના કરે છે કે, બિહાર તથા મધ્યપ્રાન્તોના ભાવી વિશ્વવિદ્યાલયોના પાઠ્યક્રમમાં બી. એ. સુધી હિન્દી ભાષા અનિવાર્ય રાખે, અને એમ. એ. ની ડીગ્રીને માટે પણ હિન્દી એક વિષય તરીકે રહે.

આ દરાવ જાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ એમ. એ. એલ એલ. બી. એ મુક્યો હતો, ને પદ્મતિસર મજુર થયો હતો.

૪. આ સંમેલન બિહાર સરકારના સન્યાસ પરગણામાં તેમ જ છોટા નાગપુરની કચેરીઓ ને મુકોમાં હિન્દી જારી કરવાને માટે સરકારને ધન્યવાદ આપે છે, અને તે ઉચિત આજ્ઞાનું પાલન હજી નથી થયું તે તરફ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ દરાવ સભાપતિએ મુક્યો હતો. જાકીના દરાવ જુદા જુદા સભાસદોએ રજુ કર્યા હતા, તે રીતસર અનુમોદન પામી પસાર થયા હતા.

૫. આ સંમેલન બિહાર, સંયુક્તપ્રાન્ત, મધ્યપ્રાન્ત અને પંજાબની સરકારોને પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓ પોતાના પ્રાન્તોનાં સરકારી એજેન્સી, (ઊર્દૂની સાથે) હિન્દી લિપિમાં પણ પ્રકટ કરે, જેથી સામાન્ય મનુષ્યને વિશેષ સમજ પડે.

છઠ્ઠા દરાવમાં વકીલો મુખ્યતાશે તથા કચેરીના અમલદારોને પોતાના કાર્યમાં નાગરી લિપિ તથા હિન્દી ભાષાનો અધિક પ્રયોગ કરવાને વિનંતિ કરી હતી.

સાતમા દરાવમાં હિન્દી સરકાર તેમ જ પ્રાન્તીય સરકારને વિનંતિ કરવામાં આવી

હતી કે તેઓએ છપાવેલાં પુસ્તકો જનસમુદાયના લાભને માટે, મુખ્ય મુખ્ય હિન્દી સમાચાર પત્રોને પણ મોટાવવામાં આવે.

૮. આ સંમેલન હિન્દની રેલ્વે બોર્ડ તથા રેલ્વે કંપનીઓને પ્રાર્થના કરે છે કે તે રેલ્વે નિયમાવલી, ટાઇમ-ટેબલ, નકશા ઇત્યાદિ હિન્દીમાં પ્રકાશિત કરે.

આટલું કાર્ય થયા પછી સ્વામી સત્યદેવજીએ હિન્દી પૈમા ફંડને માટે અપીલ કરવા બાપજી કૃષ્ણે એમના જુસ્સાદાર બાપજી ને ઓલરિવ વક્તૃત્વની મારી અમર થઈ શ્રી કુમાર કીર્તીનન્દસિંહજીએ રૂ. ૫૦૦) બક્ષીસ તરીકે, તે રૂ. ૨૦૦) વાર્ષિક મદાયતા તરીકે આપવાનું વચન આપ્યું. રામેશ્વરપ્રભાકરિંદ્રે વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦) નું વચન આપ્યું. કુલ રૂ. ૮૫૦) એકઠા થયા, આશરે રૂ. ૬૬૦) નું વચન મળ્યું, તે વાર્ષિક બક્ષીમની ગકમ આશરે રૂ. ૪૯૫) ની થઈ.

તે પછી બીજા દિવસની બેઠક મનામ થઈ.

ત્રીજો દિવસ.

આરંભમાં પંડિત બાલકૃષ્ણ ભટ્ટજીએ “ નાટક ” ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું. માહિત્યમાં નાટકનું ઉચ્ચ સ્થાન દર્શાવ્યા પછી પારમી નાટક કંપનીઓએ નાટકના ઉચ્ચ ઉદ્દેશનું નિર્દેશન કર્યું છે, જે કે નાટ્યકલાની યશી ઉભાની કમી છે એમ પંડિતજીએ કહ્યું. અને તે માટે તેઓના દુર્ગુણ શિખ્યા વિના તેઓની કળા શિખવાનો હિન્દી યુવાનોને પંડિતજીએ ઉપદેશ કર્યો.

પછી આનન્દસ્વામીએ “ બાલકોને સરવતાથી હિન્દી કેવી રીતે શિખવી શકાય છે ” તે ઉપર બાપજી આપ્યું. તેમાં એમણે એવું કહ્યું કે હું આઠ દિવસમાં હિન્દી વાંચવાનું શીખવી શકું છું.

પછી બાપુ રઘુવીરસાહેબનાં કેટલાંક અપ્રકાશિત કાવ્યો વચાયાં. ત્યાર પછી હરાવો પમાર થયા.

૯. આ સંમેલનનો મન એ છે કે રાષ્ટ્રબાપા હિન્દીના પ્રેમીઓએ લખવા વાંચવાના સર્વ વ્યવહારમાં દેશી મિનિ અને દેશી મંવત્તો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

દસમા હરાવમાં જમીનદાર ને બપાપારીઓને પોતાનું કામકાજ દ્વારમીને બદલે નાગરી નિષિમાં કરવા વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

૧૧. આ સંમેલન પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ પ્રકટ કરે છે કે હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયની ઉચ્ચ પરીક્ષાઓને માટે શિક્ષણ હિન્દીમાં જ આપવું જોઈએ, અને તે પહેલાંની પ્રત્યેક પરીક્ષામાં હિન્દીનો અભ્યાસ અનિવાર્ય થવો જોઈએ. ઉક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓને આ સંમેલન સાનુરોધ પ્રાર્થના કરે છે કે પોતાના મામાયિક વૃત્તાન્તો તથા અન્ય પત્રો હિન્દીમાં પણ અવસ્ય પ્રકટ કરે.

૧૨. આ સંમેલનને અતિ દુઃખ થાય છે કે બેઝિઅધિવેશનોમાં હરાવ પસાર થયા છતાં ભારત સરકારે હજી સુધી તોટો ઉપર હિન્દીને સ્થાન આપ્યું નથી. આ સંમેલન હરાવ કરે છે કે હિન્દી સરકારની પાસે આ વિગતિ રજુ કરવાને માટે સ્થાયી સમિતિ એક પ્રતિનિધિ મંડળ લઈ જાય.

તેરમા હરાવમાં કેળવણી ખાતાવાળા અધિકારીઓને વિગતિ કરવામાં આવી કે હિન્દી વાંચનમાળાનાં પુસ્તકોમાં ઘણા પ્રકારની અશુદ્ધિ વગેરેના દોષો છે તે દૂર કરાવવા ને “ટેકસ્ટ બુક કમિટી” માં સુનંદા વિદ્યાનોને સ્થાન આપવું.

૧૪. આ સંમેલન હરાવ કરે છે કે સ્થાયી સમિતિએ એક “ડેપ્યુટેશન” સત્તર સંયુક્ત પ્રાન્તના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરની સેવામાં ઉપસ્થિત કરવાની વ્યવસ્થા કરવી, જે, પ્રારંભિક શિક્ષણ હિન્દીમાં આપવા માટે, વર્નાક્યુલર તથા એંગ્લો-વર્નાક્યુલર મુદ્દોમાં હિન્દી અભ્યાસ કમીટી તથા અભ્યાસ પુસ્તકોની મુખ્યવસ્થા કરવા માટે અને યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં હિન્દીને ઉચિત સ્થાન આપવા માટે એમનું લક્ષ્ય હોય.

પંદરમા હરાવમાં બિહાર પ્રાન્તમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ, લોગપુરી માગધા મૈથિલી આદિ બોલીમાં નહિ પણ, હિન્દીમાં આપવા સરકારને પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી.

૧૬. “હિન્દી પરીક્ષા સમિતિ” ના સંબંધમાં હરાવ થયો કે નિયમાવધી પર વિચાર કરવાને નીચે લખેલા સજ્જનોની એક સમિતિ સ્થપાય, જે ત્રણ માસની અંદર સ્થાયી સમિતિને પોતાના વિચાર જણાવે. સ્થાયી સમિતિ તે ઉપર વિચાર કરી તથા નિયમોમાં જરૂર જરૂર ફેરફાર કરી તે પ્રમાણે દાર્જિલો આરંભ કરે. અતુલવ પછી જે વિશેષ ફેરફારોની આવશ્યકતા જણાય તે વિષે આગામી સંમેલન હરાવ કરે.

સત્તરમા હરાવમાં કવિ શ્રીયુત સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરને નોખલ પારિતોષિક મળ્યું તે માટે હર્ષ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો.

તે પછીથી સંમેલનના સહાયક મંત્રી શ્રીયુત નરેન્દ્રનારાયણમિહજીએ સ્થાયી સમિતિના પાછલા વર્ષના દાર્જિલો અહેવાલ હિસાબ વગેરે રજુ કર્યાં, જે પસાર થયાં હતાં.

પછી બાપુ શ્યામસુન્દરદાસજીએ નવા વર્ષના “પદાધિકારીઓ” તથા સ્થાયી સમિતિના સભામંદોની નિમજૂક કરવા હરાવ રજુ કર્યો. આમાં આશરે ૭૫ ગૃહસ્થોનાં નામ હતાં. તેના સભાપતિ શ્રીયુત મહાત્મા સુનશીરામજી; ઉપસભાપતિ પ્રયાગના પડિત બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ અને લખનઉની કાલીચરણ હાથરજીના હેડમાસ્ટર, બાપુ શ્યામસુન્દરદાસ બી. એ.; પ્રધાન મંત્રી પ્રયાગના બાપુ પુરુષોત્તમદાસ ટેન્ડન; મંત્રી સ્વામી સત્યદેવજી, અને પ્રયાગના હાઈ કોર્ટ વડીવ પડિત લક્ષ્મીનારાયણ નાગર; તે ઉપરાંત સંયુક્ત પ્રાન્ત, બિહાર તથા ઉડીસા,

મધ્યપ્રાન્ત, રૂઝપૂતાના ને મધ્ય હિન્દુસ્થાન, બંગાળ, દિલ્લી, મુંબાઈ અને મદ્રાસના સન્નતો હતા. સંયુક્ત પ્રાન્તના વીસ સભાસદોમાં “મર્યાદા” પત્રના સંપાદક પંડિત કૃષ્ણકાન્ત માલવીય, “સરસ્વતી” ના સંપાદક પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી, ઉપરાંત પ્રયાગ, કાનપુર, ફતેહપુર, કાશી, લખનઉ, સીતાપુર, ગોરખપુર, હાથરસ વગેરેના વિદ્વાન તથા ઉત્સાહી શ્રદ્ધાળુ હતા. બિહાર ને ઊડીસાના દશ સભાસદોમાં પટના કોલેજના મંસ્ફૂતના પ્રોફેસર પંડિત રામાવતાર શર્મા ઉપરાંત પટના, આરા, ભાગલપુર, બાંકીપુર, દરબંગા, ગયા આદિ સ્થળોના શ્રદ્ધાળુ હતા. મધ્યપ્રાન્તના આઠ સભાસદોમાં પંડિત લોચનપ્રસાદ યાંડેય’ આદિ, નાગપુર, ખંડવા, જમલપુર, ઇલાહી નગરના શ્રદ્ધાળુ હતા. રૂઝપૂતાના તથા મધ્યપ્રાન્તના સાત સભાસદોમાં અનંભેરના ગવર્મેન્ટ મુગ્રીઅનના ક્યૂરેટર પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચન્દ્ર ઓઝા, પંડિત ચન્દ્રધર શર્મા શુબેરી ઉપરાંત બ્યાવર, ભરતપુર, છવપુર, ખીમનેર વગેરે સ્થળે નિવાસ કરતા શ્રદ્ધાળુ હતા. બંગાળના આઠ સભાસદોમાં “હિન્દી-બંગાળી” ના સંપાદક બાબુ હરિકૃષ્ણ બૌદર, “ભારતમિત્ર” ના સંપાદક પંડિત અગ્નિદામપ્રસાદ બાન્ત્રોષી, “નાયક” ના સંપાદક બાબુ પાંચ કોડી બેનર્જી, આદિ કલકત્તા નિવાસી શ્રદ્ધાળુ હતા. દિલ્લી તથા પંજાબનાં પાંચ સભાસદોમાં દિલ્લીના પંડિત હરિચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર, લાહોરના લાલા લગ્નપતરાય, હિન્દુસતાના મંત્રી લાલા ગોપાળદાસ, લાહોરની ઝોરિયેન્ડલ કોલેજના મહામહોપાધ્યાય પંડિત શિવદત્ત શાસ્ત્રી તથા જનકપુરની કન્યામહાવિદ્યાલયના લાલા દેવરાજ હતા. મુંબાઈના ચાર સભાસદો હતા: બાબુ મહાવીરપ્રસાદ, મુંબાઈના જૈનહિતૈષી કાર્યાલયના પંડિત નાયુરામ પ્રેમી, વડોદરાના સ્વંય કન્ટ્રીપેક્ટર ભારતર આત્મારામ, અને અમલવાડના “વૈદ્યરૂપતર” ના સંપાદક પંડિત જયરામદર લીલાધર દ્વિવેદી. મદ્રાસના બે સભાસદોમાં એક “ઇન્ડિઅન રીઝ્યુ” ના તત્વી ને માલેક શ્રીયુત નરેસન, ને બીજા સ્વામી અનન્તાચાર્ય દાંડવરમના હતા.

વીસમા દશકથી “વર્લ્ડવિચાર-ઉપમમિત્રિ” ની નિમણૂક કરવામાં આવી. ગત વર્ષે એ જ વિષય માટે જે ઉપમમિત્રિ (મજકમિટી) નિમાર્થ હતી. તેણે પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો હતો, અને એવી બલામણુ કરી હતી કે આ વિષય ઉપર આખું વર્ષ વિચાર ચલાવી શકે એવી, વિદ્વાનોની એક ઉપમમિત્રિ રચાવી જોઈએ. તે અનુસાર પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચન્દ્ર ઓઝા તથા અન્વ છ વિદ્વાનોની ઉપમમિત્રિ નિમણૂકમાં આવી.

ત્યાર પછી અધિકારીઓ આખર મનાયો, ને અતિથિ—અન્તમાને પણ પરસ્પર આખર પ્રકટ કર્યો. ને પછી મંચેલતું વિમર્શન ચલુ હતું.

રાત્રિએ પ્રતિનિધિઓને માટે “ભારતપરચલ્ય” નામનું નાટક બજાવવામાં આવ્યું હતું.

સંમેલનની માથે આ વર્ષે એક પ્રદર્શન પણ બરવામાં આવ્યું હતું. તે ન્હાતું હતું, પણ તેમાં ફેલ્લાંક દસ્તાવિજિત પુસ્તકો અમલમાં હતાં.

સાહિત્ય મંમેલનની પછીથી વર્તમાન ને સામયિક હિન્દીના તંત્રીઓ સંપર્કિત વગેરેનું એક જુદું મંમેલન થયું હતું.

હિન્દી સાહિત્ય મંમેલનનું પાંચમું અધિવેશન વિખ્યાત લખનઉ શહેરમાં થશે.

હિન્દી સાહિત્ય મંમેલનનો ઇતિહાસ.

હિન્દી સાહિત્ય મંમેલનના ચતુર્થ અધિવેશનનો મુખ્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે હતો. હવે તે મંમેલનની સંસ્થાની સ્થાપના, ઇતિહાસ, રચના તથા કાર્ય મંમન્દી સામાન્ય રૂપમાં કેટલીક હકીકત જણાવ્યેથી આ લેખની પૂર્ણાવધિ થોડી રીતે થશે. તેમ જ એ સામાન્ય રૂપની હકીકતથી આપણી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સંસ્થાની સાથે એને મર-આવવામાં, તથા આપણી પરિષદ મંમન્દી કેટલીક સૂચનાઓ મેળવવામાં વિશેષ સરલતા પડશે.

હિન્દી સાહિત્ય મંમેલન એ એક વાર્ષિક સંસ્થા છે, અને એને સ્થપાયે ચાર વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે. એની પહેલી બેઠક કાશીમાં થઈ હતી. કાશીની નાગરી-પ્રચારણી સભાએ જે કેટલાંક મહત્ત્વના કાર્ય કર્યા છે તેમાં આ મંમેલનને જન્મ આપવારૂપી કાર્ય કદાચિત્ત સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનું ગણી શકાય. ચાર વર્ષ પહેલાં એ સભાએ પોતાના વાર્ષિક ઉત્સવને વિસ્તારીને મોટું સાહિત્ય-મંમેલન કરવાનો વિચાર કર્યો, અને એ વિચાર સફળ તથા સિદ્ધ થયો. એ પહેલા અધિવેશનનું પ્રમુખમથાન પંડિત મદનમોહન માલવીયને સમર્પવામાં આવ્યું હતું. સંયુક્ત પ્રાન્તના અગ્રગણ્ય લોકનાયક પહેલા જ મંમેલનથી આ કાર્યમાં આવી રીતે સામેલ થયા, જેની અસર મંમેલનના આખા અંધારણ ઉપર તેમ જ મંમેલનના આયુષ્ય ઉપર ઘણી થઈ. પંડિતશ્રીએ તે વેળાએ પ્રયાગથી આવેલા પ્રતિનિધિઓને આમંત્ર કર્યો કે આ મંમેલનને જે સ્થાપી કરવું હોય તે એનું દ્વિતીય અધિવેશન પ્રયાગમાં કરવું જોઈએ. તેથી પ્રયાગની નાગરી પ્રચારણી સભાએ મંમેલનને બીજે વર્ષે પ્રયાગમાં આમંત્રણ કર્યું, બીજા વર્ષના આ અધિવેશને મંમેલનનું સ્વરૂપ ખરેખર સ્થાપી કર્યું, એટલું જ નહિ પણ જેની સાથે પ્રયાગમાં મંમેલનનું એક સ્થાયી કાર્યાલય ખોલવામાં આવ્યું, અને સન ૧૯૧૧ માં, નાગરી-પ્રચારણી સભાની સંમતિથી મંમેલનની સંસ્થા એ સભાથી અલગ થઈ સ્વતંત્ર રૂપને પામી. દ્વિતીય હિન્દી સાહિત્ય મંમેલનના પ્રમુખ શ્રીમાન પંડિત ગોવિન્દનારાયણ મિશ્ર હતા, જેઓએ “સારસ્વત સર્વસ્વ” નામના ગ્રન્થ ઉપરાંત બીજા ઘણા લેખો લખ્યા છે અને જે હિન્દીના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન તથા લેખક ગણાય છે. આ દ્વિતીય મંમેલનમાં હિન્દી સાહિત્ય મંમેલન માટે અંધારણ વગેરેની નિયમાવલી રજૂ થઈ, અને તે એક વર્ષ માટે મંજૂર થઈ. તે પછી કલકત્તાની નાગરી પ્રચારણી સભા તરફથી તેમ જ હિન્દી સાહિત્ય-પરિષદના મંત્રી જગન્નાથપ્રસાદ ચતુર્વેદી તરફથી, મંમેલનનું ત્રીજું અધિવેશન કલકત્તામાં ભરવા માટે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું, અને તે પ્રમાણે સન ૧૯૧૨ માં ત્રીજું અધિવેશન કલકત્તે થયું. તે પછીથી સન ૧૯૧૩ ના રીમેન્બર માસમાં એનું ચોથું અધિવેશન મહાત્મા મુનશીરામજીના પ્રમુખપણા નીચે લાગણપુરમાં થયું, જેનો મંત્રિમ ઇતિહાસ

આ લેખો આપના આ પૈકી આ ગમેનનું પાઠ્ય અધિયેનન લખનક્રિયા બરાબર આપમે, અને ત્યાં તૈયારગી થયા નાહી કે, એમ જાહેર થયું છે

દિન્દી સાહિત્ય મંગલનના ઉદ્દેશ

નીચે અધિયેનન વખતે જે નિયમો કાયમને માટે જીરૂત થયા છે, તે પ્રમાણે દિન્દી સાહિત્ય ગમેનના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે

૧ દિન્દી સાહિત્યના જોનાની જનનિ માટે પ્રયત્ન કરવો

૨ દેવનાગરી નિષિતો દેવસમ્પત્તિ પ્રચાર કરવો અને “દેવચાપી વ્યવહાર અને કારો સુખ” થાય તે માટે દિન્દી બાપાને ગદ્યશાસ્ત્રના વનાવનાનો પ્રયત્ન કરવો

૩ દિન્દીને સુખમ, મનોમ્મ તથા નાબદાયક જનાવનાને માટે વખતોવખત એની રીતો મનોધન કરવા તથા એની ન્યૂનતાઓ ને ખામીઓને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો

૪ મગ્ગ, દેવી રાજ્યો, પાંચાનાઓ, ૧૨૫ નિશ્ચયિયાવરો તથા અન્ય મર્યાદાઓ, સમાને જનમ્મરો, તથા આપાર, જમીનદારી અને અલતનોના કાર્યોના દેવનાગરી નિષિ અને દિન્દી બાપાનો પ્રચાર કરવા જુલુ મેલુ

૫ દિન્દીના અન્યમરો, લેખો, પત્રમ્મ ૫ નંબર ૧, અને મહાયમને વખતો વખત ઉત્પાદિત કરવાને માટે પાઠિતોનિ, પ્રનમાપાન ૫ નંબર ૫૫૫ આદિ આદિથી મમાનિત કરવા

૬ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેના સુરમ્મો દિન્દીનો અનુગમ લખન કરવા તથા વધારવા પ્રયત્ન કરવો

૭ ત્યાં ત્યાં આરક્ષ્યના જાણાય ત્યાં ત્યાં પા રાના, મમિનિ, તથા પુસ્તકમ્મ સ્થાપિત કરવા તથા જનવનાને પ્રયામ કરવો, તથા એરી જનની વર્તમાન મમ્મ્યાઓને સહાયતા કરવી

૮ દિન્દી સાહિત્યના વિદ્વાનો તૈયાર થાય તે માટે દિન્દીની ઉચ્ચ પરીક્ષાઓ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો

૯ દિન્દી બાપાના સાહિત્યની ટકાને માટે ઉપરોક્ત પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા

૧૦ દિન્દી સાહિત્ય ગમેનના ઉદ્દેશોના મિદ્ધિ અને સદ્વર્ત્તને અર્થ અન્ય જે જે ઉપાયો આરક્ષ્ય તથા ઉપજુલ જણાય તે ને કાપો લેવા

સંગ્રહનનું અત્યાર મુધીનું કાર્ય

આ ઉદ્દેશો મમ્મ કરવા માટે અત્યાર તુલીમા શ શુ કાર્ય કરવામા આવ્યું છે તે જોઈએ વારનાર દિન્દીના વિદ્વાનો, લેખક તથા સાહિત્યમેમ્મોનાં ગમેન થાય, ત્યાં અન્યો

ન્યનાં ઝોળખાણુ તથા પરિચય થાય, સાહિત્યના તથા સંમેલનના કાર્ય મંજૂર થાય તથા સાંસ્કૃતિક લેખો એકમ થાય અને એ મંજૂર થાય પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય; આ મંમેલનો જુદાં જુદાં મથકોમાં થાય જેથી જુદે જુદે સ્થળે સાહિત્ય ને ભાષાના પ્રેમના તરંગો વહે તથા એક શુભ પ્રકારની ચંચળતા તથા નવ્યતા થાય છતાં કાર્ય આપણી સાહિત્ય પરિવહની પેઠે આ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનાથી પણ થયું છે, અને તેના લાભ સ્પષ્ટ ને ખંભેને સમાન છે. તદાવત એ છે કે આપણી પરિવહ બેલી જન્મ પામી છે, છતાં ત્રણ ત્રણ વર્ષે મળે છે, ને હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન પ્રતિવર્ષે મળે છે, તેથી આપણા કરતાં ત્યાં આ લાભ વિશેષ અંશમાં મળ્યા છે. આપણે ઉદ્યમમાંથી જામી જામીને કામ કરતા હોઈએ એવું થાય છે અને ત્યાં કાર્ય અમુક રીતે વિશેષ ઉત્સાહથી ને વિશેષ સાતત્યથી ચાલે છે. અમુક રીતે કહીએ તો મંમેલનનું કાર્ય આપણું વર્ષ ચાલે છે, અને તેઓ કેવી રીતે એમ કરી શકે છે તે નીચે વિશેષ સ્ફુટ થશે.

દેવનાગરી લિપિ તથા હિન્દીભાષાનો પ્રચાર કરવો એ સંમેલનનું હાલમાં એક મુખ્ય કાર્ય છે. દેવનાગરી લિપિના સંજ્ઞામાં નાગરી પ્રચારણી સભા તથા એની જુદી જુદી શાખાઓ ધણા સમય થયાં કાર્ય કર્યાં નથી છે. આ પ્રશ્નનું ગૌરવ આપણા પ્રાન્તમાં બરોબર ન સમજાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હિન્દી ભાષા તથા સાહિત્યના ભક્તોને મન તો એ એક પ્રાણરૂપ પ્રશ્ન છે. હિન્દી ભાષાની લિપિ દેવનાગરી—જેને આપણે “આગમોદ” કહીએ છીએ તે જ છે, તેથી એને બીજાઓની પેઠે એક લિપિ છોડી બીજી લિપિ સ્વીકારવાનો વિચાર કરવાનો નથી. પરંતુ પોતાની જ લિપિનો પ્રચાર કરવાનો પ્રશ્ન છે. પરંતુ તેમાં અભાવના માણસના એકદમ સમજાયામાં ન આવે એવી મુશ્કેલીઓ હોય થાય છે. સંયુક્ત પ્રાન્ત એ ફારસી લિપિ અને ઉર્દૂ ભાષાનું પણ કેન્દ્રસ્થાન છે. અને જો કે સંયુક્ત પ્રાન્તમાં હિન્દી લખનાર તથા વાંચનાર વર્ગની સંખ્યા ઉર્દૂ બોલનાર વર્ગ કરતાં લગભગ ૧૧૫ ગણી વધારે છે, તો પણ લાંબા કાળ થયાં અદાલતો તથા વ્યવહારમાં ફારસી મિશ્રિત ઉર્દૂનો જ ઉપયોગ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે સરકારી અદાલતોની જ ભાષા હોય તે સામાન્ય મનુષ્ય ઉપર વિશેષ અસર કરે, તેથી ઉર્દૂ ને ફારસી લિપિનો પ્રચાર ધણો થઈ ગયો છે. નાગરી લિપિનો પ્રચાર જેમ ઝોછો હોય તેમ હિન્દી સાહિત્યનો પ્રચાર પણ ઝોછો જ થાય. હિન્દી સાહિત્યની ઉન્નતિ ને વિસ્તારને માટે, એ પરમ આવશ્યક છે કે હિન્દી એ જેની માતૃભાષા છે તેવા સર્વ મનુષ્યો હિન્દીની લિપિથી પણ પૂરેપૂરા પરિચિત થાય. ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં સર એન્ટોનિ મેકડોનલે આજ્ઞા કરી કે હિન્દીભાષા ને દેવનાગરી લિપિમાં લખેલાં ખત વગેરે અદાલતોમાં સ્વીકારવાં. તો પણ ઈ. સ. ૧૯૧૦ સુધી એટલે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનો જન્મ થતા સુધી આ આજ્ઞાનો લાભ બહુ યોડો લેવાયો. હવે ધીમે ધીમે સંમેલનના પ્રયત્નથી કરીને આ કાર્ય વિશેષ વેગથી ચાલવા લાગ્યું છે, અને હિન્દી નાગરી અદાલતોમાં વિશેષ ને વિશેષ પ્રચાર પામવા લાગી છે. એટલું જ નહિ પણ, કેળવણી વગેરેના આંકડાઓ ઉપરથી, “સરસ્વતી” પત્રમાંના એક લેખકે યોડા સમય ઉપર સિદ્ધ કર્યું છે કે પાઞ્ચાલ દશબાર વર્ષોમાં નાગરી લિપિ ને હિન્દી ભાષાનો પ્રચાર ધણો

વધો છે; ઉર્દૂમાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની સંખ્યા કાયમ રહી છે ન્યારે નાગરી ને હિન્દીનાં પુસ્તકોની સંખ્યા ઘણી વૃદ્ધિ પામી છે. આ લિપિનો પ્રશ્ન, ખીજી દૃષ્ટિએ જોતાં, હિન્દની પ્રત્યેક મુખ્ય ભાષાના પિદ્ધાનોએ તથા પ્રત્યેક ભાષાની પરિપદે વિચારવા જેવો છે, અને તે દૃષ્ટિએ એ ખરેખરે રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન છે. મહારાષ્ટ્રીય ભાષા બોલનાર પ્રજાએ તો તે લિપિને મુદ્રણવિધિમાં સ્વીકારી લીધી છે. બંગાળી ને ગુજરાત બાકી છે. ગુજરાતમાં તે સંજન્યી કાંઈ કાંઈ ચર્ચા થઈ છે, ને કેટલાક સ્વારા લેખો પણ દેવનાગરીમાં પ્રકટ થયા છે. હિન્દના જુદા જુદા પ્રાન્તો વચ્ચે, ને જુદી જુદી ભાષા બોલનાર વર્ગ વચ્ચે સંજન્ય ગાંધનાર દેવનાગરી લિપિ એ એક મ્હોડું સાધન છે, તે પ્રશ્ન સંજન્યી વિશેષ મંભાળથી વિચાર ચલાવવા તો કીક એમ લાગે છે. મરાઠી લેખો દેવનાગરીમાં છપાય છે તેથી આપણને કેટલી સુગમતા પડે છે, અને બંગાળી સાહિત્ય પણ દેવનાગરીમાં પ્રકટ થતું હોય તો આપણને કેટલું સરસ પડત, એ અનુભવ તથા એ વિચાર આ પ્રશ્નની ચર્ચા વખતે લક્ષમાં રાખવાનાં છે. દક્ષિણ હિન્દની કેટલીક દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ આ લિપિ પ્રતિ આદરનાં ચિહ્નો લેખકના જોવામાં આવ્યાં છે. મહાત્મા મુનશીરામજીએ તો પૃથ્વી ઉપરની સર્વ લિપિઓમાં દેવનાગરીને શ્રેષ્ઠ કહેવાની દિવંત કરી છે; આ પ્રશ્નના અભ્યાસીને આ દાવો નવીન નથી. “ઇન્ડિયન રીજ્યુ” માં થોડા જ સમય ઉપર ન્યાયમર્તિ શાસ્ત્રાચરણ મિત્રે પણ આ દાવાની તરફેણમાં આરાં પ્રમાણો આપી એક મનનીય લેખ પ્રકટ કર્યો છે.

હિન્દી ભાષાને “રાષ્ટ્રભાષા” કહવી એ હૈંશના મંજન્યમાં એટલું કહેવા જેવું છે કે “રાષ્ટ્રભાષા” નો અર્થ અંધકે “lingua franca” જેવો, બ્યવહારોપયોગી એક ભાષા જેવો, લેવાનો હોય એમ જણાય છે. ખીજી ભાષાઓ સાથે વિશેષ કે તેઓના સાહિત્યનો હાસ એવો હૈંશ જણાતો નથી, ફક્ત હિન્દી સમજી રાકાય એટલું જ્ઞાન હિન્દ સમજતમાં ફેલાય, એવી અભિલાષા સમજાય છે. જેમાં આ વિષય ઉપર ચારે પક્ષોનો વિચાર થયો હોય તથા અન્ય ભાષાઓ સંજન્યી રપટ કથન થયું હોય એવા લેખો હજી લેખકના જોવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ એટલું કહેવું જોઈએ કે સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં તો આ પ્રશ્ન મંજન્યી લીક્ષ્યાત્ર ચલાવવાની ઘણી જરૂર છે, અને ત્યાં દિવમે દિવમે હિન્દી પોતાનું ઉચ્ચિત સ્થાન ઉર્દૂ પામેથી લેતી જાય છે. સાહિત્ય સંમેજનના અધિવેશનમાં ખમાર થતા કેટલાક દાવો આ દૃષ્ટિએ જરોજર સમજી રાકારો.

હિન્દી સાહિત્ય સંમેજનના કાર્ય ઉપર બ્યવહારિકતાની છાપ ઘણી વધારે દેખાય છે, ન્યારે આપણી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિશેષ “literary” હરી, પરંતુ ઓછી બ્યવહારિક છે, એ નિઃસંદેહ લાગે છે. ખતે અંશો આવાં સમૂહજન્યથી થતાં કાર્યો માટે બ્યવસ્થક છે, અને ખતેનું શ્રેષ્ઠ રીતે પાલન થાય તો જ છટસિદ્ધિ છે. હિન્દી સાહિત્ય મંમેજનનું સ્વરૂપ, હિન્દની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ વગેરેને કેટલાક અંશોમાં વંધારે મળતું આવે છે. કોંગ્રેસની પેઠે તે કેટલાંક બ્યવહારિક પગલાં સંજન્યી ઘણા દાવો ખમાર કરે છે, ને તે ઉપરાંત તે દાવોનો અમલ કરવા માટે જનતી પ્રવૃત્તિ રાખે છે. આ પ્રમાણે એ સંમેજનનું કેટલુંક કાર્ય પ્રાગર્માં

બનવૃત્તિ આણુસાનુ તથા સરખર પાસેથી નિષિ બાપા શિક્ષણ વગેરેના લેન્ડમુનાના પગના સખન્ધી વારવાર હીનયાન—agitation—કરવાનું હોય છે ત્યારે જાડી મુક કાર્ય તે પોતે કરે છે, અને એ પ્રમાણે, કેંગ્રેસની માફક પણ દિવમના મેળાનડાયા સત્તુ ન થતા, આણુ વર્ષ પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડતા ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે છે આ ઉપરાંત સમેનના અધિવેશન વેલાએ નિહાળી પાસેથી તેમ જ મુલેખકો પાસેથી તેઓ મેળાનના પ્રયત્ન થાય છે, તેમથી અમુક અમુક, આખા અથવા યોગ્યણુ વચાય છે, ને તે સર્વ સમેનના વૃત્તિ ન્તની સાથે પ્રકટ થાય છે સમેનનુ અધિવેશન પ્રતિનર્ ચતુ હોવાથી આ સર્વ કાર્યોની સફળતા તથા ચચગતા નિશ્ચય દેખાય છે

હિન્દી સાહિત્ય સમેનના ચતુર્થ અધિવેશનના દરવો ઉપર આન્યા છે તે જોના સરકાર તથા ખીજા બહાર મડળો વગેરે ચમન્ધના દરવો ના પ્રકારના હોય છે તે લખખ આનશે જેમ કેંગ્રેસના દરવો વર્તોર્વ તથા રાષ્ટ્રીય કે પ્રાન્તિક સર્વ પ્રકારના અધિવેશનોમા થાય છે, તેમ જ આ લિપિને બાપા સખન્ધી કરવો, હિન્દીસાહિત્ય સમેનના મુખ્ય અથવા સાખાના સર્વ અધિવેશનોમા, તેમ જ નામરી-પ્રચારણી સખાઓના જુદા જુદા ઉત્સવોમા ઉચિત દરકારે સહિત પસાર કરનામા આશે છે “સાહિત્ય” સમેનને માટે આ મર્ષ ઇતિ અનુચિત લાગે “સાહિત્ય” ના ઉચ્ચ પ્રદેશમા જ સમેનની પ્રવૃત્તિ સક્રિય કરના મળે ચોખ લાગે, તો પણ હિન્દી રાષ્ટ્રીય દષ્ટીએથી, પ્રજામા બનવૃત્તિ આણુનાર વણુ મનુષ્યો ઉપર મુપ્રકાશ નાખનાર “agitation” ના કાર્ય તરીકે તે જા. ઉપયોગી છે, એ ખુબ છે



નખર સમેન પોતે જે કાર્ય કરે છે તે ઘણુ બાણુના જેવું છે, અને તે જાનત શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નાયબએ ખાસ ચિચાર કરના જેવો છે સમેનનુ મુખ્ય મ્યાન પ્રયાગ છે, અને ત્તા સમેનનુ કાર્યાનય છે સમેનના ઉદ્દેશો અનુચાર કાર્ય ચનાના આશરે ૭૦-૭૫ મુદસ્થોની એક રચાથી સમિતિ-સ્ટેન્ટિંગ કમિટી-વર્તોર્વ નિમાય છે એ સમેનના નમુખ તે એના પ્રમુખ, અને રચાથી સમિતિના પૂર્વના સર્વ મરીઓ એ તેના સખાસ- મણાય છે આ સિવાય જે ઉપપ્રમુખ, એક પ્રધાનમરી, ને ઉપ મરી, અને એક આયન્યપરીમક નિમાય છે જાડીના સખાસદો નિશ્ચિત મખ્યામા હિન્દીના જુદા જુદા પ્રાન્તમાથી ચૂટાય છે આ સમિતિ જાર માસ સુધી અમુક પ્રકારના હક તથા નિયમો અનુ સાર સમેનનુ કાર્ય કરે છે, ને વર્ષ દિવસે સમેનના અધિવેશન સમયે, આયન્ય દિસામ તથા કાર્યોના અહેવાલ, નીહારા ઉપરિચત કરે છે મુર્દર સાહિત્ય પરિષદને રચાથી કાર્યાનય નથી, અને રચાથી સમિતિ સુધી આ આર્ગના લાભ જાડું થોડો લેવામા ન

ન આ કાર્ય વિશેષ વેગથી ચાલવા લાગ્યું છે, અને [

મરોચનેત્તીમા વિશેષ ને વિશેષ પ્રચાર પામતા લાગી છે એટલું જ નહિ કે કુ રથને કેળવણી વગેરેના આકગઓ ઉપરથી “સરસ્વતી” પત્રમાના એક લેખકે થોડા ખાસપણ ઉપર સિદ્ધ કર્યું છે કે યાજના દરજાના વર્તોમા નામરી નિષિ ને હિન્દી બાસનો પ્રચારને આણુવી

હાનમાં શ્રીકૃષ્ણ સત્યદેવ કરીને ઉપજાવે છે, જે ગાયેરિયા નર્મ આપ્યા છે અને જુમ્માદાર વખ્તા તરીકે અને ઉત્સાહી કાર્યકર્તા તરીકે આરી ખ્યાનિ પામ્યા છે ' સત્ય-અન્યમાત્ર ' ની તે યોગના કરે છે

સ્થળે સ્થળે પુસ્તકાલયો ઉત્તરપ્રદેશના ઉદેશ ઉપરાંત, સર્વ હિન્દી અન્યો પત્રો વગેરેના મંચદ કરી, એક મહાન પુસ્તકાલયની રચના સંચાલનને અંગે કરવી એમ તેઓનો ઉદ્દેશ છે આ પ્રમાણે લેખક, પ્રમુખ, મપાદ આદિને લક્ષ્ય કરવામાં આવે છે, ને અત્યાર સુધી આશરે ૫૦૦ પુસ્તકો મળ્યા છે ને વીગે પત્રો આવતા થયા છે કેવળ વિદ્યાપનાથી જ હિન્દીમાં મમત પુસ્તકોનું પુસ્તકાલય કદી બાધી સમજે એવી આશા એતી નથી, તેથી મત્રીની ફરિયાદ તથા આવી જાણ સહન થાય એમ અમલ લાગતો નથી નાજીમાંની શુભતાની માહિત્યપત્રો પણ આવા પુસ્તકાલય સમન્વી જે આરબ થયો છે, તે શુભગતમાં અત્યાર સુધી તે એવોજ નિષ્ફળ ગમે છે વિશેષ વ્યવસ્થાથી અને ધનાગ્ય વર્તીને વિશેષ સહાયતા મેળવી, એમમ ચિત્તથી આ એક જ મર્મ આવી ગત પા પાવામાં આવે તો પણ પ્રભાતી મેળવી મેલા થઈ વેખાય

હિન્દી બાબતુ વિશેષ જ્ઞાન થાય તે સાથે અમેલને હિન્દી-પરીક્ષાઓ ધ્યાપી છે પણ જુદી જુદી પરીક્ષાઓને માટે ત્રણ ઉપાધિઓ તખ્ત કરી છે માહિત્યોપાધ્યાય, સાહિત્ય-જૂજી અને માહિત્યાર્થ એ પરીક્ષાઓના મત્રમાં નિયમે બેઠામર ગયા માટે અતુર્થ અધિવેશનમાં ઉપમડાવનિમાયુ છે, ને તેથી એમદ વર્ષથી એ પરીક્ષાઓનો આ રૂબ થયો એમ આશા રાખી તમાય છે, સમર તથા વિશ્વવિદ્યાલયની મદદથી જે ન થઈ શકે તે આપણે-પ્રત્યે-આશરે મુતુ, એ મત્ર મૂતનો મોગ આદરણીય છે શુભગતમાં પણ મનાતન ધમની પરીક્ષાની મેળે આરી પ્રગતિ ગયાતમાં આવે તો તેથી આપણી બાબતે માહિત્યને તથા રજને લાન થયે માહિત્યના તથા વિદ્યાના લાન ઉપરાંત, આ અયને પરિણામે આગિઅને પણ લાભ થયે

સંચાલનના મુખ્ય ઉદ્દેશો વધારેને વધારે સિદ્ધ થાય એ હેતુથી જુદા જુદા ' ગિરદ્ય મા શાખાઓ ખોલવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સ ૧૯૨૪ ના દેશુઆરી મામમાં બની ગઈમાં એ નિશ્ચા હિન્દી માહિત્યસંચાલનની ધ્યાપના થઈ છે, અને એનું પ્રથમ અધિવેશન પણ થઈ ચૂક્યું છે

આ મર્મ ઉપરાંત એ અરેખની અમલસુ મર્મ એ થયું છે > હિન્દી સાહિત્ય મમેલનના ઉદ્દેશોની પૂર્તિમાં સહાયતા કરવા તેમ જ માહિત્ય-ગ્રંથોઓને તે માટે બોધ આપવા, પ્રયાગમાં મમેલનના કાર્યકર્તા તરફથી " સમ્મેલનપત્રિકા ' નામે મમેલનની " મુખ્યપત્રિકા પ્રતિમામે નીમ્મસ માલી છે એનું સશક્ત વર્તનું ૩ ૧) જ છે એરસેલે મુનમ નેલોમપ્રિય થઈ પછ કપોળી મર્મ મમે એવી નિર્મોદ આશા છે

આ લેખનો ધણો આધાર એ પત્રિકાના અંકો ઉપર છે, એમ અરિમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનાં કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે છે. એના અધિવેશનના વૃત્તાન્ત ઉપરથી જણાશે કે અધિવેશનમાં, શુજરાતી સાહિત્યપરિષદ કરતાં, ઠરાવો વધારે, લેખોનું વાચન ઓછું, ને ચર્ચા બિલકુલ નહિ, એમ હોય છે. શુજરાતી પરિષદ વધારે સંગીન લેખો મેળવે છે, એમ કેટલાકની માન્યતા છે : પણ તે માન્યતા ખાંધતી વખતે હિન્દીસંમેલનની ત્રણ એકઠના લેખો એકઠા કરી તુલના કરવી જોઈએ. તેમ જ વિષિ, દેશી ભાષામાં શિક્ષણ વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચા હમેશાં ચાલુ રહે એમાં અયોગ્ય કાંઈ નથી, એટલું જ નહિ પણ વિચારસીધા વિદ્વાનોની પ્રામાણિક તથા નિયમિત ચર્ચાથી લાભ થવાનો સંભવ વધારે છે : તેમ છતાં શુજરાતી પરિષદ વ્યાવહારિક રીતે કાંઈ પ્રયત્ન ન કરે ને કેવળ “ખુદી” ચર્ચામાં જ કૃતાર્થતા માને તો તેથી પ્રભવનું કલ્યાણ થવાનું નથી.

શુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું અત્યારસુધીનું સ્વરૂપ એવું રહ્યું છે, ને ત્રણ ત્રણ વર્ષ મળવાથી આ પરિણામ વધારે સ્વાભાવિક થયું છે, કે પરિષદના પ્રત્યેક અધિવેશન વચ્ચે અમુક પ્રકારના સાતત્યની ન્યૂનતા રહે છે, ને પૂર્વગામી અધિવેશનોના ઠરાવો કાગેરો વગેરે તરફ નહું અધિવેશન કરાવનાર મંડળ ઉદાસીન રહે છે. આનાં ઉદાહરણો, ગોવર્ધનરામ સ્મારકફંડ, પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા, પરિષદ પુસ્તકાલય, વગેરે જોઈએ તેટલાં મળી આવે છે. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં આટલા બધા મંબાર પ્રમાણમાં આ ખામી દેખાતી નથી. તેનાં ધણાં કારણોમાં એક કારણ શું એ પણ નહિ હોય કે પંડિત મનમોહન માધવીય જેવા અનુભવી લોકનાયકે એના આરંભકાળમાં પૂરી મહાપતા આપી, તથા અમેલનને પહેલેથી જ વ્યાવહારિક ગીલામાં મહાગ્ન્ય ? શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને એવા રાષ્ટ્રીય લોકનાયકની સહાયતા મળી નથી.—શુજરાતમાં એવા લોકનાયક છે પણ કેટલા ?—ને મોટે ભાગે આક્ષરો ને વિદ્વાનોને હાથે જ એની રચના થઈ છે, એ કારણ પણ આ સ્થિતિનો કાંઈક ખુલાસો આપી શકશે ખરું ને ?

આ લેખના પૂર્વ ભાગનો આરભ થયો ત્યારે શુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું પાંચમું અધિવેશન અનિશ્ચિત ને અજાણ્ય હતું. લેખ પૂરો થતા પહેલાં સુરતના ઉત્સાહી ને વિદ્વાન પ્રબળનોએ સુરતમાં પાંચમી પરિષદ ઝરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, એથી આનન્દ થાય છે. સાહિત્ય પરિષદના કાર્ય બંધારણ વગેરે સગન્ધી શુજરાતમાં પુનઃ વિચાર ચર્ચા વગેરે ઉત્પન્ન થશે, અને તેમાંનો કેટલોક ભાગ ખરો આસિદ્ધો આદિમાં પ્રકટે પણ થશે. એ વિચાર તથા એ ચર્ચામાં આ લેખ કોઈ રીતે ઉપયોગી થાય તો તેટલે અંશે તેની વિશેષ સફળતા થશે.

નડિઆદ.
તા. ૧૧ જૂન ૧૯૧૪.

કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા.

મુક્તિનાં સાધન.

“ છે મનજ કારણ મનુષ્ય કેરા મોક્ષને બંધનતાણું.”

મુક્તિ.

મુક્તિનાં સાધન જાણવા પૂર્વે મુક્તિ એટલે શું તે પ્રથમ જાણવાની આવશ્યકતા રહે છે. જન્મ મરણનાં પુનરાવર્તનથી બચવું એ મુક્તિ એમ સામાન્યતઃ મનાય છે. જનનીનાં ઉદરમાંથી અવતરવું તે જન્મ અને એવી રીતે અવતરેલું શરીર પ્રાણુ (જન-આત્મા) રહિત બને તે મરણ. માણસ જ્યાં સુધી મુક્તિ ન પામે ત્યાં સુધી આ કાર્ય પુનરપિ પુનરપિ થયાં કરે છે. અત્રે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ પુનરપિ જન્મ મરણનો ક્રમ મનુષ્યને કેવી રીતે લાગુ પડે છે એટલે કે વારંવાર કોણ જન્મે મરે છે? આ બાબતમાં એકે ચોક્કસ વાત નથી તથાપિ સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે એ ક્રમ મનુષ્યના આત્માને લાગુ પડે છે. એવી માન્યતાની પુષ્ટિમાં મરણ થતાં આત્મા શરીરમાંથી નીકળી છુટા થાય છે (માણુમ જન્મ પેતાનું પહેરણ કાઢી એક બાળુ ફેંકી દઈ તેનાથી છુટા થાય છે, તેમ) અને પછી ફરી જન્મ પામે છે (બીજું પહેરણ પહેરે છે) એમ કહેવામાં આવે છે. સર્વ સામાન્યતઃ જન્મ મરણનાં પુનરાવર્તન આત્માને લાગુ છે અને શરીરને કંઈ નથી કારણ કે શરીર તો વસ્ત્રની માફક એકવારજ પહેરી ફેંકી દેવામાં આવે છે અને ફરી ફરી પહેરનાર તો માણસની માફક આત્મા છે. એટલે પુનરપિની ક્રિયા આત્માને લાગુ છે શરીરને નથી તેથી આત્માને જ મુક્તિ મેળવવાની છે એમ નક્કી માનવામાં આવે છે. જેનો પુનર્જન્મ થતો હોય તેને જ મુક્તિની જરૂર એ તો દેખીતું છે. વસ્ત્ર ન પહેરવાથી આવે એ જરૂર માણુમને છે કંઈ વસ્ત્રને નથી કારણ કે ફરી ફરી નવાં નવાં વસ્ત્રો પહેરવાનું ખર્ચ કે શ્રમ માણુમને થાય છે. વસ્ત્રને તો પહેરે તોય શું અને ન પહેરે તોપણ શું? એને તો એકવાર ધમાઈ નાશ પામવું છે એ તો મિદ્ધ વાત છે. ન પડેરે તો કાળથી ધસાય અને પહેરે તો પહેરવાથી ધમાય; ધસાવું એ તો તેનું જાવિ જ છે. એકવાર ધસાઈ નાશ પામ્યા પછી તેને કંઈ ફરી શરીરના સમ્પર્કમાં આવવાનું નથી. માટે વસ્ત્ર પહેરવાની અને તે વારંવાર નવાં નવાં લઈ ખર્ચ કરવાની કે પહેરવાના શ્રમની વિટંબણામાંથી બચવું એ માણુમને જરૂરનું છે. આવી રીતે ફરી ફરી જન્મ મરણ ન થાય એની જરૂર આત્માને છે.

હવે મુક્તિ મેળવવાની જરૂર આત્માને જ હોય તો પછી એ માન્યતા શું ગીતાથી પ્રતિષ્ઠા નથી? આત્માને જન્મ મરણ નથી એ તો ગીતામાં જ્ઞેસભેર પ્રતિપાદિત કર્યું છે. તેમાં તો જન્મ મરણ શરીરને છે એમ કહેવામાં આવે છે.

‡ ન જાયતે મિયતે વા કદા ચિન્તાયંમૂત્વા મવિતાવાન મુયઃ ।

અજોનિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૪૮૫ાદિ.

આપણી સન્મુખ તો આવા એ જુદા નિર્ણયો છે^૧ તેમાંથી કયો ખરો છે એ તે એમાં કોઇને પણ ક્યાં વગર આપણી બુદ્ધિની પ્રામાણિક સહાયથી આપણે આપણાં પોતાના માટે નક્કી કરવાનું છે કારણ કે જ્યાં એક બાબતના એ મત હોય ત્યાં આપણે પોતાએ શું સમજીએ તે આપણું કર્તવ્ય છે. આવી એ સામસામી દલીલો જોઈ મને તો મારા પ્રામાણિક વિચાર અનુસાર તે એમાંથી એકમાં પરિણામે-સારાંશે સત્ય જણાતું નથી. તોપણ આ પ્રશ્નના સંબંધમાં જોતાં જન્મ મરણનો ક્રમ શરીરને છે અને આત્માને નથી એમ જણાય છે કેમકે શરીર જન્મે છે અને તે મરે છે એ તો નજરે દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ગીતામાં કહ્યા મુજબ આત્માને જન્મ મરણ સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી. જ્યારે જન્મ મરણ સાથે લેવા દેવા નથી તો પછી હું કહું છું કે તેને મુક્તિની પણ પરવા નથી એ નિઃશંક રીતે સ્થાપિત થાય છે. ઉપરના દેખાવમાં શરીરને યતાં જન્મ મરણ દેખાય છે પરંતુ વાસ્તવિક દૃષ્ટિમાં એને પણ મુક્તિની પરવા જણાતી નથી કારણ કે મુક્તિની જરૂર તો પુનર્જન્મ થતો હોય તેને જ રહે છે. હવે શરીરને પુનર્જન્મ થાય છે કે કેમ? આ બાબત પ્રત્યક્ષ છે છતાં તે વિશે ઘણા ઘણા ભિન્ન મતો છે. હું તો મારા પ્રામાણિક મન જ અત્રે પ્રકટ કરીશ. મરણ યતાં શરીરનો અમિદાહથી કે બીજી રીતે નાશ થઈ જાય છે^૨ અને તેનો આકાર પણ એક બ્રહ્માંડ જતાં પછવાડે તેનું નામ કે નિશાન રહેતું નથી. આ સત્ય તો નિર્વિવાદ છે એટલે તેમાં તો કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથીજ. શું એકવાર નાશ પામેલું શરીર ફરી ઉત્પન્ન થાય છે? ઉત્તર સહેલો અને સીધો સદ છે કે-ના. જો ના તો પછી શરીરને પણ પુનર્જન્મ ક્યાં રહ્યો કે તેને તેથી ગયલા માટે મુક્તિ મેળવવાની આવશ્યકતા રહે? આ જોતાં મુક્તિની જરૂર નથી આત્માને કે નથી શરીરને.

આમ છતાં મુક્તિ મેળવવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય રહ્યા માટે જણાય છે? બીજા તો આ વિશે ગમે તે કહેતા હોય પરંતુ મારા પ્રામાણિક અને અવનંત વિચાર પ્રમાણે મને તો જણાય છે કે-મુક્તિ એટલે જન્મ મરણનાં (જે ખરી રીતે નથી) પુનરાવર્તનથી બચવું એ નહીં પરંતુ આપણાં જીવન દરમિયાન યતાં પાપોનાં પુનરાવર્તનથી બચવું એ છે. મુક્તિને અંતે સ્વર્ગ કહેલું છે. આ વાત ખરી છે પરંતુ સ્વર્ગ એ શું કોઈ સ્થાન છે કે જ્યાં આપણા માટે સર્વ પ્રકારનાં સુખો માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાં બેઠાં હોય? મરણ યતાં પછવાડે રહે છે જ કોણ કે તેને સ્વર્ગાલયમાં જઈને વસવાતુ થાય! ખરૂં રીતે જોતાં સ્વર્ગ એટલે સુખી જીવન. પાપોથી મુક્તિ પામતાં સુખ મળે છે. આ તો આપણે શેનું અનુભવ કરીએ છીએ કે પાપી દુઃખ પામે છે અને પાપનો ત્યાગ કરતાં સુખ મળે છે.

અર્થ—તે (શરીરમાં રહેનારો આત્મા) કદી જન્મ પામતો નથી અથવા તે મરતો પણ નથી; તે એકવાર હોઈને પછીથી નથી એમ પણ થતું નથી. તે જન્મ વિનાનો, નિત્ય, સાશ્વત, પુરાણો છે. શરીરને મારી નાખવામાં આવે તો તેથી તે મરતો નથી. ઇત્યાદિ.

† “મારીથી ઉદ્ભવી અંત મારી થતો.” (Dust thou art to dust thou returnest.)

આ ઉપરથી મુક્તિનો ખરો અર્થ આપણા જન્મ મરણથી બચવું એવો નથી પરંતુ પાપોથી બચવું એ છે એમ સ્પષ્ટતઃ સમજાશે.

મુક્તિનાં સાધન.

મુક્તિનો ખરો અર્થ જાણ્યા બાદ આપણે તેનાં ખરાં સાધન વિશે પણ આગળ વધીએ.

ઉપરોક્ત જન્મ મરણનાં પુનરાવર્તન સંજ્ઞાથી મુક્તિ માટે જોઈતાં સાધન તરીકે ઇશ્વરની સિદ્ધિ કહેલી છે અને ઇશ્વરની સિદ્ધિ તેનાં જ્ઞાન અને ભક્તિથી થાય છે એમ જતાવેલું છે. આ વાત જરાજર છે પરંતુ આપણે ઉપર જતાવેલી પાપોનાં પુનરાવર્તન મંજૂરીથી મુક્તિનાં સાધન તરીકે પણ એજ છે પરંતુ જેની સિદ્ધિની જરૂર છે તે ઇશ્વર એટલે શું અને તેનું જ્ઞાન તથા ભક્તિ કેમ થાય એ જરાજર સમજવું જોઈએ.

મારા આ આગળના બે લેખો (જુઓ “વંત” પોમ, ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર-૧૯૭૦) ઉપરથી ઇશ્વર એટલે શું તે જતાવી આપેલું છે એટલે કે પ્રકૃતિની અનંત શક્તિ એજ ઇશ્વર છે. એ અનંત શક્તિનું જ્ઞાન તથા ભક્તિ કરવાથી તે સિદ્ધ થાય છે. સત્ય જાણવું એજ તેનું ખરૂં જ્ઞાન છે એટલે આ વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલાં સત્યને શોધી પીછાણવું એ ઇશ્વર મંજૂરીથી જ્ઞાન છે. એ શોધી જાણ્યા પછી તેને જ વળગી રહી તે પ્રમાણે જ ચાલવું એ તેની ભક્તિ છે.

સત્ય શોધી તે પ્રમાણે ચાલવું એટલે સત્યના જે ગુણ હોય તે આપણાં જીવનમાં સર્વોંશે અભ્યાસ-વર્તનમાં મૂકવા. સત્યના ગુણ હમેશાં સદ્ગુણ જ હોય છે. માટે સદ્ગુણો કયા કયા છે તે જાણી* તે પ્રમાણે જ આચરણ રાખવું એ ઇશ્વરનું જ્ઞાન તથા ભક્તિ છે અને એવું આચરણ સિદ્ધ કરવું એ જ મુક્તિ છે.

આ લેખ મેં જાણી જોઈ મંદિરમાં જેમ જને તેમ મુદાસર કરી મંદેલી લીધો છે કારણ કે “વસ્ત્નંત”ના વાચકોમાં કોઈકે જ એવો હશે કે જેને મુદો ધરતાં તે પર વિચાર કરી સમજી લેવાની શક્તિ નહીં હોય અને જેને લાંબા લાંબા ખુલાસાની જરૂર હોય.

વાંસદા, તા. ૧૭-૬-૧૪. }

“શીર્ષોદ્.”

* આ સદ્ગુણો જાણવા માટે વાંચો-(૧) “હૃદય યાને જીવનનો પાપો”-કિમ્મત ૩૧. ૦-૧૨-૦.

મળવાનું ઠેકાણું—મેસર્સ ડી. લક્ષ્મીદાસ એન્ડ કંપની—પારસી બજાર સ્ટ્રીટ-કોટ—મુંબઈ. (૨) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાધરી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું “મદ્વર્તન.” I add કિમ્મત ૧. ૧-૮-૦. (૩) ગીતા અધ્યાય ૧૬ અને ૧૭.



સહકારિત્વ (Co-operation) એ સાંસારિક સામાજિક તથા નૈતિક શક્તિ.

સહકારિત્વ, જેને ઇંગ્લેઝમાં Co-oporation કહે છે તેનો અર્થ અરસપરસ સહાય અગર મદદ કરીને કામ કરવું તે થાય છે. એટલે બીજા શબ્દમાં કહીએ તો સહકારિત્વ એટલે એકત્રતા. આ સહકારિત્વ એક પ્રકારની સાંસારિક અથવા સામાજિક તથા નૈતિક શક્તિ છે. એમ કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, સહકારિત્વથી એકત્રતાથી અર્થ. કામ કરવાને લીધે આપણા સંસારના વ્યવહારમાં, આપણી સમાજના બંધારણમાં એવું બળ પ્રેરાય છે કે, તેથી આપણી પ્રવૃત્તિનાં લક્ષ્યબિંદુ વિશાળ અને વિસ્તૃત બનીને તે આપણા સંસારને તથા સમાજને ઉન્નત દશામાં આણે છે; અને આપણા નિહનૈમિત્તિક કાર્યક્રમમાં, આપણાં કર્તવ્યો કરવામાં નીતિવિધ્યક એવી અજબ જેવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. આપણું સમસ્ત જીવન નાહનાં નાહનાં કાર્યોમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ નીતિમય બની રહે છે અને તેથી આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ થાય છે.

હારે હવે આ સાંસારિક અગર સામાજિક બળ સંબંધી કાંઈક વિચાર કરીએ. ઇંગ્લેઝમાં એક કહેવત છે કે, “ United we rise, divided we fall.” એકત્ર થવાથી આપણી ઉન્નતિ થાય છે વિખુટા પડવાથી આપણી અવનતિ સાંસારિક અગર સામાજિક બળ થાય છે. જૂની હોપસીરીકની વાંચનમાળા શિખેશ્વરને તેમાં આપેલી વાત યાદ હશે કે એક જદ્દ માણસે તે મરણપથારીમાં હતો તે સમયે પોતાના છોકરાઓને બોલાવીને લાકડીના બારાનું દેશાન્ત આપીને સમજાવ્યું કે, જેવી રીતે એક લાકડી સેહેલાઈથી ભાગી રાકાય પણ તેવી ઘણી લાકડીઓ ભેગી કરીને કરેલો ભારો ભાગવાનું કામ મુશ્કેલ છે તેવીજ રીતે સંસાર વ્યવહારમાં, સામાજિક કાર્યમાં એકત્ર થઈને કામ કરવાથી તે કાર્ય નિષ્ફળ નવા કરતાં સફળ થવાનો વશોય સંભવ રહે છે અને દૂરબન સામે ટકર ઝીલવાને માટે શક્તિમાન થવાય છે.

આપણા હિંદુસ્થાનમાં પુરાતન સમયથી ચાલતી આવતી અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થા United family system આ બાબતનું એક પ્રસક્ષ દેશાન્ત છે. આ સંસ્થા પ્રથમ આપણામાં ધણી દંડ હતી તેથીજ ધણી કુટુંબો વશાપરંપરાથી ઉન્નત દશામાં ટકી રહેલાં માલૂમ પડે છે. દિનપરદિન આ સંસ્થાના બંધ સિધિલ થતાં જાય અવિભક્ત કુટુંબ સંસ્થાનું દેશાન્ત. છે એ કેટલેક દરજ્જે રોચનીય છે. આપણામાં બ્યક્તિત્વ (Individualism) અને વિભક્ત રહેવાની ભાવના (Isoporation) પુરોપચિન અનુકરણ કરવાની વૃત્તિને લીધે પેઠી છે. પરંતુ પાશ્વિમાલ દેશોમાં તો બે કે એ ભાવનાઓ છે તોપણ તે માત્ર કુટુંબના મંકુચિત ક્ષેત્રમાંજ જણાય

છે; બાકી આરે વિદ્યાગદ્ય ધોત્રમાં એટલે સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે ઉત્પત્તિના વિષયોમાં અવિભક્ત રહેવાની ભાવનાજ કાયમ રહેલી છે; બહુકે તે વિસ્તારથી ફેલાતી જાય છે; અને તેજ હાલના તેમની ઉન્નાતનું એક નિશ્ચય કારણ છે. હાલ આપણામાં રાજકીય વિષયમાં આ ભાવના પાછી પ્રદીપ્ત થએલી જોવામાં આવે છે; જૂદી જૂદી ગતિઓ

પોતાપોતાના ચંડળમાં સુધારા કરવા માટે, કેળવણીનો પ્રચાર કે એસો અને ડૉન્ટરન્સ કરવા માટે, ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા શુદ્ધિ કરવા માટે અનેક મઝાએ એકત્ર થઈ પ્રયાસ કરતાં જોવામાં આવે છે—પ્રતિવર્તી

કોંગ્રેસો તથા કૉન્ફરન્સો અને પરિષદો ઠેકઠેકાણે ભરાય છે અને ઠરાવો પસાર કરે છે; અને તેને પરિણામે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સ્પુરી આવે છે; નહાનાં મોટાં થોડાં ઘણાં કાર્યોના આરંભ પણ થાય છે અને આવી રીતે કોંગ્રેસો અને કૉન્ફરન્સોનો યુગ આવ્યો છે તે પણ એક આનંદની વાત છે કારણ કે તેમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારોના આદોલનોથી આપણું વાતાવરણ એક યદને તેમાંથી અનેક ઉપયોગી કાર્યોની પ્રવૃત્તિ પામ છે અને યશો એ નિઃશંકાય છે. પરંતુ તે સંબંધમાં આપણું કાર્યક્ષેત્ર હજી પણ વિશાળ અને વિસ્તૃત હોયું

જોઈએ. આપણા નિલ જીવનમાં, નિલના વ્યવહારમાં આ ભાવના વધારે વિશાળ કાર્ય. આપણી દ્રષ્ટિ આગળ ને આગળ રહે અને તે વાસ્તવિક રીતે અમ-ક્ષેત્રની જરૂર. લમાં મૂકાય તોજ આપણી જનસમાજની આપણા દેશની ઉત્પત્તિ

યશો. સહકારિત્વ (Co-operation) તે આ જાવનાનું એક વિશેષ સ્વરૂપ છે; અને તે વ્યવહારમાં મૂક્યાથી એક જાતનું બળ, એક પ્રકારની શક્તિ આપણા સમાજમાં, આપણી સાંસારિક સંરચામાં તેમજ આપણી પોતાની વ્યક્તિમાં આવે છે. જે બળથી, જે પ્રચંડ, અરખસિત શક્તિથી પાશ્વિમાલ પ્રજા આ-

સહકારિત્વ (Co-op-યુગમાં એક પ્રકારનું સર્વ દેશી સામાજ્ય-માત્ર રાજકીય નહીં પણ peration) આ સા-સાંસારિક, મામાનિક, વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક વગેરે અનેક વિધ પ્રવૃ-વનાનું સ્વરૂપ. ત્તિઓમાં ચડાવી રહી છે તે બળ, તે શક્તિ જે આપણે મેળવવાં

હોય તો એક બીજાના, અરસપરસ સહકારી બનવાની આવશ્યકતા છે. તે પ્રત્યેક વિષયના ઉત્પત્તિક્રમના ઇતિહાસક જાણનાર સ્વીકારશે. એક હાથ જે કાર્ય કરી શકે તે કરતાં બે હાથ તે કાર્ય વધારે બળથી અને વધારે સારી રીતે કરી શકે; અને એવાજ હેતુથી જાણે ધ્રુવરે આપણને બે હાથ, બે પગ, બે આંખો, બે કાન વગેરે અંગો દ્વિગુણિત બહેલાં છે એમ લાગે છે; તેમજ એક માણસ કરતાં બે અને બે કરતાં ત્રણ અને તે કરતાં ચાર એમ ઉત્તરોત્તર વિશેષ માણસોનો સમૂહ કોઈ કાર્ય એકત્રતાથી એક બીજાને સહાયકારી બની જે કરે તો તે આખા સમૂહના બળથી પ્રેરાયલું હોવાથી સફળ થયા વિના રહેતું નથી. વેપારમાં આજ ભાવનાથી સીન્ડિકેટો સ્થપાય છે અને અમુક વેપાર એક હથુ (Corporation) કરી દેવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાં પણ જે આ ભાવ-

નાથી કાંઈક અંશે પણ વિમુખતા રહી જાય છે તો તે કાર્યને હાની પહોંચે છે જેના દાખલા હાલજ આપણે કેટલીક સ્વદેશી બેંકો તૃટ-જતાથી મળી હાની. વાના પ્રમંગે કેટલાક અતિ સાહસિક પુરુષોના સંબંધમાં જોયા છે; અને આ બેંકો તૃટવાનું એક મુખ્ય કારણ પણ એ કહી શકાય કે

તે બંકોને યોગ્ય પ્રમોશન મદદ કરવા માટે કોઈ “ સાર્વજનિક બેંક ” (People's Banks) જેવી સંસ્થા તૈયાર નહોતી. જેની રીતે વેપારના સંબંધમાં તેની જે રીતે બીજા ઉદ્યોગો તથા ખેતીની સંબંધમાં પણ આ સહકારિત્વની ભાવનાની ખાસ આવશ્યકતા છે એ પણ નિરવિવાદ છે. ગરીબ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા તથા તેમની ઉન્નતિ કરવા માટે હાલ રચેલ રથે

ભાષણો થતાં સાંભળીએ છીએ, વાંચીએ છીએ અને બીજા અનેક સાંસારિક સુધારામાં તે પ્રયત્નો થતાં જોઈએ છીએ તો આ સહકારિત્વની ભાવનાની અગભાવનાની અગત્યતા સ્પષ્ટતા તે વિષયમાં ઘણીજ છે તે વાત વિસરવી જોઈએ નહીં. મોટા

મોટા દેશો ક્રાન્સ, જર્મની, આસ્ટ્રીયા, ઇટલી વગેરે દેશોમાં આ પ્રશ્ન કેટલો ગંભીર થઈ પડ્યો છે તે આ રથે વિચાર કરતાં અમારા ગરીબના વેળાણ તાલુકામાંજ ગરીબ મજૂરીઆત લોકોની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રશ્ન કેવો ગંભીર છે તે વિચારીશું

તો અસ્થાને નહીં ગણાય આ તાલુકામાં, બધકે આખા નવસારી ગરીબ મજૂરીઆત લે - પ્રાન્તમાં, એવો વહિવટ ચાલે છે કે, મજૂરીઆત વર્ગના દુબળા, કોની દત્તલિન સાધન કોણી વગેરે હાથથી કામના લોકો તત્કાલ જમીનદારોના સુધામ જેવા

યથ મહે ડે, તેઓને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કરતી વખતે અમુક રકમ ધીરવામાં આવે છે તે રકમ તેઓ ભાગ્યેજ પાછી વાળી શકે છે; એટલે જનમપર્યંત તેઓ મજૂરી કર્યાં કરે છે; કેટલીક વખત જો કે એવું પણ બને છે કે, ધીરેલા પૈસા લઈને કેટલાક નારી પણ જાય છે; આને લીધે વળી મોટા જમીનદારોને મજૂરી મળવાની પણ મુશ્કેલી પડે છે. આ મુશ્કેલીમાંથી બચવોનો માર્ગ એજ છે કે, સહકારિત્વની ભાવના અમલમાં મૂકીને સહકારી મંડળીઓ કાઢીને, નાની નાની ગ્રામ્ય બેંકો કાઢીને, તેમજ મોટી સાર્વજનિક બેંકો નાની બેંકોને મદદ આપવા માટે કાઢીને આવા ગરીબ વર્ગના લોકોની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ એટલે જો તત્કાલ જમીનદારો પોતાનાજ મજૂરીઆત વર્ગ સાથે એકત્ર થઈ અરસપરસ સહાય કરે તો તેમને મજૂર મળવાની મુશ્કેલી દૂર થાય અને તેમના પૈસા લઘાઈ જાય નહીં. અને ગરીબ લોકોની સ્થિતિ ધીમે ધીમે સુધરતી જાય અને પરિણામે સહકારી મંડળની એક ભાગદાર તરીકે એક મજૂર પણ પોતે જોતેજ પોતાના લહેણદાર ને દેણદાર બની રહે અને તેથી વેપાર ઉદ્યોગ કે ખેતીનો વિકાસ યત્રમાં કોઈ પણ રીતનો અંતરાય આવે નહીં.

આના સંબંધમાં મિ. હેન્ડોલુક્ક કંલેક્શનરિયા પ્રથમનું અને પછીનું કંલેક્શનરિયા એમ બે ભાગ પાડીને જે પ્રશ્ન પૂછે છે કે અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ, લોભ, અદેખાઈ અને અપ્રમાણિકતા વગેરે દુર્ગુણોવાળી સ્થિતિ લોકોની હતી તે વખતે જે સોનું ત્યાંથી કંલેક્શનરિયાનું દર્શાવે. મળતું તેવું પ્રથમનું કંલેક્શનરિયા સાફ, કે જ્યાં સર્વ લોકોની સંમતિ

હિત પ્રમાણિકતાથી દુર્ગુણોને બદલે સદ્ગુણોના અંકુરો પુટી નિકળ્યા, લોકો કરકસરવાળા, ઉદ્યોગી-પ્રમાણિક, નિર્વ્યસની બની ગયા અને જ્યાં આખા વર્ગો માટે રહેવાનાં એવાં મકાનો બંધાયાં કે જે કોઈપણ આર્થિક મુશ્કેલી તોડી શકેજ નહીં તેવું પછીનું કંલેક્શનરિયા સાફ તો તે પ્રશ્નનો એકજ ઉત્તર છે કે, પછીનું સાફ; અને આ રીતે આપણે ઉપર જણાવી તે ભાવના સહકારિત્વ અમલમાં મૂકવાનું પરિણામ છે એ સદજ

સમગ્ર એ છે સારે હવે આપણું જોઈએ કે, આ બાવના નૈતિક બળ તરીકે શું કરી શકે છે. મહાકારિત્વની બાવનાનો મૂળ પાષાળ ત્રણ મોટા સદ્ગુણ નૈતિક બળ.

છે. દાખલા તરીકે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ મહાકારી મંડળો નાની નાની ગ્રામ્ય બેંકો તેમજ મોટી સાર્વજનિક (લોકોની) બેંકો સ્થાપવામાં એ ત્રણે ગુણ ખાસ આવશ્યક છે એટલું નહીં પણ તેની ગ્થાપના તેમના વગર અશક્ય છે. અને એક વખત થોડા મનુષ્યોએ એકત્ર થઈને સ્થાપના કરી તો ધીમે ધીમે તેની સફળતાને પરિણામે બીજાઓ તે તરફ આકર્ષાશે અને એકસંપ, અરસપરસ એકસંપ વિશ્વાસ, વિશ્વાસ તથા પ્રમાણિકપણાનો વિકાસ આશ્ચર્યકારક રીતે થશે એ પ્રમાણિકપણું.

નિઃમરણ છે. આપણા સંસ્થાની મહામાણાની મહત્તરી મંડળીનું દર્શીત આ ગ્રંથે આના સંબંધમાં આપણું અધ્યયન નહીં ગણાય આ મંડળી ગ્થાપતાં મે, કડી પ્રાન્તના મુળા સહેમ રા. બા. એ વિદ્યાર્થી દાથીભાઈ દેસાઈ તથા મંડળીઓના રજીસ્ટ્રાર સાહેબ રા. મણીલાલ બાલાભાઈ નણાવગીને અત્યંત મુશીબત પડી હતી; થોડા લોકોને મમજરીને શરૂઆત કરવામાં આવી અને કામનો મહેસાણાની સદસરી આરબ થયો અને એ ચર મહિના થયા નહીં હોય એટલામાં તો મંડળી લોકોને તેની સફળતાની એટલી આશા પડી કે વગર કહે મંખ્યાબંધ લોકોએ તેમાં જોડાવા માટે અરજીઓ કરવા માંડી. આ સ્થિતિ તે

માત્ર એક સંપ વિશ્વાસ તથા પ્રમાણિકપણાનું પરિણામ હતું એ સદેજ મમજ શક્ય એમ છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એટલે તેવા મંડળમાં જોડાયેલા માણસોમાં સ્વમાન (self-respect) તથા સ્વબંધ ઉપરજ ટકી રહેવાની વૃત્તિ (આશ્રય) ઉત્પન્ન થાય છે.

તે માણસો પોતાની ગિવિતિ સમજી શકે છે, અને એવું નિશ્ચયપૂર્વક સમાન સ્વાશ્રય. માનતા થાજ છે કે, બહારની મદદ ઉપર ટકી રહેવામાં પરિણામે ટુકસાન થાય છે; એટલે સાધારણ મજુર પણ પોતાની હલકી સ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે પોતેજ સાધન બને છે અને બીજા તરફથી કોઈ પણ મદદ મક્ત અગર બદલા સાથેની મદદની આશા ઉપર બેસી રહેતા નથી; પણ પોતે પોતાની નાની કમાણીમાંથી પણ બચાવ કરવાની ટેવ પાડે છે અને પરિણામે પોતેજ પોતાને ધીરનાર શાહુકાર બને છે, દાખલા તરીકે જો બેઠત વર્ગના હસમ હોય તો સરકાર પાસેની તમાવી મેળવવાની આશા ઉપર નહીં રહેતાં પોતે, ટીપે ટીપે સરોવર બરાય એ ન્યાયે, થોડે થોડે એકઠી કરીને મંડળીના બડોળમાં મુકેલી રકમમાંથીજ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે.

આજ પ્રમાણે મહેસાણાની મહત્તરી મંડળી ને ગયા છેલા દુષ્કાળના વખતમાંજ સ્થાપાઈ છે તેમાંના સભાસદોએ બી બેવડ તથા કોસ ખરીદવા માટે શ્રીમંતે કૃપા કરીને આપવા મંડેલી તમાવી નહીં લેતા ને કોમ માટે દસ કે બાર બાર રૂપિયા એકન કામ કરવાની તમાવી મળતી અને તેટલી કિમતે ખરીદવામાં આવતા તેજ કોસ વૃત્તિ તથા અન્યમત આડ કે નવ રૂપિયે બધાએ એકઠા થઈ ખરીદવા હતા અને ને બધે સંકલ્પતા કે ત્રણ ત્રણ રૂપિયા નફા થશે તેમાંથી અડધો નફો અંદર અદર

મંડેલી તમાવી નહીં લેતા ને કોમ માટે દસ કે બાર બાર રૂપિયા એકન કામ કરવાની તમાવી મળતી અને તેટલી કિમતે ખરીદવામાં આવતા તેજ કોસ વૃત્તિ તથા અન્યમત આડ કે નવ રૂપિયે બધાએ એકઠા થઈ ખરીદવા હતા અને ને બધે સંકલ્પતા કે ત્રણ ત્રણ રૂપિયા નફા થશે તેમાંથી અડધો નફો અંદર અદર

વહ્યી લઇને પાછીને; અરથે નફા મંડળીના બંડાળમંડળાપણે ત્યારે આમ કરવામાં વળી એકત્ર કામ કરવાની વૃત્તિ તથા ખીજના મતની સહિષ્ણુતા એ બે ગુણનો વિશેષમાં પ્રાદર્શાવ થાય છે તે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; પરંતુ તેથી પણ વધારે કિંમતી અને વધારે ઉપયોગી ગુણ કે જેનાથી મનુષ્યની જીવનસ્થિતિ પલટાઈ જાય છે અને ઉત્તરોત્તર સાંસારિક બવદારમાં ઉત્તર અને છે તે ગુણ વિકાસ પામે છે તે વિસરવું જોઈતું નથી. આ ગુણ કરકસર (Thrift) નો છે પોતાની જાતની મદદ (સ્વાધાય) ઉપરજ આધાર રાખવા માટે કરકસરની ખાસ આવશ્યકતા છે. મિ. ઝેક્સ્ટને એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે—

"It is self help which makes the man; and man making is the aim which the almighty has everywhere impressed upon creation. It is thrift by which self-help for the masses, dependent upon labour, is principally made effective. In them thrift is the symbol and the instrument of independence and liberty, indispensable conditions of permanent good."

સ્વાધાય માણસ બનાવે છે અને માણસ બનાવવું એટલે માણસમાં માણસાઈ આપવી એજ સહિષ્ણુતાનો હેતુ છે. એમ સહિષ્ણુતા દરેક રથજે ઓડત થયેલું જણાય છે. જે જનસમૂહ માત્ર મજૂરી ઉપર પોતાના નિર્વાહનો આધાર રાખે છે તેમના સંબંધમાં સ્વાધાયની મહત્તાનો આધાર કરકસર ઉપરજ છે. તેમને તો કરકસર તેમની સ્વતંત્રતા અને મુક્તિ કે જે કામના બ્રહ્મા માટે આવશ્યક છે તેનું સાધન તથા ચિન્હ છે. "કરકસર કરો, બચાવો, સંગ્રહી રાખો અને પાછા પાછો જેમ અને તેમ સારામાં સારો ઉપયોગ કરો" એ સાર્વજનિક મૂલ્યમાં મૂકવા જેવી છે. પરંતુ તેટલાથીજ બસ થતું નથી. આ બચાવેલી સ્થિતિ સુધારી જોઈએ એટલી રીતે કરવો જોઈએ અને તેમ કરવા માટે સહકારી મંડળો એકત્ર થઈ અરસપરસ સહાય કરે છે; તેમ કરવા માટે તે સરજતા કરી આપે છે તેમના પૈસા મલાઈ જાય નહીં. અંગરીજમાં અરીજ માણસ પણ તેમાં મૂકીને પછી તેનો પરિણામે સહકારી મંડળની એક જોડાર, ખીજ ઉદ્યોગ, ખેતી વગેરે જે જે બાબતોમાં લહેણદાર ને દેણદાર બની રહે એ રકમનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. સુધરેલી રીતીએ ખેતી પણ રીતનો અંતરાય આવે નહીં. 'સાઈ ખાતર નાંખવું હોય, સારો દયિયાર, સારા સંચા' એક અમુખ સાધન જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી આવે આના સંબંધમાં મિ. હેન્ડોર્સની રીતે છે. આના સંબંધમાં મિ. પુલ્ક કહે છે કે, જે બાગ પાડીને જે પ્રકાર પૂછે છે કે

વગેરે ફર્નિચર, travelling business going on daily in that
કોઈકોઈનાં હાથે. મળતું તેવું, which you see in Milan, where a full hundred
હિત પ્રમાણિક, besides about 140 unpaid officials, pass-
સોડો કરકસરવાળા, ઉદ્યોગી-પ્રમાણિક, through their hands every day, a stream
વાનાં એવાં મકાનો બંધાયાં કે જે rising in volume. All that work is done
કોઈકોઈનાં સાઈ તો તે પ્રકારે, exactly in every detail which could
ઉપર જણાવી તે બાબત સદા York, and all has grown up out of
of the transactions are small-traffic

of ten five-eight shillings are not uncommon. Lira by lira has than magnificent fabric been reared up out of small folk's business—"drop by drop like a stalactite grotto"—till it has grown to be one of the largest banking establishments in all Italy ... '"

છટલીની "બેંક પોપોલર" લોકોની બેંકનું આ એક વર્ણન છે. લોકોની પાંચ પાંચની બચતમાંથી રાજ લાખો પાઉન્ડનું કામકાજ સીં યાય છે અને પરિણામ એ થયું છે કે, જે માણસો એક વખત ગરીબ હતા તે મોટા શાહુકાર થયા છે અને વેપાર, ખેતી વગેરેમાં નવીન સુધારા દાખલ થઈ સુખમંપ્રસિદ્ધો અવર્ણનીય વધારો થયો છે હારે આ કરકસરનું પારણામ છે તે આપણે જોઈએ પરંતુ તેને અગે આવી રીતે કરકસર કરનારામાં કેટલા બધા બીજા શુભ આવે છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. તેમનામાં મંચમ તથા મનોનિઘ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે વધારે ખર્ચ તરફથી વૃત્તિ દુરત પાછી વળે છે. વળી દયા તથા પરોપકારની વૃત્તિ પેદા થાય છે અને પોતાના સંગ્રહમાંથી સંયમ, મનોનિઘ્રહ, ગરીબ વર્ગની ઉત્તિ થાય છે; અને તેની સાથેજ આવી સ્થિતિ દલા, પગપકાર વિગેરે. થવાથી આવા લોકોની આંટ (Credit) વધે છે. દરેક માણસ એટલે પૈસાદાર હોતો નથી કે પ્રત્યેક વખત અને પ્રત્યેક કામમાં આંટ રોકવા માટે પોતા પાસે પુરતું રોકડ નાણું હોય એટલે વેપાર, ખેતી વગેરેમાં રોકડ નાણું પાસે હોવા કરતાં પણ આંટ, શાખ (Credit) સારી હોય તો જોઈએ તે વખત જરૂર પડે તેટલું નાણું મળી શકે છે. એક માણસની આંટ કરતાં એક મંડળની આંટ વધારે હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે કેમકે તેમાં ધીરેલાં નાણાં જવાનો સંભવ થયો એટલે રહે છે કારણ કે મંડળીના બધા સભાસદોની જવાબદારી રહેલી હોય છે; એટલુંજ નહીં પણ આવી મંડળીઓને લીધે સંસારસુધારાનાં કામ તથા કેળવણીના કામ પણ થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે બાળકમ નહીં કરવા, લગ્ન કે મરણને પ્રમંચે મદદ મળશે પણ અમુકજ ખર્ચ કરતું પડશે, પોતાનાં સંસારસુધારા, કેવળ છોકરાને દરજીઆત શાળામાં દાખલ કરવાં પડશે વગેરે શરતો રાખી-જી વગેરે નેજા સભાસદોને દાખલ કરવાથી આવાં કાર્યો એકત્રતાથી અને સરળતાથી થઈ શકે એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. આ રીતે બીજા અનેક શુભ આવે છે તથા લાભ થાય છે એમ જતાવી શકાય એમ છે; પરંતુ કોઈ એમ કહેશે કે આ તો Utopia નું ચિત્ર છે, આ તો સ્વપ્ન છે; આવાં પરિણામ માત્ર ચિતરી શકાય પણ વાસ્તવિક રીતે બને નહીં; તો તેમને માટે છટલીના કેટલાક પ્રદેશોની સ્થિતિ જોઈએ પ્રેક્ટિસર પ્લોટો બેન્ક્રીએ આશ્ચર્ય આકત થઈને ઉચ્ચારેલા શબ્દો અહીં વાંચી જતાવવામાં આવે તો અસ્થાને ગણાશે નહીં.

"I have seen a new world—a world of brotherhood, it is a world of brotherly love and mutual help, where every one is the protector and the assister of his neighbour. An isolated man here find himself transplanted

into the bosom of a community whose resources multiply a hundred fold the productive power of its labour, and crown it with success... ..

“ મેં એક નવીન દુનિયા જોઈ છે, તે દુનિયા આતુભાવથી ભરપૂર છે. આતુમેઘ અને અન્યોઅન્ય સહાયની તે દુનિયા છે; ત્યાં દરેક માણસ પોતાના પાડોશીનો રક્ષક તથા મદદગાર છે; એક વિભક્ત છુટા પડી ગયેલા અતુષ્ઠની વ્યક્તિ અહીંયા પોતાને એક એવા મહાળ વચ્ચે દંડ યજ્ઞને રહેલા જુવે છે કે, જે મંડળના સાધનથી મજુર ડા. શેવર. વર્ગની ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ સદ્ગુણથી વધેલી હોય છે અને તે સહ-ળતાએ પહોંચેલી હોય છે વળી એક બીજા પ્રદેશ માટે Don River

નામનો એક ધર્મગુરુ કહે છે કે,—

“ People go less to taverns now, and work more and better, since only respectable folk are admitted as member of the association, we have seen habitual drunkards promise never to set foot again in a tavern—and keep their word. We have seen illiterate folk, of fifty years and more, learn to write, in order that they may be able to signe their application for a loan. Poor people, excluded as being in receipt of Parish relief, have vigorously exerted themselves to have their names erased from the pauper's list, and instead of living on alms, we now see them living on their labour—thanks to the small capital lent to them by the association. Poor fellows, who previously scarcely support themselves, have been enabled to purchase a cow, out of the milk and cheese of which they pay the debt contracted, keeping the value of the calf as net gain

લોકો પીઠામાં હવે ઝોછા જાય છે અને વધારે તથા સાફ કામ કરે છે; તે એસો-શીએશનના મેમ્બર તરીકે માન આપરદાર ગૃહસ્થોનેજ દાખલ કરવામાં આવે છે તેથી કાયમની ટેવવાળા, દારૂડિયા લોકો પીઠામાં હવે ફરીથી કામ દિવસ પગ નહીં મૂકવાનું વચન આપતા જોવામાં આવ્યા છે. અને આ વચન તેઓ પાળે છે. અમણુ લોકો પચામ અગર તેથી પણ વધારે ઉમરના અશિક્ષિત લોકો, પેસા મળવા માટેની અરજી ઉપર સહી કરી શકે એવા હેતુથી લખતાં શીખે છે, જે ગરીબ લોચિ ધર્મોદામાંથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હોવાથી દાખલ થઈ શકે એવા હોતા નથી તેઓ પોતાના નામ ગરીબ નિર્ધનના સિરક ઉપરથી કાઢી નંખાવવા માટે બારે પ્રયત્ન કરી મથે છે. અને બિશ્વાવૃત્તિ ઉપર ગુજરાન ચલાવવાને બદલે તેમને પોતાની જાત મેહેનતથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા આપણે જોઈએ છીએ; અને તે રિયલિ એસોસીએશને તેમને ધીરેથી યોગ નાણાને આભારી છે. ગરીબ માણસો જે પહેલાં બાગે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકતા તેઓ ગાય વેચાતી લાઈને રાખવાને શક્તિવાન થયા છે અને તેના દૂધ તથા પનીરમાંથી તેમણે કરેલું દેવું તેઓ પતાવી દે છે અને વાહરકાની કિંમત નફા તરીકે પોતાની પામે ગટેવા દે છે અને આ રિયલિ સાથી

ઉત્પન્ન છે તે જો પૂછતાં હો તો એનો ઉત્તર એજ છે કે, સહકારિત્વ (Co operation) ની ભાવના અમલમાં મુખ્યથીજ તે સ્થિતિ આવી છે સારે કાણુ કહેશે કે આ સ્વપ્ન છે. ઇટલીમાં આ પ્રસશ્ન દર્શન છે, બીજા દેશોમાં ફ્રાન્સ, બેલ્જીયમ, હિન્દમાટે તે સ્થિતિ અમ વગેરેમાં પણ તે સ્થિતિ પ્રસશ્ન થએલી છે તો આપણા હિન્દ રાજ્ય છે માટે આપણી ભારતભૂમિ માટે શું એ સ્થિતિ અશક્ય છે ? ના. આ સર્વ સ્થિતિ શક્ય છે અને તેના બી રોપાર્થ ગયાં છે અને અંકુર કુટમાં છે. બ્રિટિશ પ્રદેશોમાં સ્થળે સ્થળે સહકારી મંડળીઓ અને સહકારી બેંકો ઉદ્ભવ પામી છે અને વડોદરા રાજ્યમાં પણ શ્રીમત મદારાજ સાહેબની મંપૂર્ણ કૃપાથી તથા સહાયથી તેવાં મંડળો સ્થાપવાનો આરંભ થઈ ચુક્યો છે અને જો કે તે સરસ્યાઓ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે તેપણુ તે કૃપાળુ રાજ્ય પિતાના આશ્રય નીચે તેવું પોપણુ થઈ તે સંસ્થારૂપી બાળક અભિવૃદ્ધિ પામશે અને વિકાસશે એવી સર્વ રીતે આશા રહે છે અને અંતે એજ કહીને વિરમીશું કે ?

ધીરા ! ધીરા ! ધીરજ ધરજો ! પ્રાદ વિચારો-ખીર,
અતઃમાં રોપારો વિજુરવ વધશે ભાગ નકીર.

શાન્તિ જળે ઉરમરજો.

વેળાછા તા. ૨-૧-૧૧૪}

S B. DIVATIA.

ખિસ્મિદ્વાદ.

(ભુજની)

દયાળું, કૃપાળું પ્રભુને સ્મર હુ;

લઈ નામ લેવું શરૂ હુ કરે હુ

સરત, વ્રુન ૧૯૧૪.

કે,

કરીમ મહમદ.

(કુટનોટ) —

૧. પૃષ્ઠ ૩૫ 'ખિસ્મિદ્વાદિરરહમાનિસ્સલીમ' છે.

૧. અરબી, ફા. બાંગ્લા : "મસ્જીદમાં 'બાંગ' મુશ્કાં પોકારે"—(ક. દ. ડા.), દરેક નમાઝ પહેલાં નમાઝીઓને વખતલી ખમર આપી બોલાવવા માટે દરેક મસ્જિદમાં જે મહોરથી બોલવામાં આવે છે તે.

ચુસ્ત મુસલમાનો દરેક કામ શરૂ કરતા પહેલાં, ઉતાં ગેસનાં પણુ, જીના દુકા રૂપનો ઉદ્ગાર કરે છે. તેમના માનવા પ્રમાણે તે ઉચ્ચાર્યા વિના કરેલું કામ 'હસમ' થાય છે.

લખવામાં આ દુકા રૂપનું પણુ વધુ ફુંક રૂપ કરી મુસલમાનો માત્ર '૭૮૬' આંક-કામાં લખે છે; અને એ આંકકા વચ્ચે મુસલમાનોએ લખેલા કામળો, તેમના તરફથી ખ્દાર પડતી જાહેર ખબરો, વેપારીઓના સિદ્ધા, તેમની દુકાનોનાં પાટિયાં વગેરેમાં વાંચ્યા હશે.

શરતીમાં ગણુની કરવાની એક પદ્ધતિ છે, જેને 'અખ્તર' ગણુના કહે છે. તે ગણુનામાં મુજાફરોના દરેક અક્ષરની કીમત આંકેલી છે. અને તે અનુસાર મજકુર આખ્યા રૂપના સંખ્યા અક્ષરોની કીમતનો સંદર્ભ '૭૮૬' થાય છે.

ક. મ.

અઝાન ?

(તોલ.)

પરમેશ^૨ પ્રભુ ! પરમેશ પ્રભુ !

પરમેશ પ્રભુ ! પરમેશ પ્રભુ ! ૧

પ્રભુ એક તુંડી વિષુ અન્વ પ્રભુ-

નર્થો કોઈ બીજો, પ્રભુ ! સાક્ષી પુર. ૨

પ્રભુ એક તુંડી વિષુ અન્વ પ્રભુ-

નર્થો કોઈ બીજો, પ્રભુ ! સાક્ષી પુર. ૩

૨. પરમ + હસ = સૌથી મોટા ઈશ્વર.

આ ઉદ્ગાર ૪ વખત બોલાવામાં આવે છે. નીચે આપેલા ખીન્ન ઉદ્ગારો ધણા ખરા બખ્ખે વખત બોલાય છે. આ ઉદ્ગાર અઝાનના છેવટમાં ફરી પણ આવે છે.

કાનમાં આંગળી ધાલી, (ખ્દારની ગરજમાં ચિત્ત દોડે નહિં માટે), અને આંખો પણ લગભગ બંધ નેતી કરી, (એવા જ કારણથી), મોટે અવાજે, પવિત્ર ઉદ્ગારો કાઢવાથી, અંતર ઉપર ધાર્મિક અસર કરી જાય અને કેટલી દૃઢ થતી હશે તે તો સમાનુભવીઓ જ મદમજી શકે !

કડીઓ ૨-૩, ૪-૫ કડિયામનો "કડમો" છે-પાવો છે: એ જ 'હસ્તામ' છે. પર-ખમાને કડિયામમાં શખવ થતી વખત એ કડમો પડે પડે છે; અને મુમયમાન તેનો તાર કરાવી 'કારિર' (નાસ્તિક) થાય છે.

વર્ગો એ પણ-એ પણ સાક્ષી પુર-	
મહમદ, રસુલ ખુદ ગણું છું	૪
વર્ગો એ પણ-એ પણ સાક્ષી પુર-	
મહમદ, રસુલ ખુદ ગણું છું	૫
સહિ પાક નમાઝ વગે પડવા,	
મહિ પાક નમાઝ વગે પડવા.	૬
મહિ આન બવાઈ બલી પડના,	
સહિ આવ બવાઈ બલી પડના	૭
મોઢી ઉવયો પાક નમાઝ બલી,	
મોઢી ઉવયો પાક નમાઝ બલી	૮
ન શુનાહ ટો, અનુવાહ નિના-	
નથો ડાવત એકવો બદગોના.	૯
પરમેશ પ્રભુ । પરમેશ પ્રભુ ।	
પ્રભુ એક વિના નથો અન્ય પ્રભુ	૧૦

પોલીસ પ્રેમિયુડ,

સુરત, જુન ૧૯૧૪.

કરીમ મહમદ

૩. ગુદ અરબી ઉચ્ચાર 'મોહમ્મદ' અને 'મહમદ' છે. અર્થ-જેના વખાણ થયાં છે તેવો. 'મહમદ,' 'મહમદ' ઈ અપભ્રંશ નેડણી છે, વળી મેમણાએ તો 'મામદ' ને પણ દાખવ કર્યું છે.

૪. મદેશો (ઈશિરનો) વાનના

કડી ૭—ઈશિરપ્રાર્થનાનું ગુદ અગ્ર મહમ્મદે છે, અન્ય પ્રતિ અનિષ્ટ વાળના કાઠી નાંખનાનું સૂચવે છે.

કડી ૮—રાતે વહેવા સૂઈને ઈ.તો પણ આડકતરી રીતે બોધ આપે છે. આ કડી માત્ર મહવારની નમાઝની અજાનમાં જ પડાય છે, બીજી નમાઝની અજાનમાં મહી દેવાની છે-સ્વાભાવિક રીતે. મહવારની નમાઝ પસંદ ફાટ્યા પછી પગનું સૂરોદય થયા પછેવા પડતી જોઈએ.

કડી ૯—અલ્લાહની દયા અને કૃપા વિના મનુષ્યમાત્ર એટલો જવો જીવને પાત્ર છે કે એકવી પ્રાર્થના કરી પોતાના પાપને તેથી જ નિવારના માર્ગે તો તે થવું અશક્ય છે. પરંતુ મરણપર્યંત અનેકાનેક પાપકર્મમાં લુબ્ધ થયા છતાં માત્ર એક જ પ્રમગમાં ઈશિર કૃપા મેળવવા મદદમાગી થઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ મેળવેલાં દર્શાવેલાં ધર્મ પુસ્તકમાંથી મળે છે.

ક. મ.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ.



અને

રા. નરસિંહરાવ.

(૧૦)

વર્મતના કાર્તિક, પૌષ અને ફાલ્ગુનના અંદોમાં રા. નરસિંહરાવે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. પ્રેમાનંદના નાટકો સંબંધે ઝગરો મચાવી લાંબી મુદત સુધી કોર્ટ સામું ન થયું ત્યારે તેમણે આજ્ઞાન આપ્યું તે સ્વીકારી રા. “સ” એમ. એ. એ તેમના લખાણના રદીઆ આપ્યા, તથી સીકાઈને તેમણે આ લેખ લખેલો છે એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. જે તેઓ એટલેથી જ અટક્યા હોત તો હું કદાચ બોલત નહિ પરંતુ તેમણે મારા ઉપર પણ હુમલા કર્યા છે, માટે દિલ્લીની સાથે આ લેખ મારે લખવો પડે છે. તેઓ પોતે જ કહે છે કે “કથુ નવિન કહેવાનું નથી. વિચારશીલ પડિતાને તો તે જાણીતી જ વાતો છે, પરંતુ રા. મના ખામ લાભ માટે અન્ય વિચારોના વિચારોની પુનરુક્તિ કરવી પડશે.” પોતાને કદાચ નવિન કહેવાનું ન છતાં આ વિષય હાથ ધરવાનો હેતુ એ ઉતારાના છેલ્લા ભાગથી સમગ્ર છે. હેતુ ગમે તે હોય, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો યત્ન કરવો એ સ્તુતિપાત્ર છે. માત્ર જોવાનું એટલું જ કે જ્યારે અમુક હેતુથી દોષ વિષય લખવામાં આવે છે, ત્યારે લખનાર તે હેતુ તરફ ધસ-કાઢ જતાથી મુખ્ય વિષયને જોઈએ તેવો ધનસાદ આપી શકતો નથી. લખાણની સર-આતમાં જો હોય રા. “સ” નો તેમણે જતાવ્યો છે, તે જ દોષમાં રા. નરસિંહરાવ પોતે પડે છે. રા. રાએ પારંગી લોકો સમજાવ્યાં આપ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજાએ સ્વભાષા તથા ગુજરાતી ભાષા શ્રદ્ધા કરવાની પાસીઓ સાથે સરત કરી એમ લખ્યું છે તે ઉપર તેઓ ઉતરી પડ્યા છે.

સામા પક્ષને ઉતારી પાડવા જેવું, તેને ગુચ્છકારવા જેવું અને તેની બદનક્ષી થાય એવું લખાણ રા. નરસિંહરાવ જેવા વૃદ્ધ ને અનુભવી વિદ્વાન કરે એ તેમને ધાજતું નથી. વાદવિવાદમાં જ્યારે દાખલા દલીલોથી પોતાની વાત સિદ્ધ કરી ન શકાય, ત્યારે સંસ્કૃત પાડતો ગાળગાળા ને મારમાર ઉપર આવી જતા, તે માર્ગ પાશ્વત પદ્ધતિએ જામી કળ-વણી લેનાર ઉચ્ચ ચાતિના મુદસ્થને માટે અયોગ્ય ગણાય. રા. નરસિંહરાવ ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યના જ્ઞાન માટે ધણે કાંઈ રાખે છે, પરંતુ રા. રા.એ આપેલા રદીઆ ઉપરથી એ વિષયનું તેઓ કેવું જ્ઞાન ધરાવે છે તે જણાઇ આવ્યું છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમણે પ્રેમાનંદના જ સર્વ ગ્રંથો પારીકીથી જોયા નહોતા એમ પણ દીસી આવ્યું છે. હું પોતે અજ્ઞાન છું એ વાત ખુશીની માથે કમુઘ્ન કહું છું, અને રા. નરસિંહરાવ જેવા મને અજ્ઞાન કહે તેમાં હું આનંદ મારું છું; પરંતુ આત્મ સ્થાપાની માફી માગી તેમની જાણ ખાતર

સર્વ જાણીશ, કે વ્યારે તેઓ નાના જાગૃ હતા ત્યારે મેં મુખ્યપ્રબોધ ઓક્તિતુ પુસ્તક વાંચુ હતું વરચિના પ્રાકૃત વ્યાખ્યાનો અભ્યાસ કરી તેતુ બાષાતર મારે હાથે મેં તે તથા શ્રી હેમાચાર્યકૃત પ્રાકૃત જ્ઞાનભાષાના વ્યાખ્યા ઉપર કરેલી નોંધ હજી મારી પામે મોચુ છે 'ઉત્તમ કવિ મણુ ? પ્રેમાનંદ કે શામળ એ વિષય ઉપર જાણપત્ર ને બુદ્ધિ પ્રકાશ વચ્ચે ચાત્રેના ઝગઝામા મેં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો અને મારા ગુરુ સ્વ મહીપતરામભાઈને જોઈતા સાધનો મેં જ પૂરા પાડ્યા હતા સન ૧૮૭૫ માં 'બીએમ' કૃત સાંન્ય વ્યાકરણ મેં ખામ મગાસી તેનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને રા કેશવનાથ ધ્રુવ ધણા વર્ષો પર વડોદરે મને મગસા આપ્યા, ત્યારે મદલ્દારીની લેખી પત્ર મેં જ તેમને બતાવી હતી, મેં તે વખતે હું તે વાચતો હતો (રા નરસિંહરાયને મગય છે કે મેં મદલ્દારીનો હસ્તેખ જોયો નથી માટે આ વાત લખી પડે છે) મન્દકે પ્રબધ શાળા-પત્રમા છપાતો હતો તે છટક વાચનામા આન્યાથી અને તેનો છેડનો ભા. જોનામા ન આ વાંચી તે મનધે મેં જે વિચારો જણાવેના તે મ્હ અંશે દોષિત હતા એ વાતની હું હા પાડુ છું, તથાપિ ચારણી * મારસડી ઓ જૂની ગુજરાતી વચ્ચે ક્વો નિમ્નનો સમધ છે, તે અન્ય પ્રસંગે જીતાવતા માયુ છું ગુજરાતી પ્રાચીન મધ્યે જથાબધ મેળી મેં પ્રસિદ્ધિમા આપ્યા છે અને હજી પણ મારી પામે તેના પુર્વ સમહ છે મારી ક્ષ જી બતાવીને રા નરસિંહરાયનું પ્રમાણ પત્ર કે પ્રસા પામવાની મને ઈર્ષ્ય નથી પ્રશમા મરી, ઉદારતા ખનાવતી અને ઉજળી બાજુ જોરી એ તેમનો અભાવ જ નથી તેઓ મળી બાજુ જોનારા અને જોડો. ૧૬નાગ માનમ પડ્યા છે તેમજો રા હરિનાન ધ્રુવની રા કેશવનાથ ધ્રુવની અને રા મા મણુભાઈની જોડો. ઝમગ આવે મતારી દીધી છે મિમ્નનિધી, નન્ગચૂમ્થી હન્તરોમ્થી કે જાપખાનાધી ઘઝેલી ખૂનો પણ ખનાવનાને તે ચૂમ્તા નથી

આટલો ઉપોદ્યાત મ્યાં પછી રા નરસિંહરાયના નખાણમા સત્યાસત્ય મેં તે જણાવના જુ પ્રયત્ન કરીશ તેમજો જે મ્હ નવા ઉતારા આપ્યા છે, તે હાનમા તેમના હાથમા આવેના જણાય છે પ્રથમ આપણે ગુજરાતી બાષાના યુગ તપામીયુ શાસ્ત્રી મળલાન જૂની ગુજરાતીનો સમય સવત્ ૧૧૦૦ થી સ ૧૫૦૦ મુધીનો આ છે, સવત્ ૧૧૦૦ પૂર્વ અપખ્રશનો સમય દર્શાવે છે અને સવત્ ૧૫૦૦ પછી નવી ગુજરાતીનો સમય ગણે છે રા કેશવનાથ ધ્રુવ ઈ સ ના દશમા અગિયારમા શતમ્થી ૧૪ મા શતમ મુધીનો પહેલો યુગ કહી તે સમયની બાજને અપખ્રશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપે છે બીજો યુગ ઈ સ ના પદ્મમા ચતમ્થી સતરમા ચતમ મુધીનો મતારી તેને મધ્યમનીન ગુજરાતી મ્હે છે, ઓ તે પછીના ચતમનો યુગ તે અર્વાચીન ગુજરાતીનો ગણે છે આમા વળી રા નરસિંહરાય ઉમેરણ કરે છે મ અપખ્રશ એ નામ (પ્રાચીન ગુજરાતી નહિ) રિજેક યોગ્ય લાગે છે મ્હ નહિ તો પાછના મમયની અપખ્રશ બાજ

* સન ૧૮૮૧ ના એડવેરિસમા તા ૨૩ દેહુઆરીનો ચારણી બાજ વિશે મેં એમ લેખ છપા મેં હતો

અંતિમ અપભ્રંશ કહેવાય. બીજા યુગ માટે તેઓ જણાવે છે કે પ્રેમાનંદની સંસ્કૃત પ્રવૃત્તિનો છેવટનો ભાગ બહાર રહી જશે, તેથી આ યુગની મર્યાદા કાંઈક વધારે આગળ ખસેડાય તો ભૂલ્ય નહિ ગણાય. આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે શતક શબ્દ અંગ્રેજી પદ્ધતિ (Century) પ્રમાણે વપરાયો છે, એટલે દશમા શતકનો અર્થ સંવત ૮૦૦ થી ૯૯૯ થાય છે. શા. મન્મથલાલ કરતાં રા. કેશવલાલને યુગ મુકરર કરવા માટે વિશેષ સાધન મળેલાં છે, તેથી તેમના યુગ વિભાગ વધારે ખાત્રીવાળા ગણવા જેઠાએ. આહી એક વાત જણાવવાની જરૂર છે કે જે અનુમાનો સિદ્ધાંતો એવાં સાધનથી બાંધવામાં આવ્યાં હોય, તે વધારે સાધન મળતાં ફેરવવાં પડે છે, અને તે વાત બાપા, ઇતિહાસ તેમ જ સર્વ શાસ્ત્રીય વિષયોને લાગુ પડે છે. રા. કેશવલાલ પહેલા યુગની બાપાને અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપે છે. અથવા વડે શું સમજવું? શું અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી એ એક જ છે, અને શું અપભ્રંશ બાપા દશમા શતકની પૂર્વે નહોતી ચાલતી? આ આખતમાં આપણને કંઈક ઇતિહાસ તરફ નજર કરવી પડશે.

મી. ફત જણાવે છે કે પ્રાકૃત બાપાની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી ૧૦૦૦ ના ઐતિહાસિક બીજા યુગમાં થઈ. જે કે આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતી નથી, તોપણ બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં ક્યારથી લખાવા લાગ્યા તે તપાસતાં પ્રાકૃત બાપાની ઉત્પત્તિ એ યુગમાં થઈ હશે એમ જણાય છે. પ્રો. મેક્સમ્યુલર કહે છે કે બૌદ્ધ લોકોએ પ્રાકૃતમાં ગ્રંથ લખવાની શરૂઆત ઇ. સ. પૂ. ૩૭૭ માં કરી, અને જૈન સિદ્ધાંતનો આખો ગ્રંથ ઇ. સ. પૂ. ના ચોથા શતકમાં રચાયો હતો (જુઓ હરમેન જેકોબિનો જૈન મૂલો બા. ૧ નો ઉપોદ્ધાન). વળી મી. બીન્સ પોતાના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે બૌદ્ધ ધર્મ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૭ માં લંકામાં દાખલ થયો, અને માગધીની શાખા પાસેએ લંકાની ધર્મ-બાપા ત્યારથી થયેલી છે. માગધી બાપાની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. પૂ. ના દશમા શતકમાં થઈ હશે, કેમકે પુસ્તકો લખવા લાગ્યે બાપાની સ્થિતિ ચોથા શતકમાં થઈ હોય તો બાપા તે પૂર્વે કેટલાંક સૈકાંથી ચાલતી હોવી જોઈએ. માગધી બાપા શૌરસેનીમાંથી ઉદ્ભવી છે, અને શૌરસેની અને અપભ્રંશ બાપાઓ આદિ પ્રાકૃતમાંથી નીકળ્યા છે, તેથી તે બંને બાપાઓ માગધી કરતાં પણ પ્રાચીન હોવી જોઈએ. પંજાબમાં આદિ પ્રાકૃત ધર્મ, અને અપભ્રંશ અને શૌરસેની પણ ઘણું કરીને તે જ દેશોમાં પેદા થયેલી હોવી જોઈએ, કેમકે અપભ્રંશ બાપા જે સિંધ, મારવાડ ને ગુજરાતમાં પ્રકટ થઈ હોય, તો તે પાછી પંજાબમાં કેમ પસરે? વળી હાલની પંજાબી પણ અપભ્રંશની પુત્રી છે, એટલે પંજાબમાં પ્રથમ અપભ્રંશ બાપા ચાલતી હોવી જોઈએ. તાત્પર્ય એકે જે કે અપભ્રંશ બાપા ઘણી પ્રાચીન હતી, અને તેનો વિકાર ને વિકાસ થયામાં મેંકડો વર્ષ વધી જાય તે ધ્યાનમાં રાખતાં, પણ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ બાપા ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી હતી એમ લાગે છે. ગુજરાતમાં પંજાબ તરફના ગુર્જર લોકો ક્યારે આવ્યા તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પરંતુ ગુર્જરો, નાગરો (એક પક્ષે), હણુ, રામર વગેરે હીમાલયની તલેટી આગલી જતો પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાતમાં આવી વસવાનું જણાય છે. આથી એટલું તો સાબીત થાય છે કે ગુજ-

રાતમાં અપભ્રંશ ભાષા થયું કાળથી ચાલતી હતી, અને એ ભાષાનું વ્યાકરણ પણ બીજું પ્રાકૃતોની માફક થીડેમાથાએ ૧૨ માં શતકમાં રચેલું છે. અર્થાત્, અપભ્રંશ ભાષાની શરૂઆત ઈ. સ. ના દશમા શતકથી થઈ નથી. રા. કેશવલાલે અપભ્રંશ શબ્દ ગુજરાતીને માટે જ વાપર્યો છે અને તે વિષેના ખુલાસા તેમણે મુખ્યવશોધ ઐકિતના વિવેચન (જુઓ ૧૮૯૧ ના આગસ્ટનું બુદ્ધિપ્રકાશ) માં કરેલો છે. તેમાં તે જણાવે છે કે “આ રીતે નિબંધનો અર્થ ઉપરાંત ભાગ પ્રાકૃતમાં એટલે બૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલો છે. ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ સસ્વતીકંઠાબરણના કર્તા ભોજદેવના સમય પહેલાં થયો. જણાય છે, તે પણ છેક નરસિંહ મહેતાના અને પદ્મનાભના સમય સુધી તે પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ એવા સામાન્ય નામથી ઓળખાતી જોવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રાકૃત શબ્દ ઉપરથી રખે, કોઈ એમ માને કે માગંધી કે જૈન પ્રાકૃત છે. જેમ સુરત મંથામ કે ગોવિંદ ગમ્ભની, કાન્હડે પ્રબંધની, હરિલીલાની અને કાદંબરી આદિની ભાષા તે ગુજરાતી જ છે તેમ એ પણ છે. સુરત મંથામને અંતે નરસિંહ મહેતા અપભ્રંશ નામ આપે છે અને કાન્હડે પ્રબંધના આરંભમાં પદ્મનાભ પ્રાકૃતમાં કાવ્ય કર્યાનું કહે છે. તે ઉપરથી એમ કોઈ નહિ જ બૂલ ખાય કે તે આપણી માતૃભાષા ન હોય.” પરંતુ રા. નરસિંહરાવ અપભ્રંશ શબ્દથી ભરમાયા હોય એમ જણાય છે, અને તે માટે જ તેઓ પ્રાચીન ગુજરાતીને કોઈએ અપભ્રંશ અને અંતિમ અપભ્રંશ મૂકવાની વકીલાત કરે છે. રા. કેશવલાલે અપભ્રંશ શબ્દ ગુર્જર ભાષાની માતા જે અપભ્રંશ પ્રાકૃતને અર્થે વાપર્યો જ નથી એ તો ખરું છે. (પ્રેમાનંદ ને અપ્પાએ ગુજરાતીને બન્ને ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ વાપર્યો છે, તેમ પદ્મનાભે પણ વાપર્યો છે), અંતિમ અપભ્રંશ એ રા. નરસિંહરાવે નવું ઉમેરણ કર્યું છે, તેથી થુ આપણે એમ સમજવું કે સં. ના ૧૪ માં શતક સુધી અપભ્રંશ-અંતિમ અપભ્રંશ ચાલુ રહી હતી, અને પ્રાચીન ગુજરાતી તે પછી થઈ હતી? જો એમ હોય તો તે મન પુરાવાથી આખીન થવું જોઈએ. રા. નરસિંહરાવે અંતિમ અપભ્રંશ તે શું, તે ખરેખરી ક્યાં સુધી ચાલી, અને પ્રાચીન ગુજરાતી અને તે વચ્ચે શો મંચ છે તે જણાવ્યું હોય તો હીક પડત.

મી. બીમ્સ કહે છે કે “કવિની જાળનમાં ગુજરાતી ભાષા હિંદી કરતાં પણ પ્રાચીન છે અને તે ચાલુક્ય લોકો મોરકમાં લઈ ગયા.” ચાલુક્યોનું રાજ ગુજરાતમાં સં. ૬૩૪ થી શરૂ થાય છે, તે ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા સંવત્તા સાતમા શતકમાં શરૂ થઈ એમ દરે છે.

× નરસિંહ મહેતાએ સુરત મંથામને છોડે અપભ્રંશ લખ્યું છે તે વડે બગડેલી વિકાર પામેલી ભાષા એવો અર્થ થાય છે, છતાં કોઈ તેને અપભ્રંશ ભાષા સમજતા જોવામાં આવે છે.

• મી. બીમ્સને બીજી ભાષાઓની માફક ગુજરાતી ને મરાઠીના અભ્યાસ કરવાની તક મળી નહોતી, તેથી તેમણે પુસ્તકો અને પત્ર વ્યવહારથી તે વિષેની મહીની મેળવેલી જણાય છે. ગુજરાતી એ હિંદીની શાખા તે માને છે પણ એ વાત ખરી નથી. ગુજરાતીમાં સારેક કવિઓ થઈ ગયા, અને તેમાંના દરેક જાણીતા છે એમ કહી જે નામ આપે છે તેમાં પ્રેમાનંદ, દયારામ જેવાનાં નામ પણ જણાવ્યાં નથી. એમ છતાં મી. બીમ્સે કરેલા ધણા શોધ હિંદીની અર્વાગીન ભાષાઓ માટે અમૂલ્ય છે.

શાસ્ત્રી વજ્રલાલ કાળીદાસે અને શ્રી હેમચંદ્રસરિ કૃષ્ણ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અને ઉપાણી સંગ્રહનું જૂનું પુસ્તક બતાવ્યું હતું આ વ્યાકરણ ૧૭૧૯ દરિયાવ મુખે મુઘલ-વબોધ ઐકિતની પ્રસ્તાવનામાં ધસારે કર્યો છે તે આ પ્રમાણે —

“But the Gujarati has not even neglected its grammar The Cyclopoedic Hemachandra in the 12th century has left us valuable contributions to this science and other branches of the Linguistic science”

પણ ગુજરાતીએ તેના વ્યાકરણને વિસાર્યું નથી જ્ઞાનના બકાર જેવા હેમચંદ્ર ૧૨ મી સદીમાં આ શાસ્ત્ર વિષે તથા ભાષા શાસ્ત્રની બીજી શાખાઓ વિષે કીમતી કાગો મૂકી ગયા છે

એને જ ઉદ્દેશીને “Hindu” એવી સહી કરનારે સન ૧૮૮૭ ના એડવોકેટમાં (તારીખ ખાસ નથી, પણ તે મુઘલ-વબોધમાં પરિશિષ્ટ તરીકે છપાએલ છે) જણાવ્યું છે કે —

“Even before Narsinh Mehta there were works like the Kanaddav Pra bandha (this is apparently a mistake) and the Grammar of the Gujarati language by the well known scholar, Hamacharya of Patlan”

નગસિદ મહેતાની પણ અગાઉ કાન્દકરે પ્રબંધ (દેખીતી ભૂલ જણાય છે) અને પાણુના પ્રખ્યાત વિદ્વાન તેમજાર્યનું ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ જેના અર્થે થયા હતા

ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસની બોળ કરનારાઓને જે પુસ્તકો હાથ લાગ્યાં છે, તેમની તરફથી આજે જાણીતા પ્રમાણે ૧૫ માં શતકથી થાય છે મુઘલ-વબોધ ૧૪૫૦ માં અને જ્ઞાતમ સમયે તથા નરસિંહ મહેતાની કવિતા પણ એ શતકમાં થઈ હતી. જન અર્થોનું શશિપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં પણ પહેલામાં પહેલા અર્થની માન મવત્ ૧૪૦૩ ની જોડામાં આવે છે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે દશમા શતકથી ૧૪ માં શતકની ભાષાને અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી અથવા અતિમ અપભ્રંશ સા આધારે કહેવી ? દશમા શતકથી ૧૪ માં શતક મધ્યમાં ભાષાની અદર સા સા વિકાર થયા હશે તે સા ઉપરથી નક્કી કરી શકાય ? સા ઉપરથી સાંકરચદ જરેરી કાવ્ય મહોદધિના મુખ્યમધમાં જણાવે છે કે મંડત ૧૩૨૭ માં મમ્લેની—સાત ખેત્ર રાસ રચાયે હતો તેમાંથી તેમણે યોગ નમુના પણ આપ્યા છે, તે આ —

સવિ અરિહન્ત નમેવિ, સિદ્ધ સૂરિ ઉવજ્ઞાય,
પનર કર્મ ભૂમિ સાહુ, તીર્થ પળમિય પાય.
સપ્તસોત્રિ જિન વહિયા મહામુનિ,

વિતુવાવેનિઝ બિવહપાર,
 જિનવચસુ આરાધિઝ અવકસુ સામિઝ,
 લહૈ પારુ સસારુ સારે ।
 મવન તેર સત્તાવીસ એ મહામસવાડૈ,
 ગુરુ વારિ આવા યદ સમિયહિ લૈ પલવાડૈ,
 તહિ પુરુ હૈઝ રાસુ સિવસુખ નિહાણુ,
 જિણ સુવિસદ્ ભવિયણહ કરિસિદ્ કલ્યાણુ
 ના સિસિરવિ-નાયણં ગણિહિ ઝગદ્ મહિમણડિ,
 તાવ રહૈઝ એઝ રાસુ ભવિયણા જિણમાસણિ,
 નિમ્મલન ગ્રહ નક્ષત્ર તારિકા વ્યાપદ,
 નયવન્તુ શ્રીમદ્ અનદ્ જિણમાનણુ

ના છંદુચ્ચ વળી લખે છે કે “આપાના ન મળે હ એમ નથી પણ તે પૂર્વના કાન્ય પણ જૈન પડિતોથી રચાયના મુખામ છે પાતુ બાપા ઉપર સમાન અપભ્રંશ પ્રાકૃતને બરાબર બેમતી છે ”

આ રાસથી બાપા વિરેની માલીતિ એક શબ્દ અમાલિતી મળે છે એમા અપભ્રંશ પ્રાકૃતની સાથે પ્રાચીન શુદ્ધરાત્રીના રૂપો જે તે પત્રીના અથોમા ન્તેરામા આવે છે પણ છે

આ રંગતા પણ એક શબ્દ પૂર્વેના અથ અનંદ સ્થાનક નામનો મુખારે ૧૨૫૦ ની આમખામમા ગ્યાયરો મળી આવ્યો છે, તેના ક્રતા મુનિ રત્નચરિ છે તે સસ્ત્રીતમા મરિના બદ્ધ હતા તેમા ગંગીક પ્રાકૃત ઉક્તિઓ આપી છે, અને એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક મુખામિતના અથો પણ મળી આવ્યા છે (તે વડોદરાની લાઘવેરીમા છે), અને તેમાની ઉક્તિઓ રા ચીમનનાવ દતારે માહિત્ય માસિના મે માસના અકથી આપના માડી છે, તે વાચવાથી ૧૩ મા શબ્દમા બાપા ટ્રેલી લખાતી હતી તે જણાઇ આવશે અને માત્ર યોગ ઉતારા અમન અથમાથી આવુ છે—

સાહામીઆ લચ્છી લઈ, વહુ કાયર પુરિ સાળ,
 કાને કુડલ રયગમદ્, કચ્છલ પુગ ન યણાળ.
 સીંહ નગોઈ ચંદ વલ, નાવે જોઈ ષળ ઋદ્ધિ,
 ફકલડો વહુ આમિદ્, ના સાહસ નિહા સિદ્ધિ,
 નમી ન મૂરુડ બેસણુ, હસી ન મૂઝદ વત્ત;
 તેહ ધરિ વિમ ન જાણ, રે હૈડા નિમત્ત
 મારમજ મોતી વિણદ, વિણદનુ મેન્દ કાદ.

વાલ્હા માણસ જુ મિલડ, મિલડ તુ બિહડડ વાડ,
 ઉત્તર દિશિ ન ઝનહડ, ઝનડ તડ વાસડ,
 સુપુરિસ વયણ ન ઉચ્ચરિડં, તે ઉચ્ચરડ તુ કરડ.

આ બાબાને કેવી ગપુની ? એ અપખર છે કે પ્રાચીન ગુજરાતી તેનો નિચાર સુગ વાચક વર્ગ કરશે અનંત કથાનકમાંથી ઉક્તિઓના ઉત્તાર આપ્યા છે, તે વડે એમ પણ મમજવુ બેઠકે કે તે ઉક્તિઓ પૂર્વે આતી હશે, એટલે તેમાં સમાયેલી બાબા ૧૩ માં નતમની પણ પૂર્વે આવતી હોયી બેઠકે

પોતાના માન્ય વ્યાસરુપાંત્રી ખીસ અર્ચાચીન બાબાઓનો કાનકમ નાચ ગુજરાતી આપે છે (૫૪ ૧૨૦) —

In chronological sequence therefore we may place the Hindi with its subsidiary forms, Gujarati and Panjabi first, fixing their rise and establishment as modern languages distinct from their previous existence as Prakrits in the eleventh century, second comes Maithali, which remained a Prakrit till the 12th or even 13th century, and third Orya, which must have completed its transformation by the end of the 14th Bengali was no separate independent language, but a maze of dialects without a distinct national or provincial type till the 17th century or beginning of the 18th century.

એટલા માટે કાનકમ પ્રમાણે હિંદી અને તેના મહાપ્રમરી કે નાચા પો (મનન કે શાખાઓ) — * ગુજરાતીને પદ્યગીને પ્રથમ મધીય, અને તેમની પ્રાકૃત તરીકેની પાઠવી હયાતીથી જૂદી ગણી તેમના ઉદય અને વ્યાપના વડે આર્ચાચીન બાબાઓ તરીકે તેમને અગિયારમા સતકમાં મધીય મગી બીજે પે આવે છે, અને તે પ્રાકૃત તરીકે ૧૨ માં કે ૧૩મા સતક સુધી રહી હતી ત્રીજે પે ઉચ્ચ અને તેનું પૃષ્ઠ અંક ૧૪ મા સતકની આખરે બધાયું હતું બગાડી સ્વતંત્ર જૂદી બાબા નવતી પણ તેનું રૂપ પ્રગતી - પ્રાતિક રૂપ નતતી બાબા જેવું ન હતા બોલીઓના ગુચરણ વાગી ૧૭મા કે ૧૮મા સતકની શરૂઆત સુધી રહી હતી

આ ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતી બાબાએ હિંદીની પેઠે ૧૪ સતકમાં પોતાનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ પકડ્યું હતું અને પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે તે રૂપો (વિવક્તિ કાગ આદિના) ની બામનમાં હિંદી કરતા પણ પ્રાચીન હતી, તે પછી ૧૦ મા ૧૨ મા સતકમાં તેને અપખર કે અતિમ અપખર તરીકે રીતે કહી શકાશે ?

* મી ખીમ ગુજરાતી પદ્યગીને હિંદીની શાખાઓ ગણે કે તે જૂન જણાય છે, કાનક હિંદીની ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રેનીયા અને પદ્યગી ગુજરાતીની અપખરથી છે

અનહિ. પાટણમાં એક જૂનું મણપતિનું દેહરૂં છે, તેમાં એક માતાની મૂર્તિ નીચે આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

સંવત ૮૦૨ વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૨ શુકરે અમહિલવાડ પાટણી તળા રાજની

યાપના સમા માહેશ્વર જય.*

આ લેખ બતાવી આપે છે મંવત ૮૦૨ માં અથવા નવમા સતકની શરૂઆતમાં ગુજરાતી ભાષા ચાલતી હતી. શુકરે, અણહિલવાડ, પાટણ, તથા રાજની યાપના એ ગુજરાતીનાં રૂપો છે: પરંતુ કોઈ સંકા લઈ સકે કે આ લેખ પાછળથી કાં ન કોતરાયો હોય? વળી વધારે ૧૭મા સદીમાં ગુજરાતી માટે લખ્યું હતું કે “પ્રાચીનપણું તો એનું મોટરૂં મનાય છે.”

શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલે જે ૧૮ સુમ પાડ્યા છે તે મંવત ૧૫૦૦ પછી નવી જગરાતીનો સમય ગણ્યો છે. રા. કેશવલાલ પંદરમા સતકથી અત્તરમા સતક સુધીનો એક યુગ વધારી તેને મધ્ય કાલીન ગુજરાતી નામ આપે છે તે ઠીક છે. ઘણા ખરા જૂના ગ્રંથો ઉપજાઈ ચયા છે. તે આ સમયના છે. આ યુગની મર્યાદા કાંઈક આગળ ખસેડવા રા. નરસિંહરાવ ભટ્ટાચાર્ય કહે છે તે જણાવે છે. કે પ્રેમાનંદની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો છેવટનો ભાગ બહાર રહી જશે. પણ આ પ્રમાણે કરવાની જરૂર છે તેનો પુરાવો તેમણે આપ્યો નથી. પ્રેમાનંદના સમયની તે હાલની ગુજરાતીમાં કાંઈક ફેર નથી એમ મેં અનેક કૃતિઓ જણાવેલું તે ખોટું પાડવાનો કદાચિત્ તેમનો હેતુ હશે, પરંતુ શા. પ્રજ્ઞલાલ તેમ રા. કેશવલાલ પ્રેમાનંદના સતકને અર્વાચીન ગુજરાતી ગણે છે અને આગળ ઉપર હું આશીન કરી આપીશ કે તે સમય મધ્ય કાલીન નહિ પણ અર્વાચીન ગુજરાતી જ છે.

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.

* આ લેખ સન ૧૮૭૬ ની મારી નોંધવડીમાં ઉતારાયો છે.

‘એક ન સ્વીકારાયલું’ ચર્યાપત્ર.

મહેરજીભાઈ ‘વસન્ત’ ના તન્ત્રી માહેમ,

વિ. વિ ‘સમાલોચક’ ના સ્વર્થે તન્ત્રીએ ના સ્વીકારેલું નીચેનું ચર્યાપત્ર આપના મામિદમાં પ્રગટ કરવાનો ન્યાય આપી કૃપા કરરો. (આ યુગમાં ન્યાય તે કૃપાનો અરા બને છે).

કેમ આ ચર્યાપત્ર ના સ્વીકારાય તે વિશે મંદિર ખુલામીની વરદર છે. મહારા ચર્યાપત્રમાંના અમુક એ ભાગ વિશે ‘સમાલોચક’ ના તન્ત્રીએ અરુચિ દર્શાવી તે એ ભાગ કાઢી નાખવાની માગણી કરી. હેમાંનો એક ભાગ અનિચ્છાએ મ્હેં કાઢી નાંખ્યો; ખીન્ને ભાગ કાઢી નાંખવાની મ્હારી અમમર્યતા મ્હેં જણાવી. આ કારણથી ચર્યાપત્ર સ્વીકારાય નહિ.

જે ભાગ કાઢી નાખવાની અમમર્યતા મ્હેં જણાવી તે ભાગ નીચેના ચર્યાપત્રમાંના પ્રથમ પેરમારમાં છે,— “હેનું એક મુખ્ય કારણ” એ સંજ્ઞાથી શરૂ થઈ “પ્રાયશ્ચિત મંપૂર્ણ રીતે થઈ જશે” એ સંજ્ઞાથી પૂર્ણ થાય છે તે એ ભાગ ‘સમાલોચક’ ના તન્ત્રી એ તે ભાગ કાઢી નાંખના માટે મુખ્ય ત્રણ કારણો દર્શાવ્યાં હતા—

- (૧) નાટકોના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન બાજુ ઉપર મખીને જ પોતાનો લેખ લખાયો છે એમ આ ગ્રંથમાં જ કુટનોટમાં પોતે પ્રતિજ્ઞા મકી છે. તેથી તેઓ કર્તૃત્વ વિશે શું ખાતે છે એ પ્રશ્ન હાલ અપ્રસ્તુત થાય છે.
- (૨) નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ તથા એ પોતાનો માન્યતા દેખશે ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં મહારી બાળ્ય દર્શાવી હતી, તે જાડી પોતાને આ વિષયમાં હાડા ત્રાટકવાનો, ઉભય જાતની ટુટના કરવાનો, તથા એ વિષયના પ્રમાણભૂત જ્ઞાનાઓ માથે “વાટાઘાટ”* કરવાનો પણ વિશેષ અવગણ મને લાગે છે.
- (૩) મ્હાગ પ્રસ્તુત બાગથી ‘સમાલોચક’ ના તન્ત્રી વિશેષ હમનીય સિયનિમામકાય એમ છે. આ ત્રણ કારણોમાંના

(૧) વિશે એટલું જ કંડુકું કે ‘સમાલોચક’ ના તન્ત્રીના લેખના એકંદર સ્વરૂપથી પ્રેમાનન્દનાં નાટકો છે એ પણ તરફ જ મંપૂર્ણ એક જણાય છે, તેમ જ કુટનોટમાંની પ્રતિજ્ઞાને અંગે આવેલા મિથિય સંજ્ઞામાંથી પણ એ જ વચણ વ્યગિત થાય છે, તેથી એ પ્રતિજ્ઞાની કામન તાત્પર્યથી જાય છે.

કારણ નં. (૨) ના ઉત્તરમાં એઓને મ્હેં લખેલું કે ઈ. સ. ૧૯૧૦ (૧૯૧૧) માં

* આ કાંઈક વિસ્મરણ હશે; મ્હને ઈ. મ. ૧૯૧૧ થાક છે.

† આ મગી શબ્દ શ. અંગાગાજને કેમ ગ્યો હશે ?

જ નહિ, એક પોતાનો પ્રસ્તુ લેખ લખ્યા પછી પણ, થોડા દિવસો ઉપર, પોતે એક મિત્ર આગળ સ્વીકાર્યું હતું કે નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે એમ પોતે માનતા નથી. આ વાતનો ઉત્તર સીધી રીતે એએએ પોતાના પ્રત્યુત્તરપત્રમાં આપ્યો નથી, હાવ્યો છે. *

કારણ નં. (૩) વિશે શું કહે? હસનીય સ્થિતિમાં પોતે આવે એમ હશે તો દોષ કોનો? બાકી હું એ સ્થિતિને હસનીય નહિ, પણ ગમ્ભીર નૈતિક જવાબદારીની ગણું છું.

વાંદરા, }
તા. ૨૩-૭-૧૪. } નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

પ્રેમાનન્દનાં નાટકો.

‘સમાલોચક’ના તન્ત્રી સાહેબ

વિ. વિ. એપ્રિલ ૧૯૧૪ ના ‘સમાલોચક’ માં ‘પ્રેમાનન્દનાં નાટકો’ વિશે તન્ત્રી તરફથી પ્રગટ થયેલો લેખ મ્હારા જોવામાં આવ્યો. હેમાં સમાવલા અનેક આક્ષેપોનો પરિહાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. હેનું એક મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે આપનો મત તકરારી નાટકોના કર્તૃત્વની બાબતમાં મ્હારા મતથી ભિન્ન છે જ નહિ; આપે કટલાક મિત્રો આગળ અનેકવાર અને મહેતે પણ રૂબરૂમાં એક બે વાર કહેલું છે કે આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી એમ મ્હારો પણ મત છે; માત્ર એટલું કે એ પણ અન્ય રીતિયે સમર્થન કરાય એમ છે.—તો તો આશા છે કે આપની સમર્થ લેખનીનો એ દિશામાં સદુપયોગ કરીને નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી એ મત ધારણ કરવાનાં; આપનાં કારણો પ્રગટ કરીને આપનું કર્તવ્ય બજાવશો. એટલે આપના પ્રસ્તુત લેખનું યોગ્ય વર્ગીકરણ શુદ્ધિઆતુર્યની લીલાના ખડમાં મૂકીને કરાય એમ છે તે લેખનું પ્રાયશ્ચિત્ત અંપૂર્ણ રીતે થઈ જશે.

પરંતુ એક આક્ષેપ હેવો છે કે તે વિશે હું જ્ઞાન ધારણ કરું તો વાચકવર્ગમાં મ્હારે વિશે એટલે શ્રદ્ધ મંજાવ એમ ભય છે. આટલે તેટલા અંશ વિશે જ જ્ઞાનબજર કરવાનું કર્તવ્ય માનું છું.

પ્રસ્તુત ‘સમાલોચક’ પૃષ્ઠ ૧૪૫ મે નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

“એથી રા. નરસિંહરાવ દ્રોપદીહરણમાં પા. ૧૧-૧૨ મે પ્રેમાનન્દના અપ્રકટઅન્યોની યાદી પ્રકાશકોએ આપ્યાનું જ કહે છે, તે હેમનો ભ્રમ જ છે, તપાસની આમી છે; કારણ હેવી યાદી ત્યાં પ્રકાશકોએ આપી જ નથી !!”

* પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિષયના “પ્રમાણુષ્ટ રાતાઓ” નાં નામ ચોખ્ખતા, ઇત્યાદિ વિશે પ્રશ્ન કરવાનું આસ્થાન નથી.

આ આરોપથી હું આશ્ચર્યચકિત થયો. કાણુવારુ એમ, થયું કે—“હા જમ તો નથી થયો ? ફરીથી ‘દ્રૌપદીહરણ’ ઉઘાડીને જોયું તો ‘કવિચરિત્ર’ નાં એ જ પૃષ્ઠોમાં મહારા કલા પ્રભાણે પ્રેમાનન્દના અન્યોની યાદી દીધી. ત્યારે આપના આ અદ્ભુત આશ્ચર્ય તો અર્થ શી ? મહારી આંખોએ આ યાદી એ પૃષ્ઠોમાં પ્રત્યક્ષ દેખુંબું, અને આપ તો છાતી હોકીને કહોછો કે—“હેવી યાદી ત્યાં પ્રકાશકોએ આપી જ નથી.”

આ રિથિતિમાં એમ સંભવે કે તમારા વચનમાં કાંઇક વિશિષ્ટ રૂપનો અર્થ હશે અને તે અર્થની દૃષ્ટિથી તમને પોતાના વચનનું સમર્થન કરતા હશો. એ વિશિષ્ટ રૂપ એ વચનમાંના બે શબ્દોથી ઉત્પન્ન થઈ સકે એમ લાગેછે—

(૧) હેવી (યાદી)

અને (૨) પ્રકાશકોએ.

(૧) હેવી—એટલે અપ્રકટ અન્યોની યાદી; અને (૨) એટલે યાદી આપીછે ખરી પરંતુ તે પ્રકાશકોની તરફની નથી, માટે પ્રકાશકોએ આપી કહેવાય નહિ; આ ખીળ અંશમાં આત્મન્ત તાણીતૂશીતે બંધ બેસાડવા જેવું થાયછે, કેમકે ખીળની યાદી આપીહોય તોપણ પ્રકાશકોએ આપી જ કહેવાય; તેમ જ આપના વાક્યનો સ્વાભાવિક અર્થ તો એ જ સમજાય કે ફરી પણ યાદી આપી નથી, છતાં આ પક્ષ ઠણ વાર સ્વીકારીને માલીશું.

હવે વસ્તુરિથિતિ શી છે તે વાચકો આગળ રજૂ કરું. પ્રસ્તુત ‘કવિચરિત્ર’ ૫૪ ૧૧ મે ‘કવિચરિત્ર’ ના લેખક—જે પ્રકાશક પણ છે તેઓ—લખેછે—

“પ્રેમાનન્દે કયા કયા અને કેટલા અન્યો બનાવ્યાછે તે હજી નક્કી નજણ્યાંમાં આવ્યું નથી.”

આમ કહી એ યાદીઓ આપીછે. કવિ નર્મદાચંદ્રે ગણાવેલા ૧૩ અન્યોની, અને નવલરામભાઈએ તે ઉપરાંત ગણાવેલા ૧૧ અન્યોની, તેમાંથી ૭ અન્યો નવલરામભાઈના જોવામાં આવ્યા નથી એમ કહ્યુંછે. (અર્થાત્ આ યાદીઓ પ્રકટ તેમ જ અપ્રકટ અન્યોની જણાયછે); આમ કહીને પછી ૫૪ ૧૨ મે લખ્યુંછે—

“ઉપર જણાવેલા અન્યો શિવાય હમાગ તરફથી નીચે આપેલા અન્યો પ્રકટ થઈ ચૂક્યાછે.”

એમ કહી ૪ અન્યોની યાદી આપીછે. (અને ઉમેર્યુંછે કે એ શિવાય ખીળ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અન્યો પોતાને હાથ લાગ્યાછે;—પણ હેમાં નાટકનું નામ કે ઇશારો નથી.)

અર્થાત્, આ ત્રણે યાદીઓ મળીને સમગ્ર યાદી પ્રકાશકોએ સ્વીકારી જ જણાયછે તો પછી આપના વચનના શબ્દબોલનું સાર્યકમ ક્યાં રહ્યું ?

પરંતુ, રખેને હું જણતો હોઉં. મહારાં આ પ્રશ્ન વિશેનાં વચનોમાં વખતે હેવું તો કાંઈ નહિ હોય કે તેથી આપના મનમાં જુદા પ્રકારનો ભાસ થવાને કારણ મળ્યું હોય ? મા? મહારાં વચનો તપાસી જોઈએ. એ નીચે પ્રમાણે છે—

(“ ‘દ્રૌપદીહરણુ’ માં ‘કવિચરિત્ર’ માં પૃષ્ઠ ૧૧-૧૨મે પ્રકાશકોએ પ્રેમાનંદના અન્યોની યાદી—નર્મદાસકરે તથા નવલરામે ખતાવેલી તેમ જ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અન્યોની યાદી—આપીછે. ”

(“ કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો, ” ફ્રીજ સાહિત્યપરિષદ્ માટે લખેલો નિબંધ પૃષ્ઠ ૩-૪).

(૨) “ ‘દ્રૌપદીહરણુ’ માં ‘કવિચરિત્ર’માં પૃ. ૧૧-૧૨ મે પ્રકાશકોએ આપેલી પ્રેમાનંદના અન્યોની યાદી (નર્મદાસકરે તથા નવલરામે ખતાવેલી તેમ જ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અન્યોની યાદી) માં નાટકોનું નામ કે ઇશારો પણ નથી. ”

(‘ વચનત’, માધ્યમ સંવત ૧૯૬૭, પૃષ્ઠ ૪૧, પેગ ૩ જો).

(૩) “ એ જ ‘દ્રૌપદીહરણુ’ માં ‘કવિચરિત્ર’ ના લેખમાં આપેલી પ્રેમાનંદના અન્યોની યાદીમાં કોઈ પણ નાટકનું નામ દીધું નથી. ”

(આમ કહી ઉપરના નં. (૨) વાળા વચનનું અનુલક્ષણ કર્યુંછે, અર્થાત્ આ નં. (૩) નું વચન તે નં. (૨) ના વચનના પ્રકાશમાં જ વાંચવાનુંછે).

(‘ વચનત’, કાર્તિક સંવત ૧૯૬૮, પૃ. ૪૩૮).

(આટલાં વચન મળે જોછે. બીજાં હશે તો નં. (૧) તથા (૨) વાળાં વચનોના સંગ્રહમાં જ, અને હેના અર્થગંધાનમાં જ લેવાનાં).

આ મહારાં વચન અમંદિગ્ધ છતાં એમ દોણુ કહેશે કે અન્સની યાદીઓ પ્રકાશકો ની જ તરીકે મેં કરાવી દીધીછે ? અને ‘ અપ્રકટ ’ અન્યો એમ તો મહારાં વચનોમાં કહિં પણ ઉલ્લેખ નથી.

આટલી વસ્તુસ્થિતિ સુઝ વાચકવર્ગ આગળ મૂકીને મહારી ઉપર કરેલા આક્ષેપની વચાર્થતા અવચાર્થતાનો નિર્ણય તે વર્ગને જ મોંપીધું.

વાંદરો.

તા. ૧-૭-૧૮

}

(મહી) શ્રી. એ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ફોઆ મંબન્ધે કુટનોટ આપેલી તે ‘ સમાક્ષેપક ’ ના તન્ત્રીની છન્દાથી કાઢી નાંખીછે. તેથી તે અહિં દાખલ કરી નથી. મ્હં પરિષદ્ માટે નિબંધ લખ્યો તે વખતે ‘ દ્રૌપદી-હરણુ ’ થી હું અલગ હતા હેલો આક્ષેપ સમાય હેલું ‘ સમાક્ષેપક ’ ના તન્ત્રીનું એક વચન છે તે ઉપર મ્હં ચર્ચા કરી હતી. પરંતુ હેલો આક્ષેપ ઉદ્દિષ્ટ નથી એમ હેમજે પૂર્વાપર વચનોથી દર્શાવ્યું તેથી એ ભાગ મ્હં કાઢી નાંખ્યો; જો કે હેમની કદંગી ક્ષત્રીની લીધે એ વચનના બંને અર્થ મંબવેછે ખરા.

“ ધર્મનું સાહિત્ય અને બુદ્ધિવાદ.”

(એ અર્થાપવનો ઉત્તર.)

વસન્તના ગયા અંકમાં “ ધર્મનું સાહિત્ય અને બુદ્ધિવાદ ” એ મથાળા નીચે રા. ચન્દ્રશંકરે મારા લેખોના ‘ સામાન્ય વલણ ’ ઉપર સામાન્ય રૂપે, તેમ જ ગયા વૈશાખના અંકની મારી ‘ પ્રાસંગિક નોંધ ’ ઉપર વિશેષ રૂપે, ટૂટલીક ટીકા કરી છે. રા. ચન્દ્રશંકરે ગૂંજરાતના જુદા જુદા લેખકોના સ્વરૂપચિન્તનને અંગે એ વિચારો દર્શાવ્યા હોત તો એની યથાર્થતાનો નિર્ણય કરવાનો હક ખીજા વાચકોનો હતો, એ મંબન્ધી મારે કાંઈ પણ બોલવું હયિત ન હતું. પણ રા. ચન્દ્રશંકરની ટીકા જુદી જ તરેહની છે: એટલે અગતિકતાએ મારે નીચેનું લખવું પડે છે—એ લખવામાં મારા બચાવ ખાતર મારે મારા લેખના ઉક્ષેપ કરવા પડ્યા છે તથા અવનરણ આપવાં પડ્યાં છે એ મારે હું વાચકની ક્ષમા માગું છું:—

૧. રા. ચન્દ્રશંકર જેવા વાચક—લેખકને એટલું સ્મરણ આપવાની જરૂર પડતી ન જ નેહએ કે—સાહિત્યનો બંધાર ‘ સર્વશાસ્ત્રી ’ છે અને એમાં એક પક્ષને તેમ જ ખીજા પક્ષને સમર્થન આપનાર વચનો મળી આવે એ કોઈને પણ અજાણ્યું ન હોય; વળી જ્યારે એક પક્ષને પુષ્ટિ આપનાર વચનો ટકાય ત્યારે એમાં તાત્પર્ય એટલું જ હોય કે હું જે પ્રતિપાદન કરું તેમાં મારા કરતાં વધારે પ્રબળ લેખકની મંમતિ છે, અને મારા શબ્દોમાં જે સત્યનું માત્ર દિગ્દર્શન છે તેનું અધિક નિરૂપણ જોવું હોયતો એ લેખકના મન્દ્યમાં નેહ લેવું. વળી જે લેખ ઉપરથી રા. ચન્દ્રશંકરને ટીકાએ ચઢવું થોડ્ય લાગ્યું છે તેમાં તો જોતારા ટાંકતાં પહેલાં એ અષ્ટ જણાવ્યું છે કે “ નીચેના જોતારા શબ્દપ્રમાણ નથી, પણ એવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના એ અભિપ્રાય છે કે મહત્ત્વા એ અવગાંધી શકાય એવા નથી. અને અનુભવ પણ એની યથાર્થતામાં પ્રબળ સાક્ષી પૂરે છે...એ જોતારામાંથી નવું દૃષ્ટિબિન્દુ જડશે એમ ધારી અત્રે ટાંકું.”

૨. રા. ચન્દ્રશંકર મારામાં ‘ સત્યનિષ્ઠા અને ન્યાયબુદ્ધિ ’ નો અભાવ જુલે છે કે સત્યનિષ્ઠા—અને—ન્યાયબુદ્ધિ—જન્ય ‘ સાંગોપાંગ અપલોકન ’ નો અભાવ જુલે છે એ એમના વાચકમાંથી સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. પ્રથમ પ્રકારનો આક્ષેપ હોય તો આ ઉત્તર આપવો ઘટિત નથી: સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં કર્તવ્ય કરવા જિતરતા દરેક સર્જકને પોતાના બન્ધુઓમાં ‘ સત્યનિષ્ઠા ’ અને ‘ ન્યાયબુદ્ધિ ’ માનીતે જ ચાલવું નેહએ—એ એની બન્ધુતાનું પ્રથમ સ્ત્ર છે. તેથી ઉપર બતાવેલો ખીજો અર્થ વિવક્ષિત હશે એમ માની લઉં છું—અને એના ઉત્તરમાં જણાવું છું કે વૃત્તાન્તવિષયક સિવાયની ઘણીક ‘ પ્રાસંગિક નોંધ ’ માં ‘ કોઈ પણ વિષય ઉપર જઈવું ’ ‘ જનમેન્ટ ’ કે મૌલિક વિવાદોના જેવો અમુક વિષયના ‘ કાયદા ગેરકાયદા વિશે નિબન્ધ ’ લખવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી; પણ અમુક અમુક દૃષ્ટિબિન્દુ વાચક આગળ રજુ કરી એ હારા સત્યનું દર્શન કરાવવાનો, અને પ્રમંગલશાલ અંગ્રેજીમાં જેને વિશિષ્ટ અર્થમાં ‘ Litany ’ કહે છે

તેના એક અવાન્તર પ્રકારને જીતો મૂલ્યશીમા સાહિત્યનો એક પ્રકાર ઉદ્ભવે તો દીક એટલું મૂલ્યના માત્ર એક અર્પ ઉદાહરણ ગ્યવાનો જ હેતુ છે સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારમા એ ધરાવતા રા. ચન્દ્રશંકર જેવા વાચકને ‘મંગોપાંગ અવલોકન’ની નીરમતાનું અરણ્ય કરાવવું પડે એ આશ્ચર્યની વાત છે ‘છુટક છુટક અવલોકન’ એ ‘એક વસ્તુ છે,’ ‘મંગોપાંગ અવલોકન’ એ ‘ખીજ વસ્તુ છે’ પણ એ બેમાં રા. ચન્દ્રશંકર ધારે છે તેવો—મત્ત અમત્ત જેટલો—‘આસમાન જમીનનો ફેર’ નથી ગિરિશૃંગ ઉપરથી નીચેની વસ્તુનું મમ્મ વ્યવ દેખાય, પણ વસ્તુની અમુક ખુબી જેવા માટે તો કેટલીક વાર પડખેથી જ દષ્ટિ નાખવી પડે એ જાતનો ભેદ છે.”

૩. ‘અર્ચીયન પાશ્ચાત્ય આચારનિચારની અપૂર્ણતાઓ અને ભયરચાનો તરફ નજર બેચારમાં હું ફેરવેલ્યતા’ માનું છું, કે ‘વીમમી સદીમા મુકાયા છતાં જાણે ચાલુ જીવન-પ્રવાહ માથે આપણે કાંઈ લેવા દેવા ન હોય એવા આદમીન્ય’ થી મારા લેખો લખુ છું—એ આગેપ તો મને એટલો બધો મિથ્યા વાગે છે કે નેપાથિકોનો ‘અમમલદોષ’—‘શુણ્ઢાદ્ગ્ગ-વાન્ દ્રાહ્મણ’ જેને મૂલ હોય તે જાણીશું—એવા કષિત ઉદાહરણની બહાર સામાન્ય લોકવ્યવહારમા પણ જાને છે એવું મૂલ્યવાન મને આજ એક અપૂર્વ દષ્ટાન્ત મત્તુ એમ કહું તો ચારે. મારા નિચારની પ્રદક્ષિ કપી દિશામા છે એ મનની નિર્ણય માટે સ્વમવેદનને પ્રમાણ તરીકે ન લેતાં, જાણ પ્રમાણ તપાસુ કુ તો કોનેજ અને કોવેજની બહાર જ્યારે જ્યારે મને મારા નિચારે જણાવવાના પ્રમંગ મળ્યા છે અને મગે છે, ત્યારે એ પ્રમંગનો લાભ લઈ પૂર્ણ છટથી પશ્ચિમના આચારનિચારને ન્યાય કરતા મારા ઉદ્ધારો મારે કાને પડતા સંભળાય છે. અને અત્યારે—આ લેખ જખની વખતે—યસન્ત અને સુદર્શનની પદર-સત્તર વર્ષની કાઈતો ઉપર નજર નાખું છું તો એમાં પણ માટે હાથે યથાશક્તિવખાએલા મખ્યાનંધ લેખો નના જમાના તરફ વાચકને અભિમુખ કરવાના પ્રયત્નમાથી ઉદ્ભવેલા દષ્ટિગોચર થાય છે—

પ્રથમ તો યમન્તના આરભ જખતનો જ મારો લેખ જુવો—

સામાન્ય

“ જે કાલનિયમને અનુસરી આજથી પચાગેક વર્ષ ઉપર ‘શુદ્ધિનકાર’ અને ‘શુદ્ધિ-વર્ધક’ નો જન્મ થયો હતો, અને વીશેક વર્ષ ઉપર ‘પ્રિયવદા’—‘સુર્શન’ અસ્તિત્વમાં આવ્યા, એ જ નિવમાનુસાર આજ આ “વસન્ત” નો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, આપણો છેલ્લો પચાસ વર્ષનો ઇતિહાસ અવલોકીશું તો જણાશે કે એ દરમિયાન આપણા આચાર વિચાર અને કર્તવ્યભાવનાના સ્વરૂપમા અનેક ફેરફારો થઇ ગયા છે—કેટલાક જૂના પ્રશ્નો

* જાપાનમા તે તે સ્થળના સૌન્દર્યવિશેષ દષ્ટિગોચર કરવા જુદે જુદે દષ્ટિમિન્દુરૂપ સ્થાને પાટીઆ મુકવામા આવે છે—જુવો એકવિન આર્નોલ્ડનું ‘Lands and Seas,’ જિતારો વાંચવા લાયક હોવાથી પ્રમંગોપાત આપવા જતો હતો—પણ ‘ચંદ્રાલી માહિત્ય-ભાગર’ના રત્નો રા. ચન્દ્રશંકરને મળ્યા નથી, માટે તે ફર રાખુ હું

આજ પતી ગયા છે, કેટલાક નવીન પદ્ધતિએ ચર્ચાવા લાગ્યા છે; કેટલાક નવી પદ્ધતિ થયા છે, અને કેટલાક થવાની રાગ્યાતમાં છે. આવી સ્થિતિમાં, સમયનું યોગ્ય પ્રતિબિંબ ઝીંચે અને એના જીવનવિકાસમાં કાંઈક પણ સહાય થાય એવા એક માસિકની ગૃહસ્થાનને બહુ જરૂર છે, એ જરૂર થોડીધણી પણ—કાંઈક મન્તોપકારક રીતે પૂરી પાડી શકાય તો ઠીક, એ આ નવીન ઉપક્રમનો એક ઉદ્દેશ છે. ”

આ શબ્દો “ વીસમી સદીમાં મદાયો છતાં જાણે આપુ જીવન સાથે કાંઈ લેવા દેવા ન હોય એવા ઔદારીન્ય ” થી લખાયા છે? વળી એ જ લેખના અન્તમાં વસન્તના મુખ-પ્રજ્વળા મંત્રનું વિવરણ મેં નીચેના શબ્દોમાં સમાપ્ત કર્યું છે:—

“મત્ત એ સર્વ જૂતોનું અન્તસ્તમ તત્ત્વ છે, એને બહાર તારવી કાઢવાનું છે; એટલુંજ નહિ પણ મર્થ જૂતો પણ સત્યનાં જ જનેલાં છે, અર્થાત્ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપવા માટે ગૃહ રાજ્ય સમાજ આદિ મંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે મંસ્થાના અન્તરમાં સત્ય નથી એ અભાવગ્રસ્ત છે, ‘જે’ નહિ પણ ‘નથી’ ગણાવા યોગ્ય છે. માટે સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું હોય તો તે વિચારમાં અને સિદ્ધાન્ત (abstract thought)માં જ થઈ શકવાનું નથી, પણ ઉત્તમ મંસ્થાઓ (institutions) રૂપે એને પરિણામ પામેલું જોવાની જરૂર છે. અને એક જ સત્યનાં આન્તર (subjective) અને બાહ્ય (objective) સ્વરૂપો છે. એ સત્યના અન્તરમાં તેમ જ એની પાર સત્યસ્વરૂપ તેજોમય અમૃતમય પરમાત્માનો નિવાસ છે. જીવ અને જગત્ ઉભયના અન્તરમાં અને બહાર એ જ છે, ઉભય એ રૂપ જ છે, એટલે—

(૧) સત્યસ્વરૂપ વિચાર (abstract thought) નું અને

(૨) સત્યસ્વરૂપ સંસ્થાઓ (institutions) નું અવલોકન કરવું; અને

(૩) ધર્મને એમના મધ્ય બિન્દુસ્થાને રાખવો—એ ‘વસન્ત’ નો મુખ્ય ઉદ્દેશ હશે છે.

એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા ‘સત્ય’ અર્થાત્ જે હોય તે યથાર્થ કહેવું,* ‘ધર્મ’ કહેતાં કર્તવ્ય તે હમેશાં કરવું, ‘કુશળ’ અને ‘જૂતિ’ નામ કલ્યાણ-આબ્યાદી એ બાબત યોદ્ધરકાર ન રહેવું,* અને ‘સ્વાધ્યાય’ નામ ચોતાના દરેક વિષયના મૂલ્ય અન્ધનો અભ્યાસ કરવો, અને એનું ‘પ્રવચન’ એટલે બ્યાખ્યાન-ભાષ્ય એનો ઇતિહાસદૃષ્ટિએ વિચાર—એને આ પત્ર સાધનરૂપે સ્વીકારે છે.

આ શબ્દોમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે કાંઈ પણ ભેદ પાડેલો જુવો છે ?

૧ આ શબ્દો અત્યારે વાચકનું ધ્યાન ખેંચવા માટે મહોદય આશરે ગૂંકું છે.

હવે આ સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપરથી વિશેષ પ્રશ્નો ઉપર આવું છું: તો રાજકીય આર્થિક અને સાંસારિક વગેરે અનેક વિષયોમાં હિન્દુસ્થાને, પૃથ્વીના અન્ય દેશોની સાથે, વર્તમાનકાળની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની સાથે, અનુરૂપ થવાની જરૂર મેં વારંવાર દર્શાવી છે: રાજકીય અને આર્થિક વિષયો કદાચ રા. ચન્દ્રશેખરના અવલોકનપ્રદેશની અને કટાક્ષકેન્દ્રની બહાર હશે—તેથી એ પડતા મુકી માત્ર સાંઘારિક અને ધાર્મિક વિષયો જ લઈ છું:

સંસારસુધારો.

સંસારસુધારા મંમનમાં મેં સામાન્ય અને વિશેષ ડપના ઘણા લેખો લખ્યા. અમદાવાદની સંસારસુધારાપરિષદને પ્રમંત્રે સંસારસુધારાની આવશ્યકતા વિષે લખ્યા આપને લેખનું વાચકને સ્મરણ આપવાની જરૂર નથી. પણ હિન્દી સંસારસુધારાસભા મેળાવડાનું મેં ઘણીવાર અવલોકન લખ્યું છે, તેવા એક લેખમાંથી થોડાક જોડાવવા છે: *rituals there*

“એમનું (ડૉ. ભાંડારકરનું) કહેવું મથાઈ જ છે કે જ્યાં સુધી આપ *like home;* જેવા ભગીરથશ્રમ કરનારા માણસો નહિ થાય. જેમ કોખને ઘણા ઉપરની અ *rimous and* જકાત કઢાવી નાંખવા માટે આપું છોડે: હલાવી મૂક્યું અને એ જકાત વિરલ *us and vir-* લોકમત ઉભો કર્યો એમ સંસારસુધારાના અવાજથી આખા હિન્દુસ્થાનને આપણે ગંજવી નહિ મૂકીએ અને જે સુધારક ટીરને પાછો હરે એ સત્ત્વ નિન્દાને પાત્ર થાય એવો ‘સુધારાનો પ્રબળ લોકમત નહિ ઉપજતીએ—ત્યાં સુધી આપણું એવ દુ છે એમ નક્કી નાણવું. જે આ પ્રમાણે હમેશાં સુધારાની વાતો જ કર્યા કરીએ અને કોઈ જ પગલું ન ભરીએ તો સુધારાની મહત્તા આપણા મન ઉપરથી ખસી જશે, અને સુધારાની માત્ર વાતો કરવાની ટેવ પડી જશે. આ ઘણું જ અનિષ્ટ છે. માટે અનેક કવંત મંથાઓદ્વારા—ખગં હલવાનાં બાપણો, ચોપાનીઆં વગેરે પ્રસિદ્ધ કરીને—સુધારાનું બળ વધારવું, અને ખરો ઉત્પાદ નમત્ત રાખવો.”

“સુધારો એ આખા વિશ્વનો અને પરમાત્માનો નિયમ છે—એ નિયમ જે પાળશે એ જ આ વિશ્વમાં રહી શકશે, જેને એ નિયમ પાળવા મુશ્કેલ ન હોય એણે ખીણું વિશ્વમાં શોધી લેવું.”*

એ ડૉ. ભાંડારકરના સમાપ્તિના શબ્દો ટાંકી—મોટા અક્ષરમાં છપાવી, એ ઉપર મેં—

“આવા ભવ્ય શબ્દોમાં એક અત્યંત ગંભીર, વજનદાર વિચારથી ભરપૂર, અને ‘પ્રાચીન’ ‘નવીન’ ઉભય પક્ષે બોધ લેવા લાયક બાપણની સમાપ્તિ યદ્ય સંસારસુધારાસમાજમાં બંધે રાજકીય વા કોઈ પણ સુધારાસમાજમાં—આવાં બાપણો વિરલ જ સાંભળવામાં આવે છે.” આવા શબ્દો લખ્યા છે.

* આ શબ્દો પ્રથમ વેળ લખાલી વખતે જ મોટા ટાઇપમાં મુકાયા હતા.

આજ પતી ગયા છે, કેટલાક નવીન પદ્ધતિએ ચર્ચાવા લાગ્યા છે; કેટલાક નવા ઉત્પન્ન થયા છે, અને કેટલાક થવાની શરૂઆતમાં છે. આવી સ્થિતિમાં, સમયનું યોગ્ય પ્રતિબિંબ ઝીંચે અને એના અવનવિકાસમાં કાંઈક પણ સહાય થાય એવા એક માસિકની શૂરશાનને બાંહેધર છે, એ જરૂર થોડીઘણી પણ—કાંઈક સન્તોષકારક રીતે પૂરી પાડી શકાય તો દીક, એ આ નવીન ઉપક્રમનો એક ઉદ્દેશ છે. ”

આ શબ્દો “ વીસમી સદીમાં મહત્ત્વા હતાં બનશે આનું અવન સાથે કાંઈ લેવા દેવા ન હોય એવા ઔદારીન્ય ” થી લખાયા છે ? વળી એ જ લેખના અન્તમાં વસન્તના મુખ-પ્રશ્નના સ્વત્રનું વિચરણ મેં નીચેના શબ્દોમાં સમાપ્ત કર્યું છે:—

“સત્ય એ સર્વ જૂતોનું અન્તસ્તમ તત્ત્વ છે, એને બહાર તારવી કાઢવાનું છે; એટલું જ નહિ પણ સર્વ જૂતો પણ સત્યનાં જ બનેલાં છે, અર્થાત્ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપવા માટે શ્રદ્ધ રાજ્ય સમાજ આદિ મંચાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે મંચાના અન્તરમાં સત્ય નથી એ અભાવગ્રસ્ત છે, ‘ છે ’ નહિ પણ ‘ નથી ’ મળ્યાવા યોગ્ય છે. માટે સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું હોય તે ‘ નિઃશરમાં ’ અને સિદ્ધાન્ત (abstract thought) માં જ યદ્ય શકવાનું નથી. હવે એ બે આશંકાઓ નહિ—
આપણે જૂલની નોંધતી નથી, (૩) ઘણીમાર એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘ સુધારાવાળાઓએ ’ પ્રાચીનકાળ તરફ નજર જ ન ફેરવી. આ કહેવું પણ ખોટું છે. રાજરામમોહનરાયનો મુળ મત ઉપનિષદનો ધર્મ જ જગાડવાનો હતો, આપણે ત્યાં સ્વ. ભોળાનાથભાઈએ પણ પ્રાચીન ધર્મ માટે જ આશ્રય ધરાવેલો હતો, અને જંગાળમાં ધર્મચંદ્રવિદ્યાસાગરે અને દક્ષિણમાં વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્લૂનકરે જુગેરે નડીએ વિધવાવિવાહ માટે સ્મૃતિઓનો આધાર ગોઠવેલો. પાછળથી ‘ સુધારાવાળાઓ ’ એ પ્રાચીન પ્રમાણ માટે પ્રીતિ છોડી દીધી એ ખરું, પણ મુળથી તેઓ પ્રાચીનને અવગણીને જ ગાળ્યા હતા એમ માનવું મને બહુ અરેહું લાગે છે. ”

વળી, સ્વ. મણિયાલની જગત્તીને પ્રસંગે મેં એક લેખ લખ્યો હતો તેમાં રા. મણિયાલનાં લખાણોમાંથી ઘણાં જિતારા આપ્યા છે એમા મોટે અક્ષરે મેં જે જે શબ્દો મૂક્યા છે એ વાંચવાથી સંસારસુધારાનાં કેવાં કેવાં તંત્રો તરફ માનું વલણ છે એ સમજાવવું પડે એમ નથી. (એ જિતારવાથી બહુ લંબાણ થઈ ગયું તેથી એ પડતા મુકું છું.) સાતિસંસ્થા મંબન્ધી મેં મારા વિચારો બહુ જૂના તખ્તથી જણાવ્યા છે, અને અમદાવાદની સંસાર-સુધારા પરિષદના મારા ભાષણથી આશ્રય પામેલા લોકને એનું મેં પુનઃ સ્મરણ પણ કરાવ્યું છે. વળી છેલ્લી (પૂના) સંસારસુધારાપરિષદની દાર્શનિક ઉપ-રીકા કરવાથી કાંઈને એવો

ફ હમણાં એક મિત્રે મને સ્મરણ આપ્યું કે વિષ્ણુ પરશરામે પંડિત નોંધ્યો. તપાસ કરતાં જણાય છે કે કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપ્લૂનકર વિધવા-વિવાહના વિવાદમાં વિવાહપક્ષના મુખ્ય શાસ્ત્રી હતા એમ ઘણાં વર્ષ ઉપર મેં વાંચેલું તે મન્કારમાંથી ઉપવી બલ થઈ છે. માટે વિષ્ણુશાસ્ત્રીને કેકાણે કૃષ્ણશાસ્ત્રી વાંચવું.

હવે આ સામાન્ય દષ્ટિબિન્દુ ઉપરથી વિશેષ પ્રશ્નો ઉપર આપું છું: તો રાજકીય આર્થિક અને સાંસદિક વગેરે અનેક વિષયોમાં દિનકર્યાને, પૃથ્વીના અન્ય રેશોની નામે, વર્તમાનકાળની વિવિધ પ્રગતિઓની સાથે, અતુરપ થવાની જરૂર ને વારંવાર દર્શાવી છે: રાજકીય અને આર્થિક વિષયો કદાચ તો ચન્દ્રસંકરના અખતેજને દર્શાવી અને પ્રાપ્તિની બહાર હશે—તેથી એ પડતા મઠી ખૂદ સંસ્કૃતિના વિષયો જ સકળું:

संस्कृत-विज्ञान

) મંત્રારસુધાન ગંગાને મેં સામાન્ય રીતે દેવેદ - જુનું રૂપે દેખે :
 અમદાવાદની મંત્રારસુધાનાપરિશદને પ્રમું રીતે દેખે :
 શેખનું વાગકને રમરણ આપવાની રીતે :
 મેળાવાનું મેં ઘણીવાર અવલોકન કરે રીતે :

Individuals there

"अमर्तुं (श्री. आर्यभट्ट) ...
... harmonious and
... harmonious and vir-
... woman is accorded a worthy place in these homes, with free-
dom of action, with a consciousness of responsibility and with the right,
unfettered by circumstance or prejudice, to develop all that is best and
noblest in her to the utmost perfection."

આમ 'નારી-પ્રતિષ્ઠા'નું અને તેને અંગે સ્થિતે મળતી જોઈતી હરનું મેં એક વિશાળ નિરૂપણ સમાપ્ત કર્યું હતું.

વળી હમણાં બે પ્રજા મામ ઉપર જ, સ્ત્રીને વતોપવીનતો અધિકાર અને એ અધિકારમાં સમાવેશો કેળવણીનો અધિકાર એ વિપત્તી એક 'પ્રાચીન નોંધ' માં મેં સૂચના કરી છે—એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓને વેદાન્તગ્રાનતો પણ અધિકાર મનાતો એ વાત આપણી ભવિષ્યની પ્રજાના લઘામાં રહે તે માટે નવી વાંચનમાળામાં—પાંચમી યોગદીમાં—ભવશ્રુતિના ઉત્તરશબ્દસ્ત્રિમાંથી આવેયીનો પ્રમેય મેં મૂક્યો છે. વળી સ્ત્રીકેળવણીમાં ક્યા ક્યા વિપત્તિના સમાવેશ થવો જોઈએ એ વિષય પણ મારા વિચાર મેં સંદિગ્ધ રાખ્યા નથી.

પરોક્ત જુગિજિતે પ્રસંગે મુખાધ્યાં જશ્તિમ ધીમતે બાપણુ આપ્યું હતું, એ બાપણનું અવલોકન કરતાં મેં જણાવ્યું હતું કે—

* મારા એક મિત્રે તે વખતનું ગાદ એક વાક્ય હજી પણ સ્મરણમાં રાખ્યું છે કે "ગજશેખર કવિ (ઇ. સ. ૯ મો મિત્ર) વિદ્યાશ્રવણિકા નામની નાટિકામાં મૃગાંકા-વધીને 'કન્ડુક' (દડો) રમાડે છે, અને એ સમય આપણા દેશમાં એ કરનાં પણ ઘણી પ્રાચીન હતી. નવશિક્ષિત સ્ત્રીઓને બેંકમિન્ડન સમી બેઈ લગ્નકી બિહારા દીકાકારોએ આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે,"

“આપણે ત્યાં સ્ત્રીક્રિયવર્ણીના પ્રથમ તે આજે એ વાટીય પ્રથમ તરીકે નિર્ધારવાનો છે, અને તેમાં છેક ધનાઢય વર્ગ કે છેક ગનીમ વર્ગના લોકો દરતા મધ્યમ વર્ગના લોકોની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં લેવાની છે. છેક ગરીબ વર્ગને સ્ત્રીક્રિયવર્ણીનું સ્વપ્ન આવવું પણ દુર્લભ છે, અને શ્રીમત વર્ગ બને એને કેવળ જીવનની અધિદેવતા કરીને રથાપે, પણ મધ્યમ વર્ગ તો એને જીવનની સહચરી તરીકે જ લેખ્યા વિના છૂટકો નથી—જે પદવીમાં મૃદમર્ધનો સમાવેશ કરવો પડશે સ્ત્રીએ તો માત્ર ઘર ઘંઘો કરવો એવો અમારો પણ મત નથી.” અને તેથી અમે સ્ત્રીક્રિયવર્ણીમાં નીચેના વિવિધ વિષયો દાખલ કરના જોઈએ એમ માનીએ છીએ.

(૧) નીતિ—કૌટુંબિક અને મામાજિક નીતિ—અને ધર્મ જે ઉપર સમગ્ર આ તમાનો આધાર છે

(૨) ઉપરોક્તી ગૃહના અને ઉવોગો—જેથી કુટુંબની આર્થિક નપત્તિ પણ મુશ્કેલી તેના ધરમાં ગેર્મને દેવાના મોંઘા આમાં પામ્યાઓના સમાવેશ પણ કરવો જોઈએ (જે મિ બીમન એ અનિષ્ટ માને છે)

(૩) પ્રવૃત્તિ અને આરોગ્ય મનુષી નિયમો, અને શહેરી જીવનને લગતાં તરવો, શરિરશાસ્ત્ર બાળકને ઉછેરવાની રીત—જેમાં ગરીબ, વસ્ત્ર, ઘર, આગળું વગેરે સામવા, તંદુરસ્તી સાચવવી, સહેજ બગડેલી શુધારી લેવી, શરદી અને તાપ વખતે ૧૨મ સ્તરશક વગેરે રક્તના સમયાનુસાર ઉપયોગ સખન્ધી માહિતી ધરાવવી, આડોશી પાડોશી તરફ સારું વર્તન રાખવું મ્યુનિસિપેલિટી અને સરકારના વહીવટ સંબન્ધી કેટલુંક અગત્યનું જ્ઞાન ધરાવવું.

ઉપરની ક્રિયવર્ણી માટે નીચે મુજબ માધનો ચોજના જોઈએ—

(૧) ઉપરના વિષયો મનુષી રસિક સાચતમાળા અને કૃતિદારા શિક્ષણ

(૨) મીઠું શિક્ષણ, તેમ જ આપણને એક સાર્તા નવવધ્યા (જેમ કે સમ્યક તીચન્ડ) વગેરે દ્વારા અપાતુ—શિક્ષક

(૩) બહેના પુત્રોનું કર્તવ્ય કે-પેતાનું નાન સ્ત્રીઓમાં સહવાસ અને નાતવિનથી તારવું અને તે માટે ગદજીવનમાં તેઓએ રમ લેવો તથા પ્રેમ બાધવો

(૪) પ્રતિષ્ઠિત વિચારશીલ નર્તમાનપત્ર અને માસિક ઉપરાત સ્ત્રીઓ પાસે ધરમાં મુસ્તકો વચાવવા તે જગતના માન મહાન પુસ્તકો જ આવા પચીસ નીસ પુસ્તકો વાચ્યાથી જે બાલ થાય છે તે એકઠો નિર્માય પુસ્તક વાચ્યાથી કદી થતો નથી

હવે, મ ચન્દ્રશન્કરે : કુટુંબ કે શહેરી જીવનને લગતા તરવો નું ‘ મ્યુનિસિપેલિટી

• આ જિતારામાં મોટા ટાઈપિ અત્યાગે ધ્યાન એવવા માટે મૂમવ્યા છે

x ધ્યાનમાં રાખવું કે આપણુ તો આજે મતે મધ્યવર્ગની સ્ત્રીઓમાં પણ જોઈએ

અને મરકાવવા પડેલા સમગ્રી જીવનકાળ અન્યનું જ્ઞાન ધરાવતું” અને જગતનાં મહાન પુરુષો વાચતા એને ‘સ્વક્રિયવણીના વિષયમાં જરૂરનું ધારૂ છું એ કરતા પણ ‘પાશ્ચાત્ય આચારવિચારની સમગ્ર ઝોડની (tread) કદર’ તમે અધિક માગો છો ?

‘આટલા જિતાર આપી છેરો રા ચન્દ્રગકરને હું આટલું જ પૂછું છું—‘સત્યનિષ્ઠાથી વિષયનું માગોપાગ અવલોકન કરી, જુદા જુદા ઝોળોના સમન્વય કરી, તે તે ઝોળાના સ્થાનોનો નિર્ણય ન્યાયબુદ્ધિથી’ કરવાની જે માગણી પોતે કરે છે તે મારી ‘પ્રકૃતિ’ની ચિકિત્સા કરવામાં પોતે અશક્તિમાં તપ્તી છે ? તપ્તી હોય—અર્થાત્ એ બધા લેખો વાંચી, ‘માનમાં લઈ, પછી જ પોતાના આ સર્વ વિચારો બાંધ્યા છે કે કેમ ? તેમ હોય તો એ લેખોની પોતાની ન્યાયબુદ્ધિમાં પોતે શી વ્યવસ્થા કરી છે એ જાણના ત્યુમ્હુ

ધર્મનું સાહિત્ય અને બુદ્ધિવાદ.

૯. રા ચન્દ્રગ-એ અધ્યા આલેખનો પ્રવન મારી એ પ્રામગિય નોંધનારી પ્રાપ્ત કરી કે પણ વસ્તુનું એ એક જ લેખના ગુણદોષના વિચારને રાગી ન રાતા, મારી મામન્ય ‘પ્રકૃતિ’ની ચિકિત્સા કરી એમને ઉચિત વાગી ન તો આરા અવલોકનથી લોકનન ઉપર ફેરી અમર થાય છે એ સમજનાર અને લેખક તરીકની પોતાની જવાબદારી જાણનારના. ચન્દ્રગકર જેના લેખકે એ લેખનો નીચે દાખલા લેખ માથે ‘અમન્ય કરી’ ‘ન્યાયબુદ્ધિ’થી નિર્ણય કરવો ઉચિત હતો—

“એક વિકાસે કહ્યું છે કે “Doubt is the disease of privileged soul.” “રાક્ષા એ આત્માનો રોગ છે, પણ એ રોગ તેવો એ મન અને શ્રદ્ધા પણ એ અસહ્યારણ અધિકાર છે આવા વચનમાં શકાની નિન્દા અને મુતિ ઉભય છે, અને એ અપદ રીતે સમજતા મોક્ષને અનુભવ અને પ્રતિજ્ઞા મમતા અગ્રે સમજાવે.

“સજ્ઞાયાત્મા ચિન્તયતિ” એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું વાચ્ય લઈ એને આધાર બુદ્ધિ વાર એમ માનવામાં આવે છે કે મન્ય-ન-જેનો અનિષ્ઠ પાર્થ આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં પડેલો નથી, અને શ્રદ્ધા એ જ ન મનુષ્ય મિદ્ધ કરવાનું મુખ્ય માધન છે પરંતુ આ વિષયમાં કેટલાક વિવેક કરવાનો છે જ ન નથી અન્ય શ્રદ્ધા કે હુમ મગ્ધ પદિણામે નીચે છે

“મનુષ્ય શ્રદ્ધામય છે,” અને “જેની જેની શ્રદ્ધા તેવો તે” —એ વાચ્ય વિરુદ્ધ કાર્ષ્ણ્ય પણ કહી શકાય એમ નથી એ તો મિદ્ધ છે કે મનુષ્યને શ્રદ્ધા ન હોય તો એની પ્રવૃત્તિ જ અભવે નહિ અમુક પદાર્થ અમુક પ્રકારનો વસ્તુ છે એમ માનીને જ—અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ—મનુષ્ય મન વ્યવહારમાં જિતે છે, અને મનુષ્ય ક્ષણનાર પણ વ્યવહારશન્ય

* “શ્રદ્ધાપયોડય પુરુષ યો યચ્છ્રદ્ધ સ ઇવ સ”—મ. ગી.

ટકી શકતો નથી. 'સાયન્સ' ને શંકાનું ઉત્પત્તિસ્થાન હો, તે પણ ખરું જોતો કાર્યકારણના મહાનિયમ ઉપર શંકા રાખીને જ પ્રવર્તે છે. અમુક કાર્યકારણનિયમનો જે સ્થળે ભંગ થતો દેખાય છે, ત્યાં 'સાયન્સ' એ નિયમ માટે શંકા ન ધરાવતાં, એ સ્થળવિશેષને બ્રાન્ચ' જનક માને છે, અથવા તો ભવિષ્યમાં જુદો ખુલાસો થશે એમ શંકા રાખે છે; પરંતુ કાલ-ત્રયમાં પણ કાર્યકારણના નિયમને બાધ થાય એમ શંકા ઉદ્ભવતી નથી. વળી જંગતરી વ્યવસ્થામાં પુણ્યનો જન્મ અને પાપનો ક્ષય એ નિયમ પણ સર્વથા પ્રતીત થતો નથી. આ નિયમ વ્યક્તિ પરત્વે અનેકવાર ખેંચી પડતો જણાય છે એટલું જ નહિ, પણ જનસમૂહમાં પણ કેટલીક સહીઓ અપવાદરૂપ દેખાય છે. છતાં વ્યક્તિની તેમ જ સમૂહની સદ્વૃત્તિ અને ઉન્નતિ (Virtue and Civilization or Progress) ઉક્ત નિયમ પરની શંકા થકી જ મંભવે છે. આ રીતે Uniformity of Nature અને Moral Government એ બે પદાર્થ-જેના ઉપર મનુષ્યના જ્ઞાનનો અને ઉન્નતિસંપાદક સદાયચરણનો આધાર છે—એના ઉપરની શંકા એ મોક્ષને અનુકૂલ શંકા છે. અથા વિના અત્યન્ત તીવ્ર કુખથી પીડિત થતા છતાં પણ ભક્તનો પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ શિથિલ થતો નથી, અને પ્રેમના દારણ મંબંધે અનેક કષ્ટનાઓ અસિદ્ધ હયાં છતાં પણ એ નિયમ કાર્યકારણના મહાન નિયમને જ આધીન છે અને પ્રકૃતિનું રહસ્ય મનુજબાય આગળ પ્રકાશિત થવા જ નિર્માયું છે—એવો નિશ્ચય આશોઅશાસ્ત્રીઓનો મન્દ થતો નથી.—એ બને પૂર્વોક્ત શંકાનાં જ ઉદાહરણો છે. ટેનિમન કહે છે તેમ—

"Oh yet we trust that somehow good
Will be the final goal of all"

પણ ઉપર ખતાવેલી, મનુષ્યવરૂપના બન્ધારણના મળમાં જ જે શંકા રહી છે, તે ચિનાની શંકા એ અન્ય શંકા જ છે, ચેતનની નહિ પણ જડ પદાર્થની શંકા છે. ચેતનની શંકા સકારણ અને વિવેકજન્ય હોય છે, જડ શંકા જમે તે વસ્તુને, જમે તે વાસ્તવને વગર વિચારે વળગે છે.

જેમ અમુક પ્રકારની શંકા મોક્ષને અનુકૂલ છે, તેમ અમુક પ્રકારની શંકા પણ દેવના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદાન્તસિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરીને સં. સં. મણિલાલે ચોચ જ કહ્યું હતું + કે જગતનું આદિકરણ અજ્ઞાન છે. પણ તેની સાથે વિશેષમાં એમ પણ ઉમેરી શકાય કે મોક્ષનું આદિકરણ પણ અજ્ઞાન જ છે. ઉભય અવિરોધી સત્ય છે. મોક્ષનું આદિકરણ અજ્ઞાન છે એ નિશ્ચય પ્રત્યેક ધર્મના ઇતિહાસમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. અત્યંત ધર્મ-પ્રવાદ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતાં પણ જણાશે કે ગ્રંથમાંથી જ ધર્મની ભગ્યના અને વિશુદ્ધિ આવે છે. એક ઋગ્વેદ-મહર્ષિ કહે છે:—

"કો અદ્વા વેદ ક इह प्रवोचत् कुल आ जाना कुत इयं विमृष्टिः ।

अवाग्निवा अस्य विसर्जनेनाया को वेद यत् आ बभूव ॥

इयं विमृष्टिर्यत् आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याच्यक्षः परमे व्योमन्तसो अहं वेद यदि वा न वेद ॥"



(પરંપરે કોણ જાણે, કોણ કહે કે આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ, ક્યાંથી ફેલાઈ? કેવે? જોના વિવિધ મર્જન પછીના છે. એ ક્યાંથી આવી એ કોણ જાણે? ભાઈ, આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાંથી આવી, અને સ્થિતિમાં છે કે નહિ એ પરમ બોમમાં આનો જે અધ્યક્ષ છે તે જાણે. અથવા તે પણ ન જાણે!)

અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરવા મનુબ્રહ્મ કેવું તકસે છે!

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન ન થવા દેવો એ આત્માને જડ ગણવા સમાન છે. વળી આ જ્ઞાનનો ખુલાસો કરવાને બદલે એને બજાતકારે દાબી મકવી એ આત્મામાં કચરો એકઠો કરવા જેવું છે. દેનિસનનું ચોખ્ખું કહેવું છે કે—

"There is more faith in honest doubt,
Believe me, than in half the creeds"

પણ આ મંત્રણ જે મુળમાં શ્રદ્ધાભક્ત ન હોય તો એ અનિષ્ટ છે, કેમકે "પર" વસ્તુના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા ઉત્પત્તિને આવરખે છે. આ શ્રદ્ધાવિરહિત પ્રવૃત્તિ હૃદય થયા વિના રહેતી નથી, કેમકે આ શ્રદ્ધાવિરહિત હોયું એનું નામ જ હૃદય છે. આ શ્રદ્ધા ઉપર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડી એ જ્ઞાનવિપય થઈ છે કે નહિ એ જુદો પ્રશ્ન છે, અને એના ઉપર ધર્મ-બુદ્ધિનો આધાર છે, પરંતુ આ વિપયની ચર્ચામાં ઉતરવાનો અત્રે અવકાશ નથી. મારે તાત્પર્ય કે, "અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રભાવ, અને મોહ"—૩૫ તામસી વૃત્તિમાં મૂક બની પડી રહેતો પુરુષ જ ખરો "મંશ્યાત્મા" છે, અને "કો અદ્ધા વેદ કુત્ત આ ઘમ્મચ?" એમ પ્રશ્ન કરનાર જ ખરો દ્રષ્ટા "ઋષિ"—છે. ઉપનિષદ શું ખોટું કહે છે કે "જે જાણું છું" કહે છે તે જ એને નથી જાણતો, જે નથી જાણતો (કહે છે) તે જ જાણે છે"? અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞાનથી પર છે એમ સમજવું એ જ એનું ચથાર્થ જ્ઞાન છે, કેમકે પરતા એ એ જ જ્ઞાનું સ્વરૂપ છે.

"What am I ?

An infant crying in the night,

An infant crying for the light,

And with no language but a cry."—*Tennyson*.

+ "અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે કિંવૃદ્ધે કુરુ નન્દન".—મ. ગી.

* "અવિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતગવિજ્ઞાનનામ્"—કેનોપનિષદ.

ખાતે લેખ:—

૭.

“બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉદ્દેશ શે છે એ ધ્યાનમાં લેવાનું તો મહત્ત્વ મનમશે કે બુદ્ધિ કે હૃદય

બુદ્ધિ અને હૃદય

એમાંથી એક પણ પદાર્થને આ વિષયમાં મમત્ત સામ્રાજ્ય એમાંથી દેવું ઘટતું નથી. બાહ્ય અને આંતર જગતના તત્ત્વનું, એટલે એમનામાં અધિજ્ઞાનરૂપે નિવસતા વાગ્તવિક પદાર્થનું, અન્વેષણ કરી એનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જો બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉદ્દેશ હોય—અને નિર્વિવાદ રીતે એ જ ઉદ્દેશ છે—તો સ્પષ્ટ છે કે અન્વેષણ અને સાક્ષાત્કાર બંનેને અનુકૂળ માધનની એમાં અપેક્ષા છે. ‘હૃદય લાગવું નોંધએ’ એમ આ વિષયમાં ઘણી વાર કહેવાય છે, પરંતુ આ વાક્ય ખરે જોતાં અપૂર્ણ હોઈ માત્ર અર્ધ સત્યનું જ પ્રતિપાદક છે. ખરી રીતે તો, ‘વસ્તુમાં હૃદય લાગવું નોંધએ’ એમ પૂર્ણ વાક્ય થવું યોગ્ય છે. માત્ર હૃદય લાગવાથી જ પરમાર્થ સિદ્ધ થઈ જતો હોય, તો અહતામતાની ભાવિક જાળ વિશ્વમાં એવી પથરાઈ ગઈ છે કે વિના યત્ને જન્મમાત્રનું કોષ્ટક કોષ્ટક થયે તો હૃદય લાગેલું જ છે, એટલે કોઈ જ કરવાનું રહેતું નથી. પરંતુ જોતાં પ્રાપ્ત કરવાનું એ છે કે આ પ્રકારની સ્વભાવસિદ્ધ હૃદયની ‘લગતી’ને બદલે વસ્તુભૂત પદાર્થમાં હૃદયને વળગાડવું નોંધએ. હવે વસ્તુભૂત પદાર્થ શે છે અને શે નથી એ વાતનો નિર્ણય બુદ્ધિ વિના કોણ કરી શકે એમ છે? હૃદય તો પ્રતીતિમાં છે કે નથી એટલું જ કહીને રહેશે, વસ્તુભૂત: ‘છે કે નહિ’ એ ઉચ્ચારનાર ગ્રહિત તો બુદ્ધિ જ છે. અને એટલે અંશે બુદ્ધિનું માર્થસ્થ સ્વીકાર્યા વિના કેમ આશરો? ‘બુદ્ધિવિમાસ’ ‘તર્કજ્ઞ’ દંત્યાદિ આરોપગર્ભ પદો ધણેકે થયે મહાન પુરોગમે મુખે પણ આપણે સાંભળીએ છીએ, પણ અમારું તો અપ્પ માનવું છે કે એમ બોલનારાઓનું ખરું તાત્પર્ય ન મમત્તને જ લોકો ધણીવાર બુદ્ધિના પ્રયોગને નિરર્થક માની લે છે, અને અમારા અનુભવમાં તો આ વાત એટલું મુશ્કેલી નવારૂ આવી છે કે ધણી લોકો બુદ્ધિહીનતાને હૃદયના વેગનું એક માપ કરી બેસાડે છે, અને એમને નવા નવાં કોઈ પણ બુદ્ધિનો આધિભાન થતો કે બુદ્ધિનો અમ લેવાની વાત થતી જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં જાણે હૃદયની શ્રેયતા જ હોય, “નીરમતા” જ હોય, એમ માનતા જગતે પણ વિચાર પડતો નથી. બુદ્ધિ—અમ કેવો કહીને છે, પરમ પદાર્થ ઉપર હૃદયનો તીવ્ર આવેગ લાગ્યા વિના એટલો અમ સહન કરવા તરફ અભિરમિ થતી જ નથી એ ધ્યાનમાં રાખતાં, ધણીખન લોકો એનાથી દંટાળે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ પૂર્વે અમે એક વખત કહ્યું છે તેમ એ કહીનતામાં જ એની ભયતા છે અને અમારા આ સિદ્ધાન્તને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ મહાન ગ્રન્થોનો ટેકો છે. *

નિન્દાયોગ્ય બુદ્ધિ છે તે જુદી જ છે. જે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોથી મૂંઝી શકાય તે કરતાં અધિક તત્ત્વ સ્વીકારતી જ નથી, જે હૃદયના હિંચકારોનું વિરમણ કરી જરૂરે સમગ્ર રચના રચે છે એટલું જ નહિ પણ જે પ્રેમ માન દયા ઉપકાર આદિ હૃદયના ઉત્તમ ભાવોની

* “હૃદયતે ત્વદયયા બુદ્ધયા મુદ્ધમયા સુદમદાર્શિભિઃ” એમ કહોપનિષદનું પાંચ શ્લોક છે.

ઉપરના મુદ્દાના અર્થમાં જે ઉદાર સ્વાર્પણને મૂર્ખતા કે પ્રદર્શિત કરવાની ધૃતતા ધરે છે, તથા જે મનુષ્યહૃદયમાં ઉછીંચાતા રહિરને પવિત્ર અને મહાન બનાવવાને બદલે એને ખાલી કરી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો બ્યર્થ યત્ન આદરી, એને કર્તવ્યભંગની અધમતા તરફ દોરે છે; તથા જે 'આહી સ્થિતિ' (Religiousness, Piety) ને બદલે માત્ર શોખ રૂપી અલગિતામા (interest in Religion) માં જ કૃતકૃત્યતા મનાવે છે, એ બુદ્ધિ જ નિન્દાને પાત્ર છે. એનો વિકાસ તે જ ખોટો બુદ્ધિવિકાસ છે. 'બુદ્ધિવિકાસ,' 'તર્કબળ' ઇત્યાદિ પદોવડે બુદ્ધિ ઉપર આશ્રેષ્ઠ કરનારા મહાન વિક્ષાનોનું આ જ તાત્પર્ય હતું, અને હોવું ધરે છે. બુદ્ધિનો એક હ્રસ્ત પ્રકાર મંબવે છે એટલા ઉપરથી એનો આગે પ્રકાર પણ હોઈ શકતો નથી, એમ મમમ બુદ્ધિને ત્યાગ્ય ગણુરી એ બગ છે.

તર્કબળમાં લપટાઈ રહેતા તત્ત્વવિષય બેદરિગ્ગણ કરતા નિર્ભગ હૃદયે બકિતપરાયણ થતા ગામડીઓ પરમ વસ્તુ પામવામાં વધારે યોગ્ય છે એ સ્પષ્ટ જ છે. મંચાગ્રવાહના નકથી પકડાએલા એક ગળેન્દની પ્રભુ પ્રત્યેની હાડા હૃદયની ચીમ, કે રાખરીના ખરા ભારથી અર્પણમાં ખોર, એને અમંખ્ય 'બુદ્ધિવિકાસો' કહ્યા અધિક પ્રિય છે એ નિર્વિવાદ છે. પણ એમનો સાક્ષાત્કાર, એમના નેટલા જ હૃદયના વેગવાળા, પણ એ કરતા અધિક જ્ઞાની એવા એક ઋષિના સાક્ષાત્કારની સમાન પંક્તિમાં આવી શકે છે એમ કોણ કહેશે? આપણે ધણીનાર એક નિર્ભગ હૃદયના ગામડીઓને વખાણીએ છીએ, પણ એ તો ખોટા બુદ્ધિવિકાસને નિન્દવા ખાતર કરેલી માત્ર અનિશ્ચયોક્તિ જ છે. એનો અર્થ એમ નથી કે એક જંગમી હોટેલોટ અને એક મહાન ડ્રાઇ-સપિર-ધર્મના વિપક્ષમાં સમાન છે. એમ કહેવું એ તો અન્ધકાર અને પ્રકાશને એક ગણી નાંખવા બરાબર છે. વળી જુવો કે એ ગામડીઓ ઉપર પણ અબુદ્ધયનુસાર તત્ત્વનિર્ણય કરવાની કરજ નથી? કયી ભાવના પરમાત્માની છે, અને કયી નથી એ વિશે યથાગતિ વિવેક કયાં વિના તો ગામડીઓએ પણ પ્રવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી, અને આ નિર્ણય કરનાર જે વિવેકગતિ તેવું નામ જ બુદ્ધિ છે. પરમાત્મા ન્યાં ન્યાં મત (સાધુ)ભાવ છે ત્યાં ત્યાં વિરાજમાન છે, અને જેમ જેમ મનુષ્યબુદ્ધિ વિન્તાર અને વિકાસ પામતી જાય છે તેમ તેમ એનું દર્શન વધારે ઉચ્ચતર અને સ્થાયી થતું આવે છે. આ ઉત્તતિ અને વૃદ્ધિનો પુરાવો પણ બુદ્ધિનો સત્કાર કરાવવા તરફ વળે છે. કદાચ એમ કહેવાશે કે આ ઉત્તતિ અને વૃદ્ધિ તે હૃદયની જ, બુદ્ધિની નહિ. પણ એમ કહેવામાં બુદ્ધિ અને હૃદયના નિકટ મંજ-ધની અવગણના થાય છે હૃદય બુદ્ધિ વિના તો આજ નેવું હશે તેવું જ ટોટિ વર્ષો સુધી રહેવાનું. બુદ્ધિ જ એની પામે વિવેકપુરસ્કર પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને એ રીતે એની અધિકાધિક ઉત્તતિ આપી આપે છે.

ત્યારે મિદાન્ત કે અલવિધામાં હૃદય અને બુદ્ધિ ઉભયનો સરવાળો ધ્યાનમાં લેવાનો

* આજ વિચાર કરતાં 'અલગિતામા' શબ્દ પ્રકૃત પ્રમત્તે અને યોગ્ય લાગતો નથી. 'અલગિતુહસ' શબ્દ વધારે ઠીક છે.

‘તેમાં અધિકાર અને યોગ્ય સાધનસામગ્રીમાં સર્વથી અધિક આવશ્યકતા સંભવેલું તાની છે. પ્રત્યેક અભ્યાસમાં, અને વિશેષતઃ ધર્મના અભ્યાસમાં, અધર્મવિચારમાં સત્ય-વ્યાસીએ અવશ્ય પાળવાનો, તથા વિચારમાં સ્વતઃસિદ્ધ કબૂલ થતો નિષ્ઠા અને અભ્યાસ-છતાં આચારમાં વારંવાર વીસરાઈ જતો એવો, મહાન નિયમ તે આ પદ્ધતિ. સત્યપરાયણતાનો છે. ધર્મનો વિષય દેશકાશાદિ સર્વ ઉપાધિથી પર છે. અમુક સિદ્ધાન્ત પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો, પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન, એવો નિષ્કારણ ભેદ દેહાત્મવાદમાંથી જ—એટલે આત્માને અમુક દેશમાં કે અમુક કાલમાં પસંતો પિંડ માનવાથી જ—ઉદ્ભવે છે. ધર્મના વિષયમાં જૂત બલિષ્ઠ કે વર્તમાન કાઈ પણ કાલ માટે હૃદયને પક્ષપાત થાય, અથવા તો અજ્ઞાન અને વિદેશીય વિચારનું સમાન રીતે હૃદય સન્માન ન કરી શકે, તો પ્રકૃત વિષયમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી એમ સમજ, લેવું. પરમાત્મા મત્સરવરૂપ છે અને સત્ય ઉપર એકનિષ્ઠા રાખવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, માટે ૧૫૫૨ ચલાવતાં પરિણામમાં અતીશ્વરવાદ આવે કે હમ્બરવાદ, જડવાદ કે ચૈતન્યવાદ, શકાવાદ કે શ્દ્ધાવાદ—એ વિષે પણ પ્રથમથી આગ્રહ ધરવો ન જોઈએ. દેનિસન કહે છે તેમ ‘સકલ ઘણી વાર શ્દ્ધા કરતાં પણ ઉચ્ચતર અને વસ્તુતઃ શ્દ્ધારૂપ હોય છે.’ સત્યપરાયણતા સાથે બીજી આવશ્યકતા જણામાની છે. આ જણાસા તે માત્ર સાધારણ જાણુવાની ધ્વજ એમ મમજવાનું નથી. પરંતુ ધ્વજાની સાથે વિષય પ્રતિ હૃદયનો ઉત્કંઠ * ભાવ પણ હોવો જોઈએ, અને તે પણ સદૃશમાં તમ થઈ જાય એવો નિર્માલ્ય ન હોવો જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહે છે તેમ અમિતી જવલન્ત કેશવાળો પુરુષ જલાશયમાં જોડલા વેગથી પડવા જાય છે, તેમજા વેગથી વ્યવહારથી પર જે પુરુષાર્થજૂત નત્ય છે તેની શોધમાં પ્રવર્તવું જોઈએ. વળી એ પ્રતિશોષાગ્રંથી જ કે ફિલસૂફીના આક્રમ્બરૂપી ન હોતાં, પરમપુરુષાર્થ રૂપે સત્ય શોધી કાઢવાની હોવી જોઈએ. આટલી મામતી મિદ્ધ થયા પછી જ શ્રવણ યોગ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.*

ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અમંથ્ય ગ્રંથોમાં એનું જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ એનો વિષયવિભાગ પાડી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિષયવિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાય—

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના બાસમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વજૂત સ્વરૂપ થું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ બાસમાન સ્વરૂપનોશો ખુલાસો છે—એનો ખુદ્ધિકારો વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છે:—(૧) સત્-વિષયક (બાલ અને આન્તર સત્-વિષયક (Metaphysics અને Psychology), (૨) કર્તૃત્વવિષયક (Ethics), અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Aesthetics), જેમાંથી પ્રથમ બે પ્રકૃત વિષયમાં સંવિશેષ ઉપયોગી છે.

*ઉગ્રી ડોહ.

*શ્રવણના દ્વિતીય પ્રકારમાં આના ઉપર બાર મુકવાનું કારણ એટલું જ કે અત્રે ઉદ્દેશ પુરુષ સાક્ષાત્ ન હોવાથી વિશેષ જમ થવા મંભવ રહે છે. [એ લેખમાં શ્રવણનો પ્રથમ પ્રકાર ગુરુમુખે શ્રવણ કરવાનો બતાવ્યો છે.]

(સ્વ) કવિતા (Poetry), એટલે પૂર્વોક્ત વિષયનું હૃદયદારા સમાધાન; પ્રકૃતિ અને મનુજ આત્માના વિવિધ સ્વભાવવર્ણનમાં કવિપ્રતિભા જે પરતત્વનું દર્શન કરાવે છે તે.

(ગ) બ્રહ્માવદા તથા વિશેષ અર્થમાં ધર્મ (Theology—Universal અને Particular); એટલે જગત્પતા મહાન ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેતાઓ (તાર્કિકો કે શબ્દાર્થમીમાંકો નહિ) તેમણે પ્રકૃત વિષયમાં આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રકટ કરેલાં પરમ સત્ય, તથા એ સત્યના પ્રાદુર્ભાવનાં વિશેષ સ્વરૂપો.

આ ત્રણે વિષયનો મંપૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્યજીવનમાં પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે એ તો ખરું જ. તથાપિ ક્રમે ક્રમે શાન્તિથી, દૃઢતાથી, અને પદ્ધતિઅનુસાર ચાલતાં ઘણું મં. પાઠન થઈ શકે એમ છે. જગત્પતા પ્રથમ વર્ગના મહાત્માઓની,—એટલે કે ઉપરનો વિષયવિભાગ લેતાં, પરમ કોટિના તત્ત્વચિન્તકો, કવિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેતાઓની,—સંખ્યા ઘણી નથી; અને ફક્ત તેમના, તેમ જ તેમને લગતા, મુખ્ય ગ્રંથોનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રકૃત માર્ગમાં ઘણું સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

સારી પેઠે લક્ષમાં રાખવાની બાબત પદ્ધતિ છે. શ્રવણનું પ્રયોજન મનન અને નિદિધ્યાસન છે એ વિચારતાં, શ્રવણ કેરી પદ્ધતિથી કરવું જોઈએ એ સમજાય છે. પ્રથમ તો આપણા મહાન વિષયમાં મુખ્ય અવાન્ત વિષયો શા શા છે એ વિષય સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ; જેમકે જીવ (જદમ્—આત્મા), જગત્ (જદમ્—આ) અને ધર્મ (સત્—પરમાત્મા) એ રીતે. ત્યાર પછી એ પ્રત્યેક મંજની શી શી બાબતનો ખુલામો કરવાનો છે તેનું મહત્ત્વ કરવું જોઈએ; ઉદાહરણ તરીકે, આત્માનું સ્વરૂપ—અમર કે નશ્વર ? સ્વતન્ત્ર કે પરતન્ત્ર ? કર્તા કે અકર્તા ? ઇત્યાદિ. પછી એ ઉપર નીચેની ત્રણ પદ્ધતિઓને અનુસરી અધ્યયન થવું જોઈએ.

(૧) ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Historical Method),—એટલે તત્ત્વચિન્તનનો તથા બ્રહ્મવિદ્યા (ધર્મ)નો પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં, કાળમાં, અને અવાન્તર વિષય પરત્વે, કેવી રીતે પ્રગયો છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનિન્દુથી, કારણસહિત સમજવા યત્ન કરવો. અર્થાત્—ભરતખંડ ચીન ઑઝીરિઆ આઝીઆ પર્સિયાઈન ઇજિપ્ટ રોમ ગ્રીસ ઇત્યાદિ દેશવાર, ખ્રિસ્ત કાળગટ વામ ચંકર આદિ મહાત્માઓના સમયવાર, તથા જ્ઞાન ભક્તિ કર્મ જડવાદ ચૈતન્યવાદ આદિ અવાન્તર વિષયવાર, પ્રકૃત વિષયનું સમગ્ર ઐતિહાસિક સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લેવું. વિકાસ પણ ઐતિહાસિક ક્રમેજ ચાલતો હોવાથી વિકાસ (Evolution) પદ્ધતિનો પણ અત્રે સમાવેશ થાય છે.

(૨) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method) વિવિધ દેશનાં અને વિવિધ કાલનાં વિચારસ્વરૂપો અરખાવી જોવાં, જેમાંથી પછી મનન કરતાં સામાન્ય અને વિશેષ તારતી કદાચ.

(૩) નિગમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)-એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂલ સ્વરૂપમાંથી જ પ્રત્યુત વિષયમાં મિદાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો બેદ પાડી શકાય છે.”+

૬. વળી મુરોખમાં બુદ્ધિવાદે (Rationalism) અને તત્સહોદયથી માનવન્યાયે (Humanitarianism) જે એવા બળથી છે તેની કદર કરવામાં પણ હું ચૂક્યો નથી. જુઓ નીચેના જિતારા:—

“આ ધર્મમુધારો જે ‘રેફર્મેશન’ને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમાં બેશક ઘણા દોષો હતા. પણ એ સર્વ દોષો ગણતરીમાં લીધા છતાં પણ એટલું કહ્યું કર્યું મુરોખના બુદ્ધિવાદની વિના આવશે નહિ કે જનમુધારણાના કતિહાસમાં આ ખરેખર એક આગળ પગલું હતું એક તો, મેમન ઈથોલિક મંપ્રદાયની નીતિ મદામે પોકાર હાવી આપ્યા ક્રિશ્ચિયન પધની નીતિમાં એણે મુધારો કર્યો. ખીન્નું આજ મુખી જે મતા બંધી પોપમા જ એકત્રિત થઈ રહી હતી એમાં વિભાગ પાડ્યો, અને ધાર્મિક ઇપનપ્રવાહનાં એક કરતાં વધારે સ્થાન ઉત્પન્ન કર્યાં. ત્રીજું: જે કે વિચારસ્થાતન્ત્ર્યનો નવો મત કેટલીક વખત વિચિત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો, તથાપ એ એક રીતે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. દરેક માણસને સનનન વિચાર કરવાની ટેવ પડી, અમુક ધર્મમુદામાં આપણે ઘણા ટોચએ એટલે એની મેળે આપણું ધાર્મિક કલ્યાણ થઈ જાય એવી ભ્રાન્તિ હવેથી દૂર થઈ, અને દરેકને પોતપોતાની જવાબદારીનું ભાન થવા માંડ્યું.”

“આ પ્રમાણે સૌજન્યવાદીએ વ્યક્તિનું નિર્મળ સ્થાતન્ત્ર્ય સ્થાપવા પત્ત કર્યો એ જૂથ કરી, પણ હુદ જીવમની બેરીઓ તોડી એ એની મનુષ્ય ઉત્પતિના છાતહાસમાં કદી ન જવાપ એવી એવા છે.”

૭ ‘બુદ્ધિવાદને વધામણા દેવા’ મને નિમગ્નનાર બુદ્ધિવાદી-રા. ચન્દ્રશંકર-એટલું જીવી નવ્ય છે કે સારાસારનો વિવેક કરવો અને મત્ય તારવી કાઢવું એ મનુષ્યબુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. આવેશભરી રીતે બે અસત્ય વચ્ચે દોડાદોડ કરવી એ કદાચ હૃદયવાદીને શોભે, પણ બુદ્ધિવાદીએ તો દરેક થઈ જીભની બૂલોમાંથી બચવા હમેશાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. બે અમત્ય વચ્ચે વારાફરતી—અંતિમિન્ટના ફેધરકોકની માફક—અથાતુ એ બુદ્ધિનું નહિ પણ અમુદ્ધિનું લક્ષણ છે. એ રીતે સત્ય પ્રાપ્ત થતું નથી એટલું જ નહિ, પણ મંગીન વિરગ્ધાથી કાર્ય પણ થતું નથી: એવી પ્રત્યક્ષતિનું પરિણામ તો એ થાય છે કે સામાન્ય લોક * જેમ જુસ્માથી એક પક્ષ તરફ ખેંચાય છે, તેમ એ પક્ષના દોષ જણાતાં એટલા

+ આ પદ્ધતિ ખરું જોતાં મનનના અંગમાં પડે છે, પણ અવળ અને મતન એક ખીજા માથે એવાં મુંઝાએવાં છે કે એને અત્રે મુકવામાં પણ કોઈ અડચણ નથી. આ પદ્ધતિના મન્યો એવા એ ‘અવળ’ છે.

* નર્મદાશરને એમ થયું હતું તો સામાન્ય લોકનું શું કાંઈ ?

જે વૃત્તિ સામા પદ્ધતિ તેડ છે મનુષ્યગત્ય એ નહિ મનુ કે ગુનામ એમ નથી, જેને યાત્રા એ છે એ વચ્ચે કે-યા જે દોડા-આ ક્યારેના સાસુરોના હાં દોષ સય જે ખરે ખર પ્રતીત થતુ હોય તે ન એની આગમ મનાની એમની ફરજ છે બૃતમાગમા યુગે પના 'મુદ્ધિપ્રમગ (Aufklaerung Enlightenment) વાદી'એ ધર્મને પ્રગીષ મેરા મનની મક્યા છે તેતુ ઢાગણુ કે પોતે જે—આન્તિથી પણ—માનતા હતા તે ન ઉપેક્ષતા હતા મુદ્ધિવા ખર જેતા તો યથાર્થ નથી પણ એને 'વધામણા દેવાથી' ધર્મ મુધરગે એની અમાભાણુ સગમી સમજણથી તેઓ પ્રવર્તી નહોતા અને તેથી ને અત્યારે આપણને એઓના સિદ્ધાન્તમા જૂન લાગતી હોય તો તે જૂન તરીકે ન માનવી, ખાડવી, અને ખરે મિદ્ધાન્ત પ્રકરે એમના જૂન ન લાગતી હોય તો તેમ ન નિર્મયનાથી અને પ્રમાણુ તાથી મનુ—એ મિરાયના માર્ગમા મત્યનિષા એ મયનાની નથી, અને તે મિના સમાજમેવા પણ થતી નથી મનુષ્યમુદ્ધિના સ્વાભાવિક મામથ્ય અને આત્મન્ય માટે જેને માન દોષ તેણે કદી પણ એમ માનતુ ન જોએ કે સામાન્ય પ્રજાને આપણે ન્યા દોષમીથુ ત્યા તે મુજે મટાએ પડશે આજ તમે 'Out into the open air' એવો પો ર કરશે તો પ્રજા તેના ઢાગણુ માગશે અને કાને 'Back to the Zimbaras' કરશે તો તેના પણ માગશે મનુષ્ય કાર્ માગીતો હોયો નથી કે જેને દપના મારીને જેનો આકાર બનાવશે દોષ તેવો બનાવાય અત્યુન્નિમર્થી વચનોથી એને આમ તેમ ફેરવ્યા કરશે એમ કદી પણ બનનાતુ નથી અત્યુન્નિ ન્યાએ એના જણવામા આવશે ત્યારે એનો તમારામાથી વિશ્વાસ ઊઠી જશે અને તમને અરુ ગણી આધામશે

૮ 'મુદ્ધિ એ મકન મનુષ્ય નથી' મુદ્ધિ ને ક ધર્મને 'અશુદ્ધ' મનાવે છે તથાપિ નિર્મળીથી ત્યા છીયતી નથી, ત્યા તો જગથી ન છીયે છે તેમ ધર્મનું તત્ત્વ જે મુદ્ધિની પારના પ્રદેશમાથી આવે છે તે ન આત્માને સન્તોરે છે—અને એ ન ધર્મનું ખરે આન્તર તત્ત્વ છે એમ માત્ર માનતુ છે અને જેનું માનતુ છે તેતુ કહેતુ છે માર માનતુ ખોટું હોય તો તે ખોટું છે મેળુ ન સિદ્ધ કરે—એથી જાણુ સગમના બગ થાય છે કે વીસમી સરીના પ્રવાદને બાધ આવે છે એ પ્રર્થ જેના ગળીર અને સનાતન સત્યના વિશ્વાસ શોભતી દલીલ નથી નહી મુદ્ધિ એ ન ધર્મનું સુધારન તર છે એમ પણ કાઈ નથી કે ધર્મના જે ઊગ તરવો ઉપર દદિ નાખ્યા વાયકને વિનિતિ કરે છુ તે ધર્મના ખરા સુધારમા પ્રતિમન્ધક નથી—મકે અત્યુણુ છે એ ન ઊગ તરવોની સ્પષ્ટીએ ન્યારે ધર્મ પગારો ત્યારે ન ધર્મ એનું ખરે સ્વરૂપ નામ કરશે એમ મારે ધર્મ નમનાથી કહેતુ છે

આ સિદ્ધાન્તના સમર્થન માટે—જે તરેહના પ્રમાણુ રાખ્ય છે તે હું વખતોવખત આપ્યા કરે છુ એ મિદ્ધાન્ત આપણા દેશનો અને સર્વ ધર્મનો પ્રાચીન મિદ્ધાન્ત છે, પણ એ સ્વીકારવાથી 'વીસમી સદી'ને અણુપ્રતું હું કાર્ કરતો નથી એ દર્શાવના માટે—નમ્મદમાણુ તરીકે નહિ પણ આપણુ ન દર્શાવવા માટે—એક અવતરણુ આપુ છુ—એ સત્ત્વ માહિત્યના 'મર્મમારી બગમમાથી' મારા વા ની સગમ ખાતર ચૂની કાઢેતું મી, પણ મિમમા ધાર્મિક તત્ત્વમિમાગના પ્રતિષ્ઠાનની ઉત્તમોત્તમ પીઠિ (Gifford)

Progress: Is the track all upward?

"Another question that I can here do little more than note, has long had irresistible interest for powerful minds. It could not be otherwise. Is the track all upward? That is not all. The question strikes far deeper than merely social and political interest. It goes to the, very quick of modern interpretation of the working of past history and our present universe. There are, we may suppose, three explanations, theories or hypotheses of the course of human things, and the power that guides them, shapes them, and controls them. One assigns this supreme mysterious control to Providence a second to laws of Evolution a third to a beneficent and steadfast necessity, in which we confidently trust under the name of Progress. Such is the modern aspect of an eternal riddle, far too momentous for us to confront here. But you will let me offer one or two remarks upon the divinity of Progress, in its ordinary mundane acceptation. Progress like Toleration or Equality, is one of the reigning words most familiar in common use, yet having extremely diverse significance. It stands for a hundred different things. Whether we mean advance in material civilization during historic time, or advance in the strength and wealth of human nature, or advance in ideals of human society and these are evidently neither identical nor always contemporary causes are assumed to be constantly at work, tending both to raise the high water mark of civilization, and to spread its various successive gains over a wider level. Do you mean progress in talents and strength of mind? Clear thinkers have declared that they find no reason to expect it, and that there is no mark of betterment, often more in an ignorant than in a cultivated age. But to say, great progress and opinions. *Clash*

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां : मा मध्वस्य सत्यस्य मन्त्राणि भूतानि मध्वे यजि-
 यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोः पुण्यो यथायमध्यात्म-मात्यस्तजामयोऽमृतमय-
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मदमेमृतमिदं ब्रह्मैदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ મૃત્યુ
 ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૧૩, અંક ૮. [માસિક] ભાદ્રપદ, એવર્ ૧૯૭૦.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—ઓન. રા.બ.રમણભાઈ મહાપત્રગમ નીવડક, બી.એ. એવ.એવ.બી.

અધિકારક રોડ—અમદાવાદ.

ચુરોગીય મદદ વિમલ. (રા. રા. તત્તિનનાથ નરસિંહગપ દીવરિયા.) ૪૧૫

મદદારા છપનની એક મન્ય મદદ. (રા. રા. ચન્નુભાઈ કવેરિયા પંચા. બી. એ.) ૪૭૮

ડોક્ટર સાંકારકની મુલાકાત (રા. રા. વેંકટેશ્વર શ્રીમતરાય ગમેર બી.એ.) ૪૮૧

આર્ય મંગીતનું સ્વર સંપત્તિ. (રા. રા. મળીલાલ સામગરાઈ કિનેટી એમ. એ.) ૪૮૫

શુન્દરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને રા નરસિંહરાય.

(રા. રા. હરનાથિન્દરાસ દ્વારકાદાસ કાટાનાથ.) ૪૮૬

વગદારામાં ગોત્રનું પુણ્ય. (રા. રા. 'પેટર્લેન્ડ બોર્ડ') ૫૦૬

એ પદાર્થ ગતી વાદબી. (રા. રા. ચન્ડસેનર નર્મદાસ પંચા. બી.એ.એવ.એવ.બી.) ૫૦૮

કેવલનું અસ્તિત્વ. ૩. (રા. રા. હરસિંહભાઈ વન્નુભાઈ દીવેરીયા એમ. એ. એવ. એવ.બી.) ૫૧૧

ગીતગોવિંદનું વર્ણન (રા. રા. "યુના".) ૫૧૫

એ-સ્ત્રીના અને એક સરે રા. (રા. રા. નરસિંહરાય ભાગ્યાનાથ દીવેરીયા બી.એ.એવ.એવ.) ૫૧૮

ગર્ભાવધ—આવતી આશિષ પરિમલ. (રા. રા. "નર" જી. એ. બી. એસ.) ૫૧૯

ધી આપદાવાદ યુનીયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. મા મોતીલાલ સામગરાસે હાથું.
 નંબર ૧૧૨૬-૨૭, ટંકશા મ-કાળુપુ:—અમદાવાદ.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોલેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકાણું—વમન્ટ ઓફિસ—અમદાવાદ.

નિયમો.

- ૧ વગર મહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ટ-ઓફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ટ-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થા જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાબાન્ટરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવ્યા વિના હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ બાબાન્ટરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું બાગનું કે લેખનું બાબાન્ટર છે એમ અમોને લખી જણાવવું, તે વિના એ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવગી જવાબદારી બાબાન્ટર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કાર્ડ પથ લેખકનું અક્ષર લખાણ-એ લેખ “વસન્ટ” માં દાખલ કરવાનો મા હોય કે ન હોય-પથ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમો બધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્ટમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સારે બીજે મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તન્ત્રીની મુનસફી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ મા

ખુમો પાટે છે પણ તે માટે ખાટલીવાળા એન્થ્રીપ્સચર જાદુ જેવો ઇલાજ હવે પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો ખાટલીવાળા એન્થ્રી પીડસ રૂ. ૧૦—ખાટલીવાળાની અભરીયલ શક્તિની ગોળીઓ રૂ. ૧૦—ખાટલીવાળા દુધ દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોલી જેવા સાદું ગળે છે કીમત આના ખાટલીવાળાનો દસજનો મલમ એકજ દીવનમાં દગજ ખુજલી સાદું આના ૪ મરચે ઠેકાણે મળશે

હાલ હીં ખાટલીવાળા જે. પી. જન્લી લેખોરેટરી મુ

वसन्तः



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ-सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यरेतजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्त प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् भूतै-
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १३, भा. ८.

[भासिक]

ला. ५५६, सं. १२७०.

युरोपीय महा विश्व.

जुल्लो राज्याने लडाभां उत्तरवानां कारणे.

१. ओस्ट्रिया.—हुंगरी.—१. आ सन्ध्या युवराज तथा युवराजिनु ता. २८ भी
जुल्लो, ओस्ट्रियाणा, ओमनीया प्रान्तभा. आनेवा सागन्नेयो नगरभां, सर्वियाना ओक
भाषुमे भुन क्यु हुनु त्हेना अदवा तरिदि सर्विया भासे डेटलीक शरतो ओस्ट्रियाओ भांगी,
सर्वियाओ त्हेने। रीकार न करवाथी ता. २८ जुल्लोओ ओस्ट्रियाओ क्षाध न्हरेर करी.

आ तो इकत निमित्त ओस्ट्रियाने भज्यु मूग कारणे तो ओ नज्याय छे के ओस्ट्रि-
याने तथा सर्वियाने असलथी ओक बीज तरि सभ वैरभाव हुतां. तथा सर्वियाने छती
वर्ष ओस्ट्रियाओ सभुद तरिदनां अदरे ओस्ट्रियाने लेवानो नियार धलुं पयोथी हुतो.

२. जर्मनी.—युरोपनां ज्हेला राज्या वज्ये ओ नतनां संधि नियमो छे. ओक तो
Triple Alliance (त्रिगुलु संधि), तथा Triple entente (त्रिगुलु सम्पन्).
पह्या प्रकारना नियमोथी ओस्ट्रिया, जर्मनी, तथा इटली त्रिगुलु राज्याने संगंध हुतो.
बीज प्रकारना नियमोथी रूस, फ्रान्स, तथा रशियानो मंगंध हुतो. त्रिगुलु गंधिना
नियमानुसार जर्मनी ओस्ट्रिया-हुंगरीने मदद करवा, त्हेने पक्ष लक्ष युद्धभां दाजल भज्यु.

પોતાનાં સંવ્યવસ્થા રક્ષણાર્થે યુદ્ધ કરે તો જ એક બીજાને મદદ કરવાને બંધાયલાં છે એમ ઇટલીએ કહ્યું અને આ યુદ્ધ લેવાં કેટલે પણ કારણો વગર શરૂ કર્યું છે એમ જાહેર કરી ઇટલી તટસ્થ રહ્યું.

૩. રશિયા:—સર્વિયામાં, રશિયામાં પણ ઘણે ભાગે વસનારી Slav જાતીની પ્રજા હોવાથી, લેબના ઉપર ઓસ્ટ્રિયા તરફથી થતા બુલ્લમ તથા ઓસ્ટ્રિયાના યુવરાજના ખુનનું નિમિત્ત લઈ સર્વિયા સાથે શરૂ કરેલી આ લડાઈ મૂળે મ્હોએ જોયા કરવાનું રશિયાને હિચન ના લાગવાથી તે સંવ્યવસ્થા સર્વિયાની કુમદે જવા તૈયારી કરવા મંડ્યું, અને તા. ૧ લી ઓગસ્ટથી યુદ્ધ શરૂ કર્યું.

૪. ઈંગ્લાન્ડ:—જરમનીએ બેલ્ગિયમના સંવ્યવસ્થાને કહેણ મોકલાયું કે અમારા સૈન્યને લશ્કારા દેશમાંથી ફ્રાન્સ ઉપર ચડાઈ કરવા જવાની સુગમતા કરી આપશે તો આપણે બે મિત્રાચારી કરીશું. બેલ્ગિયમને આના જવાબમાં ચોખ્ખી ના કહાવી. અને જરમની સહામે યુદ્ધમાં મદદ કરવાની બેલ્ગિયમના સંવ્યવસ્થાને ઈંગ્લાન્ડના સંવ્યવસ્થાને વિનંતી કરી. ઈંગ્લાન્ડે જરમનીને કહાણ્યું કે ફ્રાન્સના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર લશ્કાર નૌકા સૈન્ય આવી હેરાન ન કરવાની કમુક્કાત આપશે તો અમે તટસ્થ રહીશું. જરમનીએ આ કહેણ માંતી માંગણીને અસ્વીકાર કર્યો. જરમની ગયાં પીસ વગેરેથી ઈંગ્લાન્ડ સહામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કર્યે જ હતું હતું અને કંઈ પણ સ્ટેજ કારણ મળવાની તક જોયા કરતું હતું. Triplo entente થવાથી ફ્રાન્સે પોતાનું નૌકાસૈન્ય પોતાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરથી ખસેડી લઈ બૃમધ સમુદ્રમાં રાખ્યું હતું આથી ઈંગ્લાન્ડને તે સમુદ્રમાં પોતાનું ઘણું નૌકાસૈન્ય રાખવું હોતું પડતું અને તેના બળામાં ફ્રાન્સના પશ્ચિમ કિનારાનું રક્ષણ કરવાનું બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યે કમુક્કું હતું. વળી મી. ગ્લેડસ્ટનના સમયમાં ૧૮૭૮ માં ઈંગ્લાન્ડ અને જરમની વચ્ચે થરતો થઈ હતી તેમાં જરમનીએ, બેલ્ગિયમની તટસ્થતાનો બંગ કરી ના કરવાનું વચન આપ્યું હતું તેનો જરમનીએ બંગ કર્યો. આમ બેલ્ગિયમની તટસ્થતાનો બંગ કર્યા માટે તથા વગર કારણે ફ્રાન્સ ઉપર ચડાઈ કર્યા માટે ઈંગ્લાન્ડ જરમની સહામે યુદ્ધમાં ઉતર્યું. ફ્રાન્સ પોતાના રક્ષણાર્થે લશ્કર, એકતું કરતું હતું તેનો ખુલાસો જરમનીએ માંગ્યો અને તરત જ ફ્રાન્સની સહામે યુદ્ધ કરવાની શરૂઆત કરી. ઈંગ્લાન્ડે તા. ૫ મી ઓગસ્ટે જરમની સહામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

૫. ફ્રાન્સ:—ફ્રાન્સે પોતાના રક્ષણાર્થે લશ્કર એકતું કર્યો જરમનીએ તેનો ખુલાસો માંગ્યો અને જવાબ આપનાં પેલાં જ ફ્રાન્સની સહામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું તા. ૨ જી ઓગસ્ટ.

૬. જાપાન:—ચીનના તથા જાપાનના સમુદ્રમાંના જરમનીનાં નૌકાસૈન્યનાં વહાણોએ તો પોતાને તાબે કરી દે અથવા લેબના ઉપરનાં હથિયારો ઉતારી લે, અને ચીનને પાછું આપી દેવા માટે Kiao-chan (કીઆન્-ચાન્) બન્દર જાપાનને પાછું આપી દે. એમ કહેણ જાપાને જરમનીને મોકલાયું અને તા. ૨૩ મી ઓગસ્ટ સુધીમાં તેનો ઉત્તર

નહિં આવે તો યુદ્ધ કરીશું એમ કહાવ્યું જામ્બનીએ કંઈ જ ઉત્તર દીધો નહિં. તેથી જાપાન યુદ્ધમાં ઉતર્યું. Anglo Japanese Allianceના નિયમાનુસાર ઇંગ્લાન્ડને મદદ કરવા જાપાન તૈયાર જ હતું.

ભુદાં ભુદાં રાજ્યોનાં લશ્કરો.

	શાન્તિના સમયમાં.	યુદ્ધના સમયમાં.	તોપો.
ઑસ્ટ્રિયા.	૩૯૬,૦૦૦	૨,૫૦૦,૦૦૦	૨૦૦૦
બેલ્જિયમ.	૫૫,૦૦૦	૩૦૦,૦૦૦	૨૦૪
ફ્રાન્સ અને અલ્જીરિયા. }	૭૩૯,૦૦૦	૪,૦૦૦,૦૦૦	૩૦૦૦
ઇંગ્લાન્ડ અને હિન્દુસ્થાન }	૨૩૯,૦૦૦ ૧૫૯,૦૦૦	૩૮૦,૦૦૦ ૧૯૫,૦૦૦	૬૪૦ ૦
જામ્બની.	૮,૧૪,૦૦૦	૫,૫૦૦,૦૦૦	૪૦૦૦
જાપાન.	૨૩૦,૦૦૦	૨,૦૦૦,૦૦૦	૨૨૦૦
રશિયા.	૧,૨૦૦,૦૦૦	૪,૫૦૦,૦૦૦	૩૫૦૦
સર્વિયા.	૩૬૦૦૦	૩૦૦,૦૦૦	૪૦૦

યુદ્ધના સમયના સૈન્યની મંખ્યા, તથા તોપોની મંખ્યા સત્તાવાર ગીચે જાહેર થઈ નથી.

ભુદાં ભુદાં રાજ્યોનાં નૌકા સૈન્યો.

ઇંગ્લાન્ડ. જામ્બની. ફ્રાન્સ. ઑસ્ટ્રિયા. જાપાન

.બેટલશીપ્સ—

૧ લો વર્ગ (ફેડેરેટ)	૩૨.	૧૦	૧૨	૮	૬.
૨ લો વર્ગ.	૧૦.	૦.	૯.	૩.	૪.
૩ લો વર્ગ.	૩૦	૨૦	૧૧.	૬	૮

આરમ્ડ ક્રૂઝર્સ —

બેટલ ક્રૂઝર્સ.....	૯.	૭	૦.	૦	૪.
અન્ય પ્રકારની.....	૩૪.	૯.	૧૮.	૩.	૧૩.

ક્રૂઝર્સ (અર્વાગીન ૨૩ માધ્ય તથા તે ઉપરાંતની ઝડપવાળી. }	૫૦.	૨૭.	૩.	૪.	૪
---	-----	-----	----	----	---

ટ્રાટોયર્સ. (દસ વર્ગની)	૧૬૨,	૧૧૬.	૭૪.	૩૬.	૪૧.
ટોરપીડો બોટ. (અર્વાગીન)	૩૬.	૦.	૯૫.	૧૨.	૧૧
મથમરીન.	૯૧:	૪૦.	૯૪.	૧૪	૧૫.
ખર્ચ (દસ લાખ પૌંડ)	૪૬૦૩.	૨૩૦૩	૨૦૦૬	૮૦૩	૯૦૮

નૌકા સૈનિકો:—

(શાન્તિના સમયમાં) ૧૪૬૦૦૦ ૭૨૮૮૯ ૬૩૦૦૦ ૧૯૦૦૦ ૫૧૦૦૦

નૌકા સૈનિકો:—

(કાલતું રાખેલું સૈન્ય.) ૬૨૯૦૦ ૮૦૦૦૦ ૭૦૦૦૦ ૨૦૦૦૦ ૫૦૦૦૦

રશિયાના નૌકા સૈન્યની સંખ્યા મળી નથી.

બ્રુહાં બ્રુહાં રાજ્યોનાં આકાશ સૈન્ય.

	એરોપ્લેન્સ, સીપ્લેન્સ.	એરસીપ્સ.	માર્ગદર્શક.
ફ્રાન્સ.	૭૫૪.	૨૬.	૫૫૦.
રશિયા.	૩૮૦.	૮.	—
જર્મની.	૭૫૦.	૨૧.	૨૦૦.
ઓસ્ટ્રિયા.	૧૫૦.	૬.	—
ઇટાલી.	૧૩૦	૫.	૨૩૦.

ઇટાલી.

રાજધાની—લિડન.

રાજ્યકર્તા—શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા.

નૌકા ખાતાના મુખ્ય અધિકારી—મી. વિન્ડન ચર્ચિલ.

નૌકા સૈન્યાધિપતિ—એડમીરલ સર જેન જેલિકો.

પ્રધાન—રાઇટ. કોન. મી. એચ. એચ. એન્કરીથ.

લડાઈ ખાતાના સેક્રેટરી—અર્લ કિંગનર.

સેનાધિપતિ—દીડ. માર્શલ મર જેન ફ્રેન્ચ.

જર્મની.

રાજધાની—બર્લિન.

રાજ્યકર્તા—કૈસર વિલહેમ બીજા.

નૌકા ખાતાના મુખ્ય અધિકારી—આન્ડ. એડમીરલ ફોન દીરપીટઝ.

નૌકા નૌકા સૈન્યાધિપતિ—એડમીરલ ફોન ઈન્ગેલોલ.

લડાઈ ખાતાના સેક્રેટરી—જનરલ ફોન મોરલ્ટકી.

પ્રધાન—ડો. ફોન બેથમન હોલ્લવેગ.

રશિયા.

રાજધાની—મોસ્કો. પીટર્સબર્ગ. હવે પેટ્રોગ્રાડ.

પરમ શબ્દ જર્મન ભાષાનો હોવાથી ગામતું નામ રશિયાએ
પલ્લી નાંખ્યું છે,

રાજ્યકર્તા—લહેનશાહ નીકોલસ પીલ
સેનાધિપતિ—ગ્રાન્ડ ડયક નીકોલસ
પ્રધાન—મોસ્ચર એકીમોવ

), , ફ્રાન્સ ,

રાજધાની—પેરિસ
પ્રેમીડે—મોસ્ચર પોન્ચે (M Ponce)
સેનાધિપતિ—Admiral De Lapoyere
પ્રધાન—મોસ્ચર—વીવીઆની (M Viviani)
સેનાધિપતિ—જનરલ ડોફ (Gen Joffe)

ગ્રાન્ટા—હંગરી

રાજધાની—વિએના
રાજ્યકર્તા—લહેનશાહ ફ્રાન્સીસ જોસેફ
પ્રધાન—Graf Karl Sturgler
સેનાધિપતિ—જનરલ ડો. હેટ્ઝે ડો.

જેનકાયમ

રાજધાની—બ્રેસલ
રાજ્યકર્તા—આનર્સ્ટ પ્લેના
પ્રધાન—Baton De Broqueville

સરિયા

રાજધાની—બેનગ્રેવ
રાજ્યકર્તા—લેન પીલ
પ્રધાન—મોસ્ચર પાચિય (M Pasich)
સેનાધિપતિ—જનરલ નીકોલોસી

જનપાન

રાજધાની—ટોરિનો
રાજ્યકર્તા—લેનશા. મોસિસિયો
પ્રધાન—એમીલ્ય મન્ટે માર્કોસે

બુદાં બુદાં રાગ્યોનાં મુખ્ય શહેરો.

જરમની:—

૧. કોનીગ્સ બર્ગ—આથીક સમુદ્રને કિનારે આ ગામ આવ્યું છે. ત્યાંનો કિલ્લો ધણોજ મજબુત તથા યુરોપના કિલ્લાઓમાંના પહેલા વર્ગમાંના ગણાય છે. શહેર સમુદ્રથી ૨૫ માઈલને છેટે છે. રોગેલ નદી ગામમાં વહે છે. આ ગામનું બાર્ડ ધાતું સાફ છે, તથા ગામ બેપારનું મોટું મથક છે. લશ્કરી રહેઠાણ છે. રશિયનોએ ઘેરા ધાલ્યો તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટ. ૧૯૧૪.

૨. ડાનઝીગ—આ ગામ પણ કોનીગ્સબર્ગની પેઠે સમુદ્રના કાંઠાથી થોડે દૂર છે. પશ્ચિમ પ્રશિયાનું આ મુખ્ય શહેર છે. અહિંનો કિલ્લો પણ પહેલા વર્ગનો ગણાય છે. તોપ ખાતું તથા હથિયારો બનાવવાનાં કારખાના આ ગામમાં છે. આ ગામ વીસ્ત્યુલા નદીને કાંઠે કાંઠે છે. ગામમાં ગોદોઓ, ટાકન હોલ, દારૂગોળો ભરવાનું સ્થળ વગેરે છે, અને નૌકા સૈન્યનું આ એક મોટું મથક છે. બર્લિનથી ઇશિયન ખુલ્લામાં ૨૫૩ માઈલને છેટે આ ગામ છે.

૩. થોર્ન—આ ગામ વીસ્ત્યુલા નદીને જમણે કાંઠે છે. ડાનઝીગની દક્ષિણે ૯૨ માઈલને છેટે તથા બ્રોમબર્ગની અગ્નિ ખુણે ૨૬ માઈલને છેટે આ ગામ છે. અહિંનો કિલ્લો પણ પહેલા વર્ગનો ગણાય છે.

૪. બ્રોમબર્ગ—પ્રશિયાના પોમર પ્રાન્તનું મુખ્ય શહેર આ છે. વ્રાદિ નદીને કાંઠે આ ગામ છે. ૧૭૭૩-૧૭૭૪ માં ફ્રેંચીક ખીલના દુકમથી લેવાર થયેલી બ્રોમબર્ગની નહેર નેટઝ, વીસ્ત્યુલા, એલ્ડર, અને એલ્મ નદીઓને જોડે છે. આ ગામ ૧૮૧૩ માં રશિયનોએ લઈ લીધું હતું પણ ૧૮૧૫ માં યાહું પ્રશિયનને તાલે કરવામાં આવ્યું હતું. આ એક કિલ્લેબંધ લશ્કરી ગામ છે.

૫. પોસેન—આજ નામના પ્રાન્તનું આ શહેર છે. સ્વીખીના અને વારથે નદીના સંગમ ઉપર આ ગામ આવ્યું છે. આ ગામમાં જરમન લશ્કરનું મોટું મથક છે અને અહિંનો કિલ્લો પણ પહેલા વર્ગનો ગણાય છે. બાર કિલ્લાઓના ઘેરાવાની અંદર ખીલ કિલ્લાઓ છે. બર્લિનથી ૧૫૦ માઈલને છેટે પૂર્વ દિશામાં આ ગામ છે.

૬. કીલ—આ ગામ ભરલીનના વાયબ ખુલ્લામાં આવેલું છે. આ ગામ જરમનીનું નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય સ્થાન છે. અને ખાલ્લીક સમુદ્રનો કારલો અહિં રહે છે. બંદરના સ્થાન માટે ધણા સરસ તથા મજબુત કિલ્લાઓ અહિં છે. ગામની આસપાસ ૧૧ કિલ્લાઓ છે. મોટી ગોદોઓ, વડાણ બાંધવાનાં ખાતાં તથા ઇસ્પતાળો, આંધળા માટે આશ્રમો, બુનિ-વર્સિટી, ટાકન હોલ, વેપારાળા વગેરે સ્થાનો આ ગામમાં છે, ખાલ્લીક સમુદ્ર તથા ઉપર

સમુદ્રને જોડનારી કીડની મોટી નહેર હમણું પ્લોળી તથા ઉડી કચવવામાં આવ્યાથી જરમનીના ઉત્તર સમુદ્રના નૌકા મેન્યને તથા બ્રાહ્મીક નૌકાસૈન્યને ધણી સુગમતા થઈ ગઈ છે. ગામમાં લોખંડનાં કારખાનાં, સંચા કામ બનાવવાનાં કારખાનાં વગેરે છે. શીયાળામાં કીડના બારામાંનું પાણી દરી જઈ બરફ બંધાઈ જાય છે.

૭. બીલીયમ્મહેવન—જરમનીના પશ્ચિમ દિનારા ઉપર આ બંદર આવ્યું છે. આપણ નૌકાસૈન્યનું મોટું અને મુખ્ય સ્થાન છે.

૮. બરલીન—જરમનીની રાજધાનીનું આ સહેર છે. આ સહેર સ્ક્રી નદીને તીરે છે. બ્રાહ્મીક સમુદ્રની સપાટીથી ૧૨૦ શીટની ઉચાઈએ છે. બરલીનમાં લાંબામાં લાંબો દિવસ ૧૬ કલાક અને ૪૭ મીનીટનો તથા ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ ૭ કલાક અને ૩૬ મીનીટનો છે. જિનુનામાસક ધંધની વાર્ષિક સરેરાશ ૪૮.૨ ડિગ્રી છે. વધારેમાં વધારે ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં પાગે, ૯૯૫૦ ચુધી મરગો હતો, અને ઈ. મ. ૧૮૭૩ માં પાગે નીચેમાં નીચે જતરી ગયો હતો તે વખતે-૧૬.૧૦ ડીગ્રી હતો. બરલીનમાં સરેરાશ રીતે ૧૨૬ વરસાદ વાળા દિવસ, ૨૬ બરફવાળા તથા ૧૭ ધુમ્સવાળા દિવસ વર્ષમાં થાય છે. બરલીનમાં ક્રિસ્ચન રાજ્યોની રાજધાનીઓમાંથી સાથી ઓછાં દેવળો છે. સહેરમાં નૌકાખાતાનું મકાન, પારલામેન્ટ ગેલરી, ટંકશાળ, બ્રાહ્મીક નાટકશાળા, હંસરના મહેલ, સંમહસ્થાન, બગીચા, ઇસ્પીતાઓ, પ્રાણીઓનું સંમહસ્થાન, વગેરે ધણું સ્થાનો ભેળાં છે. બરલીનમાં ૨૫ નાટકશાળાઓ છે, તથા ૧૪ રમતગમનના મેળાવડા મારેના હોલ છે. બરલીનની યુનિવર્સિટી જગદ્વિખ્યાત છે. તે ઉપરાંત હંક સંગીતની એકેડમી, હંક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો અને એક સરકારી પુસ્તકાલય છે. સરકારી પુસ્તકાલયમાં ૭ લાખ પુસ્તકો તથા ૧૫૦૦૦ હસ્ત લેખો છે. બરલીનમાં સીવવાના મંચાઓ, પીયાના, હારમોનીયમો, સ્ટીમ એનજીનો, મંચા કામ વગેરે અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનાં કારખાનાં છે. ગંઢૂત બાળાનું ગ્લાસ ધરાવનારા ધણા વિદ્વાન પડિતો બરલીનમાં છે. ઇલેક્ટ્રીકલ એનજીનીયરીંગની વિદ્યા જરમનીમાં શીખવાય છે ત્હંથી બીજે કંઈ શીખવાતી નથી. બરલીનમાં દેવળમાં જનારાની સરેરાસ વસ્તીના પ્રમાણમાં માત્ર ૨ ટકા છે !

૯. હેલ્સિંગ્લેન્ડ—આ એક ઉત્તરસમુદ્રમાં આવેલો દ્વીપ છે. તે જરમનીને તાબે છે. એલ્મ નદીના મુખથી અગ્નિજ્વળામાં ૧૨૮ માઈલને છેડે આ બેટ છે. જરમન નૌકાસૈન્યનું ઘણું અગત્યનું અને મજબૂત મથક આ છે. તે બેટ કિયાથી રક્ષિત છે. ટોરપીડોઓટના વિભાગનું આ મુખ્ય સ્થળ છે.

૧. જરમની અને ફ્રાન્સ તથા જરમની અને બેલજીયમની સરહદો ઉપર, સ્ટ્રૉસબર્ગ, મેટ્ઝ, મેન્ઝ, કોક્લોન વગેરે કિલ્લેબંધ ગામો છે. જરમનીમાં ઉહલાન્સ નામની એક પદ્મટ્ટ છે તે ધણી જ ઉત્તમ ગણાય છે. જરમનીમાં દરેક જાણે ૨૦ વર્ષની ઉંમર પછી તથા ૨૮ વર્ષની ઉંમર મુધી લશ્કરમાં નોકરી કરવી જ પડે છે. ત્હાં ફરજિયાતલશ્કરી નોકરીની પદ્ધતિ

છે. આના ગેરકાયદામાંતો મોટામાં મોટો એક એ છે કે સ્વેચ્છથી લશ્કરમાં દાખલ થઈ દેશ તથા રાજ્ય માટે પ્રાણ આપવામાં નોટલો ઉત્સાહ હોય છે તેટલો ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીમાં નથી જ હોઈ શકતો. યુરોપનાં ગભરોમાં જરમની, ઓસ્ટ્રીયા, ફ્રાન્સ, રશિયા ઇતિ-લીમાં પણ ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીની પદ્ધતિ છે. ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીની પદ્ધતિથી અવગત લશ્કરની મંખ્યા વધે છે પણ તેમાં ઉત્સાહના અંગને ઘણી હાનિ પડે એ છે.

ઓસ્ટ્રિયા:—

૧. લેમ્બર્ગ—ઓસ્ટ્રિયામાં આવેલા ગેવીરીયા પ્રાન્તમાંનું મુખ્ય શહેર. ગમુદ્રની સપા-ટીથી ૧૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આ ગામ આવેલું છે. આ એક ક્રિસ્ટિયન ગામ છે. ગામમાં જુદા જુદા પથનાં દેવાલયો ઘણાં છે આ ગામમાં યુનિવર્સિટી, આંધળાં તથા બ્લેન્ડ અને મુગાઓનાં આશ્રમો છે. ઓસ્ટ્રિયા-હંગરીમાં આ ત્રીજું શહેર ગણાય છે. તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બરે રશિયનોએ આ શહેર લીધું છે.

૨. એમ્સ—સાન નદી ઉપર આ ગામ આવેલું છે. આ ગામ પણ ગેવીરીયા પ્રાન્તમાં જ આવ્યું છે. ગ્રીક તથા રોમન કેલોલીક પાદરીઓનું આ મુખ્ય મથક છે. ગામમાં દેવળો, તથા મઠ ઘણા છે. ઓસ્ટ્રીયામાંનાં મોટા ક્રિસ્તીય ગામોમાંનું આ એક છે. અહીં ક્રિસ્તી ધર્મના વર્ગોનો ગણાય છે.

૩. ગ્રેગ—ઓસ્ટ્રીયાનું મોટાં મહેમોમાંનું એક છે બોહીમીયાની રાજધાની. મોટા નદીને તીરે આ શહેર છે. બીયેનાથી અગ્નિ ખુણામાં ૨૫૦ માઈલને છેરે આ શહેર છે. આ શહેરમાં યુનિવર્સિટી, મંગીતની એકેડમી, બોહીમીયન સમહસ્થાન, બોહીમીયન ટેકની કલ કોલેજ, બોહીમીયન નાટકશાળા, મેઈન્ટ લોરેટોનો મઠ, દેવળો વગેરે અનેક મ્થાનો છે. આ ગામ પણ કિલ્લાઓથી રક્ષિત છે.

૪. વિયેના—ઓસ્ટ્રિયા-હંગરીની રાજધાનીનું શહેર આ છે. તે ડાન્યુબ નદીને જમણે તીરે વસેલું છે. શહેરમાં બધા નાટકશાળા છે. આ શહેરની યુનિવર્સિટી પણ પ્રખ્યાત છે, ત્યાંના વૈદકશાસ્ત્રનાં વખાણુ જગતમાં સર્વે ઠેકણે યાય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની એકેડમી, ઔષધિક સમહસ્થાન, ટેકનીકલ શાળાઓ, ખેતીવાડીની એકેડમી, ધર્મશાસ્ત્રની એકેડમી, લશ્કરી શા-શાળાઓ, દેવળો, ઉદ્યાનો, ચિત્રકળાનું સમહસ્થાન, ઓસ્ટ્રીયાના શહેનશાહના પ્રાસાદો વગેરે ઘણાં સ્થાન જોવા લાયક છે.

૫. કેકાઉ—અસવ પોલાણની રાજધાની હતી. બીયેનાથી ઇશાનખુણામાં ૨૦૦ માઈ-લને છેરે વિશ્વચુલા નદીને તીરે છે. શહેરમાં આળાસ દેવળો, અને ૨૩ મઠ છે. આ શહે-રની યુનિવર્સિટીમાં ૬૯ અધ્યાપકો, અને ૧૪૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. વૈદકશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળા, વૈદકશાસ્ત્રનું સમહસ્થાન વગેરે છે. શહેર પામે મીઠાના અગર છે. આ ગામનો ક્રિસ્તી ધર્મના

વર્ગનો ગણાય છે. શહેરમાં નાટકશાળા, વેધશાળા, ઇસ્પતાલ વગેરે પણ છે. ઓસ્ટ્રીયામાં પણ ફરજિયાત લરકરી નોકરીની પદ્ધતિ છે. ઓસ્ટ્રીયા અને હંગરીમાં ઘણે ભાગે Slaves નાતના લોકો છે. સર્વિયામાં પણ આ વર્ગ ધણે છે.

ફ્રાન્સ:—

૧. પેરીસ—ફ્રાન્સની રાજધાનીનું આ શહેર છે. તે ફ્રાન્સમાં સૌથી સુંદરમાં સુંદર તથા આનંદી અને મોજશોક વાળું શહેર ગણાય છે. સીન નદી શહેરમાં યદને વહે છે. શહેરમાં બધા અગીયારો, મહેલો, નાટકશાળાઓ, હોટેલો, દેવળો વગેરે છે. ઐશ્વર્યવાર ૯૮૫ ફીટ ઉંચો છે. તેની ટોચ ઉપરથી ફરેજ રાતે ફ્રાન્સના આદર્શ મુત્ર દર્શાવનારા ત્રણ મુખ્ય નિયમો—સ્વાતંત્ર્ય, અનુભવ, અને સમાનતાના સ્તંભ ત્રણ દંગ—લાઘ, ધોળા, અને ભૂગ દંગનો વીજળીનો દીવો, ફરેજ દીવો પ્રકાશે છે. પેરિસના ઇતિહાસમાં ૧૮૭૦-૭૧ માં થયેલા પેરિસના બે ઘેરા સર્વદા અમર રહેશે. ઈ. મ. ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું. તે વખતે ત્રણ મહિના ઘેરો ચાલ્યો હતો અને પછી આખરે પેરિસ શરણ થયું હતું. પેરિસની આગપાસ કિલ્લાઓની ત્રણ હાર્ય છે. હાલ પેરિસની આગપાસ જે કિલ્લાઓ છે તે ફ્રાન્સમાં નીચી મજાસુતમાં મજાસુત ગણાય છે.

૨. બોરડો—ફ્રાન્સના મેડોઈ તથા સુંદર શહેરોમાંનું એક. હાલ પેરિસ પાસે જર્મન આવી પહોંચેલા હોવાથી નાનગી આ શહેરમાં ફ્રાન્સની રાજધાની યોગ્ય સમય માટે આણવામાં આવી છે. તા. ૩ ૭ સપ્ટેમ્બર. આ શહેરમાં મેડોઈ યુનિવર્સિટી, નૌકાસંસ્થાની ગોદીઓ, વગેરે છે. સમુદ્રથી ૧૦ માઈલને છેટે ગારોન નદીને કાંઠે આ શહેર આવ્યું છે. પેરીસથી દક્ષિણ અને નૈઋત્ય ખુણાની વચ્ચે ૩૫૪ માઈલને છેટે આ શહેર છે. અહીંના દાક્ષારણ્ય ધણે પ્રખ્યાત છે. આ શહેરની યુનિવર્સિટીમાં ધર્મશાસ્ત્ર, કાયદો, વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની શાળાઓ છે. ગ્રામમાં જહેરાં મૂકાને માટે આશ્રમ, પ્રાચીન વસ્તુઓ તથા લેખ વગેરેનું મંત્રહરથાન, નાટકશાળાઓ, દેવળો, ટકશાળ, ઇસ્પતાલો, લસ્કરી ઇસ્પતાલ, મિશનનું મંત્રહરથાન વગેરે છે.

૩. સીડન—આરડેન્સ પરગણાનું મુખ્ય શહેર. મ્યુઝ નદીને જમણે કાંઠે આ શહેર છે. શહેરની આસપાસ ૧૦૦૦ શીટની ઊંચાઈના કુચેરો છે. શહેર ઘણા મજાસુત કિલ્લાઓથી રક્ષિત છે. શહેરમાં ૩ કાંતવાની મીલો છે, તથા કોલેજ, દેવળો તથા મંત્રહરથાન છે. ૧૮૭૦-૭૧ માં ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચેના યુદ્ધમાં આ શહેરમાં ફ્રાન્સના શહેનશાહ, ૩૯ સરદારો, ૨૬૦૦, તથા ૨૩૦ અમલદારો, ૮૩૦૦૦ મૈનિફો સખત લડાઈ કર્યા પછી જર્મનીને શરણ થયા હતા. ત્યાર પછી ફ્રાન્સ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું. સીડનની હાર, ફ્રાન્સના ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે દુઃખદાયક બનાવ છે. આ સિવાય ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમની સરહદ ઉપર તથા ફ્રાન્સ અને જર્મનીની સરહદ ઉપર, લિસ, વાલ્ડાસીએન, મોબ્ર, મેઝેર, મરડન, નેન્સી, વુલ, લુનવીલ, એપીનામ બેલ્જિયમ વગેરે કિલ્લાઓથી રક્ષિત રયાનો છે.

ફ્રાન્સે ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં શુભાવેલા આલસાસ અને લોરેઇનના પ્રાન્તો આ વર્ષની લઘાઈમાં જરમની પાસેથી પાછા હતી લીધા છે. ૪૪ વર્ષ પોતાનો દેશ પાછો મળવાથી ફ્રાન્સને ઘણો આનંદ થાય ત્હેમાં નવાઈ જેવું નથી.

બેલજીયમ:—

૧. બ્રસેલ્સ—બેલજીયમની રાજધાનીનું આ શહેર છે. સૈન નદીને તીરે આ શહેર આવ્યું છે. આ શહેરની લેસ બહુ જ વખણાય છે. ઈ. સ. ૧૬૯૫ માં ફ્રેન્ચ તોપોના મારાથી આ શહેરનો લગભગ નાશ થઈ ગયો હતો. હાલ ત્હેની વસ્તી ૬૦૦,૦૦૦ આશુમની છે. શહેરમાં રસિકકલાઓ અને ગંગીતમાં સર્વોત્તમ જે હોઈ શકે છે તે સર્વ છે. આ શહેર સમુદ્રથી ૫૦ માઈલ દૂર છે. બ્રસેલ્સ અને ફ્રાન્સ તથા બ્રસેલ્સ અને જરમની વચ્ચે રેલ્વેથી મંબંધ છે. નહેરથી, બ્રસેલ્સ અને બેલજીયમનાં બ્રેલીન, બ્રુક્ષ, એન્ટવર્પ વગેરે શહેરો સાથે મંબંધ છે. શહેરમાં મોટી ટકરાળ, નાટકશાળા, બગીચા વગેરે છે. ઘણી જ સરસ કારીગરી વાળા કુવારાઓ પણ ધણા છે. સાર્વજનિક મકાનોમાં હોટેલ-દ-વીસ ધણી જ સરસ છે, તથા મોટું દેવળ છે તે પણ ધણું સુંદર છે. હોટેલ-દ-વીસના ટાવરની ઊંચાઈ ૩૬૦ ફીટની છે. શહેરમાં ઇસ્તિખામો, અનાયાત્રમો, મંગીતની એકેડમી, સંગ્રહસ્થાન, વગેરે ધણી જોવા જેવી જગ્યાઓ છે. ગામમાં મોટું કોનવેન્ટ પણ છે. હાલના યુદ્ધમાં જરમનીએ આ શહેર લઈ લેવાથી બેલજીયમની રાજધાની એન્ટવર્પ્ લઈ જવામાં આવી છે. તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટે, જરમનીએ આ શહેર લીધું.

૨. એન્ટવર્પ—તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટે બેલજીયમની રાજધાની બ્રસેલ્સથી આ શહેરમાં આણી. આ શહેર બ્રસેલ્સની ઉત્તરે ૨૫ માઈલને છેટે છે. અને સમુદ્રથી ૫૦ માઈલ દૂર છે. શહેર સ્કેલ્ટ નદીને કાંઠે છે, આ નદી શહેર આગળ ૧૨૦૦ ફીટ ખેડાળી છે અને ઓટ વખતે ૪૦ ફીટ જાડી હોય છે અને ભરતી વખતે ૧૦-૧૨ ફીટ જાડાઈ વધે છે. એન્ટવર્પમાં ચિત્રકળા, શિલ્પશાસ્ત્ર, વગેરે શીખવવાની એકેડમી છે, અને બીજી રસિકકળાઓ પણ શીખવાય છે. આ શહેરમાં ચિત્રોત્તું સંગ્રહસ્થાન છે તે પણ ધણું પ્રખ્યાત છે. પ્રાણી-ઝોતું સંગ્રહસ્થાન, તથા વનસ્પતિઝોતું સંગ્રહસ્થાન, નૌકાશાસ્ત્રની કોલેજ, નાટકશાળા, દેવળો વગેરે જગ્યાઓ જોવા જેવી ગણાય છે. એન્ટવર્પની આસપાસ મજાનું કિલ્લો છે અને ધણું સુરક્ષિત શહેર છે.

૩. લુવ્હૈ—બેલજીયમના “ઓક્સફર્ડ” ગણાતા પ્રખ્યાત યુનિવર્સિટી તથા જંગી લાયબ્રરી વાળા આ વિદ્યારસિક ગામને જરમનોએ તા. ૧૩ મી ઓગસ્ટે બાળીને ભસ્મ કરી નાંખ્યું છે. આ સુધરેલા જમાનામાં ગુપ્તું નિર્દેશ કૃત્ય કરે તે દેશને બાળે જ સુધરેલો ગણી શકાય. વીસમી સદીમાં આ શહેરમાં બે-લાખ આશુસની વસ્તી હતી અને ત્હેની યુનિવર્સિટીમાં ૬૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા. આ ગામની જગપ્રસિદ્ધ યુનિવર્સિટી

ઈ. સ. ૧૪૨૩ માં સ્થાપન થઈ હતી. આ મુનિવર્ત્તીમાં ચિત્રકળાની એકેડમી, સંગીતશાસ્ત્રની શાળા, વગેરે પણ હતાં. હુન્દે અસેસ્સની પૂર્વ દિશાએ ૧૮ માઈલને છેટે ડાઇય નદીને કાંઠે આવેલું હતું, શહેરમાં ઘણા જૂના સમયનું દેવળ હતું.

૪. મેડીન્સ—આ શહેર બેલ્લજ્યમનું ધાર્મિક મથક ગણાય છે. શહેરમાં ઘણું જ સુંદર અને પ્રખ્યાત દેવળ છે. તે દેવળનો ટાવર ૩૨૪ ફીટ ઊંચો છે. શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ આ દેવળ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. સ્થાંની વેદી ઉપર મૂકવાનો કપડાનો કડકો બેલ્લજ્યમના જગદિષ્વાત ચિતારા વાન ડીકને દાર્યે ચીતરાએલો છે. આ શહેર ઉપર જરમનોએ તા. ૨૫ મીએ ઝોગરે તોપોનો મારો આ યુદ્ધમાં ચલાવ્યો હતો હતો અને દેવળને નુકસાન થયું હતું. મેડીન્સ અસેસ્સની ઉત્તરે ૧૪ માઈલને છેટે ડાઇય નદીને કાંઠે આવ્યું છે. બેલ્લજ્યમ રેલ્વેનું આ મુખ્ય સ્થાન છે તેમનાં ધારમાના અહિં છે.

૫. લીએઝ—લીએઝ પ્રાન્તનું આ મુખ્ય નહેર છે. અસેસની પૂર્વ દિશાએ ૫૬ માઈલને છેટે મ્યુઝ નદીને કાંઠે આ ગામ આવ્યું છે. આ શહેરની આમવામ ૧૨ ઘણા જ મજાસુત અને અગિત કિલ્લાઓ છે અને તે લેવાને જરમનોએ તા. ૫ મી ઝોગરેથી તોપોનો મારો ચલાવ્યો હતો. તા. ૫ મી ઝોગરે બેલ્લજ્યમના શરો સૈનિકોએ જરમનોને સખત રીતે હરાવ્યા હતા. કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરનારા ફક્ત ૨૫૦૦૦ માણસો હતાં અને દુશ્મનનું સૈન્ય તેથી ઘણું વધારે હતું. તે છતાં ૨૫૦૦૦ જરમનોને મારી કિલ્લાઓનું રક્ષણ થયું હતું, અને હજી સુધી તે કિલ્લાઓ અગિત રહ્યા છે. વળી તા. ૨૫ મી ઝોગરે લીએઝ શરણ થયાનું પણ કહેવાય છે. કિલ્લામાંના માણસોની સરદારી બેલ્લજ્યમની લશ્કરી કોલેજમાંના એક ગણિતશાસ્ત્રના પ્રોફેસરે લીધેલી છે. તેનું નામ જનરલ લામન છે તેની ૬૫ વર્ષની ઉંમર છે. તે ઘણી ગતિથી લીએઝના કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. આ શહેરના કિલ્લાઓ Ring fortress ના આધારના છે.

૬. નામુર—આ શહેરના કિલ્લા પણ લીએઝના જેવા જ મજાસુત અને જગતમાં સર્વોત્તમ કિલ્લાઓમાં ગણના થાય તેવા છે, પણ તા. ૨૨ મી ઝોગરે જરમનોએ તોપોનો મારો શરૂ કર્યો અને તા. ૨૪ મીએ તો આ કિલ્લાઓ શરણ થઈ ગયા. અસપના કલિ-હાસમાં પણ એક વાર ઈ. સ. ૧૬૯૨ માં નામુરના કિલ્લાઓને શરણ થવું પડ્યું હતું. તે સમયે ઈંગ્લાન્ડ અને ફ્રાન્સનું યુદ્ધ થતું હતું. અને ઈંગ્લાન્ડને શરણ નામુર થયું હતું. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ફ્રાન્સની લડાઈની સરહદ લીએઝ અને નામુરની લાઈનથી થાય છે પણ આ બંને કિલ્લાઓ બેલ્લજ્યમના છે અને બેલ્લજ્યમનાં લશ્કર તેનું રક્ષણ કરે છે. નામુર અસેસને વાયવ્ય ખુણે ૩૫ માઈલને છેટે સામ્પ અને મ્યુઝ, નદીના સંગમ ઉપર છે. ગામમાં ટાઉનહોલ, પુસ્તકાલય, ચિત્રનું મંચરહસ્યાન, લશ્કરની બેરેક્સ વગેરે છે. આ ગામમાં આમણં કમાવવાનો ધંધો ઘણો સારો ચાલે છે. આના કિલ્લા પણ Ring fortress છે,

૭. જેન્ટ—આ શહેર એન્ટવર્પથી પશ્ચિમ દિશાએ ૩૦ માઈલને છેટે મેકેન્ટ અને લીસ નદીઓની વચ્ચે છે. ઈ. સ. ૧૮૧૨ ના ઈંગ્લાન્ડ અને અમેરિકા વચ્ચેના યુદ્ધ પછી

ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં જેન્ટમાં સલાહની શરતો થઈ હતી. જેન્ટમાં જમહિપ્તિયાત યુનિવર્સિટી છે. તેના પુસ્તકાલયમાં ૧ લાખ કરતાં પણ વધારે પુસ્તકો છે; તે ઉપરાંત ટેકનીકલ સ્કૂલ, Natural History Society નું સંગ્રહસ્થાન, ગાંડાંઓની ધરિપતાલ, અન્ય લોકો માટે આશ્રમ, નિરાશ્રિત આશ્રમ, લોખંડનાં કારખાનાં, સાથુ ખનાવવાનાં કારખાનાં, કાગળની મિલો, દારૂની બહીઓ, મંગીતશાસ્ત્રની એકેડમી, મ્હોટાં બવ્ય દેવળો વગેરે જેન્ટમાં છે. આ શહેરનું પુખ્તું પ્રદર્શન યુરોપમાં સૌથી સારામાં સારું ગણાય છે.

૮. ડીનાન્ટ—આ શહેર જરમનોએ તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બરે છતી લીધું અને પછી તેમાં ખૂબ લૂંટફાટ ચલાવી, નગરવાસીઓને ઘણાંઓને મારી નાંખ્યા તથા નગર બાળાં નાંખ્યું. આ શહેર નામુરની દક્ષિણે બાર માઈલને છે, મ્યુઝ નદીને કાંઠે આવેલું છે. તેની પાસેની ૩૦૦ ફીટ ઊંચાઈની ટેકરી ઉપર કિલ્લો છે. તે ટેકરીની તળેટીમાં જ એક બવ્ય દેવળ છે. ઈ. સ. ૧૪૬૬ માં ડીનાન્ટ ઉપર ઘેરા ધાલવામાં આવ્યો હતો.

રશિયા:—

૧. સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગ—આ શહેર રશિયાની રાજધાની છે. હવે હિનું નામ પેટ્રોગ્રાડ કરી નાંખ્યું છે, કારણુ બર્ગ શબ્દ જરમન ભાષાનો છે તે ન રાખવો. નીવા નદીના મુખ ઉપર વોરસોથી ૬૮૬ માઈલને છે, આ શહેર આવ્યું છે. ખૂલેલાં રશિયાની રાજધાની મોસ્કો હતી પણ નેપોલિયનના સમયથી રાજધાની સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગમાં આણી હતી. આ શહેરમાં બવ્ય નાટકશાળાઓ, યુનિવર્સિટી, ટાઉનહોલ, લશ્કરી એકેડમી, વેદશાસ્ત્રની એકેડમી, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, રશિયાના આરના મહેલો, અનાયાશ્રમ, વિજ્ઞાનની એકેડમી વગેરે છે. ટેકનોલોજીકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, ધર્મશાસ્ત્રશાળા, એનજીનીયરીંગ એકેડમી, વગેરે પણ આ શહેરમાં છે.

૨. વોરસો—રશિયન પોવાન્ડની રાજધાનીનું ગામ છે. વિશ્વયુદ્ધ નદીને કાંઠે, બર્લિનથી પૂર્વ દિશામાં ૩૬૫ માઈલને છે, તથા સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગથી નૈઋત્ય ખુણામાં ૭૦૦ માઈલને છે આ શહેર આવ્યું છે. આ શહેરમાં યુનિવર્સિટી, આરના મહેલો, ધર્મ ગ્રંથોના મઠ, મંગીત ચિત્રકળા, ખેતીવાડી, વગેરેની શાળાઓ, મ્હોટી નાટકશાળાઓ, વગેરે છે. આ શહેરની યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયમાં ૩ લાખ કરતાં વધારે પુસ્તકો છે. વોરસો રશિયન લશ્કરનું એક મુખ્ય મથક છે.

રશિયામાં પણ યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની પેઠે ક્ષરજ્ઞાન લશ્કરી તોફારીની પદ્ધતિ છે. કોમેન્ડ સોલ્ડની થોડેસ્વારની પદતણ રશિયન લશ્કરમાં સગ્વીરતામાં તથા લડાઈના ઝનુનમાં ખૂલે નંબરે ગણાય છે.

સર્વિયા:—

૧. બેયગ્રેડ—સાવ અને ડાન્યુબ નદીના મંડળ ઉપર આ શહેર—સર્વિયાની રાજધાની—આવેલું છે. ડાન્યુબ નદીને એક કાંઠે આ શહેર છે અને મ્હાંમે કાંઠેથી ઓસ્ટ્રીયાના

રાજ્યની સરખાતે થાય છે. અને તે કાંડે રોમની નામનું કિલ્લેબંધ ઓસ્ટ્રીયન ગામ છે. નાટકશાળા, કન્યાશાળા, પુસ્તકાલય, દેવળો, સર્વિયાના રાજના મહેલો, ઔદ્યોગિક શાળા, લશ્કરી એકેડમી, હસરતશાળા, વગેરે ધણા સ્થાનો જેવા જેવા છે. આ યુદ્ધ શરૂ થતાં જ ઓસ્ટ્રીયાએ બેલગ્રેઈડ ઉપર કરી હતી અને સંજગાવી ચૂકું હતું પણ તે પહેલાં જ રાજધાની લ્હાંધી ખસેડીને બીજા ગામ 'લઈ' જવામાં આવી હતી. રાજ્યની રાજધાની દેશની છેક સરહદ ઉપર હોવાથી આખા દેશને બધા કાયમનો રહે છે. કાન્યુબ નદીના પૂલને એક છેડે ઓસ્ટ્રીયન પહેરો રહે છે અને બીજા છેડે સર્વિયન લશ્કરનો પહેરો ગ્રે છે. સર્વિયામાં કોબરગ જાતના ધોળા જ શોકો છે તેમની જ જાતના રશિયામાં તેમજ ઓસ્ટ્રીયામાં પણ ધણા માણસો છે.

આ લડાઈ શરૂ કરી તે વખતે જરમનીએ બે વાણુ બાળનો વિશે બુલ્ગ બરેલાં અનુમાન કર્યા હતાં. (૧). ઇંગ્લાન્ડ લડાઈમાં ઉતરશે જ નહિ. (૨) જે ઉતરશે તો પણ આખું એટ્રિયન એકત્ર થઈ નહિ રહે, કારણુ આપરવાન્ડના હોમરલ બાળન તકરાર ચાલતી હતી અને તે એટલે સુધી કે Civil War થવાનો પણ કેટલાકને બધા હતા એટલે જરમનીએ જોયું કે આ લાગ લીક છે. (૩) જરમનીએ ઇટલીની મદદની મંપૂર્ણ ખાતરી રાખી હતી. (૪) રશિયામાં પણ દેશમાં કાંઈ કાંઈ બાળત અત્યંતતા ચાલતી હતી.

આ બધામાં કૈમરે ધણી મજન શરૂ કરી છે. અમલથી વખણાતી આવેલી ઇંગ્લાન્ડની દેશબક્તિ અને રાજ પ્રત્યેની વફાદારી આ બે યુદ્ધોએ માંહોમાંહેની તકરારો દારાણે મુકાવી દીધી છે અને આખું એટ્રિયન બધે આખુ બિટિશ સામ્રાજ્ય અત્યારે જરમનીને ઇંગ્લાન્ડ નો એટલે પોનાનો પણ શત્રુ ગણીને જ યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયું છે. હિન્દુસ્થાનની વફાદારીની પણ ખરી પરિક્ષા આ વખતે જ થાય છે, અને તેમાં હિન્દુ દોષથી પણ ઓછું ઉતર્યું નથી. જરમનીએ જે ધાર્યું હોય, તે તેની ઇચ્છા હોય નો, ઓસ્ટ્રિયા અને સર્વિયાની વચ્ચેનો તકરારો વિષય " હેગ ટ્રીબ્યુનલ "ને નિર્ણય કરવા માટે સોંપી શકત પણ તેને તે ગ્રામ પણ કારણે લડાઈ કરતી જ હતી. સર્વિયાને, ઓસ્ટ્રિયાએ છેવટનું કહેણ મોકલાવ્યું તે પણ કૈસરને જતાની તોની મંમતિ લઈને જ મોકલાવ્યું હતું.

આ વિગ્રહ વિશે જનતી માહિતી એકત્ર કરી વાચક વર્ગ સદામે ચૂકું છું, તેમાં કાંઈ દોષો રહી ગયા હોય તો તે માટે હમા યાચું છું.

બસ્યુબંગવો. વાંદરા.
મહેમ્મદ ૧૯૧૪

નહિનકાન્ત નરાસિંહરાય દીવડિયા.

મહારા જીવનની એક ધન્ય ઘડી.

મહારી સ્વપ્નશ્રમિમાં હું ઈર્ષ્ય ઈર્ષ્ય રમ્ય પ્રદેશમાં રખડી આવ્યો, હું. સમસ્ત વિશ્વના કોષ્ઠક વિસ્ત્ર વપારી પેઠે ઇચ્છાના પીરામીડ ઉપર, ઉભો રહી વિશ્વને ગર્વભરી દૃષ્ટિથી જોઈ આવ્યો હું, હિમાલયના શિખરોમાં અનેક વીતકો ખમી વિશ્વ નિયંતાને શોધવા પ્રયત્નો કરી આવ્યો હું, અને કવિવર વર્ણવર્ણની પેઠે 'નહિ જોયલી ચેરો' ને પણ જોઈ આવ્યો હું- પણ આ બધાંય-તો મહારાં સ્વપ્નમાં. મહારા મનોરાજ્યમાં ઉભા કરેલા તાજાં મહેલોના પાયા હજી અવિધ્યમાં નંખાશે ત્યારે ખરા, મહારા મનોરાજ્યના પામનપતું મંદાણમુદ્રત અવિધ્યમાં પ્રભુ મોહકશે ત્યારે ખરૂં અને અત્યારે તો હસતી વિધાતા અવિધ્યમાં અનુકંપથી જોશે ત્યારે ખરૂં-પણ હમણાં હૃદયની, મહારી માનસચ્છિની, એક પુરી પડેલી વાંછના મહારાં બાઈ બહેનોને કહું.

માનયોના ક્ષણભંગુર જીવનમંદિરમાં શિલા ઉપર કોતરી રાખવા જેવા પ્રમંગો બહુ નથી આવતા-એ છે એક વિધિની વિચીત્રતા. એવા પ્રમંગો આવે તેમને વધામણાં દેવાની સહયતા અને એવાજ પુનરપિ પ્રભુ મોહકશે એ ઇચ્છિયતા અધિકાર એ બંને દીધા પછી એવા પ્રમંગો ન મોહકલા એ વળી વિધિની વધુ વિચીત્રતા, કિંતુ વિધાતાને આમ દોષ દેવાને બદલે અત્ર તો એની કૃપાનો એક પ્રમંગ રહેવાનો છે.

જે એક વર્ષ પહેલાં જોયલા જીવનના મનોહર કિનારાનાં સ્વપ્નમાં ધણીયે વાર આવતાં, ધણીયે વાર ઉદાસીન અથવા શૂન્ય મનોદશામાં એકલા અને કોષ્ઠક સુખી દશામાં રતેલીઓના મહારાજમાં એવા મુંદર કિનારે ભખવા ઋતિ હજી હતી. વળી પ્રમંગ આવે મહારાજાઓનાં દર્શન કરી સેવાની અભિલાષા પણ જોઈતી તીવ્ર ન હતી. આ બંનેનો સંયોગ અશક્ય તો નથી કિંતુ વિસ્ત્ર તો છેજ. હું જ્યારે નીશાળીઓ હતા ત્યારે મુરેન્દનાથ બેનરજીને માત્ર જેવા સારજ નીશાળમાંથી છોતોમાતો નારી ગયો હતો એ વાતનું મને અત્ર સ્મરણ થાય છે.

મ્હે ગઈકાલનાં જ વર્તુમાનપત્રોમાં મહર્ષિ દાદાભાઈની પ્રતાપી પ્રતિષ્ઠિત દ્રીથી જોઈ અને એ મહાત્માને બની શકે તો પ્રત્યક્ષ જેવા દ્રીથી ઋતિ રકુરી. વળી પેલો જીવનના જેવો મુંદર દરિયા કિનારો પણ અમરણ કરતો હતો. બંનેનો લાભ મળે તો મહાભાગ્ય અને નહિ તો ગમણીય કિનારે જઈ આવ્યાનો મહાન્ આનંદ, એમ વિચારી મ્હે રતેલીઓ માથે વેસાવે-મહર્ષિ દાદાભાઈના નિવૃત્તિનિવાસે-જવાનું દસ્યું.

અગ્નિરથને સરતમાં હરાવી મહારા મનોરથો એ મહર્ષિનો નિવાસ શોધતા હતા, પણ એ મહર્ષિ દર્શન દેશે કે નહિ એ વિચારથી ઝાઝા વેગવતા હતા. અમે મહાત્માને ધાર જતા હોવાથી સ્પષ્ટ પણ અમને આવકાર આપતી હતી. હૃદયને શાંતિ મળશે એ સ્વયંવા સ્પષ્ટિએ પણ સાંત સ્વરૂપ ધાર્યું હતું. અમને તાપ ન લાગે તે સાર આકાશમાં વાદળોં હતાં

અને દષ્ટિ દૂરે તે સાર' આસપાસ મનોહર લીલોતરી હતી. વૃક્ષોની ગાદ છાયામાં દષ્ટિને જોવાઈ જતું ગમતું હતું પણ પુષ્પો વચ્ચે ડોકિયાં કરી એમ થવા દેતાં ન હતાં-એમ થતું તો હસી પડીને ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. દૂર ક્ષિતિજમાં ઉંચી ઉંચી નાળીયેરીઓનાં મ્હોટાં મ્હોટાં વન હતાં, એ નાળીયેરીઓ પાછળ અમારા હસાહ જેવો સમુદ્ર ઉછળતો હતો! અને પવન પાડી નાંખવા પ્રયત્ન કરતો ત્હોય નાની નાની વાદળીઓ એ નાળીયેરીઓ ઉપર ધડીબર પણ ખેસવાનો આગ્રહ કરતી દેખાતી હતી. આમ પ્રભુકીડા જોતા જોતા અમે અંધેરી પહોંચ્યા.

અંધેરીથી વેસાવા કાંઈ બહુ દૂર નહતું, પણ મહર્ષિના આશ્રમ પાસે જતા ગયા તેમ તેમ પ્રકૃતિ નવો વેશ ધરતી હતી. દૂર દૂર સુધી માત્ર લીલોતરીજ હતી અને કોઇક સમર્થ માળીએ' લીલોતરી લણીને એના પુંગર કર્ષા હોય એમ લીલોતરીથી પૂર્ણું ઢંકાયલી નાની નાની ટેકરીઓ હતી. વળી એ માળીએ વાદળીઓ ભરી ભરી જલગિંચન કર્યું હતું અને જલ ખેમાં આવી ગયલાં માંજિતરા પણ પપ્પોએ સાચી ગંખ્યાં હતાં. દૂર દષ્ટિમર્યાદા બાંધતાં વૃક્ષો પાછળ અમારે જવાનું હતું.

જોતજોતામાં તો અમે સુંદર કિનારે આવી પહોંચ્યા. વર્ષાઋતુની મેઘથી છવાયલી અધારી રાત્રે સહસ્ર પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પ્રકાશે, આજ્ઞાનનું આવરણ ખસી જઈ એકએક ગાનન્યોતિ ઝગહગે અને દુઃખખાર ખસી જઈ અચિંતિત આસા ફિરણ દૂરે તેમ વૃક્ષવટામાંથી કિનારે આવતાં વિદ્યાલ સમુદ્રનું મનોહર દૃશ્ય ઉઘડ્યું. સમુદ્ર એનું અગમ્ય મંગીત ગાતો હતો તે સાંભળવા અમે એની પાસે જઈ એણેજ ઘોષલી સ્વચ્છ અને શ્વેત રેતીમાં બેઠા. એ મંગીત રોજ સાંભળવાનું મજે તો સારૂ એ જ સર્વેની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. કેમ જુવારો એવું જાનેડું મંગીત ?

કિનારે ફરતે ફરતે અમે મહર્ષિનો આશ્રમ શોધી શકાડયો. હૃદય આશાથી ઉછળતું હતું. વિનંતિ કરતાં અમને મહર્ષિના દર્શનની રવ્ન મળી. મહાત્માને આશ્રમથી તે વળી કોઇ નિરાશ થઈ પાછું ફરતું હશે ? કેવી ઉછાંછળી હતી એ શંકા ? પણ એટલામાં તો એ મહાત્મા સ્થિત કરતાં કરતાં આવ્યા. અમે હલ્લ થયા. નમન નમ્યા. બધાય પાછા બેઠા. તરંગી હૃદય મહાત્માનું સ્થિત જોઈ શાંત થયું. અમને ઓળખાવ્યા. મહર્ષિના મંબંધી આ બાધેઓ મુખાધથી આવ્યા છે.

મહર્ષિ:—યલ્લો આનંદ થયો ત્હમને જોઈ, યુવાન બન્ધુઓ !

(Very great pleasure to see you, young friends).

અમારા પૂજ્ય રોહિ:—અમે રા. મનઃસુખરાંમ ત્રિપાઠીના સંબંધી થઈએ.

(We are related to Mr. M. S. Tripathi.)

મહર્ષિના મંત્રથી.—એ તો સ્વર્ગસ્થ થયા છે.

(Oh ! He is dead)

મહર્ષિ:—હા—દુનિયા ચાલ્યા જાય છે.

(રહેજ શાંતિ.)

(Yes—the world goes on)

અમારા પૂજ્ય સ્નેહિ:—મહાત્મા ! આપના દર્શનનો અધિકાર અમને, યુવાનોને તો અભિમાનપ્રદ છે. (Sir, it is a proud privilege to us, young men, to see you)

નમન નમી જવાની રજા લીધી. ગયા. જતે જતે એ તણુ વાર દૃષ્ટિ એ મહાત્માને નમી આવી, ચોથી વાર નિષ્કલ થઈ પાછા ફરી. જીવનની આ ધન્ય ઘડી નહિ વિમરણ કરી થે તે. જીવનનિયંતા ! આવા પ્રગેજો અનેક દેજો—આ જીવનની ટુંક અવધિમાં, આભારથી સ્વીકારીશું અને વધુ આભારની નમ કંઈ રાખીશું.

ચાર પાંચ મીનીટ જ બેસા, પણ મહાત્માને અનિમિષ બેઠું રહ્યા હતા. આ મૂર્તિ-પૂજન ન હતી, પણ સ્વદેશ સેવાથી કૃતાર્થ થયેલા ઉન્નત આત્માના માનવ મંદિરની તીર્થ-યાત્રા હતી, અને અમાગ જીવનની તો એક ઇંટ, પવિત્ર અને પ્રેરણાદાયક ઘડી હતી. હૃદયના બાવો અડધ્ય હતા પણ આનંદ અને ગોકની છાયા સર્થે ઉપર હતી. અર્ધ કાલે પ્રતિકૃતિમાં બેસ્યા હતા તેના કરતાં મહાત્મા ધણુ જ શિથિલ દેખાતા હતા. એમને અમ પડ્યો તે સાર શોધ કરતા, પ્રતિભાશાળી મુખ ઉપરનું પેલું ગૌરવભર્યું રિમ્ત મંભારતા, આખે રસ્તે એમની જ વાતો કરતા અને કઈ કઈ વિરોધી લાગણીઓ અનુભવતા અને પાછા ફર્યા. પ્રજુ એમના જીવનની કૃતાર્થ મંથા સુખમય અને શાંતિમય બનાવો એટલું જ હજી, એમની તેવુંમી જન્મતિથિ નિમિત્ત પૂજ્ય ભાવથી અભિનંદનો દઈ આજ તો વિરમીશું.

મુજાઈ.
તા. ૫-૯-૧૪.

સન્મુખદાસ ઝવેરલાલ પંડ્યા.

ડૉક્ટર ભાંડારકરની મુલાકાત.*

પોતાની અસામાન્ય બુદ્ધિ અને લાંબા વિદ્યાભ્યાસને પરિણામે જેમણે જગતના વિદ્વાન વર્ગમાં માનનીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, અવિરત પરિશ્રમ અને ચિકિત્સક બુદ્ધિથી પુરાણો, ભાષા, ઇતિહાસ અને તાત્ત્વજ્ઞ તથા શિલાલેખ વિગેરેનો અભ્યાસ કરી, વિદ્વાતભર્યા ગ્રંથો લખી, તથા નવીન શોધો કરી જેમણે લોકસભાજ તથા જગતના વાર્જ-મયની હૃદય સેવા બજાવી છે, હિંદી લોકોની સભાજ સુધારણા માટે જેમણે ખરા દિલથી લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી પ્રયત્નનીય કામ કર્યું છે, અને પોતાના પવિત્ર આચારવિચાર તથા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મશ્રદ્ધા અને દિનચર્યાથી જેઓ સમગ્ર મહારાષ્ટ્ર સમક્ષ ઉચ્ચ આદર્શરૂપે રહેલા છે—એવા પરમ પૂજ્ય શુરવર્ધ ડૉક્ટર સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર, એમ, એ; પી, એચ, ડી; કે. સી. આર્ચ. ઇ. ના હંમેશના કાર્યક્રમ, અવસાવ, સ્વભાવ રત તથા આચારની વિશેષ માહિતી મેળવવા માટે તથા તેમના પોતાના સંબંધિ બીજા કેટલીક વાતો જાણવાની આખા મહારાષ્ટ્રના આબાજદદ સંતો ધણી ઉત્સુકતા હોય એ સ્વાભાવિક છે.

x x x x x

આ મહાન પુરુષનો મરાઠી માસિક “મનોરંગન” ના વાચકોને પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવવા માટે તે પત્રના અધિપતિએ તેમની હયા સ્થાત વાર મુલાકાત લીધી. ડૉ. ભાંડારકરે પોતાના બીજા મહત્વના કામો જાણુ મદી અમલ્ય વખતને ભોગે તેમને ગ્રેમથી અને આદર-પૂર્વક સર્વ સવડતા આપી, તેમણે જે જે મતલો કર્યા તેના યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા. આ સવાસ જવાબમતો મોટે ભાગ શુભદાતી વાચકવર્ગને પણ ઉપયોગી હોવાથી મનકુર અતુવાદે તેમાંથી જરૂરી ઉતારા અગ્રે આપ્યા છે.

x x x x x

પ્રથમ વિનંતિ ડૉક્ટર સાહેબની દિનચર્યા અંગે થઈ.

ડૉક્ટર સાહેબ:—મારી પ્રથમની અને હમણાંની દિનચર્યામાં વિશેષ તો નહીં પણ થોડો સરખો ફેર પડ્યો છે. સાધારણ રીતે હું હંમેશ સવારે ૭ સાડાજ વાગતાં ઉઠું છું. શૌચ, દાંતણુ પાણી—(મુખમાર્જન), દસમી વિગેરે આગેથી અગીયાર સુધી આશરે ચાર કલાક નેટલો વખત વાંચન, લેખન, અને “રેફરન્સીસ”—શાસ્ત્રિય પુસ્તકો જોવામાં ગાળું છું. હમણાં હમણાં આંખનું તેજ કમી થવાથી મારા પોતાથી બરોબર વાંચી શકાતું નથી, અને તે માટે એક “રીડર” (વાંચનાર) રાખ્યો છે. બાર વાગતાને સુમારે ભોજન કરવાનો મારો નિયત્ત છે; પણ સ્નાન કર્યા પછી રોજ કાંઈપણ કાંઈ પરમેશ્વરનું ભજન, મનન અને

* “મનોરંગન” માસિકના “વસંત” અંક પરથી.

પ્રાર્થના કરનારા ગાથુ કે આજે પ્રકારે ઈશ્વરના પ્રત્યક્ષ સહવાસમાં થોડો વખત પણ કાંઈક મિલાય મનને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, અને જો તેમ નથી થતું તો જાણે કાંઈ ખુટતું ન હોય—કાંઈ રહી જતું ન હોય—એમ મન અસ્વસ્થ રહે છે. પેન્ડાન લીધા પછી અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ભોજન બાદ એક કલાક આરામ પડવા સમય મળે છે. આસરે અઢી વાગતા ઉઠી છ વાગતા સૂઈ ફરીથી મારૂં વાચન, લેખન આદિ કામ ચાલુ રહે છે. બપોરે સાડા ચાર વાગે ચઢા પીવાની અને છ થી આઠ મેઘ બે કલાક ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવાની અને ટેવ પડી છે. ફરવા જતા ડોળ સાથે હોય તો ટીપ્પ, તેમ હોય તો તેમની સાથે ધાર્મિક, સામાજિક વિગેરે બાબતની ચર્ચા ચાલતી આનંદમાં વખત પસાર થાય છે. તથાપિ મને એમના ફરવા જવામાં વધુ આનંદ મળે છે. જાણુ, આ વખતે મને એકના એકાંતે વિચાર કરવાનો અવસર મળે છે, અને આ અવસર મારે નકામો જતો નથી. આ વખતે ધણેભાગે તો અધ્યાત્મ વિષયનું ચિંતન ચાલુ હોય છે. ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલી આ રમ્ય સૃષ્ટિ શોભાતું નિરીક્ષણ કરતા મારી રિષ્ટરિષ્ટ પ્રકૃતિ દાય છે, વિચારને મુક્તિ મળે છે, અને આવી રીતે એકાંતમાં વિવિધ વિષયનું ચિંતન કરતો પ્રમત્ત અત્યંત મજા આપે. મારા આનંદના સુમારે વેગ પાડો ફરવા સાડા આઠ નવ વાગતાના સુમારે મરીભોજનથી પચાસી સાગ અગીયાર વાગતા સૂઈ ફરીથી વાચન, લેખન અને રેફરેન્સ શાસ્ત્રનું કામ કરી રાત્રે બાર વાગે ઉઠી જાઉં છું.

મેં પૂછ્યું “એમલે સાધારણ રીતે સાત આઠ કલાકની ઉઘ, અગીયાર બાર કલાકનો માનસિક શ્રમ અને ત્રણ ચાર કલાક ખીનું નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્ય એ આપનો નિત્યક્રમ છે.”

હા, પરંતુ તો હું છતાંક જ ઉઘતો. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા અને બપોરે સૂઈ જવાની દર પડવાથી હાલમાં સાત આઠ કલાકની નિદ્રા લેવી પડે છે. મેલેજમાં હતા ત્યારે રોજ સુમારે તેજ ચાલુ કરનારના માનસિક શ્રમનું મન કંતો હમણા તે દિવસો નથી, તો ખીનું કાર્ય હાથ ધર્યું છે. રેફરેન્સ એજ્યુકેશન મેમ્બરની મદદગાર રીમેન એજ્યુકેશન સોસાયટી, રેફરેન્સ વર્ના યુથ ટ્રાન્સએક્શન મેમ્બરની જાન મારી રિલાય, વીટોર હોમ, પ્રાર્થનામંથાન અને એવી ખીન સંસ્થાઓની ઝિમીમાં હું કામ કરું છું. વળી કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે સાર્વજનિક સભાઓમાં બાપણુ કરનારા હોય છે, એટલે હમેશા કાંઈને કાંઈ પ્રતિ હોય છે જ.

મેં પૂછ્યું “આપની આટલી ઉત્તરાવસ્થામાં પણ આપ આપનું વાચન લેખનનું નિત્યનું કામ સંભાળવા ઉપરાંત આટલો માનસિક શ્રમ લો છો, વળી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં પ્રમુખ તરીકે ભાગ લો છો એ આપનો ઉત્સાહ અને આપનું શરીર સામર્થ્ય જોઈ અમારી તરફ મગ્નતા એ નીચું ધાલવું જોઈએ, પણ મને એમ લાગે છે કે આનું કાંઈ નિરાણું કારણ હોવું જોઈએ.”

ડૉક્ટર સાહેબ હસીને બોલ્યા “શું હશે?”

હું જરા અચકાતો અચકાતો બોલ્યો : “તે મારાથી નક્કી કહી શકતું નથી, કદાચિત્ત

આપની પરિસ્થિતિ અને અમારી પરિસ્થિતિમાં ફેર હશે, કદાચિત્ આપને મળેલી સંધિ—
અવસરો—અમને પ્રાપ્ત થવા દુર્લભ હશે; કદાચિત્—પણુ તે રહેવા દો; આપનો નિત્યનો
આહાર શો છે તે કૃપા કરી કહો. ”

ડૉક્ટર સાહેબ બોલ્યા : મારા આહારમાં કહેવા જેવું મહત્વનું એવું કંઈ નથી. સવારે
દશમીમાં કોશી અને બેડ લઈ છું. બપોરે ચઢા અને બિસ્કિટ તથા ફળ, અગર બિસ્કિટ
ન હોય તો બીજો એવો હલકો પદાર્થ : જમતી વખતે ભાત, રોટલી અને એક બે શાક :
પકવાન અગર એવા ભારે પદાર્થ હું લેતો જ નથી એમ કહું તો ચાલે. ”

પ્ર૦ “આપ વનસ્પતિ આહારી છો ? ”

ઉ૦ “કોઈ કોઈવાર મોંગાહાર કે મત્પાહાર કેડ છું : પણ હમણું સાતે માહારાં
લગભગ છોડી દીધો છે,

પ્ર૦ “અને પાન તંબાકુ પણ વર્જ્ય હશે ? ”

ઉ૦ “ના, દિવસમા એકઠી બે સીગટ અને બે ત્રણ સીગારેટ પીવાની મને ટેવ છે; પણ
મારૂં તમાકુનું રોચન ઘણું નિયમિત છે. આ સિવાય બીજાં એકે વ્યમને ઘર કંઈ નથી, ”

x x x x x

“ત્યારે આપની પ્રકૃતિ આટલી ઉતરતી વયે પણ આની તંદુરસ્ત શી રીતે રહી શકી
છે તે કૃપા કરી કહેશો ? ખરેખર, આપની આવી મારી શરીર વિશિષ્ટિ જોઈ અમને તેવા
થવા ઇચ્છા થાય છે. ”

ડૉક્ટર સાહેબ ગંભીરપણે બોલ્યા : “મારી શરીર તંદુરસ્તી જોઈ તમને તેવા થવાની
લાલચ થાય છે એવું તમે માનો છો, તો મારા મત મુજબ જે જરૂરી બાબતો પર લક્ષ
આપવું જોઈએ તેનો વિચાર કરો. પ્રથમ વાત તો એ છે કે મારી તબિયત બાબત હું
અત્યંત કાળજી રાખું છું. કોઈપણ પ્રમંથે, કોઈપણ કાળે મારા શરીરને હું વિમારે પાડતો
નથી. વૈદકશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વોની સાધારણ રીતે મેં સારી અદિતી મેળવી છે. (આ પ્રશ્નની
શરૂઆત થતાં પહેલાં ડૉક્ટર સાહેબે તેમના નોકર પાસે કાશ્મીરી ડોટ મંગાવી પહેર્યો હતો.)
આ જુઓ, આ વખતે મને દિવસિત થકી લાગી, અને તેથી આ કોટ અણાવી પહેર્યો.
મારા અંગમાં પૂરતી ગરમી થવા સિવાય એ ઉતારીશ નહીં. અચૂક બન્યું તો શું કરવું અને
શું ત્યજવું તેની સાધારણ રીતે મને સમજ છે, ગરમી કે હડીથી મારા શરીરમાં કોઈપણ
રીતનો બિગાડ ન થાય એની હું મંબાળ રાખું છું ખુદી હવાનું મહત્વ પૂર્ણ રીતે મમજતો
હોવાથી મુખાઈ દો કે પુના દો, હું હજુ સુધી કોઈવખત ગલીચ વસ્તીમાં રહેલો નથી એ
ઉપરાંત હંમેશ કલાક બે કલાક ચોખ્ખી હવામાં ફરવા જવાનો નિયમ અબાધિત ચાલુ છે.
મારો આહાર નિયમિત છે એ મેં તમને પ્રથમ કહ્યું. હું જે વાત કહું છું તેમાં મોટા ખર્ચ

કરવાનો નથી, અને તેમ વર્તવું અસમ્ભવ પણ નથી. હું જેની રીતે વર્તું છું તેની રીતે તમારામાંતા ધણી નીરાંતે રહી શકે. તમે તેમ કરોઃછો ? તમારી યુવાન ટાળીને ગળે આ વાત નહીં ઉતરે, કે તેનું મહત્વ તેમની ધ્યાન બહાર છે એમ હું માનતો નથી. દેવળ આગસ, અને મનની કુર્બજતા સિવાય બીજું કારણ નથી, થોડા દિવસ આ નિયમ આરંભી જુઓ; પછી તેમ વર્ત્યા સિવાય તમને એનું જ નહીં પડે, એ મારા સ્વાનુભવ પરથી તમને કહું છું. તમે જો તેમ વર્તશો તો મારા જેવાં જૂઠાં મનુષ્યની તંદુરસ્તીની અહેખાઈ કરવાનું કારણ તમને રહેશે નહીં. તમે પણ મારા જેવા જૂઠાં થશો અને થાઓ, અને મારા કરતાં વધુ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવો, એવો મારો જૂઠાં પુરુષનો આશીર્વાદ છે. તમે મારી પ્રકૃતિ બાબત પૂછો છો. તો તમને કહેવા યોગ્ય એક બીજી વાત છે. મારી બાહ્યપ્રકૃતિની જેમ હું અત્યંત કાળજી રાખું છું તેમ, વખતે તેથી વધારે કાળજી, મારી માનસિક પ્રકૃતિની લઉં છું. હું પણ ઈતરે કોઈ જેવો એક મનુષ્ય પ્રાણી છું; એટલે દુઃખ, શોક, ક્રોધ આદિ વિકારથી મારી પ્રકૃતિને હોબ થાય એવા પ્રસંગો મારી નિઃશક્તિમાં આવે એ સાદનિઃક છે. તે વખતે માનસિક ક્લેશથી હું પર રહું છું—પીડાતો નથી—એવું કંઈ નથી. તથાપિ મારી નિઃશક્તિ એક રહસ્ય તમને કહું છું—તે કહ્યા સિવાય મારાથી રહેવાતું નથી—ભગે તે બાબત તમે મને વહેંચી, ગાંડો કે જે કહેવું હોય તે કહો—પણ હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે આવા દુર્ઘટ પ્રસંગે ઈશ્વર મને માનસિક બળ આપી મારી આપતિ તરફથી દૂર કરે છે. આવા સંકટ, આપતિ અને દુર્ભ-લતાના પ્રસંગે હું સાધુસંતોનાં વચનોનું મનન કરું છું, “જે સંકટ, દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે તે મહન કરવાનું મને સામર્થ્ય આપે,” આ અને એવી પ્રાર્થના અનન્ય ભાવે કરવાથી પ્રભુ તત્કાળ મારી વિનંતિ માન્ય કરે છે. મને તેવો કદિન પ્રસંગ હોય, મારા ચિત્તને શાંતિ વહેલી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે હોખ ઉત્પન્ન કરનાર કારણ જૂઠી જવા પૂરતું સામર્થ્ય મને મળે છે. અને મારી ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા કહો, કે આત્મ વિશ્વાસ કહો, અગર તમને કીક લાગે તે નામ કોહો; મારો માનસિક ક્લેશ તરફથી નટ થઈ હું પુનઃ પ્રસન્નરૂપે ધારણ કરી શકું છું. તે હોખજનક વિચાર મારી પ્રકૃતિ પર કાઈ પણ રીતની અનિષ્ટ અસર કરી શકતો નથી. તમે સાધુ સંતોનાં વચનોનું મનન કરશો, આત્મસંવનન પૂરતું બળ પ્રાપ્ત કરવા સાર અનન્ય ભાવે દેવની પ્રાર્થના કરશો, તો પરમાત્મા તમારી વારે ધારે, અને તમને માનસિક ક્લેશની પીડામાં રહેવા દેશે નહીં. તમે આ નિયમો અમલમાં લાગા તો તમારી પ્રકૃતિ ઉત્તમ રહેશે એ નક્કી માનજો. ”

x

x

x

x

x

તે પછીની મુલાકાત વખતે મેં પૂછ્યું: આપના બાળપણની કેળવણી—મુખ્યારણ—બદલ આપે કંઈ વિશેષ યોગ્યતા રાખી છે ?”

પ્ર. “ બાલકોને નાનપણથી સાચું બોલવાની ખાસ ટેવ પાડી છે. તેઓ જૂનું બોલે, બીજાની ચાડી ચૂગલી કરે, અગર એવા જ કોઈ પ્રકારનું વર્તન ચલાવે તો હું આંખ આડા કાન કરતો નથી. સર્વ બોલાવવાનો અને અપરાધ માફ પડેથી તાબડોતોય યોગ્ય શિક્ષા

કરવાનો મારો નિયમ છે. એજ પ્રમાણે તેમની હઠ કદાપિ હું ચાલવા દેતો નથી. મારા કડક સ્વભાવ અને બહારથી દેખાતા ઉગ્રપણાને લીધે બાળકોને મારી ધૂણી ભીતિ રહે છે; અને આ ભીતિથી તેઓ ખોટું કાર્ય કરતાં અટકે છે. બાળકની રહેણી, કરણી બાબત હું ધણો કડક રહું છું; તેમની હઠ કદિ ચાલવા દેતો નથી; અને તેમને સાર મને ઇષ્ટ લાગતું વર્તન તેમના હાથે જ થવા દેવાનો મારો ખાસ આગ્રહ છે. બાળકોના વર્તન પર મારી ખારીક નબર રહે છે; અને તેમને સારા મંસ્કાર અને સારી સંગત મળે તે જોવાહું કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરું છું.”

પ્ર૦ “આ તો ગૃહશિક્ષણની વાત થઈ; પરંતુ શાળામાં અપાતી કેળવણી સંબંધિ આપનો શો મત છે? આપણા બાળકોને શાળામાં નીતિ-શિક્ષણ આપવા સાર “મોરક્ષ ટેક્ટીયુક” ચલવવા સરકાર તરફથી હમણાં હમણાં પ્રયત્ન આરંભાયો છે તે કેટલે દરજ્જે યશસ્વી નીવડશે એ આપ કહો.”

ઉ૦ “એનો સ્વયં આધાર શિક્ષકની વૃત્તિ અને આચ્છાપર રહે છે. ગણિત, ભૂગોળ, રસાયન-શાસ્ત્ર વિગેરે વિષય જેઓ જ નીતિશિક્ષણનો વિષય છે એવું સંમત શિક્ષક શીખવતું શરૂ કરે તો તેનું પરિણામ હિતકર આવે નહીં. નીતિશિક્ષણના પાઠ આપનાર શિક્ષકનું નૈતિક વર્તન અત્યંત શુદ્ધ, આદર્શરૂપ જોઈએ; તેમનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ જોઈએ; અને જે વિદ્યાર્થી-એને તે શિક્ષણ આપે તેમનું ચારિત્ર્ય સુધારવા સાર તેણે ખરી કાળજી લેવી જોઈએ. સ્વધર્મ પર આસ્થાવાળો, અને પોતાનું કર્તવ્ય પૂરી રીતે સમજતો તે હોવો જોઈએ. આવા શિક્ષકો પામેથી બાળકોને નીતિશિક્ષણ મળેથી સાર પરિણામ આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. “એમ્પ્લસ મોરક્ષ ક્લાસ બુક,” “રેડુક્ટસ ઈમ્પ્રુવમેન્ટ” આદિ પુસ્તકોએ મારા મન પર પાડેલા સંસ્કારનું મને હજીએ સ્મરણ છે; અને આવાં ઉત્તમ પુસ્તકો મનપૂર્વક બાળકોને શિખવેથી તેનું યોગ્ય પરિણામ આવશે એમ હું ધાર છું.”

એ તે પછી પૂછ્યું: “હમણાંના વિદ્યાર્થીઓમાં કયો દોષ વિશેષ પડતો લાગે છે?”

ઉ૦ “કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સાર વિદ્યાનું સેવન કરવાની વૃત્તિ હાલના વિદ્યાર્થીઓમાં થોડી દેખાય છે. બીજા જૂદા જ હૃદયથી ભણનારા યોગ્ય છે, મારા વખતમાં આથી તદ્દન નિરાળા જ રિયલિટી હતી. મારો દાખલો આંખું: તે દિવસોમાં હું વિદ્યાધ્યયન કરું એ મારા ધરની અને ગામની મંડળીને પસંદ ન હતું; પણ મારા પહેલાં વિષનાથ નારાયણ મેંડળિક વિગેરે રત્નાગિરીના પુરોએ મુખર્ષિ જઈ સારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી આવ્યાના દાખલા મોજુદ હતા. તેમને અનુસરી હું પણ પુષ્કળ શીખી વિદ્વાન થાઉં, નવી નવી તરેહનું જ્ઞાન સંપાદન કરું, એવી ઉત્કટ ઇચ્છા માત્રમાં હતી જ; અને કુટુંબજનોનું મન મનાવી, વડિલની આજ્ઞા લઈ, સને ૧૮૫૩ માં ઘર છોડી વઢાણને રસ્તે આઠ દસ દિવસની ત્રામઘમટ મુસાફરી વેરી મુંબઈ આવ્યો; અને આઠા તોડા વિચાર મનમાં ન આણતાં જ્ઞાન-સંપાદનનો જ માર્ગ હાથ ધર્યો. હમણાંના વિદ્યાર્થી માથે સરખાવતાં તે વેળા વિદ્યા પ્રાપ્તિ સાર પુષ્કળ વિદ્યના અને મહેનત અમે સૌએ વેરી હતી. હમણાં તેવો શ્રમ લેનારા છે; નથી એમ નહીં. પરંતુ તેમનો એ શ્રમ પરીક્ષા પામ કરવા સાર જ છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સાર તેમની આસ્થા દેખાતી

કરવાનો નથી, અને તેમ વર્તવું અશક્ય પણ નથી. હું જેવી રીતે વર્તું છું તેવી રીતે તમારામાંના ધણા નીરસો રહી શકે. તમે તેમ કરો છો ? તમારી યુવાન ટોળાને ગમે આ વાત નહીં હતરે, કે તેવું મહત્ત્વ તેમની ધ્યાન બહાર છે એમ હું માનતો નથી. કેવળ આળસ, અને મનની દુર્બળતા સિવાય બીજું કારણ નથી, યોગ દિવસ આ નિયમ આદરી જુઓ; પછી તેમ વર્ત્યાં સિવાય તમને એન જ નહીં પડે, એ મારા સ્વાતંત્ર્ય પરથી તમને કહું છું. તમે જો તેમ વર્તશો તો મારા જેવા જદ્દ મનુષ્યની તંદુરસ્તીની અદેખાઈ કરવાનું કારણ તમને રહેશે નહીં. તમે પણ મારા જેવા જદ્દ થશો અને થાઓ, અને મારા કરતાં વધુ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવો, એવો મારો જદ્દ પુરુષોત્તમ આશીર્વાદ છે. તમે મારી પ્રકૃતિ બાબત પૂછો છો તો તમને કહેવા યોગ્ય એક બીજી વાત છે. મારી બાહ્યપ્રકૃતિની જેમ હું અત્યંત કાળજી ગણું છું તેમ, વખતે તેથી વધારે કાળજી, મારી માનસિક પ્રકૃતિની લઉં છું. હું પણ ધૃતિર સોક જેવો એક મનુષ્ય પ્રાણી છું; એટલે દુઃખ, ગોષ્ઠ, ક્રોધ આદિ વિકારથી મારી પ્રકૃતિને હોમ ધાય એવા પ્રમંથો મારી નિદ્રાગીમાં આવે એ સાહજિક છે. તે વખતે માનસિક કલેશથી હું પર રહું છું—પીડાતો નથી—એવું કાંઈ નથી. તથાપિ મારી નિદ્રાગીનું એક રહસ્ય તમને કહું છું—તે કલા સિવાય મારાથી રહેવાનું નથી—બસ તે બાબત તમે મને વહેમી, ગણી કે જે કરેવું હોય તે કહો—પણ હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે આવા દુર્ધટ પ્રમંથો હૃદય મને માનસિક બળ આપી મારી આપતિ તરાથી દૂર કરે છે. આવા મંકટ, આપતિ અને દુર્બલતાના પ્રમંથો હું સાધુમંતોનાં વચનોનું મનન કરે છું, “જે સંકટ, દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે તે મહન કરવાનું મને સામર્થ્ય આપો,” આ અને એવી પ્રાર્થના અનન્ય બાવે કરવાથી પ્રભુ તત્કાળ મારી વિનંતિ માન્ય કરે છે. ગમે તેવો કલિન પ્રસંગ હોય, મારા ચિત્તને શાંતિ વહેલી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે હોમ ઉત્પન્ન કરનાર કારણ જૂલી જવા પૂરતું સામર્થ્ય મને મળે છે. આને મારી હૃદય પરની શ્રદ્ધા કહો, કે આત્મ વિશ્વાસ કહો, અગર તમને દીક લાગે તે નામ કોહો; મારો માનસિક ક્ષેત્ર તરંગથી નટ થઈ હું પુનઃ પ્રસન્નવૃત્તિ ધારણ કરી શકું છું. તે હોમતરતક વિચાર મારી પ્રકૃતિ પર કોઈ પણ રીતની અનિષ્ટ અસર કરી શકતો નથી. તમે સાધુ મંતોનાં વચનોનું મનન કરશો, આત્મસંવચન પૂરતું બળ પ્રાપ્ત કરવા સાર અનન્ય બાવે દેવની પ્રાર્થના કરશો, તો પરમાત્મા તમારી વારે ધારો, અને તમને માનસિક ક્ષેત્રની પીડામાં રહેવા દેશે નહીં. તમે આ નિયમો અમલમાં મૂકશો તો તમારી પ્રકૃતિ હતમ રહેશે એ મારી માન્યતા. ”

x x x x x

તે પછીની સુલાકાત વખતે મેં પૂછ્યું: આપની બાગેચની કેળવણી—સુધારાજુક—બદલ આપે કાંઈ વિશેષ ચોક્કસી મળી છે ? ”

પ્ર. “ બાગેચને નાનપણથી સાચું બોલવાની આમ રેવ પાડી છે. તેઓ જૂઠું બોલે, બીજાની આડી ચૂગળી દેરે, અગર એવા જ કોઈ પ્રકારનું વર્તન ચલાવે તો હું આંખ આડા કાન કરતો નથી. અર્થ બોલાવવાનો અને અપરાધ માફમ પડેથી તાજડોજ યોગ્ય શિક્ષા

કરવાનો મારો નિયમ છે. એજ પ્રમાણે તેમની હક કદાપિ હું ચાલવા દેતો નથી. મારા કડક સ્વભાવ અને બહારથી દેખાતા, ઉપપણને લીધે બાળકોને મારી ધણી બીતિ રહે છે; અને આ બીતિથી તેઓ ખોટું કાર્ય કરતાં અટકે છે. બાળકની રહેણી કરણી બાબત હું ધણો કડક રહું છું; તેમની હક કદિ ચાલવા દેતો નથી; અને તેમને સારૂ મને ઇચ્છ લાગતું વર્તન તેમના હાથે જ થવા દેવાનો મારો ખાસ આગ્રહ છે. બાળકોના વર્તન પર મારી, ખારીક નજર રહે છે; અને તેમને સારા સંસ્કાર અને સારી સંગત મળે તે જોવાહું ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્ન કરું છું.”

પ્ર० “આ તો ગૃહશિક્ષણની વાત થઈ; પરંતુ શાળામાં અપાતી કેળવણી મંબંધિ આપતો શો મત છે? આપણા બાળકોને શાળામાં નીતિ-શિક્ષણ આપવા સારૂ “મોરલ ટેકસ્ટબુક” ચલવવા સરકાર તરફથી હમણાં હમણાં પ્રયત્ન આરંભાયો છે તે કેટલે દરજ્જે યશસ્વી નીવડશે એ આપ કહો.”

ઉ० “એનો સ્પષ્ટો આધાર શિક્ષકની વૃત્તિ અને આગ્રહ પર રહે છે. ગણિત, ભૂગોળ, રસાયન-શાસ્ત્ર વિગેરે વિષય જેવો જ નીતિશિક્ષણનો વિષય છે એવું સંમત શિક્ષક કીમ્પવતું શરૂ કરે તો તેનું પરિણામ હિતકર આવે નહીં. નીતિશિક્ષણના પાક આપનાર શિક્ષકનું નૈતિક વર્તન અત્યંત શુદ્ધ, આદર્શરૂપ જોઈએ; તેમનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ જોઈએ; અને જે વિદ્યાર્થી-ઓને તે શિક્ષણ આપે તેમનું ચારિત્ર્ય સુધારવા સારૂ તેણે ખરી ઇચ્છા જોવી જોઈએ. સ્વધર્મ પર આસ્થાવાળો, અને પોતાનું કર્તવ્ય પૂરી રીતે સમજતો તે હોવો જોઈએ. આવા શિક્ષકો પામેથી બાળકોને નીતિશિક્ષણ મળેથી સારૂ પરિણામ આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. “એમ્બર્સ મોરલ ક્લાસ બુક,” “રુડુન્ડસ ઇન્ડ્રુવમેન્ટ” આદિ પુસ્તકોએ મારા મન પર પાડેલાં મંસ્કારતું મને હજીએ સ્મરણ છે; અને આવાં ઉત્તમ પુસ્તકો મનપૂર્વક બાળકોને શિખવેથી તેનું ચોખ્ખું પરિણામ આવશે એમ હું ધારું છું.”

મં તે પછી પૂછ્યું: “હમણાંના વિદ્યાર્થીઓમાં કયો દોષ વિશેષ પડતો લાગે છે?”

ઉ० “કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સારૂ વિદ્યાનું સેવન કરવાની વૃત્તિ હાલના વિદ્યાર્થીઓમાં યોડી દેખાય છે. ખીન્ન જુદા જ ઉદ્દેશથી બહુનારા યોદ્ધા છે, મારા વખતમાં આથી તદ્દન નિરાળી જ રિયલિટી હતી. મારો દાખલો આંધું: તે દિવસોમાં હું વિદ્યાધ્યયન કરું એ મારા ઘરની અને ગામની મંડળોને પર્મદ ન હતું; પણ મારા પહેલાં વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળિક વિગેરે રત્નાગિરીના પુરુષો મુખર્ષી જઈ સારી વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી આવ્યાના દાખલા મોજુદ હતા. તેમને અનુસરી હું પણ પુષ્કળ રીખી વિદ્વાન થાઉં, નવી નવી તરેહનું જ્ઞાન સંપાદન કરું, એવી ઉત્કટ ઇચ્છા મારામાં ઉત્પન્ન થઈ; અને કુટુંબજનોનું મન મનાવી, વહિલની આસા લઈ, સને ૧૮૫૩ માં ઘર છોડી વહાણને રસ્તે આઠ દસ દિવસની ત્રામદાયક મુસાફરી વેડી મુંબઈ આવ્યો; અને આઠા તેડા વિચાર મનમાં ન આવતાં જ્ઞાન-સંપાદનનો જ માર્ગ હાથ ધર્યો. હમણાંના વિદ્યાર્થી માથે સરખાવતાં તે વેળા વિદ્યા પ્રાપ્તિ સારૂ પુષ્કળ વિરતબના અને મહેનત અમે સૌએ વેડી હતી. હમણાં તેવો શ્રમ સેનાય છે; નથી એમ નહીં. પરંતુ તેમનો એ શ્રમ પરીક્ષા પામ કરવા સારૂ જ છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સારૂ તેમની આસ્થા દેખાતી

નથી. અમારી મહત્વાકાંક્ષા ઉચ્ચ હતી, અને તે પૂર્ણ કરવા અમે પૂરતો પ્રયત્ન કરતા. જાન મેળવવા સાર એવી ઉલટ ક્ષણ, ઉચ્ચ જાવના અને દૃઢ પ્રયત્નની વૃત્તિ વિદ્યાર્થીના મનમાં જાગૃત કરવાનું કામ માખાપ અને શિક્ષકનું છે. હમણાંના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું આરિઅ અને સદ્વૃત્તિ ખીલવવા સાર પુષ્કળ કાળજી રાખવી જોઈએ. આપણા નેતાઓએ પણ એ વાત લક્ષમાં લેવી જોઈએ.”

“ મેં પૂછ્યું: “ વાહ; શુરજન તરફ આનાદર-વૃત્તિ હાલના બાળ અને તરણવર્ગમાં દેખાય છે એવો આક્ષેપ કેટલાક તરફથી મુકાય છે તે ખરો છે? તેમ હોય તો તેનું કારણ આપને શું જણાય છે, અને તેનો પ્રતિકાર શાથી થાય ?

આ સાંભળી ડૉક્ટર સાહેબ કંઈક ગભીર વાણીથી બોલ્યા: “ આક્ષેપ શા સાડ કહો છો ? આ નિંદ્ય વર્તન હાલ તો જ્યાં ત્યાં વ્યપ્ત દેખાય છે; અને મુખ્યત્વે કરીને કેટલાક વર્તમાનપત્રકારો, ભાષણકર્તાઓ અને નેતાઓ આ પાપના ભાગીદાર છે. ઘણા વિચારોમાં મત-ભિન્નતા રહે એ સ્વાભાવિક છે; અને આ મત-ભિન્નતાથી સમાજને નુકસાન ન થાય તે સાર અને પક્ષના મત જોઈ, સામળી, માર ચઢાવું કરી લેવો જોજ સામાન્ય જનનો મુક્તિ માર્ગ છે. બંને પક્ષ પોત પોતાના મત સાંત ચિત્તે, પુષ્પત વિચાર કરી, સભ્ય અને મીઠી ભાષામાં વાદમસ્ત વિષયની ચર્ચા કરે તો કેવું શુભ પરિણામ આવે ? પણ હમણાં તો કેટલાક પત્રકારો, વક્તા અને નેતાઓએ પોત પોતાનો પક્ષ સમર્થ કરવા સાર જ આંધળા બની, જેરી વાણી, લેખ, અને નિંદ્ય આચરણથી જે વિચિત્ર પ્રકારનું વર્તન અત્યાર સુધી અવ્યવસ્થિત છે તેનું ભયંકર પરિણામ સમાજને ભોગવવું પડે છે. પ્રતિપક્ષી સામુ તુચ્છતા, તિરસ્કાર, અપ્રીતિ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય એવાં દુષ્ટ કામોને કેટલાક પત્રકારોની કલમ અને કેટલાક વક્તા અને નેતાની વાણી હમેશા ઉત્તેજિત કરે છે; અને જે બાળતની અચાંધી જન મમ્મદને બોધ મળે એવા મહત્વના વિષયો બાળુ સહી સમાજમાં વિના કારણ વૈમનસ્ય, દ્વેષ, તિરસ્કાર વધે છે, અને જનહિતનાં કામો સાડ ખરી આરદાથી પ્રયત્ન કરનારના માર્ગમાં નકામાં વિધ્નો ઉભાં થાય છે. જ્યાં મોટા લોક આનું વર્તન અલગે ત્યાં અનુકરણ કરનારની ખોટ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ સામાન્ય જન મોટે ભાગે વિચાર કરવાની તરફી લેતો નથી. તમારી મોટી મંડળીએ વર્તમાનપત્રો દ્વારા મગજાવેલી હોળી જોઈ તરણ વર્ગને પણ એવી હોળી ખેંચવાની મોટી ઉત્સુકતા થાય છે. તમારા મોટા મંડળને સભામાં હલકી, તિરસ્કારથી ભરપૂર, ઘંડાઈની ભાષા વાપરનાં જોઈ તરણ મંડળ પણ તેમ કરવા દોરાય છે, અને સાંમર્ગિક—એવી રોગ મુજબ આ દુનુંજુ ઘણી જ તરસથી ફેલાઈ, તેનું વિષ દારણ હોઈ તેનો ઉપાય થઈ શકતો નથી. તમે પત્રકાર, લેખક, વક્તા, નેતા તથા માખાપોએ આ બાબતમાં જોઈએ તેટલી ખજરદારી રાખી જ નથી. તમે પોને જ નીતિ નિયમ છોડી બીજને તે તોડવા ઉત્તેજન આપ્યું છે; અને તેથી એકંદર અવ્યવસ્થા વધી જઈ તેનું ખોટું પરિણામ આજે સમાજ ભોગવે છે. સમાજ સાર હમણાં જે કંઈ બાળતની જરૂર છે તે નીતિની છે. જ્યાં ત્યાં નીતિનિયમનું એક મરખું ઉપયોગ થવાથી આ અનિષ્ટ પ્રકાર સમાજમાં ધૂસો છે. તે

ફર કરવા નીતિનિયમોનું દૃઢ અવગંધન થવું જોઈએ. માળાપોએ બાળકોની રહેણી કરણી તરફ બારીક નજર રાખવી; શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને, સભામાં વક્તાએ પોતે, સભાપતિએ સભાસભા પાસે, અને નેતાઓએ પણ વિનાયકોએ કાયદો પાળતાં અને પળાવતાં થીખવું જોઈએ; અને છેવટે તમારે પત્રકારોએ કોઈપણ વિષયમાં અસત્યતા, તુચ્છતા, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરે અને મન ઉઘા ધાય એવા કોષો લખવાનો ખોટો મોહ છોડી દઈ, તમારી પવિત્ર ફરજ સદૈવ ઝડપમાં રાખી, લોકકલ્યાણનો ખરો માર્ગ બતાવે તેવા વિષયો તરફ જ તમારી ધ્યક્ષમતા મૂકીપયોગ કરવો. ”

પ્ર૦ “ દીક, બાળકોના હમણાના શિક્ષણ ક્રમમાં કયો ફેરફાર આપને જરૂરી લાગે છે ? ”

ઉ૦ “ માળાપ અને શિક્ષક પોતપોતાનું કર્તવ્ય ઉત્તમ પ્રકારે બજાવવાની ખબરદારી રાખે તો હાલના શિક્ષણમાં કોઈ ખોટો ફેરફાર કરવાની આવર્યક્તા હું જોતો નથી. ”

પ્ર૦ “ છોકરીઓના હાલના શિક્ષણક્રમમાં પણ કોઈ ફેરફાર કરવા જેવું નથી ? ”

ઉ૦ “ છોકરીઓના શિક્ષણક્રમમાં થોડો ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. છોકરાઓને મેટ્રિક પર્વત હોશ્વ તથા મરાટીનું જેટલું જ્ઞાન અપાય છે તેટલું છોકરીઓને મળવું જ જોઈએ. બીજા બાળાના જ્ઞાનની એટલી આવર્યક્તા હું જોતો નથી. બાળાવિષય સિવાય થોડુંક ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, તથા ભૌતિકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેને આપવું. આ ઉપરાંત લલિતકલા, મૃદુ-બચસ્થા તથા આરોગ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, રસોઈ ક્ષમ્તાદિ વિષયોની માહિતી તેને શાળામાં અગર ઘેર મળવી જોઈએ. ફક્ત આટલી જ બાળકોમાં લક્ષ પોરવાય તો બસ છે એમ હું સમજું છું. ”

પ્ર૦ “ હાઈસ્કૂલના ઉપવા વર્ગોમાં અને તે જ પ્રમાણે કોલેજોમાં છોકરા છોકરીઓનું શિક્ષણ એકત્ર હોય તે દીક, કે ઉભયને સારૂ જૂદી જૂદી પાઠશાળાઓ રાખવી ? ”

ઉ૦ “ છોકરા તેમ જ છોકરીની નિરનિયમી હાઈસ્કૂલ અને કોલેજ હોય તે જ વધુ હિતકર અને ઠીક છે એવો મારો મન છે. ”

આ સાંભળી મેં પૂછ્યું : “ ધારો કે આવી પૃથક્ પૃથક્ હાઈસ્કૂલ અને કોલેજ થઈ. હવે સ્ત્રીઓની આ હાઈસ્કૂલ અને કોલેજમાં શિક્ષકવર્ગ કયો નીમવો ? પુરુષ વર્ગ, વિશેષ કરી તરણ પુરુષને સ્ત્રીઓની પાઠશાળામાં શિક્ષક વરીકે શું કદાચ નીમવો ? ઉચ્ચ શિક્ષણ સારૂ પુરુષ શિક્ષકનો બહિષ્કાર ઇટ કે સકય છે ખરો ? ”

ઉ૦ “ છોકરીઓનું પ્રાથમિક શિક્ષણ તો સ્ત્રી શિક્ષક મારફત થાય તો જ સારૂ; પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ સારૂ સ્ત્રી શિક્ષક જ જોઈએ એવો આગ્રહ ધરવો નકામો છે. લાયક સ્ત્રી મળેથી અવર્ય તેની પ્રથમ નિમણૂક કરવી; પરંતુ તેવી યોગ્યતાવાળી સ્ત્રી ન મળે તો પણ સ્ત્રી શિક્ષક જ જોઈએ, એ તત્વ હાથ ધરી હાઈસ્કૂલ અને કોલેજમાં સાધારણ પંક્તિની-સામાન્ય

યોગ્યતા વાળી સ્ત્રીની કદિ નિમણુંક ન કરવી. આજગોપર શિક્ષક વર્ગમાં સ્ત્રી અગર પુરુષો બેઠે રાખશે તે ચાલશે નહીં; એ કિંતુકર નથી તેમ કદિ પણ નથી. જે કોઈ લાયક હોય તેને યોગ્ય, અને કાબેલ સ્ત્રી શિક્ષકો મળેથી બેલાયક તેમને જ નીમો.”

પ્ર૦ “ હમણું પુરુષોની કોલેજમાં સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવું પડે છે. સ્ત્રીઓ સારૂ જ્યારે સ્વતંત્ર કોલેજ થશે ત્યારે તેમના ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા મરદાર અને યુનિવર્સિટી વિચાર કરશે જ. પરંતુ સ્ત્રીઓ સારૂ તેવી સ્વતંત્ર કોલેજ સ્થપાય ત્યાં સુધીમાં સ્ત્રીઓના હાલના ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં કોઈ પણ ફેરફાર થવો જોઈએ એમ આપને નથી લાગતું ? ”

ઉ૦ “ અવશ્ય. કોલેજનાં શિક્ષણક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર થવો જ જોઈએ. ગણિતવિષય અને બીજી ભાષા સ્ત્રી વિદ્યાર્થીની શીખવવાની ખાસ જરૂર નથી. ઐતિહાસિક વિષય તેની મરજીમાં આવે તે પમંદ કરે. ઐતિહાસિક વિષયમાં આરોગ્યજ્ઞાન, ગૃહવ્યવસ્થા અને લલિતકલા” અવશ્ય કરી સમાવેશ થવો જોઈએ; અને આટલું જ શિક્ષણ આપશે તો બસ થશે એમ મને લાગે છે. ”

પ્ર૦ “ સુશિક્ષિત હેક્ટરીયોના લગ્ન થયા પછી સમાજને તેમના તરફથી મળવો જોઈએ કાપડો-મદદ મળતાં નથી એવો તેમના પર એક આભાન્ય આરોપ છે. આમાં આપને કેટલું અત્ય લાગે છે ? સમાજસેવા માટે સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ શું અવિવાહિત રહેવું જોઈએ પરજીવી સુશિક્ષિત સ્ત્રી કઈ રીતે સમાજસેવા કરી શકે ? ”

ઉ૦ “ આપણા ભણેલા સ્ત્રીવર્ગ તરફથી સમાજને કાપડો થતો નથી એ આરોપ જરા પણ સત્ય નથી. જે કોઈ પણ રીતનો દોષ હોય તો તેનું કારણ શિક્ષણ નહીં, પણ આપણી સમાજની પરિસ્થિતિ છે. જો ૦ મી૦ જોખલે અને તેમની ‘ અર્વેન્ટસ ઓફ ઇથિય સોસાયટી, ’ પ્રિન્સિપલ પ્રાંજલે અને તેમનું પ્રેક્ટિસર મંડળ, પ્રો૦ કંવે અને તેમની મંડળી, રા. શિંદે વિગેરેના મંડળ જે કાર્યો કરે છે તેવા પ્રકારના સમાજસેવાના કાર્ય બદલ જે તમે બોલતા હો, તો હું પૂછીશ કે સારા સુશિક્ષિત પુરુષો એવાં બીજાં કેટલાં કાર્યો કરે છે ? અને તેમ નથી તો સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ જ સમાજકાર્યમાં પડે અને સંસારભાર ન ઉઠાડે એનો આશો ? વાર; રમાબાઈ રાનાડેનું સેવાસદન, માહલા વિદ્યાલય, સુંમણનું સેવાસદન વિગેરે સામાજિક સંસ્થાઓ સંસારના ભાર ઉઠાડેલી સ્ત્રીઓ જ ચલે છે ને ? સ્ત્રીઓ કે પુરુષો, સૌને એક કાપડો લાગુ પડે છે. સામાજિક કાર્ય કરવાની પ્રજાના ઉત્કંઠા જોને હશે તે સંસારમ રહીને પણ તેવાં કાર્યો કરવા બહાર આવશે અને આવે છે. તે સારૂ અવિવાહિત જિંદગી ગાળવાની ખાતરકુંડ જરૂર નથી. જોનાં એવો કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ હોય તે ભરે અવિવાહિત રહે. પરંતુ આ તો પોતાની ઇચ્છાનો સવાલ છે. સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષોને આ સંવાદ એ સરખી રીતે લાગુ પડે છે. હાલની પરિસ્થિતિમાં તો વિવાહિત સ્ત્રી વધુ કામ કરી શકે તે

છે. પુરુષો પણ તેમ કરી શકશે. સ્ત્રી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતી નથી એવા તમે આશ્ચર્ય મૂકો છો; સુશિક્ષિત પુરુષ પણ તેટલા જ દોષને પાત્ર છે. મેં તમને શરૂઆતમાં જ કહ્યું કે આ આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિનો દોષ છે. જેને તીવ્ર ઇન્છા છે તે પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે જ. તો આ પ્રશ્નને વિશેષ મહત્વ આપવાની આવશ્યકતા મને લાગતી નથી. યૂરોપમાં સુશિક્ષિત વિનાશિત સ્ત્રીઓ સમાજજીવેલા ક્યાં નથી કરતી? સમાજસેવાના વિષયમાં ત્યાં પુરુષ વર્ગમાં જેટલી જગૃતિ છે તેટલી સ્ત્રીઓમાં પણ છે. જ્યારે આપણો સુશિક્ષિત પુરુષવર્ગ સમાજ કાર્યમાં અધિકાધિક લક્ષ આપવા માંડશે ત્યારે, વખતે તેમના કરતાં પહેલાં, આપણી સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પણ તેવાં કામ હાથ ધરશે.

x x x x x

પ્ર૦ “ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં મહત્વની કઈકઈ બાબતો છે, અને એ જીવન સુધારવા આપણા તરફથી કેવો પ્રયત્ન કરવો આપને આવશ્યક લાગે છે ? ”

ઉ૦ “ પ્રથમ તો એ વાત લક્ષમાં લેવાની છે કે “ રાષ્ટ્રીય ” શબ્દનો અર્થ તમે હમણાં હમણાં જ સમજતા શીખ્યા છો. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રીય બાબતો તરફ ટૂંક દૃષ્ટિથી જ વિચાર કરાય છે. સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય હિત સાથે વ્યક્તિ હિતનો, દોષી પણ રીતના સ્વાર્થનો સંબંધ હોય તો તે કરવા આપણે તરત તૈયાર થવાના ! સ્વાર્થસાધના ન હોય તો દેશહિત તરફ આપણી નજર પણ ન હોય ! અરે, યોગ્ય સ્વાર્થ ખાતર દેશનું નુકસાન કરવા પણ તત્પર થવાના ! અર્થાત્ સ્વાર્થના બોગે દેશહિત કરવું આપણે શીખ્યા નથી ! ગામના સાર્વજનિક તત્તાવ કે નદીના જ દાખલા લોઃ સ્વચ્છ પાણી મળે એવી પ્રત્યેક જાણની ઇન્છા તો ખરી જ. હવે જે જગોએ તેવું પાણી મળે ત્યાંથી તે લેવું તો ખરૂં; પણ તે જ જગોએ આપણે ગંદવાડ કદી ચાલતા થઈએ છીએ. આપણી માફક બીજાને પણ સ્વચ્છ પાણી જોઈએ એ વિચાર કદાપિ આપણા મનમાં નથી આવતો ! મોટા મોટા શહેરોમાં પણ આ જ સ્થિતિ જોશો. ઘર સ્વચ્છ રાખવા પ્રત્યેક જણ પ્રયત્ન કરે છે; પણ આપણા ઘરનો કચરો પડોશીના ઘર પાસે નાંખતા આપણને આવકો આવતો નથી ! ઘરમાં ફેટેલા કાચ પોતાના બચ્ચા છોકરાને વાગી તેમને નુકસાન થશે એવો વિચાર કરનાર તે જ દુકાન સ્થાપનાં વિના મંકોએ ફેંકશે ! રસ્તે જનાર આવનારને નુકસાન થશે તેનો વિચાર—તેમના સુખ દુઃખની ફિકર—કરવાની બાંજગડમાં તે જરા પણ નહીં પડે ! આપણી મ્યુનિસિપાલિટિ, લાયબ્રેરી એમાંએ આ જ પ્રકાર જણાશે. બીજી સાર્વજનિક સભા અને સંસ્થાઓની પણ એવી જ ગતિ છે. સ્વાર્થ સધાતો હોય તો રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક કામોની મોટી મોટી વાતો કરવી; તેમ ન થવું હોય તો આપણાથી તેવાં કામ ન થાય અને તે સંસ્થા અને તે દેશ સાથે પણ આપણે લેવા દેવા નહીં ! ઉદ્ધત આપણે તે સંસ્થાનો નાશ કરવા પ્રયત્ન થઈશું. અને તેમાં યશ મળે જાનને કૃતકૃત્ય માનીશું ! આ આપણો પ્રથમ મોટો દોષ છે. હમણાં હમણાં આ બાબતમાં ઘણો સુધારો થતો દેખાય છે, અને નિરુદ્ધપણે સાર્વજનિક કામ કરનાર

મનુષ્યો યોગ યોગ જોવામાં આવે છે. બીજો દોષ એ છે કે આપણામાં અરસપરસ વિશ્વાસ યુદ્ધિ ઝોઝી છે. અને વિધાનગરનક વર્તન પણ ઝોઝું. આપણા વર્તનમાં “વચન” શું એ તો આપણે જાણતા જ નથી. વચન પાળવાની આવશ્યકતા અને વચનનું મહત્વ આપણે સમજ્યા જ નથી, અને વચન તોડ્યું એ ધણું ધોડું થયું એવી આપણને કલ્પના સુદ્ધાંત થતી નથી. ત્રીજો દોષ એ કે આપણામાં નિયમિતપણું સમજણું નથી. બાર વાગતાં જમવાનો સમારંભ હોય, અને યજ્ઞમાનને નવ વાગતાનું નિમંત્રણ કર્યું હોય, પણ એ પરાણા તો ત્રણ વાગતાં પહેલાં આવે જ શેનાં? સજાના વખત સાર પણ એવી જ માથાકૂટ. છ વાગતાં બરાવાની માર્ગજનિક સજાનું નિમંત્રણ પાંચ વાગતાનું કર્યું હોય, પણ લોકો સાત વાગતાં સંધી એકદમ થશે નહીં. અને તેની કોઈને ફિકર નથી—અને શરમ પણ આવતી નથી. ચોથો દોષ, એક નિશચી ઉપદ્રવર્ધક પ્રવૃત્તિ કરી એકાદ કાર્ય ઝટ પૂર્ણ કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી, અને તે જ પ્રમાણે સાદસ યુદ્ધિ કે મહત્વાકાંક્ષાનો આપણામાં પૂર્ણ અભાવ છે. પાંચમો દોષ, પરસ્પર કલહથી થતી સંઘર્ષાનિ—બર દિવસે દેવાડી આંખે દેખીએ છીએ છતાં સંઘર્ષિત સાથે એ કલહ ઊડવા આપણી શક્તિ નથી. આ દોષોનું દિપ્પણ લાંબું થઈ જાય, અને તે આપણને માલુમ પણ છે. એ દોષો ટાળવા પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પ્રયત્ન કરવો અને પોતાના ઉદાહરણથી બીજાને ધેડા આપવો.”

પ્ર૦ “પણ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના પ્રભાવે આ દોષો હળવે હળવે અમારામાંથી દૂર થાય છે એમ અમને લાગે છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ મેળવેલા અમારા જૂના મહાજમાં અને નવા મહાજમાં આપને કોઈ ફેર માલુમ પડતો નથી?”

ઉ૦ “પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના છટ મંસ્કાર આપણા પર પડે છે, પણ તે ધણી મંદગતિ અને અરપ પ્રમાણમાં છે, જૂના અને નવા મહાજમાં ચોરોરો ફરક દેખાય છે; પણ તેમાં શુભની સાથે દોષ પણ છે. દાખલા તરીકે, જૂના મહાજનું કર્તવ્ય યુદ્ધિ તરફ વિશેષ લક્ષ હરું; એ શક્તિ હાલના જમાનામાં શિથિલ થઈ લાગે છે. શુભજન તરફ પહેલાં સન્માન દર્શિ હતી; હાલમાં તે ધણી કમી છે. પ્રથમ સારાસાર વિચાર કરવાની વિવેકયુદ્ધિ હતી; હમણું “સેન્ટિમેન્ટ”—વિકારવશતા—વિશેષ છે. પ્રથમ મદપાનનો પ્રસાર વધારે હતો; હમણું તે ઘણો કમી છે. સ્વાર્થત્યાગ કરવાની શક્તિ હમણું પ્રથમ કરતાં વધુ હોઈ બીજા પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય સદ્ગુણો દેખાય છે, તથાપિ તેમાં પણ “સેન્ટિમેન્ટ”નો ભાગ પ્રાધાન્ય ધરાવતો હોય છે, શુદ્ધયુદ્ધિ અને એકનિશચી પ્રયત્ન કરવાની પાત્રતા કે આવશ્યકતા તેમાં દેખાતી નથી. એનું કારણ એમ હશે કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં કોઈક દોષ છે, અને સમાજનું અવકલાણ કયે માગે છે તે જોવાની કાળજી આપણા નેતામાં નથી.”

પ્ર૦ “આ તો આપે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના અંશકાર પડેલા મનુષ્યોની વાત કરી. પરંતુ તે શિક્ષણનું જેમણે નામે લીધું નથી તેવી અને તે શિક્ષણના સંસ્કારવાળી જૂની નવી મંડળીના શીય, નીલિમત્તો, સત્ય-પ્રિયતા આદિમાં આપને તકાવત લાગતો નથી?”

૬૦. “પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના મંરકાર વખતના મંડળ કરતાં મંરકારવાળા મંડળનું એકંદર વર્તન વધુ શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનું છે એવો મારો અનુભવ છે. જૂના વિચારવાળાઓ કર્મકંડ અને દુર-ભિમાની વધારે છે. એક પત્નીવત, જૂત દયા, ન્યાયાન્યાય એ તરફ પણ તેમનું લક્ષ્ય જાયું, ખડેલાંના સરકારી અમલદારોમાં લાંચ ખાનારાનું પ્રમાણ પણ વધારે, જે હુણ્ણુ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ લીધેલા અમલદારોમાં ધણો કમી દેખાય છે.”

૫૦. “વાર, રાજ્યાશ્રયને અભાવે અમારામાંના કેટલાક કામ કરી શકનારા પુરુષોની નેઠીએ તેવી કદર થતી નથી, એવી લોક મનજ છે તેમાં આપને કેટલું સત્ય લાગે છે?”

૬૦. “રાજ્યાશ્રય હોત તો અમુક અમુક વીઝે અમે કરી હોત એ સમજૂત જ બ્રમણી રૂપ છે. ખરું કર્તવ્ય સમજનારના જેવા દદ નિશ્ચય, દદ પ્રયત્ન, સતત ઉદ્યોગ અને કર્તવ્ય-નિષ્ઠા એ ગુણો આપણા અંગમાં તીવ્રપણે આવવા નેઠીએ. જેમનામાં એ ગુણો હશે તેમનું કામ પ્રકાશમાં આવ્યા મિવાય રહેશે નહીં. આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તે જ સ્થિતિમાં પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. જે વાત આપણા હાથમાં નથી, અને જે મંજેગો આપણાથી બદલી શકાય તેમ નથી. તેના પર સધળો દોષ મૂકી દર રહેવું, અને આપણું કર્તવ્ય વિમરી જવું એ ખરા મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. રાજ્યાશ્રય મળે તો જ કામ હાથ ધરવું, નહીં તો હાથ નેડી સ્વસ્થ બેસી રહેવું? તમારા બવજી દાદાજી (નિર્ણયસાગર પ્રેસના માલિક) ને કેટલો આશ્રય મળ્યો હતો? પોતાના દીર્ઘ પ્રયત્ન અને સતત ઉદ્યોગથી શુ કરી શકે તેમ હતા તે તેમણે બતાવ્યું કે નહીં? પ્રો. કવેને સરકાર તરફથી કેટલી મદદ મળે છે? રાજ્યાશ્રય મળેથી કામ હાથ ધરીશ એમ ખોલી તેની વાટ જોતા બેસી રહ્યા હોત તો તેમને હાથે આવાં મોટાં કાર્યો થયા હોત ખરાં?”

“મનોરંજન”ના આપ પ્રયત્ન બાબત કેટલાક ઉત્તેજનના રાખ્દો ખોલી હૉક્ટર માણેજ ખોલ્યા: “રાજ્યાશ્રયના અભાવની બ્રમણી જેટલી વહેલી જશે તેટલો રાષ્ટ્રને લાભ છે. રાજ્યાશ્રયનો જ્યાં જગ પણ મંબજ નથી એવા કેટલાય જનકલ્યાણનાં કામો આપણી આગળ પડ્યા છે તેની તો શરૂઆત કરો. આપણામાં નેઠી ખરી સ્ફુર્તિ નથી, આસ્થા નથી, નિષ્ઠા નથી, દદ નિશ્ચય નથી, સતત ઉદ્યોગ કરવાનો અભ્યાસ નથી, સાહસ નથી અને સ્વાર્થત્યાગની બુદ્ધિ નથી. એ ગુણો સંપાદન કરી એકનિષ્ઠાથી કામ કરવા માંડ્યા હોત તો આજે શું શું ન થયું હોત?”

આ પછી મેં પૂછ્યું: “વાર, સામાજિક સુધારણા અધિક યશસ્વી નીવડે તે સારૂ કઈ કઈ બાબતોમાં વધુ લક્ષ્ય પરાવવું નેઠીએ, અને અમારા નેતાઓ તેમ જ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કેવો પ્રયત્ન આરભવો નેઠીએ?”

૬૦. “સામાજિક સુધારણા યશસ્વી નીવડે તે સારૂ પ્રથમ તો લોકમાંથી અજ્ઞાન દૂર થવું નેઠીએ; અને તે સારૂ શિક્ષણને પ્રચાર જેમ અને તેમ વધારવા માંડે એક માથે દીર્ઘ પ્રયત્ન કરવો નેઠીએ. દ્રક્ત પુરુષોના નહીં, સ્ત્રીઓના શિક્ષણ સારૂ પણ તેટલું જ, જાડે

તેથી વધુ, લક્ષ આપવું જોઈએ. તે સાથે લક્ષની વધ વધારવી, જાતિભેદ દૂર કરવા, વિધવા વિવાહમાં હરકત ન કરવી, અને મિત્ર વિવાહ ઇત્યાદિ સાર પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા. આ અંબંધિ વારંવાર વ્યાખ્યાનો આપી, સભાઓ ભરી, લેખો લખી, સામાન્ય જનોમાં એકસરખી વિચાર જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. પરંતુ આ મત, આ વિચાર, સમાજનો મોટો ભાગ ગ્રહણ કરે ત્યાં સંધી તમારે જોઈ રહેવાનું નથી. આપણા વિચાર પ્રત્યક્ષ રૂપમાં મૂકાવા જોઈએ. સત્ય અને ન્યાય માર્ગે જનારે અને તે મુજબ વર્તનારે જરા પણ ગભરાવું નહીં.

x

x

x

x

+ +

પ્ર૦ “ સામાજિક સુધારણામાં થોડી ધણી બાંધ હોડ કરવી ઇષ્ટ છે ખરી ? ”

ઉ૦ “ સામાજિક સુધારણા નીતિ, જૂતદયા અને સત્યના પાયા પર ચલવાની છે. નીતિ, જૂતદયા અને સત્યમાં તમે શી અને કેવી રીતની બાંધ હોડ કરી શકો તેમ હો ? એક પુરુષ બીજાનું ધનહરણ કરે, તો તેણે શુધુ ધન પોતાની પાસે નહીં રાખતાં અડધું મળ માલિકને સોંપવું એમ તમે કહેશો ? બીજને એક આજુમ ત્રીજને હોતરે છે, તેને આટલુ બધું કપટ ન કર—થોડું કર. અને તે થોડા કપટનું પરિણામ પેલા નિરપરાધિએ આનંદ્યા સહેવું એવું તમે કહેશો ? નીતિ, જૂતદયા વિગેરે વિષયોમાં બાંધ હોડ બિલકુલ ઉપયોગની નથી. વિવેક્યુક્ત વાણી ધ્યાનમાં રાખી વાળખી લાગતો સુધારો પ્રત્યેક જણે ધૈર્યથી અવરમ અમલમાં મૂકવો. પરદેશ જઈ આવનારે પોતે કાંઈ પાપ કર્યું નથી એવું તેને લાગતું હોય તો સમાજને ખુશી રાખવા સાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની બાંજગડમાં તેણે પડવું જ નહીં. ન્હાનપણમાં હોકરા છોકરીના વિવાહ કરવા અનિષ્ઠ છે એવું જે ગાળાપ સમજે છે તેમણે સમાજની આરાધના સાર કામળ બાળકની જિંદગી દંદાપિ નુકસાનમાં નાખવી નહીં. એવું જ વર્તન પ્રત્યેક જાતનાં રાખવું. આપણી સદસદિવેકશુદ્ધિવિરુદ્ધ, સત્યવિરુદ્ધ, નીતિવિરુદ્ધ અને જૂતદયાવિરુદ્ધ જે જે વાત હોય તેમાં કોઈએ દંદાપિ બાંધ હોડ કરવી નહીં. ”

પ્ર૦ “ હમણાં હમણાં આપણા સુશિક્ષિત વર્ગમાં કુપટ આચરણ—કહેવું કંઈ અને કરવું કંઈ એવી રીત—વિશેષ જોવામાં આવે છે. બોલવા પ્રમાણે વર્તન નહીં રાખનારની સંખ્યા એક તરફ મોટી છે ત્યારે કાર્ય કરનારાઓમાં એજાખી રીતે બોલવાનું ધૈર્ય નથી. અર્થાત્, એક મનુષ્ય અમુક ગીજ ખુશી રીતે કરે છે, પરંતુ તેણે તેમ કર્યું છે કે કેમ એ પૂછવામાં આવતાં એજાખી ના જ કહે. એવા નમુના દેઝણે દેઝણે નજરે પડે છે. આને પરિણામે સમાજની નીતિ અધોગતિએ પહોંચી છે. અને જ્યાં ત્યાં ટોંગનું સામાજ્ય બંધાયું છે. આવા ટોંગીઓને કોઈ પણ રીતનું શાસન ન આપવું ? આપવું, તો કયું અને શી રીતે ? ”

ઉ૦ “ આજકાલ જ્યાં ત્યાં તમે કહો છો તેની લુચ્ચાઈ નજરે પડે છે, અને એ વાત ખરેખર સાચી છે. સમાજમાં એનો પ્રભાવ પણ વધ્યો છે. એકાદ ગૃહસ્થે સાહસિક પગલું ભર્યું હોય અને જાતિજનોને તેની ખબર પડે, એટલે તે પુરુષ “ મેં તેવું કાર્ય કર્યું નથી ” એમ કહે અને જાતિ સજ્જનોના મનનું સમાધાન થાય એ શું ? કહેનારે હાહાકારું જીતે

ખોલે છે તેની મનાવતે અને જોલનારને પાકી ખાતરી છે: તો પણ આવા વર્તન સામું તેઓ આંખ આડા કાન કરે છે અને તેમાં મોટાઈ માને છે. સામાજિક નીતિવર્તન પર આનું પરિણામ ઘણું અનિદ્ય આવે છે. આપણું સામાજિક વાતાવરણ એકંદર રીતે અત્યંત અશુદ્ધ થયું છે, અને તે યત્નપૂર્વક શુદ્ધ કરવું જોઈએ. અન્યાય, ગરીબ મનુષ્ય તરફ દગલ વિધા અને અસત્ય વર્તન સામે આપણે પૂર્ણ તિરસ્કાર બતાવવો. એ તિરસ્કાર પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શાવવો. મમજો કે વરવિક્રમની રડી પિરદ જાહેર પોકાર કરનાર એકાદ સુધારક પિતાએ પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે વેવાઈ પાસેથી છળ કરી રૂપીયા લીધા, તેની ખબર પડી, તો આવા સુશિક્ષિત પુરુષને કડક શાસન જ મળવું જોઈએ. સાર્વજનિક સભામાં, ક્ષણોમાં તેને સભાસદ થવા ન દેવો; તે પ્રથમ સભાસદ થયેલો હોય તો નામ કાઢી નાંખવું; તેને ઘર કોઇએ જવું નહીં, તેમ તેને બોલાવવો પણ નહીં; સાર્વજનિક સંગ્રહનામાં તેને નિમંત્રણ પણ ન કરવું, દયાદિ પ્રકારથી તેના વર્તન સામું તિરસ્કાર દર્શાવવો. આનું કડક શાસન મળેથી પ્રાપંચિક વર્તનનો વહેલો નાશ થશે એમ હું ધારું.

x

x

x

x

x

પ્ર. “ ઇંગ્રેજ, મંદુર અને મરાઠી બાપામાં ક્યાં પુસ્તકો તરફ આપને વધુ પ્રીતિ છે ? ”
 જ. “ ઇંગ્રેજમાં વિશેષે કરીને ઇતિહાસ, જીવનચરિત્રો અને ધાર્મિક દિલસુરી હું વારંવાર વાંચું છું. દિલસુરી અને ધર્મના પુસ્તકોમાં જેમ્સ માર્ટિનો, હિબર્ટસ લેન્ડર્સ અને ગ્રીફિથ્સ લેન્ડર્સ મેં ધણીવાર વાંચ્યા છે, અને કુડના ઐતિહાસિક નિબંધોનું વાંચન પણ ધણીવાર કર્યું છે. ઇંગ્રેજ કવિઓમાં વર્ડસ્વર્થ અને ટેનિસન મને કૌથી વધુ આવડે છે. રફોલની નવલ-કથાઓએ સુવાચકતામાં મારા મગજ પર ઘણી સારી અસર કરી છે. સંસ્કૃતમાં ઉપનિષદ અને ભગવદ્ગીતા એ મારા પ્રિય ગ્રંથો છે. ઉપપાદન પદ્ધતિ સાર્વજનિકભાષ્ય અને ભાષાશાસ્ત્ર સાથે કાદબરી વાંચવા મને ગમે છે. નાટકોમાં ઉત્તરરામચરિત મને ખડું પ્રિય છે. મરાઠીમાં લુકારામના અનંગ અને જ્ઞાનેશ્વરી એ ગ્રંથો હું વધારે વાંચું છું. ”

પ્ર. “ લલિતકલા પૈકી આપને કઈ કલા આવડે છે ? ”

જ. “ લલિતકલામાં આપણે દેગી ગંઘીન અને ચિત્રકળા હું જાણું છું. નૈસર્ગિક સર્જિ મોંઢવેનો હું બક્ત છું. ”

પ્ર. “ અને આપ પ્રવાસના શોખીન છો ખરા ? હિંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રમાં આપે ક્યાં ક્યાં પ્રવાસ કર્યો છે ? ”

જ. “ ના. પ્રવાસનો મને શોખ નથી. અને પ્રવાસ કરવો મને ગમતો પણ નથી. પ્રસંગોપાત્ત કોઈ કોઈ સહેર જોયાં છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કલકત્તા, ગયા, કાશી, પ્રયાગ, આમ્રા, દિલ્હી, મિમલા, જાલિયર, જયપુર અને છત્તર; સિંધ પ્રાંતમાં કરાચી અને હૈદરાબાદ; શુન્દરનામાં અમદાવાદ અને વડોદરા; મહારાષ્ટ્રમાં કોલ્હાપુર, સતારા, બેલગામ, શોલાપુર, અહમદનગર અને નાગ્રિક વિગેરે ટેકાણાં; અને મદ્રાસ રજવાડામાં મદ્રાસ અને કાંચીપુર હું જઈ આવ્યો છું. ”

પ્ર૦ “યુરોપના પ્રવાસે આપના મનપર ત્રી અમર કરી છે ?”

ઉ૦ “ટૂંકામાં કહું તો યુરોપમાં રાષ્ટ્ર નિશ્ચિત છે. જ્યારે આપણે અહીં ઉધીએ છીએ. યુરોપમાંથી કેટલીએ બાબતો આપણે હજી શીખવી બાકી છે એ ત્યાંના પ્રવાસે મને શીખવ્યું.

પ્ર૦ “એટલે આપનો કહેવાનો આશય એ છે કે યુરોપનો પ્રવાસ અમારે કરવો ઇષ્ટ છે ?

ઉ૦ “કેવળ ઇષ્ટ નહીં, પણ આવશ્યક છે, એવો મારો મત છે. જે કોઈને યુરોપનો પ્રવાસ કરવાના સાધન અને અવકાશ હોય તેમણે તો તે દેશ નિર્ધાર એકવાર અવશ્ય જોઈ આવવો. જગતના પ્રગતિ તથા વિકાસ જેવાં બધાં જ યુરોપ જવું. નહીં કે, એવું કરવા. જે કોઈ જ્ઞાન મેળવવા ત્યાં જશે, આંખો ઉઘાડી ગંભીરતાની વાતચિત્તિ જોશે, અને ત્યાંના ગુણો આજ વસ્તુઓ—પોતાના આચારમાં આજના પ્રયત્ન કરશે તેને પોતાને અને સમાજને પુરુષ કામદો થયા સિવાય રહેશે નહીં.”

પ્ર૦ “અને આપણા સ્ત્રી વર્ગે પણ તે દેશ જોવો એમ આપ કહ્યો છે ?”

ઉ૦ “હા. અહીંના સ્ત્રી વર્ગે ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટાલી વિગેરે દેશ જોશે તો તેનો લાભ જનસમૂહને ધણો થશે. આપણી સ્ત્રીઓ જેમવધુ સંખ્યામાં ત્યાં જઈ આવશે તેમ કેટલીક ગૌરવમયુતિઓ, અગામ, દુરાચર મોટે ભાગે નષ્ટ થશે, અને સ્ત્રીઓનું ખર્ચ કર્તવ્ય શું છે તેની તેમને સમજ પડી સમાજને ધણો ફાયદો થશે. હમણાં સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ ત્યાં જઈ આવી શકે તેમ નથી એ ખુલ્લું છે. તેની જ રીતે તેમના બાળબચ્ચાને આપણે કે સંબંધિજનને સોંપી તેઓ જાય તે પણ ઇષ્ટ નથી. પરંતુ જે કોઈ સ્ત્રીની તેની ચિત્તિ હોય તેણે ખચકાત કરી ત્યાં જઈ આવવું એમ મારું કહેવું છે.”

x x x x x

૦ “સમાજનો એકદર નિચાર કરતા ગારુશુદ્ધ અને તત્ત્વશુદ્ધ ધર્મસિદ્ધાંતો મને તો જનમમૂલની ધર્મ સંબંધિ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થશે ખરી ?”

ઉ૦ “પ્રયત્ન સર્વ બાબતો થશે જોઈએ, એટલે શુદ્ધ ધર્મનું તત્ત્વ મમાજ માન્ય કરશે. સામાન્યજનને પણ સમજ પડે એવું જ્ઞાન આપેથી શુદ્ધ ધર્મ તત્ત્વ તે વધુ સમજશે. શુદ્ધ ધર્મ તત્ત્વ યોગ્ય જ્ઞાનપૂર્વક આપેથી સામાન્ય જન તે માન્ય કરશે અને અહણ પણ કરશે. પરમેશ્વર કે આત્માના વિષય સંબંધિ કોઈ પણ વિવેચન નહોતું કર્યું તો પણ શુદ્ધ ધર્મ પોતાનો પાથો દક્ષત નીતિના સિદ્ધાન્ત પર રચ્યો, અને તે ક્રોધમદ પણ નીવડ્યો. તો આપણે શાસ્ત્રશુદ્ધ અને તત્ત્વશુદ્ધ ધર્મસિદ્ધાન્તો આપી શકીએ તે સમાજ કેમ માન્ય નહીં કરે ? કોઈ પણ શુદ્ધ ધર્મનો પાથો તત્ત્વજ્ઞાનના પાથ પર જ રચાવો જોઈએ. “ઇમોશન” — ભાવના પર ધર્મ કદિ ટકી રહેશે નહીં અને રહ્યો પણ નથી.”

વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર.

આર્ય સંગીતનું સ્વર સપ્તક.

વસન્ત સંવત્ ૧૯૭૦ ના શાસ્ત્રનના અંકમાં “આર્ય સંગીત અને તેનું સપ્તક” એ ૥ નીચે રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે મારા આ વિષય ઉપરના લેખમાં બે ત્રણ બાબ-કાંઈક વસ્તુસ્થિતિરિરુદ્ધ ઉલ્લેખ તરફ મંગીતના વિષયમાં રસ લેનારાઓનું લક્ષ ખેંચ્યું ને ઉલ્લેખ શા આધારે અને કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી કર્યા છે તેનો ખુલામો આપતા પહેલાં જણાવવું જોઈએ કે મેં થોડા વખતથી જ મંગીતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે અને તેના દ્વાર દેશ સુધી પણ હું પહોંચ્યો નથી. કોઈ વિષયના નવીન અભ્યાસીને જેમ મંથી ખીમને વાત કરવાની ઉત્કંઠા થાય છે તેમ આ વિષયના અભ્યાસમાં મને રસ થી, અને તે ખીમઓને ચખ્ખાવવાની ઈચ્છાથી આ લેખ સાહિત્ય સભા આગળ વાંચવા આ મામિકમાં પ્રગટ કરવા મારી પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. આવા સંજોગમાં લખાયેલા લેખમાં નરસિંહરાવ જેવા અગ્રગણ્ય સાક્ષરને દેટલાક સંગીતના વિવાદિત મુદ્દાઓમાં મારા અપ-વ વિચાર જણાઈ આવે તે સ્વાભાવિક જ છે. પણ આ સાથે જણાવવું જોઈએ કે અભ્યાસીની દૃષ્ટિ નિર્મળ હોય છે, અને ચિરકાલના અભ્યાસીની દૃષ્ટિ દેટલીક વખન-ળી અને જુદા જુદા રંગથી રંગાયેલી હોય છે. હવે રા. નરસિંહરાવે જણાવેલી બાબતો આપતાં જણાવવું જોઈએ કે, તે બાબતો વિવાદિત છે, તેમના લખના પ્રમાણે વસ્તુ નિવિરુદ્ધ નથી.

૧. ‘હિન્દુસ્થાની પદ્ધતિમાં દરેક સ્વર તેની પહેલી શ્રુતિ ઉપર મુકાય છે,’ આ માટે આધાર નીચે પ્રમાણે છે:—

ગીતસારામૃતે—

હિન્દુસ્થાનીયપદ્ધત્યાં શ્રુતિક્રમવિપર્યયાત્ ।

શંકરામરણાલ્યાતો મેલઃ શુદ્ધઃ સુનિશ્ચિતઃ ॥

અત્ર મેલે મતઃ પદ્મઃ પ્રથમ શ્રુતિમશ્ચિતઃ ।

અન્યેષુ દૃશ્યતે સોઽપિ ચતુર્થ્યાં સ્વાવિનોત્તરૈઃ ॥

રાજા સુરેન્દ્ર મોહન ટાગોરે “The twenty two musical Shrutis of ૩ Hindus” એ નામના નાના પુસ્તકમાં ગ્રાચીન સંગીત ગ્રંથોનો શુદ્ધ સ્વર મેલ હસ્થાની ‘શંકરાબરણુ’—બિલાવલ—યુરોપીઅન સી—સપ્તક દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. તેમની ભૂલ છે એમ ગ્રાચીન અને આધુનિક શુદ્ધ સ્વરોનાં સ્થાન મેળવતાં માલૂમ પડે પરંતુ હાલના બિલાવલ થાકમાં પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર પડ્મ સ્થાપવામાં તેમની ભૂલ થઈ છે એમ મારું માનવું નથી.

અર્વાચીન અથવા હિંદુસ્થાની પદ્ધતિનું શુદ્ધ સ્વરસમૂહ યુરોપીયન સી—સ્કેલ (C. scale) ને બાદમાં મળે છે. આ બન્ને સમૂહમાં અર્ધાન્તર (Semi-tone interval) કયા કયા સ્વર વચ્ચે છે તે તપાસીએ. યુરોપીયન સ્વર સમૂહમાં અર્ધાન્તર ૦ ૨ ૬ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ અને તાર C ની વચ્ચે છે. હવે હિંદુસ્થાની સ્વર સમૂહના ગ, મ, નિ ૨ સાં, સ્વરો યુરોપીયન સ્વર સમૂહના ૦, ૧, ૨ અને ૩ છે; એટલે ગ અને મ વચ્ચે, ૦ ૧ નિ અને સાં વચ્ચે અર્ધાન્તર હોવું જોઈએ. આ અર્ધાન્તર ગાંધાર અને નિષાદ સ્વર પોતાની પહેલી શ્રુતિ ઉપર સ્થાપવાથી આવી શકે; પ્રાચીન શ્રુતિસ્વરસ્થાપનપદ્ધતિ પ્રમાણે તે સ્વરો વચ્ચે અર્ધાન્તર આવશે.

શાસ્ત્રીદેવના વખતના પ્રચલિત સંગીતમાં ‘અંતર ગાંધાર’ અને ‘કાકલી નિષાદ’ એ પિન્ડ સ્વરો અગત્યના હોય એમ જણાય છે. લગભગ ભરતના વખતથી આ વિકૃત સ્વરો સંગીત મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતા આવ્યા હતા. આ વિકૃત સ્વરો હિંદુસ્થાની પદ્ધતિના શુદ્ધ અથવા ત્રિગ ગાંધાર અને નિષાદ સ્વરો છે. પ્રચલિત સંગીતમાં ધીમે ધીમે આ સ્વરો શુદ્ધ સ્વર કોટિમાં આવ્યા જણાય છે. આ વિકૃતિઓને શુદ્ધ સ્વર ગણતાં નિષાદ અને પશુ વચ્ચે અને ગાંધાર અને મધ્યમ વચ્ચે અર્ધાન્તરો આવે છે અને તેનો ખુલાસો નિયત શ્રુતિ સ્વરની પહેલી શ્રુતિ લેવાથી થાય છે. શાસ્ત્ર નિયમની વિરુદ્ધ લખવું તે પાપ ગણાય, માટે કદાચ શાસ્ત્રીદેવ પછીના સંગીતશ્રેયશીલોએ પણ દરેક સ્વરની શ્રુતિ સંખ્યાનાં અને નિયમ શ્રુતિ માટેનાં મૂળ વચન ઉતાર્યાં કર્યાં; પણ પ્રચલિત સંગીતના સ્વરોની અને ગ્રંથના સ્વરોની એકવાચકતા કરવા જતાં ગરબડ વધી અને યજુઃ શ્રુતિ, પંચશ્રુતિ ઋગ્વેદ ધૈવત ઇન્દ્રાનામો ગ્રંથોમાં દાખલ કરવાં પડ્યાં. નિયત શ્રુતિઓમાં ફેર પડ્યો તે આપણે પાછલા વખતના શુદ્ધ સ્વરો ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. લખાણમાં તો પશુ, મધ્યમ અને પંચ સ્વરની ચાર ચાર શ્રુતિઓ ઇન્દ્રાદિ અને દરેક સ્વર તેની છેત્રી શ્રુતિ ઉપર સ્થાપાય છે એ લખેલું માર્યું છે. આ સંગીત પરિવર્તનને પરિણામે સંગીત પારિજાતિકના કર્તા અહોબ આપેલું નવું સ્વર સમૂહ આપણે જોઈએ છીએ. અહોબજ પડિતના સ્વર સમૂહમાંથી હિંદુ સ્થાની સ્વર સમૂહ સહેલાણથી ઉપજાવી શકાય છે; તે પ્રમાણે પાછળથી પરિવર્તન થયું આ પરિવર્તન થાય તે સ્વાભાવિક જ હતું, કારણ કે સા, મ, અને પ સિવાયના શુદ્ધ સ્વરો સંગીતની કળા ખેડાતાં પોતાને ખરે સ્થાને આવવા જ જોઈએ. આ ફેરફાર શી રીતે આવ્યો ક્યારે ક્યારે થયો તેના ઉપર વધારે પ્રકાશ, ભરત અને શાસ્ત્રીદેવના સમયના વચગાળામાં સંગીતના ગ્રંથો અને શાસ્ત્રીદેવ પછીના વખતના બીજા સંગીતના ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવે, તે વખતે પડે. આ રીતે વિચાર કરતાં પ્રાચીન સ્વરોમાંથી હાલના સ્વરો ઉપજાવવા માટે નિયમ શ્રુતિઓ બદલવાની જરૂર લાગે છે; અને દરેક સ્વરને તેની પહેલી શ્રુતિ ઉપર સ્થાપવાથી સ્વરસંતરો કેમ બદલાયાં તે સમજાવી શકાય છે.

૨. પ્રાચીનકાળમાં સંગીત કળા આપણા દેશમાં બ્રહ્મી ખેડાણથી હોવાથી પ્રાચીન

નાદશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો તેમાં આપોઆપ પ્રવર્તતાં માલુમ પડે તે સ્વભાવિક જ છે. વળી સંગીતના વિષયમાં ચર્ચાઓ લખનારા જે ગૃહસ્થો પાશ્ચાત્ય નાદશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો પ્રાચીન સ્વર સમ્પ્રદાયની પરીક્ષામાં ઉપયોગમાં લે છે અને ઉચિત રીતે લાગુ પાડે છે તેમને રા. નરસિંહરાવે ઉતારેલાં મારાં વચન લાગુ પડતાં નથી અને તેમને ઉદ્દેશીને તે વચન છે નહિ. પરંતુ કેટલાકને પ્રાચીનશાસ્ત્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે અથવા દેશ પ્રેમને લીધે હાલના સર્વ પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાન્તો અમારા શાસ્ત્રોમાં છે એમ બનાવવાનો આશય હોય છે તેથી અને કેટલાકની દૃષ્ટિ પાશ્ચાત્ય રંગથી રંગાઈ હોય છે તેથી બરોબર પરીક્ષા ન કરતાં પોતાના વિચારનું આરોપણ પ્રાચીન ગ્રંથકારો ઉપર કરે છે, તેવા પંડિતોને ઉદ્દેશી આવચનો છે. સંગીત સિવાય બીજા વિષયોમાં પણ પોતાના વિચારના સમર્થન માટે પ્રાચીન ગ્રંથકારોનાં વચનોનો મારી મચાડીને ગમે તેમ અર્થ બંધ બેસાડવાની કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોની ટેવ હોય છે તે જણાવવું અહીં વિષયોત્તર કરવા જેવું છે.

૩. ક. હિંદુસ્થાની સ્વર સમ્પ્રદાયમાં ઋષભ અને ધૈવત, સનીત રત્નાકરાદિ ત્રયોના શુદ્ધ ગાંધાર અને નિષાદ છે, અને મગીન પારિજાતના શુદ્ધ ઋષભ અને ધૈવત છે. ધૈવત ઋષભ ઉપરથી 'પદ્મજપંચમમાવથી' ઉપજવેલો છે, તેથી ઋષભથી દોઢા પ્રમાણનો એટલે ૪૦૫ આન્દોલનોનો થયો. પરંતુ હાલ પ્રચલિત સંગીતમાં પાશ્ચાત્ય મગીનની અસરને લીધે ધૈવત ૪૦૦ આન્દોલનોનો લેવાતો હોય તો વધારે સારો વાત છે, કારણ કે તેથી સ્વરૈષ્ય, સુસંવાદ, ધ્ત્યાદિ ફળની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રશ્ન વિવાદિત છે એટલે વધુ ખુલાસાની જરૂર નથી.

સ. અટોબલ પંડિતે લખેલા 'સંગીત પારિજાત' માં ધના સ્થાપન માટે નીચેનું મંદિગ્ધ વચન છે:—

‘સપયોર્મ્યદેશે તુ ધૈવતં સ્વરમાચરેત ॥

તેમાં ‘મધ્ય દેશે’ શબ્દ નિશ્ચત અન્તર દર્શાવનારો નથી એ સત્ય છે, પણ તે જ ધનુ સ્થાન નક્કી કરવાની ‘સ્વરસંવાદિતાજ્ઞાન’ અને ‘પદ્મજપંચમમાવ’ ની બે કૃતિઓનો ઉપયોગ કરવા પાછળ મામાન્ય રીતે જણાવ્યું છે, છતાં તેમ ન કરતાં, અનેક સુસિદ્ધિઓ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં જોઈ તે અહીં પણ મેળવવા ‘પારિજાત’ માં આપેલા સ્વર સમ્પ્રદાયમાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વો આપોઆપ પ્રવર્તતાં બેવા પોતાની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરી ગમે તે પ્રકારે બંધબેસતો અર્થ કરવાથી શો લાભ ?

આ સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવ લખે છે કે આ જ (૨૧ ફેબ્રુ) ૪૦૦ આન્દોલનોનો લેવાથી Major triadનો મંવાદ સધાય છે. અહીં રા. નરસિંહરાવ ૨૧ ફેબ્રુને છેટે ક્યાંથી લાવ્યા તે જોઈએ. અટોબલ પંડિત ઘ સ્વરને સ્ અને ઘના મધ્ય દેશમાં સ્થાપવાનું કહે છે. વીણાના તારની લંબાઈ મેર અને ઘોડી વચ્ચે ૩૬ ઇંચ લેતાં તાર સા ઘોડીથી ૧૮ ઇંચને છેટે અને ઘ ૨૪ ઇંચને છેટે આવે છે; એટલે ઘ ને ઘોડીથી ૧૮ અને ૨૪ ઇંચના વચગાળામાં સ્થાપવાનું અટોબલ પંડિત સત્યવે છે. અદાર અને મૌવીમ ઇંચના ‘મધ્યદેશમાં’ એટલે ૨૧ ફેબ્રુને છેટે એવો નિશ્ચત અર્થ રા. નરસિંહરાવે શા ઉપરથી ક્યો ?

અહોબલ પંડિતે તો ઉપર બતાવેલી બે ટૂંચીઓ સિવાય બીજી ટૂંચીઓ બતાવી નથી, ત્યારે એ સ્પષ્ટ બ છે કે મ. નરસિંહરાવ પોતાના પાશ્ચાત્ય સંગીતશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો અને ગણિત-શાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી અહોબલ પંડિતના ઘનુ સ્થાને વીણા ઉપર ઘોડીથી ૨૧ ફે ઇચને છેડે બતાવે છે અને આ પ્રમાણે 'સંગીત પારિખત' ની સ્વર કારિકાઓનો લાઘવવાળો યોગ્ય અર્થ અહણુ કરે છે. વળી પાશ્ચાત્ય સી—સ્વર સમક Ideal Scale (શુદ્ધ સ્વર સમક) ગણાય છે અને તેમાં સ્વરનાં પ્રમાણુ સાદાં અને દોષ રહિત છે એટલે તેમાં a સ્વરનું પ્રમાણુ છે તે બ ઘનુ પ્રમાણુ લેવાથી Major Sixth, Major Third, Minor Third આદિ સ્વરાન્તરો સ્વયંવાચ અને Major triad (મહાન્ ત્રીક) નો મંવાદ સ્વરૈક્ય વગેરે બાળતો જળવાય છે. આ વાત મત્ય છે. તેમાં ઈષ્ટ ક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા હવે સંગીતમાં તેમ કરવાની કોણ ના પાડે છે? પણ અહોબલ પંડિતના વખતમાં આ મહાન્ ત્રીકનો મંવાદ Major Sixth, Major third, Minor third, Fourth વગેરે સ્વરાન્તરો શું જળવામાં હતો? તે વખતના અને પહેલાના કાળમાં કઈસંવાદથી અને પછી પચમ બાવથી એટલે Fifthના પ્રમાણુથી સામાન્ય રીતે સ્વર નહી થતા હતા.

મ. નરસિંહરાવ કહે છે કે ઘનાં ૪૦૫ આન્દોક્ષનો $\frac{256}{3}$ પ્રમાણુ લેઈશું તો સીમગ અને સીમગિતિ અનુક્રમે $\frac{256}{3}$ અને $\frac{256}{3}$ પ્રમાણુના થશે. હવે 'Law of Harmony' સ્વરૈક્યના નિયમ પ્રમાણે સમકના સ્વરોનાં પ્રમાણુ આરંભક સ્વર સાથે અને બીજા સ્વરો સાથે જેમ વધારે સાદા પ્રમાણુનાં હોય તેમ સ્વરૈક્ય અને સ્વર સંવાદ વગેરે સારી રીતે મિલ્લ થાય છે. પણ દરેક દેશમાં સંગીતમાં સ્વરૈક્ય (Harmony) નો પ્રશ્ન ઘણો પાછળથી ઉત્પન્ન થયો છે અને તે ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો છે. આપણું સંગીત તો Melody સ્વરક્રમમાધુર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. માટે સીમગ અને સીમગિતિ નાં પ્રમાણુ સાદાં નથી આવતાં તો તે સ્વરૈક્યના દૃષ્ટિ બિન્દુએ દોષ છે અને તેટલે દરજ્જે અહોબલ પંડિતના વખતનું સ્વર સમક દોષપુજ્ઞ છે તે કથુક્ષ કરવું બ પડશે. હવે આપણે પાશ્ચાત્ય નાદ-શાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્તો જાણ્યાં છે અને તે સિદ્ધાન્તોને આધારે આપણા પ્રચલિત સંગીતમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો ધટે તો કરવો ઇષ્ટ છે અને તે થશે પણ ખરો. પણ તે ફેરફાર આપણે પ્રાચીન સંગીત શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને કરીએ છીએ એમ ગમે તે પ્રકારે તેમાંનાં વચનોનો અર્થ કરી બતાવવામાં પ્રાચીન સંગીતની મહત્તા વધવાની નથી; અને આદ્ય નિક નાદશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોવડે પ્રાચીન સંગીતમાં સિદ્ધાન્તો તપાસતાં તેમાં દોષ જણાય તો તે બતાવી આપવાથી પ્રાચીન આર્ય સંગીતની અને સંગીત શાસ્ત્રકારોની જાહોન-લાહી ઝાંખી થવાની નથી. એમ માફે માનવું છે. 'ઉપલી' બાળતો વિવાદિત છે એટલે દરેક જણ સ્વતઃ મત આપી શકે, માટે વધુ 'બુઝાસાની' જરૂર નથી.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને

રા. નરસિંહરાવ.



જાણનાં યુગ આપ્યા પછી રા. રૂની એક દલીલ ઉપર રા. નરસિંહરાવ ઉતરે છે, તે એકે પારસીઓ આદ્યમા શતકમાં ગુજરાતમાં ઉતર્યાં. સારે તેમજે ગુજરાતી માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારી હતી. અર્થાત્ ગુજરાતી ભાષા ઈ. મ. ના ૮ મા શતકમાં પ્રચરિત હતી. રા. રૂએ મી. કરાકાના પારસીઓના ઇતિહાસ ઉપર ધોરણ ગણી પારસીઓ ઈ. સ. ૭૧૬ માં સંજળ પાસે ઉતર્યાં, સારે તેમને ગુજરાતી ભાષા રચીકારવી પડી એવું લખેલું જણાય છે એમ રા. નરસિંહરાવ લખે છે ને જણાવે છે, કે સંજળ તે હાલ પણ ગુજરાતનો ભાગ નથી; રૂઝુની ઉત્તરેજ ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાનું પ્રચાર ક્ષેત્ર અટકે છે (દા. ગીઅસેના યુસ્તકનો આધાર આપે છે). પ્રાચીનકાળમાં તો વળી સંજળ તે ગુજરાતમાં નહિ, પણ હાટ દેશમાં હતું. દા. ગીઅસેને મતે મહી નદીની દક્ષિણનો પ્રદેશ હાટ નામથી ઓળખાતો હતો. એ ભાગનો પણ ગુજરાત નામના મગલ થયો તે મુસયનાન સત્તા નીચે આવ્યા પછી અને પ્રાચીન ગુજરાતને પણ ગુર્જરાના નામ અણુદિવવાડના આવશ્યકતાના સમયમાં ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૮૫૬ ની દરમ્યાન મળ્યું હતું.

આ બાબતોનો હવે આપણે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. ગુજરાતી ભાષામાં સુધી પ્રચરિત હતી તે વાત હું મત અંકમાં સ્વચી ગયો છું. રા. રૂ એ મી. કરાકાના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખ્યો છે, અને રા. નરસિંહરાવે પણ તે ઉપર તથા કિસ્સે મળ્યું ઉપર આધાર રાખ્યો છે. કિન્તુ સંજળની હકીકત મી. કરાકાના ઇતિહાસમાં આવી જાય છે, તેથી તેને જુદું પ્રમાણ ગણવાની જરૂર નથી. હું આગળ ઉપર આપીત કરી આપીશ કે રા. રૂ એ તેમ રા. નરસિંહરાવે પારસીઓ સંજળમાં ઉતર્યાની જો સાક્ષી આપી છે તે બંને ખોટી છે; અને પારસીઓનું આગમન સુમારે ૨૨૦ વર્ષ આગળ ઠેલું પડશે. મી. કરાકાના ઇતિહાસમાં ૭૧૬, ૭૭૨, ૭૭૫ એવી ત્રણ સાક્ષી જુદે જુદે ઠેકાણે આપી છે. સંજળ એ હાલ ગુજરાતનો ભાગ નથી, અને ગુજરાતની દક્ષિણ સીમા દમણ આગળ અથવા દમણગંગાએ હાલ પૂરી યાય છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ પ્રાચીનકાળમાં પણ તે ગુજરાતમાં નહોતું એ સાબીત કરવા માટે પુરાવો જોઈએ. તે હાટ દેશમાં હતું એમ તો રા. નરસિંહરાવ કહ્યું કરે છે, તો જોવાનું એટલું રહે છે કે હાટ દેશ ગુજરાતનો ભાગ હતો કે કેમ ? હાટ નામ અતિ પ્રાચીનકાળમાં રામાયણ મહાભારતના સમયમાં જોવામાં આવતું નથી. તેની પ્રથમ જાંખી કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસમાં યાય છે. ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ માં મિહિરકુપ રાજાએ લાકા છત્તિ પાછા આવતાં યોધ, કમ્પાટક, હાટ

આદિ દેશ જુલા હતા. એ પછી લાટ દેશનું નામ સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપ રાજાઓએ અનાહલ માલ (અનાવલ પાસે મોડું સહેર હતું) ઉપર હુમલો કર્યો તે વખતે દેખા દેછે. અનાહલમાલના રાજાએ ચાકીને ક્ષત્રપની માગણી પ્રમાણે ઉત્તર લાટ ખંભાતને પાવાગઢ સાથે આપ્યો, ત્યારે લઢાઈ બંધ થઈ. આ હકીકત અનાવલ (અનાવલા) ના અસલ ઇતિહાસ ઉપરથી મળી આવે છે. દા. ગીર્મસે લાટની ઉત્તર હદ મહીધી સર કરે છે, ત્યારે બીજાઓ તે નર્મદાથી સર કરે છે; અને તેનું સ્મરન “લાટને તાડ એ દક્ષિણમાં” એ કહેવત ઉપરથી પણ થાય છે. લાટ, લાટપ, લાહ, લાટક, લારક (આરખોનું), લારિક (હોલેખીનું), એ પ્રદેશની દક્ષિણ હદ કર્યો સુધી હતી તે ખાત્રી પૂર્વક કોઈએ જણાવી નથી, પરંતુ રા. નરસિંહરાવ સંગળજીને લાટ દેશમાં ગણે છે, એટલે તે વિષે કંઈ વધારે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. એક વખત ઉત્તર લાટમાં-મહી ને નર્મદા વચ્ચેના પ્રદેશમાં-ગુર્જર રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, અને દક્ષિણ લાટમાં અનાવલમાલ, નવસારી (નાગમંડળ), કામરેજ ને માંડવીનાં રાજ્યો હતાં. મારા એક મિત્ર-જેમના બાપદાદાઓએ માંડવી (સુરત માંડવી) ની દિવાનખીરી લાગત ત્રણ પેઢી સુધી કરી હતી, તે કહે છે કે સંગળજી એક વખત માંડવીનું ખંડીઈ હતું. પૂર્વે ગુજરાતનું નામજ નહોતું, અને ઉત્તર ગુજરાત-જેને ગુર્જરા-ગુજરાત નામ ચાલુઓએ આપ્યું, તે આનર્તને નામે ઓળખાતું હતું. એટલે હાલના ગુજરાતનો પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, અને આનર્ત દેશ મળીને ચયે હતા. તે ઉપરથી રા. નરસિંહરાવ એમનો કહેવા નહિજ માગતા હોય, કે સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, અને આનર્તની બાપાઓ જૂદી જૂદી હતી, અગર લાટ વગેરેમાં ગુર્જરબાપા વપરાતીજ નહોતી.

ખંભાતથી માંડીને છેક ગોવા સુધીના દરિયા કાંઠાના સુલકને પહેલાં અપરાન્ત^૧ કહેવામાં આવતો, અને સંગળજી તેના ઉત્તર તરફના ભાગમાં આવેલું છે. એ અપરાન્તદેશમાં યદને અર્જુન દાન્ડી ગયા હતા. એ પ્રદેશના બંદરોનો વેપારીઓ ગુજરાતી લોક વાણીઆ^૨ હતા.

ગુજરાતની હદ પૂર્વે ક્યાં સુધી હતી, તેનો પુરાવો કુમારપાળ પ્રબંધમાંથી મળી આવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે દક્ષિણે વિંધ્યા પર્વત સુધી કુમારપાળના રાજની હદ હતી, એટલે હાલની હદ જે દમણગંગા કહેવામાં આવે છે, તેની પેલીબેર વિંધ્યાચળ પર્વત સુધી હતી, તેથી તેમાં સંગળજી-પ્રદેશ આવી જાય છે.

ગુજરાતની સીમા હાલે કાલે જલ્લાઈ છે. ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં મુંજઇ તથા ઉત્તર કોકણ, અજીહલવાડના તાબામાં હતાં ૧૫ મા સૈંકડાની હેલ્લા ભાગમાં તથા ૧૬ મા સૈંકડાના પહેલા ભાગમાં અમદાવાદના આદરાહોએ આનર્ત તથા માળવાનો કટલોક ભાગ

૧ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ રા. બા. ગોવિંદભાઈ કૃત પૃષ્ઠ ૧૧.

૨. ય. પ્રા. ઇ. ૫૯. ૨૬૮

૩. સદર ૫૯. ૨૨૦

ગુજરાત સાથે જોડાયે હતો. અકબરે ખાનદેશને માળવાનો વધારે ભાગ ગુજરાતમાંથી કાઢ્યો, પણ અલોર તથા સીરાહી એ ગુજરાતમાં રાખ્યા. દક્ષિણ તરફના ગુજરાતના મુખ્ય નગર નાંદિપુરી (હાલનું નાંદોદ, પણ ઘ. બુધવર તે બરચ નજીક એક સહેર હતું એમ કહે છે) હતું. એ રાજ્ય ઈ. સ. ૫૮૯ થી ૭૩૫ સુધી અસ્તિત્વમાં હતું. ગોધરાના કુધળને છતવાથી વીરધવળની સત્તા મહારાષ્ટ્રની ૬૬ સુધી પહોંચી એમ કીર્તિ દામુદીનો કર્તા જણાવે છે.^૧

હિંદુસ્તાન જેવા એક ખડમાં જૂઓળના રાજકીય ભાગવડે ભાષાનો પ્રદેશ પૂર્વે કે હાલમાં નહીં યતો નથી ગુજરાત સાથે માળવાને ખાનદેશ જોડી દીધા અથવા ગુજરાતની ૬૬ એકવાર અલોર સુધી પહોંચી ગઈ, માટે તે તે પ્રાંતોમાં ગુજરાતી ભાષા ચાલતી હતી એમ કહી શકાય નહિ. ભાષાનો આધાર જે તે પ્રદેશની વસ્તી ઉપર રહે છે. એ વસ્તી જ્યાં ત્યાં પોતાની ભાષા લઈ જાય છે. દોશીન અને મદ્રાસમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી વિશેષ હોવાથી ત્યાં ગુજરાતી નિશાળો ચાલે છે. મોરીશસ ને ઝાંઝીબારમાં ગુજરાતી લોકોની ભાષા ગુજરાતી છે સંજ્ઞાની આસપાસનો પ્રદેશ મોટા ભાગે ગુજરાતીથી પૂર્વે અને હાલ વસેલો હોવાથી ત્યાં ગુજરાતી ભાષા ચાલતી હતી અને હાલ પણ ચાલે છે. યાજ્ઞા જ્ઞાના ઉત્તર ભાગમાં એટલે દેણ તાલુકામાં ગુજરાતીઓની વસ્તી વધારે છે તેથી ચીરાણ, દેહરી, બોર્ડી, સોર, સંભા, ઉમરગામ, નારગોળ, સંજ્ઞા, મરોલી, કુશ્મા, પાલીકર-માલી, વસવાડા, ખતલવાડા, માહેન, બોરીગામ, કરમલી, તડગામ, માણેકપુર, મોડા, સોર-કવાડા, કરજગામ, જંજુરી, અને સોરડા એ ૨૨ ગામમાં ગુજરાતી નિશાળો છે, ત્યારે ચીચળ, બોર્ડી, ઉમરગામ, નારગોળ, ખતલવાડા એ સ્થળોએ મરાઠી ને ગુજરાતી નિશાળો જુદી જુદી છે. તમ સંજ્ઞામાં હાલ વસ્તી ૨૩૭૫ હોઈ તેમા માત્ર ગુજરાતી શાળાજ ચાલે છે. આ ભાગમાં પૂર્વે ગુજરાતી લાઠવાણીઆ મોટા વેપારી હતા, એ વાત મેં પહેલાં જણાવી છે. અનાવસા લોકો જૂના કાળથી એ તમ્જ નજીક રહેલા છે, અને વસવાડા ગામ તેમનું ગણાય છે. કુળા, વારલી, ધોડીઆ ને નાયકડા (જે સુરત જ્ઞામાં વસે છે) ની વસ્તી દેણ તાલુકાના પૂર્વ ભાગમાં તો બરચક છે, અને તળ સંજ્ઞામાં એક હજાર મુસલમાન, હસે વારંગી, ૨૮૦ માંગી ૧૦૦ કુળા ૧૮૦ કેળી ૨૫ કણથી ને ૫૦ પારસીની વસ્તી હાલ છે. આ લોકો કંઈ હાલમાંજ ત્યાં જન્મને વસ્યા છે એમ નથી. જોખે ગેટ્ટી-યર ભાગ ૨૨ પૃષ્ઠ ૫૫-૫૭ માં આરબો સંજ્ઞાને સિનદાન કહેતા, અને તે એટલું મોટું હતું કે તેનું ખીલું નામ નવતેરી નગરી પણ હતું એમ લખ્યું છે. આરબો સાથે સંજ્ઞામાં વેપાર બહોળો ને લાંબી સુદત ચાલ્યાથી તેમના અધકારો તે વિષે ઘણું લખી ગયા છે. “ નવતેરી ” (૯×૧૩ કોસના વિસ્તારવાળી) નામજ ગુજરાતી છે.

સંજ્ઞામાં હિંદુ રાજ હતો અને તેની કૃપાથી પારસીઓને વાસ મળ્યો. તે વખત

૪. સદર ૫૪ ૧૨

૫. „ ૫-૫

૬. „ „ ૨૪૦

તીર હોઇ શકે નહિ, પણ તે સંવત ૯૯૨ સાથે આગાંઠ મળી રહે છે. ઇસ્લામ દીનની ખેળ કરનારી મંડળીના એકવાકના ત્રીજા વોલ્યુમ પાન ૨૦૦-૨૦૧ ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં તેઓ માનતા હતા કે અર્ધ વરસ ૯૯૨ નું હતું, અને તેમણે અટકળ બાંધી હતી કે આગતા વખતમાં ૭ ને ૯ ના અંક લગભગ એક સરખી વલણના હશે. આ અટકળ ખરી છે એમ પ્રો. હોડીવાળાએ સાબીત કર્યું છે, અને ડા. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના લેખ ઉપરથી તેમણે સાબીત કર્યું છે કે ઇ. સ. ની દશમી સદીની આસપાસ નવનો આંકડો બે રીતે વચ્ચે હોતો, અને તેનો આકાર આપણા હાલના સાતડાને ઘણો મળતો હતો, અને તેનું બીજું રૂપ હાલના નવજા જેવું હતું આવેળ ગોરાળો અંબરના થના મંદીરના લેખ વિષે થયો હતો. ડા. ભાઉદાસજી તેની સાલ ૭૮૨ વાંચી હતી; પણ તે ૯૮૨ જોઈએ એમ ડા. ભગવાનલાલે દેખાડી આપ્યું હતું, અને એ સાલ ખરી છે, એમ ડા. ભંડારકર, ડા. ક્લીટ, પ્રો. પાઠક અને બીજાઓ માને છે. પારસીઓ સંજ્ઞામાં જાદી રાણાના વખતમાં આવ્યા એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. ઇ. સ. ની દશમી સદીમાં સિલ દ્વારા વસતા રાજાઓની હકુમત હેઠળ સંજ્ઞા હતું આ વાત સાબીત કરવાને પ્રો. હોડીવાળાએ એ વંશના સિયા લેખ આપ્યા છે, અને આકાદસ દાખલા આપી જણાવ્યું છે કે નામનો અપભ્રંશ થઈ વજજડદે ઉપરથી જાદી થયું છે. એજ વંશના એક લેખ ઉપરથી પ્રો. હોડીવાળાએ બતાવી આપ્યું છે કે સિલદ્વારા વસતા અપરાદે ખારાસાન મંડળીને નાણાની એક રકમ બહિરા કરી હતી. ખારાસાન ગંડળી વિષે ડા. ભગવાનલાલ શુચવાડામાં પડ્યા હતા, પણ પ્રો. હોડીવાળાએ દેખાડી આપ્યું છે, કે પારસીઓનું જે રાણું હિંદુસ્તાન તરફ ઉતરી આવ્યું, તે ધરાનના પૂર્વ ભાગ એટલે ખારાસાન તરફના તાપકનોજ એક ભાગ હતો. કિસ્સે મંજાણમાં આપેલી એક લીટીનો ખરો અર્થ સમજતો નહોતો, તે એ ગ્રેફિસરે કરી બતાવ્યો છે. એ લીટીમાં સાહરાવાન બોલ એકાધદે હોઈ તે રાજે હરાવાન જોઈએ, એટલે કિસ્સે સંજ્ઞાના લખનાર પ્રમાણે પણ જાદી ગણો રાજદાર (સિલારા) વસતો હતો એમ કહે છે. પ્રો. હોડીવાળાએ બીજું એ બતાવી આપ્યું છે કે સંજ્ઞાવાળા આતસ બેહેરામને પહેલા પરચાવનાર મોબેદ નેરીઓસંગ ધપડી હતા. તેમની વસાવળી શુદ્ધ કરતાં તેમના વડાવા શાપુર રાહેરીઆર આઠમી સદીમાં નહિ, પણ દશમી સદીમાં આવ્યા હતા. કિસ્સે સંજ્ઞામાં કર્યું છે કે પારસીઓ હિંદમાં આવ્યા પછી પાંચમી વર્ષ મહમદ બેગડાએ સંજ્ઞાપર હુમલો કર્યો હતો, તે વાત આ હિસાબેજ બંધ બેસતી થાય છે, કેમકે સંજ્ઞા ઉપરનો હુમલો ઇ. સ. ૧૪૬૫ ના અરસામાં થયો હતો. કેટલેક સ્થળે (ખોખે જેઝેરીઆર સુદાંએ) મહમદ બેગડાને બદલે દિલ્લીના આલાઉદ્દીને હુમલો કર્યો જણાવ્યું છે, તે વાતને પ્રો. હોડીવાળાએ દાખલા દલીલથી ખોટી પાડી છે. વિસ્તાર બધે આ બાબત પ્રો. હોડીવાળાએ જે લખાણથી દલીલો આપી છે તે છોડી દેવી પડે છે.

હવે જાદી રાણા વિષે જરા વધારે વાત કરીશું, રાણા શબ્દ દક્ષિણમાં આવતો નહોતો; તે ગુજરાત અને રજપુતસ્થાનમાં જ જણીતો છે. રાજાથી નાના તે બહુધા રાણા અને તેથી ઉતરતા તે રણા કહેવાતા. હાલ પણ હુણાવાડાના રાણા ને કડાણાના રણા કહેવાય છે. ખોરખંદરના ને મોટા ઉદેપુરના રાણા કહેવાય છે; એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે; માટે જાદી

રાણા મરાઠા કે કોઈ ખીછ જાતનો હોય નહિ. મોઠા રાજના તાબાના સામંતો ને ભાષાનો નાના રાજના અધિપતિ હોય, તેમને રાણા કહેવામાં આવતા, એમ પંડિત ગૌરીચંદ્ર જણાવે છે. સંજ્ઞાણના શિક્ષારા વંશના રાજાઓ સામંત હતા અને તેમને મહાસામંતનું બિરુદ અપાયું હતું. ચાલુક્ય સોલંકી અને વાઘેલા લોકો પોતાને સૂર્યવંશી કહેવડાવે છે, પરંતુ પંડિત ગૌરીચંદ્રે તે ચંદ્રવંશી છે એમ ઘણા તાત્પર્ય લેખોથી સાબીત કર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રે દયાત્રય મહાકાવ્યમાં જીમહેવને ચંદ્રવંશી લખ્યો છે; અને એજ પ્રમાણે વસ્તુપાલ ચરિતમાં પણ તેને ચંદ્રવંશી કહ્યો છે. તેમનું રાજ પૂર્વે જેમ કનોજમાં હતું તેમ વાતાપી (બાદામી), કલ્યાણ (કલ્યાણી), કલચુરી (બાને) મંગલીશ ગુજરાતના લાટ પ્રદેશનો રાજા હતો, એટલે એથીથી માંડીને લાટ સુધી તેનું રાજ હતું.)*

આ ઉપરથી જણાય છે કે શિક્ષારા વંશીઓ ચંદ્રવંશીહોવા જોઈએ, અને જદી-જદી એ જદુ-જદવ રાખેથી થયો હોય તો તે ચંદ્રવંશી ચક્રવર્તીનો કહી શકાય. સર કેમળેશ ધારે છે કે તે હરિષ્ણુ ગુજરાતનો કોઈ માદવ રાજા હતો.†

જદી રાણા સં. ૯૫૨ માં હતો, અને તે વખતે પારસીઓ સંજ્ઞાણમાં આવ્યા, એટલે તેમનું આગમન દશમા સતક ઉત્તરતાં થયું, અને સં. કેસવનાથ જણાવે છે તેમ એ સતકમાં પ્રાચીન ગુજરાતી ચાલતી હતી. એ વખતે ગુજરાતી ભાષા સ્થિર થઈ હતી એમ કહેવાનો હેતુ એવો કે તે વખતે પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષા ચાલતી નહોતી, અને ગુજરાતી ભાષા સર્વત્ર ચાલતી હતી.

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા.

* જુઓ તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલ લેખકોષમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૩ થી ૧૩.

† સં. ૧૫૯ ૧૮ અને ૨૪.

‡ જો એ જોડેડીઅર પા. ૧૩.

वडोदराમાં ગૌતમ બુદ્ધનું પૂતળું.

મે. વસન્તના તન્ત્રી માહેજ,

વડોદરામાં સુરસાગર પાસે જ્યુબિલિ પાર્કમાં ખુબ મધ્યેલા ગૌતમ બુદ્ધના પૂતળા (statue) નીચે ચાર લેખો છે તે મહત્વના હોવાથી આપના તરફ મોકલું છું. તો તે આપના વસન્તમાં પૃષ્ઠા ઉપર કે અંદર છાપવા કૃપા કરજો. આથી શુભરાતી વાંચનાર આ-લખને ધણે કાયરો થશે:—

૧

॥ શ્રી ॥

आर्य अष्टांग मार्ग.

- | | |
|--------------------|----------------------|
| ૧. યથાર્થ દ્રષ્ટિ. | ૬. યથાર્થ આત્મવિકા. |
| ૨. યથાર્થ સંકલ્પ. | ૭. યથાર્થ પુરુષાર્થ. |
| ૩. યથાર્થ વાચા. | ૮. યથાર્થ સ્મૃતિ. |
| ૪. યથાર્થ કર્મ. | ૯. યથાર્થ સમાધિ. |

शास्त्रयमुनि (बुद्ध) का संक्षिप्त जीवन चरित्र.

हिमालयकी तराई में शास्त्रय नामका राजाओंका राज्य था.

इन राजाओंमेंसे शुद्धोदन नामके राजाके यहां ई० सनसे ६२३ वर्ष पूर्व सिद्धार्थ नामका लड़का हुआ. और उसने प्रपंच त्याग करके जंगलकी राह ली. मगध देशमें दो तपस्वीओंके पास उसने योगाभ्यास किया और छ वर्ष लगातर काया कष्ट सहा, पर इससे उसकी शान्ति नहि हुई, तब उसने देहको कष्ट देने का मार्ग छोड़ कर अपनेआप मनन करनेका मार्ग पकड़ा. , ई० सनसे ५८८ वर्ष पूर्व गया नगरके दक्षिणमें ७ माइल पर नैरंजरी नदीके किनारे एक पीपल नीचे बैठे हुए, वैशाख शुद्ध पूर्णिमाकी रात्रिको सिद्धार्थने मध्यम मार्ग दुंड निकाला. उसी दिनसे उसे बुद्ध कहने लगे. इस मार्ग का ल.

गानर उसने ४९ वर्ष उपदेश किया। उनकी आयु जब ८० वर्षकी हुई अर्थात् ई० सनसे ५४३ वर्ष पहिले बुद्धका देहान्त हुआ।

२

सिद्धार्थके बापका नाम शुद्धोदन, उनकी माका नाम मायादेवी, पत्नीका नाम यशोधरादेवी, पुत्रका नाम राहुल, और सारथीका नाम छत्र था। सिद्धार्थको पालनेवाली मौसीका नाम महामायापती गौतमी था। बुद्धके पहिले शिष्य का नाम अज्ञात कौशिक्य, सारीपुत्र (उपनिष्य) और मौद्गल्यायन यह दो उसके मुख्य शिष्य थे। आनन्द हमेशा पास रहनेवाला शिष्य था। हेमा और उत्पलवर्णा यह मुख्य भिक्षुणी साध्वी थीं।

मुख्य बौद्ध ग्रन्थ.

१ सुत्तपिटक.

२ विनयपिटक.

३ अभिधम्मपिटक.

बुद्धके कुछ वचन.

जन्मसे कोई चांडाल नहि होता ।

जन्ममे कोई ब्राह्मण नहि होता ॥

कर्मसे ही चांडाल और कर्मसे ही ब्राह्मण होता है.

“इसलीये हे आनन्द ! तुम अपने आपको (इस संसारसागरमें) द्वीपथी बनाओ और अपनी शरण जाओ. दूसरे की शरण मत जा. धर्मको ही द्वीप समझ, धर्मकी शरण ले, बिना धर्म और किमीकी शरण मत ले”.

बुद्धका जन्म ई० सन पूर्व ६२३ वर्ष.

बुद्धकी मृत्यु ई० सन पूर्व ५४३ वर्ष.

३

बौद्ध तीर्थ.

(१) लुम्बिनी धन-नेपालकी तराईमें भगवानपुर ग्रामके पास. यहा सिद्धार्थका जन्म हुआ.

- (२) कपिलवस्तु—शान्भय राजधानीका नगर. यहाँ सिद्धार्थने पर्वरिशा पाइ.
- (३) बोधि मंडल—बुद्धगयाके दक्षिण में ७ माइल पर. यहाँ सिद्धार्थ बुद्ध पदवीको प्राप्त हुआ. मुसलमान जिस प्रकार मक्केको पवित्र स्थान समझते हैं, वैसेही बुद्धलोग इस स्थलको पवित्र मानते हैं.
- (४) मृगदाव—काशी के पास. हाल इसको सारनाथ कहते हैं. यहाँ बुद्धने पहिले ९ तपस्वीओंको उपदेश दिया.
- (५) राजगृह—आजकल इसको रामगिर कहते हैं. बिम्बसार राजाकी यह राजधानी थी. यहाँ बुद्ध बहुत वर्ष रहा.
- (६) भ्रांरुति—आजकल इसको सहाय महाय कहते हैं. यह बलरामपुर रियासतमें हैं. यहाँ जेतवन नामका बड़ा विहार (मठ) था. इस जगह अनेक वर्षान्तु बुद्धने ध्यतीत की.
- (७) कुशिनारा—अब इसको कसाया कहते हैं. यह जगह गोरखपुर जिलेमें हैं. यहाँ बुद्धका देहान्त हुआ.

४

TEACHING OF BUDDH

Sympathy maintains the universe, not wealth
 Dharma is our guiding light, not lamp,
 Fame remains ever beautiful, not youth
 Meritorious actions remain permanent, not our lives

धर्म राज गीता.

सर्वोपजीव्या करुणा न लक्ष्मी.
 धर्मः प्रकाशः सत्ततं न दीपः ।
 यशांसि रम्याणि न यौवनानि
 स्थिराणि पुण्यानि न जीवितानि॥

सब्व पापम्स अकरणं
 कुसलस्स उपसपदा ।
 सच्चित्त परियोदपनं
 एत बुद्धा न सासुनं

To cease from all sin,
To get virtue,
To clean one's own heart.
This is the religion of the Buddha

સર્વ પાપાં પાસૂન દૂર રહાળે,
પુણ્યકર્મોંના સંગ્રહ કરળે,
સ્વનઃ ચેં ચિત્ત શુદ્ધ કરળે,
હા બુદ્ધોંના ધર્મ હોય.

મર્મ પાપોથી દૂર રહેવું,
પુણ્ય કર્મોંના મંગ્રહ કરવો,
પોતાનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ કરવું,
આ બુદ્ધોંના ધર્મ છે.

પેટલાદ બોર્ડર.

એ પસાર થતી વાદળ.

ગ્રીષ્મની ગરમીથી ગભરાઈને ધીમી ધીમી શીતલ પવનલહરીનો હૃપમોગ કરવા હું મેડીની બહારની અગાસીમાં સૂતો હતો. રસ્તીને મેં રમ્ય બનાવનાર અન્ધ પોતાના અગણિત તારા-પરિવાર સહિત બોમમાં વિરાજી રહ્યા હતા, અને પવનલહરીમાં સુધાસંભાર ભરતો હતો. માનવરચિત મન્દિરોનાં બન્ધનોમાંથી મુક્ત યર્ષ કુદરતના ખુવાપણામાં ખેલવા રસિક હૃદયોને આથી વધુ આકર્ષક આમંત્રણ ખીન્ન શાં હોઈ શકે? વિશ્રાન્તિને અનુકૂળ મંડાયદીન સ્વા-ભાવિકતાથી હું પથારીમાં પડ્યો હતો અને ચન્દ્રિકાનાં શીળાં સુધાસંભારમાં ચાનકવત અભિ-મુખતાથી જીતતો હતો. યેસા નીલરંગી ફલક શા વિચાર બોમમાં જડેલા અસંખ્ય હીરા મમા તારકાઓનાં સ્ફુરણો વચ્ચે વચ્ચે નયનોને આમંત્રતા. આખો દિવસ અનેક રત્નેશીળનની મુલાકાતો—વીજળીના અમર સમી દર્શનાભિલાષાને કેંક મંતોપતી કેંક પોપતી મુલાકાતો-સેવાની નિરન્તર પ્રતિષ્ઠા થાક લાગ્યો હતો. યાદે પોતાની બ્લેન નિગાને બોલાવી, અને એણે આવી મ્હારાં આકાશનિરીક્ષણ અટકાવ્યાં,—‘અટકાવ્યાં’ એમ હું કેવલ અનુમાનથી કહું છું; કારણ કે અમી જીવતાં મ્હારાં નયનોને નિગાએ ક્યારે ઘેર્યાં એવું મ્હને બાન નથી. મ્હને તો એટલી જ ઝાંખી ઝાંખી પ્રતીતિ સ્મરણમાં છે કે પ્રિયજનના સુખદ સ્પર્શ અમી મીડી સુકમારતાથી આહું આહું ફારતી વાદળાએ નિગામાં વિશેષ પાડ્યો. આખો સ્વયમેવ

ઉધડી અને ઉચું જોયું. આછાં આછાં જલથી ભરેલી ટ્રામ્સ વાદળી કુળાં કુળાં ફેરાં વેરતી પસાર થતી હતી.—સુકુમાર સુમનો વેરતી નાજુક બાલિકાની માફક. વાદળીઓનાં ધીમા-ઉતાવળાં જવાંઆવવાં જોવાં કરવાં એ પણ સદૃશ્યોનો વ્હાલો આહ્વાદ છે. પણ કેંક રસિકો સૌન્દર્યદર્શનમાં જ પર્યાપ્તિ માને છે; કેંક તત્ત્વવિમર્શી મંત્રકારીજનો સૌન્દર્યદર્શન કરતાં વિશેષ માટે ઝંખ્યાં કરે છે. ઉદાર કુદરત ઉભય સાર સામગ્રી સમર્પે છે. જ્યોત્તિહારિણી એ વાદળીને વધામણાં દેતે દેતે મ્હને રસિકવર રસિકનના “Mystory of Life—જીવનસહસ્ય” એ અર્થગમ્ભીર અનુભવકથનના એક ભાગનું સ્મરણ સ્ફુર્તું. ચંચલતાના સાધર્મ્યે જીવનને વાદળીની ઉપમા અપાવી છે. પરંતુ આ ચંચલતાના સ્વીકારે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ આપ્યાં છે. એક પ્રકૃતિએ એ ચંચલતાને કર્મનિવૃત્તિનું નિમિત્ત બનાવી છે; બીજી પ્રકૃતિએ એ જ ચંચલતાને પ્રવૃત્તિની પ્રેરક બનાવી છે. “જ્યારે જીવન ચચલ જ છે તો આ બધી નિરર્થક માથાફટ શા માટે ?”—એ પ્રશ્ન પ્રમાદપ્રેમી પ્રારબ્ધવાદી પૂછે છે અને આલસ્યપોષક ઉત્તર મેળવી પોતાનું મન મનાવે છે, “જ્યારે જીવન ચચલ જ છે તો ત્હેનો બનતો લાભ વિના વિલંબે કાં ન લેવો ?” એ પ્રશ્ન પ્રવૃત્તિપ્રેમી પુરપાર્થવાદી પૂછે છે અને પરાક્રમપોષક દ્વિસ્પર્શી જીવનને પ્રવૃત્તિમય બનાવે છે. રસિકવર રસિકન કહે છે કે વાદળીની માફક જીવન ચચલ છે એ સત્ય છે, પરંતુ જેમ ચંચલ વાદળી પમાર થતે થતે ય શીળી હાંપ આપે છે અને રસજાંઘણાંથી ભૂમિને ભીતી કરી બીજાધાતને ચોમ્ય કરે છે તેમ ચંચલ જીવન પણ પમાર થતે થતે મંત્રમને હાયા આપી શકે અને કેંક સ્મરકાં હૃદયોમાં રસનું સિન્ધુન કરી ત્હેમને ઉત્તત મંત્રકાર સ્વીકારવાની ચોગ્યતા અર્પી શકે. એક જ વસ્તુ-સ્થિતિના કેવા જુદા જુદા અર્થભેદ, અને અર્થભેદને પરિણામે કેમભેદ ! ખરેખર ! જીવન ચંચલ છે માટે ત્હેનો વ્યથા વ્યય કરવો એ અજ્ઞાનમથ અધર્મ છે; જીવન ચંચલ છે માટે સતત માવધતાથી ક્ષણે ક્ષણનો બને તેટલો સદ્વ્યય કરવો એ જ જીવનનો ધર્મ છે, એ જ જીવનની કલા છે, એ જ જીવનની સફલતા છે. રસિકનના વિમર્શને સૌન્દર્યદર્શનના ઉપભોગને ઉત્તત બોધથી કેવો ઉપયોગી અને ઉત્તત બનાવ્યો છે !

નાગરવાડા, નડિઆદ,
તા. ૫-૬-૧૯૧૮.
શુક્ર—પ્રભાત.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ.

(૩)

હવે આપણે સૃષ્ટિની રચના બુદ્ધિપૂર્વક છે એમ માનવાનાં શાં કારણો છે તે જોઈશું. કોઈ પણ કાર્ય બુદ્ધિપૂર્વક થયેલું છે કે નહીં અર્થાત્ તેનો કર્તા બુદ્ધિમાન છે કે નહીં તેનો નિર્ણય તે કાર્ય માત્ર આકસ્મિક જણાય છે કે સાધન (means) અને સાધ્ય (end)ના મંથનથી ધરાવનારી વસ્તુઓના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલું જણાય છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. જો તે માત્ર આકસ્મિક હોય એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારની એકરૂપતા તથા નિયતા તેમાં જોવામાં ન આવે અથવા તો કોઈ હેતુ સાધવા માટે તે કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલું જણાવું ન હોય તો તે કાર્યનું કારણ બુદ્ધિમાન નથી એમ માની શકાય. પરંતુ જો કોઈ કાર્ય અમુક હેતુને માધ્ય કરવા તોડે સાધન તરિક્કે જણાય તથા તેના બાગે અડગાડગી બાવનો મંથનથી ધરાવતા હોય તો તે કાર્યનું કારણ બુદ્ધિમાન છે તથા જેમ કાર્યની શુદ્ધિતા તથા મહત્વ વધારે તેમ તેના કારણની બુદ્ધિનો પ્રકાર ઉચ્ચ છે એમ માની શકાય. અડગાડગી બાવ (organic relation) અને હેતુ મતા (Intentionality) એ બે બુદ્ધિના જ મુખ્ય ગુણો છે. અને જો સૃષ્ટિની રચનામાં જ તે જણાતા હોય તો સૃષ્ટિનું કારણ બુદ્ધિમાન છે એમ ન્યાયપૂર્વક અનુમાન થઈ શકે છે. હવે સૃષ્ટિ પરસ્પર અડગાડગી બાવનો મંથનથી ધરાવનાર બાગોની અનેવી એક મંસદિ (organised whole) રૂપે છે કે નહીં તે પ્રશ્નનો મંથનથી ઉત્તર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના અભ્યાસથી જ મળી શકે છે. પદાર્થશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વિગેરે જડ તેમ જ ચેતન વસ્તુઓના રામોનો અભ્યાસ એક જ પરિણામ ઉપર આપણને લઈ જાય છે કે ભૌતિક સદિમાં થતા ફેરફારો હમેશાં નિયમપૂર્વક થાય છે અને જડ તથા ચેતન સદિના અડગાડગી બાવના મંથનથી નીચામાં નીચા પ્રકારના ઇવનમાંથી ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારના ઇવનની ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે. સૃષ્ટિની આત્યંત શુદ્ધિ અને કેટલેક અંશે અકલિન રચનાનું વર્ણન આપવાનો પ્રયાસ કરવો તે અહીં અશક્ય છે. આ રચના સ્ફુમજવા માટે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરવાની જ ખાસ જરૂર છે. અત્રે તો સૃષ્ટિની રચના વિષેનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનાં પરિણામો જ આપણે સ્વીકારીશું અને તે પરિણામોમાંથી ન્યાયપૂર્વક અનુમાન શું નીકળે છે તે જોઈશું.

સદિમાં જે પ્રકારની રચના જોવામાં આવે છે તેમાં ઇવનની ઉચ્ચતમ ઉત્ક્રાંતિ તે માધ્ય, ભૌતિક વિશ્વ તથા તેના એકરૂપ અને અરખલિત નિયમો તે તેનાં સાધનો તથા સાધ્ય આશયની સિદ્ધિ મેળવવા માટે યોગ્ય સાધનોની પસંદગી (selection), તેમનું સંયોજન (combination), ઉત્તરોત્તર ક્રમ (gradation) અને અડગાડગી બાવ (organic relation) તે તેના વિશિષ્ટ ગુણો જણાય છે. હવે આ સર્વે બુદ્ધિના જ ગુણો છે એમ આપણે સર્વે આપણી પોતાની બુદ્ધિના જ અનુભવ ઉપરથી જણાવીએ છીએ. જેમ એક

ધડીયાળું યન્ત્ર જોઈને આપણે અનુમાન કરીએ છીએ કે તે કોઈ મનુષ્યે જ બનાવેલું હોવું જોઈએ કારણ કે વખત જાણવાના સાધ્ય હોવાની સિદ્ધિ મેળવવા માટે અમુક રીતે જનાવેલાં ચક્રોની પસંદગી તથા હેમનું સંયોજન મનુષ્યની બુદ્ધિવડે જ થઈ શકે છે તેવી જ રીતે અને તેવા પ્રકારના જ અનુમાન વડે સૃષ્ટિની રચના ઉપરથી તેનું કારણ તેના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં મહાન બુદ્ધિશાળી હોવું જોઈએ એમ જાણી શકાય છે. આ બે વચ્ચે મુખ્ય ફરક એ છે કે ધડીયાળ એક ધણું સાદું અને સ્વમંત્ર શકાય એવું યન્ત્ર છે જ્યારે સૃષ્ટિ માત્ર યન્ત્ર નહીં પરંતુ અનેક જ્ઞાનાં મોટાં યન્ત્રમય અને અગાહગી બાવના મંથન્યવડે ગયેલાં જાણેલાં વિભાગોની એક મહાન સંસૃષ્ટિ (organization) છે અને જો આ સંસૃષ્ટિની રચના આપણી બુદ્ધિને અત્યંત શુદ્ધિત, અકલિત અને અપાર જણાતી હોય તો તેનું કારણ પણ પશુ અકલિત, અપાર અને અમાધ્ય બુદ્ધિવાળું છે એમ ન્યાયપૂર્વક અનુમાન થઈ શકે છે.

કેટલીએક વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે જગતમાં બુદ્ધિમય રચના છે એ માત્ર આપણા મનની પોતાની દરખાશ જ છે, કારણ કે આપણે પોતા બુદ્ધિ ધરાવીએ છીએ તેથી જ કોઈ કાર્યબુદ્ધિ વડે ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યને મળતું આવે તેનું કારણ બુદ્ધિમાન હોવું જ જોઈએ એવું આપણે ખોટું અનુમાન કરીએ છીએ અર્થાત્ જગતમાં કંઈ બુદ્ધિમય રચના નથી પરંતુ આપણે આપણા ધોરણે જ જગતને તપાસીએ છીએ તેથી તેની રચના બુદ્ધિમય લાગે છે અને આવી રીતે આપણા ધોરણે જ જગતને તપાસવું તે કંઈ ચિત્તિનું કારણ શોધવાની ખરી રીતે કહી શકાય નહીં. હજરના અસ્તિત્વ સ્વરૂપે આ એક મુખ્ય અને વિદ્વાનોમાં પ્રચલિત આશય છે. અને આ આશય મુદનાગેઓ હજરના અસ્તિત્વના પ્રમાણમાં જ દોષ જુએ છે તેને તેઓ મનુષ્ય બુદ્ધિ—આગેપણ વાદ (Anthropomorphism) નું નામ આપે છે. હવે આ આશય હજરના અસ્તિત્વના પ્રમાણની તથા મનુષ્ય જ્ઞાનની અંધારણીની જેર સમજૂતિને લીધે ઉપસ્થિત થાય છે. એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે આપણને જ કંઈ જ્ઞાન મળે છે તે આપણી બુદ્ધિ વડે મળે છે. હનિય મંદકાગે પોતા બહિર્જગતનું જ્ઞાન આપતા નથી પરંતુ આ મંદકાગેને બુદ્ધિવડે મદદ કરી તેમનો પરસ્પર મંથન્ય અંધારાથી જ જ્ઞાનની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ જ કંઈ આપણે જાણી શકતા નથી તે પણ આપણી બુદ્ધિની શક્તિ સંકુચિત હોવાને લીધે હોય છે અર્થાત્ આપણું જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન બુદ્ધિમા અમુક જ પ્રમાણના અંધારણીને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જ્ઞાનશાસ્ત્ર (Epistemology) તો એક મુખ્ય નિયમ છે કે અન્તર્જગત (Ego) અને બાહ્ય જગત (Non-ego) એટલે કે બુદ્ધિનું અંધારણ અને પદાર્થોની સૃષ્ટિ—એ બે વચ્ચે જો કોઈ પણ પ્રકારની એકરૂપતા હોય તો જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે અને જોઈએ દરજ્જે આ એકરૂપતા હોય તેટલે જ દરજ્જે જ્ઞાન મળી શકે છે. આ જ સિદ્ધાન્તને ઉત્ક્રાન્તિવાદના શબ્દોમાં કહીએ તો કુદરતની પસંદગી (Natural Selection) અને જીવન વિગ્રહ (Struggle for Existence) ના નિયમોને અનુસરીને મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ વિગેરે મધ્યમા માર્મસિક તથા શારીરિક શક્તિઓ સાથે જીવનવિગ્રહમાં ટકી રહી ઉત્ક્રાન્તિ પામેશે છે, તેનું કારણ એ જ છે કે તેનું માર્મસિક તથા શારીરિક અંધારણ

સૃષ્ટિના પોતાના બંધારણની સાથે એકરૂપ થયેલું છે અર્થાત્ તેની દરેક શક્તિની ઉત્પત્તિ જગતમાં રહેલા કોઈ પણ ગુણના કાર્ય (effect) રૂપે છે અને આ બે વસ્તુઓ વચ્ચે એવો સંબંધ હોય છે કે કુદરતના જે ગુણવર્ગે અમુક શક્તિની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસ થયો હોય તે શક્તિવર્ગે તે ગુણનું આપણને જ્ઞાન મળે છે. અને જે આ શક્તિ આપણામાંથી જતી રહે તો તે શક્તિ વડે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન બંધ થાય છે અને જે તે શક્તિ આપણા જીવનને માટે અગત્યની હોય તો આપણું પોતાનું જીવન પણ નષ્ટ થાય છે. જે પ્રકારનો ખોરાક આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે તે ખોરાકને પાચન કરી શકે તેલું મન્ન આપણા પેટમાં ઉત્ક્રાન્તિ પામેલું છે. ખોરાકનો પદાર્થ અમુક તત્વોનો બનેલો હોય છે તેથી તે તત્વોને પાચન કરી લેમના વડે સોદી ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા જ ગત્તાયુક્ત પ્રવાહો વાળા હોજરી આપણા શરીરમાં ઉત્ક્રાન્તિ પામેલી છે. આવી ઉત્ક્રાન્તિ જે ન થઈ હોત તો આપણું અસ્તિત્વ અહિં હોત જ નહીં. તેમ જ ખોરાક વિગેરે આપણા જીવનની જરૂરની વસ્તુઓ અમુક પ્રકારની અને અમુક પરિસ્થિતિમાં છે માટે જ લેમને મેળવવા માટે તે પ્રકાર અને પરિસ્થિતિને બંધ ખેસે એવી આપણા હાથપગ વિગેરે અવયવોની રચના ઉત્ક્રાન્તિ પામેલી છે તથા જાણ જગતમાં એક રૂપ અને નિત્ય નિયમોનું અભિત્ય છે તથા વિશ્વના વિવિધ બિન્દાગોની રચના અત્યંત ગુંદિત છે તેથી જ આ નિયમો તથા રચનાવાળા સૃષ્ટિમાં ગંદી શકવા માટે લેમનું જ્ઞાન મળી શકે એવી શક્તિ અર્થાત્ બુદ્ધિ આપણા જીવનમાં ઉત્ક્રાન્તિ પામેલી છે. આ ઉપરથી જણાશે કે જગતમાં બુદ્ધિમય રચના છે તેને લીધે જ આપણામાં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને આપણામાં બુદ્ધિ છે તેથી જ આપણે જગતમાં રહેલી બુદ્ધિમય રચનાનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ. પરંતુ આનો અર્થ એમ નથી કે આપણામાં બુદ્ધિ છે માટે જ્યાં બુદ્ધિમય રચના નથી ત્યાં તે રચના જોઈએ છીએ. બુદ્ધિમય કાર્ય વિષે આપણા પોતાના અનુભવ ઉપરથી જે કાર્યોમાં નિયમપૂર્વક એકરૂપતા તથા પરસ્પર અદ્યગતગી ભાવનો સંબંધ હોય લેમનું મૂળ કારણ બુદ્ધિમાન છે એમ અનુમાન કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ આવતો નથી. એટલું ખરું છે કે આપણી બુદ્ધિની શક્તિ જે પ્રમાણમાં મંકુચિત હોય તે પ્રમાણમાં સૃષ્ટિ વિશે જે જ્ઞાન આપણે મેળવી શકીએ તે આપણું હોય છે. અને તેથી જીવર વિશેનું જ્ઞાન આપણી બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ કહી શકાય પરંતુ આનો અર્થ એમ થતો નથી કે ઇશ્વર વિશે જે આપણે વિચાર કરવો હોય તો તેને એક મોટા માણસના ઉપનાં જ કદપેલો પડે કારણ કે ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિશેના બુદ્ધિપૂર્વક અનુમાન વડે આપણે એટલું જ જાણી શકીએ છીએ કે સૃષ્ટિનું મૂળ કારણ બુદ્ધિમાન હોયું જોઈએ પરંતુ બુદ્ધિમાન હોય તો તે કારણ મનુષ્યના જેવું જ હોયું જોઈએ એ તર્ક કેવળ ભૂલ ભરેલો છે. સૃષ્ટિમાં વિકાસ પામેલી બુદ્ધિ મનુષ્યમાં જ જોવામાં આવે છે તે વાત ખરી છે પરંતુ તેટલા માટે જે કોઈ બુદ્ધિમાન હોય તે મનુષ્ય જ હોવો જોઈએ એવું ન્યાયના કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત વડે કહી શકાય નહીં. મનુષ્ય—બુદ્ધિ—આરોપણવાદની સ્થાને મુખ્ય આક્ષેપ એ છે કે ઇશ્વર જે બુદ્ધિમાન હોય તો તેને માણસ જેવો કદપેલો પડે છે પરંતુ આમ કહેવામાં બને પદ્ધતિઓની ભૂલ એ છે કે ઇશ્વરની કદપના કરવાને આપણે કેવળ

અશક્ત છીએ. ઉપર આપણે ઇશ્વરના અસ્તિત્વના જે જ્ઞાન વિશે કહી ગયા તેમાં કલ્પનાનું સ્થાન છે જ નહીં. ઇશ્વર સુદ્ધિમાન હોય તો તે કેટલો મોટો હોવો જોઈએ, કેવા આકાર-વાળો હોવો જોઈએ વિગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે મનુષ્ય સુદ્ધિ કેવળ અશક્ત જ રહેવાની કારણ કે મનુષ્ય પોતે જ સૃષ્ટિનું એક અઠગ હોય તેમ જ પોતાની સુદ્ધિ વડે સૃષ્ટિના જ તાત્વિક સ્વરૂપની પુરેપુરી કલ્પના કરવાને અશક્ત હોય તો પછી સૃષ્ટિના મૂળ કારણ વિશેની કલ્પના કેવી રીતે બની શકે ? કાર્યની પોતાની પુરેપુરી કલ્પના થઈ શકતી ન હોય તો કારણની પુરી કલ્પના થઈ શકે જ નહીં. આવી રીતે ઇશ્વરની ટોઈ પણ પ્રકારની મૂર્તિમય કલ્પના કરવાને આપણે સર્વદા અશક્ત છીએ અને જે ટોઈપણ વસ્તુનું જ્ઞાન તેની કલ્પના કરવામાં જ રહેલું હોય તો તે અર્થમાં જ ઇશ્વરનું જ્ઞાન આપણને કંઈ છે જ નહીં તથા મળી શકે પણ નહીં એમ કમુલ કરવું જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યની સુદ્ધિ એવા પ્રકારની નથી તેનું જ્ઞાન કલ્પનામાં જ સંકુચિત થઈ શકે. ઐન્દ્રિય કલ્પના કિપરાંત સુદ્ધિપૂર્વક અનુમાનવડે પણ વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ જાણી શકાય છે. આવા અનુમાન વડે મળેલું જ્ઞાન જે કે ઇન્દ્રિયોવડે મળેલા જ્ઞાન જેટલું ગાઢ તથા મંપૂર્ણ હોતું નથી પરંતુ તેટલા માટે તેને આપણી સુદ્ધિનો માત્ર આભાસ કહી શકાય નહીં. મનુષ્ય અને સૃષ્ટિના મૂળ કારણ—ઇશ્વર—વચ્ચે સુદ્ધિ, ઇચ્છા શક્તિ વિગેરે ગુણોની સામ્યતા હોય તેથી મનુષ્ય ઇશ્વર થતો નથી તેમ ઇશ્વર મનુષ્ય થતો નથી. આ સામ્યતાને ચોક્કસ રીતે દર્શાવનારો શબ્દ આપણી પાસે નથી પરંતુ જે ટોઈપણ બંધ ખેસતો શબ્દ હોય તો તે પુરૂષ (Poison) છે. પુરૂષ શબ્દ સુદ્ધિ તથા ઇચ્છાના ગુણો વિશિષ્ટ રૂપે દર્શાવનારો છે પરંતુ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે પુરૂષ શબ્દને મનુષ્ય શબ્દથી જુદા જ અર્થમાં લેવાનો છે. મનુષ્ય શબ્દની સાથે અમુક આકૃતિ, અમુક રૂપ વિગેરે ગુણોનું સાહચર્ય રહેલું છે પરંતુ પુરૂષ શબ્દને ટોઈ પણ શરીરની આકૃતિના અર્થમાં નહીં પરંતુ માત્ર સુદ્ધિ તથા ઇચ્છા શક્તિના ગુણો દર્શાવવાના અર્થમાં લેવાનો છે. આ અર્થ પ્રમાણે ઇશ્વરને મનુષ્ય નહીં પરંતુ પુરૂષ કહી શકાય અને તેને પુરૂષ કહેવામાં ટોઈ પણ પ્રકારનો દોષ આવતો તથા. મનુષ્ય તથા ઇશ્વર બન્ને પુરૂષો છે પરંતુ મનુષ્ય પુરૂષનું અતિ સૂક્ષ્મ (microcosm) સ્વરૂપ છે જ્યારે ઇશ્વર તેનું સૌથી મોટું અને અને વિશાળ (macrocosm) સ્વરૂપ છે.

હરસિદ્ધલાલ વલ્લભાઈ. દીવેદીયા.

નીલગિરીનું વર્ણન.

નીલગિરી કિંવા જુરો પર્વત એ મદ્રાસ ઇલાકાનું અગ્રણીય સ્થાન છે. તેની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ બહુધા ચાલીસ માઈલ અને ઉત્તર દક્ષીણ પહોલાઈ ૨૦ માઈલ છે. મદ્રાસ ઇલાકાના માપણી ખાતાના બાહોશ માપણીદાર મેલસે કીક અને મેકમેદાન દ્વારા ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં પ્રસ્તુત નીલગિરી જાહેરમાં જણાવે, ત્યાર પછી ચાર વર્ષ પર્વત કોઈ પણ પ્રવાસી આ પ્રદેશના મંજેગમાં આવ્યાનો સરકારી પ્રતીતિ પ્રાપ્ત થયેલી જણાતી નથી. બહુધા આજ વર્ષના એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના પ્રારંભમાં મેલસે વીશ અને કીનકર્સલી નામના આંગ્લ ગૃહસ્થોએ આ પહાડ પર ચઢવાનો માર્ગ શોધી કહાડ્યો એમ દક્ષતર ખતાવે છે. શા કારણે વશાત્ ઉક્ત ગૃહસ્થોને આ માર્ગ પ્રતિ પ્રવાસ કરવાની આવશ્યકતા પડી તેના સદ્લીલ કારણો કંઈ મળતાં નથી. લોકોની માન્યતામાં પ્રચલિત દેખાય છે. કેટલાકની વર્તિ એવી છે કે તેઓ શિકારાથે નીકળ્યા હતા અને શિકારની શોધમાં ને શોધમાં આગળ વધ્યા ગયા હતા. વળી બીજાની વહેતી એવી છે કે તે લોકો લટારાની ટોળી પાછળ, પડકવાના ઇલાકાથી પડ્યા હતા. ત્રીજી ટોળી ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના મે મહિનામાં ગયલી જણાય છે અને તેનો નાયક કોઈમ્પુરના ક્યેક્ટર ગી. જૉન સાલીવાન હતો. અને તેજ ગૃહસ્થ નીલગિરીના શુંગ પર પહોંચવા બાગ્યશાળી થયો હતો. પહાડ પરત્વે મી. ઇવિન મેકફરસન નામના આંગ્લ ગૃહસ્થે એક મહત્વનો લેખ લખી મી. સાલીવાનને રજુ કર્યો. આ લેખ લખવાનો મુખ્ય આદેશ તેને આંગ્લ પ્રજા માટે સેનેટરીઅમ જનાવવાનો હતો. ઉક્ત લેખની નીચે સાલીવાને મજબૂત ટેકા આપ્યો, અને મદ્રાસ સરકારને મંજૂરી માટે તે રવાને કીધો. સુ બાગ્યે મદ્રાસ સરકારે તે લેખનો ત્રીજાર કીધો—તેની બાબતોનું ‘અધ્યયન કીધું’ અને તેની આવશ્યકતા પરત્વે વિવેચન સુક્ત કરી આંગ્લ પ્રજા માટે નીલગિરીને સેનેટરીઅમ તરીકે આ લેખવા—આલેખવાના બહાલી આપી. તત્ત્વનર નીલગિરીના પડકા શનૈઃ શનૈઃ પડવા લાગ્યા.

ત્યારે નીલગિરીની શોધ થઈ ત્યારે વાહન તરીકે બેલ ગાડી, કિંવા અથતો વિશીપતઃ ઉપયોગ થતો હતો. તે સમયમાં આગગાડીનાં સાધન હતાં નહિ અને જાવિખમાં થયે તેની કોઈની સ્વપ્ને પણ ધારણા બંધાઈ નહોતી. મદ્રાસના મરહુમ ગવર્નર સર થોમસ મુનરો ત્યારે આ પહાડ પર પહેલ વહેલા આવ્યા તે વખતે તેમણે તા. ૨૯ સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૧ ના રોજ લેકી મુનરોને લખેલા પત્ર પરથી તેમની મુબાફરીનો દેંકે ખ્યાલ થશે:—

“...We set out for this place on the 27th inst. The ride was, beyond all comparison the most romantic I ever made. We came upon the highest ridge Dodubet—the highest of them all. We saw every thing and it surprised me most. I should say this was much the grandest. It is now two o'clock. The thermometer 62. My fingers can hardly hold the pen. The first night I came up the hills I did not sleep at all. The two last nights I have slept tolerably well, but not comfortably.....”

“...અહીં અહીં આવવાને તો. ૨૭ મીએ ઉપડ્યા. મારી સઘળી મુસાફરી પૈકી આ મુસાફરી ખરેખર હિમ્મત ભરેલી ગણાય. અહીં ડોંડાં બેઠાં શુંમની ઉપર આવ્યા—ઠોં ટોચ પર ચડ્યા. ત્યાંથી એમરે દૃષ્ટિ નાંખી અને દેખાવોએ ભારી અભયળી ઉપભવી. મારે કહેવું જોઈએ કે દેખાવ ઘણોજ ભય હતો. અત્યારે એ વાગ્યા છે. ઠંડી ૬૨ ડીગ્રી છે, ક્લમ અને અંગુલીની સગાઈ રહેલી અનુભવતો નથી—તાત્પર્ય કે હાથમાં લેખિની પકડી, પણ શક્તી નથી. જે દિવસે અહીં (ઉપર) આવ્યો તે રાત્રે અનહદ ઠંડીના કારણે રચ માત્ર પણ નિંદ્રા અને આવી નથી. બીજી એ રાત્રીએ સામાન્ય રીતે ઠીક નિંદ્રા લીધી; તથાપિ મંતોપપ્રદ નહિ...”

આ ઉપરથી અષ્ટ થાય છે કે સર થોમસ મુનરોને અથ વાહન જ મળ્યું હતું. ત્યાંની શીતતું પ્રમાણ—ત્યાંના દેખાવો પરત્વે પણ તેમણે પહેલા જ પગમાં અભિપ્રાય આપી તેની ઉત્કૃષ્ટતા સાખીન કરી આપી છે. નીલગિરીના મુલોપ હિંદીઓના કળે પડતાં તેની પ્રશંસામાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. ધધાર્યોઓના અને પ્રવાસીઓના પગરોજે યિગાળ અરૂપ ગૂદણુ ધીરુ અને તદ્દસ્વરૂપે હાથની રેન્ગેની જરૂર પડી. ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં તેની પ્રાથમિક માપણી થઈ, પુરતી થાપણના અભાવે આ રેલ્વે કંપનીનો વડીવટ અતિ મંદ આલેસો જાણાયો. ફળીજત થવાનાં આશા ચિન્હો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા. અને કંપનીને હડયામાં જવાની જરૂર પડી. ત્યાર બાદ લન્ડનમાં એક બીજી કંપની ઉભી થઈ અને તેણે મદ્રાસ સરકાર પાસે રેલ્વે કાંદવાની મંજૂરી માંગી. આ પાશ્ચાત્ય કંપનીની પરવાનગી અણ મુશ્કેલીએ પસાર થઈ અને આખરે મેટાપાલાયમ (નીલગિરીની તળેટી) થી કુતુર સ્ટેશન (સત્તર માઈલ) સુધીની રેલ્વે ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં પ્રવનના ઉપયોગાર્થે ખુબી મુશ્કેલ આદુણાતો તે હતાક્રમક—શૂંગ પર્વત આવી પહોંચી છે.

મેટાપાલાયમથી ઉટાકામેડ પર્વત ચડવાને આગાડીને રહ)આમ્લિતો બીમસેની ચકાવો લેવો પડે છે. દુપટ ઝોનજીનોથી ગાડી ઉપર ચડી શકે છે. અને તેને માટે લગભગ પાંચ કલાક લાગે છે. ઝોનજીન પાછળ રહી ધક્કાના પ્રવાહમાં ઉપર ચઢે છે, કેટલેક ઠેકાણે જાતી મરસા ચઢાવ આવના હોવાથી એ લાઇનની મધ્યમાં $\Delta\Delta\Delta\Delta\Delta\Delta$ આ ઘાટની એક લાઇન નાંખેલી છે. તેનો મુખ્ય આદેશ ગળકી પડતી આગાડીને પકડમાં પકડી રાખી બચાવવાનો હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે આગાડીને ખીણમાંથી અને કેટલેક ઠેકાણે જળ ધોધના નિકટ સ્થાનથી જવું પડે છે. તે દેખાવો ખરેખર રમણીય લાગે છે. પહાડની મુસાફરીઅપર ઋતુમાં ઠીક સર્વોત્તમ લાગે છે; તદ્દપિ વર્ષાઋતુમાં ભારે ભયપ્રદ જણાય છે. ચૂશળ વૃદ્ધિના સ્વરૂપમાં ઇંદ્રનો કોપ જણાય, બાણુએથી જળ ધોધનો પ્રચંડ પ્રવાહ વહેતો હોય અને તેથી કંગેને ખડકને ખડક તૂટી પડવાની દહેશત અહોનિસ રહે છે.

મૃદુ વાયુની લહેરીથી નવાજેલ થયલા મનોરંજક દેખાવોએ નીલગિરીની વંશપરંપરાની પુગળી પુંછ છે. બધે ! હિંદુસ્તાનના અવર મ્યાનો તેની સાથે સદાસરીમાં ઉતરવા મથન

કે તે તે નિરૂપયોગી છે. તેનાં મોખરે—તેની દયા અને તેના મનુષ્ય લક્ષણો—નીચગિરીની પ્રશંસામાં વૃદ્ધિ કરે છે. નીચગિરીની તળેટીથી રાગપર્યંત ન્દાની મહોટી ઝાડોના જુથમાં કિંવા સામાન્ય અગર વિશાળ મેદાનોનાં કુદરતનો ચિત્તાકર્ષક દેખાવો આપણે નિરૂપીએ છીએ.

જેઓએ નીચગિરીની એક વખત મુલાકાત લીધી છે—જેઓ નીચગિરીના જ હરે નિવાસી ગણાયવા લાગ્યા છે તેઓને તો પ્રત્યેક વન ઉપવન અને શુદ્ધ ઝરણાના નિર્મલ અને આદ્વાદીત ઉછરંગમાં ખીજતા અને રમતા દેખાવોથી પ્રતીતિ થઇ ગઈ છે કે કુદરતે હિંદુસ્તાનને માટે પોતાની સુંદરતાની બહીસ નીચગિરીને જ અર્પી છે, અને તેટલા જ માટે આંખ બાધામાં નીચગિરીને Heaven of the Indian Hills (હિંદુસ્તાનની ટેકરીઓનું સ્વર્ગ) ના નામથી નવાજે છે !!!

6th July 1827.

“—We have endeavoured, by opening roads & passes, purchasing buildings for the accomodation of the sick, appointing a Medical Officer to attend them enabling officers resorting to the hills to draw their pay from the Collector's Office and appointing a committee for framing & proposing detailed plans—arrangements to make them available to all who may be disposed to repair to them in preference to incurring the expenses of a voyage to the Cape of Good Hope or to Europe—”

“—નીચગિરી પર જવાને તવા રસ્તા બનાવવા—બીમાર આદમીને માટે તવાં મકાનો ખરીદવા—તેની સારવારમાં વૈદિક વિદ્વાનની નિમણુક કરવા વિગેરે દરેક રીતે વીલાયત કિંવા દેશ શુદ્ધ હોય જતા પ્રવાસીને ખોટા ખર્ચમાં નહિ ઉતારતાં ત્યાંના લાભો અહીં રહે મંપાદન કરવામાં અત્યે પ્રયત્નો આદર્યા છે—”

આ પત્ર મકાસ કાદિનસીસ તરફથી લખાયો હતો. અને તેનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે કરીને આંગન પ્રબલને યુરોપ જવાના ખોટા ખર્ચના ખાડામાં નહિ ઉતારતાં “શોંયુ બાહુ અને મિદપુરની જગ્યા” વહંતિને માન આપી નીચગિરી જવા સલાહ આપે છે. (અપૂર્ણ.)

“શુના.”

એક સ્વીકાર અને એક શરૂકા.

ગ્રામણ મંવર્ત ૧૮૭૦ ના ‘વચનત’ માં ડા. જ. હરોઓવિન્દલામ દ્વારકાદાસ કાંટા-પાળાનો ‘શુન્દતાતી બાપાની ઉત્પત્તિ’ વિશેનો લેખ શરૂ થયો છે; એ પાંચીને આનન્દ થાય છે. એ લેખનાં પ્રથમ બે પૃષ્ઠમાં મ્હારે વિશે જે સહભાવયુક્ત, સ્નેહમમતાદર્શક, સ્તુતિવચનો ખડક્યાં છે તે માટે હું હેમનો નેટ્યો ઉપકાર ના ગાનુ એટલો જોઉં. હેમના જેવા મૌનન્ય-યુક્ત અને વચોવદ્ધ પુરુષ શિવાય અન્ય કનેથી આ પ્રકારના સહભાવની અપેક્ષા રખાય જ નહિ.

હેમણે આરમ્બેલી ચર્ચા પૂર્ણ થતા પહેલાં જે વિચારો દર્શાવવાથી હેમની ચર્ચાના પ્રવાદને ક્ષતિ ના થાય તેટલા જ વિચાર આજ જણાવવાની જરૂર લાગે છે. એઓને ન્યાય આપવા ખાતર મ્હારે સ્વીકારવું જોઈએ કે હેમના કરતાં કેટલાંક વર્ષ પાંચી જન્મવાના અપ-ગધને લીધે હું હેમના ગૂઢ વિદ્યાભ્યાસથી આજમ્મી અજાણ્યો હતો; તે વિશે હેમણે મ્હને માહિતી આપી તેથી હેમનો આભાર માનું છું, અને હેમને વિશે એ જાખનમાં બનતા મ્હને લાગી એમ દર્શાવ્યા માટે હમા માનું છું. શરૂકા માત્ર એટલી જ દબ જીબી રહે છે કે હું

જ્યારે ન્હાનો બાળક હતો ત્યારે રા. બ. હરગોવિન્દદાસે ‘મુઘાવબોધ ઈઆકિતક’ વાંચ્યું હતું, વરરચિના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરી તેનું ભાષાન્તર પોતાને હાથે કર્યું હતું, તથા હેમચન્દ્રના ‘પ્રાકૃતભાષાભાષા’ ના વ્યાકરણ ઉપર કરેલી નોંધ હજી એઓની પાસે મોજૂદ છે,—આમ પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસનું આટલું બધું જોર એક પક્ષે નજર પડે છે, તો બીજે પક્ષે—મગિની ઉપરથી ‘બહેન’ સજ્ઞ ઉપજીવવામાં મનો બ થયો અને મનો હ થયો એમાં, તેમ જ ‘દીર્ઘ’, ‘ફિરઘ’, ઇત્યાદિ મંસ્કૃત તિ પ્રત્યયના તકારના કોયે થયેલાં રૂપો તે ‘ધી’ ને બદલે ‘ધીઈ’ કે ‘ધઈ’ લખવાની ફટલાક નિરક્ષરવત્તવર્ગની હાલની રીત્ય જેવાં છે એમાં, ભાષાશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોનો તેમ જ પ્રાકૃતવ્યાકરણનો પરિચય જ નથી એમ જણાવનારી કલ્પના પણ એ જ રા. બ. હરગોવિન્દદાસને હાથે રજૂ થાય છે; તો એ બેની સંગતિ શી રીતે બેસાડવી? પ્રાકૃતવ્યાકરણના હેમના અભ્યાસનો પરિપાક આ પ્રકારનો જ? આ કરતાં તો પોતે એ અભ્યાસ વિશે વાત જ ના કરી હોત તો હેમને હિતકર થાત.

રા. બ. હરગોવિન્દદાસના લેખના મુખ્ય મુદ્દા વિશે વિન્તાર કરવાનો આ પ્રયત્ન નથી. પરંતુ સમજદાર થતી રોકવાને માટે, કાળ અને શ્રમનો વ્યર્થ વ્યય થતો અટકાવવાને માટે, અને વિશદ વિચારણાની સિદ્ધિને માટે, એટલું જ કહું છું કે ઈ. સ. ના અમુક સૈદ્ધાંત પ્રચરિત હતી તે જોરસેની અપભ્રંશ ભાષા, અમુકમાં હતી તે અન્તિમ અપભ્રંશ ભાષા, અમુકમાં પ્રાચીન ગુજરાતી, ઇત્યાદિ વિષયના અન્વેષણમાં તે તે ભાષાને શું નામ આપવું એ પ્રશ્ન જોણ છે, અને તે તે ભાષાનું સ્વરૂપ એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. તથાપિ સ્પષ્ટ નિદાલ થવા માટે, ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ ના ‘ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી’ માં ડૉ. ટેસિટોરાઇનો લેખ આવ્યો છે તેમાં સપ્રમાણ અને સખળ રીતે દર્શાવ્યું છે કે ‘કાન્દકરે પ્રચન્ધ’ ના અને નરસિંહમહેતાના સમયમાં પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા ગુજરાત પ્રાન્તમાં પ્રચર્તતી હતી અને નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો અર્વાચીન ભાષામાં રૂપાન્તર પામીને આપણા હાથમાં આવ્યાં છે, તેમ જ સોળમા મીકાના અન્ત સુધી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા ગુજરાત વગેરેમાં પ્રચરિત હતી, તે પછી મારવાડી અને ગુજરાતી એમ વિનિહત ભાષાઓ બંધાયા લાગી, આ લેખ તરફ રા. બ. હરગોવિન્દદાસનું લક્ષ ખેંચવાની ઇચ્છા થાય છે. પરંતુ રા. બ. હરગોવિન્દદાસે

ઈ એક મિત્રે મહેને પૂછ્યું—“આ લેખમાં રા. બ. હરગોવિન્દદાસ સ્થળે સ્થળે ‘ઐકિતક’ ને બદલે ‘ઐકિત’ કેમ લખે છે?” મહે કહ્યું,—“છાપનારાની ભૂલ થઈ હશે.” તો તે મિત્ર કહે:—“કાંઈ નહિ ને ત્રણ ત્રણ ઠેકાણે એનો એ સજ્ઞ છે.” હેના મનનું સમાધાન નો થયું. હું આ વિશે જોન જ રાખીશ; નહિ તો વળી રા. બ. હરગોવિન્દદાસ “સિદ્ધાન્તકૌમુદી” ઉપર કરેલી નોંધ જતાવવાને તૈયાર થશે.

† આવળું સંવત્ ૧૯૬૮ ના ‘વસન્ત’ માં ‘ભાષા અને જોડણી’ વિશેનો રા. બ. હરગોવિન્દદાસનો લેખ, તથા તે વિશે ‘સરળભાષાશાસ્ત્ર’ નામનો આશ્ચિન સંવત્ ૧૯૬૮ ના ‘વસન્ત’ થાં આવેલો મ્હારો લેખ, તેમ જ નોવ્બેમ્બર ૧૯૧૩ ના ‘સાહિત્ય’ માં ‘જૂની ગુજરાતી અને જૈન સાહિત્ય’ વિશેનો રા. બ. હરગોવિન્દદાસનો લેખ, તથા તે વિશે ‘સુચિહન’ નામનો મ્હારો લેખ—માધ મંવત્ ૧૯૭૦ ના ‘વસન્ત’ માં આવેલો—જુવો

ખોનાનો પૂર્વનો સિદ્ધાન્ત છોડી દેવાનાં ચિહ્ન જણાયછે, એટલે બહુ આવશ્યકતા તે લેખ તરફ સ્પષ્ટ ખેંચવાની નથી રહેતી. રા. બ. હરગોવિન્દદામનો પૂર્વનો સિદ્ધાન્ત તો એ હતો કે ત્રિમાનન્દની પહેલાંનાં ૨૦૦ વર્ષની ભાષામાં અને ત્રિમાનન્દના સમયની ભાષામાં મોટો અંતર બતાવવામાં આવેછે તે શક્ય પડતી વાત છે, અને નરસિંહ મહેતાના વખતમાં જૂની શુન્દરાતી ભાષા ચાલતી હતી એ અનુમાન જૂલ્યબરેહું છે. હવે આરમ્ભેલા લેખમાં રા. બ. હરગોવિન્દદાસનું આથી જુદા વલણ જણાયછે, કેમકે એ ત્રિમાનન્દના કાળની ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વેના અન્યોની ભાષા જુદા રૂપની પ્રત્યક્ષ કરીને ઉદાહરણાદિકથી એઓ બતાવેછે. બાકી પ્રસ્તુત લેખને છેવટે ('વમન્ત' પૃષ્ઠ ૪૪૧ મે) જે પાટણનો લેખ રા. બ. હરગોવિન્દ-દામે ટાંચ્યો છે † તે તો કૃત્રિમ અને અપ્રમાણ્ય નીકળ્યોછે એ વાત રા. કેશવલાલ કુવને એઓ પૃષ્ઠી જ્વેશે તો જણાશે. સારાંશ એ કે શુન્દરાતી ભાષાનો વિકાસક્રમ જોતાં ત્રિમા-નન્દની પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ ઉપરની ભાષા તે ત્રિમાનન્દના સમયની ભાષાથી ભિન્ન હતી કે નહિ એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો, હવે જોણુ પ્રશ્નોના મંદેનથી છડતી રંગના ગોટમાં ટાંચી દેવાથી અન્વેષણના ખર્ચ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થવાનો મંભવ નથી.

વાંદરા,
તા. ૨૩-૬-૧૪. }

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

અર્ચાપત્ર.

‘વમન્ત’ના તત્ત્વી

માહેબ,

ઝોમરુદ ૧૯૧૪ ના ‘સાહિત્ય’ માં “આવતી સાહિત્ય પરિપદ” એ મથાળાનો લેખ તત્ત્વી તરફથી પ્રગટ થયો છે; તેમાં નીચેનાં વાચ્યો વાંચ્યાં:—

(૧) “વડોદરાની બેઠક વખતે વિષય કમિટીએ એકે દરાવ લાવવા દીધો નહોતો એટલું જ નહીં, પરંતુ જોડણી મંજૂરી દરાવ કરવાનો હતો, તેમાં ફેરફાર પણ કરવા દીધો નહોતો.”

* * * *

‡ ‘રોપદર્શિકા મત્યભાગમ્યાન’, અન્ય વિવેચનનો અન્ત ભાગ, તથા પ્રથમ સાહિત્ય પરિપદ આગળ રજૂ થયેલો રા. બ. હરગોવિન્દદામનો નિબંધ (‘પ્રાચીન કાવ્યોની ખોળ, શોધન અને પ્રસિદ્ધિ’) પૃષ્ઠ ૪, જુવો.

† એ લેખ રા. બ. હરગોવિન્દદામની નોંધવહીમાં છે કહી આ પ્રમાણે ઉતારેછે:—

સંવત્ ૮૦૨ વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૨ શુકરે અનહિલવાડ પાટણી તળા રામના ચાપના ડમા માહેશ્વર જય.

અને સ્વ. હ. હ. કુવે એ જ લેખ (‘મુખ્યાવબોધ ઓરિનક’ ની હેમની પ્રમિદ્ધિમાં પ્રસિદ્ધ પૃષ્ઠ ૧૦ મે) નીચે પ્રમાણે આપ્યોછે:—

શ્રી ધનરાજ રાડની અનહિલવાડ પાટણી ડમા માહેશ્વર સ્થાપના છડ વિ. સં. ૮૦૨ ખાટમા એક ન્હાના વાંચ્યમાં અને વચ્ચે આરમ્ભે બધો તદ્દાવન કેમ દને વાડું?

(૨) “દાખલા તરીકે મુસ્લમી બેક વખતે સ્થાયી કમિટીને એટલું વામાં આવે, કે તેણે જેમ અને તેમ લોપ વાંચનમાળાની જોડણીના નિયમો એ વવા પ્રયત્ન કરે, તો તે કામ તે કમિટીથી જો ત્રણ વરમ દરમીઆન થઈ શકે. ઉલટું રાજકોટની પરિષદ જોડણી કમિટી એવી નીમી હતી, કે કશું છેવટ શક્યું જ નહીં.”

વડોદરા પરિષદમાં મદદરૂ રાજકોટવાળી જોડણી કમિટીનો રિપોર્ટ વચાચો અને નોંધાયો એ વાત વડોદરાની પરિષદના રિપોર્ટમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે, છતાં કશું છેવટ નહીં એમ કહેવાનો શો અર્થ હશે? વખતે સ. મગનલાલ હ. કાંઠાવાળાને જોડણી ના એ રિપોર્ટથી અમંતોપ થયો હશે તેથી તો આમ નહીં બોલતા હોય? આ છેક નિગદાર નથી; કેમકે વડોદરાની પરિષદના રિપોર્ટના ૫. ૯૩ મે “વિષય : કામકાજ” એ પ્રકરણમાં જોતાં જણાય છે કે સ. મગનલાલને જોડણી અંગતી : આપખુદી દસવ રજૂ કરવાનો લોભ બહુ હતો. એ જોમણે ધારેલા હમમના સમ્મો એ ૫૪ ૯૩ મેથી નીચે ઉતારું છુ:—

“આ પરિષદ માને છે કે, જોડણી અંગતી નિર્ણય કરવામાં શુદ્ધ કરતાં મમતા રહી ઉપર વધારે આધાર રાખવો જોઈએ, અને વ્યાકરણ ભાષા પછી થયાં છે તે વિસ્મૃતિ થવી ન જોઈએ, તથા જેવું બોલીએ તેવું લખીએ તેનો આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી

પરંતુ એ એજોનો અમંતોપ જે દિવસમાં ટળી જઈ અંતોપની વૃત્તિ સ. મગન હદયમાં વ્યાપી હતી એમ એ રિપોર્ટના અન્ય ભાગમાંથી જણાય છે. ત્રીજા દિવસની માં ‘જોડણી કમિટી’ નો રિપોર્ટ સ. કેશવલાલ કુવે વાંચ્યો અને તે રિપોર્ટની મેધ વેદી તથા તે દક્ષતરે રાખવો એમ દસવ સ. મગનલાલ હ. કાંઠાવાળાએ પોતે જ રજૂ કરી હતો, અને તે રજૂ કરવાને અંગે નીચે પ્રમાણે તેઓ બોલ્યા હતા:—

“કમિટીએ રજૂ કરેલો ઉપરનો રિપોર્ટ ઘણો જ સાગે છે જેમાં શક નથી પણ તેમાં સામાન્ય લોક વર્ગના વિચારો અને લાગણીને ધણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે વધારે ખુશીની વાત છે. એકાદ બે મુદ્દા-જેવા કે હકાર વગેરે-સિવાય એકદર રિપોર્ટ અંતોપકારક છે, અને તે તૈયાર કરવામાં જે મેંબરોને મહેનત અને મુશ્કેલી પડ્યા છે માટે આપણે તેમનો આભાર સ્વીકારીએ છીએ. જોડણી સંબધે રિપોર્ટનું કામ ઘણું (આપણે) :—” કાંઈ નહિ ને ત્રણ જ કહેવામાં આવે છે અને તેવા કામ માટે આભાર નોંધાયું. હું આ વિશે મૌન જ રૂંધે ચાલુ છે, અને આશા છે કે આપ તે સ્વીકારી લેશે.”

‘સાહિત્ય’ ઉપર કરેલી નોંધ જતા સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, ૫૪ ૭૨)

† આપણું મંવત ૧૯૫૮ ના ‘વગ્ન’ કાંઠાવાળાનાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ નાં; અને ‘સાહિત્ય’ હરગોવિન્દસરનો લેખ, તથા તે વિષે ‘મૃદુ’ નાં જે સાથે સાથે વાંચવાને સર્વને વિનંતી છે. કમી ‘વગ્ન’ થાં આવેલો મદારે લેખ; તેમ આપનો સેવક, ગરુડ.

ગુજરાતી અને જૈન સાહિત્ય’ વિશેનો સ ‘સુવિદ્ય’ નામનો મદારે લેખ—

વસન્ત



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मन्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधुं यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यरेतजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૧૩, અંક ૯. [માસિક] આધિન, સપ્ત ૧૯૭૦.

તન્ત્રી અને પ્રકાશક,—શ્રી રા. જી. રમણભાઈ મહાપતંગમ નીનમ્ બી. એ. એમ્. બી.
ઓનિફ્ટ રોડ—અમદાવાદ.

વર્તમાન, શુદ્ધને લાગી લેખમાળા ૫૨૧

સ્નેહ-સ્વીકાર ૫૨૨

(રા. રા. ચન્દ્રશાસ્ત્રી નર્મદાશાસ્ત્રી પડપા બી. એ. એલ. એલ. બી.)

હાલના વિદ્યાર્થી સમયના દેશભાગ મુખ્ય મંત્રી ૫૨૩

(વસન્ત અધિક) ૫૨૪

પ્રાસંગિક નોંધ ૫૨૫

(પ્રો. આનંદરા ૨ બાપુભાઈ મુવ એમ એ એમ્. એમ્. બી.)

સુભરાતી સાપાત્રી ઉત્પત્તિ અને રા. નરસિંહરાવ (૩) ૫૨૬

(રા. રા. હરગોવિંદરાવ દાર દાર કાલવાળા) ૫૨૮

શ્રીમદ્વેદાન્ત-રાધના પર્વ ૫૨૯

(રા. રા. વિશ્વ) ૫૩૦

સરસ્વતી ઉપચિત્રીઓ ૫૩૧

(રા. રા. રમણભાઈ વાવાભાઈ બી. એ.) ૫૩૨

' મોક્ષમુલક ' ૫૩૩

(રા. રા. મન્નન્દ નરમણમ મેદેતા) ૫૩૪

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ૫૩૫

(રા. રા. હરગોવિંદરાવ વાવાભાઈ દીનેશીયા એમ એ એલ. એલ. બી.) ૫૩૬

અર્થાત્ ૫૩૭

(રા. રા. મન્નન્દરાવ ભોળાભાઈ દીનેશીયા બી. એ. સી. એમ.) ૫૩૮

૨. અર્થવિષયક (રા. રા. આર્યપદ્ય પદિકાર) ૫૩૯

(રા. રા. આર્યપદ્ય પદિકાર) ૫૪૦

૩. વૈજ્ઞાનીક પરિપદ્ય મૈમાનસ્ય ના ૫૪૧

(રા. રા. 'સ') ૫૪૨

નૂરજહાન.

મરદાર જોગેદસિંહની અંગેશ વાર્તાનું બાપાન્તર કરનાર નનિનકાન્ત. ન. ધ્યા.
પુસ્તકનું મૂલ્ય આર આના. પોસ્ટેજ જુદું મળવાનાં ઠેકાણાં:-જીવજીવાલ ની મહેતા.
મેસર્સ. સી. એન. પ્રધર્મ, ભાગાતળાવ સુરત, મેસર્સ. એફ. એમ. ત્રિપાઠી મુબાઈ,
એન. એન. દીવડિયા, પ્લુમ્બરો, વાંદરા

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા પારિતોષિકો—જો સર્વાના વ્યવસ્થાપક મંડળના નિર્ણય અનુસાર પ્રસિદ્ધ કરવાનું કે-જે. એસ. હાલ્ડેન કૃત Mechanism, Life and Personality ના સંદર્ષિત ગુજરાતી ભાષાન્તર સાં રૂ. ૧૫૦) તથા મુદ્રણાદિ ખર્ચ જુદું આપાશે. ઇચ્છા રાખનારે તેના ભાષાન્તરના નમુનારૂપે પૃષ્ઠ ૬૬ થી ૬૮ તથા ૮૫-૮૬ નું સંદર્ષિત ભાષાન્તર મંત્રી પ્રતિ તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી સુધીમાં મોકલવું. મૂલ્ય પ્રસ્તુત જોવાની અપેક્ષા રાખનારને તે મંત્રી પાસેથી ચોડા દિન સાફ મળી શકશે. નિમ્ન-૧ સંક્ષિપ્ત, વૈષ્ણવ મતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતના તન્મૂલક સંપ્રદાયો અને તેમના તત્ત્વ નિર્ણયો ૨ સંદર્ષિત ગર્ભમાં પરમાણુવાદ તથા વૈજ્ઞાનિક વાદનાં અવલોકન. પ્રત્યેકનાં પુસ્તકેક સાઇઝ પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી ૨૦૦. પારિતોષિક પ્રત્યેક સાં રૂ. ૫૦૦) મુદ્રણ વ્યવસ્થાકિત. નિમ્ન-૩ મંત્રીને તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ સુધીમાં મોકલવો. નવીનમૂલ્ય-સાફ આશયની અપેક્ષા રાખનારાઓએ સ્વર્ગ્યમતી હસ્તલિખિત પ્રતિ મંત્રી (શ. તનમુખરગ મ. ત્રિપાઠી-ગીરગામ-મુંબઈ) ને મોકલી આપવી, અથવા તેમને સવિસ્તર ઇચ્છા દર્શાવવી.

લોકો મલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે

જુઓ પાડે છે પણ તે માટે ખાટલીવાળા એગમીક્ષચર જાડુ જેવો ઇલાજ છે ૧૨૬ પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરે ખાટલીવાળા એગ્યુ પીડસ રૂ. ખાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની કે. જો રૂ. ૧૧—ખાટલીવાળા દુધ પાકી દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—ખાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલી સાફ કરે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે

હાલ લીલ ખાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી મુંબઈ

વસન્ત



इदं मत्स्यं सर्वेषां भूतानां भवस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्मस्यै तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यसेतजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

મત્સ્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃદૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૯.

[માસિક]

આશ્વિન, સંવત ૧૯૭૭.

વર્તમાન યુદ્ધને લગતી લેખમાળા.

દિશ્વીના રાત્ર્યાભિષેક વખતે “ સિટિય સામ્રાજ્ય ” સમન્વી વસન્ત તરફથી જેમ
આમ અંક પ્રકટ કરનામાં આવ્યો હતો તેમ વર્તમાન યુદ્ધ ઉપર વસન્તનો એક આમ
અંક કઢાવશે એમ કેટલાક મિત્રો તરફથી અમને સૂચના થઈ છે. વસન્ત ઉપરની એ
મિત્રોની મમતા માટે અમે એમનો ઉપહાર માનીએ છીએ. પણ પૂર્વના અને અત્યારના
પ્રમંગ વચ્ચે એક ભેદ છે તે તરફ એ મિત્રોનું અમે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. સામ્રાજ્યના
નિયમનો પ્રમંગ અમુક ગ્રિયન વસ્તુના વર્ણન અને અવલોકનથી બેઝવી ચકાવ એવો
હતો. વર્તમાન યુદ્ધ નયનવા પ્રસંગથી નવું નવું રૂપ ધારણ કર્યું કરે છે, આજનો બનાવ
કાલે ભૂતો થઈ ગય છે. તેથી એક ન અંકમાં યુદ્ધનું સમગ્ર સ્વરૂપ ચકાવ કરી શકાય એમ
નથી, અને તેથી, એક ખાસ અંક ન કાઢતાં, પ્રત્યેક મામમાં યુદ્ધને લગતા વિવિધ પ્રમંગોનું
અને એની વિવિધ ખાતુઓનું તથા ચિન્તન કરવા યોગ્ય વિષયોનું નિઃપણ તથા અવલોકન
કરાવવાના અમે વિચાર રાખ્યો છે. જે શૂદ્રસ્યો તરફથી તે માટે યોગ્ય આર્થિકતા લખી
મોકલનામાં આવશે તે અમે ઉપકાર સ્વરૂપે સ્વીકારીશું, તથા અમારા તરફથી પણ સ્વનત્ય
ચોગના કરીશું એ ચોગનાને અંગે કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત મહાન લેખકોના અનુવાદ પણ
કરાવીશું. પણ તે માત્ર હિતમ લેખોનાજ. આ કાર્યમાં અમે ગુજરાતના આદર જતાંની મદદ
માહીએ અને લાગીએ છીએ.

તન્વી.

* સ્નેહસ્વીકાર.*

(હરિગીત.)

૧

શાન્તિભરી સન્ધ્યા હતી—ને સૂઈ અસ્ત થતો હતો,
નિજ રક્ષિતની પીછીયડી આકાશપટ ન રંગતો;
દૂશે ઉભાંતાં સ્થિર સૌ ગાંભીર્યની મૂર્તિ બની,
મીઠી પવનની લહરીઓ આરામ કાળ ગઈ હતી.

૨

નિર્ગૂન હતું એ સ્થાન સૌ એકાન્તની મૂર્તિ સમુ,
જેહું છતાં સ્થિર ભાસતું જલ શાન્ત એ સરિતાતણું;
સરિતાતટે ખેડો હતાં એક અઢે ત્યાં એકલાં,
ઉર ખેલવાને તલસતાં—ના ખેલી કંઈ શકતાં છતાં.

૩

હ્રદાર આખર નીકળ્યો—સ્વયમેવ વા નીકળી ગયો:
“હું ચાહું છું—હું ચાહું છું—મુજ સ્નેહને સ્વીકારશો ?”
લજ્જામીઠી સુરણી બધે મુન્દર મુખે છાઈ રહી,
દીધો ન ઉત્તર—તે છતાં ઉત્તર મળ્યો નયનોથડી.

માતીબાગ બંગલો,
સોલાપુર,
તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૪. } ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

* સેવનન—Courtship—ની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અનેક મીઠા પ્રસંગોને માટે તક આપે છે. તેવા એક પ્રસંગના કલ્પનાચિત્રનું આ કાવ્યમાં સચક રેખાલેખન છે. કમનસીબે, આપણી શ્દિઓનો શ્રેયસ્ક યુવાનયુવતીઓનો એક મીઠા અનુભવનો હક ખૂંચતી લે છે.

હાલના વિકેટ સમયમાં દેશજનનું મુખ્ય કર્તવ્ય.

અત્યારના સમયમાં બ્રિટિશ દેશજનનું મુખ્ય કર્તવ્ય માત્ર એક જ છે, અને તે એ જ કે પ્રત્યેક પુરુષે અને સ્ત્રીએ, જુવાન કે વૃદ્ધ તરંગર કે ગરીબ, બધાય પોતાનું સર્વસ્વ રાજ્યસેવાની વેદિ સમક્ષ અર્પણ કરવાનું છે. પોતાની એક પણ ચીજ પોતાની કને સંક્રાંતી મુકવાની નથી; સમય, ધન, બુદ્ધિ અને ધરાધરી જીવન, કાંઈ પણ નહિ. આ માગણી સદાનંત રૂપે સ્વીકારશે તોપણ કેટલાક એવો એક પ્રશ્ન કરશે કે:—“ આ મુદ્દ ન જ થયું હોત તો શું ? યુરોપનાં સાત ખ્રિસ્તિ રાજ્યો જેમાંના ધણાં તો બહુ જ સુધરેલી સ્થિતિએ પહોંચેલાં છે, એમણે આવા દારણુ વિમ્બમાં ઝંપલાવાની શી જરૂર હતી વાર ? મનુષ્યજાતિની સામે, સુધારાની સામે, અને પ્રગતિની સામે આવો બંધકર શુનોત્ત કર્યાની જવાબદારી કોને શિર છે ? ” આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા જોઈએ. અને તેનું દારણુ કે મેં મારા દેશજનોને એક વખતે કહ્યું હતું કે—“ રાજ્ય ધરો, અને નરવીરોની માફક તમારી દરજ્જા આદરો; દારણુ કે તમારી કસોટીનો સમય નજદીક આવ્યો છે. ” આવો ઉપદેશ મેં મારા દેશજન બંધુઓને આપેલો હતો. અને તે ઉપરથી જ આ વિમ્બનાં દારણુ અને હાલના વિકેટ સમયમાં બ્રિટિશ દેશજનનું મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે એ વિશે હિંબર્ટ જર્નલમાં કાંઈક લખવાની મને ઉમદા તક મળેલી છે.

હું હજી પણ વિના મંકોએ કહું છું કે જર્મન રાહેનશાહે પોતાના ‘ સર્વ—જર્મનવાદી ’ મંત્રીઓના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને જે જગત્ લીધેલું હતું તેને લીધે જ આપણને આ વિમ્બમાં ઊતરવાની જરૂર પડી હતી. જર્મન પ્રજાએ પોતાનું બહુ બળ—જળસૈન્ય, રથગસૈન્ય, દ્રવ્ય-ગંપતિ, રાજકીય હીલચાલ, વર્તમાનપત્રો અને કેળવણીની યોજના,—એ પ્રમાણે બધી તરેહનું બળ આ વિમ્બની અંદર એમણે ઇયુરોપિક પ્રજાના સ્વમાતાનુસાર પૂર્ણપણે ઝંપલાવ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં જર્મન પ્રજા કને નૌકાસૈન્ય નહિ જેવું જ હતું. તે ત્યાર પછી ઘણી ઝડપથી અને કેટલીકવાર ઉઝીલાં લીધેલાં નાણાંની મદદથી વધવા માંડ્યું હતું; અને અત્યારે તેનું બળ ઉત્તર સમુદ્રમાં એટલું બહુ વધી ગયું છે કે આપણને આપણાં બધાં

§ “ હિંબર્ટ જર્નલ ” નામના અંગ્રેજી માસિકપત્રના આંકડાઓના અંકમાં ફ્રીડ માર્શલ અર્થ રોબર્ટ્સ* એમણે ‘ The Crisis ’ યાને ‘ હાલનો વિષમ પ્રસંગ ’ એ મથાળા નીચે, અત્યારે ચાલતા મહાન યુદ્ધને અંગે બ્રિટિશ પ્રજાજનનું શું કર્તવ્ય છે ” એ વિશે એક ઉત્તમ શેષ લખ્યો છે. તે મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી, વસન્ત પત્ર માટે એનું આ આધાન્તર કરાવવામાં આવ્યું છે; આધાન્તર કરનાર ચૂદસ્થ એક ઉત્સાહી યુવક ગેડયુએટ છે, એમનો આ થમ માટે અત્રે ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

તાન્ત્રી.

* સધણું જર્મનનું અને જર્મન માટે જ—આખી દુનિયા અને એનું સર્વસ્વ જર્મન-નોનું જ, જર્મનો જ એના અધિકારી એવો મિદાન્ત.

આરંભારો(નૌકાસૈન્ય)નો આપણા દેશના કિનારા આગળ જમાવ કરવાની આપણને જરૂર પડી છે. અને તેથી ભૂમધ્યસમુદ્રમાં નૌકાદ્વારા સામ્યવાતા આપણા બધા સ્વાર્થ આપણા કૈંસ મિત્ર રાજ્યના નૌકાસૈન્યને સાંપવા પડ્યા છે.

જર્મન લશ્કરમાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ વધારો- સુલેહ જાળવવાને બદલે કરવામાં આવ્યો હતો તે માત્ર વધારો થતો ગયો હતો તે એટલે સુધી કે ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં ૬,૫૦,૦૦૦ માણસનું લશ્કર હતું તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં ૮,૨૨,૦૦૦ માણસનું થયું હતું; અને એટલી વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે કે ૧,૭૦,૦૦૦ માણસોને જે વધારો (આપણે ફ્રાન્સમાં જેટલું લશ્કર મોકલ્યું છે તેટલો) કરવામાં આવ્યો હતો, તે ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં મોરોક્કોના વિપ્લવ પ્રસંગ બીજો થયો ત્યાર પછી તરત જ એટલો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે એ સમયે જર્મન પ્રજા તરફથી પગપેસારો કરવાની કંઈપણ કોશીશ કરવામાં આવશે તો ફ્રાન્સની પડખે બીજા રહેવાનો આપણો નિશ્ચય આપણે જાહેર કીધો હતો.

લડાઈ લડવાનો પ્રસંગ આવે તે વખતે લશ્કરને લઈવા માટે સજ્જ કરવું પડે તે વખતે આરંભમાં જે ખર્ચ કરવું પડે તે માટે ૧૦ થી ૮૦ લાખ પાંડ રૌપ્ય એટલો વધારો રૂપેન્ડાઓની લશ્કરી તીજીરીમાં કરવામાં આવ્યો હતો; અને ઈ. સ. ૧૯૧૩ ની સાલમાં પૈસાદાર માણસોની ગાંઠમાંથી ખાસ વેરો નાખીને ૫ કરોડ પાંડ ઉધરાવવા—એ બધું એમની નાણાંની તૈયારીઓ દેખાડી આપે છે. આ બીજો વેરો ઉધરાવવાનો બહારનો હેતુ એવો જણાવવામાં આવ્યો હતો કે ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં પસાર કરેલા કાયદાની રૂએ આ સુત્રેહને વખતે પણ જરૂર પડતું લશ્કર રાખવા માટે આરંભમાં જે નાણાં નેહએ તે વસૂલ કરવા માટે એ દર નાખવામાં આવ્યો હતો. સુલેહ ઇચ્છતી પ્રજાને લવિધ્યમાં કોઈ પણ પ્રજાની સામે વિચ્છેદમાં ઊતરવાની જરૂર પડે માટે સાધારણ દર નાખવામાં આવ્યો છે એ દરતાં, થોડા સમયમાં વિચ્છેદ કરવાનો છે માટે નાણાંની જરૂર પડશે તે માટે એ દર નાખવામાં આવ્યો છે એ હેતુ આ બધી તૈયારીઓ ઉપરથી વધારે સમજાતો હતો— ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે ૫ કરોડ પાંડની એ રકમ વસૂલ કરાય એમ હતી તોપણ હાલની લડાઈ શરૂ થઈ તે વખતે સુધી દર વસૂલ કરનારાઓએ એ નાણું વસૂલ કીધું નહોતું, કે જેથી એ નાણું લડાઈ વખતે તરત મળી શકે.

સપ્ટેમ્બર માસના આરંભમાં જે ‘વ્હાઇટ પેપર’ (“White Paper”) ed. ૭૫૫— પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં બીજા દેશોના વર્તમાનપત્રો ઉપર અસર ઉત્પન્ન કરવા માટે જર્મન સરકાર તરફથી જે યોજના કરવામાં આવી હતી તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે યૂરોપની સુલેહનો ભંગ કરવા માટે મહાન સુદ્ધ ચલાવવા વર્તમાનપત્રોદ્વારા તૈયારીઓ કરવા માટે જર્મનીએ કેવી કોશીશ કરી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે.

એવો જ હેતુ સાધવા માટે કેળવણીના પ્રદેશમાં શી શી કોમીશો કરવી હતી તેની

માહિતી મારા કંરેક્ટ હાઈ જર્મનીના વાચક વર્ગને વિશેષ હશે. આ સ્થળે તો એ મંત્રી નીચેના લેખકો અને વક્તાઓનાં નામ ગણાવી જવાં બસ થશે. ઇતિહાસકાર ફ્રોન સીબેલ (Sybel), ખેડૂત પક્ષનો અગ્રણી દર ફ્રોન હેડી આન્ડટ (Herr Von Heydenbrandt) પ્રજાના ઉદ્ધાર પક્ષનો અગ્રણી દર બેસરમેન, (Herr Bassermann) ડો. થીઓડોર શીમેન (Theodor Schiemann) નીચે (Nietzsche), જનરલ ફ્રોન બર્નાર્ડી (General Von Bernhardi) અને ટ્રિટ્સ્કે. (Tritschke)

ઉપર જણાવેલી નાણાંની તયારીઓ અને કેળવણીની તયારીઓના જેટલી જ આતુરતાથી—રાજકીય તયારીઓ આદરવામાં આવી હતી. પણ ખીજ તયારીઓની માફક એ રાજકીય તયારીઓ પણ નિષ્ફળ નીવડી હતી. બધી રાજકીય હીલચાલની અંદર એક જ તાંતણું સમન્વિત હતો, તે તે એ કે યુરોપનાં રાજ્યોનાં બળનું સમતોલપણું તોડી નાખવાની ઇચ્છા: અર્થાત્ કે મહાન રાજ્યોની હાલની સંકલનાને તોડી નાખવી, ફ્રાન્સ અને રશિયાના પક્ષમાંથી ગ્રેટ બ્રિટનને જીતુ પાડવું.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ‘આંતંત્ર કોર્ડિયલ’ (Entente Cordiale) મૈત્રીભાવ સ્થાપ્યો. અને પછીના જ વર્ષમાં એ મૈત્રીનો અંગ કરવા માટે જર્મનીએ કોલીશ કરી. તેમની આ કોલીશ નિષ્ફળ નીવડી કારણ કે Algociras—આલજીસીરસના કોન્ફરન્સમાં યૂનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સહિત પૃથ્વીનાં બધા મહાન રાજ્યોએ જર્મનીની વિરુદ્ધ મત ધરાવ્યો હતો.

ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેનો સુલેહનો કોલકાર—(“Entente”—“આંતંત્ર”)
મૈત્રીભાવની પ્રતિજ્ઞા—ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં ફ્રાન્સના મિત્રરાજ્ય રશિયા સાથે પણ કરવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં અમેરિકાના (યૂનાઈટેડ સ્ટેટ્સના) એક વર્તમાનપત્રના અધિપતિને કેમરે સુવાકાત આપી હતી તેનો અહેવાલ “ડેલી ટેલિગ્રાફ” નામના પત્રમાં પ્રગટ થયો હતો. આ સુવાકાતનો મુસદ્દો (Text) હું ધારૂં છું કે બર્લિનની ફોરિન ઓફિસમાં ઘડી કાઢવામાં આવ્યો હતો. એ સુવાકાતમાં યા મુસદ્દામાં અંગ્રેજી: પ્રજા શિટિશ પ્રજાની વિરુદ્ધ આખા જર્મનીમાં દૌર્મનસ્ય—દુસ્મનભાવ—છે એવું કૈસરે પોતે જણાવેલું કહેવાય છે અને તે સિવાય ખીજ વિષયોની પણ ચર્ચા કરેવામાં આવેલી હતી. પણ એ સુવાકાતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો રશિયા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે જે મૈત્રીભાવ તે વખતે સ્થાપ્યો હતો તેમાં કાયર મારવાનો—તોડી નાખવાનો હતો.

તે વખતે જગતમાં એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઇના બાકુ જ ગંભીર વખતે ઇંગ્લંડને એ લડાઇ બંધ કરવાનું કહેવામાં ફ્રાન્સ અને રશિયાની સાથે જર્મનીના રાજ્યને પણ સામેલ થવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ કહ્યું હતું કે “બોઅર પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનું સંરક્ષણ કરવાનો બરાબર વખત આવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લંડને ધૂળ ફોંટા કરવાનો પણ આ ખરો લાગ છે.”

“આંતાંત કોર્ડોએલ” (ઉપર કહેલી રશિયા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મેત્રી)માં કાપ મૂકવાનો બીજો તેથી પણ વધારે જબરો પ્રયાસ તેમણે ત્યાર પછી આદર્યો. એ કામ એમણે ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં કર્યું, અને તે બનાવ એવા તાબા છે કે તે સંબંધી અગદીર (Agadir)નો મામલો બન્યો. તે સિવાય અત્રે વધુ કહેવાની જરૂર નથી. એ મામલા વિશેની હકીકત સૌને સારી પેઠે જાણીતી છે:તો પણ કદાચ સૌના સમજવામાં આ આવેલું નહિ હોય કે મોરોક્કો વિશેની તકરાર પતી ગઈ નથી અને આશ્ચર્યશીલસનું તલનામું થયું તે વખત દરતાં મોરોક્કોમાં જર્મન પગપસારો વધારે સારો થયો છે એવું “સર્વ-જર્મનવાદી”ઓ માનતા હતા.

પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી અગત્યની વાત તો એ જ છે કે ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં જર્મનીએ એ કાર્ય કર્યું તે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની વચ્ચે મૈત્રીભાવની જે ગાંઠ બંધાઈ હતી તે ફેટલી મળખૂત છે તે દેસી જોવાની તેમની માત્ર દોશીશ હતી અને ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ શરૂ થાય તો ઇંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સની પડખે મદદ કરવા તયાર થશે કે નહિ તે જોવાનો તેમનો આ બીજો પ્રયાસ હતો. જે જર્મન પ્રથમાક્રમણ—(aggression—અન્ય ઉપર ધસારો)ની રાજ્યનીતિથી ફ્રાન્સને રણસંઘ્રામમાં ઉતરવાની જરૂર પડશે તો ઇંગ્લેન્ડ પોતે કરેલી બંધી દબાવવાને વળગી રહેશે એવું જર્મન રાજ્યનીતિગુરુઓને કહેવાનું કામ મી. લૉયડ જ્યોન્ઝે કર્યું હતું એ આપણને સૌને યાદ છે.

એ વખતે એમના પ્રયાસ વિફલ થયા તો પણ તેમની જે શક્તિ (Energy) અને મક્કમપણું (determination) જોઈને આપણને કમને પણ તેમની તારિફ કરવાનું મન થાય છે. તે શક્તિ અને આગવણાઈ તેઓ ફરી તે કામ પર મંજા અને જે કાર્ય તેઓ રાજ્યનીતિની ખટપટથી સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફલ નીવડ્યા હતા તે કાર્ય તેમણે બળ વડે સિદ્ધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો હોય એવું લાગ્યું. જર્મનીના રથજસરકરમાં તરાથી અને સંખ્યાબંધ વધારો કરવામાં આવ્યો, અને સૈનિક જળમાં આ મોટો વધારો શા હેતુથી કરવામાં આવ્યો હતો તે હવે ફિનિશના જાણવામાં આવ્યો છે. જર્મન ઇમ્પીયલ એન્સેલરે હમણાંજ પોટ્સડામથી બર્લિન પાછા આવીને, ઇંગ્લેન્ડ તટસ્થ રહે તો મોટામાં મોટી ‘કાંટ’ સરત ધરી હતી, તેનું સર એડવર્ડ ગ્રોસેને ગયા જૂલાઈ માસની ૨૯ મી તારીખના ડિસ્પેચમાં—પેગામમાં—સ્પષ્ટ રીતે બ્યાન આપ્યું છે. શ્રિટનને ફ્રાન્સમાંથી વિખૂટું પાડવાનો જર્મનીનો આ છેલ્લો પ્રયાસ હતો. બીજા બધા પ્રયાસો માફક જર્મનીનો આ પ્રયાસ પણ નિષ્ફલ નીવડ્યો, કારણ કે ઇંગ્લેન્ડે પોતાના વચનને વળગી રહેવાનું પમંદ કીધું હતું: ઇંગ્લેન્ડે પોતાના પાડોશીની આગળ શપથ લીધા હતા અને તેને નિરાશ કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. આપણા પાડોશીનું નાતું રાજ્ય કચરાઈ જાય અને વાળખી કારણ સિવાય ફ્રાન્સ સામે જબરો હક્કો લઈ જવામાં આવે, તે સધળું આપણે મૂંઝે મોંઝે જોયા કરવું એવી જર્મન ઇમ્પીરીયલ એન્સેલરની ટોંગી અને નિર્લેજરે કૂર—માગણી હતી. પણ એ માગણીનો દનિદાર કર્યાથી ઇંગ્લેન્ડે શું શું સહન કરવું પડ્યું તેની દરકાર કર્યા વગર એ માગણીનો

તિરસ્કારપૂર્વક નેતૃત્વ આપણા પ્રધાન મંડળને જે પ્રેરણા થઈ આવી તેના આપણે જેટલા મુગ્ધ-અર્થ, તેટલા જોઈએ. આ લઢાઈ માટે તયારી કરવાના અને અતુકળ પ્રયત્ન મેળે આ લઢાઈમાં જિતવાના અને પડોશી ઉપર આક્રમણ કરવાના જર્મનીના અચ્છાભિચારે શા શા પ્રયાસો આદર્યા તે વિશે ક્રમશઃ ચર્ચા કરવી એ એક તરફથી સહેલું કાર્ય છે. તેમ ખીજી પાસા એટલું સ્મરણમાં રાખવા જેવું છે કે બ્રિટિશ અને અમેરિકન પ્રભુ જે દક્ષિણિન્દુથી વિચારતી તે કરતાં સાવ ભિન્ન દક્ષિણિન્દુથી જ જર્મનીની પ્રભુ, લઢાઈ વિશે વિચાર ચલાવતી હતી. ઈંગ્લંડની માફક યૂનાઈટેડ સ્ટેટસમાં પણ જ્યારે તકરાર કે વિરોધ ચૂકવવાના ખીજા બધા ઈલાજો લેવાઈ ચૂક્યા હોય ત્યારે લઢાઈ શરૂ કરવી એમ લઢાઈ એ છેક છેવટનો ઈલાજ ગણાય છે. પણ જર્મન પ્રજાના મનમાં જુદું દસાવવામાં આવ્યું છે: તેઓને એમ શીખવવામાં આવ્યું છે કે સુલેહ એ પ્રજાના જીવનમાં એક માત્ર યોગ્ય વખતનો વિરામજ છે, અને તે વિરામ તે પછીના ખીજા વખતમાં ચલાવવાની લઢાઈ માટેની તયારીઓ માટે જ લેવામાં આવે છે. આ અભિપ્રાયનો સ્પષ્ટ વિવરણદાર-જનરલ ફ્રાન્ક ષર્નહાર્ટ છે. તેના પુસ્તકનું અંગ્રેજીમાં ભાવાન્તર કરવામાં આવ્યું છે. ત્રણ વર્ષ ઉપર એ ભાવાન્તર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું, અને હમણાંજ અંગ્રેજ પ્રભુ સામાન્ય રીતે એ પુસ્તક વાંચે છે. “જર્મની અને હવે પછી ચનાર લઢાઈ” એ નામના તેના પુસ્તકના કે ભાગ કરતાં વધારે ભાગમાં તેા લઢાઈનું તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિ (ethics) સમજાવવા માટે રોકવામાં આવેલો છે. તે પુસ્તક મધ્ય અને વિનીત શૈલીમાં લખવામાં આવી છે. તેના સર ડહાપણ ભરેલો અને ન્યાયદષ્ટિનો છે. તેમાં સ્પષ્ટચક્તાપણુંને નિખાલસપણું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે તેમ છે. પણ તે પુસ્તકનું મૂળ સૂત્ર લઢાઈ જ છે: લઢાઈ એ આક્રમિક વસ્તુ નથી પણ કુદતનો નિયમ છે તે એક જાતનું અનિવાર્ય સંકટ નથી પણ સઘળી જાતની નૈતિક ઉત્તતિ-લાભનું મૂળ છે એમ એ પ્રતિપાદન છે.

ષર્નહાર્ટ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે જર્મનીનો ઉદ્યોગ વધ્યો છે માટે પોતાનો માલ ખરીદવા માટે નવા મુલકોની, અને તેની પ્રજાની ત્વરાથી શક્તિ થઈ છે તે માટે નવા પ્રદેશોનો કબજો મેળવવાની, જર્મનીને ખાસ જરૂર છે. વળી એ પુસ્તકમાં જર્મનીને સર્વ મંડૂતિ (Culture) નો શરૂ અને સુધારા (civilization) નું સંરક્ષક ગણવામાં આવ્યું છે. તે સમજે છે કે જર્મની પોતાના હક્કનું કરશે તો જર્મન આધિપત્ય સ્થપાશે અને જ્યાં સુધી યુરોપમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનું સમતોલપણું (balance) એમનું એમ રહેશે ત્યાં સુધી જર્મન આધિપત્ય પ્રાપ્ત થઈ શકવાનું નથી એ સ્વાભાવિક છે.

જનરલ સ્પષ્ટ રીતે માને છે અને સમજે છે કે—ખીજા પ્રભુઓ લઢાઈ લડ્યા વિના જર્મન આધિપત્ય કબૂલ કરે એમ નથી જ; અને જર્મનીને તરવારની અણીએ ચઢેલી ફૂર લઢાઈ—“a war to the knife”—વડે પોતાના હક્ક સાખીત કરવાની જરૂરીઆત પડવાની છે એવું તે ધારે છે. તે કબૂલ કરે છે કે ફ્રાન્સનું સુલેહની તરફ વિશેષ વલણ છે પણ ઈંગ્લંડે જર્મનીપર દમલો કરીને તેનો વ્યાપાર નાશ કરવાનો દરાવ

કીધેલો છે; અને તે એથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે ~~જો આધિ-પત્યથી સામાન્ય રીતે બીજી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતાને હાનિ પહોંચે તેમ છે.~~ હવેની લશ્કર માત્ર બે દેશો વચ્ચે થવાની છે તેથી જનરલ ફ્રાંક બર્નહાર્ડે જરૂરે ડરતો નથી. તે ભવિષ્ય ભાષે છે કે તે લશ્કર દ્વાયાથી લડવાની નથી, પણ તે દીર્ઘ કાળ પર્યંત આવશે અને તેથી એક પક્ષનો કે બીજા પક્ષનો રાજ્યકીય દાટ-કચ્છરથાણું (annihilation)—વળશે, પણ આ બધા ભવિષ્યના ત્રાસના વિચારથી તે ડગ્યો નહિ; પણ પોતાના દેશને આવેલ વિશ્વ કરવાની જાણી વિચારીને તમારીઓ કરતો, અને તે વિશ્વને અંતે વિજયી થયેલો જોવાની તેની ઇચ્છા—તેનો નિશ્ચય—તે વિચારથી વધારે તીવ્ર થતો ગયો.

જર્મન આધિપત્ય સ્થાપના માટે બળતો ઉપયોગ કરવો વાજબી છે એવો વિશ્વ વિશેનો જર્મનીનો મત બરાબર સમજ્યા પછી જ આપણને બરાબર ખાતરી થશે કે આ વિશ્વ યુરોપમાં જાણી જોઈને સંજગાવવામાં આવ્યો છે. અને આવા વિચારો જનરલ ફ્રાંક બર્નહાર્ડે જ ધરાવે છે એવું ધારતા નહિ—એ વિચારો Clausewitz, Troitschko, Nietzsche, અને બીજા ઘણાના મતાનુસાર જ ધરાવવા હતા. છેલ્લા સદ્યુદ્ધતના વિચારો જેનું સંક્ષેપમાં મી. ચેટરટન હિલ નામના તેના એક અંગ્રેજ પ્રશાસકારે વર્ણન કીધેલું છે તેનું અત્ર માત્ર અવતરણું ટાંકીશું:—

“નીચે કહે છે કે જે મનુષ્ય જાતિભાષાઓની પ્રત્યે લાગણી દર્શાવે તે મહાન પુરુષ નથી પણ મહાન પુરુષ તો એને કહેવો કે જે વધારેમાં વધારે દૂરતા ભર્યો જીલમ જીલમી શકે અને એ જીલમના ભોગ થનારાની ઝીસો—ઝીચીઆરીઓ ઉપર જરા પણ લક્ષ આપે નહિ. x x x તમે કહો છો કે વાજબી કારણ હોય તો લશ્કર પવિત્ર ગણાય છે, પણ હું કહું છું કે વાજબી લશ્કર લડવામાં આવે તો દરેક કારણ પવિત્ર બને છે. ભવિષ્યમાં મહાન પુરુષ કોણ થશે કે જે અવશ્ય જીનેહગાર હશે, જે મનુષ્યજાતિનો જરબંદ (આયુકે) (scourge) હશે, તેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિશાળ થયેલું જોવા માટે તથા પોતાનો મર્યાદા સરવા માટે મોટા ભવિષ્યના યજ્ઞોની જરૂર પડશે.”

આવે મગજ ભભાવી નાખે એવો મગર સિદ્ધાન્ત જર્મન પ્રજાના કાન આગળ વર્ષોનાં વર્ષો થયાં ઉપદેશવામાં આવ્યો હતો. એ જર્મન પ્રજાનું એકાએક—અણુધારી રીતે ચઢતી ચઢતી અભિમાનથી માથું મગજ ફરી ગયું હતું તેમની સમક્ષ એ મત વારંવાર કહી મંભજાવવામાં આવ્યો હતો. આ હકીકત જાણ્યા પછી આપણે સમજી શકીયું કે હાલની લશ્કર માટે કેવી કાળજીપૂર્વક તમારીઓ કરવામાં આવી હતી અને હાલમાં કેટલી આસુરી દૂરતાથી હાલમાં તે લડવામાં આવે છે તે બધું આપણે સમજી શકીયું.

લશ્કર શરૂ થઈ તે પહેલાં તરત જ રાજ્યદ્વારી મસલતો કેવી કેવી ચાલી હતી તે “Cd ૭૪૬૭ Correspondence respecting the European Crisis”

યુરોપના વિકટ પ્રશ્નને મુંઝેલી પત્રવ્યવહાર—એ મથાળાવાળા “ પાર્લમેન્ટરી પેપર્સ ” માં અને એ મસદતનો કંપી રીતે ભંગ થયો તે વિશે સર. એડવર્ડ ઝાશનનો અહેવાલ Oct. ૭૧૪૫ માં, સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે.

યુરોપનાં મહાન્ રાજ્યો હાલમાં એકત્રિન થયાં છે તે કયા મુંઝેગોમાં થયાં તે કેટલાકના જાણવામાં નહિ હોય. માટે એ વિશે જેમ બને તેમ હુંકા રૂપમાં હું ફરીથી કંઈકે કંઈક જાણ.

આપણે પચીસ વર્ષ અગાઉની વસ્તુસ્થિતિ તપાસીશું, અને ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં રશિયાને ટુર્કિસ્તાન સામે જયંતર લડાઈમાં જીતરતું પડ્યું હતું તે વાત ફરીથી યાદ કરીશું. આ લડાઈમાં પાંચ લાખ રશીઅન લશ્કર ડાન્યુબ નદીની પેહીમેરના કાંઠે મોઢલવામાં આવ્યું હતું, અને તાગ્મ બનેલા આરકન વિગ્રહમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા શતાવ્રજ Tchernaldja સુધી જનરલ રેડેટ્ઝકીની સરદારી નીચે કેટલુંક લશ્કર પહોંચી ગયું હતું.

રશીઆએ બતાવેલા આ બળથી જર્મની અને આસ્ટ્રિયા-હંગરીનાં કાળજી દંખ્યાં, કારણ કે બીજે ૧૮ વર્ષે એ બે રાજ્યોએ રશીઆની સામે સન્ધિ કર્યો તેમાં એવી શરતો ફરી હતી કે આપણા બંનેમાંથી ગમે તે એક રાજ્યપર રશીઆ ચડાઈ કરે તો પોતાના રાજ્યના તમામ હથિયારબંધી લશ્કર સહિત એકે બીજાને સહાય કરવી.

બિસ્માર્કનું પછીનું કામ ઇટલિનો પક્ષ મેળવવાનું હતું, અને ફ્રાન્સને ટયુનિસમાં સ્થપાઈ જવા માટે ઉરકેરીને એ કામમાં એ સફળ થયો. પ્રાચીન કાર્યજની ભૂમિધી ૬ નિસ પૂરા ૨૦ મેલ પછુ ૬૨ નથી, અને ફ્રાન્સના આ કૃત્યથી ઇટલિના મનમાં ખળબળાટ પેડો. તે ઉપરથી મને કે કમને ઇટલિ એ ત્રિપુટીમાં—ટ્રિપલ એલાયન્સ—માં ત્રીજો મિત્ર થયું.

આ ઉપરથી ફ્રાન્સ અને રશિઆએ ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં Dual Alliance દ્વિપુટીની મૈત્રી બાંધી. છતાં પણ એટ ઇટલિન પોતાની કને અપરાજ્ય નૌકાબળ હોવાથી જનમગતી તટસ્થતા (‘splendid isolation’) રાખી રહ્યું. પણ બોઅર વિગ્રહ ચાલ્યો ત્યારે યુરોપમાં આપણી કને એક પણ મિત્ર નથી એવું આપણા રાજ્યદારી પુરોષોને સમજાયું ત્યાં સુધી આવી તટસ્થતા નહી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બે નાનકડાં હથ રાજ્યોની સામે વિગ્રહ થયો તે વખતે યુદ્ધમાં લડવા જવા માટેની ઐચ્છિક પદ્ધતિથી—Voluntary system of enlistment—લડાઈને લાયક લશ્કર ઉભું કરવામાં આપણે કેવી તાણ વેઠવી પડી હતી, તે આપણને તે વખતે જાણાયું હતું. તે લડાઈ શરૂ થઈ ત્યાર પછી એક અહવાડીયામાં કૈસરે ખૂબ પાડી માગણી કરી કે:—“આપણને (જર્મનીની પ્રજાને) મજબુત નૌકાબળ રાખવાની જાહેર જાણ છે.” અને ત્યારથી એટલે ૧૯૦૧ ની સાલમાં નૌકાસૈન્ય માટે ૯,૫૦૦,૦૦૦ (૯૫ લાખ) પૌંડનું ખર્ચ ખચુર કરવામાં આવતું તે વધીને હાલમાં ૨૩,૦૦૦,૦૦૦ (૨ કરોડ અને ૩૦ લાખ) પૌંડના ખર્ચની મંજૂરી આપવામાં આવે છે.

જર્મની પાસે ધણું જ જળરૂં જળીનપર લઢવાતું લેરકર હજી પશુ જ્યારે એવું મોટું નૌકાસૈન્ય ઉભું કરવા મતી પડ્યું કે જેથી જળરામાં જળરૂં નૌકાજળ ધરાવતા રાજ્યની સામે લઢાઇ લઢવામાં આવે તો તેવા જળરા રાજ્યના આધિપત્યને ધોકા પહોંચવાનો ભય રહે, ત્યારે ઈશ્વરિય રાજદ્વારી પુરૂષોનાં મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. જર્મનીના આ પગલાથી—કાર્યથી—તેમને ભય થયો એટલું જ નહિ પણ મેં આગાહી કરી કે તેમ આપણું જળીન ઉપરનું લશ્કર પૂરતું નહોતું અને યુરોપની પ્રેક્ષમાં આપણો કોઈ મિત્ર નથી એ વાત જણાઈ આવ્યાથી પણ ભય ઉત્પન્ન થયો. “અમગતી તટસ્થતા” (“splendid isolation”)ની આપણી રાજનીતિ વિશે ફરીથી વિચાર કરવાનો (ચોખ્ખા લાગે તો ફેરવવાનો) સમય હવે આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના એપ્રિલની ૮ મી તારીખે લૉડ લેન્સડાઉન અને મૅન્રપર પૉટ્ર કંમ્બો (Paul Cambou)ની ગંધુક્ત નીતિથી સંકળમાં ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાન્સની વચ્ચે કરાર થયા અને પાડોશી રાજ્યોના આંતરિકતા—અસ્પર્શતા—વાંધાસાધાઓનો ફેમો થયો અને તેને ઈંગ્લંડના ઉભય પડતા રાજદ્વારી પુરૂષો તરફથી અનુમતિ મળી. જે વર્ષ પછી, જ્યારે હાલના કાર્યભારી મડળના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી ત્યારે સર એડવર્ડ ગ્રે જેવા આદેશ રાજદ્વારી પુરૂષના હાથમાં આપણા પરદેશનાં રાજ્યો સાથેના રાજ્યવ્યવહારનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એણે ફ્રાન્સની સાથે કરેલા અંતિમ કૌર્દિઅલ—‘Entente Cordiale’ ની રાજ્યનીતિ—polioy—કચ્છ રાખી—એટલું જ નહિ પણ તે કામ રાખી, પણ ફ્રાન્સના મિત્ર રશિયાની સાથે પણ એવો જ કરાર કર્યો.

ગ્રેટ બ્રિટન, ફ્રાન્સ, અને રશિયા વચ્ચેનો આ કરાર ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં પુરેપુરે સ્થપાયો; અને એ ઉપરથી એવી આશા રાખવામાં આવી હતી કે યુરોપમાં રાજ્યોનું બરાબર-વાજખી—સમતોલપણ હવે સ્થપાયું છે. કારણ કે ટ્રિપલ અંતિમતાનાં આ ત્રણ રાજ્યોનું બળ એક પક્ષમાં મૂકીએ, અને ટ્રિપલ એક્સાન્સનાં ત્રણ રાજ્યો*—જર્મની, ઇટલિ અને ઑસ્ટ્રીયા હંગરીનાં બળને બીજા પક્ષમાં રાખીએ તો બન્ને પક્ષાં બરાબર થશે.

ફ્રાન્સ, રશિયા અને ઈંગ્લંડ એ ત્રણ મહાન રાજ્યોએ આ પ્રમાણે એકત્રિત થઈ ‘ટ્રિપલ અંતિમતા’ રીતે બાંધવાનો ખરેખરો હેતુ સુલેહ જાળવવાનો હતો. હાલના બનાવોનો નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસ કરનાર દરેક માણસને એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું હશે, કે ફ્રાન્સે ઘણાં વર્ષો થયાં વેર લેવાને માટે અથવા વિજ્યાથે લડાઈ કરવાનો ધરાદો ધરાઓ ન હતો, અને યુરોપમાં પોતાના સુલકોમાં વધારો કરવાની તેણે લેશ પણ સ્પૃહા અજ્ઞેતાં કરી ન હતી. જે દેશો તેને જોઈતા હતા તે ગ્રેટબ્રિટન કને હતા. તેની ખરેખરી જરૂરીઆત તો સુલેહ જાળવવાની હતી કે જેથી તેને અને તેનાં સંસ્થાનો અને પોતાની કને જે વિશાળ મૂલકો હતા, તેની મંપત્તિ સુધારવાની તેને તક યા અવકાશ મળે. રશીયા,

* ‘ટ્રિપલ અંતિમતા’ તે ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચેનો સંધિ. અને ‘ટ્રિપલ એક્સાન્સ’ તે જર્મની ઑસ્ટ્રીયા અને ઇટાલિ વચ્ચેનો સંધિ.

ફ્રાન્સ અને બીજાં ગળ્યોએ પોતાના લશ્કરી જળમાં બહુ વધારા કર્યો હતો, ત્યારે ફ્રાન્સે એક પણ માણસ લશ્કરમાં વધાર્યું ન હતું, તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે તેને એ લડાઈ કરવાનો ધરાદો કે ધન્યા હતી જ નહિ.

રશિયા કે જેણે પોતાના હાથ બહુ જ દૂર લાંબાવ્યા હતા તેને મંચુરીયાના વિચલમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવી પડી, અને સૈનિકરીઆની આર્થિક સંપત્તિ મુઘારવામાં અને રાજદ્વારી સુધારા દાખલ કરવા તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોર્યું. પણ મહાન ગળ્યોએ આ પ્રમાણે પોતપોતાના ગોળ બાંધ્યા તેનો હેતુ સુવેદ ભજવવાનો હતો, છતાં યુરોપની પ્રજાઓને એક પછી એક લડાઈમાં ઉતારવાને તે મદદરૂપ થયું; કારણ કે જ્યારે ઑસ્ટ્રીઆએ સર્વિયાને કદી પણ કબ્જા કરી શકાય નહિ એવો હેતુ સખ્ત દલાવ્યો, ત્યારે સર્વિયાનો તેના વધારે જળરા પાડોશી રાજ્યને હાથે નાશ થતો અટકાવી સર્વિયાનો બચાવ કરવા માટે ધાવાની રશિયાને ફરજ પડી. રશિયાએ લશ્કરનો લડાઈ માટે જમાવ કરવા માંડ્યો કે તરત જ જર્મનિએ ઈ. સ. ૧૮૧૫ ના તહનામાની રૂએ ઑસ્ટ્રીઆનો પક્ષ લીધો. ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચેના દ્વિલકરાર (Dual Alliance) ની રૂએ રશિયાનો પક્ષ લેવા ફ્રાન્સને હજી રહેલું પડે એમ હતું, તેથી ફ્રાન્સને પણ આ વિચલમાં ગતરલું પડ્યું. ફ્રાન્સ ગતર્યું એટલે આપણને પણ ગતરવાની ફરજ પડી; કારણ કે મહાભજવાન જર્મન નૌકારાંજ્યનો નૌકારી સી (ઉત્તર સમુદ્ર) માં જમાવ થયેલો હોવાથી આપણને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાના આપણાં બધાં લડાઈનાં વહાણો પાછાં બોલાવી લેવાની જરૂર પડી, અને તે સમુદ્ર (ભૂમધ્ય સમુદ્ર) માંના આપણા હિતનો બચાવ (ગંરજણ) કરવાનું કામ ફ્રેંચ કારકલાને સોંપવું પડ્યું. ફ્રાન્સ ઉપર જેવું જર્મન લશ્કર દસી આવ્યું કે તરત જ ફ્રાન્સે ઐરજિટનને અપીલ કરી, અને ફ્રેંચ એલ-મીને સર એડવર્ડ એએ ખાતરી આપી કે જે જર્મન કારકો ફ્રાન્સના કિનારાની માગે અથવા ફ્રાન્સના વહાણોની સામે વૈરભાવથી લડવા માટે (સાવર) ચેનપમાં અગર ઉત્તર સમુદ્રમાં આવશે તો બ્રિટિશ કારકો પોતાના પૂરેપૂરા બળથી ફ્રાન્સનો સમળી રીતે બચાવ કરશે. બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટ જરા પણ પાછી પાની કરશે નહિ, કારણ કે તેગની અને ફ્રાન્સની વચ્ચે જે સારી સલાહ થયેલી છે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ ફ્રાન્સે પોતાનો આખો કારકો ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં રહેવા દીધો.

પણ જર્મનિ સામે આપણે લડાઈ જાહેર કરી તેવું ખરૂં કારણ તો એ જ હતું કે ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં લંડનમાં થયેલી સલાહ કે જેની અંદર બેલ્જિયમના નાનકડા રાજ્યની સ્વતંત્રતા (integrity) અને તટસ્થતા (neutrality) ની કબ્જાન લેવામાં આવી હતી, તે સલાહના તહનામામાં પ્રકીયા, ફ્રાન્સ, રશિયા અને આપણે બધાએ એકઠી સડી કરી હતી તેમ છતાં જર્મનિએ બેલ્જિયમનું તાટસ્થ્ય ભંગર્યું નહિ. ઑગસ્ટની ૪ થી તાગીને રીચ્ટર્કમાં (Reichstag=જર્મન પાર્લમેન્ટ 'લોક પ્રતિનિધિની રાષ્ટ્ર મંત્રાલય') જર્મનિના ઇમ્પીરીયલ ચેનમેન્ટે એક વિચિત્ર આપણ આપ્યું હતું, તે ઉપરથી જ લડાઈ વિશે જર્મનિની ધારણા બરાબર રીતે સમજાય છે. આપણમાં તેણે કયું હતું કે "લગજમગર્ગ

અને બેલજયમનું રાજ્યોના વાજબી પાંધાની દરકાર નહિ કરે. તેમજ પડી છે. હું નિખાલસપણે કહું છું કે જે અયોગ્ય પગલું આપણે ભર્યું છે તે બ્યારે આપણી લડાઈની અંતિમ ધારણા (military goal) પ્રાપ્ત કરીશું કે તરત જ તે અયોગ્ય કૃત્યને પાછું સુધારીશું.” એમ સમજાય છે કે તેણે એમ ધાર્યું કે લશ્કરી હેતુ પાર પાડવા માટે યુરોપના રાજ્યોને અસપરસ ‘નિયંત્રિત રાખનારો હાથદો ગમે તેવી રીતે તોડી શકાય! આ કંઈ સરતચૂકથી બોલાવણું વાચ્ય નથી. તે ઉપરથી તો લડાઈમાં કંઈ કંઈ વાણી અથવા કંઈ કંઈ કૃત્ય વાજબી ગણી શકાય એ વિષે જર્મન ઇમ્પીરીયલ યેનસેલરના મનની સ્વાભાવિક સ્થિતિ આબેહુલ રીતે સમજી શકાય છે; કારણ કે બ્યારે બર્લિન છોડતો પહેલાં સર એડવર્ડ ગૉરશેન તેને મળવા ગયો ત્યારે ૨૦ મિનિટ સુધી ગૉરશેનની તેણે બહુ ઝાટકણી કાઢી હતી અથવા બહુ આકરા શબ્દ સંભળાવા લાતા. હેર બેથમાન-હોલ વેગે તેના ભાવણમાં કંઈ હતું કે લડાઈના વખતમાં તાટસ્થ એ શબ્દની ધણી વાર અવગણના કરી ગયા છે, અને જર્મન પ્રેસ કે જે એટલિટનના જાત ભાઈઓ છે અને ઈંગ્લેન્ડ સાથે રૈત્રીભાવ જળવળી રાખવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, તેની સામે એટલિટન એક કાગળના ટુકડાની (‘a scrap of paper’) ખાતર લડવા તૈયાર થઈ છે એ જોઈને હું આશ્ચર્ય પામું છું. યુરોપીયન વિશ્વ સંબંધી જે પરબ્યવહાર આશ્યો છે તેના ૧૬૦ કાગળ (પત્રો) અને તાર વિષે વિગતવાર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. આરબીટ્રેશન લીગના ‘આરબીટ્રેટર’ નામના ઓફીસીયલ જર્નલના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં આ દસ્તાવેજોને સંક્ષિપ્ત અહેવાલ બહુ સુંદર રીતે આપવામાં આવ્યો છે. આ દસ્તાવેજો લક્ષ્યપૂર્વક વાંચ્યાથી આપણને નીચેનાં અનુમાનો ઉપર આવવાનું વાજબી જણાશે, એવું એમાં કહેવામાં આવ્યું છે:—

(૧) ઑસ્ટ્રીયા-હંગરીએ સર્વોપાને જે છેલ્લું કહેણ મોકલ્યું તેની સરતો એટલી બધી ઠપરો રાખવામાં આવી હતી કે તે કોઇથી સ્વીકારી શકાય એવી નહોતી, તેમાં સુખ્યત્વે કરીને સર્વોપા જેવા સ્વતંત્ર રાજ્યથી તો કબૂલ કરી શકાય એવી હતી જ નહિ.

(૨) આ તકરારમાંથી સુલેહશાંતિના નિર્ણય પર આવી શકાય એ માટે સર એડવર્ડ એએ બહુ આતુરતાથી અને પોતાથી બને એટલા પ્રયાસો કર્યા. તેણે મહાન રાજ્યોનું કોન્ફરન્સ મેળવવાની શરૂઆતમાં સૂચના કરી હતી તેથી ઑસ્ટ્રીયા અને રશિયા બંનેનું માન જળવાઈ શકાય એવો નીવેડો આવી સકે તેમ હતું.

(૩) આ વખતે આરંભથી અંત સુધીની બધી સ્થિતિની કુંચી જર્મનના હાથમાં હતી અને મહાન રાજ્યના એકત્રિત મંડળના સુલેહ જળવળવાના યત્નનો ઉપયોગ કરવાની કેસરના રાજ્યે ના પાડી એ લડાઈનું કારણ હતું. સર એડવર્ડ એની કોશીસો ઇટલી, ફ્રાન્સ અને રશીયા આગળ સફળ નીવડી પણ બર્લિન આગળ નિષ્ફળ નીવડી.

(૪) એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે બેલજયમનું તાટસ્થ ન જળવળું એ જર્મન ગવર્નેન્ટની મૂળ યોજના હતી, અને આખરે બેલજયમની સ્વતંત્રતા તેને પાછી સોંપી દેવાની

ખાત્રી તેજે આપણે જોઈએ, તો પણ તેનો ધરિદો બેવજીવનમાં થઈને ગમે તેમ થાય-એ હા કહે અગર ના કહે-તો પણ જવું જ એવો ચોક્કસ હતો. જ્યારે 'ઇન્ટરનેશનલ આર-પ્રોટ્રેશન લીગ' જેવી સોસાયટીની કમીટી બહાર રીતે ઉપર પ્રમાણે અનુમાનો લાવે છે ત્યારે જર્મનિ સામેનો કેસ સાબીત થઈ ચૂક્યો છે.

સહાઈમાં ઉતરવાનાં આપણાં પોતાનાં શાં કારણ હતાં તે ફ્રાંસિસ ઓફિસ તરફથી નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યાં છે.

“બેલજીયમનું તારતમ્ય જળવંતું જોઈએ અથવા જળવાવંતું જોઈએ કે તેની ખાતરી માટે ઈંગ્લંડના રાજની ગવર્મેન્ટે જે વિનિતિ જર્મન ગવર્મેન્ટને કરી હતી તે તે ગવર્મેન્ટે સમુજગી નાકલુસ કરી હતી, તેથી ઈંગ્લંડની ગવર્મેન્ટે જર્મન ગવર્મેન્ટને જણાવ્યું છે કે ઓગસ્ટની ૪ થી તારીખના ગતના અગીઆર વાગ્યાથી એટલિટન અને જર્મનિ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ છે.

ઈંગ્લંડના પ્રાઈમિ મિનિસ્ટરે (વડા પ્રધાને) ઓગસ્ટ માસની ૬ થી તારીખે ઘણા રપટ ગબ્દોમાં લડાઈમાં ઉતરવાનાં આપણાં શાં કારણ હતાં તે સમજાવ્યું છે. તેમણે કહ્યું હતું કે આપણે શા માટે લડીએ છીએ એવું મને બે પૃષ્ઠામાં આવે તો હું બેજ વાગ્યોમાં જવાખ આપી શકીશઃ પ્રથમ તો એક આપણી પ્રમાણિક દરજ અદા કરવાને માટે અને બીજું એક મનજીત અને સર્વોપરી રાજ્ય પોતાની સ્વચ્છદી છઠ્ઠાથી, પરસ્પરનાં રાજ્યો વચ્ચેની પરસ્પરનાં વચનનું પરિપાવન કરવાની સમજુતિ (international good faith)નો તિરસ્કાર કરીને નાનકડાં રાજ્યોને છુદી ન નાખે એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાલન કરવા (vindication) અમે લડીએ છીએ. આદોઆ આગળ જે કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે કરતાં બીજું વધારે સાફ કારણ લડાઈમાં ઉતરવાનું કોઈ પણ પ્રગ્નને ન દોઈ શકે.

પોતે આપેલા વિશ્વાસના પ્રતિપાલક તરીકે અને કચરાર જતી પ્રગ્નના રક્ષક તરીકે જિભા ધવું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જ્યારે એવી પુરવાર સાબીતી હાજર છે કે જે મુરદલીઓ જબી થઈ છે તેનો સુલેહ બરેલો ફડચો આણવા માટે દરેક જાતની કરી શકાય એવી કોશીશ પરદેશ ખાતાના રાજનીતિજી પુગ્યો તરફથી કરવામાં આવી હતી ત્યારે એ પ્રગ્નને કેટલું અજિમાન કરવા લાયક વસ્તુ છે !

આ બચકર ઝઘડામાં જે નૈતિક (spirital) વિચારો છે તે આ છે, અને આ વિચારોથી પ્રેરાઈ દરેક ખ્રિષ્ટિય દેશજને પોતાનાં સપનાં સાધન રાફિત અને જીવન પણ આ લડાઈનું ફેતોહગંદ પરિણામ આણવા માટે રાજ્યને આપી દેવાની આવસ્યકતા છે.

(અપૂર્ણ.)

[વસન્ત ઓફિસ.]

પ્રાસંગિક નોંધ

દિ. બ. અબાલાલ સાકરલાલના સ્વર્ગવાસથી ચૂજરાતને ખેડી

દિ. બ. અબાલાલ સા-
કરલાલનો સ્વર્ગવાસ.

ખોટ એ આપણા પ્રાન્તમાં ગયા માસનો મેટામાં મેટા શોકજનક
વૃત્તાન્ત છે.

આર માસ ઉપર વસન્ત પત્ર માટે મેં દિવાનબહાદુરની મુવાકાત લીધી તે વખતે મને
જરાં પણ ખ્યાલ ન હતો કે આ મહાન પુરુષના મહાન ચિચારો અત્યારે હેન હેલા જ
ચૂજરાત સમક્ષ પ્રકટ થાય છે. દિવાન બહાદુરનું શરીર ન્દાનપણથી જ રોગગ્રસ્ત હતું,
છતાં તે એમણે એવી અસાધારણ કાળજીથી અને કળવણીથી—એક દેહાત્મવાદી તરીકે નહિ,
પણ દેહ તે આત્માના મંકપને કાર્યરૂપે ગચ્છિત કરવાનું આનૃત્યક સાધન છે એવી ચોખ્ખી
સમજણપૂર્વક અને દૃઢ સંકપથી—જળવ્યુ હતું, કે ૭૦ વર્ષની વયે પણ એ એકદમ હુમ
થઈ જશે એમ બે મામ ઉપર દોષના ધારવામાં ન હતું.

ચોખ્ખી સમજણ અને દૃઢ મંકપ—આ બે સહજ ચૂકી આવેલાં વિશેષણોમાં દિવાન
બહાદુરના માનસિક બંધારણનું મંપૂર્ણ તત્ત્વ સમાવેલું છે. એ વિશેષણો હુમ મૂચીની માફક
શોષવાં પડે એમ નથી—અગમતા સુરર્ણમય ધ્વજસ્થેખની પેઠે એમના હવન ઉપર એ ફરકે છે,
અને ‘ગતે દોડતા દોડતા પણ વચાચ એરા’ છે મનુવ્યજનન—વ્યક્તિનું તેમજ પ્રજાનું—એ
કાયકવાદમાં તથાતુ નિર્માત્ર તૃણ નથી, પણ દીર્ઘદટિ અને પ્રજા પ્રવાસ થકી ઉદિતરથાને
પહોચાડવાની અમત્ર્ય નાક છે : હવનસળન્ધી આ આગી સમજણ દિવાન બહાદુરની રંગે
રંગમાં વ્યાપેલી હતી, અને એ સમજણને અગે એ જે જે નિર્ણયો અને મંકરણો કરતા તે
મર્મ ઉપર રતતત્ત્વ અનુભવી અને દરેક જુદિની, ઉત્પાદક ધર્મ અને અકા નિમવની, તેમ
જ સ્વદેશભિમાન અને સ્વદેશભક્તિની, સ્પષ્ટ હાથ લાગેલી હતી એમના જેવા ઉચ્ચ પૌરુષના
અને પ્રભાવશાળી જુદિના ગુણો અત્યારે વર્તમાન ચૂજરાતમાં નથી, એ સ્વદેશભિમાન અને
સ્વદેશભક્તિની ઝલક પણ ખીજ કયી મુખ મુદ્રામાં જોશો ?

દોષેજમાં મળતી ઉચ્ચ કળવણીનાં જુદિના પ્રદેશમાં જે બે મુખ્ય પ્રયોજન—એક
જુદિને વ્યવસ્થિત કરવાનું, અને બીજું દેશમેવામાં પ્રસથિતિ માટે જોઈતી જુદિની સામગ્રી
પૂરી પાડવાનું—એ બંને દિવાન બહાદુરે બહુ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યા હતાં વ્યવસ્થિત કરેલી
જુદિને પરિણામે એ જે જે વિષય હાથ ધરતા તે તે મંપૂર્ણ રીતે હાથ કરી લેતા; અને
દેશસેવા જ્યાં જણાતી—કો-એમના ખર્ચેદાર ઉપર કે મજૂરની રાજિનાગામાં—ત્યાં તે પૂર્ણ
ઉત્પાદકી બજાવતા.

અંગ્રેજ અને મંદૂત લઈ એમ એ ની પરીક્ષા ફરકવાસગા પામ કરનાર વિવાર્ધ-
ઓમાં દિવાન બહાદુર—યુનિવર્સિટિ રથપાઈ ત્યાગી તે આજ સુધીમાં—એકવા જ

છે એની અદિતીયજીવનની મર્યાદાના પુરો પોતે ધાર્યું હોત તો મુબારક જેની નગરીમાં રહી બહુ તેજસ્વી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હોત પણ કીર્તિરૂપી વીજળીના પ્રકાશમાં અગમગતા હોવા રહેવાની સ્પૃહા દિવાન બહાદુરના મનમિત્ર બધારણમાં મિલકુલ ન હતી ખરી પ્રગણી મેળવવી, હાતમ નૈતિક ગુણોને દૃઢતાથી વળગણ, અને ઉભય વડે દેશની સેવા કરવી—એ મિવાય હનનની ઉન્નતાનું ખીલુ કોઈ પણ ધોરણે એની દનિમાં ન હતું, અને તેથી એવએલ બી થઈને વ્યવહારમાં પડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે મુબારકમાં કીર્તિની ટોચે ચઢવાનો લોભ ન કરતા, પોતાની ગિથિતને અધીન થઈ, કેળવણીખાતામાં પોતે ખુશીથી જોડાયા, અને એ ખાતામાં એમણે અસાધારણ પણ પ્રાપ્ત કર્યો તે જ પ્રમાણે ત્યારે કેળવણીખાતું છોડવાનો અણધાર્યો પ્રગય ઊપજ્યો ત્યારે પણ મુબારકની જાહેરજાણીથી ન મોહાતા * એક દેશી રાજ્યનું ન્યાયખાતું—જેમાં તે વખતે વેલ્કમેનાનો પુણ્ય અવમાન હતો—તેમાં જોડાવાનું એમણે પગલું કર્યું આ પમદગી એમના માનસિક યધાગણ ઉપર બહુ બોધકારક પ્રભાવ નાખે છે એવી નીતાય ગદ્યમાં તેનગને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાછળ મૂકાના છતા પણ આમાં અધિક પાઠ્ય—બુદ્ધિ કળતા નીતિનું—આત્મમયમનું પોષ્ય જેટલું અધિક છે તેટલું—અમાએડ હતું સાદી દેશમેવાને અંગે અહબાનને બની જવો એ જેવો તેવો માનમિત્ર ગુણ નથી દેશની સેવા અને ઈર્તન્યનું આચરણ કીર્તિના અગમગતા પ્રકાશમાં જ થઈ શકે છે એમ નથી મેના અને ઈર્તન્યનો અનકાશ મધ્યે રચ્યો છે, અમેજી રાજ્યમાં નથી તેમજો દેશી રાજ્યમાં છે આ ખરી દિગ્ગિ એમના હનનમાં કદી મીયાઇ ન હતી વિશાળ અનુભવપૂર્વક એ હમેશાં કહેતા કે હિન્દુસ્થાનનો ઉદ્ધાર શહેરોના ચોમાનોમાં નહિ પણ ગામડાની ગલીઓમાં છે અને તેથી કોંગ્રેસના ખર્ચદારો ઉપર હોવા રહેવામાં એમને જેટલો આનન્દ આવતો નહિ, તેટલો એક મજૂર વર્ગના લગામાં જઈ રામિશાળા બિધાડવામાં, અને તેમાં જતે દેખરેખ રાખવામાં આવતો

દિવાન બહાદુરે ગૂજરાતને કરેલી ન્હાની મોટી સર્વ સેવાઓમાં—કેળવણીના નિયમમાં કરેલી સેવા કરી પણ વીસરાશે નહિ. એમના શિષ્યો—એકે અવાજે એમની શિક્ષણપદ્ધતિની જેની પગમાં કરે છે તેની પ્રશંસા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં, બપોરે દેગમેવાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં, ગાંધી થએલી અમળાતી નથી. શિક્ષણપદ્ધતિ અખન્ધી આજ કાલ નવી નવી શોધો થાય છે, અને એનું જ્ઞાન આપના માટે સરકારે ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં પ્રિવિધ પ્રવલ્નો આદર્યા છે—એના શુભ ઉદ્ધાર પરત્વે કે વ્યવહાર આવસ્યકતા પરત્વે કાર્જિલ વાંધો સેના જેવું નથી—

* દિવાન બહાદુરે ગૂજરાતીઓમાં સૌથી પહેલા ગેંડયુએટ છે એમ કહેવાક પત્રોમાં રહેવામાં આવ્યું છે એ જૂલ છે ગૂજરાતી હિન્દુઓમાં પત્રોના ગેંડયુએટ સુરતના વહિવટ ગૃહસ્થ રા રા નગીનદાસ ટુનસીદામ મારફતીઆ હતા

x મુબારકમાં રહી તેનગ કીંગેજ્યાહ વગેરે ગૃહસ્થોએ દેશને જે અનુન સેવા કરી છે તેને હું નીચી પાડવા માગતો નથી પણ મુબારકની બહાગઆમાન્ય દેશનો મેવા માટેનો હક રમરણમાં ગમનાર યોગ છે તેથી આ અખનુ થાય છે.

પણ એક તરફ એ સર્વ પ્રયત્નોને અને બીજી તરફ દિવાન બહાદુરની નિરાશાને મક્કીને એવું તોણ કરીએ છીએ ત્યારે એટલું દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી કે આખરે પદ્ધતિ કરતાં મનુષ્ય અધિક છે.

દિવાન બહાદુરની કેળવણીના વપાવ ઉપર મળતા અસાધારણ હતી, અને જીવનના અવસાનના સમયમાં પણ એમણે પોતાનું સઘળું બળ—એક યુવકના નેટલા હિસાબથી—ગુજરાતમાં કેળવણીની એક ભગીરથ સંસ્થાનો પાયો નાંખવામાં વાપર્યું હતું. આ મંરથા—“ગુજરાત કેળવણી મંડળી”—ના ઉદ્દેશ વસન્તપત્રમાં અનેકવાર જાહેર થયા છે, એટલે એ સંબંધી આ સ્થળે કંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ દિવાન બહાદુર પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિ ધરાવનાર દરેક સન્માનની ફરજ છે કે એ મંરથાને આગળ વધારવી, અને પોતાની આસપાસના જીવનમાં એના ઉદ્દેશ યથાસક્તિ અમલમાં લાવવા. આ જ ગુજરાતના એ મહાન પુરુષનું ઉત્તમ સ્મારક છે.

આનન્દશંકર જાપુસાઈ ધ્રુવ.

* એ સંસ્થાના ઉદ્દેશ—ઉદ્દેશપત્રિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે—ખડુ વિશાળ છે, પરંતુ જેમને એમની સાથે આ વિષયમાં વાતચિત કરવાનો પ્રગંભ આવ્યો હશે એ સારી રીતે જાણે છે કે એ સંસ્થામાં એમનો પોતાનો ખાસ ઉદ્દેશ માતૃભાષા દ્વારા સામાન્ય લોકને વ્યવહાર કેળવણી આપવાનો હતો. મહોટાં ટાઈપિમાં મૂકેલા ત્રણે શબ્દો બહુ મહત્ત્વના છે. મળથી જ દિવાન બહાદુરનો માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપવા ઉપર બહુ આગ્રહ હતો. એ મતલબની એમણે ૧૮૮૨ ના સર વિલિયમ હટરના એડ્યુકેશન કમિશન આગળ જુમાની આપી હતી. બીજું—ઉચ્ચ વર્ગનું શિક્ષણ ગમે તેટલું વધારે પણ સામાન્ય લોકમાં જ્યાં સુધી કેળવણી પ્રસરી નથી ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાન નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનું નથી—એવી એમની દૃઢ સમજણ હોઈ એમણે ઓ. ગિ. ગ્રામણેની દરખાસ્તને બહુ લાગણીથી વધારી હતી. ત્રીજું, સામાન્ય પ્રગતને અત્યારે રાજામાં જે શિક્ષણ અપાય છે તેવા—બુદ્ધિની કેળવણી રૂપ—શિક્ષણ કરતાં સંસારવ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તેવા શિક્ષણની વધારે જરૂર છે, અને આ જાતનું શિક્ષણ આપવાની ખાનગી રાજાઓ થાય તો સરકાર તરફથી અપાતા શિક્ષણની ખામી પૂરી પડે અને પ્રગતનો ધણે ભાગ આ વ્યવહારોપયોગી શિક્ષણનો લાભ લે. અત્યારે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો મહોટામાં મહોટો પ્રશ્ન તે ગરીબ મજૂર ખેડૂત કારીગર અને વેપારી વર્ગને—એમને ઉપયોગી થાય એ જાતની કેળવણી આપવાનો છે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને

રા. નરસિંહરાવ.

(૩.)

મંત્રણમાં પારસી એ આપ્યા ત્યારે ગુજરાતી ભાષા આવતી હતી, તે વિષે રા. નરસિંહરાવે ઉદાહરણ શકાવું નિવારણુ ગત અંકમાં કૃત્યું છે. એ પછી તેમણે નના મળી આવેલા પારસી લેખકોના ઉતારા આપ્યા છે. બીજાઓ કઈ વાત કહે તેના ખરાપણુ વિષે પુરાવા માગવાની તેમને રીત છે; પરંતુ તેમણે આપેલા ઉતારા ખરા માનીને આપણે આગળ ચાલીશું. ઉનાગ આપીને તેઓ દીકા કહે છે કે ઊ, કુર્મ, વર્તમ્ એ રૂપો સંવત્ ૫૬૨મા શતકની આસપાસનો મમય ક્યવે છે (તેનું કઈ પ્રમાણુ ?) આગળ જતાં અહિં ઉપર તેઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જણાવે છે અને તે પછી છેવટમાં, કહે છે કે અહિ, તિહાં, ફર્મ, દીગિર, કીગિર, સીવાઈ, પાત્રિ ઇત્યાદિ, પ્રત્યયો સંવત્ ૧૫૦૦ ની પૂર્વની ગુજરાતી ભાષાનું અરૂપ દેખાડે છે. તે કહે છે તે ખરૂં છે કે કેમ તે તપાસીએ. પ્રથમ પોતે ૫૬૨મા સદીની આસપાસ કહે છે, તેથી આખો યોગ્યો ને સોળમો શતક તેમાં લેવાય કે કેમ ? પોતે માત્ર વિ ને અહિ એ બે રૂપ માટે કહે છે, પરંતુ સંવત્ ૫૬૨મા સોળમા શતકમાં પદ્મનાભે તેને પાંચ રૂપો—અહિ, અહિર્મ, ઊર્મ, છર્મ, છ—વાપરે છે તેનું કેમ ? શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કહે છે કે “સંવત્ ૧૪૦૦ ના સદી પછી ગુર્જર ભાષામાં ક્રિયા-પદને છેડે એ ધાતુનો અપસ્રંસ “છ” મુકવાનો ચાલ પડ્યો છે.” આ વાતને પણ વખતે રા. નરસિંહરાવ ખોટી કહે તો ઈલાજ નથી હિ, અહિ એ રૂપો મતરમા ને અરાદમા શતકમાં વપરાયાં હોય, એટલું જ નહિ પણ તે સમયમાં તેનાં જૂઠાં જૂઠાં ધણાં રૂપ વપરાયાં હોય, તો તે ઉપરથી રા. નરસિંહરાવ પોતાનું મત ફેરવશે ખરા ?

શ્રી કેશરાજ સુનિહત શ્રી રામચંદ્રો રસાયન રાસ જે સંવત્ ૧૬૮૩ માં રચાયો છે, તેમાંનાં ઉદાહરણુ:—

ફળ પિર અવસર રૂપાચલ (ને) વિષે,

મેવા મિથપુર અછે અછે

ઢાઢ. ૧.

આપી છે તે પહને, ૫ દુઃસ સહિયો ન જાય. ઢાઢ. ૨.

અસ રખ્ય નરેંદ્રસું, મિત્રપણે છે વાંચારે ઢાઢ. ૧

રાય સુમિત્ર સોહામણો, પૂર્વે મવ અછે તસ મિત્તો રે ઢા. ૧.

પ્રતિ મૂળી માગું અહું હો, નહિતર છે
 અપહાર, કરતા વેલા છે કિસી હો,
 રાસુંહું વિવહાર ઢાઢ ૧૮

આ રાસો સત્તરમા શૈખનેા છતા નીચે આપેલાં ૧૮ મા શતબ્દના રાસા કરતા તેમા
 “છે”ના ૩૫ નિશેન વપરાયા છે

૧૧ી સત્તરમા શતકના ચત્તરેલી માધવાનળની કથાના ઉદાહરણુ જુઓ

નિરુપમ નુયરી કામાવતી, તિહ છે કામસેન મૃપતિ, ૩૨૩
 જુ અહ્મ તુહા કૃદા અહુ, તુ પરમેસરિ સાલિ ૩૪૩
 હુ અહુ અત્રેક સિંહ, પથી પીઠ કહીન,
 પાણે એક બીજુ કારણ અછે, વિસ્તર વાત કહિસુ પટે

આમા મહુ ખુવચન અને એકચત્રને વપરાયો છે

શ્રી રાન વિમલસરિએ સનત ૧૭૭૨ મા એટલે ૧૮ મા શતકના ઉત્તરાર્ધમા અથવા
 મહામરિ પ્રેમાનંદની ઉત્તર વયમા અશોકસરિણી રાસ રચ્યો છે, તેમની ૧ થી પાંચમી દાગ
 સુધીમા નીચેના ૩૫ આખ્યા છે —

મધ્ય અછે વૈનાટ્ય
 કહ્યા હિં જેહમા રે
 અનેક કહ્યા અછે રે
 ઇમ અનેક ધર્મ છડ
 તપ છે પામ ઘરડ,
 મહિમા પ્રગટ છે રોક
 તે આર્છિ જય કારોરે
 જે જેવા છે મુપ

૧૧ી એ ૪ અથવી એક ૪ દાગમા આપેલાં ૩૫ જુઓ (દાગ ૧૫ મા)

જેન પદ મુદ મુહિતો એછે	૧૨.
વૃષિવિ પાઠ ગામે એછે	૧૨.
સોમ્ય સંદો છિંઈ લોકને	૧૬.
નવે ગૃહે ભૂપી ગૃપતિ હૈં	૧૬.
સિદ્ધ મૌતિ છે તેહને	૧૬.
યંદાપિં બહુ રાણી એછે	૧૭.
મનુ! મૂલતિ ૯ ધર્મે છઈ	૨૧.

એક જ ગ્રંથકાર એક જ પુસ્તકમાં અને તે ૧૮ મી સદીના ઉત્તર ભાગમાં છેનાં
! જૂનાં દશરૂપ—અછે, છિંઈ, હૈં, હેં, અછે, છિં, છે, અછિ, હૈ, છઈ—વાપરે તે
શી થી અતુલાન કરી શકશે ?

વળી એ જ રામાની ટાળ ૧૫ મીમાં ત્રણ પ્રથમા જ જૂનાં જૂનાં માત્ર ૩૫ વપરાયાં છે,
તે ઉપરથી શું ધોરણ બાંધી શકશે ? કેવળ રાજોના ઉપો ઉપરથી ટાળ તિર્માણ કરી
શકાય, અને રા. નરમંહરાવ તે ઉપરથી ૫૬૨મા શતકની, અને ૧૫મા શતક પૂર્વની
રાત્રી બાપાનું સ્વરૂપ દેખા દે છે એમ દેહે છે, તે આથી કેવળ ખોટું દેહે.

રા. કેશવલાલે મુખ્યાવબોધ ઔકિતના વિવેચનમાં બીજા જાના પ્રત્યયોના ઉલ્લેખ કર્યો છે.
મી વિભક્તિના પ્રત્યય તદ્, હંતક, ને યદ્ આપ્યા છે, તે જણાવ્યું છે કે દારૂનીનામાં હંતક
! એકવાર દેખાદે છે. હંતકનું ટુંકું રૂપ હતી પચમીના પ્રત્યય તરીકે વળી તે કાન્દકે પ્રબં-
! એટલે ૧૬મા શતકમાં વપરાયો છે, તેનાં ઉદાહરણ—

પાટણ હું જાન તેડાવુ, ધમ બોલો સુરતાવુ, ૭૮. ખંડ. ૨.
વળી નિર્મોસી પાસો હું, ગુર્જ લોક અહિ નામ. ૧૩૭ ખં. ૨.

સત્તરમા શતકમાં માધવાનજની કથામાં પણ તે વપરાયો છે, જૂઓ.

સ્વર્ગ લોક હતી સહસ્ત્રી. ૨૧

મતલબ કે એ જૂનો પ્રત્યય પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતીના છેવટના શતકે જ નહીં પહેલો આવે.

રા. કેશવલાલે બણી નામના નામચોગી વિષે જણાવ્યું છે, કે તે ઔકિતમાં બે વાર
રાયો છે. અંજિત શાંતિ સ્તવની અવધુરિમાં એકવાર નજરે અંદે છે. પદ્મનાભના કાન્દકે
ધર્મો તથા ભાવણની કાદબરી વગેરેમાંથી બણીનો વિલક્ષણ પ્રયોગના કેટલાંક ઉદાહરણ
જે આપ્યાં છે; અને તે જૂના મતલબો છે. દેવે એ જ નામચોગી સત્તરમા શતકમાં

માધવાનગની કથામાં (પ્રાક્ષણ બણી દીર્ઘ બહુ માન) વપરાયો છે, તેથી અસાદમા શત-
કમાં રચાએલા અશોક શેઠિણી રાસમાં નીચે પ્રમાણે તે ત્રણવાર દેખા દે છે.

૨૩૧ ૧૧

તે મળિં ફાંચી, જડ આવળે મેહઃ
દાન યોગ જો મેઝવો, તો હોડ પૂના અઢેહ.
તે મળીં દેવાણુ પીયે, આદરડં તપ કર્મ;
પણિ નિરાશંસ જો પરિણમે, તો લહીડં શિવકર્મ.
તે મળીં ધર્મને સેવડં, નિરૂપાધિ સમાધિ.
મવિ મવિ નિમ સુલ પામીડ, જાડ આધિ ને વ્યાધિ.

અર્થાત્, એ જૂનાં કપો જૈન સૈધીમાં તો છેક અસાદમા શતક મુધી જઈ પહોંચ્યાં છે, તેથી તે વડે પણ ગૂજરાતી ભાષાના યુગનો નિર્ણય થઈ શકે કે કેમ તે વિચારવા લેવું છે.

રા. નરસિંહરાવ ગદ્યની બાપા ઉપર વધારે આધાર રાખે છે, તો જે લેખ ત્રી રા
૪ એ ઉલ્લેખ કરેલો તે લેખ મંચત ૧૬૫૫ થાવણ સુદ ૧૧ નો છે એમાં,

શ્વરીદ કીધા છિડ
પૂર્વામિ મુલની છિડિ
લાલ ઝિડ
જાડ છિ.

એ પ્રમાણે ત્રણ રીતે છેનાં ૩૫ વપરાયાં છે. તેમાં વળી એક ઠેકાણે હસ્ત ધ છતાં તેણે
હસ્તપણું બતાવતા તેને પાછડાણીતુ ચિન્હ લગાડેલું છે. રા. નરસિંહરાવે સવાય કર્યો છે કે
એ લેખ ક્યાં છે, કોની પાસે છે, તો હું તેમને જણાવું છું કે તે અસલ લેખ મારી પાસે
કાપડી કાગળ ઉપર લખેલો છે (તેમ ખીન્ન પણ ઘણા દસ્તાવેજો છે). તે અમદાવાદનો
અકબર બાદશાહના વખતનો હોઈ કોઈ વાણીઆ કે અબજાના હાથનો લખેલો નથી-તેમાંથી
ચોડો ઉતારો આગળ આપવામાં આવશે, અને તે આખો દસ્તાવેજ પણ હું મૂળ પ્રમાણે
છપાવાનો વિચાર રાખું છું.

આગળ જતાં રા. નરસિંહરાવ મારી કપના છતાવળથી બાંધેલી દલી તેના બકત રા.
ફાને દરાવી મેં જે પૂર્વે લખેલું તે ટાંકી બતાવે છે. કોની કથના ઉતાવળીઆ છે તેનો વિચાર
માટે આ લેખ વાંચ્યા પછી સુઝ વાંચકો કરી શકશે. મને તેઓ અજ્ઞાન સમજે છે, અને

§ આવું જ લખાણ વળી ફરીથી તેમણે સુચિદ્વનના લેખમાં કર્યું છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે

જાણીને છે કે “સાહિત્યમાં શિષ્ટ ભાષામાં કાવ્યો લખવા માટે તો લગભગ પાછલા બે સદા ઉપર * સુધી સંસ્કૃતને જ શિષ્ટતરીકે કવિઓએ સ્વીકારેલી છે. પ્રાકૃતમાં કાવ્યો લખવાં તે તો અશિષ્ટ, કાવ્યો સંસ્કૃતમાં લખે તે જ પંડિત.” આ વાત અમુક દલ સુધી ખરી છે. ગુજરાતના કવિઓ પાછલાં બે ત્રણ સદામાં હિંદીને પણ શિષ્ટ ભાષા ગણીને તેમાં કાવ્યો રચવા લાગ્યા હતા, અને બાદ ચારણો તો તે અગાઉ પણ હિંદીમાં કે ચારણી ભાષામાં કવિતા કરતા હતા. રાજકોટના રાજા અને તેના સહાયકે પ્રવીણસાગરનો સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હિંદીમાં રચ્યો હતો. બાલજી તથા ગ્રામજી કેટલીક કવિતા હિંદીમાં કરી હતી. દયારામે તો પોતાની કવિતાનો કેટલાંક પણ વંધારે બાગ ત્રજભાષામાં રચ્યો હતો. કવિ દલપતરામે પોતાનું કવિ પદ દલ કરવાને એક કાવ્ય હિંદીમાં લખી તે કાશી મોકલી પસાર કરાવ્યું હતું. મતલબ કે ગુજરાતમાં સંસ્કૃતની જગા હિંદીએ કેટલેક દરજ્જે ધારણ કરી હતી. વળી જૈન અને બ્રાહ્મણ લેખકોએ આ વિચાર તરફને હેઠ પાંચસે વર્ષથી ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યો રચવા માંડ્યાં હતાં, એ પણ નાણીતી વાત છે.

“લૌકિક ભાષા અને સાહિત્યની ભાષા વચ્ચે ખરો ભેદ શબ્દ તથા શૈલીની પ્રૌઢિતા છે. બાંગ વ્યાપારથી બંધાવતા શબ્દ શરીરોના સ્વરૂપનો નથી,” એમ રા. નરસિંહરાવ જાણીને છે. પૂર્વે પોતે અછત વગેરે રૂપો વડે યુગ નિશ્ચય કર્યો છે, તેને આથી બાધ આવે છે. શબ્દ તથા શૈલીની પ્રૌઢિ વડે શબ્દની પણ પ્રૌઢિ સમજાય છે, તો શબ્દની પ્રૌઢિ એટલે શું? આજુ શબ્દોને શુદ્ધ કરી સંસ્કૃત કરવાં તે? શૈલીની પ્રૌઢિ શું નરસિંહ મહેતાના સુરત ગંગામમાં નથી?

રા. નરસિંહરાવ કેટલાક લોકો અસંસ્કારી શબ્દ રૂપો વાપરે છે એમ જાણીવી મનને બદલે મણુ અને મનુષ્યને બદલે મણુમાઈ એમ કેટલાક વાણિયા વર્ગમાંથી બોલે છે એમ કહે છે. આ તો એકલા વાણિયા વર્ગ ઉપર આરોપ છે, અને તેથી એમ સમજવાનું કે બ્રાહ્મણો ને ખાસ કરીને નાગરો જ સંસ્કારી ભાષા વાપરનારા છે; પરંતુ ભાષા દોષ તો સર્વ જાતિને લાગુ પડી શકે છે. ધ્યાને, ક્યાં કણે, આવ્યો (આવીશના અર્થમાં) થો (થયાના અર્થમાં), દોડથો—ધોડથો (દોડવાના અર્થમાં), અત્યેરે (અત્યારના અર્થમાં), જણે, જીણે બોલનારા નાગરો છે તેનું કેમ? નગરવાસી નાગરો “હું હાં ને તું તાં” (કવિ નર્મદાસંકર) કરીસે (કરીશુંના અર્થમાં), કરાંજાં (કરાંજોના અર્થમાં સ્ત્રીઓને ઉદેશીને બોલતાં) એવું કહેવાતા શિષ્ટ નાગરો બોલે લખે છે તેનું કેમ? ઘણા લેખકો શકે લખે છે ત્યારે રા. નરસિંહરાવ ‘સકે’ લખે છે તેમાંના ક્યો શબ્દ શિષ્ટ? જો પ્રાકૃત ઉપર આધાર રાખીને તેઓ લખતા હોય, તો પછી

* ઉપર સુધી એમ બે અવ્યય આર્થ આવે તે શિષ્ટ વાચ્ય રચના હશે?.

કરશે, રહેશેમાં ચકારે લખવાની શી જરૂર ? અને સત્તરની શેત્રીય સ્ત્રી પ્રેમલાયકની નીચેની કડીનું અનુકરણ કેમ ન કરવું ?

“એ વાત સહી એમ થાસ્યર્થ, એ કામ વહો જ કરાસ્યર્થ,
જે વેદો લાગેની જસ્યર્થ, તો ધણે એ માફ થાસ્યર્થ.”

મૂળ સંસ્કૃત યત્ર ત્રિનાં અપભ્રંશમાં જેત્યુ-મત્યુ, તેત્યુ-તત્ત્યુ રૂપ થયાં છે. શાસ્ત્રી મળલાય પ્રાકૃતમાં જત્ય તત્ય ને અપભ્રંશમાં જહિ તહિ એવાં રૂપ આપે છે એનો હાંદી ભાષામાં જહાં તહાં, પંજાબીમાં જત્યે તિત્યે, સિંધીમાં જિતિ, તિતિ, મરાઠીમાં જેયે—જિયે તેયે—તિયે, ઉર્દુ-માં જેહા તેહા, અને બંગાળીમાં જેખાને તેખાને એવાં રૂપ પ્રવર્તે છે (જૂઓ ખીમ્સ વ્યાકરણ). પ્રાચીન ગુજરાતીમાં જિહાં—જ્યહા—જહિ, જ્યાંહિ અને તિહા—તહાં—તહિ—ત્યાંહિ એવાં રૂપ અને વખતે જત, તાં રૂપ જોવામાં આવે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં શાસ્ત્રી મળલાય જહિ તહિ લખે છે. ૩૧ આ. બોળાનાથભાઈ (પ્રાર્થનામાળા) રા દેગવવાય ધુવ (મુઘા વળોધનુ વિવેચન) રા આ. રમણભાઈ (ભદ્રભદ્ર) કવિ નર્મદાશર (નર્મ ગદ્ય) રા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી (સરસ્વતીચંદ્ર), રા મન સુખરામ (અસ્તોદય). રા અણીવાય દ્વિવેદી (આજિવિવાસ) * જેવા સાક્ષરો અને ખીજ ધણાખરા જ્યાં ને ત્યાં લખે છે, ત્યારે રા નરસિંહરાય જહા ને તહા એવા કણીકોર ને દરિયાપારના રૂપની હીમાયત કરે છે, તો આ બધામાંથી શિષ્ટ કોણ ?

પ્રાકૃતમાં વષ્ટ. ના છટ્ટો અને ષષ્ટીના છટ્ટી ચાલે છે, તે છતાં એક ખીજ સૂત્રને આધારે સ્વ. માધવવાયને છટ્ટો છટ્ટી લખવાનું દુરમ્ન લાગ્યું, અને એજ પ્રમાણે ગિટ્ટી વગેરે રૂપો તેમને પમંદ પડ્યાં તેમનું અનુકરણ ખીજ વિદ્વાનોએ તો ન કર્યું; પરંતુ એ રૂપો નવી વાચનમાળામાં ઘુસી ગયા બંગાળીની પેઠે વાંચન પુસ્તકોની ભાષા પ્રૌઢ કરવા માટે મંસ્કૃત શબ્દો જેમ અને તેમ વધારે દાખલ કરવામાં આવ્યા. ભાષાની પ્રૌઢતા તે વિચારની પ્રૌઢતા અને તે જણાવનારી વાક્ય રચનાની પ્રૌઢતામાં રોય કે ભાષાની ખડદાદીના ગમ્મો વાપરવામાં રોય ? એ. રોય માહેજ અને તેમના મદતગારોએ વાંચનમાળા લખવામાં આપું સહી ગુજરાતી પમંદ કરી અને તે નવા શિક્ષણશાસ્ત્રને અનુસરીને લખાઈ, તેથી તે દિલ્લી સર્વ વાંચનમાળા કરતાં ચઢીઆતી ગણાઈ હતી; પરંતુ તેની ભાષા સારી ને મોળી છે, તેમાં પ્રૌઢતા નથી, અને જેમ દેગવણીને પ્રચાર વધે તેમ ભાષાની વૃદ્ધિ થી નોંધે, માટે કહણ કહક-કરકણી પ્રૌઢ (અપ્રખ્યાત તત્ત્વમ્ શબ્દોના ઉપેયોગે કરીને) ભાષા મરાઠી બંગાળીને નોંદે ચાલીને વાપરવાનું ધતિગ આદ્યું હુનિયાની સર્વ ભાષાઓએ ને વચણ પકડ્યું

* વખતે રા. નરસિંહરાય એવાં રૂપ કયા આગળે તેની માગણી કરે, માટે તે જણાવી દઉં. આજિવિવાસ પાન ૪૦-૭૧. અસ્તોદય. પાન ૨૯. ભદ્રભદ્ર પાન ૮૫. સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩ પાન ૬૦૬-૬૦૭. નર્મગદ્ય મ્વદેશાભિમાન

છે, તેથી ~~જોમ માની~~ જોમ માની ~~જોમ માની~~ જોમ માની, અને મળને પકડવાથી ભાષાનો વિકાસ થાય તે જોમ માની ~~જોમ માની~~ જોમ માની.

માનવી સંસ્કૃત દેવપાર કરના, મહારાથી કે જલે અનલે તેના શબ્દ આવી જાય તો તે કિપર છેકા મારવા, એટલું જ નહિ પણ મારા પુસ્તકમાંથી માવની શબ્દ શોધી કાઢશે તેને ઇનામ આપનારા આવશે એવું જાહેરનામું કાઢતું, ગુજરાતી શબ્દો મળી આવતા હોય, તો પણ તેમને ઠેકાણે મસ્કૂત ગમ્મ લખના, જેમ બને તેમ કોશ જોવો પ્રે એવા અસિદ્ધ મસ્કૂત શબ્દો વાપરવા, તદ્ભવના તત્તમ કરી નાખવા, અગ્રેજી શબ્દોને ઠેકાણે નવા ધડી કાઢેલા એના શબ્દો વાપરના કે જે બીજા ભાષ્યેન સમજી શકે આ ક્રિયા વડે ભાષાનો વિભસ ને ગ્રીહના કરના અગાર ક્રેટવાક સાક્ષરો મથન કરે છે, પણ તેથી ઉત્તર ભાષાનો ખીચડો થઈ જતાનો બધ છે.

હમણા હજીય ગામ્, પ્રાતિ, અચિટ કલ્પનાના વાપરો વાપરે એક વિદ્વાને ડાગર શબ્દ લખ્યો તે ગ્રામ્ય છે, મારે ડાગર ગમ્મ વાપરવો જોઈએ એમ એક લેખક કહે છે એક વિદ્વાને ખલે છે શબ્દ વાપર્યો તે ગ્રામ્ય છે કે ખીલે છે લખવાની બીજે વિદ્વાન લનામણ કરે છે એ જલે ગુદરો લખ્યો તેને ગ્રામ્ય ગણી ગોદરો લખવાની લનામણ બીજે કરે છે, ત્યારે બીજે વિદ્વાન "ગોદરો" લખવાનું પસંદ કરે છે. માર્ક નધાયુને ગ્રામ્ય ગણી તોધાયુ ને શુદ્ધ મણે છે, તો "માર્ક" નખેદને ગ્રામ્ય કહી નિવેધ વાપરવાની ભનામણ કરે છે ધણા લખનાર જુઓ ૩૫ કામમા લે છે, ત્યારે રા. નરસિંહરાવ જુવો અને રા દેરામરી જુવો લખે છે, એ માનુ શિષ્ટ કયુ? ધણાખરા લેખકો જેસુધુ લખે છે ત્યારે એક વિદ્વાન જેસુધુ ને પસંદ કરે છે અને બીજે પોતાનું ને ઠેકાણે પોતાનું લખે છે, એમાનુ શિષ્ટ કયુ? કલાણુએ તો સુગતી પ્રયોગ, સરોતરી પ્રયોગ કે કાડીઆનાડી પ્રયોગ નાપર્યો છે તે વાધા પડતો લેખનામા આવે છે, જ્યારે પૂર્વના વિદ્વાનોએ તે જોદ રાખ્યો નહોતો. ગ્રામ્ય પ્રયોગ કહેવામા ધણા અશુદ્ધ શબ્દો રિપે વાધો લેવાતો હોય તો તે જલો વાત છે, પરંતુ ગુજરાતીનું બધા રણુ જ અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી ઉતરી આવ્યું છે, એ વાત લક્ષમા રાખવાની છે જેમ ગમ્મો અપભ્રંશ થાય છે, તેમ તેમના અર્થમા પણ ધણીયાર ફેર પડતો જાય છે ખલે ને ખીલેમા જે બારાક જોદ છે તે વાધો લેનારના લક્ષમા નહિ આવ્યો હોય રાગ્ન, રાણા, રણુ, રાઉન, ગવળ, રાઉત, રાત એ અર્થ નથી ક્ષત્રિય, ખત્રી, ખાતરી જૂદા જૂદા અર્થ વાચક છે "કલાણુને ધેર સનાન માથા છે" એ વાક્યમા સનાન શબ્દ ન આવે કલાણુના બાપનું કારણ છે, ત્યા કાર્ય કે કાજ શબ્દ બધ ન બેસે રા નરસિંહરાવ સંસ્કૃતને આધારે 'વાચ્યુ' ને ઠેકાણે 'વાચ્યુ' લખે છે, તો તેના સહજભેદમા તેઓ "વચાયુ" લખતા હશે, અને આખો પાંખોને ઠેકાણે આખો પાખો લખતા હશે? હ-અ-ળ-ર્તો વ્યક્તને એ પ્રાકૃત સ્વરને આધારે પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતી અને અર્વાચીન ગુજરાતીના લેખકો એતુરવાર વાપરતા, તે છતાં પકડી 'પન્થીડ', 'પંડકા', 'પન્દર', 'પન્થાણુ' લખવાનું પ્રયોગન શુ? કદિ ઉચ્ચાર અસ્પષ્ટ થતો હોય કે અર્થમા ફેર પડતો હોય, ત્યાં અનુનાસિક અક્ષર વાપરવામા આવે તો તે જૂદી વાત છે.

મારા લખાણમાં કદાચ અને રા. મુના લખાણમાં બટાકો રાષ્ટ્ર વપરાયા છે, તે અશિષ્ટ છે એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે. શિષ્ટ લોકો વાપરે તે શિષ્ટ ભાષા એવી બ્યાખ્યા રા. નરસિંહરાવ આપે છે, તો શિષ્ટ એટલે ક્યા લોકો ? જે નાગરો અને તે પણ આરા પટેલની પોળનાને ન શિષ્ટ કહેવામાં આવતા હોય તો ભલે; પણ એ ન્યાયે નાગર નહિ એવા પાછલા મહાન કવિયો પણ અશિષ્ટ ફરી જશે, અને આધુનિક ઘણાક લેખકોની પણ એ જ દશા થવાની.

જે શબ્દ ઘણા લોકો કે દેશના ઘણા ભાગમાં વપરાતો હોય તે અશિષ્ટ ન કહેવાય. કદાચ શબ્દ એ પ્રમાણે વપરાય છે. ચૂ વર્ગના અશરો તાલચ હોવાથી તેનો તાલચ રાકાર વર્ણોચ્ચારના સ્વાભાવિક નિયમે થઈ શકે છે. અમુક પ્રસંગે છૂનો ચૂ થવાનું મત સારસ્વતમાં છે, અને ચૂ નો છૂ થાય, એવું મત પ્રાકૃતમાં છે. ચારણને જાણે સારણ રા. નરસિંહરાવના ઉત્તારમાં જ છે (વસંત પૃ. ૧૧૧.). અંગ્રેજીમાં પણ (ચ) નો રા થાય છે (જુઓ *matchine* મશીન *champaogn* શેમપેઈન.) વળી કદાચને ઠેકાણે કદાક અને કદીક શબ્દો ઘણે ઠેકાણે વપરાય છે, ત્યાં ચૂ નો ક કરેલો જણાય છે.

બટાકા અશિષ્ટ શા માટે ? જે દેશના ઘણા ભાગમાં ચાલતો હોય તે શુદ્ધ કે તેના મૂળ તરફનું વલણ શુદ્ધ ? જે મૂળ વલણ તરફ જઈએ તો ગામડાના લોકોનાં કિમ, પાની, પુણમ, હરદર આદિ શબ્દોને શિષ્ટ કહેવા પડશે, અને કેમ, પાણી, પૂનમ, હલદર અશિષ્ટ ફરશે. રા. નરસિંહરાવ બટાકાને શિષ્ટ ગણતા હોય તો તે પણ અશિષ્ટ જ છે; કેમકે મૂળ શબ્દ પોટેટોઝ (potatoes) છે. પતો બ કરવો, ઝો ઉઠાવી દેવો, ટેનો ટા કરવો, અને રોઝનો પણ ટા કરવો, અને આટલો બધો ફેરફાર કર્યા છતાં તેને શિષ્ટ કહેવાની કિંમત તો રા. નરસિંહરાવ જ ધરી શકે. ઝોના કરતાં તો કેટલાક પટાટાને પટેટા બોલે છે તે પધારે શિષ્ટ, અને છેક પોટેટોઝ બોલે તે પૂર્ણ શિષ્ટ રા. નરસિંહરાવને મતે કદી શકાય. કેમકે તે લોકો કોબીજ-કરમ કહો કહે છે તે પણ અશિષ્ટ ગણાશે કે ? મનવાર, વોયરિયાં, રસીદ બાંક, બાંકડા, અંગ્રેજ, ફિરગી વગેરેને કદી દેવાશે કે ? મુચિદ્દના લેખમાં રા. નરસિંહરાવે મેં જનલાલ લખ્યું છે તે અશિષ્ટ ગણ્યું છે, અને જનલાલ જ શુદ્ધ છે એમ તે કહે છે. જે પ્રદેશનું નામ જન છે તેજ પ્રદેશનું નામ જન પણ સંસ્કૃતમાં છે, અને તે ઉપરથી ચિજ, ચિજજખણ, ચિજ રતનજ એવાં હિંદીમાં ને ત્રજવજમ, ત્રજજખણ-વિજજખણ, જનલાલ-વીજલાલ એવાં ગુજરાતીમાં પણ નામ ચાલે છે.

હવે આવી બાબતોમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શું કહેશે તે જોઈએ. મી. બીન્સ મને છે કે “ભાષાશાસ્ત્ર વિષેની આજ મુધીની શોધો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે સર્વ ભાષાઓના વિશ્વ-મનું વિવર્ધન થાય છે, તે કહોર ને ગુંચવણ ભરેલાથી કુમળા ને સાદા રૂપમાં થાય છે”*

* વળી બટાકે (બટુવચનમાં) શબ્દ છેક નાસિક પેર્યટ દક્ષણી લોકો પણ બોલે છે.

* ૧ બીન્સ સાન્ય બ્યાવરણ પૃ. ૨૭.

આ તત્ત્વ પ્રમાણે સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિ રૂપોમાં ફેરવવી એ અથોગ્ય છે એમ
કહે છે. તે આગળ, જ્યાં જ્યાંયે છે કે બંગાળી ને ઉર્દૂ બાપામાં તત્ત્વમ શબ્દોની અતિશય
મળ્યા છે તે, તેને ઉર્દૂ શબ્દોને પ્રાચીન રૂપમાં જતાવ્યાને બદલે બાપાની ઘણી કંગા-
લિયત દેશા ખતાવે છે. " અંતરવેધ (ગંગા જુમનાં વચ્ચેનો પ્રદેશ), જ્યાં જૂદા જૂદા
વિચાર સ્વદેશ સંસ્કૃત શબ્દો હયાત હતા, ત્યાં હેમેલના ઉપયોગ થડે તે ધીમે ધીમે માફ ૩૫
પકડતા ગયા, અને તે પ્રદેશની બાપા—હિંદી આ પ્રમાણે તદ્ભવ રૂપોમાં ગળ્બર થઈ. ૨
આ કારણથી આપણે ધારી શકીએ કે જે દેશમાં સુધાગે ખોડીસો હતો, ત્યાંની બાપા ગરીમ
ગી. ૩" જે કે હાલમાં તેને લગતી ખીજ સર્વે બાપાઓ કરતાં શાસ્ત્રીય (સાક્ષરી) ચળવળમાં
તે (બંગાળી) ચડીઆતી છે, તથાપિ છેક સંપ્રતક્ષણ સુધી તે બેશક ખેડોળ હતી. ૪ બ્રાહ્મણો
એક મોટી કંપના એવી છે કે દેગીબાપાઓને, દાખવા તરીકે બંગાળીને, શુદ્ધ કરવા ને સુધા-
રવા માટે દરેક શબ્દને તેના સંસ્કૃત મૂળ રૂપમાં લઈ જવો અને નહીને તેના મૂળ
તરફ વહેવરાવવી. તેમને કમનસીબે પણ સદળ દુનિયાને મુલાગ્યે બોલાતી બાપા વિષે
તેમ થઈ શકે એમ નથી; પણ ને કઈ અંગે ધ્યેયમાં—ખામ કરીને શાળાઓમાં આલ્પતા
પુસ્તકો, જે અગ્રેજો લખાવતા હતા તેમાં—થઈ શક્ય. એ વિચાર એટલો પૂર્ણ રીતે પ્રચા-
રમાં આવ્યો કે ખરા જૂના તદ્ભવોનો પુસ્તકોમાંથી કેવળ બહિષ્કાર થયો, અને સંખ્યાબંધ
તત્ત્વોને તેમની ઘોરોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવ્યા, અને તેમનું પુનઃજનન શોજના
ઉપયોગમાં આવ્યું. x x x બંને પ્રાંતોમાં પ્રજાની બાપાને પુસ્તકોમાંથી દેશવટો મળ્યો, અને
૫ ને હવે લોકોના મોંમાં વાસ કરી રહી છે. ૫" આ ગોળી રા. નરસિંહરાવને ગળતી કદાચ પડશે,
કેમકે તેઓ બંગાળી બ્રાહ્મણો જેવાજ સંસ્કૃતના ઉપાસક હોઈ તેની પ્રૌત્રીના પ્રવાહને મૂળ
તરફ વહેવરાવવાનો સતત યત્ન કરનારા છે. " મગદીમાં તત્ત્વમ શબ્દોનું અધિકપણું રપટ
જણાઈ આવે છે, તથાપિ તે બંગાળી જેટલું નથી. x x x એ દેશના બ્રાહ્મણો હમેશ તેમની
વિદ્ધતાને માટે જાણીતા છે. તેમની બાપા—જે ને વર્ગની બાપાઓમાં એક અર્થથી ખેડોળ
બાપા હતી, તેનું ઉચ્ચપણું રાખવા માટે તેમના પ્રયત્ને હાલમાં જેમ હમેશ બને છે, તેમ સં-
સ્કૃત શબ્દોને સજીવન કરવાનો માર્ગ લીધો ૬" મને લાગે છે કે સંસ્કૃતના હાલમાંથી તેને
માટે આટલા ઉતારા બસ થશે, પણ તે તેમને કડવા ને તીખા આગ જેવા લાગશે.

મી. હરમેન જેટાલિ જૈન બાપાની અશુદ્ધતા વિષે કહે છે કે " જૈન પ્રાકૃતમાં એક
સરખી જોડણીની જે ગેરહાજરી જેવામાં આવે છે, તે પોતાના પવિત્ર ગ્રંથો જે બાપામાં
તેઓ લખતા ગયા તેમાં ધીમે ધીમે ચતા ફેરફારને આભારી છે. જૈન સાહિત્યના સર્વ લેખી

૧ ખીમ્સ બ્યા. પૃ. ૩૫.

૨ સદર પૃ. ૩૬.

૩ " પૃ. ૩૬.

૪ ખીમ્સ બ્યા. પૃ. ૩૭-૩૮

૫ " " " "

૬ " " " ૪૩

અંશે સાક્ષરશ્રીની લક્ષ્યવેધી વાણી, તલસ્પર્શી ભારતી અને કલ્પાનુભાવો મમ્મ યેવું પડે-
એમાં તન્મય યદ્ય જાય છે. વીણાવતીના લક્ષ્મીના મંગલમય પ્રસંગ માટે સંસ્કારના પડખા
વાચકના હૃદયમાં જગવવા રા. બ. રમણભાઈનો આત્મ-પ્રેવાહ જે બેસથી વહે છે તેમાં રસ-
લીન યતાં આ લક્ષ્મી બહુ માનથી વધાવાય છે.

તત્વતઃ રમણભાઈએ વીણાવતીનું પુનર્જન્મ કરાવ્યું જ નથી. એ વિશુદ્ધ બાલાને પો-
તાનાં પ્રથમ લક્ષ્મી જ્ઞાન કે લવંગેશ જ્ઞાન નથી. અંતઃકરણથી એતો એમજ માને છે કે હું
તો હજી કુમારિકા છું. હૃદયમાં, મદનવૃત્તાન્તથી અનભિજ્ઞ, આ બાલાને, પ્રથમ ક્ષણે જગ-
દીપનો દર્શને પ્રેમાંકુર પ્રગટ્યો છે. પહેલ વહેલાં લક્ષ્મી પ્રસંગે કુમારિકાનાં હૃદયમાં જે ઉ-
દ્ઘાસ થવો જોઈએ તેવોજ આનન્દ જગદીપ જેવા છવિતેશ્વર મળતાં એને થાય છે. એના
જ રસરાગમાં એ મુગ્ધ યદ્ય રાગે છે અને એવા અનુપમ વરને વરવા એની પાવન ભા-
વના ઝળકે છે. સેખા અને વીણાવતીના સંવાદમાંથી એજ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સર્વથા વિ-
શુદ્ધ, નિર્દોષ, આ જન્મકુમારિકા જ છે કારણ કે એનાં મા બાપે કરેલાં કહેવાતાં કૌટુંબ-
લક્ષ્મીમાંથી ઉદ્ભવતા કર્ણ-પ્રમંથને તે તપસ્વિની ધૃષ્ટાદિત્યો નિદાજે છે. સારાંશ કે આ
પ્રશ્નને ખીજરૂપે માની રા. બ. રમણભાઈ એમાંથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સમર્થન કરવા મથતા
હોય તો તેમ કરવા જતાં એ પુનર્જન્મનો નહિ પણ સ્નેહ-લક્ષ્મીનો જ પદપાત કરે છે. સુધા-
રાવાળા આ લક્ષ્મીને બહે પુનર્જન્મ માની રાગે પણ વીણાવતી જેવી પાવની બાલામાં આ પુ-
નર્જન્મની યદ્યના મંભવતીજ નથી. હું પરણી છું એમ હૃદયમાં જેને જરા પણ સંસ્કાર
કે સ્મૃતિ નથી એવી બાલાને સ્નેહ લક્ષ્મી કરવામાંથી વિમુખ રાખવીએ કલ્પના
પાપમય છે. માટે વીણાવતી જેવી રિયલિટમાં યતાં લક્ષ્મી એ ઉત્તમ લક્ષ્મી રૂઢીમાં ગણાય
ને એમાં પુનર્જન્મનો લેશ ઝંપ નથી એટલે એમાં મંગલ યદ્ય તેવી અચાત બાલાને કૌટુંબ
ધર્મક્રિયા જાણેથી વાંટી લેનાર એવાં નૃસંસ માતપિતા પ્રતિ આપણે જોટલા કુર શબ્દો
ઉચ્ચારીએ તે સ્થાને છે. લક્ષ્મીનો આવો વિશુદ્ધ ક્રમ જાવિ શુર્ગર નરેશ જગદીપ દેવ ખાસે
પળાવ્યો એમાં રા. રમણભાઈનું અદ્ભુત રસ-ગાભીર્ય સમાયેલું છે પણ શુર્ગર નરેશ આથી
આગળ વધી, નેહાં બાલિકાઓને પરણી છે એવું જ્ઞાન હોય તેવી કુદૈવ યોગે બનેલી વિધ-
વાઓને માટે પુનર્જન્મનો રાજમાર્ગ ખુલો મુઠી આપે ને એમનાં શીમુએ આના શબ્દો
ઉચ્ચારે એ અનુદય રચના નથી.

હવે લક્ષ્મીપ્રમંગની ચાત બાલિકાઓ જે વિધવ્યતુ વિધમ દુઃખ અનુભવતી રોય તેનું
પુનર્જન્મ કરાવવું ઈષ્ટ છે કે નહિ કે વિધવાઓ માટે ખીજવ રસ્તા ખુલા છે તે વિચારીયું.

જંગલમાં એક “ શાસ્ત્રી શાન્તિ ” નામે નાટક રચાયું છે. એમાં નાટ્યકારે તથા
યુવતીઓનાં રમ્ય ચિત્રો રંગમૂમી ઉપર ખડાં કરી બંગવાસીઓને મુગ્ધ બનાવ્યા છે. પહેલું
સુધારામાં ઉન્મત્ત યદ્ય, આત્મભાન ભૂલી કંદમાં પડેલીનું; બીજું પતિના મૃત્યુ પછી વિધવા
ધર્મમાં બટાચારિણી યદ્ય પતિત થયેલીનું, અને ત્રીજું પતિ મૃત્યુ પછી કેવળ સમસ્ત ધર્મ
કલ્પમાં નિષ્ણાત યોગિની બની જઈ દેશમાં દીન જનોને ઉદ્ધારવા, અનાયની બહાર ધાવા,
પરમાર્થ જ્ઞાતિની બની મયેલ યુવતીનું ચિત્ર છે. પહેલું ચિત્ર નિર્વેદક, બીજું સંજોગક અને

આવી માગમાંની વ્યવસ્થા મુબાપિતાવલિ અને શાઈગધરની પદ્ધતિમાં સ્થિતિઓની કેટલીક
રૂતિ જાળવાઈ રહી છે. એ સંબંધોમાંથી જ ને પ્રાપ્ત થયું છે તે અત્ય લખવામાં આવે છે.

૧. ઇન્દુલેખા:—મુબાપિતાવલિના સંબોગગૃહમાં પ્રકરણમાં અલિપ્ત અને એપરના
શ્લોકોના અંતરાગમાં ઇન્દુલેખા સ્થિત શ્લોક છે.

એકે વારિનિર્ઘૌ પ્રવેશમપરે લોકાન્તરાલોકનં
કેચિત્પાવકયોગિતાં નિગમદુઃ સ્ત્રિણેન્દ્રિયગ્ઢોર્નિવઃ ।

મિય્યા ચૈતદસાક્ષિકં પ્રિયસતિ પ્રત્યક્ષનીવાનવં
મન્યેહં પુનરત્વનીનરમણીચેતોષિશેવે રવિઃ ॥

ભાવાર્થ:—માંડે કેટલાક પ્રવેશક દીરણવાળા સૂચને સમુદમાં પ્રવેશતા દેખે છે, કેટલાક ખીમ
લોકમાં જતો, કેટલાક અગિમાં જતો જતો. પરંતુ હે પ્રિય સખી ! એ ખોટું અને
સાક્ષી વગરનું છે. મદાર એવું માનવું છે કે પ્રવાસીની પત્નીના મનમાં જેમાં પ્રવેશ
આકરો તોપ રહેલો છે તેમાં રમિ અર્થ જાય છે.

૨. નાગરમા:—શાઈગધર પદ્ધતિમાં નમસ્કૃતિ પ્રકરણમાં છેવટે રવિના વચ્ચેના માટે નામ-
અનો શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે.

શુક્તિપુણ્ડરિક સવિતુશ્ચન્દ્રનઃ પુણ્ડરીકવનવન્ધોઃ ।

મણ્ડલમુદિતં વન્દે કુણ્ડલમારવણ્ડલાદ્યાયાઃ ॥

ભાવાર્થ:—પોપટની ચાંચ જેવા લાલ અને પૂર્વ દિગાના હુંડળ મદખા ઉમેશ્વર કમળવનના
સખા, હમ દાન્તિયાળા, સૂચના બિંબને હું નમું છું.

૩. કૃદ્યુદસ્તિની:—મુબાપિતાવલિ અને શાઈગધર પદ્ધતિના અંદાદ્યવર્ણનમાં કૃદ્યુદસ્તિ-
નીનો શ્લોક સ્થાન પામ્યો છે.

ત્રિનયનજટાવહ્નીપુષ્પ મનોમગ્નસ્તન્કં

મહકિસલ્લયં મંચ્યાનારીનિત્ત્વઃ ॥ વસત્ત્વમ્ ।

નિમિરમિદુરં વ્યાગ્રઃ શૃંગ નિર્શાવદનંસિતં

મનિપદિ નવસ્યેન્દ્રોર્ચિન્ન મુલોદયમસ્તુત્વઃ ॥

ભાવાર્થ:—સંકેતની જગા રંગી વેતલના ફૂલ જેવું, અમરેશ્વરના અમર જેવું, મંદ મંદગની રંગી

જાણુ, કે હા જાણુ. નતમ્બ પડે સવધા નખસત જેવું, અંધારૂં ફર કરનાર, આકા-
શનાં મીંગડા જેવું, ગતના, મેઠાં પડે દરકતા સિમત જેવું બીજાના અનુગ્રહ વિના તમારા
કુખનો ઉદય કરનાર થાઓ.

વિવિના સંગને વ્યવહારમાં દૈવતુ પ્રાપ્ત્ય બેઠકે મુદ્ધરિતની નીચે પ્રમાણે શોચ કરે છે.

સૃજતિ, તાવદશેષગુણાકર

પુરુષરત્નમલંકરણં ભુવઃ ।

૪૪

તદનુ તત્સણમદ્વિ કરોતિ ચે

વહહ કષ્ટમપણ્ડિત્યે વિધે ॥

આવાર્ય:—પ્રથમ જાણુ સર્વે ગુણની ખાણુ સંપત્તિને પૃથ્વીના ધરેણા ૩૫ પુરુષરત્નને સંગે
છે, અને તે જ સમયે તેને ધડીમાં નાંખી મેઠાં બેઠો કરે છે તો અડધા જાણુની
કેટલી મૂર્ખતા !

૪. મદાલસા:—શાહંગરના મંથડમાં ધર્મવિરતિ પ્રકરણમાં વ્યાખ્યાના શ્લોકની પછી મના-
લસાને નીચે ઉતારેલો શ્લોક છે.

પરલોકહિતં તાન પ્રાતરુત્થાય ચિન્તય ।

ઇહ તે કર્મણામેવ વિપાકશ્ચિન્તયિષ્યતિ ॥

આવાર્ય:—હે પુત્ર ! અવારમાં હડીને પરલોકહિતનો વિચાર કર, આ લોકનો વિચાર તો
તારા કર્મોની ધરનાઓ ઉભી છે, તે કરો.

૫. મારુલા:—મારુલાનું નામ વધારે જાણીતું હોય એમ લાગે છે. શીયાભટ્ટારિકા,
વિજ્ઞાનકા અને મોરિકાની સાથે એનું નામ ધનદેવના એક શ્લોકમાં પ્રકીર્તિત છે.
સુખાપિતાવલિમાં વિરહિણીના પ્રલાપના ઉદાહરણ અર્થે મારુલાનો લેવામાં આવેલો શ્લોક:

કૃશાં કેનાસિ-ત્વં પ્રકૃતિરિયમદ્વસ્ય નનુ, મે

મલાધૂધા, કસ્માદુરુજાત્મ્યહે પાત્રકતયા ।

સ્મરસ્યસ્માન્ કાચિન્નદિ-નદિ, નહીત્યેવમગમ-

ત્મરોત્કર્ષ્યં બાલા, મમ દદિ નિપત્ય પ્રભુદિતા ॥

આવાર્ય:—હે બી ! તું દુષળી સાથી થઈ છે ? મૂળે મેઠાં, સરીરજ એવું છે, ધૂમાડા જેવી
મેથી સાથી છું ? આમરે રાંધવાથી. અમને શું તું કહી કહી મંબારે છે ? 'નદિ' 'નદિ'

‘નહિ’ એમ બોલવાની આચેજ તે બ્રાહ્મણને સ્મરોત્ક્રમ્ય જેને મહારી જાતી પર પડતું મધી તે ધુસ્કે ધુસ્કે રાઈ.

એજ મંત્રદત્તી શૃંગારપદ્ધતિમાં સ્થાન પામેલો શ્લોક.

યામીત્યવ્યવસાય એવ દદ્યે નમ્રાતુ નામાસ્પદ
વક્તું પ્રાણસમાસમક્ષમવૃણેનેત્યં કથં પાર્યેને ।
ઉક્તં નામ તથાપિ નિર્ભરગલદ્વાપ્તં પ્રિયાયા મુક્તં
દૃષ્ટ્વાપિ પ્રવસન્ત્યહો ધનલ્લપ્રાપ્તિસ્પૃહા માદૃશામ્ ॥

‘દૃ’ નહિ ‘હુ’ એવો કહેવા જે મળીને અથે હૃદયમાં બંધાય, પરંતુ પ્રાણમમાન પ્રિયા સમક્ષ નિર્યતાથી એવાં વચનને જે દેરી રીતે ગમ્મિતમાન થવાય ? તેમ જનાં ધામે કે ‘દૃ’ નહિ ‘હુ’ એ વચન પ્રાણવધાણ પરંતુ તેનું અરુખ્યિત અનિશ્ચય અશ્રુઓથી ભરપૂર મુખ જોઈને જ આદો । મારા જેવાની કિંચિત્ ધન મેળવવા પરદેશ જવાની સૂઝા પળી જાય છે અર્થાત્ મને એ દારણે ધિન્ધા થતી જ નથી.

જરૂરજીની મુખાપિતમુક્તાપજિની એક પ્રતમાં મોવાયન્તિ વિરદ્વજનિતં દુઃસ્વપ્નપ્રે મુરુણાં થી રાઝ થતો શ્લોક મારગાને નામે છે પણ એ શ્લોક હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી *

૬. મારિકા:—

મા ગચ્છ પ્રમદાપ્રિય પ્રિયશતૈર્ભૂયસ્ત્વમુક્તો મયા
બાલ પ્રાક્ષણમાગમેન ભવતા પ્રાપ્નોતિ નિઠાં પરામ્ ।
કિં નાન્યત્કુચમારણીઢનમર્હે યંત્રપ્રચંદૈરપિ
સુચ્યત્વચ્ચુકજાલૈર્કરુદિને નિ સૂત્રમસદ્ગૃહમ્ ॥*

બાવાર્થ:—હે પ્રમદાપ્રિય ! તું ન જા એ મારે સોએકવાર પ્રિય વાણો મેં ઉચ્ચાર્યો છે. તારા ઘેર આવવાથી બાલાશ્રેષ્ઠ નિઠાને પામે છે. એનાં કુચમારને ચત્તથી બાંધી રાખવા જતાં કચુકીની કસો હમ્મેશ તૂટી જવાથી અમારૂં ઘર સ્વ નિનાતું થયું છે.

લિસતિ ન ગણયતિ રેક્ષા નિર્મરનાપ્પામ્બુધીતગણ્ડવલા ।

અવધિદિવસાવસાને મામૂર્દિનિ શક્તિતા બાલા ॥

* હસ્તલિખિત મંત્રૂત ત્રયો મંત્રધિતો ડો. મર ગમજીજી બાંધારકરનો રીપોર્ટ (૫૧) પ. ૧૭ જુલો.

બાવાર્ય:—અર્જુન! આજે માત્ર જાણવા છે એવી બાજા રેખા આંકે છે પણ અવ-
ધની દેવતા પુરી ન થઈ હોય એવી અંકાથી તે ગણતી નથી. આમાં વિરહિણીની
અવસ્થા જુઓવી છે.

દૂતીની ઉક્તિ છે કે—

પ્રિયમસ્ત્વમિમામનવાર્હતિ

પ્રિયતગાવ મવન્તમિહાર્હતિ ।

નહિ વિભાતિ નિશારહિતઃ શશી

ન ચ વિમાનિ નિશારિઃ નન્દુના ॥

બાવાર્ય:—હે અનપ ! આતો તું યોગ્ય પ્રિયતમ છે અને એ ત્હારી યોગ્ય પ્રિયતમા છે,
કારણ કે રાત વિનાતો ચંદ્ર શોભતો નથી અને ચંદ્ર વિના રાત શોભતી નથી.

૭. ચિક્રનિતમ્બા:—આ બાઈની સૂક્તિમુક્તાવશિમાં રાજશેખર નીચે પ્રમાણે પ્રશંસા કરે છે:

કે વૈકટનિતમ્બેન ગિરાં ગુપ્તેન રક્ષિતાઃ ।

નિન્દન્તિ મિત્રકાન્તાનાં ન મૌઘ્યમધુરં વચઃ ॥

બાવાર્ય:—ચિક્રનિતમ્બાની વાણીથી રક્ષિત થયેલા કયા પુરુષો પોતાની કાન્તાઓનાં મુઘ-
તાથી મધુર લાગનાં વચનો નિન્દતા નથી ?

મુભાગ્યે જે વાણીપર રાજશેખર આટલો બધો ફરમાન થયો હતો તે હજી શ્લોક-
કારા વાચકો સમક્ષ નિવેદન કરી રહ્યા છે.

અન્યાસુ તાવદુષમર્દસહાસુ મૃદ્ધ

લોલં વિનોદય મનઃ સુમનોલ્લાસુ ।

મુઘાનનામરજસં કલિકામકાલે

વાલાં કદર્પયાસિ કિં નવમાલિકાયાઃ ॥

બાવાર્ય:—(આ અન્યોક્તિ છે) હે ભમરા ! ત્હારો ઉપમર્દ સહન કરી શકે એવી બીજી દુલ-
વાળી સતાઓમાં ત્હારા લોલ મનને આનંદ પમાડ, પણ આ નવમાલિકાની મુઘા-
નના, રજા વિનાની નાની કળાને આકાંક્ષે શા માટે પીડે છે ?

સુભાષિતાવસિનો પાંડ ઉપર આપ્યો છે તેથી શાર્દૂલપર પદ્ધતિમાં ફેર છે. પ્રિયશતેર-
અર્થિત સ્તંભયા, પ્રાપ્નોત્પવમ્થાં પરાં, ને કુચમારનિસદતરેરૈરનર્જાકૃલૈઃ ।

શાલ્ય તન્વી મૃદુરિયમિતિ ત્યજતામત્ર શઙ્ખાં
 દૃષ્ટ્વા કાચિક્રમરમરતો મજરીમમ્રપુષ્પા ।
 તસ્માદેષા રહસિ મવતા નિર્દયં પીઢનીયા
 મન્દાક્રાન્તા વિમૃજતિ રસ નેશુયષ્ટિઃ કદાચિત્ ॥

માં હત્યુક્તિ એવી છે કે (હે નાયક !) આ આશક, તન્વી અને કોમળ છે એવી શંકા (હોય તો) મૂકી દે. ભર્મરના ભારથી ભાંગી ગયેલા ફુલવાળી મંજરી તે ક્યાં જોઈ છે ? તેથી એકાન્તમાં આને ત્હારે ત્હો વાંચનાં શીકવી કારણ કે થોડી દવા એવી એરડી પરેપ્રેશ એ સદી આપતી નથી.

કિં દ્વારિ દૈવહતિકે સહકોરણ
 સંવર્ધિતેન વિપવૃક્તક દૃષ્ટ પાપ ।
 યસિમન્મનાશ્ચિ વિકાસ વિકારમાજિ
 ઘોરા મવન્તિ મદનજ્વરસંનિપાતા ॥

આવાર્થ—હે દૈવદત્તિકા ! આરુણમાં મ્હોરા કરેલા આંખથી મુંઝા આ પાપી તો એવું જાણ છે. કારણ કે જોના થોડા પણ વિકાસથી મનજ્વરના ઘોર મંનિપાત થાય છે

દિગ્ધવદનનુમ્બિ ચેત્યર્થા
 વીક્ષ્ય સચુતિ ત્રિવા મવદ્યશ. ।
 દર્શિતઃ પૃથુ પયોધરોદ્ગમ—
 સ્તેન સાપિ પરિરમ્યતેસ્તિલા ॥

આવાર્થ—દિશારૂપી વધૂના વદનને ચૂંબનારા, તમારા ઘુતિમાન ધરાને ધબ્બ્યાથી જોઈ, દેવ-લોકની ભૂમિએ વિશાળા પયોધરનાં રોમાચથી હાં ઢાંધ્યાં એટલે તેણે તેને પણ ગાદ આસિંગી

અભિહિતાપ્યમિયોગપરાઙ્મુક્તી
 પ્રકટમહાશિલાસમકુલેત્રી ।
 ઉપરિ તે પુરુષાણેતુમસ્મા
 વવધૂરિવ શત્રુપતાકિની ॥

આમાં ચાટુકિત છે

બાવાઈ—એકીસી, બેસીસી, ત્રીસીસી ભાઈ મુખ ફરવી એકી છે. શરીરના વિવાસો પ્રકટ કરતી નથી, + + + તે અચક્ત છે, એવી નવવધૂના જેવી તારા શત્રુની પતાકા છે.

શત્રુની મેનાને તુરેલા મને અંરખાવવામાં આવી છે.

ક પ્રસ્થિતાસિ કસ્મોહુ ઘને નિરીયે
પ્રાણાધિપો વસતિ યત્ર મનઃ પ્રિયો મે ।
एकाकिनी वद कथं न विमेषि चाले
न चास्ति पुष्टिखतरारो मदन. सहायः ॥

આમા અભિસારિકાનુ વર્ણન છે. ગોવિન્દગ્ધામી અને વિષ્ટનિતગ્ધામી આ કૈયારી કૃતિ ગણાય છે એકે પ્રશ્નો રચ્યા હશે અને બીજાએ ઉત્તરો. પણ વસ્તુતઃ દ્રોણ પ્રશ્ન કે ઉત્તરનો કર્તા તે જણાઈ નથી. એ શ્લોકનો બાવાઈ,

તે કરભોર ! મધ્યરાત્રીના ઘાસ અંધારામાં ક્યાં જાય છે ? જ્યાં મનનો બહારો મહારો પ્રાણનો નાથ વસે છે ત્યાં. હે બાવા ! એકલી (જતા) તુને બ્હીકે નથી લાગતી ? ના, મગાવેલા બાણવાજો કામરેવ સાથે હોવાથી બ્હીતી નથી.

✓ ગોવિંદજી કૃત સંખ્યાવકારમાં વિષ્ટનિતગ્ધામી શ્લોક છે પણ તેહુજોઈ શક્યો નથી.

૮. વિજ્ઞાનકા (અથવા વિજ્ઞાનકા, વિજ્ઞાનકા, વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનકા યગેરે) ધનદેવતા મુખાપિતમાં મારકા, મોરિકા આદિની માથે એનું નામ પણ નોંધાયેલું છે.

રાજગેખરની પ્રગસા પ્રમાણે—એ કણ્ઠાંગી હતી અને દાહિદાસની પેઠે વૈદર્ભી રીતિમાં એણે કવિતા ગ્ચી છે.

सरस्वतीव कर्णाटी विजयाका जयत्यसौ ।
या वैदर्भगिरा वासः काण्डिदासादननंतरं ॥

જન્દણ, સૂક્તિમુક્તા વિ.

नीलोत्पल दलश्यामा विज्जका! मामनानता ।

वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

બાવાઈ—નીલ કમળની પાંખડી જેવી સ્થામ મ્હને વિજ્ઞાનકાને ન ઓળખતા દડીએ મર સ્વતીને મરીએ ઘોળી કહી છે તે તથા છે

પોતાનાં કવિત્વથી મગર રહેજીની હરીદાઈ કૃતિ કહેતા લગાડે વીરશ
 હોયની તેવું શોભે છે
 કવેરમિપ્રાયમશબ્દમ્
 સ્ફુરન્તમાર્દ્રેષુ પદેષુ કેવલમ્ ।
 વરદિરઙ્ગેઃ કુતરોમવિક્રિયૈ-
 ર્જનસ્ય તૂર્ણમિવતો યમઙ્ગલિ ॥

ભાવાર્થ:—શબ્દોમાં ગોચર નહીં થએલું એવું કવિના કાવ્યનું રહસ્ય કેવળ મદ
 ન સ્ફુરેલું રહે છે, તેમ રંગમંચની ચેષ્ટાઓવાળાં અને કહેવાનાં ભાવને પ્રદર્શ
 કરનારાં અંગોથી મુગ્ધ થએલા આ જનના તમને પ્રભુમ છે.

ગતે પ્રેમાવન્યે હૃદયબહુમાનેષિ ગણિને
 નિવૃત્તે સદ્ભાવે જન ઇવ મને ગચ્છતિ પુરઃ ।
 તથા ચૈવોત્પ્રેક્ષ્ય પ્રિયસક્તિ ગતાસ્તાશ્ચ દિવસા
 ન જાને કો હેતુર્દલતિ જાનથા યન્ન હૃદયમ્ ॥

માં વિરહિણી પ્રવાપ છે પ્રેમનું બન્ધન પણ મધુ, હૃદયનું બાદુમાન પણ મળી મધુ
 મારો ભાવ પણ નિવૃત્ત થયો અને માધારણ માણસ મારક પ્રિયજન પણ પામેલ
 જવા લાગ્યો અને તે દિવસો પણ મર્યાદા દત્તા એ બધું જોઈને પ્હાલી જેનું હૃ
 હેવુંથી મ્હાઃ હૃદય શત્રુતા દખાઈ નાથ છે તે હું ભણતી નથી

નાર્યા, સા રતિશૂન્યતા નયનયો યૈ દૃષ્ટિપાતે સ્થિત
 કામી પ્રાપ્તરતાર્ય એવ ન મક્ત્યાલિહિતું વાચ્છતિ ।
 આશ્લેષાદપિ યાપર મૃગ્યેતે ચિક્ષામયોગ્યા સ્મિયં
 શ્રોણીગોચરમાગતો રતિફલ પ્રાપ્નોતિ તિર્યક્ત કિમ્ ॥

આમાં સખીનું વચન છે. નાથક આટલિતથી નામિકાના મુખનું વર્ણન કરે છે—

કોપ-સ્ફીતવર-સ્પિન્નાને પરિત પત્રાણિ દુર્ગ જંઠે
 મૈત્રે મળ્ડલમુજ્જ્વલં ચિરમયો નીતાસ્તથા કળ્પકા ।
 ફાયાકૃષ્ણશિલીમુલેન રચના કૃત્વા તદપ્યદ્યુતં
 યત્તદ્દેન નિર્ગીપુણાપિ ન જિત મુખે ત્વદ્વિય મુલં ॥

૯. શિલા મહારિકા — વનદેવી સુભાવિત છે, ન બધું શકાય એવું કરતું જળ છે, બારને ગેરમાવેલી દલિમડાગિયા છે, જેની દેહજ ગળા છે, એ રીતે જેણે પૂર્વાધિ બોલે, એણે અજ્ઞાની છે — આવી સ્થિતિ કરીને જીવંતની ધન્યવાળા શતકમા વર્ણવેલું છે. મરસાઈ નથી મેગવી એ અદ્ભુત છે

उन्नमय सकचग्रहमास्य
चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।
हु ममोनि वदमान्तरलीन
जल्पित जयाति मानवतीनाम् ॥

૧૧૪ — નાગના પડાની આધે બોલતે ઉચ્ચ કરી પ્રિયતમ હઠવૃત્તિથી ચુમન કરતે અને 'હુ, મમ એ પ્રમાણે મ્હાંમાં જ નહેલું ખાનગી સંચોગ બંધિત જય પામે છે

प्रियमस्ति विपद्दण्डप्रान्प्रपातपरपरा
परिचयचले चिन्ताचक्रे निषाय विधि खल ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालव
झमयति मनो नो जानीम, किमत्र विधास्यति ॥

આ સ્તોક વિજયકાની જ રૂતિ છે કે મ્મ એ શકસ્પદ છે

૧૧૫ — હે પ્રિય સખી ! ખજ વિધિ વિપત્તિ રૂપી દડના છેડાના વારંવાર પ્રપાતના પરિ-
ચયથી ચલાયમાન એના ચિન્તારૂપી ચક્ર ઉપર ખાનીની માફક જોરથી પીડા વાળા
મનને મૂળ પ્રગમ કુભાગની જેમ તે નાક ફગે છે છતાં અહીં તે શુ કરશે
તે અમે જાણતા નથી

विरम विफलायासादस्माद्दुस्वयवसायतो
विपदि महता धैर्यम्रेश यदीक्षितुमीहसे ।
आथि जडविधे कल्पापायव्यपेतमिनक्रमा,
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैतेन वा जलराशयः ॥

૧૧૬ — હે જડ વિધિ ! વિપત્તિમાં મહાન પુરુષોની ધીરજનો અશ યતો જોવાની ત્હારી
ધમ્મ હોય તો આ નિષ્ફળ પ્રયત્નવાળા અરાગ નિશ્ચયથી વિરમ કારણ કે કરપને
અંતે જમણે પોતાનો ક્રમ જીત્યો છે એવા કુદ્ર કલપવેત કે સમુદ્રો તે નથી.

किंशुककलिकान्तर्गतमिन्दुकलास्पर्धि केसरं भानि
रक्तनिचोलकपिहिने धनुरिव जहमुद्रितमनस्तस्य ॥

૯૧/ શિલાભદ્રારિકા—જેનકે મુખમાં 'અનુ' નામ શુંધાયલું છે. ભોજનદેવના દર-
ખારને શોભાવતી કવિમંડળીઓ એ દેવી એવી દતકથા પ્રચલિત છે. એક શ્લોકનો
પૂર્વાર્ધ ભોજન દેવેતો અને ઉત્તરાર્ધ શીલાએ દેવેતો મનાય છે. એ શ્લોકને ભવદરિ
શતકમાં વળી સ્થાન મળેલું છે એટલે વાસ્તવિક હકીકત કળવાનું સહેલું નથી. નીચેના
શ્લોકના ૧૪ માટે અમરુ અને શીલા વચ્ચે તકરાર છે.

અનુ

નુહ વિપમો વામઃ કામઃ કરોતુ તનું તનું

હુ વસ ગણનાદસશ્રાસૌ વ્યપેતવૃણો યમઃ ।

ત્વમપિ વશમો માનવ્યાધેર્વિચિન્તય નાથ હે

કિસલય મૃદુર્જીવેદેવં કયં પ્રમદામનઃ ॥

પ્રત્યાર્થ—શીલાની ૫૦

૬, મમ એ ૧૧ વિપમ થએલા કુટિલ કામદેવને શરીર કબળુ કરવા ઘો. દિવસની સંખ્યા
માં નિપુણ યમ બંધેને દયા છોડી દે, તું પણ માનરૂપી વ્યાધિને વશ થયો છું.
નાથ ! વિચાર કે કિસલય જેવી કુમળી પ્રમદા કેવી રીતે જીવી શકશે ?

૭૮૬ જે સૂક્તયુક્તાવયિમાં શીલાની રાજરૂપરે કરેલી પ્રશંસા જાળવી રાખી છે.

શબ્દાર્થયોઃ સમો ગુપ્તઃ પાઙ્ગાલી રીતિ રુચ્યતે ।

શીલાભદ્રારિકા વાચિ નાણોક્તિપુ ચ સા યદિ ॥

શબ્દ અને અર્થનો સરખો શુદ્ધ જેમાં તે ખાચાલિ રીતિ કહેવાય છે, જે તે શીલા-
ભદ્રારિકાની વાણીમાં કે ખાણની ઉક્તિમાં હોય તો આવી સુપ્રસિદ્ધ ને વખણાયલી
નારીની કવિતાનો પરિચય નીચેના શ્લોકો આપે છે

દૂતિ ત્વં તરુણી યુવા સંઃ ચપલઃ ક્યામાસ્તમોભિર્દિશઃ

સંદેશઃ સરહસ્ય એવ વિવિને સંકેતકાવાસકઃ ।

ભૂયોભૂયઃ ઇમે વસન્તમરુતશ્રેતો હરન્ત્યન્યતો

ગચ્છ ક્ષેમસમાગમાય નિપુણે રસન્તુ તે દેવતાઃ

હે દૂતી ! તું જુવાન છો, અને તે જુવાન ચપળ છે, દિશાઓ અંધકારથી કાળી
છે, સંદેશો રહસ્યવાળા છે, વળી સંકેતસ્થાન જગલમાં છે માટે ફરીફરીને કહું છું કે
આ વસન્તના પવન મનને ખીજી ખાણુ હઇ જાય તો હે નિપુણ દૂતી ! તું ક્ષેમ-
સમાગમને માટે જા. દેવતાઓ ત્હાડ રક્ષણ કરો ।

પ્રિયાવિરહિતસ્યાદ્ય હૃદિ ચિન્તા મમાગતાં ।

ઇતિ મત્વા ગતા નિદ્રાં કે કૃત્તન્મુપાસતે ॥

બાવાર્થ:—પ્રિયાના વિરહથી દુઃખી એવા મારા હૃદયમાં આજે 'વિ'તાને રથોને મળિયું એમ સમજીને નિદ્રા અને છોડીને ચાલી ગઈ છે. ખરે જ છે કે કૃતમની ટીપા ઉપાસના કરે છે ?

શ્વાસા: કિં ત્વચિતાગતૈઃ પુલકિતા કસ્માત્પ્રસાદઃ કૃતઃ
સ્વસ્તા વેણ્યપિ પાદયોર્નિષતનાન્નીવી ગમાદાગમાત્ ।
સ્વેદ્ગદ્ગ્ન મુતમાતપેન ગલિનં ક્ષામા કિમત્યુક્તિમિ
દ્વૈતિ મ્હાનસરોરુહદ્યુતિધરસ્યોષ્ઠસ્ય કિં વક્ચસિ ॥

બાવાર્થ:—હે દૂતિ ! (મહારા પ્રીતમ પામે) ત્વરાથી વધ આવવાથી શું તને આમ આગ ચડી ગયો છે ? તારાં રોમાંચ ખડાં થયાં છે, તે શું કોઈએ તારા ઉપર કૃપા કરી ? શું (મારા પ્રીતમના) પગે પડવાથી વેણી પણ સરી પડી ? અને હરહરમાં શું તારી નીચી દીલી પડી છે ? તાપથી પણ પરસેવાનગે બીજાનું તારું મુખ પણ ગરે છે. તું દુબળી પડી છે. અરે વધારે કહેવાની જરૂર શી છે ? કરમાયલા કમળની કાન્તિ ધરનારા તારા એક વિશે પણ તું શું કહે છે ?

યઃ કૌમારહરઃ સ યવ રહઃ થી શરૂ થતો શીલાનો શ્લોક જલદણની મુખાવિ
મુક્તાવલિની એક પ્રતમાં છે પણ તે મેળવી શકાયો નથી.

૧૦. મુબદ્રા:—આને વિશે રાજશેખર કહે છે કે—

પાર્થસ્ય મનસિં સ્યાનં લેખે સ્વલુ મુખદ્રયા ।
કવીનાં ચ વચોવૃત્તિ ચાતુર્યેણ મુખદ્રયા ।

જલદણ કૃત સંક્ષિપ્તમુક્તાવલિ.

બાવાર્થ:—ખરેખર મુબદ્રાએ પાર્થ-અર્જુનના મનમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. મુબદ્રા કવિયોગીએ પણ વાક્યોના ન્યાસની નિપુણતાથી કવિઓનાં મન હરી શીધાં છે. કવિઓનાં મના હરી લેનારીનો એક જ શ્લોક હિયાત રહ્યો છે.

દુષ્યં ચ યત્તદનુ'યત્ કથયિતં તતોનુ' ।
માધુર્યમસ્ય'હત્તમુન્મથિતં ચ વેગાત્ ।
જાતં પુનર્વૃત્તલે સ્વતીતવૃત્તિ ।
સ્નેહો નિવન્ધનમનર્થપરપરાણામ્ ॥

આ સંગ્રહમાંની કવિતા વાંચતાં એટલા થાયછે. ઈશાંકે થેરીઓ કે વૈષ્ણવ ભક્તિશિષ્યોની સ્વયંભૂ હૃદયોર્મિ એમાં નથી. સ્ત્રીહૃદયનો પ્રભાવ નથી પણ પુરુષપરચિત કવિતાનાં નીચા અનુકરણ છે. સ્ત્રીપ્રતિષ્ઠા ઉત્તત ન હોવાનું આ પરિણામ હશે?

અવકાશે વિશ્વવારા, અપાલા, ઘોષા, આદિ વૈદિક સ્ત્રીઋષિઓનાં સંક્રોતોનો પરિચય આપવામાં આવશે.

૧૯૧૩

રણછીતરામ વાવાભાઈ,

તા. ૬—પ્રેક્ષકોનાં ભાષાંતર કરવામાં રા. રા. અંબાલાલ જી. જી. બી. એ. અને રા. રા. લાલચંદ્ર પ્રજ્ઞરામ બહે મદદ કરી છે માટે તેમને લેખકાર માનું છું.

* મોક્ષનું કૈલાસ.

(HEAVEN OF FREEDOM.)

.....

ભયથી કંપિત જ્યાં હૃદયો નથી, જ્યાં નિર્દોષ શિરો ઉંચાં;
અસંયમિત નિર્મલ મુક્તોનો, ઘોષ વહંતો છે જ્યાં;
વ્યવહારભીત વિષ્ણુ દિસતું, જ્યાં અદ્વૈત પૂર્ણ પ્રજ્ઞાંક;
આર્દ્ર સ્વરો જ્યાં સત્યતાના સિંધુ મહાથી સરતા;
ઉદ્ધરણાર્થે યત્ન કરંતા, આત્મા ચાકે ન લેશ જ્યંદિ;
હરહમ વિકસંતાં કર્મેનિ, વિચાર જ્યાં વિકર્મતા;
જે વ્યસનોની રેતીથી, નવ ધગધગતું રણ થાતું;
ને ચેતનતું ઝરણું જ્યાં, નવ, રખસિત કદીયે થાતું;
—અહેતું સ્થળ, કૈલાસ મોક્ષતું, અનન્તાતું ધામ;
ખની રહો વિકસી—જગી, નમેશે આયે દેશ હમારો.

મકરન્દ નંદસુખરામ મેહતા.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ.

(૪.)

સૃષ્ટિથી રચના ઉપરથી તેનું મૂળ કારણ બુદ્ધિમાન છે એ વાદને રચનાવાદ (Teleological Argument) કહેવાય છે. હવે આ વાદને થોડે અંશે સ્વીકારનારાઓ પણ સૃષ્ટિમાં રચનાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે ખરા પરંતુ તેઓ એમ માને છે કે આ વાદથી તો એટલું જ જણાય છે કે સૃષ્ટિની રચના માટે તેનો કર્તા પ્રકૃતિ ઉપર પરતન્ત્ર છે અને જેમ ધડીયાળનો બનાવનાર ધડીયાળની બહાર અને તેના પદાર્થ વડે નિમન્નિત થયેલો હોય છે તેમ ઈશ્વર સૃષ્ટિની બહાર રહીને પોતાનાથી સ્વતન્ત્ર રીતે રહેલી પ્રકૃતિ ઉપર નિશ્ચીની રચના માટે આધાર રાખે છે. આ માન્યતા સૃષ્ટિમાં રહેલી રચનાનું અર્થ સ્વરૂપ ન સ્વમજાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. રચના બે પ્રકારની હોય છે જલેને આપણે બાહ્ય રચના (external design) તથા અંતરૂ રચના (internal design) તુ તામ આપીશું. જે રચનામાં અમુક હેતુ સાધવા માટે અમુક વસ્તુઓને અમુક રીતે માત્ર યન્ત્ર રૂપે ગોઠવાય પરંતુ તેમને ગોઠવનાર તે વસ્તુઓથી જુદો જ અને રચના ઉત્પન્ન કરવા માટે તે વસ્તુઓ ઉપર પરતન્ત્ર હોય તે રચનાને બાહ્ય રચના કહી સકાય જેમ કે ધડીયાળ, ધમારત વિગેરે. પરંતુ જે રચનામાં અમુક હેતુ સાધવા માટે જોઈતા શુભો તથા શક્તિ તેના ભાગોના પદાર્થમાં જ નૈસર્ગિક રીતે રહેલી હોય અને તે ભાગો વચ્ચે એવો સંબંધ હોય કે તે સર્વેનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ રચનાનાં અંકજો તરિકે જ જણાય તે રચનાને અંતરૂ રચના કહેવાય છે. જેમકે આપણું શરીર. ખેલા પ્રકારની રચના કોઈ પણ યન્ત્ર (Mechanism) માં જોવામાં આવે છે જ્યારે બીજા પ્રકારની રચના વ્યવહારગી બાવનો સંબંધ ધરાવનારા ભાગોવાળી સંસ્કૃતિઓ (organism) માં જણાય છે. હવે સૃષ્ટિના બધારણના અભ્યાસથી જણાશે છે તે એક માત્ર યન્ત્ર નથી પરંતુ અત્યંત ભરાણ અને શુદ્ધિ મંદિર છે. અને તેથી તેને તથા તેના મૂળ આદિ કારણને ધડિયાળ તથા ધડિયાળના કર્તાની ઉપમા આપવી તે કેવળ અનુચિત છે. યન્ત્રનો કર્તા તો તો તેનાથી બાહ્ય રહેલો પુરુષ જ હોઈ શકે પરંતુ સંસ્કૃતિનો કર્તા એટલે કે તેના અસ્તિત્વ તથા વિકાસનું કારણ કોઈ બાહ્ય વસ્તુ નહીં પરંતુ તેનામાં જ ગર્ભિત રીતે રહેલી રચનાત્મક શક્તિ (formative power) છે. આ શક્તિ અને મસૃષ્ટિનાં સધળાં અંકજો એક બીજાથી પરતન્ત્ર અને માત્ર કોઈ ગોઠવનારના પ્રયત્ન વડે એક બીજાનાં સંબંધમાં આવેલા હોતાં નથી પરંતુ તે શક્તિના સામાન્ય અને સંયોજક બળ વડે એક બીજા ઉપર અસર કરીને ગાઢ સંબંધમાં રહેલાં હોય છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ મસૃષ્ટિનો પદાર્થ (matter) તથા તે પદાર્થના અણુઓના બંધારણમાં જ રહેલી શક્તિ (form) —જેને આપણે તેના આત્મા કહી શકીએ તે બંનેને એક બીજાથી જુદાં પાડી સકાય જ નહીં આપી રીતે ઈશ્વરનો સૃષ્ટિના રચનાત્મક કારણ તરિકેનો ખરો નિચાર તેને સૃષ્ટિની બહાર રહેલી અને તેના પદાર્થ ઉપર પરતન્ત્ર વ્યક્તિ તરિકે ગણવામાં

નથી પરન્તુ તેને સહિના સધળા અઢગોમાં રહેલી-તથા તે સર્વે અઢગોને પરસ્પર સંબંધ-
નમાં રાખી તે સર્વે વચ્ચે એક મહાન જીવનના જુદા જુદા આવિર્ભાવો ઉત્પન્ન કરનારી
શક્તિ તરિકે જાણવામાં છે.

હવે આપણે ધર્મરના અસ્તિત્વના એક બીજા પ્રમાણ વિષે જોઈશું. આ પ્રમાણ એ
છે કે ધર્મરનો વિચાર તેજ તેહનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. અર્થાત્ ધર્મર વિષેના વિચારમાં જ
તેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ સમાર્પિત થયેલું છે અને ધર્મર વિષે વિચાર હોવો અને તેનું અસ્તિત્વ
ન હોવું તે બની શકે જ નહીં. આ પ્રમાણને સ્વયંબૂવાદ (ontological argument)
કહેવાય છે અને તેના સંબંધમાં અત્યંત મતભેદ તથા ચર્ચા ઉત્પન્ન થયેલી છે. આમાંની
ધણી ખરી ચર્ચાઓ તો આ પ્રમાણનો ખરો અર્થ ન સહસંમજવાને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી
છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ધર્મરનો વિચાર હોવો તે જો તેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ રોપ
તો ખીસામાં મો રૂપિયાનો વિચાર હોવો તે (તેમાં રૂપિયા હોય નહીં છતાં) રૂપિયાનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકે. અર્થાત્ ગમે તે વસ્તુ હોય કે ન હોય પરન્તુ તેનો માત્ર વિચાર
તે જ તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકે હવે જો પરતન્ત્ર એટલે ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં જો આ પ્રમાણ વાપરવામાં આવે તો તે કેવળ દ્વિવિત અને હાસ્ય-
જનક પણ છે એમાં કંઈ સંદેહ નથી. કોઈ વસ્તુનો વિચાર અથવા તુરંગ મનમાં આવે તે
માત્ર તે વિચાર અથવા તુરંગનું જ અસ્તિત્વ બતાવે છે પરન્તુ તેનો વડે વસ્તુના પોતાના
અસ્તિત્વ અથવા અનસ્તિત્વ વિષે કંઈ પણ કહી શકાય નહીં. પરન્તુ જગતની સર્વે વસ્તુ-
ઓના વિચારો અને ધર્મર એટલે જગતના મૂળ અથવા પ્રથમ કારણનો વિચાર—એ એ
વચ્ચે ધણો ફેર છે. રૂપિયાનો વિચાર કરીએ તોથી રૂપિયાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી તેનું
કારણ એ કે અસ્તિત્વ તે રૂપિયાનો વિશિષ્ટ ગુણ નથી; રૂપિયા જેવી વસ્તુ ખરી રીતે અસ્તિત્વ
ધરાવતી મા ન ધરાવતી હોય પરન્તુ તેનો વિચાર થઈ શકે ખરો. તેનાથી એક ધધારે સળગ
દુધાનંત લઈએ. 'સોનાનો પર્વત'—આ વસ્તુનો વિચાર અર્થાત્ કલ્પના થઈ શકે ખરી
પરન્તુ તે આપણા મનમાં છે માટે બહારની સહિમાં પણ હોઈ જોઈએ એમ હોતું નથી
વાસ્તવિક રીતે તે બહારની સહિમાં છે જ નહિ. ધર્મરનો વિચાર આવા બીજા સર્વે વિચારો
કરતાં તદ્દન જુદો જ છે. આપણે પહેલાં જોઈ ગયા જેમ સ્વયંબૂત્વ (self-existence)
એ ધર્મરનો મુખ્ય—વિશિષ્ટ ગુણ છે અને તેથી ધર્મરના માનસિક બોધ (conception)
વડે જ તેના સ્વયંબૂત્વનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ ધર્મરનો વિચાર જો માત્ર કલ્પનામય
ન હોય પરન્તુ ખરો હોય તો ધર્મરનું અસ્તિત્વ હોવું જ જોઈએ એમ બુદ્ધિપૂર્વક જણાય છે.
જે ન્યાયે સહિનું પ્રથમ કારણ હોવું જોઈએ એમ આપણે જાણીએ છીએ તે જ ન્યાયે
તે કારણના માનસિક બોધમાં જ સ્વયંબૂત્વનો ગુણ જણાય છે. અને તેના વિચાર વડે જ
તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

હવે આપણે ધર્મરના અસ્તિત્વના છેલ્લા પ્રમાણ વિષે થોડું નિરૂપણ કરીશું. આ પ્રમા-
ણને નૈતિક પ્રમાણ કહેવાય છે. અને તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સહિનું બંધારણ એકંદર રીતે

નાતામણ છે અને તેથી તેનું કારણ નીતિમય અર્થાત સત્ અસતનો વિવેક ઉત્પન્ન કરી શકિતમાં સત્તાની સત્તા અધ્યાત્મિક મુદ્ધ તરિકે હોવું જોઈએ. આ પ્રમાણ સિદ્ધ કરવા માટે સહિની ઉત્કાન્તિ નિર્ણયે માર્ગ થાય છે તથા એકંદર રીતે જોતાં જગતમાં નીતિનુ સામાન્ય છે એ સિદ્ધાન્ત સાબિત કરવાની જરૂર છે. હવે આ સામાન્ય કેવા પ્રકારનું છે તે આપણે હુંકમાં જોઈશું. પ્રથમ તો એટલું લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે સહિ એક કાર્ય અર્થાત ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ છે અને તેથી તેના ઉપરની સર્વ વસ્તુઓની—ઉત્પત્તિ, ઉત્કાન્તિ અને અને નાશ એ ત્રણ ક્રિયાઓના વ્યાપારને તાબે છે. આમ હોવાથી તેઓ સર્વાંશ સંપૂર્ણ તથા સ્વતન્ત્ર હોય શકે જ નહીં અને જ્યાં અપૂર્ણતા તથા પરતન્ત્રતા છે ત્યાં અસત કે જોઈતું હુખ (evil) એક સ્વરૂપ છે તે અવશ્ય ટોલુ જોઈએ. પરન્તુ સહિમાં હુખનું અસ્તિત્વ છે માટે તેનું મૂળ કારણ અર્થાત કારણ અપૂર્ણ તથા ક્ષણ રહિત છે એમ અનુમાન કરી શકાય નહીં કારણ કે કાર્યના મુલ્યોનો તેના કારણમાં હોવા જ જોઈએ એમ હોય નથી. પરન્તુ આટલું સ્વીકાર્યા પછી પણ હુખના અસ્તિત્વ વિષે એક પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહે છે કે જો તેના ઉપરથી કારણના ઐગ્નિક સ્વરૂપ વિશે ત્યાં પૂર્વક અનુમાન કરી શકાય. આ પ્રશ્ન એ છે કે સહિમાં જે હુખ અનુભાય છે તે કેવા પ્રકારનું છે ? તે કેવળ અમિશ્રિત હુખ છે કે માત્ર એક દિશિએ જોતા હુખ જણાય છે પરન્તુ સહિની જટલી અને તેટલી પરિપૂર્ણતાની ઉત્કાન્તિના વ્યાપારમાં એક આવશ્યક વસ્તુ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જડ તેમ જ ચેતન સહિનું સ્વરૂપ તથા તેના ઉત્કાન્તિ-નિયમોનું પૂર્ણ વિવેચન કરવાની જરૂર છે, પરન્તુ તેને અહીં અનકાશ નથી. આ વિષયનો ખરો ખ્યાલ લાવવા માટે તો હાર્વિન, સ્પેન્સર વિગેરેના ગ્રન્થોમાંથી ઉત્કાન્તિવાદના અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે. અહીં તો તે વાદના પરિણામનું જ અવલોકન કરીને મંત્રણ પામીશું. આ પરિણામને યોગ્ય શબ્દોમાં કહીએ તો દરેક પ્રકારના જીવનને—હવકમાં હવકથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જીવન સુધીને—આત્મ સંરક્ષણ માટે વિગ્રહમય પરિસ્થિતિમાં રહેવું પડે છે અને અનેક પ્રકારનો સારીરિક તથા માનાસિક શ્રમ સહન કર્યાથી જ આવી પરિસ્થિતિમાં જીવનનો વિકાસ થઈ શકે છે. પરન્તુ સહિની રચના તથા તેનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે આવા સતત જીવન વિગ્રહોમાં પણ જરૂર જોઈએ તેમ જ જીવનની ઉચ્ચ પછી ઉચ્ચ ઉત્કાન્તિ થયેલી છે અર્થાત સહિની ઉત્કાન્તિનો કમ ઉચ્ચમાંથી નીચ જીવનની અવનતિનો નહિ પરન્તુ પ્રત્યેક નીચ જીવનમાંથી તેનાથી ઉચ્ચ જીવનના વિકાસનો છે. હવે આપણે ઉપર જોયું તેમ પ્રત્યેક કાર્ય અપૂર્ણ તથા પરતન્ત્ર હોય છે પરન્તુ સહિની અપૂર્ણતા સ્થાયી તથા વિકાસ રહિત અપૂર્ણતા નહીં પરન્તુ અનેક વિગ્રહમય વ્યાપારોમાં પણ સામાન્ય નિયમોના સામાન્ય તાબે તેની ઉત્કાન્તિ થઈ શકે તેવી અપૂર્ણતા છે. આ સૂચે, ઉપરથી સહિની ઉત્કાન્તિ માત્ર આકર્ષિક નહિ પરન્તુ હેતુમય છે અર્થાત તે કારણની ક્ષણ રહિત તથા વિરૂદ્ધ નહિ પરન્તુ કારણની ક્ષણ વડે જ છે એમ ન્યાય પૂર્વક અનુમાન થઈ શકે છે. જેવી રીતે નિયમો તથા રચનાના અસ્તિત્વ ઉપરથી જગતનું મૂળ કારણ બુદ્ધિમાન છે એમ જણી શકાય છે તેવી રીતે સહિની અનેક સંબંધિત રચનાઓમાંથી જીવનની ઉત્કાન્તિમય રચનાના અસ્તિત્વ વડે તે મૂળ કારણ હેતુ.

અમથી એકતા કર્યાનું પરિણામ છે, પાસની ગુચ્છિતતામાં એ અનિષ્ટ પ્રયોગ નથી પડે છે, તે સ્વીકારવાથી કાંઈ લાભ નથી અને ભાષાની નિશ્ચિત તથા સુરક્ષિતતાને પોષણ થતું નથી. આમ આ પ્રયોગ અનિષ્ટ હોવાથી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના મન ઉપર ખોટા મઝકા ના બેસે એ ‘શાળાપત્ર’ ના કર્તાઓમાંનું એક છે એમ માની આવશ્યક નોંધ આપના માસિક મા સ્થાન પામશે એ આશાથી મોકલી છે.

વાંદરા }
તા ૧૯-૧૧-૧૩. } (સહી) લિ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

“ અર્થવિપર્યાસ ” (?) ના આક્ષેપનો પરિહાર.

૨.

પ્રાચીન “ વસન્તના ” તરી મહારાજ

નિ વિ કે આવણના “ વસન્તના ” અંગ્રા “ પ્રેમાનંદના નાટકોના પક્ષકારો ” એ વિવિધમા ૮૦૫ મા પાનાની કુનોખા મારા તથા ૧૮૧૪ ના એપ્રિલના “ સમાલોચક ” ના મારા લેખ ઉપર રા નરસિંહરાવભાઈએ જે આક્ષેપો કર્યા છે, તેનો જ પરિહાર પ્રકટ કરના આપ કૃપા કરજો.

મારા તેમ જ મારા લેખ ઉપર મોઢમ દીકા કરીને રા નરસિંહરાવભાઈએ અનુચિત આક્ષેપ કર્યો છે, એ તેમના વચ્ચેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. પરંતુ આ કોઈમારા જેવા ઉધરતા એકવડોક્લ લેખકનો કડવો અનુભવ નથી, પણ રા જા હુગ્ગોવિદ્વાસભાઈ જેવા પાકટ, હરેવ અને ઝોઝોઆવા સાક્ષર પણ કળકળા ઉડે છે કે, “ મામા પક્ષને ઉતારી પાડવા જેવું, તેને છુટકારવા જેવું અને તેની બદલની કરવા જેવું રા. નરસિંહરાવ જેવા દક્ષ અને અનુભવી વિદ્વાન કરે, એ તેમને બજાવું નથી. ”—વિગેરે મારા ઉપરના એમના અનુચિત આક્ષેપોનો પરિહાર કરતા પહેલા, રા નરસિંહરાવભાઈની, ચોતે માની લીધેના પ્રતિપક્ષીને ગમરાવવાની, અને તેની સામે વાચકને વહેમાનવા—ભમાવવાની “ જગતીબેધ ચર્ચાસિતિ ” ની આરી કર્યાદ મારી પેઠે અનેક વિદ્વાનોને કરવી પડી છે, તેનું જ માન સ્મરણ હું “ વસન્ત ” ના વાચકોને અર્પી કરાવું છું.

હરે હુ ગ. નરસિંહરાવભાઈના અનુચિત આક્ષેપોનો પરિહાર કરે છું —

મારું મંબધમાં તેઓ લખે છે કે,—“રા. જ્ઞાના જેવો “અર્થવિપર્યાસ” હરનારા બીજા એક મિત્ર પણ પ્રકટ થયા છે”!! રા. નરમિહરાવભાઈનું કહેવું એવું છે કે, “ત્રેમાનંદના આમપાસના સમયમાં નાટકસાહિત્ય ન હતું, એ મારું વચન ગુજરાતી નાટક-સાહિત્યને, લક્ષીને હતું, સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય માટે નહીં—એ વાત સમજવાનો શ્રમ લેનારને સહજ સમજાય તેમ છે.”

આ અવતરણ ઉપરથી વાચકને એમ સ્પષ્ટ સમજશે જ કે, રા. નરમિહરાવભાઈએ પોતાના લેખોમાં, “નાટકસાહિત્ય” એ પદ “ગુજરાતી” એ શબ્દથી વિશિષ્ટ કરેલું ન હતું; એટલે વાચકોએ એ અર્થસ્પષ્ટ પદને તેમના અનુલક્ષિત વિશેષણ ‘ગુજરાતી’ શબ્દથી વિશિષ્ટ માની લઈ, પોતાની અદ્યુત અદ્યુતકૃતિ ‘સહજ’ (?) રીત્યા જ દર્શાવતી જોઈતી હતી. ઉપરના અવતરણ દ્વારા તેઓ કહે છે કે, તેમણે પોતાના લેખોમાં યોગ્યે અવિશિષ્ટ ‘નાટકસાહિત્ય’ એ પદ ‘ગુજરાતી’ નાટકસાહિત્યને લક્ષીને હતું, ‘લક્ષીને હતું’ એમ કહેવાની અત્યારે તેમને જે ફરજ પડે છે, તે એમ જણાવે છે કે, એમણે પ્રયોજેલું ‘નાટક-સાહિત્ય’ એ પદ અતિવ્યાપક હતું, અને તે વિગત—‘ગુજરાતી’ ઉપગત અન્ય ભાષા-ઓના સાહિત્યનો સમાવેશ કરનારા—અર્થમાં લેવાવા મંજૂર હતો, અથવા તો, તેથી એવો અર્થ લેવાયો છે. તો પ્રશ્ન એ છે કે, ચોક્કસાદતો દાવો કરનારા અને તેવી ચૂક માટે અન્યની કાનપટ્ટી પકડવામાં મોટાઈ માનનારા મ. નરમિહરાવભાઈએ પોતાના લેખોમાં, શા માટે “નાટકસાહિત્ય” એ પદ ‘અવિશિષ્ટ’ યોજ્યું અને “ગુજરાતી” એ શબ્દથી વિશિષ્ટ ન કર્યું? અને આવું મોઢમ, અસ્પષ્ટ તથા અનિવ્યાપક પદ વાપર્યું?

કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવશે કે, અમુક વચનનો અમુક ઉદ્દિષ્ટ તાત્પર્યાર્થ પગપાં વચનોના મંબધથી જ નક્કી થાય છે. ખરું માટે તેમની પાસે આ ગીળની ધાત ગીળરી ન પડે, તે માટે મેં તો અગાઉથી જ, માગે વિષય લખતી વેળાએ જ રા. નરમિહરાવભાઈના, મારા લક્ષ્યાર્થને દર્શિત કરે એવું એક નહિ પણ અનેકોનેક, વચનો તારવેલાં છે અને પડીથી જ સંબંધિત અને સુમંગલ તાત્પર્યાર્થ ઉદ્ધાઓ છે. એટલે મારો તાત્પર્યાર્થ એ “અર્થવિપર્યાસ” નથી પણ ક્ષિતાર્થ છે, એમ મિલ્લ કચ્ચા હું તપર છું.

“સહજ સમજાય એવી વાત સમજવાનો મેં શ્રમ પણ લીધો નથી,” (જાણે ?)

§ ‘અર્થવિપર્યાસ’—એટલે ઉવટો અર્થ, અર્થનો અનર્થ, વિરુદ્ધાર્થ. પરંતુ શબ્દનો લેખકે ધારેલો સંકુચિત અર્થ હોય તે કાયમ રાખી તેમાં પરાપૂર્વ મંબધથી ઉદ્ભવતો વિશેષ વિશાળ અર્થ પણ સામેલ કરવો, ધાર્યાનું કહેવામાં આવતું હોય તે કરતાં વિશેષ મનાવવું, તેને રા. નરમિહરાવભાઈ અર્થ-વિપર્યાસ કરવો કહે છે, એ “અર્થવિપર્યાસ” નો જ અર્થવિપર્યાસ છે.

† આ સમગ્ર લેખમાં જાડા અક્ષર મેં મુકાવેલા છે, તેમ જ અવતરણો મધ્યે વચ્ચા (કોમ) માં શબ્દ સ્પષ્ટીકરણ સાર મૂકેલા છે,

પોતે નિત્ય જોતા જ હોય, !!) ને ‘અર્થવિપર્યાસ કીધો,’ “અત્યાદીરેતુઅને-પ્રકરણો કીધા” અને એ પ્રકારે ‘મિત્રતા દાખવી,’ એમ કહેતી વેળા તથા ‘પ્રેમાનંદના આસપાસના સમયમાં નાટકસાહિત્ય નહોતું’ એવું અતિવ્યાસ વચન ‘ગુજરાતી નાટકસાહિત્યને લક્ષીને હતું,’ એમ જણાવતી વેળા, તેઓ, પોતાનાં જ કટલાંક વચનો, જે પરાપૂર્વ સંબંધ વિચારતાં વિશાળ અર્થને અવકાશ આપે છે, તે વિસરી ગયા છે. તેમાંનાં કટલાંકનું સ્મરણ, તેમને ‘સત્યની સેવા સાધવા’ ખાતર કરાવું તો તે ‘મિત્રકૃત્ય’ ગણાશે ? !

“કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો” એ લેખની પ્રસ્તાવનામાં (પાનાં ૪-એ) સંવત્ ૧૨૧૦ વાળાં બે મંસ્કૃત નાટકો અને સંવત્ ૧૨૬૮ વાળા નલોરના પ્રેક્ષામઘ્વમંડપ સંબંધી શિલાલેખ વિશે ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ કહે છે કે,—

“સંવત્ ૧૨૧૦ વાળાં નાટકો મંસ્કૃતમાં છે તેમ જ પ્રેમાનંદથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનાં છે, એટલે ગુજરાતીમાં નાટક સાહિત્ય ન હતું એ મતને કશો ક્ષોભ પહોંચે એમ નથી, તેમ જ પ્રેક્ષામઘ્વમંડપનો અર્થ આધુનિક રંગભૂમિ એમ કહેવાને પણ આધાર નથી.”

આનો અર્થ શો ? જો ‘નાટકસાહિત્ય’ એ પદથી કેવળ ‘ગુજરાતી નાટકસાહિત્ય’ જ ઉદ્દિષ્ટ હતું તો ૫૦૦ મં. ૧૨૧૦ વાળાં પુરાણ મંસ્કૃત ભાષામાં નાટકોથી પોતાના મતને ક્ષોભ લાગવાની પ્રેરી કશી, તે પ્રેમાનંદથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનાં છે, એમ જણાવી તેનો પરિહાર શા માટે કર્યો ? જોનો અર્થ એટલો જ કે, એ બે નાટકો મંસ્કૃતમાં છે અને તે ય પ્રેમાનંદથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનાં છે, અર્થાત્ તેના સમયનાં નથી, અને જો તે સમયનાં હોત તો ‘ગુજરાતી નાટકસાહિત્ય’ ની ઘટનામાં તે કદાચિત્ કારણભૂત ગણવાનો સંભવ ઉભો થાત ખરો ! આ અવતરણથી સમજાશે કે, શ. નરસિંહરાવભાઈનું ‘નાટકસાહિત્ય’ ન હતું એ વિશાળ વચન, પ્રેમાનંદના અરઆમાં, ‘મંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય ન હતું’ એવા અર્થને પણ સાથે આપે અવકાશ આપે છે જ.

હવે તેમનું બીજું વચન જોઈએ:—

“બીજી દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય વિષે વસ્તુસ્થિતિ કહી તેવી જ છે. હિન્દી, બંગાળી અને મરાઠીમાં તે (પ્રેમાનંદના) સમયમાં નાટકનું સાહિત્ય હતું જ નહિ, એ ઐતિહાસિક સત્ય છે.” (કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો, પાનાં ૪૦-૪૧).

આ વચનો તો મેં કાઢેલા અતિવ્યાસ અર્થને જ સ્પષ્ટ ટેકા આપે છે, અને તે ઉપકરીતે ‘હિન્દી, બંગાળી અને મરાઠી’ નાટકસાહિત્યોનો પણ સમાવેશ સૂચવે છે ! !

ત્રીજું વચન અવગ્રહીએ:—

“તે (પ્રેમાનંદના) કાળમાં હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં નાટક-

‘સાહિત્ય બિલકુલ હવે નહીં (૧) તેથી પ્રેમાનંદે આ નાટકસાહિત્યનો ઉદય કરાગ્યો હોય તો તે ‘આસાધારણ નવાઈની જ વાત ગણાય.’” (‘વસન્ત’ સં: ૧૯૬૮ કાર્તિક પાનું ૪૩૭. બરચતું બાપણ.)

આવાં બીજાં પણ વચનો છે પણ તે ટાંકી વાચકોને નાહક, શ્રમ આપવો ઉચિત નથી. કેવળ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહું છું કે, ઉપરનાં વચનોથી તેમના ‘નાટકસાહિત્ય’ એ અવિશિષ્ટ પદનો શો તાત્પર્યાર્થ નીકળે, એ સ્વરૂપ વાચકોને સહજ મમળાય એમ છે. આ સર્વ વચનો ઉપરથી મને એમનો એવો તાત્પર્યાર્થ નીકળતો લાગ્યો કે, પ્રેમાનંદના અરસામાં મંદકૃત, હિન્દી, બંગાળી મરાઠી ઇત્યાદિ ભાષામાં ‘નાટકસાહિત્ય’ બિલકુલ નહતું અને જો હોત તો તેની આમર ગુજરાતી નાટકસાહિત્યના ઉદય ઉપર થયાનો સંભવ ઉભો કરી શકાત ! એટલે આ તાત્પર્યાર્થને અનુલક્ષીને જ મેં મારા મૂળ લેખમાં “પ્રાગાગ્રજ સમયનાં નાટકો અને પ્રેમાનંદ” એ વિષે સ્વિસ્તર ચર્ચા કરવાનું જણાવ્યું છે. તેથી જ પ્રેમાનંદના સમયમાં અન્ય ભાષાઓમાં નાટકો અને નાટક સામગ્રીઓ હોવાનાં પ્રમાણ મેં સારી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યાં છે. મને આનંદ થાય છે કે, રા. ચીમનલાલ દલાલે, પ્રકાશનતરે આ પ્રશસ્ય કાર્ય ઉત્તમ રીતે ઉપાડ્યું છે. (“વર્મત.”)

આથી ‘વસન્ત’ના વાચકો મહજ સમજી શકશે કે, ‘અર્થવિપર્યાય’ કરવાના દોષને પામ કે કેમ છું કે. રા. નરમિહરાવભાઈ પંડે જ અતિઆગા અને અસ્પષ્ટ વચન વાપરી, નિર્દેશોના પંક્તિમાં સપડાતાં, પોતાને અનુકૂલ સંકુચિત અર્થ ઉઠાવી, સામાને અણસમજીની ટોટીમાં મૂકવા ગિધ્યા પ્રયાસ આદર્યો છે !

આ ઉપરાંત એએકે જીજ્ઞાસી બાબતો વિષે પણ આગે કંઈકે જણાવવાની જરૂર છે. પ્રસ્તુત લેખની કૂતનોટમાં જ રા. નરમિહરાવભાઈ ‘સમાલોચક’ ના મારા લેખમાં “આત્મા-ચારયુક્ત આલેખો” હોવાનું મોઘમ સૂચવે છે. વળી ‘વસન્ત’ના વાચકોને બમાવવા ‘તે પ્રકારના રહીઆ હશે’ એવું વાચકને આડે રસ્તે દોરનાર સાંકેતિક વચન તેમજ વાપર્યું છે. તેઓએ આ આલેખ દલાલપુરમર સિદ્ધ કરવા શ્રમ લીધો જ નથી !! અને તેમજો જ ઉપદેશોવા ‘વિવેચકને આવશ્યક સત્યનિષ્ઠા અને વિવેચકને આવશ્યક ચોક્કસપણું’ એ ગુણો વ્યવહારમાં મૂકવા એટલું ‘મિત્રકૃત્ય’ પણ કહ્યું નથી !! તેમ તેટલી એ સત્યની સેવા સાર્થી નથી ! એટલે કે એમ માનું છું કે, તેઓ પોતાની ચાલતી આવેલી પ્રથા અનુસાર “દયા આરોપ મૂકીને અને વચનોનો વિપર્યય કરીને પોતાને વિજયી” મનાવવા મથતા હશે !!

‘આ નાટકો પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી’ એવા, માગ એકે સમયના મતનો ખુલાસો રા. નરમિહરાવભાઈએ પોતે જ ‘વસન્ત’ના પ્રસ્તુત અંકમાં જ “એક નહીં સ્વીકારાયલું ચર્ચાપત્ર” એ વિષયમાં (પાનું ૪૪૨) પહેલાં એ દારણો દારા કંઈકે અંગે કર્યો છે. આ અંબંધમાં રા. નરમિહરાવભાઈ આથે ‘સમાલોચક’ ના તંત્રી તરીકે મારે આવેલો પત્રવ્યવહાર

આપ તંત્રી મહાશય ઉપર પ્રકટ થયા મોઢલવા વિચાર છે, એટલે તે વિષે અત્રે વધુ લેખનું ઉચિત નથી; પણ એટલું જ કહેવું જસ થશે કે, પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વને ઉગ્રાવવા મધનારા પક્ષની સમ દલીલોની પોષણતાએ તથા તે સામે મળી આવતાં કેટલાંક આધારભૂત આંતર તથા બાહ્ય પ્રમાણોએ, “નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી” એ મતથી મને ચ્યુત કર્યો છે અને તેનાં હોવાના સંભવમાં આસ્થા ધરાવનારા પક્ષ તરફ દાબ્યો છે!! રા. નરસિંહરાવબાઈ પોતે પણ આ રહસ્ય સમજી જ શક્યા છે! જુઓ ‘વસન્ત’ આવણ પાતું ૪૪૨ પંક્તિ ૨૩ મી.

અંતમાં રા. નરસિંહરાવબાઈની આ ચર્ચાને લાગુ પડતી હોય એવી રીતે એમના જ લેખની પહેલાં ‘વસન્ત’ ના વ્યંગ્યનિપુણ તંત્રીએ મૂકેલા રા. ચંદ્રસંકરના કાવ્યમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ કંઈક કેરકાર માથે હુ અત્રે ઉતારે છું.

હો તવત્પર્યા સાક્ષમે કર્મ નિર્ણયો બાંધી મરે,
હો આગ્રહી મનવાદીઓ કમગ કમી કપટો કરે,
શું તીક્ષ્ણ આક્ષેપો કર્યાંથી સત્ય પામે આવશે ?!
ના ! ના ! રહસ્ય જ સત્યનું હજી દૂર છે, હા ! દૂર છે ! !”

(‘વસન્ત’ ૧૯૧૮ કાર્તિક પાતું ૪૩૫)

સામાલોચક ઑરિસ.
સં. ૧૯૭૦ જ્ઞાદ્રપદ વદિ અટમી.
મુખ્યક.

અંગાદાલ જુલાખીરામ જાની.

વડોદરાની પરિપદ ને પ્રેમાનંદનું નાટક.

૩.

મે. વસન્તના તંત્રી બેગ,

માહેબ,

છેલ્લો લેખ આપને મોઢલ્યા પછી મને સ્વપ્ને પણ આસા નહોતી કે સાક્ષર નરમિહરાવ ચુપ રહેશે. મારી “વાગ્જાળ” ના બહલામાં તેમની “ગાળ-ગાળ” નાખવામાં આવી છે. કટાક્ષો તથા આક્ષેપોનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા છે. પરંતુ તેમણે એક બે એવી બાબતો લખી છે, કે જેનો જવાબ ન આપું તો મને પોતાને અન્યાય થાય.

રા. નરમિહરાવે ઉપસ્થિત ફરેલો મુખ્ય ને બળ પ્રશ્ન એ હતો, કે, રિપોર્ટ લખનાર

ગૃહસ્થ જીવી નેહને એક 'હોના બાગ ગિર્ણા' ઉમેરી એનું આપીત કરના માન્ય પ્રમાનદનુ કર્તૃત્વ વગદારની પાંદે આજ ક્યું છે અને તે 'પરિવરનો દુરપયોગ કરનારી અમુક ટોળી' એવો તે ગ બ હજોવિંદસ તથા ન મગત હ કાગવાળા એ એનો હાથ તે હાના બા ભા હગે એમ તેમણે ગ્રામપણે જણાવ્યું આ ઉપરથી જ મને ગમે કમ લખવાની ફરજ પડી હતી, ને મેં તેમા આમીત કરી આપ્યું, કે મેં પછી "હોના" બાગ ઉમેરવામા આવ્યો નરોત્તો, થમ દનવમા જ 'પ્રમાન' નામ એવા રામો હતા, તે દનવ ત્રાહીત મજનને રજુ કર્યો હતો, ને ગિર્ણા પણ પ્રધી તમ્ય ગૃહસ્થે લખ્યો હતો આ વાનને આપે પ્રમ્ત કરવા રા જોતીપુત્રના પત્ની રમે મને છે ગિર્ણા પોતે લખવાનું તેઓ કહુન કર છે, એમ્યે રા નરમિદગવનો આલેખ—'હોના' બાગ સુમાડી દીધાનો—એટલે કે આમ ખુદી રીતે પોતે જોવા પછા હતા ખી ન નના અગત પ્રતો તેઓ તેની ત ગગ જનાની 'અમગ' વડી પ્રમાણે આગ વાને

દાખના તરી, રા મનુભાર્ત તથા ન નનાથના નામ નાહા બાર ધમકરામા આવ્યા રા મનુભાર્ત માગ ગુ-મિત છે, રા ન નાથ માગ મિત છે ને જનેને માટે મને ઘણ માન છે, એવ તોમના મમથી જાઈ વધુ જોવા માગતો નરી વડોરાની પત્ની મા અન્વેષણુ' તો જવામ આપે જ જોએ એવો ગ નનાથનો અભિપ્રાય હોનાથી તેમણે ગ ગેગનાનને 'નારમે' ઉપરનો નિમધ લખવા પ્રેર્યા વળી જો તે પરિદે પ્રમાનદન થોમ્ય માન આપ્યું એમ રા નરમિદરાને લાગતુ નરી, તો પત્રી હાથમા દોડી જઈ 'માન નવી આપ્યું, 'એમ જો તથુ રખત જા'ર રસાની મગતો ને પુગના રજુ કરવાની જ રા હો હતી' ખીજી 'વડોદરાની પરિવરનો દુરપયોગ કરનારી ટોળી' વિશે એજુ જ કાનુ બમ થમ, કે જો તેરી ઈઈ પછુ ટાળી વડોદરામા હતી તો તેની મામે પરિવરને પ ડી રેસાની લાનમા ધરાનનારી રા નરમિદરાના મિત્રોની ધુરધર ટાળી તે વખતે ત્યા દોરાની વાતો હજી ચાલે છે ત્રીજી 'મથાજી મિત્ર્ય ને મેં તે પરિવરનું 'ઓદિશિઅત' રાજન ક્યું છે, તેને માટે આધાર છે તે જો તેઓ રા નનુભાર્ત રા નનાથને પુજો તો ગણુમામા આવશે હા પ્રતિગિત પત્રો પગવાળા સાથે મરખાનુ એ મામતપગાઈ ધવલ્લુ નથી એજુ, તેમના મતમા 'હાજી હા ન કરવાની હીમ્મત ધરાનનાર ન અના દ્ધામ પટેન તથા રા હોટાવાનને તેઓ તમ્ય ને ન્યાય પુર મર ગણે નહી જ, તો પત્રી પ્રેમાનદમા વિદ્વાતા ને બાળાભિમાન નહોતી એવા મનસ્વી મતની ધળ ફરકાવનાર ગ નર સિદરાવ વડોદરા પરિવરના પ્રયુષોના આપણે વાચ્યા પત્રી તેમને પણ પગવાળા સાથે મરખાનના કદાશ તૈયાર થાય' પાચમુ, હુ તો જાણે તેમના મતથી "શપ્તપિયા' ઉતા ૬ પુ, પણ તેઓ પોતે મેં વાપરેલા "ઓદિશિઅત વાજન' એ પદમાથી 'ઓદિશિઅત' રા ઉપાડી 'મન' રામ્દ આગમ સૂત્રી મનપમદ સિદ્ધાન મારા તરફે ઠોડી બેમાડે છે, તેનું કમ નહી, માહિત્યની દ્વાનની નખખીજાની રિધનિમા તેમને 'જાગ-વાદવાલી' છે

માફગ, આ ના દલીલ તારીફ રજુ રજુ એ રોદગ પરિવરની અત રીચ્યા

ઉઘાડી પાડના જેવું છે. લોકો પણ પ્રેમાનંદનાં નાટકોની ચર્ચાના મુજબ માન્ય છે તેઓ શાંતિ માગે છે. તેથી મેં દસવ કથો છે, ૬ આ વિષયમાં મારે હમણાં આપને વાચકને મિલકતુ વામ આપવો નહીં. મેં જે આપના પત્રમાં શાંતિ નરમિહરાવના મનનું ખરું થયું હતું, તેનો જવાબ તેઓ આપે ત્યાં સુધી હું સુષ ગ્રહેવા માનુ છું. મારા પ્રમાણે દલીલોનો તેઓ મવિગ્નર જવાબ વાળે, ત્યાં સુધી તેઓ ગમે તે લખશે, તો પણ હું સુષ જ રહીશ. આવા કારણને લીધે, 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ' વિષે તેમણે જે લખ્યું છે તે બાબત હું કશું કહેવા માગતો નથી. બારમા સંક્રમાં ગુજરાતી ઉત્પત્તિ જ થઈ નહોતી એ તેમની નથી રોધ તેઓ સાબીત કરી શક્યા નથી, એ ખુલ્લું છે. ગુજરાતીની ઉત્પત્તિનું ઇતિહાસની રૂપરેખા, ઇશ્વર દ્વારા હશે, તો કાંઈ મોઝા પ્રશ્ને આશ્ચર્યવાનો પ્રયત્ન કરીશ

આ પત્ર બંધ કરતાં પહેલાં એક બીજા ખુલાસા કરવાની રજા લઉં છું. મ. જોગીપુર મારા મિત્ર છે, તે પ્રેમાનંદના નાટકો સમીક્ષા, તેમનો રો અભિપ્રાય છે તે હું જાણું છું તે તેથી તેમને મેં "કાળા સુઝાણા મહેરા અશ્વરે" તરફ ને નિષ્પક્ષપાત જણાવ્યા હતા તેઓએ એક પત્ર લખી મારા કહેવાને જે પુષ્ટિ આપી છે—રિપોર્ટ થોતે લખ્યા વિષે—તે માટે હું તેમનો આભાર માનુ છું, છતાં પણ મને કહેવાની કરજ પડે છે, કે જે તેમને "અંગત અભિપ્રાય હજી દર થયો નથી," એટલે કે જે તેઓ ખરેખર તરફ છે, તે તેમણે તેમના આ પત્રથી થોડાં તરફપણ જુમાવ્યું છે, ને તરફ મટી પડકાર—પ્રેમાનંદન વિરોધી તરીકે બહાર પડ્યા છે. એ પણ દીઠ જ થયું છે. પરંતુ પૂર્વાપર મંબધથી છૂટા પાડેલ વાચકોના જે ત્રણ દુકા નાટકોમાંથી બેનારી લેખીબિ વિષય મંબધીના એકાદ નાના લેખન તે ઉપરથી પ્રેમાનંદનું કર્તૃત્વ છીનવી લેવા પ્રયત્ન કરેલા, તે કેવળ—પ્રેમાનંદના જ સમ્બંધ હતું તો—'હનારત' છે. અને, તેમના કોડ દાવ તો તેઓ બરે પુરા કરે. જેટલા પ્રમાણે ને જુગવા તેમની પાસે હોય, તે આગળ જતા પાડવા હું તેમને નમ વિનંતિ કરું છું, જેથી આગળ ઉપર તેને ગદીઓ—ન્યાય ન નરમિહરાવને ફરી જનામ આપવાનો પ્રયત્ન આવે, ત્યારે—માથે માથે આપી મઠ

કવિ સારંગ, આપને આપેલી ધણી તકનીકની લખા ચાલુ છું

તા. ૨૪ જુલાઈ, ૧૯૧૪

લી. મેનડ,

ભુખે મરતાં અનાથોને બચાવો ! !

નડીઆદના હોંદુ અનાયાશ્રમમાં તમામ હોંદુ કામનાં નીરાધાર,
ધરબાર, માળાપ વીનાનાં અનાથ બાળકો, વીધવાઓથી ત્યજાએલાં
કુમળાં બાળકો, વરૂંધ અશક્ત અર્ધજો. વીગેરેને પાણી પોણી મનાય
અનાવવામાં આવે છે.

દાન આપવાતું 'ખરેખર' મુખાત્ર સ્થાન આ નડીઆદ
હિન્દુ અનાથ આશ્રમ છે.

રૂ. ૨૦૦

એકી વખતે આપી વરસના એક દીવસે દાતાનાં સ્મરણમાં
અનાથોને અત્તદાન આપી તેમના પ્રાણ બચાવી
અમર નામ કરી

ખરૂં પુન્ય

જેઠવી પરલોકની વાટખરચી: પ્રાપ્ત કરી દેવો ! !

અત્યાર સુધીમાં

૩૦ અન્નદાન

તો મળી ચુક્યા છે.

આશ્રમમાં દરેક જાતનાં દાન લેવાય છે. એક રૂપિયાથી વધુ
દાન આપનારનાં નામ દર વરમે રીપોર્ટમાં પ્રસીદ્ધ થાય છે. રીપોર્ટ
મુદત મળે છે માટે દયા લાવી જરૂર દાન મોકલી રીપોર્ટ મંગાવો.

મંત્રી, હોંદુ અનાયાશ્રમ, નડીઆદ.

(૪૭૦)

Hearts of Oak.

Come, cheer up, my lads, 'tis to glory we sterc,
To add something more to this wonderful year,
To honour we call you, not press you like slaves,
For who are so free as the sons of the waves?
Hearts of oak are our ships, hearts of oak are our men,

We always are ready,

Steady, boys, steady

We'll fight and we'll conquer again and again

We n e'er see our foes but we wish them to stay,
They never see us but they wish us away,
If they run, why, we follow, and run them ashore
For if they won't fight us, we cannot do more,
Hearts of oak are our ships, hearts of oak are our men,

We always are ready,

Steady, boys, steady,

We'll fight and we'll conquer again and again

Still Britain shall triumph, her ships plough the sea,
Her standard be justice, her watch word 'Be free,'
Then,, cheer up, my lads, with one heart let us sing!
Our soldiers, our sailors, our statesmen, our King
Hearts of oak are our ships, hearts of oak are our men,

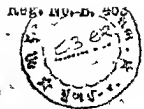
We always are ready,

Steady, boys, steady,

We'll fight and we'll conquer again and again

—David Garrick

વસન્ત



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यक्षा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय. पुरुषो यश्चायमध्यामं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैव सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાજ્ઞ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૧૦.

[માસિક]

કાર્તિક, સપ્ત ૧૯૭

તન્ત્રી અને પ્રકાશક,—ઓન. રા બ રમણભાઈ મહોપતરામ નીતક બી એ એનુએટ બી
ઓરિફન્ટ રોડ—અમદાવાદ.

દાવરડું (મુદ્રિત) ૫૭૭

પ્રાસંગિ- નોવ ૫૭૮

(ધી આનન્દરાકર બાપુભાઈ મુન એમ એ એનુએટ બી)

મુદ્રાવતોક્ત- નવા અને નવનત ૫૮૪

(રા રા નરસિંહરાવ લોવાનાથ બી એ સી એસ)

પ્રેમાનન્દના નાટ્યોના પદ્યગોષ્ઠી ૫૭૩

(રા રા નરસિંહરાવ લોવાનાથ બી એ સી એસ)

" નાનિક અહો ! ઉખાન્ડતણા ' ૧૦૧

(" કવિ ")

નીલગિરિનું વર્ણન. ૧૦૩

(" યુના ")

" ઔમાર ખર્યામની રૂબાઈઆત " ૧૧૦

(રા રા હરીવાવ દારાદાસ રાધની)

આર્યદેવોનો સદ્વિશ ઇતિહાસ ૧૧૮

(રા રા રામદાસ યુનીવાવ મોહી)

કવસરડું કારખાન- નાટક ૬૨

(રા રા પદ્મનાભ હરિજીત રાણી)

હાલના વિષ્ટ સમયમા દેરીનનતુ મુખ્ય કર્તવ્ય ૧૩૩

(પસન્ત-ઓફિસ)

કૌમોચાઈ જનસેન. ૧૪૬

(રા રા. વિભોવનદાસ-જોષો-રાસ ધાન્યાનાવાળો)

સુકતની પહેચ ૧૫૬

ધી અમદાવાદ યુનીવર્સિટી પ્રેમ- ડ. લી. આ મોલીલાલ શામળદાસે પ્રાપ્ત.

નંબર ૧૧૨૬-૨૭, દરશન-કાલુપુર-અમદાવાદ

નૂરજહાન.

સરદાર જોગેદ્રસિંહની અંગ્રેજી વાર્તાનું ભાષાન્તર. કરનાર નવિનકાન્ત. ન. દીવટિયા.
પુસ્તકનું મૂલ્ય. બાર આના. પોસ્ટેજ જુદું. મળવાનાં ઠેકાણાં:-જીવજ્ઞાન અમરશી મહેના.

અમદાવાદ,

એસ.સ. સી. એન. જ્ઞાંત, ભાગાતળાવ સુરત, એસ.સ. એન. એમ. ત્રિપાઠી મુંબઈ,
એન. એન. દીવટિયા, બેલુચંગોશી, વાંદરા.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સલા પારિતોષિકો—એ સભાના વ્યવસ્થાપક મંડળના નિર્ણય અનુસાર પ્રસિદ્ધ કરવાનું કે-જે. એસ. હાઈડેન ફ્રી Mochanism, Life માટે Personality ના સંદર્ભન ગુજરાતી ભાષાન્તર સારૂ રૂ. ૧૫૦) તથા મુદ્રણાદિ ખર્ચ જુદું અપાશે. ઇચ્છા રાખનારે તેના ભાષાન્તરના નમુનારૂપે પૃષ્ઠ ૬૬ થી ૬૮ તથા ૮૫-૮૬ નું સંદર્ભન ભાષાન્તર મંત્રી પ્રતિ તા. ૨૮ ફેબ્રુવારી સુધીમાં મોકલવું. મૂળ પુસ્તક જોવાની અપેક્ષા રાખનારને તે મંત્રી ખાસેથી થોડા દિન સારૂ મળી શકશે. નિર્ણય-૧ સંક્ષિપ્ત, વૈષ્ણવ મતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતમાં તન્મુલક સંપ્રદાયો અને તેમના તરફ નિર્ણયો. ૨ સંદર્ભ સંબંધમાં પરમાણુવાદ તથા વૈજ્ઞાનિક વાદનાં અવલોકન. પ્રત્યેકના કુલસંકેપ સાધક પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી ૨૦૦. પારિતોષિક પ્રત્યેક સારૂ રૂ. ૫૦૦) મુદ્રણાદિ વ્યવસ્થિત. નિર્ણય મંત્રીને તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ સુધીમાં મોકલવો. નવીનમંથ-સારૂ આશ્રયની અપેક્ષા રાખનારાઓએ સ્વચ્છેદની હસ્તલિખિત પ્રતિ મંત્રી (શ્રી. તનુજીરામ મ. ત્રિપાઠી-ગીરગામ-મુંબઈ) ને મોકલી આપવી, અથવા તેમને સર્વિસ્તર ઇચ્છા દર્શાવવી.

લોકો મલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

જુઓ ખાટે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા જોગમીક્ષયર જાદુ જેવો ઇલાજ છે. ૧૨ લું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા જોગ્યુ પીલસ રૂ. ૧) બાટલીવાળાની અંબરીયલ શક્તીની જોળીઓ રૂ. ૧૧૧—બાટલીવાળા દુધ ઉડપા હાંતનો દુખાયો નરમ પાડી હાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪— બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ જોકજ દીવસમાં 'દરાજ' જુલહી સાફ કરે છે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે

હાં લીં બાટલીવાલા જે. પી. નરહી લેખોરેટરી મુંબઈ.

વસન્ત

Reg. o'BN 453



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यरेतजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યુ-
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૧૦.

[માસિક]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૭૧.

હાલરું.

(વાવ સીતાના મહિનાની)

ધેરુ ગાય સમુદરનીર,
હંચુ મુજ બભરે,
હોતો, હોતો, મુજ હંયાના હીર '
નયન મગે નીંદરે
નદા) તાગ હસે આકાશ,
લોચન તુજ ત્હા દરે,
ત્હા છે જ્હાવા કેશ તાસ,
રક્ષણ તુજ તે કરે
પોહા, પોહો, મુજ હંયાના હાર '
અમીસી નીંદરે,
એક શિશુનનો આધાર
નમ્રત બર્ગમાં કરે.
ધેરુ ગાયછે સાગરનીર,
ગાન મુજ ત્હા બજે,
મહાસે લાડકો શાન્ત ને' ધીર
સતો સતો માંબજે

૨૦-૧૧-૧૮.

પ્રાસંગિક નોંધ.

મનુષ્યના કૃત્રિમ સંકેતો (conventions) સાથે પરમાત્માની વાસ્તવિક સ્થિતિને કશો સંબંધ નથી. છતાં, જાણે મનુષ્યમાં પરમાત્માનું જ ચૈતન્ય આ યુદ્ધ સંબંધી સ્ફુરે છે એના ચિહ્નરૂપે, એ સંકેતોમાં કૃટલીક વાર, કોઇક અદ્ભુત આઘા-આઘા વિચાર. રીતે, વિશ્વ સાથે સંવાદ (મેળ) થતો દેખાય છે. મનુષ્યે કશ્વેત્રાં મંવત્સરનાં શતકો ઉપર આ વિશ્વની પ્રવૃત્તિનો શો આધાર હોય શકે? છતાં, કાલ-શરીરના એ કલ્પિત વિભાગો પણ જાણે વાસ્તવિક આવયવો જ હોય એમ, એ (કાલપુરુષ)ના વિગત્ સ્વરૂપનું એક પગલું ખીળ પગલા જેવું જ કૃટલીક વાર પડે છે. ૧૮૧૫ માં વૉટરુનું યુદ્ધ થયું તેને મો વર્ષ થતાં, એ જ જૂમિ ઉપર એવું જ ખીલું યુદ્ધ થાય એ જગતના ઇતિહાસને રસિક બનાવનાર એક અદ્ભુત સંવાદ (harmony-મેળ) નથી?

x

x

x

x

આ યુદ્ધ એવકુ જ નહિ-જો કે એવું જ. એઈનિ અને ફ્રાંકફર્ટનું યુદ્ધ વૉટરુના યુદ્ધ કરતાં શતગણું મોટું: વૉટરુના સમરાંગણનો આયામ (લંબાઈ) નેપોલિયનની બાજુએ પોણા બે માઈલ અને વેલિંગ્ટનની બાજુએ એક માઈલ હતો-એઈનિ અને ફ્રાંકફર્ટની સમરાજ્ઞિ લગભગ ચારમો માઈલ લાંબી છે. વૉટરુમાં બે પાસ મળી ભાગ્યે દોઢ લાખ લશ્કર-આ યુદ્ધમાં માત્ર એક જ બાજુએ લગભગ દરોડ લશ્કર છે; વૉટરુનું યુદ્ધ સવારથી શરૂ થઈ શત પડતાં પતી ગયું હતું-આ યુદ્ધ સતત બે માસથી ચાલ્યાં જ કરે છે, અને એનો ક્યારે અંત આવશે એ સમજાતું નથી, બીયણતાના વિપયમાં તો બેની સરખામણી જ કરવાની નથી-બેની વચમાં આખી ઓગણીસમી સદીનું સાયન્સ પડેલું છે! આટલો બધો બેદ છતાં, બે વચ્ચે એક વાતમાં અત્યંત સામ્ય છે: મનુષ્યસુધારાના મોટામાં મોટા પ્રયત્નો આ યુદ્ધમાં ઉપસ્થિત થયા છે, અને એ વડે એ સુધારાનું એક આખી-ઓગણીસમી-સદીનું પુનરાલોચન, અને નવી-વીસમી-સદીનું બિવિધદર્શન થયા બેહું છે.

x

x

x

x

आख्याहि मे को भवानुग्रहूषे

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्नमाद्यं

न हि प्रनानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ (म. गी.)

હે ભગવન ! મે તો આજ મુખી તમને કોમળ સખારૂપે જ જાણ્યા હતા. કહે

મને—આ ઉચ્ચ તમે કોણ છે? તમને નમસ્કાર કરું છું. હે દેવવર! તમે પ્રસન્ન થાઓ. આ વિશ્વના આદિમાં વસતા એવા જે તમે—તેને હું વિશેષરૂપે જાણુવા છું છું—તમારી પ્રતિનિધી મને હીક હીક સમજાણ પડતી નથી.

x x x x

શાન્તિના સમયમાં આપણે પ્રભુને વિશ્વથી જાણીએ છીએ, અને સ્મરીએ છીએ ત્યારે પણ “હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સચોતિ” એમ ઉપહાસપૂર્વક—એતું ગંપૂર્ણ સ્વરૂપ જોળખ્યા વિના જ—એની સાથે રમીએ છીએ. પણ એના ‘વિશ્વરૂપ’નું દર્શન કરવું હોય તો યુદ્ધમાં પ્રકટ થતા એના ‘દંદ્રાકરાલ અને બયાનક’ સ્વરૂપ ઉપર—કંપતાં કંપતાં પણ—નજર નાંખવી જોઈએ. એ સ્વરૂપ બયાનક છે, પણ આચુર નથી: એની ‘કરાલ દંડા,’ કરાલ છતાં, શુભાખ-ની કળાથી પણ કોમળ છે—એ વિભૂતિને સંબોધીને દેવોએ હીક જ કર્યું છે કે “ચિત્તે કૃપા સમરનિષ્કુરતા ચ દષ્ટા રસ્યેવ દેવિ! ઘરદે! મુષનઘ્રેડપિ”—“ચિત્તમાં કૃપા અને યુદ્ધમાં નિષ્કુરતા એ આ ત્રણ લોકમાં તારામાં જ જોઈ—હે વરદાયિની દેવી!” ‘કૈમુદી યુદ્ધપ્રદ,’ ઉપા મનોહરા,’ ‘મધુર કુસુમ વિષે રમે મધ્ય સુન્દરા’—દત્તાદિ અદર્શિત પ્રભુદર્શન કરવાનાં આપણું રથાન છે. પણ સમુદ્રમાં જીજ્ઞાસા પર્વતો, કે કુમરોનાં શિખરો કાઢી ધગધગ વહેતો જ્વાળારસ, વા—એ કરતાં વધારે વ્યાપક—આ વિશ્વમાં રાતદિવસ મચી રહેતો છવનકસદ—‘Nature red in tooth and claw,’ ‘Dragons of the prime, That tare each other in their slime’—દત્તાદિમાં પ્રભુને વામ જોવાની આપણને આગે જ દેવ છે. છતાં ત્યાં પણ એ વામ યોડે નથી, માત્ર એક બે પડ બેરીને ઊંડા ઊતરવું જોઈએ:—

“ Dive through in stormy surface of the flood
To the great current flowing underneath;
Explore the countless springs of silent good;
So shall the truth be better understood,
And thy grieved Spirit brighten strong in faith”

x x x x x

આ યુદ્ધથી વિશ્વનાં સનાતન સત્યો નટ થયાં નથી, બદલે વધારે તેજથી પ્રકાશ્યાં છે. પણ આપણી ધણી ખંડદૃષ્ટિએ અખંડ થઈ છે, અને વર્તમાનને જૂત અને બવિધ્ય આગે સાંકળી વિશાળ ચિત્રપટ ઉપર જગત્તો દત્તિદાસ અવસોદતાં આપણે સીખ્યા છીએ. આ યુદ્ધના બેરીનાદની આગે જ—

“ Till the wardrum throbbed no longer, and the battle-flags were furled
In the Parliament of man, the federation of the world.

There the common sense of most shall hold a fretful realm in awe,
And the kindly earth shall slumber, lapt in universal law,"

—એ મધ્યવિશેશિયન યુગનાં મધુરાં સ્વપ્નાં બિડી ગયાં ! અને હવે તો માત્ર તોફાની સમુદ્ર વચ્ચે પીલ ફેસલનું ચિત્ર જોઈ કવિ વૈઞવર્થે સંભારેલા શાન્ત સ્મુદ્રના દર્શનના જોવાં, માત્ર સ્મરણરૂપે, એ સ્વપ્નાં ઉપસ્થિત થાય છે.

"So pure the sky, so quiet was the air !
So like, so very like, was day to day !
When'er I looked, thy Image still was there;
It trembled, but it never passed away.
How perfect was the calm ! it seemed no sleep;
No mood, which season takes away or brings;
I could have fancied that the mighty Deep
Was even the gentlest of all gentle things.

.....

So once it would have been,—'tis so no more."

“એક વખત, એમ હોત; હવે એમ નથી.”

શું આ યુદ્ધથી—આપણી ડચનની બાવનાઓ પણ એટલો બધો જ પતરો ખાઇ જશે ?

x

x

x

x

ભવિષ્ય બાખતું એ મૂંઝતા છે: “न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्”—એ પૂર્વેકિત અર્જુનવાચ્ય જ આ સંબંધમાં પહેલો અને છેલ્લો સમ્પદ છે. તથાપિ પ્રભુએ પોતાનું સ્વરૂપ આ વિશ્વના નિયમમાં પ્રકટ કર્યું છે, અને એ નિયમ તપાસતાં એટલું તો નક્કી જ લાગે છે કે પૃથ્વીના દરે દિશ્પાત્ર ખગમજે, અને મનુષ્યજાતિની ઉત્તરોત્તમ પ્રજાનો આટલો બધો સંદાર થઇ જાય—છતાં પણ જગત એમાંથી એકાદ પણ ઉચ્ચ બાવના ન પામે એવું આ જગતના ઇતિહાસનું બંધારણ નથી. મહાભારતના યુદ્ધમાંથી શાન્તિપર્યંતો ઉપદેશ જન્મ્યો—દુઝેડનાં યુદ્ધોએ યુરોપમાં એક નવી જ એકતા અને સ્વાર્થણ ઉત્પન્ન કર્યાં, અને છેવટમાં છેવટ નેપોલિયનના જય-પરાજયથી યુરોપમાં પ્રજાના સ્વતંત્ર અને સ્વાતંત્ર્યની બાવના સ્થાપિત થઇ. વોટર્ડનના યુદ્ધમાં નેપોલિયન કેમ હાર્યો ?—એ પ્રશ્ન બહાવી વિહુદર છુએ એનું બહુ ગંભીર સંબાધન કરે છે:

“Was it possible that Napoleon should gain this battle ? We answer No. Why ? Because of Wellington ? Because of Blücher ? No. Because of God. victor at Waterloo—that was no longer according to the law of the century. Another series of events was preparing, wherein Napoleon

• Tennyson's “Locksley Hall.”

had no further place The too great heaviness of this man in human destiny troubled the balance The moment was come for the incorruptible supreme equity to take counsel Doubtless the principles and the elements whereon depend the regular gravity of the moral, as of the material order, complained The blood that smoked, the overplus of the grave yards, the mothers in tears, these are redoubtable pleaders When the earth suffers a surcharge, there rise mysterious groanings in the dark, which even the very abyss understands Napoleon had been denounced in the infinite and his downfall was resolved He bothered God. Waterloo is not a battle, it is the universe changing front”

—નેપોલિયન હાર્થો, કારણ કે જે નવું જગત્તુલ્ય થતું હતું અને જે ઉત્પત્તિ કરવામા નેપોલિયન પોતે જ એક સાધનભૂત હતો તેમા નેપોલિયનને માટે સ્થાન ન હતું સામાન્ય લોકલોકની આવના જે ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને જગાડી તેને યુરોપમા વિસ્તારવા માટે નેપોલિયન જેવી પ્રબળ શક્તિની જરૂર હતી પણ નેપોલિયનના યત્નોએ જ જ્યા પોતાના દેશમા—
'People! be free, join with us God is on our side We will defy hell and its allies! All distinctions of rank, birth, and country are banished from us, we are all free men

—એમ કિ-ચાગ કાર્યા, ત્યા નેપોલિયનના અવતારનું પ્રભુએ મ-છેલું પ્રયોજન પૂરું થુ-અને ત્યારપછી એ જ નેપોલિયને સર્વત્ર તુલ્ય લોકમતને સ્થાને ફ્રાન્સની અને ફ્રેંચ રાષ્ટ્રની સત્તા સ્થાપવા ચત્ત કર્થો કે એનો નિ કર્થો આની જગદીશની આ જગત્તના નિકાસમા ધવના છે

x

x

x

x

નેપોલિયન હાર્થો હતો, અને કયસર કારણે તે લશ્કરની સખ્યા, હુદનો સરખમ કે મદાઈની આવકની ખામીને લીધે નહિ એ ત્રણે બાબતમા એની સમૃદ્ધિ પુષ્કળ છે, અને એને બગે એ અત્યાગે આખા જગત્તની સામે અહકારથી ખબ ઠોકી બેઠો છે પણ તોર રાનિતુ ધુનડ અન્ધકારમા ગમે એટલું ઘૂઘ કરે અને માને કે સર્વે બિગવાનો જ નથી—
પરુ વસ્તુતઃ એનો સમય પૂરો થાય છે ને સૂર્ય ઢગે છે જ, તેમ, 'Right is Might' ના મનાતન સત્યને બિનારી 'Might is Right'ના બામક ઉદ્દેશ કરનાર હુશને આ રિધમા સદાકાળ ધ્યાન નથી x

હિન્દુસ્થાનના બે મહાકાવ્યો—રામાયણ અને મહાભારત—તે આજ મહાન સત્યનું પ્રતિપાદન કરતા નથી તો ગીતુ ચુ કરે છે? રાવણને અગણિત રાક્ષસોની સેના, કુબકર્ણ

* Les Miserables

x કયસરે માટેલા આ હુદના ઉંઠા કારણે, અને એની ગંભીર ખૂન તથા હુદતા વિશે—હવે પછી.

Spreading her peaceful ensigns,[§] calls the swains
 To tend their silent boats and ringing wains,
 Or strip the bough whose mellow fruit bestrews
 The ripening corn beneath it As mine eyes
 Turn from the fortified and threatening hill,
 How sweet the prospect of yon waters glad,
 With its gray rocks clustering in pensive shade,
 That, shaped like old monastic turrets, rise
 From the smooth meadow-ground, serene and still! §

આનન્દશાસ્ત્રી વ્યાખ્યાન કરે છે.

ઈસવી સન ૧૮૧૪ ની સાલનાં બે નવાં ગુજરાત નાટકો.

આપણા ગુર્જર નાટકસાહિત્યની અવગતિ કરી છે તે જોવાને બહુ શ્રમ પડે એ
 નથી. ઉપરના મથાળામાં જ એ દશાનો ઇશારો આપી જાય છે. ગુણમાં તેમ જ સંખ્યા
 ગુજરાતી નાટક-કળાની સ્થિતિ જોવાની છે, તેથી જ આપણે નાટક-કળા વિશે આમ બા
 તરી અને કાળની અર્થદાથી બોલવું પડે છે * ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં ગુર્જરસાહિત્યના નવે

§ Wordsworth

* સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જેને સ્થાન મળે છે તેવા નાટકસાહિત્ય વિશે જ આ વચન
 દાવની રજૂઆત માટે આવતી કૃતિઓને એ વર્ગમાં સમાવેશ કરી બહુ ધ્યાન આપવું છે, તો
 તે એક બાજુ ઉપર મળીને જ ઉપરનું નયન લેવાનું છે

મણમાં અસંધારણ દીપ્તિથી દીપીનીકળનારાં એ નાટકોનો આજ અભ્યાસ કરવાનું મન થયું છે. “રાહની ધર્વન” અને “જયા અને જયન્ત” એ એ નાટકોન્યો હવે તો વાચકવર્ગમાં વ્યાપક રીતે વંચાઈ ગયા છે. તો હવે એ એ અપૂર્વ નાટકોનું કાંઈક હાથ પ્રવેશ સાથે અધ્યયન કરીશું.

જને નાટકોના લેખકો પોતાની વિવક્ષણ સક્રિત, વ્યક્તિવક્ષણ, પ્રતિભા ઇત્યાદિ ગુણ-સામગ્રીને લીધે પ્રથમ દર્શને જ પોતાની કૃતિયો તરફ ધ્યાન, માનપૂર્વક ધ્યાન, ખેંચનારા છે. અને એ પોતાની પ્રસ્તુત કૃતિયોમાં પોતાના હૃદયને પરમપ્રિય જીવનભાવનાઓ, મંત્ર-ભાવનાઓ, પ્રતિબિમ્બિત કરવાના સમર્થ પ્રયાસ કર્યા છે. અને લેખકોની વિવક્ષણતા પરસ્પરથી અતિ ભિન્ન પ્રકારની છે, છતાં આ બંને કૃતિયોમાં કેટલાંક તત્ત્વો હેવાં તો અન્યોન્ય મંવાદ-વાળાં જણાય છે,—પછી તે મંવાદ જુદા જુદા પ્રકારના સ્વરોના બંધે હો, તો પણ મંવાદ હોય જણાય છે,—કે એ ભિન્નતાને લીધે જ બંને નાટકોનું પરીક્ષણ સાથે, પડછામાં તેમ જ મામ્યમા, કરવાની લાક્ષણ્ય થવાથી આજ એકત્ર અવલોકનનું વિષમકાર્ય આરમ્ભું છું.

જયા અને જયન્ત

પ્રથમ રા. નંદાનાયાલની કૃતિ હાથમાં લઉં છું. નાટકની વાર્તા સ્વકપિત જ છે. હિમાલયના કાળા વિસ્તારમાંના કોઈ પ્રદેશના રાજાની કુવરી જયા વાર્તાની નાયિકા છે. રાજાના મરણ પામેલા મંત્રીનો પુત્ર જયન્ત, જેને રાજાશાહીએ પુત્રવત્ ઉછેર્યો છે તે, નાટકનો નાયક છે. જયન્ત અદ્ભુત પરાક્રમી છે. ઇન્દ્રે હેને દાનવોને જીતના માટે નિમત્રણ કરેલું તે પ્રમંગ સફળ કરી વિજયના તેજથી વીંટાયેલો જયન્ત પાછો ગિરિદેશમાં આવે છે. તે વખતે જયા અને હેની સખીઓ હેને વધાવે છે. જયાની જોડે એ બાળપણથી જ જીછ્યો હતો. બંને વચ્ચે સ્નેહબીજ આમ ફેલાયો, અજ્ઞાત રૂપે, વવાયલું હતું જ. આ અપૂર્વ વિજય મેળવીને આવ્યો તે વખતે જયન્ત પોતાના હૃદયની હાડી વાગ્યા, ચરવીરને હાજે તે રીત, પોતાનાં ધનુષ્યબાણ જયાને ચરણે સ્થપાવે, પ્રગટ કરે છે, અને યાચે છે:—

“તુલ્યને ત્રુટિની એકડી જ
નવ અલાનંદ સરજે છે.
પ્રગટાવ્ય, એ ગિરિકુમારિકા !
એ પરમ ચેતનાની ચિનગારી.”

આમ એક ખીજનાં જીવન ગૂંથવાની માગણીના ઉત્તરમાં શીતલ, અશ્વમેધકલ્પ, જયા કહે છે:—

“જયન્ત ! વિલાસને હજી વાર છે.
આજ નથી પાછી હેની અવધ.”

જયન્ત 'વાર' અને 'અવધ' રાજદંથી અધીરા થાયછે. પણ રાત્રીએત જવા બોધ દેછે.—

“જયન્ત ધારણ કર હારુ ધનુષ્ય,
બહુ જીતવાનુ બાકી છે હજી.

* * *
* * *

દિલમાના દેવોને જીત,
દેવોને વસાવ દુનિયામાં,
ને બનાવ અવનીની અમરાપુરી.
આશા ને ધાવ અનન્ત છે.
કાલગમાને કોઈ કાંડે
કોઈક ઋતુમાં સ્વીકારીશ, કુમાર !
સોપે છે એ સવળુ ય તે.
હજી આધે છે એ પ્રભાત

* * *
* * *

જીતીને આવળે એ,
આપીશ તું ધ્રુવે છે તે
નથી આળે એ અમૃતનો અવમર.”

અહિં આમ રમેહનો સતકાર દૂરભાવિ માટે સાચવી રખાયછે, ત્હારે ! રાજદરબારમાં અન્ય જ યોજના થાયછે. પહેલા અંકના બીજા પ્રવેશમાંના રાજા તથા રાણી વચ્ચેના મંત્રાપથી આ માત્ર સચિત વૃત્તાન્ત છે. રાજાએ અન્ય જનોના વિચાર નરવા, મત્રીઓની સલાહ લીધી, લોકમત સમક્ષ પ્રથમ મુશ્કો, સર્વેએ આદરથી સંમતિ આપી કે જયન્ત સાથે જવાનું લગ્ન બંધે થાઓ. મહારાજનોએ રાજસભા વચ્ચે આમ હા બાણી ત્હારે રાણી સિદ્ધાસન ઉપરથી જાગેને ચાલી ગઈ. હેને આ વિરાદસંમંધ રૂચતો ન્હોતો. જયન્તે બધુ જીત્યું હતું, પણ રાણીનું દિલ ન્હોતું જીત્યું. રાણીને તો રાજમુગદને, રાજદંને, રાજસિદ્ધાસનને, કુવરી દેવી હતી દેવે કાંઈરાજને પસંદ કર્યો હતો. આમ રાજારાણી વચ્ચેનો ગતભેદ, એક જ પરિણામે પ્હોચે તે પરિણામે પ્હોચે: “રણુવાસમાં તો રાણીજનાં રાજ્ય” એ મંસારસત્ત સત્ય થયું. રાણીએ દાંતીરાજને લગ્નોત્તરી મોકલી.

જ્યા હજી આ વાતથી અનુભવી છે. એ વીમ'વર્ષેની ધર્મિ તે વર્ષગાઠ્યને દિવસે ગમ્બીર હુ-વમથનમાં પડીછે “નિદ્રાગી એટલે શુ?” એ સનાતન, અનુષ્ઠર, પ્રમનો ઉત્તર મેળવવા

નિચારતરંગ ઉપર ઝોલાં ખાયછે. એ હેના હૃદયની રિયતિના પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન તરીકે વર્ષગાંધ્યને દિવસે પોતાનાં વસ્ત્રાબૂધણે દાસીઓને આપી પોતે “યોગનો અંચળો” પહેરેછે. (આ યોગનો અંચળો તે શી વસ્તુ હશે ?)

કાશીરાજ આવી પહોંચેછે. (આંવર્તા આવતાં માર્ગમાં તીર્થગારની ‘જ્ઞાનકન્યા’ શેવતી જોડે થયેલા હેમના પ્રેમપ્રસંગનો હૃદયઆગળ અંશ.) હેમના સહાર માટે આગળથી “ગિરિરાજ”-ના રાજમહેલમાં ઉત્સવોચિત તૈયારીઓ થાયછે. જ્યાં હજી અનણી છે. માતાને પૂછ્યું—આજે શું છે ? તો કહે—વસન્તનો ઉત્સવ છે; વળી કહે—‘વિધાગ્રીની પૂજા છે.’ આમ કહી પુત્રીને ચણુગાર-સંગત્યા-દાસીઓથી જ્યાંએ જાયું કે કાશીરાજ સાથે લગ્ન પોતાતું થવાનું છે. આ જાણી જ્યાં મિંહણની પેઠે ઉત્કેરાયછે. દાવીદશામાં જયન્ત આવી જગતામાં ધી હોમેછે; લગ્નનું અભિનન્દન આપી લગ્નની ભેટ—મુગટ—આપવા જાયછે. જ્યાં ક્રોધવચન વડે જયન્તને કપકા દેછે. જયન્તથી જ્યાં જાણેછે કે આજ કાશીરાજ આવશે. એટલે જ્યાં ચમકેછે. મનમાં સંકલ્પ થયો. કાશીરાજ પોતાનો બાઈ, પિતા, છે, હેમની ક્ષમા માગવાને જયન્તને કહી જ્યાં ચાલી જવાને તત્પર થાયછે. આ પ્રસંગે જ્યાંને જેથી આવ્હાન થતું જણાયછે—

“ જોલે જોલેછે ગિરિઓમાં મોર,

દેવક ટડુકે કરે;

મ્હારે અન્તર ઉજળે આકાર,

જીવન ઝોલે ચડે ”

આ અનુપમ સુંદરતાવાળા મૂઠ અર્થભારથી ભરેલા ગીત વિશે આગળ ઉપર ચર્ચા કરીશું. અર્થ એટલું જ બસ છે કે આ આવ્હાનને વચ થઈ જ્યાં ચાલી, ચાલી, તે ચાલી જ !

યોડીવારે જ રાજા, રાણી, કાશીરાજ વગેરે આવેછે. યોડી વાત થયા પછી “ જ્યાં કહાં ? ” એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાયછે. જ્યાં જાણતી નથી. જયન્તે કહ્યું—‘ શિખરોમાં ગઈ.’ રાણીને ક્રોધ ચડ્યો. જયન્તે જ હેને નહાડી એમ બ્લેમ આપ્યો. કાશીરાજ ક્રોધ પામ્યા, કન્યા નહિ આપો તો રાજપાટ લેઈશ, વનવાસી કરીશ, એમ ધમકી આપી. જયન્તને રાણી અને રાજાએ આશા કરી, “ જા, લાવ્ય મ્હારી જ્યાંને જ્યાં હોય ત્યાંથી.” જયન્ત ચાલ્યો. આશા માથે ચઢાવી કહ્યું—

દૂંદીચ દિશાઓનાંવન

ને શોધીશ જ્યાંને.

જગતીય એ અલખની હુણી

જગતનાં જંગલ જંગલમાં.

જાડું.”

કાશીરાજે રાણીની આજીજીથી નરમ થઈ એક મહિનાની અવધ આપી; તે અવધમાં જ્યાં નહિ લાવીને પરણાવે તો રાજપાટ ફોનવી લઈશ. પ્રતિજ્ઞા પોતે પ્રગટ કરી—

“અહ્યર્થત્રય ધારે તોજીએ,
પણ વરના નહિ દઈ અવરને
એ ગિરિદેશની રાજકુમારિકા.”

જ્યા ભમતી બટકતી જૂલી પડેલી અકસ્માત એક બગીચામાં અંધારી રાત્રે દીવા-
ઓથી ઝગઝગતા વામભાગીઓના મંદિરમાં, એ રથાનનું સ્વરૂપ ન જાણતાં, માર્ગ પૂછવા
માટે પ્રવેશ કરેછે. ત્યાં ‘પાપનાં પૂતળાં’ માં દેવીસ્થાને સ્થપાયેલી પોતાની પૂર્વકાળની ‘વૃત્ત-
દાસી’ ને દેખેછે ને ઝાળખેછે. એ જ વૃત્તદાસીએ પૂર્વે બ્રટ કરેલા ચોગી અર્ધિ આચાર્ય-
રથાને બેઠેલોછે. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે આચાર્ય અને જ્યા એકલાં પડેછે, અને આચાર્ય અત્યા-
ચાર કરતા જાયછે; એટલામાં જ્યાએ તે જ ક્ષણે કહેલું વચન અચિન્તિત રીતે ખડું પડેછે,
‘જેળનું વજ્રખાણું’ પડેછે, અને હેતુ હેતું વધેછે, અને, વામભાગીની અમરતા ગાતો છતાં એક
રીતે હેના જ મરણનો ઉપાય સચવતો, આચાર્ય મૃત્યુ પામેછે.—એ ‘જેળી વજ્રખાણું’ ફેંકનારો,
એક પાર્શ્વી હતો; હેણે જ્યાને અકસ્માત દોડેલી તેથી સોધતો સોધતો આવી મંદિરમાનો
બધો ખેલ અને બધી સ્થિતિ જોઈ, આચાર્ય પોતાની આડે આવરો કરીને, હેને તીરથી વાંધી
દેછે; અને જ્યાને પોતાની શુદ્ધમાં લઇ જવાનું કરેછે; જ્યા ન્હાસેછે, પાછળ પાર્શ્વી દોડેછે.
આ પછી પાર્શ્વીની ઝૂપડી પાસે આંબલીઓનાં ઝુંડમાં આપણે જ્યાને જોઈએ છિયે. એ
પાર્શ્વીની કેદી બનેલી જણાયછે. પાર્શ્વી લાકડાંઓનો ભારો લઈને આવેછે, હેનાં વનચર-
ચોખ્ખા ગ્રેમદર્શન કરેછે, વનનાં ફૂલ—જ્યા કને આદર મૂકાવવા માટે—લેવા પાછો જાયછે.
આ અંતરગાળામાં તેજળા નામની કન્યાનું ઝાળઆણું જ્યાને ધાયછે; તેજળાને દંઈ વર્ષોથી
પાર્શ્વીએ શુદ્ધમાં કેદી રાખીછે, પાર્શ્વીને એ શુદ્ધમાં પેસવા નથી દેતી, પાર્શ્વી હેને શુદ્ધ-
માંથી ન્હાસવા નથી દેતો; “મ્હારું રૂપ એ જ મ્હારો વાંક” —એટલા મર્મજા પામ્યમાં
મન ધતિહામ પૂરી દઈને તેજળા આત્મચત્તાન્ત પૂર્ણ કરેછે. એ સમાન દુઃખે સપ્તાયલીઓ
વાતો કરતી બેઠીછે. એટલામાં પાર્શ્વીને આવતો જોઈ તેજળા કનેનાં ધનુષ્યખાણું લઈને
જ્યા જાણ મારી પાર્શ્વીનો એક પગ અને એક હાથ કાપી નાંખેછે. જંને યુવતીઓ આમ
મંકટમાંથી છૂટી, ભેખ ધરવાનો નિશ્ચય કરી, અહ્યર્થ તૃતીયાના મેળામાં જ્યા કાશીપુરી તરફ
પ્રયાણ કરેછે.

ત્યાં નવી વિપત્તિ વાટચ જોતી ઊભી છે. અંગાકડિ પાપમંદિરનો પૂજારી—તીર્થંગાર-
સર્વઆદી સ્વરૂપે ‘પાપના અંચળા’ હોરાડવાને તત્પર રહેલોછે. અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં તીર્થ-
ક્ષેત્રે ચિન્ટવ્યતિહં એ પાપને વાણિજ્યનો પદાર્થ બનાવનારું વચન હેનો મન્ય છે. આ સ્થળે
નિર્દોષ ભાવે બંને સહચરીઓ આવેછે; સ્નાન કરી, ભેખડ ચઢી, મંદિરની બહાર તીર્થંગારને
‘જયસંવિધાનન્દ, શુભદેવ!’ કહી સત્કારેછે.

ફે મંસ્કૃતને પણ સુધારીને, ચાર ચાર ઠેકાણે, ચિન્ટવ્યતિ એમ રા. ન્હાનાલાલે કરેલા
પ્રયોગને આદર ન આપી, તાલવ્ય શકારનો જ ઉપયોગ કરી સાદી મંસ્કૃત ભાષાને દું અનુ-
મરુધું; તો ગ. ન્હાનાલાલ ક્ષમા કરશે એમ આશા છે.

“વાત, ચિત, આનન્દ.
આવો, ને આનન્દ કરો.”

એ મંદિરધાર્ય વચન બોલી તીર્થંગાર બંનેને મંદિરમાં આવવાને નિમન્ત્રેછે. કાંઈક મંકોચ થયો તે છતી બંને અંદર પ્રવેશ કરેછે. ચોડીવારમા પાપમંદિરનો ધુમ્મટ ફાડી જયા ગાગાજળમાં ફેલી પડેછે, અને માન્દરના દાર તોડી ચંડીસમી તેજળા તીર્થંગારને જટા ઝાલી ખેંદાર ખેંચી લાવેછે. તેજળાની, ઉગ્ર, ચડ, વાણીથી આપણે જાણી સકિયે હિયે કે તીર્થંગારે પાપસ્પર્શનો પ્રયત્ન કર્યાનું આ પરિણામ થયું.

વાર્તાના આકાશકાંઠા હાલ પડતા મૂકીશું.

ઉપર કહેવા બતાવ પછી ગાગાજળમા ફૂંચેલી તણાતી જપાતું શબવત શરીર અત્યાર સૂધીમાં બ્રહ્મર્ષિ બની ગયેલા જયન્તના આશ્રમના બ્રહ્મચારીઓ બચાવેછે, અને મૂર્છાવશ જપા જયન્તની સમક્ષ પ્રગટ થાયછે. અહિં જયન્તના પૂર્વજીવનનો તન્નુ ઉપાડી લઈને સાધીશું

પાછળ કહ્યું તેમ જપા શુભ થયા પછી હેને સોધવા નીકળેલો જયન્ત નિષ્ક્રિય પ્રયત્નોથી થાકેલો ફરતો ફરતો કાશી પાસેના વનમા આવેછે. થાકેલો, પણ હાર્ષો નથી, ઉત્સાહ કામમ જ છે એ અવગત બોલેછે એટલામા દેવર્ષિ અદસ્ય રહી બોલેછે —

“ જગતમા બોલુ તે તીર્થમા લાપશે ”

જયન્ત ચમકેછે, કેટલીકવારે દેવર્ષિ પ્રત્યક્ષ થાયછે. હૃદયની ચૂચવણ શુરુ આગળ જયન્ત પ્રગટ કરેછે. દેવર્ષિ આજ્ઞા કરેછે કે—આ કુજને ‘હરિકુજ’ નામ આપજો, અહિં જ તપ કરજો, “છન્ડેછે તે અહિં આવશે” હેને પરિણામે કેટલેક દાણે જયન્તના “શ્રવાતમામા બ્રહ્મજ્યોતિ” જન્મેછે જયન્ત જગતને છતવાની આશાનો ઉદ્ગાર કરેછે, અને આકાશ વાણી થાયછે —

“ જાણુ નહિં છતે ચાપ વિના,
પખી છે એક પખાણુ અપગ.”

હાતો અર્થ જયન્ત કળેછે, દેવર્ષિયે અસલ આશીર્વાદ દીધો હતો, કે —

“ જપા ધરાવશે જયન્તને માથે
જગતના જયનો મુગટ ”

તેનો બેદ હવે સમજાયો, અને જપાની વાટચ બેતો જયન્ત હરિકુજમાં જ આધ્યાત્મ શ્રવન ગાળવા લાગ્યો કાનકમે જયન્તના આધ્યાત્મિક સસારનો પસારો વધ્યો, એ શુભ થયો, બ્રહ્મચારીનું વૃન્દ સિધ્ધપદ ધારણ કરતું તેના આશ્રમમા આપણે હવે જોઈએ.

કાશીરાજ પણ હેના દર્શનાર્થે આવેછે, અને હેની આશિષ લઈ કૃતાર્થ થાયછે. આશ્રમમાં જન્મન્ત અને હેના કેટલાક શિષ્ય વચ્ચે જ્ઞાનવિષયનાં શક્કાસમાધાન ચાલી રહ્યાંછે, હેવામાં ઉપર કશું તેમ ખીજું કેટલાક શિષ્યો ગંગામાં ડૂબતી જવાના શરીરને ખચાવીને જન્મન્તની સ્થાને લાવીને મૂકેછે; ઉગારવાને લાવ્યાછે, કેમકે ‘જીવનદારી નથી વડી.’ જન્મન્ત હેને ઝાળખેછે, યોગશુદ્ધિમાં યોગાસન ઉપર સ્વાડવાની અને મિહચર્મ હોરાડવાની શિષ્યોને આજ્ઞા કરેછે. આ અચાર્યક મળેલા દર્શનથી અને કરુણ જનાવથી થયેલો ક્ષોભ સોષીને, મનને દૃઢ કરીને, પછીથી જન્મન્ત જ્યાંને સ્ત્રાડી હતી તે ગુફામાં જાયછે; અને

‘ પોઢીછે યોગાસને
પૃથ્વીની પરમ પવિત્રતા ’

હેને જોઈ રહેછે.

આ પ્રસંગે જન્મન્તના હૃદયમાં થયેલું અપૂર્વ ભાવયુદ્ધ રા. ન્હાનાલાલના સમર્થ શબ્દમાં જ મૂકવા ચોઆછે. લખાણ અહિં કરવું નથી, અને આ પ્રમંગની ચર્ચા વિવેચનને અગ્રે કરવી છે, એટલે વાચકને એ ભાગ વાંચી લેવાની જ વિનંતિ કરુંછું. આ અનુપમ, અને ભાવજીવનના ઉત્તિમ પ્રદેશનાં દર્શન કરાવનારો, પ્રસંગ પૂર્ણ સામર્થ્યમાં તે વિના પ્રગટ થવો અશક્યછે. ભાવયુદ્ધમાં વિજય મેળવી જન્મન્ત સ્વસ્થ થાયછે. અને શરીરવાસનાના સ્ફુર્ભમાં સુદૃઢ સ્વરૂપને પણ,

“ સિધાવો, સિધાવો, રતિનાથ.
આ ગુફા તો, યોગીઝાની છે. ”

એ વચનથી રતિનાથની સાથે, વદાય દેછે. અન્તે જ્યાં મૂર્છામાંથી નિઃશ્ચૂત થાયછે, જન્મન્તને જુલેછે, અને એક અતિ સ્વચ્છ દ્વંદ્વ વચનથી હેને સત્કારેછે:—

“ કોણ ? જનમનો જોગી જન્મન્ત ? ”

જ્ઞાનવયોગે છટાં પડેલાં, દૈવયોગે આમ એકઠાં થયેલાં, જ્યાં અને જન્મન્ત તત્કાળ તો જન્મન્તના આશ્રમમાં રહ્યાં લાગેછે. પણ જ્ઞાતકાળના પાયા ઉપર હવે બાવિ કેવું ચલુતુ ? એ વિષય પ્રશ્ન બંનેની આગળ ખડો થાયછે. એ પ્રશ્નનું અતિશય સસિક, ગમ્ભીર, વિમર્શન અને હેનો છેવટનો નિર્ણય અંક ૩ નાના પ્રવેશ ૩ ના માં પ્રગટ થાયછે. વીતકના વિચારથી આરમ્ભ થયોછે. પરંતુ તે ક્ષણવાર પછી “ અને હવે ? જ્યાં ! ”, “ તો હવે ? જન્મન્ત ! ”, એમ પરસ્પર પ્રશ્ન પૂછાયછે. આ અપૂર્વ હૃદયમંથનથી બરેલા સંવાદને અહિં ઉતારવાનો ક્ષોભ છોડી દેવો પડેછે. આગળ ઉપર એ ચર્ચાવિષય થશે. છેવટના નિર્ણયનું જ અહિં કામ છે.

“ લક્ષ કુંધર્મ ?
કામ કે સ્નેહ ?
મંસાર કે મેવા ? ”

એ હન્દો આ અપૂર્વ પ્રેમીયુગલની સંમુખ ખડાં થયાં છે, અને નિર્ણય થાય છે કે—

“ હવે દેહની કથા ન કરવી.

* * *

* * *

આજ સૂધી અંગને 'અકરો નથી તું,

હવે એ અંગને અમડાવીશ ? ”

જયન્ત પણ એકમન થાય છે—

“ જયા ! તારા પુણ્ય ઉદયની કોયલ

બોલતી સાંભળતી હતી મ્હારે. ”

એમ કહી આખર વ્યવસ્થા થાય છે કે ‘ હરિકુંજ ’ માં જયન્તે અલયર્થ ધારી જીવન ગાળવું, અને ગંગાને સ્થાને તીરે રહેલા ‘ અલવન ’ માં જયાએ અલયારિણીઓનો મઠ સ્થાપી તેણે જ જીવન ગાળવું, અને બંનેએ મંસારી અલયારી અને અલયારિણીઓ ધડીતે પોતે ન ગાયાં તે ‘ સંસારનાં અલગીત ’ હેમની પાસે મવડાયવાં. આ નિર્ણયમાં હજી એક શરૂઆત બટકતી હતી, જ્યારે ‘ હરિકુંજ ’ અને “ અલવન ’ ની પરસ્પરસમીપતા તે કાઠ કાળે મન ચળવાના પીઠરૂપ લાગી; કેમકે જયા કહે છે:—

“ આપણુ એ આત્માના ભરોંસા કેટલા ? ”

જયન્તે કહ્યો કાઠવો:—

“ આત્મશ્રદ્ધા ઉર્જાળ રહે

તહાં સૂધીનાં જ આ આશ્રમ.

અન્ધકારનો ઓળો જાગે કે તરત

તું સંચરજ દેવધામ હિમાદ્રિમાં,

ને હું વિચરીશ સાગરચાંચાએ. ”

મા પોતાના બળ ઉપરની અશ્રદ્ધાનું પ્રાદર્શન અધિક ચર્યો બધે વેરાઈ નાથ છે;

“ કામે નથી હત્યો પ્રેમનો મઠ.

એ પ્રેમના પાઠ પઠાવ.

તું જીતી, જીતતાં ચીખવ.

નરનારી કામને જીતશે,

દુનિયાં અલભોમ દીપશે ત્હારે.

* * *

* * *

‘ઝળહળતી જિમ વિશ્વના આમર્શો
પુણ્યભાવનાની જિયા જેવી.’”

એ જ જયન્તનાં પ્રેત્સાદક વચનો અસર કરેછે, અને

“જયન્ત તારી હાકલ વાગી,
ને આજથી જિઓ જાણ્યો મ્હે
સુન્દરીઓનો કલ્યાણબાણ.

* * *

* * *

તારાં તેજ પ્રગટયાં મહારામાં,
ને જન્મ્યો મહારો અલ્પજન્મ.
આજથી તું અલ્પચારિણી અલ્પધામની.
અલ્પવનમાં માંડીશ મહારો આશ્રમ.”

આમ છેવટનો દૃઢ નિર્ણય થયેલ.

અન્તે આ નિર્ણય સિદ્ધિમાં આવ્યો. નાટકના અન્ત ભાગમાં અલ્પચારિણીઓના મહત્તી સ્થાપના થાયછે, સ્વર્ગમાંથી અધ્ધમઓ જયન્તના લગ્નોત્સવ માટે મોકલેલી આવેછે. તે શૂંચવણમાં પડેછે કે અહિં લગ્નોત્સવ નથી કે શું? ઉત્તર તો થાયછે જ્યાની અલ્પચાર્ય-દીક્ષાનો ને અલ્પચારિણીમહત્તી સ્થાપનાનો. હેતો ભેદ આપણે વિવેચનવેળાએ જોઈશું. નાટક આમ અલ્પચાર્યના અને અલ્પજ્યોતિના જયન્તવનિના પુદારની સાથે સમાપ્ત થાયછે. અન્તિમ ભાગના સુન્દર દ્રશ્ય જેડે આપણી વાર્તાને સંબંધ નથી. એટલે એ epilogue જેવા અર્ધઅર્ધ દ્રશ્યનું દર્શન પણ વિવેચન કરતી વખતે કરીશું. અહિં એટલું જ કહેવું બસ છે કે—‘આધું પીધું અને મજા કરી’ એ સૂચવી લૈકિક વાર્તાઓનું છેવટ આવછે ત્યેવું અહિં નથી; અહિં તો અલૈકિક આત્મલક્ષની ભાવનામાં જોડાયલાં, પણ દેહલક્ષની દૃષ્ટિએ પ્રથમ રહેલાં, એ અપૂર્વ જ્યોત્સ્ના જેવા સૂક્ષ્મ પ્રવાહમાં સ્વતન્ત્ર હોડકાંમાં તરતાં આ નાટકનાં નાવકનાધિકારો જોઈએ છિયે. અને એ વિવક્ષણુ તેજમાં શૂંગળાઈ જાયછે છિયે, અને પુસ્તક બંધ કરી વિલક્ષણુ જોયા વાતાવરણમાં જોડતા જોડતા ચાલ્યા જાયછે છિયે; ક્યારે અને ક્યાં પડીશું તે વિશે વિશ્વાસ રૂઢેતો નથી.

(અપૂર્ણ.)

વાંદરા,

તા. ૧૬-૧૧-૧૬

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારો.

(૨).

Onus Probandi—પુરાવાનો બોજો.

તીવ્ર અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારા મંત્રણામાં ને સ્વરૂપમાં પ્રેમાનન્દનાં કરીને નાટકો પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં; તો બુદ્ધિ એ જ માગી લે કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે એમ કહેનારે તે વાત સાબીત કરી આપવી જોઈએ; પ્રેમાનન્દનાં રચેલાં એ નથી—એમ કહેનારને શિર પુરાવાનો બોજો ના રખાય. કોઈ મિત્રે એ બોજો નાસ્તિપક્ષ ઉપર મૂક્યો અને તેનો ઉત્તર મ્હં ભરૂચમાં કરેલા બાપણમાં આપ્યો.* (‘વસન્ત,’ કાર્તિક, મંવત ૧૯૬૮ પૃષ્ઠ ૪૫૪).

આ વાત રા. ‘શ’ ને મળે ઊતરી નહિ, અને રા. અંબાઈદાસ કાળીદાસ પટેલથી પણ સમજી સકાઈ નહિ. ગ. ‘શ’ લખેછે:—

(૧) “પુરાવાના નિમ્ન-ધ (The Indian Evidence Act)ના પ્રકરણ સાત-માં પુરાવાનો બોજો સામાન્ય રીતે જે પક્ષકાર કંઈ સાબીતી કરવા માગતો હોય તે પક્ષકાર ઉપર નાખેલો છે;”

(૨) “દૃશ્ય ૧૧૦ માં લખ્યું છે કે કોઈ વસ્તુનો કોઈ માલક કે કબજેદાર નથી, હેતુ કહેનાર ઉપર તે સાબીત કરવાનો બોજો રહે છે.”

આમ કહી (૨) નો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરેછે:—

“નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે, છતાં તે તેનાં નથી એમ રા. નરમિંદરાવ રહેછે, તો હેતુ સાબીત કરવાનો બોજો હેમના શિર ઉપર જ પડે છે.”

આ અદ્ભુત વચનની પરીક્ષા કરિયે. હેમાં, જાણ્યે કે અજાણ્યે, પુરાવાના કાયદાના તત્ત્વનું અને શબ્દોનું પણ કંઈ મર્દન થયું છે તે ઉઘાડું પાડવું પડશે. પ્રથમ નં. (૧) નું વચન લઈયે. મૂળ કાયદામાં શબ્દો આ છે:—

“Who ever desires any court to give judgment as to any legal right or liability dependent on the existence of facts which he asserts, must prove that the facts exist.”
(Section 101).

* આ બોજો વિશે ઘણાં મદારા મૂળ નિમ્ન-ધની પ્રસ્તાવનામાં Subjection of Women માંથી આપેલા ઉતારાદ્વારા કથોં હતો.

અર્થાત્ અમુક ખીનાનું અસ્તિત્વ છે એમ જો માણુસ કહે છે. તે ખીના અસ્તિ-
ત્વમાં છે એમ લેણે સાબીત કરવું નેધયે.

આ તરવણુ જરૂર ઉપાન્તર કલમ ૧૦૩ માં છે:—

“The burden of proof as to any particular fact lies on that person who wish-
es the court to believe in its existence, unless it is provided by any law that the
proof of that fact shall lie on any particular person.”

આ કલમ પ્રમાણે પણ અમુક ખીનાનું અસ્તિત્વ છે એમ કોઇને મનાવવાં ઇચ્છ-
નારના ઉપર પુરાવાનો બોજો છે. (અપવાદ બતાવ્યો છે તે તો ખાસ કોઇ કાયદાથી
બોજો ખીન ઉપર ફરમાવેલો વિશે છે,—લેનો પ્રત્યુત પ્રશ્નમાં આવકાશ નથી.)

આ ઉપરથી અગ્નિપદા ઉપર પુરાવાનો બોજો છે એ સામાન્ય તરવ દર્શાવાય છે.
લેનો બદલે—“કાંઈ સાબીતી કરવા માગતો હોય” એમ રાજદ ફેરવી—પ્રેમાનન્દનાં નાટક
નથી ફેરનાર ઉપર બોજો રા. ‘ફ’ મુદ્દા દેવાનો ત્રિવક્ષણ પ્રયાસ કરે છે એ આશુત જ.

પરવ નં. (૨) વાણુ રા. ‘ફ’નું વચન તો વિશેષ ચમત્કારવાળું છે. કલમ ૧૧૦ મી
ના રાખેલો તદ્દન કાંઈ ફેરવી નાખ્યા છે તે તો ક્ષણવાર પછી નેધયું; પણ હેમણે મુકેલા
ઉપમાં પણ પ્રત્યુત પ્રશ્નને એ લાગૂ પાડવા જતાં હસવા જેવું જ પરિણામ આવે છે તે
કોઈ પણ સુત નેધ સકશે, હતાં રા ‘ફ’નાં વચનોથી અંતર્ધ જનારાની આંખો
ઢાકવા માટે સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડે. કલમ ૧૧૦ માં અમુક વસ્તુના કબજાનો અને
માલકીનો પ્રશ્ન છે, તો તે અન્યના કર્તૃત્વને શી રીતે લાગૂ પડશે? “પ્રેમાનન્દનાં” નાટક
છે હેનો અર્થ કર્તૃત્વનો છે, ‘માલકીનાં’ કે ‘કબજાનાં’ એમ અર્થ પડીના પ્રત્યયનો થાય
પરો પણ તે અર્થ પ્રત્યુત પ્રશ્નમાં નથી થતો—એ ઢાકી વાતના ઉપર નજરખાંધી કરાવ-
વાના બદ્ધમેલથી સમજ વર્ગ કેમ છેતરાશે? કે આ બેદ રા. ‘ફ’ના મગજમાં ઊતરી
જ સમજો નથી કે શું?—શું હશે?

પણ રા. ‘ફ’ એ કલમ ૧૧૦ મીનું વચન પણ કેટલું મચડી નાંખ્યું છે તે નેધયે.
કલમ ૧૧૦ મી આ પ્રમાણે છે:—

“When the question is whether any person is owner of anything of which he
is shown to be in possession, the burden of proving that he is not the owner is
on the person who affirms that he is not the owner.”

“અમુક વસ્તુ કોઈ માણુસના કબજામાં છે એમ સાબીત થયું હોય ને તે લેનો
માલિક છે કે કેમ એ પ્રશ્ન હોય તો એ માલિક નથી એમ કહેનારના ઉપર તે માલિક
નથી એમ સાબીત કરવાનો બોજો છે.”

અર્થાત, ક્યબ ઉપરથી (ઈબ્રાહીમી ક્રીડાને મેળવેલો નહિ) હેવા ક્યબ ઉપરથી) માલિકીનું પ્રાથમિક અનુમાન (presumption) બાંધી સમ્પ્રયોગ એ તત્ત્વને બળે માલિકીને અંગે નાસ્તિકપક્ષ સાબીત કરવાનો બોલો આ અપવાદમાં દર્શાવાયો છે.

આ વાતને અને નાટકોના કર્તૃત્વના પ્રશ્નને સંબન્ધ શો? અંશની પુષ્ટિને તો સંબન્ધ જડતો નથી.

૧૨. રા. 'ફા' આ ક્યબનો અર્થ સમજાવો નથી જણાતા એમ માનવું જ હેમને ઓછું લગતમણું છે. અને હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોથી તેમ જણાય પણ છે. "અમુક ધર જ નું છે, છતાં ત્વેનો પાડોશી જ કહેછે તે ધર હેતુ નથી"—તે પ્રશ્નને જ ઉપર પુરાવાનો બોલો છે એમ હેમનું કહેવું છે. પરંતુ જ ના ક્યબમાં છે—અને છતાં કહે હેતુ નથી—એમ અંગ આવશ્યક છે.

પણ બીજી ઉદાહરણ તો આથી પણ વધારે અદ્ભુત છે:—"એક સ્ત્રી જ ની છતાં જ કહેશે કે તે મ્હારી છે,"—તો તે સાબીત કરવાનો બોલો જ ને શિષ્ટ છે. આમ એગો બતાવેછે. "એ સ્ત્રી મ્હારી છે"—એ અસ્તિકપક્ષ જ છે અને આ ક્યબ તો નાસ્તિકપક્ષ ઉપરના બોલ બાબતની છે. વળી આ સ્ત્રી, સ્ત્રીના ક્યબને, અને તે ઉપરથી પતિત્વ એટલું માલિકી—એ ક્યબના સ્ત્રીને મિત્રકત બનાવવાની બની આ ક્યબના કોઈ રીતે પ્રવેશ પામે કે કેમ તે અતિ મંદિગ્ધ પ્રશ્ન છે તે તો જુદી જ વાત.

આટલા વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે રા. 'ફા' એ પુરાવાના કાયદાનાં તત્ત્વોનો કેવો અનર્થ કરી દુરુપયોગ કર્યો, એ દુરુપયોગ અદ્વિપુર સર કર્યો છે કે કેમ તે જ્ઞેતાનું પ્રયોજન નથી, તેમ તે માટે સાધન પણ નથી.

† આ તત્ત્વ ત્રીકામાં દર્શાવાયું છે.

ફ નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે ચર્ચા નહોતી હોવા છતાં પછી જરૂર કરી તે દ્રોણ બાળનારને નહોતું, ક્યુ કે આ વાતને મુદતનો કાયદો લાગુ પડતો નથી એ મ્હારો પ્રશ્ન અને આ પુરાવાના બોલના પ્રશ્નની મ્હારી ચર્ચા એ બેમાં રા. 'ફા' વિરુદ્ધ વર્તન જુદે છે. એક બાબત માં કાયદો લાગુ નથી કહેવું ને બીજી બાબતમાં કાયદો આગળ ધરવો—એમ વિરુદ્ધતા હેમને જણાય છે. પરંતુ મુદતનો કાયદો અને પુરાવાના કાયદામાંનાં અમુક સ્થાપી સ્વરૂપના તત્ત્વ—એ જે વચ્ચે બેદ શો છે તે રા. 'ફા'ના જાણવામાં નહિ' દોષ એમ લાગે છે. મુદતનો કાયદો તે subjective law (વિધિસૂચક કાયદો)ના વિભાગોમાં એક અતિ સ્વેચ્છિક બન્ધન સ્થાપે છે; ત્હારે પુરાવાનો કાયદો તે વિભાગોમાં અન્ય અને સુદૃઢિત તત્ત્વ બેદ સ્થાપાયું સ્થાન બોલવે છે, અને પ્રચલિત પ્રશ્ન તો હેમાં સ્થાપી સ્વરૂપના માનમશાસ્ત્રગત તત્ત્વને અવલમ્બીને જ પ્રવર્તે છે. આ મદન્ય રા. 'ફા' મગજી મકરી ?

૧. અંબાઈદાસ કાળીદાસ પટેલની દલીલો આમ છે:—

(૧) “પુરાવાનો બોલો (burden of evidenco) એ શબ્દો એ અર્થમાં વપરાય છે. (૧) કોઇ પણ પ્રશ્ન યા બાબત સાબીત કરવાની જવાબદારી અને (૨) પુરાવો શરૂ કરવાની જવાબદારી.”

(૨) “કોઇ પણ પ્રશ્નની સાબીતીનો પુરાવો શરૂ કરવાનું કામ તે પ્રશ્નના સંબંધીને કોઇ પણ પુરાવો આપવામાં ના આવે તો જેના વિરુદ્ધ તે પ્રશ્નનો નિર્ણય આપવામાં આવે, તેને સિર રહે છે.”

(૩) ઉપરને ધોરણે નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી એ પ્રથમદર્શનીય સાબીત કરવાનો પુરાવો આપવાની જવાબદારી રા. નરમિહરાવ ઉપર જાય છે.”

(૪) (પુરાવાનો બોલો અસ્તિપક્ષ ઉપર છે એ સૂત્ર વિશે કહે છે:—)

“આ એક પ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે એ વાત ખરી, પરંતુ તે અનેકમાંનું એક છે, અને તેના અપવાદો છે,”

(૫) “એટલું જ નહિં પણ નાસ્તિપક્ષ કોને કહેવો તે બે સ્પષ્ટ સમજવામાં ન આવે તો ઘણું જ ભૂલ ખવરાવનારું છે. વાસ્તવે છે કે ‘નથી’ શબ્દ મૂકવાથી નાસ્તિપક્ષ બનતો નથી; તેમ જ નિર્ગોચી વાસ્તવનો ઉપયોગ કરનારનો પક્ષ

પ્રકાશકોના મૌન ઉપરથી કું અનુમાન કાઢવું તે પ્રશ્નમાં પણ મ. ‘જી’ આપ ગયા છે. મ્હેં ૧૬ વર્ષે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી તો પ્રકાશકોને વિવચ્ચ લાગે જ એમ જવાબ વ્યર્થ છે. પ્રકાશકો કને તો કર્તૃત્વનાં પ્રમાણ આરમ્ભથી જ તૈયાર હોવાં બેઠાયે; તો ને જગત આગળ રજૂ કરતે કશો પણ વિવચ્ચ ના લાગે.

મ્હારી ચર્ચામાંના મુદ્દામાંથી કોઇ ઓણું મુદ્દા બોરા પડે તોપણ મહુસ્સનો એક જ મુદ્દો અબાધ રહે તો મ્હારું અનુમાન અબાધ રહેશે એ મ્હારા વચનનું તત્ત્વ પણ રા. ‘જી’ ને સમજાયું જણાતું નથી. ‘મહુસ્સનો’ એ શબ્દનું મહત્ત્વ પોતે દબાવી દઈને જ આક્ષેપ મૂક્યા છે. ખૂની ઉપરના ૧૦૦ પુરાવામાંથી હાલ તૂટી જાય અને એક જ પુરાવો બોલો રહે તો તેને કાંતીને લાકડે ના લટકાવવા-એમ રા. ‘જી’ની દલીલ છે. પરંતુ એ દક્ષિણ પ્રસ્તુત વિષયથી ભિન્ન છે; અને જોરે અંશે સામ્ય હેતું છે તેટલા અંશને રવીન્દ્રીને પણ એટલું જ કહેવાનું છે કે દરેક પ્રશ્નનો નિર્ણય ને ને પક્ષના ગુણદોષ અને ગુણદોષના માપ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ બધા ગોણુ આક્ષેપો માટે આટલી દીપ જ બસ છે.

પણ આ સૂતના અર્થમાં 'નાસ્તિ' પક્ષ નથી. જે પરાક્ષ અથવા અપરાક્ષ દોષ પણ રીતે દોષ પણ વાર્તાના અસ્તિત્વનું સૂચન કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ જેને પોતાના મતનું વિધાન કરવાને તેમ કરવાની જરૂર પડતી નથી, તેનો પક્ષ જ વાસ્તવિક નાસ્તિપક્ષ છે."

('સમાલોચક,' પુસ્તક ૧૭ મું, અંક ૩ જે (જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨), ૫૯ ૧૬૪-૧૬૫.)

આ સર્વ ફલીસો ક્રમવાર લખ્યે.

નં. (૧).—Burden of Evidence એમ નામ રા. અંબાઈદાસે વાપર્યું છે, તેનો અર્થ સમજવો કઠણ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં એ વચનનો અર્થ જ નહિ થઈ શકે. Burden of Proof એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે એમ માનીને ચાલીશું એ વચનના એ અર્થ પોતે બતાવે છે અને કહે છે:—“આ એ અર્થ વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં નહિ રાખવાથી ઘણો ગૂંચ-ભાડો ઉત્પન્ન થાય છે. રા. નરસિંહગવતા લેખોમાં પણ આ ભેદ લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી.”

> ('સમાલોચક'નો ઉપર કહેલો અંક, ૫૯ ૧૬૪.)

આમ મદારા ઉપર મહેલા દોષના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવું ખમ થશે કે આ બે ભેદ તે “ પુરાવાના બોજ ” ના ભેદ છે જ નહિ, અને એ બિન વસ્તુનો રા. અંબાઈ-દાસના મનમાં ગૂંચવાડો થઈ ગયો છે. “ પુરાવો શરૂ કરવાની જવાબદારી ” નહિ પણ ‘પુરાવો શરૂ કરવાનો હુકમ’ એમ વાત છે. જેના ઉપર ‘પુરાવો આપવાની જવાબદારી’ કાય તે પક્ષને પુરાવો શરૂ કરવાનો હુકમ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ખરી વ્યવસ્થા રા. અંબાઈ-દાસના મગજમાં મિશ્ર ભાવ ધરી રહી જણાય છે.

આ બ્રમને પરિણામે જ નં. (૨) વાળી ફલીવમાં પણ ફપણ પેદુ છે. એ વાક્યમાં પુરાવો શરૂ કરવાનું કામ એ વચનને બદલે ‘પુરાવાનો બોજ’ એમ બોલ્યે હિન્દુસ્તાનના પુરાવાના કાયદાની કલમ ૧૦૨ ના જ એ સમ્બંધ છે:—

“ The burden of proof in a suit or proceeding lies on that person who would fail if no evidence at all were given on either side ”

કલમ ૧૦૧ નું વિચારવાળું સ્થાપતર કલમ ૧૦૩ માં આપેલું મ્દ ઉપર બંતાવ્યું; તેમ જ આ કલમ ૧૦૨ માં પુરાવાના બોજ માટે ઇચ્છાંકના કાયદામાં અનેકવાર વપરાતી મોની દર્શાવી છે.

આ કસોટી પ્રસ્તુત પ્રશ્નને લગાડીશું. અમુક મંત્રેગોમાં પ્રગટ થવાની લીધે ત્રિમા-
નન્દને નામે છપાયલાં નાટકો તે ત્રિમાનન્દની કૃતિ છે કે કેમ એ નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન છે.
અર્થાત્ ત્રિમાનન્દનાં કર્તૃત્વવાળા પક્ષ કસો પણ પુરાવા ના આપે તો એ પક્ષ ખોટો પડે
એ પરિણામ થાય. મારે પુરાવાનો બોલો એ પક્ષ ઉપર પડવાનો. માત્ર ત્રિમાનન્દનું નામ
અન્યમાં મળ્યું તેથી કર્તૃત્વ સાબીત થાય નહિ, કારણ કે ત્રિમાનન્દને વિશે નાટકો રચ-
વાનો અસંભવ ઇત્યાદિ સંયોગસ્થિતિ પ્રબળ છે. .

આમ નં. (૧) તથા (૨) ની દલીલો વિશે વિવેચન પછી નં. (૩) ની દલીલો આપો-
આપ પડી બાગે છે. “જે સખ્સ (? શખ્સ) પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે તેને, શિર જ પુરાવા
આપવાની સરખાત કરવાની જવાબદારી રહે છે.”—એ રા. અંબાઈદાસના શિથિલ વચન-
ને દીકરાક દરી ગોડનીશું તોપણ હેમાં મત્ત જણાશે નહિ. માત્ર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવાથી
પુરાવાનો બોલો કલ્પન થતો નથી. અને હેમનું મોરખ લેતાં પણ ત્રિમાનન્દ નાટકો રચ્યાં
છે એમ પ્રકાશકોએ પ્રથમથી અદ્ભુત પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે તો પુરાવાનો બોલો તેમના
ઉપર જ રહે છે.

મહારે શિર જવાબદારીનો જે બાસ છે તે માત્ર મહારા નિવેદનો મારે કારણે દર્શાવે
ત્રિમાનન્દના કર્તૃત્વને અંગે ખાસ બાધક મંત્રેગો દિવા આવે છે જેથી સાબીતીનો બોલ
પ્રકાશકોને શિર પડે છે તે દર્શાવવા પુરતો જ છે. અને તે કર્તવ્ય હું કરી ચૂક્યો છું. હવે
પછી બસે ક્ષ, રૂ, ઇત્યાદિ છિદ્ર પાડવાને મયે. એ છિદ્ર પાડવામાં વિજય મળ્યો છે
નહિ તે તો સુઘ વર્ગે જોવાનું છે.

નં. (૪) ની દલીલમાં રા. અંબાઈદાસ પ્રમાણિકપણે રીકારે છે કે પુરાવાનો બોલ
અભિપક્ષ ઉપર છે એ સામાન્ય સૂત્ર છે, તે તોઈ મનોપ થાય છે. પછી હેને અપવાદ
એટલું ઉમેરવાથી મિદિ નથી. પ્રસ્તુત પ્રશ્નમાં અપવાદસ્વરૂપ શું છે તે હેમણે મદળ
તાથી જતાનું જણાવ્યું નથી. અમુક માણસને નામે કોઈ પુસ્તક પ્રગટ થયું તો પ્રથમ
દર્શને કર્તૃત્વ હેનું જ મનાય—એ તત્ત્વ આગળ કરીને હેમણે અપવાદસ્થિતિ દર્શાવી છે
પરંતુ એ તત્ત્વની તારતમ્યપરીક્ષા હું લેવાના બાપણમાં કરી ચૂક્યો છું તેથી પુનઃકિ
તથી કરતો. એ પરીક્ષાતા ઉત્તરમાં રા. અંબાઈદાસે જે દલીલો મૂકી છે તે ત્રિમાનન્દને નાં
નાટકો જે મંત્રેગોમાં રજૂ કરાયાં છે તેને લાગૂ પડતી નથી; સામાન્ય રીતે બ્યવહાર
પ્રગટ થતાં પુસ્તકોને જ એ સ્પર્શ કરે છે. મતલબ એ કે, ત્રિમાનન્દના સમયમાં ગુજરાતી
નાટકો લખવાનો પ્રચાર હતો એ અન્ય સામગ્રીથી સુપ્રસિદ્ધ વાત હોત, આ નાટકો
સ્થળે સ્થળે તરવરતાં આધુનિક સ્વરૂપો જુદામાનની તળે આપોઆપ ચડે છે
સ્વરૂપ ના હોત, ઇત્યાદિ સ્થિતિ હોત, તો પુરાવાનો બોલો પ્રકાશકોને શિર ના રહેત

ગ અગાધાસિનો ન્યાય નીચરીયું તો તો પ્રેમાનન્દનું કરીને કે કાવિનાન કેવિનું કરીને—
એકદ કામી કાન્ય કાન્યને બહારે કાઠ પ્રથમ કંચો તો પળ નામ દેતું કર્તા તરીકે
આપ્યું તે/કા કામ્યથી ને એ આપ્યું મીનીને મીકારતું પડે એ આપિ ક્રિડા અમ
બરાતુ દરમિયું કે એકદ ને, પળ તેથી મુરચપડે એ ને - અનવામબતની પરીણ
આપ્યું છે

નં (૫) વાળી દલીલમાં નાસ્તિપદનું સ્વરૂપ બહુધા બરાબર દર્શાવાયું છે માત્ર દેવો
ચિનિયોન કન્વામાં ગ અગાધાસિ વિષય મળા છે મહાન પાત્રે એઓ આ પ્રમાણે મુદ્ધ
આપી એ તન્વતી ચિનિયોન કરે છે — ‘પ્રેમાનન્દના નામથી મહા પાટેલા નાટકોનો કા
પ્રેમાનન્દ નહિ પણ અન્ય કાષ્ટ—આધુનિક ચરાનરી લેખક—કે. ૩—આમ મહાગે પમ છે
એમ ને મહાગે દીપ્ત કે પેટે પરતુ પળુ નેનાગે નેનાગે કે મહાગે પા તો એટલો ને
કે કે — ‘આ નાટ્ય પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી,’ પણ અન્ય આધુનિક લેખકના હશે એ
તે ના પ્રમેનવત્તા અને જાણ મેંતે સ્થનાના આમરમાં ને દર્શાવ્યો છે, તેથી કા
માન પદના પ્રદાન બાગનું નાસ્તિસ્વરૂપ બદલાતું નથી મહેનરી લેખક હશે એ તો
કેવળ તરફે ને ઉપસ્થિત કનાયુ હતું, તેને દે મિદાન્તના કપમાં મુકામાં એ અગા
દાય મદને બાગાપુતા અન્યાય આપે છે અનુ—મહાન પાત્રના હાથે કૃતી સ્થનાના
કાસ્તિપ પાત્રે મીકારીને પણ પડતું કે એ પણ માટે પ્રમાણ મ્દે આપ્યો છે તે શુદ્ધ
મા ગ જમ નથી? કાણુ જામુક એ નાટ્યનો લખા દને એ માધવાનું મહાકુ કર્ન્ય
નથી, મા જાણ અને અતર્ગન પ્રમાણેથી અમુક પ્રદારના લેખકના કૃતિ હોવાનો અભ
દર્શાવાનો હતું પણ એ ને કે મુખ્ય નાસ્તિપદા મા’ પા થના મગમોનું દર્શન કરાવતું

કા અગાધાસિ નિપાયાન દિ નાજોને કહે છે — ‘નાટ્યના પ્રકારમાં, તેમ ને ન
નન્નિદરાત, અનેના પમ અસ્તિપદા છે—એકનો પમ આ નાટકો પ્રેમાનન્દના છે એમ
છે, તો અન્યનો તે પ્રેમાનન્દના નહિ પણ અન્ય કાષ્ટ લખા—આધુનિક ચરાનરી લેખક—ના
છે એમ છે”

હમણા ને ઉપર દર્શાવ્યું તેમ મહારા પદના પ્રધાન અને જાણ બામ જીને સમનાય
કરી નાખીને અસ્તિપદનું સ્વરૂપ આપવામાં હોય આપ્યો છે, એટલે મરું જોતાં મારો
પદ નાસ્તિ પણ ને છે પરતુ પ્રકારકોનો અસ્તિપદ સ્વીકારાપો છે તે ઉપરથી તો કપિન એમ
ને થવાની આશા રખાય — નાટકોના કૃત્ત આત પુરાવાનો જોગે પ્રમાણકોને શિર છે
જના ગ અગાધાસિ આ અવસ્થાથી પશ્ચિમને રાત્રીને આપવા માટે પ્રથમ તો અધિકમરું
અનુમાન કરાવીને કહે છે —

“ઝોટલે તે સૂત્ર પ્રમાણે હાલની ચર્ચામાં પુરાવાનો ખોળે ક્યા પણ ઉપર પડે છે તેનો નિર્ણય થઈ સકે તેમ નથી.” ફ

અને તરત જ વળી છટકી નીચે અમંગલિદોષ માથે બહારીને અદ્ભુત દરાવ મકે છે:—

“અને પ્રથમ જાણાવ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચામાં પુરાવાનો ખોળે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરનાર રા. નરસિંહરાવને શિર જ પડે છે.” ફ

આટલું જ નહિ પણ નાટકોમાં (પ્રસ્તાવનામાં) ગ્રેમાનન્દને કર્તા તરીકે કહ્યો છે તેટલા ઉપરથી પ્રકાશકોના શિર ઉપરની પુરાવાની જવાબદારી ખસેડી નાંખીને, એ કર્તૃત્વ ખોળું છે એ સાબીત કરવાની જવાબદારી મ્હારે શિર નાંખે છે ! આમ કરવા જતે રા. અંબાઈદાસ જુલો જાય છે કે નાટક જનાવરી હોય તો પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધારના મુખમાં ખોટા કર્તાનું નામ મૂકવાનું કામ લગાર પણ મુશ્કેલ નથી. આ ઉલ્લેખ નાટકના શરીરમાં છે તેટલા ઉપરથી પ્રકાશકોની જવાબદારી, જે અન્યથા રા. અંબાઈદાસ સ્વીકારે છે તે, શી રીતે ખસી જાય તે મ્હારી અલ્પ બુદ્ધિમાં ઊતરતું નથી.

પુરાવાના ખોળ સંગ્રહે આટલી ચર્ચાનો ખોળે વાચકના ઉપર, ઢેની હાથા માગીને, મ કુંજી, અને એ પ્રશ્નની વદાય લઉં છું.

વાંદરા,
તા. ૧૭-૧૦-૧૩.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

YE MARINERS OF ENGLANDનું ભાષાન્તર.*

૧.



નાવિક અહો ! ઈંગ્લાન્ડ તણા
 નિજ સમુદ્રો સભાળતા
 ધ્યનઝો જેમની હનરો વર્ધયો
 ગળવતી વિજયને આકાશમાં રણસંઘામના
 ફરી એકદા ફરકાવળે કીર્તિવન્ત તમ વાવડો
 ત્રિપુ અન્યને છતવા યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં
 સમુદ્રો ઉપરથી સંભ નૌકા તણું
 ચલવળે વેગથી વાય જ્યાં પવન છે
 મહા તોફાનના
 યુદ્ધ કરી ભય ભર્યું સમય અતિ દીર્ઘનું
 ભયકાર ઝંઝાવાત જ્યાં વાય છે.

૨.

મમુદ્રો તણી સર્વ જામિ પડે દામરો
 આપના પૂર્વજો તણા દિવ્ય ઝોગરો
 તુનક હતી તેમની કીર્તિઠા જૂમિ
 ઉદધિ વળી તેમની કળર જણો.
 બ્લેઝક ને નેવસન બળવાન જ્યાં
 પામીયા મૃત્યુ ત્યાં વીરહૃદયો
 તમ રક્ષિત પામરો.
 ચલવરો જાહેરે યુદ્ધ અતિ ભય ભર્યું
 સમય અતિ દીર્ઘનું
 ભયકાર ઝંઝાવાત જ્યાં વાય છે.

* શરૂ કરેલા નવા માર્ગમાં આ છેલ્લો પ્રવાસ છે. સુર વાચકોને, મારે જે કહેવાનું છે તે કહું નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ જાતનો અભિપ્રાય ના જાંધવાની નમ્ર વિનંતિ છે.

૩.

ધિરાનીઆને દિશા તણી લેઈ
 અગત્ય પણ નથી
 પરંતે ધુરજ પણ બેઠતા કદી નથી
 કૂચ કંઠી સદા ઉદધિ ભરિં પરે
 રાત દિન નિવસતી તે ત્યાં નિર્ભયપણે
 નિજ ભૂમિમા ભગતા ઓઝ
 દેશે તણી ગર્જના કરી પાડતી
 શાન્ત મન કંપલને નિજ સમુદ્રે
 તણા તરે ભદરે વાય છે પન
 તોશનના ત્યાહરે મુદ્ધ ચનની
 અતિ બધ ભર્યું સમય આતિ દીર્ઘનું
 બયમર ઝઝાવાત જ્યાં વાય છે

૪.

ઉન કાંઈનર ઈચ્છાનુંનો બયકાર
 રાત્રિ જઈ શાન્તિ તણો તારણો
 દીમરો ત્યાં મુધી જનનન્ત પ્રભસરો
 સમુદ્ર ચોદા અરો । તમ કીર્તિ
 ને યશ નણા ગાન ગાશુ અમે,
 રીઝશુ અમે, આનન્દશુ અમે, ત્યાહરે,
 ભદરે મુદ્ધના બયકાર નારો બધા
 બધ ચારો વાત ઝઝા અધિ શાન્ત ચારો

“કવિ.”

નીલગિરિનું વર્ણન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૧૭ થી.)

મહાસ કાઠનસીય નીલગિરિને જાણ્યા ત્ય દેશના કોઈ પણ મામને એક સરાસરીમાં મૂકે છે, તેની દલીલો આ પ્રમાણે છે:—

- ૧ વીલાયતમાં વર્ષાઋતુ ખારે માસ છે.
નીલગિરિમાં પણ વર્ષાઋતુ ખારે માસ છે.
- ૨ વીલાયતમાં દંડી વિરોધ હોય છે.
નીલગિરિમાં પણ દંડી વિરોધ હોય છે.
- ૩ વીલાયતના દરેક મામતા પ્રત્યેક ધરના પ્રત્યેક ઓરમામાં સગીઓ માતની અંદર ચણાવેલી દેખવામાં આવે છે જેથી તેની અંદર રહેવા અને રખાના અમિથી ધરમાં રહેનારાઓને ઉપજતા મળે છે.
નીલગિરિમાં પણ તેમ જ છે.
- ૪ વીલાયતમાં અંગ્રેજ ભાગા નહાના મણાં અને અંત્યજ વર્ગ પણ મળે છે.
નીલગિરિમાં અંગ્રેજોની વસ્તી હોવાને કારણે અંત્યજ વર્ગ મુખી તેજાના સ્ત્રી વર્ગમાં પણ અંગ્રેજ બોલાય છે.
- ૫ વીલાયતમાં ત્યાંની પ્રજાને રૂચતા વસ્ત્રો અને ફરો છે.
નીલગિરિમાં પણ ત્યાંથી આવતા કપડાં દીધા છે.

આ પંચપૂરીથી અર્વાચીન મમખનું નીલગિરિ આંધ્ર દેશની સરાસરીમાં ઉતરવા બાગ્ય-ચાળા થયું તેને માટે દરેક દિલીએ ગૌરવશીલ થયું નેમળે.

દિંદના મહત્તાની મુલાકાત.

૧ સર લોમસ મુનરો.	૨૭—સપ્ટેમ્બર	૧૮૨૬.
૨ ધી રાઇટ ઓનરેબલ સીવન. આર. વોર્સગિટન.	૨૨—ઝાન્યુઆરી	૧૮૨૬.
૩ લોર્ડ વીલીઅમ બેનટીક.	૨૨—માર્ચ	૧૮૩૪.
૪ લોર્ડ એલફ્રીડનટન.	—ઝાન્યુઆરી	૧૮૪૦.
૫ મારક્સિસ ઓફ રેલફાક્સી.	૭—માર્ચ	૧૮૫૫.
૬ લોર્ડ હેરીસ.	—સપ્ટેમ્બર	૧૮૫૫.

૭ લોઈ લીટન	૧૨—એપ્રિલ	૧૮૭૬
૮ લોઈ મેકાલે	૨૫—જુન	૧૮૭૬
૯ લોઈ કર્ઝન	૧૩—ઓગસ્ટ	૧૮૦૨

ઉપરોક્ત મહત્તોને હિંદીઓ સારી રીતે પીછાને છે. મહિ નીનગિરિની હવા ઉત્કૃષ્ટ હોત નહિ—મહિ નીનગિરિનું જીવન સૌખ્યપ્રદ હોત નહિ—મહિ તેના દેખાવો માનુષી શક્તિને પ્રજ્વલિત કરનારા હોત નહિ તો વાચક 'તું શું એમ ધારે છે કે એવા મહતો પોતાના પાનજૂનને એક જુના પુરાણા ખોચરામા આની પતિત કરે ? તેઓએ અતરના ઉમળમથી નીનગિરિની મુનામત લીધી છે તેઓએ તેની પ્રશસા અતરના ઉમળમથી કરી છે અને તે જ ઉમળમથી ખીજ પ્રવાસીઓને આવવા વધાની લે છે

'એ વેંત નમે તો ખીને તાય નમે' એ લોખ વાચક અહીં લાગુ પડે છે. ઉપરોક્ત શ્રુત્યોએ નીનગિરિ માટે મીર્તિ ગાઈ છે અને તેને અથના સ્વરૂપમા આરેખી અમર મીધો છે તેની જ રીતે નીનગિરિએ તેની મિમત જુગી પોતાની અમલ્ય જુગી મહતોની અમર જુગી બધાવવા મરેમ સમર્પી છે તાત્પર્ય કે તેમની મુવામતના ચિરઅમરણીય દેવાનય અને મમાન પુષ્પળ પેસાના ભોગે હમા મરી દીધા છે તે પૈકી સેટ સ્ટીવન ચર્ચ, સેટ થોમસ ચર્ચ અને ડેનહાઉસી હાર્ડસ ટ્રચક અને મુદર દેખાન આપના અર્વાચીન પ્રવાસીઓની દક્ષિણ મુખી રથા છે

અહીંના દક્ષો મુજરાતના વક્ષોથી મિત પડે છે જ્યા ત્યા જુગ મમના વક્ષો પુરુષ જળાય છે તે વક્ષો એના તો હયા દોય છે કે દિન દનપતરામની કૃતિ—

જુઓ ભાઈ આ હયા જા'

તેમા સૌથી હયો તાડ ને ખોટી પાડવા સામર્થ્ય

ધરાવે છે એની જાડીના સમહમા શીતનો વાસ રહે છે અને તેથી અદ્યે પ્રહર ધડી સલ ધડી અમલ શીત વાયુની લહરી લાગતી જળાય છે જુગ મમના વક્ષોની ઉત્પત્તિ આદેશની નથી એ આરેટ્ટેનીઆના વક્ષ છે અને ધ સ ૧૮૪૩ મા વનમ્પતિ શાસ્ત્રય કેપ્ટન ડને નીનગિરિ માટે ખામ મગાવી ગટન પાર્કમા તેની રોપણી કરી હતી અદ્યાપિ તે જમ ત્યા સ્થિત છે હાન એ વક્ષોનો એટલો બધો દેવાવો થઈ ગયો છે કે સમગ્ર નીનગિરિના પ્રદેશમા જ્યા ત્યા એવા જગનો દક્ષિમા પડે છે એ વક્ષો તાડના જેવા હયા ને હયા સીધા સોટા જેવા વધેના દોય છે તેની દોય પર પર્જુનો એ મગરો જૂમખો રહે છે તેમાથી મુખી પગસ નામનું ઓળખ નીકળે છે આ તેન વહાડ, મપ ગરમી, ઉધરસ, તાન, ઝેરીહવા વિગેરે પ્રેવામા આગર પર રામબાણ અમર કરે છે તેના પર્જુ ધરમાં રાખવાથી ડામ મગરનો સદનર વિના ડ થાય છે એવમ આ વક્ષની ઉપયોગીતા વિશે જળાય છે

નીનગિરિ પર નહાતા મહોદય ગામો ઘણા છે તેમા ઉગમમડ અને કુનુર પ્રાધાન્ય પદ ભોગવે છે ઉગમમડ એ નીનગિરિના શૃંગ પર સ્થિત છે અને મગસ ઈલાકાના ગવ- નરને માટે ઉપ્યુ નકુનુ મુખ્ય સ્થાન છે ઉગમમડ એ તામીલ ભાષાનો શબ્દ છે ઉગમ એ નીનગિરિ પર પ્રાચીન મળમા વસતી ટોડા નામની જાતીના એક પુરુષનું નામ છે અને મન્દ્યર થાય છે તે ઉપરથી ઉગમમડ પાંચુ હોય એમ લાગે છે વળી એમ પણ માન્યતા છે કે ઉગમમડ એટલા શબ્દ “ટોડાગમડ”નો અપભ્રંશ છે ઉગમમડને માટે એમ લોક વાક્ય એની છે—અને તે ખરી પણ છે કે પ્રાચીન ઉગમમડમા પરથાકાઈ નામનો એક શ્રીમત ટોડા રહેતો હતો શ્રીમત ટોડાના ઘર પામે જમીનમા અકેક પથરો દાખો હોય છે અને આ પથરો પર પોતાના ગુરને ઢિવા મહત પુરુષને જે મધ આપવું દોષ તે મુખતા કાચુ કે જમીન પર મૂકવાથી ભૂટ થાય છે એની તેલની અને તેલના ગુરની માન્યતા હતી અને છે વ્યાજે ડાઇમંડરના ક્રેટર મી જૉન આરીવાનને આ શ્રીમત પરથાકાઈ ટોડાએ નિમગણ મોખ્યુ ત્સાં તેણે “જે લેમે એ મન્ડ = આ શિવાના ગ્રામના અધિ પતિ તલે થાગ્ગો” એવા શબ્દો કી તેને આ મન્દાન આપ્યું હતું ટોડા નામ પરથા- કાઈ મડ છે એટલે એ ‘એ પન્થર’ને માટે તામીલ ભાષામા વપરાય છે અને એ ઉપરથી એમન મડ—ઉગમવમડ—અને ઉગમમડ મળતા ક્રમે રૂપાંતરને પામ્યું

આ ઉપરથી એમ અપેક્ષા થાય છે કે “ઉગમમ” શબ્દ તામીલ ભાષાનો અપભ્રંશ છે ‘ઉગમમડ’ નામ અલ્લે આપ્યું છે એની ખુમારી કેટલાક આજ્ઞ શૃદ્ધધોમા છે તે તદ્દન ખોલી છે “History of Ootacamund” નામના એક મહોદય અથમા તેના કર્તા Sir Fredric Price એમણે જણાવે છે કે Ootacamund is not a por- tion of English Name

ઉગમમડને હાલ ટેટામ કુમ્ભારમા ‘હી મગસ પણ આપે છે હાનની વસ્તી ૧૮૫૧ છે પરંતુ મેસમમા તે વધી ૨૨૦૦૦ થયા જાય છે તરેગની મુખામરી સામાન્ય રીતે હીં છે, પરંતુ ટેકી પર વધા વધા જમનાઓ બધાર્ક ગયા છે ત્યાં ત્યાં મુખામરીના નિયમો ઘણી સાને રીતે જળવાય છે ઉગમમડની વસ્તી અંગે અને દેશી એમ ઉપરથી છે એને તેના બરના બન્ને પછુ શુદ્ધ છે અર્દાનિ શુદ્ધ વર્ગ Christianity મા માને છે અને તે શિવાય બીજી જાતો શૈવ ભક્તો હોવાનું જણાવે છે

દેશી અને આગળ પ્રજા માટે જોઈતી સર્વ લીલોતરી—શાન્તા—મેવા પ્રજૂનિ માત્ર મગસારે જ મળી શકે છે આડે દિવસે અપ્ને પાપુ બાળી શમ્તા નથી કડવો લીમડો મોડો લીમડો ઢિવા યુવેર મન્દા પણ આડે દિવસે નથી મળી શમ્તા તે પણ કદમ મગસ વાગતા જ બનશમા મળી શકે છે આનુ મરણ શોધના એમ મને છે કે જે શાન્તા જગત ગરુડાનો આપણને જોઈએ છે તે આ પદાર્થ પ્રેરમા થતા નહિ હોવાથી નીનગિ રિની તોળીના પ્રેરમાથી આજવાની યોગના મરમા આરી છે મત અને જગમનો પા

અહીં વિશેષ છે અહીંના માપ તો ન ગુજરાતના દિવા પહિલ્લાનના કોઈ પૈલુ ભાગના તોલ કરતા નિરાગ છે

બટાકા આનાના દશ-બીડા આનાના આદ-વેગણુ-આનાના છ-વટાણા આર આનાના નમ સો-વિગેરે તરકારીના આધાર આ પ્રમાણે ગણતરી પર છે. એ જોઈ આપણને અટકામ આવે છે તામીય ભાષાની ગણતરી નીચે પ્રમાણે છે—

વકર	= એક
દેન	= બે
મુડ	= ત્રણ
નાર	= ચાર
અખી અગર અછ	= પાંચ
હાર અગર આગો	= છ વિગેરે

આ ઉપરથી આપણને એમ લાગે છે કે આપણા ગુજરાતના ગીધી દહાની રમત મહાદૂર છે તે રમતમા વખત, સેન, મુડ, નાર, અખી અગર પખી, બાગો વિગેરે શબ્દો અનુક્રમે બોલાય છે આ શબ્દો સબધમા અને ક્રમમા બદલા એકબે પામે છે એટલે કાતો આ પછા એ શબ્દોનુ મૂળ તામીય ભાષામા હોવુ જોઈએ દિવા એ શબ્દોનુ મૂળ આપણી ગુર્જર ભાષામા હોવુ જોઈએ દીર્ઘ દષ્ટિએ અવતોકન કરતા કષ્ટ એવા અનુમાન પર આની શક્ય કે તામીય ભાષાનુ સ્વેર કઈ વિશાળ નથી અને તેનુ સાહિત્ય ગુર્જર સાહિત્ય કરતા પહેલે દરજ્જે કમી લાગે છે તદુપરાત બદલા એક ત્રામિ વાગિમક રામાયણનુ તામીય ભાષા તર ફરવા નજે આવેન છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તામીય ભાષાનુ સ્વેર કઈ વિશેષ ખેમયણ નથી એટલે મોઈ પછુ પ્રકારે અહીંના શબ્દોનો નવક ત્યા થયેલો હોવો જોઈએ. આ તો માત્ર અનુમાન જ છે મત્ય અમત્ય ફેરવુ એ ભાષા શાસ્ત્રીના કાર્યો છે

શહેરમા પાણી પુરૂં પાડવાની યોજના પહેલ વહેવા ચાર-ત્રીમડ ટેંકમાથી થઈ હતી દિન પ્રતિ દિન વસ્તી વધવાના કારણે માગીમડ ટેંકનુ પાણી ખુદરા લાગુ તદુપરાત ચાર લીમડ ટેંકના પાણીના ઉપયોગ તેની આસપાસ આવેલા ચાલ ફોફીના ખેતરોમા વિશેષત થતો હોવાથી પ્રબલે સ્વાભાવિક રીતે તમી પડતી જણાઈ આ તમીનો અનુભવ સેતા અહીંની મ્યુનીસીપાલીટીએ ડોડાખેગ નામના નીનગિરિના મીથી ઉચા શુગ પર તળાવ બાધી ત્યાથી વધારાના પાણીના નજી શહેરમા આપ્યા એવમ શહેરમા કેપેક ડેકાણે મારવીમડ ટેંકનુ પાણી મળે છે અને કેપેક ડેકાણે ડોડાખેગ ટેંકનુ પાણી મળે છે

નીનગિરિના સ્ના ધણુ ધોરી હોય છે તે જોઈ પ્રવાશીની અકલ સંદર્શા જહેર મારી નાય છે અને "સ્ના શા ? મકાન અને બગના કેવા ? વરતી શી અને વ્યવહાર સાનો ?" એવી સિચાર ગેણીમા તે તુનું શુધાર્થ નાય છે. ગાડી, ધોડા, મોટર અને Rickshaws

એકા એ પહાડી પ્રદેશના વાહનો છે એ વાહનો ૫૦ સરકારી અકુશ જાણીતો નથી ઉક્ત વાહનોની વ્યવસ્થા હમેશા ખાનગી કંપનીના હસ્તક આવી આવે છે અને દરેકને (ગાડી હાકનાર કિવા રીકશા ખેંચનારને) પહોંચી દેવા ભાડા ઉપરાંત થોડી ઘણી બક્ષીસ આપવાનો અહીં શીરમ્તો પડે છે. ખરેખર જોતાં ઉત્કૃષ્ટ હવાથી નવાજેલા થયના નીનગિરિ જેવા પહાડી પ્રદેશમાં આના વાહનોની જરૂર અશકત માણસો માટે ટોવી જોઈએ પડી બને શ્રીમંતો તેનો ઉપયોગ કરે તેથી તદ્દિ તેના શ્રીમંત હકદારના હક છીનવી લેવાતા નથી પરંતુ ચલન ક્રિયાથી જે કુદરતની કૃતિ અનુભવાય છે અને જે તદુરમ્તી મપાદન થાય છે તેનો અને તેના જેવા બીજા લાભોના ખૂન થાય છે એ તો ખપે છે.

ગવર્નમેંટ હાઉસ.

ઉદાહરણના શોધક મી સાનીમાનને માટે ઈ મ ૧૮૨૨ માં એમ બંગો બધાથો હતો અને તેના ઈ સ ૧૮૨૩ થી ૧૮૨૭ ના વ્હન સુધીના બહુધા મહોગ સમય તેણે ગામનો હતો ત્યાર પડી એ બાતો મત્રામ સરકારને મહિનાના રૂ ૪૮૦)ના ભાડાની શરતે અહીં નર્મના પગે આપ્યો સરકારને ધરપણી તરીકે સાનીમાન બહુ ઠકમ જણાયો એટલે અહીં વર્ષના પગની કખૂનત વચમાં રજાવાતન કરના સાનીમાને દાનપેંચ કરના માથા પરંતુ તેનું તેમાં કદી દાવ્યુ નહિ મૂકા પગની સુદત પૂરી થઈ વગી પાડી સ્થાવીવાનની ધૂન કરનાથી નાગ વર્ષના પગે સરકારને પોતાનું મકાન પાણુ આપ્યું પુન ઉભય વ્યક્તિ વચ્ચે તકશાર જન્મ પામી સરકારને મહેલુ યોગ્ય જણાયું નહિ અને તેથી નોરતુડ નામનો બંગો વેચાતો હતો પોતાની ઝોરીસ ત્યાં કરવાનો ઇરાદો થયો તે અરસામાં એટલે કે ઈ મ ૧૮૭૭ ના પારબમાં હપુ-ઓફ બર્કીંગહામે નીનગિરિની મુલામત લેતા આ બંગામાં પોતાનો મુકામ કયો હતો તેના વસવાટથી તેને એમ જણાયું કે ઉક્ત બંગો મદ્રાસ સરકારને માટે યોગ્ય નથી અને તે ઉપરથી ત્યાં લખી જણાવતા નોરતુડ બંગો નહિ ખરીદતા તત્ત્વ એક નવું મકાન લેતા મૂલના થઈ ઈ સ ૧૮૭૮ ના નવેમર એ જ આપણા અર્વાચીન ગવર્નમેંટ હાઉસની જન્મ કાગ છે હાનનું ગવર્નમેંટ હાઉસ ગવર્નમેંટ બોટોનીમ્મ ગાર્ડન્સનીએક ટેકરી પર સુન્ન ઉપનનમાં સુક્ત કમકમાં બંધી રહ્યું છે.

ગવર્નમેંટ બોટોનીકલ ગાર્ડન્સ

આ બાગ ગવર્નમેંટ હાઉસની તમેગીમાં આવ્યો છે આ બાગનો ઉત્પત્તિ કાગ ઈ મ ૧૮૪૫ છે એ બાગમાં દેશી ફળકુન અને વૃક્ષ વેલી કરતાં મિલેલી વનસ્પતિનું મજાદરશાન વિશેષ છે અહીં લોખેના ઉપયોગમાં આવતા ઉમદા પ્રકારના ફળકુદો અને તરકારી વેચનાને એક ખાસ ઓફીસ સરકાર તરફથી હાલકવામાં આવી છે બાગની જગ્યા ઘણી ગમણીય લાગે છે નહાની મહોગી ચંદવા ઉતરવાની પગથીઓ પસાર કરના આજીબાજીની તરફ ઘટા પ્રવાસીના મનને શાત કરી પ્રકુપિત કરે છે વધુ ને વધુ ઉપર ચંદવા એક વ્યક્તિ અગત્યનું ધ્યાન આપણું ખેંચે છે નીનગિરિ પર વસતા —

નામની જાતના ગણ્યા ગાંક્યા ઝુંપડા આહી દૃષ્ટિમાં પડે છે. આ ઝુંપડા ૧૦×૧૪ સીટના લંબાઈ પહોળાઈમાં હોય છે અને તેને બે સીટની ઉંચાઈનું દાર રહે છે. એ ઝુંપડામાં બે ઝોરડા કરેલા હોય છે. એક રસોઈ બનાવવાને અને બીજો બેસે ઉઠકને માટે. તેઓ સ્ત્રી પુરુષ ઉભય બાંધામાં મજબૂત, ઘઉંવર્ણી અને દેખાવડા હોય છે. માથા પર તેઓ કંઈ વસ્ત્ર મૂકતાં નથી. કેશને તદ્દન છૂટા રાખી ઉભયને ફરવાનો શિસ્તો છે. સ્ત્રી પુરુષ ઉભય ચાદર જેવું એક વસ્ત્ર શરીરે વીંટાળી લે છે. એ જ એના વસ્ત્રો અને ઉપવસ્ત્રો જાણી લેવા. તેઓ કોઠની તાબેદારી કરતા નથી. માત્ર “આ પહાડના અહો ધણી હાથએ એવા વિચારમાં” તેઓ આહીથી તહીં અને તહીંથી આહી રખડતા રહે છે. તેઓની ધર્મ માન્યતા વિશ્વકર્ણ છે તેઓ સૂર્યને પરમાત્મા માને છે. અને તેનું જ તેઓ અર્ચન પૂજન કરે છે. એ જ તેમના દેવ અને દેવિ હોય છે. ઝુંપડામાં બીજી કંઈ મર્તિ પૂજનમાં તેમનો વિશ્વાસ પણ નથી. પોતાના ગુરૂને જ કંઈ આપવું હોય છે તે ઝુંપડાની બહાર આવી સહામે પડી રહેલા એક પથ્થર પર મૂકે છે અને ત્યાંથી ગુરૂ તેનો સીકાર કરે છે. સુસાદરને આવતાં દેખી પોતાના ગીતા અને ગાયત્રી ગાવા મંડી જાય છે અને તે ગાયા બાદ કંઈ પણ બક્ષીસ માંગવાનો દાવો કરે છે. એમના ઝુંપડામાં આવવાને પ્રવાશીઓને મનાઈ હોય છે. દારણુ કે તેમના ઉમરા ઓળંગવામાં તેઓ બાધ સમજે છે. વિશેષ અગત્યની ખીના એ છે કે તેઓમાં એક કરતાં વધુ બાધઓ વચ્ચે એક જ સ્ત્રી હોય છે. પછી ભલે તેઓ ચાર હોય કે પાંચ હોય અગર તેથી પણ વધુ હોય. સંસારક્રમ પણ તેઓ અનુક્રમે ભોગવે છે. પુત્રોત્પત્તિના સવાસમાં જેની સાથે સ્ત્રીના લગ્ન થયા હોય તેનો હક પ્રથમ રહે છે. વાંચક ! મહાભારત વાંચતા દ્રૌપદીએ વરેલા પંચ પતિ અને તેમના ગંભીર વ્યવહારના સંબંધમાં આવનાં આપણને હાસ્ય આવે છે અને દીકા કરના મંડી પડીએ હાથએ. ત્યારે આ શું ? આને તહો નીતિ કહેજો કે અનીતિ ?

આહી જેવા લાયક સ્થળોમાં આ સ્થળો અચંચાન ભોગવે છે. ખીન. Dodabotta Peak, Snowdon Peak, Elk. Hill, અને Church Hill Peak. એ નામના શૃંગો છે. Dadabotta Peakની ઉંચાઈ (૮૦૦૦) ફીટ છે અને ત્યાં ગવર્નમેંટ ઓબ્ઝર્વેટરીનું મથક કરવામાં આવ્યું છે. સમગ્ર નીલગિરિમાં આ એક ઉંચામાં ઉંચું શૃંગ છે. Snowdon Peak માટે એવું કહેવાય કે કેટલાક વર્ષ પૂર્વે મહીસરમાં મહારાજા મહેલ આગથી ખાપ થઈ ગયો હતો તત્કાલે તે આગના ભડકા અને ધૂમ આહીથી દેખી શકાયા હતા. આહીના શૃંગો પરથી ઉડાકામંડનો એગ્રેર દેખાવ પ્રવાશીને મળે છે. ડોડાબોટા પીક શિવાય બીજા બધા શૃંગો પ્રવાશીથી સહેલાઈથી ચઢી શકાય છે. તદ્દુપરાંત લવડેલના ઉમદા દેખાવો, વૈનાડ, ડોટ્ટાગરી, લવડેલ, ફેરી, અને એનડેલના ચા દોશીના ક્ષેત્રો અને દારખાના જેવા લાયક છે.

“આમાં અરીણનો પામ આવે છે એવી જ માન્યતા જાહેરમાં આને જોઈએ છે

તેના અહિં બહિષ્કાર થયેલા હશે છે. તાત્પર્ય કે અહીંના કોઈ પણ ક્ષેત્ર અને કારખાનામાં અશીશુનો પામ ખીવકુલ દેવામાં આવતો નથી. આ, કોશીમાં એનડેલ, અને કોટાગિરી પરદેશ અને ખીજે નંખરે અનુક્રમે આવે છે. બીજા બધા ઉત્તરી પકિત ભોગવે છે. એનડેલ ફેક્ટરી માટે એવી લોક વાચક છે કે આ બનાવવામાં સડેજ પશુ તાપ વધારે વાર લાગે છે તો તે જાહેરના ઉપયોગમાં નહિ મૂકતાં ચાનો અમમ જથ્થો મહોટા ખાડા ખોદી તુર્ત દાટી દેવામાં આવે છે. આજ કારણથી પોતાના કારખાનાની ચાની પ્રશંસા દિનપ્રતિદિન વધતી ચાલી છે.

વાંચક ! આ વર્ણનમાંથી તને ઘણું જાણવાનું અને જોવાનું મળશે. તું ગમે તે જાતનો હોય, તથાપિ એ તેના સંબંધમાં આવતાં બહુ નહિ તો ઘોડા પશુ હર્પના ઉદ્ગાર કાઢ્યા વગર તું રહીશ નહિ. આ હૃદયનું ઝરણું છે. હુ ગાવુ છું. તેને ઝીલીને તારી ફરજ અદા કરે-

નીલગિરિને સંદેશો !

અવની પેરે આ નીલગિરિ ! અમલુલા વરસાવને !
પ્રેમ પીંડથી પોથી સદા, એક સાગરે રેવાવને !
રેલાવને, મર્નવને, મોળ મોઘેરા તેમના,
દીવ લેખમે જાણે દીધા, નવલા ધરેણાં હેમના.
પરદેશના કાં દેશના, મહેમાનો કંઈ બોલાવને,
આગતમ કંઈ આદરી, નેહ હોયુકે મૂલાવને,
મૂલાવને ડોલાવને, જાણે મધુરા ગીતકાં,
હારને મહેમાનના, એક રીતથી ખૂબ દીવકાં.
અહેશાન થાશે મર્વદા, અજો પડે આ દેશમાં,
માગે અલાગ જાગમે, કંઈ પ્રેમના આવેશમાં,
આવેશમાં વધાવશે, કુલ છાજડી પાણિ ધરી,
આવારણા પ્રેમે લઈ, દીવ થાપશુ અમર કરી.

નીલગિરિના શૃંગે.

તા. ૧૧-મે-૧૯૧૪.

“શુના.”

ઐમાર ખચ્યામની રૂખાઈઆત.

(H. E. Whinnofieldના અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી.)

૧ (૩) *

હુનિઆ અરેરે આપણું આવામ ફાની બાપલા,
તેમાં મમી ને દુઃખ વિષુ નફે મલ્યો કાંઈ નહિ;
આરોમ છે કે એક મુશ્કેલી ટળી ના આપણી,
ને આપણે દુઃખ ભાર વેલી આંદિથી ચાલ્યા જયું. *

૨ (૪)

માલીઃ ! અમારી મામણી તું એક એ સીકારજો;
તું હેતથી પરમેશની અમને પિઠાન કાઢજો;
ના જલ્લીએ રમો મગર લાગે તને ઉંધુ ઉંધુ,
જા ! આંખને મુરખો લખાવી દે રજા ખચ્યામને.

૩ (૫)

તું ઉકે ભાઈ, આવ ને જલ્લી અમારી રાહતે,
તુજ આજાડની જાતરે મારી જવા નિવારજો;
આ દેહના તેજો જનાવે જામ એ પહેલાં અરે,
શીશા સગખીના બની દે, હું ગણવી જાઉં એ.

૪ (૬)

ત્યારે મરી હું જાઉં તવ ધોળે સારાખીથી મને,
ને ગીત ગાઉ મસ્તીના કરજે દહન આ ખાકને;
છળા હશેય ક્યામતે જો, શોધવાની કાઢને,
તો શોધજોય સરાખખાનાની નીચે મારી કબર.

* એકેટમાં જે નંબર મુકવામાં આવ્યાં છે તે ઐમારે ખચ્યામના કારસી પુસ્તક-
માંની રૂખાઈઆતના નંબર છે.

ભાષાન્તર કર્તા.

* જ્ઞાનપ્રીતની ધણી રૂખાઈઆતમાં કાજ (tonso) નો ફેર છે અને ભાષાન્તરમાં
પણ ફેર છે પરંતુ જ્યાં જ્યાં મૂજ રૂખાઈઆત સાથે જાડુ ફેર આવતો નથી ત્યાં ત્યાં તે ફેર
ખતાવ્યો નથી.

ભાષાન્તર કર્તા.

૫ (૭)

ને દ્રાઘ તને આપી શકે ના ખાતરી એ કાલની,
દુઃખ ભાર દેડી પૃથ્વિમાં તું તે મુખી થાને બધા;
આ ચાંદની ખીલી રહી, પીએ રૂપેરી જામતું,
ગ્રાસિ સ્વર્ગનો એ વ્યર્થ આપણને હમેશા શોધ્યો.

૬ (૯)

દ્રાઘ કહો ! ખાસેકની ખાતર કહો ' મારી દયાલાવી કહો !
ડાહ્યા જને મંચારમાં મમતા લગાવી શું હશે ?
લંબાશમાંથી છરીને વ્યાં નિગ્રતિ તે માગતા,
ત્યાં તેમને એ મોત મારી લાતને મ લગાવતું.

૭ (૧૦)

સોદો કહે કુરુાન દેરી ગાનતો બંધાર છે,
પણુ દોઝે ન દોઢી વાંચવા તકલીફ એ લીધી હશે;
અંશુરના એ જામ પર ચપ્પો મુનેરી જે લખ્યા,
એ ધૈર્યરી કુરમાન છે ' ના કોઈ દી બંધાય એ !

૮ (૧૧)

મગર ના તું જગખી લે, ન દેને દોગ મતોને,
થમે જન મેર માલીકની, ન સ્પર્શીશ હું શરાખીને,
“ ન પીતો તું શરાખી ” એ બગાધ જે કરે ભાઈ !
ન મરતો એ કરે એવાં હજારો પાપ કરતો તું.

૯ (૧૨)

ગમે તેવી મનોહર, અદસિકલ હો દેહની મર્તિ,
મને સંદર્શમાં નો એ અતુષમ પૂર્ણ લાગે છે;
મને માલુમ નથી કે મ્હાન જગના ખંડમાં,
અરે આ દેહને સોએ હશે શણગારતા ચાને ?

૧૦ (૧૭)

હું પી શરાખી ખુશખુશાં મન યામંશ આઘમે.
મારી કબરમાંથી પમગે જોખ એની એ અરો;

રસને જનારા પંચગો સાં શોભશે ત્યાં એ જરા,
તે એ અજન્મ પુરુષોપથી ભૂલી જશે સૌ જાન એ,

૧૧ (૨૨)

શરાખી ને ઇગર તે રહના સોગંદ લઈ કહે છું,
અહિ મય ખાનામાં હું તો કખર મારી જતાં છું;
નથી આશા હવાની-વા સંજોની બીક ના કંઈ,
નથી કંઈ આખ, આતિશયી, હવાની, ખાકની પરવા.

૧૨ (૨૩)^x

કહે માલી બતકને કે પ્રખર આ તાપમાં આપુ,
સકાયેવાં ઝરણમાં નીર પાછાં કંઈ આવે છે;
બતક કહે જો મને, તુંને હલાલે એ દરે કોઈ,
મરી ગયા તો પછી શું છે શરાખી કે ચરે પાછી ?

૧૩ (૨૪)

વહાધરી અને શ્રદ્ધા મંદી એ એક આત્મા છે,
અમર કે ક્ષાની દુનિઆમાં જલા એ એક આત્મા છે;
પુણીતું રાખજો આએ અગોલા એક આત્માને,
જીવનનો આપણે નફો જલા એ આત્મા છે.

x Quoth fish to duck " It will be a sad affair,
If this brook leaves its Channel dry and bare ";
To whom the duck, " When I am dead and roasted
The brook may mirage prove for aught I care.

(Whinefield.)

ત્યારે શરમી કબાઈ નીચે પ્રમાણે છે !—

બાબતમી ગુહત મોહી દર તમ વ તામ
બાશદકે બગુધ રહતા બાઝ આપદ આખ.
બત ગુહત મુ મન વ તુ બગસતીમ કયામ
બુરદ અઝ પમે મુરમે મન એ દરિઆ ને શરાખ.

(ઐમર ખયામ)

ગુનગતી બાબાન્તર શરમી કબાઈઆતના આધારે જ કરવામાં આવ્યું છે.

૧૪ (૨૫)

આકાશ ઐ ! આ સૌ ખરાબી છે થઈ તુજ વૈરથી,
ખૂરાઈ તારી એ પૂરાણી રીત છે બાપુ સદા;
ઐ ખાક ! ને તેઓ કદી તારૂ જીમર ચીરે અરે !
તારા જીમરમાં તો અમેલાં મોતીડાંએ છે બધાં.

૧૫ (૨૬)

નદીઓ વહે આ વ્હેનમાં, પવનો વહે વેરાનમાં,
તેમે વહી ગઈ ઝીન્દગી બાપુ કઈએ રોજમાં;
હું એ દિનોના ડંશની ના કોઈ દી પરવા દર,
આ દિવસો વહી નત્ય છે. જરોય ક્યમ એ સાનના.

૧૬ (૨૮)

આજેય કાલે વંશ છે મારી યુવાનીનો કંઈ,
હું હોશથી પીછ શરાબી ગાન સુણીશ સ્વર્ગના;
ખાગશ વા મીઠાશ હો પણ ના વખોડીય જામને,
આ ઝીન્દગી ખારી અરે ખારાશ તેથા લાગતી.

૧૭ (૨૯)

ઐ આત્મ ! ને હુઝમાં સડયા કર્યું લખ્યું તુજ કર્મમાં,
ને જામના રંગો બધા સહવા લખ્યા તુજ કર્મમાં,
ને અંત વખતે તું અરે આ દેહથી છૂટી જશે,
આત્મા ! અહિંઆ દેહમાં તો આવીયો શાને અરે !

૧૮ (૩૦) *

આજે નથી તુજ હાથમાં નિર્માણ બાપુ કાલિતું,
ને કાલનો એ ખ્યાલ માત્ર દિવાની તારી છે અરે;

To-day is thine to spend, but not to-morrow,
Counting on to-morrow's breedeth not but sorrow;
Oh squander not this breath that heaven hath lent thee
Nor make too sure another breath to borrow,

(Whinefield.)

મૂળ રખાઈ નીચે પ્રમાણે છે:—

દુભાવ ના જો દિલ્લો મૂઝાવ ના પળે એક આ,
આ કીન્દગી બાકી અમર ના કોઇ હી આ વિશ્વમાં.

૧૯ (૩૧) *

એ દુઃખમાં મૈ બારણે ના કોઇને ભમવું ઘટે
ચડતી અને પડતી કંઈ નીભાવવી સોને ઘટે,
આકાશના ખાલા અને તકદીરના ખામા વતી,
જે મિત્ર પેદા થાય તેની સાથે તે ભમવું ઘટે.

૨૦ (૩૨)

આ ધરકના હુ બ બોરનામાં જન્મ મુજ માથી હતું,
મારીય વ્યય માગકની એ બાથ માંહે એ હતું;
આ હાથ જે એના ગળા પર હાલ બાપુ તું જુએ,
એ હાથ મોઝે ચારની કમરે મિંટાયવો જ છે.

૨૧ (૩૩)

અહિં આપણે આગ્યા પહેલા રંગ કંઈ પલરી ગયા,
ને આમમાન બધુ કરે એ જગની સાથે અરે,

કમરોડ તુગ દગ્ત સો રંગ નિગત
ઽ અનીસી ફરિયાલ અજુઝ મોઝા નિગત
જાયે મકુન ઇન્દગ અરજિવત શીમા નરન,
કે દન બાકી કિમરગ મકા પેદા નિગત.

(ઝોમર ખાલામ)

*It is labour lost thus to all doors to crawl,
Take thy good fortune, and thy bad withal,
Know for a surety each must play his game,
As from the box of fate, the dice may fall.

(Whitefield)

ત્યારે મળ કબાઈ નીચે પ્રમાણે:—

અજ દગ્તે બહર ફરી નમી બાયદ તામ
બા નેક વ બદ કમાના મી બાયદ સામ
અજ તામક ચર્ચ વ કુચ્છતીન તકદીર
દગ નકસકે પેદા સવદ જ્ઞાન બાયદ બામ.

(ઝોમર ખાલામ)

આ ખાદ્ય ર સંભાળીને બાપ કદમ તું મૂકજે.
કે એક વાર એ પૂતળી આ આંખની છીછી હતી.

૨૨ (૩૪)

સૌ દેવજો ને મસજીદો એ પ્રાર્થના મંદિર છે,
જે ગીત એ ધંદા ' બજાવે એક પણ છે પ્રાર્થના;
આ દેવજો, કાબા, અને એ રાજરી ને કોસ એ,
સૌએ પ્રભુની પ્રાર્થનાની વિધ વિધ એ રીત છે.

૨૩ (૩૫)

વધિની એતમાને પૂર્ણ કલમે મુખ, દુઃખો સૌ,
અરે આ કીસ્મતે બાપુ સદાના ડોતરામાં છે,
હતું જે જે થયાનું તે લખામુંનું અગે પડેલું,
હવે તો ખૂરસું, રોલું, બધી એ બર્થ વાતો છે.

૨૪ (૪૨)

આ નદમને ય બનાવવા જેણે લીધી તકલીફ છે,
યું એ તરંગમાં વિનાશ થવાય દેશે એમને ?
આવિશ્વના સૌ રૂપકોને, ચિત્રને, સૌંદર્યને,
સા પ્રેમથી સજતો હશે, સા કોષથીય બૃંસાડતો ?

૨૫ (૪૩)

આ મૃત્યુની સૌ ખોદ ખાલી તરંગમાંથી જન્મતી;
ને મૃત્યુમાંથી એ અનન્ત હવાતીને તું પ્રામશે.
બ્યાંવે દંડુએ રૂઢમાં નવચેતના રેડી અટો,
ત્યારે પછી મુજ કાજ મેરતે હાથ લોપા છે અરે.

૨૬ (૪૫)*

જે આપણી ધજાતુસારે કામ ના થાય કંઈ,
તો આપણી દોશેશનો વિચાર એ જારો કંઈ ?

* Fate will not bend to humour man's caprice,
So vaunt not human powers, but hold your peace;
Here must we stay, weighed down with grief for this,
That we were born so late, so soon decay.

(Whinefield.)

આર્ય દર્શનોના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

(કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મહામહોપાધ્યાય ડૉક્ટર સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણના એક લેખનો અનુવાદ.)

દર્શનોનું અનુશીલન કરવાથી—બુદ્ધિ શક્તિ વધે છે. વેદોનો ઉપનિષદકાલ તે દર્શનોની ઉત્પત્તિનો આદિમકાલ છે. વૈદિકકાળમાં સર્વ મનુષ્ય વેદોક્ત કર્મ દર્શનોની ઉત્પત્તિ કરતાં હતાં. તેની વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ પણ કરતું ન હતું. કેટલાક સમય અને એનું પૌર્વાપર્ય. આદ્ય કેટલાક એવા મનનશીલ પુરુષો ઉત્પન્ન થયા, જેમનું કહેવું એવું હતું કે કોઈપણ વાત માત્ર ધણા લાંબા કાળથી મનાતી આવી છે, તેટલા ઉપરથી જ, તે માનવી લોધએ નહિ. તેમની અનન્ય પ્રતિભાએ સુક્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું. તેમણે ઈશ્વર, પરશોક, જન્મ, મરણ આદિ વિષયોમાં અનેક તર્ક વિતર્ક કર્યા. આ વાતો કેટલાક સમય પછી દર્શન-શાસ્ત્રોના ખીજ રૂપે પરિણામ પામી. દર્શન છ * છે; એના નામ—૧ સાંખ્ય, ૨ ન્યાય, ૩ વૈશેષિક, ૪ મીમાંસા, ૫ પાતંજલ અને ૬ વેદાન્ત. આ દર્શનોમાં કયું પહેલું છે અને કયું પાછળનું છે એનો નિશ્ચય કરવો બહુ કઠિન છે. ધણાના મતે સાંખ્ય દર્શન સૌથી પુરાણું છે. આ દર્શનના આગવૃક્તી મહર્ષિ કપિલ છે. વેદમાં પણ તેમની વિશેષ ઉલ્લેખ લેવામાં આવે છે. ડુંશ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં લખ્યું છે કે મહર્ષિ કપિલ આદિ-ગુણી હતા. સાંખ્ય પછી ન્યાય-દર્શન થયું. તેના પછી વૈશેષિક-દર્શન બન્યું. વૈશેષિક પછી મહર્ષિ જૈમિનિએ મીમાંસા, મહર્ષિ પતંજલિએ યોગ-દર્શન, અને મહર્ષિ કૃષ્ણદેવાયને બ્રહ્મસૂત્ર બનાવ્યું. પરન્તુ, મારા શ્રેષ્ઠ મહામહોપાધ્યાય શ્રીયુત ચન્દ્રકાન્ત તર્કાવકારે અનેક સુક્તિયો દ્વારા વૈશેષિકનેજ સૌથી પ્રાચીન ઠરાવ્યું છે.

* કેટલાક આર્વાક-દર્શનને પણ દર્શન સાસ્ત્ર માને છે. આર્વાક કોઈ વ્યક્તિનું નામ નથી. જેઓ પ્રત્યક્ષ સિવાય ખીજ કોઈ પ્રમાણુનો તેમજ દેખાતા જગત્ સિવાય પરશોકનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેમને જ આર્વાક કહેવામાં આવે છે. આ સમ્યક્ષના આદિ-ગુરુ મહર્ષિ બૃહસ્પતિ છે.

‡ શ્રીમન્નહરાચાર્યે સાંખ્ય-દર્શનના પ્રણેતા કપિલના સંબંધમાં પોતાના બ્રહ્મસૂત્ર-બાખ્યમાં 'ચેતાચતરોપનિપદ્ધંભી જે શ્રુત ઉતારી છે તે આ છે:—

શ્રુતિશ્ચ ભવતિ—ઋષિં પ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનેર્વિમાર્તિં જાયમાનશ્ચ મય્યેત્ ।

આ બાખ્ય ઉપર આનન્દગિરિએ નીચે પ્રમાણે टीका લખી છે:—

યસ્તાવદગ્રે જાયમાનં ઋષિં સ્થિત્તિકાલે ચ પ્રસૂતં મૂતમન્નિવ્યદ્વર્તમાનાયં જ્ઞાનેર્વિમાર્તિં પુષ્પાતિ તમીશ્વરં પર્યેદિતિ યોજના. । યોગિપ્રત્યક્ષમૂલયા સાંલ્પ્યસ્મૃતીનાં શ્રુત્યનપેક્ષતાત્ત-દ્વિરોધેऽપિ નાપ્રામાણ્યમિતિ ફલિનમાહ ।

સાંખ્ય-દર્શન બનાવનાર ઋષિ કપિલના આવિર્ભાવનો પત્તો લગાડવો, એ બહુ કઠિન કામ છે. વેદ, રામાયણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવત-પુરાણ આદિ કપિલનું પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેમના વિષે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. પરંપરિ કાપલ સાંખ્ય-દર્શન. સાંખ્ય-દર્શનના સૌથી પ્રથમ પ્રવર્તક છે. આસુરએ તેમની પાસેથી જ ઉક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પંચશિષ્યે આસુરિ પાસેથી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરીને તેનો પ્રચાર કર્યો. ઇશ્વરકૃષ્ણે શિષ્ય પરંપરાથી પ્રાપ્ત સાંખ્ય-જ્ઞાનલાભ કરીને તેને આચાર્યજીવનમાં મથિત કર્યું. તે પછી વાચસ્પતિ મિત્રે સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી બનાવીને સાંખ્ય-દર્શનના પ્રચારનું કાર ખુલ્લું કર્યું. આ વખતે સાંખ્ય-દર્શન સંબંધી જેટલા ગ્રંથો મળે છે, તેમાં સાંખ્ય-તત્ત્વકૌમુદી સૌથી પ્રાચીન છે.

અત્યારે સાંખ્ય-સૂત્રના નામથી જે ગ્રંથ મળે છે અને વિજ્ઞાનલિપિએ સાંખ્યપ્રવચન નામથી જેનું બાપ્ય કર્યું છે, તથા અનિરુદ્ધે જેના પર ટીકા કરી છે, તે ઘણાના મતમાં કપિલકૃત સાંખ્ય-સૂત્ર નથી, પરંતુ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાંથી મદ્દલન કરેલો ગ્રંથ છે. મહાભારતની રચના પહેલાં પણ સાંખ્ય-દર્શનનો મત વિચિત્ર ન હતો. મહાભારત, ભાગવદ્ગીતા અને ભાગવત-પુરાણ આદિમાં સાંખ્ય-દર્શનનો વ્યવસ્થિત જે મત ઉદ્ઘટિત કરેલો છે, તે પરંપર મળતો નથી. શકરાચાર્ય પોતાના ઇલુસ્ટ્રેશન બાપ્યમાં લખે છે કે જેવી રીતે સર્વથી મોટા પહેલવાનને પછાડવાથી માનવામાં આવે છે કે બધા પહેલવાનોને પછાડવામાં આવ્યા, તેવી રીતે આમે સાંખ્ય-દર્શનના મતનું ખંડન કર્યું એટલે જીર્ણ દર્શનોનું પણ ખંડન થઈ ગયું.

ન્યાય-દર્શનના મતનું જ અવલમ્બન કરીને આ નાનીશીટકી ચોપડી લખવામાં આવી છે. પૃથ્વી ઉપર ન્યાય-દર્શન ક્યારે બન્યું, તેનો નિર્ણય કરવો તે, ઘણું ન્યાયદર્શન બનાવનાર કઠિન કાર્ય છે. ન્યાયદર્શન બનાવનાર ગૌતમ કોણ હતા? તેમણે ગૌતમની જન્મભૂમિ. કયા દેશના કયા નગરમાં જન્મ લીધો? તેમના પિતાનું નામ શું હતું? તેઓ શુદ્ધરૂ હતા કે વિરક્ત? આ પ્રશ્નોના યોગ્ય ઉત્તર મળતા નથી. વાયુ-પુરાણમાં લખ્યું છે કે ગૌતમે શ્વેતવજ્રાદ કલ્પમાં બ્રહ્માના માનસ-પુત્રના રૂપે જન્મ ગ્રહણ કર્યો. વાલ્મિકિ રામાયણમાં અહલ્યાના સ્વામી ગૌતમનો નિર્દેશ છે. મહામહોપાધ્યાય શ્રીયુત્તમ મહેશચન્દ્ર ન્યાયરત્ન સી. આર્ચ. ઈ. મદોદયે, એક રિપોર્ટમાં સારન જિલ્લામાં આવેલા ચેલેલગજની પાસેના ગટના નામના ગામમાં ગૌતમ-રામસનની પાઠશાળાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કોઈ કોઈ તેને ગૌતમની જન્મ-બુમિ સમજે છે. કેટલાકના મતમાં મગધથી મિથિલા જવાના માર્ગમાં બ્રહ્મસરની પાસે ભાગીરથીના કનારા ઉપર ગૌતમનો આશ્રમ હતો. કેટલાક લોક કહે છે કે દરબંગાથી સીતામઢી તરફ જે રેલ્વે જાય છે, તેની પાસે ક્યાંક ગૌતમનો આશ્રમ હતો. ત્યાં એક પથ્થર પડ્યો છે, તેને લોકો અહલ્યાનું પાપાણુ-શરીર કહે છે. આ સ્થાન દરબંગાથી ઇશાનકોણમાં ત્રણ માઈલ દૂર છે.

પ્રાચીન સમયથી આજ સુધીમાં મિથિલામાં ન્યાયશાસ્ત્રની ચર્ચા વિશેષ રૂપે થતી આવી છે. એથી અનુમાન થાય છે કે મિથિલામાં જ ગૌતમે જન્મ

મિથિલામાં ગૌતમનો અહણુ કર્યો હતો. દિગ્વિજયી મંડરચાર્ય મિથિલાના અદ્વિતીય મીમાંસક જન્મ અને ન્યાય- અને નૈયાયિક મંડનમિત્રથી પહેલવહેલા હાર્યા હતા. ગૌતમસૂત્રો પર શાસ્ત્રની ચર્ચા. બાપ્પ રચનાર પક્ષિલસ્વામી (વાત્સાપન), તત્ત્વચિન્તામણીના રચયિતા ગણેશ ઉપાધ્યાય, ન્યાયપદ્યર્થમાલાના લેખક પદ્મધર મિત્ર, કિરણાવલીપ્રકાશના લેખક વર્દમાન ઉપાધ્યાય, ન્યાયવાર્તિક-તાત્પર્ય ટીકાના લેખક વાય-રૂપતિ મિત્ર આદિ અનેક પ્રાચીન અન્યકારોએ મિથિલામાં જ જન્મ અહણુ કર્યો હતો.

૫૬૨મી શતાબ્દીના અન્તમાં નવદ્વીપના પંડિત રઘુનાથ શિરોમણિ મિથિલાથી ન્યાય-શાસ્ત્ર ભણીને વંદેશમાં આવ્યા. તેમણે બંગાલામાં ન્યાયશાસ્ત્રની નવદ્વીપમાં ન્યાયશા- ચર્ચાનો આરંભ કર્યો. ત્યારબાદ, નવદ્વીપવાસી જગદીશ તર્કલક્ષર, જની ચર્ચા મથુરાનાથ તર્કવાગીશ, વિશ્વનાથ ન્યાયપંચાનન, અદાધર ભટ્ટાચાર્ય આદિ વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રમાં મોટી ઉત્તતિ કરી. નવદ્વીપમાં પહેલા નૈયાયિક કોણુ થયા તેનો નિર્ણય કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. પૂજ્યપાદ ન્યાયરત્ન મહાશયે પોતાના ન્યાયશાસ્ત્ર મંબંધી કોઈ લેખમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે કુમુમાંજલિના પ્રમિદ્ધ વ્યાખ્યાકાર રામભદ્ર સિદ્ધાન્તવાગીશ જ નવદ્વીપના આદિ નૈયાયિક છે. તેમના પછી વાસુદેવ સાર્વભૌમ, રઘુ-નાથ શિરોમણિ, ભવાનન્દ સિદ્ધાન્તવાગીશ આદિ નૈયાયિકોએ નવદ્વીપમાં જન્મ લીધો.

મહર્ષિ ગૌતમે બનાવેલા સૂત્રોની વ્યાખ્યા સૌથી પહેલી પક્ષિલસ્વામીએ કરી; તે પછી, ઉદ્યોતકર, વાયરૂપતિ મિત્ર, ઉદયનાથાર્ય અનુક્રમે સૂત્રો ઉપર વાર્તિક-ન્યાયદર્શનના અન્યો તાત્પર્ય-ટીકા અને વાર્તિક-તાત્પર્ય-ટીકાપરિશુદ્ધિ ઇત્યાદિની રચના કરી. તેમના પછી જયન્ત અને વિશ્વનાથની બનાવેલી ટીકાઓ પણ મોજૂદ છે. રામકૃષ્ણે બનાવેલી તર્કચન્દ્રિકા, ઉદયનાથાર્યકૃત દ્રવ્યગુણપ્રકાશકિરણાવલી, આત્મતત્ત્વવેક અને કુમુમાંજલિ, રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્યકૃત દ્રવ્યસારમંડલ, મહાદેવ પંડિતકૃત ન્યાયકોસ્તુભ, વલ્લભપંડિતકૃત ન્યાયલીલાવતી, અનન્તભટ્ટકૃત પદ્યાર્થચન્દ્રિકા, ધર્મોત્તરાય કૃત ન્યાયબિન્દુ-ટીકા આદિ મંખ્યાબંધ અન્યોથી ન્યાયદર્શન પુષ્ટ કરવામાં આવ્યું.

ન્યાયદર્શન-પ્રણેતા ક્યારે થયા તે બાબત બરાબર જણાઈ નથી. જૈન હેમચન્દ્ર પોતાના અભિધાનચિન્તામણિ નામના અન્યમાં પક્ષિલસ્વામી અને ન્યાયદર્શન-પ્રણેતા ચાણુકને એક જ વ્યક્તિ તરીકે બતાવે છે. બે પક્ષિલસ્વામી અને પક્ષિલસ્વામી ક્યારે ચાણુક એક જ હોય તો, તે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દીમાં, ચન્દ્ર-થયા અને દિંદનાગનો ગુપ્તના દરબારમાં હતા, એ વાત એક રીતે તો નિશ્ચિત છે. વાયરૂપતિ મિત્ર પોતાની ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્ય-ટીકામાં લખે છે—“ભગવાન પક્ષિલસ્વામીએ ન્યાયસૂત્રોનું જ બાપ્પ લખ્યું છે તેના વિરુદ્ધ દિંદ-

૬ ધર્મોત્તરાચાર્ય, વૈદ્યમતાવલ્લભી હતા; વૈદ્ય મતનું અવલમ્બન કરીને તેમણે ન્યાય-બિન્દુ-ટીકા બનાવી હતી.”

નાગોચાર્ય આદિ ઐશ્વર્ય પાડિતોએ અનેક કૃતકોઃ ઉપસ્થિત કર્યા છે. આ કૃતકોને દૂર કરવાને ઉચોત્તરે ન્યાયવાર્તિક લખ્યું. હવે, હું તે ન્યાયવાર્તિકની ટીકા લખું છું. ” કવિવર કાલિદાસે ‘પોતાનાં સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય’ મેઘદૂતમાં દિગ્ગંગાગાથાર્થને પોતાના કાવ્યના નિન્દક જણાવ્યા છે. એથી માણુમ પડે છે કે દિગ્ગંગાગાથાર્ય કાલિદાસના સમસામયિક હતા. શ્રીયુત રાજસ્યન્દ્ર-દાસ રાય બહાદુર સી. આઈ. ઈ. એ તિબેતના ગ્રન્થોનું ચતુસન્ધાન કરીને અમને કહ્યું હતું કે દિગ્ગંગાગાથાર્ય દક્ષિણ દેશવર્તી કાંચીનગરની પાસેના સિંહવક્રનામના ગામમાં જન્મ મહણ કર્યો હતો. તેઓ જાતે જાણણ હતા. તેમણે બાલ્યકાલથી જ ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેઓ ઐશ્વર્ય ધર્મમાં દિક્ષા લેખને નાગદત્તા સમ્પ્રદાયમાં સામીલ થયા. તેઓ વસુ-બન્ધુના શિષ્ય હતા. એક વખત તેમણે ઉત્કલ દેશના સર્વ દાર્શનિકોને પરાસ્ત કરીને તર્ક-પુંગવની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમના બનાવેલો પ્રમાણસમુચ્ચય નામનો ગ્રન્થ તિબેત-ના પુસ્તકાલયમાં મોઝૂદ છે.

‘ન્યાયશાસ્ત્ર બનાવવાનો શો ઉદ્દેશ હતો, તેનું વર્ણન કરવું જરૂરનું જણાય છે. મહર્ષિ ગૌતમ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિક્ષ, આત્મા, અને ન્યાયદર્શનોનો સંક્ષિપ્ત મત એ બધાં દ્રવ્યોને નિત્ય માનીને વિષયની સમસ્ત ધટનાઓની મત અને ઉદ્દેશ. આપ્યા કરે છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ અને દિક્ષા આ-દિના પરસ્પર મંથોગથી જડ-જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે. જડ-જગતની સાથે જીવાત્માનો મેલ થવાથી જુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, દુઃખિ, દ્વેષ, યત્ન, ભાવના, ધર્મ અને અધર્મ એ નવ પ્રકારના શુભોત્તી ઉત્પત્તિ થઈ છે. જૂમડળ ઉપર ઉત્પન્ન થતાંતી સાથે જ આપણે આ નવ શુભોત્તી આકૃષ્ટ થઇને બન્ધન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. જે દિવસથી જીવ બંધાય છે તે દિવસથી સુખ અને દુઃખ ભોગવ્યા કરે છે. મંસારમાં દુઃખોનું આકૃષ્ટ્ય છે—જે થોડું ધણું સુખ છે તે પણ જ્યારે દુઃખમાં ફેરવાઇ જાય છે ત્યારે દુઃખોનું ભોગવવું તેજ આ જન્મનું મોટું ક્ષણ રહે છે. જીવાત્માનો જડ-જગતની સાથે કેવી રીતે મંબંધ તૂટે અને દુઃખોનો સંપૂર્ણ નાશ થાય, તેનો ઉપાય બતાવવો તે ન્યાયદર્શનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. તત્વજ્ઞાનનું અનુ-શીલન કરતાં કરતાં દુઃખોનો મંપૂર્ણ અને અત્યંત ધ્વંસ કેવી રીતે થાય, તેમજ આત્માને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય, તે બાબત ન્યાયદર્શનમાં વર્ણવેલી છે.

મહર્ષિ ગૌતમે કવિવરના મતને મહણ કરીને પોતાનું દર્શન બનાવ્યું હોય, તે બદ્ધ મંબવિત છે.* કવિત્વ કહે છે કે પ્રકૃતિ (જડ-જગત) અને પુરુષ (જીવા-

* પંડિતવર શ્રીયુત રાજસ્યન્દ્ર શાસ્ત્રી, એમ. એમ., ના મનમાં આ બાબત બરાબર નથી. તેમના મત પ્રમાણે કવિવરના મતનું અવગમન કરીને ગૌતમે ન્યાયદર્શન બનાવ્યું નથી. કવિત્વ એક જ પ્રકૃતિથી વિષયો આવિર્ભાવ માને છે, પરંતુ ગૌતમ વિષયનું વિશ્લેષણ અંકુષમાં કરીને અમંખ્ય પરમાણુ-પુંજ સુધી પહોંચે છે.

સાંધ્યદર્શનનો મત ગ્રહણ (તા) ના પરસ્પર સંબંધથી અતુકર્મ મહત્, અહંકાર, રૂપ ઇન્દ્રિયો, કરીનેજ ન્યાયદર્શનની ૫ તન્માત્રાઓ અને ૫ મહાભૂતોની સૃષ્ટિ બની છે. મહર્ષિ, જોક્તમ રચના કરવામાં આવી છે આ ૨૫ તત્ત્વોમાંથી મહત્, અહંકાર, ૫ તન્માત્રાઓ, ૫ કર્મન્દ્રિયો (વાક, પાદ, પાણિ, પાપુ, ઉપરથ), એટલાં છોડી દે છે. અવશિષ્ટ જીવાત્મા, ૫ મહાભૂત, ૫ ગાનેન્દ્રિયો અને મન એટલાંનો સ્વીકાર કરીને જગતની ઘટના-આલોની વ્યાખ્યા કરે છે. મહામુનિ કપિલે પંચમેશ્વર, કાલ અને દિશા એ ત્રણ ગોળેને નકામો સમજી મૂકી છે. ગૌતમે આ ત્રણેને પોતાના દર્શનમાં અંગીકાર કરી છે.

બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્થાપક શાક્યમુનિએ પણ કપિલનો મત ગ્રહણ કરીને પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો છે. બૌદ્ધદર્શન ચાર શ્રેણીઓમાં વિભક્ત છે. જેમ બૌદ્ધ દર્શનનો કાવ- માધ્યામિક, યોગચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈભાષિક, એમાં માધ્યમિક નિર્દેશ દર્શન સૌથી અધિક પુરાણું છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી કે પાંચમી સતાબ્દીમાં લખવામાં આવેલા પ્રગાપારમિતા નામના ગ્રંથમાં માધ્યામિક દર્શનનો મત ધણીજ સારી રીતે લખવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે માધ્યમિક દર્શનનો મત તે સમય પહેલાં ખૂબ પ્રચલિત હતો. ઇસ્વીસન પૂર્વે બીજી સતાબ્દીમાં વિદર્ભ દેશવાસી નાગાર્જુન નામના પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ દર્શનિકે આ દર્શનનો મત સંપ્રદીને માધ્યામિક દર્શનની રચના કરી. ચન્દ્રકીર્તિએ તેના ઉપર જતિ લખી છે. શ્રીયુક્ત રામ શરચન્દ્ર બહાદુર, સી. આઇ. ઇ. સ. ૪ તિષ્ઠતના ગ્રંથોની સહાયથી લખે છે કે નાગાર્જુને ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સતાબ્દીમાં વિદર્ભ દેશના કોઇ બ્રાહ્મણ કુલમાં જન્મ લીધો હતો. બાદ કોઇ બૌદ્ધ ધર્મમાં દીક્ષા લેધેને પ્રગાપારમિતાની ટીકા આદિ બહુસંખ્યક ગ્રંથ તેમણે બનાવ્યા. બોધિચર્યા-વતાર ગ્રંથના કર્તા શાન્તિવ્રજ લખે છે કે—“દર્શનશાસ્ત્રનાં સૂત્રો સર્વે શિખવાં નેહએ આર્ય નાગાર્જુનનો બનાવેલો સૂત્ર-સમુદ્ધ નો જરૂર મન લગાડીને શિખવો નેહએ.” પ્રસિદ્ધ ચીની પરિત્રાજક હુવેનસાંગે ભારતવર્ષના બ્રમણ-જ્ઞતાન્તમાં લખ્યું છે કે—“જે ચાર સૂર્યોના પ્રકાશથી જગત પ્રકાશિત થયું છે, તેમાં આર્ય નાગાર્જુન પણ એક છે.” કાશ્મીરના ઇતિહાસ રાજતરંગિણીમાં નાગાર્જુન નામના એક બૌદ્ધ નરેશનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજાએ ઘણા બાળ અને વિહાર બનાવ્યા હતા. આર્ય નાગાર્જુન અને આ રાજા એક જ વ્યક્તિ હતા કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો તે ઘણુંખડ અસંભવ જોવું છે.

માધ્યમિક સૂત્રો ઉપર ટીકા લખનાર, ચન્દ્રકીર્તિ ઇસ્વીસનની સાતમી કે આઠમી સતાબ્દીમાં વિધમાન હતા.

બૌદ્ધ લોકો ૩૫, વેદના, વિજ્ઞાન, સંસ્કાર અને સંસ્કાર—આ પાંચ રકથો સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થને માનતા નથી. ૩૫, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચ વપય અને આંખ,

‡ કોઈ કોઈના મતમાં ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સતાબ્દીમાં અને કોઈ કોઈના મતમાં ઈ. સ. ની પહેલી સતાબ્દીમાં.

જ્ઞાન, નાદ, બ્રહ્મા, ત્વચા અને મન—એ છ ઈન્દ્રિયો ૩૫-૨૬-૨૭ના અન્તર્ગત છે. વિષયોની સાથે ઇન્દ્રિયોનો યથાસંભવ મેલ થવાથી વેદના-સ્કન્ધ (બુદ્ધિ) ની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનાથી અહં-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેનું નામ વિજ્ઞાન-સ્કન્ધ છે. અહં-જ્ઞાનની સાથે નામ, રૂપ, આદિના જ્ઞાન સમૂહની જે ઉત્પત્તિ થાય છે, તેને સંજ્ઞા-સ્કન્ધ કહે છે. અહં-જ્ઞાન અને નામ, રૂપ આદિના જ્ઞાન-સમૂહથી મંદકાર-સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન સમૂહનું નામ આત્મા છે. ઐશ્વર્ય કાર્ય-કારણનો ભેદ માનતા નથી.

માધ્યમિક સમ્પ્રદાયના બૌદ્ધો કોઈ પદાર્થનો સ્વભાવ માનતા નથી. પદાર્થ-સમૂહની કેવલ પ્રતીયમાન સત્તા (એકની સત્તાથી બીજાની સત્તા તેમજ એકના માધ્યમિક, ચોઆચાર, અભાવમાં બીજાનો અભાવ, જેમ કે—આંખ હોવાથી રૂપની સત્તા સૌત્રાન્તિક અને વૈશા- અને આંખના અભાવમાં રૂપનો અભાવ અથવા રૂપના અભાવમાં પિક સમ્પ્રદાયના આંખનો અભાવ) માને છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જડ કે ચૈતન્ય કંઈપણ બૌદ્ધોના મત. જ્ઞાનતા નથી. તેમના મતમાં વિશ્વ શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને શૂન્યમાં લય પામે છે. દૃશ્યમાન જગત્ માત્ર માયા છે. અવિદ્યોનો નાશ થવાથી જગત્ પાછું શૂન્યતામાં પરિણત થાય છે. યોગાવગ્રમ્બન-પૂર્વક આવા આસીમ, અનાદિ, અતિ-ગમ્ભીર, શાન્તિનિકેતન, મહા સામ્યના આશ્રયથી તથા વાણી અને મનથી અગેચ્છર શૂન્યતાની ભાવના કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે ભાષના કરતાં કરતાં યોગી શૂન્યતામાં લીન થઈ જાય છે અને તેને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેને મંસાર-તાપથી તપ્ત થવું પડતું નથી. યોગાચાર-સમ્પ્રદાયના બૌદ્ધ જ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ વિષયના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમના મતમાં જ્ઞાન-સમૂહ ક્ષણિક છે, પૂર્વ-પૂર્વ સુદૂર્તનો જ્ઞાન-સમૂહ પર-પરના સુદૂર્તમાં સંક્રાન્ત થઈને જે અવિનિષ્ઠ પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે તે 'અહ' અથવા આત્મા છે. સૌત્રાન્તિક જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે અને કહે છે કે જો કે આપણે બાહ્યાર્થ પ્રત્યક્ષ નથી કરતા, તો પણ જ્ઞાનદ્વારા તેના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકીએ છીએ. વૈશાલિક બાહ્યાર્થ અને જ્ઞાન એ બન્નેનો સ્વીકાર કરે છે. સાંખ્ય-દર્શનની છાયા ઉપર જ બૌદ્ધ દર્શનની રચના થઈ છે, એ વાતનું પ્રમાણ ડગલે ડગલે મળે છે.

વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે છે કે વૈશેષિક અને બૌદ્ધદર્શન ન્યાયદર્શનની પછી બન્યાં છે. પરમાણુવાદના સદા મહર્ષિ ગૌતમ જ છે. જડ પદાર્થો પણ પર-પણું કરીને વૈશેષિક માણ્યો અનેલા છે, એ વાત સૌથી પહેલાં ગૌતમેજ જાણી હતી. અને બૌદ્ધ દર્શન ન્યાય મહર્ષિ કણ્ણદે પરમાણુવાદને સમ્પૂર્ણ રૂપમાં ચક્રણ કર્યો. પણ, તેમના દર્શનની પછી બન્યાં છે. મતનું ત્રિશોધન એ છે કે પરમાણુઓમાં પરસ્પર ભેદ દેખાડવા માટે પરમાણુનિક એક એક પદાર્થનો તેઓ અલગ અલગ સ્વીકાર કરે છે. આ વિશેષતાને લીધે તેમના દર્શનનું નામ વૈશેષિક પાડ્યું. તે સિવાય કણ્ણદે ગૌતમના બનાવેલા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, હિપમાન અને શબ્દ-એ ચાર પ્રમાણોને બીજાદરે માન્યાં છે. હિપમાન અને શાબ્દ-એ પ્રમાણોને તો બ્યર્થ સમજી તેમણે છોડી દીધાં છે.

એમ જણાય છે કે બૌદ્ધોનો ક્ષણ-વિગ્નવાદ જૌતમના ક્ષણ-વિગ્નવાદનું માત્ર અનુકરણ છે. મહર્ષિ જૌતમનું કથન છે કે ૧૭૩ પદાર્થ-સમૂહ અતિ-અલ્પ-સ્થાન-વ્યાપી છે. યોગાચાર સમપ્રદાયના બૌદ્ધોનું કથન છે કે જ્ઞાન-સમૂહ અતિ-અલ્પ-ક્ષણ-સ્થાયી છે.

ધણ્ણનો એવો ખ્યાલ છે કે જૈમિનિ શાક્ય-મુનિના પત્ની ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓ કહે છે કે જૈમિનિ પોતાને બૌદ્ધધર્માવલમ્બી જણાવીને, કાષ્ઠ બૌદ્ધ ધર્મ મીમાંસા-દર્શન અને ગુરૂની પાસે બજુતા હતા. એકવાર ગુરૂ નિરીશ્વરવાદની વ્યાખ્યા કરતા જૈમિનિ, શબ્દસ્વામી હતા. જૈમિનિ પણ સાંબળતા હતા. જૈમિનિથી રહેવાયું નહિ. તેમની અને કુમારિલ બદ્ધ. આંખોમાંથી આંસું ટપકવા લાગ્યાં. કહેવાય છે કે, આ ઘટના જોઈને તે લોકો તેમનું કષ્ટ જાણી ગયા. તેમણે તેમને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા. જૈમિનિ ત્યાંથી ચાલી ગયા. બૌદ્ધ લોકો વેદ-વિરોધી છે, તેનું પ્રમાણ તેમને મળી ગયું. તે વખતે તેમણે પોતાની પ્રતિભાના બલથી મીમાંસા-દર્શનની રચના કરી. પરન્તુ ગુરૂની પાસે નિરીશ્વરવાદનું તેમણે જે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, તે તેમના મનમાંથી ખસ્યું નહિ. એથી એમણે પણ પોતાના દર્શનમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. જૈમિનિએ પોતાના દર્શનમાં યદુ સંબંધિની પરસ્પર વિરોધિની શ્રુતિઓની મીમાંસા કરી છે. બાદ કાષ્ઠ શબ્દસ્વામીએ મીમાંસા લાખ્યમાં અને કુમારિલ બદ્ધ મીમાંસાવાર્તિકમાં અનેક દાર્શનિક બાબતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ભટ્ટપાદ, ગુરૂપાદ, પ્રભાકર આદિ દાર્શનિકોએ મીમાંસા દર્શનનાં અનેક જટિલ તર્કોનું સમાધાન કર્યું છે. કહેવાય છે કે શબ્દસ્વામીનું મૂળ નામ આદિત્યદાસ હતું, તેમણે બૌદ્ધોના બધાથી કેટલોક સમય શબ્દસ્વામી વાસ કર્યો હતો. તેથી તેમનું નામ શબ્દસ્વામી પડ્યું. કાષ્ઠ કાઠના મતમાં શબ્દસ્વામી ઉચ્ચ/ચિનીના રાજા ચિક્રમાદિત્યના પિતા હતા. આ વાતો કેટલી ખરી છે, તે સમજી શકાતું નથી:—

પાણિનિના બાખ્યકાર અને ચોમ—દર્શનના જનાવનાર પતંગલિ એક જ છે કે બે,

* કુમારિલસ્વામી ક્યારે થયા એ વાતનું ખરોખર પ્રમાણ મળતું નથી. એમના મીમાંસા-વાર્તિકમાં કવિવર કાલિદાસના અભિજ્ઞાન શાકન્તલનું નીચે લખેલુ વાક્ય ઉદ્ધૃત કરેલું છે, એથી જણાય છે કે ભટ્ટમહોદય કાલિદાસની પત્ની થયેલા છે.

સતાંહિ સંદેહપદેષુ વસ્તુપુ પ્રમાણમન્ત.કરણ પ્રવૃત્તયઃ ॥

§ વાહ્યણ્યામમત્તદ્વારાહમિહિરો જ્યોતિર્વિદામપ્રણી

રાજા મતુહરિશ્ચ વિક્રમનૃપઃ સત્રાત્મજાયામમૃત્ ।

વૈશ્યાયાં હરિચન્દ્રવૈદ્યનિલકે જાનશ્ચ શબ્દકુઃ કૃતી

શુદ્રાયામમરઃ પદેવ શબ્દસ્વામિદ્વિજ્ઞત્યાત્મજાઃ ॥

(પુરુષ-પરીક્ષા-ટીકા)

તે બાબતના બરોબર ખતો લાગતો નથી. તથાપિ, બાબ્યકાર પતંગલ પતંગલિ અને યોગદર્શન. ઇ. સ. પૂર્વે બીજી જતાબ્દમાં વિદ્યમાન હતા, એમ યૂરોપના પડિ-
તોના મન છે. યોગ-દર્શન-પ્રજ્ઞતા પતંગલિએ બધી બાબતોમાં
સાંખ્યદર્શન બર પ્રજ્ઞતા કપિલનું અનુસરણ કર્યું છે. વિશેષતા એટલીજ છે કે કપિલ ઇશ્વરને
માનતા નથી, કિન્તુ પતંગલિ ઇશ્વરને માને છે અને જીવાત્મા કેવે પ્રકારે ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરી
શકે, તે પોતાના દર્શનમાં બતાવે છે.

બ્રહ્મસૂત્ર અથવા વેદાન્ત દર્શનના બનાવનાર કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે.
મૂળ સૂત્રોમાં બાદરિ, બાદરાયણ અને જૈમિનિનાં નામ અને મતનો
વેદાન્તદર્શન, બૌદ્ધાયન- ઉલ્લેખ છે. ઘણાનો મત છે કે વેદાન્ત-દર્શન મહર્ષિ કૃષ્ણદેવાયનનું
બાબ્ય તથા દ્વૈતા-દ્વૈત રચેલું છે. એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કૃષ્ણદેવાયન અને બાદરાયણ
વાદ આદિ એક નથી પણ જૂદા જૂદા બે પુરૂષો છે. ત્રય સૂત્રોમાં યોગદર્શન,
હ્યુક્રવાદ, શન્યવાદ આદિ મતોનો ઉલ્લેખ છે. આથી સ્પષ્ટ પ્રતીત
થાય છે કે આ દર્શનોની પછી બર વેદાન્ત-દર્શન બન્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રો બનાવનારના મતનો
બાવ શો હતો, તે જાણવું અતિ કઠિન છે. શકરાચાર્ય, રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય
આદિ દર્શનિકોએ પોતપોતાના અભિપ્રાય અનુમાર વેદાન્ત-દર્શનમાંથી અદ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટ
દ્વૈતવાદ, શુદ્ધદ્વૈતવાદ અને દ્વૈતવાદ આદિ મત કહ્યા છે. વેદાન્ત-દર્શનનું સૌથી પુરાણું
બાબ્ય બૌદ્ધાયનનું બનાવેલું છે. રામાનુજે પોતાની બનાવેલી વેદાન્ત-બ્યાખ્યામાં પોતાના
મતની પુષ્ટિના માટે બૌદ્ધાયનનો મન ઉદ્દેશ કર્યો છે

માધ્યમિક* સમપ્રદાયના બૌદ્ધોના અને શકરાચાર્યના મતમાં ૫૨૨૫૨ ઘણું સાદર્ય
છે. માધ્યમિક જરી રીતે પારમાર્થિક અને સાંપ્રતિક એમ બે
માધ્યમિક દર્શનનો મત અવસ્થાઓ માને છે, તેવીજ રીતે શકરાચાર્ય પણ પારમાર્થિક અને
અને વ્યાવહારિક એમ બે અવસ્થાઓનો સ્વીકાર કરે છે. માધ્યમિકોના
શકરનો અદ્વૈતવાદ. મતમાં સુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા અને જગત્ શન્યતામાં પરિણત થઈ

* માધ્યમિક (મંહાયાન) સમપ્રદાયના બૌદ્ધોના આદિ અન્ય પ્રજાપારમિતા છે. આ
અન્યમાં અવિદ્યા, માયા આદિની વિસાદ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે:—

અવિદ્યા-યથા સારિપુત્ર ન સંવિચિન્તે તથા સવિચિન્તે એવમવિચિન્તમા સ્તેનોચ્યન્તે
અવિચેતિ ।

માયા-ધર્મતેષા સુભૂતે ધર્માણાં માયાધર્મતામુપાદાયત્યાત્ । યથાપિનામ સુભૂતે દત્તો મા-
યાકરો વા માયાકરાન્તેવાસી વા ચતુર્ય મંહાપયે મહાન્તં જનકાયમભિનિર્મિતીતે ।

અભિનિર્માય તસ્યૈવ મહંતો જનકાયમિર્યં અન્તર્જીર્નં કુર્ધાન્ । તત્તિકં મન્યસે સુભૂતે અવિત્ત
તત્રેકેનચિન્ કશ્ચિન્ હંતો વા નાશિતો વા અન્તર્હિતો વા ।

ન્ય છે, શંકરાચાર્યના મતમાં જીવાત્મા અને જગત્ બ્રહ્મમાં લીન થઈ ન્ય છે.* શંકરા-
ચાર્ય જેને નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ કહે છે, તેને બૌદ્ધ શૂન્ય કહે છે. બનેના મત પ્રમાણે
સુક્તાવસ્થામાં અવિદ્યાનો ધ્વસ થઈ ન્ય છે. વેદાન્તીઓના મતમાં “હું બ્રહ્મ છું”—એમ
જ્ઞાન થવાથી સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માધ્વમિટ્ટોના મતમાં “હું શૂન્યતા માત્ર છું”—એ જ્ઞાન
દ્વારા સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.* સર્વ-દર્શન-સંગ્રહ-પ્રણેતા માધ્વાચાર્યે પ્રસંગાતુસાર પદ્મ-
પુરાણનો જે શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે માયાવાદ † પ્રચલ્ન બૌદ્ધ મત છે.
કિન્તુ પડિતવર શ્રીયુક્ત રાજેન્દ્રચન્દ્ર શાસ્ત્રી, એમ. એ., મહોદય કહે છે કે એ વચન શંકરા-
ચાર્ય પછીના વેદાન્ત સિદ્ધાન્તો પર કરેલું કટાક્ષ છે. વિજ્ઞાન સિદ્ધાન્ત મતમાં—પ્રાચીન વેદા-
ન્તમાં માયાની ખીલકેલ ગન્ધ પણ નથી. એથી તે પોતાના પ્રવચન-માધ્વમાં ત્યાં સુધી
લખી ગયા છે કે, અત્યારે જેઓ પોતાને વેદાન્તી હોવાનું અભિમાન કરે છે, તેમનો મત
ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય પણ નથી.

ઘણાના મતમાં રામાનુજ સ્વામી જ વૈષ્ણવ દર્શનોના પ્રવર્તક છે. ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં
મહાત્મા ચૈતન્યે નવદ્વીપમાં જન્મ મેળવ્યું કર્યો હતો. તેમણે ભગવદ્
મહાત્મા ચૈતન્ય અને ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવત અને મધ્વાચાર્યના બ્રહ્મ-સૂત્ર ભાષ્યનું અવ-
વૈષ્ણવ દર્શન. લખ્યું કરીને જે નવીન મતનો પ્રચાર કર્યો, તેથી વૈષ્ણવ દર્શનની
ઘણીક ઉન્નતિ થઈ. મહાત્મા ચૈતન્ય દૈત્યાદી હતા. તેમણે ભક્તિ-
મતનો પ્રચાર કર્યો. વૈષ્ણવ લોકો સમિચ્છાનન્દ બ્રહ્મના આનન્દમય (પ્રેમમય) ભાવના
ઉપાસક છે. એ લોકો વેદાન્તીઓની માફક જીવ બ્રહ્મને એક માનતા નથી; પ્રત્યુત, જીવ
અને ઈશ્વરમાં ઉપાસ્ય અને ઉપાસક ભાવ માને છે. ઈશ્વરના વિષયમાં જીવ શાન્ત, દાસ્ય,
સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર-એ ભાવોની ભાવના કરે છે. ભગવાનની અસીમ કૃપા દેખીને
આપણા હૃદયમાં જે આનંદપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને શાન્ત ભાવ કહે છે. ઈશ્વરના
આપણે દાસ છીએ, એ ભાવના દાસ્યભાવ છે. ઈશ્વરની સેવા કરતાં કરતાં ન્યારે આપણે
તેમની સાથે વિશેષ પરિચિત થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે સખ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિચય

* શૂન્યતાગતિકા હિ સુભૂતે સર્વધર્માસ્તિ તાં ગતિં ન વ્યતિવર્તન્તે ।

(પ્રજ્ઞાપારમિતા)

* ગમ્भीરમિતિ સુભૂતે શૂન્યતાયા દ્વન્દ્વધિવચનમ્, શૂન્યતાયા દ્વન્દ્વધિવચનં ચદપ્રમેયમિતિ ।
યેચ સુભૂતે શૂન્યા અક્ષયા અપિતે, યાચ શૂન્યતા અપ્રમેયતાપિ સા ।

(પ્રજ્ઞાપારમિતા)

† માયાવાદમસચ્છાસ્ત્વં પ્રચ્છન્નં બૌદ્ધમેવતત્ ।

મયૈવ કથિતં દેવિ કલ્પે દ્વાહ્મણરૂપિણા ॥

‡ શ્દાનીન્તનાનાં વેદાન્તિદ્વવાણાં મતં ન વાચ્યમ્ । (સાંખ્ય-પ્રવચન-માધ્વ)

ધીરે ધીરે જ્યારે ગાઢતર થઇ જાય છે, ત્યારે સેવક પોતાના મનમાં વિચારે છે કે ઈશ્વર મારી સાથે ગાઢ પ્રેમ કરે છે; આ બાવતું નામ વાત્સલ્ય છે. ઈશ્વરની સાથેના પતિ-પત્ની બાવને મધુર બાવ કહે છે. આ બાવ ઉપાસકોને વિશેષ પ્રિય છે.

ઈશ્વરની ભક્તિ કરતાં કરતાં જ્યારે આપણે તેમાં લીન થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે તે લીનતાને સુક્તિ કહે છે. તે સિવાય ખીણ કોઈ સુક્તિ નથી. સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક, બૌદ્ધ, યોગ અને વેદાન્ત દર્શન પોષક પોષક કરીને કહે છે કે સંસાર દુઃખસાગર છે અને એ તાપકારી સંસારનો ત્યાગ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. કિન્તુ મહાત્મા ચૈતન્યના મતમાં વારંવાર જન્મ ગ્રહણ કરીને ઈશ્વરની સેવા કરવી તેજ પરમ પુરુષાર્થ છે. જન્મનો અત્યંત ઉચ્છેદ અને પ્રેમભર્ય સંસારનો ચિરપરિત્યાગ, વૈષ્ણવો નથી ઈચ્છતા. પ્રાચીન દાર્શનિકોએ ઈશ્વરને નિર્ગુણ માન્યો છે, કિન્તુ વૈષ્ણવ ઈશ્વરને હુસયુષ માને છે.

યૂરોપના નવીન દાર્શનિકો સ્વતંત્ર નિત્ય હવાત્મા માનતા નથી. તેમના મતમાં આંખના સ્નાયુની સાથે રૂપનો મેલ થવાથી આયુર્માંભરેલા એક પ્રકારના તરલ પદાર્થ દર્શનોનો મત. પદાર્થમાં કમ્પન ઉત્પન્ન થાય છે. આ કમ્પ એક પ્રકારનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રવાહ અસ્તિત્વના કેન્દ્ર અને સ્નાયુઓને આધાર પહેંચાડે છે. આ દર્શન પ્રત્યક્ષ છે. રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને શબ્દદ્વારા અનુક્રમે હલ, નાક અને કાનના સ્નાયુઓથી સમ્મિશ્રિત થઈને ઉપર દેહલા પ્રકારે શામન, ઘ્રાણન, સ્પર્શન અને શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રમશઃ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનથી સવિકલ્પ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમના મતમાં મનુષ્ય એક પ્રકારનું આયુર્મય યન્ત્ર છે. બહારના જગતની શક્તિદ્વારા આ અચરજ બરેહું યન્ત્ર ચાલ્યા કરે છે. ગતિ, સ્થિતિ અને અનુભૂતિ* આ યન્ત્રનાં કાર્ય છે.

* ગદાદ્રમત્પદ્મર્શમરૂપમવ્યયં

તથારસં નિત્યમગમ્યત્રચયત્ ।

અનાદ્યન્નં મહતઃ પરં દુર્વં

નિચાપ્ય તન્મૃત્યુમુરુત્તમુચ્યતે ।

(કટોપનિષત)

§ નવામ્બુધરમણ્ડલીનદાવિડમ્બિદેહશુતિ—

મૈત્રેન્દ્રકુલચન્દ્રમાઃ સ્ફુરતિકોડવિનવ્યોયુવા ।

સહિ સ્થિરકુલાદ્જ્ઞાનાનિકરનીવિવર્ચાર્ગલ—

ચિદાકરણકૌતુકી જયતિ.યત્ય વૃષ્ટીજ્વલિઃ ॥

(શ્રી ચૈતન્ય—ચરિતામૃત)

* “According to this school, man is a machine, no doubt the most complex and wonderfully adapted of all known machines, but still neither more nor less

સ્નાયુની ઉત્તેજના કેવી રીતે જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે તેની સ્વીકૃતિમાં તે લોકો હજી સંધી કરી શકતા નથી. યૂરોપના કોઈ કોઈ દાર્શનિકો જ્ઞાન-સમૂહને તો જાને છે, કિન્તુ જ્ઞાનના આશ્રય આત્માને માનતા નથી. સ્થિર આત્માનો સ્વીકાર કર્યા વિના સ્મરણ, પ્રત્યાશા, પ્રત્યભિજ્ઞા આદિ વાતો અસંભવિત યથ જાય છે.

હિન્દુઓ અને વૈશ્વેશિવાય અન્ય સમ્પ્રદાય માનનાર બીજો જન્મ માનતા નથી હિન્દુ અને વૈશ્વ—એ જ ભારતના સૌથી પ્રાચીન ધર્મો છે

ભારતમા એ ઉપરથી જણાય છે કે જન્માન્તરવાદ ભારતવાસીઓનો જ આ

જન્માન્તરવાદ વિષ્કાર છે. જો કે ઇસુની ૭મી શતાબ્દી પૂર્વે પિથાગોરસ આદિ દાર્શનિકોએ આ મતનો પ્રચાર શ્રેષ્ઠ દેશમા કર્યો હતો, પરન્તુ તેઓ તેના આવિષ્કારક નહોતા. કલકત્તા-પ્રેસિડિન્સી-ડૉવેજના જૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ, સી. એચ. ટાની, એમ. એમ. સી. આઇ. ઇ. મરોદયે સાબીત કર્યું છે કે પિથાગોરસ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. એથી ખાતરી થાય છે કે પિથાગોરસ તે બાબત ભારતવર્ષમાંથી જ શિખ્યો હતો પ્રાચીન કાલમા મિસરના લોકો પણ બીજો જન્મ માનતા હતા. અનેક વિદ્વાનોનો મત છે કે તેમણે હિન્દુઓ અથવા ગ્રીસ દેસવાસીઓ પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું

યૂરોપના કોઈ કોઈ દાર્શનિકો અને સ્વર્ગીય ડૉક્ટર કૃષ્ણમોહન વન્યોપાધ્યાય, એવ. એલ. ડી., મહોદયનો અભિપ્રાય છે કે કોઈ નિરીશ્વરવાદીએ

શું કોઈ નિરીશ્વરવાદી- જન્માન્તરવાદ કાર્યો છે. જે પૂર્વજન્મનાં કર્મ-ફલ પાછળનાં જન્મો

એ, આર્તમા, જન્માન્તર નાં સુખ-દુઃખોના કારણ હોય તો સૌથી પહેલા જન્મ અથવા

વાદનું પ્રવર્તન કર્યું ? કર્મ-ફલનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. આ માટે જ દાર્શનિકોએ

સંસારને અનાદિ માન્યો છે. આદિ અને અન્ત વિનાના સંસારના

બનાવનારની કલ્પના કરવી નકામી છે. જે પ્રકારે ફુલ, કેટલોક કાળ પછી, પોતાની મેજે જ

than an instrument whose energy is provided by force from without, and which, when set in action, performs the various operations for which its structure fits it, namely, to live, move, feel and think "

† "This doctrine is known as that of human automatism, the doctrine that we are essentially nervous machine, with a useless appendage of consciousness some how added. The doctrine obviously fails to explain why consciousness should appear on the scene at all"—James Sully.

§ "If, therefore we speak of the mind as a series of feelings, we are obliged to complete the statement by calling it a series of feelings which is aware of itself as past and future, and we are reduced to the alternative of believing that the mind or ego is something different from any series of feelings, or possibilities of them, or of accepting the paradox, that something which *Ex hypothesi* is but a series of feelings, can be aware of itself as a series"—John Stuart Mill

ફક્ત એમાં ફરિયુત થાય છે તે પ્રકારે આપણે આ જન્મમાં અથવા પાછલા જન્મમાં જે ભવાં પુરાં કર્મ કર્યાં હોય તે આત્મામાં અસ્કાર રૂપે રહીને, કેટલાક વખત પંકી, આત્મ-આનિ, અથવા આત્મપ્રસાદના રૂપે પરિણામ પામે છે. આ આત્મઆનિ અથવા આત્મ-પ્રસાદના કારણથી જ આપણે રાગ, ક્રોધ, પ્રિતાપ, વિષત્ત આદિનાં બંધનો ભોગવીએ છીએ અને દયા, દાક્ષિણ્ય, કૃત્યા, પરોપકાર આદિમાં મન લગાડીએ છીએ. બન્ધુનારા અથવા બન્ધુ પ્રાપ્તિ—જે કોઈ સુખ દુઃખ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ પાપ અને પુણ્ય કર્મોનો ચરમ ફલ છે. જેવી રીતે એકની એક સ્ત્રી જ સમય જતાં કથી, કુલ અને કળતુ રૂપ ધારણ કરે છે, તેવી રીતે આપણાં આ જન્મનાં અથવા પૂર્વજન્મનાં કર્મ આત્મામાં અસ્કાર રૂપે રહીને ત્ર્યવ વિભિન્ન રૂપ ધારણ કરે છે. એટલા માટે જન્માન્તર (પૂર્વજન્મ), જાનવા છતાં કથિતને જાનવો તે તદન નિષ્પ્રયોજન જેવું છે.

જન્માન્તરવાદ કોઈ નિરીક્ષવારીએ ચલાવ્યો છે તે વાત બેગબર નથી. કારણ કે મનુષ્યેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ આદિ શાસ્ત્રોમાં જગ્યાએ જગ્યાએ ઠંધર પૂર્વાન આચારાચારી અને જન્માન્તરની વાતો છે આપણા સુખ દુઃખનું ઉપાદાન કારણ અસાતા ધર્મ અને અધર્મ અવસ્થ છે, કિન્તુ કથિત તેનું નિમિત્ત કારણ છે. ધર્માનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ મારી અને કુબાર છે. આપણે ધર્માધર્મ અનુસાર સુખ-દુઃખ-ભોગ અવસ્થ કરીએ છીએ, પણ તેનો નિયંત્રા કોણ છે? કહેવું પડે છે કે કથિત જ આપણા સુખ-દુઃખોનો નિયંત્રા છે. અધ્યાપક મોહનપુર કહે છે કે—“જન્માન્તર છે કે નહિ, એ બાબત મૂકી દો, પરંતુ, એટલું તો બતાવો કે કોઈ સુખી છે, કોઈ દુઃખી છે, કોઈ દરિદ્ર છે—આ વૈષમ્યનું કારણ બતાવો?” તેનું કારણ બતાવતાં ભારતના ઋષિયોએ જન્માન્તરનો સ્વીકાર કરીને, જેવી અસીમ પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે, તેવી પ્રતિભાનો પરિચય હનિયાના કોઈ દેવના કોઈ મનુષ્યે કરાવ્યો નથી.

મુક્તિના વિષયમાં ભારતખંડના ઋષિઓએ જેવા તત્વનો આવિષ્કાર કર્યો છે, તેવું તત્ત્વ જગત્ની કોઈ જાતિએ શોધ્યું નથી ભારતીય ધર્મનિદાનો એવો મન ભારતીય મુક્તિતત્ત્વ છે કે મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરે છે. કથિત કહે છે કે જીવાત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્તાવસ્થાન છે. સંસારવરણમાં દેહની સાથે જીવાત્માનું જે અનિર્વચનીય બંધન છે, તેનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતાંની સાથે જ તે પોતાના રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જાતમ કહે છે કે દેહબંધનથી મુખ્યથાની સાથે જ જીવાત્મા સુખ દુઃખથી રહિત થઈને નિર્ગુણ બાવ પ્રાપ્ત કરે છે. વેદાન્તી કહે છે કે જીવાત્મા મુક્તાવસ્થામાં પરમાત્મામાં લીન થઈને સન્નિધાનન્દ બાવ પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ કોઈ મીમાંસક કહે છે કે મુક્તાવસ્થામાં આત્મા નિત્ય સુખનો સાક્ષાત્કાર—બાબ મેળવે છે મહાયાન સમ્પ્રદાયના ખૌદો કહે છે કે મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા શબ્દતામાં લીન થઈ જાય છે. વૈષ્ણવ કહે છે કે જીવાત્મા મુક્તિ-સાધુમાં કથિરતા સાગીષ્ય અને તન્મય બાવની પ્રાપ્તિ કરે છે. મુખ્યાવસ્થામાં દુઃખોનો મંપૂર્ણ અને અત્યંત દ્યમ થઈ જાય છે, એ વાત સર્વ કહે છે. જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ અને કર્મ એ ચાર મુક્તિના ઉપાય છે

શ્રુતિમાં લખ્યું છે કે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો સંધાન એક દેવ છે, જે વિશ્વનો નિયન્તા અને ભુવનનો રક્ષક છે.* તેને જ્ઞાણપીને ન જીવ મુક્ત થઈ નાંધ છે,

ઈશ્વર.

મુક્તિ મેળવવાનો ખીજો દોષ ઉપાય નથી.† મહર્ષિ ગૌતમ અને કણ્ણદ

કહે છે કે—કાર્ય માત્રનો કોઈને કોઈ કર્તા અવશ્ય હોય છે; આ પૃથ્વી

રૂપ કાર્યનો કર્તા ઈશ્વર છે.† મહર્ષિ પતંજલિ કહે છે કે યોગદ્વારા ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ કહે છે કે—જેનાથી આ દેખાતા જગતનો આધાર થયો છે, તે ઈશ્વર છે.† કોઈ ગમે તેવો કુતર્ક કરે, અમે તો આમ જ કહીએ છીએ કે—

“ હે ઈશ્વર ! શ્રુતિ અને મુક્તિ-પરમ્પરા રૂપી જલથી વારંવાર પ્રક્ષાલિત થયેલા જેના હૃદયમાં આપ સ્થાન નથી મેળવતા તે મનુષ્ય યથાર્થમાં પાપાણુ-હૃદય છે. † કિન્તુ, હે !

કરુણાસાગર ! જે મનુષ્ય તમારા પ્રતિફલ છે તેના ચિત્તને પણ સંદેહહીન કરો અને

તેની રક્ષા કરો. ”†=

ખાટણ,

તા. ૧-૧૧-૧૯૧૪.

}

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.

† આ અનુવાદ, મૂળ પંડિત બધાલા દત્ત શર્માએ “ સરસ્વતી ” ના ચાલુ વર્ષના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા હિન્દી અનુવાદ ઉપરથી કરવામાં આવ્યો છે.

* દાવામૂમીનનયન્ દેવેક આસ્તે વિશ્વસ્યકર્તા મુવનસ્ય ગોસા ।

‡ તમેવ વિદિત્વાતિઽમૃત્યુમતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયનાય ।

(શ્વેતાશ્વતરોપનિપત્)

+ હ્ય ક્ષિતિઃ સર્વકા કાર્યત્વાત્ ઘટત્વ ઇત્યાદ્યનુમાનેન ઈશ્વરસિદ્ધિરિતિ ગૌતમ કળાદ-સમ્મતમ્ ।

* જન્માદ્યસ્ય યતઃ-ઈતિ વ્યાસઃ (બ્રહ્મસૂત્રમ્)

+ इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवनलैर्भूयोभिराक्षालिते

येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराश्रयाः ।

किन्तु प्रस्तुत-विप्रतीपविषयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः

काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥

(कुસુમાજ્ઞલિ)

યુરોપીય મહાવિગ્રહનો પૂર્વ રંગ

અથવા

કયસરનું કારસ્તાન.

(એક સંવાદ.)

પ્રવેશ ૧ લો.

રથળા—કયસર વિલીઅમ બીજનો એમ્બર.

પાત્રો—કયસર-પ્રધાન-સિપાઈ.

કયસર—(પ્રવેશ કરીને, એમ્બરમાં ટાંગેલા નકશા તથા ટેબલ ઉપર પડેલા પૃથ્વીના ગોળા તરફ જોતો)—જરા પણ મંદેહ નથી.

આપણે પૂરતી તૈયારી કરી રાખી છે. હેઠ્ઠાં વીસ વર્ષમાં લગાઈ વિના બીજો વિચાર જ કોણે કર્યો છે? માથે ઇંદ્રનળ પણ એવી પાથરી રાખી છે કે આજ સુધી કોઈને લેરા પણ વહેમ આવ્યો નથી કે આ શું કરે છે. આપણો વિગ્ન્ય ચોક્કસ છે. (ઓળ ફરીથી ફેરવીને) ઠીક છે. આ માર્ગજ અનુકૂળ આવશે. જે સ્વિટ્ઝ લોકો ચેતી બધ તો તે માર્ગ જરા વિકટ થઈ પડે ખરો? આજ વિરા વર્ષની મારી બાજની આખાં યુરોપને ખખર પડવા દીધી નથી તો સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ શું હિસાબમાં છે? તેમાં જરા પણ શકા લાવવા જેવું નથી. પ્રધાનજી આજે શું ખખર આપે છે, તે ઉપરથી ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શકાશે માટે ચાલ પ્રધાનજીને બોલાવું.—

(ઘંટડી વગાડી (calling bell) પટ્ટાવાજાને બોલાવે છે)

(પટ્ટાવાજો પ્રવેશ કરે છે).

પટ્ટાવાજો—હા હજુર, શું ફરમાન છે?

કયસર—જાઓ, જલદી પ્રધાનજીને બોલાવો.

પટ્ટાવાજો—બહુ સારું હજુર, જેવી આજ્ઞા. (બધ છે)

(કયસર ઓળ ફેરવે છે તથા નકશા જુવે છે)

પટ્ટાવાજો—(પ્રવેશ કરીને) હજુર, પ્રધાનજી આવવા રજા માગે છે.

કચસર—આવવા દો. પટાવાળો—બહુ સારું હજુર (નીચે છે)
(પ્રધાનશ્રી પ્રવેશ કરે છે).

પ્રધાન—(સલામ કરી બેસે છે).

કચસર—કેમ, શું સમાચાર છે ? આજે વિચારમાં ને વિચારમાં આખી રાતમાં મને નિદ્રા પશુ આવી નથી. આપણે પૂરતી તૈયારી કરી રાખી છે માટે હવે લીધે શા માટે કરવી જોઈએ ? હું ધાર છું કે તમામ રાજ્યો ગાદી નિદ્રામાં ઘેરે છે ત્યાં આપણે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડને માર્ગે આપણે આપણો ધસારો શરૂ કરીએ તો કેમ ?

પ્રધાન—જેવી આપની આજ્ઞા, પણ—

કચસર—કેમ પણ કહી ચાલકી ગયા ? કોઈ નવું ભુત બન્યું છે કે શું ? જલદી કહો. મને તો આપણા વિજયની સંપૂર્ણ ખાતરી છે

પ્રધાન—શું હા મહારાજ આપણા વિજય માટે તો મને પણ સંપૂર્ણ ખાતરી જ છે પણ આજે ચોક્કસ સત્તાવાર રીતે ખબર મળ્યા છે કે ટોઈ નિમકદરામ લોકોએ આપણા હુમલાની હકીકતથી સ્વિકૃત લોકોને વાકેફ કર્યા છે, અને તેથી તેઓએ એક જાહેર બેઠક એકઠું કરવા માંડ્યું છે અને સામા ધર્વાને તૈયાર થઈ ગયા છે. માટે હવે કેમ કરીશું ? આપણા હુમલાના સમાચાર હવે વધારે વખત છાના રહે તેગ લાગવું નથી

કચસર—(હાથ પછાડીને) આ વળી સાલ ક્યાંથી આવ્યું ? પ્રથમકવલે મક્ષિકાપાત ! પહેલા કોળીઆમાંજ માખી—(ઝોળા ફેરવે છે તથા ટાંગેલા નકશામાં જુલે છે. વિચારમાં મશગુલ બની જાય છે. એજ્ઞામાં આંટા મારતો મારતો બબડે છે)—હા. એમજ...ખીતે ઉપાય જ નથીજરૂર...એમ જ...હા, એ જ ઉપાય...એ જ નિશ્ચય...(ખુરશી ઉપર બેઠીને)—હાં, પ્રધાનશ્રી...(વિચારમાં)

પ્રધાનશ્રી—શું, મહારાજ...

કચસર—પ્રધાનશ્રી ! ફિકર નહિ. કોઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. જાઓ, એમ કરો કે—... (વિચારમાં)

પ્રધાનશ્રી—આજ્ઞા.

કચસર—શું કહ્યું ?.....(વિચારમાં મશગુલ)

પ્રધાનશ્રી—આજ્ઞા મહારાજ

કચસર—પ્રધાનશ્રી, આપણે એ માર્ગે ચૂકી જ દેવો પંરશે. આપણે આપણો માર્ગ બેલશ-અમમાંથી કરીશું. કારણ તેથી સુરોપના બીજાં ગંભીરો સુરત બન્યુંતેમાં આવશે

નાહિ. પણ ઔરિઝાઈ તરફથી સર્વિઆને આપવાનો જવાબ જે આપણે તેને (આરઝીઆ) માટે ધરી રાખ્યો છે તે મોકલાવ્યો ?

પ્રધાન—હા, તે તો તેને ક્યારનો પહોંચી પણ ગયો હતો.

કપસર—ચાલો ત્યારે, કાલે બેઠાઅમમાંથી ધસારો શરૂ કરો. હું ધારું છું એક અકવાડી-આમાં આપણે બેઠાઅમ હાથ કરીશું. બીજા અકવાડીઆમાં ક્રાન્સ અને યહી ઈન્કાંડ તો હાથ આવ્યું જ સમજો.

પ્રધાન—હા, મહારાજ, તેમાં જરા પણ મંદેહ નથી.

કપસર—જાઓ, ત્યારે તૈયારી કરો. હું પણ સજ્જ થાઉં છું.
(જાને બાંધે છે).

પ્રવેશ બીજો.

રથેશ—કપસર વિલીઅમ : બીજાનો ચેમ્બર,

પાત્રો—કપસર-પ્રધાન-પટાવાળો.

(કપસર એકથો પ્રવેશ કરે છે).

કપસર—(નકશા જોતો, તથા ઓળ ફેરવીને), હજી પ્રધાનજી કેમ નાહો આવ્યા ? બેઠાઅમ ઉપર પૂરે જોસથી ધસારો કર્યો છે; આજે બેઠાઅમ લગર નામી ગયું હોયું જોઈએ અથવા તોને થયું હાલુ જોઈએ, અને ધારું છું કે ક્રાન્સ ઉપર હુમલો શરૂ થઈ ગયો હશે.

પટાવાળો—હજીર, પ્રધાનજી આવવા રત્ન માગે છે.

કપસર—જા, જલદી મોકલ.

પ્રધાનજી—(પ્રવેશ કરીને)...જય જય મહારાજ, (બેસે છે). હજીર, બેઠાઅમ તો સાચું થયું છે. અને આપણા બચાવ માટે વધારે સૈન્ય મોકલવાની જરૂર છે. આજ આઠ આઠ દિવસ થયા તોપણ હજી નમ્યું આપતું નથી. આથી તો આપણી બાજુ ઉધી વળી જવાનો ભય રહે છે. કારણ કે ઈન્કાંડ ક્રાન્સ રશિઆ વિગેરે રાજ્યો નમ્યુંત યઈ જશે અને મામલો વધારે ગંભીર થશે.

કચસર—કશી ચિંત્ય નથી. જરા ખોટું તો થયું પણ આપણે તેથી બીચાનું નથી. આપણી પાસે પુષ્કળ લશ્કર છે—તેથી હું આખા યુરોપને કહીશ કે come one, come all, this rock shall fly, as soon as I. પણ ઑસ્ટ્રિયાના શુ ખબર છે?

પ્રધાન—ઑસ્ટ્રિયાની ફેરલીક શરતો કબુલ કરવા સર્વિયા ના પાડે છે. અને તેથી ઑસ્ટ્રિયા તે શરતો ફેરવી આપવા ધારે છે.

કચસર—(શુભચી દાઘ પહોળીને)—એમ બનેજ કેમ? જલદી પેગમ મોકલો અને તેને જણાવો કે અમે લડાઈ શરૂ કરી દીધી છે. હુસેનખાનની સરહદ ઝાળંગી છે અને બેલ્ગ્રાદ ઉપર ધસારો કર્યો છે માટે હવે અમે જે શરતો તમોને લખી મોકલી છે તેમાં બીલકુલ ફેરફાર કરતો નહિ અને લડાઈમાં મક્કમ રહેજો.

પ્રધાન—બહુ સાદ મહારાજ, હમણા જ અમુક મોકલી આપનાં ફરમાન મુજબ કહેણ મોકલાવુ છું બીજી શી આજ્ઞા છે. ટપાલનો પણ સમય થવા આવ્યો છે તેથી નવા સમાચાર વાંચી અરધી કલાકમાં પાછો આવુ છું (જાય છે)—

કચસર—ઑસ્ટ્રિયા ખરે વખતે ખરી જાય તે બને જ કેમ? તેને ખરાબર મજબુત કરવા કહેણ મોકલાવ્યું છે. મારી જાળમાં એક વાર સપડાયા પછી ભાર નથી કે કોઈ ખસી જઈ શકે. પ્રધાનજી કહે છે તેમ બીજા દેશો જાગૃતિમાં આવી જાય તો તેમાં મજબુતવાનું શું કારણ છે? આપણી પાસે દ્રવ્ય તથા ખોરાક પુષ્કળ છે. પામડળ પણ ઘણું છે તે ઉપરાંત જુદા જુદાં સ્થળે જામુસ મોકલ્યા છે તે રૈજે રૈજની બાતળી આપશે. વળી નિસંધી નિયમને અનુસરીને ધટાશી તો આપણા પક્ષમાં જ બળશે તેમાં સંદેહ નથી, તુર્કીને તો આપણું રમકડું બનાવી દીધું છે તેથી આપણે કહેણ ત્યારે તે લડાઈમાં હાજર રહેશે. પણ તુર્કીની મદદ શીઆળામા આપણને બહુ કીમતી થઈ પડશે. માટે હાલમાં તો તે તટસ્થ રહી આપણુ કામ કર્યા કરે તે જ ફીક છે. ઇંગ્લાંડનું નૌકા બળ વધારે છે તે ખરૂં પણ આપણે જમીન ઉપર જ ઝાંઝે બાંજે લડીયું.

પરાવાળો—હજુર, પ્રધાનજી આવવા રજા માંગે છે.

કચસર—આવવા દે.

પ્રધાન—જય જય મહારાજ! આજે ટપાલમાં બહુ જ ગંભીર સમાચાર છે. ઇંગ્લાંડનું ૨૦૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર ઈંગ્લીશ ચાનલ ઝાળંગી બેલ્ગ્રાદની મદદે જવા ક્રાન્સમાં ઉતરી ગયું. તેથી ક્રાન્સ તથા બેલ્ગ્રાદ વધારે જોરમાં આવ્યાં છે. પૂર્વ તરફ સર્વિયા તરફથી, રશિયા લડાઈમાં ઉતર્યું છે અને ઑસ્ટ્રિયાનો કચડાણ વાળો નાંખે છે. ઑસ્ટ્રિયાએ આપણી મદદ માગી છે અને મોકલ્યા વિના છુટકો નથી.

ક્યમર—ઑસ્ટ્રિયાનો પણ નાશ થવાની જરૂર છે. આખા યુરોપમાં આપણા સિવાય ખીણું એક પણ જગ્યાં રાજ્ય નહિ રહેતું જોઈએ. પરંતુ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો કે આપણાં રાજ્ય ઉપર બ્યારે ધસારો આવે એવું જણાય ત્યારે ૫૦૦૦) તું લશ્કર ઑસ્ટ્રિયાની મદદે મોકલવું.

પરાવાર્જો—ટપાલ વાંજો આટલો તાર આપી ગયો છે.

(તારનું એક બેડલ આવે છે).

ક્યમર—પ્રધાનશ્રી વાંજો જોઈએ શું સમાચાર છે ?

પ્રધાન—(તારનું બેડલ ઉઠાવીને એક પછી એક વાંચે છે).

૧. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ-બેલ્જિઅમ બહુ જોર ઉપર આવ્યાં છે અને આપણને ફરીઆઈ લડાઈ લડવા દરજ ખાડે છે. ઉત્તર સમુદ્રનો બેલ્જિઅમનો કિનારો આપણે હાથ દરવો પડશે.

૨. રશીઆએ ઑસ્ટ્રિયાને સજ્જત હાર આપી છે ગેલેશીઆમાં દાખલ થયા છે. પ્રેઝીમીલ હાથ ધર્યું છે. કાપેલીઅન પર્વતોનાં નાકાં પણ તેઓના જ હાથમાં છે.

૩. આપણાં લશ્કરને વોર્સોથી ૪૦ માઈલ પશ્ચિમે હટાવ્યું છે અને આપણી સર-હદથી ફક્ત ૧૦ માઈલ જ દુર છે. પણ વાર્ટાવિસ્લુલા આગળ આપણે ઝનુની લડાઈમાં ઉતર્યા હોઈએ.

૪. આપણી ફરતી કુઝેરને પકડવા દુસ્મનોએ ૭૦ કુઝેરો મોકલી છે. એમાનનો નાશ થયો છે અને ક્રાનિઅર્સર્ગ પકડાઈ છે.

૫. જપાને બે લાખ માણસોની મદદ દુસ્મનોને મોકલવા જણાવ્યું છે તથા પૂર્વમાં કીયાઆઉનો કબજો લીધો છે તેથી એશિઆમાં આપણી સત્તા નાશ થઈ છે.

૬. તુર્કી લડાઈમાં ઉતર્યું છે પણ તેઓમાં અંદર કાટકુટ થવાથી અરધા દરજન અમલદારોએ ગળનામાં આપ્યાં છે તેથી તેણે આપણા અમલદારો મોકલવા માગણી કરી છે.

ક્યમર—આપણે ત્યાં અમલદારોની ખેટ છે તેથી તેઓને ક્યાંથી મોકલી શકાય માટે જણાવો કે અમારા અમલદારો મોકલાય તેમ નથી બહુ જ જરૂર હોય તો ઑસ્ટ્રિઅન અમલદારો મોકલીએ.

પ્રધાન—હજુર, ઑસ્ટ્રિઅનોને મોકલવા તેઓ ના પાડે છે.

કચ્છ—ત્યારે લાચાર ! કુટાર્ધ પીટાર્ધ નવા દો, આગળ વાંચો નોંધો બીજા શું તાર સમાચાર છે.

પ્રધાન—(આગળ વાંચે છે).

૭. આપણે વેપાર તદ્દન બંધ પડી ગયો છે તેથી હંમેશાં રૂ. ૩,૩૭,૫૦૦૦૦ નું તુકસાન લાગે છે વળી લડાઈપાછળ હંમેશાં રૂ. ૨,૨૫,૦૦૦૦૦ નું ખર્ચ આવે છે ત્યારે બ્રિટિશ વહાણો નિયમ પ્રમાણે આવ ન જ કરે છે, તેથી તેના વેપાર ચાલુ છે અને તેઓનું પરદેશનું ધણું ખર્ચ લશ્કર પણ આવી ગયું છે.

૮. હાંદી લશ્કર આપણાં લશ્કરમાં ત્રાસ વર્તાવે છે તેનાં ૨૦૦૦) માણસોએ આપણાં ૨૦૦૦૦) માણસોની હાથમાં જ ખુવારી કરી છે.

૯. ઈંગ્લેન્ડ તથા રશિયાએ અરસપરસ મદદ મોકલી શકાય તેવી છુપી તજવીજ કરી છે.

કચ્છ—(હાથ પછાડીને)

ફિકર નહિ. હવે તો ચલાવ્યે જ રાખો. જે થાય તે ખર્ચ મરણીઆ થઈને લડો. દરીઆઈ લડાઈ લડવી પડશે તો આપણે મુશ્કેલીમાં આવી પડશું પણ જે થાય તે ખર્ચ ભાવી ! હું જાતે બેલજીબમાં જઈશ તેથી લશ્કરમાં નવો જુરસો આવશે હવે ચિંતા કરવી નકામી છે. જો કે આપણે હારશું એમ મને તો લાગતું નથી તો પણ કદાચ હારીએ તોએ આપણે ઘણો નાશ કર્યો છે જેથી જેન કેન પ્રકારેણ પણ નામ તો રહેશે જ માટે ચાલો તૈયાર થાઓ હું પણ સજ્જ થઈ આવું છું. (જતે જાય છે).

પંડનાભ હારદત્ત શાસ્ત્રી.

હાલના વિકટ સમયમાં દેશજનનું મુખ્ય કર્તવ્ય.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૩૩ થી.)

હાલના આ નૈતિક વિચારોએ તેટલા મજબૂત છે તોપણ તેને ઔદિક (material) લાભના વિચારોથી પુષ્ટિ મળે છે. જે અથડા પ્રમાણિક દરજ્જો, ઊંચા આદર્શને ભળવવા અને બહાદુર પણ નિર્ભય રાજ્યને સહાય અને સ્થાયી આપવાના ઉમદા નિશ્ચયના ટેકામાં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, તે અગાઉ આત્મચરણથી થતા અથડાનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે; કારણ કે આ બાબતમાં જે સમજૂતી થવી ન જોઈએ, કે ને જર્મનિનો આ લડાઈમાં વિજય થશે, તો બ્રિટિશ સામાન્યતી અવનતિ સમજવી; કારણ કે હાલમાં લોકોમાં સદીમાં શરૂ થયેલો જુદા જુદા સ્વરૂપનો વિચલ મોજામાં મેંદાની આખરમાં અને સત્તરમાં સદીની શરૂઆતમાં ક્વીન ઇલીઝાબેથના સમયમાં ઇંગ્લંડને જે લડાઈઓ લડવી પડી હતી તેમ દરી ઉપરિધત થયેલી છે. જ્યારે અદારમાં સૈનાના આરંભમાં બ્રિટિશ લશ્કર યુરોપ ખંડમાં માર્લબોરોની સર-દારી નીચે આર વરમ સુધી લડ્યું હતું, ત્યારે આ વચ્ચે દરીથી શરૂ થયો હતો. અદારમાં સૈનાની આખરે તે દરી શરૂ થયો હતો, અને ૧૮૧૫ ની જુન સુધી આખો અને આખરે યોદ્ધાના નિર્ણયકારક યુદ્ધ પછી તે અગાઉનો અંત આવ્યો.

આ અગાઉના જીતામાં ઊંડો હેતુ માત્ર એક જ હતો, અને તે એ કે કોઈ પણ એક રાજ્યને અન્ય રાજ્યોની મત્તાનું સમતોલપણું ધાપીને-તોડીને-યુરોપના પાશ્વરના અર્થ ભાગ ઉપર સામાન્ય કે આધિપત્ય મોગવવા જેવું નહિ એવો ઇચ્છાનો નિશ્ચય હતો. જેવું કોઈ પણ રાજ્ય આમ કરવાને કોશીશ કરે અને પછી 'લો કન્ડીઝ' (એલ્ઝમ-હૅલ્ડ)નો કળ્પને કરે અથવા પચાવી પડે અથવા તેમાં વમવા કોશીશ કરે કે તરત જ ઇંગ્લંડને લડાઈમાં જિતવાની જરૂર પડે છે.

ઇલીઝાબેથ રાણીના સમયમાં સ્પેન પશ્ચિમ યુરોપની જળરી અને ધસતી (Gulf of Gibraltor) પ્રવ્ત હતી, અને તેણે મેખવીઝમાં પોતાનો પગપેસારો કર્યો હતો, અને જ્યારે મહાન કાદલાએ સ્પેનથી પ્રયાણ કર્યું હતું ત્યારે આખા માન (સ્વારી-ઓપરેશન)ની મુખ્ય રચના એ હતી કે આ બળવાન કાદલાએ ઇંગ્લિશ ચેનલનો કળ્પને મેળવવો અને લો કન્ડીઝ (હૅલ્ડ અને એલ્ઝમ)માંના કચુક ઓવ પારમાના ટવાયતી અને અનુભવી લડાઈઓને લઈને તેમને એકઠીરતના કિનારા સુધી લઈ જવા. સ્પેનની સેના લો કન્ડીઝમાં સ્થપાઈ હતી એથી ઇંગ્લંડના મનની અંદર એક જાતની વિદેખણા જાગી થઈ. માર્લબોરોની પ્રખ્યાત લડાઈઓનો મુખ્ય હેતુ ચૌદમા હુઈની સરદારી નીચે ફ્રાન્સની જે સમયથી હમોદ હતી તેને અટકાવવાનો હતો, અને રૈમીલીઝ, માયુષ્કાકેટ અને આલ્ડેનાઈની મોટી લડાઈઓ લો કન્ડીઝમાં લડવામાં આવી હતી.

ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સામે લડાઈમાં જિતવવાનું કારણ એ હતું, કે શીશ્વ નદીના સુખનો ફ્રેન્ચ પ્રજાએ કબજો કર્યો હતો: ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં ફ્રેન્ચ સેના લડાઈ શરૂ થઈ હતી અને ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં ઓસ્ટ્રિયન દક્ષિણે યોડા માઈલ ઉપર વોટર્સ આગળ એ લડાઈનો અંત આવ્યો હતો.

વીસમા સદીની શરૂઆતમાં જર્મની સામે ધણી જગરા વિગ્રહમાં આપણે જિતવાં હતાં, કારણકે યુરોપના પશ્ચિમ અર્ધ ભાગ ઉપર લોભ ધરાવતી મજબૂત અને પરરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવા સદા તત્પર એવી એ પ્રજા છે. અને એણે બેલ્ગિયમમાં પોતાની મતા સ્થાપી છે જે કે આપણે આશા રાખીએ છીએ કે એ યોડા વખત માટે જ છે. પણ જે જર્મની બેલ્ગિયમ ઉપર પોતાનો કબજો કાયમ રાખવાને કસોટીમાં નિવડશે તો હોલંડ અને ડેન્માર્ક પણ તેની સત્તા નીચે ધસડાઈ જશે. પછી તેના રાજ્યનો દરીઆ કિનારો પ્રદેશ ઔરિટક સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારે આવેલા મેગેલ બંદરથી ડેન્માર્કની આસપાસ ફરતે હોલંડ અને બેલ્ગિયમ પાસે થઈને છેક ઇંગ્લિશ ચેનલના કિનારા સુધી સર્ગમ પ્રસ્તી રહેશે. હોલંડમાં ને બેલ્ગિયમમાં રહીને આપણા પોતાના કિનારાની ધણીજ પાડોશમાં જર્મની ગોટા નોકાસેનનાં મથક બાંધી સકશે. ડેન્માર્કના અને હોલંડના મજબૂત ખારવા, ખડાખી અને માછીઆ જેઓ આપણા પોતાના ખારવા કરતાં માત્ર ધણે ઓછે દરજ્જે જ જિતતા છે તેમને જર્મન નોકાસેનના વહાણોમાં નોકર તરીકે રાખી સેવામાં આવશે, અને જર્મની અને આપણી વચ્ચેની દરીઆઈ દરીયાઈ હાલ કરતાં વધારે કટોકટીવાળી ધણીવાર થશે.

એનું ધારી સકાય કે આવી હકીકત બને તો સમુદ્ર ઉપરનું આપણું આધિપત્ય આપણા હાથમાંથી જર્મનીના હાથમાં જાય અને પછી, આ લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી—લગભગ તેજ દિવસથી—જેટલી સ્થેલાઈથી આપણું લશ્કર આપણે ફ્રાન્સમાં મોકલ્યું તેટલીજ મહેલાઈથી ઇંગ્લિશ ચેનલમાં થઈને આપણા દુસ્મન—જર્મની—પોતાનું લશ્કર આપણા દેશ પર મોકલશે.

હુંકામાં, જર્મની વિજયી થશે તો ફ્રાન્સ અધવચ કમરાઈ—હુંકાઈ—જશે; અને તેથી આપણને જળ ઉપરના અને સ્થળ ઉપરના સૈન્ય માટે સહન ન થઈ શકે એટલો બધો ખર્ચનો બોલો માથે ઉઠાવવો પડશે. અથવા તેટલો બોલો ઉઠાવવાની ના પાડીએ તો આપણને થઈ ફ્રેન્ચિસ—સૌથી ઉતરતા—દરજ્જાનું રાજ્ય થઈ જઈને ફ્રેન્ચની આગા સાંભળી ધુનતા જિભા રહેવાની જરૂર પડશે. અને જર્મનીનો વિજય થશે તો અમેરિકાના યૂનાઈટેડ સ્ટેટ્સની ઉપર અસર થશે. જેમ એક દિવસે ફ્રેન્ચ પોતાના મનના અભિમાનના અર્થના જિભરાના—આવેશમાં પોતાને આટલાઈટના ઓઝમિરલ બનાવ્યો હતો તેવો ખરેખર બનવાનો પ્રત્યેક આવે તો યૂનાઈટેડ સ્ટેટ્સને નોકા ખર્ચનો બોલો ઉટલો બધો વેઠવો પડશે ?

પણ ઈંગ્લેન્ડનું માનભર્યું સ્થાન ચક્ષિત થાય, અને તેનું નાવિક—માયુદ્ધિ—આધિપત્ય નષ્ટ થાય, તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તૂટી ગયું જાય. કારણકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં અવયવો જે આખી પૃથ્વી ઉપર છટકે છટકે આવેલાં છે તેનું બ્રિટિશ ટાપુઓ લદાય છે. જે બ્રિટિશ

નૌકાસેન્ય સમુદ્ર ઉપર દેખરેખ રાખે છે તે વડે આ સમ સમુદ્રમાં છૂટક છૂટક—પથરાતા—આવેલા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આ ભાગો એકનિત—સંકલિત—થયલા છે. તેથી આપણું સામ્રાજ્ય અખંડિત રાખવું હોય તો આપણું નૌકાધિપત્ય માયવી ગખવાની આપણને પૂરેપૂરી જરૂર છે. પણ જો ફ્રાન્સ હારે, અને ડેનમાર્ક, હોલ્લેન્ડ, અને બેલ્ગિયમ જર્મનીના કબજામાં જાય તો આપણું નૌકાધિપત્ય આપણે જાળવી રાખી શકીશું નહિ. લોર્ડ મિન્તરે કહ્યું હતું કે—જો આખું પશ્ચિમ યુરોપ, તેમાં આવેલા બંદરો, બારાંઓ, તોપખાનાનાં મથક સહિત સંયુક્ત સાધનસંપત્તિ એક જ રાજ્યના હાથ નીચે જાય, તો આપણા સર્વ પ્રયત્નો છતાં આપણું નૌકાધિપત્ય આપણે રાખી રાખી શકીશું નહિ. યુરોપના રાજ્યજળના સમતોલપણથી ૧૮૭૨ આપણે આપણું નૌકાધિપત્ય અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સહીસલામતી માટે જરૂર આપણું નૌકાધિપત્ય આપણે જાળવી રાખ્યા છીએ. આ કારણથી યુરોપના રાજ્યજળનું સમ-તોલપણ જાળવી રાખવું જરૂરનું છે. પણ એ રાજ્ય જળનું સમતોલપણ જાળવવા માટે લશ્કરની અને તે પણ માત્ર વિનાના—નિર્ભજ—તરફરતી નહિ, પણ મંચીન બળદાગા લશ્કરની આપણને જરૂર પડે—’ આ રાષ્ટ્રો—લોર્ડ મિન્તરે “ A civilian View of National Service ”=“પ્રજાતીય લશ્કરી સેવા મંબંધી એક દિવાની અમલદારનો મત ”—એ મથાળાનો એક સેખ લખ્યો હતો તે સેખમાના રાષ્ટ્રો છે. સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રત્યેક દેશજને સાર્વજનિક લશ્કરી કેળવણી લેવી જોઈએ એવી સળગ દલીલ આ રાષ્ટ્રો વડે તેણે દર્શાવી હતી. અને એવી દલીલનો, મારી તેમજ ખીજની પેઠે તે હિમાયતી હતો.

સુચેદના સમયમાં, લડાઈ માટે તાલીમ પામેલા જુવાન નરોના લશ્કરની પુરતી મંખ્યા મળી શકે તેથી ખીજે ઇંગ્લાન્ડ ન હોવાથી અમે આ હિમાયત કરી હતી.

અમારી આ ગરજ—માગણી—કોઈએ સ્વીકારી—નહિ, એટલામાં લડાઈમાં આપણને બેનરવાની જરૂર પડી અને ખીજ દત્ત લાખ માણસની જરૂરીઆત જણાઈ. દરેક પ્રજાજને લશ્કરી કેળવણી લેવી ઘટારત છે એવી સામાન્ય જરૂરીઆત ઉપદેશવાનો આ વખત નથી; અત્યારે તો આપણે—આ કાણે લડાઈની તાલીમ લેવા માટે લોર્ડ કિચનરે આપણને જે માગણી કરી છે તે સ્વીકારવાની છે. જે બચની હું તેમના મનમાં ખાત્રી કરાવી શક્યો નહિ તે બધ જોઈને હવે આપણા બહાદુર અને મ્હોટા દીલના જુવાનીઓએ જે માગણી—સ્વીકારવા બહાર નીકળી આવીને પોતાનું ઉમદાપણું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. યોદ્ધા આફગાનીઓમાં પાંચ લાખ માણસ બહાર નીકળી આવી લશ્કરની તાલીમ મેળવે છે કારણ કે હવે ખીજે પાંચ લાખ માણસ એવા જ ઉમંગથી બહાર નીકળી આવે એવી તકનીક કરવાની કસ દેવાજનની મુખ્ય જરૂર છે.

પૃથ્વીના ત્રણના ફે ભાગ જેટલી જમિ ઉપર હકુમત મેળવવાનું અને આખી મતુખની વસ્તીના ફે ભાગ જેટલા માણસોની મંબાજ લેવાનું જે મહાભારત કાર્ય બ્રિટનોએ—આપે

હીનું—આદ્યું છે તે વિશે વિચાર થતાં જ ધણાંનાં નિર્ભય મન ગળી જશે. આપણે આપણી સત્તાનો સદુપયોગ નથી કરી સત્યા એવું એક કારણ જર્મનોએ આપણી સામે લડવા માટેનું જણાવ્યું છે. “આદ્યસ આફકે પોતાના બોનથી કંટાળી ગયા હો એમ તમે છો. હવે ધિરનિયાના પંતમાંથી નિશળ છીનવી લેઇશું, અને જુવાન અને નવી વીર્યવન્તી પ્રજા સમુદ્ર ઉપર અને વસવા ચોચ પૃથ્વીના ઉત્તમ પ્રદેશો ઉપર કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવી શકશે એવું હમે તમને જતાવી આપીશું.” આવું તેઓ કહે છે. આપણે ધિરનો આપણું સામ્રાજ્ય સંભાળવાનું કાર્ય ચલાવવા લાયકાત ધરાવતા નથી એવો આક્ષેપ તમ પાયા વિનાનો જ છે. ધિરનનાં દરિઆપારનાં સ્વનિયંત્રિત સંસ્થાનો જેવાં આગળ ધમનાં, ચઢતી ભોગવતાં, અને વીર્યવન્તાં રાજ્યો પૃથ્વી પર બીજાં નથી. કેનેડામાં, આસ્ટ્રેલિયામાં, ન્યૂ ઝીલંડમાં છે એટલું વાણી અને વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય, લોકમતી રાજ્ય (democratic government) અને ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞાની સ્વતંત્રતા—પૃથ્વી પર બીજે કોઈ રથજે નથી. જ્યાં જ્યાં ધિરનના દરિઆપારનાં રાજ્યોને પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે સ્વતંત્રતા આપવા માં આવેલી છે ત્યાં સૌથી સારામાં સાફ રાજ્ય ચાલે છે અને ચલાવવામાં પુષ્ટિ મળે છે.

હિન્દુસ્તાન જે કેટલેક દરજ્જે ધિરિશ પાર્લમેન્ટની સત્તા નીચે છે ત્યાં દેશના મુધાગ્ર ખીત્રવણી (development) માટે—એવું સાફ કામ કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં જનભાવનું ગ્રંથસાધુ એટલું બધું કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં લોકના ધાર્મિક અને સાંસારિક રીતરિવાજો તરફ એટલું બધું માન અને વર્તનની છટ (toleration) દર્શાવવામાં આવી છે કે સ્વળી પ્રજાએ—સઘળા દેશના નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારા સર્વે જનોએ હિન્દુસ્તાનના ધિરિશ અમલ વિશે અતિશય પ્રશંસાનાં એકે અવાજે ગીત ગાયાં છે—રશિયન, ફ્રેંચ અને જર્મન લેખકો જેઓ હિન્દુસ્તાનમાં, આવ્યા હતા તેમણે સઘળાએ આપણા ત્યાંના અમલમાં આપણે કેટલી સહાનુભૂતિ, પરમતસહિષ્ણુતા, હદાપણ, અને હિતેચ્છુપણું દર્શાવીએ છીએ તે વિશે વારં-ફરતી આપણી-આપણા અમલની-તારીફ કીધી છે. અને મી. આર્થસ કોલીઅર નામના અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એક પ્રેક્ષકના મુખમાંથી સૌથી વધારે પ્રશંસાનાં વચ્ચનો નીકળ્યાં છે.

વળી એવું કંઈ જણાવું નથી કે ધિરિશ રાજ્યવાહકો પોતાના કામથી કંટાળી ગયા છે અથવા ગોરા લોકોનો બોલો—“the white man's burden”—ઉચ્ચી શકે તેમ નથી. જે જે નવો સુલક આપણી દેખરેખ—અમલ—નીચે આવતો જાય છે, ત્યાં ધિરનની પશ્ચિલક સ્ફૂલોમાંથી, તાલે અભ્યાસ કરી જહાર નીકળેલા જુવાન વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહપૂર્વક જાય છે, ને તેઓ ત્યાં ઈમ્પીરીયલ ધિરનના ઊંચી સાંપ્રદાયિક ભાવનાઓ (traditions) અમલમાં મૂકે છે. નાઇજેરીઆમાં, સાઉદીઆમાં, સુદાનેશીઆમાં, અને ધિરિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં, હાલમાં આપણે શું શું ઉપયોગી કામ કીધું છે તે જોઇશું તો આપણને ખાતરી થશે કે ધિરિશ સામ્રાજ્યનું (ઉદાહરણ) કામ અમલમાં મૂકવા માટે ધિરિશ પ્રજા કેવી લામકોત ધરાવે છે.

આવા ક્ષિત્રનો આનું કામ કરવા ખાતર દેશ છોડી એનિલક દેશવડે ભોગવવા દૂરના દેશોમાં જાય છે; અને આખી પૃથ્વી ઉપર “ ક્ષિત્રિશ શાન્તિ ” Pax Britannica અને તેથી ચતાલાભ આપવા ખાતર તેઓ દેશવડે ભોગવવા જાય છે. તારે જે ક્ષિત્રનો દેશમાં રહે છે તેમણે, ક્ષિત્રિશ ટાપુઓ, જેઓ ક્ષિત્રિશ સામ્રાજ્યના હૃદયરૂપ—કેન્દ્રરૂપ— છે, તે ઇંગ્લેન્ડ પાસા વિનાના અંકબંધ રહે તેટલા માટે તેમણે પોતાના પૂરેપૂરા બળથી લડવું શું જરૂરનું નથી? આપણું કામ કરવા માટે આપણે કાયકાત ધરાવીએ એવા છીએ, અને આપણા બાપદાદાઓએ વંશિકાએ—પૂર્વજોએ—એમના પરિશ્રમથી એક સૈદા ઉપર ઇંગ્લેન્ડને બચાવ્યું હતું—અને તેમના દાખલાથી યુરોપને બચાવ્યું હતું એમનાં જ આપણે મતાનો છીએ, એવું શું હનિમાને આપણે ન દેખાડી આપવું જોઈએ?

હમણાનાં યોડાકે અડવાડીયાં ઉપર બનેલા બનાવો જાણવાથી આ વિશે હાજરજવાબ મળી શકશે.

પૃથ્વીના જે જે ભાગમાં યૂનીયન જરૂર—ક્ષિત્રિશ અમલનો વાવડો—જોડે છે ત્યાં બધેથી મદદનાં વચનો—વશદારીનાં ભાષણો, યોડાઓ, ખોરાક, અને બીજે સામાન, અને સૌથી વધારે સારી વાત કહીએ તો ક્ષિત્રિશનિઆના બહાદુર પુત્રો, હથિઆરબંધ આ મોટી લડાઈમાં લડવા માટે મહાયુગ્રપ થવા તત્પરતા બતાવે છે.

સામ્રાજ્યની જરૂરીઆતના—અણીના—આવા સમયે હિન્દુસ્તાનના નેવતંત્ર રાજાઓની જિભરાંતી વશદારી અને તેમની આપેલી ખરેખરી મ્હોટાદને શોભા આપે એની ઉમદા સખાવતો આપવા તત્પરતા દેખાડે એ કરતાં આપણી પ્રગ્લની સામ્રાજ્ય ભોગવવાની કાયકાતનો વધારે સારો પુરાવો બીજો કયો હોઈ શકે વાર ૧ યોગ્યર અને ક્ષિત્રન, જેઓ હમણાં યોડાકે જ વખત ઉપર ટટારની ભરેલી લડાઈમાં સામસામા જિભા રહીને લડવા હતાં, તેઓ જે પ્રગ્લ આપણા પર સામ્રાજ્યનો અમલ ચલાવવા માટેના મહાન કાર્ય માટે કાયકાત ન ધરાવતા હોવાનો આલેખ મુકે છે તેમની જ સામા લડવા માટે મંથ્રામ સૂમિ પર રાજ ધરી જિતરી પડ્યા છે.

તેટલા માટે, આપણા વર્તની કરતે ચલા કરવા માટે નાની પ્રગ્લઓના મજબૂત મંદરકા તરીકે અને ઈર્ષ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા એક મહાન કાર્ય કરવાનો અડમ નિશ્ચય ધરાવનારાં પુરુષ તરીકે, આપણે લડીએ છીએ. જે આ બેધો વિચારો કલા છતાં કોઈ પણ ક્ષિત્રનું અંતઃકરણું અને મન પીગળશે નહિ તો અહિં એક નં વધારે દલીલ આપણવાની જોઈ રહે છે તે તે એક આ મહાન વિઘટકમાં ભોક્ષેતરથી રાજ્ય કરવાનું રાજ્યબંધારણ કસોટીએ ચડ્યું છે. રાજદોષ પ્રગ્લિ અને પાછો પગેલાં—એ બેતા આદર્શો વચ્ચેની આ લડાઈ છે. જે કોઈ માણસને આ વિશે શકા ઉપજે તો પ્રશીયન હશેકોટારથ પદ્ધતિ કેવી છે તે એ તપાસ; તે પદ્ધતિ પ્રમાણે એવું છે કે બર્મિનમાં એક ઇલેક્ટ્રારથ પ્રાન્તમાં રહેતો જે બાઈઓ ત્રીજા વર્ગના ૫૭૧ ક્ષેત્રકર્તા જેટલા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી કાઢે તે કરતાં માત્ર એકજા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી શકે છે.

સમસ્ત જનસમાજના જ માણસો સમસ્ત જનસમાજપર રાજ્ય ચલાવે એવું રાજ્ય અને ઉપરના વર્ગના લોકો સાધારણ વર્ગના ઉપર રાજ્ય ચલાવે તબું રાજ્ય-એ અને જાતના અમલની પદ્ધતિ વચ્ચે આ લઘાઈ લઘાય છે એટલું જ નહિ પણ બ્રિટિશ પ્રજામતી રાજ્ય—democracy—પોતાના અસ્તિત્વની ખાતર—પ્રાણની ખાતર—આ મહાન વિચલ લઘવા માટે અડગ ધૈર્ય અને મનોમજ ધરાવે છે એવું બતાવવાનો આ પ્રથમ અવસર છે. પૂનાઈટ કિંગમના મજૂરવર્ગને હમણા જ સત્તા મળેલી છે. આ પ્રમંથે મહાન પ્રશ્ન આ પ્રમાણે બોલો થાય છે: “તેઓ એ સત્તાનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરશે?”

પ્રથમ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સામે અને નેપોલીયન સામે જે મહાન—મહાભારત—મંથ્રામ આપણા સૈનિકો લઘવા હતા તે વખતે અમીર વર્ગના—પ્રીતિ પવનાના ઉચ્છાંપકા નીચે બળા રહેને, લઘવા હતા. અને જો કે મોટી—મંબીર—બૂઝો થઈ હતી તોપણ તે દીર્ઘ અને મહાભારત વિચલમાં આપણી વિજયેન્દ્રા લેજ પણ ઊણી થઈ નહોતી. તેથી આ દેશના મહેનતુ વર્ગની દૃષ્ટે જે સત્તા છે તેને માટે તેઓ પુરતી લાવકાત ધરાવે છે એવું બતાવી આપવાને હું અરજ કરું છું. મોટી મોટી વસ્તીવાળાં આ મુખ્ય શહેરોની અંદર મહેનતુ વર્ગની જરૂરયાનું સબાઓ સમસ્ત બાપણો આપવાનો જેને વારંવાર હક્ક મળેલો છે તેવો હું આરા પરિણામની પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને જ આ અરજ કરું છું.

આપણાં માણસોએ સ્વમંથ્રામ—સંથામ બામપર—જ્યાં હજારો મનુષ્યો મરે છે ત્યાં જઈને ફરજનની સામે દેડ કરીને લઘવા જતું પડશે અને સર્વોચ્ચ આત્માર્પણનું ઉમદા કાર્ય કરવું પડશે એવી ઉમદા આપીત હું તેમને કરું છું. અને તે સાથે સાથે હું માથા દેસાનન ખંડુઓને તેમણે આ પ્રમંથે શુ શુ ન કરવું એ વિશે કેટલીક સચવાઓ અનુમરવાનું કરું છું.

આ મહાન વિચલનો અંત આવશે ત્યારે પૃથ્વી પરથી લઘાઈઓને પણ તિલાંજલિ મળશે અને આ વિચલને પરિણામે લશ્કરી સાધનો (armaments) પણ કમી કરી દેવામાં આવશે, એવું કહેનારાઓનાં વચનો ઉપર તમારે લક્ષ આપવું નહિ. આવું અનુમાન બાંધવું એ જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી વાજળી જણાતું નથી. જગતના ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને આવા અનુમાન ઉપર આવવાની ના કહે છે. તેમ જ સામાન્ય માણસની અકલ (ordinary common-sense) પણ એવું અનુમાન બાંધવાની ના કહેશે. ભયંકર આગ એકદમ—તાજકતોળ—હોલવવા માટે “ફાયર બ્રિગેડ” (આગ હોલવવાની ટુકડી)ની જરૂર છે તે કાંદી નાખવાની બક્ષામણ કોણ કરશે? ચોરો અને લૂંટકાઈ કરનારાની નુકસાન-કારક ટોળાને પકડીને ન્યાયમંદિર આગળ ખડા કરી મૂકવાની હામ બીડનાર—લાપકાન ધરાવનાર—પોલિસને રાજ આપવાની કોણ માગણી કરશે? જર્મન શાહેનશાહના કુદ સલાહકારે સજાગવેલા લઘાઈના બડકા હોલવી નાખવામાં આપણું નૌકાસૈન્ય અને રચણસૈન્ય આપણને સલાય કરશે—જે જર્મન લશ્કરને ઘેવડપમ અને ફ્રાન્સ ઉપર લટાઈ દમશે કરવા માટે આજુબામાં આવ્યું હતું તેને યોગ્ય શાસન બદલો આપણું સૈન્ય આપશે ત્યાર પછી તેમણે પોતાનું વેખમ ભરેલું કાર્ય ઉમદા રીતે કર્યું છે એવું કહીને સંતોષ માનીને અને તેમને શાખાથી આપીને યગર કમી કરી નાખવું એ ખરેખર મૂર્ખના ગણાશે.

આ વિગ્રહ થકી દરજ્યાતે લશ્કરી કેળવણીના અંત—“doom of conscription” આપરી એવા મૂર્ખના બરેલા શબ્દો જેઓ ઉચ્ચારે છે તે પર આપણે લક્ષ આપવાનું નથી. “સર્વજન સેવા” બધા માણસોએ નોકરી-લગ્ગરી સમ્મતેલા—કરવી જોઈએ એવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાથી કેસરના અને તેના સલાહકારોના હાથમાં બળવાન શત્રુ મળ્યું છે અને તેઓએ તેના દુરપયોગ કીધા છે, એ સાંચે બીજું એ પણ માદ સમ્પ્રદાનું છે કે તેની બ—સાર્વજનિક—લશ્કરી—પદ્ધતિથી જે જે રિપબ્લિક પોતાના દેશની સરહદ આગળ ન પોતાના દુશ્મનને આપતા અટકાવી—રોકી-રોકી હતી—અને એવી ન પદ્ધતિથી રશિયાના ઝાર મોંગોલીયાની સરહદ ઉપરથી પોતાનાં લશ્કરમાં લઈવા માણસને એકઠું કરી રાખેો હતો. એટલી વાત સત્ય છે કે નેપોલીયનની સત્તામાંથી પ્રગિય્યાને મુક્ત કરવાનાં ઉમદા ઉદ્દેશથી આખી જર્મન પ્રજાએ શત્રુ પકડ્યાં હતાં—પણ એનો એમણે દુરપયોગ કીધો છે. તેના કલાજ વાજખી અને માનપ્રદ આબરુદાર મંરથા—પદ્ધતિ નાણુક કરવામાં રહ્યા નથી, પણ રશિયાની રાજકીય પદ્ધતિ સુધારવામાં અને પ્રગિયન પ્રજાને વધારે મત્તા આપવામાં રહેશે છે.

૬૬,૦૦૦,૦૦૦ (૬ કરોડ અને ૬૦ લાખ) જેટલી મોટી મદાન જર્મન પ્રજા, જેઓ આ લઘાઈ હમે છતીયું, આ લઘાઈમાં હમે અત્યંત વિજયી થવાના છીએ, એવી મંપણું શ્રદ્ધાથી આ વિગ્રહમાં બિતર્યા છે તેમના બળ વિશે બિનમતો અભિપ્રાય આપણે બાંધવાનો નથી; જ્યારે આપણે આપણા ફ્રેન્ચ, રશિયન, અને એન્ટાલન મિત્ર રાજ્યોની સહાયથી જર્મન લશ્કરને તેમના દેશના માંડના બાગમાં ફાટી પડીયું ત્યાર પછી જ તે પ્રજાને હરાવવાનું કાર્ય શક્ય થશે.

ધ. સ. ૧૯૧૨ માં જર્મન મળ્યે જે વચ્ચે એકઠું કર્યું તેના આંકડા તપાસનાં બાબત પડે છે કે તેમનું નૌદાસત્વ અને રક્ષણમૈત્ત્ય મળીને ૩ લાખ (૩૦૦,૦૦૦) રાજ્યમ દત્ત; અને ૨૦ અને ૨૨ વર્ષની ઉંમરનાં તેમની કને (૧,૦૦૦,૦૦૦) લગભગ ૧૦ લાખ બીજાં માણસ તથા ૬૦૦ જેમને તેમણે અત્યંત (untouched) અને બીજાં દુરપયોગમાં લીધાં નિનાનાં રાખ્યાં હતાં. અને બરેબર બીજા વાત એ જાણવામાં આવી હતી કે નદાઈ શક થઈ ૧૦૦ જર્મનીમાં બીજા ૧૦ લાખ તાજ માણસો ન . આટે વધારે નવાર કરવામાં આવેલા છે. આપણા દુશ્મનોને માળ દેવાની બાબતી ટેપ મામે મારા દેશમંપુજાને મને ચેતવણી આપના દેશે ? એાચર વિગ્રહ દરમ્યાન મી. કીપર્ગિના સપ્તેમાં “કૂચરો તમારા મોંઢે” (મોંઢે દધને) મારી નાખવાનું (Killing Kruger with your mouth) આપણે કરવાનું નથી. પણ રણબ્રમિ—અંત્રાસબ્રમિની ઉપર બ્રિટિશ સૈનિકોનાં પુસ્તી મંપ્લાબંધ માણસો રાખીને વધારે કુશળતાથી લડીને વાજખી રીતે આપણા દુશ્મનોને હગવવા માટે આપણી બધી શક્તિઓનો આપણે ઉપયોગ કરીયું. “પુસ્તી સંપ્લાબંધ” માણસો એવું હું કહું છું તે મામે ગયા ઓગસ્ટ મહિનાની ૨૩ મીથી ૨૬ મી તારીખ મુધી જે દારમ પુદ થયુ હતું તેનો જનગલ સર લોન ફ્રેન્ચનો અહેવાલ વાંચવાની હું મધ્યા બ્રિટનને બજાગબ કકે છું. મમ લઘાઈના દિવમ્બી મળી, મોમાં મળ્યાં વગરની વાતનો એ અહેવાલ છે, એ

તે કેળવાએલા શૈર્ષના, તેજસ્વી પ્રયાસ—મરાઠ્ઠમંથી જ આપણા સમજાગો વિખાસ થતો
ફેલો હતો. એ અહેવાલના આરંભમાં, એક વાક્ય છે તેમાં નીચેના શબ્દો છે:—

મારા ત્રીજા લશ્કરની ગેરહાજરીમાં, આરા, બુહારના પંડખાની ખાજીના ભાગ ઉપર
દ આપવા માટે અથવા કોઈ પણ ભાગ પર વધારે હરકત આવી પડે તો તે જાણને
દ આપવા માટે મેં મારા ઘોડેસ્વારની ટુકડીને જટલી બની શકે તેટલી રીઝવમાં રાખી
11.” આવા વિકટ પ્રસંગે સંગ્રામ અભિપર લલતા ધ્રિટિશ લશ્કરના સેનાધિપતિની પાસે
11પણ સંપૂર્ણ “એકસ્પીડિશનરી ફોર્સ,” ત્રણ ટુકડીનું બનેલું છે તે ત્રણ ટુકડીઓને બદલે
1 ટુકડીઓ માત્ર હતી તેનું શું કારણ? એવો પ્રશ્ન દરેક ધ્રિટને પૂછવો જોઈએ.

આપણા બહાદુર સૈનિકોએ જે ઉમદા વર્તન અને શૈર્ષ આજ પર્યંત દેખાડ્યું છે
તું જ ઉમદા વર્તન અને શૈર્ષ આપણા એ દેશબંધુઓ સંગ્રામભૂમિ પર બતાવશે
મવી આપણને ખાતરી છે. સાકેય આફ્રિકન વિગ્રહમાં મારૂ કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી
11સંગ્રામભૂમિ પર આપણા સૈનિકો વીર પુરુષો પેઠે વર્ત્યા છે અને બીજે બધે સ્થળે સંપૂર્ણ
વેનયપૂર્વક—સર્જન તરીકે વર્ત્યા છે. આપણા સૈનિકો વિશેનો આ અભિપ્રાય હાલની બનેલી
હકીકતોથી સાચો સાબીત થયો છે, અને આપણને પૂર્ણ જાણ છે કે આ દેશમાંથી કે
હિન્દુસ્તાનમાંથી જે અગ્રેજો—ધ્રિટનો—પૂરોપમાં લલવા જશે તે અને હિન્દુસ્તાનના
દેશી લશ્કરના સૈનિકો પણ આ ઉમદા દષ્ટાંતનું અનુકરણ કરશે. આ હિન્દુસ્તાનનું દેશી
લશ્કર તેમના પરાક્રમથી અને દયાળુપણાથી તેમના ધ્રિટિશ અમલદારને જશ આપશે,
અને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિ સામે પણ દ્વેષથી નહિ લલવાની (માત્ર વીરતાથી લલવાની) આશ્ચર્યકારક
શક્તિ તેઓ બતાવશે. એટલું પણ કહીશું કે ધ્રિટિશ સૈનિકો એવી તો ઉમદા રીતે લલે
છે કે હુસ્મનને તેઓ હરાવે છે, તેમને તેઓ મિત્ર કરી નાખે છે. મારો કહેવાનો અર્થ
હું મમજાવીશ:—

જ્યારે ટું ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં હિન્દુસ્તાનના ગયોત્યારે શિખ સામેના આપણા એકલા
એકલ થયાને માત્ર ત્રણ જ વર્ષ થયાં હતાં. જ્યારે પાંચ વર્ષ પછી બળવો ફાટી નીકળ્યો
ત્યારે શિખ લોકો આપણા પક્ષમાં રહીને બળવાખોરો સામે લલયા, અને ઇ. સ. ૧૮૮૦
માં આપણે અફઘાનની સામે લલયા હતા, તેજ અફઘાનો પાંચ વર્ષ પછી ઇ. સ. ૧૮૮૫
માં રશિયન સામે લલવામાં આપણે પડખે બેઠા રહ્યા હતા. બોઆર વિગ્રહ વખતે જે
હય સરદારો હમણાં જ આપણી સામે લલયા હતા તેઓએજ આ વખતે આપણા પક્ષમાં
રહીને જર્મની સામે લલવા કેડ આપી છે.

જ્યારે જર્મન સૈનિકોની સામે આણેપો મકામલા આપણે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે સાકેય
આફ્રિકામાં લલતા આપણા પોતાના બહાદુર સૈનિકોની સામે મકામલા ખરાબ પણ પૂરેપૂરા
જુદા આણેપો મકાયા હતા તે વાદરાખવાનું છે. પણ એ આણેપો સાચા હોવા જુદા
હો—તો પણ આપણે આપણા હાથ અને હૃદય પવિત્ર—નિર્દોષ—રાખીશું અને જર્મનો જેથી
આપણને ચાહે અને માન આપે એ ગતિ આપણે તેમની સામે લલીશું.

આપણે જે રીતે આ વિશ્વના આરભના લદયા છીએ તેનીજ સરખી રીતે આખો સમય લદયા કરીશું એવી અપીત હું છેવટ કરું છું આપણા પક્ષવાદો આપણા ખાનગી વેર ભાવ—આપણે પીસરી જઈશું અને આપણા રાજ્યના અગ્રણીપણા તમે આપણે સૌ એકઠા જીભા ભરીશું છિટને આપણે વચન જાણવું નહિ અને તેના મિત્ર માર આપણે તે મદ થઈ મૂકે મોઝે જોતા જીભા રહેવું એવી અધમ અજ્ઞતાઓનો તિરસ્કારપૂર્વક ધનકાર કરીને, હાલના રાજ્યવાદક મઝે આખી દુનિયાના છિટનના નામની આખર વધારી આપી છે

આ અધમ દરખાસ્ત સામેનો છિટિય રાજ્યવાદક મઝે ધનકાર કરીને જે વાજબી ગુમ્સો ખતાવ્યો છે તેવોજ ગુરસો આખી પૃથ્વીપરના—સઘળા છિટનોએ દર્શાવ્યો હતો આપણે આ વિશ્વના નિષ્પાપ અતકરણથી ઝપનાધ્યા કે—આપણે નવા દેશો જીતીને વધારે સમૃદ્ધિવાન થવાની જગાપણ અપેક્ષા રાખી નથી, પણ આપણી રોડની માગને આપણે વળગી રહ્યા છીએ અને નિર્બળ રાજ્યને જીવતા રહેવાનો જે હક છે તે જાગવવા માટે આપણે આ વિશ્વના જીત્યા છીએ એવા વિચારથી આપણા આખા દેશના લોખ્ખા મનના જાગમા જાડી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ આવી છે યોગ્ય અલ્પવાદીય જેવી યોડી મુદતમા પ લાખ જેટલા માણસો લદાયમા લડના જના માટે તૈયાર થઈ ગયા છે એ સપૂર્ણ રીતે ખતાવી આપે છે કે જોઈનિટનની પ્રજા મંદ સમયે તેમના રાજને અને દેશને સહાય આપવા તયાર જ છે એ આ લગાઈ ઉપરથી આપણા સોક એમ સમજતા થશે કે આપણા વોટ—ખળનો ગમે તેરી રીતનો—વગર નિચાયો ઉપયોગ કરીને આપણને જેટલું લૂટવું હોય એટલું લૂટી લેવું એ માટે રાજ્ય નથી પણ ગળ્ય એ તો આપણું જીવન પણ અપણું કરવાની આદર્શ સરથા છે એવું જો આપણા સોક સમજશે જો આ લદાઈ શાપને ખદલે આશીર્વાદ શુભ ફલદાયક નિર્ણય

પણ માણસો માટે—વધારે માણસો માટે અખીન પ્રયામા આવે છે—સામાન્યતા resources—સાધનમપત્તિના પ્રમાણમા જ મંચામ બુદ્ધિ પર મોટામા મોટું લક્ષ્ય મોક લગાની આશા રાખી શકીએ તે પહેલા ખીજાપાયલાખ માણસોની—સંનિજોની—જરૂર પડશે

એ વાં ઉપર મેન્ચેસ્ટરની કહ બરેલી સભા જોતાજનની સમક્ષ જે મારા દેશખ ધુને કહું હતું કે—“સજ ધરો અને નરનીર તરીકે તમારી કરજ અદા કરો મારણકે તમારી કસોટીનો સમય નજદીક આવ્યો છે તેથી આજે દુ નીએ પ્રગણે કહું છું તે વખતે તમે સામગરી એવી આશા રાખુ છું—

“શૂરવીરો ! નરવીર તરીકે તમારી કમોગનો સમય નજદીક આવ્યો છે”

[વસન્ત-આદિસ.]

પણ એ છે કે “પાર્થાન્વ્યુદય” કાવ્યનો વિષય મેઘદૂત સાર્ય બીલકુલ મળતો નથી. પાર્થાન્વ્યુદય રચનાર એક જૈન ધર્માવલમ્બી હતા. આ કાવ્યમાં તેમણે જૈન તિર્થંકર પાર્શ્વનાથની તપસ્યા, પ્રલોભન અને તે છતવાની રીતનું વર્ણન કર્યું છે. મેઘદૂતમાંના વિરહિ યક્ષના ઉચ્ચારેલ વાક્ય આવા વિષયમાં જુદાજ અર્થમાં વાપરવાં એ કેટલું દુર્લભ છે તે સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે. માત્ર એકેજ ચરણ વાપરવામાં આવ્યાં છે એમ નથી. કોઈ કોઈ પ્રસંગે બીજે ચરણે એકજ શ્લોકમાં વપરાયાં છે. જેમકે:—

તત્રવ્યક્તં દૃષદિ ચરણન્યાસમર્દેન્દુમૈલે
રન્ચં ભર્તૃન્નિભૂવનગુરોં રહિતઃ સવ સપયૈઃ
શશ્વત્સિદ્ધૈરુપહતર્વાલિં ભક્તનમ્રઃ પરીયાઃ
પાપાપાયે મધ્યમમુદિતં કારણં ભક્તિરેવ ।

યોસ્મિન દૃષ્ટે કરણવિગમાદુર્લભમૂક્તપોષાઃ
સિદ્ધક્ષેત્રં વિદધતિ પદં ભક્તિભાજસ્તમેનમ્
દૃષ્ટ્વા પૂતસ્ત્વમપિ મયતાદૈ પૂનર્દૂરતોઽમૂં
કલિપ્પ્યન્તે સ્થિરગણપદમાસ્રયેઽ શ્રદ્ધધાનાઃ ।

આ શ્લોકના પહેલા, ત્રીજા, પાંચમા અને આઠમા ચરણ મેઘદૂતનાં છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ મેઘદૂતનાં બીજે ચરણે એકજ લેવામાં આવ્યાં છે. જેમકે:—

નાહ દૈત્યો ન સલૂ દિવિજઃ કિન્નરઃ પન્નગૌ વા
વાસ્તવ્યોઽહં ધનદન ગરં ગુહ્યકોઽયં મદીયા
વાપી ચાસ્મિન્ મરકતશિલાવદ્ધસોપાનમાર્ગી
દૈર્ઘ્યશ્ચન્ના વિકચકમલૈર્દૌર્ધર્વદૂર્યનાલૈઃ

આ પ્રમાણે ધણી રીતે મેઘદૂતનો ઉપોગ દર્શવિદ્યા ઝાંઝો છે. સ્થળ સંક્રાંતિને લીધે વધારે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં નથી.

“પાર્થાન્વ્યુદય” કાવ્યનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે મુજબ છે:—પાંદવપૂર નગરનો અરવિન્દ નામે એક રાજા હતો. કમઠ અને મરૂતિ નામનાં તેને બે મંત્રી હતા. એ બંને સહોદર બાઈ થતા અને વિશ્વભૂતિ નામે એક બ્રાહ્મણની પુત્ર હતાં. કમઠની સ્ત્રીનું નામ વરૂણ અને મરૂતિની સ્ત્રીનું નામ વરૂણધરા હતું. અરવિન્દે મેં વરૂણધરા નામે કાંઈએક રાજાની સાથે લગાઈ જાગતાં તે પોતાના સૈન્ય સાથે લડવા ગયો તેની સાથે તેના મંત્રી મરૂતિ પણ ગયો. મરૂતિની ગેરહાજરીમાં તેના મ્હોટા બાઈ કમઠે ન્હોતો બ્રાહ્મણની સ્ત્રી વરૂણધરા તરફ અન્યથિત આચરણ થવાનું. રાજા મુદ્દમાં જય મેળવી જ્યારે પાછો આવ્યા ત્યારે

એ હકીકત સાંભળી મરજીતિની સાથે વિચાર ચલાવી એક કઠોર આજ્ઞા ફરમાવી જે અનુ-
સારે કેમકેને નેગરમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યો. પાછળથી કમંડે વનમાં જઈ તપ કરવા
માંડયું પરંતુ મરજીતિના હૃદયમાં અનુતાપ થતા લીધો. વનમાં જઈ તેણે મોટા ભાગને
પ્રસન્ન કરવા તેના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું એટલે દુરાચારી કમંડે પત્યરના ધા મારી મર-
જીતિને એજ અવસ્થામાં પધ કર્યો, અને એ રીતે પોતાની નિષ્કુરતાની પરાકાષ્ટા દર્શાવી.

જન્માંતરે મરજીતિએ વારાણસીના રાજા વિશ્વસેનના ઔરમે રાણી પ્રાહ્લદિવીના ગર્ભમાં
જન્મ લીધો. ઉત્તરકાળમાં તેઓ જૈન તિર્યક પાર્શ્વનાથ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. કમંડે પણ
જન્માંતરે શંખર નામે જ્યોતિરિન્દ્ર રૂપે જન્મે લીધો.

શરઆતની હકીકત આ પ્રમાણેની છે. ત્યાર પછીની ઘટનાથી પાર્શ્વજ્યૂષ્ય કાવ્યને
આરભ થાય છે, પાર્શ્વનાથ ધ્યાનમાં એકા હતા ત્યાં રાજરે આવી આગલા જન્મની
ચતુરતા સ્મરણમાં લાવી પાર્શ્વનાથ સાથે યુદ્ધ માગ્યું પાછળથી બહુ પ્રલોભન નજીણું. આ
કથોપકથન વખતે મેઘદૂતની માફક અનેક સ્થાનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ વર્ણ-
નના જે સ્લોક રચવામાં આવ્યા છે તેમાં કવિને એટલી બધી મુશ્કેલી પડી નથી, કેમકે
મેઘદૂતમાં પણ એવું વર્ણન છે, પરંતુ પાર્શ્વનાથ અટક રહ્યા હતા. કાવ્યના છેવટના ભા-
ગમાં નાગરાજ તેમનાં પત્નિ પ્રમાવતી સાથે પાર્શ્વનાથની પ્રીતી અર્થે પધાર્યાં, શંખરે પણ
પોતાનાં કૃત્ય માટે ક્ષમા પાચી અને પાર્શ્વનાથ પ્રસન્ન થયા.

આ કાવ્યના અંતમાં અંધકારનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપનામાં આવ્યો છે :—
“આ કાવ્ય કાળીદાસ રચિત મેઘદૂતનો આશ્રય લઈ રચવામાં આવ્યું છે, જ્યાં સુધી સુર્વ
ચદ્ર તપે ત્યાં સુધી બીજાનાં કાવ્યો તિરસ્કાર કરી આ કાવ્ય પ્રચારને પામે. દેવ અમોઘ-
વર્ષ હમેશાં ભૂતનની રક્ષા કરે.”

શ્રી વીરસેન મુનિના ચરણક્રમણના મધુકર સ્વરૂપ એક વિનયગેન મુનિએ જન્મ ગ્રહણ
કર્યો હતો. તેમની પ્રેરણાથી જનિ એક જનસેને મેઘદૂતનો આશ્રય લઈ આ કાવ્ય ગ્રંથ્યું છે.” *

* इति विराचितमेतत् काव्यमावेष्ट्य मेघं
बहुगुणमपदोषं कालिदासस्य काव्यम् ।
मलिनितपरकाव्यं तिष्ठतादाशनाकं
भूवनं भवत् देवः सर्वदा मोघवर्षः ॥
श्री वीरसेन मुनि पाद पयोजं मृगः
श्रीमानभूद्विनयसेनं मुनिगौरिपान् ।
तच्चोदितेन जिनसेनं मुनिचरैः
काव्यं व्यधापि परिवोष्ठं मेघदूतम् ॥

દરેક સર્ગના છેવટમાં “અમોઘવર્ષના ગુરુ જનસેનાચાર્ય રચિત પાર્શ્વભ્યૂદય કાવ્ય” વગેરે કાવ્ય છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે કે જનસેનાચાર્ય કાવ્યે વખતે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા હતા, કેમકે અમોઘવર્ષ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

આઠમા સંક્રાંતિ મધ્યભાગમાં દક્ષિણાત્મ્ય પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશીય નૃપતિઓએ ચાલુક્યવંશીય નૃપતિઓને હરાવી પોતાની સત્તા જમાવી હતી. દંભિદુર્ગ રાજ્યએ ચાલુક્ય નૃપતિ બીજા કીર્તીવર્માને હરાવ્યા પછી ૨૦૦ વરસથી વધારે સમય સુધી રાષ્ટ્રકૂટ નૃપતિઓએ દક્ષિણાત્મ્યમાં પોતાની પ્રભા ફેલાવી હતી. * એ રાષ્ટ્રકૂટ વંશીય ત્રીજા ગોવિંદના રાજ્ય અમય વખતે પહેલા અમોઘવર્ષ મિહાસને બીરાજમાન હતા. બી. વિન્સેન્ટ ક્રમીય તેમના રાજ્ય અમલનો સમય ઇ. સ. ૮૧૫ થી ૮૭૭ સુધીનો જણાવે છે. †

પહેલા અમોઘવર્ષ દિગજર સંપ્રદાયના જૈનોના મુખ્ય ષ્ટપોષક હતા. તેઓ પોતે પણ એક કુશળ કસી હતા. “કવિરાજમાર્ગ” નામનો અવકાર ગ્રંથ અને “પ્રજ્ઞોત્તર રત્ન-માળા” એ બે ગ્રંથો તેમણે રચ્યા છે +

ઉપર જણાવેલ જનસેન આ અમોઘવર્ષના ગુરુ હતા એ તેમણે રચેલ પાર્શ્વભ્યૂદય ગ્રંથનાં છેવટના બે શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે. એ ઉપરાંત બીજા ગ્રંથોમાં પણ તેઓ ઉમેખ બોલામાં આવે છે. “ઉત્તરપૂરાણ” નામના જૈનગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે

† “इत्यमोघवर्ष परमेश्वर परमगुरु श्री जिनसेनाचार्य विरचित मेघदूत
वेष्टिते पार्श्वभ्यूदये भगवत् कैवल्यवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ।”

* રાષ્ટ્રકૂટ વંશના અમોઘવર્ષ નામધારી પણ રાજા હતા. પહેલા અમોઘવર્ષ ત્રીજા ગોવિંદના પુત્ર હતા. તેનાં બીજાં પણ કેટલાંક નામ હતાં: નૃમત્સ, મહારાજ સર્વ વા મહા-ગજ પન્ડ, અતિશય-ધવલ-દર્શન વીરનારાયણ તેઓ માન્યપેત (મુસવમાન અંતિહા-સિકોના માનકીર) નગરના પ્રતિષ્ઠિતા હતા. તેમના નિલગુન્ડ અને સિદ્ધરત્ના શીલાલેખ અનુસાર તેમણે બંગાળા પ્રદેશ જીત્યો હતો. એવું અનુમાન થાય છે કે પ્રાકવંશીય નૃપતિ દેવપાલના રાજ્ય અમય વખતે તેમણે બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી હતી જેમાં તેમણે પરા-જય મેળવ્યો હતો.—Eppgraphica Indica, Vol. vi pt. i, p. 2, p. 3.

Early History of India, p. 328.

+ विवेकात्यक्तराज्येन राज्ञेयं स्तुतमालिका,
रचितामोघवर्षेण सूधिया सदल्लंकृतिः ॥

[પ્રજ્ઞોત્તર રત્નમાળાનો છેવટનો શ્લોક.]

“વિરસેન ઐ જનસેનના ગુરુ જ્ઞાતા. અમોઘવર્ષે જનસેનને હૃવતપ્રજ્જામ કરતા”



જનસેન આચાર્યના બીજા ગ્રંથો વિષે વિવેચન મુકવા પહેલા પાર્શ્વબુદ્ધ કાવ્ય સંબંધી એક વાત કહેવી જરૂરી છે. પાર્શ્વબુદ્ધ કાવ્યના કથાવતરના જણાવ્યું છે કે:—

કાળીદાસ નામાભિધાની એક કૃતિએ મેઘદૂત નામનું કાવ્ય રચી જુદાજુદા વખત-
જાને તે સભળાવવા માટે દેશદેશાતરના કરવા માડ્યું આખરે તે અમોઘવર્ષની રાજસભામાં
આવી પહોંચ્યા સભામાં જનસેન અને તેના તીર્થસ્વરૂપ વિનયસેન હાજર હતા કાળીદાસે
ગર્વમાં આવી જઈ પોતાના કાવ્યનું અવર્ણ કરાવી બીજાં ‘વિદ્વાનોની’ અવર્ણ કરવા માડી
જે ઉપરથી તેના ગર્વ ભાંગવા વિનયસેને જનમેનને મુચના કરી જનસેને ઉપહાસમાં હસતા
હસતા કાળીદાસને કહ્યું:—તમારું આ કાવ્ય ખડું સુદર છે પરંતુ તે એક પ્રાચીન અથવાથી
આદ્યત ચોરી કરી લીધેલું જણાય છે કોઈ ભરણી કાળીદાસે કહ્યું “શી ગીતે ?” જનમેને
કહ્યું કે તે ગ્રંથ અદિથી આઠ દિવસની મુસાફરી જેટલે છે આર્વેલા એક મહાનમા છે
આઠ દિવસમાં તે સર્ધ આવી તમને જતાવીશ એમું વ્હી જનસેન ચાલ્યા ગયા અને
આઠ દિવસની અદર પાર્શ્વબુદ્ધ કાવ્ય રચી સભામાં લાવી સંભળાવ્યું કહેવાની જરૂર
નથી કે જનસેને કાળીદાસનું મેઘદૂત એક વખત સાંભળીને જ યાદ રાખી લીધું હતું મેઘ-
દૂતની એક એક પંક્તિ પાર્શ્વબુદ્ધમાંથી લેવામાં આવી છે એમ કહી તેમણે કાળીદાસનો
ગર્વ ભાંગ્યો અને ત્યાર પછી સભા મડપમાં જ મથાર્ય હકીમત જણાવી કાળીદાસની યથો-
ચિત મવર્દના કરી

કાલિદાસાહ્વયઃ કશ્ચિત્ કવિઃ કૃત્વા મહૌનસા ।
મેઘદૂતામિયં કાવ્યં શ્રાવયન્ મણશો નૃપાન્ ॥
અમોઘવર્ષરાજસ્ય સમામેત્ય મદોદ્ગરઃ ।
વિદપોઽવગળ્યૈષ મૃમ્મમશ્રવયત્ કૃતિમ ॥

૧ અમવદિહ હિમાદ્રેર્દેવસિન્ધુ-મવાહો ધ્વનિરિવ
સકલજ્ઞાત્સર્વશાસ્ત્રૈકપૂર્તિઃ ।
હૃદયગિરિતટાદ્વા માસ્કરો માસમાનો મુનિરણુ-
જિનસેનો વીરસેનાદમુખ્યાત્ ॥
યસ્ય પાંથુનસ્વાંશુજાલોવસરદારાન્તરાવિર્ભવત્
પાદામ્બોજરજઃ પિશંગ મૂકુટ મત્યગ્રસ્તન દ્યુતિઃ ।
સંસ્મર્ત્તા સ્વમમોઘવર્ષનૃપતિઃ પૂતોઽહમધેત્યલં
સ શ્રીમાન જિનસેનપૂજ્યમગવત્પાદો જગન્મગલમ્ ॥
(ઉત્તરપૂગણ-પ્રશસ્તિ)

તદા વિનયસેનસ્ય સતીર્થસ્યોપરોચતઃ ।
 તદ્વિદ્યાઈ-કૃતિચ્યૂત્યૈ સન્માર્ગોદીપ્તયે વરમ ॥
 જિનસેનમૂનીશાનસૈવિદ્યાધીશ્વરાપ્રણીઃ ।
 વિંશત્યપ્રશતપ્રંથમવંધશ્રુતિમાવ્રતઃ ॥

एकसन्धित्वत्सर्वं गृहीत्वा पद्यमर्थतः ।
 भू भृद्विद्यत् सभामध्ये शोचे परिहसन्निति ॥
 पुरातन कृति स्तेयात् काव्यं रम्यमभूदिदम् ।
 तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीद्वुष्टः पठताव कृतिरस्ति चेत् ॥

પૂરાન્તરે સૂદૂરેઽસ્તિ વાસરાષ્ટક માત્રતઃ ।
 આનાય્ય વાચયિષ્યામીત્યવોચદયમિકૂંજરઃ ॥
 इत्थे तदव लोक्याय सभापति पुरोगमाः ।
 तथैवास्त्विति माध्यस्थ्यत् समयं चकिरे मिथः ॥

શ્રીમતપાર્શ્વોદીશસ્ય કથામાશ્રિત્ય સોઽત નોત ।
 શ્રીપાર્શ્વોદ્યં કાવ્યં તત્પાદાર્દ્ધાદિષેષ્ટિતમ્ ॥
 संकेत दिवसे काव्यं वाचयेत्वा स संसदि ।
 तदुदंनमूदीर्याय कालिदासममानयत् ॥

[પાર્શ્વોદ્ય કાવ્યમ્—કથાવતરઃ]

પરંતુ ! આ ઉપાખ્યાન સંપૂર્ણ બોલું છે. કાળીદાસ જનસેનના સમસામાયિક નહતા તે સહેલાઈથી સાધીત થઈ શકે તેમ છે. જનસેન નવમા સૈકામાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા હતા. અમેયવર્ષનો રાજ્ય અમલ ઈ. સ. ૮૧૫ થી ૮૭૭ સુધીનો હતો. નવમા સૈકાના છેલ્લના બાગમાં અને દસમા સૈકાના પ્રારંભમાં જનસેન, શુભમ્ભર વગેરે દિગંબર જૈનાચાર્યોના પ્રભાવથી બૌદ્ધ ધર્મની અવનતી થતી હતી. * પરંતુ કાળીદાસ સાતમા સૈકા અગાઉ વિદ્યામાન હતા તે વિશે કશો શક નહોતો નથી. આલ્મ્ય નૃપતિ ખીન પૂલકેશીના રાજ્ય અગસ વખતે સખાએલ એક શીલાલેખ મળી આવ્યો છે જેમાં જૈન કવી સ્વીમીર્તી, કાળીદાસ

* The rapid progress made by Digambar Jainism late in the ninth and early in the tenth century under the guidance of various notable leaders, including Jināsena and Gunabhadra who enjoyed the favours of more than one monarch had much to do with the marked decay of Buddhism. (Vincent-Smith,—Early History of India, p. 328.)

અને ભારવીમાં નામનો ઉલ્લેખ જોઈ શકાય છે. એટલે કાળીદાસ જીવનસેનની હરોલ યજ્ઞ ગયા પાપત સંદેહ રહેતો નથી. ખીજે પૂલકેશી ઇ. સ. ૬૦૮ માં ગિહાસનારૂઢ યજ્ઞેલ. શીલા-લખતો કાળી પપદ શકાબ્દનો છે તેથી સ્પષ્ટ સ્તબ્ધ છે કે કાળીદાસ ખીજ પૂલકેશીના રાજ્ય અમલ વખતે ૫૫૬ શકાબ્દ અગાઉ વિષ્ણુના હતા, અને જીવનસેન તેમની પાછળ, જસો વર્ષે પ્રાદુર્ભૂત થયા હતા.

જીવનસેનના ખીજ અંચોનો હવે કંઈક પરિચય આપીએ.

જીવસેને “ જયધવલપૂરાણ ” નામના જૈન ગ્રંથની દીકા રચી છે. એ દીકા રચના સંબંધી એવો ઇતિહાસ છે કે તેમના ગુરુ વીરસેને જયધવલ પૂરાણ ગ્રંથની દીકા રચવી શરૂ કરી હતી પરંતુ તે સંપૂર્ણ કર્યા અગાઉ તમો મૃત્યુ પામ્યા. ગુરુએ આરભેલી દીકા અસંપૂર્ણ રહેલી જોઈ જીવસેને તેને પુરી કરી. વીરસેને વીસહજાર શ્લોક રચી મૃત્યુ પામ્યા હતા તેમાં જીવસેને ખીજ આલોસ હજાર શ્લોક ઉમેરી તે સંપૂર્ણ કરી. આ દીકા રચનાનો સમય તેની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે. ૭૫૯ શકાબ્દમાં તે સંપૂર્ણ થઈ હતી.

“एकोणपाट्टे समर्थिक सप्त शताब्देषू शकनरेन्द्रस्य ।
समतीतेषू समाप्ता जयधवला माभूतव्याख्या ॥”

તેમણે રચેલ ત્રીજા ગ્રંથનું નામ “ આદિપૂરાણ ” છે. તેમાંનો વિષય તીર્થંકરો અને શક્તાકા પુરોહિતો પરિચય આપવાને લગતો છે. પરંતુ તેના ૪૨ અધ્યાય લખાતાં જીવસેન મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ રીતે એ ગ્રંથ અપુરો રહેલો જોઈ તેમના શીષ્ય શુભમદ્રાચાર્યે પાંચ અધ્યાય લખી આદિપૂરાણ સંપૂર્ણ કર્યું તોપણ તેમાં વર્ણન કરવાનો બધો વિષય ગ્રંથમાં ન આવી શકવાથી શુભમદ્રાચાર્યે “ ઉત્તરપૂરાણ ” નામનો એક ગ્રંથ પોતેજ રચી એ વિષય પુરો કર્યો. જીવસેને રચેલ આદિપૂરાણ અને શુભમદ્રાચાર્યે રચેલ ઉત્તરપૂરાણ એ બે ગ્રંથો એકત્ર થઈ જૈન સાહિત્યમાં મહાપુરાણ નામે સુપ્રસિદ્ધ થયા છે.

જૈન હરિવશપૂરાણ નામે એક ગ્રંથ જીવસેને રચ્યાનું પીટસેન, બાંડારકર વગેરે વિદ્વાનોએ જણાવ્યું છે પરંતુ પદ્મરાજ સપ્તીઆલાખ, એમનો મત જલ્દબરેલો છે એવી પુકતિના સમર્થનમાં નીચેનાં કારણો જણાવે છે :—મહેલાં તો લેખો કહે છે કે, હરિવશપૂરાણ જીવસેન નામના કોઈ એક વિદ્વાને રચેલ છે તે બાબતનો મંદેહ નથીજ. પરંતુ એ જીવસેન અને પાર્શ્વજીવદય રચનાર જીવસેન, એકના એક નથી, કેમકે આદિપૂરાણ અને હરિવશપૂરાણના

§ येनायोजि नवेऽश्मास्थिरमर्षविधौ विवेकिना जिनवैश्व ।
स विजयतां रविकीर्त्ति कविताश्रित कालिदास भारवी, कीर्तिः ॥

x ભારકર: ભાગ ૧, કિરણ ૧, ૫૯ ૫૦.

મગળાયરણુમા જે પદ્ધતિ આપવામા આવી છે તે જે વચ્ચે કથ મળતાપણું નથી હરિવંશપુરાણ રચનાર જનસેન, હરિવંશપુરાણના મગળાયરણુમા જનસેન સ્વામીને નમસ્કાર કરે છે, જે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે કે આ જનસેન કોઈ જુદીજ વ્યક્તિ છે હરિવંશ રચનાર જનસેન પોતાના ગુરૂનો પરિચય નીચે મુજબ આપે છે — “જનસેનના” અમિતસેન, અમિતસેનના જ્યેષ્ઠ ભાઈનું નામ કીર્તિસેન આ કીર્તિસેનના મુખ્ય નેમિનાથ સ્વામી નેમિનાથ સ્વામીના ભક્ત જનસેને હરિવંશપુરાણ ગ્રંથ છે ” આ સહજ માન્ય પડે છે કે પાશ્વિક્યૂદય વગેરે ગ્રંથો રચનાર જનસેન (જેઓ શિષ્ય હતા) હરિવંશપુરાણ રચનાર જનસેનથી જુદા જ છે

જનસેને “વર્ધમાનપુરાણ” નામે એક જીને ગ્રંથ પણ રચ્યો છે તેવું હિં પુરાણના મગળાયરણુમાના એક શ્લોક ઉપરથી જણાય છે * આ બધા ઉપરથી જણી છે કે જનસેન આચાર્ય આર ગ્રંથ રચ્યા છે (૧) પાશ્વિક્યૂદય કાવ્ય, (૨) જુની દીકાનો પાછનો ભાગ, (૩) આત્મપુરાણ અને (૪) વર્ધમાનપુરાણ

હવે જનસેનનો ચોક્કસ પરિચય આપી આ લેખ પૂરો કરશું

તીર્થંકર મહાવીરના તીરોભાવ થયા પછી દિગંબર-સંપ્રદાયના આર સત્ સ્થાપના આગ્યા હતા જે આર વિભાગ અનુક્રમે નદિ, દેવ, સેન અને સિંહ નામે ઉપાધી ધારણ કરતા જનસેને સેનસંપ્રદાય દીક્ષા લીધી હતી તેમની ગુરૂ પરંપરા આ પ્રમાણે છે

મમન્તબડ (૨૩)

ગિવકોટી (મેનબડના શિષ્ય)

વીરમન (ગિવકોટીના શિષ્ય)

જનસેન (વીરસેનના શિષ્ય)

† જિતાત્મ પરલોકસ્યુકવૌના ચક્રવાર્ત્તિનઃ ।

વીરસેનગુરોઃ કીર્તિરકલંકાવપાસતે ॥

યામિતેઽભ્યુદયે યસ્ય જિનેન્દ્ર ગુણ સંસ્તુતા ।

સ્વામિનો જિનસેનસ્ય કીર્તિઃ સંકીર્તયત્યમૌ ॥

+ વર્ધમાન પૂરાણો, વદાદિત્યોક્તિ ગમસ્તયઃ

પ્રસ્ફુરન્તિ ગિરીશાન્તા સ્ફુટ સ્ફટિક મિત્તિપૂ ॥

[હરિવંશ પુરાણના મગળાયરણુ]

હસ્તિમદ્ધ કવિ પ્રણીત “ ચિકિત્સા કૌશીય ” નાટકમાં એ પ્રમાણે શુર પરપરા આપીછે
 ઇનમેનના વગ પરિચય વિશે વધારે કશું જાણવામાં આવ્યું નથી દાક્ષિણાત્યમાં
 તેમણે પોતાનું જીવન રોપ કર્યું હતું. અમોઘવર્ષ ગંગાની રાજ્યધાની માન્યખેટઁ માંજ તેમણે
 પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ગાળ્યો હતો

તેમણે ધર્મ સમઘી પુસ્તકો ૪૨ રચ્યા હતા તેમના વિચાર મુજબ “ ધર્મ મંબધી કવી
 તાજ શ્રેષ્ઠ છે જાણી તો કેવળ માન પાપમાં મહાયતા આપે છે ..શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી,
 મહા કવિજ્ઞાની ઉપાસના કરી, ધીમાન પુરુષો કેવળ ધર્મમંબધી યશોયુક્ત શ્રેષ્ઠ કાવ્ય રચે
 છે”† ઇનમેને પોતે પણ આ વાક્યને યથાર્થ પાળ્યા હતા પાર્શ્વબૂદ્ધ કાવ્યમાં રચે રચે
 આદિ રમામક સ્લોક છે ખરા પરંતુ એ કાવ્યનો પ્રતિપાદ વિષય જૈન તિર્થંકર પાર્શ્વનાથના
 પ્રતોબન—યનો છે. ઇનમેન પોતે જૈન ધર્મના એક મુખ્ય આચાર્ય હતા તેથી તેમનો
 પ્રભાવ પણ અપરિમીત હતો પોતે રચેન ગ્રંથોમાં પણ તેમણે જૈનધર્મનું શ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠાન
 કર્યું છે અને તેમની તેમજ તેમના શિષ્ય ગુણબદ્ધની અથાગ ચેટાથીજ બાદ ધર્મની ૪૮
 મૂળમૂર્તિના ઉખડી ગઈ હતી તેની માફી દતિહામ પુરે છે

ત્રીભોવનદાસ દામોદરદાસ

* સ્વામી સમન્તભદ્રોઽમ્ દેવાગમ-નિર્દર્શકઃ

શિષ્યો તદીયૌ શિવકોટિનામા શિવાયનઃ શાસ્ત્રવિદાં ચરિષ્ઠૌ
 કૃત્સ્નશ્રુત શ્રીગુરુપાદમૂલે હાધીતિમમ્ભો ભવતઃ કૃતાર્યૌ ।
 તદમ્બવાયે વિદૂષાં ચરિષ્ઠઃ સ્પાદાદનિષ્ઠઃ સકલાગમજઃ
 શ્રી વીરસેનોઽજનિતાર્કિકશ્રીઃ મધ્યસ્તરાગાદે સમસ્ત દોષઃ
 તદ્દિષ્ટપ્ય મવરોજાતો જિનસેન-મૂનીશ્વરઃ
 યદ્વાદ્મયં પૂરો રાસીન્ પૂરાણં પ્રથમં ભૂવી

[ચિકિત્સા કૌશીય નાટકની પ્રશસ્તી]

× વર્તમાન મહાખેડ નિઝામ રાજ્યમાં આવેલ છે. N Lat 17,10. E. Long.
 77.13 (મિન્સેન્ટ સમીથ)

† ધર્મ્માનૃવન્ધિની યા સ્પાત કવિતા સૈવ શશ્યતે ।
 શોષા પાપાસ્રવાયૈવ સુમયૂક્તાપિ જાયતે ॥
 તસ્માદ્ ભાસ્ય શાસ્ત્રાર્થાન્ પાઠ્ય ચ મહાકવીન્ ।
 ધર્મ્યં શસ્યં યશસ્યંચ કાવ્ય કૃર્વન્તુ ધીમનાઃ ॥”

પુસ્તકોની પહેંચ.

નીચેનાં પુસ્તકોની પહેંચ અને ઉપકર સાથે સ્વીકારીએ છીએ—

- *૧. શ્રીભાષ્ય. વો. ૧-૨. કર્તા પ્રો. આનન્દરાજકર બાપુભાઈ કુન.
૨. વાસુ પુરાણ ક. તર્કવાચસ્પતિ બદ્રીનાથ શાસ્ત્રી
૩. અરાદમા સૈકાનુ યુરોપ. કર્તા ગોકળદાસ મ. શાહ.
૪. અર્વાચીન યુરોપ. " " " "
૫. ધર્મવર્ણન. કર્તા પ્રો. આનન્દરાજકર બાપુભાઈ કુન
૬. શ્રી જૈન ધર્મના વ્યાખ્યાનો. શ્રી દાનવિજયજી.
૭. વિવાહ વિધિમાગ. ગોવીંદ સખારામ સર દેસાઈ.
૮. વિદ્યાર્થીઓની સાં અને નીતિ વિ. સ્થિતિ. કર્તા હોટાકાવ નરભેરામ ભટ
૯. કાન્હેડે પ્રબંધ કર્તા રા. રા ડાલાભાઈ પી. દેરાસરી.
૧૦. મેધદત્ત બાપાન્તર કર્તા રા. રા દિલાભાઈ ધનસ્થામ.
૧૧. રત્નિકાન્ત. કર્તા રા રા ચુનીલાલ નરભેરામ
૧૨. જુગોળ (મુખ્યત્વે ત્રીજા ધોરણ માટે.) કર્તા રા રા હીમ્મતલાલ ગણેશજી અંગર
૧૩. ગીતામાં ઈશ્વરવાદ. કર્તા દામોદર વખતચંદ શાહ.
૧૪. મુખ્યગણિત રીતિ કર્તા રામભાઈ દાવિદાસ પટેલ.
૧૫. " જ્યારે સૂર્યોદય થશે " સૌ. પ્રિયમતી શુક્રપ.
૧૬. હિન્દુશુદ્ધ-સંસારનુ દિશ્વરંન દેવશી વેવરી
૧૭. મહારાજા કનકકાન્ત. વીરવલ. હ. મહેતા.
૧૮. વડોદરાને વડલે લલિત
૧૯. પડિત શુરેન્દ્ર વિદ્યાર્થીના લેખો અને લેખનું મહિમ છવનચરિત્ર પૂર્વાર્ધ
અનુવાદક ચંદ્રશકર નર્મદાશકર પડયા. બી. એ. એલ. એલ.
૨૦. રાધેનો પર્વત. રા બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. બી. એ. એમ. એમ.
(અપૂર્ણ.) †

-1

* નં. ૧ થી ૮ શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારના કળવણી ખાતા તરફથી.

† આ યાદી આવતાં માસમાં આર્થિક ચકાવવામાં આવશે. એમાં બીજા નામો પ્રસિદ્ધ થશે. પરંતુ કોઈ પુસ્તકનું નામ સરતે ચૂકવી રહી જાય તો પુસ્તક ગોકળદાસ શુદ્ધે અ માફ ધ્યાન ખેંચના કૃપા કરવી

(અવરોધક.)

ભુખે મરતાં અનાથોને બચાવો ! !

નડીઆદના હોંદુ અનાયાશ્રમમાં તમામ હોંદુ કોમના નીરાધાર, ધરખાર, માખાપ વીનાના અનાથ બાળકો, વીધવાઓથી ભગ્નએના કુમળા બાળકો, વરૂંધ અશક્ત અપંગો. વીગેરેને પાળી પોષી મનાય બનાવવામાં આવે છે.

દાન આપવાનું ખરેખર સુધાત્ર સ્થાન આ નડીઆદ હિન્દુ અનાથ આશ્રમ છે.

રૂ. ૨૦૦

એકી વખતે આપી વરસના એક દીવસે દાતાનાં સ્મરણમાં અનાથોને અન્નદાન આપી તેમના પ્રાણ બચાવી અમર નામ કરી

ખરૂં પુન્ય

મેળવી પરલોકની વાટખરચી: પ્રાપ્ત કરી દેવો ! !

અત્યાર સુધીમા

૩૦ અન્નદાન

તો મળી ચુક્યા છે.

આશ્રમમાં દરેક જાતના દાન લેવાય છે. એક રૂપિયાથી વધુ દાન આપનારનાં નામ દર વરસે રીપોર્ટમાં પ્રસીદ્ધ થાય છે રીપોર્ટ મફત મળે છે મારે દયા લાવી જરૂર દાન મોકલી રીપોર્ટ મંગાવો

મંત્રી, હોંદુ અનાયાશ્રમ, નડીઆદ.

(૪૭૦)



Allegiance to Humanity.

Our country is not the only thing to which we owe our allegiance. It is owed also to justice and to humanity, owed to our fellow-men in other countries as well as in our own. Doubtless we are called upon to think first and feel first for those whom we know best and for whom we are most directly responsible, our own fellow citizens. But we are not therefore to forget that we have duties to the other peoples also, and these duties are doubly urgent if in any case we think that justice is as much on their side as on ours. True patriotism consists not in waving a flag, not in shouting "our country, right or wrong," not in so valuing our country as to respecting its best traditions as to desire and to strive that our country shall be righteous as well as strong. A state is none the less strong for being resolved to use its strength in a temperate and pacific spirit and for putting justice and honour above all its other interests. Ought not the patriot to say to his country what the poet said to his lady —

"I could not love thee, Dear, so much
Loved I not honour more"

It was well observed not long ago by Mr. Root that there ought to be, and there was gradually coming to be, a public opinion of nations which favored arbitration and would condemn any Government which "plunged into war when amicable means of settlement were available. May we not go even farther and desire and work for the creation of a public opinion of the world which has regard to the general interests of the world, raising its view above the special interests of each people? Sixty years ago the progress of humanity was held to be marked and measured by the growth of a cosmopolitan spirit which extended its benevolence and sympathy over the earth. The strengthening of the sentiment of nationality was then welcomed as a means of helping expressed or divided nationalities to assert themselves and secure union. No one then supposed that national feeling would reach its present height. It is surely carried to excess when men think only of the glory and the power of their State and forget what they owe to mankind at large."

—James Bryce"



Allegiance to Humanity.

Our country is not the only thing to which we owe our allegiance. It is owed also to justice and to humanity, owed to our fellow-men in other countries as well as in our own. Doubtless we are called upon to think first and feel first for those whom we know best and for whom we are most directly responsible, our own fellow citizens. But we are not therefore to forget that we have duties to the other peoples also, and those duties are doubly urgent if in any case we think that justice is as much on their side as on ours. True patriotism consists not in waving a flag, not in shouting "our country, right or wrong," but in so valuing our country and respecting its best traditions as to desire and to strive that our country shall be righteous as well as strong. A state is none the less strong for being resolved to use its strength in a temperate and pacific spirit and for putting justice and honour above all its other interests. Ought not the patriot to say to his country what the poet said to his lady —

"I could not love thee, Dear, so much
Loved I not honour more"

It was well observed not long ago by Mr. Root that there ought to be, and there was gradually coming to be, a public opinion of nations which favored arbitration and would condemn any Government which plunged into war when amicable means of settlement were available. May we not go even farther and aspire and work for the creation of a public opinion of the world which has regard to the general interests of the world, raising its view above the special interests of each people? Sixty years ago the progress of humanity was held to be marked and measured by the growth of a cosmopolitan spirit which extended its benevolence and sympathy over the earth. The strengthening of the sentiment of nationality was then welcomed as a means of helping oppressed or divided nationalities to assert themselves and secure union. No one then supposed that national feeling would reach its present height. It is surely carried to excess when men think only of the glory and the power of their State and forget what they owe to mankind at large."

—James Bryce

વસન્ત



इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः,
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાજ પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માજ પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાજ પ્રમદિતવ્યમ મૃત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, અંક ૧૧.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ, સંવત ૧૯૭૧

“ધ બેબી” : બાળક.

The Baby.

(A Mother's Book by a Mother-
By a University Woman.)

પીપલ્સ બુક્સ (Peoples' Books) નામની ગ્રંથમાળા અતિ આશ્ચર્યકારક ભવતો
છે. એની સ્વના ધણી જ પ્રશસ્તીય છે. નાના પ્રકારના વિષયો ઉત્તમ ચિત્રો અને આકર્ષક
પાસે લખાવેલા છે. હરેક પ્રકારની માહિતી એ પુસ્તકો વાંચનારી મળે છે. તે છતાં તેની
ફીમત ખુબ જ જુદા રૂપવામાં આવી છે. પુસ્તકનું કદ ઘણું જ ન્હાનું અને બાપા ધણી
જ મહેલી છે. આ ગ્રંથમાળાનો એક મહુકો The Baby—બાળક—એ નામનો છે. એમાં
માત્ર ૬૨ પાનાં છે. પણ બાળકની માતાએ જાણવી જોઈએ એવી ધણી ખરી જાનત
આપેલી છે. આખું પુસ્તક એવું ન્હાનું છે કે તેમાં મહાએકા વિષયનો સાર આપેલો
સુકેશ છે. માત્ર આત્મકર્મણિક જેવું આપીને હું એવો માનુ છું; એટલી જ ઉચ્ચથી કે
આ અતિ ઉપયોગી વિષયની શુભરાતી સાહિત્યમાં ચર્ચા થાય અને એ વિષયનાં પુસ્તકો લખાય.

આપણા દેશમાં બાલકોના મરણનું પ્રમાણ એટલું ખુબ વધી ગયું છે કે તે તરફ ખુબ
જાણી આપવાની જરૂર છે. ૧૯૧૧ ના વસ્તીવૃદ્ધિ આંકડા તપાસતા માનુષ પડે છે કે
પાંચ વર્ષમાં જન્મ મરણની ગંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

છોટસાઓ.

૧૪-૩.

મરણ.

૪૭,૫૨,૧૫૨

૧૦,૧૬,૮૨૩

છોટરીઓ.

૪૪,૫૭,૫૫૧

૮,૭૩,૧૭૭

અનેક કારણોને લીધે આતું ત્રાસજનક પરિણામ આવે છે. તેમાં દેશની ગરીબ સ્થિતિ, સ્વચ્છતા તરફ ડુલ્લેસ, મજૂરીના ધણા ન હલકા દર, બાળલભ, ટુંકે અંતરે થતી પ્રસૂતી, દૂધ તથા ખીબા ઉપરના ખોરાકની ગોંધવારી, અગ્નિ આટલાં મુખ્ય કારણ લાગે છે. આ સર્વમાં બાળકને કેવી રીતે હાલેરવાં જોઈએ, એ બાબતનું અગ્નિ, એ મોઢામાં મોઢું કાઢવું છે. પરંતુ આ કારણ મહેલાઈથી દૂર થઈ શકે એવું છે, દીલગીરીની પાત એટલી ન છે કે તે છતાં તે તરફ લક્ષ ન આપ્યાથી જીવની હાનિ થાય છે. ન્હાની બાબતની માતાને માહિતી ન હોય તેથી બાળકની ઇંદગીને જોખમ પહોંચે છે, તે અમંખ્ય જીવનો નાશ થાય છે. આ અગ્નિ દર કરવા માટે એ વિષયનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં તૈયાર કરાવવું જોઈએ. શાળાઓમાં એ વિષય શાખા કરવા જોઈએ, તેમ ન માતાએ એ બાબતનું જ્ઞાન હોય તો તાત્કાલિક રાખવું જોઈએ. અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ.

બાળકના જીવનમાં પ્રથમનાં વર્ષ અને તેમાંએ પહેલું વર્ષ બહુ ન સંભાળ લેવા ન જરૂર છે. એ ન વિષય મુખ્યત્વે આ પુસ્તકમાં અર્થાયો છે; અને તેથી એનું નામ 'બેબી' (બાળક) રાખવામાં આવ્યું છે.

બાળકને જન્મતાં વાર ત્રાસ લેવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ તેને જાગે કાંઈ પીના ભોજન વગેરે પડતી નથી. સાધારણ રીતે પાચનક્રિયા બહુ દુઃખ દે છે. બે વર્ષ સુધી એનું જરોજર દેહાણું પડતું નથી. તેમાંએ દાંત આવવાની વખતે તો બહુ ન હેરાન ગતિ પહોંચે છે. ત્યાર પછી અન્ન લેવાના આરંભ વખતે પણ બહુ ન સાવચેતી રાખવી પડે છે. પરંતુ જન્મ પછીના પહેલા બે એક મહિના તો બહુ ન સંભાળવાનું છે. મરણની સંખ્યા એ ન સમજવી બહુ હોય છે. કુલ મરણની સંખ્યામાં અર્ધેઅર્ધ સંખ્યા એ વખતની હોય છે. ઘણી ન્હાની ન્હાની બાબતોની સંભાળ રાખી હોય તો મરણની આટલી મોટી સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ શકે. એ ન આ પુસ્તક લખવાનો મુખ્ય હેતુ છે.

અંધકાર યુનિવર્સિટીમાં પાસ થયેલી સજારી છે. અને તેને ત્રણ છોકરાં છે. તેની ઉંમરમાં લાંબો ફેર નથી. પતિ પત્ની એકે કાંઈ વિશેષ તંદુરસ્ત નથી પણ માત્ર ચોક્કસ સંભાળ લેવાને લીધે છોકરાંઓએ કદી મંદવાડ ભોગવ્યો નથી. આ પુસ્તકમાં આપેલી સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવામાં પૈસાની કાંઈ ગરજ નથી. એટલું ન કે એ બાબતમાં માનક રાખીને અંધારૂં માહિતી મેળવીને બાળકની સંભાળ રાખી હોય તો અમંખ્ય જીવનું રક્ષણ થાય, અને પ્રતિ તંદુરસ્ત થાય.

પુસ્તકમાં આપેલી સૂચનાઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરવું તો અશક્ય જ છે. એમ કરવા જતાં તો દરેકનું એક મોટું પુસ્તક થાય. માત્ર એમાં ક્યા ક્યા વિષયો આપ્યા છે તેનું રેખા દર્શન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

બાળકના પ્રથમના દિવસો—દરેક માએ છોકરાને ધવડાવવાં જોઈએ. તેમ કરવાથી પોતાની તેમ જ છોકરાંની તબીબતને ઘણી રીતે ફાયદો થાય છે, અને ઘણી મુશ્કેલીઓ અને દરદ અટકાવી શકાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી એ કલાક પછી ધવડાવવાનું શરૂ કરી શકાય; જે તરત મુશ્કેલી પડે તો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

Nipple (છાતી) બહુ સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ. દરેક જાતની સ્વચ્છતા ઉપર બહુ ધ્યાન આપવું: જે દોષ કારણસર ધવડાવી શકાય એવું ન હોય તો ઘણી જ સંભાળ અને સ્વચ્છતા વાપરીને બહારનું દૂધ આપવાનું શરૂ કરવું.

દૂધ કેવી રીતે આપવું તેનાં બૂદ્ધાં બૂદ્ધાં પ્રમાણ છે તે દરેક માએ જાણવું જોઈએ. સાધારણ રીતે દૂધની જોડે ઓછા વધતા પ્રમાણમાં પાણી ઉમેરવામાં આવે છે. ઘણા તરીકે જે પહેલા અદવાડીઆમાં દૂધના કરતાં ત્રણ ગણું પાણી ઉમેરવામાં આવે તો વરસની આખરે એકદર જથ્થાનો ફે ભાગ પાછીનો આવે. દૂધમાં પાણી ઉપરાંત યોગ્ય લાઘમ વોટર, —સુનાતું પાણી અને બાર્લી વોટર, —જવનું પાણી ઉમેરાય છે. ઉમર વધતાં તેમાં યોગ્ય ફીમ— મજાદા અને ખાંડ નાંખવી. ઉમર વધતાં પાણીને બદલે જવનું પાણી નાંખવું.

દૂધને હમેશા બરોબર ઉકાળવું જોઈએ.

ઉન્દાળામાં તાપમાં તે બગડવું ન જોઈએ. હમેશા દૂધના વાસણ નીચે પાણી રાખવું અને ઉપર ઝીણું કપડું કે છાબડી ઢાંકવી. દવા જઈ શકે નહિં એવું ઢાંકણ ઢાંકવું નહિં, તે કદી ઉઘાડું રાખવું નહિં.

બાળકને નહવડાવવામાં ઘણી સંભાળ રાખવી જોઈએ. કેવી રીતે નહવડાવવું, પાણી કેટલું ગરમ રાખવું, ઝોરડામાં હવાની આવજા કેવી રાખવી, વિગેરે જાણવું જોઈએ. નહવડાવ્યા પછી બરોબર લણવું, જરા બીનું રાખવું નહિં, હાથપગ સારી પેઠે મસજીવ જોઈએ અને ઊંચા નીચા કરીને આખા અંગને કસરત કરાવવી જોઈએ.

બાળકને બનતા સુધી પોતાની ખાસ સલાહનું નહિં. આપણા દેશમાં માખી અને મચ્છર એટલા હાનિકારક છે કે હમેશા મચ્છરદાનીનો ઉપયોગ કરવો.

બાળકનું વજન યોગ્ય યોગ્ય દિવસે લેવું. વધ ઘટની બબર પડવાથી કારણ સોધી કઢાય, અને જે ઘટ થતી માલુમ પડે તો તેનો ઉપાય લેવાય, બળાઆ કઢાવ્યા દોષ કે circumcision કરાવ્યું હોય તો વખતે ધરાડો થાય.

ત્રીજો મહિનેથી પધારીમાં સૂતાની ટેવ પાડવી. એથી એનાં અવયવ છૂટાં થશે અને મનજૂત થશે. પણ તે વખતે કદી એસાડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ.

બાળકની પાસે ચીનો મૂકવામાં બહુ સંભાળ રાખવી. દીવાસળી, મણકા, ઝેરી ફલ વિગેરે એના મોંમાં પેસે તો નુકસાન થાય.

દાંત—દાંત આવતી વખતે ઝાડા બહુ થાય છે તે વખતે જોવું જોઈએ કે બોરાકને લીધે ન થતા હોય. બહુ થતા હોય તો ઘરગણુ દવા આપવી.

મોંમાં આવવાની ટોટીથી નુકસાન થાય છે એ ધારવું જોઈએ. પણ તે ટોટીને જલ ધૂળ લાગવા ન દેવી. રોજ એક વખત ઉછાળવી, અને મોં પર પડી જાય તો ઘોષ નાંખવી.

કપડાં—બાળકના દીલ ઉપર બહુ કપડાં ન રાખવાં. કપડાં બહુ જ સ્વચ્છ અને ટોટી રાખવાં. જરા કીનાં થાય તો તે બદલી નાંખવાં. ગંદવાડમાં કદી બાળકને સવાડી ન રાખવાં.

બાળકની તખીયત સારી રહે તે માટે માતાએ પોતાની તખીયત સંભાળવી જોઈએ. ખુશી હવામાં કસરત કરવી જોઈએ. પુષ્ટિકારક ને સદો બોરાક લેવો જોઈએ. બહુ ભારે, બહુ ખારો, તીખો, પાચન ન થઈ શકે એવો બોરાક લેવો જોઈએ નહિ. પૂરતા જથ્થામાં દૂધ લેવું જોઈએ. જો પોતાને દૂધ પૂરતું ન આવે તો બહારનું દૂધ યોગ્ય આપવું, પણ તદ્દન છોડાવવું નહિ. અગીઆરેક મહિના પછી માના દૂધના ઉપરાંત કાંઈ જોઈએ તો દાણનું પાણી અથવા ચોખાનું પાણી આપવું. પણ નક્કર (હોળીંતો) બોરાક કાંઈ આપવો નહિ. પછી ધીમે ધીમે માતું દૂધ છોડાવવું ને બોરાકની શરૂઆત કરવી.

સાધારણ રીતે બાળકની ફરીઆદ પેટની કબજીઆત constipation હોય છે તેને માટે બહુજ સંભાળ લેવી. કારણ કે તેનાથી અનેક રોગના ઉપદ્રવ થાય છે. જો દૂધ પચતું ન હોય તો તે દૂધ સ્થાવરવાને ઉપાય કરવો. બંધકોશ માટે મેલીન્સ કુડ, યોર્કુટ્ટા-યર્લ પાણી પણ ફાયદો કરે છે. અછર વિગેરે ફળનો રસ પણ અપાય છે. ચોખ્ખું મધ ઘણું ફાયદાકારક છે. બધાં છોકરાને દિવસના યોગ્ય કલાક ખુશ્ખામાં રાખવાં જોઈએ. શરદી ન હોય તો તડકો ન લાગે એવી જગ્યાએ ખુશ્ખામાં આગો દિવસ બાળક ને રમતા દેવાં અથવા સવાડી રાખવાં. અને બીજી શકે તો મોટાં છોકરાને બહાર ફરવાને લઈ જવાં જોઈએ કાંઈ નવું નવું જોવામાં આવે.

છોકરાંઓને—ચાર વર્ષનાં થાય ત્યાં સુધી બપોરે સવાડવાં જોઈએ. રાત્રે સારી વખતે બારણાં તદ્દન બંધ ન રાખવાં. પણ શરદી લાગી ન જાય તે સંભાળવું.

પ્રથમથી જ બાળકને કઠણ પધારીમાં સૂતાની ટેવ પાડવી અને બને ત્યાં સુધી તકી-આની ટેવ ન પાડવી.

છોકરાંને બનતા સુધી દર આડવાડીએ જોખવાં જોઈએ. સાધારણ રીતે દરેક એમાં

પહેલાં એ મહિનાના દરેક અઠવાડિયામાં ૫૫ ઓંસ વધે છે; બીજા બેમાં ૩૫ ઓંસ અને ત્રીજા એ મહિનામાં ૩૫ ઓંસને જન્મ વખતે એ ૭ પૌંડનું હોય તો ૨૬ અઠવાડિયા પછી ૧૫ પૌંડને ૫ ઓંસ થાય છે.

જિઆઈ—તે જન્મ વખત વીસ ઈંચનું બન્યું હોય તો પહેલા વર્ષની આખરે ત્રીસ ઈંચ થવું જોઈએ. અને છતી પછી ૪૦ થી ૪૫ ટકા વધવી જોઈએ. પણ આ વર્ષમાં જ જનના પ્રમાણ ઉપર જ વધારે આધાર રાખવો જોઈએ.

બાળક ગમે એટલું કાપર કરતું હોય, કામ કાજ માં રોકાણ કરતું હોય તોપણ કદી તેને અકીણ આપવું નહિ.

આંખમાં કાજળ (નેશ) આંજવો નહિ.

બાળકને ઓરી, અઘળા, રીતજા જેવા એવી રોગ થાય તે મા પારખી શકે એટલું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તેથી તરત જ એને વારતે જોડતા ઇલાજ લઈ રોકાય. તેમ જ બીજાં છોકરાંને સંભાળવાં, તેમને જૂઠાં રાખવાં, બીછાના, પાણીનાં વામણ કપડાં ઇત્યાદિ જૂઠાં રાખવાં. એવા રોગવાળાને ઘેર જોવા જવું કરવું નહિ.

કાઈ પણ એવી રોગ થયો હોય તો તેની અંદર છોકરાંને કવી રીતે પરદાસ કરવી; ઓરીમાં નીચોનીઆ વગેરે ભયંકર દરદ ન થઈ જાય, તે માટે માએ એ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સાધારણ રીતે બાળક નાકમાંથી શ્વાસ લે છે કે મોંઢામાંથી તે જોવું જોઈએ. કેમકે મોંઢેથી લેવું હોય તો વખતે નાકમાં રોગ હોય તો ગાલુમ પડે અને તેનો ઉપાય લેવાય, મોંઢેથી શ્વાસ લીધાથી કટલાક નવા રોગ પેદા થાય છે.

બાળકને ઝાડા બહુ થતા હોય તો તેનું કારણ સોધી કલાકનું. બેદરકાર રહેવું નહિ.

બાળકની શારીરિક સંભાળ બરોજર લેવાય તો તેને તંદુરસ્ત રાખવું એ કામ નથી. પણ માનસિક ખીલવણી એટલી સહેલથી થઈ શકતી નથી. તેને એક સુચનાઓ અગત્યની છે.

બાળકને દરેક બાબતમાં ટાક ટાક કરવાની રીત શારી નથી. તેને પે. શક્તિ નો ઉપયોગ કરવા દેવો જોઈએ. આમપાસની પરિસ્થિતિની આસરે ઉપર ધણી જલદી થાય છે.

વિશ્વ વિખેના તેના બધા ખર્ચા એનાં રમકડાં અને રમવાથી બંધાવે છે જેમ ઉમર વધતી જાય છે; તેમ તેમ નાનકા પ્રકારની વસ્તુઓ ધરમાં અને ઘર

તે અનેક પ્રશ્ન પૂછે છે. તેવે પ્રશ્નને તેને જાણે તેમ જાડવર્ણના જવાબ ન દેવા, અથવા તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ કે ક્રોધ કરવો નહિ. માતાની ખરેખરી જવાબદારી આ કાર્યમાં છે. બાળકને સંતોષ થાય એવા અને સરળ જવાબ આપવા જોઈએ. કોઈ વાર આ કાર્ય બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એક જવાબથી બીજા સંકેતો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તે છતાં બાળકને અસત્ય કહેવું એ મોટો ગુન્હો છે એ ખ્યાલ માખાપના મનમાં બરાબર આવવો જોઈએ.

માનસિક ખીલવણી જે ઉમરમાં થાય છે ત્યારથી જ નૈતિક ખીલવણી શરૂ થાય છે. પરંતુ બાળકનું મન કેળવવામાં જે મુશ્કેલી પડે છે તે આ વિષયમાં પડતી નથી. દધાન્ત એજ મોટો ઉપદેશક છે, અને જે માતાની રીત બાત એકંદર સરખી રીતે સારી હશે તો બાળકને સુધારવા માટે ઝાઝા શિક્ષણની જરૂર રહેતી નથી. પણ આ વિષયમાં કોણું સંપૂર્ણ હોય છે? બાળકની દરેક ઈચ્છાને સંતોષી નહિ. જે ટેવથી એની તંકુરતી ને હાનિ થતી હોય, કે તેનું અહિત થવું હોય તો કારણસર તે સમજાવવું.

દરેક છોકરાને માટે (discipline) નિયમિત આચારાંકિતપણાનું શિક્ષણ તો આવશ્યક જ ૧. કોઈ પણ બાળકમાં માએ એક નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેને વળગી જ રહેવું. બાળકને કોઈ પણ કરવા માટે વચન આપ્યું હોય અથવા શિક્ષા કરી હોય તો તે પ્રમાણે કરવામાં ફરજ નહિ.

બહુ ક્રોધના આવેશમાં, અથવા કોઈ પણ પ્રકારની ખીક બતાવીને બાળકને ધમકી આપવી નહિ. ખીક તો એના અનુભવમાંથી બાતલ જ કરવી જોઈએ, ચોર, બાવા, વાધ વેગેરેનો બચ દેખાડવો નહિ.

છોકરાંઓનું મન ખીલવવાનો સબુથી ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે તેમને ન્હાની ન્હાની વાર્તાઓ કહેવી, અથવા વાંચી સંભળાવવી. બાળકથી જ્યારે રમવા કરવાને બહાર જઈ શકાય નહિ, વરસાદ કે ટહાડના દિવસ હોય ને ઘરમાં બે ચાર બાળક એકઠાં થઈને મસ્તી તોશાન કરે તેવે વખતે વાર્તા વાંચવાથી કે કહી સંભળાવવાથી બહુ જ લાભ થાય છે. કોઈ વાર છોકરાંઓ પાસે જ વાત કહેવડાવવી. તેથી બાળકના મનને સારી ક્વાયત થાય છે. આ પ્રમાણે માનસિક કેળવણી સહેલાઈથી શરૂ કરી શકાય છે.

આ પ્રમાણે વાંચી સંભળાવ્યાથી એક બીજને લાભ થાય છે કે છોકરાં પોતાની રમતમાં પણ કહેલી વાર્તાઓનું અનુકરણ કરે છે, અને આનંદ મેળવે છે. બાળકનો નવરાશનો વખત આ પ્રમાણે ગાળ્યાથી તેમને આનંદ સાથે શિક્ષણ મળે છે અને તેઓ જગતના વ્યવહારમાં પ્રમાણિક અને દૃઢતાવાળાં થઈ શકે છે.

આપણા દેશમાં ઘણું ખૂંડે તો બાળક પોતાની મા પાસે જ ઉછરીને મોટું થાય છે. પણ આજ દાય બેરી નોકમે રાખવાનો આજ ઘણો વધી પડ્યો છે. ઘણી રીતે જોતાં જે લોકોની પૈમાની સ્થિતિ સારી હોય તેમણે સાચી નોકર બેરી રાખી હોય તો છોકરાં છટાં

હુમર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અર્થે એક સારી સંસ્થાની આવશ્યકતા તથા તેનો આશય. ૧૧૩

રહે છે, મા ને બહુ વળગતાં નથી; પણ એટલું લક્ષમાં રાખવું કે તેના ઉપર બહુ જ દેખ રેખ રાખવી. ઘણો વખત તેને મોંપવું નહિ. રાત્રે તો કદી તેની પાસે સૂતારવું નહિ. ઉપરનું દૂધ પાતાં હોય તો માતાએ જાતે જ તે ધાવુ અને તૈયાર કરવું. નહવડાવવા ધોવડાવવામાં દેખરેખ રાખવી. જરા મોડું છોકરું થાય ને બોલતાં શીખે ત્યારે તોકરોમાં રહીને અપશબ્દ બોલતાં, કે કોઇપણ પ્રકારની હલકી વર્તણૂક શીખે નહિ એ ઉપર બહુજ લક્ષ રાખવું. એકંદરે તેવી બાળકની માવજત માતાએ પોતાની આંખ આગળ જ કરાવવી.

આ પુસ્તકમાં ઉપર જણાવી તે અને બીજી ઘણી સહેલી બાપામાં ઘણી ઉપયોગી માહિતી આપી છે. ઈંગ્લેન્ડ નાણુનાર સ્ત્રી પુરોષને એનું મનન કર્યાથી ઘણો લાભ થઇ શકે એમ છે આપણા દેશમાં બાળકના જીવનની કીમત જોવી જોઇએ તેવી ગણાતી નથી, તેથી તે ઉપર જાતું લક્ષ અપાતુ નથી. બાળક ભવિષ્યની પ્રજા છે તેના ઉપર જગતનો આધાર છે તો તેની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિ યવાથી સમસ્ત જગતને લાભ થવાનો સંભવ છે.

૧૩૬૨.
તા. ૧૨-૧૨-૧૪.

}

મૈત્ર. શારદા મહેતા.

હુમર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અર્થે એક સારી સંસ્થાની આવશ્યકતા તથા તેનો આશય.

“Whoever could make two ears of corn or two blades of grass grow upon a spot of ground, where only one grew before, would deserve better of mankind, and do more essential to his country than the whole race of politicians put together.”
—J. Swift

દેશમાં ચોતરફથી ઉદ્યોગની દિશામાં પ્રજા પ્રયાસ થાય છે તે છતાં હાલ આપણે પરદેશથી આવતા માલ ઉપર ઘણો આધાર રાખવો પડે છે, તે સંવેને વિહિત છે. તેમ જ તે સંબંધી અર્થાગ્નિ ઘણી યાય છે. આપણે હવે આવી સ્થિતિમાં ક્યાં સુધી રહેશું? આપણા ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નો આપણે ચોતે જ હાથ ધરવા જોઇએ. બીજા ઉપર આરા રાખી, આપણે નિરાતે પણ પર પણ ચલાવી બેસી રહેવાથી કોઇ વળશે નહિ, આપણે કાર્ય કરશું તો બીજા આપણને મદદ કરશે જ. આપણે ઘણો વખત નકામો કાલશે છે અને હવે એમ જોગુ આપણે પાલવે તેમ નથી. આપણી હમેશની જરૂરીઆતની વસ્તુઓ માટે

કરવા. પ્રદર્શનમાં મોકલવા માટે વસ્તુઓ તૈયાર કરાવવી અને પોતાના શહેરમાં એકાદ દુકાન ધણે જ સારો થાય તેમાં પગલાં લેવાં. આથી પ્રાચીન કાળનાં મોટાં શહેરો માફક હાલનાં શહેરો પણ પોતાના ખાસ દુકાન માટે પ્રખ્યાત થશે. દરેક શહેરે ફડ બેગુ કરીને પોતાની શાખાનો ખર્ચ ઉપાડવો. પ્રાંતિક સંસ્થાને ભેદભરી ખર્ચ તથા મદદ પુરી પાડવી.

પ્રત્યેક શાખામાંથી સુંદાયલા સભાસદોની બનેલી પ્રાંતિક સંસ્થાનું મૂખ્ય સ્થળ મુખર્જી ગણવું. દરેક પ્રાંતિક સંસ્થાએ દુનિયાની હેલામાં હેલી શોધથી તથા નવી હબના મંત્રોથી (Machinery) વાકેફ રહેવાની જરૂર છે. પ્રાંતનો દરેકાઈ માણસ પોતાની ચાપણ કંપી રીતે અને ક્યા દુકાન ઉદ્યોગમાં રોકવી એ વિષેની માહિતિ તથા સલાહ આપવા આવી પ્રાંતિક સંસ્થાઓ તૈયાર હોવી જોઈએ. વળી આપણા દેશને અનુકૂળ ક્યાં મંત્રો છે તથા તેમાં શા શા ફેરફાર કરવા જોઈએ તે પણ જાણવું જોઈએ. પોતાના પ્રાંતના કારખાનાની તથામ કરવી અને તેમાં સારા કારીગરો સીધી શરૂ તેવી ગોઠવણ કરાવવી. નવા દુકાનની તથા ખનિજ પદાર્થની શોધખોળ કરાવવી.

દુકાનમદ કારીગરોને ઉત્તેજન આપવા તથા તેમનો ઉત્સાહ વધારવા સારૂ અને તેમની બનાવેલી વસ્તુઓ લોકોની વિશેષ જાણમાં લાવવા માટે પ્રત્યેક પ્રદર્શન.

વર્ષે એક સાક પ્રદર્શન બરવાની યોજના દરેક પ્રાંતિક સંસ્થાએ ધડવી. પ્રદર્શન બરવાના સ્થાનની પસંદગીમાં અગત્ય ગણાતા લગભગ બધા શહેરો આવી જવા જોઈએ. પ્રાંતોમાં પ્રદર્શન જુદે જુદે સમયે ભરાવા જોઈએ. આથી અન્ય પ્રાંતિક સભાસદ તે પ્રદર્શનનો લાભ લઈ શકે અને પોતાના પ્રાંતમાં સુધારો કરવાનો હોય તો તે ઉપરથી કરી શકે. વસ્તુઓ તથા મંત્રો શહેરવાર ગોઠવવાં. આથી ક્યા શહેરમાં કઈ વસ્તુ થાય છે તથા વધારે સારી ક્યાં થાય છે તે અને હરીફાઈથી વસ્તુઓ સારી થાય છે કે કેમ તે જોવાનો પ્રયત્ન દરેક સભાસદને મળશે. દરેક પ્રદર્શનના મંમીયન સમયે તેની કાર્યવાહક સભાએ આવતા વર્ષના પ્રદર્શનમાં ક્યા બે દુકાનની હરીફાઈ કરવાની છે તેની તથા તેમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર મેળવનારને ચાંદ અગર સર્ટિફિકેટ આપવાની યોજના ધડવી. આમ ચલાવી આપણે દર વર્ષે બે દુકાનને તો આપણા પોતાના કરી લેવા સમર્થ થઈશું. વળી હરીફાઈમાં જીતનાર પામે તેણે બનાવેલ મંત્ર, વસ્તુ, વગેરે અગ્રુક કીમતે લોકોને પુરી પાડે તેવી ગોઠવણ કરાવવી.

આવા ઉપાયો યોજવાથી પ્રાંતનો પ્રત્યેક માણસ દેશ અને ખાસ કરીને પોતાનો પ્રાંત દુકાન કળામાં પ્રત્યેક વર્ષે કેટલો આગળ વધે છે તે અને હવે શું કરવાની જરૂર છે તે જાણી શકે અને તેની યોજના ધડવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સુરુણા થશે. આમ દરેક વ્યક્તિ મથાસકિત કાળો આપવા ઉત્સાહ તથા ખંતથી તૈયાર થશે, ત્યારે દેશની આગાદી ધણી નજીક જ આવશે.

પ્રાંતિક સંસ્થાએ સરખાતમાં ત્રિમાસિક કાદવાની ગોઠવણ કરવી અને પગબર મેટી

હુનર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અર્થે એક મારી મંસ્થાની આવસ્યકતા તથા તેનો આશય. ૬૧૭

તેને મામિકના રૂપમાં ફેરવી નાંખવું. વળી સંસ્થાએ વર્ષની વડેઆ-
માસિક અને લેખ. તમાં જ તે વર્ષ માટે આશરે બાર વિષયોની પસંદગી કરી તેના પર
લેખ લખાવવાં અને તે શેઠાના ઉપયોગ માટે સોંપી દીધાં પ્રમિદ્ધ
કરવા. સારા લેખ માટે ધનામો રાખવાં. માસિક માટે તથા નિયમો લખાવવા માટે વિષ-
યની પસંદગીમાં ખેતી, આર્થિક મહત્ત્વ ધરાવનારી વનસ્પતિઓ, હુનર કળા, સામાયિક,
ઉદ્યોગો, શિલ્પ કળા, યંત્રો વગેરેના સમાવેશ થયો જોઈએ અને તે દેશને અનુકૂળ હોવા
જોઈએ. દાખલા તરીકે આ પ્રકારના વિષય હોવા જોઈએ.

- (૧) શેરડીનું વાવેતર અને ખાંડનો ઉદ્યોગ.
- (૨) કપાસનું વાવેતર અને તેનો ઉદ્યોગ.
- (૩) જાત જાતની દીનાસળી
- (૪) જાત જાતનાં રમકડાં
- (૫) મામુ તથા મીઠુખત્તી
- (૬) મોજાનું, વગેરે ગુથણુ કામ. (Hoisery.)
- (૭) મનો ચવારનાના બગીચાની પસંદગી અને તેના લાભ
- (૮) ખેતી માટે જરૂરના પશ્પ, વગેરે સાધનો.
- (૯) કેટલાંક મટેલાં અને દીંમતી વાવેતર અને તેમનું આર્થિક દૃષ્ટિએ સવિસ્તર વર્ણન.
- (૧૦) વિવિધ જાતના વાવેતર માટે ખાતર અને પાક સુધારવા શું કરવું.
- (૧૧) દડા, દડી, દીવાની વાટ, વગેરે.
- (૧૨) બટન, બ્રશ, વગેરે અને તેનાં સાધન
- (૧૩) કાગળ અને તેનો ઉદ્યોગ.
- (૧૪) શિલ્પ કળા તથા ચિત્ર કળા.

આપણા વિદ્વાન હુનરમદ બાદશાહના ખ્યાલમાં લાવવું જોઈએ કે હુનરના વિષય
માટે ખાસ તૈયાર કરેલા લેખ સરસ તથા હરકોઈ માધારણ બજેલો
લેખ કેવા હોવા જોઈએ માણસ વાંચીને તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરે તો તે લેખનું અક્ષરશઃ અનુ-
કરણ માત્ર તેને પરિપૂર્ણ ફતેહ અપાવી શકે. લેખ દેવનાગરી લિપિમાં
છપાવવા, જોથી અન્ય પ્રાંતોના શેઠો પણ તેનો લાભ લઈ શકે. તેમ જ અન્ય પ્રાંતોના
લેખો તથા માસિકમાંથી ઉપયોગના ઉતારા આપણી બાપમાં છપાવી પડના દીંમતે વેચ-
વાની ગોડવણુ ફરરી.

આ ઉપરાંત પરદેશમાં જનતા વસ્તુઓની જતાવટ સંબંધી પુસ્તકોના આધારે કરાવ-
વાની અને તે સંસ્તી કીર્તિતે, વેચવાની જરૂર છે. યંત્રો-સંબંધી
પુસ્તકો પુસ્તકો, તથા સચનાઓ પણ બહાર પાડવા પ્રયાસ થવો જોઈએ.
રિપોર્ટ વગેરે પણ બહાર પાડવું. આથી અતીયા અને ઉત્સાહી, પુ-
રો પોતાના ધૈર્ય અને મહેનતથી કેટલાક દુખર દાપ કરી લેશે, અને તેથી દેશની આર્થિક
સ્થિતિ સુધરવા ધણો સમય છે.

આપણા આગેવાન ગૃહસ્થો તથા ધનાઢ્ય વર્ગ આવી સંસ્થાઓ સ્થાપવા હીવચાલ
કરશે અને તેવી સંસ્થાઓ સ્થપાતાં આપણા ચુનંદા હુજરમદ બાધો દેશ પરદેશમાં સપા-
દન કરેલી પોતાની વિદ્યાકળાથી માન પોતાના વ્યક્તિ જીવનને સુખી તથા ઉત્તર કરવાને
દેવ મન આગળ ખામ ન ધરતા પોતાના દેશના હિતાર્થે આવી સંસ્થામાં આગળ પડતો
ભાગ લેશે અને પોતાના જ્ઞાન દેહી જીવોને દુખર વિજ્ઞાન મનથી જ્ઞાન આપવા તથા
તેમને દરેક રીતે મદદ કરવા બહાર આવશે, એવી આશા વ્યર્થ નહિ જાય.

આથી સંસ્થાની સ્થાપના અમારા ધારવા પ્રમાણે દરેક રીતે શક્ય છે. આવા કાર્યમાં
ખામ કરીને ખત અને ઉત્સાહની જરૂર છે. વળી આપણા તવંગર લોકો અને અગ્રસરો
આવી હીવચાલ કરે ત્યાં સુધી હાલ હયાતી ધરાવનારા મડળો, માસિકો તથા લાઘ્યેરીઓ
આ દિશામાં કાષ્ટિક વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરશે એવી વિનંતી છે તેઓ ધનામી નિમળો, લખાવી
તે દુખર વિજ્ઞાનમાળા રૂપ બહાર પાડશે અને તેને પોતાના કાર્યમાં યોગ્ય સ્થાન આપશે
એવી આશા રાખી આ લેખ પૂર્ણ કરીએ છીએ અને વિરમતાં પરેશા મી જગનિયતા
પ્રભુ સર્વના હલકામાં શ્રેષ્ઠ કરો, એમ પ્રાર્થના કરતા જનની જન્મજૂમિના ઉદ્યાર્થે પુનઃ
હીયુ કે દેશનો ઉદય તેના દુખર ઉલોગ પર જ રહેલ છે

ॐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ ॥

V. R. G.

કળ.

પણા કામ બાધી નથી થતા પણ કળથી ચાપ છે એ વાત મનને જાણીતી છે.
'વુદ્ધિર્ચસ્ય ઘર્લં ત્તસ્ય' વાળા મંત્રતત્ત્વની વાર્તા ઘણાને ખબર છે કાણાને, કાણો કહે-
વામાં રહેલું જોખમ પણ મોઢને અજાણ્ય નથી

ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરવાની નિર્દયતામતી તોણડાધથી ઘણી વાર અકલ્પ્ય હોયો

૧. અંગ્રેજ ઉપરથી

જિભાં ઘણાં છે, અને ઘણા મિત્રોની મિત્રતા ટુટી છે. કળ વગરના માણસ મત્વ જેવા રત્નની કારમી કુઠાડી બનાવી દે છે. ફલાણી વાત સાચી છે એટલા ઉપરથી તે વાત બંધાને કહેવી નોંધએ એમ કરવું નથી, એટલું જ નહિ, પણ સામાને ખોટું લાગે એવી રીતે, કહેવી એ પણ અઘડિત છે. ઘણા માણસો સાચે-સાચી મિત્રતા રાખવાની જોને કાળજી અથવા મુશ્કિલ છે, તેણે તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધએ કે સત્ય પણ એવી ગતિ કહેવું કે જેથી સામાને ખોટું ન લાગે. કારણ કે ઘણા યોગ્ય જ માણસો પોતાને યજ્ઞેષુ ઇત્યાદિ નુકસાન પહોં સંપૂર્ણ રીતે વિસરી શકે છે; વિશેષ કરીને, જો આમો માણસ પોતાનું અભિમાન, શક્તિ, કે હોશિયારી દર્શાવનારાં વચનો વારવાર બોલે તો તે અસભ્ય ધર્મ પડે છે.

આપણામાંના ઘણામાં કાંઈ ને કાંઈ ખામીઓ દોષ છે, અને એ ખામીઓ દાંડવાને આપણે બનતો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એ ખામીઓ કોઈ વાર આપણા કદૂપા ચહેરાને લીધે, તો કોઈ વાર આપણી અધૂરી કેળવણીને લીધે, કોઈ વાર આપણા અપૂર્ણ સંસ્કાર કે રીત-ભાવને લીધે, કોઈ વાર કાયરપણુને લીધે, અથવા કેટલીક વાર આપણા કેળવણીની ઠમના અજ્ઞાનને લીધે હોય છે. ગમે તે કારણથી તે ખામીઓ આપણામાં હોય, પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે આપણને કોઇને પોતાની ખામીઓ બિચારી પાડવાનું કે ફાનિયા આગળ દોષ વગાડીને કહેવાનું ગમતું નથી. તેથી કરીને જે માણસ આપણી ખામીઓ બિચારી પાડી આપણને હેરાન કરે છે તેના તરફની ચૈત્રી, કે સદ્ભાવ, કે પૂજ્યસુદ્ધિ લાંબો વખત ટકતી નથી. ઉલટું, એવા માણસોને જોઇને આપણને ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

જે માણસમાં આમાંની મસ્કરી કરવાની કુદરતી બક્ષિમ છે પણ જેનામાં, કળ નથી, તે માણસની સ્થિતિ ખરેખર દયાપાત્ર છે; કારણ કે સમગ્ર જોટલી વાર તે સામાની મસ્કરી કરે છે તેટલી વાર તેને અજેકો મિત્ર બોલો પડે છે મસ્કરી કર્યા વિના તેનાથી રહેવાઈ નથી, અને તેથી પોતાના મિત્રની મિત્રતામાં બિચુપ આવશે એ વાત તેને યાદ રહેતી જ નથી. જે માણસને સામાની મસ્કરી કરવી છે પણ તેને ખોટું લગાડવું નથી તેણે ખાસ સ્મરણમાં રાખવું કે, જે મસ્કરી ઘૂલતામાં બપવાનો ગંભીર છે તેવી મસ્કરીથી દૂર રહેવું.

આપણા હમેશના કામમાં આપણું પુનઃક્રિય જ્ઞાન જોટલું કામ લાગતું નથી તેટલું જ— બલ્કે, તેથી વધારે—વ્યવહાર, કઠાપણ કામ લાગે છે. કઠાપણ વગરના ફરિયાઓ પહોં યોગ્ય માલ બપાવી શકે છે. ધરાકની સાથે કળથી કામ કાઢી લેનાર વેપારી ઘણા ધરાક બાંધી શકે છે. એન્ક અવાવવામાં જોટલી પૈસાની જરૂર છે તેટલી જ કળની જરૂર છે. વીમા કંપનીઓ તો મોટા ભાગે કળથી જ ચાલે છે. પોતાના અસીવ સાથે તેમ જ કોર્ટમાં કામ કરનાર વકીલને પણ કળની ઘણી અગત્ય છે. સૌ કરતાં વધારે અગત્ય તો કાકટરને છે, કારણ કે કળ વગર અધીરા દગીને ધીરજ આપવી મુશ્કેલ છે. જરા કળથી કામ કર્યું હોય તો કોઈ વાર બાગે નુકસાનકારક હડતાલ પણ ચોડી શકાય છે.

પરંતુ, આ બધાનો અર્થ એમ જરા પણ સમજવાનો નથી કે વ્યવહાર ઉઠાપણ અથવા કળની ઢાલ વડે અસત્ય કે અધર્મનો બચાવ કરવો. અધર્મ અથવા અસત્યથી દોષ ગાઉ દૂર રહેવું, પણ જ્યારે જ્યારે સત્ય કહેવાનો પ્રમંગ આવે ત્યારે ત્યારે એટલું બૂલવું નહિ કે સત્ય કહેવાની પણ અનેક રીત છે. એક રીતે સત્ય કહેવાય પણ સામાને ખોટું લાગે; બીજી રીતે સત્ય કહેવાય અને સામાને ખોટું ન લાગે. માટે સત્ય કહેવાની પદ્ધતિ વિષ જ આ વિવેચન છે. આપણી ગીતામાં પણ એ જ કહેલું છે કે સત્ય અતુલ્યગુણ—સામાને માફ ન લાગે એવું—હોવું જોઈએ.

અમદાવાદ,

૨૯-૧૧-૧૪.

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ની સાલનાં બે નવાં ગુજરાતી નાટકો.

(૨)

આમ વાર્તામાંથી નાટકના સ્વરૂપના વિવેચનમાં એકાએક આપણે બીતરી પડ્યા; તો અહયણુ પણ નથી. એ સ્વરૂપની પરીક્ષા હવે શરૂ કરિયે. એ પરીક્ષા જુદા જુદા દષ્ટિસ્થાન-થી કરવી પડશે:—ભાવના, વસ્તુસંકલના, પાત્રલેખન, શૈલી, ભાષા, ગીતો, છત્રાદિ. આ સર્વમાં પ્રથમ ત્રણ વિભાગ પ્રધાનસ્થાન લેશે, બાકીના ગૌણપદે આવશે. એકદમ કહી દઉં છું કે ગુણના અંશનું પ્રાધાન્ય પ્રધાન ત્રણ વિભાગમાં રહેને નજરે પડે, અને બાકીના વિભાગમાં દોષના અંશ કાંઈક વિશેષ જણાયછે. પ્રથમ ગુણોનું જ દર્શન કરવું ઇષ્ટ છે, તેથી ભાવના, વસ્તુસંકલના અને પાત્રલેખન એ વિભાગોની પરીક્ષા કરીશું.

‘જયા અને જયન્ત’—એ નાટકની ભાવના.

રા. ન્હાનાલાલે પ્રસ્તાવના વગેરે સ્થળોમાં ઇશારા કર્યાં છે અને અત્યાર સુધી થયેલાં આ નાટકનાં અવલોકનો લખનારાઓએ સ્વીકારી લીધું છે તે પ્રમાણે આ નાટકની મહાન લક્ષ્યરૂપ ભાવના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય છે. પરંતુ આ શબ્દોનો ખરો અર્થ ધ્યાનમાં લેઈશું

અને ‘જ્યા અને જ્યન્ત’ ની પરમભાવનાનું સ્વરૂપ તપાસીશું તો તરત જણાશે કે ‘નૈષ્ઠિક અહ્યર્થ’ એ શબ્દોથી એ ભાવનાનું ખરું રૂપ આલેખાતું નથી. પ્રસ્તાવનામાં હવેમાનનો વજ્રકોટો અને લીખની પ્રતિમા એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે; તે અહ્યર્થમાં તો સ્ત્રીમાત્રનો સંપર્ક—આત્મલક્ષરૂપી સંપર્ક પણ—પ્રવેશ પામી નહિં સકે; જ્યા અને જ્યન્તના આત્મા તો આત્મલક્ષથી જોડાયેલા, દેહ દેહલક્ષમાં જોડાયેલા નથી બતાવ્યું, બલકે દેહ અલક્ષ જ રહેલો. પ્રેમથી જોડાયા છતાં સનાતન અહ્યર્થ—એ રા. ન્હાનાલાલના આ નાટકની ભાવના છે. નૈષ્ઠિક અહ્યર્થ શબ્દનો અર્થ ખોટી રીતે જ ઉપયોગ થયો છે. અહ્યર્થમાં અહ્ય શબ્દનો અર્થ ધ્યાનમાં રાખીશું ને નૈષ્ઠિક વિશેષણ લગાડીશું તો અર્થ એ જ પ્રગટ થવાનો કે સ્ત્રીજાતિમાત્રથી નિરન્તરને માટે અર્ગસર્ગ. ‘જ્યા અને જ્યન્ત’ ની ભાવનામાં દેહનો અર્ગસર્ગ છતાં એક વ્યક્તિ જેને પ્રેમનો સંસર્ગ—આત્મલક્ષરૂપે—છે જ છે. રેલવેના પાટા સમાન્તર રહી પરસ્પર જોડાયા વિનાના જ રહેલો છતાં દરથી જોનારને મળી જઈ એકલા થયેલાનો ભાસ આપનાર optical illusion (દૃષ્ટિભ્રમ) થી કાંઈક વિપરીત પ્રદારનો આ પ્રેમીયુગવના અમંયુક્ત મંથોગમાં (psychological illusion) માનમશાસ્ત્રગત ભ્રમ પ્રગટ થાય છે. આ Platonic love ની કાંઈક છાયાવાળી ભાવનાને રા. ન્હાનાલાલે આપણા દેશની ભાવનાનો વેશ પહેરાવી દઈને West અને Eastનું વિલક્ષણ મિશ્રણ કર્યું છે. પરંતુ આ દેશમાં ભગવાં પહેરાનાર મુક્તિદેશજના અપિરયોની અસહ્ય નત્યજેમ જણાઈ આવે છે તેમ આ ભાવનાનું સ્વરૂપ પણ પકડાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. જ્યા અને જ્યન્તના સંબંધ અને અર્ગમંધ જેવી ભાવનાનું દયાન્ત પ્રાચીન ભારતની કથાવાર્તાઓમાંથી જડવું કાઢી, બંધકે અશક્ય છે. પ્રાચીન ભારતના આર્યોની ભાવનામાં તો કાં તો પ્રેમયુક્ત સંસારલક્ષ કે કાં તો નિતાન્ત વૈરાગ્ય; એકા માર્ગી સુમદરી વા દરીઃ વા એ વચનમાં એ ભાવનાનો સાર સમાય છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમની ભાવનામાં દેહસંબંધ હ્રમ થાય છે તેના સામ્યથી પણ જ્યા જ્યન્તના સંબંધનો અથાવ નહિં થઈ સકે, હેમાં પણ સંસારલક્ષનું સેવન થઈ અમુક સમયે તેનો ત્યાગ થાય છે.

ખરું જોતાં, નૈષ્ઠિક અહ્યર્થ કરતાં પણ વધારે વિષમ વ્રત જ્યા અને જ્યન્તના અહ્યર્થનું છે; સંસારલક્ષથી જોડાયેલાં દંપતીના મંથમરૂપ અહ્યર્થ કરતાં પણ કપરું વ્રત આ છે. જે પ્રેમી સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચે નૈષ્ઠિક અહ્યર્થ આ તો છે, અને તેથી તે જેમ વધારે ઉચ્ચ કક્ષામાં નય છે તેમ તે જ સાથે કાંઈક અવાસ્તવિકતાના ઝંખા તેજના પ્રદેશમાં પણ પ્રવેશ કરે છે એમ ભાસ તો થાય છે જ. આ અવાસ્તવિકતા અને અશક્યતા વચ્ચે બહુ અલ્પ જ અંતર લાગે છે. એ અશક્યતાનું રા. ન્હાનાલાલને પણ જાન થયેલું જણાય છે. પ્રસ્તાવનામાં પોતે કહે છે:—

“નૈષ્ઠિક અહ્યર્થનાં લીધેલાં વ્રત ઘણાંનાં અખડ રસનાં નથી, અને તે નૌકારક વિરલાં જ બવસાગર વણબૂક્યા તરી જીતરે છે.”

✽ જરી = શુદ્ધ. સંસાર ત્યાગ કરીને શુદ્ધમાં વાસ કરે તેથી શુદ્ધ તે ભાવો.

આ મદિગ્ધ સિદ્ધાન્તનું આ નાટકમાં સ્પષ્ટ દર્શન આપણે કરિયે છિયે નાયકનાયિકાએ છેવટે દૃઢવ્રતનો નિશ્ચય કર્યોછે ખરો, અને સશયનું વર્દિણ ખરી ગયા પછી જ એ નિશ્ચય કર્યોછે, છતાં જે વચનોમાં એ સશય કવિયે પ્રગટ કરાવ્યોછે, અને બનેના મતનિશ્ચયના વિમસક્રમમાં એ સત્યનો નિર્ણયની અતિ સમીપ સ્થાન જે આપ્યુંછે, તે ગણનામાં સેતા એમ લાગેછે કે આ વિષમવ્રતની સ્થાપિતા વિશે અગ્રહા એ પ્રબળ વસ્તુ ગણનામાં ગણવાની છે

“આત્મગ્રહા ઉચ્ચવળ મૂલે

ત્હા સુધીના જ આ આશ્રમ.”

૧ ૧

એમ કહીને અને ચિત્ત ડગતાની સાથે એકે હિમાદ્રિમાં આત્મા જલુ અને ખીજાએ સાગરયાત્રાએ મચરવું એ ઉપાયચોજના જે જયન્તના વચનમાં છે તે દક્ષિણ વૃત્તિ આશ્રમ નથી એમ મ્હને લાગેછે. આમ બાવનાની અદર અશયતાનો અશયનું નેહો હોવાથી એ બાવનાના ગુણમાં, આર્થમ્બણમાં, અને મત્સ્યમાં ઊણાપણું આવેછે, અને તેટલે અગ્રે નાટકની રસરચનામાં દોષ જ ગણાય મ્હારું કહેવું એમ નથી કે Platonic love મા અશયતા જ છે, પરંતુ એ પ્રેમ અને આ નાટકની બાવના મ એ સૂક્ષ્મ પણ મહત્વનો ભેદ છે, અને તેથી જ ઉપર આ બાસનાને મ્હે Platonic love ની મઠક ધાયાવાળી કવીછે એ ભેદ અશયને પરિણામે બાવનાની અશયતા વધારે તીવ્ર રૂપની બનેછે ભેદક અશય એ છે કે Platonic love મા તે આશ્રમથી જ અશારીર સ્નેહ અને તે છે ના સુધી લેવો જ રહે એમ કલ્પના છે જ્યાં અને જયન્તની પ્રેમભાવનામાં આશ્રમ મઠ શારીર સ્નેહથી થઈ, તે શારીર સ્વરૂપ ક્રમે ક્રમે અને બળે બળે ઘસાઈ જઈ, છેવટે આ શારીર સ્નેહની સ્થાપના થાયછે આ દારણથી આશ્રમ ઇજાના ખીજા જ્ઞાને વિમસ નહિ પામે તે વાતનો વિશ્વાસ ના રહે એ માનવસ્વભાવને પ્રતિજ્ઞા વાત નથી આધુનિક વાર્તાનાટકમાં એક મીઠા પ્રમાણનો પ્રેમવિમસ વર્ણવેલો નજરે પડેછે, ઉદાહરણીય ‘અશ્રુમતી’ નાટકમાં અશ્રુમતીનો સેડિમ તરફ દેહલક્ષને ઉચિત પ્રેમ છેવટે વૈરાગ્યમાં અને “કરવી ન હવે કઈ પ્રેમકથા, ના કાદરી વાત જ એ કુખંદા ?” — એ દુષિતા પરિણામ પામેછે, તેમ જ “અવલ્યજ્યોતિ” નામની વાર્તામાં પણ, નાયિકાથી કાઠંક અગ્રાત, નાયકના હૃદયમાં વિમસ પામેલો પ્રેમ અન્તે દેહલક્ષની આશાનો ત્યાગ કરી કું ‘આત્મલક્ષ’ માં જ પરિણામ પામેછે પરંતુ આ પરિણામે દ્વિપક્ષ થવા માટે એ બને અન્યના નાયક નાયિકાના જીવનપ્રવાહમાં નિલક્ષણ આધાતો, કારણરૂપ, થાયછે જ્યાં અને જયન્તના જીવનમાં આધાતો આવ્યાછે, પણ એ પ્રમાણને કે હેવા ઉલટ નથી આવ્યા, તેમ, પરસ્પરના પ્રેમને મંજુર રહ્યા, ધર્મિયા, અસાધારણ વિપત્તિ, ક્ષત્યાદિ પ્રસંગને સ્થાન મળ્યાં નથી

કું આ ‘આત્મલક્ષ’ શબ્દ ‘અલક્ષ્યજ્યોતિ’ માં (છેવટના પ્રકરણમાં) આપણે પ્રથમ જોઈએ છિયે તે જ્ઞાનાલાલના આ નાટકની પ્રભાવનામાં એ શબ્દચોજના નવીન રૂપની જની મૂકાઈછે ખરો ખરું જોતાં ‘જ્યાં અને જયન્ત’ કરતાં પૂર્વનો આ શબ્દ છે

આ કારણથી જ્યાં અને જ્યાં તના પ્રેમની ભાવનામાં અમદાનિત અશક્તતાનો અંશ ક્ષતિકર બને છે.

આ નાટકની આ ઉચ્ચોચ ભાવનાના વિષમ વ્રતની આ સ્વરૂપપરીક્ષા ખરી છે કે કેમ તે માટે નાટકમાંના કેટલાક વિચિત્ર ભાગ્યુ વિમતથી દર્શન કરાવવું પડશે. આ ભાવના જે સિદ્ધાન્તને પાયા તરીકે લઈને ચલાઈ છે તે સિદ્ધાન્ત જ્યાં તના નીચેના વચનમાં પ્રગટ થાય છે:—

“ પ્રેમ ત્યાં ન હોય કામવાસના:

પ્રેમમાં નથી દેહની વાગ્ડના.

‘ જ્યાં જ્યાં આત્મા, ત્યાં ત્યાં ચરીર,

નથી હેતું કાંઈ અભાવગ્રીભાસાતુ ન્યાયસત. ”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૧૩૨).

આ પાયાનો વિસ્તાર રા. ન્હાનાલાલે પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે:—

“ સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહિ, પણ તેનાથી પર કોઈક નિર્મળી આત્મભાવના. સ્નેહયોગ દેહયોગમાં પરિણમ્યો જ ન્હોતો હોય કાંઈ કુદરતી આવશ્યકતા નથી.

“ દેહી કહેવાતા તત્ત્વનાં એ દેહ ત્વના અસ્તિત્વ હોય છે. એ સ્નેહ એકતરફી ન હોય ને પરસ્પર હોય તો તેમાં પણ .

દ્વા સુવર્ણ સયુજા સલાયા

સમાનં વૃક્ષં પરિણમ્યતે

એ ઉપનિષદવાક્યાનુસાર કશુંક સંવ્યક્ત છે, ને તેથી તે સાયુજ્યને (soul-marriage) આત્મલક્ષ કહીએ તો અચોક્ક્ય નથી. ”

આ ભાવનાને પ્રુષ્ઠ કરનારાં બીજાં વચનો શ્રુવો:—


“ કામે નથી જીવે પ્રેમનો ગદ.

* * * *

* * * *

નસારી કામે જીવે,
હુનિયા અભાભો દીપશે ત્હારે. ”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૧૩૩).

“ મોરે છલો, ને રલે છલો, 
તે કામને નહિ છતે માનવી ? ”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૧૩૨).

આ પાચાર્પ સિદ્ધાન્તનું અગ્રાત ખીજ નાટકની વાર્તાના આરંભકાળમાં જ્યાના વચનમાં આપણે જોઈએ છીએ; “ દિલમાંના દેલોને છત ” એમ જયન્તને જ્યા શીખ આપે છે તે વખતે એ પોતાના હૃદયથી અનન્યતાં પણ આ ભાવનાના ભાષી વિદ્યસંતું ખીજ જ વાવે છે. તેમ જ (અંક ૩, પ્રવેશ ૧, પૃષ્ઠ ૧૧૬ મે) સખવત પડેલી જ્યાની સમક્ષ બેસેલા જયન્તના હૃદયમાં ભાવયુક્ત થાય છે તે વખતે પણ

“ એ તો દેહનું સખ છે,
નથી ચેતનના અહમહેલ;
ચેતને, આ જયન્ત ! ચેતને,
પાપ તે એમ નથી. ”

એમ જયન્ત સ્વગત ખોધના ઉદ્ગાર કરે છે, ત્યાં પણ દેહલક્ષ અને આત્મલક્ષની સરખામણી કરાઈને આ ચર્ચાવિષય ભાવનાની જ પુષ્ટિ કરાય છે. આ ભાવનાના અતિ ઉચ્ચ આવેશમાં આવીને જયન્ત કહે છે:—

“ યોગેશ્વરે અંગ બાળી અનંગ દ્રીધી,
અનંગની એ ભખ કરી
આપીશ ખાખ મ્હારા ખાખીઓને;
યોગશે તહેને નહિ વાગે
કામણગારી કોઈ કીટીના એ હંખ. ”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૧, પૃષ્ઠ ૧૧૭).

વળી હવે નિર્ણયની ચર્ચા વખતે જ્યા જયન્તને કહે છે:—

“ હવે દેહની કથા ન કરવી.

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

આજ સુધી અંગને અડક્યો 'નથી' હું,
હવે એ અંગને અભડાવીશ ? ”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૧૩૦).

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે ઊંચા પ્રકારના પ્રેમથી, પરંતુ દેહલક્ષમાં, જોડાયલાં દમ્પતીની પ્રેમભાવનામાં રા. ન્હાનાલાલ, ઉચ્ચોચ્ચભાવનાદષ્ટિયે તો, દૃષ્ટુ જ દેખેછે; ઉપર મ્હં મ્હોટા ટાઇપમાં મૂકેલાં શબ્દોમાં અર્દર્યે એઓએ તત્ત્વ મૂક્યુંછે તે પ્રમાણે સંસારીનું લક્ષ તે ‘પાપ’ છે અને એ “પાપ, તે પ્રેમ નથી.”

આ અતિ તીવ્ર અહયર્થની ભાવનાએ સાચવી રાખવાને માટે જ છેક આરંભથી જ રા. ન્હાનાલાલ પોતાના આ નાટકનાં નાયકનાયિકાને બહુ જ સાવચેતીથી દેહસ્પર્શથી અસ્પૃશ્ય રાખેછે: જે વખતે આ ઉચ્ચ ભાવના વિકાસ ન્હોતી પામી, હજી જન્મન્તે જ્યાં જોડે સંસારલક્ષથી જોડાવાની અભિલાષા, હતી, તે વખતે પણ ‘હિમંગા’ થાંથી જન્માને બચાવતી વખતે જન્મન્ત હેને શરીરસ્પર્શ કરીને ઊચ્છી નથી લઈ જતો, પણ ધનુષ્યમાં જ્યાં ભરવીને ઉપાડી લઈ જવાનું અદ્ભુત પરાક્રમ કરેછે (અંક ૧, પ્રવેશ ૧, પૃષ્ઠ ૧૧, છેવટનો ભાગ); અંક ૩, પ્રવેશ ૧ સુધી આવી પહોંચિયે છિયે, ત્હારે તો જ્યાં અને જન્મન્ત વચ્ચે દેહલક્ષની વાસના સરી પડવા લાગી જ છે અને આત્મલક્ષની વાંચના જ ઉદ્ભુત થઈ વિકસિત થઈછે; ત્હારે પણ—અથવા તો, ત્હારે તો ખાસ—જન્મન્ત અને જ્યાં ભાવિનિર્ણયની ચર્ચા કરતાં જોનાં છે તે વખતે પ્રત્યેક જુદા જુદા આંખાને આદિગીને જોનાં રજાંછે (પૃષ્ઠ ૧૨૮, પંક્તિ ૩); જ્યાં એક આંખાની ડાળે ચઢીને બેસેછે (પૃષ્ઠ ૧૨૯, છેવટથી ખીછ પંક્તિ), ત્હારે જન્મન્ત ખીછ આખાડાળે ચઢીને બેસેછે (પૃષ્ઠ ૧૩૦, પં. ૬); અને અંતે, નાટક સમાપ્ત થઈ, છેવટના epilogue ૨૫ પ્રવેશમાં જ્યાં અને જન્મન્ત—આત્મલક્ષથી જોડાયલાં જ્યાં અને જન્મન્ત—દેહલક્ષે અણુજોડાયલાં જ છે તે વાતને બાર દઈને પ્રત્યક્ષ કરવાને માટે, કવિ એ નાયકનાયિકાને એક હોડલામાં ના બેસાડતાં, જુદાં જુદાં હોડલામાં બેઠીને ચાંદનીમાં જાડનવીના જળમાં બેઠે એમ ચિત્ર આપણી સમક્ષ મૂકેછે.

આટલેથી જ રા. ન્હાનાલાલનો ‘લક્ષ’ જોડેનો વિરોધ અટકતો નથી. ‘લક્ષ’ શબ્દમાં જ જાણે કાંઈક ‘દેહલક્ષ’નો ગન્ધ હેમને લાગતો હોય અને તેથી બરકત્ત હોય તેમ છેવટે જન્મન્ત અને જ્યાંનું આત્મલક્ષ રચુ એમ સ્પષ્ટ નથી દર્શાવ્યું; ‘આત્મલક્ષ’ શબ્દમાં પણ ‘લક્ષ’ એ શબ્દ હેમણે બૂલ્યે ચૂક્યે વાપર્યોછે તે આશ્ચર્યની વાતછે. (પણ, મ્હારા જોવામાં બૂલ્ય ના થતી હોય તો, પ્રસ્તાવનામાં જ એ શબ્દ વાપર્યોછે, નાટકમાં કદિ નંજરે પડતો નથી). વસ્તુતઃ જે પ્રવેશ છેવટનો છે (અંક ૩ જાનો પાંચમો) તે પ્રવેશમાં, ઇન્દ્રાણીની આગા થઈ હતી કે ‘ગંગાતીરે બ્રહ્મવનમાં લક્ષ્મીસ્તવ છે ત્હાં જાવ, ને મંગલ ગાવ’, તેથી, તે સ્થળે સુરલોકથી અમ્ભરાઓ આવેછે; ઉત્સવચિહ્નો દેખી ‘બ્રહ્મજાલાઓને પૂછેછે:—

“આજ આદિ લક્ષ્મીસ્તવ છે
જગજનેતા જન્મન્તકુમારનો ?”

પણ ઉત્તરમાં બાવાઓ તો કહેછે —

“આજ અહિં હિસવ છે.
જગજગમિની જગ્યાકુમારી
આશ્રમ મરિછે આ વનમાં
પૃથ્વીની બહાર્યારિણીઓને કાળ.”

અપ્સરાઓને આશ્રય થાયછે, પણ સંદેહને સમાવી, અથવા કાંઈક પુષ્ટિ આપી, એક જણી ખીજને કહેછે.—“જુદું તો દેવી ન બાળે”, અને બધીઓ વિચારમાં પડેછે. અતે ‘હશે તે ભીગશે હમણાં’ એ આશા રાખી વૃક્ષવટામાં વેરાઈને બધી બેસેછે. પણ આખર શું જુવેછે? બહાર્યારિણીના મહસ્થાપનાની તૈયારીઓ, માત્ર દેવર્ષિ કહેછે—

“દ્વા સુવર્ણા સયુજા સત્વાયા
સમાનં વૃક્ષ પરિપસ્વજાતે ‡

એ મન્ત્ર આજ મિઠ થયો.

* * * *

રાજમાતા ! ઋતુએ ફળ પાડેછે
ન સોંપી તે કાણે જયન્તને,
હવે જીવનશેષ ભીષરશે
એક જ વૃક્ષે એ બે પંખી.
જ્યાં ને જતાડશે સહુને.”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૫, પૃષ્ઠ ૧૫૧).

એ વચનમાં આત્મવ્યથના સમાનવૃક્ષે જગ્યા અને જયન્ત એ બે પંખીને બેસાડીને એ લમની ગૂઢ સૂચના કરીછે. અને તે જ ક્ષણે અપ્સરાઓ આ ગૂઢ સૂચના સમગ્રી લઈને પ્રગટ થાયછે અને દેવર્ષિને કહેછે:—

‡ આ રથજેઃએ ‘કોલન’નું ચિહ્ન રા. ન્હાનાલાલે મુદ્રીને સંસ્કૃત વિસર્ગચિહ્નનો ભ્રમ ભાવજવાને ધ્યાન ના આપ્યું હોત, અને સંસ્કૃત વિરામચિહ્ન । અથવા ॥ મધ્ય હોત, તેા હીક થાત, સંસ્કૃત વાક્યના મહત્વારથી આમ ભ્રમ થાય જ.

† ‘રાજમાતા’ શબ્દ અહિં કેવળ અયોગ્ય છે, ‘ગજમાતા’ તો ગાદીપતિની માતાને કહેવાય, અહિં તો ‘ગિરિરાજ’ની રાણીને મંબોધીને આ શબ્દ વાપર્યોછે.

સુરપતિએ પાડ્યાં છે હમને, દેવર્ષિ !

જના લગ્નમહોત્સવમાં મંગલ ગાવા. "

(અંક ૩, પ્રવેશ તથા ૫૪ તે જ).

આમ 'લગ્ન' શબ્દ પરભાષા વચનમાં પેસાડાયેલું; દેવર્ષિ ત્હેનો નિગેધ નથી કરતા અને 'બ્રહ્મચંસરી'નું મંગલગીત ગાવાની આજ્ઞા અપ્પરાઓને કરે છે. સંસારલગ્નના પણ ઊતરતા વર્ગની અધિકારિણી કાશીરાજની મહિમી આ ગૃહ સૂચના સમગ્રતી નથી તે પતિને પૂછે છે:—

" આર્થ ! લગ્નમહોત્સવ છે આજે ? "

એ બિચારી સ. ન્હાનાલાલના જૂદ ભેટમાં સહભાગિની ન હોવાથી લગ્નમાં ચિદ્વન નથી તેથી આ સરસ પ્રશ્ન પૂછે છે. પણ ઉત્તર ઘોષ દેવું નથી. અપ્પરાઓ "બ્રહ્મચંસરી"નું ગીત ગાય છે, પણ ત્હેમાં લગ્નનો—આત્મલગ્નનો પણ—ઉદારો ના મળે ! અને જ્યાં તો દીક્ષા લે છે બ્રહ્મચારિણીની; અને છેવટે પાયો નખાડે બ્રહ્મચારિણીઓના મહનો. છેવટે બ્રહ્મચર્યાતિના, બ્રહ્મચારીઓના, અને બ્રહ્મચારિણીઓના જ્ય ભોલાય છે. (અને અપ્પરાઓ મંગલ ગાય છે એમ સૂચના છે, પણ તે લગ્નમંગલ છે કે કેમ તે આપણે જાણતા નથી, કેમકે ગીત પ્રગટ જ નથી).

આ જ્યાં જ્યન્તના આત્મલગ્નનો મહોત્સવ. હામી દષ્ટિથી આ ભાવના જોનારને પણ દાણુવાર મનમાં પ્રશ્ન થાય કે—આત્મલગ્નમત્ત હાવ નીરમ, અથવા લગ્ન શબ્દને મંતાડીને છેતરામણી કર્યા જેવા, થતા હશે ? અવૈકલિક લગ્નોત્સવ કર્યો હોત તો શું એ ભાવનાને ક્ષોભ આપ્યા વિના કરવો શક્ય નહોતો ? પરંતુ આ પ્રશ્નની શક્યતાના ઉત્તર મળવા કાંઈ છે. ખાટી, 'લગ્ન' નામ જોડે સ. ન્હાનાલાલનું વૈર આસર્વવિગતોથી સ્પષ્ટ જણાય છે તો ખરું જ.

આ ઉચ્છોચ ભાવના સિદ્ધ કર્યા પછી પણ એ ભાવનાના સાદ્ય વિરો—અને તે દ્વારા એ ભાવનાના તત્ત્વગત શુદ્ધ વિરો—અશ્વધાના સ્વર આ નાટકમાં જ છેવટે મંજળાય છે. છેવટના સુન્દર ચિત્રમાં જ્યાં અને જ્યન્ત ચન્દ્રિકામાં જાદૂનવીના પટમાં હોડલોમાં તરે છે અને પોતાના આ નવજીવનના અર્ધગાત પ્રવેશ વિરો ચર્ચા કરે છે તે વખતે જ્યન્ત જ્યાને પૂછે છે:—

" પણ ફાગટ તો નથી ને

આપણી આ જીવનલીલા ? "

(૫૪ ૧૬૦)

" 'આય' એમ પતિને કહીને બોલાવાય નહિ; 'આર્થ' એ તો સસરા અને હેવા વડીલને કહેવાય; અને તેથી જ પરને 'આર્થપુત્ર' કહેવાય છે. આ હસવા જેવી જૂલ ૫૪ ૧૫૫મે પણ ફરી ચર્ચ જણાય છે. ત્યાં પણ મહિમી કાશીરાજને કહે છે:—" આર્થ ! એ કેમ ગાંભી ? "

આ રક્ષા જ્વાના વિશે જોટલી જયન્તના હૃદયમાં ક્ષણવાર ખૂંચે, તેટલી જ, પણ કાંઈક ગૂઢ રીતે, અગાત રૂપે, જયન્તને પોતાને વિશે પણ ખટકતી હોય એમ જોમ પડે. નીરસભાસી નૈષ્ઠિક પ્રહસ્યર્થ (જ્યા અને જયન્તયું વિલક્ષણ નૈષ્ઠિક પ્રહસ્યર્થ) નિષ્ફળ, નિષ્પ્રયોજન, લાગવાના ધ્વાન અદિ મંબળાપણે. અલગત, આ રક્ષાના વાદ્યને જૂઠી નાંખનારું વચન થોડી વારે જ આપણા ધાન ઉપર પડે છે ખરું—

“સત્ નામ સાહેબનું:

સત્ નામ પામતું જ નથી.

વાવ ત્હારે, જ્યા !

એ અનન્ત કાલની ભોગણ !

ત્હારાં પુણ્યનાં વાવેતર;

પૃથ્વી ભરી ભરી વાવ

હૃદિના અમૃતભંડાર,

ને ધરાવ પુણ્યનો એ પરમ કાલ

પુણ્યરમના પિપામુઓને.

ભે ! જગત પુણ્યતરસ્યું છે.

અલ્પ છે આયુષ્યની અવધ,

પણ સત્કર્મનાં આયુષ્ય તો

અમર છે, આત્મા જોટલાં.”

(૫૪ ૧૬૧)

આમ આ નીરસભાસી નવા જીવનમાં દર્મયોગ વડે આધ્યાત્મિક રસ ભરવાની આસા, ઉત્પાદ, ગ્રેરણા અદિ દરાવણે, પણ તેની અંદર જ એ જીવનની નીરમતાનો કદુ સ્વાદ ગૂઢ રહેતો હતો એમ જોમ નથી રહેતો ? લરેલું પગલું હવે પાછું લેવાવાનું નથી, નવ જીવનના રસમાં એમના એક માનવ પણ ઉચ્ચ સ્વરૂપના અમૃતનું સિયન નિષિદ્ધ છે એ જાનથી ઉત્પન્ન થતી યુક્ત નિરાશાને શુંગળાવી નાંખવી જ લોહણે માટે આ કૃત્રિમ આધાસન અને ઉત્પાદનું ઔપધ પોતાના અને જવાના યુખ આગળ જયન્ત ધરે છે એમ શું લાગતું નથી ? આ દર્શન આ ઉચ્ચ ભાવનાને અન્યાય આપનારુ હતો. પરંતુ રા. ન્હાનાલાલની કવિત્વપ્રદર્શિત જીવનભાવનાનો વિદાસક્રમ તપાસતાં જણાશે કે આ છેક અન્યાયયુક્ત રક્ષા નથી. આ માટે જરાક જૂનઝાળમાં પ્રવેશ કરવો પડશે. આજથી સોળ વર્ષ ઉપર, ઈ. સ. ૧૮૯૮ ની સાલમાં ‘જાનસુધા’ માં “લક્ષ્મણેલુતો વિચેક્રમમાં હેતુ” એ મથાળાનો અતિમુખ્ય, વિચારપૂર્ણ અને સમર્થ લેખ રા. ન્હાનાલાલના * હાથનો લખાવલો પ્રગટ થયો

* ‘જાનસુધા’ માર્ચથી ડિસેમ્બર ૧૮૯૮, ૫૪ ૨૪૦-૨૬૭ એ લેખ નીચે રા. ન્હાનાલાલનું પોતાનું નામ નથી, કૃત્રિમ નામ છે. પરંતુ હેતુ કર્તૃત્વ ધાનું રહ્યું નથી, રહે એમ હતું પણ નહિ, તેથી અદિ એ કર્તૃત્વ પ્રગટ રીતે રીડારી લખતે ચર્ચા કરી છે; આથી છે કે રા. ન્હાનાલાલ તે ક્ષમ્ય ગણશે

તો. એ લેખમાં સ્થાપેલું લક્ષ્મણનાનું ઉચ્ચસ્વરૂપ હેમના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે હતું:—

(ક) “લક્ષ્મણેહના અંકુર માનવહૃદયમાં પ્રભુએ મૂકેલા છે તે ઉવેળ્યા જાય એમ નથી.”

(એ ‘જ્ઞાનસુધા’, ૫૪ ૨૪૪).

(લ) નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની પરિસ્થિતિ મળે તો જગિનીપ્રેમમાં દર્શન દે છે. નથી તોમાં રસનાં બન્ધન, નથી તોમાં સ્વર્ણનાં બન્ધન, નથી તોમાં સંયુક્ત જીવનનાં બન્ધન.

x x x x x
તેમ છતાં લક્ષ્મણ તે દિવ્યાક્ષા છે, લક્ષ્મણ તે દિવ્ય ભાવ છે એ તો હું *
સમજાયો છું જ. x x x

x x “લક્ષ્મણ સ્નેહની દિવ્યતા તે મહારે
મન તો સંશય પારખતી વાત છે.”

(એ ‘જ્ઞાનસુધા’, ૫૪ ૨૪૭-૨૪૮).

(ગ) “લક્ષ્મણ એ પ્રભુની સ્થાપેલી સંસ્થા છે? + x
x x x x x

હા પ્રભુએ જ લક્ષ્મણની સંસ્થા સ્થાપી છે અને તે પૃથ્વી ઉપર ન્હાન-
કડાં સ્વર્ગ ઉગારવા.”

(ઘ) “પ્રેમ, રસાધીનતા, સુરમ્ય નીતિ, વિશુદ્ધ વિલાસ, સ્વર્ગીય આનન્દ : સર્વે રમ-
ણીય દિવ્ય ભાવનાના વિકાસ આ જગતમાં લક્ષ્મણે વિના શક્ય
નથી. ભક્તિભાવ અને પ્રાર્થનાવિધાન તે વિશ્વમાંથી સ્વર્ગમાં જવાના જ્યોત્સ્ના-
માર્ગ છે. લક્ષ્મણે તે સ્વર્ગના અંશુ વિશ્વમાં ઉતારવાના રસપંથ છે.”

(એ ‘જ્ઞાનસુધા’ ૫૪ ૨૬૪)

(ઙ) “લક્ષ્મણેહના વિશ્વક્રમમાં હેતુ એ જ છે કે જગતમાં દિવ્યતા ઊભી
તોનાં રસકુસુમો સ્વર્ગમાં લઈ જવાં.” +

(એ ‘જ્ઞાનસુધા’, ૫૪ ૨૬૫)

* અહિં પ્રથમ પુરુષ એક વચન “પ્રેમ” નામના, કૃત્રિમ પાત્રનું મૂલ્યન પ્રત્યક્ષરૂપે

તો કરે છે ખરું, પરંતુ આ સિદ્ધાન્તો શ. ન્હાનાભાવને સમત હોય એ સ્પષ્ટ જ છે.

+ આ સર્વ ઉતારા છૂટક છૂટક આપ્યા છે, પરંતુ સંદર્ભવિષ્ણુથી સમગ્રવક્તવ્યને

હાનિ પહોંચે એમ નથી આપ્યા; વસ્તુતઃ આ ઉતારાઓમાં શ. ન્હાનાભાવના લેખના

સમગ્ર મિદ્ધાન્તનો અર્થ સમાવેશ થાય છે.

આ છેવટના સિદ્ધાન્તને અંગે એક બીજે આનુવંદિત સિદ્ધાન્ત રા. ન્હાનાલાલે એ જ લેખમાં પ્રગંઘવશાત્ સૂચવ્યો છે, તે એ કે સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચે ભિન્નતા છે ખરી, પરંતુ—

“અનન્ત યુગોના સમાગમથી, લક્ષ્મીનેહની સ્થાપનાથી, એ ભિન્નત્વ મટતું જાય છે, સ્વર્ગમાં તે ભિન્નત્વનું બાન માત્ર રહે છે.”

આમ લક્ષ્મીનેહનું પ્રયોજન, માફક એવો જ બતાવ્યું છે. અહિં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ‘લક્ષ્મીનેહ’ શબ્દમાં ‘સંસારલક્ષ્મી’ નો જ અર્થ સર્વત્ર ઉદિષ્ટ છે, ‘જ્યાં અને જ્યાં’ ની ભાવનાવાળા ‘આત્મલક્ષ્મી’ નો અર્થ નથી.

આ ભાવના સ્વીકાર્યા પછી આટલે વર્ષે રા. ન્હાનાલાલ એ ઉચ્ચ શૃંગ કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર ચઢવાનું કરતા જણાય છે. એક મહાન ક્રમ આગળ ભરી ‘આત્મલક્ષ્મી’ ને ઉચ્ચોચ શૃંગ ઉપર સ્થાપે છે. આમ કરવામાં પૂર્વાપરવિરોધનો દોષ રા. ન્હાનાલાલને શિર પડે છે એમ માનવાનું કારણ નથી. ‘જ્યાં અને જ્યાં’ ની ભાવના સ્વીકારી તે સોળ વર્ષ ઉપરની સંસારલક્ષ્મીની ભાવનાને તથા તે તો નહિં જ. લક્ષ્મીનેહની દિવ્યતા સ્થાપવી એ રા. ન્હાનાલાલના કવિત્વનું mission (વિશિષ્ટ, આદિષ્ટ કર્તવ્ય) જ આરમ્ભકાળથી જણાય છે. ‘વસન્તોત્સવ’ કાવ્યમાં સંસારલક્ષ્મી મધુર ‘વિશુદ્ધસ્થિતિ સ્વચાર્ધ;’ ‘લક્ષ્મીનેહના હેતુ’ વિશેના લેખમાં એ ભાવનાને એથી પણ ઉચ્ચ દિવ્યસ્થાને મૂકી, એથી પણ મંતુષ્ટ ના થતાં હેમના કવિ-આત્માને અતિ વિશુદ્ધ વાતાવરણમાં, ઊડવાનું મન થતાં જ્યાં અને જ્યાં ની ભાવનાનો વિકાસક્રમ પ્રગટ થયો; આમ કાંઈક હેમની ભાવનાની ઉત્ક્રાન્તિનું દર્શન થઈ શકે.

વળી ‘જ્યાં અને જ્યાં’ માં પણ ઉચ્ચોચ ભાવના માટે અધિકાર વિરલ મહાનત્રી યોગીનો જ રાખી, સંસારી જન માટે બીજા વર્ગની લક્ષ્મીભાવના રજૂ કરી છે, તે ઉપરથી પણ આ પૂર્વાપરવિરોધનો દોષ કાંઈક અંશે ટળે એમ છે. છતાં મનમાં સંકેત રહે છે જ કે ‘લક્ષ્મીનેહના હેતુ’ વિશેના લેખમાં લક્ષ્મીભાવનાની પરમ અવધિ થઈ લાગે છે તેને અહિં ખશેડીને આગળ ક્રમ ભરવા જતાં અજાણતાં જ અસાધ્યતાના ખાણમાં પડી જવાયું છે. ભવે અધિકારવ્યવસ્થા દર્શાવતાં તેજાના મુખે રા. ન્હાનાલાલ કહે કે:—

§ “પરમ ઇન્દ્રિયનિમ્બહી,

† રા. ન્હાનાલાલે ઉપરના સિદ્ધાન્તો માટે ‘ટેનિસનના ‘પ્રિન્સેસ’ કાવ્યમાંથી ઉતારા આપ્યા છે, અને બહુ અંશે હેમાંથી જ એ ઉપજવ્યા છે. પરંતુ આ છેવટના વાક્યમાંની કલ્પના—સ્વર્ગમાં તે ભિન્નત્વનું બાન માત્ર રહે છે તે કલ્પના—ટેનિસને કહિં પણ સૂચવેલી જણાતી નથી. રા. ન્હાનાલાલની એ સ્વતંત્ર મિલકત છે એમ લાગે છે.

§ આ વિસ્તારથી બતાવેલા સિદ્ધાન્તને સંક્ષેપના અર્કમાં અન્યથા બતાવ્યો છે; (૫૪ ૧૫૩ મે) રાજરાણી પોતાની કુંવરીને ‘લોકમાતા’ થઈ જોઈને પ્રકુલ થઈ કહે છે:—

“સિંહાસનને પરણવા કરતાં મહા માંડવો

—આવડે તો તો—સોગણો સારો.”

અહિં “આવડે તો તો” એ શબ્દોમાં બધો સાર આવી જાય છે.

એ નવાં મુજરાતી નાટકો.

મહારથી આત્મવિજેતા,
વિપુલવૈરાગ્યસંપન્ન ભોગીરાજ
એ જ છે અધિકારી નૈટિક અહ્યર્થનાં. ” x

(પૃષ્ઠ ૧૫૭)

અને દેવર્ષિ કહે કહેવડાવે કે—

“ વિવાસ અનિષ્ટ નથી,
વિવાસની વૃષ્ટિ અનિષ્ટ છે.
વિવાસભાવના સંયમનિગ્રહ,
તે સંસારીઓનાં અહ્યર્થ જ. ”

(પૃષ્ઠ ૧૫૪.)

આયના જપાના શબ્દોમાં કહે કે—

“ પાપની લાલચોથી ન લોભાય,
મોહ ને રનેહના બેઠ પાણે,
કામ ને રસાનન્દને બિન્ન પરમાણે,
તો માનવદેશની સર્વ સુન્દરીઓ,
અહ્યારિણીઓ જ છે અખાડવતિની. ”

(પૃષ્ઠ ૧૩૧.)

પરંતુ આ વ્યવસ્થામાં જ પ્રથમ પૃષ્ઠાપછે કે ત્યારે જ્યાં અને જ્યારે આ સંસારી અહ્યર્થની ભાવનાને જ પૂર્ણ ગણી કેમ ના સ્વીકારી ? અને આ વિરલ મહાવ્રતીને માટે જ રાખેલી હિચ્ચોચ ભાવના વિશે પણ અશ્રદ્ધાના ઊંડા બાણકારા જ્યાં અને જ્યારે ના છેલ્લનાં વિમર્શનમાં આપણે સાંભળેલા ઉપર હુ બતાવી જ ગયો છું તે આ અધિકારવ્યવસ્થાને, શિથિલ નથી કરી નોખતા ? વાત એમ લાગે છે કે ‘ લગ્નરનેહના હેતુ ’ ના લેખમાં જે ભાવના સુસ્થાપિત કરાઈ છે તેથી વૃક્ષ ના યતાં, સ્ત્રીપુરુષનો બેઠ ક્રમે ક્રમે અલ્પ કરનારી દિવ્ય યોજના સંસારલગ્નમાં રહેલી છે એ દેનિસનના સિદ્ધાન્તથી આગળ વધીને સ્વર્ગમાં તો એ બિન્નાત્તર ભૂત માત્ર રહે છે એ નવી કલ્પનાઓ પણ સંતોષ ના માનતાં, રા. ન્હાનાલાલની કવિલક્ષી ઉચ્ચારણાએ દેનિસનથી પણ હોયે જીડવાનું કૃષ્ણ અને તેમ કરવા જતાં આ નવી

x આ અધિકારદર્શન રા. ન્હાનાલાલે અર્ધજુકાબમાં પણ કર્યું છે, તેમ જ પ્રસ્તાવનામાં પણ કહી બતાવ્યું છે કે—

“ એ માર્ગ સર્વ માટે નથી, સંયમી માટે છે, યતાતુન માટે છે. ”

ભાવનામાંથી રસનું પ્રેરકબળ હુમ થતાં વાંત નીચે પડવાનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રયાસ જોટલો પ્રચંડ છે, તેટલી જ એ પ્રયાસની નિષ્ફળતા પણ બબ્બે છે; એ બબ્બે નિષ્ફળતા કવિની સમર્થ પ્રતિભાને છાજતી જ છે, નિર્બળતાની નિષ્ફળતા નથી. આ નિષ્ફળતાના એક મૂઠ્ઠા કારણનો ઇશારો પાછળ હું આપી ગયો છું. આરમ્ભથી જ પ્રલચ્ચર્યનિષ્ઠ પુરુષ સર્વ સ્ત્રીને અસારીર પ્રેમથી જીવે, અને તેથી સ્ત્રી સર્વ પુરુષને તેવા જ પ્રેમથી જીવે, હેવાં સ્ત્રીપુરુષ અન્યોન્ય સહચારી અને સહકારી અને તે હજી જીવી વાત છે, પરંતુ જ્યાં અને જ્યન્ત વચ્ચે લગ્નનો—સંસાર લગ્નનો—પ્રથમ સંભવ અને તે પછી આત્મલગ્ન, એમ સંસાર-લગ્નના વાતાવરણમાં યદ્યપિ આત્મલગ્નના કેવળ તેજોમય પ્રદેશમાં સંક્રમણ કરાવવાથી આ નાયકનાધિકારને આસોચવાસ લેવા માટે પ્રેમ—રસિક પ્રેમ—ના પ્રાણવાયુની ખોટા પડી જાય છે.

આમ રા. ન્હાનાલાલ ઉચ્ચોચ સ્થિતિએ બેસવાને જોડવા જતાં પડી જાય છે તેવું કારણ એઓ તપાસશે તો જણાશે કે પ્રેમ અને કામ એ બેના સ્વરૂપદર્શનમાં, બેના સંબન્ધદર્શનમાં, પોતે ભ્રમમાં પડ્યા છે. અલગત, પ્રેમ અને કામ એ બે ભિન્ન વસ્તુ છે; અને એ બેની ઝીણવટ બતાવવા માટે રા. ન્હાનાલાલને પ્રયાસ છે,—જે કે એ બે જોડે જોવામાં કરી ઝીણવટની ખાસ જરૂર નથી. પરંતુ માનવજીવનમાં એ બે પદાર્થો—પ્રેમ અને કામ એ પદાર્થો—એક પાનાનાં બે પૃષ્ઠ જેવા છે તે જીવનું ના જોઈએ. એ ખરું કે એ પાનાનું પ્રેમપૃષ્ઠ તે સંધ્યાના કે ઉપાના જેવા દિવ્ય સુનેરી રંગે રંગેલું છે, અને કામપૃષ્ઠ તે જડ રંગે રંગેલું છે; પરંતુ એ પાનું માનવજીવનના પુસ્તકમાં બંધાયું છે ત્યાં મૂકી સુનેરી પૃષ્ઠને જરૂરગી પૃષ્ઠથી જીવ પાડવાને પાનું ચીરવાની ખાલોચિત કૃતિ કરવા જતાં ખંતે પૃષ્ઠના નાશ થવાનો,—જે જીવન યદ્યપિ સહે તો. બંને પૃષ્ઠનું જીવું જીવું દર્શન, ચિન્તન, પરીક્ષણ અર્થે, યદ્યપિ સહે; પરંતુ તે ઉપરાંત પ્રયોગમાં છૂટાં પાડવાં તે માનવજીવનની મર્યાદાઓ જોતાં અશક્યવત છે. રા. ન્હાનાલાલ આ નાટકમાં એ પાનું ચીરવા જાય છે અને તેથી જ ભાવનાની નિષ્ફળતારૂપે નાશ નગરે પડે છે. પરજીવનમાં સુનેરી પૃષ્ઠ સ્વતંત્ર બળે રહેશે, અથવા બીજા પૃષ્ઠને સુનેરી બનાવી દેશે તે જીવી વાત, પરંતુ આ જીવનમાં જ કામપૃષ્ઠને પણ પ્રેમપૃષ્ઠના સુનેરી રંગોની છાયા અર્પવાનું શક્ય છે; પાનાને દિવ્ય તેજમાં ધરીને જોવાથી તે શક્ય છે; અને એ જ રીતે સંસારલગ્નની ભાવના ઉચ્ચ બને છે. એક જણે કહ્યું છે:—“Love embodies the soul, and ensouls the body.” (“ખરો પ્રેમ આત્માને દેહ આપે છે, અને દેહને આત્મતત્ત્વ આપે છે.”)—એ વચનનું રહસ્ય આ પરીક્ષાથી સમજી શકાય એમ છે. આ દૃષ્ટિથી જોઈશું તો જણાશે કે ‘પ્રેમ’ ને—સંસારલગ્નના પ્રેમને—પાપનું ઉત્કટ નામ આપવામાં રા. ન્હાનાલાલ જૂલ્ય જ કરે છે. પ્રેમ અને કામના સંબન્ધના આ સ્વરૂપદર્શનમાં ઘણો કંઠજી સંસારશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન સમાયો છે. એ પ્રશ્નનો સાદો ને સરળ ઉત્તર એ જ છે કે, પ્રેમનો દાસ કામ—એ ઉચ્ચ ભાવના, કામનો દાસ પ્રેમ—એ અધમ ભાવના; આમ ખરી વ્યવસ્થા છે.

૨૫. ગોવર્ધનબાઈની એક ડુંગ્રપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી પદ્યપંક્તિયોમાં નીચેનો પ્રશ્ન આરંભમાં છે:-

"What has man to do with woman?
That's a question, rare but teasing."

(" પુરુષને સ્ત્રીનો શો ઉપયોગ છે? આ પ્રશ્ન વિરલ પણ મૂંઝવેની નાખનારો છે. ")
મને પદ્યના છેવટના ભાગમાં અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે

" 'Tis the beast rides the man, not the man rides the beast."
(" મનુષ્ય ઉપર પશુ સવાર થયો છે, પશુ ઉપર મનુષ્ય સવાર નથી થયો. ").

પ્રેમ અને કામના સ્વરૂપદર્શનનો આ પ્રકાર હરગીઝ સ્વીકારી શું નહિ; અને ગોવર્ધન-
બાઈની આ માત્ર કાષ્ટભર ઉત્પન્ન થયેલી તકલીફ જ હતી, ગમ્ભીર ચિન્તનમાંથી કળેલો
સ્થાયી મત ન્હોતો જ એમ માનવાને કારણ છે પરંતુ આ વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એ
કે જેમ આ પ્રકારના બીજા છેલ્લા મતમાં પ્રેમનો સોપ જ કરી કામને જ માનવસંસાર-
નું સામ્રાજ્ય સોંપવામાં પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચેના આત્મતત્ત્વમલક મોટું વિશ્મરણ થાય છે,
તેમ રા. ન્હાનાલાલની ભાવનામાં કામનો કેવળ બહિષ્કાર કરવાને લીધે બીજા છેલ્લાની
અવાસ્તવિકતા પ્રગટ થાય છે. માટે ઉપર દર્શાવેલી પ્રેમ અને કામના પરસ્પર અંબન્ધની
બ્યવસ્થામાં સત્યતુલના જણાશે એમ આશા છે.

(અપૂર્ણ.)†

વાંદરા
તા. ૧૭-૧૨-૧૪.

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

‡ ગોવર્ધનબાઈને પોતાનાં વાંચવાનાં પુસ્તકોનાં આરંભ અને અન્તનાં કામ પાનાંમાં
કવિતાઓ લખવાની ટેવ હતી. હેવા એક સ્થળમાંથી આ પદ્ય મ્હારા કોલેજના સમયમાં મ્હને
એક મિત્રે વાંચી મંબળાવ્યું હતું તેમાંથી થાકા સ્મરણને આધારે આ પંક્તિયો આપું છું.

કેમોર્ગી-સૂચન.

કાન્ક કોસ પદ્ધતિ સર કામ કરનારો જુવાન હતો—(તેના કુસ્મૃતિ તેને આપશે પણ કરેતા)—અને નિયમબદ્ધ અને સુવ્યવસ્થિત જીવન ગાળવાનો—તેને જોખ હતો. આ તેના પોતાના સ્વભાવનો એક ભાગ હતો. પણ જે નવા જીવનમાં તે પ્રવેશ કરતો હતો તેમાં તે કેમ આવવાનો ?

આ જીવનના નિયમ આપવામાં જેની અનુકૂળતા જોઈએ. જે જે હશેસાની નાવડી આ સફરે નીકળે છે તે દરેકને પોતપોતાનો માર્ગ શોધી કઢાડવાનો હોય છે. તેમની આ સ્પાસ યોગદામ, તેમની પેટેજ આશા અને હતાકથી સફરે નીકળેલા ખાનગી ન્હાના નાવડાનાં છિન્નભિન્ન ભાગ જણાય છે. વળી સફરમાં પાણીનાં બેડેશુ નડે છે, મમરીઓ આવે છે, નીચી રેતી—રાશિઓ નાવને લાંબી નાખે છે અને છુપાયેલા અડકાં તેના કુકડા ઠરી નાખે છે, જે નાવિકો આ બધી અડચણોથી ચેતી જઈ પોતાનો માર્ગ લે છે તેજ સુખી થાય છે. કાન્કે આ બાબત ઉપર બહુ મનન કર્યું તે જુવાન હતો પણ કુનિયાના રગ કાઢી જોયા હતા. તે કીચી નજરવાળો અને વિચારશીલ હતો. તેણે નજરે પોતાના જે મિત્રો સુખી હતા તેમને જોયા હતા અને જે દુઃખી હતા તેમને પણ જોયા હતા. અને હવે આ બધા ઠાલા મનનને પરિણામે તે એક દિવસ સંધ્યાકાળે ગંભીર મહેરે મેજા આગળ બેઠો અને કુસ્તકેષ કાગળનું એક પાનું લીધું.

‘હવે મોડ’ કાન્ક બોલ્યો ‘મારે તારી સાથે કાંઈ ગંભીર વાત કરવી છે.’

મોડ જે ધોળીને આપવાનાં હુગડાને નિશાન કરતી હતી તેણે આશ્ચર્યથી ઉચ્ચ જોયું.

‘અરે બહાવા !’ તે બોલ્યા બી

‘કેમ ‘અરે બહાવા !’

‘મે’ કાંઈ બૂલચૂક કરી હશે. ’

‘ના રે ના. તેમ કાંઈ નથી.’

ફૂ પ્રખ્યાત લેખક સર આર્થર કોનન ડોઇલના ‘A tregent’ નામના ગ્રંથમાંનું આ એક પ્રકરણ છે. રીતરીવાજમાં ભિન્નતા છતાં પણ વિવાહિત જીવનમાં જે આપણા અને તેમના વચ્ચે સામ્ય છે તે કાન્ક કોસે અને મોડે કરેલા નિયમો આપણા સસારમાં પણ કેટલા બધા લાગુ પડે તેવા છે તે ઉપરથી સમજાશે. સર કોનન ડોઇલનો આ લેખ ધણો રસુછ છે, પણ તેનો રસ આપણી બાષામાં ઉતારવાનું ‘કામ જેરા કાણુ છે. ઉપરનો લેખ બાષાતર છે પણ તે/ધર્ણા/છુટયા/કરેલું/બાષાતર છે.

‘ક્રાન્ક! તુંમરો મહેરો એવો ગંબીર જણાય છે કેમેં જાણું તમે વેપારીનો હિસાબ તપાસ્યો હશે. દીક, શું છે બહાલા?’

‘જો હવે મોડ, મેં સામાન્ય વિવાહિત-જીવન વિશે મનન કર્યું છે. તને નથી લાગતું કે વિવાહિત-જીવન કેમ આજીવંતો-વિશે આપણે કાંઈ જરાવ કરીએ, કાંઈ રહેલા નિયમો બાંધીએ તો દીક!’

‘હા, બહાલા, હા! તેમ કરો, કેવી ગમત થશે!’

‘પણ મોડ આ ગમતની વાત નથી. આ ગંબીર વાત છે.’

‘હા બહાલા. હું પણ હાવકી થઈ ગયું છું.’

‘મને લાગે છે કે જો કાંઈ નિયમો કરી રાખ્યા હોય તો બધામાં આપણને ગમે તે વીતે તેપણ તે વંખતે કેમ વર્તવું તે આપણને ખબર પડે.’

‘નિયમો શા છે બહાલા?’

‘તે તો આપણે એક બીજા સાથે વિવાહ કરી દરાવીએ. હું નિયમ બંધાવું છું અને તને માત્ર તે પ્રમાણે વર્તવાનું હું તે મારાથી થઈ શકે નહિ. મારી સહ-જીવનની કલ્પના તેવી નથી. પણ વાત કરતાં આપણને જણાય કે કાંઈ મુદ્દાઓ આપણને બનેને, થોડા લાગે છે, તો પછી આપણે બન્ને તે પ્રમાણે નિયમ રાખી, વર્તન કરીએ.’

‘કેવું ગમતું ક્રાન્ક! અને મહેરબાની કરી થોડાક મુદ્દા કહોને!’

‘મારા મનમાં થોડાક છે અને તારા મનમાં કાંઈ હોય તો હું આનંદથી સાંભળીશ. જીવનમાંથી ઉત્કૃષ્ટ અને સર્વોત્તમ કસ કેમ કઢાડવો તે વિશે કોઈ પણ વિચાર સ્ફુરે તે કહેવા. હવે પ્રથમ બાબત કલહની છે.’

‘અરે ક્રાન્ક! કેવી ખરાબ વાત કહાડી.’

‘પ્રિયતમા! આપણે બધા ઉપર નજર રાખવાની છે. આપણે આખું જીવન સાથે માનવાનું છે જીવનના દરેક રંગથી ચેતી આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.’

‘પણ એ વાત જ અશક્ય છે.’

‘આખું જીવન આગતાં-કદી મિનસ ન બોલો એ વાત બનવા જોગ નથી.’

‘પણ તમારી સાથે કદી નહિ ક્રાન્ક!’

‘અરે હું પણ કોઈ કોઈ વખત મીઠવવામાં રસ લઉં છું. હવે મારો વિચાર આ છે. મિનસ તો ખોટાએ ને પાછાં શાંત થાય, અને તેથી કાંઈ ઝગ્ગું તુકરાન થતું નથી.

પણ જો બન્નેનો મિળસ એક સાથે જાય તો ચક્રમ્ક ઝરે છે અને મનમાં લાગ્યું હોય કરતાં ખેડે વધારે બાઝડી મરાય છે. આપણે બન્નેએ જો કોણ કરીએ કે સાથે બન્નેએ મિળસ ખોવો નહિ. જો તારો મિળસ ગયો હશે તો ‘હમણું તારો વારો છે’ એમ સમજી હું આધોપાછો થઈશ. અને મારો ગયો હોય તો તારે પણ સંભાળી લેવું એક મિળસ ખોવો હોય ત્યારે ‘ખીજાએ સાવધાન રહેવું કેમ ! તું શું કહે છે ?’

‘હું ધારું છું કે તમે ઘણાજ ગમ્મતી બહાલા.’—

‘મેં કહ્યું તે તારે કબુલ છે ?’

‘હા, બહાલા ! અલબત્ત !’

‘કલમ નંબર ખેલી’ ક્રાન્ક બોલ્યો અને કોમળ ઉપર નોંધી.

‘હવે સુચના કરવાનો તારો વારો છે બહાલી.’

‘ના બહાલા મને કાંઈ વિચાર સુઝતો નથી

‘દીક ત્યારે આ ખીજો સુદો કદી અરસપરસ વર્તનમાં લાસરીઆ ન થવું.’

‘એટલે પ્રણયી હોનાં ને આદર સન્માન હોય’ છે તે પરણ્યા પછી એનાં ન થવા દેવાં. કેટલાક પતિઓ તેમની પત્નીઓ ગૃહસ્થ-કન્યાઓ છે તે જુલો જતા જણાય છે. કેટલીક પત્નીઓ ખજારના કોષમળવા આવેલા પુરુષ સાથે બોલે તે કરતાં એાછા આદર એમ સન્માન સાથે પોતાના પતિ સાથે બોલે છે. તેમના મનમાં કાંઈ નથી હોતું પણ સિધ્ધિ વર્તનની તેમને આદત પડી જાય છે. આપણે તેમ ન કરવું.’

‘આપણે તેમ કરીએ એમ મને લાગતું નથી.’

‘લોકોને અનુભૂતાં આવી ટેવ પડી જાય છે. આના ખેલાં ન ચિહ્નો તને મારામાં જણાતાં જરૂર મને ખેંચી રાખતો !’

‘દીક સાહેબ ! તેમ કરિશ ન’

‘ખીજો ને સુદો મેં ધાર્યા’ છે તે ઉપરના મુદ્દાના વિસ્તાર રૂપ છે. બન્ને જણાયે એક ખીજતા આદર અને પ્રેમને યોગ્ય થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લોકો પરણ્યા એટલે યોગ્ય વર્તનની જરૂર ન હોય તેમ બેદરકાર અને એટી થઈ જાય છે. જો એક ખીજને પ્રસન્ન રાખવાની બન્નેને કાળજી હોય તો આમ બને નહિ. કેટલી બધી સ્ત્રીઓ લગ્ન પછી + સંગી-

+ ‘પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા, નથી અધિકાર આદરને.’

આ કવિની પક્ષિમાં અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયમાં વિરોધ છે. સર આર્થર કોઈલનો વિચાર-વખારે સત્ય યુક્ત લાગે છે. જ્યાં આદર નહિ ત્યાં ખરો પ્રેમ અશક્ય છે.

તમે અજ્ઞાસ મૂકી દે છે ?*

(‘અરે બાપરે ! એક અઠવાડિયાથી મેં સંગીતને હાથ નથી અડકાડ્યો ’ માંડ બોલી બહી.)

‘અને તેમનો પોશાક અને તેમના કેશજસ’—(માંડનો હાથ અહીં તેના યુદ્ધને ઉડી લાગ્યો) ‘મારી બહાલી’ તારો પોશાક અને કેશ ઉત્તમ છે પણ તું જાણે છે ને કે ઘણી વાર સ્ત્રીઓ બેદરકાર થઈ જાય છે. ‘જામે તે થાય તોએ તેમનો પ્રેમ કાંઈ જવાનો નથી’ એમ પોતાના મનમાં આવી સ્ત્રીઓ બોલે છે. વખતે પ્રેમ ન જાય, પણ આવો વિચાર કરી વર્તન રાખવું ચોખ્ખું નથી. ’

‘તમને આટલી બધી ખબર છે એ તો મારા સ્વપ્નામાંએ નહોતું કાન્ત !’

‘મેં મારા મિત્રોના અનુભવની વાતો સાંભળી છે. તેમ પુરૂષે પણ તે પ્રજાથી હોય તે વખતે પોતાની પ્રિયતાની મનોવૃત્તિની જેટલી કાળજી રાખતો હોય તેટલી જ પત્ની બન્યા પછી પણ રાખવી જોઈએ. જે પત્નીને તમાકુની વાસ ન ગમતી હોય તો તેણે ખીડી પીવી મુકી દેવી જોઈએ. તેની હાજરીમાં ડુંગળામાં ન ખાવાં જોઈએ. પોતાની જાતને સ્વચ્છ અને આકર્ષક રાખવી જોઈએ. જે આ મારી મંદી બહોલ મારે તે રાખવી નહોતી જોઈતી. ’

‘જાણે તેથી તમારા વિશે મારા મનમાં કાંઈ ફેર પડ્યો હોય !’

‘જો ખરૂં ! આ જતું કરવાની રીતથી જ આપણી અધોગતિ થાય છે. આપણે હંમેશા ઉચે મહડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, હું આપણા પ્રજા સમયમાં તને સેંટ-આશ્વન્સ મળવા આવતો ત્યારે મંદી બહોલ નહોતો રાખતો. ’

‘તમે મારો સંગીત બાજતનો અપરાધ માફ કરો ને હું આ એક વખત તમારી મંદી બહોલ જતી કરીશ. પણ તમે કહ્યું તે બધાને હું સંમત છું. મને તો તે ઘણું જ શાણપણ ખરેહું અને હિત-કારક લાગે છે. હવે હું કાંઈ ઉમેરવા માગુ છું. ’

‘હીક. શું છે ?’

‘બત્તેએ એક ખીજના કાર્ય-પ્રદેશમાં રસ લેવો જોઈએ. ’

‘ખરી વાત. અલખત લેવો જ જોઈએ. ’

* સંગીતનું જ્ઞાન એ યુરોપમાં સ્ત્રીનું એક આવશ્યક ગુણ છે.

‡ કોઈની હાજરીમાં જગાસું ખાવું તે ઘણું અસભ્ય ગણાય છે.

‘પણ તેમ થતું નથી.’

‘પણ ખરેખાર, બહાલી તું-મારી નોકરીના કામમાં રસ લે છે રતો.’

‘અફ સાહેબ. પણ તેવો જ રસ તમે મારા ઘર-કામમાં લ્યો છો?’

‘કદાચિત્ હું આ બાબતમાં જરા બેકાળજીવાન થયો હોઈશ.’

‘ના ના બહાલા તમે બેદરકાર નથી થયા. તમે હમ્મેશાં માટે માટે કાળજી રાખો છે પણ આ તો મેં બાની અને બીજાની વાતમાં લેયું છે. ધણી અઠવાડિયાં કે મહિના આખરે પોતાની કામગીરી છોડે છે અને ‘અરસ આપણી શક્તિ કરતાં વધારે છે. કે ‘ધા હતું તે કરતાં યોગ્ય છે’ એમ કહી પૈસા આપે છે પણ મોડા ખર્ચમાં ધણું કરી બતાવવાન તેની પત્નીના પ્રયત્નોમાં તેને રસ નથી પડતો. તે પત્નીની નજરે નથી લેતો અને તેને સુરકેલીઓ સમજવાનો મત્ત નથી કરતો. અરે! આ બાબત વધારે સારી રીતે મારાથ દર્શાવી શકાય એમ હું ધ્રુવું છું. પણ આટલું તો અફ જ કે રસ લેવાનું કામ ધણી વખા એકતરશી હોય છે. પત્ની પતિના કાર્યમાં રસ લે છે પણ પતિ પત્નીના કામમાં નથી લેતો. ‘મને લાગે છે કે તું કહે છે તે અફ છે. હું સરત રાખવા મત્ત કરીશ. આપણા ટીપ્પણમ આ કેવી રીતે મોંઘીયું?’

‘એક બીજાના કામમાં રસ લેવો’

‘ખરાખર. મેં તે નોંધ્યું, હવે બીજાને કાંઈ મુદ્દો છે.’

‘હવે તમારો વારો છે.’

‘લગ્નમાંથી પવિત્રમાં પવિત્ર ચીજ અને તેને મોઝા કરનારી બાબત એક આ છે કે—પ્રેમની નમગ્રાહમાં અધોગતિ થવી ન જોઈએ. દંપતીએ એક બીજાના સારા ગુણ વિકસાવવા જોઈએ અને ખરાબ અંશને દાબવા જોઈએ. બન્નેએ જીવનનો આદર્શ ઉચો રાખવા જોઈએ કામ કરવું જોઈએ. જે પ્રેમ એમ બોલાવે છે કે ‘આ કામ ખોટું છે તે હું જાણું છું પણ હું તેમને એટલું મ્હાલું છું કે અટકાવવાનું મત્ત થતું નથી?’ તે પ્રેમ વિવાહિત—જીવનના નિત્ય ઉપયોગને માટે બહુ કામનો નથી. જે સ્વમાનની-લાગણી પ્રેમના ઉચામાં ઉચા આદર્શને એક રતિમાર પણ નીચો ઉતારવા નથી દેતી તે વધારે ઉમદા છે અને તેથી પ્રેમ ટકે છે પણ વધારે.’

‘આ બધું શી રીતે લખશો?’

‘અરસપરસ માનની લાગણી અરસપરસ પ્રેમ માટે જરૂરની છે.’

‘હા. મારી ખાત્રી છે કે તમે ખાત્રી છો.’

‘આ વાત ચોખ્ખી લાગે છે. પણ પ્રેમનું પ્રાગ્નત્વ જ, પ્રેમને મોઝો અને આંધળો

ખતાપે છે. હવે એક બીજી કલમ છે મારી ખાતરી છે કે તે તું કયુલ નહિ રાખે. '
'કહો નોંધજો !'

'મેં તે આમ લખી છે ' ટાઇટ (સક્ષ્મ) દોરી તુટવી મહેલી છે. '

'એનો અર્થ શો ?'

'મારો વિચાર એમ છે કે દપતીએ એક બીજાને થોડી છુટ અને મોકળાશ આપવી નોંધજો. જે આમ નહિ કરે તો બંધ મોડા વહેલા તેમને સાલવા માંડશે. આ મનુષ્ય—સ્વ-ભાવ છે અને તે લગ્નની કિયાથી પણ જુનો અને તે માટે આદરણીય છે. '

'કાન્ક, આ કલમ મને બિ'કુલ ગમતી નથી. '

'મને ધાન્તી જ હતી કે તને નહિ ગમે, પણ મારો અર્થ તને પુરો સમજશે ત્યાં હું ધાં હું કે તું તે માન્ય કરીશ. એમ નહિ થાય તો હું થાત કરી તારી દૃષ્ટિએ નોંધશ. જ્યારે જ્યારે કોઈ વિવાહિત જીવનમાં છુટની વાત કરે છે ત્યારે તેના મનમાં પુરપની છુટ-નોજ તક હોય છે. પુરપ પોતે ગમે તે કરે તોપણ પત્નીના ઉપર સંપ્ત દીક્ષ કરવા સુકતો નથી. મારી ખામી છે કે આ ખોટું છે. મારા કહેવાનો મોખ્ખો દયાન્ત નો. પુરપને પત્નીના પત્રો વાંચવાનો હક છે ? પત્નીને પતિના પત્રો કલા વગર વાંચવાનો હોય તેના કરતાં કદી વેધારે નહિ. માટે પત્નીના પત્રો 'એમાં યુ' એમ કરી વાંચવા તે વિવાહની સુંખલા સન્નગ્ધ ખેંચવા નેવું છે. '

'સુંખલા શબ્દ યજ્ઞો કહવો છે કાન્ક. '

'એ તો ફક્ત ઉખા માટે છે. ઈનીના દાખલો લ્યો. પરજોયા માણસને યુ બીજી સ્ત્રીઓ નોડે મેત્રી કે સ્નેહ કરતાં અટકાવવો નોંધજો ?'

મોડ સંસાય—અન્ત જણાઈ.

'સ્ત્રી કેવી છે તે જાણ્યા પછી જવાબ દેવાય' તે ખોટી.

'આથવા બીજા કોઈ પુરપ તેને સુધારી શકે છે જ્ઞાન આપી શકે તેવો હોય તો સ્ત્રીએ તેની સાથે ચૈત્રી ન બાંધવી ? આવો અટકાવ કરવામાં એક બીજાનો કટકો અણવિચારસ વેળામાં છે. માણસોને એક સીમા ઉપર બંધોસો હોય તેમણે છુટ મુકવી નોંધજો. જે સમ ન આમ તો દોરી તણાઈ તુટવાનો સંભવ છે. '

'જે છુટ મુકે તો દોરી એટલી ઢીલી રહેવાનો સંભવ છે કે સોંપે નામરોષજ થઈ રહે, '

‘મારી ખાતરી હતી કે આ બાબત ઉપર આપણે વિવાદ થવાનો. ‘પણ મેં દયાનંત નેચા છે. વારંવારનો દાખલો ને. આ યુગલ કદી છુટું નહોતું જણાતું. તેઓ બંધનમાં ભરતાં કે તેઓ વચ્ચે કશી બાબતમાં બિજા બાબ નહોતો. પતિ પત્નીના અને પત્ની પતિના પગે એક બીજાની ગેરહાજરીમાં ખોલી વાંચતાં. અને આના પરીણામે નેચો તે મોટો વિનિષાદ થયો તે ! યાદર દોરી તુટી. હવે મારી એવી માન્યતા છે કેટલાંક નેડાં એક બીજાથી છુટાંજ રહી જુદે જુદે સમયે વિશ્રાન્તિ સમય (Holidays) ગાળે તો સાર.’

‘અરે કાન્ક !’

‘હા, મારી એવી માન્યતા છે. હું આપણી વાત નથી કરતો. આ તો સામાન્ય વાત છે, પણ કેટલાંક નેડાં વારંવાર હું કહું છું તે ખરૂં છે. દુરથી તેઓ એક બીજાના સ્વભાવ વિશે શાંત ચિત્તે વિચાર કરે છે અને પરીણામે ફરીથી મળતાં વધારે હેતુથી વર્તે છે.’

‘હા, પણ આ નિયમો આપણા ઉપયોગ વારંવાર છે બીજા લોકોના નહિ.

‘ખરી વાત કહી. હું જરા આટલો ઉતર્યો. પણ મને ધારતી છે કે આ બાબતમાં તારી ખાતરી મારાથી થવાની નથી.’

મોડે મોહક રીતે વિરોધ દર્શાવ્યો.

‘નહિ કાન્ક આ હું માનવાની નથી. લગ્ન-સંબંધમાં જેટલો ગાઠ પરિચય થાય તેટલો જોઈએ. મારી માન્યતા છે કે દરેક આશા, વિચાર અને આદર્શ સામાન્ય હોવા જોઈએ. તમારા મારા હૃદય અને આત્માનો મંત્રબંધ યોગ્ય પ્રમાણ કરતાં અધિક છે એમ મને કદી લાગેજ નહિ. હું એક ધર્મી છું કે જતે દિવસે આપણા સંબંધ વધારે ગાઠ થાય અને છેવટે આ પૃથ્વી ઉપર બે જુદી વ્યક્તિઓને જેટલું એક-ત્રાન થવાનું સમય હોય તેટલાં આપણે એક-ત્રાન થઈએ.’

હારવું તો હસ્તે મ્હોંએ હારવું સારૂ, એ સિદ્ધાંત-અનુસાર કાન્કે નીચા વળી પત્નીના હસ્ત કમળને ચુંબન કર્યું અને આ રીતે ક્ષમા માગી.

‘અક્ષતની હંશિયારી કરતાં હૃદયનું રહાપણ ચઢવું છે’ તે બોલ્યો. સ્ત્રી કરતાં પુરુષના પ્રેમનું ઉદ્ભવ-સ્થાન, મગજ વધારે પ્રમાણમાં છે તેથી. કેટલીક બાબતોમાં તે એક નજરે જુએ તે કદી ખતવા જતું નથી.

‘ના જાણા. ‘ટાઇટ’ ને જોડે ‘તાણેલો’ સજ્જ વાપરો, ‘તાણેલો દોરો જોડેલો તુરો’ એમ લખો. આ બેમાં ફર છે. આપણા રોડગાંઠનો દોરો ટાઇટ કરવા તાણેલો પડે તેમ નથી. તે તો સ્વાભાવિક, સહજ અને તુટી ન શકે તેવી રીતે ટાઇટ હોય છે. તાણીને રોડગાંઠ સખત કરવાની જરૂર પડી કે તેની કિંમત ગણ.

કાનકે આમ કલમ સુધારી.

‘ખીજું કાંઈ જાણી !’

‘હા, ખીજ એક બાબતનો મને વિચાર સુઝ્યો છે તે એ છે કે જો તમારે કોઈપણ બાબતમાં મારો દોષ કહાડવો હોય તો એકલા હાથે ત્યારે કહાડવો.’

‘અને તેવીજ રીતે મારો તારે પણ આ તો ઉત્તમ વાત ! જાહેરમાં મન-વિરોધ દર્શાવો તેના કરતાં ખીજું વધારે ન્હાનમ લગાડનારું શું હોઈ શકે ? લોકો કેટલીક વખત અર્ધા મસ્કેરીમાં આમ કરે છે પણ તે ખોટુંજ કહેવાય. તોંધ પોથીમાં ઉતાર્યું. ખીજું કાંઈ ?’

‘હવે તો માંત્ર આર્થિક બાબત રહી’

‘હા પણ, તેની પણ ગણના થવી જોઈએ. હવે નાણાની બાબતમાં હું માનું છું કે દરેક પતિએ પોતાની પત્નીને કાંઈ રકમ બાંધી આપવી જોઈએ, કે જે તે પોતાની પાસ રહે અને તેનો યોગ્ય લાભ તેવો ઉપયોગ કરે. જ્યારે જ્યારે પૈસો જોઈએ ત્યારે ત્યારે ધણી પાસ માગવું પડે તે જીને ન્હાનમ લગાડનારું છે. ખીજ બાબતે જો સ્ત્રી પાસ કાંઈ મિશ્કત હોય તો તેમાંથી ખર્ચ કરવાને તે મુખત્યાર હોવી જોઈએ. જો તે ઘર ખર્ચમાં તેમાંથી કાંઈ ખુશીથી આપે તો ઠીક. પણ મારી માન્યતા છે કે તેણે પોતાનો હિસાબ જુદો રાખવો જોઈએ અને વહિવટ પણ પોતાના જ હાથમાં રાખવો જોઈએ.’

ખાડા—‘જો સ્ત્રી પોતાના પતિને જરોજર ચલાતી હોય તો તેને પોતાનું સર્વસ્વ આપવાને કેમ આનાકાની કરી શકે ? જો મારી ન્હાની આવકથી તમારા મનમાંથી એક પણ ચિંતા દૂર થતી હોય તો તમને એ કામમાં આવે છે એમ જાણી મને કેટલો આનંદ થાય ?’

‘હા, પણ પુરૂષે પોતાનું સ્વમાન સાચવવાનું છે. ખરી અણીના વખતે કદાચિત્ પત્નીના દ્રવ્યને હાથ લગાડાય-કારણ કે તેમનાં હિત-અહિત સામાન્ય છે પણ ફક્ત આવી વખતે જ તેનો ઉપયોગ જાણ્યત ગણાય. આટલું તો પત્નીના દ્રવ્ય સંમંધી હવે ગૃહ-વ્યવસ્થાનો સ્વાલ રહ્યો.’

‘કદાચ સ્વાલ !’

* સરસ્વતીચંદ્રમાંનો ગુણસુંદરીનો ઘરેણું ઉતારી આપવાનો પ્રમંગ સર્વને જ્ઞા આવરો, વિધાયતુરે આવા જ કારણથી અસ્તિત્વ કરેલો લાગે છે.

‘ગૃહ-વ્યવસ્થા કદંબુ જલ્પાય છે તેનું કારણ લોકો દોષા પૈસામાં ધણો ટોળ રાખવા જાય છે તે છે. આવી રીતે તણાવાની શી જરૂર છે? પુસ્તકો, સંગીત, મધ્યા સમયે અંતરના મર્મ ખોલતી વિનોદ-ગોષ્ઠીઓ, ફરવા જતું, ગૃહ-સંસારની આનંદ-મય રટમાળ, મારી કિકટ અને ગોશ્ઠ—આ બીજોના બહુ પૈસા તથી પડતા.’

‘પણ ફ્રેન્ક ખાવા પીવાનું માથે રાખ્યું છેને. અને જીર્ણિમા અને રાંધનારી કેટલો ખોરાક ખોર કરે છે તેની તો કલ્પના જ ખરેખરાત થાય તેવી નથી.’

‘પણ આપણું વલણ જ આપણું જમણું ખીમે ધીમે વધારે વાનીવાણું કરવા તરફ છે. હાખલા તરીકે આજ ખીલ શાકની શી જરૂર હતી?’ x,

‘આવ્યું જુવો.’ મારી ખાતરી હતી કે તમે બિચારા શાક વિશે કંઈ ટીકા કરશો ન. પણ તેની કિંમત કેટલી નજીવી છે?’

‘સરેરાશ મારી ખાતરી છે કે તેના દિવખના તણ પેની પડતા હશે. ખોડ, હવે પડે છે કે નહિ? દિવસના તણ પેની લેખે વર્ષે દહાડે યુ થયુ તેનો તે વિચાર કર્યો છે? હિસાબનો આંકડો જલ્દી ન તારવી આપુ તો હું એકાઉન્ટન્ટ શા કામનો? ને વર્ષે દહાડે ૪ પૌંડ ૧૧ શિલિંગ ૩ પેન્સ થાય.’

‘રકમ કંઈ બહુ મોટી લાગતી નથી.’

‘પણ તેટલી જ કે તેથી થોડી રકમમાં આપણે લાંડનના પુસ્તકાલયના સભાસદ થઈ શકીએ. ને આખી દુનિયાના સાહિત્યમાંથી પસંદગી કરી એટી વખતે ગમે તે પંદર પુસ્તક ઉપાડી શકીએ. હવે તું જ વિચાર કર. એક બાજુએ દુનિયાના, હાથા મહાન અને રસુછ સાક્ષરોના શબ્દામૃતથી ભરપૂર સમસ્ત પુસ્તક-સમૃદ્ધ. બીજી બાજુએ નોલ-કોલ કે વરાણા વિગેરે શાક. કયુ વધારે સાફ?’

‘ખાપરે’ હવે ફરીથી કરી બે શાક નહિ કરાવું.’

‘અને કુધ પાક?’

‘મારા વહાલા’ તમે હમ્મેશ તે ઉડાવી તો જાઓ છો?’

‘હા. હું જાણું છું. કુધપાક સામે મુકે ત્યારે તો ખાધા વિના છુટકો નહિ પણ ને તે ન મુક્યો હોય તો કંઈ મને તે વાસ્તે ઈચ્છે થાય નહિ. અને મને ખબર છે કે તને તો તેનો કંઈ ખાસ ભાવ નથી. આ રીતે બીજા પાંચ છ પૌંડ ઉગરે.’

x આ પ્રસંગ અને તેનો તેણે ગોવરધનરામ અને નરહરિશમના તથા લલિતાગવરી વગેરેના પાત્રના પ્રસંગને યાદ કરાવે છે.

‘આપણે ત્યારે આમ તોડ આણીએ. એક દિવસ બે શાક કરવાં. અને બીજો દિવસ એક શાક અને દુધપાક કરવો.’

‘કીક.’

‘મેં જોયું છે કે બારે જમણુ કર્યા પછી જ હમ્મેશ તમે ખોરાકમાં કરકસર કરવાની વાત કહાડો છો. આવતી કાલ શહેરમાંથી બુખ્યા કાંઈ ઘઉં આપે ત્યારે તમને આવો જ વિચાર શહેરો કે કંઈ તે વાગતે અને મંરાય છે. હવે બોલો સાહેબ ખીજ કાંઈ કરકસર?’

કાન્કઃ—‘પૈસાને લીધે જ મુખ મળે છે એમ હું માનતો નથી પણ કદજથી કુખ થાય છે એ વાત તો નિઃમંશય. અને તેથી આપણે દરેક પ્રકારના ખરચમાં કાપડપ કરી અચાનક જરૂર પડે તેવા પ્રયંગ માટે બંડોળ કરવો જોઈએ. બે મારા ખરચમાં કમી કરી યકાય તેવું કે નકામું તને કાંઈ લાગતું હોય તો તે મિશે અને ખુશીથી કહે. મારા અવિવાદિત દિવસોમાં નકામું ખર્ચ કરવાની અને ટેવ પડી ગઈ છે.’

‘સાતો આંદુ દોટ.’

‘હું જાણું છું. એ મારી મુખાઈ જ છે

‘કાંઈ નહિ બહાલા. તમને તે ઘણો જ સોમે છે. આખરે તેની કિંમત તો ત્રીમ શીલિંગ જ હતી ને! મારે કાંઈ ખરચાણપણું તમારા ધ્યાનમાં છે?’

‘બહાલી કાલે જ મેં ચોપાકવાળાનું બિલ જોયું.’

‘અરે કાન્ક! ચોપાક કેવો સુંદર છે અને તમને તે મમ્મે હતા, અને તમે જ કહેતા હોતા કે પત્નીએ લમ પછી સુતરી જોયું ન થયું જોઈએ અને ‘રીજન્ટ’ મહોળામાંથી ખરીદ્યા હોત તો તેથી જમણી કિંમત પડત.’

‘ચોપાક હું ચોધો નથી ગણતો.’

‘ત્યારે?’

‘અંદરનું રેશમી અસ્તર.’

‘ઓ મારા રસુજ બહાલા.’

‘તેના ત્રીસ શિલિંગ વધારે પડ્યા. હવે અંદરનું અસ્તર રેશમનું હોય કે હલકા કાપડનું હોય તો શું ફેર પડી નય?’

‘ફેર ન પડે કે? એક વખત અનુભવ કરી જુઓ.’

‘પણ કાંઈ શું જાણવાનું હતું કે અંદરનું અસ્તર રેશમનું છે કે ખીજા કપડાનું?’

‘હું જ્યારે ખંડમાં સરસર સરસર કરતી પ્રવેશ કરું ત્યારે દરેક સ્ત્રી સમજી જાય કે મારું અંદરનું અસ્તર રેશમનું છે.’

ક્રાન્ત સમજી ગયો કે આ તો વાત પોતાના જ્ઞાન પ્રદારના પ્રદેશમાં જવા લાગી એટલે તેણે પોતાના જાણીતા પ્રદેશમાં વાત ફેરવી.

‘એક જ જાખતમાં કસર કરવી હું ગોઝ નથી ગણતો.’ તે ખોલ્યો ‘અને તે ખેરાતની જાખતમાં આ રીત મને તો નીચે લાગે છે. હું કાંઈ બહુ ધર્માદા નથી કરતો, કદાચિત ઉચિત છે તે કરતાં પણ કમી કરતો હોઈશિ,—પણ આપણે વારસે ધનસંચય કરવા માટે ધર્માદાની રૂઝમાં કાપફૂપ કરવી એ મને ઘણું અયોગ્ય લાગે છે. આપણે ઉગ્રારે આપણા ખરચમાંથી જ કરવો જોઈએ.’

આ પ્રમાણે પદ્ધતિ-વાળા ક્રાન્તે બધી કલમો નોંધી. પરિણામ કાંઈ બહુ આકર્ષક નહોતું પણ ખીજે વધારે સારો જીવન-નકશો પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી વિવાહિતને કાંઈક માર્ગ-દર્શક થઈ પડે માટે તે નીચે આપ્યું છે:—

વિવાહિતને પાળવાના નિયમો.

(૧) પરણ્યા તે કાંઈ છુટાવાનું નથી માટે દરેક જાખતમાં સાફ તરવ ખોળશો તો સુખી થશો.

(૨) આમ કરવાને કાંઈ નિયમો કશી તો પ્રમાણે વર્તવાનો યત્ન કરવો.

(૩) યત્ન કરતાં કદી નિષ્ફળ થાઓ તો નાકમે થતા નાહ. હંમેશા નિષ્ફળતા રહેવાની નથી. છેવટે ફળ મળશે જ.

(૪) ખત્રેએ એકી વખતે મિનસ ખોવો નહિ. સમય જોઈ ખાવો.

(૫) પ્રણય-દાન આપતાં અટકવું નહિ. અટક્યા તો પ્રેમ ખીજ દિશાએ વળવાનો સંભવ છે.

(૬) પતિ-પત્નીનો સંબંધ થતાં પહેલાં તમે અહરથ હતાં તે જૂલશો નાહ.

(૭) હંમેશાં તમારા વધારેમાં વધારે ઉજ્જવળ સ્વરૂપનું તમારા સહ-ચારીને નૈવેદ્ય ધરવું. આમ કરવું તેના તરફ આંદર જતાવી આપે છે.

(૮) આશય ઉચ્ચ રાખવા. આમ કરતાં તમારી નેમ વખતે ચુકશે પણ નીચી નેમની સિદ્ધિ કરતાં ઉચી નેમ ચૂકવું વધારે સાફ છે.

(૯) અંધ—પ્રેમ અપ્રલ-હીન છે. અસ્પર્શતા મારા ગુણને જ વિકસાવજો.

(૧૦) સ્થાયિ આદર સ્થાયિ પ્રેમ માટે જરૂરનો છે. જી વખતે જેને આદર થોડ્ય ગણુતી ન હોય તેને સ્થાઈ સંકે પણ પુરૂષ કહી નહિ.

(૧૧) તાણી સક્ષ્મ રાખેલી દોરી વહેલી તુટશે.

(૧૨) પાળવાના નિયમો બનેને સામાન્ય હોવા જોઈએ.

(૧૩) જાહેરમાં કસહ કે વિવાદ કરવો તેના કરતાં વધારે છુરી ચીજ એક જ છે. તે એ કે જાહેરમાં બહાલ કરવું.

(૧૪) સુખ માટે પૈસા આવશ્યક નથી. પણ સુખી લોકો પામે જરૂર પુરતું દ્રવ્ય સામાન્ય રીતે હોય છે.

(૧૫) માટે મંત્રહ કરવા.

(૧૬) મંત્રહ કરવાનો સહેલામાં સહેલો મ્તો કાઈ ચીજે શિવાય ચવાવી હેવું તે છે.

(૧૭) જો આમ મંત્રમ રાખી ચલાવાતું ન હોય તો પરણ્યો જ નહિ.

(૧૮) જે પુરૂષ પોતાની પત્ની તરફ માનની નજરથી જુએ છે તે તેને બિખારી નથી બનાવતો. પત્નીને રાખરવાને કાંઈક રકમ બાંધવી.

(૧૯) જો કસર કરવી હોય તો પોતાના જ ખરચમાંથી કરવી.

(૨૦) પૈસા સંબંધી દરેક બાબતમાં હમ્મેશાં ખસબમાં ખસબ પરિણામ માટે તૈયાર રહેવું અને સારામાં સારા પરિણામની આશા રાખવી.

આથો માર્ગ આ દૃષ્ટીએ પોતાને વાસ્તે નિર્માણ કર્યો. અનુભવથી તેમાં કાંઈ સુધારા થાય અને નિત્ય ઉપયોગમાં લીધાથી તે વધારે સારો કરી સમગ્ર પણ સંસાર-આત્મામાં સહિ-સહામત પ્રવાણ શરૂ કરવાને આટલું પુરતું છે.

હરિમસાદ કીરપારામ ઠાકોર.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને

રા. નરસિંહરાવ,

(૪)

રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે “રા. કેશવલાલ દ્રુવ અને આ વ્યાખ્યાતમાં હેમના મતને મળતા આવનારા વિદ્વાનોને ઉદ્દેશીને જ રા. બા. હરગોવિંદદાસ મટે ઉપર ઉતારેલા હેમના વચનમાં આશ્લેષ કૃષ્ણો જણાય છે, અને રા. રાએ પણ “કેટલાક સાક્ષરો” ઉપર એ આશ્લેષ મૂક્યો છે તે એ મંડળને ઉદ્દેશીને જ.” મેં અચુક મંડળને ઉદ્દેશીને આશ્લેષ મૂક્યો નથી. રા. કેશવલાલ દ્રુવ જેવા ઉંડા અભ્યાસી ને ગંભીર વિચાર કરનાર સાક્ષર વિશે હું બહુ ઉચ્ચો મત ધરાવું છું, ને ઇચ્છું છું કે એવા ઘણા વિદ્વાનો ગુજરાતમાં પેદા થાય. રા. નરસિંહરાવ એ મંડળમાં છે તે મારા જણવામાં હાલ જ આવે છે. જેને કમળો થાય તેને સર્વ વસ્તુઓ પીળી જ જણાય છે, તેમ વહેમાએલા. રા. નરસિંહરાવને તેમના મંડળ વિરુદ્ધ માફ લખવું બાકે છે. બાપા મંબંધે મેં મારૂં આધીન મત ગામ ખતાવ્યું છે, અને તે ખોટું પડવાથી હું હલગીર નહિ થાઉં. જો આવા લેખ લખવાને રા. નરસિંહરાવે ઇનકાર પદો મેળવ્યો હોય, તો મારે અને ખીજા હરેક જણે મોં જય કરવું જોઈએ. કવિ નરમદાસકરે નરસિંહ મહેતાના જીવન ચરિત્રમાં તેને કવિ ગણવો કે કેમ, તેની કવિતામાં આછા રસ જોવામાં આવે છે, તેણે હજારો પદ રચ્યાનું કહેવામાં આવે છે, પણ મને તો માત્ર પોણા ૬ સો પદ હાથ લાગ્યા છે એમ જણાવ્યું છે. આ મત હવે ખોટું પડ્યું, તેથી શું નરમદને આપણે

* મારે ખરેખર ને મારી શરમે મેં મહેતાનાં સંકેતો પદ મેળવેલાં તે પ્રાચીન કાવ્ય-માગામાં છપાવા માટે મેં મદત આપી દીધાં દિ. બ. મણીભાઈ, જે કમિટીના પ્રમુખ હતા, તેમને લાલચ થઇ કે નરસિંહ મહેતા જૂનાગઢના કવિ હતા, માટે તેમનાં પદ ત્યાંના હરજારી છાપખાનામાં મદત/છપાવવા મોકલવચુંકરવી. સ્વ. મનઃસુખરામભાઈની મારફત એ મોકલવચું થઈને પદ સંગ્રહ તેમના તરફ મોકલવામાં આવ્યો. વડોદરામાં ને જૂનાગઢમાં કંઈ રાજકીય ઉચ્ચ પાત્રલ થતાં અહીંની કમિટી બંધ પડી, ને રા. મનઃસુખરામનો સંબંધ જૂનાગઢ સાથેનો તૂટ્યો. પડી રહેલા પદ સંગ્રહની તેમના ચિ. રા. તનસુખરામ પાસે માગણી કરી; કેમકે એ મિત્રહત્ત મારી અથવા પ્રા. કમિટીની હોવાથી તેમનો તે ઉપર કંઈ હક નહોતો. છેવટ મેં એવી પણ માગણી કરી કે જો તમે છપાવો તો તે પ્રાચીન કાવ્યમાગાના ભાગ તરીકે છપાવો, પણ પછીથી મને જવાબ જ ન મળ્યો. એટલું સાફ થયું કે એ પદો મોકલતા અગાઉ તેનું કક્ષાવાર સાંકળીઉં કોઈ અન્ય ગૃહસ્થને હાથે ઉતારાવેલું મારી પાસે છે. પદ મંખ્યા ૧૩૦૦ અને ૧૪૦૦ ની વચમાં છે. એ મંગદ કાણ ક્યાં છપાવે છે તે જોવાશે.

અમાન કે મૂર્ખ કહીશું ? તેમના સાધન મળ્યા આવ્યાં તે વડે તેમણે પોતાનું મત બાંધ્યું, અને એ જ પ્રમાણે સર્વ કોઈ કરે છે. જો કવિને જાણ્યું હોત કે લોકોમાં ચાલતી આ-ખ્યાયિકા પ્રમાણે મહેતાએ સરા લાખ પદ કરવાનું પણ લીધું હતું, તેમાંનાં ચોણે લાખ પોતે રચ્યાં અને બાકીનાં અર્ધો લાખ તેમના દિકરાની વડુએ રચી મહેતાનું પણ સાચવ્યું; અને તેમાંનાં સંદર્ભો પદ ઉપલબ્ધ થયાં છે, અને મહેતાએ મુરત સંગ્રામ જેવું કાવ્ય પણ રચ્યું છે, તો તે પોતાનું મત ફેરવત, અને આજો રસને બદલે મુરત મંગ્રામમાંના શૃંગારને તે અન્ય સ્થાને જણાવ્યા પ્રમાણે “ ઘેરો શૃંગાર ” કહેત, અને મહેતાને ખુશીથી કવિ પદ આપત.

નરમિદ્દ મીરાંની બાબા કેમ ફરી ગઈ તેનાં ત્રણ કારણ આપ્યાં છે (એમના પોતાનાં કે રા. કેશવલાલનાં તે જણાવ્યું નથી). એ કારણો કેટલેક દરજ્જે માન્ય કરવા જેવાં છે, પણ તેથી અમુક સિદ્ધાંત સાબીત થાય એમ નથી. ૧ હું કારણ લલિયાઓએ કરેલો ફેર-ફાર, ખીલું કારણ કંઠ પરંપરાએ થયેલો ફેરફાર, અને ત્રીજું કારણ ખીલઓએ કરેલી કવિતામાં તેમનાં નામ અલગ દીધાં તે છે. લલિયાઓને પ્રમાદ ધણીવાર જોવામાં આવે છે; પરંતુ જેમ ઘણા લેખી અંથો હાથ લાગશે, મુસિહિત ગૃહસ્થોના લખેલા મથ મળી આવશે અને જૂની પ્રતો જેમ જેમ જડી આવશે, તેમ તેમ આ હરકત દૂર થતી જશે. કંઠ પરં-પરાએ જે પદો વગેરે મોઢે કરવામાં આવતાં તેમાં ઘણો ફેરફાર થાય જ, પણ આખા અંથોના અંથો કંઈ કંઈ કરવામાં આવતા નહિ, અને તેવા લેખી અંથોને આ આરેખ લાગુ થઈ નહિ શકે. ખીલઓએ કવિતા કરી મહેતા કે મીરાંનાં નામ ઘેચી ધાલ્યાં હોય, તો તે બહુધા પકડાઈ જાય છે; અને જ્યાં ન પકડાય, ત્યાં આપણો ધ્યાન આસે નહિ; પરંતુ સુભાએ એવી કવિતા બહુ યોડી હોય છે.

મુરત સંગ્રામની પ્રસ્તાવનામાં મેં જણાવ્યું છે કે “ જે ગૃહસ્થ પાસેથી આ કવિતા મળી છે, તે ગૃહસ્થ પાસે અસલ જૂની પ્રત છે; પરંતુ કોટિ ઉપાયે તે અસલ પ્રતનાં તેમણે અમને દર્શન પણ ન કરાવ્યાં; તથાપિ તેમણે જણાવ્યું કે અસલ ઉપરથી જે નકલ કરી છે તેમાં બનતા મુખી અસલની જેડણી કામ ચાખી છે. આ કવિતા સમજવાની તે સારી શક્તિ ધરાવે છે, તે ઉપરથી અટકળ થઈ શકે કે તેમણે અસલની શુદ્ધતા જાળવવા યત્ન કર્યો હશે. તો પણ અસલ પ્રત હાથ લાગી હોત તો જેડણી તેમ જ જે બાબા વપરા-એલી છે, તે વિષે કંઈ વધારે વાત અજવાળામાં આવી શકત એમ લાગે છે.” આ પુસ્તક તપ્પસતાં અપેક્ષા ને જૂની ગુજરાતીના શબ્દો નીચે પ્રમાણે માલમ પડે છે.

ઈ-એ	દિરદે-હદયે	કિને-કોને
તિને-તેને	યાંથી-અદિથી	છિ-છે
તિ-તે	નપિ-નવ	અમિ-અમે
નિની-જેની	મ્હોકાણુ-આરે બાગુ	તમિ-તમે

નિ-નાહિ	કર્ક-કર્ક	ગણ-ગણ
સાયર-સાગર	કિમ-કેમ	ગઈ-ગએ
ધમ-એમ	કરક-કરકે-કરે	કિ-કે
કરક-કરે	હવઈ-હવે	ગીતક-ગીતે
ધરક-ધરે	એવઈ-એવે	કરક-કરકે-દેખાય
કેરકાં-કેરાં	કરક-કરે	ભાખઈ-ભાખે-ભણે
ઉચરક-ઉચરે	ગુવણિ-ગુવાન સી	અશી-એવી
કક-એક	ગુવણિ-	કુને-કુને
નયરી-નગરી	હેવઈ-હેવામાં-એવામાં	અણુવિ-અડવી
ગુઈ-ગુઈ-ગૂડી	હઈ-હોએ-થઈ	હેવિ-હેવામાં-એવામાં
ધોપી-ધપી	તિં-તકિં	હેવેખે-નિંદે.
ખાચતી-ખેચતી	નીસી-નાહો.	

એમાં કાઠીઆવાડી શબ્દો ને રૂપો બહુ ધોડાં છે;

ગુઓ:-

નારિયુ * -નારીઓ	પરો-ફર	ખારિયું-ખારીઓ.
હાલી-ચાલી	ખરકીને-ધારો કાઢીને	ઉભિયો-ઉભી રહિયો.
ગાતિયે-ગોળીઓ	હૂચી-હુને-મારાચી-મને	ધોડી-દોડી
હાકલ-ખાલાવવું.		

ચાવની શબ્દો રંજુ, લસકર, માંદ-દરાવવો, છકર, શિકાર, કેદ, સર કરીને, હરકતો એટલા આવેલા છે. હિંદી-ચારણી શબ્દો કેતિ-કેટલી, અરિયાં-શત્રુઓ, ગુગડાં-ગોડાં,

* આ કાઠીઆવાડી પ્રયોગ ગણાય છે, કેમકે તે હાલ બીજા ભાગમાં ચાલતો નથી, પરંતુ તે મૂળે પ્રાકૃતનું એક રૂપ છે. સ્ત્રિયામુદોત્તેષા એ સ્ત્રીમાં નારી જાતિનું બહુ વચન ઉ અને ઓથી થાય છે એમ જણાવી માલાઉ-માલાઓ, બુદ્ધિ-બુદ્ધિઓ આદિ દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે. આ રૂપો જૈન, આજણી લખાણોમાં પૂર્વે વારે વારે વપરાતાં હતાં. ઉના આ કરીને હિંદીમાં આંખાં, બેણાં, એટલાં એવાં રૂપ આવે છે.

બીચ—વચ્ચે લીમ—દમ, આવી, જાગત, જાનત, જાનત, જરૂર એ છે (એમનાં હેતુ તો ગુરંગતી કવિત્વ વપરાયેલા પણ છે.)

બાબતીના બધા વચ્ચે અર્વાચીન ગુરંગતી છે. જે જૂની ગુરંગતીને અપ્રમથ કરી બતાવ્યા છે, તેમના પછાતો દહાડો વાપર્યો છે તે જ રીતે યાત્રી દિગ્દીને બીજા બધાને લાગેલા અપ્રમિદ નથી દહાડો કોઈ એમ કહી શકે કે તમે જે પ્રવિણ લખાવો છો, તે પ્રવિણતાનાં પણ કેમ જાણુ કે ફેરફાર નહિ થયો હોય? ફેરફાર થયો પણ હોય, પણ એક વિશેષ વાત જોવાની એ છે કે આખા સુગત પ્રમદમાં પ્રાપ્ત—મગજની આદિના કબજા જે જોત રોડીમાં ધૂમ વપરાયા છે, તે તેમના બાજે જ મગજ આવશે, અને એ જ પ્રમાણે જોત રોડીને ન અવગણનારા સંકેતો આજુબી કવિતા કન્યાઓમાં એવા કબજા મળ્યા છે એમ આવે છે, અને તેથી જ જોત સાહિત્યને આજુબી આદિતથી જુદું પાડવા માગુ પુ જોત આદિતમાં પણ ફેરફાર થયેલા, ગયા—પ્રજ્ઞાવાનતા જેવી નહિ, પણ અપ્રમથથી ઉતરી જી માદી ગુરંગતી બાબત વપરાઈ છે, તે જુદા જુદા જગતી આપીને

૧ નગમિદરાન લખે છે કે “ નગમિદ મહેતાના કાવ્યોની અત્યંત જાણ લલિતાઓએ પાઠ્યથી બહુ બદલી નાખી પતા લેવા દહાડો અને આ દેવા હજી વિખખિત પ્રત્યક્ષ માથમ પડે છે, તે આ જૂની મગજની માથમ હો છે ” પ્રથમ તો સદિવાઓએ બહુ જ બદલ્યું તો તેમને એ ચાતે બદલવામાં શી અગત્ય હતી? બીજું એ જાને આ પ્રત્યક્ષ ગુરંગતીમાં મગજીમાંથી આવ્યા નથી આ જ પ્રમાણે પ્રથમ જ દહિયાર મુવ માગ્યા હતા, પણ જે તેમને તે મગજી નથી તેમાં દાખલો આપ્યા, ત્યારે તેમને પોતાનું મગજ ફેરફાર હતું નગમિદ મહેતાના વખતમાં મગજી સાથે ગુરંગતીને તેરા મગજ નગેતો અને આજુબીની માથમ એક નહોતી એ આ એ દા તો દિગ્દી મે રાતો નવતલ છે, અથવા સુષ્ણ દસ્મ દોડમ પચાવ. એ રાત ઉપરથી થતો જુદું-અમ બન્દે-અમ રમે કપ થી ગુના-આ એવા રપ થયેલા જણાય છે ૨ કેવલાર મુવ પણ સુખારપોથના રિરેનનમાં જણાવે છે કે “ એ રપમાંના જ પ્રત્યક્ષ દહાડો દિગ્દી પરીના જા-જો-જો અને દિગ્દીના-અનુધીર્ષો પ્રત્યક્ષનું તથા બગાળા અને આદિવાર્ધ દિગ્દીના-અનુધીર્ષો જે તથા જે પ્રત્યક્ષ પૂરેરપ હોય ” દીકરા તે વિશેષ જુગામે દરે છે કે “ પ્રમાણે વિષ્ણુ સંરનામ ૬૫માં થયેલો જ પ્રત્યક્ષ શો કરીને ઉપર ગણાવેલી બાબતોમાં પાશ્વરિ વિખખિત અર્થનો બોધક થયો, તેમ પરંપરિ આદિ રેવાઓએ આપેલી પ્રાપ્ત સુદેશનો, મદોશના રપમાં પ્રથમ દહિયાર થતો મગજી રપડુ સંર નામ આથે સંગમ થતો જાણતો પ્રાપ્ત થયો પ્રત્યક્ષ જૂની ગુરંગતીના જા-જો-જુ હિ પ્રત્યક્ષને જન્મ આપી જગતી અર્થના પ્રત્યક્ષ આવી જ રીતે દહાડો થતું સંર નામના થ જો ઉપરથી થતું હોય. ” દિગ્દીના પાતો મગજ ગુરંગતી સાથે વિશેષ રોજથી કે દહાડો અપ્રમથ ગુરંગતીના જેવા કે ૬ આપણે પોતાં બાપી જેવા રપ વાપરીએ છીએ જે મગજીના નમો તે વખતે હોત, તો મગજીના બીજા કબજા પણ નગમિદ મહેતાએ વપર્યો હોય આ નો પ્રત્યક્ષ દાખલે પ્રત્યક્ષમાં વપર્યો છે જુઓ —

પહેલુ જઈ મિનિ દીવાણુ, સાચી (તેની) સુણી સુતાણિ

૧૮ ખડ ૧

એક પતુતી (દો) બગ લડીજી, તેડયા (તેના) પ્રેમ અપાર

૨૩૪ ખડ ૩

એ પ્રત્યક્ કુસુમ શ્રી રાસમા ઠેર ઠેર વપરાયો છે, તેના થાડા ઉદાહરણુ —

આવીરા તુમચે પાપજી	છાયેલી પ્રત ૫૪	૮૦
તુમચે બહુ ઉપગારજી	„	૮૦
અમગચી મ્હીશુ ન્હતિ	„	૮૩
સાચી બાલ ગલુયાચી લાજ	„	૮૮
કર અમચે આચાર	,	૮૨
તુમચે એ આચાર	,	૮૩
પણિ અમચુ કથન જે ચિતમેં રાખો	,	૧૧૦

જૈત અથમરોએ કિહી મારવાડીના નટલો ઉપયોગ કર્યો છે, તેટલો આજણી લેખ
મએ કર્યો નથી, તેથી પણ તેમનું સાહિત્ય જૂડ પડે છે જુઓ થોગ ઉદાહરણુ—

કુસુમશ્રી રાસ

મેસુ તેણિ ઠાયેરે	૮૧ પ્રત ૫૪	૯૩
વહાણુ માલી બમઠ	„	૯૬
મુકો એ કણુ ઠારોજી	„	૧૨૩
નથી હીમાણી તારા બાપનીરે	„	૧૩૬
એરો ઉખાણો મુજ સાચ્યો યથેરે	„	૧૩૭
એટલી વાત કટી જળ શુકને	„	૧૪૫

શ્રી રામ યચો રસાયન—રાસ

વાસ કીજે મુખે રહીજે	૮૧ પ્ર ૫	૪
નિશમા જિનને સમૈ	„	૫

આપાલાં ધિતિ ઠાણુના હૈ	છા. પ્ર. પૃ.	૮
પાસૈ પલ્લની ઠાઠી ફે	"	૯
અબ્બ તો કાંઈ દીસૈ નહા	"	૧૧
કુંભકરણારો જોર	"	૧૨
ઇદાં રામધરાં ભામનિયાં	"	૧૩
ઝોરતી થારા મનતણી	"	૨૨
રાજા પાછળ આયને	"	૨૩
ભજિ કરે અરધમ	"	૨૪
શઅ દીયા નગરદીયા રાયાંરામ	"	૨૫
ધન્ય મતો એ તેરોરે	"	૨૬
કામ કરણો પડ્યો, કવણ દીયાયા પાપોરે	"	૨૭
કીધા વરને દાયજો	"	૩૩
યવન જયડી નારી.	"	૩૩

“ નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ભાલજી ભીમ આ (અર્થાત્ વર્સત વિલાસના) સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લલિયાઓએ એટલી બધી બદલી નાખી છે કે તેમનાં લખાણ આ સંબંધમાં કામ આવે તેમ નથી. કદાચ ભાલજીની કાદંબરી પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેની અસલ ભાષા હાથ લાગશે. ” આ ઉત્તરો રા. બા. રમણભાઈના “ શુન્નરાત્રી ભાષાનો આરંભ ” એ વિષયમાંથી આપીને રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે કે “ કાદંબરી ” કેવળ પંડિતોની યોગ્યતાવાળા વાચકો—જ્ઞાતાઓને આકર્ષક હોવાથી એ ગ્રંથને બાપાના ફેરફારનો આધાત લાગ્યો નથી. ” અને છેવટ એવું સ્થાપિત કરે છે કે “ ભાલજીની કાદંબરીની ભાષા તે સમયની લોક ભાષા હતી. ” બ્યારે રા. બા. રમણભાઈ કાદંબરી છપાવાની રહા જુએ છે, ત્યારે રા. નરસિંહરાવ તે અગાઉ પોતાનો સિદ્ધાંત બાંધી દે છે! એ ગ્રંથના બાપાને ‘ બાપાના ફેરફારનો આધાત લાગ્યો નથી. ” એટલે શું ? પંડિતોની યોગ્યતાવાળાને માટે કાદંબરી સ્વાઈ છતાં કેટલા બાવિઠ પંડિતોએ તેની નકલો કરાવી લીધી હતી ? હજી તો સોસાઇટીવાળી એક પ્રત શિનાય બીજી પ્રત કોઈ ઠેકાણેથી હાથ લાગતી નથી. આ ઉપરથી પંડિતો આવા ગ્રંથો વાંચવાની કેટલી ઉત્સુકતા ધરાવતા હતા તે જણાઈ આવે છે. પંડિતોની ભાષા તે લોક ભાષા એ જો અરુ હોય, તો પંડિતોના ગ્રંથની ભાષા તે લોક ભાષા ન હોય એવું. રા. નરસિંહરાવે જ એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે તેવું કેમ ?

કવિ બાલણુ વિષ મારા મિત્ર સ્વ. નારાયણભારથી મુદ્ધક્રાંત મેં દેટલી હટીકત મેળવી
ને સમસતી (બાલણુ કૃત) માં કવિ ચરિત્ર તરીકે દાખલ કરી છે, તે વાંચવાથી જણાશે, કે
બાલણુનું બીજું નામ પરસોતમ હતું, તેણે સંસ્કૃતમાં અને હિંદીમાં પણ કવિતા કરી હતી,
તેમ કાંબરી સિવાય તેણે બીજા ઘણા ગ્રંથ ગુજરાતીમાં રચ્યા હતા. બાલણે તેના પિતા
જનાએ ગયેલા તેમને પત્ર લખવાનો મહાવરો કરવા સાર બાલાવસ્થામાં એક ચોપડીમાં
આ પ્રમાણે લખેલું મળી આવ્યું હતું.

સ્વસ્તિ મી દાસી મહા સુભ રથાને પુખ્તરાધે દવેજી મી પંચ દવેજી મંગળજી
દયાળજી ચરણાને શ્રી પાટણુ થપી લ. દવે પુરોષોત્તમ મંગળજીના પ્રણામ વાંચ્યો જન્મે
અહીં તો કુશળ હોમ છે. આ ઉતારો બાપાનું તે વખતનું લૌકિક સ્વરૂપ બતાવે છે.
જો બાલણુ જૈન રહેલીના પોપક હોત તો તેણે સઘળા જ ગ્રંથોમાં તે શૈલી વાપરી હોત,
પણ તેનું જોવામાં આવતું નથી. બાલણુના ત્રીજા પુત્ર ચતુર્ભુજે મોડ મહાત્મ્યનું ગુજરાતીમાં
પદ્યબંધ બ્રાહ્મંતર કર્યું છે. તેમાંથી “કવિતાના અમલ રૂપ પ્રમાણે” સ. નારાયણભારથી
ઉતારો આપ્યો છે, તેમાંની થોડી દડીઓ અહીં આપી છે.

રામ ગુણ ચોપાઈ.

તીર્થ તણો મદિમા સાંભળી, પ્રસન્ન થઈ રા' પુછે વળી;

સ્વામી હું કીધો પાવન, એ ગોપ્ય તીર્થ કહ્યું અતિ ધન્ય. ૧

એને દર્શને મહા પાપી મહાય, જ્યાં સ્વયં વસે શ્રી વૈકુંઠરાય;

પણ એક ગરેહ મારો આજ, કૃપા કરી ટાળો મહારાજ. ૨

મદ ગ્રેવેલ કલો તમે, એ છકડાં તે ક્યમ રજો;

ક્યમ થયો પર્વત ઉપર દામ, મદ ગ્રેવેલ જોણે કીધું નામ. ૩

ચતુર વિંચ ગૌત્ર વિસ્તાર, કયમ થયા તે મદમ્મ અદાર;

બહા વિપ્લુ રૂદ્રે કરી ચિત્ત, ધર્મારણ્ય વાણા વિત્ત. ૪

એ કયા મુને માંડી કહો, સત્યારથ તમે સવ્ય લહો;

જૂન બાવિખ્યનું તમને જ્ઞાન, તે મારે એનું કહો નિદાન. ૫

બાલણુના કે તેના બાપના ગ્રંથમાં એક બીમ કવિ થઈ ગયો હતો, તેજે પ્રબોધ
ચંદ્રોદય નારકનું ગુજરાતી શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મંતર કરેલું છે, તેની ઉત્તરની દડીઓ:—

અધિક સક્ષણ શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત, પ્રેમ અધિક ઉપરી વેદાંત;
શ્રી પુરુષોત્તમ તથા પ્રસાદ, કીધું એક કથા અનુવાદ.
પ્રબોધ ચંદ્રેદય વિસ્તાર, નાટક શાંત મિહરે સંસાર;
ભીમ લાણી નારાયણદાસ, અંક સમાપત પૃથ પ્રકાશ.

ભાષણ કૃત-સમસતીની અમલ ત્રણ મહત્ત્વો મને મળી હતી, તેમાંની એક તો સં. ૧૭૩૬ અથવા આજથી સવાબસે વર્ષ ઉપર લખાએલી હતી; તે છતાં, તેમાં કાદંબરી જેવી ભાષા નથી તેવું શું કારણ હશે ? અહીં એક બીજી વાતનું સ્થાન થાય છે, તે એ કે કદાપિ એવી જૂની પ્રત લખતાં લલિયાએ ફરદાર કર્યો હશે એમ માનીએ, તો તેમાં લખેલી ભાષા તે સંવત ૧૭૩૬ ની ભાષા એમ તો કયુલ કરવું જ પડશે, અને તેથી એ સિદ્ધ થશે કે મંવત ૧૭૩૬ એટલે કવિ પ્રેમાનંદની ભર જીવાનીના સમયમાં જે ભાષા વપરાતી હતી તે હાલ ચાલતી ભાષા જેની છે, એટલે રા. નરસિંહરાવે આ જાણતમાં લીધેલો આશેષ પથ દૂર થાય છે.

જિમ, પુત, નયન, તિહાં, તિણે આદિ કેટલાક શબ્દોને મેં અર્વાચીન ગુજરાતીના બતાવ્યા છે તે જૂલ છે એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે. વાંદરે ખેડાં જૂદા જૂદા પ્રદેશના સ્થાનિક શબ્દ હાલ વપરાતા ક્યા છે તે તેમનાથી જણી ન શકાય, તેના ઇલાજ નથી.

જિમ તિહાં તિણે આદિ શબ્દો કચ્છના રણધી માડિને માળવા મેવાડના માડા સુધી ઉત્તર ગુજરાતમાં ખોલાય છે, તે તેમને તપાસ કરવાથી જણાઈ આવશે. જે રૂપો અપભ્રંશનાં જૂની ગુજરાતીમાં ચાલતાં હતાં, તે અદ્યપિ ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ચાલા કરે છે. સપુત કયુત રજપુતમાં પુત લખાય છે. “કોઈ માછનો પુત મળશે ત્યારે જણાશે,” “શંડી પુત સાહેબ જાલ” એવી કહેવતો ચાલે છે. વળી કાઠિઆવાડમાં તો દિકરીનું નામ પુત્તીખાઈ એવું પડાય છે. છી, કરીછી, કિમ એવાં રૂપ વાપરમાં છે. એ રૂપો જૂની ગુજરાતીમાંથી આવ્યાં છે. ભણીને લીને એ રૂપો કદાપિ પાશ્ચાત્ય કવિઓના વિચાર લઈ સરકૂતમયી કે ગય જેવી ગુજરાતી કવિતા કરનારાઓએ છોડી દીધા, તેથી તે ગુજરાતીમાંથી જતાં રજાં નહિ કહેવાય. “મા બાપના પમ ધેઈ ધોઇ પીને, એમાંથી પીને શબ્દ કેઈ બાનવ થવાનો નથી. એ રૂપ આજ પચૈતના કવિઓ વાપરતા આવ્યા પણ છે. નયન શબ્દ પ્રાકૃતની પાદીમાં મૂકાયો તે મારા જ્ઞાનની અનિશ્ચિતતાનું ફળ તેઓ મળે છે તે બલે; પણ એ જૂવ તો છાપ-ખાનાવાળાની થઈ છે.

છેવટ તેઓ મારા એક મહાન અપરાધ—કે અજ્ઞાનતા ઉપર દૂરી પડે છે. મરઈ દિરઈ આદિના દાખલા આપી હાલમાં કોઈ ધીઈ ધઈ લખે છે તે જાતનાં રૂપ છે એમ મેં લખ્યું છે. રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે કે ધીઈ “નિદ્રાસ્વત” (છાપનારની જૂવ હશે, પણ રા. નરસિંહરાવની રીતે તે તેમની જૂવ મળાય) વાણિયા લોહો લખે(ધઈ કોણ લખે છે તે

ખખર નથી, પણ તે પણ નિરક્ષર વર્ગજન) અને મરઘઈ. રૂપોનો પ્રાચીન ગુજરાતીમાં (અને અપભ્રંશાદિકમાં) શિષ્ટ ગ્રંથોમાં છે. વિશેષમાં તેઓ જાણીએ છે કે મંદકૃત વર્તમાન કાળ તૃતીય પુરુષ એક વચનના પ્રત્યયમાંથી મરઘઈ. રૂપ શી રીતે પ્રકટ થયા તે હું અમુક વધારે અભ્યાસ કરીશ ત્યારે જાણીશ. શા. નરસિંહરાવ આ ખાખતથી પણ હું જાણ્યો કે એમ સમજે છે, તો બલે; પણ અહીં તેમણે ગહત્વની બે ભૂતો કરી છે; એક તો તિ પ્રત્યયમાંથી ઇતું રૂપ નીકળે છે, તેમ તૃતીયા—સપ્તમી વિભક્તિનો હાલ આવતો એ પ્રત્યય પૂર્વે રૂપે પણ લખાતો; જેમકે ધરઘ, ચાઘઈ (ધરે—ધેર, ચાઠે—ખારે). અને બીજી એ ઘોઘ પણ પ્રાકૃતના ધોરણ વગર હાલનો એ સ્વર ઇતું રૂપ ધારણ કરતો હતો; જેમકે ઉલ્લાચાન્યથી “ન” શબ્દ પૂર્વે નિ, નઘ એ રીતે લખાતો હતો. પહેલા પુરુષના ત્રીજાના એક વચનમાં ‘મિ’ ને ઠેકાણે મિ અને મિદ વપરાતા હતા. બીજી વિભક્તિમાં કરમગદ (કર્મને), જેટલે ને ઠેકાણે જેતલદ વ ને ઠેકાણે ઘદ-દ્દ, જે ને ઠેકાણે જદ, સંચે-સેદ્યે ને ઠેકાણે સદ્દહ્યિ, ઘેઠી ને હામે ઘદઠી લખાતું હતું. ઉપલાં સર્વે દર્શાવેલાં દેખાડી આપે છે કે શા. નરસિંહરાવે ઉતાવળથી કાપેલી એક દેશી કલ્પના ખરી નથી, ત્યારે તેમણે આપે તિ પ્રત્યય ઉપર જ આધાર રાખવાનું ક્યા રહ્યું? જેમ નીના નઘ તેમ ધીના ઘઈ વળી ઈ પ્રત્યય કોઇવાર બેવડું સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો (જુઓ ૩૧ દેશવસાસનું મુગધાવબોધ ઉપર વિવેચન), એટલે એક ઈ પૂર્વના વ્યંજનના મળની ને બીજી જૂદી લખાતી. હાલ જેમ ધીઈ લખવાનું દર્શાવે તે આપ્યું છે, તેમ પૂર્વના દસ્તાવેજોમાં રૂ. ૧૨૫) અંકે એકસોઓ પચીસ એમ લખાતું હતું, અને ને આજણોને હાથે! (દર્શાવેલા આગળ આવશે.) વળી શા. નરસિંહરાવ જેમને શિષ્ટ ગણે છે, તેમાંના લીમ કવિની હરિલીલામાં “ધઈ” એમ લખેલું છે તે ધીઈને ઠેકાણે, અને સંવત ૧૫૮૯ ના લેખમાંના લગઈ (લગી) શબ્દ ધઈને ઠેકાણે હ તેમને અર્પણ કરે છું.

હરગોવિંદ દ્વારકાંદાસ હંમયાવાળા.

યૂરોપમાં વસતી જતો.

યૂરોપમાં હાલમાં જે મહાભારત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, તે નિજે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થતાં વર્તાંતો જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે ‘ઇથ્યોનિક,’ ‘સ્લાવ,’ ‘સેલ્ટિક’ વગેરે નામ આપણા વાંચ્યામાં આવે છે. તે ઉપરાંત, હાલમાં યૂરોપમાં વસતી કથી કથી પ્રજાઓ કથી કથી જાતિની છે? તે જાતિઓની પ્રથમ ઉત્પત્તિ કયે સમયે? અને કયે કયે સ્થળે થઇ? તેઓ યૂરોપમાં અમુક સ્થળે ક્યારે અને કયા મંત્રોગેમાં આવીને વસી? તેમનાં બહિરાકૃતિ અને સ્વભાવ પ્રકૃતિ વગેરે દેવા પ્રકાશનાં છે?—વગેરે વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસાની આપણામાંથી ઘણાને જિજ્ઞાસા થતી હશે. તેથી તે વિશે થોડુંક અને લખનામાં આવે તો આપ્રાંગણિક નહિ ગણાય.

યૂરોપ એની સાથે સંધાયેલા પાસેના જ ભુમિસપ્તકાવનો—અર્થાત્ એશિયાનો જ—એક ભાગ—વાયવ્ય દ્રાણમાં આવેલો મોટો દ્વીપકંપ જ—છે. તેથી એની ભૂમિરચનાની તેમ જ આબોહવાની વહેંચણી એશિયાની માફક જ લગભગ થયતી છે. તે વહેંચણી ત્રીજે પ્રમાણેની છે—

(૧) પ્રથમ તો, છેક ઉત્તરમાં દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ દળતો સપાટ ભૂમિનો પ્રદેશ છે. તેની ઉચાઈ સમુદ્રના જળની સપાટીથી ગણતા ઘણી જ જૂંજ છે, તે સપાટ મેદાનનો પ્રદેશ છે અને તેનો દોળાર દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ છે, તે દારણથી અને તે શીતશરિત્રધના પ્રદેશમાં આવેલો હોવાથી અને ખીજાં કારણોથી, ત્યાં અતિશય ઠંડ પડે છે. ત્યાં વૃક્ષો કંઈચિત્ જ માવજ પડે છે અને નાની શેવાળ જ સર્વજ નેવાળા આવે છે. વર્ષના ૮ કે ૧૦ માસ પૂરત ત્યાં બરફ પથરાઈ રહેલો હોય છે. આ પ્રદેશને ‘ક્રન્ડ’ (Tundra) * કહે છે.

(૨) એની દક્ષિણે જંગલનો—પ્રાચીન સમયના વરસાદથી ચપલા જંગલનો—પ્રદેશ આવે છે. એ જંગલનો આરમ કૈમિરિયાની પૂર્વથી ખાડીને તેનો અંત છેક યૂરોપમાં ફ્રાન્સની પૂર્વ ખાણની હદ આગળ આવેલો છે. યૂરોપમાં વસતીની વૃદ્ધિ થતી ગઈ અને સુધારો આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ એ જંગલોનો ખડુ અરો નાશ થતો ગયો. અને યૂરોપી રસિ આમાં, પાવડમાં, હુંગરીમાં જે છે તે અને ફ્રાન્સમાં વૉરલ્સ અને આર્કટિક પર્વતોની વચ્ચે ‘વૉલવિય’ નામથી જાણખાતું એક નાનું જંગલ છે—એ સર્વે પુરાણો જંગલના એક જ સર્ગ્ય પ્રદેશના અવશેષ કે બાકી રહેલા ભાગ જ છે.

(૩) એની દક્ષિણે પર્વતોમાંની માફક એક ખીજીની પાછળ ચડતા દોળાવવાળાં મેદાનોનો

* હુંદા—“Tundras are flat, marshy, treeless plains, occurring in Northern Russia, and Siberia and frozen over in winter.”

પહાડી પ્રદેશ છે તેને 'સ્ટેપી' કું નો પ્રદેશ કહે છે. તેમાં જંગલો નહિ જેવાં જ ક્ષયિત ક્ષયિત માલમ પડે છે અને ખેતીવાડી બિલકુલ જોવામાં આવતી નથી. તેને છેડે તાર્તારનું અને ગોળીનું એવાં બે રજો આવેલાં છે. આ સ્ટેપીના પ્રદેશનો પશ્ચિમનો છેડો યુરોપમાં છે 'હુંગરિ સુધી પહોંચેલો છે.

(૪) આ સ્ટેપીની અને રજોની દક્ષિણે એક લાંબી સાંકડી પટ્ટી જેવો પ્રદેશ આવેલો છે. ત્યાં એપ્રિલથી ઓગસ્ટ સુધી અને ઓગસ્ટથી એપ્રિલ સુધી એરીતે વરસમાં બે વાર જુદી જુદી દિશામાંથી વાતો પવન પાડેશના પ્રાસિદ્ધિક અને હિન્દી મહાસાગરમાંથી વરસાદ લાવે છે. તેથી એ પ્રદેશમાં—ચીનના પાંચત્થેકમાં નદીના જળપ્રદેશમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં ગંગા બ્રહ્મપુત્રા નદીઓના જળપ્રદેશમાં કુદરતી સંતેગી વરસાદને અનુકૂળ હોવાથી સારી વરસાદ પડે છે અને તેથી ત્યાં વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ સારી છે અને જમીન સપાટ અને રસાળ હોવાથી ત્યાં ખેતીવાડી સારી થાય છે અને તેથી એ બે દેશોમાં મનુષ્યની વસ્તી ધીમ અને પુષ્કળ માલમ પડે છે. તેની વધારે પશ્ચિમમાં તિબેટ અને સુદેતિમ નદીની વચ્ચેની ખોલનો પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશને જોળવેલાઓ 'મેસોપોટેમીયા'ના નામથી ઓળખે છે. આ ખોલ કુળદુપ પ્રદેશની પેલી ભેર પશ્ચિમમાં એક ગ્રીન્ને પ્રદેશ છે. તેને ભૂમધ્ય સમુદ્રનો પ્રદેશ કહે છે. ત્યાં વરસાદ ઘણો જ ઓછો પડે છે. તેથી ત્યાં ખેતી નહોતી અને કાંસની મદદથી થતી હતી. અને ત્યાં જહો લાંબા સમય સુધી પાણીની તળી વેડી 'શહે' એવાં હોય છે. ખીલ અને ખીલ પ્રદેશમાં, ઓટલે મેસોપોટેમીયાનાં અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશમાં હવાપાણી જગલના સરમાં છે.

હવે યુરોપ અને એશિયાનો એકઠો વિચાર કરીશું તો આપણને સમજાય છે કે જૂનામાં જૂના સમયનો સુધારો ('civilization') પ્રથમ બે સ્થળે થયો હતો: એક પૂર્વના વરસાદવાળા દેશો ચીન અને હિન્દુસ્તાનમાં, અને બીજો ભૂમધ્ય સમુદ્રના અને મેસોપોટેમીયાના વરસાદ વિનાના પ્રદેશમાં. એ સુધારાની જન્મભૂમિની ઉત્તરમાં જે આપણે સ્ટેપીનો પ્રદેશ કહ્યો હતો તેમાં ભટકતી—ભરવાડુ ધંધાથી દોર માળી ઉછેરી પ્રોતાનો છવનનિર્વાહ ચલાવતી—(nomadic and pastoral) જાતો વસતી હતી. તે પેલાનાં દોર માટે પ્રાસ્યાગની શોધમાં વરસાદ જુદા જુદા ભાગમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે એમ ભટકતી ફરતી હતી અને જ્યારે જ્યારે એવાય ધોસચારાની એમને તંગી માલમ વડતી ત્યારે માસેના ખેતીવાડીના કાળદુપ પ્રદેશો પર અધીર કરતી હતી. તેમનાં ચરદોશ ખાંડીનાં બાંધેલાં ખંડોલાં મણુ ઉપાડીને સેધાબવાય લવાય એવાં મનુષ્યો—'યુટ'—'Yuts'—એ એમનાં ચર હતાં. એ જાતો પૈકી એક જાત અવાપિ જાણીતી છે તે જાત 'કિરગિઝ' માખથી ઓળખાય છે. એ જોડો અને ખરકાં, ચેટાં, ગાયો, બેસો, વગેરે દોર હોય છે ને તેનાં દૂધ, દૂધની ચીજો, અને માંસ એમનો

સ્ટેપી—“Steppe” from Russian “Steppi,” a waste, a heath. The name is usually applied to the extensive treeless plains found in Russia and Siberia. They are to a large extent uncultivated.”

ખેરાક છે. તેઓકો-પામેના સીન્ડા લોક પામથી ઘડૂનો લોટ અને ખાત તેવાર વેચાતો બદલામાં—સાટામાં—લખને તેમને મેળવીને ખાય છે. આ વર્ણુન બ્રેહ્મ—(Brahm) નામના એક મુસાફરના ગ્રન્થમાંથી લીધેલ છે. આ ફિરંગિઝ જાતને મળતી અનેક જાતો એશિયાના ફોટીનો પ્રદેશમાં વસતી હતી તેમની પાડોશનો પહાડી જંગલના પ્રદેશોમાં—દાખલા તરીકે કોકેસસ પર્વત ઉપર અને એવા ખીજે સ્થળે પહાડોમાંના જંગલોમાં છેક મધ્ય એશિયામાં એક ખીજ જાત વસતી હતી તેને આર્યન કે કોકેસન નામથી દાખમાં જોળખવામાં આવે છે. એ જાતની પેલી મેર ગોખીના રણવાળા—તે વખતે સારી રિથિતમાં હશે એવા—પ્રદેશમાં એશિયાના ઇલાન કોણમાં એક ખીજ જાત હતી તેને હાલમાં મેગિલીયન નામથી આપણે જોળખીએ છીએ.

આ ઉપરથી આટલું સદજ સમજાશે કે—

(૧) યૂરોપ એશિયાથી જુદો જ ખંડ નથી, પણ એશિયા અને યૂરોપ બન્ને મળીને એક જ મોટો બ્રહ્મસ્થાન બને છે તેથી યૂરોપ એ એશિયા ખંડનો વાયવ્ય કોણનો દ્વીપકંપ જેવો એક ભાગ જ છે.

(૨) તે કારણથી તેની બ્રહ્મરચના પણ એશિયાની બ્રહ્મરચનાને બહુ અસર બહુ અનુસરતી જ છે.

(૩) પૂર્વેકિત બ્રહ્મરચનાને અનુકૂળ હવાપાણી પણ બન્ને ખંડના લગભગ સરખા જ છે. માત્ર તદાવત એટલો જ કે યૂરોપમાં વરસાદ પશ્ચિમ ભાગમાં પડે છે. આખા વર્ષપર્વત પડે છે તોપણ સાધારણ પ્રમાણમાં પડે છે અને જમીન સમુદ્રના ઠાંકા પર પડતો નથી અને એશિયામાં દક્ષિણમાં વધારે પ્રમાણમાં પડે છે.

(૪) એ હવાપાણીને અનુસરતી અને અનુકૂળ પ્રકારની વનસ્પતિ બન્ને ખંડના ઉત્તરથી માંડીને દક્ષિણ સુધીના સદરહુ ભાગોમાં વહેંચાઈ રહી છે તે પ્રમાણે જનાવરોની અને મનુષ્ય જાતિની વહેંચણી પણ યથારહેલી છે.

(૫)—વાયવ્ય કોણમાં વસતી મેગિલીયન જાતો.

હવે એશિયામાં વસતી આ જાતોમાંની ઘણીખરી જાતો યૂરોપમાં કયે વખતે? ક્યા ક્યા સંજોગોમાં પેઠી હશે? તે પેઠી તે પહેલાં ખુદ યૂરોપમાં જ આદિકાળથી વસતી ખીજ મળ વતની હતી કે નહિ? અને હતી તો તે અને નવી આવેલી એ બધીમાંથી હાલની ક્યા પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ? વગેરે પ્રશ્નો આપણા મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે.

પરંતુ એ વિશે વિવેચન કરતાં પહેલાં મનુષ્યજાતિશાસ્ત્ર (Anthropology) વિશે થોડું જાણવું જરૂર છે.

પૃથ્વી ઉપર યૂરોપમાં, હિન્દુસ્તાનમાં અગર ગમે તે સ્થળે આદિ મનુષ્ય કયે વખતે

થયો હશે તે વિશે ચોક્કસ રીતે કહેવાનું કે જાણવાનું અશક્ય છે અને સમજાવપ્રમાણ છે જ નહિ. આપણી અને જે કંઈ પ્રમાણ છે તે નીચેનાં જ છે:—

(૧) જમીનની ખડકોમાંથી જડતાં માણસોનાં અને જનાવરોનાં હાડપિંજરો—મુખ્યત્વે કરીને તેમની ખોપરીઓ.,

જેમની ખોપરી લાંબી હોય છે તેઓ 'long-skulled' ('dolichocephalic') 'લાંબ સ્કલ્ડ' કે 'હોલિકે સીડાલિક'— 'લાંબી ખોપરીવાળાં' એ નામથી ઓળખાય છે, અને જેમની ખોપરી ગોળ હોય તેઓ 'round-skulled' ('brachycephalic') 'રાઉન્ડ સ્કલ્ડ' કે 'બ્રાકી સીડાલિક'— 'ગોળ ખોપરીવાળાં' એ નામથી ઓળખાય છે.

(૨) ખીલું પ્રમાણ ભૂમિની ખડકોમાં દટાએલાં શસ્ત્રો કે હથિયારો જે હાથ લાગે છે તેમાંનાં કેટલાંક હાડકાંનાં, કે લાકડાંનાં, કે પથ્થરનાં અને ખીલું કેટલાંક ધાતુઓનાં બનાવેલાં હોય છે.

જે યુગમાં લોકો હાડકાંનાં અને લાકડાંની ચીપોનાં હથિયારો વાપરતા હતા તે યુગને 'Palaeolithic period of the Stone Age' કે 'પાળાણ યુગનો હાડકાંનાં હથિયારોનો પ્રાચીન સમય' કહે છે; અને જે યુગમાં લોકો લાકડાંની ચીપોને વધારે અણીદાર અને પોલીશ કરેલી સ્થિતિમાં વાપરતા અને પથ્થરની અણી વધારે તીક્ષ્ણ રાખતા એવા યુગને 'Neolithic period of the Stone Age' કે 'પાળાણ યુગનો નવીન અથવા સુધરેલો સમય' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

જે યુગમાં લોકો કાંસાનાં હથિયારો વાપરતા તેને 'Bronze' 'બ્રૉન્ઝ' કે 'કાંસા યુગ' કહે છે. અને જે યુગમાં લોકો લોહનાં શસ્ત્રો વાપરતા તેને 'Iron'—'આયર્ન' કે 'લોખંડ યુગ' કહે છે. પૂર્વોક્ત ત્રણે યુગો ક્રમ પ્રમાણે એક એકથી પછીનો યુગ તેની પહેલાના યુગ કરતાં વધારે સુધરેલી સ્થિતિ સ્વયં છે.

(૩) આ ઉપરાંત મનુષ્યજાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં ખીલું ધોરણ તેમના શરીરની ઉંચાઈ અને (૪) તેમના વાળનો અને શરીરનો અને આંખની કીરીતો વર્ણ કે રંગ છે. જેમના વાળનો વર્ણ શ્વેત કે ગૌર છે તેમને 'ઝાન્થો ક્રોઆઈ' xanthochroii અને જેમનો વર્ણ સ્વામ છે અને 'મિલાનો ક્રોઆઈ' melanochoroi એવા બે વર્ગ ગ્રો. હકસલિએ પાડેલા છે. (૫) એ ઉપરાંત મોંનો ઘાટ અને ખાસ કરીને નાકની આકૃતિ અને (૬) ભાખાનું બંધારણ

† સુપ્રસિદ્ધ મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રી ગ્રો. સર્જેએ આ વિશે ઉત્તમ વિવેચનવાળો ગ્રન્થ લખ્યો છે. જે કાનની વચ્ચેની ખોપરીની લંબાઈ (અ) અને કપાળના આગલા ભાગથી ખોમી સુધીના ખોપરીના ભાગની લંબાઈ (બ) બન્ને વચ્ચેના પ્રમાણને Cephalic Index કહે છે જે અ અને બ નું પ્રમાણ ૭૫ થી ઓછું નીકળે તો doli—અને ૮૦ કે તેથી વધારે નીકળે તો brachy.—સમજવી

પણ બીજાં-ધોરણ છે. પણ એ છેવાં ધોરણે ઐતિહાસિક પૂર્વના યુગને માટે ઉપયોગી નથી, તે માટે તો પૂર્વોક્ત બે પ્રમાણોની જ મદદ લેવાની છે.

આ ઉપરાંત ભૂસ્તરશાસ્ત્ર મંબંધી યોગ્ય વિવેચન અગત્યનું છે. જૂનામાં જૂની ખડકને 'Archæan' 'આર્કીયન' ખડક કહે છે. હાલના જે ખડકના જેટલા ભાગમાં આર્કીયન ખડકો આવે છે તે ભાગ ઘણા જ પુરાણા હોવા જોઈએ; તેમનું સમુદ્રના જળની બહાર નીકળવું ઘણા વખત ઉપર થયેલું હશે. પૂરાંમાં સ્કેન્ડિનેવિયા, સ્કોટલેન્ડ, ફિનલેન્ડ, વાયવ્ય રશિયાનો ભાગ, અને હિન્દુસ્તાનમાં દક્ષિણનો દ્વીપકલ્પ-એ ભાગોની ખડકો ઘણી ખરી આર્કીયન ભવતી છે. તે પુરાણા મોટા ખડકના અવશેષ જ હોવા જોઈએ. તેની પાડોશમાં દરિયા હશે, તે જળ હોય ત્યાં રચળ ને રચળ હોય ત્યાં જળ એમ પૃથ્વી પર વારંવાર થયાં કરતું હશે. તે રીતે તે ખડકો ઘણા ભાગ નીચે ખેંચી ગયા હશે ને તે પર હાલમાં છે તેમ સમજવું જળ પ્રસરી રહ્યું. તે ખડકોની ખેવડોમાં કે થરોમાં જે ફોસિલ કે અવશેષ જડતાં તે સુજળ ખડકની ઉપર નક્કી કરવામાં આવતી.

ખડકોના થરો કે પડના નીચે પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) પ્રથમને 'Primary', કે 'Palæozoic' પ્રથમ (૨) Secondary કે Mesozoic (૩) ત્રીજી 'Tertiary' કે 'Cainozoic' તૃતીય (૪) 'Post Tertiary' કે 'Quaternary' તૃતીયોત્તર, અત્યુર્ધ. હાલના જે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ પૃથ્વીપર આવે છે તે Tertiary તૃતીય યુગમાં પ્રથમ થયાં. હિમાલય, આલ્પ્સ વગેરે પર્વતો જળમાંથી બહાર નીકળી આવીને હાલના જે ખડકની રચના થયેલી જોવામાં આવે છે તે તે યુગમાં થયેલી; પર્વતોનાં શિખરોમાં અને ખડકના કિનારામાં હવા, ખરફ, વરસાદ, નદીઓ અને મોના-વગેરેથી ફેરફાર પડીયા થયેલો ખરો પણ તે યોગે એવો જ.

ખડકોના થરોમાં પ્રાણીઓના અને વનસ્પતિના જે અવશેષો (fossils) હાય લાગે છે તે ઉપરથી ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ અનુમાન બાધે છે કે અગાઉ બહુ પૂર્વના વખતમાં આપણી પૃથ્વીના જાવા ભાગોમાં સર્વત્ર ગરમ હવા (warm climate) હતી એટલે Palæozoic, mesozoic અને છેક તૃતીય યુગ સુધી, હાલના જે રહેલો ઉષ્ણકટિબંધના પ્રદેશમાં જ બોલે છે તેવાં રહેલો શીત કટિબંધના પ્રદેશમાં પણ બોલતાં હતાં. જેમ જેમ તૃતીય યુગનાં પર્વો વધારે વીતતાં ગયાં તેમ તેમ ઉત્તર ગોળાર્ધનો ઉત્તર ભાગ રહેલો થતો ગયો, અને Post-Tertiary (ઉત્તર તૃતીય) યુગમાં તો ખરફનું એક મોટું પડ કે થર (sheet of ice) છેક ઉત્તર ધ્રુવથી મધ્ય એશિયા અને મધ્ય યુરોપ અને મધ્ય ઉત્તર અમેરિકા સુધી આવી રહ્યું હતું. જે યુગમાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહેલી હતી તે યુગને Ice-age કે Glacial Period, 'હિમ યુગ' કહે છે—પૃથ્વી દાવા-એ હવે mild તરમ-મદ-થતી ગઈ તેમ તેમ ખરફનું એ પડ ઉત્તર તરફ ધ્રુવ પાછું હટતું ગયું. અને જેમ જેમ પાછું જતું ગયું તેમ તેમ આલ્પ્સ પર્વતની અંદર ખખોલો (crevices) પાડતું ગયું, અને એ ખખોલોમાં પાણી રહી ગયું તે સરોવરો બન્યાં (જુઓ ઉત્તર અમેરિકામાં કેનેડાનાં જ્યાં સરોવરો આ 'હિમ યુગ' માં

અનેવાં હતાં) તેમના તળાયાં અને આસપાસની ખડકો જ્વોળિય સપાટ—લીસી—પાંચીસ થયેલી છે તે હિમ કે બરફનું કામ હતું. ત્યાર પછી quaternary (ચતુર્થ) યુગ આવ્યો તેના વસ્તુસ્થિતિ લંગભંગ હાલના સમય જેવી જ પ્રતીતિ રહેવા માંડી.

મનુષ્યની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસમાં જે પાયાણુ યુગ, કે Stone-age કહી તે Ice-ageની પ્રહેલાંનો સમય હોવો જોઈએ. કારણ કે Ice ageમાં જે હિમની રેલ આવેલી તે તથા Stone Ageના કેટલાંક માણસો હથિઆર, સહિત દટાઈ ગયાં હશે તે હિમની રેલ quaternary age (ચતુર્થ) યુગમાં પાછી હકી ત્યાર પછી તેની ઉપર ખડકોના થયેલા બધામથા તે ખોદવાથી નીચેના થયેલાંથી પાયાણુ યુગનાં પાયાણુનાં અને હાડકાંનાં હથિઆરો જડી આવે છે અને તે વાપરનાર મનુષ્યની બોપરીઓ પણ જડી આવે છે.

(અપૂર્ણ)

“ જ્ઞાન લક્ષ્મી.”

ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સનાં ખાલકો.*

૧.

ખીટનના છોકરાં ધારે છે કે તેમનો દેશ ફ્રાન્સમાં ખીન દેશો કરતાં ઘણાજ નેવાં લાયક છે. તેમા જગત, મેદાનો, છુટા છુટાં અને ટેકરી ઉપર ચળકતાં ગામડાં, જુના અને સુદર કિલ્લા અને દેવળો, અને તેના કિનારા ઉપરના સુદર દેખારાં નેવામાં આવે છે. ખીટન કરતાં ખીજ એકે જમીન સુદર નથી.

હવે આપણે ખીટનનાં છોકરાંની વાત કરીએ.

ન્યારે તેઓ મોટા અને જળસા થાય છે ત્યારે તેઓને દોડવાની અને ખીજ રમત રમવા તેમનાં માળાંપ ઉશ્કેરે છે. પૈસાદારનાં છોકરા રમકડાં લાવે છે જેની રમત તેઓને ચોતાની લવિષ્યની જીદગીમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેઓ ગમે તે ધધાના શોખીન હોય છે, અને જો તેઓ પાસે વ્યાગ ગઢીનું રમકડું હોય તો તેઓ ધધાજ રાજ થાય છે. ખીટનનાં છોકરા ઇન્જનીયર હોય છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ નાનપણથીજ વ્યાગગાડી, ટ્રામ વિગેરે તપાસવાના ધધા જ શોખીન હોય છે. જે છોકરાં રહેવેની પાસે રહે છે તેમને જે જે ઇન્જન તેમની પાસે થકને જાય છે તેનું જ્ઞાન હોય છે તેઓ મશ્કરીમાં એકેકની સાથે લડે છે અને કોઇ વાર યોદ્ધાના રમકડાંથી રમે છે.

તેઓની માનીતી રમત્તુકાન દુકાન રમતું એ છે: તેઓ મોટા લોકોની પેઠે બોલી-
દુકાન કાઢે છે જેમાં તેઓ દરેક જાતની ચીજ મુકે છે, અને તેઓ બહુ એક ખીજને
ચીજ વેચતા હોય તેવો ડાળ કરે છે. નાની છોકરીઓ પાસે ઢીંગવા, ઢીંગલી હોય છે જેમને
તેઓ છુગડાં પહેરાવે છે અને એ ખરા માણસ હોય એમ એમની સાથે ઘર ઘર રમે છે.

જ્યારે તેઓ છ વરસના થાય છે ત્યારે તેઓ નિશાળે જાય છે અને ત્યાં તેઓ ચૌદ
વરસની ઉંમર સુધી બહુ છે. પૈસાદારનાં છોકરાને ઘેર બહુાવે છે અને આઠ વર્ષની ઉંમરે
નિશાળે મુકે છે અને ત્યાં તેઓ બાર તેર વરસ સુધી બહુ છે. અને પછી મોટી નિશા-
ળમાં બહુવા જાય છે. અઢીઆં તેઓ મોટા છોકરાની રમત શીખે છે, જેમ કે ફૂટબોલ,
ક્રિકેટ. અને તેમને તરતાં પણ શીખવે છે. છોકરીઓ ઘેર બહુ છે અથવા છોકરાની પેઠે
તેમને નિશાળે મુકવામાં આવે છે.

દરેક છોકરાે ખુશી હવામાં દોડવાને ઘણું શોખીન હોય છે. તેઓને પ્રખ્યાત શિક્ષકરી,
વહાણુવટી અને ચોદાની વાતો સાંભળવી બહુ ગમે છે. એટલે જે નવી રમત ઉત્પત્ત થઈ
તે તેઓને બહુ પ્રિય લાગે છે. તે રક્ષકીય કહેવાય છે. અને તે સર રૉનર્ટ બેકન પાકેલે
શોધી કહાડી હતી. આ રમતમાં તેઓને જંગવના રક્ષકીય જ્ઞાન મળે છે. અર્ધી તેઓ જુદી
જુદી જાતનાં જાડ જાળખી શકે છે. પક્ષીઓ, પ્રાણીઓના અવાજ જાળખી શકે છે, દેવતા
કેરી રીતે પાકવો, પૂવ કેરી રીતે ખાંધવો એ શીખે છે, પણ તેઓ જે શીખે છે તેમાંનું
મુખ્ય એ છે કે ખીજ લોકોની મદદમાં આવી પહોં, નજાળાનું રક્ષણ કરવું અને ઘરડાં અને
માંદાને મદદ આપવી, અને જ્યારે તેઓ દુઃખમાં આવી પડે ત્યારે મદદ કરવી. આ રમતથી
તેઓ જખરા થાય છે. અને આ રીતે જો ખીજ દેશ પણ વર્તે તો એમની ઉન્નતિ થાય.

બધા જીવનના છોકરાઓ દરિયાને આદે છે અને તેમનાં માબાપ વર્ષમાં એક વખત
દરિયા પામેના ગામમાં મોકલે છે, જ્યાં તેઓ કિનારા ઉપર રમે છે અને તન્દુરસ્તી વધા-
રનારા દરિયાના પાણીમાં ન્હાય છે. અને પાછા પોતાને ઘેર સાજા તાજા થઈને આવે છે.

ક્રાન્સ ઈસ્લાન્ડની દક્ષિણે છે એટલે તે ઈસ્લાન્ડ કરતાં ગરમ છે. અને ત્યાં સૂર્ય પણ
ઘણી વખત દેખાય છે એટલે ક્રાન્સનાં છોકરાં એમ ધારે છે કે પોતાનો દેશ દુનિયા ઉપર
ઘણો જ રળીઆમણો છે અને ખીજ લોકો જણાવે તેને આદે છે.

તેઓને કુદવું અને દોડવું બહુ ગમે છે. પણ જ્યાં જ્યાં આપણે જઈશું ત્યાં ત્યાં આપ-

હિંદુસ્થાનમાં આ રીતનો આદ્ય દોષ છે પણ એની ઉન્નતિ થતી નથી એનું કારણ
એ છે કે હિંદુસ્થાનનાં છોકરાં અતિશય રમે છે. ઈસ્લાન્ડનાં છોકરાં રમે છે એટલું જ નહીં
પણ ઉદ્યોગ કરે છે. એટલે હિંદુસ્થાન ઈસ્લાન્ડ અનુકરણ કરી સુધારો કરવા જાય છે પણ
ઉપરો કુધારો થાય છે. લેખક.

૯૨- સુને બીટનના છોડરા કરતાં ઘણો દેર લાગશે. કાન્સનાં છોડરા બીટનનાં છોડરા કરતાં શાન્ત, વિવેધી અને હુકમ હિંચવાના છે. ફનીઆપર ખીછ પ્રજા કરતાં કાન્સની પ્રજા ન વિવેધવાળી અને મુધરેલી છે. કાન્સનો દરેક છોડરા બાણ છે કે પોતે પોતાની ંદગીમાં થોદો થશે. એટલે નાનપણથી ખીજ સાથે લડવાની રમત રમે છે અને દહાડે પોતે લડાઈમાં છત મેળવી છે એવું એને સ્વપ્ન આવે છે.

સાધારણ રીતે કાન્સનાં છોડરાં પ્રાણીઓ પાળવામાં ઘણા શોખીન હોય છે. પેંનાદાં છોડરાં પામે નાનાં કુતરાં હોય છે. આ કુતરાંને ઘણાં ચોખ્ખાં રાખવામાં આવે છે યુગમાં પણ પહેરાવે છે.

કાન્સનાં છોડરાં-છોડરીઓ આઠ વરસનાં થાય છે એટલે તેઓ એકેકથી જુદા છે. છોડરાઓ દડા, ભમરડા વગેરેથી રમે છે, અને છોડરીઓ ટીંગણાથી રમે છે. તેઓ બેવાના ઘણા શોખીન હોય છે. તેઓને નાટક બજાવતાં સાફ આવડે છે. ત્યાં નાટ પણ હોય છે, અને તેથી તેઓને ઘણી ન ગમ્મત પડે છે.

ભુખે મરતાં અનાથોને ખચાવો ! !

નડીઆદના હોંદુ અનાયાશ્રમમાં તમામ હોંદુ કોમના નીરાધાર
ધરખાર, આખાપ વીનાનાં અનાથ બાળકો, વીધરાઓથી ત્વજ્જેલાં,
કુમળા બાળકો, વરધ અશક્ત અપંગો નીમેરે પાળી પોલી મનાથ
ખનાવવામાં આવે છે.

દાન આપવાનું ખરેખર મુખ્યત્વે રથાન આ નડીઆદ
હિન્દુ આનંદ આશ્રમ છે

રૂ. ૨૦૦

એકી વખતે આપી વરસતા એકે દીસે દાતાનાં સમરજીમાં
અનાથોને અન્નદાન આપી તેમના પ્રાણ ખચાવી
અમર નામ કરી

ખરૂ પુન્ય

મેળવી પરલોકની વારખરચી પ્રાપ્ત કરી દેવો ! !
અત્યાર સુધીમા

ૐ અન્નદાન

તો મળી શક્યા છે.

આશ્રમમાં દરેક મલતી દાન લેવાય છે એક રૂપિયાથી વધુ
દાન આપનારનાં નામ દર વરસે રીપોર્ટમાં પ્રસીદ્ધ થાય છે રીપોર્ટ
મફત મળે છે માટે દયા લાવી જરૂર દાન મોકલી રીપોર્ટ મગાવો

મંત્રી, હોંદુ અનાયાશ્રમ, નડીઆદ.

(૪૭૦)

War and Peace.

"The Russian and the Parisian give certain figures which are both startling and amusing. From the year 1496 B. C. to 1861 A. D., 10 833 1/2 years there were 227 years of peace and 3180 years of war, or 13 years of war to every year of peace. There have been 266 wars in Europe within the last three hundred years. We wish some one would make a total of the wars fought by the Europeans from 1861 to 1914, so as to show the so-called humanitarian side of modern civilisation. As for its international morality Mr. Vallbert points out that from the year 1500 B. C. to 1860 A. D., more than 8,000 treaties of peace, meant to remain in force for ever, were concluded. The average time they remained in force was two years. The pacifists maintain that these figures only show the futility of war as a solvent of international problems. Each war merely sows the seeds of a future war. Each war actually ends in a mutual settlement of differences by the aid of plenipotentiaries. Why cannot this be done without war? The answer is obvious. The adjustment at the end of the war is the result of exhaustion, and secures some prize to the victors which they could not otherwise obtain. According to General von Bernhardi the aspiration of universal peace is 'directly antagonistic to the great universal laws which rule all life'. In his opinion "war is a biological necessity of the first importance" and "a regulative element in the life of mankind which cannot be dispensed with." "The struggle for existence," he adds, "is in the life of nature, the basis of all healthy development. So long as there are men who have human feelings and aspiration, so long as there are nations who strive for an enlarged sphere of activity, so long will conflicting interests come into being and occasions for making war arise." Unless there is a radical change in the nature of man and his constitution there seems no prospect of these "human feelings and aspirations," which necessitate struggles, being replaced by such others as might fulfil their destiny without such struggle. "In the extra social (i. e. international) struggle," says Bernhardi, "that nation will conquer which can throw into the scale the greatest physical, mental, moral, material and political power. War will furnish such a nation with vital favourable conditions. Without war inferior or decaying races would easily choke the growth of healthy budding elements and a universal decadence will follow." The German School, however, does not stop here but further maintains that war is not only a biological law but a moral obligation and as such an indispensable factor in civilisation."

—*Iala Laplatras in the Modern Review, Jan 16*

વસન્ત



इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि मृतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૩, એક ૧૨.

[માસિક]

પૌષ, સપ્ત ૧૯૭૧

તંત્રી અને પ્રકાશક:—શ્રી ૨ બ રમણભાઈ મહીપતરામ નીનડા. બી એ એડ્યુકેશની

ઓફિસન્ટ રોડ—અમદાવાદ.

સીનીર્તવ્ય

૫૧૭

(સૌ શાસ્ત્રો સુખ મહેતા બી એ)

ઈ સ ૧૯૧૪ ની સાલના બે નવા શુદ્ધાની નાટ્યો

૫૧૮

(૨૧ ૨૧ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી એ સી એચ)

ઔમર ખર્યામની રૂપાઈઆલ.

૫૨૨

(૨૧ ૨૧ હરિલાલ દોરઠાસ રૂપચી)

૨લાક ક્રમોત્તર નિરસન

૫૨૭

(૨૧ ૨૧ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી એ ૨૧ એસ)

શુદ્ધાતી આવાની હાલતિ અને ૨૧ નરસિંહરાવ (૫)

૫૨૮

(૨૧ બ હરોવિદ્યાસ દોરઠાસ કાટપાળ)

આ શુદ્ધ શા નાટ્યો

૫૨૯

(વસન્ત-એડિટ્સ)

ચર્ચાપત્ર

૫૩૧

(૨૧ ૨૧ મણિરાંકર રત્નજી લટ બી એ)

અનુક્રમણિકા

૫૩૩

બી અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં-લી. આ મોતીનાલ શામળાસે બહુ

નંબર ૧૯૨૬-૨૭, ટંકાળ-કોલુપુર—અમદાવાદ.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાતું ઠેકાણું—વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩- અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવો સકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રંથનું ગ્રંથના બાગતું કે લેખનું બાષાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવળી જવાબદારી બાષાન્તર કર્તાને શિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો મા ક્યો હોય કે ન હોય—પણ લેખકને તે મોકલવાને અમો બધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે વધુ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે સાથે, તે બીજે મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની સુનસરી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

નૂરજહાન.

સરદાર જોગેશ્વરભટ્ટની અંગ્રેજી વાર્તાનું બાષાન્તર કરનાર નવિનકાન્ત. ન. દીવટિયા.
પુસ્તકનું મૂલ્ય. બાર આના. પોસ્ટેજ છુદ્ડ મળવાનાં ઠેકાણાં—જીવણલાલ અમરસી મહેતા.
અમદાવાદ,
મસસે. સી. એન. બધસે, બાગાતળાવ સુરત, મેસસે. એન. એમ ત્રિપાઠી મુંબઈ,
એન. એન. દીવટિયા, બદલુમગરો, વાંદરા.

લોકો મલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારના પ્લેગ માટે.

ખુમો પાડે છે પણ તે માટે ખાટલીવાળા એગમીસ્ટર જાદુ જેવો ઇલાજ છે કરતે પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરે. ખાટલીવાળા એગમી પીસે રૂ. ૧) ખાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગેળીઓ રૂ. ૧૧—ખાટલીવાળા દુધ ઉડપા દાંતનો દુખાવો નરમ પાકી દાંત મોલી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—ખાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલી સાફ કરે છે આના ૪ મરવે ઠેકાણે મળશે

હોં લીં ખાટલીવાલા જે. પી. વગલી લેબોરેટરી સુબહ.



Reg. No. B. 493

વસન્ત

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

ઉપનિષદ્

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્

વર્ષ ૧૩, અંક ૧૨.

[માસિક]

પાપ, સપ્ત ૧૯૭૧

સ્ત્રીનાં કર્તવ્ય.*

લગભગ દર વરસથી મહિલાપરિષદનો આરંભ થયો છે અને તેમાં ધર્મ તાનિ
રંગેની ભિન્નતા પર લક્ષ ન આપતા માત્ર સ્ત્રીઓની ઉત્તરિના પ્રશ્નની ચર્ચા થાય છે ન્યૂન
મગાએ તરફથી આવી પરિપક્વ થાય છે ત્યારે આર્યસમાજ તરફથી તો થાય / એમાં
નનાઇ નથી કારણ કે સ્ત્રીજાતિની ઉત્તરિ કરવી, પવિત્ર શુદ્ધિ, સુત્ર માતાઓ અને માધ્વી
શ્રીઓ ઉપલબ્ધ કરીને ભારત વર્ષેનો હૃદય કરવો એ આર્ય સમાજના મહાન સ્થાપક, સામા
રિક સુધારા માટે અદ્વિતીય પ્રયાસ કરનાર નરસિંહ દયાનંદસરસ્વતીનો મુખ્ય મન હતો સ્ત્રી
વર્ગ ઉપર એમનો ખામ કૃપમર છે વચલા સમયમાં સ્ત્રીઓની પદવી ધણી ન નીચી ગણાતી
' જુધે જાદ બાબરી, જુધે ના પાધરી ' એવી ગણના હતી, અને એને શરોની માફક
રિલાઈથી વિરક્ત રાખવામાં આવતી, તે પ્રિયિતિ ટકી જાહેતે આજ આપણે આવા મહાન
મમારમમાં એકત્ર થયા છીએ તેમાં ધરે અને સ્વાર્થે ન કારણબદ્ધ છે સ્ત્રી અને રૂઢને

આ વર્ષે સુરતમાં મહેત્રી આર્યસમાજ ડૉનરન્સને અને ત્રીજા આર્યમહિલાપરિષદ
બરવામાં આવી હતી તેમાં પ્રમુખ સ્થાનેથી સૌ ગૌરવ ખી એ એમણે આપે ॥
આપણેનો ઉપગોષી લાભ અને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે

અધ્યયન કરવાનો અધિકાર છે એ શાસ્ત્રાધારે સ્પષ્ટ રીતે સ્વામી દયાનંદે બતાવ્યું હતું. બાળકોના અભ્યાસના મર્જનમાં સ્વામી દયાનંદે સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે બાળક માતાપિતા, અને આચાર્ય જો ત્રણે શિક્ષણ પામે ત્યારેજ તે પૂર્ણ જ્ઞાનવાન બની શકે. સ્વામીશ્રીના મહાન અને ઉદાર વિચારોની આજે પણ આર્ય સમાજ ઉપર ઉડી અસર રહી છે, અને આર્ય સમાજે સ્ત્રીઓની દયાશાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો, પાઠશાળાઓ સર્વ તેમના પ્રયાસનું પરિણામ છે. આજનો સમારંજ તેજોમના અને બીજા મહાન પુરુષોના કાર્યનું ફળ છે.

લોકમત કેળવવા, તથા અસ્પર્શ વિચાર દર્શાવવાને માટે આવી પરિપક્વો બેશક જરૂર છેજ, પરંતુ ધીમે ધીમે હવે સમય બદલાતો ગયો છે. માત્ર વિચારો દર્શાવવાને, અથવા બાપણો આપીને બેસી રહેવાનો વખત નથી. હવે તો વિચારોને વ્યવહારમાં મુકવાનો વખત આવ્યો છે, વિચારો પ્રમાણે વર્તન કેવી રીતે થાય, કેરી કેરી મુશીબતો આડે આવે એમ છે, બીજા લોકોએ કેટલે સુધી પ્રયાણ કર્યું છે તેની સરખામણી કરવી એવાં એવાં કાર્યોના આરંભ થવો જોઈએ; કેટલેક અંશે તે થઇ ચુક્યું છે.

ત્યારે આ પ્રવૃત્તિના સમયમાં આપણે સ્ત્રીઓએ શું કરવાનું છે ?

જગતના આરંભથી જ સ્ત્રી પુરુષના કાર્યક્ષેત્રમાં ભિન્નતા છે. જે જે કામ પુરુષો કરી શકે છે તે સમગ્ર કામ સ્ત્રીઓથી થઈ શકે જ નહિ, તેમ જ તે કરવાનો પ્રયામ કરવો તે યોગ્ય નથી. ભવિષ્યની પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાને, અને પછી તેને પોષણ આપીને ઉછેરવાને દરેક સ્ત્રીને વખત રોકવો પડે છે; એ પવિત્ર અને પ્રેમમય આવશ્યકતા છે. તેજ આવશ્યકતાને લીધે સ્ત્રીઓથી પુરુષના જેવાં કાર્ય થઇ શકતાં નથી અને તેથી કાંઈ જગતને નુકસાન પણ નથી. આ પવિત્ર ફરજ ધ્યાનમાં લઇને જ સ્ત્રી પુરુષનાં કર્તવ્ય જુદાં જુદાં નિર્માણ થયાં છે. હવે વિચાર કરીશું તો માત્રમ પડશે કે ત્રણ પ્રકારનાં કર્તવ્ય સ્ત્રીઓએ કરવાનાં છે:—

૧. ગૃહવ્યવસ્થા એટલે ઘરનાં કામની વ્યવસ્થા કરવી, પોતાના કુટુંબની તેમ જ પોતાની તદુરસ્તી સાચવવી તે.

૨. બાળકોની સંભાળ અને તેમની કેળવણી.

૩. સામાજિક સેવા.

આ ત્રણે ફરજે ધણી જ ગંભીર છે, અને જગતના સુખદુઃખનો આધાર તેના ઉપર રહેલો છે. જે સ્ત્રીઓ આ ત્રણે ફરજો ઉત્તમ રીતે બજાવશે તેજ ઉત્તમ ગૃહિણીઓ કહેવાશે.

“ ગૃહિણી ગૃહનો રત્ન છે, ગૃહિણી, ઘરનું જ માન.

“ ગૃહિણી ઘરનું ધરોણું છે, ઘર ગૃહિણી જિનાતું સમજાન.”

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે તે સર્વ કોઈ કષ્ટુવ દરશે આવી ઉત્તમ ગૃહિણી થવાને માટે ફેળવણીની જરૂર છે. સાધારણ વૃક્ષને પણ ફેળવ્યાથી સારા ફળનીપત્ર છે. બેશક જંગલી ઝાડ એની મેળે જ મોટાં થાય છે, તો તેનાં ફળ પણ તેવાં જ થાય છે. વ્યવ-
'હારમાં' કુશર્ણતા અને ડહાપણથી સંસાર ચલાવવા જે હુદ્દિ મનુષ્યમાં મુકે છે તેને 'ખીલ-
વવા, 'સંપૂર્ણ' (Full life) 'રસિક હૃદયન' બનાવવા, હૃદય સાર્થક કરવા, સોનવાન,
'યોગ્યતાવાન' થવા માટે ફેળવણી આવશ્યક છે. યોગ્ય શિક્ષણ પગરની માણસ અને પશુમાં ફેર રહેતો નથી.

ઐટલું લક્ષમાં રાખજો કે ફેળવણી ઐટલે હાલમાં રચનાયેલી શાળાઓમાં જે ચાર આપડીઓનો અભ્યાસ અથવા દેક બી. એ. એમ. એ. સુધીનું જ્ઞાન એજ એવે મારે અર્થ નથી: પણ સંપૂર્ણ મંગીન માનસિક ફેળવણી. માત્ર હુદ્દિની ફેળવણી બમ નથી, બ્ને કે એ આવશ્યકતા તો છે જ. આમાની ખીલવણીની આવશ્યકતા છે. હુદ્દિની સામાન્ય ફેળવણી સાથે માતૃપિતા તરફથી ઉત્તમ મંડકાર પ્રાપ્ત થાય તો જ ઉત્તમ પ્રજા થાય.

શ્રીફેળવણીનો પ્રશ્ન ઐટલી વાર ચર્ચા છે કે ફરી આ ચર્ચા પાંજણ કરવાનો મારો વિચાર નથી. મારે એ બાબતમાં માત્ર ઐટલું જ કહેવાનું છે કે જે પ્રમાણે પુરુષ સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત પોતાપોતાના ધંધાની ફેળવણી લે છે, તે જ પ્રમાણે જે પરિસ્થિતિમાં શ્રીઓને હૃદય ગાળવાનું છે તેની યોગ્ય ફેળવણી લેવી જોઈએ. આ જમાનામાં તેની વિશેષ જરૂર છે; કારણ કે પહેલાના વખતમાં જ્યારે સામુ, નથુદ, દેરાણી, જેઠાણી, બધાં એકઠા રહેતાં ત્યારે તો શિક્ષણ ઘરમાં ને ઘરમાં અનુભવથી મળતું, પણ આજ કાલ આપણામાં મંદુક્ત કુટુંબમાં રહેવાની પદ્ધતિ ઓછી થઈ છે, ગામ પરગામ હુતો અને હુતી એકબી રહી છે એટલે ફેળવણી વગર વાત ઉલટી વધારે બગડે છે. સર્વ બાબતની પેટે આપણી સ્થિતિ તેમાં ત્રિશકુ જેવી થઈ ગઈ છે. Transition સંક્રાન્તિના વખતમાં એમ જ થાય. પણ ઉપાય આપણા હાથમાં છે. આ ઉપરથી સમજશે કે ઉપર બતાવેલી ફરજો બજાવવા માટે યોગ્ય ફેળવણીની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં પુરુષોની ફેળવણીનો વિસ્તાર થયો વધી ગયો છે, અન્ય દેશોની સ્પર્ધામાં ઉતારવા માટે પુરુષોના જ્ઞાનમાં વધારો પડે છે તો તેવા વિદ્યાવાન પુરુષોની સહ-કારી થવાને માટે ફેળવણીની અગત્ય છે.

૧. ગૃહવ્યવસ્થા—પુરુષ પૈસા લાવનાર છે તેનો યોગ્ય વ્યય કેવી રીતે કરવો એ શ્રીના હાથમાં છે. તેટલા માટે અર્થનિધા દરેક બાળાએ સારી રીતે જાણવી જોઈએ. કુટુંબનું તેમજ પોતાનું આરોગ્ય સાચવવાને આરોગ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ખાસ જરૂરનું છે.

પુરુષ પૈસા કમાઈ જાણે છે. કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સારો પૈશ્વિક ખોરાક, કપડાં, ફેળવણી વગેરે માટે કેવી રીતે ખર્ચ કરવો, કે જેથી કુળની 'મવાજ' સચવાઈ રહે અને આપણમાં હેરાનગતિ ન પડે એ પ્રમાણે દરકસરથી પૈસા વાપરવાનું શ્રીને શીખવવાની

જરૂર છે. 'ખાળે હુઆ ને ખારણું ઉધાડું', એ પ્રમાણે અકસ્મ વગરની કસરથી ઉવેગે ગેરલાભ છે. આરોગ્યશાસ્ત્ર સ્ત્રીઓને ઘણું જ ઉપયોગનું છે, ઘરમાં, ઘરની આસપાસ સર્વત્ર સ્વચ્છતા જળવાય છે કે નહિ, રસોઈ, પાણી, કપડાં, ફૂલ, દાણોદણી, શાકભાજી, સર્વમાં આરોગ્યના નિયમ સચવાય છે કે નહીં, એ જોવાનું કામ આપણું છે. પુરુષ તો વખતે સામાન્ય નિયમો કહેશે પણ તે નિયમોનું આપણને જ્ઞાન નહિં હોય તો 'શેઠની શીખામણ ઝાંપા મુધી' એ ન્યાયે વર્તન થશે. ઘર આગળ ગંદકી કરવી નહીં એમ કહ્યું ને આપણે પાકાશીની ભોંત આગળ જઈને કચરો નાંખીએ એથી આપણે નુકસાનમાંથી બચી શકીશું નહીં. ત્યાં ઉત્પત્ત થએલા મચ્છર, મગતરાં આપણને જ નુકસાન કરશે. ઝગઝગતાં વાસણ તોફાર આપણું આમળ મુકશે પણ તે કયા કચરાથી માંજલાં છે તે જોવા-જાણવાનું કામ આપણું છે. આ પ્રમાણે ઝીણી ઝીણી જાળતોમાં આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમ સાચવીને કુટુંબની તેમજ પોતાની તન્દુરસ્તી સાચવવી એ સ્ત્રીઓની ફરજ છે. ઘણા એમ માને છે કે આપણું તો હલકું લેણી, આપણે વળી તખીયત સાચવીને ખેસી રહીએ તે કેમ ધારે? તખીયત તખીયત કરીને પાંગળાં યથા ખેમી રહેવું એ અયોગ્ય છે એ વાત ખરી છે પરંતુ કસરત, ખુશી હવા ને પુષ્ટિકારક ખોરાક એ ત્રણનું સેવન કરીને શરીરસંપત્તિ વધારવી એ મદની ફરજ છે. એ જાળત ઉપર દુર્લક્ષ થવાથી જ આપણી પ્રભા નબળી અને તેજહીન બને છે. આપણું શરીર તન્દુરસ્ત હશે, તોજ આપણું દર્તવ્ય બરોબર કરી શકાશે. કીવતહીન બેસાં પોતાને તેમજ કુટુંબજનોને બારે પડે છે. માટે તે સાચવવાને બનતો પ્રયામ કરવો જોઈએ. સ્ત્રીઓની શારીરિક ઉન્નતિ જ્યાં મુધી નહીં થાય ત્યાં મુધી આપણી સાંસારિક ઉન્નતિ થવાની નથી. અને ઉન્નતિ કરવાનાં મુખ્ય સાધનો ઉપર ખતાવ્યાં તે કમરત, સ્વચ્છ હવા અને પુષ્ટિકારક ખોરાક છે. આ જાળતનું જ્ઞાન તો સહને હશે, પણ તે પ્રમાણે વર્તન ધણીજ થોડાં કરતાં હશે. પરંતુ હવે તો વર્તન નહીં કરીએ તો આપણે ઉડા ઉડા ખાડામાં પડીશું એ નિઃસંદેહ છે. કસરત કરવામાં, કે સ્વચ્છ હવા મેળવવામાં ઠાંધ પદ્ધતિની પામ જરૂર પડતી નથી, કે ઝાઝો વખત પણ જતો નથી, માટે આપણે આપણું જાળકોને લઈને શારીરિક સુધારણા ઉપર ખતથી મર્યા રહેવું જોઈએ.

૨. સ્ત્રીઓની પીછ ફરજ જાળકોની મંબાળ અને તેમની કેળવણી છે.

જાળકો ભવિષ્યની પ્રભા છે, તેમના ઉપર આખા જગતનો આધાર છે, એ વાતનું વિસ્મરણ ઘણીવાર થાય છે. બાર બાર ધરસતી દીગલાં દીગલી રમતી છોકરીઓ માતા થાય એટલે આ ફરજની ગભીરતા કેવી રીતે સમજી શકે? જાળક પણ એક જાતનું રમ-કડું માત્ર છે, એજ પ્રમાણે ઉછેરાય છે એ જૂલ છે. એમ તન્દુરસ્તી માટે કેટલી કેટલી સાવચેતી લેવી પડે છે તેનો મંપૂર્ણ ખ્યાલ દરેક જાળાએ ગમવો જોઈએ અને એટલા માટે કન્યાશાળાઓમાં એનું સિલ્લુ અપાવવું જોઈએ, એ વિશે અહીં લંબાણથી વિવેચન કરવાનો વખત નથી એક વાત માત્ર કહેવાની છે. માતાને જાળક કામકાજમાં હેરાન કરે, દેવદર્શન કે રટવાકુટવા જતાં રોકે, રાતની નિદ્રામાં ખસેડ કરે એ માટે ઘણીવાર તેને અપીણ આપવામાં આવે છે આ રીવાજ ઘણો હાનિકારક છે. જાળકનું શરીર બદ્દલ જાળ ધર્મ

નય છે, સહેલ સપાટા કરવા ને છોકરાંઓને એ લઢાવો લેવો એ બે બાબત કદી બને નહિ. આ બાબત એવી છે કે બે લોકો પોતાની મેળે સમજે નહિ તો મ્યુનિસિપાલિટી કે સરકારે હાથમાં લેવી જોઈએ.

પોતાનાં છોકરાંની શારીરિક તનદુસ્તી સાચવીને માને ખેસી રહેવાનું નથી. તેની માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિ કરવાનું કામ પણ માતાનું જ છે. બાળક ન્હાનપણમાં માતા પાસે જ ઘણું બાગે રહે છે અને એજ ઉમરે સારા ખોટાની છાપ તેના મગજ ઉપર ખેસે છે. માટે તેજ વખતે એનામાં નીતિનાં બીજ રોપવાં જોઈએ અને તે વખતનું કામ ઘણું અઘરું નથી. દહાંત એ જ મોટો શિક્ષક છે. માતાપિતાની રીતભાત, રહેણી કરણી સારી હશે તો છોકરાંઓ તેવું શીખશે, માળાપ મનોનિઘડ કરશે તો બાળકને તે શીખવવું પડશે નહીં. આપોઆપ તે શીખશે. નીતિની ધાત શીખવ્યાથી નીતિમય બાળક નહિ થાય. પ્રથમથી ગૃહકેળવણીના પાયો સારો હશે તોજ ઉત્તમ સ્ત્રી પુરો ઉત્પન્ન થશે. ગૃહકેળવણીમાં ત્રણ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે.

(૧) સારી રીતભાત-તેમાં વડીલ પ્રત્યે સાંતત્વિ, સ્વાર્થત્યાગ, બધુભાવ એ ત્રણ ખાસ ફળવવાનાં છે. તેની સાથે અગ્નિપરસ બોલવામાં તથા રમવામાં કદી પણ અપશબ્દ વાપરવા નહીં-વાણીની શુદ્ધતા એ બે કે નહાતી બાબત લાગે છે પણ બહુજ મનાજવા જેવું છે. આ કુટુંબને પરિણામે વર્તણુકમાં હલકાપણું આવે છે, તે માટે સાવચેત રહેવું જોઈએ.

(૨) ઉચ્ચ આદર્શ-બાળકના મનમાં ઘણા ઉચ્ચ મનોભાવ પેસાડવા આદર્શ ઉચ્ચ હશે તોજ વર્તન શુદ્ધ થશે, અને મહાન કાર્ય મિદ્ધ થશે.

(૩) આદિત્ય, મનની દૃઢતા, નીકરપણું, મનોનિઘડ વગેરે સદ્ગુણની બાવના પ્રમાણે વર્તનનું ધૈર્ય એ શીખવવું જોઈએ. કહેછે કે જાપાનમાં છોકરાં કદી રડતાં સંભળાતાં નથી, રડવું શું એ સમજતાંજ નથી. એ શું બતાવે છે ? મનની લાગણીઓ લોકોને બતાવવા માટે નથી એ તો મનની અંદરજ સમાવવી જોઈએ. રજતા વચ્ચે છાતી કુટતા જવું, મોટા માટે નથી એ તો મનની અંદરજ સમાવવી જોઈએ. રજતા વચ્ચે છાતી કુટતા જવું, મોટા અવાજ કરીને મોં વાળવું એ મનની નજાબાઈ બતાવે છે. લાગણીઓને વશ રાખવી, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ દરેક રિપુને આપણા કબજામાં રાખવા, એને વશ આપણે ન થવું એજ મોટો ધર્મ છે. એક જાપાનીઝ સ્ત્રી એક દિવસ બહુજ શ્રોક્રમસ્ત થઈ પછે ન થવું એજ મોટો ધર્મ છે. એક જાપાનીઝ સ્ત્રી એક દિવસ બહુજ શ્રોક્રમસ્ત થઈ હતી. તેનો છોકરો લડાઈમાં મુજરી ગયો હતો તેની ખબર આવી હતી. એક ગૃહસ્થે પુછ્યું કે, “બાઈ કેમ રડો છો ? તમારો છોકરો લડાઈમાં માર્યો ગયો તથી ?” બાઈએ જવાબ દીધો, “બાઈ મેં મારા પાંચ છોકરા લડાઈમાં અર્પણ કર્યાં. હવે મને શોક એટલા માટે થાય છે કે મારે એકે બીજો છોકરો રહ્યો નથી કે હું દેશના બવા માટે લડાઈમાં મોકલું”. આ તે ખરું ધૈર્ય. Who is the noblest woman ? She who has given more sons to die for the father-land.

ગૃહકાર્ય તથા બાળકના શિક્ષણ પછી જેને અવકાશ હોય, જોઈએ આદર રાખીને વખત બચાવી શકાય એવી રીતિ હોય, વિધવા હોય, મતલબ કે જેને અનુકૂળતા હોય તેમણે એ વખતે વ્યર્થ ગાળવો નહીં. 'દેવદર્શન, પૂજા, હવન, મંત્રાચાર એ સર્વમાં સઘળા વખત ગાળવો' એ આ સમયને અનુકૂળ નથી. આજના મનમાં તો સેવાધર્મ એજ મોટો ધર્મ છે. બીજા ઘણા લોકને આપણા વખતની જરૂર છે. એશક આપણા આત્માની ઉત્તિ અર્થે જે સાધનો જરૂરનાં લાગે તે માટે બેકાંબળ રહેવું એમ કહેવાની મતલબ નથી પરંતુ પરાપકાર એ મોટો ધર્મ છે. 'હાથે તે માથે' એ વાક્ય યાદ રાખીને વર્તન કરવું જોઈએ. માટે તન, મન, અને ધનથી પરાપકાર કરવો. કીમતી કપડાં, મોટા મોટા ન્યાતવરા, બપકાદાર પાર્ટીઓ, લગ્ન વખતના તમાસા ઇત્યાદિમાં પેમેન્ટ પુષ્કળ ખર્ચાય છે તે માત્ર પોતાની મોટાઈ બતાવવાને. પણ આપણો દેશ કોટલો ગરીબ છે કે એવામાં પૈમા વાપરવા એ કેવળ મૂર્ખાઈ જ છે સાધારણ મોજ શોખ લોક ન કરે એમ તો કદી શકાયજ નહીં. પરંતુ દેશના ગરીબ લોક તરફ, લોકોની કેળવણી તરફ, રોગથી પીડાતા લોકો તરફ જરા નજર પડવી જોઈએ. બધું સરકાર જ કરતો એમ કરનારો હવે વખત નથી.

કેળવણી માટે પુષ્કળ પદ્ધતિની જરૂર છે. સ્ત્રીઓ, દામણીનો ખોટા એટલી બધી છે કે ગામેગામ શહેરે શહેરમાં એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપનાર ક્લામ ક્લાસવા જોઈએ, જે બેસી પોતાનો વખત નકામો ગાળતાં હોય તેમને માટે આ ઘણા ઉત્તમ ધધા છે, માર્ચ માથે પરમાર્થ કરી શકાય તેમ છે.

જેમને બહુ વખત મળતો ન હોય તેમણે ચોડી ચોડી મદદ આપવડક છે. શીવણના વર્ગ ઉવડીને અથવા સ્કુલ છોડ્યા પછી જે સ્ત્રીઓની છુટ્ટા હોય તેમને માટે બપોરના વર્ગ ઉવડીને કેળવણીનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. આવા વર્ગ જ્યાં ચાલતા હોય ત્યાં મદદ કરવી એ આપણો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે આપણે અજાણા જાતિ પણ દેશસેવાના કાર્યમાં મદદ કરી શકીએ તેમ છે.

એકવાર આપણા લોકોને જ્ઞાન, માહિતી મળશે એટલે આપોઆપ સઘળાં જાગૃત થશે. માત્ર જાગૃતિનું ઔપધ જોઈએ છે. હવે ઉધડના વખત નથી. બીજા દેશની સાથે સ્પર્ધામાં આપણે પડત પડીશું તો પછી આગળ આવીશું નહીં. માટે આપણી ઉત્તિ અર્થે સમયાનુકૂળ ધર્મ જાળવવા તત્પર થાઓ. પ્રધુ મહાર્થને હમેશ મદદ કરે છે.

શારદા સુમંત મહેતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ની સાલનાં બે નવાં ગુજરાતી નાટકો.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૬૮૩ થી.)

(૩)

આમ રા. ન્હાનાલાલે આ નાટકમાં પૂજ્યસ્થાને મૂકેલી ઉચ્ચોચ ભાવનાનું સ્વરૂપ આપણે જોયું, અને એ ભાવનાની અંદર અસંભવનાં, નિષ્ફળતાનાં, ગૂઢ ખીજ પણુ જોયાં. એ ભાવનાના ગયાવમાં રા. ન્હાનાલાલે દર્શવેલી અધિકારવ્યવસ્થા કાંઈક સમાધાન કરવા બધ એમ છે; પરંતુ તે પણુ પૂર્ણ સમાધાન થતું નથી. આ દર્શાવવા માટે એ અધિકારવ્યવસ્થાની પરીક્ષા કાંઈક વધારે ઊંડાં ઊતરીને કરીયે. આ વિષયમાં અધિકારીના બે વર્ગ નજરે પડેછે:—(૧) ઉચ્ચોચ ભાવનાના અધિકારી વિરલ મહાવતી, અને (૨) મંસારી બ્રહ્મચારી. પ્રથમ વર્ગના અધિકારીનું સ્વરૂપ આપણે હમણાં જ પાછળ જોઈ ગયા; હેમાં પરમ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, આત્મચિન્તન, નિયુક્ત વૈરાગ્યમંપત્તિ,—એ સામગ્રીની આવરમકતા બતાવાઈ છે. પરંતુ એ લક્ષણની અંદર કાંઈક સાધ્યસ્તીકાર સમાવશે નથી જણાતો? નૈતિક બ્રહ્મચર્ય એ ગુણોની સાથે આપોઆપ જ આવે, તો પછી એ સ્વતંત્ર લક્ષણ શી રીતે બને? જ્યાં અને જ્યાંનતને જે બધ ગૂઢ રૂપે હેવટે પણુ રહ્યો છે, આ અપૂર્વભાવનાના ઉત્કૃષ્ટ શિખર ઉપરથી પડવાનો બધ રહ્યો છે, તે પરિણામ આવે એટલે ઉત્તર શો? એ જ કે ઇન્દ્રિયનિગ્રહાદિક સામગ્રીમાં ઊનતા આવી. આ દૃષ્ટિયે જોતાં સાધ્યસ્તીકાર જણાય છે. પરંતુ એ ઝીણા દોષ ઉપર વિશેષ ભાર નહિ દબાયે. ‘અહિં’ તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે એ ભાવનાના જીવનની રસમયતા ઇત્યાદિ વિશે જ્યાં અને જ્યાંનતને પોતાને જ થયેલી શરૂઆત આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીયે તે ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે આ પ્રથમ વર્ગના અધિકારી કોઈ પણુ સંભવશે નહિ. એ જીવનનું પવિત્ર રમદર્શને સાધ્ય નથી જણાયું એ તો વાત દોરાણે રહી, પણ એ જીવનમાં એ ઉચ્ચભાવનાના અલોપ્ય સ્વરૂપમાં પણુ હેવી ખામી જણાય છે કે હેવટના ઊંચા શિખરે ચઢેલાં, ઉચ્ચભાવનામાં રમનારાં, જ્યાં અને જ્યાંનતને પણુ એક હોડકામાં બેસાડતે વ્રતભંગનો બધ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહના નાશનો બધ, કવિને પોતાને જ રહે છે, અને બંનેને જુદાં જુદાં હોડકાંમાં કવિ બેસાડે છે; એ ‘વિશુદ્ધ આત્મજીવનમાં પણુ પ્રેમ શરીરને આત્મરૂપ બનાવી નથી સક્યો.

આ નિષ્ફળ, નીરસ દયાના દોષવાળા અધિકારના પડછામો બીજા વર્ગનો અધિકાર દેટલો સંભવપ્રુટ, રસના જીવનથી સજીવ, જણાઈ આવે છે તે જોઈયે, એ અધિકારનું લક્ષણ જ્યાં જ્યાં રા. ન્હાનાલાલે સૂચવ્યું છે ત્યાં ત્યાં દૃઢ ચિત્રરેખાઓ જણાઈ આવે છે, અને આપણે સંભવની સ્થિતિ બ્રમિ ઉપર ઊભા છીયે, અસંભવના ચક્રનશીલ તરંગો ઉપર બૂલતા નથી, એમ બાન ચાય છે. હાહરણોથી સ્પષ્ટતા થશે; વામનાર્ગીના મંદિરમાં અભણતાં પેટેલી જ્યાં પોતાની પૂર્વની નત્યદાસીને ‘પાપનાં પૂતળાં’ ની વચ્ચે. દેવીસ્થાને સ્થપાયેલી જુવે છે અને હેનાં પાપપ્રશંસાનાં વચનોના ઉપરમાં સંકેપમાં બોધ વચન કહે છે:—

“ કામ ત્યાગી પ્રેમને ખારખ.

લગ્નના લહાવા લે,

પત્ની થઈ પુનઃદ્વાર પામ ”

(અંક ૨, પ્રવેશ ૧, પૃષ્ઠ ૬૯).

૧. નહાનાલાલ કહેશે આ તો મસારીના શુદ્ધ જીવનની જે દશા ઉપર વૃત્તવાસી જેવી પતિત સ્ત્રી ચઢી મકે તેટલી જ ઉચિતની દશા ઇષ્ટ ભાવના રૂપે મુદ્રાઈ છે, અને આ વાત એક દૃષ્ટિએ અત્ય પશુ છે. પરંતુ સંસારી માટેની ભાવના થોડીવાર પગી હમણાં જ આપણે જોઈશું તહેમાં પતિતદશાની સાથે સાપેક્ષતાનો સંબંધ કરી પશુ નથી, તેથી એ સમગ્ર દૃષ્ટાન્તો એકાં જોતાં આ વચનમાં પશુ સમાર્પી અધિકારનું સ્વરૂપ જ અહિં સૂચનાપદ જોઈ સકારો. અહિં કામ અને પ્રેમનો વિરોધ નથી સૂચવ્યો, કામ ત્યાગવાનું કહે છે, પરંતુ હેને તદ્દન ફેટી દેવાનું નથી કહ્યું, “ કામને જ તું જીવે છે, પ્રેમને જોતી જ નથી, માટે તે રીતનું કામપૂર્વક તત્ત્વ અને પ્રેમપૂર્વક આપ્ત ”—એમ ઉપદેશ છે, નહિ તો પત્ની જ વાચ્યમાં ‘ લગ્નના લહાવા ’ લેવાનું કહે છે અને પત્ની થવાનો ઉપદેશ કરે છે તે સાથે મંગલિ એમરો નહિ.

સંસારીની લગ્નભાવનાનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપરના પંચમા દશારો કરેલું તે જોઈએ. છેવટના મહસ્થાપનના પ્રવેશમા જ્યા પોતાના મનોરથ દર્શાવતાં કહે છે —

(ગંગા)

“ મૈયાએ મને પવિત્રતા પાઈ,
એ પવિત્રતા પમરાવીત પૃથ્વીમાં
મ્હામે તીરે છે જયન્તની રામવાડી,
આ તીરે માડશે જ્યા સીતાવાડી.
ત્હા છે વીર રસનાં મહાકાવ્ય,
અહિં જન્મશે શૃંગારના કાવ્ય શણગાર.
ત્હાં છે બ્રહ્માપનિષદ,
અહિં અવતરશે બ્રહ્મકવિતા.
પ્રભુની આજ્ઞા છે સુન્દરીસંધને કે
જગત જન્માવલું તે ધવગવલું
આ મહામાં કામધેનુઓ ઉછેરીય.
એ કામધેનુઓ નરસોદને ધવરાવશે,
તે માનવીનાં દેવ ઉછેરશે.

અવનીને અમૃતમેધથી સીંચશે,
તે અમરો ઊતરશે વાડીએ વાડીએ ” §

(અંક ૩, પ્રવેશ ૫, પૃષ્ઠ ૧૫૩)

આ સ્થળે સંસારી માટેના અહમર્યની મર્યાદા સ્પષ્ટ રાખ્યામાં નથી જણાતી, કેવળ મંસારલગ્ન અને એ લગ્નનો ગોણુ હેતુ—“ જન્મ જન્મ આવવું ને ધવરાવવું, ” અર્થાત્ પ્રત્યે-
ત્પત્તિ અને પ્રત્યક્ષિ—એ વસ્તુવું જ દર્શન થાયછે, પરંતુ સંસારીના અહમર્યની ભાવના
અન્યત્ર બનાવાઈછે તેથી, તેમ જ આ વચનોમાં પણ વિશ્વાદિના કણુ છૂટા છૂટા ગૂઢ વેરાયલા
જણાય એમ છે તેથી, આ ઉદાહરણ પણ સંસારી અહમર્યનું ગણી સકારો. પોતાની પવિત્રતા
પૃથ્વીમાં ફેલાવવીછે, જ્યન્તના આશ્રમમાં રામ જેવા લગ્નવતી પાકશે, જ્યાના મઠમાં સીતા

§ આ પરિસ્થિતિમાં અનેક સૂચકારથાનો છે—

(ક) જ્યન્તની રામવાડી અને જ્યાની સીતાવાડી—એમ કહેવામાં જ્યન્ત અને
જ્યાનો પરસ્પર સંબન્ધ રામ અને સીતાના સંબન્ધ જેવો સ્પષ્ટવાય; અને
તેમ થાય તો તો લગ્નભાવના—દેહલગ્નભાવના—ને સ્થાન મળું થાય, જે
કવિની આત્મલગ્નની ભાવના બેડે વિરોધમાં આવશે. આ કારણથી એ વિરોધ
ના આવે હેવા અર્થ મ્હે ઉપરની ચર્ચામાં ક્યોછે; એ બંનેના આશ્રમમાં ઉપન
થનારાં સ્ત્રીપુરુષો તે રામ અને સીતાની મંમારભાવનાથી પુદ્ગ થવાનાં એમ.
એ અર્થ બેસાડવામાં જરાક ત્રિષ્ટતા આવેછે ખરી, પ્રથમ જ પ્રશ્ન એ થાય કે
નૈટિક અહમર્યને વીર રસની સાથે અને ખાસ વળી શૂરગાર રસની માથે સંપર્ક
જ શો ? શૂરગાર રાખ્દનો અર્થ શૂરગાર રસ જ સંભવેછે,—‘ વીરરસ ’ એમ
રાખ્દ સ્પષ્ટ વાપ્યોછે તે ઉપરથી ખાસ.

(લ) ‘ અહોપનિપદ ’ અને ‘ અહોકવિતા ’ એ બે પદાર્થો અહિં શા છે તે જરાક
અગત્ય જેવું છે, પરંતુ હેનો અર્થ સ્વીકારીને પણ એક સૂચકા ઊભી જ
રહેછે: ‘ ઉપનિપદ ’ અને ‘ કવિતા ’ વચ્ચે પડછા જેવો સંબન્ધ દર્શાવ્યોછે, પરંતુ
ઉપનિપદમાં જેટલી ફિલસૂફી છે તેટલી જ કવિતા મધ્ય દીધેછે, તેથી આ પ્રકારે
આભાસરૂપ જ બનેછે. ‘ કવિતા ’ તે શુદ્ધ કવિતા માટે અને ‘ ઉપનિપદ ’ તે શુદ્ધ
તત્ત્વજ્ઞાન માટે મૂક્યાંછે એમ માનીશું, ને આ દ્વિપણુ દાખીશું.

† પાછળ પૃષ્ઠ ૬૮૧ (‘ વસન્ત ’ માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૭૧) જેવો:—

(૧) “ વિલાસભાવના સંયમનિપદ ”
તે મંસારીઓનાં અહમર્ય જ.
(‘ જ્યા અને જ્યન્ત ’, પૃષ્ઠ ૧૫૪)

જેની મતીઓ બહારશે, આ રીતે માનવીનાં દેવ બનાવવાંછે;—આ સર્વ અંશોથી પ્રજોત્પત્તિના ગોણુ હેતુમાં લગ્નની વિશુદ્ધિનો મુખ્ય હેતુ પણ પ્રગટ થાયછે. પણ વળી ક્ષણવાર એમ ભાસ થાય કે આ મહામાં કામધેનુઓ ઉછેરવાની છે ને તે કામધેનુઓ નરલોકને ધવરાવશે ને માનવીનાં દેવ ઉછેરશે એ મનોરથ જ્યાનો છે ત્હેનો અર્થ એટલો જ કે પોતાના જેવી જ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણીઓ ઉત્પન્ન કરવી, જે નરલોકને આધ્યાત્મિક પોષણ આપી દિવ્ય બનાવશે અને તેથી એ સ્વર્ગીય દ્વંદ્વ આપનારી કામધેનુઓ કાપી ગણાય. આ રીતે જોતાં તો પ્રજોત્પત્તિ વગેરે હેતુવાળા સંસારલગ્નનો અર્થ અહિં પ્રવિષ્ટ નહિં થાય. (કામધેનુ—એ રૂપકતું અન્વયકત્વ બહુ જણાતું નથી, તે આમ જરાક ક્લિષ્ટ રીતે બેસાડાય એમ છે.). પરંતુ ઉપર જ શુદ્ધગાર રસને પ્રવેશ આપનારું વચન આ નવીન અર્થદર્શનને બાધક થાયછે, તેમ જ અન્ય સ્થળે એ જ બ્રહ્મચારિણીઓને ‘પત્નીઓ’ બનાવી પોતે (જ્યા જ્યન્તે) “ ન ગાયાં તે સંસારનાં બ્રહ્મસંગીત ” ગવડાવવાનો ઉદ્દેશ જ્યાનો સ્પષ્ટ દર્શાવાયોછે, તેથી પણ આ સ્થળે કેવળ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને અનુકૂલ અર્થ નથી લેવાનો એમ જણાયછે, અને આ ઉદાહરણ ખીજા વર્ગના અધિકારીઓને લગતું જ છે એમ દરેછે.

આ અધિકાર સ્પષ્ટ દર્શાવનારું વચન અહિં પૂરું જ ઉતારિયે:—

“ સુન્દરીઓમાં સાધુતા જન્માવ,
રસીલીઓમાં પુણ્યાચાર પાગર.
પતિયોની કામડી મયુધુ ધડવા,
તું દિગ્ગજ્યા ધડ પત્નીઓની.
આપણે ન ગાયાં તે
ગવરાવો એમ સંસારનાં બ્રહ્મસંગીત. ”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૧૩૧).

અહિં ખીજા વર્ગનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ છે: સુન્દરીઓમાં સાધુતા, રસીલી-ઓમાં પુણ્યાચાર—એ વચનોનો હેતુ એ જ કે સાધુતા અને પુણ્યાચારને પ્રવેશ આપ્યા

(૨) “ પાપની લાલચોથી ન લોભાય,
મોહ ને સ્નેહના ભેદ પાળે,
કામ ને રસાનન્દને બિન્ન પરમાણુ,
તે માનવદેશની સર્વ સુન્દરીઓ
બ્રહ્મચારિણીઓ જ છે અખંડનતિની. ”

(‘જ્યા અને જ્યન્તે,’ પૃષ્ઠ ૧૩૧)

છતાં સુંદરીપણું અને રસીલીપણું સચવાય એમ કરવું; નીરસ નૈથિક અલ્પાર્થને બદલે રસિક અલ્પાર્થ સ્થાપવું. ‘પતિ’ અને ‘પત્ની’ એ સંબન્ધ—સંસારલગ્નનો સંબન્ધ—સંબાળીને જ “આપણે ન ગાયાં તે” સંસારનાં અલ્પસંગીત ગવડાવવાંછે.

ખરે, આ ઉચ્ચ મનોરથચિત્રમાં રહેલી ભાવના જ્યાં અને જ્યન્તના અલ્પાર્થની ભાવના કરતાં વધારે રસમંપન્ન, અને એ રસમંપતિના બળે સુસ્થિર સ્વરૂપની, બનેછે. અને સંસારનાં અલ્પસંગીતને “આપણે ન ગાયાં તે” એમ વર્ણવીને જ્યાં જ્યન્તની ઉચ્ચોચ ભાવનાની જીનતા, પ્રેમરસ સાચો પાવાની એ ભાવનામાં અસમર્થતા, સૂચવાતી, તેમ જ મંસારીઅલ્પચારીજન દહેરીને માઠું વાળીને એ જીનતા માટે કાંઈક આશ્વાસન મેળવવાની અભિલાષા પણ સૂચવાતી, આપણે આ વચનોમાં જોઈએ તો બહુ ભૂલ્ય નહિં ગણાય. અને, ખરું જોઈશું તો, જ્યાં અને જ્યન્તના અલ્પાર્થની ભાવના કરતાં વધારે પ્રદંસનીય, વધારે રસિક, વધારે સાદસ્યવાળી અને વધારે મંભવિત ભાવના તો ત્હારે જ દર્શાવાત કે જ્ઞહારે જ્યાં અને જ્યન્તનો સંબન્ધ સંસારી રૂપનો જોડાઈને, જોડાયા છતાં, એ મંબન્ધમાં ભાવનાના ઉચ્ચ પ્રયાણની દારા સરીરભાવનાને આત્મભાવનામાં રૂપાન્તર પમાડવાનું ચિત્ર ચીતરાયુ હોત. એક રથને રા. ન્હાનાલાલ જ્યન્ત કને જવાને કહેવાયેછે:—

“ત્હારા સત્કર્મની સુવામ
ફેરશે સારું જગત ભરી.
એક મંત્રે વૈરાગ્ય વચાવળે,
અક્ષયવ્રતિની તો રહીશ તું નિર્ભય

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, ૫૪ ૧૩૪).

તે વચનમાં “એક મંત્રે વૈરાગ્ય” એ લક્ષણ તો સંસારી અલ્પાર્થનું જ આત્મી મથુ-
છે, અને કવિ અગ્રજીતાં જ આ રસિક ભાવનાનો અને જ્યાંજ્યન્તની અરસિક ભાવનાનો અભેદ કરી દેછે એમ લાગેછે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીશું તો આ નાટકમાં પ્રથમ વર્ગના અધિકારની ભાવના સાથે વિરોધમાં આવનારાં કેટલાંક વચનોને પ્રવેશ મળી જવાનું કાંઈક મૂળ નજરે પડશે; ઉદાહરણાર્થ:—

“જ્યા ! માંડ ત્હારો આગ્રમ,
છતી તોગ છતાડ સડુને.”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, ૫૪ ૧૩૪).

“હવે જીવનશેષ, જાહરશે
એક જ જુલે એ બે પંખી.
છતાં ને છતાડશે સડુને.”

(અંક ૩, પ્રવેશ ૫, ૫૪ ૧૫૧).

‘ ને જ્યાં તેમ સીખવળે જતતા ’

(અંક ૩, પ્રવેશ ૫, પૃષ્ઠ ૧૪૮)

“ જગતજીતી, ને જતાડીશ સહુને.”

)))

(પૃષ્ઠ ૧૪૭)

“ કામે નથી જ્યાં પ્રેમનો ગર ”

એ પ્રેમનો પાક પદાવ

તુ જીતી, જતતા સીખવ ’

(પૃષ્ઠ ૧૩૩)

અહિં જ્યાં અને જ્યન્તનો જય તો પ્રથમ વર્ગની ભાવનાના લક્ષણનો છે, અને અન્ય સ્ત્રીપુરોને જતાડવામાં તો સંસારી જીવનચર્યાના અગ્રણી બીજા વર્ગનો જય સમાય છે આ દેખીતા (કે દેખાતા ?) વિરોધનું સમન આ બંને પ્રકારના જય વચ્ચેનો ભેદ અધિભરના બેદથી છે એમ મરી સકાય પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કવિના મનમાં બંને વર્ગના શુભોએ હેતુ મિત્રરૂપ ધારણ કર્યું છે કે વખતો વખતે એમાંથી બીજામાં પણ જ્યમાં મુખ્યા જેવું થઈ જાય છે આ કેવળ (hair-splitting) કેસિક ભેદદર્શન નથી ‘ જીતી તેમ જતાક ’, ‘ જ્યાં ને જતાડો ’, ‘ જ્યાં તેમ સીખવળે જતતા ’, ‘ જગત જીતી, ને જતાડીશ સહુને ’ ‘ તું જીતી, જતતા સીખવ ’, એ વચનોમાં સ્પષ્ટ રીતે બંને બાજુના જય એકબીજા જ મળવે છે મિત્રરૂપ નહિ છેલા ઉતારામાં તો વળી અતિ સ્પષ્ટ જ છે કે કામથી અનિત પ્રેમ તે જ્યાંના જયનું તરવ છે

આ અધિભરજનસ્થાને રા નહાનાલાલ પ્રસંગસંજ્ઞાત વળી વિશેષ આગળ ફેલીને જ્યાં કને કાચીરાજ અને મહિષી એ બે માટે અપવાદરૂપ યોજના જ દર્શાવે છે કાચીરાજ જ્યાંને વિનંતિ કરે છે કે— ‘ જ્યાં તેમ સીખવળે જતતા ’, ત્યેના ઉતારમાં જ્યાં કહે છે—

‘ તીર્થરાજ છે, સદા પુણ્યવન્તા જ છે

સાધુઓના સિરજી છે, રાજવી ’

એ રાજધર્મનું પરિચીનન જ છે

જગતના જયનો રાજસિધિ

(પૃ ૧૪૮)

૧૧ ૫૨. અર્જુનમહિષી માટે કહે છે:—

“અક્ષરાણીજ જગાવશે અક્ષયોપધા

૧૧૭/ ૧૨ વારાણસીનાં દેવમન્દિરો ગજવી ગજવી,

તે પડશે પડ્યા સર્વે નરલોકમાં.”

(પૃષ્ઠ ૧૪૯)

અર્જુન સ્પષ્ટ જણાવે છે કે કાશીરાજે જ્યાં માંગે છે તે જ્યાં અને જ્યાં નહીં જ, અને જ્યાં પણ તે જ અર્થ સમજી છે;—અર્થાત્ ‘જ્યાં તેમ શીખવે છે ત્યાં’ એ વચનમાં બંને પક્ષનો જ સમાવેશ થતો જ છે એમ ઉપર અર્થ મૂકે દર્શાવે તો ખરો જ છે. પરંતુ જ્યાં આ ઠેકાણે ‘જગતનો જ્યાં’ એ વચનનો અર્થ ફરતી નાંખે છે; ઇન્દ્રિય, મન, ઇત્યાદિનો નિગ્રહ કરી કામવાસનાને જીતવી એ અર્થનો ત્યાગ જ કરે છે, અને રાજા માટે તો સાધુઓના શિરછત્ર થવું એ રાજધર્મમાં જ જગતના જ્યાંનો વિધિ પરિસમાપ્ત થયો એમ દર્શાવી દે છે ! તેમ જ રાણી દેવમન્દિરમાં પૂજના ઘોષ મગવે એટલે હેને પણ જગતના જ્યાંનો લાભ થઈ ગયો એમ મનાવે છે !—જાણે કે રાજા અને રાણીને “દિશમાંના દેવોને” જીતવાની જરૂર જ ના હોય! જાણે કે રાજા અને રાણી એ માનવજાતિથી કોઈ જોડી જ યોનિનાં હોય ! જ્યાં રાજા અને રાણીની અયોગ્ય અથવા દલકી પ્રશામન કરતી હશે કે શું ? તેમ હોય તો પણ ખેદની વાત છે, અને તેમ ના હોય તો પણ અધિકાર-અવસ્થાના હાવા સ્વરૂપને જોઈને પણ ખેદ જ થાય છે, કેમકે રાજધર્મ માટે પુણ્યનો માર્ગ આમ રહેલો અને બાકીની કરી નંખાય છે.

મૂળે તો એમ લાગે છે કે અધિકારસ્વરૂપમાં ઝીણાં જીતરવા જતાં રા. નહાનાલાલે આજે તેમ બીજા એક બે પ્રમંથમાં પણ પુણ્યભાવનાને સિધ્ધિ કરી નાંખી છે; અથવા એ પ્રથમના દર્શનમાં વિશદતા જોઈ દીધી છે. આ પ્રકારના ઉદાહરણો આપું છું:—

(૧) અંક-૩, પ્રવેશ ૧ ને અંતે, જ્યાંના એવાન શરીરની સમક્ષ જ્યાંનાં જોડો છે અને હેના હૃદયમાં આવયુક્ત પ્રબળ થાય છે અને અંતે હેની વિશુદ્ધ ભાવના વિજય મેળવે છે, તે વખતે જ્યાંનાં મૃત માતપિતા પિતૃલોકમાંથી અક્ષલોકમાં જતાં જતાં ધડી ધંબે છે, પુત્ર ઉપર પુષ્પટ્ટિ કરે છે, અને પોતાનો મોક્ષ થયો તે સાથે આ પ્રમાણે ઉદ્ગાર કહે છે:—

“મંસારીઆ ! હેવાં મંસાન પામવે કે
માતપિતાનાં અધૂરાં મૂક્યાં
આરબી પૂરાં કરે.”

અર્થાત્ જ્યાં અને જ્યાંનાં જ્યાં નીવડે. ત્યારે સુખે સમગ્ર જગત કે પછી હેવાં અક્ષયારી સન્તાન વિનાનાં રહે અને સંસાર બધો સ્તબ્ધ થઈ જાય ? આ રીતે મંસારીઆને અજાણ્યતાં જ નસંતાન રહેવાની આશિષ દીધાં જેવું થાય છે. ‘આરબી પૂરાં કરે’ એ

ઉપરના વચન પછી, અસંતુષ્ટ માણસ ઉમેરે—“અને નમંતાન મરે”, તો આ નાટકની ભાવનાની યોજના બેઠે તો વિરોધ નહિ આવે.

(૨) (ઉપરનું ઉદાહરણ તો કાંઈક અદ્યમમહત્વનું છે, પરંતુ એક બીજું વધારે મહત્વનું જણાય છે).—

(ક)

“કામ નથી હત્યો પ્રેમનો મદ.

એ પ્રેમના પાઠ પદાવ.

તુ હતી, હતતાં શીખવ.

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

પ્રગટાવ સ્નેહનો અણુઆથમો સરજ.

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૧૩૩).

(લ)

“કામ કે ધર્મ ?

કામ કે સ્નેહ ?

(અંક ૩, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૧૩૦)

અહિં (લ) નિશાનીવાળા વચનમાં કામ અને સ્નેહ વચ્ચે વિરોધ બતાવ્યો.

(ક) માં કામ અને પ્રેમ એ વિરોધી વસ્તુઓ કહીછે; ત્યાં જ આગળ ઉપર ‘સ્નેહ’ શબ્દ વાપર્યોછે તે ‘પ્રેમ’ના જ અર્થમાં પણ આમ ‘પ્રેમ’ અને ‘સ્નેહ’ એ બંને જુદી જુદી વસ્તુઓ હોય એમ ક્ષણભર જમ થાય હેવો ઘોઠાળો શું કામ કર્યો હશે તે મનઝાતું નથી.

(૩) રા. ન્હાનાલાલે આ નાટકમાં અપ્સરાઓને સ્થાન કાંઈક અપૂર્વ આપ્યું છે. ધન્વાદિ દેવોના સ્વર્ગમાંની વાગ્દ્વજના તે અપ્સરા એ લૌકિક કલ્પનામાં અપ્સરાને વિશુદ્ધિની વિરોધિની જ ગણાશે, પરંતુ રા. ન્હાનાલાલ અપ્સરાઓ તે પ્રકૃતિની કાંઈ સક્રિયતા અથવા હૃદય-ગુણોનાં મૂર્ત સ્વરૂપ એમ કલ્પીને હેમને જાણુ સ્થાન આપવાનું કરેછે, અંક ૩, પ્રવેશ ૫ ના આરંભમાં અપ્સરાઓ આકાશમાંથી ઊતરેછે તે ગાય છે:—

“ હમે અખંડ યૌવનની મૂર્તિયો !
 હમે આશા ઉગ્રામ ફેરી ભર્મિયો !
 હમે પ્રકૃતિના અંગમાંની સક્રિયો !
 કોઈ લેશો ? કોઈ લેશો ?
 કોઈ લેશો ? કોઈ લેશો ?
 હમે અખંડ યૌવનની મૂર્તિયો. ”

અહિં “ કોઈ લેશો ? ” એમલે “ કોઈ હમને લેશો ? ” એમ પ્રશ્ન જણાયછે, તેમાં યદ્યપિ આશા ઉગ્રાસાદિકની મૂર્તિ ભાવનાઓને રૂપે અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે, તથાપિ મૂર્તિ સ્ત્રીરૂપે જાત્યનો સ્વીકાર કરાવવા ફરતી ચીનરવામાં વિશુદ્ધિને હાનિ થતી ભામેછ; આ ગ્રીષ્મવટ જણાતી હોય તો તરત જ

“ હમે આકાશવામીઓ,
 દેવોની દાસીઓ,
 પ્રેમની પ્યામી, છ ! ”

એ પદ્ધતિઓમાં દેવોની દાસીઓ એમ વર્ણન આપવાની સાથે જ ‘ અમરકોશ ’માં ‘ સ્વર્વેશ્વા ’ નામ આપ્યુંછે તે હેમને વિશેની લૌકિક સ્વરૂપકલ્પના ખડી થાયછે તે માટે કશો ખચાવ જડશે નહિ. અને આ માટે પણ ખચાવ કરાય કે આ કલ્પનાની મૂર્તિનું મૂળ તો આશા ઉગ્રાસ દત્તાદિ ભાવનાઓમાં જ છે તેથી આ હોય નથી આવતો, ‘ એ ભાવનાના પ્રેમી જન માટે હમે ઉત્સુક છીયે ’ દત્તાદિ શુદ્ધિસંગત અર્થ બેસાડવાનો છે, તો પણ આ જ નાટકમાં અન્ય સ્થળે અપ્સરાઓની પદવી સ્પષ્ટ રીતે જ કામવાસનાને અનુરૂપ બતાવાઈછે, તે જોતાં આ ખચાવનું બળ રહેતું નથી: અક ૧, પ્રવેશ ૩, પૃષ્ઠ ૨૧ મે વૃત્ત-દાગી ગર્વથી કહેછે કે યોગીન્દ્રને પોતે દીક્ષાવટ કર્યા, તે વખતે જ્યા કહેછે:—

“ તું દીનભાગી જ છે, દાસી !
 યોગાશ્રમ યોગ કાજે છે
 કે અપ્સરાઓ નચાવવા ? ”

અહિં અપ્સરાની પદવી સ્પષ્ટ રીતે જ અધમ નારીના જેવી સૂચવાઈછે; વૃત્તદાસી પણ તેમ સમજેછે તે કહેછે:—

“ સ્વર્ગમાં ક્યાં નથી નાચતી
 એ અપ્સરાઓ જે ? ”*

* પૃષ્ઠ ૬૯ મે દેવી બનેલી વૃત્તદાસી કહે છે—‘ શીખો માણતાં અપ્સરાજીવન ’ જ્યાં પણ અપ્સરાનો અર્થ આ પ્રકારનો છે.

અને જ્યાં એ જ અર્થ સ્વીકારેલો કાયમ રાખી કહે છે:—

“હારા સ્વર્ગ કરતાં જે ઉત્તર છે
ગિરિદેશના અમ શ્રોમાશ્રમો.”

નાટકના છેવટના ભાગમાં, વૃત્યદાસી પ્રાપ્તના પૃથ્વાતાપથી તખી વિશુદ્ધિના માર્ગમાં પડવા તત્પર થયેલી આવે છે, અને મહસ્થાપનમહોત્સવમાં અપ્સરાઓને દેખે છે ત્યારે આ જૂની પૂર્વશ્રમની વાતચીત સંધરી રાખેલી હેતુ સ્મરણ આપીને જવાને પ્રેરે છે:—

“યોગિનિ ! આહિયાં એ
અપ્સરાઓ તો નાચે છે.”

હેતુ સમાધાન જવાને બદલે દેવર્ષિ આપે છે:—

“વન્તુ પાપ નથી, તપરિવનિ !
વન્તુની વાસનામાં પાપ છે.
વિશ્વાસ અનિષ્ટ નથી,
વિશ્વાસની તપ્પણ અનિષ્ટ છે.
વિશ્વાસભાવના મંથનનિગ્રહ
તે સસારીઓનાં બ્રહ્મચર્ય જ.”

આ વચનમાં વૃત્યદાસીના પ્રશ્નનો ખરો મુદ્દો ફરી નમણે. વૃત્ય માટે હેનો પ્રશ્ન નહોતો, પણ અપ્સરાઓ માટે; અને અપ્સરાઓ વિશુદ્ધિની મૂર્તિયો હોય એમ તો અર્થ જ્યાં અને દાસીના પૂર્વના સંવાદથી જણાતું નથી જ, તેમ દેવર્ષિના આ ઉત્તરમાં પણ એ પક્ષ લેવાયો નથી, ઉલટો અર્થિત રીતે, અશુદ્ધિનો આરોપ સ્વીકારાયો જ છે. આમ અપ્સરાપણાનું લૌકિક દર્શન થતાં, અને અપ્સરાઓને વિશુદ્ધિના પ્રસંગ સાથે જોડવા જતાં, ઉપરના અપ્સરાગીતમાં પણ આ નાટકની પ્રેમની ઊંચી ભાવનાને ઉતારી દેવા જોઈતું જ થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

સાંદરા
તા. ૨૦-૧-૧૫.

નરસિંહરાય શોળાનાથ.

ઐમર ખયામની રૂપાઈઆત.

(અનુસન્ધાન ૪૯ ૬૬૭ થી.)

૩૩ (૫૪)

આ ખાનગી કે જગતીને ખૂંધી થાવી ના થટે,
આ વાત સૌએ મર્ખથી છપાય બેઠએ સર્વદા;
તું માણસોને ક્યાં મુધી પગલે અરે, એ બેઠલે,
આ આંખ સૌએ માણસોથી ગૂંમ ગઢેવી એ ધર.

૩૪ (૫૭)

તું ભામ દે મુજ હાથમાં, આ દિવ સજગી ભય છે,
ને કીન્દગાની કાંઠવા જેવી દીસે છે આ અરે !
આ ભગ્યતિ છે સ્વપ્નની દોસત, બસા તું ચેતલે,
આ આગ યુવાની તણી પાણી સમી દીમે અરે !

* To know thy secret thou must not confide,
To comprehend it is to fools denied,
See then to what hard case Thou doomed men,
Our hopes from one and all perforce we hide

(Whitnefeld)

(મૂળ રૂપાઈ)

સર અઝ હમે નાકસાન નહાન ખાયદ દાસ્ત.
રાઝ અઝ હમે ધંપલીહાન નહાન ખાયદ દાસ્ત.
બનગર કે બગલે મરદુમાને ખુદ એ કુની,
ચશમ અઝ હમે મરદુમાન નહાન ખાયદ દાસ્ત.

(ઐમર ખયામ)

§ Bring wine! my heart with dancing spirits teems,
Wake! fortune's waking is as fleeting dreams;
Quicksilver like our days are swift of foot,
And youthful fire subsides like torrent streams.

(Whitnefeld)

૩૫ (૫૮)

પીવી શરાળી ને મજા લૂંટવીય એ મુજ કાયદો;
એ પંથથી સૌ ફર રહેલું એ જ મારો ધર્મ છે;
માથકને પૂછ્યુંય મેં “ શું છે કરારો લમના ? ”
તેણે કહ્યું કે “ આપને રીઝાવવા એ છે કરારો આપણા. ” §

૩૬ (૬૦)

નથી લાયક મુસલમાન હું ! નથી હું મિત્ર મૂર્તિના !
ખુદા ખાલેક ! તે કઈ ખાકથી સરખ્યો મને એવા !
કહીર કાદીરને નાપાક ગુણિકા હું અરેરે છું !
મને ના ધર્મ, દુનિયાની અને એ સ્વર્ગની આશા !

૩૭ (૬૨)

જે જે વનસ્પતિ એ અંદિ ઝરણાં કીનારે જૂલતી,
એ દેવદૂતોના અધર પર જૂલતીય જણાય છે;
તું એ વનસ્પતિ ઉપર ના એક કદમે ચૂકજે,
આપુ સ્વર્ગની ખાકમાંથી એ વનસ્પતિ ઉગી છે.

(મૂળ ૩૫૫ઈ)

મય દર કદે મન નેહ કે દલમ દર તાબસ્ત,
વ ઇન ઉમર શરીઝ પાર્ષિ સુ સીમાબસ્ત;
બરખીઝ કે બીદારી દોલત ખાબસ્ત,
દરયાબ કે આતશ બુવાની આબસ્ત.

(ઔમર ખયામ)

I wedded Luck, and offered her a dowry,
She said, "I want none, so thy heart be gay."

(Whimsfield)

શુદ્ધતમ ખઅરસે દહર કાબિન તુ ચીસ્ત.
શુદ્ધતા દિલે ખુરમ તું કાબિમ મન અસ્ત.

(ઔમર ખયામ)

૩૮ (૬૩)

જેના હૃદયમાં સ્નેહ જ્યોત પ્રકાશતી કંઈ ચૂંચાર એ,
તેઓ સદા મસજીદ કે મંદિરમાં બાપુ વસે !
આ ધસ્કના એ દરતરે તામે લખાવ્યાં જેમણે,
એ સ્વર્ગથી ને નરકથી બાઈ છૂટયા છે એ નકી.

૩૯ (૬૬)

હું કંઈ મજાની ખાતરે પીતો નથીય શરાબીએ,†
વા માન, ધર્મ, શીસાદ ખાતર ના લઉંય શરાબીએ,
ખાહેશ છે, ટાળી અહં આત્મોન્નતિને મેળવું,
હું પી શરાબી મરત થાતો એકલા આ દારવે.

૪૦ (૬૭)

કોઈ કહે મરતો સજા જલ્દનમની એ ભોગવે,
એ વાત ખોટી છે બહા એ માનશો કોઈ નહિ.
જો આશકો ને મરત સો જલ્દનમ મંદિ બાપુ હશે.
તો આ હથેળીના સમું એ સ્વર્ગ યાગે બાપલા !

૪૧ (૭૦)

આ ખરક દોરંગી અને જૂતી સરાઈ આપણી,
ગતી અને દિવસતણું આરામગાહે એ જ છે.
મહશીય એ છે કે જંદિ જામુઝીદ લાખો બેસતા,
ગાદીય એ છે કે જંદિ જહેરામ લાખ વિરાજતા

† In drinking thus it is not my design
To riot, or transgress the law divine.
No! to attain unconsciousness of self
Is the sole cause I drink me drunk with wine
(IFhinefield).

મય ખુરદન મન ને અજ બરાયે તરબસ્ત.
ત જ બહરે ફસાદ, વ તરકે દીન વ અદબસ્ત.
ખાહમ કે જ બેખુદી બર આરમ નદમી,
મય ખુરદન વ મસ્ત ખુદનમ જ ધન સખમ અમત.

(ગ્રામર ખ્યામ)

૪૨ (૭૨)

જે મહેલમાં બહેરામની 'નહોજલાલી' એ હતી,
ત્યાં જંગલી ગદ્દા અને વર, વાઘ એ આજોડતા;
બહેરામ જેણે લાખ છતો મેળવી છે એ અંધિ,
એ મોતના પંખ મહિ સપડાઈ ગયો છે અર્વદા.

૪૩ (૭૩)

સૌ વાદળાં આવ્યાં રડ્યાં આ એ વનસ્પતિની પરે,
મીઠી ગરાખીના વિના ફૂલો ન ખીલી એ શકે;
આજે વનસ્પતિ જે તમાશાગાહ એ છે આપણું,
નેમે હમાની ખાકના ફૂલો થશે કોણ તમાશાગાહ એ ?

૪૪ (૭૪)§

જે કોઈ ગાયક, અપ્સરા વ શરાખી હોયે સાથમાં,
ને કોઈ બેના બેનને તીરે મળે હોડી દહી,
તો એ જહનમની દખલ ને દુઃખથી એ છે ભણું,
જે રોય કોઈ સ્વર્ગે તો આના વિના ખીણું નથી.

§ Some wine, a Houri maid for company,
A garden by a stream with minstrelsy;
Toil not to find a better Paradise,
If other paradise indeed there be

(Whinnofield.)

આ મતરન વ મય દૂર મરશી ગરહસ્ત,
આ આખ રવાન કીનાર કુશની ગરહસ્ત,
ખે ઝ ધન મતલબ દોઝખ ફરસુ દે મતાખ
લકાકે જુઝ ધન નીમત બેહેસ્તી ગરહસ્ત

(આમર ખયામ)

૪૫ (૮૨)†

ખયામ તારો દેહ તંબુની સમો દીમે કંઈ, ॥
 ને આ વિનાશી દેહમાં આત્મા અરે સુલતાન છે. ॥
 બ્યારે ય આત્મા તંબુમાંથી બ્યારણે એ જાય છે, ॥
 ત્યારે ફિરસ્તા મોતના ઉજડ કરે છે તંબુને. ॥ ૧ ॥

૪૬ (૮૩)†

ખયામ જેણે જ્ઞાનના તંબુય સીવ્યા છે અહિ,
 એ અકસ્માત બળી ગયો છે દુઃખની એ આગમાં
 એની ઇવન રજુ બજલની કાતરે કાપીય છે,
 ને કીસ્મત-દલાલે એવને લેયો મુશ્કત બાઝારમાં

૪૭ (૮૪)‡

આએ વચન્તોત્તમય મંદિ માનકને હુ દૂદતો,
 ને તેમની મંગાથમાં મીઠી સરાળી પી જતો.
 ફુનિયા ગણે આને તદ્દાર વ્હાય તેવું ત્હાય શુ ?
 હુ બાગ્યસાળી છું ધણો બે યાદ લાવું સ્વર્ગને.

‡The body is a tent, which for a space
 Doth the pure soul with royal presence grace,
 When he departs, comes the tent pitcher Death,
 Strikes it, and moves to a new halting place
 (Winningfield)

ખયામ_ તનત બખીમે માનક રાગત,
 સુલતાન હદ અગ્ન વ મનઝલસ ફનાસત.
 ફરાસ અજલ જ ગહર દિગર મનઝલ
 વેરાન ફેનદ ફન ખીમે શુ સુલતાન અરખાગત.

(ઐમર ખયામ)

+ આ રૂબાઈની ત્રીજી અને ચોથી લીટીમાં યી. બ્હીનશીદે સપ્તદેની ફેરફારી કરી
 નાંખી છે. ત્રીજી લીટીમાં “અજલ” એ સપ્તદેને બદલે તેણે “નસીબ” સપ્તદેને કર્તા
 માન્યો છે. અને ચોથી લીટીમાં “નસીબ” એ સપ્તદેને બદલે તેણે “અજલ” સપ્તદેને
 કર્તા માન્યો છે. ૬૧.

§In the sweet spring a grassy bank I sought,
 And thither wine and a fair Hourie brought,

આ આત્મથી બાપુ નિરાજો તું કંઈ જાણશ, ને,
આ વિશ્વની સૌ ખાનગી ખૂલી થશે તુંજ સામને;
પીણે શરાબી કે ન જાણે તું કહીથી આવીયો ?
યા તું ખુશી કે તું અંદિથી જાણશ ક્યાં આ જાણુનાં.

૪૯ (૮૮)‡¹

આ ઝીન્દગીમાં ને પછીય શરાબી મ્હાર ફૂલ છે,
મ્હારી દશા હો મ્હાય તેની દોય મીઠકત મ્હારી એ,
આ સાધુઓ ! જો અકલ ઉત્તાદે તમારો હોય તો,
યાને ખુશી કે આપતો ઉત્તાદ એ મુજ શિષ્ય છે.

And, though the people call me graceless dog,
Gave not to Paradise another thought

(Whinefield)

દર ' ફજલ બહાર ખાખત હુર સરસત,
યક કુએ મય અગર ખુવદ બર લખ કરત,
હર ચદ બ નજદે આમ બદ બાશદે ધન,
અઝ સગ બતરમ અગર કુનમ યાદ બેહિસ્ત

(ઝોમગ ખખામ)

†Make haste! soon must you quit this life below,
And pass the veil, and Allah's secrets know,
Make haste to take your pleasure while you may,
You wot not whence you come and wither you go

(Whinefield)

દરયાબ કે અઝ રહ જૂદા ખાહી રહત,
દર પરદે અસરાર ખુદા ખાહી રહત,
મય ખુર કે નદાની અઝ કુબલ આમદે,
ખુશ બાશ કે નદાની કે કુબલ ખાહી રહત

(ઝોમગ ખખામ)

‡To chant wine's praises is my daily task,
I live encompassed by cup, bowl and flask,

૫૦ (૯૦)

એ! હૈા નીતિયો ! શીદને બદનામ આપો છો મને ?
હું નિર્દોષ છું, શાને મને અન્યાય આપો છો તમે ?
મસ્તી અને માથક કાગર થયેલ નખખાઈ વિના,
મારા કયાં એ પાપ આપ બતાવી એ શકશો અરે ?

૫૧ (૯૨) *

મંસારના સતાપથી મારી કબર થળા છે ગઈ,
ને આંખના નિકારથી આ હૈા ખરાબી લાગતી,
આ વ્યર્થ આફતને લીધે ખુદ બદનામ લાગતું,
ને, આપણા સુખને સમે આ સ્વર્ગે બહાલુ લાગતું

Zenot' if reason be thy guide, then know
That guide of wine doth oftimes guidance ask

(Whinefield)

ઉમરીત ક્રે મુદામી મય વરદે મનરત,
વ અસબાબ મયસ્ત હગ્યે દરગરદ મનરત,
ઝાહદ ! અગર ઉત્તાદ તુ અકસસ્ત ઇનન,
ખુશ બાસ કે હસ્તાદ તુ શામિદ મનરત.

(ઓમર ખયામ)

"Skies like a zone over weary lives enclose,
And from our tear-stained eyes a Jihun flows;
Hell is a fire enkindled of our griefs,
Heaven but a dream of respite from our woes.

(Whinefield)

ગરદન કમરી ઝ ઉમરે ફરસુદ માસ્ત,
ઝહુન અસરી ઝ યસ્મે પાલુદ માસ્ત,
દોઝખ શરરી ઝ રન્ન બીહુદ માસ્ત,
ફિરદોસ મી ઝનકત આસુદ માસ્ત;

(ઓમર ખયામ)

૫૨ (૯૩)

ધોર પાપી હું અરે ! તારી દયા ગ્યા છે પ્રભુ ?
 ધોર અતાની અરે ! તુજ નર ગ્યા એ છે પ્રભુ ?
 જો તું મને એ સ્વર્ગ બાપું સ્નેહથી આપે કદી,
 તારી મીઠાશ, દયા અને બક્ષીસ સૌ મ્યા છે પ્રભુ ?

૫૩ (૯૪)*

જેણે મને પેદા કર્યો તેણે નર ને સ્વર્ગના એ લોકમા
 એ રૂપ બેદ કર્યો હશે ગીદને ? ન જાણું નાત એ ?
 પ્યાલી, મીતારી, ને મગ્રા સૌ ચૂમના દે દેતની
 દે રોકકુ મૈ એ મને ને સ્વર્ગનું સુખ તું જ લે !

૫૪ (૯૬)

આ એ બલાઈ ને બુરાઈ આદમીની મઘની,
 કીરમત મહિ જે જે ગમી, શાદી સમાઈ છે અરે,

§ આ સ્ખાધમા નીચ અને ચોથી લીંગમા તદાવત છે

A heaven that must be earned by painful works
 I call a wage, not a gift fair and free

(Banchfield)

મારા બેદિગત અગર બતાવત બક્ષી,
 જન મજદ છુ વ લતક વ અતાઈ તું કેવલસ્ત
 (ઐમગ ખયામ)

* Did he who made me fashion me for hell,
 or destine me for heaven? I cannot tell
 Yet will I not renounce cup, lute, and love,
 Nor earthly cash for heavenly credit sell

(Wharfield)

મન હીય ન દાનુમ કે મરા આન કે સગસ્ત,
 કરદ અહલ બેદિસ્ત ખૂબ મા દોઝખ ઝીસ્ત
 જમી વ તખી વ બુરમતી બર લખે ફેસ્ત
 દન દર સે મરા નકલ વ તુરા નસીદે બેદિસ્ત
 (ઐમગ ખયામ)

તું કોઈને આકાશને કબજે નહિ એ સોંપજે,
તારી જ હીકમતથી અરે બહુ એ ભલા નિર્માણ છે.

૫૫ (૯૮)

જેણે છાગમાં અકલથી આનન્દના બીજ વાવીયાં,
તે ઝીંદગીની એક પળ પણ વ્યર્થ ના ગૂમાવતો.
કા તો ખુદાની મહેરને માટે કંઈ કોરોશ એ,
વા જામ પીને મસ્તીમાં નિજ સુખને ગોધે જ છે.

૫૬ (૧૦૦)

જવ માલીકે મમ દેહના તત્ત્વો બધાંએ મેળવ્યા,
ત્ય તેમને મમ કાર્યના પરિણામનું જ્ઞાને હતું
મેં જે ગુન્હા કીધાજ તે તેના દુકમ વિષુ ના ક્યાં,
ત્યોએ ક્યામતને દિને શાને બળી જવું અરે ?

(અપૂર્ણ.)

અમરેલી } હરિલાલ દ્વારકાદાસ સંપાદી.

કેટલાક બ્રમોનું નિરસન.

આશ્વિન સંવત ૧૯૭૦ ના 'વસન્ત' મા રા. બ. હરજોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટા-
વાળાના લેખમાં મહત્વના ત્રણેક મુદ્દામાં બ્રમને પ્રવેશ મળ્યો જણાય છે, તેટલા મુદ્દાઓ વિશે
સંક્ષેપમાં ખુલાસો આપું છું.

(કે) ભગિની, ઉપરથી 'બ્રહેમ' સંપદ બિખરવતાં બ્રમોનો બ્ય-થયો, જ નો હ થયો—એમ
રા. બ. હરજોવિન્દદાસે વ્યુત્પત્તિ દર્શવિધી દેહની દસતીયતા મહે-પ્રમૂ કરી, તેનો
ઉત્તરમાં પોતે આ 'વસન્ત' ના ૫૪ ૫૪૭ માં લખે છે કે પુલિત્તમગિન્ત્રોર્ણવા

ઘઠિણી એ સૂત્રમાં હેમચન્દ્રે મગિનીનો આદેશ ઘઠિણી કહ્યો છે તેનો જ પોતે
“અનુવાદ કર્યો હતો.”

આ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે હેમચન્દ્રે, આખા મગિની શબ્દનો આખો ઘઠિણી
શબ્દ આદેશ કરીને બતાવ્યો તેમ કરવામાં એ પડિતે એ શબ્દોના અવયવોમાં બિમ્બપ્રતિ-
બિમ્બભાવ દર્શાવ્યો છે જ નહિ; ગિ ના ગ નો લોપ ચતાં (ન નો જ્ઞ ચતાં) મરૂણી થયેલું
તે પછી મ ના અન્તરવચ્ચ વ અને હ્ દ્વય પડી જઈ હકાર જેડેના ઇકાર સાથે ભળી,
ઘઠિણી થયું એ બધો અવયવગત વાચ્યાપારનો ક્રમ દર્શાવવાને બદલે, પોતાના અન્યની
ચોજના લક્ષમાં રાખી, માત્ર સમવદને ખાતર જ, હેમચન્દ્રે સામયે આદેશ આપ્યો છે; આ
ધોરણે જ ગૃહના ઋનો ચર્ (ગરુહ), હકાર પૂર્વ ભાગમાં બધી ગ્ જેડે ભળી જઈ હેનો
ઘ હાર ધર્મ ઘર થયું એ વ્યાપારક્રમને બદલે ગૃહસ્થ ઘરોડપતી (સિ. હે. ૮-૨-૧૪૪)
એમ સૂત્ર જાણી ઘર એમ સામયે આદેશ દર્શાવ્યો છે. હેમચન્દ્રની શુદ્ધિને અપમાન આપિયે
તો જ શબ્દોના અવયવો બિમ્બપ્રતિબિમ્બરૂપે બદલાયા એ મતની હેતા વિશે અંભાવના
થઈ સકે. પણ હેમચન્દ્ર હંમેશા શુદ્ધિની હોવાનું જાણ્યું નથી. તેના સમય શબ્દના
આદેશનો ‘અનુવાદ’ રાવ બહાદુરના અવયવપ્રતિબિમ્બના મતમાં થયો એ શી રીતે
બંધ બેસશે ?

આશા છે કે હવે તો રાવ બહાદુર આ સરલ પૃથક્કરણ મનમાં બિટારી સકશે. નહિ
તો પછી આશા કશી નથી.

(વિ) પારસી ધર્મગ્રન્થોનાં ભાષાન્તરોમાંથી મું આપેલા ઉતારા વિશે વસન્ત પૃ. ૫૩૭ એ રાવ
બહાદુર ચર્ચા કરે છે. હિ, દુહ, વર્તમ એ રૂપો વિક્રમ સંવતના ૧૫ મા શતકની
આમણસનો સમય સૂચવે છે—એ મહારા વચન ઉપરની હેમની દીકાનો મોટો ઉતાર
તો એ જ કે મહારી ચર્ચા વૃટ્ટક વૃટ્ટક તોડીને વાંચે તો ઉપાય નહિ, પરંતુ સમય.

* આ અવયવપ્રતિબિમ્બની રીતે એક જણે વાચ્યના ભાષાન્તરમાં ઉપયોગમાં આપ્યાની
રમૂઝ વાત વાદ આવે છે. એક રેલવે સ્ટેશને over-bridge (લાઈન ઉપરથી જતારા
પૂલ) ઉપર પાટિયું મોડી લખ્યું છે:—

Please use the bridge
પૂલ ઉપર ચઢીને જવું.

આ વાક્યોનું પૃથક્કરણ એ બાબતે આમ, કર્યું —

Please=પૂલ; use=ઉપર; the=ચઢીને; bridge=જવું.

પ્રથમ ભાસે આ દૃષ્ટાન્ત પરાક્રાશનું જણાયે; પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રથી પરિચિત અવલોકને
મગિનીને ‘બહેન’ વચ્ચેના અવયવપ્રતિબિમ્બમાં આ દૃષ્ટાન્ત જેટલી જ અનુપપત્તિ તથા
હસનીયતા જોણાયે.

દર્શન કરનાર ભેશે કે એ પાસેથી ગ્રંથોનાં 'શુદ્ધિ' ભાષાન્તરોમાં 'રહસ્ય', 'રહિત' પ્રત્યયોના દર્શન ઉપર 'મહારો' ખાસ આધાર છે. એ પ્રત્યયો 'શુદ્ધિ'વ્યવહાર 'ઐશ્વર્ય' ના સમય (સં. ૧૬૫૦) માં ભેસબેર દેખાઈ દે છે, છતાં મહારો ચર્ચા-ધ્યાનથી વૈચારિકને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. એ પ્રત્યય એ સમયની અહુ-પૂર્વે અથવા બહુ જ પછી પ્રચારમાં હતો એમ દર્શાવનાર ગ્રંથો રાવબહાદુર કાપડી મેળાસમાંથી કાઢીને બતાવશે તો આભારની સાથે હેની નિરીક્ષા અને પરીક્ષા કરાશે. 'એક' વાત ઉમેરું. રહસ્ય પ્રત્યય વિશે ડાક્ટર ટેસિટોરામની ચર્ચા-ધ્યાનમાં લેવા જેવી અને બહુ બોધક છે. (Indian Antiquary, February 1904, p. 24 જુઓ)

હવે રાવબહાદુર મહારાં તેમ જ શાસ્ત્રી મંજુલાલના વચનો ઉપાં સમજાવે તેનાં બે ઉદાહરણો આપું:—

(૧) અહિં, તિહાં,..... છતાં પ્રયોગો મંવત ૧૫૦૭ માં લખાયેલા હસ્તલેખમાં દેખા દે છે તે વિશે મેં (વચન કાર્તિક મંવત ૧૮૭૦ પ. ૫૫૭ મેં) કહ્યું છે કે—એ પ્રયોગો "મંવત ૧૫૦૦ ની પૂર્વની શુદ્ધિ ભાષાનું સ્વરૂપ બતાવી દે છે."

આ વાચ્ય ઉત્તરનાં પૂર્વની યજ્ઞ મહોત્સ યાજ્ઞમાં છાપી રાવબહાદુર પુષ્કળ ચર્ચા કરે છે અને મંવત ૧૫૦૦ પછી તેમ જ મંવત ૧૮૦૦ પછી એ પ્રકારનાં રૂપો વપરાયેલાં બતાવવાનો સમિતર અમ લે છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રયોગો ઉપરથી એ હસ્તલેખની ભાષા મંવત ૧૫૦૦ પૂર્વની છે એમ દર્શાવવાનો મહારો ઉદ્દેશ ઉપરના વાચ્યમાં છે એમ રાવબહાદુર સમજાવે છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ યી છે ? હસ્તલેખની પ્રતિક્ષા આપેલી સાચું મંવત ૧૫૦૭ ની છે (તો પછી, હું અંદરના પ્રયોગો ઉપરથી સમય દર્શાવવાની અન્યકૃતિ શું કામ કરું ?), અર્થાત્ લલિપાએ લખ્યાની માલની પૂર્વે જ એ લખાણ રચનારે રચેલું, અને એ પ્રયોગો ઉપરથી સમય દર્શાવવાનો નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ રીતે નિશ્ચિત સમય (મંવત ૧૫૦૦ ની પૂર્વના સમય) ના લખાણની શુદ્ધિ ભાષાનું સ્વરૂપ વસ્તુસ્થિત છે તે એ લખાણ બતાવી દે છે, હેનો નમૂનો એ આપે છે. 'આ સ્પષ્ટ અર્થ ઉચ્ચે સમજાવે લીધે રાવબહાદુરને લખાણ ચર્ચાનો વ્યર્થ અમ લેવો પડ્યો તે ખરે દિલગિરી બતાવું.

(૨) શાસ્ત્રી મંજુલાલની ઉત્તરગાળા પ્રકાશન માંથી ઉતારો રાવબહાદુર આ પ્રમાણે આપે છે:—

"મંવત ૧૪૦૦ ના સૈકા પછી શુદ્ધિ ભાષામાં ક્રિયાપદને છેડે એ ધાતુનો અવગણ 'છે' મકવાનો ચાલુ પડ્યો છે."

અને હેનો અર્થ પોતે એમ સમજે છે કે 'છે' હેતુ રૂપ એ સૈકા પછી પ્રચલિત થયું. મંજુલાલશાસ્ત્રીનું વચન આપું ઉતારતે લખાણ થાય એમ છે, પરંતુ એ સ્થળનું પૂર્ણ

વચનનાં વિચાર સાથે વાંચનારને જણાવે કે 'છે' એ શબ્દરૂપ વિશે વાત નથી; પરંતુ એ 'ઉપક્રિયાપદ'નો પ્રવેશ ૧૪૦૦ ના સૈદ્ધાંત પછી થયો, અર્થાત્ તે, અગાઉ કરાર, જાદુ, મળદ, ઇત્યાદિ સંસ્કૃત તિ, પ્રત્યયવર્ણો રૂપમાંથી થયેલાં રૂપો જ વર્તમાનકાળ પાત્રીય-પુરુષ એકવચનનો અર્થ, દર્શાવવાતે બસ. હતાં, અને તે પછી કરાર જાદુ ઇત્યાદિ, એવલાં ક્રિયાપદનો, પ્રયોગ દેખા. દેખે. આ વાતને, અને, રાવબહાદુર કહેછે તે વાતને સંબન્ધ જ, શો ?

હવે છેવટે દસ્તાવેજને વિશે રાવબહાદુર કહેછે તે મુદ્દા દૂધમાં નેધર્યે.

(દ) મંવત ૧૬૫૫ ના દસ્તાવેજમાંથી કીચા છિદ્ર, જાદુ છિદ્ર ઇત્યાદિ વચનો રાવ બહાદુરે ટાંકી બતાવ્યાંછે. તો તે તો મહારી દલીલની જ પુષ્ટિ કરનારાંછે, અને હેમના રા. રા. ની વિરુદ્ધ જનારાં બનેછે. રા. રા. નું વચન ૧૪ માં શતકના "પુષ્કળ મળી આવતા ગુજરાતી દસ્તાવેજો" વિશે હતું અને હેનો અર્થ એજ થાય એમ હતું કે એ દસ્તાવેજોની ભાષા ગુજરાતી એટલે પ્રાચીન ગુજરાતી નહિં પણ ત્રિમાતૃદ પછીના હોલના સમયની ગુજરાતી છે. અહિં તો તેથી ઉલટી રિથિતિ નજરે પડેછે. તેમ વળી આ ૧૭ માં સંકેતો નમૂનો રાવ બહાદુર તો આપેછે, ૧૪ માં શતકનો નથી આપ્યો.

આટલા ખુલાસા બમ છે, ખીજ અનેક ક્ષતિયો' માટે સ્થાન કે સમય નથી

મહારા. ઉપર સમ્બંધ પુષ્પવૃદ્ધિ રાવબહાદુરે કરીછે તે તો ઉપદારથી સ્વીકારુ જ છું. એ પુષ્પોમાં નન્દનનનો સુગન્ધ છે, હેમાં રાદ નહિં.

વાંદરા.

તા. ૩૧-૧૨-૧૪.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

૧ એ વચનમાંથી જરૂરનો ભાગ બિતારવાથી વાચકની ખાતરી થશે. રાવ બહાદુરે બિતારેલા વાક્ય પછી તરત જ સંધાણમાં સાચી કહેછે:—

"એ સંકેતની પૂર્વે જે રૂપો લખાયાછે તેમાં એ અપભ્રંશ મૂકેલો નથી. ગૂર્જર ભાષાની કવિતામાં તો અધ્યાયિ એ મૂકતા નથી, એને ઉપક્રિયાપદ કહેછે. એના આ પ્રમાણે પ્રયોગછે.

ચાતિ=જાદુ=બપહે. કોચતિ=કોચર=કોચેછે.

આ પ્રમાણે ક્રિયાપદને છેડે ગૂર્જરભાષામાં છે લગાડવાનો ચાલ પડયોછે. કાંઈ કાંઈ વાક્યમાં તો એ ઉપક્રિયાપદ મૂકતા નથી. ઘોટો ચાતિ=ઘોડો જાર=યોડો બપ. આમાં ઠેકઠાંએક વાક્ય બોલાયછે તેમાં એ ઉપક્રિયાપદ ધરતા નથી."

મોટાં ટાંકપમાં મહેલું વાક્ય મ્હં કરેલો અર્થ સ્પષ્ટ ખાસ કરીને સૂચવેછે,

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને,

રા. નરસિંહરાવ.

(૫)

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિનો છેવટનો ભાગ જે ગયા કાલ્યુન માસના વસંતમાં રા. નરસિંરાવે છપાવ્યો છે, તેનો ધણો ખરો ભાગ ઉતારાથી બરેલો છે, તથા તેમાં સ્વ. હરિલાલ કુવે મુખ્યાવબોધ ગુજરાતી વ્યાકરણ છે તે બાબતમાં આપેલાં કારણોના તેમણે રદીઆ આપ્યા છે, તે ભાષાની ઉત્પત્તિના નિબંધમાં નિરૂપયોગી છે (માત્ર પોતાની ચઢીઆતી પંક્તિ-તાર્કિકતાવવા આપ્યા હોય એમ લાગે છે). એ વ્યાકરણ બાલકોને મંરકૃત શીખવવા માટે ગુજરાતીમાં લખાએલું છે, અને તેથી ગુજરાતી ભાષાને માટે તે ઝોણું, ઉપયોગી નથી. પૂર્ણાહતીમાં "ગ. ફા ની જણમાં એ નહિ હોય એમ જ માનીને મ્હેં હેમના લાભાર્થે એ સર્વ પ્રમાણે એક કેંદ્રમાં ગોઠવી પારસી અંથેના નવીન પ્રમાણના પ્રકાશમાં ઉપરિચિત કર્યો છે." ને એકલા રા. ફા ના લાભાર્થે જ લખવાનો ઉદ્દેશ હતો, તો પછી તેને માસિકમાં પ્રકટ કરવાની શી જરૂર હતી? તેમને ખાનગી રાહેજ લખી મોકલવું હતું. એમ છતાં એમની શુભ ઇચ્છાને માટે ને એમના લેખમાં કંઈ શીખવા જેવું હોય, તો અત્યંત રા. ફા એ તેમને ઉપદાર માનવો ઘટે છે. કોઈ સાક્ષરે જસે વર્ષની લેખી પ્રતના ઉતારા અમાન્ય કરવા ઉભા થાય છે, ત્યારે રા. નરસિંહરાવ સં. ૧૮૪૧ માં લખાએલા અંથમાંથી ઉતારા આપે છે તે કેમ માન્ય થશે? આ લેખમાં રા. નરસિંહરાવે જે કંઈ વિશેષ કહ્યું છે, તે પારસી અંથેના ઉતારા છે, અને તેને માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે; કેમકે તેમણે એક નવા જ પ્રદેશમાં ગમન કર્યું છે (ગાદી આજ સુધી તો તેઓ બીજાઓનું માત્ર અનુમરણ જ કરતા હતાં).

એમણે આપેલા ઉતારાઓ અતુકભવાર નથી, તથા જૈન શાસ્ત્રી આદિ શૈલીના સુકા-બલા પણ અપાયા નથી, તેથી હું મારા ઉતારા આ બંને બાબત ઉપર લક્ષ રાખીને ગોઠવું છું, તે વડે વાંચક વર્ગને વિચાર કરવામાં વધારે સરળતા મળશે. જૈન શૈલી હું બૂદી પાડું છું, તેનાં કેટલાંક કારણ પૂર્વે અપાઈ ગયાં છે, અને કેટલાંક અહીં આપું છું. જૈન સાહ-ત્યના મુખ્ય લખનારા જૈન સાધુઓ છે. તેઓ ગમે તે દેશમાં જન્મીને પૂર્વાવસ્થામાં તેમણે તે દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હોય, એટલે તેમની માતૃ-ભાષા હિંદી, મારવાડી, પંજાબી, ગુજરાતી આદિ હોય. સાધુ થયા પછી કે તે અગાઉ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે તેમને માગથી પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું પડ્યું હોય. તેઓ દેશ દેશ વિહાર કરનારા હોવાથી, અને

આતુર માસ એક સ્થળે ગોળતાં ત્યાંની બાપામાં વ્યાખ્યાન—ઉપદેશ કરવાનું હોવાથી અનેક બાપાઓના તેમને મહાવરે થયો હોય, તેથી તેમનાં શુન્નરાત્રી લખાણુમાં માગધી આદિ પ્રાકૃત બાપાઓના તથા જે તે વખતે ચાલતી અર્વાચીન બાપાઓના શબ્દો, રૂપો ને રચના પ્રવેશ કરે એ બનવા સરખું છે. સીવવતી^૧ રાસ વિષે રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે કે આ અર્થમાં પ્રાકૃતોના અનેક બેદની બાપાનું મિશ્રણ હેતુ તો વિચિત્ર છે કે તે લૌકિક બાપાનું જ પ્રતિબિંબ હોવા વિષે સંશય^૨ હોઈ શકે^૩ યાય. આ તેમનું મત જૈન શૈલી તે લૌકિક શુન્નરાત્રી બાપાને મળતી નથી એમ બતાવી આપે છે.

હવે જૈન વિદ્વાનો પોતે શું કહે છે તે જોઈએ. રા. જીવજીવદ સાકરચદ જગેરી શ્રી જ્ઞાનદક્ષિણ મહોદધિ મોક્ષિક ૧ ના મુખ્યમંથમાં લખે છે, કે—

“અર્થાત્ આવા રાસાઓમાં કઈ કઈ બાપાઓનું ઘોડું^૪ બંધુ જોડાણુ યર્વા પામ્યું છે, તે તપાસીશુ તો શુન્નરાત્રી, માગધી, શરસેની, અપભ્રંશ, પ્રાકૃત અને મારવાડી તથા દિદી બાપાઓનું જોડાણુ થયેલું જોરામાં આવે છે.”

જે જૈનતર લેખકોએ જૈન શૈલીનું અનુકરણ કર્યું છે, તેમાં તેમણે ખીંચ બાપાઓનું ઉમેરણુ કર્યું છે કે કેમ તે જોવાનું રહે છે. આંહણી લેખકો જેમણે જૈન શૈલીને પત ન કરતાં તેમના વખતમાં ચાલતી શુન્નરાત્રીમાં અયો રચ્યા છે, તેમની બાપા જૈન કરતાં જૂની પડે તેમાં તવાઈ નથી.

હવે પ્રશ્ન એક ઉભો રહે છે, તે એ કે બાવણુ, બીમ, પદ્મનાભ આદિએ જે બાપા વાપરી છે તે જૈન શૈલીની હતી કે તે વખતે ચાલતી શુન્નરાત્રી હતી? જો ચાલતી શુન્નરાત્રી હોય, તો બાવણુ જેવાની ખીંચ બધી કવિતા અને તે સમયના અન્ય કવિયોની બાપા દાદજીરીથી જૂદી કેમ પડે છે? લલિયાઓના પ્રમાદ વિષે તો આપણે કહી ગયા છીએ. પદ્મનાભની કવિતાને જે મારવાડી શુન્નરાત્રી અથવા ચારણી શુન્નરાત્રી કહી છે, તે વિષે રા. નરસિંહરાવે વાધો ઉઠાવ્યો છે. પદ્મનાભે આજો જન્મારો મારવાડમાં ગાળ્યો હતો, તે મારવાડી રાજાનો આશ્રિત હોઈ તેમને ખુશ કરવા તેણે કાવ્ય રચ્યું હતું, વીરરસ કાવ્યને માટે બાટ ચારણોને મતે જે કરકણા, મારકણા ને જુરસાદાર શબ્દો જોઈએ, તેની શુન્નરાત્રીમાં ઉણુપ હોવાથી તે અન્ય ઠેકાણેથી લેવા પડે, અને અદ્ભિરદાષ જેવાના વીરરસ કાવ્યનું તે અનુકરણ કરે, તેથી તેની બાપામાં મારવાડી, દિદી, ચારણી દાખલ થાય એ સ્વાભાવિક છે એવાં ઘણાં શબ્દો ને રૂપો પ્રબધમાંથી મળી પર્ણ આવે છે. શુન્નરાત્રી ને મારવાડીના નિકટ અર્બંધ વિષે મી. બીમ્સ જણાવે છે કે મારવાડી ધીમે ધીમે શુન્નરાત્રીમાં બળતી જાય છે, એટલે તે ‘કાળે’ કરીને સ્વતંત્ર બાપા તરીકે અદર્શ થશે.* દાદજીરી મળે મંસ્કૃતમાં જે દોષ અથ છે, તેને સરળ શુન્નરાત્રીમાં લેખવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે તેથી, અથવા જૈન સાદિ

ત્યનું પ્રબળ (ખાસ કરીને પાટણમાં) વિશેષ હોવાથી, તેને ભાષણ અનુસર્યા હોય, અને તે જ પદ્ધતિ બીમે પકડી હોય. પારસી અથવાના જે ઉતારા રા. નરસિંરાવે આપ્યા છે, તેના મંબંધમાં મારા નમ્ર અનુમાન એવું થાય છે કે લાઠય દેશમાં એ સમયે બ્રાહ્મણી લેખકો બાબે જ થયેલા, તેથી પારસી મોળેદોને જૈન સંહી અહણુ કરની પડી હોય. જેમ ગુજરાતી વિદ્વાનો મંચૂત ને હિંદીમાં કવિતા, કરતા, તેમ જૈન, શૈલી લાંબી મુદતથી ને ઘણી પ્રસરેલી હોવાથી પોતાના ધર્મગ્રંથોને સંબંધે મોળેદો-હસ્તુરોએ કેટલાક બ્રાહ્મણી લેખકોની માફક નક્ક કરી હોય, તે તે સંભવિત છે. (રા. નરસિંહરાવે આપેલા નમુનામાંના કા પંદરમા શતક અને તેની જ નીચેનો સ્વ અર્વાચીન કહે છે. તેમણે જ નમુનો આપ્યો છે તેની સાલ સં. ૧૪૭૧ ની છે) મારા અનુમાનને ટેકો નીચેના નમુનાથી મળે છે, કેમકે તેમાં તે જ ભાષા સં. ૧૫૭૬ અને તે પછી ગુજરાતીઓ વાપરતા તે જ ભાષા તેમણે કરેલા કેટલાક વિદ્યાર સાથે પારસીઓમાં વપરાતી હતી.

૧.

સંવત ૧૫૭૬ નો લેખ અધ્યાત્મ ગણા જેસગને ધર્માદા વાડી આપ્યા બદલનો લેખ.

“ સંવત ૧૫૭૬ છુતરા વર્ષે મા । બહાન રોજ બદ્મન અદેહ શ્રી નાગમહાલા કહે પાતસાહ શ્રી સુવર્તાન મજદરસાહા વ્યજરાજે અયય મયક શ્રી ઈશ્રામ નસીર વ્યાપારે પચકુય પ્રજપતૈ લખત શ્રી માંણક ચાગા વશી આસદીન મહિરવાંન વ. શ્રી ધૈયાં રાંણાં વ. શ્રી રાંણાં જમાસ વ. શ્રી આસા બહિરાંમ વ. માણક બહિરાંમ વ. ઉ. ખુસેહ ચાગા વ. બહિરાંમ સાગર વ. સમસ્ત લોક વ. નૈઆ રાંણા વ. ગા । મહિરવાંન એવેદ રાંણાં જેસગ નેઅ. જત તાવ વ. જૂમી અનીમ તાવ ૧૦૦ તથા જૂમી વીધાં દસ અંકે તાવ સુખ રહે. રાંણાં જેસગની સાવ પીમાવ પાવિ. તાવ વ જૂમી નમાવા પાહ સાવ પસાલ પાવે. મમસ્ત મહિદીન મવી પાવિ મહી એ વાત કવ કાવવ નહી દીવાનથી પવાવિ. સમસ્ત એક દીયરી થાઈ પવાવિ ”

૨.

સંવત ૧૬૨૨ નો લેખ ધર્મની કિવાઓ બરાબર કરવા સંબંધીનો.

“ સમસ્ત શ્રી અંજમન તુશારીનાં જોઈય લખત સમસ્ત અધ્યર તથા સમસ્ત હેરચુદ જત આજ પછી જે કોઈ અધ્યર થાઈ અગીઆરી માંહાં ફતરત કોરે બગર છુટિ ચોરી કરિ બિહિદીનમી ફરસ્ત આપણુ રી કરી આપણુ સિધિ લેઈ નાઈ તે અંજમનનું ગુનાહા.

ફુ એ નમુના મે. સારામાઈ વાહાલામાઈ મજમુદાર નવસારીના ડિરિક્ટર જાનની મારફતે મી. સોરાબજી દેસાઈ વગેરે તરફથી મળ્યા છે.

† નવસારીનું પ્રાચીન નામ.

ગાર અનિ દીવાંતની ખેઆંત સમારિ. ખીજૂ બાજતુ ધરણાર જેહેનુ વાર હુઈ તે દીક પુહરમાં ખૂબ કરિ મિયુર માંહાં સરવ બાજ ધરિ. બાજ ધરતા તખરીર નહી કરિ. તેહેની બાજ ધરણાં સમદ જે લવાજમ શદાછિ તે લીઈ તે વરોઆં કોઈ અધીક નહી લીઈ બાજ ધરતાં ઇજશનિ હીદોલાનિ કોઝે દારાહી નહી દીઈ. આપણુ સી દાદ દાવર આમલ મામિ. ખીજૂ શ્રોશ સ્વાવ વેહેવા ધધરણાં સરવ માંહાં જે કોઝે ચોરી કરિ તે લી અંજમનનુ શુનાહગાર દીવાંતની ખેઆંત સમારિ. ખીજૂ' બગર વાંટિ તે બાજ ધરિઆ. પાખિ નહી વાંટિ. બાજ ધરી સરવ વાંટિ લીઈ મહી અખલ ખત વધે પ્રપાસનાય. રોજ આદર માહ અસપદાર મદ અંવત ૧૬૨૨ વર્ષે ૧ ક્તબિ સમસ્ત હેરખુદ અધ્યક."

૩.

મવત ૧૬૨૬ નો અધ્યાર્ઓએ તાડી ન પીના ગાખતનો લેખ.

"સમસ્ત અંજમન જેગ લ. સમસ્ત હેરખુદ જત હેરખુદ શારણુ થાઈ તાડી નહી પીઈ તે ખરસમ હાય નહી ધરિ. સારણુથી બાહિર નીકલિ ખરસનૂમ માંહાંથી બાહિર નીકલી સહી. ને દોલિ આતસ છુઈ દીઈ તે તાડી નહી પીઈ. તાડી પીઈ તે ખરસનૂમથી બાહિર નીકલિ સહી. રોજ અરદ મિહિત માહ અખનદારમદ મવત ૧૬૨૬ વર્ષે. જે દોલિ બાજ ધરિ તે તેતયા દેહાડા આપણુ મી નુમતિ અગીઆર્ગમાંથી રહિ તેતયા દેહાડા દરમંદ સાધિ નહી અડધિ મહી."

૪.

મવત ૧૬૩૫ મા નનમારીના મોખેદોએ છતુર મેહેરજી રાણાને વડા ગણી કરેયો લેખ

"મંમસ્ત અંજમન નુસારીનાં જેગ લ મમસ્ત હેરખુદ જત શ્રોસ ત. નવસો નવાડે જે હેરખુદ આપસની નુજતે નવાડે તે એ. શ્રી મહેરજી રાણાને હજૂર પુછી નવસો દીએ ત. શ્રોસ છજે તે પુછી છજે પોતદાર વરાંએ શ્રોસ ત નવસોના દોકડા જે આવે તે પોત દાર આસે તે વરાંએ ખીજું કોઈ નહી આસે જે આવે તે અંજમનનુ શુનાહગાર શ્રોમ છજે ત નવસો દીએ તે એ શ્રી મહેરજી વાજાને પુછી દીએ. નહી પુછે તે અંજમનનુ શુનાહગાર. રોજ શુઆદ માહતીર સંવત ૧૬૩૫ વર્ષે ક્તબે મંમસ્ત હેરખુદ."

૫.

મવત ૧૬૪૬ નો કાગળ ધર્મ ક્રિયા વચેરે કરેવા માટેનો.

"લા. * આ. + કાકા સુદ આસીન ખેહેદીન દીવાનાં સમસ્તે કેનેપનાંદે એજદો બા

* તખીતગ.

+ આ. અધ્યાર.

* દીવ બંદર ઠાડીઆવાડનુ.

જત એ ચાંદીકા યમદીન દુલીએ અગીઆરી માંહી હમો જન ચાર બેદા હતા. તે તીઆંહાં એમ કહીજો જે દીનનાં સમયતે બેદદીન કહું જે એક એરગદ પંરશનુમ સુધાં આંહાં આવે તે બાળધરનું તેથી થેહેશારતુ ને હમોરાં સુઆંની નીમત આદગ્યાં કરી તેહેની હમો જેવા છુતે તેહેની તેની તનપુ કરું. તે વાત કીધા પર શી મેહેગજી રાંણાંનું એક રાજદની તાકીદ કરી દીનનાં કાંમ ચાલતાં કરવા મોકલીજે છે. ખુબ છે. લાએક છે. ડાકુ છે. સાંસતો છે. જેહેવું આપની દીનમાં જોઈએ તેવું છે. એહેની તતપુ એહનાં ફીલ જોઈ કરજો સંહી. રોડુ મુઆદ માહા આદર, સવત ૧૬૪૬ વરખે. સમયતે બેદદીન નમ હમાડ પદનાં ઇઅગદાં બાદ કોધરી. ”

૬.

સંવત ૧૭૭૬ નુ ખત.

“ સંવત ૧૭૭૬ વરખે રોજ દેવદીન માહા દેહ તેરીખ ૧૧ માહાસવાંઈ આવણુ સુદી ૧૩ વાર શુકરે આદેથી નાગમંડલ કરણે પાહાદશાહ શ્રી સુવર્તાન મહમુશાહ વજગજે અમલ અકાર મુરત ખાસમે હવાસે હાકમ ખાન શ્રી શેખાય એસલામ ખાન કશખે નોશારી ઝાળીઝ હકીમ શ્રી રોદ હીકમત ખાંન કમએ કાજીશ્રી શેખ એમદાદીનજી અમીન મીરજી શ્રી મહમદ જમા બેગજી રાકદાર મીર શ્રી અબલ કાશમ વેઆપાજે કલ પ્રત પતૌ આ ૧. નવરોજ શોહોરાખ રાંણુજી પારસવાત વો. * આદર નાંહાંનાં મેહેરજી તવડીઆ દશતાં ખેરાણે હતાને જત ઉપધઆ ૬૦૧ અંકે સવાસા પુરા સકે સુરતી મહમુદ શાહી નમદ લીધા એ ગરથ બદલે જમીન મારી કતો ૧ ચદરકાય વેચાતો આપો.....તેલુ ખત દારશી કાજી શ્રીતી મુર સાથેનું છે તે સમેત ચંદરકાય આપી એ જમીનની ચતોરસીમા દારવસીમા સારે આમ તથા ૫૭મ સીમા મોસાની મરર તથા દખણ સીમા વો. આદર નાંહાંનજી મેહેરજીની જમીન. ”

૭.

મુસ્તુર હરામજી અસપદીઆરવા શુભરાત્રી ભાષાનર (દોઢમો કરતાં વધારે વર્ણના) માંધી.

(અ) “ હમોએ શાંભલેક છે જે રામજોની નશલ પુનીઆદથી નેક નામનો હીદા-સતાનના દરમેજોનમાં નેક નામદાર એ જગા ઉપર એક રોજો છે. ”

(બ) “ સંવત ૧૭૭૨ વર્ષ આવણુ શુદ્ધિ ૯ વાર શુકે રોજ માહે ૪ અને ૮૫ ઇયજ દગરદી એવે દને શ્રી ખેરાસાનથી વેરે દીનાન શ્રી સંજળ -મદે મહારાજ્ય શ્રી જાદિ રાણાના વખતમાં આવેઆ. ”

૬ રા. રા. જ.

૧૦ વોરા.

૧ ના ર ના

† પ્રોફેસર હોડીરાજાનાં ભાષણમાંથી ઉતારો.

शतकुमार-उतार।

संवत् १३ मे शतक.

१ न. चौथी.

अथ ३ अथानुभांथी-साहित्य मे १८१४ (पाछा आवेला उपरंत) .

स्त्री दीठइ मन मोहीए, किम न बेघीइ विलास ।

बागुरि हरिण झबकीइ, किम न पडइ ते पास ॥

जे पदियां जे पंडिया, जे जग उपर वद ।

ते मदिलाइ फेरीए, निम फेरवइ घरद ॥

कूआ कुंठ उम पडउ, म पडउ बलीआ बाह ।

म मरु बाला मावडी, तरणी केरो नाह ॥

उगी उगी बापडी, मुह बंकी मन रोइ ।

सु जमलां चइ फिरइतु, किरंछन मरइ कोइ ॥

उत्तर दिशि न उन्हइ, उन्हइ तउ वरसइ ।

मुपुरिस न उंचरिइ, उंचाइ ठु काइ ॥

संवत् १४ मे शतक.

संवत् १३१५ ना शताभांथी रा. गोकुणदास आंधीअ आपेसो.

गाम कुकडीए कयों चोमासो ।

संवत् तेरे पतरा मांयो ॥

संवत् १३६१ भां प्रबंध बितामलि पंडित भान पुंभाचार्य रजेल तेभांथी रा. गोकुण-
दासे आपेस उतारि.

नइ यह रावण जाइयउ, दह मुह इवु शरीर ।

नगणि वियम्भी चिन्तवइ, कवण विवावउ खीर ॥

जैन अरसाभां रयाअेल उपदेशभांभांथी.

विजय नरिंद निर्णिंद बीर हथिय. हिंयले विणु-

गमदास गणि नागिगमि. नपरिहिं. विहरइ पुणु

નિય પુત્રહ રણસીહરાય પુઢિવોહણ સારિંહિ
કરડ એસ ડવળ સમાલ નિજવયળ વિચારિંહિ.

સંવત ૧૫ મે-શતક.

જેન શૈવી, મુઘાવબોધ ઐકિતકર્માથી.

સુ કરડ લિડ દિડ । પઠડ । હુડ ।

ઇત્યાદિ । ચોલિવડ । ડકિ માહિ ।

ક્રિયા કરિવડ સુ મૂલિ ગડ હુડ ।

સુ કર્તા । નિહાં પ્રપમા ।

ચૈતરાગ વાઙિદિડ । ચૈતુ કડુ કરડ । જીવ ધર્મિંહ સંસાર તરડ । ચૈતુ લોક સિંડ
વાન કરડ । વિવેકેડ મોત તડ કારણિ સ્વપડ । વૃક્ષ તડ પાન પડડ । ચૈત્ર તળડ ધનુ
મામિ છડ । શિષ્ય શાસ્ત્ર પઠી અર્થ પૂછડ । કરસળી હલ સેડુતડ વીજ વાવડ ।

પદ્યસ્થક આવાવ * બોધ નામના મંમૃત અથમાના શુભરાતીમાંથી.

ઈહા શિષ્યુ પૂછડ । સમાધિ બોધે દાન વિપડ દેવ સમર્થ છડ કિ નયી । જડ સમર્થ
નયી તડ પ્રાર્થના નિરર્પક । અય સમર્થ તડ અમચ્ય દૂરમચ્ય નિ છડ । તીંહીં રહડ
સમાધિ બોધે દિયડ । અય ઇસડ કહિસિડ । જે યોગ્ય હુયડ તીંહીં નિ રહડ દિયડ
અયોગ્ય રહડ ન દિયડ । તડ યોગ્યતાડ નિસમાધિ બોધિ કરણુ છડ ઇસડ એકાંત વાડી વહડ ।
બ્રાહ્મણી શૈવી.

નરસિંહ મહેતા કૃત સુરત મંત્રામ જૂની લેખી પ્રતમાંથી ઉતારેલો ને છપાવેલો તેમાંથી

* શુભરાતી ખુલાસા સાથેના આ સમૃત અથમાં મંવત ૧૪૯૦ રચાયાની સાલ
આપી છે. છેવટના ભાગમાં જુદે અક્ષરે જે લખ્યુ છે, તેમાં મંવત ૧૪૧૧ ની સાલ આપી
અનહિલ પત્તનના પાદશાહ શ્રી પીરોઝશાહનુ નામ આપ્યું છે. પીરોઝશાહ તથાપ્પ (મં.
૧૩૫૭ થી ૧૩૮૮) એ સાલમાં આવે ખરો, પરંતુ રચના સાલ અગાઉની એ સાલ અમ-
ભરિત લાગે છે, તેથી તે કદાચ ૧૪૯૯ હોય. વળી છેવટના ભાગમાં આ પ્રત સંવત ૧૫૦૫
માં કોઇને ઉતારવા આપ્યાતું જણાવ્યુ છે, તેથી એ અસ્ય પ્રત તે અગાઉની હોવી જ
બોધ્યએ, એટલે તે લગભગ પોણી પાંચસે વર્ષ ઉપર લખેલી છે. આટલી જૂની પ્રત હું ધાડું
હું કે ખીજ કોઈ મળી આવવી નહિ હોય, એની બાપમાં માગધી દિંદી વગેરેને બેળ બેવામાં
આવતો નથી.

૧ હું ૫૬.

ધીરનો ધીર એ, રણ તળો ધીર એ, અડગ અચળ હરિ નાય મારો;
શૂર નહિ કોઈએ, આદ્ય અવિલોકીએ, એ સમો સુમરનિ કોઈ ધારો. ૧
સાયરે સાયર નિ અન્યોપમા માયર, નહિ કોઈ મહી સમ મહિ જ્ઞાણે;
તિં નાય નલરાં કરે, નારિયું મનહરે, વિરુદ્ધ અવિલોકિયે આજ ટાળે. ૨
આમ હંડલ મરું અવલ વર્ણન કરું, હું હવે નવ ડહું પક્ષ જોડું;
પંચાનન પક્ષ વિણ, જો રહે લક્ષ વિણ, થાય કદી ઇમ નવહાય ઓડું. ૩
સત્ય હૃદયે ધરું, અન્નશન આચરું (પણ) નાયનીં હારિયો ઇંજ દાણું;
નરસહયો મા'મતિ, કો કહો અલ્પ મતિ (પણ) હરિ હારિયો હારિયો સત્યમાણું. ૪

નગમિદ મહેતા ફત ગોવિંદ ગમનમાંમાંથી ૫૬ ૫, રાગ આશાવરી.

મા ત્રાપ ભરતાને મૂલવવા, સ્વરૂપ સૂઝ રહી ચાલીરે,
ચલુણાં સ્વીચવા ઉઠી સ્યામા, રાત્યું મધ જવ કાઢીરે. ટેક.
કોઈ એક દિવસનુ ચલુચે તિને સામુ લડવા ધાનીરે;
કો વગવગે વાસીડુ કરયુ, (તે) મધરાતે કરવા જાતીરે. સ્વરૂપ. ૬૦
કોઈ વાણુ વાયે ગાડ્યું દોવી (તે) રાત્યુમાં જડ દોતીરે;
તિમા વચ્ચ સાટે ગાડ્યું છોડી કૃષ્ણ વિરહે રોતીરે ॥ સ્વરૂપ,
કો સેલો સ્વ પાગ વાધી નિજ કુચને દોતીરે !!
કો માનન અવલા મૂકી, સેડ સામું નવ જોતીરે. સ્વરૂપ ૬૪
કો વાસીદામા મુશણુ લડ, નહિ ગ્રહેર નાણેરે;
મારો મારો અક્રૂરને વાડ, ક્રૂરપણુ જે દાણેરે. સ્વરૂપ.
(કો) કૃષ્ણ કૃષ્ણ ઇમ કેતી ઉઠે, નિમિર સોપાને પડતીરે;
કો પ્રમાત ગાયે મધરાતે, ગમે તિમ વચડતીરે. સ્વરૂપ. ૬૮

ગોવિંદ ગમન એ ૬૪૬ ૫૬ નથી, પણ લગભગ ૫૦૦ ચરણનું કાવ્ય છે. એ કાવ્ય
છપાવતી વખતે એ નીચે પ્રણાળે લખ્યું હતું.

મહેતાની પોતાની બાપા કેરી હશે અથવા એમના વખતમાં કેવી યુગરસતી હશે તે
જાણવાના હેતુથી ધણી જૂના વખતમાં લખાએમાં ૫૬ 'મેળવવાની એ ધણી પેરરી કરી
આખરે ગોવિંદ ગમનની નકલ હાથ લાગી. એ નકલ વડોદરાના પુગણી 'હરિરામ ગોવિંદ-
ગમની ગ. ૧૮૮૫ ની સપ્તમાં ઉતારેલી છે. એ સાથે એમાં આ નકલ દઈ જૂની ન

ભીમ કૃત હરિલીલામાંથી—એક પ્રત ૧૫૭૪ માં ને બીજી પ્રત ૧૬૮૫ (શુ. વ. સોસાઇટીવાળા) માંથી. એક બીજી પ્રતમાં કેટલો તફાવત પડ્યો છે તે જણાઈ આવવા માટે બંનેની એક નીચે એક કડીઓ આપી છે.

સાં ૧૬ ૧૧૫૫

- પ્રત ૧ પંડિત ઘોષ દ્વિજ દેવ એક । કીર્તિ હરિ લીલા વિવેક ।
 પ્રત ૨ પંડિત ઘોષ ધોજ એક । હરિ લીલા કીર્તિ વિવેક ।
 પ્ર. ૧ તોળિ આધારિ મિ કરી કથા । સરોવર જમલુ કૂડ યથા ।
 પ્ર. ૨ તળિ આધારિ કરિ મિ કથા । સરોવર જમલો કુઓ યથા ।
 પ્ર. ૧ જન સંભાલું વાત અહતી । પોડિ મ દેશુ મૂલ મળી ।
 પ્ર. ૨ જન સાંમલો વાત અતિ ઘંભી । + ડ મ દેસુ મૂલ મળી ।
 પ્ર. ૧ બુધિ માનડ બોલ્યા આશ્વાન । કથા પ્રીતિ પામ્યુ ભગવાન ।
 પ્ર. ૨ બુદ્ધિ માને બોલ્યા આશ્વાન । વથા પ્રીતિ પામ્યો ભગવાન ।
 પ્ર. ૧ સમ્પક સોલ કલા તળા । સુ પદ અડ્ડ જેહ ।
 પ્ર. ૨ સમ્પક શોલ કલા તળા । આશ્વાન અડિ જેહ ।
 પ્ર. ૧ પાય પ્રણમી ગોવ્યંદના । બોલિસિ સહ્યા તેહ ।
 પ્ર. ૨ પાયિ પ્રણમિ ગોવ્યંદ તળા । બોલિશિ સંક્યા તેહ ।
 પ્ર. ૧ પ્રથમડ ત્રિણિ શન અઠાવીસ ।
 પ્ર. ૨ પ્રથમિ પ્રણયર્તિ અનિ અઠા ત્રીશ ।
 પ્ર. ૧ વીજી જડ ચ્યાલ નર આઠ । સુધર વાર થીસ વેહુ ધાટિ ।
 પ્ર. ૨ ત્રીજી ત્રંબ્ય ચ્યાલ નિ આઠિ । સુધિ વાર વિશ વિહુ ણટિ ।
 પ્ર. ૧ સોલ કલા કયા ૯ સાર । તેહ તણુ કીર્તિ વિચાર ।
 પ્ર. ૨ સોલ કલ ૯ કયા ૯ સાર । તેહ તણુ કીર્તિ વિચા (વા) રિ ।

બંને પ્રતો જોતાં કેટલીક વિચિત્રતા આવતી પડે છે. રા. નરસિંહરાવ ગુર્જરાણાં મુલ અષ્ટમ એ પ્રાચીન નથી એમ કહે છે ને તે માટે અમુક ઉદાહરણ આપે છે, જે ઉદાહરણોનો સમય તેમણે નક્કી કર્યો નથી, ત્યારે હરિલીલામાં ભેમ, ચૈતતી, માગેસ, ઘોલેરા, કરેસ, ઘડકુંડ, ચૈદ શબ્દો છે, તેથી તે વખતથી એ વાક્ય કાં ન પ્રગટ થયું હોય ? આ પ્રતોમાં કવણ છે હું છું પણ વપરાયા છે, જેમ તેવીમ અધ્યા તે છે કથા, તે અધ્યા છે તેહાં સાર, એ અધ્યા છે અદ્ભુત, અંધિ આલ્યા છું અત્ર. વળી એમાં કેટલાંક તો હાલ આવતાં ૩૫ પણ વપરાયા છે, જેમ માધરા, બાપુ, મોડ્યું. વૈષ્ણક ને ચૈદ વિશે થીમની કૃત કરનાર રા. નરસિંહરાવ શુ કહેશે ? સુપાઠ, સુપાઠ, ચોપાઠ એ રીતે પણ ૩૫ આમાં દેખા

દે છે ને-ઉભયાન્વયીને ઠેકાણું નિ, નિ એની જોડણી છે પૂછતે ઠેકાણે પુછએ (એ
। છૂટો-પૂર્વના વ્યવસ્થા પર ન ચડાવતા) ; લખ્યો છે.

બ્રાહ્મણી શૈલી.

બાલણ કૃત દશમંસ્કધર્માધી ૬

રાય ગોવ

કહે શુક સામલિ રાય તુજને હ કહૂ ।
કયા તળો પ્રસંગ । જે બુદ્ધિ મને લહૂ ॥ ૧ ॥
૧ વીસમે અવ્યાયે કયા છે તા જેહે ॥
રૂપિ પત્નીના અન્ન લીધા કહૂ તેહે ॥ ૨ ॥
શ્રી કૃષ્ણ દેવતા ધેનુ ચારાને ગયા ।
એ સમે મધ્યાન વન માહે થયા ॥ ૩ ॥
શ્રીદામાદિક સર્વ કહે તે સુણો તહો ।
ગોવાલીયા કહે કાહાન મૂવ્યા છૂરે અહો ॥ ૪ ॥
હુધા પીડે છે નાય વહીયે છે સહી
વલના કહે શ્રી કૃષ્ણ ગોપ પ્રત્યે ત્યહી ॥ ૫ ॥
અહીંથી સમીપે યાગ કરેઝે જેહ વહાવુ ॥
અહો વચન । જેને કહેયો તેહે ॥ ૬ ॥
રામ કૃષ્ણ બ્યે ધ્રાત ગૌને ચારે સહી ।
અન્ન માગવ્યા આપ મોકલ્યા છૂ અહી ॥ ૭ ॥

બાલણે ખીળ અથ રચ્યા છે સસ શતી વિશે તથા તેના દીકરા ને બનિનએ રચેલી
ધવિતા વિષે પૂર્વે ઉક્ત કરવામાં આવ્યા છે શમસાલીની એક પ્રત સંસ્કૃત ૧૭૭૬ (સપ્તા
બસે વર્ષ ૧૭૫૨)ની છે તેમાંથી ઉતારે

કામદેવે કર્યો અનિ આવલો, દૂત મોકલ્યો એક
સુમીવને વસુ પ્રીતશુ, તેડી આવો કરી વિવેક.
હિમાચલ તે ચાલી આવ્યો, દેવી કેરે પાસ,
મધુરે વચને કરી ચોલ્યો, વાણી એહ પ્રકાશ

૬ સુસિક્ષિત રામનગરા નાગરે દીન્ય ચક્ષરે અંશ ૧૭૭૦ (અર્ધે વર્ષ ૫૨) ઉતારેલી
પ્રત મારી પાસે છે, તેમાંથી

ગણાય, પરંતુ તેના લેખકે એક ઘણું જૂનું પુસ્તક કાઢિયાવાડમાંથી મેળવ્યું હતું, ને ખનતા સુધી તેણે અસલ પ્રમાણે જ ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એમ છતાં પણ તેનાથી બરાબર નકલ થઈ શકી નહોતી; કેમકે કેટલેક દેકાણે તો કાઢિયાવાડી પ્રાચીન વખતનું એવું લખાણ હતું કે તે સમજાય જ નહોતું. એવે દેકાણે લેખકે ફેરફાર કર્યો છે. મને મળેલી નકલ પ્રમાણે જ આ પુસ્તકમાં ગોવિંદ ગમન હજાવ્યું છે, એવી ભાષાથી સાધારણ વાંચનારને કંટાળો આવશે; પરંતુ વિદ્વાનોને અને તેમાં વિશેષ કરીને ભાષાશાસ્ત્રીઓને તે ખુબ ઉપયોગી થઈ પડશે. મારા મિત્ર રા. સ્થા. હરિલાલ હર્ષદરાય કૃષ્ણે એ પ્રમાણે અસલ ભાષા જ કાયમ રાખવાની અને સૂચના પણ કરી હતી. (સન ૧૮૮૫ માં). મહેતાએ સહસ્ત્ર પદી રાસ રચ્યો છે, તેની જૂની પ્રત હાથ લાગે તો દીક પડે.

મીરાંબાઈની કવિતામાંથી કંઈ ઉદાહરણ આપવામાં આવતાં નથી, કેમકે તેમનો રચેલો કોઈ અંશ કે જૂની પ્રત મળી આવી નથી.

સંવત્ ૧૬ મેા શતક.

જૈન શૈલી. શ્રીષાળ રાસામાંથી.



ઘર ઘરળીને ઘાટ ઘઢાલ્યા, પહેરવા આછા વાવા
દશ અંગુલી દશ વેદ જ પહેર્યા, નિર્વાળ જાણું છે નાગારે—
વાંકો અક્ષર માયે મીંદું, નીલવટ આપો વંદો,
મુને લાવળ્ય સમય દમ વેલે, મિમ તિર કાલે વંદો રે *

વિમલ પ્રબંધમાંથી.

જૂસાલા જૂમદ વીર વઢા, રાણ રોસિ મર્યા મય મીમ મઝા ।
ઘરવે ધુરિ ધૂંસટિ ઘાદ ઘસ્યા, વિરી દલ વાદલિ વાય વસા ॥ ૪૪ ॥
અગિઆલ કાલા કુંજ યંશા, મઢ વાનિ માનિ મીમ તિશા ।
તે બાલા કાલા વાનિ વલી, પંપાલા પૂંપદ પૂંપ મિલી ॥ ૪૫ ॥
મઢ લંબિ તીર તૂળીર મર્યા, પેઢાં જુંહુંકી ચાલળી કરિયાં ॥
નવ ષંડ અર્પંડ તિ પંડ કરદ, મઢ પેલે પાંદે પંનિ ઘરદ ॥ ૪૬ ॥

* રા. ગોકળદાસે આખ્યો પ્રમાણે.

૬ વિમલ પ્રબંધ ૫૯ ૨૫૩. રા. મણિલાલ બાસે પ્રસિદ્ધ કર્યો તેમાંથી. પૂર્વ કવિઓ ઘણા ત્રાસ વાપરતા નહિ, એમ રા. નરસિંહરાવે એક સ્થળે લખ્યું હતું, તે આથી ખોટું પડે છે.

આ યુદ્ધ શા માટે ? *

આલ્બિકા-સ્વાતન્ત્ર્ય-અને સ્વદેશ માટે.

કેમ—કોને માટે—શા માટે આપણે યુદ્ધમાં જિતવાં છીએ ? એક મહાન પ્રશ્ન તરીકે આપણું અસ્તિત્વ જાળવી રાખવા આપણે લડીએ છીએ; તે પછી, આપણા મિત્રજૂત રાજ્યો પ્રત્યે આપણું આવશ્યક કર્તવ્ય કરવા માટે લડીએ છીએ; છેવટે, યુરોપને એક જુલમશાસનના હાથમાં પડતું બચાવવા માટે લડીએ છીએ.

અત્યારે સ્થિતિ આ આવી છે કે એક મહાન અને સમૃદ્ધ પ્રશ્ન તરીકે આપણું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવી પડ્યું છે. યુદ્ધમાં જિતવાના આપણા તાત્કાલિક પ્રસંગ તો આ-લ્બિકા જ હતો કે એક મિત્ર પ્રશ્ન (ખેલ્ડચમ) જેની સાથે આપણે જૂના ગ્રેલકગન્ધી બંધાએલા હતા—એને ગદ્દ કરવાની આપણી ફરજ ઉત્પન્ન થઈ હતી. આપણા દાંડાની સામે, જે ન્હાની પ્રશ્ન વસે છે (ખેલ્ડચમ) તેને એક કૂર રાક્ષસ હતી અને ગળી જાય એમ થતું આટલાવતું જોઈએ. પણ આપણી પ્રજાનું એકે એક માણસ મરતાં સુધી લડવાનું છેવરતું કારણ તો એ છે કે જર્મન દુસ્મનનાં લશ્કર આખરે આપણી મિત્રજૂત મૈદિત (Allies) પ્રજા (બ્રિટિશ, ફ્રેંચ, રશિયન) ને કચરી નાંખે તો બ્રિટન એક સ્વતન્ત્ર

* આગળ અંકમાં લૉર્ડ રૉબર્ટસનું બાપણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું તેવું જ બ્રિટિશ પ્રજાને શસ્ત્ર ધરી રણમાં જવા પ્રેરનાર આ એક બીજું ઉદ્દેશ્યક બાપણ છે. લૉર્ડ રૉબર્ટસ એક શાન્ત અને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતા પણ એ એક સેનાધિપતિ હોઈ એમનો યુદ્ધ માટે પટાપાટ હોય એમ કહેઈને લાગે. પરંતુ આ બાપણના કર્તા ફ્રેડરિક હૉરિસન, આ જગત એ જ મનુષ્યના શાન્ત અને કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર છે, મનુષ્યજાતિ એ જ પરમેશ્વર છે, અને મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ એ જ પરમ ધર્મ છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કરનાર ફ્રેંચ ફિલસૂફ કૉમ્તના એક મહાન અને પ્રસિદ્ધ અનુયાયી છે, અને એમના ઉદ્ધાર સામે—આ એક લડાઈ-ખોર લડવાના ઉદ્ધાર છે એમ કોઈથી કહી શકાય એમ નથી. આ બાપણ યુદ્ધના આરંભ-કાળમાં અપાએલું હતું, અને તે વખતે ઇંગ્લંડ માથે જે જય હતો તે અત્યારે નથી—તો પણ ઇંગ્લંડ ઉપર બહુ આપા જગતના સુધારા ઉપર અત્યારે આ એક વિષમ સંકટ આવી પડેલું છે એ એમણે બહુ સારી રીતે જાતોલી આપ્યું છે. અને તેથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે, બહુ મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર એક મનુષ્ય તરીકે, આપણે તો ભોગ આપવાની ફરજ છે એવું આપણને સાફ જ્ઞાન થાય છે. આ યુદ્ધમાં આપણા પક્ષનો વિજય થવો નહીં છે, અને એ વિજય થએથી જુદાં જુદાં રાજ્યોની કેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ એ ઉપા પેરેશાદમાં બતાવ્યું છે. એ આ બાપણનો એક ખાસ વાંચવા લાયક અને લક્ષમાં રાખવા લાયક ભાગ છે.

આ બાપણ વસન્ત પત્ર માટે ગૂજરાતીમાં જિતારી આપનાર એક સુવક લેખક છે, અને એમણે લીધેલા શ્રમ માટે એમનો અગ્રે આભાર જાનવામાં આવે છે.

સ્વામિભાની અને અબુદયશાહી પ્રબળ તરીકે અસ્ત પામશે: અગણિત દુઃખો વેદીને-
પાયમાલી, ભૂખમરો અને ગુલામગીરીમાં એ રૂબરૂ.

જીતાવું તે શું એ નવ સંક્રાંતિ અંગ્રેજ લોકોએ જાણ્યું નથી. હરમન આપણી ભૂમિને
અગદે, આપણાં ખુણાં શહેરો ઉપર તોપનો હથોડો ચલાવે, આપણાં ઘર સળગાવી મૂકે, આ-
પણા શાન્ત શહેરીઓને બન્દૂકથી ઉઠાવે, અને આપણા ઉપર નાણાં માણસ અને વહાણો
પૂરાં પાડવાની ખંડણી લાદે—એ સ્થિતિ આપણે માની શકતા નથી. એ સ્થિતિ હજી આપણી
પાસે આવી નથી. હથોડો કરવાનો દુસ્મન આપણને ડર દેખાડે છે પણ તે આપણે હાથી
કાઠીએ છીએ. પણ આ યુદ્ધમાં આપણું મંહિત મિત્રમંડળ હારે—તો આપણી કલ્પનામાં
પણ ન આવી શકે એવી જમાના—ને—જમાના આપણી પાયમાલી સમજવી. હજી કેટલાક
એમ કહેનારા છે કે—“આપણે આ લડાઈ છેવટે હીકેલીક ખેંચી કાઢીશું. કેાઇ જર્મન
આપણી ખાડી ઓળંગી શકે એમ નથી !” હું આપણા કાંઠા ઉપર હથોડો ન થાય
તોપણ પાયમાલી કેની રીતે આવે એ હું બતાવીશ. અને એ હું કહું છું તેવું કારણ કે
રૂઝાસગરના યુદ્ધની પહેલાંના વર્ષોથી તે આજ દિન સુધી છિટ્ટન સમસ્યા આવી ભારે આક્રમ
આવી પડી નથી.

સો વર્ષ ઉપર આપણે જેમ દરિઆપાર—સ્પેઈનમાં બેશ્ચિયમમાં પારકાને તેમ જ
પોતાને માટે લડતા હતા તેમ અત્યારે પણ, જેટલું ફ્રાન્સ અને બેશ્ચિયમ ખાતર આપણે
લડવાનું છે તેટલું જ આપણે પોતાને માટે પણ લડવાનું છે. અત્યારે છિટ્ટનની સ્વંતન્ત્રતા
અને આખાદાની ફ્રાન્સ સાથે નેડાએલી છે. આપણી આંખ તળે, ફ્રાન્સને અગાધા દર્શ્યું
તો જર્મનિ, જેણે ફ્રાન્સને યુરોપ ઉપરથી બૂસી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, એ ફ્રાન્સ પા-
સેથી ગંરથાતો, એનાં વહાણો, ડોનર-કેનેની ખાડીનાં અંદરો, કાંઠા ઉપરની સીનના ઝુખથી
તે રહાઈના ઝુખ મુઘીની સધળા જમીન, એની પાસેથી જૂંટી લેશે. અને એ થયું એટલે
બેશ્ચિયમ, હોલંડ અને લક્સમ્બર્ગને જર્મની ખાલસા નહિ કરે તો પણ પરરાજ્ય ઉપર
હથોડો કરવા માટે જર્મની પોતાને તાબે જ રાખશે.

ન્યારે જર્મન સામ્રાજ્ય, જેની વસ્તી યોગ્ય વખતમાં આપણી વસ્તીના કરતાં બમણી
થવાની છે, તે હાવરથી હૈંમજર્જ સુધીના આખો ઉત્તર યુરોપનો સમુદ્રકાંઠો (જે ડોનર
અને ઍંગ્લેઈન વચ્ચેનો આપણો સમુદ્રનો કાંઠો નૌકાસૈન્યને માટે જેટલો લાયકાત ધરાવનારો
છે તે કરતાં વધારે લાયકાત યા અતુકૃણતા વાળો છે) તે આખો કાંઠો કળજે કરી બેસશે,
ન્યારે તેમનાં એરોપ્લેન અને એરેલિનનાં મથક છિટ્ટિય ઍનલની સામી પાર આવેલાં દશ
ખાર સ્થળોએ સ્થપાશે, અને મોટી મોટી જર્મનીનાં મોજાં ફેંકતી નદીઓનાં ઝુખનાં પાણી
આપણા દેશના કિનારા સામે અફળાશે, ન્યારે એમનાં ડિસેબેલી ગેટા અને નૌકાસ્થળોના
આશ્રય તળે એ જળચી પ્રબળ આપણા કરતાં વધારે મોટું નૌકાસૈન્ય અને ૩૦-૪૦ લાખ
માણસનું સ્થળસૈન્ય જમાવી શકશે—ત્યારે છિટ્ટિય વાવડો સમુદ્રની ઉપર શાન્તિથી અને
નિરાંતે જીડયા કરશે ખરો ?

અરે, તેવું બને ત્યારે પણ આપણે આપણા દેશ પર દૂમશે લેઈ આવનાર રિપુનાં દળને ખાળી શકીશું ખરા. પણ આપણા સમુદ્રપારના સામ્રાજ્ય વિષે—આપણા વ્યાપારી લાભો, આપણો સમસ્તભૂમંડળવ્યાપી વ્યાપાર અને રોજગારધંધો, એક અને દૂર દેશોમાંથી આપણા દેશમાં આવતું અનાજ—તેવું શું કહેવું ? બારિટક સમુદ્રથી ઔદિયાટિક સમુદ્રસુધીના આખા યુરોપ ઉપર રાજ્ય કરનારા બળવાન રિપુની સામે આપણા જીવની ખાતર આપણા દેશ આગળ આપણે લડતા હોઈશું. હાલંડે સમુદ્રપરની સત્તા ખોઈ ત્યાર પછી તે દેશની જેવી દશા થઈ તેવી સ્થિતિ આપણી થશે. પણ ગ્રેટબ્રિટન જેવું આજે આપણે જોઈએ છીએ તે બલિષ્ઠતા ઇતિહાસમાં માત્ર એક રમરણુવશેષ કમકમાટી ભર્યો વૃત્તાંત જ રહેશે.

એક દૂર રિપુને હાથે જર્મનિનો પોતાનો, રશિયાનો, અને ફ્રાન્સનો પણ પરાજય થાય તેથી તેમની જેટલી ક્ષતિ થાય તે કરતાં આપણો પરાજય થાય તો આપણી ક્ષતિ વિશેષ થાય એમ માનવાનું શું કારણ તે હું હવે સમજાવીશ.

જે જર્મનિનો પરાજય થશે અને તેની જાડુપીડિત પ્રજાને ગમે તેટલાં મંદક સહન કરવાં પડશે તોપણ તેજે એક મહાન દેશ તો રહેવાનો જ. તે દેશ પિતૃભૂમિ (મળ જર્મનિનો પ્રદેશ) બળવી શકશે. અને જેના (નેપોલિયન સાથેનું યુદ્ધરણ)નો પરાજયખામ્યા પછી પોતાની મળ સ્થિતિ—યુનઃસંપાદન કરવાનું મનોબળ ધરાવી શકી એવી એ અતિ ઉદ્યોગી, બળવાન અને સશક્ત જાત રહેવાની. તે દેશને પોતાને જરૂર જેટલો ખોરાક દેશમાં જ નીપજે છે. એક બળવાન પ્રજાને જોઈતા સઘળા સાધનમંપતિ તે દેશમાં જ નીપજે છે. રશિયાનું પણ એમ જ છે. અને કેટલેક અંશે ફ્રાન્સનું પણ તેમજ છે. જર્મનિ અગર રશિયા અગર ફ્રાન્સને મહાન પ્રજામાંથી નિર્બંજ પ્રજા બનાવવી એ અશક્ય વાત છે.

પણ બ્રિટનનો, ખુદ દેશપર દૂમશે આપણા વિના પણ કોઈ જાળરો પ્રતિસ્પર્ધી, પરાજય કરે તો બ્રિટનનું મહત્તર જતું રહે. આપણો ખોરાક, આપણા હુન્નર ઉદ્યોગો, આપણો વ્યાપાર રોજગાર, આપણો વહ, આપણું સમસ્ત પ્રજાબળ—પ્રજાકીય અસ્તિત્વ—આ બધું સમુદ્રપારના દેશોપર જ અવલંબી રહેલું છે. એ બધી દહીકત આ ટાપુઓની મંકુચિત દહની અંદર ટકી શકવાની નથી કે વધવા પામશે નહિ. આપણાં થોડાં ઘણાં એકરોની જમીન ઉપર આપણી વધતી જતી પ્રજાને જીવનનિર્વાહ થઈ શકવાનો નથી; અને સમુદ્રપારના દેશોમાં આપણો માત્ર આપણે ખપાવીશું નહિ તો બહારથી અનાજ આપણે મેળવી શકવાના નથી. આપણો રિપુ યુરોપની અંદર વિજયી અને રાજ્યસત્તાધીશ થશે તો આપણી સમુદ્ર ઉપરની સત્તા આપણા હાથમાંથી તેમના હાથમાં જતી રહેશે, કારણકે તે વખતે આપણા દેશના કિનારાનું મંદકણ કરવા માટે આપણું આખું નૌકાસૈન્ય આપણા દેશ આગળ જ વાળી રાખવું પડશે. આપણા દેશમાં આવતું અનાજ બારે કરના બોલથી અટકી પડશે કે આપણું થઈ જશે. આપણે માત્ર તૈયાર કરીએ છીએ તે પરાજયમાં તૈયાર થશે. આર્થિક વહીવટ સંબંધી આપણું અગ્રસ્થાન બર્લિન કે ન્યૂયોર્કમાં જતું રહેશે. આપણો વ્યાપાર આપણા દેશ ખામેના સમુદ્ર પર જ ચલાવવો પડશે. યુદ્ધનો દંડ બરવામાં જ આપણા ઉદ્યોગવડે ઉપાર્જિત કીધેશે તેણે વપરાઈ જશે.—એ દંડ આપણા પ્રજાકણ—National Debt—થી પણ ગણે થશે

એમ જાણો એમ વેનિમ અને હોનાના હાથમાંથી સમુદનના વિનિષ્ક્રમ થઈ ગઈ પછી એ પ્રજા એમ નિર્ણય બની ગઈ તેવું ઐતિહાસિકનું થયે

જેઓ પૃથ્વી રાજ્ય સાથે ખટખટાવતા હતા સામે દાંતીયા કરે છે અને લશ્કરી બળ વધારવા સામે વાધો લેવાય છે તેમને આપણે કહીશું કે બ્યારે આપણે દેશનો નિઃશ્વર્ય અર્થ ધરી જઈએ ત્યારે તે પર નિર્વાહ ચલાવતી આપણી પ્રજાનું શું કરવું ?—બ્યારે આપણા એક કરોડ દારીગરો ધધા વિનાના થશે અને પાંચ સિવિલિયન રોટલાનું મધ્ય એક સિવિલિયન થશે ત્યારે આપણા ગીચ વસ્તીવાળા રાજ્યોની વસ્તીને પુરતો ખોગક શી રીતે આપી શકીશું ? બ્યારે આપણી બેન્કો તરફ, અને આપણી નાન્યતીબેરી—*Exchequer*—ને ૨,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (મે અબજ) પૌડનો યુદ્ધકાળે આપણા માટે લીધેલા નાણાંનું બ્યાન ભરવું પડે ત્યારે આપણા દુનિયા ઉદ્યોગોનો નિવાસ શી રીતે થઈ શકે ? જે મહાન જર્મન એકવિત બળ પોતે ધારે છે તે પ્રજાએ—પોતાની હિંદુસ્તાન—ઉત્તર અમરથી માંડીને છેક જામખંડ સમુદ્ર સુધીના આખા મધ્ય યુરોપ ઉપર પોતાની રાજ્યમતા સ્થાપિત કરે તો આપણા નાનકડા રાષ્ટ્રની નિમશય આસીન દગા થવાની *

પરના મેપોલીયનના સ્તંભ પછી આજમાન એ વર્ષ થયા તે દિવસથી પોતા ધણી વાધારવામાં પડ્યા હતા, આપણા પાડોશી નાન્ય-ફ્રાન્સ—સાથે આપણે સુનેહનો મનઘ ધરાવતા આવ્યા હીએ, અને એ ચત્ર પાડોશીના બુદ્ધિબળ, ઉત્સાહબળ, અને પ્રજામત્તાકલ્પન ઉપરથી ધણી લાભ મેળવ્યા છે ઉદ્યોગ (જમન ધોરવાર)ના અશ્વની ખરી તમેફ્રાન્સ અગદાર્થિય તો તેના ભાગ્યમા નિર્મિત થયેલા ભાવિ મહત્તના આપણે સદ્ભોગી થવું પડે, એટલું જ નહિ પણ યુરોપનું વિજ્ઞાન, દુનરક્ષા, આકૃતિ, ઉદ્યોગો—દૂરમા યુરોપના વૃદ્ધિ પામતા જનન-પત્તે જેટલી બધી લીન આદના આપણે ધરાવીએ હીએ તે મરગી જોઈ થઈ જશે અને તેને બાંહે આપણે ‘લશ્કરી જરૂરીયાત’નો રોટાની મન, ‘બગીચાના બે બાગ’ એવો મન-અલ્પ કહીશું પ્રતિજ્ઞાના કસપતી સિપાહીની વુત્તી ચુનામી લશ્કરી વ્યવસ્થા તમે ફ્રાન્સ અને બ્રિટનના સામાજિક વ્યવસ્થાથી બધાએ મગૂર વર્ગને શું આપણે ક્યારે જના દેઈશું ? પ્રજાસત્તાક બળનું સ્વાતંત્ર્ય “રહિર અને હોદ” તમે શું હુદાવા દેઈશું ? ભૂતના સામેના ભવિષ્યકાળના આ મહાભારત યુદ્ધમાં, અને આજાસ વર્ગો થયા હુ આપણા દેશી બાંહેજોને લતાઈ માટે મજૂર થવાનું જોઈ અવાજે કલા કરતા હતા યુરોપના મહાન યુદ્ધમાં આપણા સમુદાયને અને સ્વયંસેવકોને પરાજય થાય તેના જેવા જગત્તા દત્તિકામ આ ત્રાસદાયક બનાવ તેમને બીજા કોઈ લાગશે વાર ? આપણા ઉદ્યોગી વર્ગમાં તમે—

* હોનાના ઉપર આસી પડેલા આ વિશ્વ પ્રમખની ગભીરતાનું જાન દગાવવા માટે આપણકર્તાએ આ વિશ્વ આખું છે અત્યારે હોનાના બંને અમત્ત વિશિષ્ટ મામાન્ય—એ ગભીરતાના પૂર્વ જાનપૂર્વ પોતાનું રક્ષણ કરવા તત્પર થઈ ગયું છે, અને એ તત્પરતાને પાંખામે એકે દુસ્મનને ખાબા છે, પાછા વાગવા માગ્યા છે એમાં એ વિન્યી થશે, અને આ પેટામાં દશવિશે ભવ મશે છે

ગમે તો તે તવંગર પૈસા ધીરનારો, હો કે ગરીબ મજૂર હો—પ્રત્યેકે બરાબર સમજવાનું છે કે આ લદાઈ આપણે સમુદ્ર પારના દૂર દેશોમાં લઢેલી 'બીજી' ઓનેક લદાઈઓ જેવી—૧૦ વર્ષ ઉપર લઢેલી દ્વિધિયાની લદાઈ જેવી પણ નથી. આ તો આપણા ધરનાં બારણાં પાસે સળગેલી, આપણી નજર આગળની, આપણા છેક મર્મભાગોમાં લદાતી લદાઈ છે. મહેનતુ વર્ગને તો મનુષ્યને જેટલું વિષમ સંકટ પડી શકે તેટલું વિષમ સંકટ ઉપજાવનારી છે. આપણા માનની ખાતર—આપણા દેશની ખાતર—અને સુધારાના, સ્વાતંત્ર્યના, અને સુલેહના બિવિધની ખાતર—આપણે આજે આ લદાઈ લડીએ છીએ.

આ શબ્દો કોઈ પણ ખરો—ગંભીર—રાજ્યદારી પુરુષ, તુચ્છકારી કાદશે નહિ. હવે જે પ્રધાનો આપણા આખા અર્વાચીન ઇતિહાસમાં, સમસ્ત જનસમાજના ઉદ્દેશો અને જરૂરીયાતો સંતોષવાની બહુ જ તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવતા આવ્યા છે તેઓએ પણ તેવા જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે. મેં તો માત્ર પચાસ વર્ષનું આખું સાવેજનિક જીવન લોકોપયોગી કાર્યમાં ગુજાર્યું છે. ગાળો ખાધને પણ, આ બધાં વર્ષોમાં હું યુદ્ધવાદ સામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અન્ય દેશમાં પગપેસારા સામે, અને પ્રજાઓના અસ્પર્શના સાહસિક આક્રમણો સામે હું લડ્યો છું. વિજય કરતાં સુલેહની તરફેણમાં, તેમ જ મુલકોના વધારા વિરુદ્ધ સામાજિક પ્રગતિની તરફેણમાં જે જૂના રક્ષકો (Old Guards) જિભા રજા હતા તેમના અમણીઓમાંના હું પણ એક છું. પણ ઘણા દીર્ઘકાળથી ઝૂઝી રહેલો આવો વિષમ પ્રસંગ હવે જોડો થયો છે તેથી હું મજૂરવર્ગને, યુવકોને, સશક્તજનોને, સઘળી રીતની શુદ્ધ અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ ધરાવનારા પુરુષોને—સર્વેને, આપણા દેશને ન કલ્પી શકાય, —નહિચારી શકાય તેવા હુમલે 'ગાંધી' બચાવવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય તેમને સર્વેને શસ્ત્ર ધરવા, શ્રમ વેદવા, હુમ્મ સહેવા, અને રણમાં જવા હું વિનંતિ કરું છું.

જગતના ઇતિહાસમાં પૂર્વે નહિ બનેલો એવો આ ઘણો જ ભયંકર સંહાર આવે છે એ યાદ રાખજો. બે પ્રતિસ્પર્ધી રાજ્યો વચ્ચેની આ લદાઈ નથી, તેમ જ પાટોશના રાજ્ય કનેથી એકઠા બે પ્રાન્તો કે મુદ્દો છીનવી લેવાની સ્પૃહા ધરાવનારા પ્રધાનો વચ્ચેની આ લદાઈ નથી. અચૂક અકવાડીયાં સુધી મહિના સુધી ચાલી આખરે વાજબી સુલેહ અને બાંજક યદને મિત્રભાવની રીતિએ પતી ગય એવી આ લદાઈ નથી. યુરોપ ઉપર—અર્વાચીન સુધારાની ઉપર રાક્ષસી બળનો અમલ જામશે કે સ્વતંત્ર પ્રજાની સ્વતંત્ર મંદારી ઇચ્છા કાવશે?—એ પ્રશ્નો નિર્ણય કરનારી આ લદાઈ છે. ત્રણ નાનકડી પ્રજાઓને તાબે થવાની, અગર પરાજય પામ્યાથી વેદની પડતી છેવટની સુરેલીઓને વેડી લેવાની, અપમાનકારક ધમકીઓથી આ લદાઈનો આરંભ થયો છે. નીતિની, સુલેહના કાલકારોની અને 'પ્રજાઓના નૈતિક નિયમોની' અવગણના કરીને જર્મન પાલામેન્ટમાં એ ધમકીનું વાજબીપણું સાબીત કરવામાં આવ્યું હતું. પુરાતન સમયમાં યુરોપમાં ન દેખાડેલી એવી દૂર જંગલીપણું આ લદાઈમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે—દરેક જાતનું જૂઠાણું, ઇગ્નકપટ, દગબગાથ, અને જુદા અને ત્રાસ આ લદાઈમાં દેખાડવામાં આવ્યાં છે. અને એને લદાઈનાં ચોથા સાધનો એવામાં આવ્યાં છે. લદાઈમાં ધી ધી જાળવે જાય છે તેને નિર્ણય કરનારા તેમના

કાયદાકાનૂનો લૂંટારાઓ અને ચાંચીયા લોકોના પરાપૂર્વના સૂત્રોનું બાન કરાવે છે. આ લડાઈ મનુષ્યજાતિના મનની અંદર “બળ એ જ હક્ક” એવું નવું જ્ઞાનસૂત્ર દાખવ કરે છે.

હજી પણ જે ઉમદા છે એવા ઉમદા જર્મનો આવી રીતે બ્રહ્મ—મતિબ્રહ્મ અને વિષ્ણુ—અસ્ત—નહિ થઈ જાવ એવું ધારણ નહિ. એટલી તો વાત બરાબર સત્ય છે કે તેમનો રાજા, અને તેમના લશ્કરી અને નાગરિક અમલદારોનું મંડળ—એ બધા તરફથી એ સૂત્ર વક્રાવરીનું અને સ્વદેશપ્રીતિની ફરજ એવું ગણવાનું છે એમ એ પ્રજાને વારવાર કહેવામાં અને સમજાવવામાં આવ્યું છે. અને છેલ્લાં ઘણાં વર્ષો થયાં અને બાધણોદ્ધાર, પુસ્તકોદ્ધાર, અને વર્તમાનપત્રોદ્ધાર તોના ઉમે સાદે ઘોષ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે કંઈક જ પોતાના સૈનિકોને હુલુની માફક લડવાનું કહ્યું (ચીન સામે યોદ્ધાં વર્ષ ઉપર લડવાનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો હતો ત્યારે) અને એક પ્રસિદ્ધ મેનાધિપતિએ (ગર્નહાર્ટ) અત્યેા લખીને સાખીત કર્યું છે કે લશ્કાઈ સર્વે જાતના સદ્ગુણોની નિશાળ છે અને મહાન પ્રજાનું કાર્ય છે. અહિંના સારા લોકો માનશે પણ નહિ છતાં સત્ય છે કે રાજ્યવંશની તથા અને લશ્કરી અમીરોના અમલ તથા એ જર્મનો ઘણા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત દળાઈ રહેલા નરમ જર્મનો એમના આવા કુર્પદશ વચનોથી આવે આવળે—માર્ગ દોરવાયા છે. જર્મન પ્રજા તેમના દેશમાં કંપી છે, એ અને જાણીએ છીએ, તેમની ભાષા ભોલીએ છીએ, તેમનાં પુસ્તકો વાંચીએ છીએ, અને જર્મનોમાં જ મિત્રો અને સગાં વહાલાંએ પણ છે, તે દારણથી અમારાં વચનો પર વિશ્વાસ મૂકા. અમે તેમને સારી પેઠે જાણખીએ છીએ. અને અમે જાણીએ છીએ કે તેમની સારી હિમત, માધનસંપત્તિ અને બુદ્ધિબળ, એ સઘળું વિજયો મેળવવા ખાતર જ નહિ, સ્વદેશમાં વધારે ધેરો તાણી લાવવા માટે જ નહિ છિદિત રાષ્ટ્રાત્મ્યનો નાશ કરવા માટે, જ નહિ, આપણાં મંસ્થાનો અને વ્યાપારનો નાશ કરવા ખાતર જ નહિ, યુરોપના રાજ્યાધીશ થવા ખાતર જ નહિ, પણ—સૌથી વધારે ખુદ એ છે કે—અમે સૌથી વધારે બળવાન અને વધારે ધૂટ હોવાથી કુદ્રતના નિવમાનુસાર હક્ક તરીકે જગતનું સામ્રાજ્ય હમને મળવું જોઈએ એવો નવો મિર્કાત સ્થાપવા માટે એમના સુદર—વખાણવા લાયક ચોર, હિમત, અંપતિ અને બુદ્ધિબળ હમેશને માટે ઉપયોગમા લેવામાં આવ્યાં છે.

આવું અતિજય મહાભારત અને ધર્મ જૂર ફૂલ યુરોપમાં પૂર્વે હતી આદરવામાં આવ્યું નથી; કારણ કે નેપોલીયનના સામ્રાજ્યમાં પણ Hospitalism (સેન્યસેવકભાવ)ની સામે (Liberty) સ્વાતંત્ર્યનો પક્ષ લેવામાં આવતો હતો, અને સાર્વજનિક પ્રગતિનાં ખરાં તત્વોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો. સર્વજર્મનવાદનું આ સુદ્ધ પૂર્વે એશિયામાં અને યુરોપમાં અભ્યુદય અને સુરેહ ચાલતીની જૂમિ ઉપર વિનાશનું વાવાઝોડું લાવનાર જંગલી જાતોનાં યોગાંના ધસારા જેવું છે. ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈશું તો પરાગતિ (વિપરીત ગતિ) વિરુદ્ધ પ્રગતિનું આ જગતસુદ્ધ છે.

આ સુદ્ધમાં તે લોક શ્રાવનાર નથી—શ્રાવી સકશે નહિ—શ્રાવશે જ નહિ. પણ તેમનો પરજન્ય કરવા માટે જે કોશીશો કરવી પડશે તે ભયંકર લોહીપુહાણ, ફૂર

અને દીર્ઘકાળ લગી ચાલે એવી થશે. તો પણ વિજય—ભાવિ વિજય—નાં દર્શ-
આપણને અત્યારથી ચાય છે જ, અને એ વિજયના પરિણામે જે જે બનવાનું છે
પણ કાંખી આપણને—અત્યારથી જ ચાય છે. આ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં જે જે પ્રભવ
અવેશગતિ થયેલી છે, જે હોદ્દાને તેમના જાતિમંદુઓથી વિખુટા કરવામાં આવ્યા
તેમણે કાના અમલ તબે રહેવું છે તે તેમણે પમંદ કરવાનું છે. ઑસ્ટ્રેસ—લૉરેન, (૧૮૭૧ ની ફ્રેચ અને જર્મન વચ્ચેની લડાઈમાં ફ્રાન્સે જર્મનિને તાબે કરેલા પ્રાન્ત) પો
ભવિષ્યનો નિર્ણય પોતે જ કરી લેશે. ઍસ્ટ્રીયા—હૉસ્ટીનના ડેન લોહોની ભૂમિને
તેમની ધ્રુષ્ટા હશે તો તેમની માનુભૂમિ (કેન્ઝાઈ) સાથે જોડી દેવામાં આવશે. (પ્રાન્ત ડેન લોહો પાસેથી જર્મનિએ સાક વર્ષ ઉપર પડાવી લીધો છે.) ઝારે પો
સ્વનિયંત્રિત રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા આપવાનું વચન આપેલું છે, અને એ પ્રતિજ્ઞા યુ
એની (ઝાર) દને પળાવવાની છે. “ ઑસ્ટ્રીયા (ઑસ્ટ્રીયા-હુંગરિયું) નું દ્વિ—રા
એ નામના ભયંકર શુભાગી રાજ્યના, તેમાં વસતી પ્રજાઓ પ્રમાણે, વિભાગ પાડી નાખવ
આવશે. (મગ્યાર વગેરે ઘણી જાતોનો કૃત્રિમ રીતે એક જાતેથી એ દેશ છે.) નાઈટી
(યુરોપ અને એશિયાના તુર્કસ્તાન વગેરે) પૂર્વ દેશોમાં મહાન—વિશાળ—સાંભા
સ્થાપવાનો લોભ નિર્મૂળ કરવામાં આવશે—અને દૂરના પૂર્વ દેશોમાં (ચીન જાપાન વગેરે
એશિયાઈ પૂર્ણસત્તા સ્થાપિત કરાશે. જે હૉન્ડકંટિનોપલનું દરિઆઈ સરકરી બળ બચી-
ભૂત જોડે ભગી જશે—અર્થાત્ ટર્કિ જર્મનિની મદદમાં યુદ્ધમાં ઉતરશે—તો ટક
સદાને માટે યુરોપમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવશે—તેને લેવાનું (પૂર્વ ભૂમધ્ય સમુદ્ર)
કાંકાનો પ્રદેશ હમેશને માટે છોડીને જવું પડશે. હેલિગોલંડ અને કીલની નહેરમાં એકઠો
રાખેલો કાર્કો જિટનને ફરીથી ત્રાસ કે ભય ઉપજાવશે નહિ—(અર્થાત્ જિટનને િ
ઉત્પન્ન કરાવે એટલું બધું મોટું જળસૈન્ય તે ચ્થળોએ એકઠું કરી રાખ્યા દેવામાં ન
આવે) અને એવી ચિંતાને લેધને જિટનને મોટું અને બિનજરૂરી જળસૈન્ય ગળવા
જરૂર પડશે નહિ. અને જે જર્મનિના, ઑસ્ટ્રીયાનાં, રશિયાનાં, અને ફ્રાન્સનાં હસ્કરો
યુરોપની પ્રજાઓના પરસ્પરના કરાવો અને કાયદા કાનૂનો વડે, મંખ્યામાં ઝોળાં કરી નાખવા
આવશે, તો લોહી વહેવરાવવાનું ઘણું—કર—હિંસાની પ્રજાઓને કૃમીની ભરવા પડ
યુરોપીય સંયુક્ત રાજ્યો (Confederation) ના સુમેલનું એકમ ફરીથી ખરેખરે સ્વયં
પકડશે, અને અંતે યુદ્ધના સદાના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઈને સુમેલ સાંતિમાં સુધારાની પ્રગતિ થઈ

આવું ભવિષ્ય ચોક્કસ છે, શુભ મંગળરૂપ છે, સત્ય છે, પણ હજી તે આપણા
બહુ દૂર છે. તેવું ભવિષ્ય આજે—હમણાં જેવાની ધ્રુષ્ટા હોય તો, આપણે દરેક જાતને
ભોગ આપવાને સર્જી જવું જોઈએ, આપણે છેલ્લાંમાં છેલ્લાં યુવક લલવંચો, છેલ્લાંમાં છેલ્લાં
શીર્ષાંગ, આરામનો છેલ્લાંમાં છેલ્લો વિચાર—બધાનો જ ભોગ આપવો પડશે. એવું કે
ભવિષ્ય જેવા સુધી હું જીવતો રહેતાર નથી, પણ એવું ભવિષ્ય આવનાર જ છે એવું
અદાથી હું અવસાન પામીશ.

[વસન્ત-ઑસ્ટ્રિયા]

ચર્ચાપત્ર.

મહેરબાન વસન્તના પ્રકાશકની સેવામાં,

અમદાવાદ,

સાહેબ,

કાર્તિક માસના વસન્તના અંકમાં રા. નરસિંહરાવે કવિ ન્હાનાલાલના “ જ્યાં અને જ્યન્ત ”નું અવલોકન કરવા માંગ્યું છે તે મેં જોયું. તેમાં પૃષ્ઠ ૫૮૮ મેં આપેલી કુટનોટ વાંચતાં સારી ગમ્મત થઈ. મંસ્કૃતને સુધારવાનો એ ઉછરતા કવિનો એક ખીજો પલ્લ ગદ્ય કાલે જ મારા જોવામાં આવ્યો, જે એ કવિ અને ધીજ બધા મંસ્કૃત શબ્દોને વધારે માન આપતાં શીખે એવી આશાથી આપના અસિકમાં પ્રગટ કરવાની રજા માંગું છું.

કવિ ન્હાનાલાલે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર કર્યું છે. અદારમાં અધ્યાયમાં ૬૧મો શ્લોક બહુ પ્રખ્યાત છે, અને નીચે પ્રમાણે છે:—

“ ईश्वरस्तर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्स्तर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । ”

આ શ્લોકમાં ક્રિયાપદ એક જ છે, અને તે “ તિષ્ઠતિ ” છે. રા. ન્હાનાલાલ એ સાદા ભાગતા ક્રિયાપદને સુધારીને નીચે પ્રમાણે ભાષાંતર કરે છે:—

“ ઈશ્વર સર્વ જૂતોના રાજે છે ઉરદેશમાં

સ્વમાયાથી બમાવે છે સૌ યન્ત્રારૂઢ જૂતને. ”

આ ભાષાંતરમાં એક કરતાં વધારે દોષ છે, પણ તે બતાવવાની જરૂર નથી. શબ્દને માન આપીને ભાષાંતર કરવામાં આવે, તો તે કઈક નીચે પ્રમાણે થવું જોઈએ:—

“ સર્વ જૂત તણે હૈયે ઈશિ ચર્ચે હોમે રહે,

જૂત સર્વ બમાવન્તો માયાથી ચતરદને. ”

રા. ન્હાનાલાલનો એક જ દોષ હોત, તો હું તે બતાવવાની જરૂર ધારત નહીં. પણ તેના આખા ભાષાંતરમાં અનેક સ્થળે દોષો તરી આવે છે, અને તે “ મંસ્કૃતને સુધારવા ”ના કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકરના રચેલા “ કલાથી વિરહ ”માં પણ રા. ન્હાનાલાલે સેંકડો સુધારા કર્યાં છે, જેમાંના લગભગ નવાણું ટકા અંગાડાં હોવાથી મારે આ પ્રમાણે બહેરમાં લખવું પડે છે.

ભાવનાચર.

૧૩ : ૧ : ૧૫.

૧૧

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.

વસન્ત.

વર્ષ ૧૩ મું.

સંવત ૧૯૭૦-૭૧.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
અધિકારનું એક દર્શન અને અદર્શન.	૦	૯૩
"અમે તો સાત" (કાવ્ય.)	(રા. રા. પ્રાણનાથ અમૃતલાલ વૈવ.)	૨૧૦
આ યુદ્ધ શા માટે.	(વસન્ત-ચૌહાણ.)	૭૫૪
આર્યદર્શનોનો મંદિર ઇતિહાસ.	(રા. રા. રામલાલ યુનીનાથ મોદી.)	૧૧૮
આમન્ત્રણ વિરુદ્ધ નિમન્ત્રણ.	(રા. રા. નરમિંદરાવ ભોળાનાથ ખી. એ. સી. એસ.)	૯૬
આર્ય સંગીત અને તેનું પ્રમુખ.	(રા. રા. નરમિંદરાવ ભોળાનાથ ખી. એ. સી. એસ.)	૮૯
આર્ય મંગીતનું સ્વર સમક.	(રા. રા. મણિલાલ શામળભાઈ દીવેદી એમ. એ.)	૪૯૫
ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ.	(રા. રા. હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેદી એમ. એ. એલ્. એલ્. ખી.)	૩૩૭, ૩૯૧, ૫૧૧, ૫૬૫
એ પક્ષર શરી વાળા.	(રા. રા. ચંદ્રશંકર નરમિંદરાવ પ્રમુખ. ખી. એ. એલ્. એલ્. ખી.)	૫૦૯
એક સ્વપ્ન.	(રા. રા. નરમિંદરાવ નરમિંદરાવ મહેતા.)	૨૯૧
એક આત્માનું પ્રવાણ.	(રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.)	૨૫૪
" એક સુવર્તીને " (કાવ્ય.)	(રા. રા. નસિરકાન્ત નરમિંદરાવ દીવેદી.)	૮૮
એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનનો ઉત્તર.	(પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. ખી.)	૧૨૮, ૩૫૨
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માનવજીવનનું અવલોકન.	(રા. રા. શરદાંદ્ર ખી. એ.)	૧૬૨

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

એકે સ્વીકાર અને એકે શરૂકા.	(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૫૧૮
આમાર ખયામની રૂબ્યાધિત.	(રા. રા. હરીલાલ દારકાંદાસ સંઘવી.)	૬૧૦, ૭૨૯
ઇચ્છાંડ અને કાન્સનાં બાળકો.	(રા. રા. એક-વિદ્યાર્થી.)	૭૧૦
કળ.	(રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે. બી. એ.)	૬૬૮
કથસરતું કારસ્તાન નાટક.	(રા. રા. પદ્મનાભ હરિદત્ત શાસ્ત્રી.)	૬૩૧
કેમ્પબેલનાં ' મેન ઓફ ઇચ્છાંડ ' નું બા- ધાન્તર (કાવ્ય.)	(રા. રા. હીમ્મતલાલ ગણેશજી) અંગ્રેજીમાં એમ. એ.)	૭૬
ખર્ચના કેટલાક નાણુવા જોગ આંકડા.	(એક અજ્ઞાતી.)	૩૮૩
ખંભાત.	(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૧૬૯
અનુપત્તિ.	" "	૩૧૯
અન્યાયલોકન.		
શ્રી મચ્છર જયન્તી બ્યાખ્યાન માળા.	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૧૨૨
સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ.	" "	૧૪૨
શુજરાતી ગઝલીસ્તાન.	" "	૨૬૪
રાધના પર્વત.	(પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય. દાકોર. બી. એ.)	૨૯૫
" "	(રા. રા. વિશ્વ)	૫૪૮
ધસવીસન ૧૯૧૪ની સાલનાં બે નવાં શુજરાતી નાટકો.	(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૫૮૪, ૬૭૦, ૭૧૯
જરાતી બાપાની ઉત્પત્તિ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૧૧૦
શુજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય.	(રા. રા. સી. ડી. દલાલ. એમ એ.)	૩૭૭
શુજરાતી બાપાની ઉત્પત્તિ.	(રા. જ. હરજોર્જિ દદાસ દારકાંદાસ. કાંઠવાળા.)	૪૩૪, ૪૯૯, ૫૩૭, ૬૯૬, ૭૪૧
ચર્યાપત્ર.		
અર્થ વિપર્યાસના આલેખનો પરિહાર.	(રા. રા. અંબાલાલ મુલાખીરામ જાની. બી. એ.)	૫૭૧
કુંકોતો	(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૫૬૯

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

” વિરામચિદ્વેતો.	(રા. રા. ત. તા. મહેતા. બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૧૯૧
” કલ્પબી	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ.)	૧૯૨
” “કીશું.”	”	૧૯૨
” વડોદરાની પરિષદ તે પ્રેમાનંદનું નાટક.	(રા. રા. ‘મ.’)	૫૭૪
” ”	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૩૫૮
” અંખાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.	(રા. રા. સી. ડી. દલાલ. એમ. એ.)	૩૭૪
” સત્યભામા રોપદર્શિકા આ- ખ્યાન અને પ્રેમાનંદ.	(રા. રા. વ. પૂ. નેપીપૂરા બી. એ.)	૩૭૪
” એક ન રવીંદ્રાચલ અર્ચાપત્ર (ન રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. પ્રેમાનંદનાં નાટક.	સી. એસ.)	૪૪૨
” આપતી સાહિત્ય પરિષદ.	(રા. રા. ‘મરક.’)	૫૧૯
” કેટલાક ભ્રમોનું નિરસન	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૭૩૭
” ચો. શુ. સા. પરિષદના રિપો- ર્ટમાં ‘હાને’ ભાગ કયો?	(રા. રા. ‘મ.’)	૨૫૬
” ભણવા ભોગ આંકડા.	(વસન્ત ઓરીસ.)	૨૭૦
” ભપાનતી કૃષ્ણવણી.	(રા. રા. રંગીવદાસ એમ. કાપડીઆ.)	૨૮૫
” મી. એમ. એમ. એમ. એમ.	(રા. રા. હતમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૩૮૫
” જ્ઞાનાચાર્ય છત્રમેન.	(રા. ત્રિભોવનદાસ દામોદરદાસ. હાપખાતા વાળા.)	૬૪૬
” જ્ઞાનંદ સરસ્વતી.	(રા. રા. રંગીવદાસ. એમ. કાપડીઆ.)	૫૯
” દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલની મુલાકાત.	(પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ. મુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૨૩૭
” દિગ્દર્શન.	(પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૩૨૯
” પરદેશગમન.	(રા. રા. એંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પડયા. બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૩૫૭
” ધર્મનું સાહિત્ય અને બુદ્ધિવાદ	(રા. રા. પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૪૪૬
” ડૉક્ટર બંડારકરની મુલાકાત.	(રા. રા. વૈકુળલાલ શ્રીપતરાય. ડૉક્ટર. બી. એ.)	૪૮૧

વિષય.

લેખક.

- “નાવિક બહો ઇચ્છાંડના.” (કાવ્ય) (રા. રા. ‘ કવિ. ’)
- નીલગિરિનું વર્ણન. (રા. રા. ‘ મુના ’) ૫૧૫
- પરિપૂર્ણતાનું એક દર્શન. (રા. રા. લીનકોરાય અચરતલાલ. સેવદ.)
- પી. એ)
- પરમેશ્વર-કહેવાતા પરમેશ્વરની ઉત્પત્તિને (રા. રા. શીર્શોદ્ધ).
- અગત્ય.
- “પ્રકૃતિનું સંગીત.” (કાવ્ય) (રા. રા. ચાંપલી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી.)
- “પ્રાર્થના.” (કાવ્ય.) (રા. રા. નવિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવડીયા.)
- પ્રાચીન ગુજરાતીનો વિભક્તિ વિભાગ
- તથા વાક્યપ્રકાર ઐકતિક. (રા. રા. સી. ડી. દલાલ પી. એ)
- પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડના દેશોનાં (રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. પી. એ.)
- નામ. સી. એસ.)
- પ્રાસંગિક નોંધ.
- „ કેનેડા. (પ્રો. આનન્દચંદ્ર આપુભાઈ કુવ.)
- એમ. એ. એલએલ પી.)
- „ જાનું અને તબું. ”
- „ અભિનન્દન. ”
- „ સ્ત્રીનાં કર્તવ્યનો પ્રવેશ. ”
- „ જાણવાબેગ આકડા. ”
- „ ધર્મનું સાહિત્ય. ”
- „ મંસાર સુધારા પરિવદ્. ”
- „ દી. બા. અંબાલાલ સાક-
રલાલનો સ્વર્ગવાસ. ”
- „ આ યુદ્ધ મંબંધી આછા
આછા વિચાર. ”
- “પ્રિયતમનો અદિશે.” (કાવ્ય) (રા. ગ. ‘ નિરાશા ’.)
- પુસ્તકોની પહોંચ. ૬૫૬, ૭
- પુનાની મહિલા પરિવદ્નાં પ્રમુખ સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ
- પી. એ. તુ બાપજી. ૨
- પ્રેમચત્ર. (કાવ્ય.) (રા. રા. રસિક.) ૪
- પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારો. (રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. પી. એ.)
- સી. એસ.) ૪૦૧, ૫
- “પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો અનુવાદ” (કાવ્ય). (રા. રા. ગો. ક. દેલવાડકર.)
- અંગાળી કવિઆણીઆ. (રા. ગ. રણજીતરામ વાવાભાઈ પી. એ.)

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

બાળક.	(મૈ. સારદા. સુમન્ત મહેતા. બી. એ.)	૬૫૭
બાલશિક્ષણ.	(રા. રા. બાળમિત્ર)	૩૯૫
બાલક.	(રા. રા. ગાળનંદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ.)	૧૫૮
"બીજાઓએને બીજાં હૃદયો" (કાવ્ય) (રા. રા. ચંપરી વિઠ્ઠલદાસ હટેશી.)		૩૦૪
"મિસ્ત્રીલાહ" (કાવ્ય). (રા. રા. કરીમ. મહમદ માસ્તર એમ. એ.)		૪૩૧
"મક્ત મુદામાનું ધીર્તન." (કાવ્ય). (રા. રા. "લલિત")		૨૦૯
મહારાણા પ્રતાપ. (પ્રો. જી. ય. સ્વામીનારાયણ. એમ. એ.)		૧૯૭
મુક્તિનાં સાધન. (ગ. રા. 'શીર્ષોદ.')		૪૨૧
માર્ગ-સૂચન. (રા. રા. હરિપ્રસાદ શ્રીરણરામ. દાદોગ. બી. એસ. સી. એમ. એવ. સી. ઈ.)		૬૮૪
"નાનુભૂમિની વ્યાસા." (કાવ્ય) (ગ. રા. સી. બી. પટેલ.)		૧૫૮
મહારા ઓવનની એક ધન્યવર્ડી. (રા. રા. સન્મુખવાવ અવેરલાલ. પંડ્યા બી. એ.)		૪૭૮
"મોક્ષનું કેસાસ." (કાવ્ય). (રા. રા. મહરદ નન્દસુખવાવ. મહેતા.)		૫૬૪
કુરોપીય મહા વિગદ. (રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવડીયા.)		૪૬૫
કુરોપમાં વમતી જાતો. (રા. રા. 'ગાનમકિત')		૭૦૫
રાણકેવીના દુહા. (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)		૧૭૯
વર્તમાન સુદને લગતી લેખમાળા. (રા. રા. 'પેટલાદ બોઈર.')		૫૨૧
વડોદરામાં ગીતમધુદનું પૂતળું. (ગ. રા. જનાર્દન નાનાભાઈ પ્રભાસ્કર.)		૫૧
જ્ઞાનમનુ પૂતળું. (રા. રા. "રસિક.")		૮૬
"વમન્ત-લીલા" (કાવ્ય). (રા. રા. "લલિત.")		૮૭
"વમન્ત-દીક્ષા" (કાવ્ય). (રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવડીયા.)		૩૦૫
વ્યાધાચાર્ય જલહાંગુલ. (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)		૧૭
વિગગ ચિહ્નો. (રા. રા. રણુચતરામ વાવાભાઈ બી. એ.)		૫૫૧
ગંદકૃત કવચિત્રીઓ. (રા. રા. ગોવીંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ. બી. એ. એવ. એલ. બી.)		૨૬
સહાયકારી મંડળાઓ અને તેથી ખેતી (રા. રા. 'શીર્ષોદ.')		૮૮
અને ખેડુતોના યતો સુધારો. (રા. રા. ગોવીંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ. બી. એ. એવ. એલ. બી.)		૨૬
સત્ય પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ મંચીસત્ય. (રા. રા. 'શીર્ષોદ.')		૮૮
સહકારિત્વ એ સાંસારિક સામાજિક તથા નૈતિક શક્તિ. (રા. રા. સત્યેશ્વર બીખરાવ દીવડીયા બી. એ.)		૪૨૪
"રનેહ સ્ત્રીકાવ્ય" (કાવ્ય). (ગ. રા. ચંદ્રશેખર નર્મદાસકર પંડ્યા બી. એ.)		૫૨૨

વિષય	લેખક.	
	એચ એચ. બી)	
સ્ત્રીના કર્તવ્ય.	(મૌ. ચોરના સુમન્ત મહેતા બી એ)	
સુચિહન.	(ગ. રા. નરમિહરાવ ભોળાનાથ બી એ સી એસ.)	
સ્ત્રીઓના સહજવન.	(રા. રા. નરમિહરાવ ભોળાનાથ બી એ સી. એસ.)	
સામાજ્ય ઉત્સવ.	(રા. રા. X)	૩૫
શ્રી શાકરસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનું સ્થાન.	(રા. રા. નરમિહરાવ દેવરાવર મહેતા બી. એ)	૨
શકગચાર્ય અને વર્તમાનકાળ.	(રા. ગ. મણિલાલ અહતરાવ દાકાર બી એ)	૨૮
'શબ્દો નિત્ય	(રા. ગ. નરમિહરાવ ભોળાનાથ બી એ બી એસ)	૨૬
શોધખોળ	(રા. ગ. સાકળચંદ ગેહ્યાલ શાહ એમ. એ.)	૩૪
હાલના વિકટ સંભવર્ષા દેશજનનું મુખ્ય કર્તવ્ય	(વસન્ત ઓદિસ)	૫૨૩-૬૩
"હાલરુ" (કર્તવ્ય)	મંગેલુ.	૫૭
હિન્દુસ્થાનનું વસ્તિપત્રમાથી થોડા જાણી જોગે આંકડા	(વસન્ત-ઓદિસ)	૧૪
હિન્દી સાહિત્ય મંગેલન	(રા. રા. કાન્તીલાલ છગનનાથ)	૫
	એમ એ.	૨૧૧, ૪૦૧
દુનર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અર્થે એક સારી સારી સમ્બંધાની અનસ્યકતા તથા તેનો આગવ	(V. R. G)	

ભુખે મરતાં અનાથોને ખચાવો ! !

નડીઆદના હોંદુ અનાયાથમમાં તમામ હોંદુ કોમના નીરાધાર
ધરખાર, માખાપ વીનાનાં અનાથ બાળકો, વીધવાઓથી ત્યજાએના,
કુમળાં બાળકો, વરૂંધ અર્થશીલ અર્ધજો. વીગેરેને પાળી પોષી સનાય
ખનાવવામાં આવે છે.

દાન આપવાનું ખરેખરું સુપાત્ર સ્થાન આ નડીઆદ
હિન્દુ આનર્થ આશ્રમ છે.

રૂ. ૨૦૦

એકી વખતે આપી વરસના એક દીરસે દાતાનાં સ્મરણમાં
અનાથોને અન્નદાન આપી તેમના પ્રાણુ ખચાવી
અમર નામ કરી

ખરૂં પુન્ય

જેળવી પરલોકની વાટખરચી પ્રાપ્ત કરી દેવો ! !

આશર સુધીમાં

૩૦ અન્નદાન

તો મળી ચુક્યા છે.

આશ્રમમાં દરેક જાતનાં દાન લેવાય છે. એક દરેકથી વધુ
દાન આપનારનાં નામ દર વરસે રીપોર્ટમાં પ્રસીદ્ધ થાય છે. રીપોર્ટ
મંજૂર મળે છે માટે દયા લાવી જરૂર દાન મોકલી રીપોર્ટ મળાવો.

મંત્રી, હોંદુ, અનાયાથમ, નડીઆદ.

(૪૭૦)